

ՀԱՅ ԴԱՍԱԿԱՆՆԵՐԻ
Գ Ր Ա Դ Ա Ր Ա Ն

ԽԱԶԱՏՈՒՐ
ԱԲՈՎՅԱՆ

ԵՐԿԵՐ

«ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԳՐՈՂ»
ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ,
ԵՐԵՎԱՆ—1984

Կազմեց՝ Հ. Հ. Ֆելեքյան
Առաջաբանը՝ Պ. Հ. Հակոբյանի

ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԱՆՁՆ ՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

1

Հայ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի բազմադարյան պատմության մեջ Խաչատուր Արավյանն այն եզակի, մեծ ու անմահ անհատականություններից է, որոնք առանձնանում են իրենց ստեղծագործական անսպառ կարողություններով, վառվառ երևակայությամբ, անբասիր ու բարձր մարդկային նկարագրով, անսովոր հակատագրով ու ռիթմիկական վախճանով, ապա և՛ ազգային մշակույթի փառերը դարձած գլոխգործոց, անմահ երկերով, որոնցից յուրաքանչյուրը նշանավորում է հայոց գեղարվեստական մտածողության տարբեր կողմեր և նոր ու բարձր շրջափուլ:

Արավյանը հայոց նոր գրականության ու ֆերթության, նոր դպրոցի իրական հայտնագործողն ու հիմնադիրն է, համազգային ձգտումների ու տվյալաբանների վառ արտահայտիչը, հանրային մտածողության ու գրական կյանքի մեծ վերանորոգողը, բոլորակներ ու անօրինակ հայրենասեր: Նրա անձն ու գործն այսօր ընկալվում են որպես մտքի ու գաղափարի անձնուրաց մարտիկի ու խանդավառ հայրենասերի տիպար-օրինակ:

«Հայրենիքի, ազգի անունը. — կարդում եմ Արավյանի գրական ինֆեռսոստովանությունների մեջ, — բոլորի համար չէ, որ սուր է. թախիծն ու հրեմանքը, որ ծնվում են դրանք հիշելիս, բոլորին չէ, որ հասկանալի են: Ես գուցե թե անարժան-աննշանի մեկն եմ, բայց բնությունն ինձն է պարզել ինձ այդ զգացմունքները»:

Հանուն հայ հայրենիքի ու ժողովրդի ֆաղափական ու հոգևոր վերածննդի, հանուն ազգային համախմբման ու ինֆենսանաչման՝ Արավյանն անմեղաբար և իր մարմնական ու մտավոր ողջ ուժերն ու կարողությունները, միտքն ու հոգին, և տակավին պատանեկան տարիներից կյանքի ու գործունեության ողջ իմաստը տեսավ միմիայն դրա մեջ, իր անդրծելի ուխտն ու նպատակը հույսեց հանուն դրանց ապրելն ու մեռնելը:

«Զի՛հ իմ այլ նպատակ առաջի, բայց եթե՛ ի Հայրենիս մեռանիլ, վասն Հայրենեաց մեռանիլ և ծխել զնուազ շունչ, իբրև խունկ, առաջի ոսկերաց նախահարց իմոց...»:

Անվերջանալի էին Արավյանի առջև, գիտակցական կյանքի առաջին օրերից, այլևայլ պատճառներով՝ հառնող, և հասարակական-ֆաղափական անբարենպաստ հանգամանքներով ու դարաշրջանի մտավոր թշվառությամբ պայմանավորված արգելներն ու դժվարությունները, միմյանց հաջորդող տառապալից որոնումներն ու խոր հիասթափությունները, տպավորվող մանկան, իսկ ապա՝ երիտասարդ բանաստեղծի երևակայության մեջ մշտապես ուրվագծվող գալիքի պայծառ հեռանկարները, որոնց հասնելու համար պետք էր խորտակել օտար գալիքիչների բռնապետական լուծը և լպստել Հայաստան աշխարհին պատած հոգևոր սուրկության ու մտավոր թշվառության բանձր խավարը:

Արավյան Խ.
Ա 155 Երկեր (Կազմեց՝ Հ. Հ. Ֆելեքյան: Առաջաբանը և ծանոթագրությունները Պ. Հ. Հակոբյանի. — Եր.: Սովետ. գրող, 1984. — 720 էջ. — (Հայ դասականի գրադարան):
Ժողովածուն ամփոփում է հայ մեծ լուսավորիչ-գրող Խաչատուր Արավյանի «Վերջ Հայաստանի» վեպը, պատմվածքներ, բանաստեղծություններ, առակներ և մանկավարժական երկեր, ազգագրական ուսումնասիրություններ և ուղեգրություններ:

Ա 4702080100 (197) 73 «Տ»
705 (01) 84

ԳՄԴ 8421

ցելու նպատակով՝ ծնադներն ուխտում են իրենց առաջնեկին նվիրաբերել էջմիածնի վանքին: Ինը (թե՛ տասը) տարեկանից խաչատուրը փոխադրվում է վանք, այժմ էլ զգալով հոգևոր ստրկության և արեղայական կենցաղի սարսփները և տանըվելով մանկական խաղերի, հայրենի հարկի ու հարազատների կարտից:

1822-ին պատանի խաչատուրը դառնում է վանքի ազդեցիկ ու ուղղամիտ հոգևորականներից մեկի՝ Անտոն եպիսկոպոս Մուղենցու սպասավոր-աշակերտը (մանթ) և էջմիածնից փոխադրվում Հաղթատի վանք, իսկ այնտեղից էլ՝ Տփղիսի ներսիսյան նորաբաց դպրոցը, որ ուսանում է շուրջ չորս տարի, ժամանակի հայտնի մանկավարժներ Պողոս վարդապետ Ղառաղազյան և Հարություն Ալամդարյանի ձեռքի տակ, աչքի բնկնելով հատկապես իր «շատ գորավոր հիշողությամբ» ու արտակարգ բնդունակությամբ և շատ շուտով հուշակվելով որպես պարագլուխ դպրոցի հայ աշակերտության:

Խաչատուրն արագորեն հասունանում է մտքով ու հոգով, փնտրում ազգային թշվառության և ֆաղափական բռնության վերացման ուղիներ ու միջոցներ, կարդում հայոց մատենագրության գրչագիր հիշատակարանները և հայրենանվեր գործիչների վարժագրությունները՝ Մեսրոպ Մաշտոցից ու վարդան Մամիկոնյանից մինչև Ղուկաս Վանանդեցի ու Մխիթար Սեբաստացի, մինչև Սիմեոն Երևանցի և Պետրոս Բերդումյան, դառնում առաջնակից ու զինվորը լուսավորության ու կրթության ամենագործության գաղափարի, մեկընդմիջտ վեճում՝ նախ, ինչպես հարկն է, Մոսկվայի ու Պետերբուրգի համալսարաններում և կամ Վենետիկի Մխիթարյան վարժարանում կրթել ու լուսավորել իր անձը, իսկ հետո նոր նվիրվել հայրենիքի վերածնությանը: Ու դեռ ավելին, եթե հնարավոր դառնար, դիմել Ռուսիայի ու Արևմուտքի երկրների միապետներին և, ինչպես երբեմն խաչակրաց ժամանակներում, շարժել նրանց գործերը դեպի բիրյիական Արարատ ու Հայաստան՝ բարձր ու պարսից լծից մարդկային ցեղի բնօրրանն ազատագրելու համար:

Արավյանի ուսմանտիկ երազաններից ծնված այս ծրագրերը ֆաշախեցին ժամանակի լուսամիտ գործիչները՝ ներսես Աշտարակեցին, Հովհաննես Շահխաթունյանը, Հարություն Ալամդարյանը, Գևորգ Մմբատյանը, իսկ բարոյական ու նյութական զլխավոր աշակիցն եղավ խնամակալը՝ Անտոն Մուղենցին:

Բայց Արավյանը չէր ծնվել Երևանությունների համար: Ռուսիայում ուսումն առնելու հույսն ու ծրագիրը ցնդեցին գեթ առժամանակ, իսկ անհավենտիկի հարցը կարծես լուծվում էր. Սակայն, դեռ նախապահ շրկված, կամ դեռ կես հանապարհին, 1826 թ. հուլիսին, անսպասելիորեն փակվեցին ելքի դռները: Արավյանին բռնեց, տարավ ուս-պարսկական պատե-րազմի հեղեղը: Շուրջ երկու տարի նա դեգերում էր տորագիր հայության բեկորների մեջ. Լոռվա ձորերում, ականատես ու մասնակից իր ժողովրդի տառապանքներին: Մի ֆանի անգամ հագրվ-հագր փրկվեց մահից, իսկ հետո՝ նվիրական իղձերի իրականացման հույսը նախախնամության կամփին թողնելով, կրկին վերադարձավ էջմիածնի վանք: 1829 թ. գարնանը Արավյանը ծանր հիվանդացավ: Ժանտախտի վարակը, ուրիշ հազարավորների հետ, նրան էլ կարող էր գերեզման տանել, բայց նա լարեց վերջին ուժերն ու ապրեց. իղեպանների իրականացման անկողում կամփր այս անգամ էլ փրկեց նրան մահից: Հագրվ ապաֆնված՝ Արավյանը հանդիպեց Դոսթաթի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Պարրոտին, և ամեն ինչ միանգամից կարծես փոխվեց:

Հաղթահարելով բնության արհավիրքներն ու սնտիպաղաշական հավատի կաշկանդումները՝ Պարրոտն ու Արավյանը 1829 թ. սեպտեմբերի 27-ին, առաջինները լեռնազնագության պատմության մեջ, բարձրացան բիրյիական Արարատի՝ Գաղաթը: Լույսի ու բանակա-

հույսյան ամենակարող ուժին հավատացող, ուսումնաժարավ հայ դպրի անունը հուշակվեց ողջ եվրոպայում: Բացվեց Արավյանի հոգևոր փրկության առավտը:

Հինգ ու կես տարի, 1830 թ. սեպտեմբերից մինչև 1836 թ. հունվար, Արավյանը կրթվեց Մերձբալթյան համալսարանական ֆաղափում, հայ ժողովրդի անկաշառ բարեկամ և մարդասեր գիտնական Ֆ. Պարրոտի ղեկավարությամբ յուրացնելով ժամանակի գիտության և կրթության հիմունքները և հաղորակից դառնալով համաշխարհային ֆաղափակրության նվաճումներին. նա գրական վարպետության դպրոց անցավ լուսավորության դարաշրջանի աման ստեղծագործողների երկերի վրա, մտքով ու հոգով հստակաբանեց եվրոպական լուսավորիչներին և որպես կազմակերպված գրող, մանկավարժ ու լուսավորիչ՝ վերադարձավ հայրենիք, վերածնելու համար հայության հոգևոր ու տնտեսական կյանքը՝ ազգի համրացած լեզուն բաց անելու և ինքնավստահություն ներշնչելու, հայությանը միավորելու և ինքնահանաչման բերելու, կորած ազգային պետականությունը վերականգնելու հարցը վերստին արժարծելու համար:

Արավյանի կյանքի վերջին տասներկու տարիները՝ 1836 թ. կեսերից մինչև 1848-ի գարունը, անցան հոգեկան բուռն պայքարի ու հանապազօրյա զբաղվածության մեջ, բնտանական ու հասարակական պարտականությունների ծանր ու ֆաղթ լծի տակ՝ Տփղիսի և Երեվանի գավառական ուսումնարաններում, անձամբ բաց արած մասնավոր դպրոցում, կրթական ծրագրերն ու գրական հոլացումները մարմին տալու համար ազգային հետադիմության ու ցարական պաշտոնեության հետ մշտական ու անվերջանալի գոտեմարտերի մեջ, վերջապես՝ շարունակ դեգերումների մեջ էջմիածնից դեպի Տփղիս և Տփղիսից դեպի Երեվան, ու բնդեակառակը:

Այն բոլոր օտարերկրացիները՝ գրողներ, հանապարհօրդներ և բնախույզ-գիտնականներ, որոնց բախտն այդ ընթացքում հանդիպադրում էր Արավյանին կամ վայելում էին վերջինիս աշակցությունը և օգտվում գործնական խորհուրդներից, խոստովանում էին նրա անժխտելի մեծությունը. «Արտասովոր հոգու» տեր «հազվագյուտ մարդ», «չուրօրինակ հանհար», «որն արտակարգ հարգանք է տաժում դեպի շիտակն ու հշմարիտը», — այսպես է Արավյանին բնութագրել հայտնի գիտնական Հերման Աբիխը: — «Մինչև հիմա Անդրկովկասը չի տեսել մի այսպիսի ուսուցիչ», — հայտարարել է նշանավոր բնագետ Կարլ Կոխը: Անգամ ցարական մանրախնդիր պաշտոնյաները հարկադրված էին խոստովանել, որ Արավյանը «Գերազանց բարոյականության տեր» անձնավորություն է և «հույժ շանասեր»՝ հակապես իր ուսուցչական պարտականություններին մեջ...»:

Որքան էլ ցավալի, այնուամենայնիվ՝ հանուն նոր դպրոցի ու գրականության՝ ընդդեմ հետադիմության մղած իր պայքարում Արավյանը չէր ստանում գեթ բարոյական աշակցության իր ազգակիցներից: Սեփական գրվածքները հրատարակելու, ժողովրդական բանահյուսության զոհարները հավաքելու համար նա կարիք էր զգում նյութական օժանդակության, որպիսին ո՛չ ոք և երբեք ցույց չտվեց: Չըմբռնելով նրա գիտական խիզախման արժեքը, նրա կրթական փորձի էությունը, հայրենակից-ազգակիցները բամբասում էին, թե Արավյանը «Մեր Մասիսի անունը խայտառակեց», թե «Մեր որդիքը ոչինչ չեն սովորում, միայն վարժապետի հետ խաղում են...»: Ռուստյի հայ հետևորդը հայրենի իրականության մեջ արժանանում էր անուշադրության ու արհամարհանքի... Գրեթե խորտակվում էին նրա պատրանքները:

Բաց այնով տեսնելով սեփական անգործությունը և նվիրական ծրագրերի խորտակումը, Արավյանն արդեն 1846-ին ավարտված էր համարում իր կյանքի նպատակը և մինչև անգամ արշուժ թողնել պետական ծառայությունը, ֆաշվել գյուղ և պապերի նման հողագործությամբ

հագալ իր ապրուստը: Այս վերջին հասանափայլան պահներին էլ նրան իր մտ է կանչում և Լեռսիսյան դպրոցի ղեկավարությունը վստահում ներսն Աշտարակեցիին:

Արավյանն ապրում է նոր ոգևորություն ու մի նոր հիասթափություն, կարծես հասել էր բաղձանքին, հիմա կարող էր տարիների կիսակատար ծրագրերին մարմին տալ: Եվ նա փոքրով սկսում է հանձնել Երևանի դպրոցն ու իր տեսչական պաշտոնը՝ աբազի գույքն ու գումարները, որ առաջ Տփղիս մեկնելու և իր նոր պարտականություններին անցնելու համար: Այս մասին գիտեին և Տփղիս էին փոխադրվելու նաև Ստ. Կարաչյանը և Մ. Էմինը... բայց տեղի է ունենում անբերականություն, 1848 թ. ապրիլի 1 լույս 2-ի գիշերը անհայտանում է Արավյանը՝ խորհրդավոր հանգամանակներում: Ինչպե՞ս և ո՞ւր վերջացավ նա կյանքը. ինձ-նասպա՞ն եղավ, ծղավա՞ծ փախավ հայրենիքից ու հարազատներից և անցավ Եվրոպա՞ կամ լեռնականների մոտ, սպանվե՞ց այլազգիներից, իբր խանդի հողի վրա, բե՞ գաղտնի ախոր-վեց Սիբիր... Այս վարկածները երկար ժամանակ պտտվում էին ժողովրդի մեջ, բորբոքելով շատերի երևակայությունը:

3

Արավյանի ստեղծագործությունները նրա անսովոր անհատականության և հոգու, ձրգ-տունների ու երգանքների վրա ու հարազատ դրսևորումներն են, ինձնատառայաման գարմանահրաշ օրինակներ, որոնց էջերից մեզ են հասնում հեղինակի սրտի խորքերից բխած ձայնն ու բարբառը՝ մերք թոթով ու հուզալից, մերք խորախորհուրդ ու բարձրաբովիչ, եր-թման գեղույով սեռով ու տրամաբանությամբ, իսկ ավելի շատ՝ նախկին հառաչանքների բարձունքներից արտաբերվող աղբյուրնե՞ր ու սրտագին պտտում՝ մայրենի լեզվի, հայրենի երկրի և ազգային մշակույթի ավանդների պաշտպանության ու զարգացման մասին, մտանոգ ու խանդավառ:

Ընտանեկան ավանդությունների համաձայն՝ Արավյանի բանաստեղծական տաղանդը վաղ է փրթել: Տասներկու տարեկանից նա ռասնավորներ է հորինել, շնայած այդ առաջին հերթ-վածներից և ո՛չ մի տող մեզ չի հասել:

Արավյանի առ այսօր հայտնի ամենավաղ ստեղծագործությունները գրված են 1824 թվականին, Տփղիսի ներսիսյան դպրոցում ուսանելու տարիներին, երբ նա սկսում է լրջորեն խորհել օտար տերությունների միջև ծված և հայրենիքի և շնչանկո դարձած հայրենա-կիցների դժխն բախտի մասին՝ փափագելով յուրովսանն «կարողութամբ պիտանի լինիլ ազգին իմում սիրելի...»: Առաջին հերթվածներից մեկը հենց վերնագրված է «Կարօտու-թիւն նախնի վայելութեանց հայրենեաց իմոց»: Հնություն բեկված կարողները, ամայի ու ավեր բնակավայրերը, բերդերն ու տաճարները, անձա՞ն ժամանակակիցների անգործությունն ու անտարբերությունը, ավելի էին խորացնում Արավյանի ողորբությունը՝ պարտադրելով ելք գտնել անցյալ, հերասական ու հաղթական ժամանակները հարություն տալու համար.

*Հայեցեալ ի շուրջս՝ միայն աւերակք
Ինձ յառաջ բերին զնախնեաց յիշատակ.
Պայթեն զգայարանքս, այլ ո՛հ, ես անզօր
Կարօտիւ միայն լամ անօժանդակ:*

*Ե՛րբ առ արձանօք նախահարց մերոց
Զոհեցցեն աշխոյժ պատանեակք Հայոց*

*Ջերմ իրեանց զարին՝ պատարագ անոյ՜ջ
Ի սէր Հայրենեաց, մաշելոյ անյոյս...*

*Կրկնեսցի՞ շրջան այնց ժամանակաց,
Ջի , և մենք վառեսցուք ի նախանձ փառաց.
Ժառանգել զանուն մտերիմ որդւոց,
Տալ զկեանս ի զո՛հ սիրոյ Հայրենեաց:*

Գրական ուսումնառության և նոր ու վառ տպավորությունների շնորհիվ աստիճանաբար բնորոշվում են Արավյանի հետաքրքրությունների շրջանակները, բազմապատկվում՝ նախասիրությունները: Մայրենի հերթողների (Մխիթարյան բանաստեղծների) երկերից բացի, նա գրաբար բարգմանություններով և ռուսերեն բնագրերով կարդում է կլասիցիզմի դարաշրջանի գրականության արգասիքները, իսկ շատ շանցած՝ ինձնաբերաբար հակվում դեպի ժամանա-կակից գրական դպրոցների՝ սենտիմենտալիզմի ու ռոմանտիզմի գեղագիտությանը, ի դեմս Ն. Մ. Կարամզիևի և Վ. Ա. ժուկովսկու ստեղծագործությունների: Հայրենիքի հակառակ թեման այժմ արդեն ձեռք է բերում նոր երանգ ու հնչողություն: Հայաց պատմության լրջա-միա ուսումնասիրությունն ևս իր հերթին Արավյանին հնարավորություն է տալիս արդիակա-նության համար ուսանելի դասեր քաղել անցյալից՝ հայության քաղաքական փրկության, միավորման և տնտեսական ու հոգևոր վերածնության վերջնական հույսը կապելով Ռուսիայի հետ: Թավալզոր արագությամբ ընթացող դեպքերը՝ ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պա-տերազմների հաղթական ավարտը, Այրարատյան աշխարհի ազատագրումն ու միացումը Ռու-սաստանին դառնում են հենձն ու ազգակը այդ անցքերի բարձր տպավորության տակ հյուս-ված՝ «Նոր ի՞նչ են այս ցոյց մեր Հայաստանի...», «Ներդա՞մա զգացմունք երախտագէտ Հայկազին յազատութիւն Հայրենեաց իւրոց», «Երևակայութիւն ի վերայ հանապարհորդու-թեան ի լեռն Արարատ», «Մուտ Հայկայ ի Հայաստան...» քաղաքական ներբողների, որոնց մեջ հայաց պատմության վերջին, բախտորոշ ու շրջադարձային անցքերն ընկալվում են որ-պես հայաց գոյատևման ու «փրկության տոպոս», որպես «չհնազ զարուն» և «դար երջա-նիկ», պարտադրելով երիտասարդ բանաստեղծին իր ու հայրենակիցների անունից ասելու երախտագիտության խոսքեր.

*Սո՛ւրբ եղիցին մեզ կաթիլք ձեր արեան և արդար քրտանց,
Որք զո՛հց մատուցան և պատանք եղեն, անկեալ Հայրենեաց.
Ուխտագի՛ր լիցի պահել Հայաստան ի ծոց իւր անդարձ
Ջայն անզին հատունս, որք որբոցս եղեն, անդ զինք փրկանաց...*

Դարգապան տարիներին Արավյանը թևակոխեց ստեղծագործության նոր ոլորտներ. ար-մատագես փոխվեցին նրա գրական նախասիրությունները: Հովհաննիսյանի, Վ. Պյոթեի ու Ֆ. Շիլլերի, Ռ. Բյոռնսի ու Թ. Մուրի ստեղծագործական փորձի յուրացումը, ապա և անձնական ծանոթությունը ռուսական ռոմանտիզմի հայր Վ. ժուկովսկու հետ, Արավյանի հայացքն ուղղեցին մարդկային հույզերի ու տառապանքների ծավաճավալ աշխարհը՝ հայրենի վայրերի ու հարազատների կարտից առջուրվող, անձանք մարդկանց մեջ և օտար հորթ-զոնների տակ ավայտող մենավոր անհատի՝ փոխադարձ սիրո ձգտող և հակառակորդ կամ-բով կյանքն ու աշխարհը վայելելու հանույթից գրկված երիտասարդ վանականի անփառառ վիշտն ու ողբերգությունը, նրա խոհերն ու խորհրդածությունները մարդկանց հոգում վառ-

ված գեներն, ամբիշտ կորցրած դրախտի և երկրային սիրո ու երջանկության մասին, որոնց վայելիքն արդեն իր համար չէր: Արավյանի նախասիրած 'ժանրերն են դառնում եղբերգություններն ու տաղերը, միայն թե հյուսելով վերջինները ո՛չ ըստ հայ միջնադարի բանաստեղծների հանրահայտ կաղապարների, այլ ըստ գեթեմանական ժողովրդական և ուսանողական երգերի: Վերջապես՝ Դուրպատում Արավյանն առաջին, վեներտ փորձերն է անում գրաբար ֆերթվածներին զուգահեռ հորինելու նաև աշխարհաբար բանաստեղծություններ, առատորեն օգտվելով ժողովրդական կենդանի լեզվի ոճերից ու պատկերներից:

Արավյանի հիշյալ ստեղծագործություններից շատերը կարծես հիմներ լինեն սիրա ամենահաղթ ուժի, ամենակարողության, որ վերածնում, շունչ ու կերպարանք է պարզևում վաղուց մեռած ու փոշի դառած սրտերին անգամ.

*Թե հողն էլ ես մտնեմ, էս քո կսկիծով՝
Իմ գերեզմանիցն էլ ցանկամ կարոտով,
Որ զաս և շրջես դու, ա՛խ, քո սուրբ ոտով
Իմ երեսի վրա և տաս ինձ բարով:*

*Էն ժամանակն էլ հոգիս անբաժան
Քեզ հետ միացյալ՝ մնա հավիտյան.
Մեկ միտքդ բերես քո բարեկամ,
Մեռյալ ոսկերթն իմ էլ զգան, ու խնդան...*

Քնավ չափազանցրած շեմ լինի, եթե խոստովանենք, որ Արավյանի դորպատյան ստեղծագործություններից է ակիզք առնում անձնական բնաբերգությունը հայոց նոր գրականության պատմության մեջ: Արավյանի «Ջգացմունք ցապից սրտիս», «Օրհուրդ ֆոն Շվեբս ի վերայ Կրգենհոնի», «Նրեկոյ», «Առ Մ. Ա.», «Առ էմ. Կ.», «Հեռացեալ յինէն ամպով օտարածիք», «Առ Ն. Ն.» և այլ ոտանավորները կարծես բանաստեղծական օրագրեր լինեն, որոնց մեջ հեղինակը անկեղծորեն պատմում է արդարության ու ազատության ապարդյուն որոնումներին, սիրուց տանջահար դարձած իր անձնագիտ հագու տառապանքների և սիրած էակների մարդկային առափինությունների ու անձնական հմայքի մասին: Դժբախտաբար, առ այսօր, Արավյանի այդ ստեղծագործությունները վատ են ուսումնասիրված, և ապագա բանասերները գեղ շատ անելիքներ ունեն:

Արավյանի ետդորպատյան ֆերթվածների ոճն ու ոգին, մանավանդ գրաբար բանաստեղծությունների մեջ, բիշ է փոխվում, բայց առավել բազմազան են դառնում նրան գրադեղնող թեմաներն ու մտիկները: Կարոտի ու բաժանման մոռմունքներ՝ կապված ըֆ Վիշու կորցրած գորպատյան շրջանների և մեռած ու հեռացած ընկերների հետ, այժմ էլ են հաճախ հնչում «Կարոտություն ծնողաց առ հեռավոր որդիս», «Ջարթնում ի միտս իմ կրկին կենդանի...», «Ողբ ի վերայ Միրզաչանի...», «Տխում ցանցատ բարեկամի մոտ», «Նաղ բաժանվելու վրա», «Առաջի պատկերի բազմերախտ իմ բարեբարի՝ Յրիդրիխայ Պարոտի» ևն), բայց Արավյանի խոր շեմ նաև առողջ ծիծաղն ու սրամիտ խոսքը. 40-ական թթ. սկզբներին են հյուսված նրա երգիծական բանքերը, որոնք մերկացնում են հայ մեծահարուստների ապականված հոգին և կեղծ բարեգործության եսամոլական շարժառիթները:

Ինքնին վերցրած՝ նորություն են նաև Հայաստանի հարստապետական հուշարձանների ու հնօրյա բնակավայրերի բանաստեղծական ընկալումները, որոնց մեջ առատորեն օգտագործված են ազգային հին ու նոր ավանդությունները («Մենաստան սուրբ Գեղարգայ վա-

նից») և ազգագրական սովորույթները («Մուտ ի հայրենիս»), փորձ է արվում բացահայտելու ժողովրդական տոնախմբությունների բարոյագիտական խորհուրդը: Առանձին բանաստեղծությունների մեջ դժվար չի տեսնել, վերջապես, Արավյանի հումանիստական աշխարհայեցության ցայֆերը. երբ խոսքը դառնում է հարևան ազգերի կյանքին ու կենցաղին և, հատկապես, թրմունու ողբերգական նակատագրին («Սոնետ»):

Ողբերգությունն ու մտանգությունն են Արավյանի ետդորպատյան ֆերթվածների գլխավոր հատկանիշները: Երգիծական բանաստեղծությունների մեջ հնչող ծիծաղն անգամ, ի վերջո, դառնացած, հիասքավված ու հայածված մարդու անուրախ առօրյայից ծնված հառաչանք է՝ ծիծաղ արցունքների միջից: Կորցրածը վերագտնելու և լավագույնին հասնելու ձրգտումը պարտադրում են հեղինակին, որքան կարելի է, բանձրացնել զույները, որպեսզի հասկանալի դառնան ֆաղափական բռնության բարոյալիչ ու ապականող էությունը և ազգային համախմբման ու հզուր վերածնության անհրաժեշտությունը:

Ետդորպատյան շատ ֆերթվածների մեջ Մուսայի հետ կիսելով իր ցավն ու կսկիծը՝ Արավյանը ուղիներ է որոնում ազգի համբացած լեզուն բաց անելու, Այրարատյան աշխարհում հայությանը համախմբելու, ազգային կյանքի վերհերը բուծելու, հին հայրենիքը, նոր հայախոսությունն ու մշակույթը վերածնելու համար.

*Դարուց անդ ի դարս, միշտ կարօտամաշ՝
Դիմեն այժմ ի ծոց շքնաղ Հայրենեաց.
Բայց խորդ, օտար ծնողն, խորդ և որդիք այս,
Ձայն տարահնչիւն, բարբառ խառնիմաց:*

*Ո՛չ ծնողն զիւր որդիս, ո՛չ որդիք զծնող
Ճանաչեն զմիմեանս այս նորեկ ժողով.
Սիրտք նոցա խնդրեն փարիլ ողջախոհ,
Այլ դէմք, լեզու նորա՝ խրտնին խոսելով:*

*Քե՛զ է միայն հնար սիրով կրկնարծած՝
Անդրէն ի մի սիրտս, ի մի միտս, մի ձայն,
Ամոք ողորմամբ, քնքուշ խնամով
Ջօղել զնոսս պինդ, Մուսայդ գողորական...*

Մտնալ արդեն այլ բան չեն, քան Արավյանի բանաստեղծական մտանգացումների մեջ խմբվող և աստիճանաբար մարմին առնող ապագա ժողովրդական վեպի՝ «Վերջ Հայաստանի» համանման գաղափարների ու տրամադրությունների նախնական ցայֆերն ու հարասությունները:

Չեռաբերական արդյունքներ են տալիս նաև հայ նոր բնաբերգության ժանրերի բնագավառում Արավյանի կատարած որոնումները, թեպետ բիշ չեն նաև ձախողումները: Չբավարարվելով չափածա խոսքի ավանդական տեսակներով (ներբող, տաղ, եղբերեգ, սիրեբգ, խորհրդածություն, ողբ, երևակայական պատկերներ և այլն), նույն 30-ական թթ. վերջերին Արավյանը ձեռնամուխ է լինում հայկական ազգային բալլադի ստեղծմանը, որի առաջին, ավարտուն նմուշը՝ «Սեր, բարեկամություն» խորագրով, հյուսված է ըստ Շիրիի «Երաշխիք» բալլադի: Հայացված են ինչպես վերջինիս հերոսների անունները, այնպես էլ գործողության ծավալման միջավայրն ու պատմաշրջանը: Պյուրպուրյան փիլիսոփաների հայ

երկվորյակներ՝ Աղաթն ու Մասին բռնավորի լուծը խորտակելու նպատակով բշխամական բանակը թափանցած մենավոր հերոսներ են, բայց և միաժամանակ՝ պարսկական բռնությունից Հայաստանի ազատագրման համար պայքարի էլած առաջին հայրուկները, որոնց բռնագուժներն իր խոր կնիք են թողել հավատարմության ու հասարակական պարտականության վերաբերյալ ավանդական պատկերացումները: Գործը ձգձգված է և գեղարվեստորեն բավականաչափ թույլ, բայց Արավյանն, այնուամենայնիվ, այն գեղեղի է տպագիր «Լոխաշավիղի» մեջ:

Շարունակելով որոնումները՝ Արավյանը փորձել է բալլադի սյուժեի համար հյուսիս առնել տեղական պատմական գրայցներից՝ կապված Տփղիս ֆազախի 1795 թ. ավերման հետ, երբ պարսից ճեղքի շահի զորքն ու խուժանը կատարեցին անավար չարագործություններ: Համոզված լինելով, որ առաջինությունը ամենակարող է և ունակ մինչև իսկ վերածնելու չարագործին, Արավյանը բավական տրամաբանված ձևով առաջ է տարել իր պատումը և, որ զարմանալի է, կարծես հագեցնելով պատմաաղբյուրների գաղտնիքը հայտնաբերած՝ երկը թողել անավարտ ու անմշակ («Ձայն աղաղակի...»):

1840—41 թվականներին Արավյանը հյուսում է նաև ֆնարական մանրամասնակների մի ամբողջ շար՝ *բայաթիներ*, որպեսզի հայ ժողովուրդը հնարավորություն ստանա ուրախության սեղանին, թուրքերեն խաղերի փոխարեն, մայրենի լեզվով երգել ու պատմել իր սիրտ ու կարճաթի մասին: Այս անգամ արդեն ստեղծագործական հաղթանակը անվիճելի է: Բայթիները հասուն տաղանգի արգասիքներ են:

Հուրի է մի ֆանի խափ էլ տեսի «Ցունցանուփին աշխարհի» երկարաշունչ բանաստեղծության մասին (231 տող), որի առանձին դրվագների մեջ նկատելի են Շեքսպիրի Համլետի հայտնի մենախոսության տրամադրության արձագանքները: Տարիների գաղտնի փորձը, տեսածն ու կրածը, անվերջանալի թարթումներն ու որտակեղեֆ խորհրդածություններն այն և՛ հրաշք, և՛ այն և՛ այն աշխարհներում՝ երջանկության և ներդաշնակության ակնկալին ու որոնելը: Ցավի ու տառապանքի բերանն ընկած մարդկությանն անկարող էր բարին ու գեղեցիկը տեսնել ու գնահատել և՛ հանուն բարձր իդեալների մտառել, որովհետև սոցիալական ու քաղաքական դարավար բռնությունից աղավաղվել էին նրա միտքն ու հոգին: Վերջապես՝ ֆազախական դարավար բռնությունից աղավաղվել էին նրա միտքն ու հոգին: Վերջապես՝ մանկան հանդեպ անտարբեր: Ողբալից այն էր, նկատում է Արավյանը, որ մարդն աստիճանաբար կորցնում էր նաև սիրտ ու կարեկցանքի զգացումը դեպի իր նմանակիցը և թուլանում ու բշխամական պատասխանում:

*Չլար սոցա սիրտ, թշուառ, նողկալի,
Նորա՝ թշնամիք իրեանց թշնամեաց,
Թշնամիք ինքեանց և բարեկամաց...*

Ոչինչ լավ բան չէր կարելի ակնկալել նաև անդրաշխարհային որոնումներից. այնտեղ էլ ունայն էր ու անորոշ, ավելի, քան այս աշխարհում: Այսպիսի պայմաններում, երևում էր կարող մարդը՝ ճասնել հոգու խաղաղության, առանց որի աներևակայի էր ստեղծագործ աշխատանքն ու սխրանքը:

Տապանի հետ վերադառնալով էր ամեն ինչ, մանավանդ որ անհայտ ու անորոշ էր մնում նաև մյուս, հանդերձալ կյանքի էությունը, որի գաղտնիքների մեջ թափանցելու թախք փորձերը և՛ անհաղթելի էին:

*Ջի՞նչ մեզ տապանի յայնկոյս սպասէ,
Իմաստունն անգամ գիտել ե՞րբ կարէ...*

Այս անհանգիստության մասին կապակցված էլ, ի վերջո, ավարտվում է ֆերվածի առաջին մասը: Երգափակիչ տների մեջ, հակառակ նախկին մտայն տրամադրություններին, փողփողում են պայծառ գույները՝ ներթափվում է սերը, իբրև ամենագոր ու կարող ուժ. որպես պատգամ ու հավերժական նշանություններ են հենում բանաստեղծության շատ տողեր:

*Սիրեա՛... բայց կա՛լ շափ դու յամենայնի...
Ի սիրելն իմա՛ վայելել զսեր...*

*Բարին ըստ ինքեան է գեղեցիկ միշտ...
Սու սէրն ուսուցիչ է միշտ սրբազան...*

Արավյանի ֆնարեզական մենախոսությունների գաղափարական ավարտը «Ազգասեր մարդը իր մեռնելու վախտը» եղբերագությունն է, որի բնույթից ելնելով՝ իրավամբ կարելի է կլինել կոչել հեղինակի կտակ: Արավյանն այստեղ անկեղծորեն խոսում ու պատմում է իր նվիրական իղձերի ու հանապազօրյա խոհերի մասին, որոնց առանցքը հայրենիքի գալիքն ու հակառակորդն է, ի խորոց արտի՛ բարձրալից է ուղղում իր ամենօրյա աղաթն ու պաղատանքը՝ սիրելի ազգի ու ազգակիցների տնտեսական վիճակի բարվաճման և հոգևոր վերածնության համար:

*Ո՛չ երկար ապրիլն էր իմ ուզածը,
Ո՛չ լավ օր քաշիլն, ա՛խ, իմ խնդրածը.
Իմ էն քաշած շունչն էլ մա՛ս էր աչքիս,
Երբ չէի կարում պետքը գալ ազգիս:*

*Իշխանութուն թե կամ փառք ուզեցի,
Թագի, պսակի թե փափագեցի,
էնդուր համար միայն, որ հազար մարզի
Աչքի արտասունքն սրբեմ, որ չցավի:*

Այս ֆերվածն հորինելիս՝ Արավյանը ողջ էությունը ձգտում էր հեռու վանել հայ մարդու բնավորությունից մանր ու չնչին կրքերը և անտարբերության սպանիլ թույլը, ապրեցնել լիարյուն կյանքով և հասարակական-ֆազախական շահախնդրություններով: Ես գիտեմ, որ դա մի օրվա, մի տարվա բան չէր, և կպահանջվեր տևական ժամանակ, հետևաբար և պաղատանքի խնդրում էր ազգակիցներին՝ մտառել հայրենիքի ցավերի և խեղճ ու թշվառ ժողովրդի մասին, վերացնել առաջինները և պաշտպան կանգնել վերջիններին:

*Մարզի՛կ, ա՛խ, մարդիկ, դուք ե՞րբ կզարթնիք,
Որ սիրտ-սրտի տաք, միմյանց քոմակ ըլիք,
Իմանաք՝ մեր դրախտն ու կյանքն հենց էն ա,
Ով խղճի, ազգի ցավը կիմանա...*

Արավյանն իրեն լիովին վարձատրված կզգար, եթե այս ուղղության մեր ազգային կյանքում շարժում ծավալվեր, թեկուզ և անժամանակ այն անհշտ էլ լիներ: Իսկ եթե իր

շարունակական հորդոսներն անարձագանք մնային, ապա դա կլիներ մի այնպիսի անավար հարված, որը կանշարժացներ ամեն միտք, կարվածաճար կղարձներ ամեն զգացում, կխորտակեր ամեն հույս ու երազանք: Դրանք էլ իրենց հերթին ենթադրել էին տալիս այնպիսի ողբերգական ավարտ, որպիսին կարելի է տեսնել վերածնության դարաշրջանի հանճարեղ ողբերգակների թատերգություններում:

40-ական թթ. սկզբներին Արավյանը գրում է չափածո մեծ կտավի մի պատում ևս՝ «Հազարափեշեն» պոեմը, որի խորհուրդն էր փոխըմբռնում հաստատել անդրկովկասյան ժողովուրդների և պետական պաշտոնեության միջև, այլապես բյուրիմացություններն ու շարիքը կլինեին անվերջ ու անպակաս: Ինչպես հուշում են գործողությունների ծավալման ընթացքն ու վախճանը. գրան պիտի ձգտեին առաջին հերթին ուսական իշխանությունները, այլապես հայը, վրացին և մյուսները բավականաչափ խելք, շրջափայտություն, արժանապատվություն և ուժ ունեին, որպեսզի բայլ շտային, «որ ամեն հայվարա մարդ իրանց վրա բերան բաց անի»:

«Հազարափեշեն» պոեմի մեջ մի կարևոր բարոյագիտական դրույթ էլ է առաջադրված ու լուծված, որն ինքյան կարող է բանալի դառնալ հեղինակի հասարակագիտական հայեցողությունները մեկնաբանման համար. «Ամեն ազգ.— գրում է Արավյանը.— լավության հետ վատություն էլ ունի. ինչպես մեկ ծառ, որ սաղ պտղի հետ չոն էլ ա բերում:— Հետևաբար, նկատում է նա.— գիտուն մարդը նա է, որ պակասություն տեսնելիս՝ սիրտը ցալի, ձեռքը նկատում է նա.— գիտուն մարդը նա է, որ պակասություն տեսնելիս՝ սիրտը ցալի, ձեռքը նկատում է նա.— գիտուն մարդը նա է, որ պակասություն տեսնելիս՝ սիրտը ցալի, ձեռքը նկատում է նա.— գիտուն մարդը նա է, որ պակասություն տեսնելիս՝ սիրտը ցալի, ձեռքը նկատում է նա...»: Նշանակում է՝ ազգերի ու ժողովուրդների մասին խոսելիս՝ չի կարելի լուրջ մասնավոր իրողություններից ելնելով դատողություններ անել նրանց վարք ու բարքի մասին, ինչպես վարվում են Անդրկովկասում պաշտոնավարող և նրա մասին գրող հեղինակներից ոմանք: Այդ ժողովուրդները, ինչպես և բնության արարածներն ու առարկաները, անհակտելի ամբողջություններ են և էությունը բարի, ազնիվ ու կատարյալ: Հետևաբար, նրանց կյանքի թերությունների ու պակասությունների վերհանումն ու բերությունը լուրջ մի նպատակ պիտի հետապնդի. առավել կատարյալ դարձնել նրանց: Ըստ էության հենց այս նպատակին են ծառայում Արավյանի շատ ներքին ու ակնարկներ (օր.՝ «Մեկ-երկու խոսք էլ հայոց վրա», «Գյուղական տների կառուցվածքը» և այլն), որոնց նյութը հայոց և անդրկովկասյան ժողովուրդների կյանքի ու հոգեբանության ուղագրավ կողմերի բացահայտումներն ու կարիքներն են:

4

Պատմողական սեռի գրական տեսակներով Արավյանն անհամեմատ ուղ հրապուրվեց, 20-ական թթ. վերջերին միայն (երբ որպես բանաստեղծ որոշակի հաջողությունների էր հասել), իրագործությունների անսպասելի փոփոխությունների պարտադրանքով. վնասական դեր խաղաց Արարատյան վերելքը, որի վերաբերյալ հանրությանն ու գիտական աշխարհին նշմարությունը պատմելը նա համարում էր իր բարոյական պարտքն ու պարտականությունը: Այսպես ծնվեցին «Ճանապարհորդություն պարոն պրոֆեսոր Պարբոսի և Խաչատուր դպրի Ապովան» համառոտ ստորագրությամբ հանդես Արարատեան լեռին» ուղեգրությունը՝ զբղված 1829 թ. սեպտեմբեր-հոյեմբեր ամիսներին, Սբ. Հակոբի վանքում ու Էջմիածնում, «Նոր վկայություն» հոդվածը՝ գրված Պետերբուրգում, 1835 թվականին և այլն: Իսկ երբ Ֆ. Պարբոսի բարի անունը և գիտական բարեխղճությունը արտավարելու և կասկածի տակ առնելու նպատակով ռուս և հայ խավարամուտները սկսեցին փախել շարժել նրա դեմ, Արավյանը

մասնակցեց սկսված բանավեճին և վերահիշյալ ուղեգրության համառոտ տարբերակը բարձրանելով ուսերեն՝ հրատարակեց «Տիֆլիսկի վեդոմոստի» շաբաթաթերթում (1831 թ. ապրիլ):

Արավյանի գրական ծառանցության հրատարակման պատմությունն սկսվում է անապայտ երկով, ու այն էլ, ցավոք, ո՛չ մայրենի, այլ օտար լեզվով: Մեծ ողբերգություն էր ապրում Արավյանը, որ բաղձանքներն ու լուսավորական պատգամները չէր կարողանում ազգակիցներին հասցնել նրանց հարազատ բարբառով, բայց ողջ կյանքում չկարողացավ ուղղել այդ սխալը և ազատվել հակատագրի նմանօրինակ ու անարդարացի հետապնդումներից:

30—40-կան թվականներին Դարպատի, Պետերբուրգի և Տիֆլիսի ուսական ու գեղարձակական պարբերականներում տպագրվեցին Արավյանի մի քանի ուրիշ երկեր, իսկ շատերն էլ մնացին անտիպ: Ազգագրական հետազոտություններ ու հրատարակախոսական էջեր էին գրանք, որոնց գլխավոր նյութը Հայաստանի պատմությունն ու վիճակն էր, մասամբ և Արարատյան հին ու նոր վերելքների հետ կապված գանազան հարցեր:

Ճշմարտությունն ասելով Հայոց պատմության, հայրենակիցների առտեհն կյանքի և ֆաղափական ու սոցիալական անազատ վիճակի մասին, նաև ուշադրություն հրավիրելով ժողովրդի կենցաղի ու հոգեբանության մեջ արմատավորված մոլոր սովորությունների, բարոյական արատների ու անբուժելի «վերքերի» վրա, Արավյանը կարծում էր, որ պիտի կարողանար վերացման ու բուժման միջոցներ գտնել և դրականորեն տրամադրելով եվրոպական կրթված հասարակայնությանը հայոց նկատմամբ՝ ստանալ վերջինի բարոյական ու նյութական օգնությունն ու աջակցությունը, ինչն, ըստ էության, ռամանտիկ երազ էր: Թերությունների վերհանումն ու վերացումը, սակայն, Արավյանի միակ խնդիրը չէր: Արավյանը մեծագույն սիրով էր նկարագրում նաև հայ կյանքի առավելությունները՝ կապված կենցաղի ու աշխատանքային գործունեության հետ, որպիսիք վաղուց արտաբանվել էին դրամի ուժով ու թելադրանքով կառավարվող՝ եվրոպական ժողովուրդների առօրյայից: Նա ազգերի կյանքի ու կենցաղի ակտիվ ներթափանցման սկզբունքի կողմնակիցներից էր և շահ էր խնայում, որպեսզի Հայոց ազգային առաքինությունների և ընտանեկան համակեցության լավագույն օրինակները դառնային բոլոր ազգերի ու ժողովուրդների սեփականությունը: Այս նպատակին են ծառայում «Համառոտ ակնարկ հայերի մասին» պայմանական վերնագրով երկը (1834) և «Գյուղական տների կառուցվածք» ուսումնասիրությունը (1835):

Արավյանի ուղեգրական երկերի և պատմա-ազգագրական տեսությունների արժեքը դրանցով չի սպառվում: Իրենց ռեալական համակարգով և պատումի ընթացքով՝ դրանք հայ ստեղծագործ անճատի մտքի արգասիքներ են և հայրենասիրական ոգեշունչ էջեր, ապագա «Վերջ Հայաստանի» համապատասխան պատկերների ու տրամադրությունների նախնական փայլատակումներ, որոնց զուգահեռները կարելի է տեսնել վեպի բնարական շեղումների մեջ (հայոց լեզվի գովիչը, Քանախեռի հրապույրների, հեռավոր գետերի ու Արարատի նկարագրություններ և այլն):

Դարպատից վերադառնալուց հետո, հաջորդ մեկ-երկու տարիներին, Արավյանն ավարտում է ուղեգրական և ազգագրական նոր երկեր. գրաբար լեզվով՝ «Առ բարեհունդ և սիրելի աշակերտս իմ...», որ նվիրված է 1838 թ. մայիս-հունիսին Հայաստանում կատարած շրջագայություններին, և գեղմաներենով՝ «Ակնարկ Քիֆլիսում ապրող հայերի կյանքի և հատկապես նրանց հարսանեկան սովորությունների մասին»: Անկախ լեզվից, երկուսն էլ գրական արձակի ավելի բարձր տեսակների գաղափարական ու գեղարվեստական որոնումների արտահայտություններ են: Քանի վերջնականապես չէր որոշված նոր գրականության լեզվի խնդիրը, Արավյանը ազատորեն օգտվում էր օտար լեզուների ընձեռած հնարավորություններից՝ ազ-

գային կյանքն ու մտածողությունը Եվրոպայի հասարակայնության ուղադրությունը հանձնելու մեղատակով, որ նրանք էլ հանաչեին մեր հոգին: Ուղեգրության շատ հետվածներ, համարյա Վայնոյությամբ, հետագայում փոխանցվում են «Վերք Հայաստանի» վեպին (Անիի ավերակների և Երևանի բերդի սահմանների նկարագրությունները, Լոռվա ձորերի հետ կապված պատանեկան վերհուշերը): Իսկ գերմաներեն ակնարկի մեջ Արավյանը սուրվագծում է ազգան ու տգետ հոգևորականի կերպարը հանձին Տփղիսի հայոց հոգևոր առաջնորդի, որի մասին հանվածն-հակվածն ասված խոսքերն ու արգահատելի գործերը բուն վեպում, արդեն հայերեն համարժեքներով՝ վերագրվում են Քանախոսի ընչաքանց ու անգրագետ ծխատեղի Բանաճախ Սեբ Մարկոսին: Գերմաներեն մի առանձին հոդվածում էլ Արավյանը բնուում է հայոց եկեղեցական երաժշտությունը և ժողովրդական անանուն սասցողների ու գուսանների արվեստը, ժողովրդական երգերն ու աշուղական խաղերը և հանգում նույն հեռուստություններին, ինչ հետագայում կարգում ենք «Վերքի» Հառաջաբանում:

30-ական թվականներին է, վերջապես, ստեղծվել Արավյանի բնարական արձակի գլուխգործոցներից մեկը՝ Դորպատյան օրագրերը, որոնք անկեղծ խոստովանություններ են կրածի, տեսածի ու նախասիրությունների, նաև՝ նկարագրություններն այն իրական ու երևակայական զժվարությունների, որոնք գրեթե ամեն օր ծառանում էին նրա առջև անձանոթ մարդկանց շրջանում: Դորպատյան օրագրերի վստահելի վերծանումների շնորհիվ ո՛չ միայն տեսանելի ու հասկանալի է դառնում Արավյան հոգևոր աշխարհի վերափոխման իրական ընթացքը, այլև երեկվա պատանի վանականի ու մոնթի մտավոր հասունացման և լուսավորական աշխարհայացքի ձևավորման անխաղախ պատկերը, նրա տվյալառնմանի և կառուցողական գիտությունների հիմունքները, շանում հայտնագործելի ու կանխատեսելի կեցության գաղտնիքները և հայոց գալիքի խորհուրդը, հայոց փրկության հանապարհը, կամ էլ վերծանում բնության մեծ գիրքը՝ կատարելության հասնելու համար:

Առանց Դորպատյան օրագրերի համակողմանի հետազոտության՝ շատ կողմերով անըմբռնելի կմնան ինչպես Արավյանը ինքը, որպես անհատականություն ու մասնազ, այնպես էլ նրա դորպատյան ֆերթվածները՝ հայոց նոր բանաստեղծության և անձնական բնաբեր-գության առաջին կատարյալ դրսևորումները:

Բայց Արավյանի գեղարվեստական արձակի, նաև հայ արձակի բարձրագույն արտահայտությունը, հայոց նոր գրականության սկիզբն ու հիմքը դարձավ «Վերք Հայաստանի» պատմավեպը: Տասնամյակների խորհից եկող այդ անորոշ ու անխորհուրդ մտահոգությունը տևական որոնումների ու վերակառուցումների շնորհիվ, ի վերջո, ստացավ ինքնատիպ ու փայլուն կերպարանք, վերախմբագրվեց ըստ պատմողական սեռի գլխավոր տեսակի սկզբունքների ու օրինաչափությունների, ներծծվեց հրաշունչ ոգով ու հայրենասիրական պարտով: Հստակ-վեցին նրա թեման, կերպարներն ու գաղափարները, և, ի վերջո, աշխարհ գալով 1841-ի փետրվարին՝ մկրտվեց խորհրդավոր ու անսովոր անունով՝ «Վերք Հայաստանի, որը Հայրենասիրի»:

«Վերք Հայաստանին» հայություն կյանքի, մտածողության ու ձգտումների հարազատ պատկերն է, պարսկական բունապետական լծից արևելահայության ազատագրման և ուսուսական հզոր տերության հովանու տակ անցնելու ժամանակների գրական տարեգրությունը՝ հյուսված որպես ժողովրդական վեպ, ուր առատ են ինչպես դիցաբանական ու կուսմիկական ընկալումներն ու պատկերները, այնպես էլ գեղջկական կյանքի ու մտածողության և ժողովրդական հարազատ քարքառի երանություններն ու սարսափները, շունչն ու թովանքը:

ՎԵՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՈՒՐ ՀՐԶՐԵՆԱՄԻՐ

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ

ՇՊՈՒՆԵՐ

ԽՈՂՈՐԴՆԵՐԻ

ԹԻՖԼԻՍ

Ի Տպարանի Ներսիսյանի Վարդի Հայոց
ընծայեցիկը յազնուսկուն Մ. Ղայ Գեորգյայ
Մեծրուհուր:

1858

«Վերք Հայաստանի» առաջին
հրատարակության անվանաթերթը

Վահան Տերյանը, որը զնաճառականներ տալիս՝ խիստ ու զգաստ էր, Արավյանին անվանել է Հայաստանի ոգի: «Մի՞թե, — գրել է նա, — Արարատյան դաշտը Հայաստանը չէ, և նրա ոգին՝ Արավյանը, այդ Հայաստանի ամենալուսեղեն մի բեկորը»:

Հայաստանի այս ամենալուսեղեն ոգին ամենայն կատարելությամբ շնչում ու ծավալվում է «Վերջ Հայաստանի» մեջ՝ ամմահացնելով Այրարատյան դաշտի, հետևաբար և՛ ողջ հայության կյանքն ու մտածողությունը և բարգմանող դաճակով նրա տեղերի ու ձգտումների: Վիպական տարածության ու ժամանակի առումով՝ առաջին հայացքից կարծես որոնելի: Վիպական տարածության ու ժամանակի առումով՝ առաջին հայացքից կարծես որոնելի է ամեն ինչ. «Նրանով կարելի է իմանալ են ժամանակվա (այսինքն՝ Այրարատյան աշխարհում զվրաշխ տիրապետության կամ XVIII—XIX դդ.— Պ. Հ.) մեր աշխարհի հալածումը, — սասում է Արավյանը, ուրեմն՝ ո՛չ վաղ անցյալի անցուդարձերը: Քայց իրականում, նեոագնաց շեղումների, պատմական վերլուծումների և ժամանակագրական մերձեցումների շնորհիվ վեպում ընդգրկված է Հայոց պատմության ողջ ընթացքը: Արավյանը զարմանալի խորաբախանցությամբ ընկալում ու բացատրում է մեր պատմության փիլիսոփայությունն ու ազգային հոգեբանությունը, դիմադրողական ուժի գաղտնիքները: Նա հենում ու վերլուծում է հայոց դարավոր վերելքի օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառները, բուժման միջոցներ առաջադրում, որպեսզի գեթ այդուհետև անշեղ ընթանա նրա փառաբանական զարգացումը, բարվոճի ու բարգավաճի տնտեսական ու հոգևոր կյանքը: «Վերջում» հանգամանորեն նկարագրված ու իմաստավորված են հայ ժողովրդի նոր պատմության մեծ շրջադարձի՝ Արևելյան Հայաստանի ազատագրման և Ռուսիայի հովանավորության տակ անցնելու տասնամյակների պայքարն ու անցուդարձերը, իբրև սկիզբ ազգային համախմբման, ինքնագիտակցության արթնացման ու վերածնության: Քննելով չափազանցած չենք լինի, եթե նկատենք, որ Հայրենիք (վաթան) բառի էությունն ու ոգին, ըստ ամենայնի, առաջին անգամ Արավյանն է մեկնում ու բացատրում հենց այս գրքի մեջ, ընկալելով որպես կենդանի պատմություն և անձայն ուսուցանող, ամենախաղցր ու նվիրական այս աշխարհում, որ չի կարելի կորցնել կամ բողոքել ստույգ...»

Հայրենիք ու ազգ հասկացությունները Արավյանի համար անբաժան են իրարից, հետևաբար՝ ներթողելով մեկը, չի մոռանում մյուսի փառքը, հոգսերն ու կարիքները. «... քաջանին մեռնիմ, հայոց ազգ, քա հողին մատաղ, հայոց աշխարհ... է՛ն ի՞նչ աչք պետք է ըլի, որ քառահա, ձեզ չտեսնի, ձեր դարդը չիմանա. է՛ն ի՞նչ բերան պետք է ըլի, որ կապվի, ձեր փառքը չգովի, ձեր անունը չպաշտի. է՛ն ի՞նչ քառացած սիրտ պետք է ըլի, որ ձեզ չսիրի, ձեզ իր հոգին մատաղ չառ...»:

Արավյանն այս վեպի մեջ անմահացրել է նախ և առաջ հիշյալ պատմաշրջանի հայ մարդուն՝ իրական կյանքով ու աշխատանքային առօրյայով, ընտանիքում և հանրության մեջ, տարագրության սարսափների ու կռիվ բովում, առտեղին հոգսերով և ուրախության սեղանի շուրջ, մտածողության ձևերով ու բարոյագիտական ըմբռումներով, տանջանքներով ու տենչանքներով, լավատեսությամբ ու աշխարհաշեն ոգով, իր պատմական հայրենիքում և հեռու-հեռու կորոզներից անբաժան, նրանց հետ ձուլված ու մերված, թշվառության ցնցոտիների մեջ և տգիտության խավարով պարուրված, բայց ոգով ազատ, արի ու բարի, հյուսուսեր ու առատաձեռն, ասելովյամբ լցված դեպի օտարի լուծը և փողի իշխանությունը, հարստահարությունն ու շարագործությունը, բռնությունն ու անարդարությունը: Նա շանում ու ձգտում է ապրել խաղաղության և հավիտենական բարեկամության մեջ բոլոր ազգերի ու ժողովուրդների հետ, երախտագիտությամբ է լցված հատկապես ռուս ժողովրդի ու տերության նկատմամբ, որովհետև նրան փրկեցին պարսից դժոխից:

«Վերջ Հայաստանի» հայ գեղարվեստի փորձում է ըմբռնել ազգի գոյության խորհուրդը,

ընդառաջ է վազում կրթությանն ու լուսավորությանը, պահանջում, որ բացատրեն ու ասեն, «թե մենք ո՞վ ենք, մեր հավատն ի՞նչ ա, ընչի՞ համար ենք էկել աշխարհ... երկրում ի՞նչ պետք է անենք...», կարև, իր միտքը շարշարում է նույն այն հոգսերով ու խոհերով, ինչ հեղափոխական դարերի մարդկությունը՝ ո՞վ ենք մենք, որտեղի՞ց ենք գալիս և ո՞ւր ենք գնում: «Վերջ Հայաստանի» դրվագներից շատերը նաև այս հարցերի պատասխանն ու լուսաբանությունն են:

«Վերջ Հայաստանի» մեջ ընթերցողը առաջին անգամ տեսավ ու հանաչեց նաև իր հայրենիքի իրական պատկերը, որը թեպետև ամբողջական չէ, սահմանափակվում է Այրարատյան աշխարհով ու հարակից մի քանի դավառներով (Շիրակ, Գուգարք, մասամբ՝ Սյունիք), քայց հարազատ է ու բնորոշ, ներառում է իր մեջ գույներն ու թովաճախ, վեհությունն ու խոտությունը պատմական Հայաստանի բնության՝ տարվա բոլոր եղանակներին: «Վերջի» բնապատկերներն անկրկնելի են և իսկական բանաստեղծական հայտնություններ, ազգային ոգու դրսևորման խորհրդանշաններ, որպիսի նպատակի և իրականում ծառայում են (Ջանգի, Նրախ, Մասիս):

Ճիշտ է. Հայաստան աշխարհն, իբրև «երկիր դրախտավայր» և «մարդկային ցեղի բնօրրան», ներթողվել է Արավյանից դեռ առաջ, մասնավորապես Մխիթարյան հայրերի պատմաաշխարհագրական ու տեղագրական աշխատությունների մեջ և Հովհաննես Միրզա Վահանյանի հանգամանակավոր վիպասանություններում, բայց կլասիցիստական ոճի և գրաբար լեզվի պատճառով դրանք էին սնունդ էին տալիս ընթերցողի մտքին ու երևակայությանը:

Հայաստանի բնությունն իր վեպն ու ռուսաստիկ հրաշքներով, երկիր ողջ տարածքով մեկ ցրված անցյալի շինարարական արվեստի կորոզներով՝ կանգուն ու ավերակ փաղափներով, բերդերով ու տաճարներով, վերջիններիս անձայն խոսքով ու կանչերով ընթերցողին են հաղորդում դարի ու պատմության շունչը, օգնում հասկանալու վաղեմական-ասպետական ժամանակների հերոսների ժայռեղեն կերտվածքը, անվախ սիրտն ու նուրբ հոգին, կենցաղն ու հոգեբանությունը, հերոսության և կառույցի մասին պատկերացումները (Քումանյան-Մեհերաբյան Հովհաննիսյան, Մանուշարյան Գրիգոր Եպիսկոպոս, Չուլվերցի Սոսին և Մելիք Հոհաննեսն):

«Վերջի» բնապատկերներն, ի վերջո, ինքնատիպ անձնավորումներ են, զգացող ու կարեկցող էություններ, ժողովրդի հակատագրով մշտապես մտահոգ. հաղթանակների ու հաջողությունների պանթիոն նրանք ծաղկում են ու հրեղում, կարծես ծափ տալիս ու ծիծաղում, կռիվ սարսափների ժամանակ՝ մոռալով ու մոռեցնում, անկարող լինելով վերջ դնել շարիքին ու շարագործությանը. դրանց խոսուն օրինակները տալիս են երկրաբանական հերոսական պաշտպանության դրվագները:

Արավյանի հանճարի շնչով շերտացած և ժողովրդական բառ ու բանով կենդանացած՝ բոթով լեզվով խոսեցին «Վերջ Հայաստանի» հերոսները՝ հանախ մինչև անգամ մոռանալով խոսակցի ու շրջապատի անկայությունը, ծավալվելով ու բափելով սրտերի ողջ դառնությունները: Մտի ու հույզի զարմանալի հարստություն է անթելված դրանց մեջ: Արավյանի իղեալ հերոսները այդ լեզվով էնում են բնության մեջ արարչության դրսևորման ձևերն ու գաղտնիքները, դատապարտում մարդկանց եսամոլությունն ու անարբերությունը, ապազգային մարմալը, իրենց պատգամն ուղղում գալիքին, իրենց տագնապալի կանչերով զգաստացնում հայրենակիցներին. «էդ ո՞ւմ վրա եք թուր հանել, հայոց մեծ ազգին չե՞ք հանաչում»:

Հզոր ու անկրկնելի են «Վերջ Հայաստանի» բնավորությունները: Այդ գրքի մեջ ընթերցողը տեսավ իր առասպելական ու ավանդական պատմության հերոսական ու նվիրական զնմբերին՝ նրանց ազգաշեն գործերն ու անօրինակ սխրանքները, Հայի Նահապետից մինչև

Քագրատունյաց ու Կիլիկյան թագավորներն ու գորավորները, մինչև իր օրերի լեգենդար հե-
րասները՝ Ներսես Առաքալեցիին ու գեներալ Մաղաթյանը, և նրանց կողքին՝ ժողովրդի ծո-
ցից դուրս եկած իրական ու իդեալական հերոսներին, որոնցից ոմանց նախատիպերը ծանօթ
էին շատերին ու դեռ ապրում էին, մյուսների գերեզմանները կորել էին ու մոռացվել: Աղա-
սին, Մասին, Կարան. Արժանիցի Մանուկը, Գրիգոր Մանուկարյանը հեթանոսության ու անձնու-
րացության օրինակներ դարձան ընդդէմ բուրժուական բռնապետության պայքարի ելած հայ-
զուկների և ժողովրդական վրիժառուների համար:

«Վերջ Հայաստանի» դասերը՝ գալիք սերնդին ուղղված պատգամներէ, այսօր էլ զգաս-
տացնող են և ուսանելի, ոգեշունչ և խորախորհուրդ:

Իր իմաստուն մատյանում բնեկրկ հայոց ներքին կյանքն ու պատմությունը, Արով-
յանն եկել էր այն անխախտ համոզման, որ ազգության գոյության գլխավոր գործոցները
հանուրին հասկանալի լեզուն և հայրենի մշակույթի դարավար ավանդներն են, որոնց պաշտ-
պանությունն ու զարգացումը նա վստահում էր երիտասարդությանը. «Ձե՛զ եմ ասում, ձե՛զ,
հայոց նորահաս երիտասարդը, ձեր անումին մեռնի՛մ, ձեր արևին դուրբա՛ն. տարը լեզու
սովորեցե՛ք, ձեր լեզուն, ձեր հավասար դայիմ բռնեցե՛ք...»

Գրքերի փորձն, այնուհետև, սովորեցրել էր Արովյանին, որ հայ ժողովուրդն իսկական
բարեկեցության ու երջանկության կարող է հասնել միմիայն մշտական խաղաղության ու
ազատության պայմաններում և սեփական պետության մեջ, հետևաբար Հայաստանի գալիքը
դարձնող երիտասարդությունը պետք է կյանքով ու արյունով պաշտպաներ հայրենի աշխար-
հը. «Շունչդ սո՛ւր, հոգի՛դ, բայց քո հայրենիք մի՛ տար թշնամյաց...», — անա՛ «Վերջ Հա-
յաստանի» երկրորդ դասը:

Բայց կարո՞ղ էր բռնության ու տգիտության նիւթներում շնչահեղձ դարձած ու կոտո-
րակված հայությունը, առանց արտաքին, անշահախնդիր օգնության, պաշտպանել իր անկա-
խությունը, վերաշինել իր ավեր տունը: Արովյանը գտնում է նաև այդ օգնությունն ու հո-
վանավորությունը ի դեմս մուսուստանի, և երբորդ դասը տալիս ժամանակակիցներին ու
հետևորդներին. «Օրհնեցե՛ք ոսի ոտը, շան-շանի սով՛ք, իրար սիրեցե՛ք...»

5

«Վերջ Հայաստանի» ծնունդից և առաջին էջերի շեքմ ընդունելությունից հետո Արով-
յանի միտքն ու երևակայությունն սկսեցին ազատորեն սավառնել և դուրսությամբ գտնել
պատշաճ ձևեր՝ որպես պատմվածք ու մանրապատում, ինքնախոստովանություն ու ակնարկ,
ազգագրական չափածո պատկեր ու բնության երգ, բայրեն էլ աշխարհաբար լեզվով: Հետագա-
յամ, «Վերջի» ստեղծման օրերի իր հոգեվիճակը նկարագրելիս, Արովյանը վերհիշում էր.
«Ինչ խալ, կորած, մալուրած մտեր ունեի, բայր բացվել, ետ էին եկել: Նոր էի իմանում,
որ գրաբար ու ուրիշ լեզվներ մինչև էն սեռքը միտքս փակել, բխովել էին: Ինչ որ ասում էի
կամ գրում մինչև էն հաղադը, գողացած կամ ննացած բաներ էին...»: Գրաբարով գրած հին
ստեղծագործություններից մի քանիսը ևս վերամշակում է աշխարհաբար լեզվով («Հունայ-
նություն աշխարհի, այգին Կորգանովի», «Թիֆլիզու հայոց հանգստարանը»), մյուսները՝
անավարտ ու սևագիր մնացած շատ մտահղացումներ, նաև որոշ բարգամություններ, հենց
այդպես կիսատ էլ թողնում է ու այլևս երբեք չի անդադարանում: Ընդհանուր գնալով ժողո-
վրդական խավերի նախասիրություններին ու հաշակին, բայց և տակավին չունենալով սե-
փական հղացումներ, Արովյանը կատարում է նաև փոխադրություններ ու թարգմանություն-
ներ՝ ամեն դեպքում հետապնդելով օրոշակի նպատակ. ցուցադրելու համար օրդիական սիրո

անհաղթահարելի ուժը («Յեզորա»), խրախուսելու համար հայոց աղջիկներին՝ հրապարակ
նախնի իրենց հայալեզու գեղարվեստական մտահղացումները և գրական ստեղծագործու-
թյունները («Ազնես»), հայ ծնողների ձեռքը տալու իրենց որդիների դաստիարակության հա-
մար օգտավետ հրահանգարան («Պատմություն Տիգրանի»):

1841 թվականին ու հետագա տարիներին կյանքի կաշված այդ ստեղծագործությունները
գաղափարական ու գեղարվեստական առումով սերտ աղերսներ ունեն «Վերջ Հայաստանի»
հետ, իսկ երբեմն էլ վերջինիս թեմաների ու գաղափարների սուսկական վերածարձումներ
են: Խոսում օրինակներից մեկը «Առաջին սերը» պատմվածքն է, որի մեջ ազգագրական հեն-
քի վրա ուրվագծվում են պարսից տիրապետության ժամանակների հայության կենցաղն ու
տառապանքները և անմարագ սիրահարների ողբերգությունը. ուրի պատճառը նույն սարդա-
խաների հաստատած կարգն ու բռնություններն էին:

«Վերջից» անմիջապես հետո մարմին առած՝ Արովյանի մյուս ինքնատիպ հղացումը
«Պարապ վախտի խաղալիք» ժողովածուն է, որի ստեղծագործական աշխատանքներն ավարտ-
վել են 1841 թ. աշնանը: Նրբ «Վերջի» մեջ Արովյանի նպատակն էր հանաչել տայ հայ ժո-
ղովրդին իր խաթարված պատմական կյանքի հանգամանքներն ու հերոսական անցյալը, բա-
ցատել արդի ողբալի վիճակի պատճառները և հայտնագործել փաղափակյալն ու հոգևոր վե-
րածնության ուղին, ապա «Պարապ վախտի խաղալիք» մեջ փորձ է անում հազորակից
դարձնել իր ազգակիցներին մարդու կոշմանն ու մարդկային էությանը և բաց անել նրանց
առջև բարոյական մաքրագործման և հոգևոր ազնվացման հանապարհը: Մի դեպքում Արով-
յանին հուզողը համահայկական շահախնդրություններն են. մյուս դեպքում՝ համամարդկա-
յին սկզբունքները, այսինքն՝ առակներին ու չափածո հեփաթներին յուրահատուկ բարոյա-
խոսության միջոցով լուսավորել ու նախապատրաստել հային՝ ապրելու համար մարդկության
հոգևոր ու ցավերով, շնտանալով գուրն ու կարեկցանքը, չաղարտելով գեղեցիկն ու կա-
տարյալը: «Վերջի» մեջ Արովյանն իր ողջ ցասումն ուղղում է հայության առաջընթացը կա-
սեցնող խավար ուժերի դեմ. լինեն դրանք օտար կամ հայրենի, «Պարապ վախտի խաղալի-
ք» մեջ՝ մարդու կոշումը, բարոյական նկարագիրը և աստվածային կերպարանքը ոտնահա-
րողների դեմ:

«Պարապ վախտի խաղալիք» Արովյանի՝ աշխարհաբարով ստեղծած ուսուցողական և
ինքնազնույն էջերի ընտրանին է. բանախոսական այուծներով գրած ինքնուրույն առակների
կողքին գրքում լայն տեղ է տրված Ի. Կոխովի, Ի. Խեմենիցիի և Ի. Գլխորիկի համանման
ստեղծագործություններին, որոնք հայացված են նախանձելի վարպետությամբ և իրավամբ
պիտի դիտվեն որպես թարգմանական արվեստի գլուխգործոցներ:

Արովյանի առակների հերոսները XIX դարի առաջին կեսի հայ իրականության մեջ իշ-
խող ավատական կենսաձևի և նորաբողոք փաղեկիության վատերն ու վատթարներն են,
այն օրերի մարդկանց թերություններն ու թուլությունները, վերջապես՝ գյուղի ու փաղափ
արգանատեղի խավերը՝ իրենց անմարդկային գործերով ու դատապարտելի ընթացքով: Առակ-
ների այլաբանական կերպարների մեջ դժվար չի տեսնել բարի ու աշխատասեր շինականե-
րի, բնական օրենքով կառավարվող կամ բնատնտեսական կյանքով ապրող գյուղական հա-
մայնքների անդամների, մի կտոր հաց վաստակելու համար փաղափ թափված պարզամիտ
պանդուխտների, խավարի թագավորության մեջ տրտվող գեղեցիկ հոգիների. ապա և՛ չար
ու տգետ դաստիարակների, խորամանկ ու խարդախ գործերեցների, փաղափարության մի-
այն այլանդակությունները յուրացրած մոլեռանդների, իրենց մեծ կարեւորություն տվող ոչնչ-
ությունների, փողի առջև սուրկացողների ու երեսպաշտների, ազան կուսակաղների, վերջապես՝

արտասունքը տեսնի ու ինճն էլ լաց չըլի, ձենը. էն ողբալի ձենը լսի ու ինճն էլ հետը չմղկտա. նա էլ ի՞նչ աստված կուեննա, ի՞նչ հագի, ի՞նչ հավատ», — տարակուսված հարցնում է Արովյանի հետոսը:

Եվ ինչպես «Վերհ Հայաստանի» վեպում մարդուն մարդ պահողը մնում է սիրա անաբառ զգացումը, այս պատմվածքում էլ փառաբանվում է սերը. իբր մարդուն մարդկայինին վերադարձնող, մարդու մեջ մարդկայինը վերածնող ամենահաղթ զորություն. «Քայց ա՛խ, ա՛խ, ե՛րբ էս մեր կույր աչքի կապը կարձակվի, ե՛րբ էս մեր կույր, խավար մտքի փարոջեն կպատուվի... որ էլի իրար սիրեն, իրար ընդունին ու ինչպես մեկ հար որդի՝ երկրումն մեկ սիրտ, մեկ հոգի, մեկ միտք, մեկ տեղ, մեկ գերեզման ունենան, ինչպես երկնումը, ուր, ետ-առաջ, պիտի գան, պիտի գան, բայց վա՛յ մեզ, վա՛յ, թե պարզերես չըլինեմ ու լանեմ...»:

Գիտենք արդեն, որ «Վերհի» մեջ փառաբանելով սուրբ սերը, Արովյանը նկատի ունեւրա դրսևորման անհատնում ձևերը՝ բարձրյալի հանդեպ սիրուց սկսած մինչև սերն առ սիրեցյալ, առ ազգ ու հայրենիք, ծնող ու զավակ, տանջվող ու տառապող մարդկություն, որովհետև «Ի՞նչ կրակ կարա անսեր սիրտը տա՛հացնել... Սերին ի՞նչ կդիմանա, որ մահից վախենա...»:

6

Արովյանը հիմնադիր ու սկզբնավորողն է արևելահայ նոր դարձի ու մանկավարժության, աշխարհիկ բովանդակությամբ կրթության և ուսուցման: Նրա մանկավարժական-լուսավորական առաջին ծրագրերը շարադրվել են տակավին դարպառայան տարիներին. Խոսք-նորդ և ուսուցիչ ունենալով լուսավորության դարաշրջանի մտածողներին ու մանկավարժներին, ի դեմս Ռուսոյի, շեքսպիրի, Պետալոցցիի, Ֆրանկելի: Սկզբներում հայության լուսավորության ջանք նա վերապահում էր Մխիթարյանների նմանությամբ՝ Հայաստանի ավերակ վանքերից մեկում հաստատվելիք միաբանությանը, որին անդամակցելու էին ինճն ու իր վանական ընկերները: Հետո Արովյանը մտածում էր բաց անել ֆահանայացու-ուսուցիչներ պատրաստելու համար հատուկ դպրոց, իսկ 1837-ից գլխավոր ուղարկությունը բեռնում է ժողովրդական դպրոցների համար դեկավարներ պատրաստելու խնդրին, որպիսիք պիտի դառնային իր մասնավոր դպրոցի աշակերտները:

Իր մասնավոր դպրոցի, նաև՝ Անդրկովկասի զավառական դպրոցների գործածության համար Արովյանը կազմում է նորագույն մանկավարժական մեթոդների օգտագործմամբ՝ դասագրքեր՝ «Նախաշավիղ կրթության» (հայոց լեզվի այբբենարան և ընթերցարան), «Նոր տեսական և գործնական բերականություն ուսուց լեզվի վասն հայոց» (երկու լեզուները համեմատական եղանակով ավանդելու համար), թվաբանության և բերականության ձեռնարկներ, զանազան մեթոդական հրահանգարաններ ու դիտողություններ, որոնք նորություն էին և անսովոր հայ իրականության համար. մանկավարժական առօրյայում: Արովյանը հատուկ ուշադրություն էր դարձնում ո՛չ միայն անհրաժեշտ ու կայուն գիտելիքներ հաղորդելու խնդրին, այլև երեխաների բարոյական դաստիարակության հարցերին, որովհետև, ինչպես նկատում էր նա, գիտելիքներ ամեն տեղ կարելի է ձեռք բերել, բայց ո՛չ ամեն տեղ կհաջողի նախապատրաստել մանկանը իր ապագա կոչմանը՝ իբրև հասարակության օգտավետ անդամ, իբրև միայն ու միայն իր մեծավորների բարիքի համար ստեղծված մարդ:

Արովյանն ամբողջ կյանքում մաքառեց, օրպեսզի մայրենի լեզվի ուսուցումը տարվեր նոր հայրենեակ՝ աշխարհաբարով: Նրա համոզմամբ՝ հին և հանրությանն անհասկանալի

գրաբարն էր միակ պատահար, որ ժողովուրդը խախտվում էր ազգասիրության մեջ, որ լռել էր հայ մասունքի երգը, որ անմշակ էր մնացել աշխարհաբարը:

Ենզուն ազգության ուժերի համախմբման գլխավոր ուժն էր, ազգության գոյության հիմնաբար: Համընդհանուր գրագիտության պայմաններում միայն հայությունը կարող էր հոգեպես, տնտեսական ու ֆաղափական առումով վերածնվել, բարգավաճել և մտածել ազգային պետականության մասին, իսկ դրան խանգարում էր այն, որ հանուրին հասկանալի լեզվով՝ աշխարհաբարով չէր տարվում ուսումը:

Իր լուսավորական ծրագրերը կազմելիս՝ Արովյանը աչքի առաջ ուներ ո՛չ միայն հայության, այլև անդրկովկասյան ժողովուրդների շահերը, որոնց հոգևոր վերածնման համար նույնպես նա չէր խնայում իր անձն ու կարողությունները:

«Մանուկների աշխարհը վաղուց ի վեր բոլոր երկրային հոգեպարար բախտավորություններից ինձ համար ամենաբարձրն է եղել: Նրանց կրթելն աշխարհիս երեսին ամեն բան է ինձ համար ու դեռ ավելին, քանի որ նրանք մեծ մասամբ իմ ազգակիցներն են, իսկ մյուսները՝ վրացիներն ու թաթարները (իմա՛՛ աղբրեջանցիները — Պ. Ն.), իմ երկրացիները», — գրել է Արովյանը դեռ 1838-ին:

Արովյանի կարապի երգը դարձավ «Ուղևորություն դեպի Անիի ավերակները» (համաօրգական խորհրդածություններ), որը շնացրեց հրատարակել, խիստ կարևոր մի երկ հեղինակի վերջին ամիսների հոգեվիճակն ու մտորումները հասկանալու համար: Պատուի նյութը Արովյանի և ուրիշների իրական հանապարհորդությունն է Նրևանից դեպի պատմական ֆաղափ ավերակները, բայց, ըստ էության, ինչպես Արովյանի ուրիշ շատ ստեղծագործությունների մեջ, այստեղ ևս Անին հանդես է գալիս օրպես խորհրդանիշ հայ ստեղծագործ հանճարի ու հայկական պետականության, դառնալով նաև հեղինակի ֆաղափական համոզումների ու լուսավորական ծրագրերի վերաբարձրման համար յուրօրինակ ազգակ:

Էջ առ էջ ծավալելով իր պատումը, նկարագրելով իր տեսածն ու լսածը, Արովյանը հավաստում և ազդարարում էր, որ Անին հայոց աշխարհի հրաշքն է, վաղուց անցած լեգենդների կարգը, որպիսիք կարելի է գտնել Հաղար ու մեկ գիշերների հեփաթներում. միայն թե Անիի լեգենդը իրական է, տեսանելի ու շոշափելի: Բարբարոսության, իսլամիզմի և մասնատված բրիտանության դարերում Բագրատունյաց գոռոզ արհաները ստեղծեցին փաղափ ու հզորության այդ մարմնացումը, որով կարող էր պարծենալ ո՛չ միայն Հայաստանը, այլև ողջ Արևելքը: Կինելով նաև հզոր պատվար Կովկասի, Մոնղոլիայի և Թուրքեստանի վայրենի ու անտանձ տիրակալների արշավանքների դեմ, տևական մաքառումներից հետո, ի վերջո, Անին ընկավ, որի համար պակաս հանցավոր չեն նաև բյուզանդացիները և միջնադարյան Հայաստանի մյուս հարևանները: Անիի բնակիչները ցրվեցին աշխարհով մեկ՝ ամենուր գարմացնելով իրենց հարտարագիտությամբ և ձեռներեցությամբ, իսկ ֆաղափ մաքառումը ու վերածվեց ավերակների: Եվ անհա՛, հարյուրամյակներ հետո, այս ամայացած երկրին նոր կյանք և պարգևեց ուսները:

Մասն էն անհա՛՛ Արովյանի պատմական անդրադարձումների գլխավոր բովանդակությունը՝ նոխացված իր իսկ հեղինակի մանկապատանական հիշողություններով, հայոց պատմության հին ու նոր դրվագների վերապատումներով ու մեկնաբանություններով, ուսներեքի տիրապետությունից հետո Այրարատյան աշխարհում կատարվող շինարարական աշխատանքների ու վերափոխումների նկարագրություններով, երկրամասի և հայության կյանքում ապակիքն անլուծելի մնացած հարցերի առաջադրմամբ ու փնտրությամբ: Անկեղծորեն պատմելով անդրկովկասյան ժողովուրդների լուսավորության բնագավառում առ այսօր բաղանձ ապարդյուն ջանքերի մասին, Արովյանը հույս էր տածում, որ ի վերջո հնարավոր պիտի

դառնալ կուրելու հակառակորդները, հոր սերնդի կրթությունն ու դաստիարակությունը ազատել մոլլաների, տերտերների և ցարական հետադեմ պաշտոնեությունը խնամակալությունից: Ռուսիայի նպատակները բարի են անդրկովկասյան ժողովուրդների զայիֆի նկատմամբ, ուստի նա իր սրտաբախ գրացումներն է առաժույթ բարձրալին՝ «Ռուսաստանի և նրա բոլոր հավատարիմ որդիների հզորությունն ու փառքը պահպանելու համար»:

Անիի վերաշինման գաղափարը, որ Արավյանն արժարծել է տակավին «Վերջ Հայաստանի» էջերում, իր իդեալ հերոսի՝ Աղասու բերանով՝ «Միտքս էն էր, որ Անի ֆաղաքը շինեի», «Ռսի ուսանալ դասնայի»,— բազմաճե էր Հայաստանի արևելյան ու արևմտյան բնաշխարհների վերամիավորման և ուսաց տերության հովանու տակ հայկական պետականության վերականգնման: Իր ու իր հերոսի այս շիրականացված իդձնն ու կտակը Արավյանը հանձնում էր զայիֆ սերունդներին, որոնց համար նրա անձն ու ստեղծագործությունը դարձան սիրելի ու սրբազան:

Դորպատյան ուսումնառության գեղ առաջին տարիներին ծանոթանալով Արավյանի արտակարգ ունակություններին և վեճ նպատակներին՝ պրոֆ. Պարրոտը կանխատեսել էր. «Անմուտաց և յախտենական եղիցին երախտիֆ ձեր ի վերայ ազգի ձերայ...», ֆանգի՝ «զազգ մի յուսաւորել նախանձելի է ֆան դամենայն և անմուտացալի դարուց ի դարս...»: Պատմությունը հաստատեց Պարրոտի գուշակությունը: Արավյանը դարձավ անմեռ ու անմահ...

Պ. Հ. ՀԱԿՈՒՅԱՆ

ՎԵՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՈՂԲ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԻ

Պատմական վեպ

ԱԶՆՈՒԱՏԱՆԸ ՉՐԱՊԵՏԻ,
ՔԱԶԱԶԱՐՄ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԻ
ՎՍԵՄԱՄԻՏ ՀԱՅԿԱԶՆՈՑ ՍՄԲԱՏԱՑ
ԿԱՅՍԵՐԱՊՍԱԿ ԱՍՊԵՏԻ

Հոգևորագետ սիրոյ
Նորընծիւ առհասարակեայ

Ես ո՞ւմ զիմ ողբոց բացից սգարան,
Ես ո՞ւմ դառն վիրացս ցուցից գրեբան.
Վաղուց զլիսկոր բախձեալ իմ ֆեար՝
Անկեալ ի խոճարհ, խզեալ գյուսոյն լար,
Բանայր ինձ գայն խար գրեզան հոգեսպառ,
Վայել զիմ կենաց վայրիկ այս թշուառ,
Գրկել գայն անսիրտ, սառն չֆաղարան,
Մահուամբ դիրանալ ի նախնեացն կայան.
Սուրբ փսշոյն զէ՛ր իմ կոճղ ոսկերտեաց
Նօփրել, մեալ գառ յայս արհարաց:

Դո՛ւ զիմ սպառեալ շունչ կրկին զարթուցեր,
Դո՛ւ նսեմ հոգոյս նոր լո՛յս բաշխեցեր.
Ի Քո՛յդ հայեցեալ սէր առ Հայրենիցն,
Ի շերմ Քօ եռանգն սրտի վեճ-խորիճ՝
Անկան կեղևնէ՛ք յաչացս գառնակոճ.

Կենսանատ իմ քեզ զօրացան ի Քոց
Ջայնից երկնասլաց: Ո՛հ, զարթնում յանկարծ,
Մահաշունչ իմ էուն մեկնի ինճննալած:
Հայրենին իրով շքնաղ մեծալքեամբ,
Հայկազունի իրեանց ընտիր վեհուլքեամբ
Նոր դրա՛խտ, նոր օ՛ր սուրբ բացան առաջի
Քիսպեալ իմ հոգույ, ծիրեալ իմ սրտի:
Որդին կարօտեալ ի ծունկս սիրավառ
Անկեալ՝ որոնէ զիր աստղ ուղեվար:
Դու յայս երկնադերս մագրանաց պահու
Կանգնիս ի բարձունս Հայկազանց դասու:
Հօգնեալ տեսեամբ անմահ Քոց նախնեաց,
Կիլիկեան վեհից Սմբատաց քաջաց
Ջանուն, զօրինակ, զսիրտ և զնաանդն
Ի Քո՛յդ վեհ անձին բերեալ սիրամարտ՝
Բանաս զիմ յեզու, հանես զիմ բազմանս
Ի բոյլս դիցազանց մերաց ի կայանս,
Ջորս բուռն ժամանակն քաղէր ի մոխիր:
Ջորաց զին անկշիռ անցիտէր երկիր:
Քէ ո՛չ Բրաբիօն կապեցեն Քեզ ձեռք,
Քէ ո՛չ Խրոխտ կրկէտք կանգնեցեն Քեզ մեռք,
Մուսայն զՔո անուն՝ ընտիր, պաշտելի,
Հանցէ՛, վե՛հ սեպուն, ի կամարս երկնի:
Անդ ջոկ մեծազանց մերաց սուրբ նախնեաց,
Աստ օրտօք շնորհապարտօք անմեզ մեր մանկանց
Դարուց խիզախեալ՝ զանմահ յիշատակ
Քո սուրբ պանծոցեն յամայր անմահողակ:

ՀԱՌԱՋԱԲԱՆ

Կրեսոս թագավորն Լիդացվոց, երբ Կյուրոս բոլոր աշխարքի տիրեց ու նրա երկիրն էլ առավ, կովումը ղոնշուն, սիրելի, բարեկամ, զորապետ՝ նրան թողեց, ու էն անգին մարգարտի ու ջավահրե ամարաթնեբում մեծացած Կրեսոսը, որ իրանից բախտավոր աշխարքի երեսին էլ մարդ չէ՛ր համարում, ընկած մեկ պարսիկ զորականի առաջ, շունչը բերնին հասած՝ փախչում էր, որ իր գլուխն էլա պրծացնի, պարսիկը հտեկիցը հասավ: Սուրը գլխին պսպղաց, աչքերը սևացավ, դեռ գլուխը չտված՝ հենց իմացավ, թե մահն, էն ա, հոգին առավ: Հենց ուզում էր, որ ի՛ր թուրը իր սիրտը կոխի, որ թշնամին իրան չսպանի, զորականը որ թուրը չի՛ բարձրացրեց, թագավորի միամոր որդին, որ հոր մահը չտեսավ առաջին, քսան տարվա փակ լեզուն իսկույն կապը կտրեց, բաց էլավ, ու քսան տարվա լուռ սիրտը իր առաջին ձենը տվեց.

— Անօրե՛ն, էդ ո՛ւմ ես սպանում, քաշի՛ր թուրդ ետ, չե՞ս տեսնում, որ առաջիդ Կրեսոս ա, աշխարքի տե՛րն ա:

Ջորականի ձեռները թուլացան. թագավորն իր գլուխն ազատեց, քսան տարեկան լալ (մունջ) որդին իր հորը պրծացրեց:

էսքան տարի ողորմելի թագավորազն իր կյանքն անց էր կացրել, ո՛չ ծնողաց էնքան սերը, էնքան գութն ու փափազը, որ նրա ձենը մի լսեն, մի սիրտըները հովանա, ո՛չ էն փառքն ու մեծութունը, ո՛չ էն պատիվն ու իշխանությունը, ո՛չ էն գանձն ու հարստությունը, ո՛չ աշխարքիս սերն ու վայելչությունը, ո՛չ էնքան սիրելյաց ու բարեկամաց սերն ու քաղցր զրիցը, ո՛չ ամպի ձենը, ո՛չ գետի ու թռչնոց էն անուշ եղանակը էնքան վախտ նրա սրտին է՛ն ներգործությունը չէին տվել, որ մեկ ծպտա էլա, ու իր հոր, իր ազիզ հոր մահը որ առաջին տեսավ, սիրտն էլ իր խուփը ետ քցեց, պապանձած լեզուն էլ իր կապը կտրեց, փակ բերանը իր կսկիծը հայտնեց, կարոտ, վերջին թելն ընկած հերը իր որդու ձենը լսեց,

որ լսողի սիրտն էսօր էլ ա կրակ ընկնում, երբ մտածում ա, թե որդիակաճ սեռն էր, որ բնության դրած զնշիլը էսպես շարդեց ու փշրեց:

Ո՛չ քսան, երեսուն տարուց ավելի ա, իմ ազիզ հե՛ր, իմ սիրելի ա՛զգ, որ սիրտս կրակ ա ընկել, էրվում, փոթոթվում ա. գիշեր-ցերեկ լացն ու սուգ իմ աչքիցս, ա՛խն ու ո՛խը իմ բերնիցս չի՛ պակսում, ա՛յ իմ արյունակից բարեկամք, որ մեկ միտքս ու մուրազս ձեզ պատմեի ու հետո հողը մտնեի: Ամեն օր գերեզմանս առաջիս տեսնում էի, ամեն սհաթ մահվան հրեղեն սուրը գլխիս պտտում էր, ամեն րոպեի ձեր սիրտն ու դարձը հոգիս էրում, մաշում էր. լսում էի ձեր քաղցր ձենը, տեսնում էի ձեր սիրուն երեսուր, իմանում էի ձեր ազնիվ միտքն ու կամքը, վայելում էի ձեր ազիզ սերն ու բարեկամությունը, մտածում էի ձեր կորցրած փառքն ու մեծությունը, մեր առաջին, է՛ն հիանալի թագավորաց, իշխանաց գործքն ու կյանքը, մեր Հայրենյաց, մեր սուրբ աշխարքի առաջվան սքանչելիքն ու հրաշքը, մեր ընտիր ազգի աննման բնությունը ու արած քաջությունները: Մասիս առաջիս էր կանգնած միշտ, որ մատով ցույց էր տալիս, թե ի՞նչ աշխարքի ծնունդ եմ ես. դրախտը մտքումս էր կենդանի, որ ինձ, երազում թե լուրջ, միշտ մեր երկրի անունն ու պատվականությունը իմ առաջս էր բերում. Հայկ, Վարդան, Տրդատ, Լուսավորիչ՝ քնած տեղս էլ ինձ ասում էին, որ ես իրա՛նց որդին եմ. Ծվրոպա թե Ասիա՝ ինձ անդադար ձեն էին տալիս, թե Հայկա զավակն եմ ես, Նոյան՝ թոռը, էջմիածնա՛ որդին, դրախտի՛ բնակիչը. դաշտում թե ծամում, շոլում թե տան՝ էն քարերն էլ ուզում էին, որ սիրտս պոկեն, հանեն, ուրտեղ որ իմ ազգի ոտը կոխել ա ու էսօր էլ կոխում ա. շատ անգամ, մեկ հայ տեսնելիս, ուզում էի էլած շունչս էլ հանեմ, նրան տամ,— բայց, ա՛խ, լեզուս փա՛կ էր, աչքս՝ բա՛ց, բերանս՝ բռնա՛ծ, սիրտս՝ խո՛ր, ձեռս՝ պակա՛ս, լեզուս՝ կա՛րճ. զանձ շունեի, որ գործով ցույց տայի ուզածս. անունս մեծ չէր, որ ասածս տեղ հասնի. մեր գրքերն էլ՝ գրաբառ, մեր նոր լեզուն էլ՝ անպատիվ, որ սրտիս հասրաթը խոսքով հայտնեի. հրամայել չէ՛ի կարող, խնդրեի, աղաչեի էլ՝ լեզուս մարդ չէ՛ր իմանալ, շունքի ես էլ էի ուզում, որ ինձ վրա չծիծաղին, շասեն՝ կոպիտ ա, հիմար ա, որ քերականություն, ճարտասանություն, տրամաբանություն չգիտի, ես էլ էի ուզում, որ ասեն. «Օ՛հ, էնպես խառը, խրր-թին շարադրել գիտի, որ սատանեն էլ միջիցը մեկ բառ չի՛ կարող իմանալ, հասկանալ»: Ես էլ էի ուզում, որ իմ գլուխս ցույց տամ, որ ինձ վրա զարմանան ու ինձ գովեն, թե հայերեն շատ խոր տեղակ եմ: Ով մեկ լեզու գիտի, ես մեկ քանիսը գիտեմ. ի՞նչ գիրք ասես, որ չեմ սկսել թարգմանիլ ու կիսատ թողալ. ոտանավոր, շարադրություն հո՛, էնքան եմ գրաբառ գլխիցս դուս տվել, որ մեկ մեծ գիրք էլ է՛ն կդառնա:

էս միջոցումը աստված ինձ մեկ քանի երեխեք էլ հասցրեց, որ պետք է կարդացնեի: Սիրտս ուզում էր պատռի, որ էս էրեխեքանց ձեռքն էլ ինչ հայի գիրք տալիս էի, չէին հասկանում: Ռուսի, նեմեցի, ֆրանցուզի լեզվումը ինչ բան որ կարդում էին, նրանց անմեղ հոգուն էլ էին էնպես բաները դիր գալիս: Ուզում էի, շատ անգամ, մազերս պոկեմ, որ էս օտար լեզուքը ավելի էին սիրում, քանց մերը: Բայց պատճառը շատ բնական էր. էն լեզվըներումը նրանք կարդում էին երեխելի մարդկանց գործքերը, նրանց արածներն ու ասածները, նրանք կարդում էին է՛ն բաները, որ մարդի սիրտ կարող է գրավել, շունքի սրտի բաներ էին, ո՞վ չի՛ սիրիլ: Ո՞վ չի՛ ուզիլ լսիլ, թե սերը, բարեկամությունը, հայրենասիրությունը, ծնողը, զավակը, մահը, կոփվը ի՞նչ գատ են, բայց մեր լեզվումը թե էսպես բաներ ըլին, թո՛ղ աչքս հանեն: Էլ ընչո՞վ էրեխին քո լեզուն սիրիլ տաս: Գեղըցու վրա ջավահիր ծախիր, հա՛, շատ լավ բան ա, ամա որ կարողություն շունի, մեկ կտոր ճաթի հետ էլ չի՛ փոխիլ քո տված անգին քարը:

է՛ս հո էս. Ծվրոպիումն էլ որ չէի կարդում բազի գրքերում, թե հայ ազգը պետք է որ սիրտ չի՛ ունեցած ըլի, որ էնքան բաները գլխովն անց են կացել, մեկ մարդ էլա չի՛ դուս էկել, որ մեկ սրտի բան գրի, ինչ կա՛ եկեղեցու վրա ա, աստծու ու սրբերի, բայց հեթանոս Հոմերի, Հորացի, Վիրգիլի, Սոֆոկլեսի գրքերը էրեխեքն էլ գլխատակներին ունեին, շունքի բոլոր աշխարհի բաներ են: Թե ասեի՝ բոլոր եվրոպացիք են անխելք անհավատ, որ աստծու բանը թողած էսպես ծոտի-մոտի բաների հետ էին ընկել, հիմարություն կըլեր: Թե չէ, մեր նարեկը թողած՝ ախր ինչպե՞ս էին նրանք էն գրքերին հավանում: Լավ գիտում էի, որ մեր ազգը էնպես չէ՛ր, ինչպե՞ս նրանք ասում էին, ամա ի՞նչ անես. անաղուն ջաղացի քարն էլ չի՛ պտիտ գալիս, ո՛ւմ ասես:

Միտք էի անում, որ թե կտրիճ մարդ ասես, մեր միջումը հազարավորն են էլել ու էսօր էլ կան. թե խելոք խոսք ասես, մեր պառավներն էլ հազարը գիտն: Թե աղ ու հաց ասես, սեր, բարեկամություն, քաջություն, երեխելի անձինք ասես, մեր գեղըցոնց սիրտն էլ ա լիքը էսպես մտքերով: Առակ, մասալա, սուր-սուր խոսքեր որ ուզենաս, հո էն հետին ոամիկ մարդը մեկի տեղակ հազարը կասի: Ախր ի՞նչ պետք էր արած, որ մեր սիրտն էլ ուրիշ ազգեր իմանային, մեզ էլ գովեին, մեր լեզուն էլ սիրեին, մնացել էի տարակուսած: Լավ գիտեի, որ թե օսմանցվի, թե ղզլբաշի երկրումը ինչքան էնպես երեխելի, խելոք, հունարով մարդ են էլել, ինչքան խանի, շահի, սուլթանի դոներին սիրեկան աշըղ, լավ խաղ ասող, ոտանավոր շինող մարդ են էլել, շատը հայ ա էլել: Մենակ Քեշիշ օղլին, Քյոո օղլին բավական են, որ ասածս սուտ չի՛ դուս գա: Թո՛ղ էսօր էլ մեկ մարդ Գրիգոր Թարխանո-

վի հետ խոսա, նրա ասած խոսքերն, նրա էն ճարտար լեզուն, նրա էն հիանալի բոյն ու պատկերը, նրա հենց մեկ հունարը տեսնի, որ հարիր տեսակ զանազան մարդի ու ազգի լեզուն, շարժմունքը, նստիլ վեր կենալը էնպես ցույց կտա, որ թուանամ, թե Եվրոպիոն էն ընտիր թեատրներումն էլ տեսած ըլիմ, ու վարժատան երես հո իր օրումը, կարելի ա, էն ժամանակն ըլի տեսած, որ այբբենը մեր միջումը գարով էին բռնում, գոյլով վեր թցում, էն ժամանակը կիմանա, թե հայոց միջումը ի՞նչ հունար կա:

էսպես բաները մտածելով՝ օրս ու ումբոս մաշվել էր: Շատ անգամ ուզում էի իմ գլուխս մահու տամ: Չէի իմանում, թե սրա շարեն ի՞նչ կըլի: Թո՛ղ լսողը չհավատա, ամա էս ցավն էնպես էր սիրտս առել, որ շատ անգամ գծվածի պես ընկնում էի սար ու ձոր, ման գալիս, մտածում, էլ ետ սիրտս լիքը տուն գալիս: Հենց է՛ս էր պատճառը, որ մեկ օր էլ, ամառվան գաստուրի ժամանակին, աշակերտներս որ առավոտը թողի, ճաշիցը ետ ընկա էլի սարեսար: Ճարս կտրվեց, գնացի Նեմեցի Կոլոնիեն, մեկ նեմեց բարեկամի մոտ. նրանք էլ ինձ վրա ցավելով՝ իրեք օր շթողին գամ քաղաքը: Բայց քաղաքումն իմ սիրելի աշակերտները ու ծանոթ-բարեկամք թե՛ գուգս վաղուց էին արել: Հենց իմացել էին, թե Քուռն եմ ընկել, շունքի ամեն առավոտ, ըրգուն գնում էի, լողանում: Էլի իմ, ի՛մ ազիզ, ի՛մ սիրելի աշակերտներն էին ընկել ետևիցս, որ բալբի մեկ բան էլա իմանան: Մեկ առավոտ փանջարումը նստած՝ էլի մտքիս հետ էի ընկել, որ նրանք առաջումս անց կացան: Որ շտեսա նրանց, հոգիս տեղըհան էլավ: Իմ ու նրանց էն օրվան իրար տեսնիլը ո՞վ կարա պատմիլ. ով սիրտ ունի, ինքը կիմանա: Բալբի թե գերեզմանումը էս ձեր սերը մտքիցս գնա, ա՛յ իմ սիրելի՛, իմ ազի՛զ բարեկամք. թե չէ, որքան էս կապուտ երկինքը գլխիս ա, շունչս՝ բերանումս, ձե՛զ, ձե՛զ սուրբ պետք է համարեմ ինձ համար, ձեր արևի՛ն մեռնիմ:

Բայց ա՛խ, ե՞րբ ա երկինքը մեկ կերպի մնացել, որ մարդի սիրտը մնա: Հենց մի փոքր մտքիս արևը երևաց թե չէ, էլի սե-սե ամպերը գլխնե-րը բարձրացրին, էլի կայծակ ու որոտումն սրտումս մեյդան բաց արին: Զուրն ընկնիլ՝ էլ չէի կարող, շունքի աստուծո ահը մտքումս, անմեղ թուփիս ձենը անկաշումս էր, սերն ու ծնողական գութը՝ ջիգյարումս. ես դինջանայի, էթըմին ո՞վ պահեր:

Բանը հենց էս էր, որ ասում էի մտքումս, թե նստիմ, ինչքան խելքս կբերի, մեր ազգին գովեմ, մեր երևելի մարգկանց արած քաջությունները պատմեմ, էլի մտածում էի, թե ո՞ւմ համար գրեմ, որ ազգը լեզուս չի՛ հասկանալ: Թեկուզ ոսերեն, նեմեցերեն յա ֆրանցուզերեն գրած, թեկուզ գրաբառ, տասը՝ կըլի որ հասկանային, բայց հարիր հազարի համար՝ թե՛

կուզ իմ գրածը, թեկուզ մեկ քամու ջաղաց: Ախր որ ազգը էն լեզվովը չի՛ խոսում, էն լեզուն չի՛ հասկանում, սաքի հենց բերնիցդ էլ ոսկի վեր ածի՛ր, ո՞ւմ պետք է ասես: Ամեն մարդ իր սրտի խարջ բան կուզի: Քո դարուս փլավն ինձ ի՞նչ օգուտ, որ ես չե՛մ սիրում:

Ում հետ էլ որ խոսում էի, էն էին թանխա տալիս, թե մեր ազգը ուսումնասեր չի՛, կարդալը նրա համար գին չունի, բայց ես տեսնում էի, որ էս մեր կարգալ շսիրող ազգը Ռուպենտոնի պատմությունը, Պղնձե քաղաքի հիմար գիրքը ձեռնեծեռ էր ման ածում: Էս էլ լավ գիտեի, որ ինչ երևելի ազգեր կան, բոլորն էլ երկու լեզու ունին՝ Երև ու Նոր: Ախր թե լուսավորյալ լեզուն լավ ա, ու քարերն էլ պետք է տրաքին ու հասկանան, էլ տոնլուզ, նշան, պատիվ ո՞ւր են տալիս դիլբանդին: Էն լեզվագետ իմաստունը թո՛ղ գնա, կանգնի, գոռա, ջանը դուս գա, լսողը թո՛ղ ինքը հասկանա, լուսավորյալ գլուխն ափսոս չի՞, որ ցավի:

Միտք էի անում, որ գիծն էլ էս չի՛ անիլ: Էլի էսպես, մտքիս հետ ընկած՝ շատ անգամ որ ղոնաղ էի գնում յա քաղաքովն անց կենում, ուշ ու միտքս հավաքում էի, թե տեսնիմ՝ խալխը խոսալիս, քեֆ անելիս ի՞նչ բանից ա ավելի հազ անում: Շատ անգամ տեսնում էի, որ մեյդանում, փողոցում մեկ թոռ աշըղի է՛նպես են հայիլ-մայիլ մնացել ու կանգնել, անկաջ գնում, փող բաշխում նրան, որ բերնընթեր ջուրը գնում էր: Մեջլիս ու հարսանիք հո, առանց սազանդարի ե՞րբ հացը կուզ կերթար: Ասածները լուրքերեն էր, շատը մեկ բառ էլա չէ՛ր հասկանում, ամա լսողի, տեսնողի հոգին գնում էր դրախտը, ետ գալիս: Միտք արի, միտք արի, մեկ օր էլ ասեցի ինձ ու ինձ. արի՛, թո քերականություն, ճարտասանություն, սրամաբանություն ծալի՛ր, դրազ դի՛ր ու մեկ աշըղ էլ դու դա՛ռ, ինչ կըլի, կըլի, խանչալիդ քարը հո վեր չի՞ ընկնիլ, գառ վարազդ հո չի՞ գնալ: Մեկ օր էլ դու վեր կընկնիս, կմեռնիս, մեկ ողորմի ասող էլ չե՛ս ունենալ:

Մեկ բարիկենդանի, աշակերտներս որ բաց թողի, սկսեցի, ինչ որ երեսությունիցս լսած կամ տեսած բան գիտեի, տակ ու գլուխ արի: Վերջը իմ ջիվան Աղասին միտս ընկավ, նրա հետ հարիր քաջ հայի տղերք էլ իրանց գլուխը բարձրացրին, ու ամենն էլ ուզում էին, որ իրանց ոտը գնամ: Մյուսները մեծ-մեծ մարդիկ էին, շատն էլ դեռ հլա սաղ-սալամաթ, փառք աստուծո, Աղասին՝ աղքատ ու մեռած, նրա սո՛ւրբ գերեզմանին ղուրբան: Ասեցի՝ կեղծավորություն չանեմ, նրան ընտրեցի: Միրտս էկել էր, բերնիս հասել: Տեսնում էի, որ էլ հայի գիրք ձեռն առնող, էլ հայի լեզուն խոսող քիչ ա գտնվում: Մեկ ազգի պահողն էլ լեզուն ա ու հավատը, թե սրանց էլ կորցնենք, վա՛յն էկել ա մեր օրին: Հայոց լեզուն առաջիս փախչում էր Կրեսոսի նման. երեսուն տարվա փակ բերանս Աղասին բաց արեց:

Մեկ երես բան դեռ չէի գրել, որ իմ մանկական սիրելի բարեկամ ու ազնիվ հայազգի պարոն ղոֆտուր Աղաֆոն Սմբատյանը ներս մտավ: Ուզում էի թուղթս ծածկեմ, էլ չկարացի: Ինձ համար աստված էր նրան էն սհաթին ղրկել, նրա ջանին մեռնիմ: Զոռ արեց, որ կարդամ. բարեկամիցը ի՞նչ պետք է թաքցրած: Սիրտս ղողում էր կարդալիս. մտքումս ասում էի, թե հենց հմիկ, որդե որ ա, գլուխը կպտտի, ունքերը կկիտի մյուսների նման ու իմ ախմախուժյան վրա մտքումն էլա հո կծիծաղի, որ երեսիս շասի: Բայց փխը ես էի, որ նրա ազնվական հոգին դեռ լավ չէի ճանաչել: Վերջացնելիս, որ հենց էն ա, թուրն էկել էր, ոսկորին դեմ առել, որ շասեց՝ «Թե էդպես կշարունակեք, շատ հիանալի բան կդառնա»,— ուզում էի վրա թռչիմ, բերանը, է՛ն քաղցր բերանը համբուրեմ:

Նրա սուրբ բարեկամության եմ պարտական, որ մունջ լեզուս բաց արեց: Նա գնաց թե չէ, կրակը ջանս առավ: Սհաթի տասն էր առավոտի: Էլ հաց, կերակուր միտքս չէկան: Ծանճը առաջովս անց կենալիս ուզում է՛ք սպանեմ, էնպես էի վառվել: Հայաստան հրեշտակի պես առաջիս կանգնել, ինձ թե էր տալիս: Ծնող, տուն, երեխայություն, ասած, լսած բաներ՝ էնպես էին կենդանացել, որ էլ աշխարհը միտքս չէ՛ր գալիս: Ինչ խուլ, կորած, մոլորած մտքեր ունեի, բոլոր բացվել, ետ էին եկել: Նոր էի իմանում, որ գրաբառ ու ուրիշ լեզվներ մինչև էն սհաթը միտքս փակել, բխովել էին: Ինչ որ ասում էի կամ գրում մինչև էն հաղաղը, գողացած կամ հնարած բաներ էին, էնդուր համար հենց մեկ երես բան գրում էի թե չէ, յա բունս էր տանում, յա ձեռս բեզարում: Գիշերվան մինչև սհաթի հինգը ո՛չ հացի մտիկ արի, ո՛չ շայի. չիբուխն էր իմ կերակուրը, գրիլը՝ իմ հացը: Տանցոնց խնդրելուն, նեղանալուն, խոռվելուն էլ չէ՛ի մտիկ անում: Երեսուն թաբաղեն, էն ա, լցվելով էր, որ բնությունը իր պարտքը պահանջեց, աչքերս գնաց: Սաղ գիշերը ինձ էնպես էր երևում, թե նստած գրում եմ. երանի՛ կըլեր ինձ, թե էն մտքերը ցերեկն էին միտս ընկել:

Սի՛րելի կարդացող, շնեղանաս, որ բանն էսքան երկարացրի: Էնդուր համար եմ էստոնք հիշում, որ իմանաս, թե ազգի սեռը ի՞նչ լազաթ ունի, ի՞նչ զորություն: Էն առավոտը իմ դուշմանի տանը ո՛չ ետ գա, ինչ որ ես տեսա: Աչքս բաց եմ անում՝ իմ խեղճ, դարիք գերմանացի կողակցի ձեռն ա ընկնում անկաջս: Տեսնիմ, իմ միայնակ որդին ղոշին առած՝ էն արտասունքն ա վեր ածում, որ քարեր կմղկտան: Ծառա ու դարավաշ էլ մեկ պուճախում են փետացել, կանգնել, ինձ ցավելով մտիկ անում: Ո՛ւմ սիրտը էս սհաթին չէ՛ր ճաքիլ: Գծվածի պես վեր թռա, երեխիս եմ նայում. փառք աստուծո, սաղ ա. կողակցիս եմ աղաչում, սիրտը չի՛ կարում ետ բերիլ: Ի՞նչ էր պատահել, չէի իմանում:

— Անաստված, ինձ սպանեցիր հո, էս ի՞նչ բան բերիր գլխիս,— վերջապես լսեցի:

Ծառեքն էլ մեկ կողմից են ինձ ղնամիշ անում: Վերջապես իմանամ, որ սաղ գիշերը անդադար դելն եմ տվել, գոռացել, ա՛խ քաշել, խոսացել, ու ինչ որ հարցրել են տանըցիք, միշտ էլ գերմաներեն ո՛չ, հայերեն պատասխան տվել ու հազար տեսակ վայրիվերո բան ասել, էլ ետ իմ կոխն սկսել: Մինչև սհաթի ինը, էս հալումն ընկած՝ ես իմ քեֆն եմ արել, նրանք՝ իրանց սուգն, ու ինձանից ձեռք վերցրել: Էն առավոտը, սաղ շաբաթ ու ամիս, էսօր էլ մուրազս հենց էն ա էլել, որ գնամ, ընկնիմ մեկ իշխանի ոտք, ասեմ, ինձ մեկ կտոր հաց տա, ու ես՝ գիշեր-ցերեկ ընկնիմ գեղեզիլ ու մեր ազգի արած բաները հավաքեմ, գրեմ:

Թո՛ղ ինձ այսուհետև տգետ կանչեն. լեզուս բաց ա էլել, ի՛մ ընտիր, ազիզ, ի՛մ սրտի սիրեկան ազգ: Թո՛ղ տրամաբանություն գիտեցողը իրան համբջարի համար գրի, ես՝ քո կորած, շվարած որդին, քեզ համար:

Ո՛վ թուր ունի, առաջ ի՛մ գլխիս խփի, ի՛մ սիրտս խրի, ապա թե ո՛չ՝ քանի բերնումս լեզու կա, փորումս՝ սիրտ, ես լեղապատառ ձեն կտամ:

— Էդ ո՛ւմ վրա եք թուր հանել, հայոց մեծ ազգին չե՞ք ճանաչում:

Թաք ըլի ղո՛ւ, ղո՛ւ, իմ պատվական ազգ, քո որդու արածը, քո որդու խակ լեզուն սիրես, ընդունիս, ինչպես հերը իր մանուկի կմկմալը, որ աշխարքի հետ չի՛ փոխիլ: Երբ որ կմեծանամ, խրթին լեզվով էլ կխոսանք: Աղասին քո փոքր որդին ա, սրանից դհա մեծ, դհա անվանիքը շատ ունիս. ինձ մի սիրտ տո՛ւր, արեիդ մատաղ գնամ, տե՛ս, թե ի՞նչ ձեռով եմ գնում, նրանց բերում, առաջիկ կանգնացնում, որ դու էլ զարմանաս, թե էնպես որդիք ունեցողը աշխարքումն էլ ի՞նչ դարդ կանի: Ե՛րեսս ոտիդ տակը: Տո՛ւր էդ սուրբ ձեռք էլ մի համբուրեմ, որ ինձ ներես, ու գնանք մեր սիրուն Աղասու մոտ:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

1

Բարիկենդան էր: Չինն էկել, դիզվել, սար ու ձոր բռնել էր: Պարզըկա գիշերը էնպես էր գետինը սառցրել, որ ամեն մեկ ոտը կոխելիս հազար տեղից տրաքտրաքում, ճոճոճում, ճքճքում էր ու մարդի շանը սրսռացնում, ձեն տալիս: Ամեն մեկ ծառի ճղքներից, ամեն մեկ տան բաշից հազար տեսակ սառցի լույս, հազար տեսակ ձնի քուլա կախ էր էլել ու բիզ-բիզ իրար վրա սառել: Հենց գիտես՝ սար ու ձոր կամ նո՛ր էր ծաղկել, կամ նո՛ր ծերացել, մահվան դուռն ընկել՝ շունչն էր մնացել, որ տա ու աշխարքիս բարով մնա ասի: Ղուշ, գազան, անասուն, սողուն՝ որը փետացել, էստեղ-էնտեղ վեր էր ընկել, որն էլ վաղուց, ամսով առաջ բունը մտել, ձենը կտրել, պաշարը վաճելում, գարնան գալուն սպասում: Գետերի, առվերի երեսները սառիցը մեկ զազ էկել, հաստացել, իրար վրա դիզվել, էնպես էր ջրի, աղբրի բերնին հուպ տվել, որ մոտըներին կանգնողը միմիայն նրանց խուլ ձենն էր լսում, որ սառցի տակին տխուր, տրտում քլթլում էր ու էլ ետ էստեղ-էնտեղ կամաց-կամաց ձենը կտրում, պապանձվում, սառչում:

Արեգակը՝ էս առավոտ որ գլուխը քնի տեղիցը ու աղոթարանիցը չի՛ բարձրացրեց ու աչքը աշխարքի վրա քցեց, շողքը սարերի գագաթին, դաշտերի գլխին էնպես էր պեծին տալիս, պսպղում, փայլում ու սառցի, ձնի հետ խաղում, ծիծաղում, կանաչ ու կարմրին տալիս, որ հենց իմանաս, թե ավազ, զմուռթ, յախութ ու հազար տեսակ-տեսակ անգին քարեր ըլեին դաշտերի, սարերի գլխին, երեսին, դոշին փռած: Սարերի սառը բուքը, ձորերի դառնաշունչը քամին էնպես էր մեղդան բաց արել, գոռում, փչում, հոսան անում, ձնի թեփը իրար գլխով տալիս, որ ճամփորդի քիթ ու պոռնկը կպցնում, ճաքացնում, երեսը պատում, գլխին, երեսին հազար անգամ խփում, աչք ու բերան լցնում, շատին կամ ձորերն էր քցում, խեղդում, կամ ձնումը թաղում, շունչը կտրում, կամ ոտ ու գլուխ փետացրած՝ ճամփից խոկում, սար ու շղ քցում, խեղդում կամ քարեքար տալիս:

էսպես մեկ խիստ ձմեռվան օրի լիսն ու մութը որ բաժանվեցավ, ու աղոթարանը բաց էլավ, Բանաֆոցի՞՞ քնից վեր կացան, տան երդիկները բաց արին, երեսները լվացին, մեկ-երկու խաչ հանեցին, բարի լիս ասացին իրար, երեսները ծածկեցին, ու ամեն մարդ սկսեց գնալ իր բանը: Մեծ մարդիկը միրքերն ու սանդղակները, պառավ կնանիքը շարսավը կոնատակների տակին՝ կամաց-կամաց տանիցը դուս էլան ու տերողորմյա քաշելով, Հայր մեր ասելով, Հրաժարիմքը կամ Հավատով խոստովանիմք քթնների տակին փնթփնթացնելով, իրար ողջուն տալով, շատը իր տակը քցելու շորը կամ մորթին ձեռին բռնած, քիթ-քթի տված՝ գնացին ժամ, դուռը պաշեցին, էն վախտին վրա հասան, որ տերտերը դեռ չէ՛ր էկել, ժամկոչին ասեցին, որ զանգակը քաշի, ու իրանք մեկ-քանի ծունր դնելուցը հետո՝ մարդիկը սեղանի առաջին կամ տների տակին, կնանիքը ետի դասումը իրանց համար իրար մոտ շորը փռեցին, շոքեցին, գլուխ-գլխի դրին ու սկսեցին զրից անիլ, իրանց գեղի ու տների բանը պատմիլ, իրար հալ հարցնիլ, մինչև տերտերն էկավ, ճրագները, կանթեղները վառեցին, որտեղ ձեթ չկար, մղդսին ածեց, տերտերի փիլոնը քցեց, ու ընչանք մյուս ընկերն ու տիրացուքը կզային, նա էլ մեկ-քանի ծունր դրեց, շոքեց, սաղմոս ասաց, աղոթք արեց, էկողներին լավ վարավորդ արեց, որի քեֆը հարցրեց, որի հետ էլ էնքան զրից արեց կամ աչքերը ճմբռեց, մինչև խալիս մի քիչ շատացավ, ընկերն էկավ, Հրաժարիմքն ասեցին գոհակ գլխներին, երեսները դեպի Արևմուտը դարձրին, ու հետո էլ ետ շուռ էկան, Հավատամքն ու Մեղեն սկսեցին, զանգակն մեկ անգամ էլ քաշեցին, որտեղ զանգակ չկար, ժամհարը գնաց, կտրների, աղբսների վրա ձեն տվեց, ու ժամն սկսեց կանգնիլ: Տերտեր, տիրացու ժամն էին ասում, ժողովուրդը ծունր դնում, խաչ հանում կամ շոքում, նստում, ու աշխատասեր, ժիր մղդսին յա ճրագի ձերը կտրում, յա կանթեղներին լիս տալիս, յա թե չէ՝ միրուքը քորելով, կոնդալ գլուխը տրորելով, արշտոտալով դուրս ու տուն էր անում, բուրվառ շինում, կամ էրեսեքանց գլխին խփում, որ հանդարտ կենան, դալմադալ շանեն, դես ու դեն չվազին: Բագի անգամ էլ բոնոթու դուրթին շիբիցը կամ ծոցիցը հանում, թափ տալիս, ինքը քաշում, փոշտում, երեսին խաչ հանում յա սատանին անիծում ու քեղխուղեքանցը թավազա անում, պատիվ տալիս ու էլ ետ ծանր-ծանր դալիս, իր տեղը կանգնում կամ տերտերի հրամանը կատարում:

Ջահել, տան տղերքն էլ ամառվան պես խոտ հնձելու, կալ կալսելու,

* Երևանուցը հինգ վերստ հեռու մեկ գեղ՝ հյուսիսային կողմն ընկած. տեղը բարձր, շուրջ քաղցր, օդը գեղեցիկ, շուրջ կողմը բաղնիքով փրբը: Մեղը երկու հրաշալի եկեղեցի, հազար քյալավա, ու այժմ հիսուն տուն կա: Ամառվան տեղը Երևանու խաների:

բաղ փորելու, էտելու, թաղելու, դարման կրելու դարդ շունենալով՝ ճմլկո-
տալով, աչքները ճմռեցին ու քնահարամ մտան գոմը, որ տավարին, ձիա-
նանցը խոտ տան, տակըները սրբեն, ջուրը տանին, ձիանը թիմարեն ու հե-
ռը խաղ ասելով էլ ետ կապեն ու գնան տուն: Հարգևոր հարսերը՝ ասղա-
բույր գյուլաբաթնի օշմաղը մինչև քթըների կեսը խոր քցած, քող ու լա-
շակի ծերը աչքերի տակը խոր քաշած, որ էլ երեսները չէր երևում, մեկ
գարայի կամ դադաք մինթանա հաքըներին, մովի կամ կտավի շապկով
զարդարած, մեկ մեծ գոտկով մեջքները շորս տակ, հինգ տակ կապած՝
զշի պես կուփ-կուփ վեր թռան, երեսներին մի քիչ ջուր քսեցին, փեշով
սրբեցին, ու որն սկսեց տունն ավելել, որը դուռը սրբիլ, որն էլ շախմա-
խին տվեց, կրակ արեց, որ թունդիրը վառի ու տան թաղարեք տեսնի,
պզնձները վրեն դնի ու կերակուրները էփի, հազիր անի: Տան ջահել
տղջկերքն էլ գլխըները սանդղեցին, մազըները հուսած, քամակներին քցած,
կարմրագագաթ պոպոզ մորթե գդակները գլխըներին, անկաջները կապե-
ցին, դաստամալն ուսըներին քցեցին, կուժը վրեն դրին, բերանը կալան ու
գնացրն, որ տան համար ջուր բերեն, ու երկար ժամանակ ջրի վրա իրար
հետ զրից տալուցը ետը՝ էլ ետ իրար հետ խոսալով, ծիծաղելով մեկն իրանց
տունը գնաց, մյուսն՝ իրանց:

Արեգակի շողքն ընկավ տուն. բորյազը մեկ կողմից էր շվացնում,
բզզում, հոսանը մյուս կողմից ֆստացնում, փստացնում, վզվզում, ձինը
փանշարեքովը ու երգկովը ներս ածում, աչք ու անկաջ լցնում, ու էրեխեքն
էլ քնաթաթախ վեր կացած, թունդրի շորս կողմովը բոլորված, շարված,
ու դեռ անլվա՝ ոտըները քարին, գետնին էին ծեծում, մորըները խփում,
որ հաց առնին, ուտեն: Աթարի սև, թանձր ծուխը դուռն ու երդիկը կալել,
տունը մխի ծով էր շինել, էնպես որ մարդի աչքը առաջը չէր կարում ջո-
կի: Էրեխեքանց սուգ ու շիվանը գլուխ էր տանում, քյալլա ծակում: Որն
օրորոցումն էր լալիս, որը դեռ յորդանի տակին, աչք ու բերան ծխով լի-
քը՝ գոռում, հարայ տալիս, որն էլ տված հացովը հերիք չէր, էլի ծնգժնգում,
ուզում էր, որ էլի տան, որ ձենը կտրի: Խեղճ տանտիկինը հո, չէր իմա-
նում, թե ձեռը ո՛րի բերնին դնի, ո՛րի աչքը կշտացնի, ու իր բերանն ու
աչքը հո, բաց ու խուփ անելով մեռել էր, հենց բռնի՛ր: Է՛նքան ծուխ էր
կող տվել, բռնոթի քաշել, փոշտացել, հագացել, որ սիրտն էկել էր, բո-
ղազին դեմ առել: Է՛նքան աչքերը տրորել էր ու աղի արտասունք թափել, որ
աչքի լիսը թռել էր: Է՛նքան կուզեկուզ, հավկրի պես ման էր էկել, պու-
ճախե-պուճախ ընկել, որ էլ մեջքը չէր կարում քաշիլ: Թունդիրն էլ քանի
կենում էր, թեժանում էր: Պզնձները ղլթղլթալով եփ էին գալիս, ինքն էլ

թունդրի շորս կողմը դուբարա ավել քսեց, սրբեց, կերակրների համը տե-
սավ, աղ քցեց ու մտիկ էր անում, որ ժամավորը տուն գա:

Աստուծո ողորմությունը հասավ. ծուխը ետ քաշվեցավ. քամին ետ
առավ, ջրի գնացողները էկան, տղերքն էլ հավաքվեցան. արեգակը մեկ
ջիդաբոյ էկավ, բարձրացավ, բայց դեռ Ողորմի աստծու ձեն չլսած, ժա-
մավորները չէկած՝ ո՛վ էր կարող, որ բերանը նշխարք դնի:

Առվտոտ սահաթի ութը դեռ չէր ըլիլ, էս որ ասում եմ:

— Է՛հ, ժամ չի՛ դառավ մեր գլխին, մեկ իշի հարսանիք գառավ,
տո,— սկսեց տանուտեր Օհանեսի մեծ տղա Աղասին բերանը բաց անիլ ու
ինքն իրան թոնթորալ, բարկանալ, որ իր բոզ ձին թամբել, հազիր էր արել,
որ էսօր դուս գնա, ջրիդ խաղա ու ուզում էր, մոնց որ ըլի, մեկ փոքր նհար
անի, ձիու քամակն ընկնի ու գնա, իր թայդաշ (տուլ) տղերքանց հետ իր
քեֆն արամիշ անի:— Տո՛, ձեր տունը շքանդվի, ախր ի՞նչ խաբար ա էս-
քան պոշը ձգել, երկարացնել: Մեկ-երկու ծունր դի՛ր, երեսիդ մեկ-քանի
խաշ հանի՛ր, պրծանք, գնաց. ժամի դուռը պաշ արա՛, էլ ետ արի՛, թո բանդ
տե՛ս: Ի՞նչ ա, էսպես օրն էլ ժամի տուտը բռնիլ, ե՛րկար մտիկ անիլ, որ
հա կա՛ց ու բերանդ բաց ու խուփ արա՛, թե Օրհնյալ եղբրուքն ասեն, որ
բերանդ հացի համ տեսնի: Խաշը գիտենա, էս հալեորներն ու պառավները
քանի մեծանում են, խելքներն էլ հետըները կորցնում: Կուզես բարկացի՛ր,
կուզես սառը ջուր խմի՛ր, որ մեռնիս էլ, էնքան պետք է մտիկ անես, որ ժամա-
վորները գան, Ողորմի աստված ասեն, որ բալթի թե աչքդ մի բան տեսնի:
Մարդի աչքը ջուր ա կտրում, լերդը շորանում: Էսօր էլ հո մատաղ շե՛ն
մորթել ու ժամի դռանը բաժանում, որ հա թե մտիկ էլ անես, էլի աչքդ
մի բան տեսնի, բերանդ մսի համ, քիթդ մսի հոտ առնի: Տերտերների
գլուխն էլ հո էսօր լավ տաքացած՝ ի՞նչ են մտիկ անում, թե գելը ոչխարը
տարավ: Էլ տուտը շե՛ն կտրում, լավ-օսալ մի քիչ ոտը բարձրացնում, որ
աղունը շուտով վեր գա, ամեն մարդ իր տուն գնա: Էլ շե՛ն միտք անում,
թե էսօր ի՞նչ օր ա: Էս կարգ դնողին ի՞նչ ասեմ. նրա հորն ողորմի, ինքը
հացի տեղ խոտ կըլի կերած, բա՛ս... Փորս վեց-վեց անում, ղլվլոց ա ըն-
կել, էլի հա կա՛ց ու գլխիդ վա՛յ տո՛ւր, թե ժամը պետք է արձակվի, որ
փորիդ արքայություն ըլի:

— Տո՛, խա՛նի խարաք, ի՞նչ էլավ քեզ. մի քիչ որ համբերես, լեզուդ
քեզ անես, լավ ըլի՛ր. ի՞նչ ես առավոտ-առավոտ էլ բերնիդ կապը կտրել,
հո կրակ չի՞ ընկել փորդ ու քեզ էրում, խորովում,— ասեց մերը բարկա-
նալով,— հո աշխարքը տարան ո՛չ, դու մնացիր: Մենք ջա՛ն շունինք, մեզ
աստված չի՞ ստեղծել, հողի՛ցը դուս էկանք: Պա՛-պա՛, պա՛-պա՛... էս
ժամանակիս տղերքը հենց սալթ գծվել, կապովի են դառել: Ո՛չ մեծի պա-

տիվն են ճանաչում, ո՛չ հավատի գինը, ո՛չ ժամի, աղոթքի զորութիւնը: Էս ա, որ աստված մեր գլխին բարկացել, ամեն կողմից մեզանից զուլումը պակաս չի ըլում, է՛: Ամենն էլ իրանց ձին են քշում: Էրեկվան երեսն են էլ դեռ ոտը չի՝ էլած՝ ոտն ա բարձրացնում, հո աստված չի՝ վերցնիլ: Վեր կացար տեղիցդ, տո՛, մեկ հլա աստծուն փառք տո՛ւր, երեսիդ խաչ հանի՛ր, հոգիդ միտքդ բե՛ր ու ետո ուզածդ արա՛, է՛. հո ճաքցիր ո՛չ: Տա՛, տա՛, տա՛... Աստված ազատի էս ժամանակվա երեսնեանց ձեռիցը. որ թողաս, աշխարք կքանդեն: Լավ ա, որ աստված էսպես անօրեն բանին համբերում ա, ես ըլիմ, չե՛մ համբերիլ:

Աղասին հնազանդ որդի էր: Ղորդ ա, մորը ո՛չինչ շասեց, լուվեց, բայց ասածը մեկ անկաջովը մտավ, մյուսովը դուրս էլավ: Ոտի տակին կրակ էր վառվում. սիրտն ուզում էր բերնովը դուս գա: Գեղումը մեծացած ուսուցիչ տղա՝ հազարից մեկ անգամ ժամի երես չէ՛ր տեսել, մեղի ձեն չէ՛ր լսել, կողքերն ու գլուխը շոլում, սարում հաստացրել: Մեկ զատկին, մեկ էլ ջրօրհնեքին, սատանի աշքը քոռ, ղորդ ա, զանգակի ու պատարագի ձեն իմանում էր, բայց վա՛յ էն իմանալուն. ո՛չ սրտին էր քյար անում, ո՛չ ջանին: Նրա համար ժամն ու գիլի հարսանիքը մեկ էր. ո՛չ բառն էր իմանում, ո՛չ զորութիւնը. ծունր դնելիս կամ շոքելիս էլ մեջքն ու ոտնեքն էին ցավում. ծալապատիկ նստում էր, բեզարում էր, ոտի վրա կանգնում էր, չէ՛ր կարում համբերի: Շատ անգամ ճարը կտրում էր, դուս էր գալիս ժամի հայաթը, մեկ գերեզմանաքարի վրա նստում, մեկ կուշտ քնում, էլ ետ ներս մտնում: Շատ անգամ էն վախտին էր ժամ գնում, որ ամեն բանը կերել պրծել, Օրհնյալ եղերուքն էին ասում: Ո՛չինչ. մեկ-էրկու խաչ էր հանում երեսին, ժամի դուռը պաշում, ետ դառնում:

Սաքի մենք է՛նպես շենք անում, կոպիտ գեղըցու վրա ի՞նչ ենք զարմանում կամ ծիծաղում: Գրի սեն ու սպիտակը հո, էսպես տեղը, տերտերներն էլ բռանց էին ջոկում. ավետարան կարդալիս հազար անգամ յա շեշմակը (գյուղուկը) դզում, յա տիրացվի: մղոսու վրա բարկանում, յա գրակալը դռըներին քաշում, յա գլուխ, երես գրքի միջումը կորցնում, մեկ պատիկ մոմ էլ ձեռներն առնում, յա մոմի գլխին խփում, որ մոմը դուզ բռնի: Շատ անգամ էլ, որդիանց որդի, մեկ փիս, անմարս, դժար, ատամ, գլուխ կտրող բառ էլ որ չէր ուստ գալիս, հենց գիտես, թե սատանի թամբը կորավ. շատ կոտանալուցը, մոմը մոտ ընկելուցը յա գիրքն էր էրվում, յա նրա միրուքը: Ամա էսպես բառեր վարաժուրդ էին արել, մոտանալիս կամ գլխովն էին պտտում, կամ մեկ գիրն ասում, մյուսը կուլ տալիս. յա թե չէ՛ սխ կարդալու տեղ՝ սոխ կամ սխտոր ասում, զս ասելու տեղ՝ զըսքախ, ու ժամ օրհնողն էլ յա շոռ էր ասում, յա չէ՛ լսում: Մեկ գիր պա-

կաս ժամանակին հո, աստված հեռու տանի. ժամ ու ժողովուրդ, տերտեր, տիրացու իրար գլխով էին դիպում. ամեն բերնից էնպես մեկ խոսք էր գուս գալիս, որ զուռնի փոխանակ դափ էին ածում, մամի տեղ ցխավելը յա քշոցը կարդացողի ձեռը տալիս, տպողին օրհնում, կազմողին գովում ու գեղջանգեջ, պրծնելիս, աստծուն էնքան իրանց հոգու համար շնորհակալութիւն շանում, որքան գրքից, ավետարանից ազատվելու խաթեր: Թե մեկ վարդապետ էլ պատահում էր էսպես վախտը, աստված հեռու տանի, էջը մնում էր ցխումը խրված, կարդացողի ոտն ու ձեռը դող էր ընկնում, լեզուն կապվում:

Չէ՛ զարմանալու. ի՞նչ անեն խեղճերը, գեղերումը վարժատուն շունին, քաղաքներումը՝ օրինավոր վարժապետ, ու շատի փորում, հինգ օր ման գաս, մեկ այբի կտոր չե՛ս գտնիլ: Է՛ն էլ շատ ա, որ իրանց ջուրը ջրամանիցը հանում են, իրանց բանը յուր տանում, ժամի կարգը կատարում: Ամենս էլ լավ գիտենք, թե ո՛ւմ մեղքն ա, ամա հիմիկ խոսալու վախտը չի, հետո կասեմ. ի՞նչ ասեմ, իմացողն իմացավ ու անկաջի տակն էլ բալքի թե քորեց. բայց անկաջի տակը քորելով փոր չի՛ կշտանալ, լավ է մեկ օր առաջ իր բանը կարգին բռնիլ ու շասիլ՝ էգուց, էգուց: էգուց էլ էս օրվանից ա, ընչանք էգուց-էլօր կքցենք մեր բանը, գելը սուրուն կտանի. ով անկաջ ունի, լսի, թե չէ՛ ոտը քարին կառնի:

Մեր Աղասին, բացի սրանից, ղորդ ա, տարին իրեք-չորս անգամ սրբութիւն էլ էր առնում, խոստովանվում, պաս ու ծում պահում, զատկի մատաղին ընկեր ըլում, խունկ ու մոմ վառում, իր մեղքը բոլոր տերտերի վիզը կապում, ինքը բերանը սրբում, ձեռները լվանում, դրադ կանգնում, բայց էս պարտքիցը պրծածին պես, քրդի ասածին պես՝ «էլմը գեն կիկոն» էր, «էլմը գեն կիկոն»: էլ էն ջուրը, էլ էն ջաղացը, ո՛չ դուռն էր բան մտնում, ո՛չ բերանը լազաթ առնում: Շատ անգամ ժամի ճամփեն էլ էր մտքիցը քցում, խունկն ու մոմն էլ: էս մեկ ազաթ էր. աշքը բաց էր արել, էնպես էր տեսել, թե հինգ նավակատյացը միս շպետք էր կերած, ժամ գնացած, ծում պահած, սրբութիւն առած, պատարագ արած, հոգո հաց տված, գերեզմաններն օրհնած. ուրիշներն անում էին, ինքն էլ էնպես էր անում, աղքատաց կերակրում, շատ անգամ քահանա, խալիս կանչում ու իրանց ննջեցելոց հոգիքը հիշում: Բոլոր, բոլոր հիանալի սովորութիւններ էին, աննման օրենք, սուրբ աստվածապաշտութիւն և մարդասիրութիւն: Աստված տա, ամեն ազգ էս բարեգործութիւնները ունենան, որ մեր ընտիր հայերն ունին, ամա Աղասու ջիզը հենց էնդուր վրա էր շատ անգամ գալիս, որ ինչ անում էին, խեղճումը չէին նստացնում, թե բանի զորութիւնն ի՞նչ ա: Հանդն էր գուս գալիս՝ իր մասին ու պտուղը, դաշտերի

ծառն ու ծաղիկը, երկնքի պայծառ արեգակի, լուսնի, աստղերի լիսը տեսնելիս նրա հոգին վերանում էր, խելքը թռչում, շատ անգամ աչքերը ծով դառած՝ տեղն ու տեղը մնում կանգնած. հենց իմանում էր, թե իրան դրախտը տարան: Ձեռները քցում, գլուխը բաց անում, երեսը մեկ երկինքը, մեկ երկրի վրա քցում, հոգոց հանում ու ցանկանում էր, որ ձեն տա:

— Ա՛խ, ո՛վ ես դու, ո՛վ, յարադանիդ ղուրբան, աստված, որ էսքան բարիքը ստեղծել ես մեզ համար: Ա՛խ, ընչի՞ չե՛ս քո սուրբ երեսը մեկ օր մեզ ցույց տալիս, որ ոտներդ ընկնինք, մեր սիրտը, մեր հոգին քեզ մատաղ տանք: Թե ասեմ՝ երկիրն ա մենակ գեղեցիկ, հազար ծաղկներով, բուսով զարդարած, բաս երկինքը ո՛ւր թողամ, որ ցերեկը ինձ լիս ա տալիս, հանդիս պտուղը հասցնում, գիշերը մութն իմ աչքիցս հեռացնում ու էնպես, չադրի պես գլխիս վրա կանգնած՝ անձրև, արև տալիս, որ ես ապրիմ, որդիքս պահպանեմ, աշխարհի պետքը գամ, որ մեռնելիս էլ գան հոգիս վրա, ինձ մեկ դարտակ ողորմի ասեն: Ա՛խ, երկնային թագավոր աստված, քանի աչքս բաց եմ անում, էս քո արարածը տեսնում, սիրտս կրակ է դառնում, աչքս՝ ծով, բերանս լուվում, մնում եմ տաքացած, ջեռուցած, բայց ա՛խ, ո՛չ էս կրակն ա ինձ էրում, ո՛չ էս ջուրն ինձ խեղդում: Աչքս մոլորված՝ էս թփից էն թուփ, էս սարից էն սարն ա ընկնում, ծառի տակին ասես, սարի գլխին ասես՝ մտիկ անելով աչքս շաղվում, ջուր ա կտրում: Հենց գիտես՝ մեկ ձեն, մեկ թև, մեկ աներևույթ հոգի, տերևները խշշալիս, դուռը թռչելիս, աղբյուրը քջջալիս, բյուրբյուրը երգելիս, հովը փչելիս, շաղը երեսիս թափելիս, ամպը գոռալիս, անձրևը գալիս ինձ ձեն ըլի տալիս, ինձ ձեռով ըլի անում, ինձ վրա խնդում, թե վայելի՞ր էստոնք, հողածին մարդ, բարի կա՛ց, բարություն արա՛, Արարչիդ մեծությունը ու խնամքը ճանաչի՛ր, ծառի պես պտուղ տո՛ւր, ծաղկի պես՝ հոտ, սարի պես՝ աղբյուր, դաշտի պես՝ մասիլ, երկրի պես՝ հաց, երկնքի պես՝ լիս. վայելի՛ր աստուծո բարությունը, ուրըշին էլ փայ տո՛ւր. աղքատ տեսնելիս՝ կերցրո՛ւ, կշտացրո՛ւ, դուռը վրովդ անց կենալիս՝ կանչի՛ր, կուտ տո՛ւր. դու առատ ձեռք ունեցիր, որ առատ առնիս ու բախտավոր ըլիս: Ա՛խ, բոլոր կանեմ, կյանքս ուզեն, չե՛մ խնայիլ, բայց ի՞նչ կըլի, որ, տե՛ր իմ և աստված ջան, էս հոգին մեկ օր էլա մի ինձ երկի, որ էսպես կարոտ չմնամ, չէրվիմ, չմաշվիմ նրա աննման սիրովը: Երազումն էլա որ մեկ նրա պատկերը տեսնեի, սրտումս դարդ չէր մնալ, էսքան չէի հասրաթ ըլիլ ու տանջվիլ: Թե դու ես նրան ուղարկում, ո՛վ տեր իմ և արարիչ, ինչի՞ չես հրամայում, որ մեկ օր, մեկ օր, ա՛խ, մեկ րոպե էլա, մեկ աչքս բաց ու խուփ անելիս էլա, նա մի աչքովս ընկնի, նրան տեսնիմ, սիրտս հովանա ու էլի նրա ասածն անեմ. բերնիս թիքեն հանեմ, ուրըշին ուտացնեմ, հա-

քիս շորը հանեմ, ուրըշի լաշը ծածկեմ, որ հորնըմորս սիրտն էլ ուրախանա, ասեն, թե «Աստված իրանց բարի զավակ ա պարգևել, որ իրանց խրատը գետինը չի՛ քցում, իրանց բարի ճամփին ա հետևում, իրանց ասածն անում»:

Հանդը դուս գալիս՝ մեր բիրտ Աղասին էսպես էր մտածում, ու սիրտն էրվում, ժամիցը գալիս՝ փառք էր տալիս աստուծո, որ շուտ արձակվեցավ, ինքը տուն էկավ, որ մի քիչ դինչանա ու գնա հանդը, որ էլի սիրտը բացվի, էլի էն հիանալի ձենը լսի ու իր բանն անի: Շատ անգամ բարկացած՝ գալիս էր, տան պուճախումը կամ քուրսու տակին ոտները փռում, տրտնջում, թոնթորում, գանգատ անում, որ ժամումը, խոստովանվելիս, էնպես բաներից էին խարար առել, նրա սիրտը վիրավորել, որ նրա մտքովը ամենևին երազումն էլ չէին անց կացել:

— Ա՛խպեր, արածիս հլա մեկ ճար արա՛, հետո ուրիշ բաներից հարցրու, է՛,— ասում էր շատ անգամ նեղանալով:— Հենց քանի ասում ես, էլի երկու սհաթ չոքացնում, գլուխդ տանում են, թե՛ ասա՛, ասա՛: Ախր որ չեմ արել, ի՞նչ ասեմ, ի՞նչ: էնպես բան արա՛, որ սիրտս մի քիչ հովանա յա տաքանա, շատ խոսալուց ի՞նչ կշահվիս: Ասենք, թե խաթր եմ անում, լիս չե՛մ ընկնում, հենց պետք է ամեն բան բերանդ գալիս խոսի՛ս: Սիրտս սրսռում ա էգ հարցրած բաներիցդ, քար ըլի, էդ խոսքերը չի՛ տանիլ: Ախր ի՞նչպես են աստուծո սուրբ տաճարումը էնպես բաներից խաբար առնում, որ շուրումը չի՛ պետք է խոսացած, բալթի թե քամին իմանա, տանի, ուրըշի անկաջ քցի. տանը չի՛ պետք է ասած, որ չըլիմ չիմանամ, պատերը զարգանդին: Ես իմ կարճ խելքովս էնպես եմ իմանում, որ մարդ խոստովանվելիս ինքը պետք է իր մեղքի վատությունը, իր արած շարությունը միտք անի, փոշմանի, զոչա, աստծուն խնդրի, որ իրան թողություն տա, որ էլ չանի. կարողություն տա, որ իր ճամփիցը չհեռանա, բարի ըլի, թե չէ՛՝ զոռ անելով, մարդի վրա բեռը դնելով, անկաջը էսպես բաներով լցնելով, սրտիցը ո՛չինչ խաբար չառնելով ի՞նչ կընկնի մարդի ձեռքը. ոչինչ: Հինգ օր էլ գլուխդ քարեքար տուր, տարով ծում պահի, որ սիրտդ թամուզ չի՛, ի՞նչ օգուտ: Թե ինձ վատություն ես արել, պետք է սրտով իմանաս, ինքդ փոշմանես, թե չէ՛ ուրըշի ասելով դու հո քո ուզածը ու քո խորհուրդը չե՛ս թողալ: Տերտերի առաջին շոքելիս, մեղա տալիս էնպես պետք է վեր կենաս, որ խղճմտանքդ դինջ ըլի, նրա ասածը գլխումդ մտնի, թե չէ՛՝ սիրտդ լիքը գնացիր, լիքը վեր կացար, ի՞նչ օգուտ: Խաթաբալա ա, է՛լի. մեկ որ յախեդ ձեռ ա ընկնում, էլ չեն ուզում, թե պոկեն:

Հաղորդության օրը որ գալիս ա, աստված գիտենա, ջանս գող ա ընկ-

նում: Ինչ աման-չաման կա, լվանում եմ, դուղս մզում, քամում, բեխնս քանդում, որ տեսնիմ, թե ի՞նչ եմ արել, որ ես ինքս ասեմ ու հարցնիլ շտամ: Տուն չե՛մ կտրել, մարդ չե՛մ սպանել, ուրըշի հացը ձեռքից չե՛մ խլել, աստծուն իրան ալան ա. գողութուն, շարութուն, անառակութուն մտքովս էլ չի՛ անց կենում, էնքան արևի, անձրևի տակին շոքը՞ք եմ անում: Առավոտը գնում եմ հանդը, բիգունը գալիս, մեկ մարդի ծուռը աչքով չեմ մտիկ տալիս, էլ մեղքս ո՞րն ա, որ հենց գլխընդհար տանում են, թե՛ հա՛, ասա, հա՛, ասա՛: Ծս լավ գիտեմ՝ մեղքի պարկն ո՞վ ա, իրանցից պետք է հեսար պահանջել. մեզ վրա են բեռը բարձում, մեզ մեղավոր շինում: Ղորդ են ասել, թե շատ կարգացողի ծուծը բարակ կլի, գլխումը խելք չի՛ ըլիլ կամ թե չէ կթուրքանա: Աշխարհս կարգացողիցն ա շինվել, կարգացողիցն էլ պիտի քանդվի: Իմ դուշմանս նրանց ձեռը չընկնի, սաղ-սաղ կուտեն մարդի: Ինչ ասես՝ նրանցից դուս ա գալիս: Ավետարանը իրանք են կարդում, ժամ ու պատարագ իրանք անում, մեզ ասում, թե մեր ասածն արեք, մեր գործքին մեք նայիլ: Ախր ի՞նչպես չնայեմ, հո քո չեմ, փառք աստծու: Ինչ ճամփով որ դու գնում ես, ես էլ էն ճամփովը պետք է հետդ գամ. տո՛, դու դուզ գնա՛, որ ես էլ դուզ գնամ, է՛. զոռի բան չի՛ հո: Տո՛, դու խեցղետնի պես ծուռն ես ետում, ինձանից պահանջում ես, թե ծուռը մի՛ գնար: Առաջ դու արա՛, ետո ինձ խրատ տո՛ւր, է՛:

Ծս էլ գիտեմ, որ աստված փիս բանը չի սիրիլ. ես որ հող տեղովս ատում եմ, նա ի՞նչպես կընդունի: Թե բան ունիս, է՛ն ասա, էղով քարվան չի՛ կտրվիլ: Նստում են երկա՛ր, զուռնալամա խոսում, հազար բանի անուն տալիս, հազար հրաշք պատմում, մեջը փուշ, օխտը հատիկ, ո՛չ աղ կա, ո՛չ համեմ: Քրիստոս գիտենա, իմ ծառիցը ու դաշտիցը շատ բան եմ սովորում, քանց սրանցից: Տո՛, փող էլ ուզես՝ կտամ, շունենամ, գլուխս կծախեմ, քեզ կպահեմ, թաք ըլի էնպես բան ասես, որ խելքումս մտնի, իմ հավարին հասնիս, էն ժամանակը հոգիս ուզես, քեզ թասիր չե՛մ անիլ, չե՛մ:

Ամենը հո ամենը, իլահիմ մեր Տեր Մարկոսը, որ առավոտից մինչ ըրգուն՝ փիլոնն ուսին քցած, փոխանը վեր քաշելով, հողաթափը ծրփծրփացնելով կամ քոշերը քստքստացնելով, քուցին-քուցին անելով, մեկ դազանակ ձեռին, լոնդի տերողորմեն շխշխկացնելով, քուշեքը չափելով, մեկ մեռել կամ կնունք, շիլափլավ կամ մատաղ պատահելիս՝ մեկ էլ էն ես տեսնում, որ հազալով, փոշալով, ոտին-գլխին անելով, դոները ջարդելով, կտրատելով, ափալ-թափալ ներս ընկավ, հոգեառ հրեշտակի պես էկավ, թունդրի դրաղը կտրեց, իրան-իրան նստեց, արաղ, մազա ուզեց, ու հենց իմանաս, թե մեռելի կես հոգին ինքն ա ուզում հանի: Դեռ պատանը չկարած, չվացրած, շուտով թաղումելեքն ու կողոպտուն ա ուզում. աստ-

ված հո չի՛ վերցնի: Տո՛, մեկ արի՛, ձեռս բռնի՛ր, հոր պես ինձ սիրտ դի՛ր, ինձ անուշ լեզվով մխիթարի՛, ետո հոգիս էլ հետը հանի, է՛. թե որ շտամ, պատժի գամ: Մեկ հացկերույթ ըլելիս՝ սուփրի գլխին ինքն ա նստում, հինգ մարդի դղար հաց ուտում, տկի հոտն առնելիս՝ փորը դվլոց ընկնում: Տո՛, քո տունը չքանդվի, քո տունը, հո սոված չմեռա՞ր, ա՛յ խանի խարաբ, ի՞նչ էլավ քեզ. մարդի փորը հո դժոխք չի՞, որ իրան ուտի:

Սար ու ձոր՝ տերտերի փոր. ի՞նչ ղորդ են ասել, է՛: Բերնին ղուրբան, ով էս խոսքն ասել ա: Ավետարանի կողքումը պետք է գրած, որ սրանք կարգան ու իմանան: Քիչ ա մնացել, որ մեզ սաղ-սաղ ուտեն: Երեխեք-ներս շորան գառած ման են գալիս, նրանց դարդը չեն քաշում, որ մեկ այլբենն էլա, մեկ ճգի-բզի սովորցնեն, հենց իրանց ֆիքրն են քաշում: Էղպես հո չի՞ ըլիլ:

Ղորդ ա, կարդալ-մարթալ չե՛մ դիտում. էշ կերել եմ, էշ մեծացել: Ծս ի՞նչ դիտեմ՝ տերտերն ի՞նչ ա, ժամն՝ ինչ: Էղպես բաները էս հաստ գլխումը, հազար տարի էլ ասեմ, մեռնիմ, կտրիմ, ոտներս քարեքար տամ, տուն չի՛ գնալ, տո՛ն: Պարտականը նա ըլի, որ ինձ կարդալ չի սովորցրել, ամա բանը մենակ կարդալումը չի՛: Ինչ կուզե ասեն, ես իմ կոպիտ գլխովը էնպես եմ կարծում. նհախ տեղը՝ դատած մալը ուտիլը ու դարտակ քնիլը հարամ ա: Մարդ պետք է ինքն էլ աշխատի, որ կերածը հալալ ըլի:

էս լսողն էնպես կիմանա, թե մեր Աղասին մեկ սարսաղ, անհողի, անաստված, իր հավատն ուրացած մարդ պետք է ըլեր, որ մեր ողորմելի կարգացողներին էսպես քարկոծում, պախարակում էր ու էլ միտք չէ՛ր անում, թե նրա՛նք են Քրիստոսի կենարար մարմինն ու արինը ճաշակում, ծառա եմ նրանց սուրբ գորությանը: Նրա՛նք են մեր հոգու տերը, մեր մեղքը սրբող-մաքրողը: Նրա՛նց է տված երկնքի ու երկրի իշխանությունը, որ արքայության դուռը մեզ համար բանան կամ փակեն: Նրանք որ չըլին, մեր հոգին դժոխքումը հուրն-հավիտենական խորի պուճախումը հա՛ կտանջվեր, հա՛ կտանջվեր ու սատանեքանց փայ կըլեր: Մազե կարմնջովը անց կենալիս՝ տեղը թե նրանք մեր ձեռը չի բռնեն, անդունդը կթափվինք, ու ամեն մեկ մեր թիքեն հազար սատանի ճանկը կընկներ: Ինչ ուզում ես՝ խոսի՛ր, արա՛, ձեռդ ո՞վ <ա> բռնում, ամեն մարդ իր գլխի տերն ա, ամա էսպես բանի վրա խոսողի ատամները պետք է ջարդած, որ խելքը գլուխը գա:

Ի՞նչ անես, էշ գեղըցի ըլելով՝ գլուխը հաստ, ծուծը բարակ, անտաշ, կոպիտ, ո՛չ վարպետ էր տեսել, ո՛չ վարժատուն, ձիու տակը սրբելուցը, մաճը բռնելուցը, հանդը վարելուցը ու կատեպանությունից ավելի ո՛չինչ

բան չէ՞ր գիտում: Ախր մեկ մարդ որ անլվա հաց ուտի, ամսըներով չուտամն ու գոմումն իր օրն անց կացնի, նրանից էլ ի՞նչ հարցնես, ի՞նչ բեզամաղ ըլիս. նրա ասածը ո՞վ չվանի կոնի: Թեկուզ գեղըցին, թեկուզ յաբանի հայվանը, մի հեսաբ ա: Մեկ մարդ որ խաշ հանելիս շիմանա, թե ձեռը առաջ դո՞շին պետք է գրած, թե՞ ճակատին, ա՞ջու կողմը, թե՞ ձախու, սաղ տարին հինգ անգամ ժամի երես տեսնի, էլ ո՞վ նրա դնչին մտիկ կտա: Կըլի որ նրա բոլոր անբավականության պատճառը բարիկենդանն էր ու ժամի երկարիլը: Բալքի միտք էր անում, թե իր թայգաշ տղերքը էն սհաթին ձի ու ասպաբ հագրած՝ դուս ըլին էկած, ու ինքը ետ մնա: Բալքի թե հենց է՛ստուր համար էր նա էնքան դատ-բեղատ անում, տրտնջում, բերանը ավերում, հոգին ապականում. թե չէ նրա ձեռը մինչև է՛ն օրը իր հերնըմերն էլ չէին լսել: Էս պատճառով կարելի ա նրա գիծ խոսքերը մոռանալ, նրան ներել ու էսպես ափեղցփեղ, հայվարա խոսողի բերանը ցխել, որ իր շափը ճանաչի:

Ուրեմն՝ լսողը թո՛ղ չբարկանա ու իսկույն ձեռք բարձրացնի, որ Աղասու բերնին խփի: Էսպես շար լեզու ուրիշ մարդիկ էլ ունին, բայց Աղասու բարի խասիաթը, բարի սիրտն ու հոգին քիչը կունենան: Էս հասակը հասել էր, քսան տարին անց կացել, նա դեռ հորնըմոր առաջին էնպես էր, ինչպես մեկ անմեղ գառը: Մեկ օր նրանց խոսքիցը չէ՛ր դուս էկել. մեկ օր նրա բերնիցը մեկ թթու խոսք չէ՛ր լսված. աչքը նրանց աչքին առնելիս՝ նա նրանց միտքը իսկույն իմանում ու գլուխը մահու էր աալիս, որ նրանց կամքը կատարի: Գեղըցիքը բոլոր նրա արևովն էին խնդում, նրա գլխովն օրթում ուտում: Ամենի աչքը նրա վրա է, նրան էր գովում, նրան էր օրհնում: Մեկին մեկ փորձանք դիպչելիս կամ մեկ դարդ ունենալիս նա իր գլուխը ետ էր դնում, նրա մուրազին հասնում: Բերնի թիքեն հանում էր, ուրըշին ուտացնում: Էնքան իր ապրանքին, իր հանդին ու մալին չէ՛ր մտալալիթ, որքան իր հարևաններին:

Տանուտերի տղեն էր, աղքատի ու նաչարի ընկեր: Որք էր նրա դուռը գալիս՝ սուփրեն էր բաց անում կամ քիսեն. ում գութան շունք, իրանցը բան տալիս. ում եզն ու հոտաղ շունք, իրանցն ուղարկում. ում փող շունք, որ մշակ բռնի, իզին էտի, փորի յա թաղի կամ թաղը ետ տա, ինքն էր առաջ ընկնում, գեղի տղերքը հավաքում ու գնում նրա բանն՝ առանց կանչելու, առանց խնդրելու անում, ու իզու տերը մեջը մտնելիս՝ աչքը մնում սառած, նրան ումբր ու արև խնդրում, շունքի թե մեկ տարի վազն անթաղ մնա մեր աշխարքումն, իսպառ կչոբանա:— Շատ հերնըմեր երանի էին տալիս նրա հորն ու մորը, որ էնպես բարի զավակ ունեին: Ինչ տեղ

մեկ մեջլիս կամ մեկ սուփրա էր բաց ըլում, նա էր նրանց գլուխը, ուրախությունը ու քեֆ շհանց տվողը:

Նրա սուրահի բոյը, նրա թուխ-թուխ աչքերը, նրա ղալամով քաշած ունքերը, նրա աննման, գեղեցիկ պատկերը, նրա անուշ լեզուն, քաղցր ձենը, նրա լեն թիկունքը, բարձր ճակատը ու ոսկեթել ճալվերը մարդի խելք էին տանում. տեսնողը մաթ էր մնում, չէ՛ր կշտանում: Սաղը ձեռն առածին պես՝ քարին, փետին շունչ, հոգի, լեզու էր տալիս: Ղորդ ա, արևն երեսն էրել, գունը փախցրել էր, ամա ծիծաղելիս որ աչք ու ունքը չէ՛ր բաց անում, հենց իմանաս՝ վարդ է բաց ըլում, երեսիցը լիս վեր թափում: Նրա թվանքի գյուլեն դարտակ չէ՛ր անց կենալ: Սիրտն էնքան բարի էր, որ նհախ տեղը դուռ էլ չէ՛ր սպանիլ. մոջիմը չէ՛ր կոխիլ, ամա հարամի թշնամու ձեռին տապակվելով գիշեր-ցերեկ, որ թե էնպես էր պատահում, որ թուրքերն էկել էին, բաղը լցվել, կամ իրան՝ սպանիլ, կամ իր հարևանին, էն ժամանակը երկնքումն ըլեր, վեր կգար, գեղի էն կողմիցը ձեն տալին, իսկույն ական թոթափել հազիր էր, ու թե բառով բանը չէ՛ր վերջանում, էն ժամանակը նա իրան թրի, թվանքի ու կոան հունարը էնպես էր ցույց տալիս, որ թշնամին մնում էր կատու դառած կամ նրա ձեռին, հնձանի տաքարին ղուրբան ըլում, որ թաղում, ծածկում էին, շունքի հազար անգամ էին փորձել, վարավուրդ արել, թե մինչև տաճկին չծեծես, քեզ բարեկամ չի՛ դառնալ:

Էնքան ղվաթով էր, որ ձեռը մեկ տղամարդի գոտիկը որ չէ՛ր քցում, հավի ճուտի պես բարձրացնում, գլխի ծերն էր հանում, պտիտ տալիս, էլ ետ վեր բերում: Ձին նի ըլելիս որ ձեռը չէր բարձրացնում, ասլան ձին կզանում էր ու մեջքը դեմ անում: Հինգ մարդ վրա թափեին, բռանց ձեռը կոլորեին: Գոմշի կամ եզան բողազը մեկ թուր խփելով է՛նպես դուս կտրում, որ թրի ծերը գետինն էր խրվում: Շատ անգամ քսան հարամի հենց թրի ոռքով էր հետ ածում: Թուրքերը նրա անունը լսելիս լեղապատառ էին ըլում: Շատ անգամ, կոխվ քցած վախտը, հենց նրա ձենն իմանում էին թե չէ, ճանճի պես ցրվում, դես ու դեն էին կորչում, գյում ըլում: Ավելի անունը Ասլան բալասի էին դրել: Ձեռներն էլ կապած որ հարամու, թուլու մեջ բաց թողերի, կարող էր, որ իր գլուխը պրծացներ:

Բայց է՛սքան զարմանալի հատկությունները ունենալով՝ էլի երեխի հետ երեխա էր, մեծի հետ՝ մեծ: Խանի, շահի առաջի էնպես էր կանգնում, ջուղաբ տալիս, որ, հենց իմանաս, թագավորի որդի ըլի: Միծաղն ու խընգությունը նրա երեսիցը պակաս չէ՛ր հարկիդ. է՛նքան պարզ էր նրա սիրտը, է՛նքան հանգիստ՝ նրա խղճմտանքը, է՛նքան արդար՝ նրա հոգին: Նրա ամեն մեկ խոսքը անգին ջավահիր էր:

Շատ մօր աչք մնացել էր կարոտ, որ նրան իր փեսա շինի, նրա գլխովը պտիտ դա: Զահել աղջկերթը, նրա ձեռք կամ անունը լսելիս, ուզում էին, որ հոգիները տան: Շատ անգամ, ջրի ճամփին կամ տան կտրներին կանգնած տեղը, որ Աղասուն անց կենալիս չէին տեսնում, էնպես էին կարծում, թե հրեշտակ է անց կենում, մնում էին քար դառած, մայիլ էլած: Նրա ձեռք լսելիս, նրա բոյը տեսնելիս, սիրտըները կրակ էր ընկնում, խելքըները գնում. ուզում էին իրանց հոգին հանեն, նրան տան: Զանգյուլում ասելիս կամ ֆալ քցելիս կամ թիզ բաց անելիս ամենն էլ իրանց մտքումը նրան էին դնում, երազում նրան տեսնում, վեր կենում՝ նրա սիրուն ա՛խ, ո՛խ քաշում: Նրա ձեռի խնձորը կամ վարդը որ մեկի ձեռն էր ընկնում, որ փտում էլ էր կամ շորանում, էլի նա ծոցիցը չէ՛ր հեռացնում, քնելիս՝ բարձին դնում, գարթնելիս՝ դռշին, երեսին կամ քթին: Մեկ տեղ ղոնաղ ըլելիս, հազար տեղից՝ պատի արանքից, դռի շեմից, տան պուճախից, հենց նրան էին մտիկ տալիս, ու շատը ուզում էր, թե հենց էն սհաթը յա Աղասու ձեռը նրա ձեռին դիպչի կամ շունչը՝ շնչին, յա թուրը սիրտը մտնի, որ շուտով նրա արևին մատաղ ըլի, որ Աղասին նրան թազի, Աղասու սիրտը նրա համար մրմնջա, Աղասու աչքը նրա վրա լա, բայց ա՛խ, Աղասին վաղուց էր իր մուրազին հասել ու նրանց մուրազը փորըներումը թողել: Սաղ գեղը է՛նքան էր նրա սիրովը վառվել, որ մինչև նրա վրա խաղ էլ էին հանել՝ իրանք ասում, էրեխեքանցը սովորցնում:

Աղասի ջա՛ն, գլխիդ դուրբան,
Դու ես մեր թագն ու պարծանքը.
Աշխարհս որ բոլոր ման գան,
Ո՞վ կլի հատդ, դու մեր կյանքը:

Գլխովդ միշտ պտիտ կըգանք,
Ա՛ն մեր հոգին, դու մեր հրեշտակ.
Թե թաղես էլ մեզ, ձեռն կտա՞նք,
Էլ քեզ կօրհնենք, քեզ դուրբան գնանք:

Երկնին դու լիս ես տալիս,
Մաղկերին՝ հոտ, համ ու հոգի.
Դաշտ, սար ու ձոր քեզ տեսնելիս՝
Գլուխ վեր բերում քո առաջի:

Իյուրբյուլն մեռած՝ սագիդ ձեռին,
Վարդն թոռումս՝ սերդ հիշելիս,
Ա՛խ ես քաշում, տալիս գլխին,
Վա՛յ ես ասում՝ դու մտիկ չտալիս:

Քանի սաղ եմ, քեզ ըլինք դուրբան,
Քո շվափիդ տակին մնանք.
Ա՛խ, քե մեռնինք, մեր գերեզման
Էլ գաս, կոխես, որ դինջանանք:

Թագավորներ հասրաթդ քաշեն,
Որ ունենան քեզ պես որդի.
Քո անունը երբ լսում եմ,
Թոզ եմ դառնում քո թշնամիք:

Արեգակն իր լիսն երեսիդ,
Ամպերն իրանց թևերը փռած՝
Քեզ ես նայում, որ արևիդ
Ղուրբան ըլինք, մնում կանգնած:

Տանիցը որ դուս ես գալիս՝
Ամենիս աչքն վրեղ մայիլ.
Քաղցր լեզուդ մեք լսելիս՝
Ոտիդ տակին ուզում մեռնիլ:

Ղալամով աչքերդ ա քաշած,
Սուրանի բոյդ մեկ շինարի.
Աշխարհի աչքն քո վրեն մեռած,
Աղասի ջա՛ն, մեզ մոտ արի:

Բայց, ինչ կուզե որ աներ, Աղասին իրանց տանն էնպես էր, ինչպես մեկ հարսը: Ղորդ ա, մի քիչ ոտին-գլխին արեց, ամա էն էլ բարիկենդանի հունարն էր: Շիրախանի բալանիքն ասես թե մատանի, մոր ջիբումն էր: Սա էլ հո էնպես կապ էր ընկել, պպին կանգնել, թե ընչանք ծամը դուս չի գա, նրան, որ մեռնի էլ, մեկ կաթը ջուր չի տալ: Աղասու նշանածն էլ լավ ոտին-գլխին էր անում, ամա ի՞նչ աներ ջրատարը, ձեռիցը մեկ բան չէ՛ր գալիս: Անաստված կեսուրը ո՛չ մեկի դնչին էլ չէ՛ր նայում, չէ՛ր մոռում: Ամեն բանը իր ձեռովն էր հազիր արել՝ արաղ, գինի, հավ, ձու, ոշխարի:

միս, բայց, ժամը շարձակված, վա՛յ նրան, որ էստոնց կշտովն անց կենար կամ մատը դներ վրեն:

էս միջոցումը գոմի սաքուն էլ սկսեցին թամուզ սարքել, խալիչա փռել, բուխարին վառել, գուրսն ու տունն ավելել, շունքի որ գեղի քեղ-խուղեքը էսոր էստեղ էին կանչած, ու էսպես կարգով՝ օրը մեկ քեղխուղի տան, ինչպես որ միշտ սովորութիւնն աս, իրանց բարիկենդանը պետք է անցկացնեին: Աղասու մարդը վաղուց կտրիցը նայում էր, որ տեսնի, թե ե՞րբ ժամը դուս կգա: Հենց կնանոնց սպիտակ շարսավը տեսավ թե չէ, նոքարը ափալ-թափալ տուն ընկավ ու նրան աչքալիս տվեց: Էլի մերը իր ձին քշեց, իր ասածն արեց ու Աղասուն շփողաց, որ տեղից էնքան ծած գա, մինչև Սառախարուն տատը տուն չէկավ, Սաղմոսն ու շարսավը շծա-լեց ու ամենին հավասարական Ողորմի աստված շասեց, նշխարք շբա-ժանեց:

— Աստված ձեր գլխին խոով չկենա, էսոր դուք հո՛ հոգիս հանեցիք, իմը ինձ հասցրիք,— ասեց Աղասին քթի տակին, մեկ կտոր նշխարք բե-րանը քցեց ու ընչանք ղոնաղները տուն կգային, փասա-փուսեն հավաքեց, դուս թռավ, ծլկեցավ:

Անիրավ ձին էլ, հենց իմանաս, իրան փառք էր համարում, որ էն-պես նստող ուներ վրեն: Ոտն օրղանգվին առավ թե չէ, մեջքը կոացրեց ու սկսեց գլուխը խաղացնիլ, ոտները գետնին խփիլ, նալներին կրակ տալ, խրխնջալ, փռնչալ ու թև առնիլ, ոտները գետնիցը կտրիլ: Աղասու ընկերքն էլ մեկ տեղ թոփ էին էլել, ամեն բանը հազիր արել, իրանց մեծին սպա-սում ու դեռ չէին համարձակում, որ իրանց քեֆն սկսեն, շունքի պատվելի քեղխուղեքը եկեղեցուց դուս էկած՝ գեղամիջումը կանգնել, գրից էին անում, իրանց հոգսը հոգում:

— Մեկ կորչում էլ չե՛ն էս անատամ հալերները, էս ծերերը, որ մենք դինջանանք, մեր քեֆին նայինք,— ասաց մեկը՝ ատամները կըրճ-տացնելով, բարկանալով:— Իրանք ջանից ընկել են, իրանց շահելութիւնը մոռացել, ու չե՛ն էլ ուզում, որ մենք էլա մեր օ՛րը քաշենք:

Բայց տանուտեր Օհանեսը էփված, փորձված մարդ ըլելով, միտուք ու մազեր հազար բանում սպիտակացրած, հազար շաթուշվան կտրած՝ ծանր, ուռած կանգնել, գզրին թամբահ էր անում, որ թուրք պատահելիս տանի, մեկ տեղ ղոնաղ տա, էն շանը լավ մտիկ անի, որ մարդի չկծի, ու տեր-տերն էլ մեջըները քցած քիչ-քիչ երիշ արին, տուն գնացին: Հենց նրանք հեռացան, մեր ղոչաղ տղերքանց աստղը դուս էկավ:

— Քեղխուղեքը գալիս են, տո՛, տե՛ղ արեք, ղրա՛ղ կացեք, ճա՛մփա րաց արեք,— ձեն տվեց գզիր Կոտանը՝ մեկ աչքը քոռ, դունչը ծուռը, էն-պես որ միտքի կես փայլը մնացել էր երեսի վրա ցից էլած, խճճված, կես փայն էլ բողազին, շանին կպել, շորացել, էնքան խոսացել էր ու հարայ տվել:

Թագավորն էլ էնպես ուռած-ուռած իր քոշք ու սարեն (պալատը) չէ՛ր մտնիլ, ինչպես մեր գեղի իշխանքը՝ իրանց տաք գոմը, թեև շատի հա-քին էնքան շոր չկար, որ էրկու մանեթի գին ունենա: Որը մեկ տասը տար-վան կտրատված, քրքրված հին յափունջում կոլոված, որը մեկ հազար տեղ կարկատած, մաշված քրգի աբա էնպես էր ուսերին քաշել, որ, ղոբ-դ ա, բերանն ու միտուքը ծածկած ուներ, բայց գոտկի տակիցը դենը, գլուխդ ապրի՛, պատուոված քոբաշի շուխի ծլանկները (կտորները) հազար տեղից էնպես էին ճողոլակ էլած ու քամու ձեռին եսիր մնացել, որ փչելիս՝ ուզում էր, թե իրանց էլ հետը տանի: Գլխըներին հո, էնպես գիտես, թե ամեն մե-կը մեկ սաղ ոշխար ըլեր գրած: Էն որ մի քիչ շաղ էր ու եղալի (հարուստ), ոտն ու գլուխը էլի մի քիչ քոք էր ու, աստծու տվածիցը, շորի հոտ էր գա-լիս վրըներիցը: Սրանց ամեն բանն էլ կարգին էր. լարշինը՝ թագա, մուգ մավի ղադաք փոխանի ղրաղները՝ ասղարուր, մավի քոբաշի շալ շուխա կամ եզդու ղադաք կապա, սիպտակ կտավե կամ շալի գոտիկ. շապկընե-րի յախեն՝ որինը մով, որինը քաթան. արխալղները, ղորդ ա, կարկատած էր, ամա շատ որ ըլեր, մեկ տասը-քսան տեղ, ավելի չէ՛, էն էլ ուսեգ-ոանգ կտորներով՝ որը կարմիր, որը դեղին, որը գուլ-գուլ, էնպես որ շատի արխալուղը հեռըվանց, հենց իմանաս, շալ ղաջարի ըլեր կամ շալ կատվի պոչ: Ամենիցը գլուխը նրանց բորանի քուրքն էր. երեսը՝ կարմիր ներկած, ինչպես մեկ թուրքի հինա դրած ղաբա միտուք. երեսք շունք, ջանումն էլ բաց տեղ չէ՛ր մնում, բոլոր ծածկում էր: Փեշերը ու նեղ թևերը իշի նոխ-տի պես ուսըներիցը կախ ընկած՝ գետինն էին հասնում ու դիպած տեղը թամուզ ավելում, հայլի շինում. ամեն մեկ քուրք մեկ թզաշափ մաղ ուներ, բայց, ա՛խ, շատ արևի ու անձրևի ձեռիցը է՛ն հալն էր ընկել, ներկն ու երեսի ջուրը գնացել, որ, հենց գիտես, քոսոտ ձիու սաղրի ըլեր: Շատի վրա տասը տարվան թոզ ու կեղտ կար: Շատի ուսերն ու քամակը էնպես էր ծակվել, բուրդն ու մազը դուս թափել, որ տեսնողը հենց կիմանար, թե գարունքվան բրդըհան էլած ուղտի կաշի ըլեր: Բազընի փափախի մորթին էլ հո՛, էնպես էր շալ ընկել, ու ծերիցը բուրդը դուս թափել, որ մեկ բա-րակ քամի կամ հով փչելիս էլ՝ ամեն մեկ մազը թև էր առնում ու գլխընե-

րին պար գալիս: Բայց էլի էնպես մարգի քեֆը գալիս էր տեսնելով, թե ինչպես տանուտերն ու քեղիսուդեքանց շատը գողակները կտորել, աչու ականջի վրա թեքել, իրանց հինգ ոչխարանի քուրքը քեֆով մեկ էս ուսին էին քաշում, մեկ էն, ու բազի անգամ գլխըները էլ հետը տրմբացնում էին, որ գողակները գիծություն շանեն, իրանց շափը ճանաչեն ու դուզ կանգնին: Բազի անգամ էլ իրար բռնոթի թավազա անելով կամ մեկը ձեռը մյուսի գոտիկը կամ ճտքովը քցած՝ իրանց էրեխությունը միտքըներն էին բերել ու շախա անում, իրար բոթրոթում, շվացնում, զոթկացնում, փոթկացնում, ճոթկացնում, մոթկացնում ու բազի վախտ էլ հրհում, քրքում, բրբում, գրգում: շատը հո՛, ծիծաղու, մեջքի իլիկը կտորըվել էր, էնպես որ ժամիցը ընչանք տուն կգային, հենց բռնի՛ր, տարի քաշեց, էնքան էին էստեղ-էնտեղ կանգնել ու զրից արել:

Ղորդ ա, ասացի, որ շատի հաքին տրեխ էր, գյուլբա էլ շուներ, որ ոտը ծածկեր. շատի շուխի վրա հարիր կարկատան կար, շատի ձեռների, երեսի, միրքի վրա տասը տարվան աղբ, կեղտ, թոզ ու մազ կար, շատը բերնումը երկու հատիկ ատամ էլա շուներ, էնքան ծերացել էր, ամա ի՞նչ կանես, որ տունն ու շիրախանեն հազար բարությունով լիքը՝ տրաքում էին, ու աստուծո հոգի կար միջըներում, մեկ օձի ձուն էր պակաս նրանց տանիցը: Գինին՝ կարասներով շարած, ամբարը՝ հացով լիքը, կթի կովն ու գոմեշները՝ ֆորթ ու ձագը տակըներին, գոմումը կապած, քյահլան ձին՝ թավումը, գուլանը՝ դռանը լծած, մառանը՝ եմիշով, կախանով, տանձ ու խնձորով խլթխլթում, և մտնողին հոտը տեղն ու տեղը բռնում, շամացնում էր: Նորահարսն ու փեսեն կամ մեկ ազիզ ղոնաղ որ գլուխը բարձին չէ՛ր դնում էս անմահական բարության մեջը, էնպես իմանում էր, թե դրախտումն ա աչքը խփում կամ բաց անում: Որը երկու, որը իրեք բաղ ուներ, նոքար, հոտաղ՝ դռանը հազիր, ու տան ներսն ու պուճախը դրմբում էր: Կարասներով կոզակ, կճճներով պանիր ու դավուրմա, աքաշներով զոխ, բոխ, ողորմակոթ, բղղներով եղ ու կարագ, մոթալներով պանիր, — ծո՛վ, ի՞նչ տուն: Տասը ղոնաղ որ էն սհաթը նրա դռանը վեր գային, սաղ ամիս ուտեին, խմեին, կտորեին, ջարդեին, փչացնեին, նրա տան խերն ու բարաքյաթը հա՛ կար, հա՛ կար, ու յաբանի յաղն էլ նրանց դոնովը անց կենար, իրանք թևիցը կբաշեին, տուն կկանչեին, որ նրանց սուփրի համն առնի ու էնպես ճամփա ընկնի: Շատ անգամ եկեղեցումը որ մեկ դարիք օքմին կտեսնեին, Սուրբ սուրբն ասածին պես շատը կերթար, եկեղեցու դուռը կկալներ, որ սֆթա ինքը նրան իր տունը տանի, ու շատ անգամ, երբ ուզողը շատ կըլեր, խոսքըմին կանեին, որ մեկ-երկու շաբաթ նրան իրանց միջումը պահեն, նրան քեֆ շհանց տան, ու բուլորն ի միասին, մեկ

որ սրա տանը, մեկ օր՝ նրա, ուրախություն անեն, դարբրի սիրտն առնեն:

Շատը սուրուով ոչխար էլ էին պահում: էնպես մարդ կար, որ տարևը երկու հարիր, իրեք հարիր լիտր տանձ, խնձոր, ծիրան ծախում էր ու մեկ էնքան էլ աղբատի ու ճամփորդի ուտացնում յա դեղապետի համար պահում, որ սարի աղբատ խալիը՝ թուրք, հայ, շունքի բաղ շունին, մեկ հիվանդ պատահելիս՝ գան, տանին, ու իրանց թամարզու նաշարի աչքը դռանը շմնա, շունքի մեր աշխարքումը ինչ հիվանդ էլ որ ըլի, նրա առաջին ու վերջին գեղը պտուղն ա: Պտուղ որ չըլի, ո՛չինչ բան նրան չի՛ փրկիլ, ու լեզուն բերնումը կշորանա, յա հասրաթ կմեռնի: Ամեն մարդ իր բաժակի գինին ալհազա ուներ պահած, որ համ իր եկեղեցուն էր տալիս, համ էլ գեղըցոնցը բաժանում, ուրտեղ բաղ շխար, որ նրա ննջեցելոց հոգին հիշեն: Ամեն նավակատյաց ոչխար ասես, կով ասես՝ մորթում, մատաղ անում, ժամ, պատարագ անիլ տալիս, ժամոց բաժանում ու տանով-տեղով գնում, իրանց սիրելյաց դերեզմանները օրհնիլ էին տալիս ու աղբատներին կըշտացնում: Մեկ փարի բան բազարիցը տուն չէ՛ր դալ, բացի իրանց հաքնելու շորիցը. էն էլ՝ կտավ, շապկացու, շուխացու, շատը հարսներն ու աղջկերքն էին նրանց համար մանում, գործում կարում:

Նրանց կնանոնցը որ մտիկ տայիր, խելքդ կերթար. խասի ու դումաշի միջում կորած էին. բերնըներիցը կտրում էին, օղլուշաղի ոտն ու գլուխը թամուզ պահում. տղամարդը շատ օրը հանդումն ա ըլում, ի՞նչ հաշաթ. կինարմատը միշտ պետք է աբուռով հաքնի, աբուռով մաշի: Մեկը մեկի ջգրու, շատ անգամ, իրանց օղլուշաղին էնպես լին ծաղկում, զարգարում, ինչպես դարնան վարդը: Սաղրի մաշիկ, կարմիր ծուղեք, դասաբ, դրաղները գյուլաբաթնով արած փոխան, ալ դարայի մինթանա (քաթիբա), զառ լաշակ, դալամբար արխալուզ, սամուր քուրք, արծաթե կոճակներ ու բիլազիգ, քարգահարուր օշմաղ, ճլպինդ, տոտեր, շապկի յախա, ոսկե քամար, յախութ մատանիք, քահրբար յա մարջան ճտի շաբթ՝ շատի միջումը ոսկիք, մանեթ; աբասի ծակած, անցկացրած. դոշի քորոց, ականջի օղ՝ որը ոսկի, որը մարգարիտ. մինթանի դրաղները՝ շատինը մարգարտաշար: Շատի մազերումը ու գլխին հինգ թումանի զարդ ու զարգարանք կար: Շատի ճակատին շարքով յալդուզ ոսկի շարած: Ամեն մեկի կնիկն ու աղջիկը, հենց իմանաս, խանզաղա ու բեկզաղա ըլեր: Շատը շորս-հինգ հարսն ուներ տանը, որ մեկ տեղը ցավելիս՝ ուզում էին գլխովը պոխտ դան ու ոտները ջուր անեն, խմեն: Գլուխն ու քամակը դեմ անելիս՝ հարսներն ու աղջկերքը իրար հետ բաս էին մտնում, որ իրանք քորեն կամ քուլթուլեն: Տրխըները կամ լաբըները հանելիս՝ ձեռն էր, որ բան էր ընկնում. որը ոտն էր ճմռում, որը ջուրն էր տաքացնում, որը բերում, որ ոտն ու գլուխը լվա-

նա, որը թևերը վեր քաշած՝ ձեռին ջուր էր ածում, որը մահրամեն տալիս, որը թևն էր քաշում, որը շորերը դասում, որը տեղը քցում, քնացնում: Քնած վախտին էլ ե՞րբ կարեր մեկ ճանձ, որ նրա մոտովն անց կենա կամ երեսին նստի, էնքան աչքաբաց էին հարսն ու աղջկերքը: Մեկ ղոնաղ պատահածին պես էս պատիվը ղոնաղինն էր, ե՞րբ կարեին նրանք բաց աչքով նրա երեսին մտիկ տալ: Մեկ բան ուզելիս՝ ոտի տեղ գլխի վրա էին գնում, որ նրա ասածն անեն ու ձեռները դռըներին դրած՝ աչքը կթած ունեին, որ տեսնեն, թե իրանց տերը կամ ղոնաղը ի՞նչ կհրամայի, որ կատարեն: Կեսուրը կամ կեսաուր մեկ աչքը քցելիս՝ ուզում էին, որ տեղնուտեղը հալչին, էնքան հնազանդ էին:

— Բա՛խտ, բախտ էս ա. փողի բարաքյաթին էլ նալլաթ, նրա կտրոզին էլ.— շատ անգամ ասում էին դեղըցիք ու դիւրները ժած տալիս,— ուտիլ չի՛ կարելի, հաքնիլ չի՛ կարելի: էսոր ջեբդ լցնես, էգուց պետք է մատդ լպստես: Ո՛չ զիշերը քունդ ա տանում, ո՛չ ցերեկը՝ դարարդ: Փորագամ ընկածի պես՝ մարդ չի՛ իմանում, թե թիքեն ո՞ր կողմովն ա կուզ գնում: Փողը որ կա, ժանդ ա, ձեռի կեղտ. էսոր կա, էգուց աստուծով մխիթարիս: Մեռնիս՝ պետք է շներոց-դիւերոց ըլի: Թեկուզ փողի համն առած, թեկուզ իր միւր կերած, հեսաբը մեկ ա: Սարգարն էլ ա մեր դուռը դալիս, փողատերն էլ: Տաշտումը հաց ունենամ, կարասումը՝ դինի, ջվալումն՝ ալիր, հերն անիծած, որ չիփ-չփլախ էլ ըլիմ, դարդ անեմ: Օշախս լիքը ըլի, տանս՝ բարաքյաթ, որդիքս՝ սաղ-սալամաթ, թո՛ղ օրը հազար մարդ մտնի, հազար մարդ դուս դա, ի՞նչ եմ հոգում. հացն աստուծուն ա, ես էլ հետը. ո՛վ հասնի, թո՛ղ ուտի: Տերին փառք, տեղը հլա շատ կա. տղերքըս սաղ ըլին, ջանս ապրի՛: Աստված իր ստեղծած բանդի ոզը ի՞նչպես կկտրի: Գաակս ծուռը կդնեմ, քեֆս արամիշ կանեմ. ո՛վ թամբալ ա, թո՛ղ նա դարդ անի:

Չէ՛, չէ՛, փողի սիքեն ճանաչողը ո՛չ հոգի ունի, ո՛չ հավատ: Փող՝ հող, մին ա: Զարգար Պ. որ շատ փող ունի, հենց . էն ա, ինձանից մեկ թիզ բարձրացել ու լավ ա ապրո՞ւմ: Նրա քոռ աչքը գիտենա: Շատ ֆիքը անելուցը երեսի կաշին գնացել, շոփ ա դառել, քամակն էկել, փորին դեմ առել, ատամները ցից-ցից մնացել, աչքերը կուզ գնացել. մեկ որ փչես, հազար տեղ գունդ ու կծիկ կըլի. մեկ որ քթին հուպ տաս, հոգին էն սհաթը կտա: Տարենը որ հազար շուն, գել, թուրք, հայ, աղքատ, դարիբ, դուրբաթ հացս շտտեն, տանս չքնեն, գինիս չիմեն, իմ աչքը հեշ քո՞ւն կգա: Գյուս էլ որ քանդեն, ձեն չե՛մ տալ: Իգուս մասըլի տուտը Թեհրան, Ստամբոլ ա հապսել: Ո՞ւմ հաղդն ա, որ մեկին չէ՛ ասի: Ի՞նչ ուտում են, չեն ուտում, էնպես

պսած ունիմ, որ հարգա, խուրջին էլ լցնեն, որ տանեն իրանց տունը: Իր տնկած ծառի տակին քնիլը, իր բհամ բերած պտուղն ուտիլը աշխարք արժի: Նոր չե՛մ հաքնիլ, հին կհաքնեմ, ձեռս ո՛վ ա բռնում, ո՛վ ա գլխիս ծեծում, թե զառ ու ղումաշ հաքիր: Ծ՛ս չեմ իմ գլխիս տերը:

Քաղաքը որ մտնում եմ, հենց իմանաս, թե աշխարք սով ա ընկել. էլ ո՛չ խեր կա, ո՛չ բարաքյաթ: Հացն ու ջուրն էլ որ փողով ըլին ծախում ու առնում, էլ ո՞ւմ դուռը գնաս, ո՞ւմ ձեռդ դեմ անես: Բազի վախտ էլ տեսել եմ, որ դուքաններումը կիտուկ-կիտուկ մանեթները, ոսկին ածած, ամեն մեկ փող համարելիս, էնպես գիտես, թե փողատիրոնջ հոգին հեռն ա դուս գալիս, էնպես են սրթսրթում իրանց խազինի վրա: Հենց իմանաս, թե առաջներիցը թե կառնի, կթուչի: Մեկ ձեռդ դեմ արա՛, շան որդի ըլիմ, ո՛չ մեկ բուռ հողի արժանանամ, թե սուտ ըլիմ ասում, աստված, երկինք, գետինք, ծով, ցամաք՝ մեկ ծեղ էլ չեն տալ, որ աչքդ կոխես: Թո՛ւհ, մարդ իրան հոգին պետք է ծախի, որ փողի թամահ անի: Հազար տարի էլ որ քո ազիզ սիրելու դուանն էլ շինքդ ծռես, կանգնիս, սովու մեռնիս, հազար տարի անոթի փորով զկուտաս, մեկն էլա քեզ տուն չի՛ կանչիլ, մեկ սառը ջուր խմացնիլ:

էն մարդն էլ, որ քո տանը կերել, խմել, ամսով, տարով քո աղ ու հացի վրա ա էլել, աչքը աչքիդ առնելիս, հենց գիտես, թե գյուլլով խփեցին: Ծտեն ա քեզ դեմ անում ու աչքը քամակը քցում: Տո՛, փողդ էլ ջհանդամը գնա, դու էլ, տո՛, դո՛ւռումսաղ. ասենք թե աչքդ ա քոռացել, ինձ չես ուզում, որ ճանաչես կամ սուփրիդ դրաղը նշանց տաս, տո՛, գլխիդ քար ընկնի, ինչ կերել ես՝ քթովդ դուս գա, խնդրել եմ աստվածանից՝ զահրըմար ըլի, էն դինումը առաջդ գա, աչքերդ բռնի, տո՛, մեկ բարով, աստուծո բարին է՛լ ա գլխիցդ զհաթ էլել, որ դունչը ցցում ես ու ետ փախչում: Մեկ բարի լիս, բարի օր էլա տո՛ւր, է՛, հո բերնիցդ քրեհ չե՞ն ուզում, ի՞նչ ես քարացել, էդ էլ հո փողով չի՛, ա՛յ փողակեր՝ հողակեր: Ասենք, թե լուխես մահուդ չի՛, հին, մաշված, բրդից ա, քոնը՝ նոր, կանաչ մահուդ, ձեռիցդ հո չե՛մ խլում: Քեզ պես հազար մահամարդ իմ էս աղքատ շուխիս դուրբան ըլի, որ առանց ղոնաղի հաց չի ուտում: Թե մեկ օր էլ ճանկե կընկնի՞ս, ես գիտեմ, թե ձիուզ գլուխը դվորը շուռ կտամ. հլա սաբը արա, հալբաթ էլի քամին կպտտի, քեզ մեր դեհր կքցի. էն ժամանակը աչքդ բարին տեսնի: Ծոթ առնելիս հո՛, շատն ուզում ա, մեկ-երկու շահի փող ենք գատել, էն էլ նա խլի:

է՛յ գիտի ժամանակ, հա՛. ո՛վ էր տեսել կամ լսել ավալի սֆթա էսպես բաներ. գառն ու գելն ի միասին արածում էին, հրմիկ կովը վեր են քաշում, որ տեսնեն, թե տակին երաբ ֆորթ կա՞, թե չէ: Սատկած ձիու

նալնի են ման գալիս, էլ ո՛ւմ ասես դարդդ: Հերը որդին չի՛ ճանաչում, որդին՝ հորը, ախպերն՝ ախպորը, լավ ա, որ քարը քարի վրա կանգնած մնում ա: Մարդ ինքը պետք է լավություն անի, որ աստված էլ նրա բանն հաջողի: էլի աստված օրհնի՛ մեր հողը, մեր ջուրը. էլի թե հոգի կա, հավատ, մեզանում ա: Ուտե՛նք, խմե՛նք, քեֆ անե՛նք, իրար թասիր քաշե՛նք, իրար արևով խնդա՛նք. մեկ օր կմեռնենք, որ ողորմի շտան, գյոռքեգյոռ հո շե՛ն անիլ: Մարդ ինչ անի, է՛ն իր առաջը կգա: Լավություն կանես՝ լավություն կտեսնիս, վատություն կանես՝ վատություն: Հարիր տարի կլի, որ լուսահոգի Ապովը մեռել ա, էլի նրա ողորմին հա՛ կա, հա՛ կա: Թուրք ու հայ նրա գերեզմանովն են օրթում ուտում: Ճամփի վրի մենծ իգու անունը Հնդաստան ա հասել. էն ջադահ՛ բաղը իր ձեռովը տնկեց, որ անց կենողը գնա, նրա բարությունը վայելի: Չորս կատեպան ամեն առավոտ, ինչ պտուղ ծառիցը վեր էր ընկնում, հավաքում, քթոցներով տանում էին, ճամփին դնում ու անց կենողի ջեբն ու խուրջինը լցնում: էն մեշա իգուցը մեկ պտուղ, մեկ թաս գինի իրանց տանը չէին բանացնիլ, ջոկ կպահեին ու աղքատ գեղըցոնցը կբաժանեին:

Ի՞նչ պետք է տանինք էս փուշ աշխարքիցը. դարտակ էկել ենք, դարտակ կերթանք: Սաքի որ շատ էլ մալ, դովլաթ ունեցա, աշխարքի տեր էլ դառա, հո էլի պտի հողը մտնիմ: Իմն ա մի բուռը հողը, մեկ գազ կտավը: Լավ ըլիմ՝ լավ կասես, վատ ըլիմ՝ վատ:— Տերտե՛ր ջան, քո ոտի հողն եմ, դրո՛ւտ եմ ասում, թե ծուռը: Գրի սեն ու սպիտակը չե՛մ գիտում, ամա ես իմ կարճ խելքովը էսպես եմ աշխարքի բանը քննում: Ով չի՛ ուզում, իր քեֆն ա, ամեն մարդ իր գլխի տերն ա: Քեֆ սանն, էյանդ էյոխվանն (Քեֆը քոնը, գեղը տանուտերինը): Թուրքն անիծած ա, խոսքն՝ օրհնած:— Ի՞նչ կասես, տա՛նուտեր. թե սուտ եմ ասում, բերնիս խփի՛ր, անկաջս քաշի՛. դու գիտես, որ քո շոռը ինձ համար ջան ա, քո մեկ մազը արարած աշխարքի հետ չեմ փոխիլ: Թե ճշմարիտը չե՛մ ասում, ասա՛. «Գլուխդ քարին ես տալիս»: Ես էլ ձեռս կկտրեմ: Ղորդ ա, վարպետի ու վարդապետի մոտ չեմ մեծացել, ամա իմ ողորմածիկ, լուսահոգի հերը տասը վարդապետի խելք ունեի գլխին: Ինչ որ խոսում էր, հենց իմանաս, թե ավետարանի կողքին գրած ըլի: Սաղ Աստվածաշունչը փորումն ունեի: Մեկ խոսք խոսալիս՝ հազար վկայություն էր բերում: Ժամագիրքը, Շարականը, Սաղմոսն ու Այսմավուրքը հո՛, ջրի պես գիտեր: Հարիր փիլիսոփա, վարդապետ, տերտեր հավաքվեր, բերանները կցխեր, ճամփու կղներ: Աշխարքի էն դինիցն էր խաբար տալիս: Մեկ ժողովքարար մեր գեղը գալիս պետք է տափ կենար, որ նրա ձեռը չընկնի, թե չէ՛, աստված ազատի, հոգին կհաներ, միսը բերանը կտար, շատ անգամ չէ՛ր իմանալ, թե էկած

ճամփեն ո՛րն ա: էս հմիկ որ լավ-օսալ գլխիցս դուս եմ տալիս, նրա հունարն ա, թե չէ՛ ես ո՛վ եմ, որ ինչ գիտենամ:

Բանը է՛ն չի, որ մարդ, ծեղը տալիս, գնա ժամը, մեկ-երկու ծունդը դնի, դուս գա, մի քիչ գրին մտիկ անի, արշտոտա, քունը տանի, կակող բարձի վրա, դույթուքի յորդան-դոշակում երկար ձգվի, ուտի, խմի, քեֆ անի, փորն ու գլուխը հաստացնի ու գա, մեր ջանին ընկնի, թե ինչ որ դատել եք, էն էլ մեզ տվեք, որ տանինք, լավ ուտենք, լավ հագնինք, լավ մաշենք, ձեզ համար աղոթք անենք: Ախպե՛ր, բաբա՛, ջա՛նմ, գյո՛ղմ. աղոթք ունիս, քեզ համար պահի՛, քեզ համար արա՛: Ի՞նչ ես տվել, որ մեղանից չե՛ս կարում ետ առնիլ: Ըսկի որ չըլի, կասեմ. «Աստված, քեզ համար մեկ պատրոզ կանեմ»: Աստված բերնին չի՛ նայում, սրտին ա մըտիկ տալիս: Մեկ հաս ու չհաս պատահելիս հո՛, ուզում են, թե մեր տունը քանդեն: Տո՛, թե տուտը կարճ ա, չի՛ հասնիլ, փո՛ղն ա երկարացնում: Բերաններս խփել ենք, ինչ որ ասում են, անկաջ ենք անում: Ասենք՝ մենք չենք խոսում, բաս աստված վերելիցը չի՛ նայում: էս ի՞նչ բան ա, թե փլավը ես ուտեմ, քո գլխին դմփեմ. մածունը ես լպստեմ, քեզ գող կատու կանչեմ: Ասենք, թե կարգավոր են, խաթրներիցը անց չենք կենում, չենք ուզում, որ անեծքի պատճառ դառնանք, շունքի սեպալիս անեծքը քարին որ դիպչի, քարը կպատռի. իրանք էլ մի քիչ պետք է իրանց շափը ճանաչեն: Սեանու ճգնավորներն են լավ կարգավոր, ի՞նչ խոսք ունիմ, բաժակի, մսի համ չեն տեսնում, հաքածները բուրդ ա ու շալ, չոր գետնի վրա են քնում, երեսներիցը լիս ա վեր թափում. տաս՝ էլի կօրհնեն, շտաս՝ էլի կօրհնեն: Մոտը մտած ժամանակը աստուծո բան են խոսում. կնկա երես տեսնելիս հո՛, երկու վերստ ճամփա հեռու են փախչում: Չէ թե կնկանից: գի՛նուց, փողից, ձիուց, էլ ի՞նչ գիտեմ, ինչ բանից խաբար տալիս: Քյահլան ձիու վրա իրանք են նստում, խաս ու ղումաշ իրանց հաքին ա, զաբու փլավ ու հազար տեսակ անոշ կերակրներ, խմիչք իրանք գործածում, բանըդ կուշտն ընկած վախտը ուզում են, թե գլուխդ վեր բերեն. էս ո՛չ Քրիստոս ա արել, ո՛չ Մահմեդ:

Տո՛, հենց փող պետք է տամ, որ հոգիս դրախտը գնա՞: Տո՛, որ գործքս լավ ըլի, ես անօրեն ըլիմ, աստված նրանց խոսքովը իմ հոգուս պետք է թողություն տա՞: Տո, աստված փողն ի՞նչ <ա> անում, նրա յարադանին ղուրբան: Փողն աղքատին պետք է տված: Դեն քցես՝ լավ ա, քանց էն մարդին տաս, որ քեզ մեկ շնորհակալություն էլա շասի: Հազար օր նրանց տանդ պահի՛, պատիվ տո՛ւր, մեկ որ ոտդ մոտըներն ա ընկնում, մեկ սառը ջրի էլ լայաղ չե՛ն տեսնում: էս հո աստված չի՛ վերցնի: Մեզանից առնում են, իրանց բարեկամներին ու ազգականներին շենացնում,

հատ մեզ վրա էլ մեծ-մեծ խոստում: Ասենք, թե ամեն բանի վրա լիս չե՛նք ընկնում, մեր արոււր պահում ենք, որդի, երեսխ իշի պես մենծանում են, նրանց հոգսը չե՛ն քաշում, վարժատուն չե՛ն բաց անում, չե՛ն կարդացնում, հենց ուզում են, թե մեր դատածը խլին: Մի գնա մեղիդը, ամեն մի մոլլա, էն անհավատ տեղընեղովը, քառուն-հիսուն մեծ, պստիկ գլխին հավաքել, առավտից մինչև մութը ուսումն ա տալիս, իր մասամբի բանը սովորցնում. մերոնք հենց իրանց քեֆն են արամիշ անում: Ո՞րի արածըն աստծուն դիր կգա, ձեզ եմ հարցնում: Ասում էլ ես, աղաչանք անում, անկաջըվեր են անում. մեր որդիքն էլ մեզ նման էշ ուտում, էշ մենծանում. չենք գիտում, թե մենք սովորցնենք, գիտացողն էլ անկաջը կալել ա, ո՞ւմ ասես:

Թե սուտ եմ ասում, ա՛յ շամըհաթ, մատըներդ կոխեցե՛ք, աչքս հանեցե՛ք, թե չե՛ ախր մեր ազգը որ խեղճ ա մնացել, թրի, կրակի եսիր, բուլորի պատճառն էս ա, որ մեզ մեկ ասող չի՛ ըլում, թե մենք ո՞վ ենք, մեր հավատն ի՞նչ ա, ընչի՞ համար ենք էկել աշխարհ. քոռ գալիս ենք, քոռ գնում: Հա՛, լավ, հավն էլ ա օրը հարիր անգամ, շուր խմելիս կամ կուտ ուտելիս, գլուխը ցածացնում, բարձրացնում, էստով ի՞նչ կդառնա: Ո՞վ չի՛ գիտի, թե երկնքումն աստված կա, մեզ համար՝ դատաստան: Ամա պետք է իմանանք էլ, թե երկրումը ի՞նչ պետք է անենք, որ էս դատաստանի տակը չընկնինք, է՛: Ախպե՛ր էսպես չի՞, դուք ասեցե՛ք. ես մեզա, գլուխս քարը: Տո՛, ետին թուրքն էլ ախր Առուանի շատ փայլը անգիր գիտի, ես մեկ Հայր մեր չեմ գիտում, ախր ի՞նչ իմանամ, թե հոգիս ո՞ւր կերթա, մարմինս՝ ո՞ւր. ախր իմ խեղճ երեսխքն ինձանից ինչ պետք է սովորին: Ես բան ասիլ չի՛ ըլում: Զի՛ ըլիլ, որ մարդ իր մատը իր աչքը կոխի, իր ձեռով իր գլխին յա երեսին թակի. ամա ի՞նչ անեմ. սիրտս պատուում ա, որ մեր ողորմելովյունը միտքս եմ բերում: Թո՛ղ ինձ կարդացնեն, որդուս ուսումն տան, մեզ ճամփա շհանց տան, ճամփից, հավատից շհանեն, սատանի փայ ըլիմ, մեկ բուրը հողի, մեկ գազ կտավի, ժամ, պատարագի՝ հասրաթ, թե աչքս ուզեն, շհանեմ, իրանց տամ. որդիս ուզեն, չմորթեմ, մատաղ անեմ:

— Ի՞նչ ասեցիր, հերիք ա, խնամի Հառուրթյուն,— ասեց տանուանքը,— ո՞ւմ ասես, ո՞ւմ. հազար շուն, հազար գել կա, որ ո՛չ գիր գիտեն, ո՛չ գրի գորություն. մեր ասողը մեկ անգամ թեքվել ա. էսպես էկել ենք, էսպես կէրթանք. ամեն մեկ խոսքդ մեկ ջավահիր ածի, ամա ո՞ւմ ասես: Գիլի գլխին ավետարան կարդացին, ասեց՝ շուտ արեք, սուրուն գնաց: Բիլանա բիւր, բիլիանա բիւր. թուրքն ա ասել (իմացողին մեկ, չիմացողին

հազար), ո՞ւմ գլուխը ծեծենք. ո՞վ կուզի, որ իր աչքը քոռ ըլի, ամա որ ասածդ տեղ չի՛ հասնում, ի՞նչ ես գլուխդ ցավացնում, բերանդ ախտո՞ս չի՞. քարին որ, հլա աստված սիրես, տասը տարի քարոզ էլ ասես, քյա՛ր կանի: Աստված մեր հորնըմոր հոգին լուսավորի՛, որ եկեղեցու դուռն ու ճամփեն էլա սովորցրել են, թե չէ հենց յաբանի հայվանի պես պտի մենծանայինք: Էդպես բանի վրա տարով էլ որ խոսաս, տուտը չի՛ հասնիլ. գնա՛նք տուն, ու ինչ որ աստված տվել ա, վայելենք, մեր հորնըմոր ողորմաթասը խմենք, հալբաթ աստված մեկ օր իր ողորմության դուռը բաց կանի, էսպես հո չի՛ մնալ: Գնա՛նք, գնա՛նք, թե չէ շուտով մենծ պասը կգա. էն վախտը վա՛յ քո օրին՝ հա՛, կա՛ց ու թթու կե՛ր, գազար Լորժի՞ք ու բերնիդ ու փորիդ հուպ տո՛ւր: Բարիկենդան ա, մեր քեֆն անենք հլա. ինչ աստծու կամքն ա, է՛ն ըլի: Փողատերն էլ իր համար կենա, վարդապետն էլ. լավություն չեն անում, իրանք գիտեն, նրանց մեղքը հո մեզանից չե՛ն հարցնիլ, մեզանից չե՛ն ուզիլ. ո՞վ ա գիտում, թե էգուց գլխընեղիս ի՞նչ կգա. մարդի միս են ուտում, արինը խմում. ո՞վ ճար ունի, իր գլխին ա անում. մերն էլ՝ աստված, էսպես չե՛նք մնալ. փիս բա՛նը, փիս ճամփեն էսօր ա, էգուց լիս կընկնի, ու էն ժամանակը շատ մեր լաց կըլի: Ծամփեն որ ուղիղ ըլի, ինչքան երկար էլ ըլի, գնա՛, դուզ ճամփից մի՛ դուս գալ. թե չէ, որ սարերով, շուրերով ընկար, բանդ բոշ ա, գլխիդ փորձանք շատ կգա: Յոլդան շխանն գյոգի շխար (ճամփից դուս էկողի աչքը դուս կգա): Գնա՛նք, գնա՛նք տուն, տեսնենք, մեր խանումը ի՞նչ ա հաղիւր արել, խեղճը սաղ գիշերը աչքը չի՛ կպցրել ու հենց շարխի պես գլխի վրա պտիտ էկել, դես ու դեն ընկել:

— Աղբաթը խեր ըլի մեր տանդրոնչ, թե նա չե՛ր էլել, էս մարդը մեր գլուխը հենց սալթ կտաներ,— էն կողմիցը մեկը բեղերն ուրերելով, քիթը վեր քաշելով, իշտահով կում անելով, հազալով, գլուխը տմբացնելով ձեն տվեց:— Հինգ սհաթ ա, ժամը դուս ա էկել. ագոավճերն էլ, որդիանց որ էլավ, հմիկ մեկ կտոր միս յա աղբ, յա ուրիշ դատ քթած, կերած կըլին. փորըներս դվլում ա, անկաջներս դժժում. ցուրտը մեկ դճիցը դափըներս տանում, սովը մեկ դճիցը գոռ անում, սա հենց իր խոսքի տուտը բռնել ա ու ոտը վեր կալած ջաղացի պես դանը վրա ածել, գլխիցը դուս տալիս: Քիչ էր մնացել, որ ասեի՝ քարվանը գնաց. պոչդ կարճացրու, դնգի ոտը ցածրացրու, բերնիդ կապը կապի՛ր, լեզուդ քնացրու. ու քամի ունիտ, տա՛ր, ձեր տանը փչի՛ր. էս քամին մեզ հերիք ա, որ ոտնուձեռ սառցնում, փետացնում ա: Կրակ, պատուհաս ա, էլի. զրից ունիտ, տա՛ր, ձեր քարսու տակին արա՛, որ լսողի քունը տանի. ի՞նչ ես շարշու մասալեքդ բաց

արել, գլխընդհար տանում: Մենք էլ լավ գիտենք, թե կորած էջը ո՞ր գոմումն ա կապած, ամա ի՞նչ անես, որ մոտանողի շլինքը կտորում են, իշի ոտն ու գլուխը խուզում. որ տերը տեսնելիս զոտն էլ ա, ասում են, թե քոնը չի՛, ո՞ւմ գլուխը կտրես: Վաղի մասալեն չըլի, թե՛ Ուղտին հարցրին. ընչի՞ ա շլինքդ ծուռը,— ասեց. ի՞նչ տեղս ա դուզ, որ շլինքս ծուռը չըլի: Մեր բանն էս ա դառել, ասելով ո՞ւմ կապի կբերես. առաջ լուծն ու կամրդ պատրաստի՛ր, կալդ շինի՛ր, դեզդ դիզի՛ր, ետո գիծ մոզու անկաջիցը բռնի՛ր, է՛. հո հազար անգամ տեսել ես, որ կամն առնում ա, շուերն ընկնում, էլ ի՞նչ ես նհախ տեղը բերանդ ցավացնում, մեզ էլ հացից քցում:

Ցանք անողը առաջ պետք է գետինը վարի, փափկացնի, ետո սերմն ածի, թե չէ էլածն էլ դուրդ ու դուշ կուտի, կմնաս գլուխդ քորելով, մատդ լպստելով: Մեղրաճանճին մուխ տո՛ւր, որ փախչի, թե չէ երեսդ ես դեմ անում, հալբաթ որ կկծի, յարալու կանի: Ամեն մարդ հենց իր ձին ա քշում, էլ առաջը մտիկ չի՛ անում, թե ո՞վ ա կանգնած: Ծրագը իրան տակին ա լիս տալիս. աշխարքը՝ դմակ, մարդը՝ դանակ. ո՞վ ա հարցնում: Բարդին կոացնես, քեզ վրա կընկնի, գլուխդ կջարդի: Ուրագն իր դեհն ա տաշում, ծառն իր տակին շվաք անում: Զուրն իր ձկանը պահում, հավն իր ճուտին մուղայիթ կենում. սաքի որ ամպի պես էլ գոռաս, լսողն ո՞վ ա: Դեղ ունիս, քո գլխին արա՛. եղ ունիս, ձեր բղղումը պահի՛ր: Ինչ կուզես՝ արա՛ յա ասա՛, ջուրն իր ճամփեն կթթնի: Հենց դու կմնաս միջումը փսամարդի: Դրուստը խոսողի փափախը ծակ կըլի, չե՞ս լսել: Ով ասես՝ գլխին կխփի ու բուրդը քամուն կտա: Ի՞նչ բանդ ա, փորդ հո բերնիցդ բարձր չի՛: Շունչդ փորիցդ ա դուս գալիս, պահի՛ր, տազ արա՛. քեզ ո՞վ ա ասում, թե արի, մեր կալը չափի՛ր, որ շանաղդ քեզ ու քեզ դեմ ես անում: Թե մեկ բան էլ գիտես, ձեր տան պատերին էլ մավա մի՛ գնալ, հողին էլ մի՛ ասիլ. ձեն կտան, դու կմնաս միջումը մեղավոր: Ախր ի՞նչ անես, որ լսող չկա. հո չե՞ս կարող քեզ սպանիլ: Հոտաղ կերել եմ, հոտաղ մենծացել, պարտական մնա, որ ինձ մեկ լավ ճամփա ցույց չի տվեց, ո՞ւմ գլուխը կտրես յա՛ աչքը հանես: Արամաթումը սառչում ենք, սա հենց ի՛ր զուռնեն ա փշում. տո՛, զուռնեն է՛ն տեղ փշիր, որ պար էկող էլ ըլի, է՛, աղբաթի խեր. թե չէ՛, էս շուումը որ փշում ես, քեզ ո՞վ շաբաշ կտա, ո՞վ բաբաբալա կասի:

Տանուտե՛ր, տունդ շնորհավոր: Խնամի Հարությո՛ւն, ասածս սարին, քարին դիպչի, քամին տանի. համեցե՛ք, խոռվել ես, սառը ջուր խմի՛ր, սիրտդ հովանա, համեցե՛ք, քո գլուխը որ կա, սար ա. անձրև, ձին, կարկուտ, կայծակ թո՛ղ դիպչի էլ, դա էլ, ի՞նչ վեճդ ա: Մենք էլ լավ գիտենք, որ դրուստն ես ասում, ամա ի՞նչ անես, որ գեղըցու խոսքը չվանի չե՛ն

դնում, քաղաքացին էլ տեղը տաքացրել, տազ արել, իր շալը խմում, ո՞ւմ դարդն ա, թե քարը քարի վրա չի՛ կանգնիլ. ամեն մարդ իր գդակն ա դդում, իր գլուխը քորում. բերանդ բաց անելիս՝ հող են ածում, աչքդ բաց անելիս՝ թող. շունը տերը չի՛ ճանաչում, ո՞ւմ ասես, ո՞ւմ: Կուտ ունիս, քո հավի առաջն ածի՛ր. դան ունիս, քո ջաղացը տա՛ր: Դու էլ, թե ձեռիցդ գալիս ա, դանակդ սրի՛ր, մեկ կողմիցը վրա թո՛ի՛ր. աշխարքս թալան-թալան ա, նամարդը իշի փալան ա: Հա կա՛ց ու քեֆ արա՛: Բարիկենդան օրեր ա, խելքընդհար կորել ա, ետո ես կգամ, առաջ դու գնա՛:

3

Անշախ մի անշախ իրար բոթրոթելով, համեցեք անելով. կոնից, թևից քաշելով տուն ընկան:

Օրհնյալ է աստված,
Փառհ հավիտյան շամիչ.
Մտըներն ընկավ տեղը,
Մտըներն ընկավ եղը.
Ախրին բարձեցին գեղը
Ու կուղրկուզ անելով՝
Մտան տաֆ տեղը:
Նամարդ ըլի, ով շասի՛
Աստված վերջը խեր անի:

Արի՛, հմիկ գոմի դռանը կանգնի՛նք ու մեր քեդխուղեքանց քեֆին թամաշ անն՛ք: Բայց ի՞նչ անես, որ չե՛ն թողում: Հազար յադ ու ալազգի էլ որ ըլիս, սրանց սովորությունն էնպես ա, որ առանց քեզ թիքա չեն բերանները դնիլ. չգնաս՝ կխոռվին, ու ամեն մարդ իր տունը կերթա. գնա՛նք, ի՞նչ կա որ, հո մեզ չե՞ն ուտիլ: Տարով մեջընդհարումը մնաս, քեզ տնետուն ման կածեն, քեֆ շհանց կտան: Բարիկենդան օրը հո, որ քարվան մտնի գեղը, ճամփից ետ կդարձնեն. քեզ էլ կպահեն, նոքարներդ էլ, ձիանոնցդ էլ, իրանք քո հոգսը կհոգան, քեզ քնից, տեղից չեն ծած տալ, էնքան ղոնաղասեր են:

Հա՛յ դե, ջո՛ւր տո՛ւ, բշի՛,
Ձիդ ներս փաշի՛:
Մտնինք գամր,
Տեսնինք համր,
Ուտենք փլավր,
Մարտենք շլավր.
Ամա աղուխդ դի՛ր փթիդ,
Որ հոտը շղիպչի սրտիդ:

Լսեցի՛ր, նստեցի՛ր, չէ՛. կանգնի՛ր, իմացի՛ր, բանը բանի նման չի՛.

ա՛ն քեզ տրաքոց: Շփոթ ու խաշլի ա, որ հմիկ իրար կխառնվի: Թե ճար ունիս, փեշդ ձեռքդ պահի՛ր, գդակդ՝ գլխիդ, թե չէ՛, գլխաբաց որ գուս գաս, խարսիտիս կրնկնիս, թե ասածս շանես, պարտական ըլիս:

Գոմի սաքուն էնպես էր տաքացել, ինչպես համամ: Աթարի կրակի մարմանդ գուր մեկ կողմից, եզի, կովի, ձիու հոտը՝ մյուսիցը, մարդի քյալլա էին ծակում: Փորները՝ սոված, գլխերնբը՝ դարտակ, ձեռք ու ոտք՝ մրսած, գոմի ծանրացած բուռն ու կրակի սև ծուխն էլ որ քթըններին շղիպավ, մաղձ ու աղիք իրար գլխով տվեց: Որը բերնին էր հուպ տալիս, որը աչքին, որը փորին, որը քթին, որն էլ թուփուն էր քաշում, որ բալքի թե էն զահրմար հոտը մի քիչ կտրվի: Որը փռշտում էր, որը հագում, որն էլ էնպես էր զկռում, որ սիրտ ու թոք հետը դուս էին գալիս: Ամեն մեկ քիթ նաղրախանա էր դառել, ամեն մեկ բողազ՝ ղոռոտոտո, ամեն մեկ փոր՝ դափ ու դարյա: Հագալիս երես ու միրուք էր, որ ներկվում էր: Փռշտալիս, հենց գիտես, անձրև էր գալիս. քթի ցելթուկը ինչ տեղ ասես հասնում էր. երես, բերան, աչք, ունք էլ չէր ասում, թե աստված ա ստեղծել: Շատը աղլուխ շունենալով՝ կամ փեշով էր սրբում քիթը, կամ ձեռը պատին քսում, կամ թե չէ քիթն էնպես էր սաստիկ վեր քաշում, որ մեկ բուռը ծուխ ասես, բուռ ասես, գոմի հոտ ասես, թող ասես՝ քուլա-քուլա բարձրանում, բեին էին համբարձվում:

էս միջոցումը խեղճ տանդրոջ կնիկն էլ փեշերը վեր քաշելով, քիթը սրբելով՝ գլուխը քարը չի տվեց, ուզեցավ, որ ներս մտնի ու ղոռաղներին բարի լիս ասի ու գալընները շնորհավորի: Հագի, փռշտոցի՝ ձենը լսելով՝ քաղաքավարութուն բանացրեց, գոմի դուռը բաց արեց, որ մի քիչ հոտն ու ծուխը դուս գնա: Բայց երանի, թե ձեռը կոտրվել էր, չէ՛ր բաց արել: Հենց դուս ձոռոցն իմացան թե չէ, աշխարքն իրար գլխով դիպավ, ու որն անգդակ, որն քուրքը քաշ տալով, աչք ու քիթ բռնած՝ էնպես քոռըքոռ հենց ուզեցան, որ դուս թուչին, երեսները մի քիչ հովին տան, էլ չկարողացան առաջներին մտիկ անիլ, շունքի տունը ծուխը խավարացրել էր, բուռը ամպի պես կալել. իրար գլխով ընկան. հենց իմացան, թե քամին դուռը բաց արեց, ու մեր խեղճ տանդրոջ կնկա ջանը իրան հասցրին, ոտի տակ տվին:

Հարայ հրոցը որ իմացան, ետ դարձան. աչքդ բարին տեսնի. չէին իմանում՝ ծիծաղա՞ն, թե սուգ անեն, յա վրա հասնին, քոմակ անեն. շունքի տանդրոջ խաթունը էնպես էր ծանրագոգոթ խրվել գոմի կպրե կարասումը, որ էլ ո՛չ քիթ, ո՛չ երես, ո՛չ լաշակ, ո՛չ մինթանա (դերիա). դարտակ տեղ չէր մնացել, բոլոր ուսավա էր էլել վարդահոտումը: էս ղալմազալումը ողորմելին հենց իմացավ, թե ձեռները թամուզ են, հենց մատները բերանը տարավ, որ օշմաղը մի քիչ բաց անի ու շունչը քաշի, քո

դուռմանի գլուխը չի՛ գա, ինչ նրա գլուխն էկավ. մեկ դուրում տաք-տաք, կովի էր թե գոմշի, շղիտեմ, մազա էլ էս վախտը բերանն ընկավ ու սրբություն, խաշ, ավետարան աչքիցն ընկավ: էլ թուք ասես, վատ խոսք ասես՝ նա էր, որ կվաթաթախ բերնով տալիս էր ու ասում:

Մանրագլուխ տանուտերը ընշանք հմիկ էնպես էր իմանում, թե ֆորթերն են կապըները կտրել, իրար գլխով ընկել, ու տանտիկինն ուզում էր, որ տուն անի. աչքը ցցեց դուսն մեջը թե չէ, տունը գլխին փուլ էկավ: Մերու արջի պես բղղալով, ճղղալով, էստուր-էնդուր գլխին բամբաշելով որ վրա չի՛ հասավ, որ իր խաթունին էս դժոխքիցն ազատի, սատանի աչքը քոռանա, քուրքն ընկավ ոտի տակը, գլխի վրա որ մաղալաղ չտվեց՝ շըր՛փ, շը՛խպ, ինչ նա տեսավ, քո դուռմանի գլխին շգա. երեսի վրա էնպես խրվեց էս կվի մեղրի կճուճումը, որ աչք, ունք, բերան, քիթ, միրուք էնպես ներկվեցին, որ հագար ուստա քիսաքսող էլ որ էլել էր, էնպես աղաթին, լազաթին՝ հինա չէ՛ր կարող իր օրումը քսիլ:

Գարդիմանդ տանտիկինը մարդի խայտառակությունը տեսավ թե չէ, իր ցավը մոռացավ ու տեղիցը ծած էկավ, որ իր հալևորին մի քիչ քոմակ անի. հալևորն էլ հենց է՛ն էր ուզում, որ գլուխը էս անոշ բարձիցը բարձրացնի ու իր խաթունին էս ուսավայությունիցը ազատի, ձեռները իրար չի հասան, քամակ-քամակի դիպավ. ա՛ն քեզ տրաքոց. էլ ետ դուրարա իրանց վարդահոտի մեջը էնպես խրվեցան, որ երկու լուծ գոմեջը անջախ կարող էր նրանց էստեղանց հանի:

— Տո՛, ջրատա՛ր, տո՛, գլուխդ հողեմ, ախր ի՞նչ բանըդ էր կտրվել, որ դու էլ էկար, էստեղ ընկար: Ես քիչ ուսավա էլա, դու էլ ուզեցար, որ հետս ընկեր դառնա՞ս: էս հո խուրմա չէ՛ր, որ մենակ ուտեի, քեզ շտայի, ի՞նչ էր սիրտդ պատռում: Կրեմ էդ գլուխդ, որ դու ես: էդ հունարիդ տերն ես, որ մեկ էջ բզիլ չե՛ս իմանում: Ժամն էլ գլխիդ խոռվ կենա՛, պատարագն էլ, հացն էլ, սուփրեն էլ, բարիկենդանն էլ, պասն էլ: Մենք մեր բարիկենդանն արինք, հըմիկ որ ջհանդամը գնում են, թո՛ղ գնան դրանք: Մրանց ոտը պետք է կտրվեր, որ մեր շեմը չէին կոխել: էս ի՞նչ բան էր, որ մեր գլուխն էկավ. գեղի, աշխարքի միջում խայտառակ էլանք: Մերը մեզ հասավ: Թե մենք, թե մեր գզիր Կոտանը: Ով ասես, մեզ վրա պտի բերանը բաց անի:

— Տո՛, քավթառ իմանսդ, իմ ցավս հերիք չի՛, դու էլ մեկ կողմիցն ես միսս ծամում: Ի՞նչ ես բերնիդ կապը կտրել ու լեզուդ քեզ չես անում: Չենըդ կտրի՛, թե չէ էնպե՛ս քացի կտամ, որ ատամներդ փորդ կթափի: Մաղ օրը աթար ես թխում, էսօր էլ համն ա՛ն, էլ ի՞նչ ես գլուխս տանում: Որ չէիր գոթորմացել, թեզ վեր էիր կացել, հո հմիկ էրկուս էլ պրծած

կըլբինք: Կնիկարմատն ու ձուն մեկ օրինակի են, հենց ձեռն ես տալիս թե չէ, էն սհաթը փխլվում են: Շատ կնկա թամաճ անողին ի՞նչ ասեմ. հազար խոսք ա բերանս գալիս, ետ գնում: Տե՛ր ասաված, քեզ մեղա. խաթա-բա՛լա ա, էլի: Կրակն ընկանք, տո՛: Փասա-փուսեդ քաշի՛ր, վե՛ր կաց, կորի՛ր, էլ երեսս չի՛ գաս:

էս խոսքումը ղոնաղներն, էն ա, էնքան ծիծաղել էին, որ սիրտըներն էկել, բողազներին դեմ էր ընկել, ու շատի ոտները դաբաղի աշ դրած կաշի էր գառել: Ախր ո՞վ տեսնի էսպես լազաթի թամաշա ու աչքը կալնի ու չծիծաղի: Լավ իրանք էլ չէին ուզում, ամա, նալլաթ շար սատանին, բանն էնպես էր վրա էկել: Ինչևիցե, փոր ու բերան բռնած՝ էլ ետ մոտ էկան, որ իրանց տանգրոջ հավարին հասնին: Սա էլ քթի տակին փնթփնթալով, ոտ ու ձեռ հինաթաթախ՝ վեր կացավ ու դեպի իրան տեղը երըմիշ էլավ:

էսքան թամաշեն ու նաղը անց էր կացել, դեռ զգիր Կոտանը ո՛չինչ բանից խաբարություն չուներ: էս հարայ-հրոցը որ ընկավ՝ «Հա՛յ, ջուր բերե՛ք, հա՛յ, քոմակ արե՛ք, տանուտերն ու տանտիկինը խեղդվեցին»,— հենց իմացավ թե չէ, էնպես կարծեց, թե մուխն ա նրանց զոռ արել, վրա վազեց ղոշաղ-ղոշաղ, բրդի կծկի պես, մեկ կճուճ խտտեց կծի տեղ ու խալ-խին՝ «Հա՛յ, ձեր հերը, հա՛յ ձեր մերը» ասելով, միսն ատամի տակին, ափալ-թափալ ներս պրծավ ու հենց էն սհաթին վրա հասավ, որ տանուտերը երես-մերես սրբել, միրուքը լվացել, ուզում էր, որ բերանն էլ թա-մուզացնի, չունքի ատամների տակին էլ մեկ քանի անոջ թիքա մնացել էին: Շատ փայլ հո՛, բարկացած ժամանակը կուլ էր գնացել, էստուր համար էր բողազը ճոթում, հազում, ջուր կում անում, ամա ձեռը ո՛չինչ չէր ընկնում, հազալ-մազալու վախտը անց էր կացել: Սոված փոր, ծեր մարդ, գարտակ գլուխ ու էնպես խնկահոտ, մեղրահամ, ի՞նչ լազաթ կտա, իմացողը թո՛ղ իմանա: էլ ի՞նչ ասեմ: էստուր համար էր մեր պարոն տանուտերը կատաղած արջի պես փորը բռնել, պտիտ գալիս:

— Վա՛յ, իմ աչքս դուս գա, տա՛նուտեր ջան, վա՛յ, ես դժոխքի փայլ ըլիմ, վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ. էդ ի՞նչ ա քո հալը, գլխիդ մեռնիմ, մկամ քո Կոտանը մեռել, կորել ա, որ դու էդ օրն ես ընկել,— ասեց խեղճ զգիրն ու աչքը կեռացրած, մեկ դճի վրա թեքված՝ վրա թռավ, որ նրա գլուխը լա, նրա ցավին մեկ դարման անի:

Հենց քիչ էր մնացել, որ տանուտերը սիլեն ետ քաշի ու նրա մեկ քոռ աչքն էլ դգի, ատամները փորն ածի, որ իր տերն էնպես թողել, իր քեֆի ետևիցն էր ընկել, դովթալաբ զգիրը էլ սիլամիլին մտիկ շտվեց, զաստ արեց, որ իր ծուռը դգի, աղի խաթրն առնի, ու էրկու ձեռով որ կճուճը շուռ շտվեց տանգրոջ գլխին, աստված ազատի, ինչ նրան հանդիպեց: Մեկ եքա

կճուճ, հինգ տարվա թթու, թանձր, պճպճուն բազկաթանը էնպես նրան ողողեց, որ ջրհեղեղի օրն էլ էնպես ալեկոծում, էնպես զուլում չէ՛ր էլած, չէ՛ր տեսնված յա լսված: Տանուտերը հո տանուտերը, քոռ գզրի սիրտը ջուր կապվեցավ: Բազկաթանի հոտը էնպես քյալլին դիպավ, որ տասը գազ ծուլ էլավ ու գող շան պես վրվրթալով, սրսրթալով, հեթեթալով ետ թռավ գոմի պուճախն ու մնաց քար կտրած, սառած: Մեկ մկան բունը որ հազար թումանի տվել էին, կառներ, մեջը կմտներ, որ իր սև օրը լա ու տանգրոջ ձեռիցը պրծնի: Քու դուշմանի գլուխը շի գա, ինչ նրա հալն էր. տանգրոջը հո, աստված ո՛չ շհանց տա, ընչանք թաքրար ջուր կբերեին, իրանն իրան հասավ: Միրուք, բերան, քամակ, ծոց, քուրք-մուրք՝ հոտած բազկաթանի մեջը շխալում, ծլծլում էին: Զեք, լաբչին՝ բոլոր լցվել էին, տուտը պճեղն էր հասել: Քամակը քոր էր ընկել, աչքերը մրմնջում էին. թե ուզում էլ էր, որ ծած գա չէ, փոխանն էնպես էր լցվել բազկաթանով, որ փաշեքը իրար դիպչելիս դափի, զուռնի ձեն էին հանում, չփչփում:

էս շան հալին էլի գոռում, զոռում, հարայ էր տալիս, ձեռները դես ու դեն քցում, որ գզրին ճանկի ու սպանի: Քոռ հավի պես մնացել էր պատի տակին կանգնած, ամա էլի հենց է՛ն էր ձեն տալիս.

— Թողե՛ք, թողե՛ք, դրա քոռ աչքն անիծած, թողե՛ք, դրան սպանեմ, շնաստակ անեմ, գա՞ էր մնացել, որ իմ գլխիս օյին գա՞: Դրան է՛ն օրը քցեմ, որ մեծ թիքեն անկաջը մնա:

Ընչանք ջուր կբերեին, ամենին իրանցը իրանց էր հասել. շատը նվաղել, քամակի վրա վեր էր ընկել: էլ ի՞նչ կանեին իրար երեսի ալիք փշիլ յա մածուն քսիլ, որ շատ անգամ, ուրախ վախտներն, անում էին: էս բավական ալիք էլ էր, մածուն էլ: էս զալմաղալումը տանգրոջ կնիկը ճրրավալով, թոնթորալով դուս էր գնացել, որ իր գլուխը լա, իր մեղքիցը ազատվի: Խալխը տանգրոջ բնությունը լավ գիտելով, որ բարկացած ժամանակին հրեշտակ էլ ձեռն ընկներ, չէ՛ր խնայիլ, ո՛ր մնաց զգիր Կոտանը, տերտերին աչքով արին, որ նա, քանի աչքը բաց չի՛ արել, մոռնաթ անի, որ բալթի խղճին մեկ ճար ըլի, ու էլ ետ գզրին բերեն, տանգրոջ ձեռը պաշիլ տան: Հենց իմանում էին, թե կարգավորի պատիվն էլա կպահի:

— Բարիկենդան օրեր ա, խնամի Օհանես, խելքներս կորել ա, տնա՛շեն,— բերանը բաց արեց ծանրագոգոթ մեր փառավոր տերտերը, որ իր կարգի պատիվը ճանաչելով՝ ուզում էր, որ բալթի հաշտություն քցի միջըները ու էրկուսին էլ բարըշացնի:— Աշխարք ա, է՛դպես կըլի. հո աղջիկ չե՛ս, որ խասոդ ու վարաղը գնա. հո շուշա չես, որ կոտրվեիր, խանի՛ խարաբ. մոմ չե՛ս, որ հալչիս. մի քիչ սիրտդ լե՛ն պահի, ի՞նչ էլավ քեզ: Քրիստոս իր սուրբ ավետարանի միջումը գրում ա, ամենիդ մուրազն էլ տա, թե՛

Արանի՛ խաղաղարարաց, կամ թե՛ Քշնամուգ գլխին կրակ կածես, թե որ նրան սի՛... ուր՛... դո՛... րե՛ս... վա՛յ քո հերն էլ անիծած, քո մեռոն քսողինն էլ, քո օխտը պորտինն նալլաթ, քեզ բարի օր ասողին, բարի լիս տվողի։ շինքը հախ միսն տերը կոտրի, էս ի՞նչ ա իմ հալը,— տերտերը բուխարուց ձեն տվեց՝ գլուխը քորելով, միրուքը թափ տալով։— էս ի՞նչ անիծած մարգի ուստ էկանք էսօր, տո՛, հենց ամեն բանն էլ թարս ա գալիս։ Հարամ ըլի է՛ն հացն էլ, է՛ն ջուրն էլ, խաթա-բալի մեջ ընկանք, է՛լի։ էս ի՞նչ կրակ ա, որ մեզ էրում ա։

Իրավ որ ողորմելի կարգավորը կրակի մեջ էր ընկել։ Չունքի ինչ սհաթի որ նա մոտացավ, որ տանդրոջ սիրտն առնի, էլ չէ՛ր մտածում, թե նրա արինն ու հերսը աչք ու միտք կալել, քոռացրել էին։ Անաստված տանուտերը էնպես մեկ սաստիկ գուռթմա (մուշտի) տվեց էս քո խեղճ տերտերի դոշին, որ փիլոնը մի տեղ ընկավ, գդակը՝ մի, ու ինքն էլ չոքըչոք անելով՝ գլուխն էնպես բուխարու աթարի կրակի մեջն ընկավ, որ երեսմերես բոլոր խանձվեցավ։ Խեղճի բերանը մրոպ, մոխրով լցվել էր, միրքի կեսը հո, կես տարի անջախ դուս կգար, էնպես էր քոքիցը խանձվել, պլոկվել։ էստեղանց էր է՛ն քաղցր օրհնությունը տալիս, որ մեկ գուռթմի էլա ինքը չի՛ դիմացավ ու ուզում էր, որ մեր խեղճ թանակուլու, մեղրաթաթախ, վարդահոտ տանուտերին ճամփու բերի։

— Ժամումը գլխըներս տանում են, հերիք չի՛, գոմումն էլ են ուղում իշխանություն բանացնեն, ախր ի՞նչպես մարդ համբերի,— վրա բերեց տանուտերը։— Ձեր օրհնողին ի՞նչ ասեմ. նալլաթ շար սատանին, բերանս ի՞նչ ա գալիս, ետ գնում։

Էլի երկար էսպես քթի տակին մոթմոթում էր տանուտերը, որ գզրին փախցրին, պահեցին։ Աստված բարի ճամփա տա, որ էնպես ղալաթ բան մյուս անգամ չբռնի՛, և մեր գրի սև ու սպիտակը ճանաչողներին էլ խելք, իմաստություն տա, որ էսպես տեղը իրանց պատիվը չկորցնեն։

4

Տանուտերը գեգջանգեջ աչքը բաց արեց, դուռն ու պուճախն ընկավ, որ իր սիրտը մի քիչ հովացնի, բայց գզիրը թոնել էր։ Քեզխուղեքը մեկ կողմից, կնիկը մյուս կողմիցը թոփ էլան, տանդրոջ սիրտն առան, տերտերին էլ բարշացրին, տանդրոջն էլ, գզիրն էլ էկավ, չոքըչոք ոտներն ընկավ, մեղա ասեց, ձեռը պաշեց, մեկ թաս արաղ էլ կոնծեց. ծուխն էլ քիչ-քիչ պակսեց, բուղն էլ, ամեն բան սկսեց իր կարգն ընկնիլ։ Տերտերը «Պահպանի՛ն» ասեց, քեզխուղի մեկը՝ «Եվ ևս խաղաղությունը», տանտիկինը «Ամեն» ձեն տվեց, տանուտերը՝ «Մեղա Աստուծո», «Հայր սուրբ, զքեզ

ունիմ միջնորդը» ու վերջապես արաղ-մազեն էլ որ տուն շեբրին, ամենի սիրտն էլ տեղն ընկավ։ Ինչ անց էր կացել, քամուն տվին, խունկ ծխեցին, երդիկ ու դուռը բաց արին, հոտը-մոտը քաշվեցավ, կատարները տաքացավ, ու մեր սլարոն քեզխուղեքը հացի նստեցին, սուփրեն քաշեցին. մեկ գլխին տերտերը բազմեց, մյուս գլխին՝ տանուտերը, մեկեկներն էլ պատի տակին էնպես սրով բազմեցին ու ոտները ծալեցին, որ սուփրի մեջը էկող-գնացողի, անց ու դարձ անողի համար բաց էր մնացել։

Նոքարը որ արաղը շածեց, ավալի սֆթա տերտերին դեմ արեց. սա էլ խաշակնքեց, օրհնեց, տվողին խմացրեց, որ մեր գզիրն էր, ու ետո ինքն առավ թասը ձեռը ու օրհնություն տուտը սկսեց։

— Աստված աշխարքիս խաղաղություն, թագավորաց հաշտություն, քրիստոնեից ազատություն տա՛։ Ընչանք մեռնինք ո՛չ, որ մեկ օր էլ էսպես՝ էլով, գլուխով, ուսի ձեռի տակին նստինք, քեֆ անենք։

— Ամեն, ամեն,— ձեն տվին ամենն էլ։

— Տունդ շէն կենա, տունդ, տանուտեր, որդիքդ ապրի՛ն։ Աստված օջախդ հաստատ պահի՛, նամարդի մուհոջ շանի՛. մեր գլխի թագն ես, մեր աչքի ծաղիկը, Հայր Աբրահամի օրհնությունը քեզ վրա, Սիմեոն ծերունի պես քո ըմբրի խերը տեսնիս։ Քեզ ծուռը մտիկ անողի աչքը քոռանա, ո՛ւմ սրտումը մեկ խեթ կա, աստված բարին կատարի՛։ Ինչ էլավ՝ աստված վերջը բարի անի՛, քաշած զահմաթդ ապաշխարանք համարի՛. էսօր՝ քեզ, էգուց՝ մեզ. մենք էլ քո ջրերն ընկանք։ Ով խոով ա, սառը ջուր խմի՛։ Իմ գլխիս ջաղաց էլ աղան, թաք ըլի տեղս տաք ըլի, ձեռիս՝ թաս, սիրտս՝ ուրախ։ Տո՛, քեֆ արե՛ք, տո՛, դուշմանի աչքը հանեցե՛ք։ Շնորհավոր բարիկենդան. աստված գատկին էլ մեզ արժանի անի. քանի կարանք, մեր օրը վայելենք. էգուց ո՛չ էլօր մեծ պասը ոտները երդկիցը ճողոլակ կանի, հա կա՛ց ու բազկաթթու կե՛ր։ Հավասարական սաղ ըլի՛ք, ուրախ։ Տեր աստված, քեզ փառք. մեր երեսը քո ոտիդ տակը։ Քո ստեղծվածն ենք, մեզ չի՛ կորցնես։ Տե՛ր աստված, դու մեր Ռուս թագավորի սիրտը ոահմ քցես, որ գա, մեզ ազատի. ընչանք մահ մի՛ տար մեզ, մինչև նրանց երեսը տեսնինք։ Կենդանություն,— ասեց ու արաղի թասը շպառեց։

— Կենդանի մնաս, սա՛ղ ըլիս. կարգիդ՝ հաստատ, տե՛րտեր ջան. անո՛չ, խմածդ անո՛չ, հենց իմացանք՝ մե՛ր սրտովը գնաց,— ձեն տվին ամենն էլ, ու մեկը մեկ թիքա պանիր, մյուսը մեկ թիքա խորոված յա խաշլամա, լոշում փաթաթած, թավազա արին։

Տերտերն էլ առաջ ձեռը տվողի բթի վրա դրեց, թիքեն առավ, բերնին, ճակատին գրեց, «Հա՛յ, ձեռդ ապրի, հա՛յ, զորանաս» ասելով, ձգվելով, օրհնելով, գովելով՝ թիքեն ծամեց, կուլ տվեց ու ինքը մյուսների օրհնանքին անկաջ գրեց, անո՛չ ասեց։

էսպես՝ արաղի թասն սկսեց պտիտ գալ, ձեռնեձեռ ընկնիլ ու ամեն մեկի ձեռին մեկ սհաթ տանջվիլ, շիմողին տանջիլ, շունքի ամենն էլ մեկ եքա պարկ օրհնութուն բերնընբրումը հազիր ունին, ու ում լեզվումը մի քիչ հունար կա, սուփրի ու զինու կամ արաղի թասի վրա ա փորձում: Բայց ամենի խոսքի տուտն է՛ս էր.

— Օրհնյա՛ ի տեր, աստված կարգիդ հաստատ պահի՛: Քո աղոթքը մեր զխիցն անպակա՛ս ըլի: Տա՛նուտեր, սաղ ըլիս. տանուտեր, քո շվաքը մեզ վրա դայիմ-դադըմի ըլի: Մի՛րզամ, աստված որդիդ պահի՛: Ավետի՛ք, քո որդու կարմիրը կապե՛նք: Խնա՛մի, աչքի լիս ես, աստված քեզ մեկ ղոշ որդի տա՛: Հավասարական սաղ ըլի՛ք, ուրա՛խ: Տե՛ր աստված, վերջըններս բարի անես: Կենդանութուն:

էսպես՝ ամեն մեկ խմող ամենին ջոկ-ջոկ մեկ բան պտի ասեր ու էն էլ ամեն թասի վրա: Թեկուզ քսա՛ն թաս էլ մեկ մարդ խմի, քսա՛ն մարդ էլ նստած, ամեն թաս խմելուն ամենին էլ հատուկ-հատուկ մեկ բան որ շասի, թասը կուլ չի գնալ, բկումը կմնա: Շատն էլ թասը մեկ սհաթ քիմի ձեռին բռնում ա, որ վրեն մի տաղ յա մի խաղ ասեն ու իրան անունի շարականը վրա բերեն: Հայտնի բան ա, որ տերտերից յա տիրացվից գյու-ման շարական ասող՝ գեղ տեղն ո՛վ կա: Ամա սրանք էլ խեղճ շարակա-նի բուրդը շատ անգամ էնպես են գզում, որ աստված հեռու տանի: Լսողը մինչև Երուսաղեմ մին կփախչի: Բայց ի՞նչ կանես, բախտընբրիցը հա-զար շուն կա, հազար գել, որ ո՛չ գիր գիտեն, ո՛չ գրի գորութուն: Լավն էլ էս ա, շատ գլուխ չի՛ ցավիլ:

Մեր երկրումը առաջ ձեռնները լվանում, սրբում (էն էլ նստած տե-ղըն ա նոքարը՝ փեշկիրն ուսին, ավթաֆա լազանը ձեռին, ամեն մեկի առաջին կոանում յա շոքում, ձեռին ջուր ածում), հտո են սուփրեն քա-շում, աղամանը, պանրամանը, ձկնամանը մեջտեղը շարում, ապա հացը քաշում, ամենի առաջին կիտում, բազի վախտ կանաչի էլ ա ըլում: Գդալ, շանգալ-դանակի ոտը դեռ մեր աշխարքը չի մտել: Մատներն էլած տեղը ի՞նչ հարկավոր ա շանգալ-դանակ: Կերակրներն էլ մեկ սինով (պոթնոս) ներս են բերում, ու մեկ նոքար փեշն ու թևերը վեր քաշած, ուսին քցած, կուզըկուզ անելով՝ երկուսի առաջին մեկ աման ա դնում: Հացից ետը էլի ջրով որ ձեռք ու բերան շոշողեն, չլվանան, կերածը հարամ կըլի: Գդակ վերցնիլ սեղանի վրա յա գլուխ տալ ադաթ չի՛: Երկրի ծեսն էսպես ա, Եվրոպա չի, որ կովը վեր քաշեն, տեսնեն՝ տակին հորթ կա, թե՛ չէ:

Հենց մի քիչ աղի կոզակ ու պանիր որ անոշ շարին, գելը կատաղե-ցավ:

— Տո՛, լերդս կպավ, է՛, բերանս հո ցամաքեցավ. էդ զահրամարը մի

ածա՛, որ տեսնինք՝ ի՞նչ համ ունի, է՛, ա՛յ տնաշեն: Կողակի թիքեն հրես բկիս դեմ ա ընկել, ի՞նչ էլավ ձեզ, մեզ հո սպանելու շե՛ք բերել էստեղ,— ձեն տվին էս տեղանց, էն տեղանց քեղխուղեքը, որ գինին շուտով ածեն:

Լսողը շիմանա, թե հայաստանցիք ուրիշ ազգերի նման, հենց էն ա, գինի տեսնելիս, ուզում են հոգիքը տան կամ, ինչպես բազի Կավկասյան սարը դեռ շտեսած մարդ, գինու ումբին որ տեսնում են, երեսներին խաշ են հանում կամ շիրախանումը քնում, կամ թուր ու սերթուկ գրավ դնում, կամ թե չէ՝ ցխում, ձնում վեր ընկնում, երազ տեսնում, դելը տալիս: Աստված մի՛ արասցե, էս պակասութունը շունին, նրանք էս շնորճիցն ու մարիֆաթիցն վաղուց են ձեռք լվացել, որովհետև աշխարհ չեն տեսել, ու էշ կերել, էշ մենծացել, ո՛չ բարոյականության ձեն լսել, ո՛չ կրոնագիտու-թյան, որ գինու գինը լավ իմանան ու երկու թաս խմելիս ոտ ու գլուխ կորցնեն ու սիրահարված՝ երկինքը համբառնան: Չէ՛, չէ՛, նրանք շատ բռի են ու էլած-չէլածը չեն տալիս խմիչքի, ամա տեղն ընկած վախտը, գինու տիրոջ ջանին մուննաթ, էնքան են խմում, որ երեսները վարդ ա դառ-նում, գլխըները՝ նաղրախանա, լեզվըները՝ բլբլի, սիրտըները՝ ասլանի և ո՛չ խոզի, շունքի մեկ հայ չես տեսնիլ քո օրումը հարբած, ցխումը թավալ տալիս թեկուզ հինգ թունգի էլ խմի: Մա՛շալա, տգեն սրան կասեմ, ա՛յ թե մարդ ա, ուրիշն էլ էս բանը կանի:

Հաց քցող տղեն էրկու ստաքանանոց տողուն էլի տերտերին դեմ արեց. նա էլ օրհնութունը տվեց ու ճամփու քցեց: Նտո մեկլններին տվեց. էս-պես՝ բոլոր հացի ժամանակը մեկն էլա ինքը չէ՛ր ածում իր գինին. էս նո-պես՝ բոլոր հացի ժամանակը ինչ կուզես, ասա՛, վատ խոսք էլ որ ասես, լավի տեղ անց կկենա: Սովորական կերակրներն էլ մեր երկ-րի սրանք են՝ բողբաշ կամ քուֆթա, կամ խաշ, տոլմա, խորոված կամ խաշած ձուկը, գառան մսով փլավ, խաշած հավ ու ոշխարի խորոված, որ հենց էստեղ եթե բուխարումը խորովում ու շատ անգամ շամփրով, տաք-տաք իրար թավազա անում: Բազի անգամ էլ տողուչին պետք է բե-րանը բաց անի, որ մեկ թիքա խորոված իրանց ձեռովը բերանը դնեն կամ մեկ թաս գինի կոնծիլ տան:

էսպես՝ մեկ քանի տողու մաքրազարդեցին թե չէ, քեֆըները շաղա-ցավ, դամաղները տաքացավ, շունը տերը կորցրեց: Կրշոնց Վիրապն էլ

հո՛ Էնտեղ էր, էլ ի՞նչն էր պակաս, սաղը կողքին հազիր ունեւր. անկաջ պտեր, որ նրա ձեռնին հայիւ-մայիւ մնար: Հենց ջուրն իր ճամփեն քթով թե չէ, սա էլ իր սազը քոքեց, ճնգճնգացրեց. հա՛ կաց ու քեֆ արա՛: Պատերը դրմբում էին, գետինը զրնգզրնգում, օճորքը տեղըհան ըլում, նրա ձեռնը մարդի քյալլին ցցվում: Էնպես զոռքա ձեռն ունեւր Վիրապը, որ հինգ սհաթվա ճամփից լսվում էր.

— Փի՛ր օլսան, փի՛ր. ջանմ սան, ջանմ. ի՞նչ կըլեր, որ քո մերն քեզ նման մեկ հինգն էլ էր բերել, որ աշխարքի միջումը մի հատ շըլեիր: Ասա՛, բերանիդ դուրբան, ասա՛. բերանդ ապրի, ըմբրով կշտանաս,— հազար տեղից ձեռն էին տալիս մեր պարոն քեզխուղեքը՝ գլխըները տրմբացնելով, անոռ-անոռ գկոտալով:

Շատի բերնի ջուրը հետը գնում էր: Շատ անգամ, քեֆը քոք ժամանակին, տերտերն էլ ի՛ր ձեռնի հունարն էր ուզում նշանց տա, ու կամ Վիրապի հետ էր բաս մտնում, գոռում, կամ թե չէ «Երեկեցավ խնկաբերիցն» ասում, խալխի թասըները վեր դնիլ տալիս, կամ ձեռքներին բանդ անում. ամա էնպես մեկ մխոտ, ճոթոած, ճղլանի, քացախած ձեռնով, որ մարդի գլուխը տեղիցը պոկ էր գալիս: Քեզխուղեքը հո, մաջալ չէին տալիս. ինչ բերանները գալիս էր, հենց է՛ն էին քլոնդալանա ասում, զոռում, էնպես, որ խեղճ սագանդարի ասածը բերնումը հարամ էր ըլում:

Աճենը հո ամենը, իլլահիմ մեր մեղրաբերան տանուտերը. անատամ ուխը որ բաց չէ՛ր անում, պատերը դողում էին, կատվըները մլավում, հավերը բակումը իրանց տիրոջ ձեռնը լսելով՝ շարքով կանգնում, կոկոռում յա կչկչում: Յորթ, եզը, ձի, տավար ուզում էին, որ ուրախությունիցը կապըները կտրեն: էջը զոռում էր, գոմեջը տրլնգում, էծը մկկում, կովը բառանշում, ֆորթը բզավում, որը ֆշտացնում, որը փատացնում, որը վզզացնում, որը բզզացնում: Մյուս բաները չեմ ասում, ամոթ ա: Գարի, դարման կերած տավար, հայտնի բան ա, որ ինչ ասես, նրանցից դուս կգար: Խուլասա, ի՞նչ գլուխ ցավացնեմ. էսպես նաղրախաճի ու մուզիկի ձեռն շահի դռանն էլ չէր լսված: Բայց գինու տակոին դալար մնա: էս թոփ ու թոփխանեն, էս զարբազանը մեկին էլա քյար չէ՛ր անում: Շատի, հենց բռնես, քեֆը գալիս էր: Բայց ամեն սհաթ հո մեկ չի՛ ըլիլ, ու ում ուժն ասես՝ տերտերին յա գզրին ա հ: ղթում: Սրանց մեկը էս ալեկոծության ժամանակին հենց շարքյասեն առավ, օրհնեց, պրծավ ու պոնկին դրեց, որ մաքրազարդի թե չէ, էշն էն կողմիցը էնպես մեկ թունդ տրաքացրեց, որ էլած-չէլած խելքը գլխիցը թռավ, շշկեց. գինու կեսը կատիկը թռավ, կեսը միրքին թափեցավ, ու հենց ուզում էր, որ թասն էլա չի՛ կոտրի, ու բեղաֆիլ ձախու ձեռը որ չի՛ վրա բերեց, սատանի աչքը քոռանա, էնպես սաստիկ

խիեց տանդոռոջ գլխին, որ փափախը կրակի վրա ծոնդր դրեց, խորովածի շամփուրը վեր քցեց, տասը հատիկ ատամների մեկն էլ բերնիցը վազեց, փորը գնաց, որ գլուխը պրծացնի: Թե ուրիշ վախտ էր էլել, ես գիտեմ, թե տանուտերը ինչպես նրա միրքի մազերը մին-մին կպոկեր, բերանը կըտեր, ամա էս սհաթին, որ քար էլ աղալին գլխին, ձեռն չէ՛ր տալ:

— Լավ հարաքյաթ ես անում, հա՛: է՛հ, ի՞նչ անենք. բարիկենդան օրեր ա, խելքըներս կորել ա, դու սաղ ըլիս: Ա՛յ տղա, ածա՛, լցրո՛ւ Վիրապ ջան, մեկ լավ գլխ՛. խմե՛նք, քե՛ֆ անենք, ո՞վ ա խաբար, թե էգուց գլխըներիս ի՞նչ ա գալացուկ: Գյոռն շաթլասն, տերտեր ջան, գյոռն. էդ շալ միրուքդ ուտեմ, որ մի սիրտս կշտանա. կե՛ր, խմի՛ր, քե՛ֆ արա,— ասում էր՝ ու տերտերի ուսերին լավ բաբաթ վեր հատում. սա էլ պարտքի տակին չէ՛ր մնում ու մեկի տեղակ հինգն էլա ետ տալիս:

էսպես՝ դինջ, տանստանու, ինչպես հեր ու որդի, քեֆ էին անում մեր պարոն քեզխուղեքը, հանաք անում, իրար սիրտ շահում ու հազար բաբաթ նաղլ, մասալա, առակ, շախա ասում, անում, լսողի սիրտը բանում, իրանց օրը անց կացնում: Վաղուց էին կշտացել. էլ հո հաց չէին ուտում, մաղա էին անում, գինի խմում. բաղինն էլ վեր էր կենում, պար գալիս: Տերտերը մեկ թաս գինի մեկին դեմ անելիս հո, հազար տեղ գլխի վրա կունդկի էր տալիս, որ նրա սուրբ ձեռիցը բաժակն առնի, ձեռը պաչի: էսպես՝ վախտին էին մտիկ տալիս, որ դուս գան, գնան, ջահել տղերքանց չիրիդին թամաշա անեն:

5

Արեգակն էկել, երկնքի մեջտեղը բռնել էր. օրվան փուշը մի քիչ կոտրելվել, տաքացել էր: Սար ու ձոր արծաթի պես փլփլում, պլպլում էին: էս հաղաղին ով որ Քանաքեռ մտներ, հենց կիմանար, թե երկնքիցը մեկ ավետյաց ձեռն ա էկել, աշխարքս արքայություն ա դառել, մարդի աչքն էլ ցավ, կսկիծ չի պետք է տեսնի, և Քանաքեռու խարաբեքն էլ էին թե առել, ծափ տալիս, թե էլ էնպես շեն մնալ, թե իրանց մեջն էլ՝ շունչ կմըտնի, շեն կընկնի, էնքան տղամարդ, ջահել տղերք, էլ: Ելեսք էին տներիցը դուս էկել, քուչեքումն ու կտրներին քեֆ անում: Օտար մարդը հենց կիմանար, թե էս գեղըցիք աշխարքի տերն են. ո՛չ դարդ ունեն, ո՛չ դասավաթ. ամեն մեկը հազար թումանի տեր են: Ռհաթ խալխը՝ որը ձեռնաբռնուկ էին արել, պար գալիս, որը բոլորեշուրջ նստել, քեֆ էին անում, որը խաղ էր ասում, որը դամ քաշում: էստեղ զուռնեն էր փշում, էնտեղ ճժալախտի էին խաղում, մյուս տեղը փահլեաններն էին կոխ պրծնում, յա զարաչիքը ֆալ բաց անում: Մանր տղերքն էլ յա ձնաթափի էին խա-

դում, յա աշխատակալու, յա սալդարթի պես կուլում: Գաբխիի (դճուլ), գուռ-
նի ձենն ու հարայ հրոցը աշխարք էին վեր կալել:

Աղասին էլ քեֆն արել, պրծել, իր դաստեն ետևին քցած՝ էկավ մեկ
տասը ձիավորով, գեղի միջովն անց կացավ, որ գնա, կալերի դգումը,
ջաղացների մոտին իր հունարը նշանց տա, ջիրիդ խաղա, շունքի գեղամի-
ջին էնպես դուզ տեղ չկա: Հենց իմանաս՝ մեկ թագավորի որդի ա գալիս:
Յարաղ-ասպաբը կապած, թվանքն ուսին, թուրը կողքիցը կախ, ջուխտ
փշտովն ու դամեն գտկումը, կանաչ մով շալվարը, գառ կապեն հաքին,
գյուլբանգի աղուխը ձտին. նուղայի թուխ գդակը գլխին կոտրել, աջու ան-
կաջի վրա էր քցել. ոսկեթել թուխ-թուխ մազերը ձախու կողմիցը քամու
հետ խաղում՝ յա ազնիվ երեսին էր դիպում, յա բկի տակովն ընկնում:
Բեղերն ապրշումի պես ոլորել, էնպես էր թշի վրովը դուս տարել, որ ամեն
մեկի մեկ ծերը անկաջներին էին դիպում: Մտիկ անողի խելքը գնում էր:
Գեղըցիք հենց նրան տեսան թե չէ, ծափ տվին, պար էկան, ձեն-ձենի
տվին ու սկսեցին նրա խաղն ասիլ, նրա գովքն ածիլ:

— Աղասի՛ ջան, գլխիդ դուրբան, էս թասը խմե՛նք քո արևադաղին,
արևիդ մեռնիմ. մեր գլխիցը ո՛չ պակսիս. գնա՛, մենք էլ էս ա, կգանք,—
ամեն կողմից ձեն տվին ու Աղասու թասը խմեցին:

Ազնիվ երիտասարդն էլ, ով որ իրան էսպես պատիվ էր տալիս, գդա-
կով էր անում, քաղցր երեսով գլուխ տալիս ու անց կենում:

Հեռովանց երևում է, թե ի՞նչ դիմամթ էր անում իգիթը: Ձիու ան-
կաջը մտած՝ էնպե՛ս էր քաշում, կրակին տալիս, որ, հենց իմանաս, թևա-
վոր դուռը ըլի: Շատ անգամ ջրիդը հեռու տեղից շարտում, ձին չափ էր
քցում, ու գետնիցը ծուլ ըլելիս՝ ձիու վրիցը բռնում էր, էլ ետ քցում: Շատ
անգամ հենց էնպես դուզ շարտում էր ու կրակի պես ետևիցը հասնում,
կալնում, էլ ետ ծուլ անում: Գետնին վեր ընկած տեղիցն էլ էնպես էր
թամբի միջիցը կռանում, բարձրացնում, որ ջրիդն առաջին դողում էր:
Ընկերտանց վրա էլ որ վախտ-վախտ ջրիդը չէ՛ր քցում, է՛նպես էր նշա-
նում, որ գդակների ծերին էր դիպում կամ գդակը հետը տանում, որ իմա-
նան, թե նա նրանց դիմի՞ չի՛ անում: Շատ անգամ թամբի միջին ջուխտ
ոտի վրա կանգնում, էնպես էր ձին չափ քցում: Այք պետք է ըլեր, որ նրա
ոաշղությունը, տղամարդությունը, հունարը տեսներ ու զարմանար:

— Զանմ սան, ջանմ, Աղա՛սի. մերդ մեկ հատ ա քեզանից բերել,
հազար տարի անց կենա, քեզ նման մեկն էլա չի՛ բհամ տալ,— ասում
էին թամաշավորքն ու խնդում, ուրախանում, ծափ տալիս:

Հանկարծ էս քեֆի միջումը, հենց բռնես, մեկ ամպ տրաքեց, երկիրը
շարժեց, յա թոփի, թոփխանի ձեն էկավ, յա երկիրը փուլ էկավ:

— Տարա՛ն... տարա՛ն... աստվածասե՛րք, մոտ էկե՛ք... քոմակ
արե՛ք, գլուխս լացե՛ք: Տունս կոխեցի՛ն, օջախս քանդեցի՛ն... աչքիս լիսը
հանում ե՛ն, սիրտս դուս են ճոթում, տո՛, մեկ հասե՛ք, ի՞նչ կըլի: Ա՛ստ-
ված, երկի՛նք, ծո՛վ, ցամա՛ք... էս ի՞նչ կրակ ա, էս ի՞նչ զուլում ա...
Վա՛յ, օրս ու ումբոս խավարի, էս ի՞նչ եմ տեսնում: Ձեր թուրը կոտրվի,
ձեր էկած ճամփեն փուռ ու տատասկ դառնա... Վա՛յ իմ ըմբրիս, արևիս...
ո՛ր ջուրն ընկնիմ, ո՛ր ջհանդամը գնամ... Գետինն էլա չի՛ պատովում, որ
ինձ մեջը տանի, աչքս հանի. էլ ի՞նչ աչքով իմ սև օրս լաց ըլիմ... էրեխիս
տարա՛ն... քոմակ արե՛ք... Աստվա՛ծ, յարադանդ քոռանա, էս ի՞նչ կրակ
ա, որ մեր գլխին ես ածում, մեզ էրում, փոթոթում: Ա՛ռ, ա՛ռ քո տված
հոգին, էլ չի՛ հարկավոր. հոգի չե՛ս տվել, կրակ ես տվել, որ էրվի, ինքը
չիմանա, մեր ջանը փոթոթի... Ամա՛ն... հարա՛յ... դա՛տ... մադա՛թ...
Ե՛րկինք, մեկ փուլ արի՛, ինձ տակովդ արա՛, ի՞նչ կըլի... Ձեր փափախը
ձեր գլխին խոով կենա, ի՞նչ տղամարդիկ եք, տո՛, մեկ ձենն էլա հաս-
ցըրե՛ք, է՛, ի՞նչ եք քարացել, փետացել: Թա՛գուհի ջան, գլխիդ մատաղ
գնամ... Թա՛գուհի... Անումիդ մեռնիմ... երեսս ոտիդ տակը. Թա՛գուհի
ջան... էդ շախմուր աչքերիդ դուրբան ըլիմ, աղիվ ջան: Աչքիս լիս պես մե-
ծացրի, որ է՛դ տեղն ընկնիս... Թո՛ղ ինձ սպանեն... էդ թուրը թո՛ղ իմ
սիրտս խրեն... Թո՛ղ քո ոտիդ տակին հոգիս տամ... Թո՛ղ ես հողը մտնիմ...
էն վախտին ուր տանում են քեզ, թո՛ղ տանին: Թո՛ղ քո նեղ օրը շտենիմ,
ո՛ր դժոխքն ուզում ա, թո՛ղ ինձ ներս տանի...

էս կսկծալի ձենի հետ լավ պարզ լավում էր, որ մեկ տղամարդ թուր-
քերեն ասում, հարբա էր գալիս, որ ձենը կտրի:

— Ձենդ կտրի՛, դանջղ, դարաչի... Հենց էս սհաթին փորդ վեր կա-
ծեմ. ջինգյանությունն ի՞նչ պետք ա. սարդարի հրամանն ա, պետք է ձեր
աղջիկը քաշենք, տանինք. ի՞նչ խոսք ունիք, ի՞նչ կարողություն. սարդարի
հրամանին սարը չի՛ դիմանալ, դուք ի՞նչ կարաք անիլ:

Խալխի գլխին ջուր մաղվեցավ: Ամենն էլ իմացան, թե ի՞նչ խաբար
ա: Սարդարի ֆառաշներն (ծառայք) էկել էին, որ աղջիկ քաշեն, ո՞վ հաղդ
ուներ, որ ծպտա: Բարիկենդանը սուղ դառավ: Երեխեքը լալով, դողալով
տուն փախան. կնանիքը դռները կողպեցին ու շիրախանի կարասների տա-
կը մտան, կամ վերնատներումը տափ կացան, կամ դարմանի ու խոտի
խրձերի մեջը մտան: Գեղը, հենց բռնես, բիրադի քանդվեցավ: Տղամարդ-
կերանց որը որ վախուկ էր, գլուխն առավ, կորավ. որը որ մի քիչ պինդ
սիրտ ուներ, զարգանդելով, դողողալով մոտ էկավ, չէ՛ թե օգնություն անի,
չէ՛, այլ թե տեսնի, ի՞նչպես մարդիկ են էկողները, ի՞նչպես են տանում
խեղճ ջրատար աղջկանը: Ռանգ-մոռանգները թռած, սփրթնած՝ էկան մեռելի

պես ու տան բաշին շարվեցան: Շատի լեզուն բերնումը շաղվել, փետացել էր: Շատի լերդն ու թոքը ջուր էր կտորվել: Շատի պոռոշները ահու ճաքել՝ արինը շոռալով գնում էր: Լավ ուզում էին, որ քոմակ անեն, լավ ուզում էին իրանց էլած-չէլածը տան, որ խեղճերին ազատեն, բայց ո՞ւմ ձեռքը մեկ բան կգար: Մարդարն էր հրամայել, ո՞վ էր կարող, որ ձեռք վրա բերի: Թե մեկ ծպտոն էլ հանել էին, էն սհաթը տուն, տեղ կրակ կտային ու իրանց էլ թոփի բերնին կոնեխին, կքցեին: Աստված ո՞չ շահնց տա: Անօրենի ձեռք դուշմանս չի՝ ընկնի: Մարդ ո՞ր հողը տա գլխին. ինչ ուզում են, է՛ն են անում: Դատաստան չկա՛, իրավունք չկա՛, ու հայ ազգն էլ էնքան էսպես ցավեր տեսել էր, մեկ օր խոսքըմին չէ՛ր ըլում, որ իր գլուխն ազատի: Աղջիկն ասես՝ քաշում էին, տղեն ասես՝ տանում, շատ անգամ թուրքացնում, հավատից հանում, շատ անգամ էլ գլուխը կտրում, էրում, նահատակում: Ո՛չ տունն էր իրանը, ո՛չ մալը, ո՛չ ապրանքը, ո՛չ ջանը, ո՛չ օղլուշաղը: Զարմանալուն էս ա, որ էսպես կրակի, գուլումի մեջը էլի նրանց աչքը ուրախություն, նրանց երեսը ծիծաղ էր գալիս:

էսպես, ինչպես ասեցի, հարիր մարդից ավելի վրա էին թափել, ձեռքները ծոցըներումը դրել ու պատի ծերիցը մտիկ էին տալիս: Սուգ ու շիվանն աշխարքն առել էր: Փառաշները կատաղել, փրփրում էին. շատ անգամ թվանքները դեմ էին անում, որ խալխին խփեն, վեր քցեն, որ բալքի ուղ ըլին, կորչին. բայց էլի հուշտ էլած ոչխարի պես ետ էին դառնում, էլ ետ՝ ետ փախում, էլ ետ՝ ետ գալիս, մտիկ տալիս:

Ի՛նչ խեղճ, ողորմելի մերն էր անում, աստված հեռու տանի. քար չէ՛ր մնացել, որ գլխին չի խփի. հող չէ՛ր մնացել, որ վրեն շածի: Զագը կորած հավի պես մեկ դես էր վազում, մեկ՝ դեն, մեկ գլխին տալիս, մեկ՝ ոտին: է՛նքան էր ծնկներին, գլխին խփել, հարայ տվել, լաց էլել, մագերը պրոճոկել, երեսը շանգոել, կտրատել, որ էլ ո՛չ աչքումը լիս կար, ո՛չ ջանումը՝ թաղաթ, ո՛չ բերնումը՝ լեզու: էնպես, հենց ձենը փորն ընկած, ջունը կտրված՝ ոտին-գլխին էր անում, ինքն իրան ջարդում, գլուխը քարեքար տալիս, յա սուրութմիշ ըլելով, գետինը լիզելով՝ ֆառաշների ոտներն ընկնում յա ձեռքները բռնում, որ թուրը խլի, իր սիրտը խրի, յա թե չէ, սրանք էլ որ դոշին չէին խփում յա քացով տալիս, դեն քցում, ընկնում էր ջուխտ ձեռով աղջկա վրա յա ճտովը ու էլ, թեկուզ քացով էին խփում գլխին, թեկուզ դմբզով (մուշտով), թեկուզ զամշով յա թվանքի դուռթմով, էլ պոկ չէ՛ր գալիս, էլ չէ՛ր իմանում: Ուզում էր, որ փորը ճղի ու իր հոգու սիրելին էլ ետ ներս տանի:

— Թա՛գուհի ջան, էս ի՞նչ ա, քո հարսանիքի պա՛րն եմ գալիս. փեսեն ո՞ւր ա, տերտերն ընչի՞ համար չի՞ գալիս: Հինեն ի՞նչ տեղ ա, բե-

րե՛ք, որ աղջկանս ձեռքերը կարմրացնեն: Դափ ու դուռենն ընչի՞ չեն ածում: Ա՛յ դոնադներ, ի՞նչ եք էդպես պարապ, կտրի ծերին կանգնած մնացել, ձեռքներդ ծոցըներդ դրել... Ինձ չե՛ք սիրում... Պար էկե՛ք, է՛... հարսանքավորն էդպես բաշիքոշ կկանգնի ու թամաշա կանի՞... Խարջն իմն ա, հո ձեռք քիսիցը չի՛ գնում. կերե՛ք, քեֆ արե՛ք, իմ որդուս արևն օրհնեցե՛ք: Մեկ աղջիկ ունիմ, որ աչքիս լսի հետ չե՛մ փոխիլ, նրա խաթրն էլա չո՞ւնիք, որ մեկ ուրախություն անեք, սիրտս հովանա: Հա՛... քնա՞ծ եմ, թե՞ գարթուն, թե գլուխս վրես չի՞... Բաժինքը հագիր ա... Զէ՛, չէ՛... փեսեն հո Թիֆլիզ գնաց, էսպես թեզ չէ՛ր կարալ ետ դառնալ... Սրանք ո՞ւր են էկել... Թուրքը հո հայի հացը չի՛ ուտիլ... Հա՛, հա՛, հմիկ իմացա. մեր ճանանշներն են, էկել են, որ երեսիս հարսանքի ուրախությունը տեսնին... Լաց մի՛ ըլիլ, երեսիդ մեռնիմ... Թա՛գուհի ջան, ջանս ու հոգիս քեզ մատաղ. քանի որ գլխիդ սաղ եմ, ո՞վ հողդ ունի, որ քո մեկ մագին դիպչի... Մագերդ ոսկեթել, Թա՛գուհի ջան. ունեքերդ վարադով քաշած, ո՞րդի ջան. օրորոցիդ մատաղ գնամ, Թա՛գուհի ջան... Վարդի պես բաց էլած, մանիշակի պես փրնջված, իմ ա՛րև, իմ կյա՛նք, իմ թա՛գ ու պարծանք որդի ջան... Աչքերդ բա՛ց արա, աչքերիդ դուրբան ըլիմ. բերանդ բա՛ց արա, էդ աննման, վարդահոտ բերնիդ մեռնիմ... Քո խեղճ, պառավ մորն է՞դպես ես սիրում... է՞դպես ես իմ սիրտը շահում... Թե ամաշում ես, ասեմ, որ էս կանգնողները հեռանան: Ա՛յ մարդիկ, հեռացե՛ք, կորե՛ք, ասեմ, որ էս կանգնողները հեռանան: Ա՛յ մարդիկ, հեռացե՛ք, կորե՛ք, ի՞նչ եք էստեղ կիտվել: Ի՞նչ ա՛նամոթ մարդիկ եք, ա՛ո՛, ձեզ չե՛մ ասում, քառացե՛լ եք... Արի՛, գնա՛նք բաղը, Թա՛գուհի ջան, անումիդ մեռնիմ. ծառերը ծաղկել են, քո ծաղիկ երեսին դուրբա՛ն: Դաշտերը կանաչել են, քո կանաչ արևին մատաղ գնամ: Ուր ենք մնացել էստեղ, գնա՛նք, տեսնի՛նք, ուրախանա՛նք...

6

Ո՞ր մեկն ասեմ, ո՞ր մեկը թողամ. մարդի սիրտ կրակ ա ընչնում, երբ որ խեղճ մոր արածն ու ասածը միտքն ա բերում: Ո՞վ որդի ա մեծացրել, նա լավ կիմանա մոր սիրտը, տկար լեզուն ի՞նչ կարա սրտի ամեն մեկ կսկիծը, ամեն մեկ յարեն բառով ետ պատմիլ: Ողորմելի մերը էսպես խեղճ կորցրել, չէր իմանում, թե ի՞նչ էր ասում, ի՞նչ էր անում: Թուրքերն էլ, որ տասը հատ էին թվով, է՛ն անօրեն տեղըներովն էլ, դորդ ա, բարկանում, հարբա էին գալիս, ամա մոր էսպես մորմոքվիլը տեսնելով՝ սիրտըները մի քիչ գուժ ընկավ: Իրանք էլ էին գիտում, որ մոր համար հեշտ

չի որդի մեծացնիլ, ետո էսպես բիրադի կորցնիլ: Հավն իր ձագը կորցնելիս՝ կյանքը հետը տալիս ա, ո՞ր մնա բանական մարդը. իրանք էլ մնացել էին մոլորված, ամա սարգարի հրամանն էր, շանեին, շտանեին, իրանց գլուխը կթռչեր յա աչքը դուս կգար: Ճարըները կտրվեց, խոսքըմին արին, որ մորն էլ աղչկա հետ տանին բերդը, սարգարի դուռը, իրանց պարտքի տակիցը դուս գան, ետո ինչ կուզենան, անեն: Նոքարներին հրամայեցին, որ ձիանները թամբեն, յարաղ-ասպար քցեցին, թուրըները կապեցին ու կամաց-կամաց մոտ էկան, որ մորն էլ, աղչկանն էլ վերցնեն, տանին:

Թագուհին, Թագուհին, աշխարքի աչք Թագուհին, երկնքի տակին, գետնի երեսին անթառամ ծաղիկ Թագուհին, դրախտ, մանիշակ, անգին, անհատ, աննման Թագուհին. ի՞նչ լեզու պետք է ըլի, որ նրա գովասանությունը պատմի, ի՞նչ աչք, որ նրա տեսքն ու կերպարանքը մեկ բանի նմանացնի: Շարմաղ, լուսաթաթախ երեսը, որ արեգակի պես լիս էր տալիս ու վարդի պես փայլում, դառել էր սպիտակ քաթան, սառել, սփրթնել: Էն երկնանման աչքերը, որ տեսնողի հոգին վառում, կրակում էին, ընկել էին խոր, փակվել, կուլ գնացել: Թագուհին, ջիվան Թագուհին, մորը մեկ Թագուհին, որ հրեշտակի նման ում որ մեկ մտիկ էր տալիս, հոգին անմահական խնդությունով լցվում էր, սառել, փետացել, անշունչ, անլեզու մնացել էր գետնի վրա ընկած, երեսը երկինքը քցած. հենց գիտես, թե էլ էս աշխարքումը չի՞, հրեշտակաց մեջն ա համբարձել, դրախտումն ըլի իր անմեղությունը վայելում: Նրա թուխ-թուխ ունքերը, նրա շալ-շալ աչքերը, նրա նոնահատ թշերը, նրա բարակ-բարակ, դալամ քաշած պոռշները, նրա լուսեղեն ճակատը, նրա մարմար, նուրբ քիթը, նրա բլբլուլի լեզուն, նրա ոսկեցնցուղ բուկը՝ բոլոր-բոլոր սառել, քարացել, պապանձվել էր: Հենց հարամ ձեռը նրան առավ թե չէ, մեկ ա՛խն էր՝ նրա հոգին: Քաշեց, թուլացավ, իրանից գնաց, ու մինչև դռան շեմը կբերեին, հավի պես մեկ էլ թրպրտաց, ու ձեռը փորն ընկավ: Շլինքը ծովել, թուլացել, գլուխը շեմի էս կողմն էր մնացել կախ էլած, մարմինը՝ է՛ն կողմն ընկած: Ոսկեթել մազերի կեսը մնացել էր բարձր, որ նրա անմեղ երեսն ու դոշը ծածկի, կեսը էնպես խճճված՝ գետնի վրա փռվել, քաշ էր ընկել: Նազուկ ձեռներին մեկը սրտի վրա էր թուլացած ընկած, մյուսը՝ հոդի վրա, շորացած տարածված: Դամարը ցամաքել, շունչը կտրվել, հոգին երկինքն էր վերացել:

Բաս ի՞նչ կըլեր, որ էսպես չէ՛ր էլել: Մինչև էն հաղաղը նրա անկաշք մեկ թթու խոսք չէ՛ր լսել. նրա աչքը մեկ դառը օր չէ՛ր տեսել, նրա երեսը մեկ կոշտ զրից չէ՛ր էկել: Վարդի պես ծաղկել, մանիշակի պես մեծացել էր: Դեռ ոտը քարի չէ՛ր դիպել, դեռ մատը մեկ փուշ չէ՛ր մտել: Տասնըհինգ տարին անց էր կացել, դեռ նրա անմեղ հոգին աշխարքիցս

մեկ բան չէ՛ր խաբար: Նրա ընկեր աղջըկերքը դռներին, կտրներին էին ման գալիս, օր անցկացնում, նա ծունկը մոր ծնկանը կպցրած՝ յա կար էր անում, յա քարգուհ, յա իրանց տանն ու դռանն էր մտիկ տալիս, յա իրանց մալին, ապրանքին աչք ածում: Ղուշը գլխի վրովը թռչելիս՝ կարմրատակած, շունչը կտրած, լեղապատառ տուն էր ընկնում, որ իր շվաքն էլա մեկ օքմին շտեսնի: Մոր մեկ մատը փուշ ըլելիս յա մեկ տեղը ցավելիս՝ ուզում էր հոգին հանի, իրան տա. էլ քար, էլ խոտ չէ՛ր մնում, որ նա վրեն չի՛ շոքի ու աստծու ողորմությունը խնդրի: Աղքատ տեսնելիս՝ բերնի թիքեն հանում, իրան էր տալիս, որ նրան օրհնի, նրանց արևշատություն խնդրի: Բաղն էլ է՛ն ժամանակն էր գնում, որ լիսն ու մութը դեռ չէ՛ր բաժանված ըլում: Բաղիցն էլ է՛ն վախտն էր տուն գալիս, որ մութը գետնին առած, ոտը քաշված, խաղաղված էր ըլում: Ով ուզենար նրան տեսնի, յա ծառի, յա պատի տակի պետք էր տափ կենար, որ նրա սուրբ երեսը տեսներ, նրա աչքի լսովը հայիլ-մայիլ մնար: Մաղկըներն էլ, հենց իմանաս, նրա ոտի ձենն առնելիս՝ ուրախանում, ցնծում, բացվում, փշշում էին: Ղշերն էլ նրա երեսը տեսնելիս, հենց բռնիր, նո՞ր հոգի էին առնում, գլխըները թևերի տակիցը բարձրացնում, ճխում, ճշում, ծվլըլում, թևերին խփում, ծափ տալիս: Ձեռը գառան գլուխը քսելիս յա շփելիս, հենց գիտես, թե է՛ս անմեղ հայվանն էլ էր իմանում, որ հրեշտակի ձեռք ա իրան դիպում և ո՛չ մարդի: Մի քիչ մոտիցը պակսելիս՝ ձեռը աշխարք էր վերցնում, մարդի սիրտ էրում, է՛նպես էր բղղում, քար ու քու ընկնում: Շատ անգամ նրա փափուկ ծնկան վրա էր քնում, նրա անուշահոտ, ազիզ ձեռիցն էր խոտ ուտում:

Չայիր-չիմանի, մանիշակի վրա, վարդի, թթենու տակին յա քաշան առվի մոտ որ բազի վախտ քնած չէ՛ր ըլում, հենց իմանաս, երկնքիցը լիս ա վեր էկել, ափնիքը հայլի դառել: Էսպես քնած վախտին էր ըլում, որ մերը ուսուլով մոտանում էր՝ յա երեսն էրեսին դնում, յա գլուխը իր գոգը դնում, յա վրեն շոր քցում ու խաշակնքում, որ քունն առնի, դինջանա, յա թե չէ, որ վախտը գալիս էր, երեսին հով էր տալիս, նանիկ էր ասում, որ վեր կենա, իրիկնահովը, արեգակի մեր մտնիլը տեսնի, ու միասին պտուղ, ծաղիկ հավաքեն, գնան տուն: Շատ անգամ վարդի փունջը մեկ ձեռին, մանիշակինը՝ մեկել, աչքը որ չէ՛ր բաց անում, հենց գիտես, սար, ձոր, ծառ, թուփ, խոտ, ծաղիկ նրան էին մաթ մնացել, նրա շունչն ըլելին ուզում, որ քաշեն, ծծեն, զորանան, դալարին:

Հովը մազերի վրա սլալալիս, երեսին դիպելիս էլ չէ՛ր ուզում, որ առաջ խաղա յա ետ գնա, հենց նրա գլխովն էր պտտում, հենց նրա մազերի՞ հետ խաղում: Վարդի վրա երեսը կոացնելիս, ուզում էր, որ բարձրանա,

նրա շունչը քաշի, նրա պատկերի գունը գողանա, որ դհա ավելի գեղեցիկ, դհա անուշահոտ երևի: Բլբլուլը նրա հոտն առնելիս իր վարդը մոռանում, նրան էր գովում, նրա վրեն էր իր սերը թափում, նրա հասարթովն էրվում, խորովվում: Շատ անգամ, ինքը ձեն հանելիս, յա ինքն իրան խաղ ասելիս, հենց իմանում էր, թե հրեշտակներն են իր հետ խոսում, իրան ձեն տալիս յա ձենը քաշում: Առավոտյան ցողը, իրիկվան վերջի լիսը՝ մեկը նրան տեսնելիս ցնթալով վեր էր գալիս, որ նրա սուրբ երեսին նստի, մեկը ցավելով երեսն իրան էր քաշում, աչքը խփում, որ նա շուտով քուն մտնի, գիշերն անց կենա, որ առավոտն էլի գա, նրա տեսության արծանանա, նրա լուսովը հոգի առնի ու զվարճանա: Քունը նրա աչքերին է՛նպես էր մոտանում, ինչպես մեկ սրբի՝ երկնային հրեշտակը: Թևերն երեսին փռում, անմահական երազով նրան գրկում, գզվում, արթնացնում, էլ ետ իր գիրկը դնում:

Ա՛խ, ո՞ր մեկն ասեմ. նրա ամեն մեկ շարժմունքը, ամեն մեկ խոսքը, ամեն մեկ մտիկ տալը, ամեն մեկ աչքի ու պոռոչի ծած գալը հրաշք էր: Էն լուսակոլով աչքերը, էն խնկան ծաղիկ շրթունքը որ չէ՛ր բաց անում, մարդ ուզում էր ո՛չ ուտի, ո՛չ խմի, հենց նրան մտիկ տա, նրա սուրահի բոյին թամաշ անի, նրա ոտի տակին հոգին տա, նրա ձեռիցն իր մահն առնի: Է՛ս երկնային հրեշտակը, է՛ս անմեղ գառն էր էս հագաղին է՛ն գազանների ձեռին. ի՞նչ քարացած, ապառաժ սիրտ պետք է ըլի, որ նրան տեսնելիս կամ նրա պատմությունը լսելիս գլխին կրակ չի՛ վառվի: Ո՞ր մեր էս հագաղին թուրը չէ՛ր առնիլ ու իր ջիգյարը ցցիլ: Ո՞ր հարեան կամ անցվորական նրա էն լուսեղեն երեսին նայելիս՝ աչքին չէ՛ր հուպ տալ, որ լացը գա, ու սիրտը հովանա: Ամա մեր գեղական խեղճ խալխը էնքան էսպես բաներ տեսել ու լսել էին, որ արտասունքներն էլ էր ցամաքել, աչքերների լիսն էլ էր հատել:

Հենց էն ա, ֆառաշները տեսնելով, որ մեր ու աղջիկ գարդի ձեռիցը նղեցան ու էլ ձեն, շունչ չէին տալիս, լավ համարեցին, որ էսպես թուլացած՝ վերցնեն, էրկուսին էլ տանին, որ էլ շատ ինչըմիշ չըլին, չարչարվին: Երկուսը ձիու վրա նստել, էն ա, տեղ էին բաց անում, որ մեկը մորը խոտի, մյուսը աղջկանը առաջն առնի ու, էն ա, խաթրջամ էլած՝ միտք էին անում, թե իրանց բանը լավ գլուխ բերին, մեկ թուր պսպղաց, ֆառաշների մեկի գլուխը գետնի վրա ընկավ ու սկսեց ղվլացնիլ, բլբլացնիլ ու պար գալ: Գեռ սա ձենը չէ՛ր կտրել, որ մյուս ընկերինն էլ սրա հացը կերավ, սրա մոտ գնաց:

— Աղասի՛ ջան, մեր տունը քանդեցիր: Աղասի՛, ձեռք քեզ քաշի՛, քո խեղճ, հալևոր հորը խնայի՛. որդով, տանով տեղով եսիր կէերթանք.

մի՛ անիր, մի՛ ըլիր, ջա՛նմ, գյո՛գմ. քո ջիվան ջանիդ էլա դադր արա՛, տո՛, բեմուրվաթ: Աստված, էս ի՞նչ զուլում էր, որ մեր գլխին էկավ: Ո՛վ գինավոր սուրբ Գեորգ, ո՛վ սուրբ Կաբապետ, դուք մեզ քոմակ արեք: Տղե՛րք, կորե՛ք, կորե՛ք, որ ձեր իզն ու թողը ըստեղ չէրևա: Տո՛, մեկդ ու մեկդ հասե՛ք տանդրոջ մոտ, անկաջաբունուկ տվե՛ք, ա՛յ նրա տունը չքանդվի, ինչ քանդվեց. գինին գլխին դահրըմար ըլի. աշխարքս արինը բռնել, ծով ա դառել, մեր ախմախ քեղխուղեքը նստել, քեֆ են անում. ա՛յ թե մարդ են, հա՛: Տո՛, քեֆն էլ գլխընդին խոտվ կենա, խաչն ու ավետարանն էլ: Տնաքանդնե՛ր, տո՛, մի աշխարքի դարդիցն էլ խաբար առե՛ք, է՛. ախր ի՞նչ եք տան շորս պատը ու գինու գավն ու թասը բռնել, լակում, տրաքում: Տո՛, Վա՛թո, հասի՛, հասի՛, վազի՛, թե ա՛՛ո, թո՛ի. մարաքեն քանի կենում ա, շաղանում ա. հենց էս սհաթը կգան, մեղ կտանին, բերդը կածեն: Աղասի՛, Աղասի՛, քառանաս ո՛չ, Աղասի՛. փախի՛ր, փախի՛ր, էդ շներիցը գլուխդ ա՛՛ո, կորի՛ր, էդ ի՞նչ արիր, տնով քանդված. մեր դուռը շարեցիր, մեր տան հիմքը տակըվեր արիր, տո՛, բեմուրվաթ:

Բայց թո՛փ էլ տրաքեր, նաղրախանա էլ ածեին, Աղասին չէ՛ր իմանալ. դորդ որ քառացել էր. էլ ո՛չ անկաջն էր իրանը, ո՛չ ջանը, ո՛չ աչքը, բայց խելքն ու ձեռը լավ իմանում էին, թե ի՞նչ բանի վրա են: Արինը աչքերը կոխած՝ ուշիդ երիտասարդը հենց էսպես բանի էր ման գալիս, որ իր ձեռի ղվաթը, իր թրի հունարը շհանց տա: Ախր էլ ո՞ր օրվան համար են թուր կապում: Զիրիգատեղիցը վարավուրդ էր արել, որ աշխարքն իրարոցով դիպավ ու ձենը կտրեց:

— Տղե՛րք, էստում մեկ բան կա, գնա՛նք, մեր բարիկենդանը հարամ էլավ,— ասեց ու թռավ:

Հենց տեսան նրան գալիս, բնությունը իմանալով՝ հարիր տեղից ձեն տվին, ձեռով, գոկով արին, որ հեռանա. բայց շունչը բերնին դեմ էր առել, էնպես ձին շափ էր քցել. էլ մաջալ չէ՛ր անում, որ տեսնի՛ թվանքը լիքն ա երա՛ք, թե դարտակ: Առյուծի պես ներս ընկավ հսկա երիտասարդը. ճամփին անկաջովն էր ընկել, թե ի՞նչ խաբար ա: Երկուսի գլուխը սրբելեն ետև, մյուսներն ուզեցան, որ թուր հանեն, բայց քաջն Աղասի որ բերանը բաց չի՛ արեց՝

— Դժո՞խքի որդիք, ձեզ ո՛վ ա ղրկել էստեղ, ո՛ւմ վրա եք էդպես կատաղել: Ասենք, թե հայր ձեն չի՛ հանում, պետք է նրան սաղ-սաղ ուսե՛ք: Աչքըներիդ լիսը կթոցնեմ էս սհաթը, կորե՛ք, թե չէ ամեն մեկդ ճուտի պես առաջիս կթպրտա: Քանի էս կուռը վրես ա, դուք էստեղանց թել չե՛ք կարող դուս տանիլ:

Որ շասեց ու մեկի էլ ուսը վեր բերեց, մյուսի աղիքը վեր ածեց, էն

վեցը տեսան, որ ճար չկա, ձիանը նի էլան ու ընչանք բերողը մեկ գնացին: — Արի՛, երեսիդ մեռնիմ, Քա՛գուհի ջան, աչքդ բա՛ց արա, աչքերիդ դուրբան. Աղասին մեռած, ոսկորները փտած, հող դառած պետք է ըլեին, որ քո սիրուն մազին մեկն էլա մատով տար: Վա՛յ իմ աչքին, իմ արևին, ինչպես փետացել, սառել ա: Քա՛գուհի ջան, քո ջանին դուրբան. ա՛ռ, հոգիս ա՛ռ, թո՛ղ ես մեռնիմ, դու կենդանացի՛ր և քո խեղճ մոր սիրտը մի՛ դուս կտրիր, մի՛ դուս ճոթո՛ր, երեսս ոտիդ տակը, — ասում էր քնքուշ երիտասարդը, լալիս, գլխին տալիս: Արտասունքը աչքերիցը քուլա-քուլա էր վեր թափում:

Գնացին ջուր բերելու: Նա ձեռները խաշել, ինքն էլ փետացել, մնացել էր կանգնած: Մոտանար, սիրտ չէ՛ր անում, խտտել, ձեռները ճմռել, անկաջումը ձեն տալ, երեսին ձեռը խփել, բոլո՛ր, բոլո՛ր չէ՛ր կարելի, շունքի Քագուհին դեռ կույս էր, ուրիշ մարդի աղջիկ: Մորն էր մտիկ անում, մերը ձեն չէ՛ր տալիս. դուրսն էր նայում, սատկած լաշերի դժոխային կերպարանքն էին աչքովն ընկնում: Էլ ինս, ջինս, իսան, աղամաորդի չէր երևում, ամենն էլ փախել, սարերով-ձորերով էին ընկել, որ իրանց գլուխը պրծացնեն: Շնեթի վնգվնգալն ու յա կոնձկոնձալը, աքլորի ու հավի կոկոսալը, հենց իմանաս, թե նրան ասում ըլեին ցավելով.

— Ինչ արի՛ր, արի՛ր. գլուխդ ա՛ռ, կորի՛. գնա՛ Փամբակ, Քիֆլիդ, ասի հողը: Էս երկրումը քո արևը մեր մտավ, քո օրը խավարեցավ, քո ճրագը հանգավ: Թոփի բերանն ա՛՛ քո ջանը: Քանի ոտքը խաղաղ ա, քանի ջիւլովդ ձեռիդ ա, քանի բերնումդ շունչ կա, ոտումդ՝ թազաթ, փախի՛ր, գլխիդ ճարը տե՛ս: Մնաս էլ, ձեր տունը բոլոր սուրը կբաշեն, գնաս էլ՝ էն բաբաթ. քեզ էլա ճա՛ր արա: Քո հերը քեզանից դայրու էլ զավակ չունի. նրա օջախի ծուխը մի՛ կտրիր, ձեռներդ արնոտ արի՛ր. սարդարի ֆառաշներին ես սպանել, տո՛, ա՛նիրավ, մեկ միտք արա՛՛ է՛լ: Դրանց արինը քեզանից կուզեն. դրանց տերերը հիմիկ կատաղել, փրփրել, իրանց միսն ուտում կըլին, ի՛նչ ես փետացել, կանգնել. էլ ո՛ր օրին ես մտիկ տալիս: Քյահլան ձին՝ տակիդ, յարաղ-ասպաբը՝ վրեդ. մեկ կտոր հաց ո՞րտեղ ըլի, որ չճարես:

7

Հենց իմանաս՝ դժոխքն առաջին բաց էր էլել: Հազար գլխանի դիվան ատամներ զրճտացնում, զարհուրելի ձևով խնդում, ծիծաղում, ժընգ-ժընգացնում, շանգերը սրում, հազրում, բոցն ու կրակը շաղ ըլեին անում, որ նրան էրեն, խորովեն, կտրատեն, թիբա-թիբա անեն, իրանց փայ շի-

նեն: Հազար կարե կարաս, հազար օձ, կարի՛ճ՝ բերանները բաց, նրան ըլեին սպասում, որ քրքրեն, կուլ տան, մարսեն: Դեռ աչքը էս սարսափելի քնիցը չբաց արած՝ է՛նպես էր երևում նրան, թե սարդարի ջալաթները (դահիճ) կոները վեր քաշած, արինն աչքերնը կոխած, թրերը սրած՝ գալիս էին, որ իրան տանին: Թոփի՛ն թոփն էր սրբում, հազրում. գյուլլալին գյուլլեն ջոկում, մոտ բերում: Հեր, մեր, ազգական, էրլու, անցվորական՝ հեռու տեղից գոռում, հարայ ըլեին տալիս, գլխերնին, ծնկներին խփում, ծեծվում, ջարդվում, իրան անունը տալիս ու սուգ ըլեին անում:

— Ա՛ղասի ջան, մեկ թուր էլ ի՛նձ խփի, ի՛նձ... Վա՛յ իմ օրիս, արե-վիս, վա՛յ... Տունս բրիշակ էլավ... Բալա ջա՛ն... հոգի ջա՛ն... իմ երկի՛նք, իմ գետի՛նք... իմ հրեշտա՛կ... վա՛յ... ամա՛ն... աչքս դուս էկա՛վ... իմ պտուղս խավարեցա՛վ... Թո՛ղ քո ձեռն ինձ սպանի... որդի ջա՛ն... Թո՛ղ պտուղ տակին հոգիս տամ... ախպեր ջա՛ն... Թո՛ղ քո՛ ձեռիցը մահս քո ոտիդ տակին հոգիս տամ... ախպեր ջա՛ն... Թո՛ղ քո՛ ձեռիցը մահս առնիմ... ջա՛նըմ ջան... Սիպտակ մազս քեզ փիա՛նդաղ, Ա՛ղասի ջան. քանի աչքումս լիս կա, քանի բերնումս՝ շունչ, ոտդ բերնիս դի՛ր, թուրդ սիրտս խրի՛ր. տո՛ւր ինձ մահ, տո՛ւր, Թո՛ղ գնա՛մ, կորչի՛մ, հետո ինչ կուզես, է՛ն արա, աչքիս լիսը հանի՛ր... ի՛մ երկնքի բարեբար որդի, ի՛մ սար... ի՛մ աստված...:

Է՛սպես էր մեկ ծեր մարդ ընկել Աղասու ոտքը, գլուխը գետնին ծեծում, մազերը ճպոտում ու վախտ-վախտ Աղասու ոտներովը փաթաթվում: Սի՛րելի կարդացողը, էլ ի՛նչ ասիլ հարկավոր ա: Դուք էլ իմանում եք, որ էս խեղճ, տարաբախտ հալկորը Աղասու ողորմելի հերն էր: Հենց խաբար տանողը որ լեղապատառ, լեզուն կպած տուն չընկավ ու գլուխը ծեծելով ձեն չի՛ տվեց՝

— Տո՛, ձեր տունը չբանդվի, գեղը կոխեցին, տարան. Աթոյենց աղջիկը քաշեցին. Աղասին՝ արնի միջումը ծլծլում, ֆառաշները կրակ են քցել, խալին էրում:

Ինչպես որ մեկ ամպի տրաքոց կամ սաստիկ թոփի ձեն մեկ ձորի խփում, քարափները դղրդում, թնդում, մարդի անկաջները խլանում, մի քիչ ժամանակ շճում ա, ու գլուխը սկսում ա դժժալ, պտիտ գալ, աչքերդ սևանում, մութ ու խավար քեզ կոխում, խելքդ թոչում, մնում ես քարի պես կանգնած, ոտքդ ու ձեռքդ թուլանում, ջանդ սրսոտում, լեզուդ կաշում ա, էլ չէ՛ս իմանում, թե ո՞ւր ես՝ երկրո՞ւմը, թե դժոխքումը, — է՛ս հանգին Աղասու հոր ոսկերքը սարսափեցան, է՛ս հանգին ուշ ու միտքը թռավ, մնաց սառած, փետացած ու աչքերը չոած՝ քցեց է՛ս կողմն, է՛ն կողմը: Մերությունը ջանն առած՝ մի ոտը հողի երեսին, մյուսը գերեզմանումը, աշխարքի վրա է՛ն մեկ պտուղն ուներ, է՛ն մեկ զավակը: Նրան մտիկ տա-

լիս՝ հենց իմանում էր, թե աշխարհի թագավորն էլ ա ինքը, շահն էլ նրան շիրիզ խաղալիս տեսնելիս՝ հենց իմանում էր, թե ոտը գետնիցը կտրվել ա, թե առել, թռչում։ Ժերությունն էլ էր մոռանում, մահն էլ, դժոխքն էլ, արքայությունն էլ։ Է՛նպես էր կարծում, թե նո՛ր ա ծնվել, ու ուրախությունիցը ճխում, ճշում, ոտին-գլխին էր անում ու, ինչպես ութ տարեկան երեխա, խնդում, ծիծաղում։ Նրա անունը որ տալիս էին, լերդի ծերը խաղում էր, սիրտն ուզում էր պատռի։ Ամեն մեկ նրա աչքերին պաշ անելիս, ամեն մեկ նրան խտիտն առնելիս՝ հենց գիտում էր, լիս ա վեր գալիս գլխին, պատերը վարդ են դառել, դաշտ ու սար՝ ծաղիկ։ Նրա ճակատին մտիկ տալիս, նրա բոյն ու սուրաթը աչքովն ընկնելիս՝ նրա համար նոր արեգակ էր բացվում, ուզում էր սիրտը ճղի ու նրան մեջը դնի։

էս հասակը հասել էր նա, նրան մեկ շոռ չէ՛ր ասել, չէ՛ր էլ ասել, թե աչքիդ վերեն ունք կա, յա ծուխը դեպի քեզ։ Չանն էլ որ ուզեր, չէ՛ր խնայիլ նրան։ հոգին էլ որ հաներ, ձեն չէ՛ր տալ նրան։ գլուխը պտի ծախեր ու նրա մուրազը կատարեր։ Խանի, բեկի մոտ գնալիս՝ նա իր որդուն էնպես էր զարդարած դուս բերում, որ ամենի աչքը մնում էր վրեն սառած։ Սարդարն էլ էր տեսել նրա տղի կտրճությունը, նրա քաջությունն ու ձեռի հուները։ Շատ անգամ, ազիզ օր ըլելիս, ինչքան շիրիզ խաղացողներ կային, պատածակն էր կոխում, հետ ածում։ Փահլեհանները հո, նրա անունը լսելիս, զրզնդում, դող էին ընկնում։ Նա մեյդան դուս գալիս՝ աշխարհի բերանը բաց էր անում։ Մեկն էլա սիրտ չէ՛ր անում, որ նրան մոտենա։ Թերդումը շատ անգամ, հանաքըվեր, ոչխարի տեղ եզ, ուղտ էին բերում, որ բալքի կարենան նրան մեկ օր ամաչացնիլ, շատ անգամ թուրը փոխում էին, որ բալքի չի՛ կտրի, ու մնա ամոթով, բայց քաջ երիտասարդը մեկ խփելով եզան կամ ուղտի գլուխը է՛ս կողմն էր թռչում, լաշն՝ է՛ն։

— Հայի՛Ք, հայի՛Ք, որ հայ ես,— ասում էր սարդարը շատ անգամ, գլուխը պտտելով,— թե որ թուրք էիր էլել, խանություն պետք էր քեզ տված։

Կռլի միշումը, էն գյուլլի ու կրակի թեժ ժամանակին, նետի պես արձակվում, ընկնում էր դոնշունի գյուլտ տեղը, ասլանի պես որին էս կողմը, որին էն կողմը քցում, ջախըբուրդ, թիքա-թիքա անում ու օսմանցվի մազերիցը բռնած, քաշ-քաշ անելով՝ հետը սուրութի՛չ բերում, սարդարի առաջին կանգնացնում։

— Ասլան՝ Բալասի (առյուծի ճուտ),— սարդարը ձեն էր տալիս ու ճակատին պաշ անում,— ի՛նչ կըլեր, որ քեզանից մեկ տասն էլ ունենայի. քո մոր մեջքը կտորվի, ընչի՛ չէր քեզանից մեկ շորսն էլ բերում. աֆա՛րիմ, բա՛րբալալա, էրեսդ պարզ կենա՛, քեզանից շա՛տ ունենամ։

Տորս գնալիս՝ առաջ նրա գյուլլեն պետք է վեր քցեր։ Խաներ, բեկեր մնացել էին նրա սուրաթի, նրա լեն թիկունքի վրա զարմացած, հիացած։ Շատ անգամ, հանաքըվեր, խոսք էին քցում, թե որ թուրքանա, բեկություն, խանություն կտան նրան։ Մուլք էին խոստանում, ուրհաթ, մալ, դովաթ, աղջիկ էին ասում՝ կտանք. բայց նա է՛ն կաթը չէ՛ր կերել, որ իր սուրք հավատն ուրանա, փուշ աշխարհիս մալին, գովլաթին թամահ անի։

— Իմ ցամաք հացը լավ աշեմ ինձ համար, քանց ձեր դաբուլ փլավը։ Իմ տերտերի մեկ մուռտառ մազը հազար ձեր մուլլի ու արտունդի հետ չե՛մ փոխիլ։ Գութան վարեմ իմ հավատովը, ցանք անեմ, բահի տամ լա՛վ ա, քանց խան, բեկ դառնամ, աշխարհի տեր ըլիմ ու իմ օրենքն ուրանամ։

Թուրք սարդարն էր բաշխել, թվանքը՝ Չավաթ խանը, ձին՝ Նաղի խանը։ Նոր էլ Հայոց սարվազի նայիրությունը նրան էին տվել։ Ա՛խ, ո՛րն ասեմ. մեկ Աղասի էր, մեկ քյուլ Երևան. ո՛վ ասես՝ նրա անումովն էր օրթում ուտում. ո՛վ ասես՝ նրա արևովն էր խնդում, նրա գլխովն էր ուզում պտիտ գա։

— էս ո՛ւր եմ... քնա՞ծ եմ, զարթո՞ւն եմ, երազո՞ւմ եմ. օ՛հ, օ՛հ, օ՛հ... արյան ծովն է՛ս ա, որ ասում են,— սկսեց ողորմելի ծերունին էսպես իրան-իրան խոսալ, երբ առաջի տաքությունն անց կացավ, ու թըմբություն էկավ վրեն։— Դժոխքի տարտարոսն է՛ս ա, որ պատմում են... Իսրի պուճախն է՛ն ա... Վա՛յ ինձ, վա՛յ ինձ... վա՛յ ինձ... Միսս սրսոտմ ա... աչքս խավարում ա... շանգալ ա, որ հազրում են... մանգաղ ա, որ սրում... շիշ ա, որ կայծակին ա տալիս... Ա՛ստված, քո փառքը շա՛տ... էլ ընչի՞ մեզ ստեղծեցիր... որ էս կրակի մեջը պետք է էրելիր... Երանի՛ նրան, որ մոր փորիցը դուս չի՛ էկել... էս ի՛նչ եմ տեսնում, արա՛րիչ աստված... Հրե՛ն, խորովում են... հրե՛ն, միսը կտրատում են... Ամա՛ն... ամա՛ն... ամա՛ն... Գլուխ առե՛ք, կորե՛ք... Շատ գինի խմողի փորն են ձողում... փիս խոսողի, բամբասողի, խաբարբզանի... տուն քանդողի լեզուն են բողազիցը դուս ճոթում, էրում, տապակում... Շատ փող սիրողի ջանին մանեթներ ա, որ կրակիցը հանում են, կպցնում... Կաշառք ուտողի միսը քալփաթնով պոկում են, բերանն են տալիս... Վատ ճամփի ման էկողի, գողի, բողի գլխըներին հալած արճիճ են ածում... տաքացրած շամփեներ սրտները կոխում ու էրում, փոթոթում... Մեկ տեղ վնգվնգում են, մեկ տեղ թնգթնգում... Մեկ տեղ վլվլում են, մեկ տեղ թլթլում... Մեկի էրեսիցը քրտնքի տեղ կայծակ ա վեր թափում... մեկի բերնիցը կրակ, բոց ա դուս գալիս, իրան էրում... Կայծակը մեկ կողմիցն ա խփում, ամպը մյուս տեղից գոռում... Երկինք, աստղեր, արեգակ, լուսին՝ կորել, խա-

վարել են... Էնպես պատկերներ են առաջ գալիս, որ մեկի լեզուն կրակած թուր աս, մյուսի ձեռը՝ օձ. մեկի աչքիցը կրակ աս թափում, մեկի քթիցըն ծուխ վեր ըլում... Ա՛ստված, էս ո՛ւր տարան ինձ... էս ով բերեց ինձ էստեղ... Աշխարքի վերջը հո չի՞ հասել... էրեկ չէ՞ր, որ էլով, գլուխով նրաստած՝ քեֆ էինք անում... Քոմակ արե՛ք, օգտեցե՛ք, աստծու խաթեր, ի սե՛րը Քրիստոսի. հրես գալիս են, որ ինձ էլ տանին... Աղա՛սի ջան, ո՛ւր ես. էդ դռնաղ ձեռք մի հասցրո՛ւ, է՛, անումի՛դ մեռնիմ... էլ քո հորը ո՛ր օրը պետք է քոմակ անես...

Որդու անումը անկաջն ընկավ թե չէ, հենց բռնես՝ կայծակը խփեց. ջանը մեկ թափ տվեց, սասանմիշ էլավ, աչքը բաց արեց, տեսավ, որ բոլորը մտաց ցնորք էր. ո՛չ դժոխք կար, ո՛չ կրակ. էլի էն սուփրեն էր, էլի էն հացը, բայց ղոնաղների շատը հեռացել, տերտերը ավետարանը նրա գլխին էր դրել, աչքը երկինքը քցել, սաղմոս էր ասում, աղոթք էր անում, վրեն խաչ հանում ու մարմանդ արտասունքը սրբում, հեկեկում:

— Տե՛րտեր ջա՛ն, դո՛ւ ես. ձեռք մի տո՛ւր, համբուրեմ, աջի՛դ մատաղ գնամ: Ուխա՛յ... Սիրտս հովացավ, ջանս տեղն ընկավ. հլա մեկ քանի տարի էլ ումուղ ունիմ, որ քո աղոթքովն ապրիմ: էս ի՞նչ էր, տո՛... ուզում էին ինձ սաղ-սաղ դժոխքը տանին... Դեռ Աղասուս էրեսը շալաած, դեռ կնկանս ու հարսիս օրհնություն շտված ո՛ւր կէրթամ... Տղերքն ո՛ւր են, Վիրապն ո՛ւր աս, խի՛ստ եք ձենըներդ կտրել, հա՛յ յա՛սսարներ. էլի ֆոսանդ են ճարել, ինձ քնած թողել, իրանք դուս գնացել, որ յալլի տան (պար գան): Տեսնո՛ւմ ես, էն հարամզադեքն ի՞նչ են բերում իմ գլուխը: Ասենք՝ ծերացել եմ, ոտներս չի՛ պար գան, հո մեկ թներս էլա կրարձարացնե՛մ, ծա՛փ կտամ, հետըները քե՛ֆ կանեմ: Ծերության երեսին նալլաթ. ո՛վ ասես՝ ծերի դնչին էլ չի՛ մտիկ տալիս: Գինի ածա՛, խմե՛նք, տերտեր ջա՛ն: Դժոխքն էլ քանդվի, աշխարքն էլ, մենք, քանի աչքըներումս լիս կա, քեֆ անենք:

Ծեր մարդը, դորդ աս, ցավի է՛նքան չի՛ դիմանալ, շունքի կենդանական զորությունը հատած է, էլ է՛ն արինը, էլ է՛ն սիրտը շունի, ամա ցավն էլ շուտով կմոռանա, շունքի շիգյարն էնքան տաք չի՛, միտքն էն կարողությունը չո՛ւնի, որ բանը երկար պահի: Առաջի բոցն որ անց կացավ, թմբուությունիցը զգաստացավ, էլ մտքումը բան չէ՛ր մնացել: Հենց իմանում էր, թե զինու զորությունն աս նրան հաղթել, թուլացրել, կրակի տաքությունը գլխին դիպել, քնացրել: Աչքը որ բաց շարեց, էն սարսափելի երազն էլ, որ տեսել էր, հենց իմանում էր ողորմելին, թե նո՛ր աս էկել աշխարք, նո՛ր աս ծնել, ուզում էր, որ ինչ ունի-շունի տա՛, թաք ըլի մեկ քանի տարի էլ ումբր ունենա, աշխարքի սերը վայելի:

Էնպես, ինչպես որ մեկ մարդ մեկ սարսափելի երազ տեսնի՝ իրան սպանում ըլին, թշնամիք ըլին շորս կողմը փակած, որ գլուխը կտրեն, ի՞նչ սրտով տեղիցը վե՛ր կթուչի ու էրեսին խաչ կհանի, որ էլի իրանց տանն աս, իր յորդան-դռակի միջին պառկած, է՛ս հանգին էր հենց նրա հալը: Ուզում էր, որ դուս թուչի, պատեր, դռներ լիզի, հարս, էրեսիս, դոստ, դուռ-ման դռնին քաշի, համբուրի, սիրի, հոգին նրանց տա, որ քանի էս աշխարքումն են, իրար հետ լավ ապրին, իրար սիրեն, աշխարքի բարին վայելեն, որ էլ էն աշխարքումը մուրազները պակաս շմնա, էլ աչքըները էս կողմը շունենան: Բաղ, հանդ, սար, ձոր, տուն, ապրանք, մալ, դովլաթ, ծառ, ծաղիկ՝ որ միտքն էր ընկնում, որ տեսնում էր, թե էլի իր ձեռին են, էլի բաց աչքով նրանց մտիկ էր տալիս, էլի նրանց հոտն ու համն էր առնում, ուզում էր որ քարերն էլ լիզի սրտի սիրուն, հողն էլ: Ուզում էր բոլորի առաջին շքի, ծունգր դնի, մատաղ անի: Իր օրումը էն սրտով ծամ չէ՛ր մտած, իր օրումը էնպես ջերմեռանդ աղոթք չէ՛ր արած, էրեսին էնպես հավատով խաչ չէ՛ր հանած, տերտերի ձեռն էնպես տաք-տաք չէ՛ր համբուրած, երկնքին, գետնին, աշխարքին էնպես քաղցր աչքով չէ՛ր մտիկ տված, էնպես հոգին չէ՛ր փառավորված, ինչպես էս սհաթին: Հենց գիտում էր, թե աշխարքս դրախտ աս, մարդիկը հրեշտակ են, էլ մեկ վատ միտք, մեկ փիս խորհուրդ նրա սրտումը չէին մնացել: էլ ո՛վ կտար նրա մտքումը բարկություն, շարություն, նախանձ, ատելություն, չկամություն, բախություն. բոլորը, բոլորը ջնջվել, փշացել էին: Հիմիկ էր իմանում, թե ծամ գնալն ի՞նչ աս, աղոթքն՝ ընչի՞ համար, պատարադի զորությունն՝ ի՞նչ:

Արա՛րիչ իմ, մարդ որ մտածի, թե քանի՞ օր, քանի՞ տարի կյանք ունինք, թե աստված մեզ ստեղծել աս, որ օր քաշենք, իր բարությունը վայելենք, թե մեր աչքն ա՛ մեկ բուռը հողը, մեր տեղն ա՛ երկու դազ կամ ոտնափոխ գերեզմանը, թե մեր առաջին էլ կա էն օրը, որ է՛ս հիանալի երկնքի պայծառ դեմը, է՛ս սիրուն երկրի ծաղկազարդ սարերն ու ձորերը մեր աչքիցը պետք է փակվին, խոր, սառը, մութը գետնի տակին մաշենք՝ որդունք, ոսկորներս փոշի պետք է դառնան, ու ո՛վ աս խաբար, թե ո՛ր աթրաֆի տակն, ո՛ր երկրի պուճախն ընկնի, էլի ասում եմ, ու աչքերիցս արտասունքը թափում աս, ջանս փշաքաղ ըլում: Որ մտածենք, թե է՛ս անկաջը, որ շար բանի էնպես քաղցր դեմ ենք անում, մեկ օր պետք է խլանա, է՛ս աչքը, որ չի՛ ուզում, թե ուրշի աչքումն էլ փոքր լիս տեսնի, մեկ օր պետք է քոռանա, կիրանա, փշվի, է՛ս լեզուն, որ օձի պես օրը հազա-օր պետք է քոռանա, կիրանա, փշվի, է՛ս լեզուն, որ օձի պես օրը հազա-օրին կծում ու յաղու աս տալիս, մեկ օր պետք է պապանձվի, շորանա, քրորի կծում ու օրթունքի կերակուր դառնա, բա՛ս էլ շարություն մեր մտքովն

ա՞նց կկենա: Բաս շե՞նք ուզենալ, որ ամենին պաշտենք, պատվենք, սրբի տեղ գլխներովը պտիտ գանք:

Աչքըներս սովորել ա, սիրտըներս սառել, մտքըներս քարացել: Ժամ որ գնում ենք, հենց իմանում ենք, թե, էն ա, ամեն բանից պրծանք, պարտքըներս տվինք, որ մեկ քանի խաշ հանեցինք էրեսներին, մեկ քանի ծունդը դրինք, պատարագի էրես տեսանք, պասըներս բաց արինք, սրբութուն առանք: Ինչ ասում են, մեզ համար մեռած ա, մեզ չի՛ ազդում, շունքի մեր սրտի բառը չի՛, մեր լեզվի խոսքը: Ուրըշներն ասում են, մենք էլ անկաջներս կախ արած, աչքըներս ցցած՝ լսենք-չսենք, տեսնինք-չտեսնինք, ե՞րբ ա մեր սիրտը մեկ օր վառվում, որ իմանանք, թե էս ի՞նչ հրաշք ա, որ աստված ամենաբարին մեզ համար ստեղծել ա, մենք ի՞նչ ենք, որ մեր ասած գոհութունը, փառաբանութունը, ծունրը, երկրպագութունը աստծու սուրբ առաջին ի՞նչ ըլի: Պետք է մտածենք՝ ո՞վ ա աղքատ, որ նրան օգնենք. ո՞վ ա հիվանդ, որ նրան մխիթարենք. ո՞ւմ են զրկում, զնանք, նրան թափենք: Ո՞ւմ սիրտը նեղացրինք, զնանք, էլ ետ հաշտվինք: Թե սիրտըներս մաղձով, թունով, հազար մեկ դառնութունով լիքը մտնում ենք, լիքը դուս գալիս, էլ ի՞նչ օգուտ մեզ: Հենց պետք է մե՞ռնինք, որ սիրտըներս թամուզանա՞, հենց պետք է դժոխքի էրեսը տե՞սնինք, որ աշխարքիս համն իմանա՞նք, հենց պետք է հո՞ղը մտնինք, որ ձեռն ածենք, թե, երա՛բ, մեկ իսան կթթնվի՞, որ էրեսը տեսնինք, լեզվըներս նրանց լեզվին առնի, ականջներս նրանց ձեռն իմանա՞:

Ա՛խ, մտածի՛ր, թե որ հնար ըլեր՝ մեռած վախտոգ գերեզմանիդ տակիցը դուս գայիր, էլի է՛ն խելքը, է՛ն գորութունն ունենայիր, որ հիմիկ ունիս, շի՛ր ուզիլ էն մարդի ոտը համբուրիլ, որ գերեզմանիդ մոտովն անց կացավ: Չէ՛իր ուզիլ էն մարդին խտտես, արտասընքով էրեսը լվանաս, էրեսն էրեսիդ կպցնես, բերանը՝ բերնին, փարվիս, էլ գոշիցը պոկ չի՛ գաս, որ քեզ մեկ «Աստված հոգին լուսավորի՛» ասեց կամ գերեզմանիդ վրեն մոմ վառեց: Չէ՛իր ուզիլ, որ է՛ն հոգն էլ ջուր անես, խմես, որ քո սիրուն աչքերդ ծածկել էր, քո ազնիվ պատկերը փշացրել, քո անուշ լեզուն, քո քաղցր շունչը բռնել, պապանձացրել, է՛ն քարն էլ պաշտես, որ քեզ դայիմ բռնած ուներ: Բաս հըմիկ ի՞նչ ա էլել, որ խելքդ՝ վրեդ, սիրտդ՝ փորումդ, միտքդ՝ գլխիդ, էդպես բաներ շե՞ս մտածում: Ա՛խ, սիրելի, երանի թե էս ս՛աթին իմ սրտումը ըլեր ու իմանայիր, թե ի՞նչ ծով ա պտիտ գալիս սրտիս միջումը: Չեր էրեսներիցը մեկ օր պետք է զրկվիմ, ձեր քաղցր լեզուն ու ձեռը մեկ օր պետք է չսեմ, ձեր ազնիվ երեսը մեկ օր պետք է շտեսնիմ, հոգվույս սի՛րելիք, բա՛րեկամք, սի՛րեկանք, դո՛ստ, ը՛նկերք, իմ բոլոր պատկերակից մարդիկ: Դուք ինձ գերեզմանը կղեք,

գուք իմ հոգուս ողորմի կտաք, դուք իմ էրեսիս հող կքցեք. կըլի, թե բազընի սիրտը մրմնջա, կըլի, թե բազինն էլ մեկ կաթ արտասունքի ինձ արժանի համարի. բայց, ա՛խ, լեզուս պապանձվում ա, որ միտք եմ անում, ձեռներս թուլանում... Ա՛խ, մեկ դարտակ շնորհակալութուն էլա իմ բերնիցը շե՛ք կարող լսիլ: էլ ի՞նչ եմ անում դժոխքը: Քանց էս էլ մեծ դժոխք ո՞րը կըլի, որ ձեզանից հեռանամ, ձեր խոսքը չիմանամ, ձեր էրեսը շտեսնիմ:

էս տեսակ մտածմունք էին մեր խեղճ հալևորի ուշ ու միտքը բռնել, գրավել: Ուզում էր տերտերի փեղերն էլ համբուրի. էրեսին էր քսում, աչքերին էր քսում, նրա ձեռը իր ծոցն էր տանում յա բերնին էր դնում ու հոտ քաշում: Նաչար քահանեն մնացել էր մաթալ. թե աչքին էր հուպ տալիս, բերնիցն ու քթիցն էր ծուխ դուս գալիս. թե ձեռը բերնին էր դնում, աչքերն էին իրանց աղի ծովը բաց թողում: Ասեր, ինչ անց էր կացել... վախում էր, թե ողորմելի ծերը զնա, էլ ետ չի՛ գա. թե չէ՛ր ասում, ի՞նչ պես կմնար բանը թաքուն, աշխարքը դմբոմբում էր: Բալքի թե որդին մեռնեք, ու հոր աչքը մնար կարոտ, որ մեկ էրեսն էլա տեսնի: Ի՞նչ աներ, աչքը մնացել էր դառնը. ինքը դիմիշ չէ՛ր անում, որ ջրատար հալևորի էլած հոգին իր ձեռին դուս գա. սիրտը քրքրվում էր, աղքըները կտրատվում էին, մնացել էր էրկու սրի արանքում. զվորը շարժում էր, իրան էր կտրում:

— Օհանե՛ս ջան, ո՛րդի, վե՛ր կաց, մի քիչ զնանք դուս, մա՛ն գանք, էրեսներինս հով դիպչի, ինչ ենք տան պուճախը բռնել, նստել: Օրը տաքացել ա, հավեն կտրել. զնա՛նք, աստծու էրեսն էլ մի տեսնինք,— գեջքացել ա, հավեն կտրել. զնա՛նք, աստծու էրեսն էլ մի տեսնինք,— գեջքացել ա, հավեն կտրել. զնա՛նք, աստծու էրեսն էլ մի տեսնինք, որ մեկ մհանով վեր կացնի, որ տերի գլխին, միթքին պաշ անելով՝ ուզում էր մեկ մհանով վեր կացնի, որ բալքի թե դուս զնալիս՝ ձեռն անկաջն ընկնի, շիմանա, թե ի՞նչ խաբար ա, ուրըշների հետ խառնվի, զնա, իրան աչքովը տեսնի, շունքի որ անկաջի լսածն ուրիշ ա, աչքի տեսածն՝ ուրիշ, ու քանի ցավը հեռու ա, ավելի ա ըյար անում, բայց երբ առաջներինս ա, մնում ենք թմբրած, մինչև յարեն իբան-իրան սկսում ա կամաց-կամաց սզլթալ, մրմնջալ ու ետո սազանալ:

— էս մեկ թասն էլ խմե՛նք, տերտեր ջա՛ն, ետո ո՞ւր տանում ես, տա՛ր ինձ. այսուհետև քո եսիրն եմ, քո շունն եմ. որ գլուխս կոխես էլ, ձեռն չե՛մ տալ: Ախր Աղասուն էլ էսօր, սաղ օրը չե՛մ տեսել. առավոտը տանիցը դուս ա զնացել, չի՛ էկել. բաս նրա ջիրիդ խազալը չի՞ պետք է տեսնիմ, բաս նրա աչքերին չի՞ պիտի պաշ անեմ: Առանց նրան կես սհաթ չե՛մ կարալ ապրիլ: Գնա՛նք, ա՛չքիս վրա, կենդանութուն, աստված կարգիդ հաստատ պահի:

Հենց ասեց՝ «Աղա՛սի ջան, գյո՛ղ բալասի (աչքի որդի), էս խմում եմ քո արևասդաղին, արևի՛դ մեռնիմ...», հենց բռնեա՛ մեկ թոփի գյուլլա տրաքեց, դուռն ու փանջարեն ջախըբուրդ արեց, դուզ ճակատի մեջտեղին դիպավ, դուռն ու բեհնը տաղըթմիշ արավ, է՛նպես քամակի վրա գետնին դիպավ մաշված, չորացած հալեորը ու մնաց մորթած ոչխարի պես սուսը-սասը կտրած, ընկած հենց է՛ն սհաթին, որ վեր էր կացել, գրակն ուզում էր գլխին դնի, փետը ձեռն առնի, որ դուս գնա:

— Աղասին ո՛ւր ա... Աղա՛ ջան... Աղասուն տարա՛ն... գլխի՛ս տեր... տններս քանդեցի՛ն... Աղա՛ ջան... օջախդ խավարացրի՛ն... իմ սա՛ր ջան... դո՛ւող փակեցի՛ն, ի՛մ գլուխ... Աղա՛... դա... դա... սի... Աղա՛սի, Աղա՛սի, Աղա՛սի, Աղա՛սի... հրես էկա՛ն, հրես տանո՛ւմ են... ձեռները կապեցի՛ն... ոտները բխով դրի՛ն... վա՛յ... վա՛յ... վա՛յ... աչքս փորեցի՛ն... ո՛ւմ էի մեկ շոռ ասել, որ առաջ էկավ... Գնացե՛ք, հասե՛ք, էն սուրահի բոլին մտիկ արե՛ք... Տեսե՛ք, ի՛նչպես ա ջիրիդ խաղում... Գալիս եմ, գալիս, Աղա՛սի ջան... սարբ արա՛, որ մեկ շարսավս քցեմ, գլուխս կապեմ... Տո՛, տնաքանդի աղջիկ... մեկ ձեռներդ էլա բարձրացրո՛ւ... ի՛նչ ես փետացել, էդտեղ կաղնեկ... Վա՛յ... վա՛յ... վա՛յ... ամա՛ն, էրվեցի՛, խորովեցի՛... Չորանա՛ք դուք, ա՛յ ձեռներ... խավարի՛ք դուք, ա՛յ աչքեր... Հարսի ջան, խաղա՛, է՛: Տո՛, մեկ կոներդ բարձրացրո՛ւ, է՛հ: Վարդի՛քեր ջան, ի՛մ մանիշակ, ի՛մ սմբուլ, ի՛մ ալվան լալա՛զար, ի՛մ խնկան ծաղիկ... աչքերի՛դ մեռնիմ... էրեսի՛դ մատաղ գնամ... ի՛նչ ես ձեռներդ խաչել... ի՛նչ ես քեզ ջարդում... սպանում... Զանգուն մտտիկ ա, մի քիչ կա՛ց, Աղասուն ճամփու դնե՛նք... Դեռ նրա հոգին երկինքը չի՛ հասած... մենք նրանից առաջ կէրթանք էնտեղ: Դարդ մի՛ անիլ... Անկաջ արա՛, մի Աղասու խաղն ասեմ...

Աղասի՛ ջա՛ն, գրլ...խի՛դ... դո՛ւր...բա՛ն...
Դու... ես... մեռ... բա՛գն... ու... պարծա՛նք...
Թա՛գն է՛լ գնա՛ց... պարծա՛նքն է՛լ...
Թո՛ւրն է՛լ գնա՛ց... թվա՛նքն է՛լ...
Տո՛ւն է՛լ ֆանդվե՛ց... պուճա՛խս է՛լ...
Ա՛չխ է՛լ փորվե՛ց... ումբը՛ս է՛լ:

Աղասի՛ ջան, Աղասի՛... Տո՛, ջրատա՛ր... քանի՛ քնիս. լա՛վ ա, լա՛վ... Գնա՛... որդուդ տարա՛ն... գնա՛, ջուրն ընկի... մենք էլ էս ա, գալիս ենք: էս սհաթին էր, որ ողորմելի հերը տասն անգամ գնաց է՛ն դիմեն, էլի ետ էկավ... Քանի որ գլուխը վեր էր քաշում, հենց իմանաս, էլի թաք-

րար խիում, նրան անդունդն էին տանում... Զահել, քսան տարեկան հարսը մեկ կողմն էր գլուխը ծեծում, ջարդում, մազերը քրքրում, իր խեղճ պառավ կնիկը՝ մյուս: էլ հաքընեբին շոր շէ՛ր մնացել, էլ էրեսներին սաղ տեղ չկար, բոլոր ճղել, քրքրել էին. արինը լաշակ, օջախ, ճակատ, դոշ շիլի պես ներկել էր: Ինչ պատի հարսն էր անում, ասումած ո՛չ շհանց տա: Բարձր ձեռով լար՝ ամոթ էր... էս պատճառով սիրտը դհա ավելի էր էրվում, խորովվում... ուղում էր դոշը պոկի, գնա: բաշնըվեր ընկնի... Առաջին խաբարն որ իմացել էին, նրանք էլ հենց, խելքը թոցրուծի պես, հացատանը, որը մեկ պուճախում էր անշունչ մնացել, որը մյուսումն: նրանց տեսած էրազներն էլ պակաս սարսափելի չէին... Մորը՝ ջիրիդ խաղալիս էնպես էր էրևում, թե Աղասու ձին բուդուրմիշ էլավ, վեր ընկավ. հենց էն ա, վրա վազեց, որ որդուն խտտի, վեր թռավ: Հարսի աչքին երևում էր, թե հարսանիք էր, հարամիք վրա տվին, Աղասին մեկ բող ձիու վրա նըստած՝ նրանց առաջ արեց, թրով ծեծելով՝ թող ու դումանումը կորավ: Իր թայդաշ հարսներն ուզում էին, որ իրան բռնեն. փեշը թափ տվեց, ուզում էր, որ նրա ետևիցը կորչի, երեսի վրա վեր ընկավ. աչքը բաց արեց, տեսավ, որ տունը գլխին պտտում ա: Անց կացած բաները որ միտքը չէկավ, էնպես մեկ ծվաց, ծղրտաց, որ ձեռնը երկինքը հասավ, պատերը զրզնդացին: էս ձեռի վրա կեսուրն էլ, հենց բռնիր, հինգ գազ ծուլ էլավ, հենց բռնես, մեկ թուր ջիգյարը խրեցին. հարայ տալով, մազերը պոկելով՝ հարսնի կոնիցը բռնեց, դուս թռավ ու իր կիսամեռ մարդի առաջին թավալ-թավալ էր տալիս, գետինը պոկում, գլխին հող ածում ու նոր մորթած հավի պես, որ դեռ քանի արինը տաք ա, ոտն ու էրեսը քարերին էր ծեծում, ինչպես որ տեսանք: Ա՛խ, ես չե՛մ ուզում բանը երկարացնեմ, թե չէ նրանց արածն ու ասածն լսողի սիրտը կէրեն, կփոթոթեն:

էս ձեռի վրա էր, ինչպես ասեցի, որ մեր անբախտ ծերունին բիրադի վե՛ր թռավ, էլ ո՛չ գդակ, էլ ո՛չ քուրք հարցրեց, տանիցը բողալով, գլուխը ծեծելով, միրուքը պոկելով դուս ընկավ ու հոգին բերնին հասած՝ գլորվելով, տրորվելով իր որդու ոտի տակին գետնին դիպավ ու թրպրտում էր: Ընչանք էն տեղ հասնիլը հարյուր տեղ վեր էր ընկել, հարյուր տեղ ոտն ու ճակատը քարին էր առել, գլխումն ու ջանումն էլ սաղ տեղ չէ՛ր մնացել, հազար քարի էր դիպել ու յարալու-փարալու էլել, ձնի նման սիպտակ միրուքը արնի մեջը սառել, շանին էր կպել, ու հմիկ էլ որդու ոտները լիզում էր, որ մեկ թուր էլ իրան խփի, որ շուտով էս դառն աշխարհիցս պրծնի:

Վե՛յ է՛ն ազգին, որ աշխարհումս անտեր ա,
 Վե՛յ է՛ն երկրին, որ թշնամու գերի ա,
 Վե՛յ է՛ն խալխին, որ ինքն իր կյանքն, աշխարհք
 Ձի՛ պտեղանի ու հարամու ձեռ կտա:
 Ո՛վ որ սարեր կէրթա իրան ֆորսն անի,
 Ո՛վ որ կուզի տեղը նստած մուլ դասի,
 Անտեր ազգին նրա գյուլեն կդիպչի,
 Անտեր գլուխն նրա ֆիսե կլցնի:
 Հա՛վառ, օրենք, տուն, բնասանիք, արբարչուն
 Հողի, ֆարի նեա կֆավին, կֆշանան,
 Քե մեկ ազգ իր շխալն, յախեն թշնամուն:
 Իրան-իրան կտա, կմնա անվաքան:
 Կատաղած ծովն ի՞նչ կհարցնի լաց, շիվան,
 Նրա ֆրթնեն (ալիք) ո՛չ սիրա ունի, ո՛չ հողի
 Քե նար ունիս, մի՛ տար նավիդ գլուխն իրան,
 Աշֆդ թեֆեցիր՝ ծովի տակին կբացվի:
 Դառած արջը՝ փնշացնելով դուս պրծավ,
 Սարեր, ձորեր սասանում են ձենիցը.
 Անմե՛ղ գառը, ո՞ւր ես կանգնել դու սնցավ,
 Քեզ կֆրֆրի՛, ֆախի՛ր նրա ձեռիցը:
 Դաշտ ու գետին դմբղմբու՛մ են, դղրդում,
 Ամալի գոռոցն աշխարհն իրար գլխով տալիս.
 Ա՛նցվորական, ի՞նչ ես համֆիդ մղկտում,
 Գնա՛ էլա մեկ ֆարի տակ, որ պրծնիս:
 Ա՛խ, արեգա՛կ, ֆարի՛ հրեշտակ, մե՛ր մախ,
 Ի՞նչ ես կանգնել, սիրուն աշֆերդ բաց առել-
 Հայի համար որ դուս էլ չգաս դու իսկի,
 Դարդ չի՛ անիլ: Վաղուց է նրա ասողը թեֆվել:
 Քախա, ապարանք, գեեք, գարգարանք ֆշացան,
 Քազավորներ, իշխանք, ֆողաֆֆ հողը մտան,
 Էլ ո՛վ նրանց էթմեներին խեղճ կգա.
 Մեկ թշնամու սրտումն մրգամ աստֆած կա՞:

ԱՌՊՁԵՆ ԳԼԽ ԿԵՐԶԸ

Բա՛ղի վախտ, որ մարդ մեկ ֆանդված տեղի
 Վրա կանգնում ա ու ինքն իր մաֆի
 Հեա ա ընկնում ու անց կացած քաները
 Ֆիֆր անում, ախրում, տրորում աշֆերը,
 Էնպես գիտես, թե է՛ն անբան ֆարերն
 Մեզ ասում ըլին, որ մենք մեր օրերն
 Լանք ու զգաստանանք, շունֆի էս աշխարհ
 Ձի՛ մնալ մեզ համար դադմի մուղարար:
 Հենց իմանաս, թե լեզու են առել
 Պատերն, ուզում են մեզ լալով ասել.
 «Ա՛յ աղամորդի, տե՛ս, ֆո վերջն է՛ս ա.
 Էստե՛ղ էլ կային նորահարս, ֆեսա,
 Էստե՛ղ էլ կային ծնող, երեխա,
 Հարուստ, մեծատուն, իշխան համեշա:
 Բայց ո՞ւր են նրանք՝ հողի հավասար.
 Բայդուշն ա նստում նրանց գլխին անհար»:
 Բայց ա՛խ, թե մեկ տեղ արին ա թաֆել,
 Աշխարհ կործանվել, ազգեր ֆշացել,
 Դազան բուն դրել, ավազակ բնակել,
 Մարդի լերդն ու բոքն կրակ է ընկնում,
 Միսը սրտում, աշֆր սևանում:
 Էս ցավն ա Հայի սրտում բհամ գալիս,
 Երևանու բերդն, Ձանգին տեսնելիս:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԻ

1

Լե՛՛ո քարափի վրա ցից գլուխը բարձրացրնում, թամաշա ա անում հանդարտ, հազար գլխանի դեկ պես, Երևանու հազար տարեկան քավ-թառ, պառաված, շորս կողմը խանդակով կապած, բբջերով դալիմացրած, սուր-սուր ատամները գլխին շարած, հինգ գազաշափ հաստ պարսպով երկու տակ բռնած, մեկ ոտը Կոնդուլը, մեկ ոտը Դամուրբուլադի գլխին դրած, մեկ բերանը հյուսիս, մեկը հարավ բաց արած, շորացած գլուխը երկինքը ցցած, լեն փեշերը երկրումը փռած, անամոթ երեսը կոկած, սվա-ղած, հազար բնով, հազար փանջարա աչքերը դես ու դեն չռած, ջուխտ շանգերով Զանգվի քարոտ, զարհուրելի, սևադեմ ձորը խտտած, դոշին կպցրած՝ անմազ, անլեզու, մարդակեր բեռդը ու դեղնած երեսը հեռու տե-զից ծածկում, ազահ աչքերը գետնին քցում, որ միամիտ տեսնողին դհա շուտով խաբի, դհա հեշտ իր ծոցը քաշի ու բիրադի, անձեն, անսաս կուլ տա, փշացնի:

Պարսիկ նրան շինեց՝ խորամանկ, խաբեբա, թե օսմանցի նրա հիմքը դրեց՝ կատաղի, անհաշտ, ո՛չ գիր կա, ո՛չ թարեղ: Նրա պատմութունը խավարի միջումն ա, մարդ ուղիղ չի՛ գիտի, չի՛ լսել. բայց հազարավոր ժամանակավ՝ անահ, անվախ, պինդ երեսը լիրբ գազանի պես դեմ տված, որքան թոփի, թոփխանի գյուլլեք էլ նրա կոշտ քամակին, նրա կակող դո-շին, նրա բաց գլխին դիպան, ո՛չինչ չի՛ ազդեց, քյար շարեց: Կորցրած թեերն էլ ետ սաղացրած, շարդած ոսկորներն էլ ետ պնդացրած՝ գլուխը վեր քաշեց, էլ ետ շունչ առավ, վեր կացավ, կանգնեց, ուսերը դգեց, ոլո-րեց, սարքեց ու էլ ետ հարբա գալով, հաթաթ տալով, իր գլուխը քորո-ղի, իր շվաքի հետ խաղացողի թուլության, փոքրոգության, անզորության ու հիմար հանդգնության վրա ծաղր անելով, ծիծաղելով, ծափ տալով՝ պպին կանգնեց, մատը ցցեց էս ճողաչեն, այլ ո՛չ Բառաչեն բերդը ու խե-

նեշ դիմոք, իր կոտրած ոտները Զանգվի բերանը խցկելով՝ մնաց տեղը նստած, Զանգվի, որ գիշեր-ցերեկ անքուն, անդարար, գծված, կատաղած՝ նրա բաց դոշին, նրա անիրավ սրտին իր պլոկած ջրի անբերան թրովը, քարի ուրազովը վեր հատում, զարկում ա, բայց տեսնելով, թե չի՛ կարում ջիգրը հանիլ, վրեժն առնիլ, նրան քանդիլ, գոռալով, լանգատելով, կա-կան բառնալով, քիչ-քիչ ձենը փորը քցում ու մունջ մոնջ երեսը կալնում, Զանգիբասառի ծոցն ա մտնում ու հույսը կտրած, սիրտը կոտրած՝ տխուր դես ու դեն ցրվում, ցնորվում ու հազաա բարի, հազար պտուղ ու արդյունք տալով, բաշխելով՝ ճամփեն մոլորում, կորչում ու չի՛ կարում ու սիրուն քվորն էլա՛ Արագին, մեկ խաբար տանի, շունքի Երևանու թա-մարդու, կարոտ բնակիչքը նրա ճամփեն բռնում, նրան սիրով խտտում, իրանց մեջը, իրանց հանդն են տանում, որ նրա սուրբ, կաթնահամ ջրովը իրանց էրված սիրտը հովացնեն, իրանց դառը քրտինքը նրանով լվանան ու նրա տված պտղովը իրանց գլուխը պահեն:

Երևանու բերդն, Հայաստանու հողն, որ հազար տարուց հետ սկսած՝ դառել էր գողի ու ավազակի բնակարան... է՛ն հողը, է՛ն հիանալի աշ-խարհը, ուրտեղ որ դրախտն էր եղեմական, ուր որ աստված, բոլոր աշ-խարհը ջրհեղեղովը երբ որ կործանեց, հայոց սուրբ Մասսա սարը միայն արժան տեսավ, որ Նոյան տապանը նստի, ու Հայոց երկրիցը էլ ետ մար-դիկ բազմանան ու ուրիշ երկրներ էլ շինություն քցեն: է՛ն սուրբ հողը, ուր որ անպարտելին Հայկ՝ անաստված Բելա շար մտքին չհավանելով, իր ըն-տանիքը, իր քաջ, պատվական զորքը հավաքեց, էկավ ու Հայաստանի զարմանալի սարերի, սիրուն դաշտերի տեսույն մայիլ մնացած, Զանգվի դրախտանման ձորը, Զանգվի փրփրաղեղ, անահ ջուրը, Երասխի մար-դախտանման ձորը, Մասսա ու Ալագյազի երկնանման գլուխը, Սևանա ծաղկա-մանդ ծոցը, Մասսա ու Ալագյազի երկնանման գլուխը, Սևանա ծաղկա-փթիթ ձորերն ու սարերը տեսնելով՝ իր մզրախը ցցեց ու իր սուրբ անու-նովը Հայաստան կանչեց ու Բելա անհոգի մարմինը իր նետ ու աղեղին նստեց Հայաստան անհոգի կանչեց ու Բելա անհոգի մարմինը իր նետ ու աղեղին մատաղ արեց: է՛ն սուրբ տեղը, ուր որ Դամիթամ՝ աշխարհ տիրելով, մատաղ արեց: է՛ն սուրբ տեղը, ուր որ իր սիրտն ուզում էր, ու մեր ո՛չինչ տեղ էն պատկերը չճարեց, որը որ իր սիրտն ուզում էր, ու մեր հրեշտականման Արայի սիրուն երեսին կարոտ՝ զորք ժողովեց, էկավ, որ թե նրա սուրբ սիրտը լալով, սիրով շարավի, գոռով նրան գերի անի, որ բալքի նրա սուրբ շունչը իր երեսին դիպչի, ու մեռած ժամանակն էլ նրա մարմինը առաջին դրած՝ գիշեր-ցերեկ սուգ էր անում, որ կամ նա կեն-դանանա, կամ ինքը նրա ոտի տակին հոգին տա: է՛ն աշխարհը, ուր որ Զարմայր՝ Աքքիլեսի հետ Հեկտորի դեհն ուզեցավ պահի, Պարույր՝ Արթակի հետ Սարդանաբաղին էրեց, Տիգրան՝ Կյուրոսի հետ Ածղահակա հոգին առավ, Վահե Դարեհ Կողոմանի հետ Աղեքսանդրի ճամփեն ուզեցավ

նին էին ծարավել, որ իրանց անկուշտ փորին մատաղ անեն, ու մեկը ծամում էր, մյուսին տալիս, մյուսը արինը խմում, մեկի շանգը քցում,— մնացել էր հարիր հիսուն տարուց հառաջ օսմանցոց ձեռին, որ Նադր շահը դուս էկավ ու Հնդուան, Արաղստան ոտի տակը տալուց հետև հրեաքը հո գաթթեց Երևանու վրա: Սար ու ձոր նրան գլուխ էին վեր բերում, մեկ բուռը հողը ու լենաշալվար օսմանցին ո՞վ էր, որ առաջին դիմանա: Հենց Մուրադ քափի գլխին, Քանաքուց մի քիչ բարձր, նրա շաղրի ծերն էրևաց, գաշար Հասան Ալի խանը օսմանցվին ընշանք Ղարս մին քշեց, ու կտրիճ գորպայետը էնքան թուրն ածել, օսմանցվի գլուխ էր թոցրել յա ուս վեր բերել, որ ձեռը փետացել էր, թուրը գուլացել, ու ինչ ժամանակ հո դառավ ու Նադր շահի շաղրի առաջին որ մզրախը չպրտեց, մզրախը գոզալով դետնումը ցցվեց, բայց քաշի արած տղամարդկությունը շահի աչքումը տնկվեց, ու պատվի, փառքի փոխանակ՝ ողորմելի խանի աչքերը իսկույն հանել տվեց, որ արեգակի առաջին լուսինը չերկի, ու իրան անունը չկոտորվի: Էս կույր ողորմելին էր, որ օսմանցվից հետո Երևանու խանությունը ստացավ, ու էլի պարսից անիծած ոտը մեր աշխարհը մտավ: Սրանից հետո իր ախպեր Հուսեյն Ալի խանն սկսեց նստիլ, որ է՛նքան աշիգ, խեղճ էր, մինչև վրաց Հերակլ թագավորն էկավ վրեն, շարդեց ու 3000 թուման էլ հարկ դրեց ուսին: Սրա որդի Մանմադ խանն էլ որ նստեց, Աղա Մանմադ խանն, որ ավելի անունն Ախտա շահ էին կանչում, դուս էկավ, Նադրի պես սար ու ձոր շարդելով՝ ինքը դեպի Ղարաբաղ ու Թիֆլիզ երբ միշ էլավ, իր ախպեր Ալի Ղուլի խանին Երևանու վրա դրկեց: Բայց մինչև Թիֆլիզու գերին Երևան չհասավ, Մահմադ խանը երկրի խալխը գլխին, բերդումը թոփ արած՝ իր ջիլավը թշնամու ձեռը չի՛ տվեց, որ Երևանու բերդի շուրս կողմը կտրել, նստել էր, բայց կոխ չէ՛ր տալիս, շունքի խանն ասում էր.

— Երբ Թիֆլիզ կանիք, ես ձերն եմ ու ձերը:

Թիֆլիզ առան, էրեցին, հարի տուտը Երևան հասավ թե չէ, խանի մեջքը կտրվեցավ: Ալի Ղուլի խանը մտավ բերդը, Մահմադ խանին դոնաղ արեց ու, հացի վրա հենց, ոտն ու ձեռը կապիլ տվեց ու Պարսկաստան ուղարկեց:

Պատմում են, թե բուրբ խաների միջին սրանից լավը չէ՛ր նստել: Մեկ քանի օր որ անց ա կենում, մեկ գիշեր հանկարծ մելիք Աբրահամին կանչիլ ա տալիս: Ողորմելու արինը ջուր ա դառնում, բայց հենց կուշտն ա գալիս, սրան բարկացած հարցնում ա, թե ինքը լսել ա, որ հայերը առանց զանգակի ժամ չեն գնալ, ի՞նչպես ա, որ զանգակի ձեն չի՛ լսում: Մելիքը որ գողալով չի՛ ասում, թե նրա ահու չե՛ն տալիս, իսկույն բարկանում, հրամայում ա, որ գնա, հայերին ասի, թե նա էկել ա, որ խալխին

պահի, նրանց տիրություն անի, նրանց ցավին հասնի ու ո՛չ նրանց նեղացնի: Ու էս արժանահիշատակ խանն ա, որ խալխի խարքը, կոռը բաշխում, շատ ումուդ, շաֆաղաթ ա տալիս, բայց թուրը երկար չի՛ կտրում: Ախպորը որ Ղարաբաղումը Սաղըղ խանը չի՛ սպանում, Երևանու հայ, թուրք բերդը բռնում, սրան զոռով դուրս են անում, որ դաշարի անունը իրանց վրա չըլի, էնպես որ ողորմելին հազար մուննաթով ու աղաշանքով, բռանց ա գլուխը պրծացնում ու էլ հո իր երկիրը քաշվում: Փոքր վախտ սրանից հետո Մակվա խանն ա գալիս, Երևան նստում, շունքի որ Մահմադ խանի ազգականն ա ըլում: Ձաթ Ալի շահը որ նստում ա, Մահմադ խանը շահի մորը մեջ ա քցում, մինչև 10 000 թուման Երևանու փող ուղվաթ (կաշառ) խոստանում ու էլ հո գալիս, իր տեղը բռնում:

Էս միջումն ա ըլում, որ Նախշվանու բոռ Քյալբալի խանը Ղարսա վրա կոխվ ա դուս գնում, փաշին ջարդում, երկիրը ոտնատակ տալիս, ու ուսն էլ նոր Փամբակ առած՝ էնտեղ մեկ մայր ա ըլում, ավելի անունը Ղարա (սև): Խանը հո դառնալիս ուզում ա, որ Փամբակ էլ մեկ ատամին խփի, ու որ լսում չի՛ թե Ղարա մայրը մեկ քանի հարիր մարդից ավելի ո՛չինչ չունի, հրամայում ա, որ գնան, նրան սաղ-սաղ բռնեն: Բայց ոսի սաղաթի ու թոփի հունարը դեռ չեն տեսած ըլում ողորմելիքը: Իրեք-չորս անգամ էնքան ղոնշունը վրա է տալիս, բայց տեսնելով, թե ուսը պատի պես կանգնած՝ գլուխից էլ չի երես հո դարձնում, փոխանը կատու ընկած՝ ձիու գլուխը շուռ ա տալիս ու իր հողը գալիս:

Էլի էս միջոցումն ա ըլում, որ անիրավ Մահմադ խանը շահի հետ խոսքը մին ա անում ու քաջահաղթ Յիցլաճուվին խաբնով իր մոտ ա կանչում, որ բերդը ոսին տա: 3000 մարդով որ նա Երևան չի՛ մտնում ու տեսնում, որ խորամանկ պարսիկը կամեցել ա նրան ականաթի մեջ քցի, մըտնում ա թուշ Երևանու մեջիդը, ու իրեք ամիս էս քաջ հսկայն, առանց հացի, առանց օգնություն, էն շոգ ժամանակին, որ մարդի գլխին կրակ ա վեր թափում, էն թանկությունն ա ըլում, որ աղի լիտրը մեկ մանեթով ճարվելիս չի՛ ըլում, ու շահն էլ անթիվ, անհամար զորքով գալիս, սար ու ձոր բռնում ա, ու ոսի ղոնշունի շատն էլ որը սովն ա սպանում, որը շոգը, ու հայերն են ըլում հաց տվողը, ոսի քոմակը, մանավանդ կենդանի նահատակ Հովհաննես եպիսկոպոսը, որ էջմիածնա ամբարները դարտակում ա, որ բալթի թե էնպես բան ըլի, որ ուսն Երևան մնա, բայց աստուծո հրամանը չի՛ ըլում, Յիցլաճուվը էնքան գազանի ոխից իր մեկ բուռը ղոնշունը ու հայերին հավաքում, էն վախտն ա քաղաքը մտնում, որ սաղ վրաստանը, Կավկազը ղոնմիշ էլած՝ մեկ-մեկու ուտելիս են ըլում: Մինչև Ղազախ ղզլբաշի ղոնշունը նրա աղաքն ու քամակը բռնած՝ կովելով գա-

լիս են, բայց էլի գլխունքը քորելով ետ են գառնում, ու Յիցիանովի ոտն ու երկրի խաղաղութիւնը մեկ ա ըբում, էնքան անուն ա ունեցել էօ քաջ հակայն: Հալվաբարու հայերը որ կան, էն ժամանակն են իրանց երկիրը թողում, քոչոս ա քըը մեկը Աբրահամի, որը Հովհաննես ուղբաշու ձեռի տակին՝ գալիս, քաղաքը մանում:

Իրուք որ ետ ա դառնում, Մահմադ խանին բռնում, Պարսկաստան են տանում, ու նրա տեղը Թավաֆյալ խանն ա գալիս, նստում, որ Գուզաֆիչի հետ կոխվ ա աալիս: Արան էլ փոխում են, Հասեֆն խան սարգաթը ու իր ախպեր Հասան խանն են Երևան գրկում, որ մեկ քանի տարվան միջումը Ղարս, Բայազէզ, Ճրպրում ուրի տակ տվին ու օամանցվին կատու էին շինել: Կարելի ա, թե Երևան էնպես բարի, ազնիվ, խաշի ցալին հասնող, աշխարհաշեն մարդ չէ՞ր տեսել, ինչպես որ սարգարն էր. բայց ինչքան նա բարեսիրտ էր, էնքան չար, գազան, գծաթէ էր նրա ախպերը, որ ոտը փոխելիս՝ սար ու ձոր դաղում էին: Նրա համար հո՛ մարգի, հո՛ սոխի գլուխը, բալտը մեկ էր:

էօ էր, որ ասաճած գլխին բարկացաճ, էլածն էլ ձեռքը խլեց ու խեղճ հայերի էքված, խորոված սիրտը անշախ մի անշախ հավացրեց, ու էսօր խաչն ա նրանց պահում, ու ո՛չ Ալու փանջեն նրանց սասանացնում:

Օրհնվի՛ր էն սհաթը, որ ոսի օրհնած ոտը Հայոց լիս աշխարհը մտավ ու զգլբաշի անթծած, չար շունը մեր երկրիցը հալածեց: Քանի որ մեր բերնումը շունը կա, պետք է գիշեր-ցերեկ մեր քաշած օրերը մտքըներս բեքենք ու ոսի երեսը տեսնելիս՝ երեսներիս խաշ հանենք, աստծուն փառք ասանք, որ մեր ազոթը լսեց, մեզ ասու թագալորի հզոր, աստվածահաստ անոթ ասակը բերեց: Բայց թե մինչև էս բախտին հասնիլը փ՛նչ օր ենք քաշել, փ՛նչ գլուխը ա գիպել մեր խեղճ ազգի գլխին, փ՛նչ թրեր ա նրանց լեզուն ու թաքը կեքել, էրել, նրանց արիւնը վեր տծել, քանի՛, քանի՛ անգամ են քաշել, տեղահան, տեղահան էլել, քանի՛, քանի՛ փշխանք՝ որը կրակով, որը փոսի տակին, իրանց հոգին ալել, ու ուզում ա իմանալ, հետս դա, քնանք էլ ետ Երևան:

Թ՛ող լառը չի՛ իմանա, թե ես Երևանու ծնունդ ըլելով՝ նրա հոգի ու ջրի սեղն ու էնքան սիրտս քաշում, տանում. չէ՛, գիտե աստված: Երեսա եմ էջել, որ էնակաանց դուս եմ էկել, ամա էսօր էլ, որ մտածում եմ, թե Չանգ-ճի Կարմնիցի գլուխը յա բազաճի մեյգանովն անց կենալիս ինչպես էր իմ լուսահագի հերք փնճ ասու-ձեռով անում, շունքի լեզվով խոսալն էլ գազարի էր բերում, որ թեզ անց կենանք, մեզ թուրք շտեմի, որ մասծում եմ, թե քանի՛, քանի՛ անգամ, հենց մեր աչքումը, յա մենք ենք գլբաշ յաբալու ալել, յա նրանք մեզ, ջանա վրես սրտում ա, միտս վեր թափում:

Դեռ ոսին շտեսած՝ մեկ էլ մտնինք Երևան, շունքի մեր հայրենիքն ա, մեր նախնիքն են էնտեղ կացել, տիրել, մեռել, թաղվել, էն ժամանակը կիմանանք ոսի զաղրը ու մեր բախտավորութիւնը գինը. ո՞՞ ուղու՞ ա՛՛ գա:

Երևանու բե՛րդն, Երևանու բե՛րդն, ա՛խ, որ ասաճաթ բացվելիս նրա էն լաշար գլուխը մարդի աշքով չէ՛ր ընկեում, հենց իմանա, թե դժոխքն ա իր բերանը բաց անում, ատամները դճտացնում ու իր ապականյալ, թունավոր, դառը շունը շորս կողմը փոփրալով փշում, ցրտում, փոնչացնում, որ կարենա իր հոտած աղքեների կերած, լախած արթար ջանք մարսի, էլի շանգերը դուրարա քցի, էլի հազար անմեղ, արդար հոգի անծամ կուլ տա, իր անկուշտ փոթին մատաղ անի: Արեգակը մտնելիս հօ, հենց իմանա, թե Ստդայելի որդիքն ու զավակները, նրա գորքն ու գորապետներն ըլին իրանց դիվական խաղը խաղում, իրանց դժոխային քեֆն անում, ու բոջերի գլխին մեկ կտրած գլուխ էստեղ էին ոտի տակ տալիս, մեկ անգուլիս լաջ էնտեղ էին կտոր-կտոր տնում, վրեն թքում, ծափ տալիս, ծիծաղում, հրհում, քրքում ու թրով, մորախով յա փետով մեկ մեռած մարմին էս կողմն, էն կողմն գլորում, քացի տալիս ու ներքե քցում: Ճաշվա ժամանակին, հենց իմանա, մեկ կրակի սար ըլեր էնտեղ կանգնած՝ փոք, ծոց տաք քուրուրթով, բոցով լիքը, ծխում, բորբոքում էր, որ բերդանթիթ ճոնչա, բացվի, տրաթի ու ինչ կա, չի՛ կա, տակո՞ղն անի, լափիս Ամեն մեկ բուրջը, ամեն մեկ բաղանք ոսկորով, ջամդաթով յա անմեղ դաւթաղներով լիքը, քած խոզի պես, հենց իմանա, ծանրացել, փորքներն էլ շէին կարում քաշել, էնպես ուռել էին, որ բիրադի ճաքին, պատոին, կտոր-կտոր ըլին:

Մեչրների ոսկեգարազ գլխներին արեգակի շողքը դիպչելիս, պլպլալիս, հենց իմանա, էն իրանց միջի անսխիտ նամազ անողների անխողմտանք հոգու շնչովը փքված՝ ուզում ըլելին աստծուն փառաբանալ, թյուն, աղոթք անելու տեղը, որ երկրին խաղաղութիւն, դինջութիւն տա, սոգոմական կրակն ըլելին ուզում երկնքիցը վեր ածիլ տան, որ սար, ձոր էրեն, խորովեն, տակով անեն: Հայի թշնամի մոլլեն, որ գիշեր-ցերեկ ուզում էր, որ յա քրիստոնեութիւն անունը վերանա, յա Հայ ազգի, մի-նարեն որ չէ՛ր նի ըլում, որ ազան տա, ու իրան հավատացյալ ժողովուրդը բը գան, իրանց իմամներին, իրանց Ալուն, Մուրթուզալուն աղոթք անեն, որ էն դիտումը գծաթի փաշ ըլին, ձեռն անկաջին որ չէ՛ր դնում ու ծվում, հենց իմանա, հայի հաճար սաղայելյան փողն ըլի փշում, որ իրանց գլուխը լամ, շունքի շատ անգամ էր պատահում, որ մեկ խեղճ, անճաթ գլուխը լամ, շունքի շատ անգամ էր գալիս էս հարադին, որ իր աղոտուն անխ-

մեկ քանի շահի ձեռք բերի, որ տանի, իր քյուլֆաթներին պահի, է՛ն տեղն էին բացում, է՛նքան էին ոտին, գլխին վեր հատում, որ հացն էլ էր մոռանում, էկած ճամփեն էլ, իր օղլուշաղն էլ շունքի բեղաֆիլ մեկ թուրքի շորի դիպած, մուտառած էր ըլում:

Աշխարհի գլխին, հենց դիտես, կրակ պետք էր վեր գար, է՛նպես էր ամեն մարդ սասանահարվում, սարսափում, որ իր գլուխը պահի, բալի տակ շընկնի: Ի՞նչ ասեմ, ի՞նչ պատմեմ. կըլի, որ ի՛սկ սաղափեցան փողն ու դատաստանի օրը էնքան սարսափելի չըլին, շունքի աստուծո ողորմության հույսը էլի կա, ինչքան էս օրերը, որ ըրդունը գալիս՝ մարդ չէ՛ր իմանում, թե երաբ առավտոր կհասնի՞, լիսը բացվելիս՝ ումուղ չո՛ւններ, թե սաղ-սալամաթ, մթանն աչքը խփի՞, էնպես ահում, դողում էին երկրի խալիւր:

Երեւանու բե՛րդը, Երեւանու բե՛րդը, ա՛խ, աչքս դուս գա, քանի՛, քանի՛ ողորմելի հայի միս ա կերելի, քանի՛, քանի՛ անմեղ հոգի՛ տարիքներով շարշարվելուց, տանջվելուց, կենդանի նահատակ ըլնուց, կրակի, բոցի, երկաթե շամփրի, թոխմախի, կրակած քարփջի տանելուց, համբերելուց ետը կամ թոփի գլուխի հետ ա թռել, հաղար կտոր էլել, կամ տարաղաջի (կախաղանի) վրա ա գոռալով, երկինք, երկիր աղաչելով, իր միսն իր ատամներովը կրծելով, աչքերը դուս տրաքելով, դովում, զարդաշ, իրավորի, ազգականի, իր որդոց, զավակաց ձենը լսելով, տրորվելով, փոթոթվելով՝ հոգին ավանդել, երկինքը գնացել, որ պրծնի էս դառն աշխարհիցը, էն կատաղի գազանների ձեռիցը: Քանի՛, քանի՛ ջահել երիտասարդ՝ մեկ սաղ օջախի մեն մենակ որդի, մեկ աղքատ, չբավոր տան սին, մխիթարություն, մեկ տասը գլուխ քյուլֆաթի տեր ու ապավեն, իր ծաղկած, դալար հասակին, իր ըմբրի ու արեխ նոր բաց էլած ժամանակին կամ սաղ-սաղ քերթվել ա, կամ իր պատվական գլուխը գառան պես թրին դեմ արել, որ երկնքումը իր ջահելության մուրազն առնի, վայելի, շունքի երկիրը Էրա անարատ արնին էր ծարավ, որ շուտով խմի ու բալքի կշտանա:

<3>

Մի՛րելի կարգացող, իմ ա՛չքի լույս հայ, էս քո հավատակիցքն ու հայրենակիցքն են, որ ես ասում եմ ու էրվում. քեզ հետ մեկ ավազանից ծնվել, քեզ հետ մեկ մեռոնով օծվել, մեկ խաչով կնքվել, երա՛բ, որ լսում ես, սիրտդ ի՞նչ ա ասում, ջիզարդ՝ ի՞նչ: Գիտեմ, որ ասում կըլիս մտքոմը՝ էսպես օրը գնա, ո՛չ ետ գա, քո թշնամին էս կրակի մեջը շընկնի: Գիտեմ, որ սիրտդ էրվում, խորովվում կըլի, ու ուզում ես, որ էս անիրավ ազգի երեսին էլ ժտկի շանես, նրա՛ն տեսնելիս՝ գլուխդ առնիս, կորչիս,

բայց, հավատացի՛ր ինձ, մեղավորը նրանք չեն, մենք ենք: Մենք որ իրար թասիբ քաշենք, իրար քոմակ անենք, իրար պայծառացնենք, շենացնենք, ծովն էլ տեղիցը վեր կենա, մեզ տակով չի՛ կարալ անել, ինչ թե օսման-ծովն յա պարսիկը: Մեզ ամենաբարի արարիչը է՛ն հոգին, է՛ն խելքը, է՛ն շնորհքը չի՛ տվել, որ նամարդի մուհտաճ մնանք: Աստված հիմիկ մեղ լիս շնորհքը չի՛ տվել, որ նամարդի սարերը չեն՝ դիմանալ, որ ջանք անենք, մեա բաց արել, ուսաց թրին սարերը չեն՝ դիմանալ, որ ջանք անենք, մեկըզմեկու սիրենք, մեր լեզուն, մեր եկեղեցին էնպես դայիմ բռնենք, ինչպես մեր երջանիկ նախնիքը, հավատացի՛ր ինձ, աստված էլ կսիրի մեզ, մարդ էլ:

Լավ չի՛ սկսած բանը թողալ ու էսպես քարոզ ասիլ, ես էլ գիտեմ, ամա սիրտս չի՛ դիմանում, ի՞նչ անեմ: էլի մեր գեղըցոնց ասածն ա միտքըս գալիս: Խալիի մեղքը չի՛, որ ճամփից դուս են էկել, իրար մոռացել, մեզ նման կարդացողի ոտները պետք է ծառիցը կապած, ամսով սոված պահած: Ախր թե շատ առնողիցը շատ կպահանջեն, բաս դատաստանի օրը ի՞նչ ջուղար կտան ինձ նման գրի սեն ու սպիտակն իմացողները, որ էլ ուրիշ բան չենք ֆիքը անում, հենց ուզում ենք՝ լավ ուտենք, լավ խմենք, քյահլան ձիու վրա նստինք, շալ-շալ մանեթները ջեբըներումս շխկշխկացնելով, ձեռքներին դողողալով, խաղացնելով ման գանք, քեֆ ու մարաքյա անենք: Շինած արաղ կոնծիլը, Կախեթու գինին անոշ-անոշ ու մարաքյա անենք, դրոշկով փառալոր, ուռած-ուռած ման գալը, զառ, դուխմիլը, կառեթով, դրոշկով փառալոր, ուռած-ուռած ման գալը, զառ, դուխմաշ հաքնիլ-մաշիլը, նոքար-բեքարի՛ ձեռին ջուր ածիլը, երեսի հով տալը, տաք յորդանի տակին, փափուկ դոշակի միջում շնթոխն ու թավալ տալը, ոտ ու դուխ գարդարիլը մեզ թե դժոխքը շտանին, դրախտը ըսկի չեն տանիլ, հարկիդ:

էդ երեսիքն էլ գիտեն, կասես ինձ, բայց ի՞նչ անես. բանը գիտենալը չի՛, բանն անիլն ա: Ես ինձ վրա եմ ասում, թո՛ղ ուրըշի սիրտը շնեղանա: Ընչանք փողը չեմ առնում, ո՛չ գիրք եմ տալիս, ո՛չ աշակերտ կարդացնում: Լազգին ու թուրքի մուլքը էնպես չեն անում, անփող են իրանց հացնում ա: ազգի երեսիքը կարդացնում, էլի աստված նրանց ողջը հասցնում ա: Հենց մե՞զ պտի սոված սպանի: Ամեն մեջըդի հայաթում, գեղ տեղարենքն էլ, մեկ մեծ վարժատուն կա, ուրտեղ երկու- երեք լեզու են սովորում. մեր եկեղեցիքանց հայաթներումը լազլազն էլ բուն չի՛ դնիլ, բաս ի՞նչ կըլի, որ ազգի սիրտն էլ քիշ-քիշ չի՛ հովանալ:

Ով թուր չի՛ առել ձեռքը, թրի դադրն ի՞նչ կիմանա. ով թվանք չի՛ բցել իր օրումը, ֆորս ի՞նչպես կաբա անիլ: Քրդին հազար տարի ասա՛, թե հնդուհավի միսը, զաբուլ փլավը հիանալի կերակուր ա, տո՛, որ նա իր օրումը նրանց համը չի՛ առել, իր սոխն ու մածունը, թանն ու ճաթը

շանք, շարշարանք, սով, մահ հանձն առավ, որ իր սուրբ եկեղեցին, իր լիս, լուսավորչադավան օրենքը ամուր, հաստատ ու անխախտ պահի: Է՛ս ա հսկայութուն, սրտապնդութուն, մեծահոգութուն, քաջութուն, կամաց հաստատութուն, հոգու կարողութուն ու զորութուն, որ աշխարքիս վրա, ջրհեղեղիցը դեսը, մեկ ազգ էլա մինչև էսօր չի՛ կարաց ու չի՛ էլ կարող ցույց տալ: Սար ըլեր՝ փուլ կգար, երկաթ ըլեր՝ կհալչեր, կմաշվեր, ծով ըլեր՝ կպակսեր, կցամաքեր, բայց աստվածասեր Հայ ազգը մինչև էսօր գերօրինակ հսկայությամբ տարավ բոլոր ու իր անունը պահեց:

Թողա՞նք էն խեղճ, քոթրոմած, աչքից, ձեռից, ոտից ընկած, էն սիրուն տղամարդ երիտասարդ հայերը, որ էսօր էլ Երևանումը, որը ջուխտ աչքով քոռացավ՝ ա՛խ, ո՛խ քաշելով մաշված ա իր հարսի, օղլուշաղի երեսին մտիկ տալիս, որը ո՛չ գալով ա հաց կարում ուտիլ, ո՛չ ձեռով, ուրիշը պետք է, երեսի պես, թիքեն բերանը դնի, շունքի ո՛չ պոռշներ ունի, ձեռներն էլ ուսաբերնիցն են կտրել,— որը քոթրոմացել, անդամալուծ ա դառել, սելով են ման ածում, որը քիթ շունի, որը լեզու, սրտըներն ուզում ա տրաքի, որ ուրիշը խոսում, խնդում ա, երեսիքը լալիս յա ծիծաղում են, բալքի թե մեկ ազար, մեկ մոտրազ ունի սրտումը, լալի (մունջ) պես, մանուկ օրորոցկանի պես ոտին-գլխին պետք է անի, որ միտքը հասկանան, բայց ինքն ուրիշին ո՛չ մեկ չոռ ա կարում ասիլ, ո՛չ մեկ ջան: Քանզի՛ էսպես տերութունը, հաստատ մնա՛ Ռսի թագավորութունը, որ մեր ազգն ու աշխարքը գերութունից ազատեց, իր բարեգութ ձեռի տակը բերեց ու հոր պես մեզ խնամում, սահպանում ա: Էն ի՞նչ լեզու, էն ի՞նչ աչք պետք է ըլի, որ ամեն մեկ երկինքը տեսնելիս փառք շտա աստծո, երեսը գետինը չքսի ու մեր ամենողորմած կայսերը կյանք, առողջութուն, զորութուն, նրա արքայազն որդոցը ու զավակացը՝ կենդանութուն, բարեբախտութուն, ու հզոր տերությանը՝ հաստատութուն, պայծառութուն, մշտական տևողութուն շխնդրի, շողաչի:

Էսքան բաները լսեցիր, սի՛րելի կարդացող, բաս ի՞նչպես չի սիրող վառվիլ, որ դու է՛ն ազգի որդին ես, որ էսքան տանջանք քեզ համար քաշեց, ինքը նահատակվեց, քո կաթիլ ու արինդ ուրիշ ազգի հետ շխառնեց: Էնպես կարծում ես քի՛չ բան ա, հազար տարով էս օրը քաշիլ, էլի ազգ պահիլ, որդի մեծացնիլ, անուն, լեզու, հավատ ունենա՞լ: Ա՛խ, էս միտքը անողը էլ ի՞նչ սիրտ պետք է ունենա, որ իր լեզուն, իր ազգը չսիրի:

Ասենք՝ բլբլուլի լեզուն քաղցր ա, վերու հավին (խոխոբին), սիրամարդին աստված գեղեցիկ գույն, սիրուն թևեր ու բմբուլ ա տվել: Ասենք՝ վարդը շատ գովելի ա, բաս ընչի՛ չի մանիշակը իր ռանգը, իր հոտը նրան

տալիս: Մի՞թե վարդին տեսնողը մանիշակին չի՛ սիրել: Սարի անհոտ ծաղիկն էլ իրան տեղը, իրան փառքը վարդի հետ չի՛ փոխիլ: Մի՞թե բլբլուլի լսողը կանարեյկին էլ չի՛ պետք է պահի: Ամեն բան իր գինն ունի, շաքարեղենը քաղցր ա, ամա հացի տեղը ե՞րբ կբռնի: Շամպանսկի գինին անոշ ա, ամա ի՞նչ անես, որ մեր երկրումը չի՛ դուս գալիս, մեզ թանկ է նստում: Ասենք՝ ջալահիրը, ալմալը շատ ջուհար ունի, շատ մեծ դին, ի՞նչ անես, որ նրանով տուն շինիլ չի՛ կարելի, ամեն մարդի ձեռք չի՛ ընկնում: Ասենք՝ հարևանդ հարուստ ա, օրը տասը տեսակ կերակուր ա ուտում, ձեռք որ չի՛ հասնի, պետք է որ քո հացն է՛լ դեն քցես:

Ա՛խ, լեզուն, լեզուն. լեզուն որ չըլի, մարդ ընչի՛ նման կըլի: Մեկ ազգի պահողը, իրար հետ միացնողը լեզուն ա ու հավատը: Լեզուդ փոխի՛ր, հավաստ ուրացի՛ր, էլ ընչո՞վ կարես ասիլ, թե ո՞ր ազգիցն ես: Ինչ քաղցր, պատվական կերակուր էլ տաս երեսին, էլի իր մոր կաթը նրա համար շաքարից էլ ա անոշ, մեղրից էլ: Մեր կաթն էլ որ ծախենք, անող չի՛ ըլիլ: Մեր աչքը որ հանենք, ուրշին տանք, ուրիշը կարելի՞ ա դնել տեղը: Մեր օրորոցի վրա մեր լեզվով մեզ նանիկ ասեցին, է՛ն էլ ա մեր միտքը չի՛ պետք է ընկնի՞: Ասենք՝ նոր ապրանք շատ ես առել, հինը պետք է դեն ածած: Էն վայրենի ազգերն էլ իրանց սոպու լեզուն աշխարքի հետ շեն փոխիլ: Հո լսել ես շատ անգամ մուզիկի ձեն, ասա՛, քո սազն ու բայթի՛ն ա քեզ դիր գալիս, թե՞ էն: Էնպես մարդ կա՛ տասը-տասը հինգ լեզու գիտի, ամա նա իր լեզուն միշտ ամենիցը լավ աշի, իր ազգի հետ խոսալիս ամոթ ա համարում կամ ուրիշ լեզվով իր միտքն ասի, կամ ուրիշ բառ հետը խառնի: Խառնի՛ր քո սիրեկան խաշի հետ ձուկը, շաքար, կանֆետ (շաքարեղեն), շամիչ, չիր, խիզիլալա, տե՛ս, ի՞նչ համ կունենա:

Ախր որ ասեմ ես՝ փրոֆուլիպասա արի, սուլչնա եմ, օփիծաքսա էլա, փռոշենի տվի, սանյաթիե շատ ունիմ, գլուխս ֆրոծիքսա էլավ, փեզխեք-նի մարդ ա, բազիոյնիֆ ա, յափեթնիֆ օբմին ես, գնանք ֆուփաքսա ըլինք, սոփրանիեմեն եմ գալիս, փրոֆուլիպասա արին, ճամփին ֆեթքի ուրփմոն ա, շատ լալափոք սլուչիքսա չի՛ ըլում և ալն: Ա՛չքիս լիս, մի մտածի՛ր, թե լսողն ի՞նչ կասի: Իսկ գիտուն, լուսավորյալ մարդը նա է, որ ամեն լեզու, քանի կարա, իստակ խոսա: Դու քո լեզուն որ իստակ խոսաս, ի՞նչ վնաս ունի, հենց գիտում ես խելքդ ձեռիցդ կառնե՞ն, թե՞ սովորած իմաստութունդ ջուրը կթափի, կամ թե չէ, տերության սիրտն ես ուզում շահի՞լ: Բարեխնամ տերութունը ե՞րբ կուզի, որ մարդ իրան լեզուն կտրի, իր ազգիցը հեռանա: Բաս էլ ո՛ւր են էսքան վարժատուն շինում, վարժապետ պահում, աստիճան, պատիվ տալիս: Ֆրանցուզ, նեմեց, ինգլիզ որ քո լեզուն սիրում, գովում են, քանի՞ պատիկ դու էլ պետք է սիրես ու գովես:

յա թե չէ, մեկ ճամփի միջում, իրար գլխի հավաքվել էին, նստել կամ պտիտ էին դալիս, իրար կտցահարում, իրար թևերից քաշում, որ մեկի գտած որսը ձեռիցը խլեն, փայ անեն, իրանց ձագերին էլ տան կամ հետընկերը տանին: Օձ, կարիճ, խլեզ, բզեզ ու ինչ կերպ ջանավար ասես՝ մորեխ, մծեղ, մեյդան էին բաց արել: Որը մեկ քոլի տակիցը, որը մեկ քարափի բաշիցը, որը խոտերի միջին, կամաց-կամաց ժած գալով, պոչ ու գլուխը իրանց քաշելով կամ ծլունգ ըլելով, էլ ետ տազ անելով կամ դետնի ապառաժի վրա սողալով, փշտացնելով, շվացնելով, փշշացնելով, ծվալով, ժղրտալով՝ ոտն էին էլել, ուզում էին իրանց արևի ձենն ածեն: Որն էլ իր քնի առաջին արևկող անելով՝ գլխըները հանել, մունջ-մունջ անկաջ էին գրել, սուր-սուր աչքըները ցցել, պելացել, շլացել՝ էս կողմն, էն կողմն մտիկ էին տալիս, որ ոտքը խաղաղվելիս դուս գան, մի քիչ շունչ քաշեն, իրանց քեֆն անեն, իրանց ողղը ճանկեն, էլ ետ իրանց բունը մտնին, էլ ետ գնան, քնին, դինջանան:

Բաղի պատածակի արանքից կամ քարի ծերից էլ մեկ նաչար բայդուշ (բու)՝ գլուխը խոր վեր թողած, քիթ ու պոռունկ կիտած, ծանրացած, գետնին նայում էր, իր սև օրը լաց ըլում: Հավի թշնամի ուրուրն էլ (ձերեն) թևերը փռած, շանգերը սրելով, բաց ու խուփ անելով, կտուցը սրբելով կամ դոշը քուլուլելով, երկնքի տակին գլուխը դոշի տակին քաշ քցած՝ սուր աչքերը էս դեհն, էն դեհն էր քցում, պտտում, հազրվում, որ բիրդանրիր, ական թոթափել վեր վազի, մեկ լղպոր ճտի գլխի, — որ իր մոր թևերի տակին կամ մոր գլուխը քորելով, թևը քաշելով, ծվծվալով, կտկտալով կամ կտուց-կտցի տալով, մոր կրխալուն, ծվալուն անկաջ դնելով՝ սուսփուս նստում էին իրար հետ կամ քուլուլ էին անում, — կամ մեկ խեղճ անճար լորի քամակի խփի ու ճվճվացնելով, ժղրտացնելով՝ վեր քաշի, քրքրի, թեթրի ու իր ազահ փորին մատաղ անի:

Ահա՛ գեղեցիկ, անզույգ օրինակ անսիրտ, բարբարոս Պարսից՝ ժանդ բռնակալաց, մաշողաց ազգի, երկրի Հայկա զավակաց:

էսպես մեռել, լուվել էր բնությունը, ու մեկ շփվու էլա մեկ տեղից չէր լսվում: Միմիայն հեռու տեղից մեկ բարակ քամի բազի-բազի վախտ փշում, ծառերի տերևները սլացնում, ժած էր քցում ու գոլ-գոլ՝ մարդի երեսին, բերնին ձեռը նազուկ քսում, շուտով անց էր կենում ու փշերի, խոտերի, քարափների, ձորերի մեջը մտնում: Ինչպես ծխի մեջը խրված՝ հեռու տեղից դաշտի գեղերը, հանդերը, փոսերը մթնած, լուված, ինչպես սև ամպի կտորներ կամ էրված, խանձված տեղեր, էս տեղից, էն տեղից սևին էին տալիս ու խառնիխուռն երևում: Արագը, ինչպես մեկ նետ օձ կամ էրծաթի գոտի, արևմտյան կողմիցը, ձորերի միջիցը իր սուր, լուսա-

փայլ ճակատն ու գլուխը բաց էր արել ու մրմունջ, հանդարտ, լուս գալիս, Մասսա փեշին մի քիչ թևով խփում էր, շփում ու էլի ծուռն աչքով նայելով, նրան հաթաթա տալով, ձենըձոր անելով, գլուխը պտտելով՝ գնում, Զանգվին ու Գառնու գետնի իր ծոցն առնում ու խաղալով, խայտալով, վուլալով հեռանում քվերտանց հետ ու պոռունկ-պոռունկ, դոշ-գոշի, քամակ-քամակի տված, իրար գլխի, երեսի ձեռըները քսելով, փաղաքելով, հանաք անելով, աչքըները խփում, նղղում ու Շարուրի դուգ ծոցումը ծեծված, ջարդված՝ քուն մտնում:

էս տխուր մեյդանի շորեքուրջը, աչքդ որ բաց չես անում, մեկ էլ էն ես տեսնում, որ բաղի վախտ երկինքն ամպակալած՝ ուզում ա, որ սար ու ձոր ոտնատակ տա, Ալազյազա, Մասսա ու մյուս սարերի գլխին բամբաչի, պոկի, նրանց գետնի, խցկի, որ համարձակում են իրանց գագաթը էնպես բարձր վեր քաշել, որ բոլոր ամպերը վերևը ոտի բունելու տեղ չունենալով՝ իրանց երկինք մորիցը խոռված, վեր են գալիս ու նրանց գլխին քուլա-քուլա դիզվում ու էնպես իրար վրա նստում, որ շատը տեղ չունենալով՝ մյուսներին քոիչ ա տալիս, բոթբոթում, դուս ա քցում ու նրանց տեղը բռնում:

էս հաղաղին էր, որ մեկ սև դարալթու բարակ օձի պես կամաց-կամաց գլուխը դուս քաշելով, դզվելով, աջ ու ձախ ծանր-**<ծանր>** մտիկ տալով, մեկ բարձր մինարեթի ծերի պտիտ տալով, քնահարամ մարդի պես ձեռը ուսուլով բարձրացրեց, անկաջին դրեց, գլուխը քամակի վրա թեքեց ու ճլերք ընկած հիվանդի պես սկսեց ձենը ծոր քցել և, ինչպես մեկ խոր ձորից, կանչել. Ալլա՛հնա՛լալբա՛րա՛... (բարձրելոյն աստուծոյ):

էս ձենը դուս էկավ թե չէ, հենց իմանաս, մեկ ամպ տրաքեց, ու ձենի տուտը հազար կտոր ըլելով, գետինը ժած տալով, սար ու ձոր իրարուցով քցելով՝ քարափների, էրերի արանքներովն անց կացավ ու քիչ-քիչ ձգվելով՝ բարակացավ, խզվեցավ, կտրվեցավ: Ինչպես մեկ բունը քանդաված մեղրաճանձի թաբուն, էնպես դուս թափեցան ուղղափառ մահմեդաված մեղրաճանձի թաբուն, որը բաղիցը, ձորիցը, որը քնաթաթախ, որը սովու աչքը կուլ գնացած, ձենը փորն ընկած, ունգը սփրթնած, ունգեր, նոթեր կիտած, գլուխը կախ քցած, որը մեկ ավթաֆա ձեռին, փեշերը վեր քաշած, գոտիկը խրած, խորասանու սև մորթի երկար գդակը ունգերին քաշած, միջի վրա կոտրած, թուխ ճալվերը (քոշորը) երկու տակ՝ անկաշներին էս կողմն, էն կողմն ոլորած, քցած, գլուխը պոկած, կլեկած, վեր արած, վիզն ու բուկը կեղտով, քրտնքով սևացած, կոշտացած, տարթի պեպ բասմա ընկած, երկար, բարակ միրուքը հինա դրած, սևացրած, կոկած,

մեկ սե կամ մուգ կանաչ լին բորանի ֆարաշա՝ անյախա, անկոճակ, ուսե-
րին քցած, փեշերը դայիմ բռնած, երկուտակ կապի, շիթ արխալուղի բա-
դանները (չաքերը) բոկցը մինչև ոտը ճղած, անթիվ դուղմեքով (կոճակ)
թև, դոշ իրար հետ սխ, պինդ կոճակած, կպցրած, շապկի բահաճեկ, սխառակ
յախեն, ինչպես մեկ դաշդա եզան ճակատի խառ, թամազ դուս թողած,
բզին կպցրած, որը թիրմա շալի կամ սխառակ կապվի մեկ բեռը գետիկ,
ինչպես մեկ մարզի (կվալի) թամբ կամ մեկ բուշթի կապ մեջքովն ուրած,
պիրկ կապած, մեկ ոսկորագլուխ, ծուրը խանչալ կամ մեկ հաստ, սրած
կոլոլ թուղթ թեք մեջը խրած, կապած, մեկ ջվալի դգաթ, բերանը բաց
արած, դրաղները սխառակ դերձանով մանր-մանր կարած, լեն, կարմիր
դասաբ կամ մուգ մավի սադա փոխանի ու շարերի փեշերը գաբերին (լու-
լա) տալով, քարեթին խփելով, հող ու թու սրբելով, քամու առաջին, ու-
ների արանքին դես ու դեն ծալվելով, բացվելով, ֆոֆալով, տաները կապ
քցելով, գորտի բերանի նման սաղրի քոշերը՝ ծերը նեղ, բերանը լեն, ճոթ-
ած, կրունկը սուր, բարձր, երկաթով նալչած, ոտի տակին քառքասաց-
նելով, ծրիծրիացնելով, շալ, ճիտը կարճ, բորի հաստ գտալքեքանց հետ,
սե, բաց-բաց գաբերի հետ հանաք անելով, խաղալով, կրկին ծեծելով,
թող, ավազ գետնիցը հավաքելով, անոշ-անոշ կուլ տալով, դուս ածելով,
էլի հատիկ-հատիկ բերանը քցելով, շարազ անելով, - ոտներե տակը ծակե-
լով, բզելով: Որը մեկ փարան սխառակ կապվի շարմա (գլխի փաթաթան)
զլխին փաթաթած, որը մեկ շխա թասակ անկաշնեքը պեծացրած, որը մեկ
ոչխարի քոսոտ փոստ կատարին կպցրած, որը մեկ գելի քաբը ուսերին
քցած, որը մեկ իծի յափնջի՝ կտրատված, քրքրված, բարդ ու մազը գըզ-
գըզած, դուս դառած, ճոլոլակ կախ էլած, հազար տեղից ճղված, ճոթած,
հազար թելով, դազրով շուլալած, կարկատած, տոսրակի պես ծակած,
շինքովը քցած, շաթվի կտորով բազազի տակին պինդ դալիմացրած,
չարմխած, գոմշի կամ եզան սրխալները հաքին, գանգալները կամ մաշ-
ված պաճուճները վրեն, երեթին ու միրթին հազար տարվա կեղա, աղբ
տարթ դառած, նստած՝ քառաչյամա յա դառալիալիալ, մեկ շաթու ճտին,
մեկ մոթալ փափախ գլխին, տոսրակն էլ հո յափունջին էր, — դուս թա-
փել, գնում են:

Մե՛ր տղա, չծիծաղառ, լա՛վ չեն ասիլ, ամոթ ա. կարելի ա մեկ քա-
ցախած ճամգորդի քեֆին դիպչի, տրտինք անի, փուլածը շառ տա, հետո
տուրուղմբոց քո գլխին գա: Տե՛ս, ես իմ պարաբիցը դուս էկա, կուզես
ծիծաղի, կազես պա՛ր արի, շունքի հանաք-մոտաբարտաթյուն չի՛ էսքան
հրաշք տեսնիլ, աչք ու բերան բոճիլ, ո՛չինչ շաթիլ կամ սուս ու փուս
կշտովն անց կենալ: Հմիկ դու գիտես:

էսպես, ինչպես անասնք, մեր ուղղափառ, աստվածապաշտ, նամա-
ցասեր, այլ ո՛չ քրիստոնեասեր մալիքը, ախունդները, հաջի, թաջիր,
արախու, զզլուաշ, թարաքչամա, դարափափախ, մակլու, շոբան, քուրդ,
պարսիկ, բեկ, խան սարից, ձորից, սանից, հանդից, գեղերից, յայլա-
զից, բազարից, ափից, արից, ինչ ունին-չունին, վեր ածած՝ գութանը հան-
գումը, ոչխարը սաքումը, տալաբը նախաբը, շուր, վար, ցանք տեղնու-
տեղը երեսի վրա թողած, ինչպես մեկ թունդ կաթի ժամանակի, իրար դըլ-
խով դիպչելով՝ Երևան էին թափում:

Մեկը ուզաի վրա նստած՝ տմբոճբալով, մեկը իշի քամակին բազ-
մած՝ շո՛շ, շո՛շ ասելով, մեկը յարվի վրա ուռած՝ դա՛հ, դա՛հ անելով,
մեկը գոմշի մեջքին՝ հա՛ տալու կանչելով, մեկը եզան պոշի տակին՝
հո՛, հո՛ ձեն տալով, մեկը դաթթի սափն՝ բզելով, ը՛մ, ե՛րի գոռալով,
մեկը արաբում, մեկը քեշավում՝ հազար տեսակ ձենով իր ուլախին քշե-
լով. որը քյահլան ձիու վրա նստած, յարադ-ասպաբը կապած, զարդար-
ված, թվանքն ուսին դրած՝ ծվժվաքնելով, օրդանգուն զնգնգացնելով,
որը ոչխարի, իծի սաքուն առաջին, որը մեկ դուս ուսին քցած, որը մեկ
զիլի պարկ վազքորին կապած յա թվանքը միջովն անցկացրած, որը մեկ
արթի մորթի շառ տված, հաքած, — մե՛ր տղա, տե՛ս ու քե՛ֆ արա, էս
թամաշեն թանկ ածի, — որը գոմշի կաշի, որն իծի մորթի, որը մեկ շան
թուլա եզին քցած, որը մեկ ազրի թազի ձիու կապած, որը մեկ
գոմփոռ շուն սեղի ականը թակած՝ էնքան վազել, հեթեթացել էին էս խեղճ
գաղանքը, որ լեզվերնրը մեկ գազ կախ էր ընկել, աչքները դուս պեծել:
Որի արաբումն խնայի, օրորոց, աման-չաման, ամա բալորը գաբառակ. որն
իր լակտար քամակին զազլով կամ փալտասով կապած, շունքի շատի հա-
քին էնքան շոր չի կա, որ երկու արասով տանես, էն էլ կեղտով, ծխով
սևացած, մուր դառած: Որի սեղամն կամ ծոցումն մեկ կտոր, հազար
տարվան, ժանգոտած, բարբոսանած, քառաջած ճաթ (այսինքն՝ կորեկի
հաց), որը քիոցով յա քաղալագով՝ հալ, ճիվ, ձագ, թախսը, ձագեր, ճու-
տեր, շալ-շալ վառակները մեջն արած:

Հիմիկ ով մարդ ա, չծիծաղի, բարաքչալա կասեմ. շունքի էս լավ,
հնազանդ անասունքն ու թաշանքը իրանց սփառ տվածը կամեղով էլ ետ
տալ, հեսաբը գրասիլ՝ գազ ասես թե զեք, խաբչին, սուխրա, աման, մար-
թարտ, միրաբ, երես էլ չէին խնայում, շունքի տեթերի շատը շոգի ձեռիցը
անոշ-անոշ քնած ա սեղումը ու երազ ա անանում:

էսպես՝ մեկի ձեռքն գոմշի, մյուսի՝ գազանակ. մեկի սափն մանգազ
կամ երկար ձագի՝ շազի համար. մեկի զգակի արանքումն դազել ու մա-
խաթ կամ թալաման կալած, սուբը մալլի բաշխած. որը մեկ ֆորթի թակ,

որը մեկ շան բճիր, որը մեկ ձիու նոխտա, որը ձիու կամ իշի փալանը քամակին դրած. շատ տեղ խեղճ հայերի կալն ու դեզը տաղըթմիշ անելով, կամ ձին խլելով, կամ բաղը քանդելով, խոռը վեր ածելով, բաշը ցրվելով, տնքալով, ճրրալով, ննջելով, բուդուրմիշ ըլելով, բայաթի ասելով, խաղ կանչելով, քյալլեի զլելով, մինչև գազանների քեֆն էլ բաց էլավ. որը գնգվնգում էր, որը սրլնգում, որը բղղում, որը խրխնջում, անջախ մի անջախ մեկ ջրի ղրաղ հասան, հենց էլը զոաց, շունը մոռաց, փառք հավիտյանս ամեն, մոլլա Մասրազնի առակը տեղն էկավ, մեր ուխտավորքն էլ վեր էկան, որ ոտ ու ձեռք լվանան, հետո մտնին Երևան, շունքի էսօր նրանց Մեհալամն էր:

— Ալլա՛-հո՛ւ, բս՛-մլլա՛հ... ըլ ոա՛հ-մա՛ն... ըլ ոա՛հ-հի՛մ... շախսե՛-վախսե՛... Հասա՛ն, Հո՛ւ... սեյն, աղա՛մ... վա՛... Յա՛ Ալի՛... շախսե՛-վախսե՛...

— Հերի՛ք ա, հերի՛ք, նամազ հո չի՛ պիտի անենք,— ինձ ասող կըլի Ո՞վ ա ասում, թե նամազ անենք. միտքս էն էր, որ ցույց տամ, թե մեր դրացի պարսիկքը ինչպես են սկսում իրանց աղոթքը:

Հմիկ գնանք Երևան, որ Մեհալամը տեսնինք, ի՞նչ կասես. էս ձեռք-ձորը էնտեղանց ա գալիս, էս սաս ու մարաքեն էնտեղ ա. ամա ծածուկ պետք է մտնինք, շունքի ինչ ունինք շունինք կառնին, մեկ էլ եզրգի կշիւնեն, որ իմամներին սպանեցին, էստուր համար էսօր որտեղ որ մեկ հայ ձեռք են քցում, ոտն ու ձեռք կապում են, լավ շորեր հաքցնում, ձի, յարաղ, ասպար տալիս, ընչանք որ սուգ ու շիվանն անց կենա, Հասան-Հուսեյնի կարգը կատարեն, կտակը կարդան, հետո վա՛յ քո օրին, արևին. շորերդ հանում են ու ոտիդ-գլխիդ տալով դուս խռկում, հետ ածում: Ո՞վ կարա խոսալ, տերութունն իրանցն ա:

— Սվանդուլի խանը, յա Զաֆար խանը, իմ փիրս ա, իմ տերս, իմ աղեն,— մեկ երևանցի հայ ասում ա քեզ,— գնանք նրանց տունը ու էնտեղանց գնանք, թամաշ անենք:

Ի՞նչ անես, մարգի փիրն աստված ա, ու իր տղամարդութունը, ամա սրանք փետի տակին են մեծացել, էսպես որ շասեն, բանը բան չի՛ դառնալ: էս անդամ էլ մեր երևանցու խոսքին անկաջ անենք ու գնանք, որ էս հանդեսը տեսնինք, թե չէ ժամանակն անց կկենա: Աչքդ սառչի ո՛չ. սըրտիդ ու բերնիդ հուպ տո՛ւր, որ չծիծաղիս, թե չէ գլուխդ կկտրեն, աղիքդ վեր կածեն: Քուչեք, փողոց, մեյդան, բազար, հայաթ, կտուր՝ մարգի ձեռիցը դվլում են: էս ո՛չինչ. կարելի ա քեֆ են անում. դու ո՛չ մեռնիս. սե ըլի էնպես քեֆը, իրանց սպանում են. մեկը դոշին ա խփում, մեկը գըլխին վեր հատում. մինը բողազը դուս ճոթում, մյուսը միրուքն ու մա-

զերը պոճոկում, սուգ անում, ոտ ու գլուխ քարերին ծեծում, վա՛յ, հարա՛յ, տալիս, գոռում, բղավում, է՛ս պատին, է՛ն պատին քոռի պես գլուխը խփում: Ախր ընչի՛, ընչի՛. էս ի՞նչ խաբար ա, դատաստանի օրը հո չի՛ հասել, ո՞վ ա սրանց տունը քանդել: Հլա համբերի՛ր մի քիչ, քո ցավը տանիմ, տոհաշութունն ի՞նչ հարկավոր ա, լոբի հո չե՛ս կերել. մի քիչ ձեռք փորդ արա՛, հետո կիմանաս: Գնա՛նք մեշիդը, մեր երևանցին մեզ ձեռաց չի՛ թողալ, մի՛ վախենար:

Վա՛յ քո տղիս-տղա, էս ի՞նչ բան ա. տո՛, մի մտիկ արա՛, տո՛, է՛յ, քե՞զ չեմ ասում, շնքիցդ հո ջաղացքար չի՛ կապած: էս մարդը գժվե՛լ ա, է՛ս ինչ մարաքյա ա: Կա՛ց, կա՛ց, մի մտիկ անենք, հետո բանի զորութունն իմանանք, մեզ ով ա հետ ածում, կրակ չի՛ վառվել հո ոտընների տակին, մի քիչ համբերենք:

Մեկ հաստափոր թուրք՝ մեկ դաբա միրուք, վրեն իժի քուրք, բալքի արջի ա, հլա քննելու վախտը չի՛, երեսը եղ քսած, մատները հինա դրած, կեղտոտ շորերով, վզին հո, աստված ո՛չ շհանց տա, տարով ջրի երեսը չի՛ տեսել,— մեկ եքա ձողի ջուխտ ձեռով դայիմ բռնած, կոթը դոշին կպցրած, գլխին Ալու փանջեն (ձեռը) ցցած, լալով, սգալով, իրան կտրատելով, պատմութուն, նաղլ անելով, մեկ սուրու խալիս հետը, ի միասին գլխընքին թակելով, նամազ անելով, շախսե՛-վախսե՛ ձեն տալով, թոզ, թոփրաղ կու տալով, շորըները վեր քաշած՝ կամըներն առել, ղոներն են ընկել ու ուզում են մինչև Մեքքա մեկ գնան: Բանն էս ա, որ մեր բարեպաշտ ուխտավորը է՛նպես ա կրակվել, էշխ ընկել ու յա ոտը քարին դեմ անում, յա գլուխը ետ քաշում, յա դոշը դեմ տալիս, քամակի վրա ծովում, ձգվում, ոլորվում ու դեմն էլ վազում ու Ալու զորութունն ու հրաշքը գո՛վում, որ տեսնողը հենց կիմանա, թե թոկ են դրել վիզն ու քաշում: Բայց ո՞վ չի գիտի, որ անիրավ շար սատանեն հենց բարեպաշտ ուխտավորների ճամփին ա թոզ ու դուման անում, աչքըները հող ածում:

— Չրի՛կ, թրի՛կ...

Մեր տղա, հեռու կանգնի՛ր. մեր ուխտավորը մուրազին հասավ, սատանեն քոռանա. աչքդ հո ձենով չի՛ ընկել, ա՛յ տնաշեն: Տո՛, մի մտիկ արա՛, տե՛ս, ի՞նչպես ա նա պատի տակին արինը սրբում, գլուխը կապում, է՛: Ախր պատի հետ հանաք անի՛լ ո՞վ ա լսել: Գու էլ գլուխդ խփիր պատին, թե կարաս, տեսնիմ, արին դուս կգա՞, թե՞ մեկ անկաջ էլ կավելանա:

Տո՛, էս փոսիցն ո՞վ ա ձեն տալիս, բղղում, հարա՛յ, մաղա՛թ անում, որ խալիսը դեն կենան, ետ քաշվին: Տուն քանդվե՛ց, էս ի՞նչ խաբար ա: Տուն քանդվե՛ց... Տո՛, բաս տունը, որ լեզու շունի, էրդիկ է՛լ շունի, որ քոռըքոռ գնացողի հախիցը գա: Տան դարդը թողանք. քանդվեց, է՛լ կշի-

նեն. բանն էս ա, որ մեկ ուխտավոր էլ մեկ հորից ա իր սև օրը լաց ըլում: Անջախ մի անջախ խալիը ետ քաշվեցին. հավատը սուրբ ա, աղոթքը՝ զորավոր, ո՛վ չհավատա, նա մնա պարտավոր. էլի մեր աղոթքի պարկը տեղիցը վեր կացավ թե չէ, ոտն ու գլուխը դգում, սրբում ա ու տնքալով, հաղալով, ճրբալով, մրրալով, անկաջները թափեթափ տալով, ուսերը քաջելով՝ շու ու փալասը հավաքում, քափ ու քրտինք՝ երեսը, փրփուրը բերանը կոխած, արեն մեկ կողմը, շալմեն մյուսը ցխակոլով ընկած, տլոտ քոշերը շխալխպացնելով, ծլփծլփացնելով, ծլունգ ըլելով՝ իր կտորած ձողին էլ ետ պաշում, սրբում ու էն հալին էլ ետ ճամփա ընկնում:

Քո տունը չքանդվի, էս ի՞նչ անսիրտ մարդիկ են, տո՛. գլուխ առնինք, կորչինք: Տո՛, մեկ ֆորթ որ ցխումը խրվում ա, պոշիցն էլա բռնում, քաշում են, որ հանեն, մեր համշարիքը բոլորեշուրջ կանգնել, փառք են տալիս աստուծո, որ իրանց կարդացողը էս փառքին հասավ. էս գինու՛մը պատժվեց, որ էն դինումը պսակվի: Խաչը տերը զորավոր կանի, բան չի՛ կա. մոտանաս ո՛չ, թե չէ մեծ թիքեդ անկաջդ կմնա: Իր հավատին պինդ մարդը գլխին քար էլ աղա, հենց կիմանա, թե գափ ու զուռնա ես ասում: Քո քիսիցն ի՞նչ ա գնում, որ գլուխ են ջարդում, դու քո գլխի գարդը քաշի՛ր. վա՛յ նրան, որ գլուխը հաստ ա, ծուծը՝ բարակ:

Տո՛, ճանճերն էլ են էսօր գծվել, կատաղել, էսպես հրա՛շք կըլի: Ծնե՛րը հո, էլ ճամփա չեն տալիս. ընչի՞.— ո՛սկոր կա, ոսկո՛ր, խա՛նի խարաբ: Ծվզոցն ընկել ա դուքան, բազար: Խորովածի, խաշլամի, փլավի, սանգակի (հաց) հոտը աշխարհ ա բռնել: Հլա մեկ մտիկ արա՛, քո աստվածը կսիրես, էս սիպտակամիրուք ծերերն էլ չեն ամաշում, որ իրանց տունը թողել են ու էս մեյդանումը որը սանգակն ա մեկ կտոր խաբոված ժիշին գուրում արել, մշրում, որը շերեփով ա փորի կամքը կատարում, որն էլ մեկ թիքա ջիլ միս, կիսանփ, էնպես ատամի տակն ա քցել, ծածուծ, ծամլամորում, եղը շորերին քսում, դմակը՝ միրքին. փորը նեքսեփցն ա ձեն տալիս, ղվլացնում, բողազը մեկ կողմիցն ա իր գլուխը լալիս, բաց ու խուփ ըլում, աչքերումը հո, էլ լիս չի՛ մնաց, տմա նա հենց զոտ ա անում ու թիքեն դարիվեր բոթում: Աստված բարի ճանապարհ առա՛, թե կերթա նեքսե. ես գիտեմ, թե ո՛ր էլը նախրումը կզուա: Տո՛, դառաց էլ, պրծավ էլ: Մհառում-բալրամը կերան, գնա՛նք, էս թամաշեն ուրիշ օր էլ կտեսնինք: Զիռը դամշի՛ր, դո՛ջա բաբա, ալլա՛հ սախլառն: Տո՛, նա իր փորի դարգն ա քաշում, քո ի՞նչ բանդ ա, գնա՛նք, նա քո գնչիդ չի՛ մոռալ, գնա՛նք:

Մեղդի մեջը մտնիլ կարելի չի՛, մարդի միս են ուտում. պետք է մատիկ տների կամ մուլեքանց օթախների կտրներիցը, խալխի հետ խառնվել ու հեռավանց թամաշ անել: Լալի սիրտ պետք է, որ դիմանա, լալ աչք, որ

տեսնի ու լաց ըլի: Մեղդի աղոթարանի առաջին մեծ բաղմոթյուն կա թոփ էլած. թե՛ նրանք, թե՛ մյուսները էնպես են լալիս ու դռներին վեր հատում, որ հենց իմանաս, թե Հուսեյնի նախատեղաթյան օրը է՛ս ա, որ էս ա: Ախունդը մեկ բարձր աթոռի վրա բազմել, մալիքը իր շրս կողմը բռնած՝ է՛նպես ա Ալու, Մահմադի ու Ալու որդի Հաթան-Հուսեյնի պատմությունն անում, լալիս, իրան կտրատում, որ քարերն էլ ձեն են տալիս, մղկտում: Նրա առաջին մեկ քանի ջահել աղջկերք՝ մազըները ցրված, խճճած, կեսն երեսներին, կեսը դռներին քցած, մեկ դրաղում կուշ են էկել ու իրանց մոր հետ սուղ են անում: Մեկ քանի ջահել տղա էլ աղիորդում ձենով իրանց խեղճ հոր մահվան սուղն են ետ տում: Մեկ քանի ձիավոր էլ՝ թուրքները հանած, պլոկած, ձի շափ քցում, նրանց վրա վազում, որ նրանց սպանեն: Սրանք էլ եղըեքանց օրինակն են, որ վրա պրծած գալիս են, որ իրանց խալիֆի հրամանը կատարեն: Զիռ վրա նրստած՝ դես ու դեն են վազում ու կամենում են որպես թե Հուսեյնի ընտանիքը կամ սուրը քաշեն, կամ եսիր անեն: Բոլորն էլ խոսում են, բոլորն էլ է՛նպես կենդանի իրանց խաղը խաղում, որ տեսնողը հենց կիմանա, թե հենց է՛ս օր ա Հուսեյնը մեռել: Օրինակի խաթեր, մեկ քանի խոսք էստեղ գրենք, որ կարդացողն իմանա, թե ի՞նչպես են մեր համշարիքն իրանց սուղն ասում:

ՄՀԱՌԱՄԻ ՍՈՒԳԸ

Առաջին բոթարեր

Աշքս խավարի, լեզուս կարկամի,
Ռտներս կոտրվեք, ա խ, ջանքս դուս գար,
Ու սկի նաչարս ձեզ մոտ չգայի
Ու ձեզ շառայի էս դառը խաբար:

Էլ ի՞նչ եք մնացել էստեղ լուս նստած,
Ձեր արեն հանգավ, ձեր աստղը թռավ.
Ճար ունի՛ տեսե՛ք, ի՞նչ եք շվարած,
Թե անե՛ք, թո՛ե՛ք, բընամին հասավ:

Եզիդ խալիֆեն Դամասկոսի մեջ
Ձի՛ ուզում գլուխ տա մեր սուրբ իմամին.
Զորեն էկավ անթիվ, շոքս կողմներս բռնեց,
Կրակ է տալիս մեզ շար հարաժիք:

Մեր քաջ արաբի ազգի էս յադին
Շլինքը ծոց, հրեա մոտացավ.
Մեր գորփի տուտը Հալեբ հասցարին,
Իմամ Հուսեյնն դրզու շանգն բնկավ:

Երկրորդ գուժկան

Հարա՛յ, մաղա՛թ, վա՛յ թուր խփի սրտիս.
Ամա՛ն, Ֆաթմա ջան, ֆո գլխիդ դուրբան.
Հասան, Հուսեյն վա՛յ, վա՛յ իմ արևիս,
Հասան, Հուսեյն վա՛յ... վա՛յ... վա՛յ, վա՛յ, ա՛խ, ջան:

Աչքըս դուս գա, վա՛յ... խանում ջան, վա՛յ...
Երեսիդ մեռնիմ, օ՛խ... ըմբրիդ դուրբան, ա՛խ...
Երկի՛նք, ֆանդվիֆ, վա՛յ... մեր գլուխը տարան, վա՛յ...
Գլխիդ հարը տե՛ս, ա՛խ... իմամին տարա՛ն,
աստված ջան...
Վա՛յ, ես ֆոռանամ, վա՛յ... վա՛յ, ջանս դուս
գա, վա՛յ...
Վա՛յ, օրս խավարի, վա՛յ... վա՛յ, գետին,
պատովի՛ր, վա՛յ...
Վա՛յ... ամա՛ն... մաղա՛թ... հարա՛յ... ջան, դուրբան...

Մերն ու դատերքը

Մերք

Ա՛խ, ի՞նչ եֆ ասում, էդ ի՞նչ եֆ պատմում,
Կրակ եֆ բերել, որ օջախս էրեֆ.
Լովի էդ լեզուն, չորանա բերնումն.
Տունըս ֆանդեցին, ջիվա՛ն երեխեֆ:
Հող քի գլխիս, ըմբրիս, արևիս.
Վա՛յ, իմ անցկացրած, իմ սև օրերիս.
Վա՛յ, ես ի՞նչ կանեմ, ո՞ր ջուրն ես ընկնիմ,
Ո՞ւմ դռանը մնամ, ո՞ւմ ձեռին նայիմ.
Յարադանդ խոռով, իմ բա՛խտ անիրավ.
Ոտս ընչի՛ շկուտրվեց, էս ի՞նչ եմ լսում.
Ա՛խ, իմ ծուխս հատավ, օրս խավարեցավ,
Ինձ ո՞վ անիծեց էս դառն աշխարհումն:
Քո սուրբ իմամի նամագիդ դուրբան, վա՛յ...
Քո Ալու փանջի գլխին ես մատաղ, ամա՛ն...
Արդար պատկերիդ, ա՛խ, ես մեռնիմ, ջան...
Ջանս ֆեզ դուրբան, ա՛ղա ջան...

Երեսս ոտիդ տակը փիանդագ, մաղա՛թ...
Եթմներիդ գլխովն պտիտ կտամ, աղա՛ ջան...
Հասան, Հուսեյն՝ իմ սա՛ր, իմ գլուխ, ա՛խ...
Մրանց ի՞նչ ջուղաբ տամ, ջա՛նմ ջան, վա՛յ...
Ախր էս ի՞նչ բերիր էսօր մեր գլխին, ա՛ղիզ ջա՛ն...
Կրակ անեցիր մեր սրտին, ջանին, բա՛ղլան ջան...
Ի՞նչ կըլեր, մեկ ձեռնդ էլա լսեի, ա՛խ...
Ի՞նչ կըլեր, մեկ երեսս երեսիդ դնեի,
ա՛յ իմ օրս խավարի:

Ի՞նչ կըլեր, հոգիս ոտիդ տակին՝
Քո հոտն առնեի, շունչս փչեի:
Ա՛յ իմ երկնքի հրեշտակ, իմամի որդի,
Երկրի թագավոր, աստուծո՛ սիրելի.
Մեկ թեղ երկնումն, մեկ թեղ գեանում,
Սարերն էին թրիդ առաջին դողում:
Արարած աշխարհն ոտի տակ տվիր,
Բյուր ջամնաթ, օլֆյա ձեռիդ տակը բերիր.
Ոտդ փոխելիս՝ դոդ էին ընկնում
Սարերն ու իրանց գլուխն ֆեզ ցածացնում:
Մով, գետ ու ցամաֆ երբ ֆո ձեռն առան,
Իրանց ոտովն, ա՛խ, ֆո դուրը էկան:
Աչքդ ֆցելիս՝ ամպերն էն սհաթին
Քն էին առնում, գոռում, սասանում.
Ոտդ թափ տալիս՝ գետինն իր տակին
Լերդը պատռում էր, սասանած մնում:
Արեգակն իրա գլուխը ֆեզ տվեց,
Լուսինն իր մագերն ոտիդ տակն փոեց,
Երկինքն ֆեզ համար ծոցը բաց արեց,
Ամպերով տարավ ու մեզ որբ բողեց:
Էլ ո՞վ աշխարհիս տերություն կանի,
Էլ ո՞ւմ շվաֆի տակին կհովանան:
Քյուպ աշխարհ, ջամնաթ ֆեզ կկարոտի,
Քո ձեռն էր պահում, էդ ձեռիդ դուրբան:
Քյաբ ու Մեֆեն մեր գլխները ձեռում,
Մով, ցամաֆ, աշխարհն ֆո սուզն են անում,
Հող տալիս գլխին, հիմիկ էրվում են,
Անունդ հիշելիս՝ մաշվում, տոչորվում:

Քն երմենեի պետք է ձեռք բռնած՝
Գլուխս առնիմ, կորչիմ, ես խեղդովիմ.
Անտեր մնացին՝ սրտըներս մեռած,
էս դառն աշխարհումն էլ ի՞նչ օր կտեսնիմ:
Իմ տե՛ր, թագավար, լուսին, արեգակ,
Իմ գլխի դու թագ, իմ հոգևոյս նրագ.
Ամենն փչացան, բայդուշս մեացի,
Որ իր սև օրը, ա՛խ, Վիշտ լաց ըլի:
Թե թուր կոխեմ սիրտս, սրանց ո՞վ պահի.
Թե լերդս նոթեմ, առանձ ի՞նչ տանն.
Ո՞վ սրանց կար կուտ, ո՞վ կմեծացնի,
Թե ծծերս էլ կտրեմ, առանձ ո՞ր կորչին:

Աշխ լալուցը բոռացավ, մաշվեց,
Շատ սգալուցը շիգյարս խորովեց.
Ա՛խ, ի՞նչ կըլեր, որ մեկ երեսդ տեսնեի,
Հետո հագար թուր սիրտըս խրեի:
Ընկե՛ք իմ գլխիս, սարեր ու ձորեր,
Ինձ տակով արե՛ք, կերե՛ք, մաշեցե՛ք.
Թո՛ղ ես մեռնեի, շմեայի տեսեր:
Զա՛ն, դո՛ւս արի, ջա՛ն. դժոխք, ինձ կերե՛ք:
Անհեր իմ եթիմ դասե՛րք, խղճալի,
Ձեզ ո՞վ էլ դռչին, գոգումն կղնի,
Ա՛խ, ո՞վ էլ սիրով, ձեր խաբրն տանելով,
Ձեր դարդը կփաշի՝ դուրբան ասելով:
Ո՞ր ա էն աչքը, որ ձեզ տեսնում էր,
Խնդում, զմայլում, ձեզաճառք փարզում.
Ո՞ր, ա՛խ, էն ձեռքը, որ ձեզ զզվում էր,
Համբուրում, փրում, ձեզ մխիթարում:
Ձեր ծովն հավիտյան ցամաքեցավ, վա՛յ...
Շլինքը ծուրը, ձեզ դարդավարած
Թողեց ու գնաց, ձեռք վեր առավ, վա՛յ...
Ո՞ր ա ձեր հերը, ո՞ր էլ նրան մտն գամ:
Սիրտս յարալու, կրակ է ընկել,
Ո՞ր ա ձեր տերը, ֆա՛ղր քալեք ջան.
Թախար փուլ էկավ, ո՞ր կտեսնիք էլ,
Որ ֆաղր լեզվով ձեզ մեկ բարով տան:

Հուսեյն աղամ ջա՛ն, ջանս ֆեզ դուրբան,
Մեր տունը ֆանդեցիր, մեր սիրտն էրեցիր.
Ո՞վ մեզ նախ կանի, գլխովդ տամ ման,
Ո՞ւմ դուրը գնանք, մեզ էլ տանեի՛ր...

Աղջկերք (դասերք)

Արա՛մ, անա՛մ, վա՛յ... բարա՛մ, ջա՛նմ, վա՛յ...
Հերներս ո՞ր ա, վա՛յ... նա ե՛րբ կգա, վա՛յ...
Ո՞ր է գնացել, վա՛յ... էլ ետ չի՛ գալ, վա՛յ...
Արա՛մ, ջա՛նմ, վա՛յ... նանա՛մ, գյո՛ղմ, վա՛յ...
Ա՛խ, լաց մի՛ ըլիք, վա՛յ... Աշխիդ մեռնիմ, վա՛յ...
Մեզ տա՛ր, ջուրն տո՛ւր, մեզ եսիւր տո՛ւր, վա՛յ...
Բիզունը կգա, օրք կբացվի,
Մեր դուռն բաց անող, ա՛խ, էլ ո՞վ կըլի,
Մեզ բարով տվող, ա՛խ, էլ ո՞վ կըլի:
Բարա՛ ջան, վա՛յ... աղա՛ ջան, վա՛յ, վա՛յ...
Անա՛ ջան, վա՛յ... գյո՛ղմ, ջա՛նմ վա՛յ...
Մեր աղեն, խալիֆեն էլ չի՛ գալ...
Մեզ բարով, ա՛խ, սիրով էլ չի՛ տալ...
Մեզանից խոռվել ա, ձեռք վերցրել...
Մեր երեսն, մեր տունը չի՛ տեսնիլ...
Ախր ո՞ր գնաց նա, մեկ բան էլ չասեց...
Ախր ի՞նչ արինք, որ մեզ դեն ֆցեց:
Մեր աչքը հանեիր, ախր ի՞նչ կըլեր,
Մեզ սաղ մորթեիր, ֆեզ ո՞վ բան կասեր.
Ղրղի ու ազոռով բո՛ղ մեր միսն ուտեր.
Մեզ սուր ֆաշեիք, մեզ կրակ ֆցեին:
Ախր ի՞նչ կըլեր, դու էն շար մարդին
Մեզ տայիր, որ, ա՛խ, տարավ մեր աղին.
Բաս նա էլ չի՛ գալ, մեզ աշխից ֆցիլ,
Բաս նա մեր դարդը իմանալ չուզիլ,
Բաս որ լաց ըլինք, սիրտը չի՛ ցավիլ,
Մեռած վեր ընկնիք, չի՛ գալ, մեզ օգնիլ,
Մեզ եսիւր տանին, չի՛ սքծացնիլ:

Ռրդիքը, աղջկեքը ի միասին

Ախր ի՞նչ արինք նրան, որ էսպես խոռվեց,
 Ընչո՞վ կոտրեցինք սիրտն, որ մեզ թողեց.
 Էլի որ վազինք, ետեկըր հասնինք,
 Ոտի տակն ընկնինք, սուրուքմիշ ըլինք,
 Փեշը համբուրենք, ոտները լիզենք,
 Մնկներն խտտենք, լանք ու ու վեր ընկնինք,
 Ասենք՝ կմեռնինք, բե տուն չգաս, մեր շլինքն
 Կտրի՛, դուս նորսի՛, էլ տուն մի՛ գրկի,
 Էստեղ սպանի՛, մեր հոգին հանի՛,
 Քեզ մատաղ կրլինք, ոտիդ հող կդառնանք,
 Մեզ մի՛ կորցնի, գլխովդ ման տանք:
 Բաս նրա սիրտը, ա՛խ, զուր չի՞ ընկնիլ.
 Բաս մեր սուզն ու լացն նրան փա՛ր շանիլ:
 Կասենք՝ հետդ տա՛ր, ուր որ գնում ես.
 Մերներս մեռավ, բաս դու ցավում չե՛ս.
 Բաս ետ չի՞ դառնալ, սիրտը չի՞ ցավիլ,
 Բաս մեզ չի՞ խտտիլ, հողից վեր փաշի՞լ,
 Երեսներս սրբի՞լ, աշխներս պաշի՞լ,
 Գոգին նստացնի՞լ, դռին կպցնի՞լ,
 Դանդ ու շափար տալ, գուրգուրի՞լ, ասի՞լ.
 «Գլխովդ ման տամ, երեսիդ մեռնիմ,
 Էլ մի՛ լաց ըլիլ, քո շարք տանիմ.
 Աղեն նո՛հարդ ա, քեզ դուրբան ըլիմ,
 Սիրտը քեզ կուտա, անու՛միդ դուրբան.
 Դու՛ք որ լաց եք ըլում, ձեզ մատա՛ղ գնամ,
 Աչխ փուշ ա ցցվում, ձեր փուշն աչխ ըլի»:

Բաս մեզ աղեն էլ չի՞ գալ... վա՛յ...
 Բաս մեզ բարով էլ չի՞ տալ... վա՛յ...
 Բաս ձեն տալիս՝ ջա՞ն շասիլ... վա՛յ...
 Մեռածում ըլինք, լաց չի՞ ըլիլ... վա՛յ...
 Սոված ըլինք, դա՞րդ շանիլ... վա՛յ...
 Անու՛մը տանք, տուն չի՞ գալ... վա՛յ...
 Հետը վազինք, ետ չի՞ գալ... ա՛խ...
 Բաս մեր աղեն ո՞վ կրլի... ա՛խ...

Բաս մեր տունը ո՞վ կպանի... ա՛խ...
 Ո՞վ մեր դարպին դարման կըլի... ա՛խ...
 Մեր հավարին ո՞վ կհասնի... ա՛խ...
 Մեզ որ տանին, ո՞վ կփրկի... վա՛յ...

Ձէ՛, մեր աղեն բարի ա,
 Դուս ա գնացել, տուն կգա...
 Նրա ջիզարն ազիզ ա,
 Նրա սիրտը մեզ վրա ա:
 Նա մեզ աչից ավելի
 Ուզում, սիրում, պաշտում ա.
 Նա մեզ անտեր չի՛ թողա,
 Մի՛ դարդ անիր, ջան ա՛նա.
 Քո ցավը տանինք, ա՛խ, ա՛նա,
 Մեզ մի՛ սպանիր, մատաղ գնամ.
 Մեզ տա՛ր, թաղի՛ր, քեզ դուրբան,
 Ա՛խ, անա ջան, ջա՛նմ ջան:
 Մենք ո՞ւր կորչինք, ա՛զիզ ջան,
 Ո՞ւմ ասենք՝ լաց մի՛ ըլիլ.
 Քեզ դուրբան, հողդ ըլինք,
 Երեսիդ մենք մեռնինք:
 Ձե՛դ թո՛ղ շլսենք,
 Լացդ շտեսնինք,
 Քեզ տխուր չիմանանք,
 Քեզ դարդոս չզտնինք:
 Զուրն ածի՛ր, մեզ խեղդի՛ր.
 Սուրը փաշի՛ր, մեզ սպանի՛ր.
 Առաջ մեզ քո ձեռովն
 Հողը դի՛ր, դու պրծի՛ր,
 Հետո դու մեր կշտին,
 Մեզ վրա լաց ըլի՛ր:

Անա՛ ջան, վա՛յ... Հրես էկան, վա՛յ...
 Մեզ կտանին, կսպանեն՛ն... վա՛յ...

— Տարե՛ք, տարե՛ք, անա՛ ջան, բարբա՛ ջան, բա՛ջմ ջան, դովո՛ւմ ջան...
 ալլա՛հ, ալլա՛հ... վա՛յ... ա՛խ... վա՛խ... մեռա՛... հասի՛ր, հասի՛ր... հա...

բա՛յ... գա՛տ... բեղա՛տ... վա՛յ... վա՛յ... հը՛-հա՛, հը՛-հա՛. հը՛-հը՛, հը՛-հը՛. հո՛... հը՛... հո՛... .

— Սասն քյա՛ս, վե՛ր ջանն, իմա՛մ ուջաղի, սանն նա՛ հաղղն վար քի դհա ուզըն ըիզդան դոնդարիսան, աղլիրոտան, բաղրիրոսան, դո՛ւրն, դո՛ւրն, գեղա՛խ (Ձենդ կտրի՛ր, ջանդ տո՛ւր, իմա՛մի որդի. քո ի՞նչ հաղղն ա, որ էլի երեսդ մեզանից քաշում ես, լալիս ես, ձեն տալիս):

<6>

Հենց էն ա, սուգը պրծնելով էր, որ բեղաֆիլ թամաշաչոց աչքը մեկ կողմով ընկավ, ու ամենն էլ սկսեցին փսփսալ, իրար երեսի մտիկ անիլ: Ուշքափալարի (երեք սարի) գլխին հանկարծ մեկ քանի դարալթու երեւացին, որ ո՛չ արախլվի (պարսիկ) նման էին, ո՛չ հասարակ ճամփորդի: Հենց իմանալի, թե նրանք զու են բռնել, որ գան Երևան, շափմիշ անեն, տանին: Ձին քշելիս՝ սուր գդակների ծերերը բռանց էին երևում: Էնպես գիտես, թե ամեն մեկի գլխից մեկ մեծ մահրամա կապած, ծերը մախսուս բաց թողած ըլի, որ քամու հետ խաղա, ու ամեն մեկը մեկ ածղհի նման էին աչքի առաջը գալիս, էնպես էր քամին նրանց ծոցը մտել, շորերը ետ տարել, ու շափ քցելիս՝ ձիու վրիցը դես ու դեն տանում, ֆոռացնում: Էն էլ էր լավ պարզ երևում, որ էս էկողները ո՛չ թվանք ունեին, ո՛չ թուր, ո՛չ ջիրդու: Հենց ձիանը բաց էին թողել ու իրար ետևից դարիվեր, դարիդուս իրանց քեֆին քշում: Տեսնողը մնում էր սառած, թե ի՞նչպես են նրանք սիրտ անում, էն սուր սարերի ծերիցք դարիվեր էնպես շափ քցում, որ մարգ ոտով էլ չի՛ կարող վազիլ, էնպես դիբ ա էն սարերը: Փոքր ժամանակից հետո բոլորն էլ գյում էլան ու ընկան Դալմեֆանց ձորերի, բաղերի մեջը: Ամենն էլ ուզում էին իմանալ, թե էս զարմանալի ճամփորդները ո՞վ պետք է ըլեին: Կարծեմ, որ մինչև շասեմ, դու էլ չե՛ս իմանալ: Մեր երկրացոնց աչքը էնպես սուր ա, որ շատ հեռու տեղից զարալթուն իր շարժումներից են ճանաչում, բայց էս միջոցին, հենց բռնի՛ր, բոլորի աչքերն էլ կապվել էին: Ո՞վ ա գիտում, բալբի թե շատ էին լաց էլել:

Կես սհաթ չբաշեց, Գյոռխանեֆանց կողմիցը վեղարների սուր-սուր ծերերը ափաշկարա ցույց տվին, որ էն Ուշքափալարի դոշաղ ձի խաղացողները մեր սուրբ Աթոռից էկող եպիսկոպոս-վարդապետներն էին, որ էսպես հանդիսավոր օրերը միշտ պետք է գային, լավ-լավ փեշքաշներ բերեին, որ Երևանի սարդարի, խսների խաթրք առնեն, տոնները շնորհավորեն ու իրանց ծառայությունը ցույց աան, որ նրանց աչքը մեր ազգի

ու մեր աշխարքի վրա քաղցր ըլի: Իրանք էլ, դորգ ա, խալաթ էին ստանում, էնպես ետ գնում, ամա մեկին տասը քթընկերիցը, ջանընկերիցը հանում էին հետո, ու շատ անգամ շաբթով, էրկու-իրեք հարիբ մարդով դնում էջմիածին, նստում, քեֆ անում, վարդապետներին մզում, քամում, էնպես դուս գալիս: Ցավն էս ա, որ սարդարը կամ Հասան խանը գալիս՝ բոլոր միաբանքը պետք է խաշով, խաշվառով, դանգակ տալով, շարական ասելով առաջ գնային ու նրանց տուն տանեին:

Քյահլան ձիանոնց վրա նստած մեր փառահեղ հոգևորականքը՝ փոքրավոր, տիրացու, թվանքի ետևներին քցած, մեկի ձեռին գավազանը բարձր բռնած, մյուսները՝ որը առաջ էր վազում, որ ճամփա բաց անի, տեղ պատրաստի, որը աչքը իր մեծավորի աչքին քցած՝ մտիկ էր անում, որ նա աչքը թերթելիս՝ իսկույն հրամանը կատարի: Կոնգի, Շհարի տերտերներն էլ, որ տիրացըվերով, խաշով, խաշվառով դուս էին էկել ու սաղ օրը բերդի մոտին շորացել, սպասում էին, որ նրանց առոք-փառոք տուն բերեն, էնքան ահ ու դող էին քաշել անց կենող անհավատների ձեռիցը, որ թուքըները բերնըներումը սառել էր: Ամեն անց կենող մեկ բան էր ասում. որը մատներն էր իրար վրա խաշածև դնում, ափեղցփեղ գլխիցը դուս տալիս, բերանը հոտացնում, որը շարականի հանգով բան էր ասում, մոռում, տերտերների վրա ծիծաղում. որը դունչը ծոռում, ձեն տալիս.

— Քեշիշ, բեյա ի՞շ (տերտերն ու էսպես գո՞րծ):

Բազի թաշիր ու ախունդ էլ անց կենալիս հո, աստվա՛ծ ազատի, աչքերը առաջը քցած, նոթերը կիտած՝ էնպես մեկ խորթ ձևով տակնըհանց նրանց վրա քիթ ու պուսնկը հավաքում, խոթոռած, քափը բերանը կոխած՝ մտիկ էր տալիս, որ թե ձեռին ճար ըլեր, կուզեր, որ հենց է՛ն ըոպեին մտիկ էր տալիս, որ թե ձեռից սաղ ուտի: Էս էր, որ հենց էսօր էլ Երևանումը, նրանց արինը ծծի, սաղ-սաղ ուտի: Էս էր, որ հենց էսօր էլ Երևանումը, շատ եկեղեցու սրբերի՝ որի աչքերն ա հանած, որի բերանն ա քերած, որի կես երեսը պոկած, շատ եկեղեցու գլուխը քանդած, դոններն ու սեղանը խարաբա, շատի միջում ոչխարի տարթը մեկ գազ բարձրացել, բեմ ու գուռը ծածկել ա, ամեն ծունր գնողի յա մեջը մտնողի հոգին էրվում, խորովվում ա, որ միտք ա անում, թե որ անշունչ պատկերների, քարերի գլուխին է՛ս օյինն են բերել, տե՛ս թե կենդանի քրիստոնեից հալը ի՞նչ կըլեր:

Անտեր երկրի, անօգնական ազգի կամ անճար մարդի ցավն ո՞վ կբաշի, թե ինքը չբաշի:

Եպիսկոպոսին տեսան թե չէ, խեղճ տերտերները դողդողալով՝ ամենը մեկ պուճախից գուս եկան, շուրջառները քցեցին, տիրացուքը շապիկը հագան, խաշվառները բարձրացրին, գդակները վերցրին, խոր-խոր գլուխ տվին, եպիսկոպոսն էլ մեկ ծանր-ծանր խաշակնքեց ու հետո, առոք-փա-

ոք, շարական ասելով, երեսները դեպի Անապատը շուռ տվին, ուրտեղ որ Երևանու առաջնորդը նստում աւ Հայոց միջումը, ինչպես որ հայտնի ա, ամեն տեղ էս սովորութիւնը կա, որ նվիրակին յա եպիսկոպոսին էսպես պատվով ներս տանին: Շատ անգամ խալխն էլ ա առաջները դուս գալիս, փեշերը, աջը համբուրում, օրհնութիւն առնում ու էսպես ճամփից էկած, բեզարած, էկողին մեկ քանի վախտ էլ բաղաբիցը դուս կանգնացնում, որ, ինչ ա, իր մուրազն առնի, բայց, փառք աստուծո, որ էսպես անկարգ սովորութիւնները հմիկ քիչ-քիչ վերանում են, ու էլ էկողին չեն ինչմիշ անում:

Մեր եպիսկոպոսունքն էլ խոր հոգոց քաշելով՝ մեկ աչքները քցեցին մեշրգի կողմն ու անսաս գնացին Անապատը, ուր քեղխուղեքը, իշխանք էկան, հավաքվեցան, ձեռները համբուրեցին՝ գղակները վեր կալած, օթախը ներս գնացին. մեկ քանի աղքատ-ուղբուտ էլ տերտերների ու թվանքչոց հետ մնացին դռանը, ու փիլոնները կոնատակներին զրից էին անում, իրանց աղի հրամանին սպասում: Եպիսկոպոսունքը հենց ներս մտան, շաքմեքները հանեցին, շորերները փոխեցին, վեղարների ծերը ետ քաշեցին, խալըճի վրա նստեցին, բարձին թիսկը տվին, իշխանաց որը երեկելիքն էին, էս կողմն, էն կողմը պատի տակին շոքեցին, վարդապետ, տիրացու, փոքրավոր՝ աչքները իրանց աղի աչքին քցած, ձեռները գոշներին, առաջին կանգնած՝ իշխանների համար յա արաղ էին բերում, յա մազա թավազա անում: Ամենի աչքն էլ էկողների բերնի վրա էր, նրանք եռալիս՝ իրանք էլ բարձր ու ցածր էին անում, նրանք երեսները շրջելիս՝ իրանք էլ հետները շրջում, մեկ բառով՝ էնքան էր իշխանաց պատիվ տալը ու եպիսկոպոսաց ահարկութիւնը, որ հենց կիմանայիր, թե նրանց հոգին սրանց ձեռին ա:

— Հլա գալուստդ շնհավոր, հա՛յր սուրբ, մեր գլխին, մեր երեսին. աստված ձեզ մեր գլխիցը չի՛ պակասցնի: Մեր աչքը հենց միշտ ձեր ճամփին ա. աստված մեր սուրբ Աթոռը զադմի հաստատ ու պայծառ պահի,— սկսեց իշխանների մեկը գլուխ տալով ու տեղը դրստելով՝ բերանը բաց անիլ:— Մտա եմ աչիդ, ի՞նչպես ա մեր հոգևոր տիրոնջ քե՛քը, ջանը սա՞ղ ա, դամաղը շա՞ղ ա, լավ գո՞ր ա, թե՞ ոտից-ձեռից ընկել ա: Աստված նրան իր թախտին հաստատ պահի, նրա սուրբ աղոթքը մեր գլխիցը անպակաս ըլի՛. քանի որ նրա շունչը կա, աստված մեր ողջը միշտ կհասցնի: Մեկ Աթոռ ունինք, մեկ Հոգևոր տեր, էլ հո ուրիշ բան էս աշխարքումը չունի՞նք: Գիշեր-ցերեկ մեր խնդիրքն է՛ն ա, որ աստված մեր Աթոռը շեն ու պայծառ պահի, մեր հոգևոր տիրոնջ կյանքը երկար անի: Ինչ ունինք՝ ձերն ա. մեր որդիքն էլ, տեղն ընկած տեղը, ձեր

ուղուրին կծախենք, թա՛ք ըլի՛ ձեր աչքը մեզ վրա քաղցր ըլի՛:

— Օրհնյալ լինիք, աստված ձեր հավատն օրհնի, աստված Հայոց ազգը միշտ շեն ու պայծառ պահի,— պատասխանեց եպիսկոպոսը,— դուք որ կաք, լուսավորիչ պապի գառներն եք, հալբաթ որ ձեր եղը պետք է ուտենք, ձեր կաթը՝ կթենք, ձեր բուրդը՝ խուզենք, շոր կարենք, թե չէ հո՛ մերն ա, էն սև քարը. ո՛չ թուր ունինք, որ շափմիշ անենք, ո՛չ իշխանութիւն, որ զոռով խլենք: Ինչ որ կտաք, մենք էլ պետք է աչքներս խփենք, ձեռներս դեմ անենք, էն առնինք, ձեզ օրհնող ըլինք, ընդով յու՛լա գնանք: Վաճառականութիւն ասես թե աշակարութիւն, ջուհակութիւն թե բաղմանչութիւն, դոք էլ գիտեք, որ մեր ձեռիցը չի՛ գալ: Սեպալի փիրն իրան խոռով ըլի, ընչի՞ ա պետք էս աշխարքումս. օղուշաղի երես չի՛ տեսնում, մարդամեջ չի՛ դուս գալիս, ի՞նչ ա մեր կյանքը, մենք հո մարդի կարգում չենք: Գուք մե՞զ կտաք՝ աստված էլ ձեզ կտա, մենք էլ մեր մեղավոր բերնովը աստված կաղաղակենք գիշեր-ցերեկ, որ դուք միշտ բախոսավոր ըլիք, ձեր մի՛նը հազար ըլի, ու որդով, զավակով ծաղկիք, ծլիք, զորանաք:

— Հա՛յր սուրբ, գլխիդ դուրբան, քո ոտի հողն եմ, լավ ես հրամանք անում, ամա ի՞նչ անես, որ ընչանք բանը բանին ա հասնում, դանակն ոսկորին դեմ ա ըլում, էլ հանիլ չի՛ կարելի.— էն դճիցը քոնդալանա մեկը ձեն տվեց ու փափախը դգեց:— Մենք էլ լավ գիտենք, որ խաչն էլ ա մերը, ավետարանն էլ, մենք էլ գիտենք, որ տասներկու խաչապաշտի, եթմիշիքի միլեթի գլուխն հայն ա, հայի ժամի արարողութիւնն ու շարականը, հայի մեռոնն ու Հավատամքը մեկ ազգ էլա շունի, ամա էս անօրենքները մեզ հավատից էլ են քցել, հալից էլ. մալ են տեսնում մեզանում, խլում են. աղջիկ նն գտնում, քաշում են. մեզ կրակն են գրել, սաղ-սաղ էրում են, փոթոթում. թե մեկ խոսք էլ ասում ես հո, վա՛յ քո օրին, արևին, գլխիդ էնքան բռնցքում են (մուշտում), որ աչքդ բոռոգ ա ընկնում: Տունդ էլ որ քանդեն, ձեն չպետք է տաւ: Ախր որ մեր միսն էսպես գազանի պես ուտո՛ւմ են, սրա շարեն ի՞նչ կըլի: Տեղից վեր կենողը ոտը մեզ վրա ա բարձրացնում: Զի՛լում, որ մեկ օր գնանք, ջուրը թափինք, պրծնինք: Ախր էս հո օր չի՛, որ մենք քաշում ենք: Մնացել թափինք, պրծնինք: Ախր էս հո օր չի՛, որ մենք քաշում ենք: Մնացել չե՞ք բաց արել, ի՞նչ ա ասում. էս աշխարքս քանի՞ տարի էլ պտի չե՞ք բաց արել, ի՞նչ ա ասում. էս աշխարքս քանի՞ տարի էլ պտի մնա, վախտը հասել չի՞, որ մեկ Գաբրիելյան փողը փշեր, աշխարքս մնա, վախտը հասել չի՞, որ մեկ Գաբրիելյան փողը փշեր, աշխարքս մնա, վախտը հասել չի՞, որ մեկ պատիկ ասեղ էլ մեկ օրուսն ճամփից հայլու պես գզվեր, էնպես, որ մեկ պատիկ ասեղ էլ մեկ օրուսն ճամփից էրևեր, աճուճ-պաճուճը, Նդիա մարգարին գային, մարդիկ մեկ թղի շափ

դառնային, մեր սուրբ էջմիածինը ու Երուսաղեմը մնային, մեր ազգը գորանար, էս անհավատ անօրենքները մի կորչեին, ջնջվեին, ու մենք սկսեինք երկնքի ու երկրի փառքը վայելիլ, ինչպես որ հրեշտակը երազումը մեր սուրբ Լուսավորչին պատմել ա: Մենք էլ ասողից ենք լսել, հո մեր գլխիցը շնք ասում: Ախր աթաղան, բաբաղան էսպես ենք իմացել, թե աստված պետականը որ մեր սուրբ Լուսավորչուն էնքան շարչարեց, տասնըչորս տանջանք տալ տվեց, տասնըչորս տարի խոր Վիրապումը, ծառա եմ նրա սուրբ գորությունին (ասեց ու երեսին խաչ հանեց), պահեց, մե՛ր խաթեր էնպես արավ, որ մեր ազգն էլ տանջվի, շարչարվի, էլ էս աշխարքին թամահ չանի, որ աստուծո մոտ պարզերես գտնվի ու երկնային թագավորությունը վայելի: Ա՛խ, ի՞նչ կըլեր, որ էս օրը մի շուտով գար, մեր աչքն էլ մի լիս տեսներ. երկրի թագավորությունը մեր ընչի՞ն ա պետքը. երկնքումը պտի մեր աստղը բանի, որ ամեն աղզ էլ տեղենին ու մեզ էրնակ տան: Մեր գլխին՝ թագ, իրանցը բաց տեսնին ու ամաչին, փռչմանին, որ երկրիս մեծությանը էնքան եսիր էին էլել: Տերտերն <երն> էլ են գիր բաց անում, դորդ ա, ամա շատը իրանցից են ասում. նրանց ասածը ո՞վ մեկ չվանի կոնի. սուրբ Աթոռն էնտեղ էլած տեղը մենք նրա՞նց մուննաթը պտի ընկնինք: Մեկ ջուղաբ տո՛ւր, է՛, ա՛ջիդ զուրբան գնամ. ձեր ոտը շատ գիտի, քանց մեր գլուխը: Մենք որ կանք՝ սարի հայվանի պես առավոտները վեր ենք կենում, էրեսներս լվանում, խաչ հանում, մեկ քանի խոսք էլ գլխըներիցս դուս տալիս ու գնում մեր բանը: Գիրն էլ ա ձեր ձեռին, գրի բալանիքն էլ: Ձեր մեկ մազը աշխարքի բարեբար բան գիտի: Ասում են, թե ընչանք աշխարքս չվերջանա, մեր ազգին ո՛չ թագավորություն կըլի, ո՛չ թախտ, հենց էսպես պտի շարչարվինք՝ մենք դատենք, ուրիշներն ուտեն: Արդն ու սուտն աստված գիտի, պարտական մնա աստղն էլ, գրողն էլ: Ասում ա՛ մեկ գիծ մեկ կարաս կոտրեց, հարիր խելոք վրա թափեցին, չկարացին սաղացնիլ: Բանն ընկել ա բերններան, ասածդ հո չե՛ս կարալ ետ ուտիլ: Մեր պապերիցը մեր անկաջն ա ընկել, մեզանից մեր որդիքը կիմանան: Վա՛յ հախին, վա՛յ նհախին: Լավ արհիներս էլ ետ ա գալիս, լավ սիրտ էլ ունինք, տղամարդություն էլ, որ մեր դուռմանի հախիցը վեր գանք: Մեկ հայ, տեղն ընկած վախտը, լավ տասը թուրքի էլ տակն ա դնում ու մխըները բերանները տալիս: Արդ ա, նրանք պաս չեն պահում, միշտ եղ ու կարագ ուտում, ու մենք շատ վախտ, շաբթով, ամսով, հենց ցամաք հացով ու խոտով, բանջարով ենք յուրա գնում, ամա, դուրբան ըլիմ մեր սուրբ մեռոնի ու Լուսավորչի լիս հավատին, նրանց գորությունը շա՛տ, շա՛տ ա: Փի՛ր ըլին մեր սրբերն ու մեր ամենափրկիչ սուրբ Գեղարզը. մեկ բան

ըլելիս յա զոնշուն դուս գնալիս՝ մեր մի հայը մեկ դագանակով էլ շատ անգամ ասար թուրքի գլուխը կշարդի, մեկ մատով որ խփի, տեղնուտեղը բանհոգի կըլին, հայի փիրն ու սոյը ա՛ստված օրհնի: Ամա ի՞նչ անենք, որ մեզ հրաման չկա թուր բանացնել: Քրիստոս ինքը Պետրոսի ձեռիցը թուրն առավ, որ հայ քրիստոնեն էլ թուր չի՛ վերցնի: Քրիստոնեի թուրը աղոթքն ա, ժամը, պատարագը, պասը, ծոմը, ողորմություն տալը: Ասիլը հեշտ ա, անիլը՝ դժար: Թո՛ղ ժամ, պատարագն էլ ըլին, ո՞վ ասում՝ չըլի <ն>, լեզուն քրքրվի՛ ասողի, ամա թրի ու թվանքի փիրն օրհնած ա, թեկուզ բողազս էլ դուս կտրեն, ես դրուստն եմ ասում: Թուր որ շունիս՝ գլուխդ կտրում են, օղլուշաղդ քաշում, կերածդ հարամ անում, դատածդ խլում, քեզ էլ եսիր անում. աշխարքն էսպես ա, ի՞նչ կարաս անիլ: Տո՛ւր էն աջը, որ բռնի էն խաչը: Աղոթքն իր տեղը, թուրն՝ իրը: Աստված զշին, հայվանին էլ յա՛ շանգ ա տվել, յա՛ պող, յա՛ ատամ, որ շանգոի, հարու աա, կծի, իր գլուխը պահի: Ես մեղա ասածու: Սիրտս էրվում ա, էնդուր համար եմ ասում, թե չէ՛ ինձ նման շատերն էկել, ա՛խ, վա՛խ քաղուր համար եմ ասում, թե չէ՛ մեկ պուճախ էլ ե՛ս կճարեմ, որ միջումը ձգվիմ. մեկ բուռը հող էլ հալքաթ կըլի, որ մեկ օր, աչքս խփելիս, երեսիս քցեն:

— Լա՛վ ես հրամայում, լա՛վ, ա՛ղա Պետրոս,— պատասխանեց սրբազանը,— ամա ի՞նչ անես, որ մենք Քրիստոսի ծառեն ենք և ո՛չ աշխարքի: Երկնքի որդին ենք և ո՛չ երկրի: Քրիստոս Տերն մեր, սի՛րելիք (երեսներին խաչակնքեցին), երկնի և երկրի արարիչը, եթե կամենար, որ իր սուրբ տնօրենությունը հեշտությամբ անց կենար, ու ինքը շարչարվեր, լիաշվեր, էլ չէ՛ր գալ էս փուշ աշխարքը ու մարմին առնիլ, որ մեզ ազատի: Մեկ որ հրամայել էր, ամեն բանը թամամ կըլեր: Ամա չէ՛, Ադամա մեղքը մնացել էր մեր վրա. մինչև էն մեղքը չընջվեր, դժոխքը չքանդվեր, մեզ ազատություն չէ՛ր ըլիլ: Մենք սուրբ ավետարանի աշակերտն ենք, մեզ ազատություն չէ՛ր ըլիլ: Մենք սուրբ ավետարանի աշակերտն ենք, սուրբ ավազանի՛ որդիքը. էդպես մտքերը շար սատանեն ա ձեր սիրտն ածում, որ զիշեր-ցերեկ մեր շվաքի էտկիցը ման ա գալիս: Ինքն՝ Տերն մեր, էկավ մեր մեջը, խոնարհնցավ, մեր մարմինն ու արինը առավ, մեր խաթեր խաչվեցավ, հեռավ, թաղվեցավ, որ մեզ, մեզ օրինակ ըլի, թե ով կամենում ա երկնային իսառացը, Քրիստոսի սուրբ արքայությանը արժանանա, ընչանք յիսուշվի, շարչարվի, շտանջվի, իր գլուխը մահու շտա, աստուծո սուրբ տեսուն չի՛ կարող արժանանալ:

Ավետարանն ինքն ա ասում. «Որ ո՛չ առնու զխաչ և ո՛չ եկեցեց զկնի, որ ո՛չ թողցէ զհայր, զմայր, զկին, զորդիս և ո՛չ եկեցեց զկնի իմ, և ա չէ՛ ինձ արժանի: Եւ թէ՛ յարիցեն ազգ յազգի վերայ և թագաւորութիւն ի թագաւորութեան վերայ, նեղեցեան, տանջեցեան, հալածեցեան զձեզ վասն իմ, այլ գոյ ուրախ լերո՛ւմ, զի վարձձ ձեր բազում են յերկինս, և մագ մի ի զլիտյ ձերմէ ո՛չ կորիցէ առանց հօր իմոյ՝ որ յերկինս է: Այսպես հալածեցին զմարգարէս՝ որք առաջ քան զձեզ էին» և այլն: Տեսե՛ք, սի՛րեւիք, էս էլ ավետարանի խոսքը. ինչ գրվածն ա, պտի կատարենք: Առաքյալք, մարգարեք, մարտիրոսք էսպես արին, իրանց արինը թափեցին, ինչպես ամեն օր լսում, կարդում ենք, որ այժմ աստուծո աջակողմյան դասումը նստած՝ իրանց վարձքն ստացել, փառավորվել, երկնային ուրախությունը վայելում են, մենք մեկ սհաթի հետ հավիտենական կյանքը պտի փոխենք: Էդ ո՞ր գիժը կանի: «Փառք աշխարհիս, իբրև զժողով խառոյ, այսօր է և ի վաղիւն ցամաքի»: Մեզ պես մեղավոր, անարժան մարդիկը պետք է աստուծուն ընդմանա՞նք: Էդպես սարսափելի, շար միտքը ձեր սրտըներովն էլ չի՛ պտի անց կենա, ո՛ւր մնա՝ բերան բերեք յա լեզվով էլ ասեք: Ինչ աստուծո կամքն ա, էն պտի ըլի: Պողոս Առաքյալը չի՞ ասում, թե «Հնազանդ լերուք բազաւորաց, զի յԱստուծոյ են կարգեալ»: Պրծա՛նք, գնա՛ց: Ով այլ տեսակ կմտածի, անհավատ ա ու դժոխքի բաժին. մեր պարտականությունն ա, որ ասենք, ձերը՝ որ լսեք: Չե՛ք լսիլ, պարտականը դուք մնաք:

Բաս թե իմանաք՝ մե՛ր գլուխն ի՞նչ են բերում էս հավատի թշնամիքը, էն ժամանակը դուք ձերը կմոռանաք: Ամեն մեկ բեկ, մեկ խան սուրբ Աթոռը գալիս՝ մեզ կրակն ա դնում, էրում, շամփրի պես պտտում: Ո՛չ հաց ու ջուրն ա նրանց փորը կշտացնում, ո՛չ պատիվն ու փեշքաշնեքը նրանց աչքը բռնում: Շարթով նստում են մեզ վրա. ինչ որ ուզում են, տալիս ենք, էլի ուղի չեն ըլում: Սարդարն ու Հասան խանը գալիս հո, երկինքը մեր գլխին փուլ ա գալիս, աշխարքն աշխարքով դիպչում. էլ շունը տերը չի՛ ճանաչում, էնքան գել են մեր գլխին թոփ ըլում: Քչիցը-քչիցը, ամեն մեկ գալիս, շորս-հինդ հարիր մարդ ետևիցն ընկած՝ տուն են թափում, ո՛ւմ առաջը բռնես: Խան, բեկ, ծառա, մեհտար, աշլի, դուշ-չի, գայլանչի, էրկու էնքան էլ ձի, շորի, ուղտ, բարդ, բարխանա հետընեքը քցած՝ գալիս են, մտնում վանքը. դե արի՛, նրանց կառավարի՛: Ինչ օր որ նրանց ոտքը մեզ մոտ պետք է մտնի, հացըներս էլ ա հարամ ըլում, ժամըներս էլ: Սաղ օրը յա ժամի ծերին, յա ճամփի մեջտեղը, շոգում, անձրևում, թոգում պտի կանգնինք, մտիկ տանք, որ նրանք գան: Իրեք-չորս եպիսկոպոս պտին առաջը գնալ: Բոլոր միաբանությունը դու ա

գալիս, մեկ վերստաչափ տեղ էլ զխաբաց, խաշով, խաշվառով, շորջառով, բուրվառով, խնկով, մմով առաջ գնում ու շարական ասելով, վազելով, ձիանոնց առաջին քափ ու քրտինքները կոխած՝ նրանց ներս բերում: Շատ անգամ, վանքի դուռը մտնելիս, պետք է զառ ճոթից, դումաշից, խասից փիանդազ քցած. որ էս անօրենների ոտը խերով ըլի, մեկ վնաս մեղ չհասնի, թե չէ ամենիս էլ կկոտորեն: Փիանդազը ֆառաշների փայն ա, դե արի՛, նրանց սիրտը շահի՛: Էսպես՝ գալիս են, վանքը լցվում: Վեհարան, խցեր, Ղազարապատ՝ էլ տեղ չի՛ մնում, որ միջումը կուչ գանք: Հլա սարդարի, խաների սիրտը փեշքաշներով, փողով ենք առնում, ու կաթողիկոս. եպիսկոպոս՝ գիշեր-ցերեկ գլխըներովը պտիտ գալիս: Ամա ինչ որ մեր խեղճ միաբանի ու նոքարների գլխին ա գալիս, քո դուշմանդ շտեսնի: Փետի, թրի առաջ արած, սաղ օրը ուշունց տալով, ծեծելով՝ հազար մեկ բան են ուզում: Ցա ձիանոնց տեղն ու խոռակը լավ չի՛, յա իրանց սրտի ուզածը բանի պետքը չի՛: Մեր ձիանքն էլ են դուս անում, տավարն էլ: Խոզերին հո, վա՛յ նրանց օրին, որտեղ որ տեսնում են, թրատում, միջիցը կես են անում. ախր խոզի թշնամի են, բաս ի՞նչ կըլի: Մեր թխած հացը, էփած կերակուրը, մորթած միսը, ձեռը տված զատը հարամ ա ու հարամ: Իրանք են ամբարը մտնում, մառանը ընկնում, դռները կոտրատում, ու ինչ սիրտըներն ուզում ա, շատ փայլը շաղ տալով, ոտի տակ քցելով, կոտրելով, շարդելով, փշացնելով՝ իրանց ձեռովը դուս բերում, ուզածները շինում, էլի մեր յախիցը կպչում:

Էսպես՝ մոյգա ասես, դարաչի, քյամանչի, սազանդար, սաղ գիշերը որը պար ա գալիս, որը ֆալ բաց անում, որը բերնին զոռ տալիս, որը գլխին, որ էս անիրավի սիրտը շահի: Գինի խմիլն էլ հո, նո՛ր են սովորել, էլ ի՞նչն ա պակաս: Աստված ո՛չ շհանց տա. մենք էլ ձեռըներս դռըներին՝ սաղ գիշերը նրանց առաջին յա պետք է շոքինք, յա կանգնինք, որ քեֆըները թամամ ըլի: Շատ անգամ վարդապետ էլ ա թրատվում, յարալու ըլում: Էսպես՝ ընչանք մենք նրանց մեր հասարիցը դուս ենք տանում, մերը մեզ ա հասնում:

Ախր մեզ որ է՛ս են անում, ձեզ ի՞նչ կանեն: Պտի համբերենք, համբերությունը կյանք ա: Կարելի ա, որ մեկ օր աստուծո ողորմության դուռը բացվի. յա էն ա, բոլորս էլ կկոտորվինք, կփշանանք ու աստուծո սուրբ տեսությանը կարժանանանք, կամ թե չէ՝ մեկ ճար կըլի մեզ: Քրիստոնեն սրով չի՛ պետք է իր բանը յուր տանի. նրա թուրը իր համբերությունն ու հավատն ա: Էսպես արեց մեր էն էլ գեղըցի, հիմար Աղասին էլ, որ մեկ աղջկա խաթեր սուր քաշեց, ու խեղճ քանաքոցիք էնքան շառմա տվին, ու նրա հալետը հերը ու գեղի քեղսուղեքը էս ա, հինգ տարի ա, բանտու-

մը, քոթկամը շորանում, մաշվում են, ու աստված գրախ, թե վերջըները
ի՞նչ կըլի: Ո՛չ մեկը Սհակի, ո՛չ Կաթողիկոսի մասնաթը մեկ օգնութուն
չարին: Ինքն էլ գծի պես ընկել ա սարեսար, շափմիշ անում, ճամփա կրտ-
բում ու իր թշվառ օրը էսպես անց կացնում: Ո՛վ ա գիտում, թե ո՞ր բարի
վրա գլուխը վեր կդնի ու ի՞նչ տեղ շներոց-գիւերոց կըլի: Լավն է՛ն շի,
որ մարդ գլուխն իրան քաշի ու տազ անի: Չէ՛, չէ՛, սր՛րնիք. քանի կա-
բանք. մեր գլուխը պահենք. «Տա՛» կասեն, «Տա՛» տանք. «չէ՛» կասեն,
«չէ՛» ասենք. կասեն՝ նստի՛ր, նստի՛նք, վե՛ր կաց՝ վե՛ր կենանք. մինչև
տեսնի՛նք, թե բանն ի՞նչ տեղ կհասնի: Ասում են, թե ոսներն էկել, Ապա-
բան են հասել. ո՛վ ա խաբար. բալթի նրանցից մեկ ավուղ ըլի, աստու-
ծս բանն անքններ խա: Աստված նրանց թուրը կտրուկ անի. թե մեկ նրանց
ոտը մեր հողը կմտնի, էն ժամանակը թո՛ղ մեզ էլ տանին, մատաղ անեն:
Շտապիլ հարկավոր չի՛: Տիցիանովն ու Գոգվիչը երևան շառան, բալթի թե
աստված չէ՛ր կամեցել, որ մեզ էլի փորձի: Շատը տարել ենք, քշին էլ
համբերենք, տեսնի՛նք. վերջըներս ի՞նչ կըլի: Ամա էլի եմ ասում՝ քրիս-
տոնեն թրի կոթն էլ ձեռ չի՛ տղետք առնի, կարճ, որ քար էլ ազան գլխին՝,
Իրիկնաժամի զանգակը տվին, գնանք ժամ, աղոթք անենք, հլա շատ
կիտասանք: Ա՛յ տղա, վեզարս տո՛ւր, մաշիկս դի՛ր. ժամիցը հոր գիշերն՝
երկար, մենք՝ պարապ, էնքան խոսանք, որ քուններդ տանի:

Աստված բաշի ճամփա տա՛, հա՛յր ուրբ. էզ բերանդ լիս գանա.
է՞զպես պնտք է քորոզել խալիին: Աշխարհումը կենալը ի՞նչ լուրավ անի.
անապա՛տը պետք է գնացած, անապա՛տը, որ աստված երկնքիցն ուրա-
խանա. երկիրս քիչ-քիչ քանդվի, սատանեն ճաքի, տրաքի, հրեշտակները
մեզ շուտով տանին, մեր փառքին հասցնեն: Ազգն ի՞նչ ա, աշխարհն՝
ի՞նչ: Բալթս սուտ բան ա: Ամեն՝ մարդ իր հողու ճամփեն պտի գտնի:
Քանի կարաս՝ օր առաջ թաշարեքդ անս, ոք ետ չընկնիս:

Տիրացուն իսկույն վեղարը տվեց, ֆարազեն հաջրեց, վարդապետը
մաշիկը դրստեց, առաջը դրեց. իշխանքը գլխըները սմբացնելով, քուրք
ու աքա ուղերնրին քաշելով, գդակները դռնիս՛կ ետ կանգնեցին, ու սրբա-
զանը դուս էկավ: Նրանք էլ ետեքը մեկ-մեկ ճամփու ընկան, ջաշքները
հազան, որ դասը թողել էին. մեկ սարկազուգ փխտնը վեջրեց. մեկ վար-
դապետ՝ դավադանը, ու դասը ձեռք տվեց. տեքտեքները հա. փխտնները

* Էս խոսակցութունիցը իմացողը կհմանա. թի ի՞նչ էր մեր խեղճության պատճառը
էլ ես չեմ տղամ ընթանա ըսց անիք Ինչ աշխարհանի կողքին որած ա, սորթ ու թե՛ր
Շափոցողը. էն ժամանակը պիտի խփի՛ր:

ուղերնրին, դուսը էնքան կանգնել, վրվրթացել, դողացել էին, որ դա-
տաստանի օրն էլ էն մահվան քրտինքը չեն տեսնիլ: Եպիսկոպոսը դուս
էկավ թե չէ, երկու կարգ դառան, փիլոնները քցեցին ու եպիսկոպոսին
հանդիսով, տիրացու, սարկազուգ, վարդապետ, իշխան, թվանքի քա-
մակիցն ընկած՝ տարան ժամը: Ներս մտնելիս՝ տիրացուն հողաթափը
առաջը դրեց, սարկազուգը փիլոնը քցեց, մեկ տերտեր էլ մեկ խալիշա
ժալած, ձեռին բռնած՝ հենց եպիսկոպոսը ժամը մտավ, սեղանի առաջը
հասավ, մեկ քանի խաշ հանեց երեսին, մեկ խոր գլուխ տվեց, խալիշեն
բաց արեց, ետ կանգնեցավ. եպիսկոպոսը մեկ քանի խոսք իր մտքումն
տեսց, սուրբ սեղանին գլուխ, երկրպագութուն տվեց ու փառահեղ կերպով
գնաց, ձախու դասումը, իր աթոռումը բազմեց. ժամն օրհնեց, Հայր մերն
առեց, ժամը կանգնեց:

<7>

Ժամը գեռ կես չէ՛ր էլել՝ հարալ-հրոցն աշխարբս բռնեց. սար ու
ձոր իրաւոցով ընկան: Թուրք, սարվազ, արախու եկեղեցին լցվեցին.
Ժամ ասողների ձենը փորըներումը մնաց: էլ մեծի, պատկի չի՛ մտիկ
տրին. ով ոտումը հարաքաթ ուներ ու ջանումը՝ ղվաթ, դուս թռավ, գլուխն
առավ, կորավ. ով՛ չէ, տեղնուտնողը մնաց քարացած, սառած: Գլուխ
տեսն, որ պատուլում էր, ասում ասես, որ ջարդվում էր: Անիրավ արախ-
լուն ո՛չ ժամի էր խնայում, ո՛չ մարդի. թվանքի ոտքով ամեն մեկին մեկ
պատի կպցւին, վրա թռան, եկեղեցու ինչ զարդ, գինգինաթ, խաշ, ավե-
տարան կար, դես ու դեն դաղթմիշ սրին, շո:րջառ, բուրվառ, ինչ տեղ մեկ
էրժաթի նշան էր երևում, բոլոր քանդում, ջախբուրդ էին անում, վերց-
նում, ոտի տակ տալիս: Մեկ քանիսն էլ եկեղեցու դուռն ու ջեմը բռնե-
ցին, որ դուս գնացողին ձեռք քցեն, թալանեն: էսպես՝ ում վրա մեկ նոր
շոր էլ որ տեսան, հանեցին, զավթեցին: Ինչ կնանոնց հալն էր, աստված
ո՛չ շհանց տա. երեսի սակի ասես, ձեռի մատանիք, դոշի շաքք ու քորոց,
զառ մինթանա (լեհին), դիբա արխալուղ, սամուր քուրք, ինչ կար շկար,
բոնցբելով, ոտի տակ տալով էին հաքըներիցը հանում: Մերունի եպի-
սկոպոսը մեջ ընկավ, որ մեկ քոմակ անի, բռնեցին, կոները կապեցին.
կոպոսը մեջ ընկավ, որ մեկ քոմակ անի, բռնեցին, կոները կապեցին.
տերտեր <ներ>ն էկան, ա՛հն մեկին մեկ պատի զարկեցին, ու ով կար
շկար, աշխարի պես թրի առաջն արած դուս քշեցին, հետ ածեցին:

Լացի. ոգի ձենը երկինքն էր հասել, բայց էս անողորմ ազգի համար,
հենց իմանա, քյամանչի, սաղի ձեն ըլեր: Եկեղեցուցը դուս էկան թե
չէ՛, աշքդ ո՛չ աննի էն օրը: Մհառլամի ձենն էլ էր կարվել, Հասան-

էլած, ծեծված, ջւրդոված, կոտորված՝ որը քրդի, որը դարափափախի ձեռը եսիր գնացած՝ կեսը Ղարսա հողը մտավ, կեսն էլ Մասսա սարի էն կողմն անցկացավ, Բայազիդ գնաց, բայց ո՞ւմ մոտ, ո՞ւմ տունը, աստված ո՛չ գիտե: Էջմիածնա միաբանքն էլ ցրվեցան: Առաջին եպիսկոպոսը՝ Եփրեմ, Բարսեղ, Հովհաննէս՝ այժմյան կաթողիկոսը ու այլք, վանքի գարդն առան, էկան բերդը: Հինգ-վեց օր էլ է՛ս քաշեց, ընչանք թուրքի մհասիւրը նրանց կցրվե: Գրքատուն, ամբար՝ որը դարտակեցին, որը փակեցին: Էրկու <հարյուր> ջանիցը հինգն էլա շմնացին, որ սուրբ տաճարին ու Աթոռին պահպանություն անեն, էն էլ ծերացած, ոտից-ձեռից ընկած հաբեղա, վարդապետ էին, որ լավ համարեցին իրանց շոր գլուխը է՛նտեղ վեր դնեն, ուրտեղ որ էնքան տարի ծառայություն էին արել, քանց աշխարքե աշխարք ընկնին կամ ճամփին մեռնին:

Բազի խեղճ մարդ էլ է՛սքան հեռու տեղիցն ու է՛նքան վտանգավոր ճամփերով՝ գլուխը փեշն էր գնում, օղլուշաղն ուրչի յա աստծուն պահ տալիս, ետ դառնում, գալիս, որ համ իր բաղերին ու հանդին, համ իր հարեանների մլքին օրոն անի, ջրի, պահի, որ չի՛ շորանան: Էս խեղճերն էլ ցերեկը փշերի տակին, քուրբի միջումն յա քարափներումն էին տափ կացած, ու գիշերը՝ մութը գետինն առնելիս, ոտ ու շփթու կտրվելիս, մահվան դողով ու քրտնքով դուս էին գալիս, իրանց բաղերը, հանդերը ջրում, իրանք էստեղ հալվում, մաշվում ա՛խ ու վա՛խ քաշելով, իրանց ողորմելի օղլուշաղն՝ էն դարիք երկրներումը: Շատը հենց իմանալով, թե ոտը խաղաղվել ա, որ դուս չէին դալիս, իսկույն հարամին բկին շոքում, գլուխը կտրում, հոգին առնում էր: Գլուխը դառել էր մեկ սոխի գլուխ, ինչպես որ ասում են: Սար ու ձոր հարամով, գողով, ավազակով լցվել էին. ղուշը երկնքիցը վեր էին բերում: Օղը ապականվել էր ջամդաքի հոտով, ու հարամի ղշերը, որ աշխարքի տակիցն ասես, թռել, էստեղ էին հավաքվել, որ իրանց փորը կշտացնեն: Զուր ասես՝ մարդ էր բերում, քամի ասես՝ մարդահոտ. քար չկար, որ արինաթաթախ շըլեր էլած: Երկինքը պելացել, մտիկ էր անում, որ տեսնի, թե ի՞նչքան շարություն մարդ կարա անիլ, որ էնըգյորա նրա: պատիժը տա:

<8>

Էս ժամանակին էր, հունիսի...-ին 1825-ին, որ արինակեր Հասան խանը՝ սարդարի փոքր ախպերը, որ հազար անմեղ գլուխ կերել, հազար տուն քանդել, քաղաք, գեղ ավերել, Ղարս ու Բայազիդ հինգ-վեց անգամ ոտի տակ տվել, Արզրումա սարասկյարին խղճացրել՝ աշխարհ ձեռին գվիրն էր բերել, ոտը բարձրացրեց, որ գնա, Պետերբուրգն էլ առնի, ավե-

րի, Թիֆլիզու սիրուն օղլուշաղը իրան գազան ղորացը մատաղ անի, հրամայեց Նադի խանին, որ իր դարափափախները ու մսկլուն վերցնի, գնա, Ղազախու բերանը բռնի. քրդերի գլխավոր Օթյուղ աղին էլ ղրկեց Ղարս սնըրը, ու ինքը իր սարվազներովը, ղոնշունովը գնաց Ապարան, որ Փամբակու վրովը, Ֆոսանդ ճարածին պես, ռուսի սահմանը անց կենա: Բերդերը բոլոր դայիմացրին, Երևանումն ու Սարդարաբաղումը, որքան հարկավոր էր, զորք ու ջաբախանա թողին ու մնացածը հետընկերը վերցրին:

Ո՛վ էս սհաթը Երևան էր մտել, հենց կիմանար, թե ջրհեղեղը նոր ա էկել, աշխարհս քանդել: Ապարան դառել էր մարդի ղասաբխանա: Օր չէ՛ր ըլում, որ սարից, շուից մարդ չի՛ բռնեն ու Հասան խանի առաջը չբերեն: Ամեն գլուխ բերող նրա աջու ձեռն էր դառնում, փեշքաշի տուտը Ղարս էր հասել: Առանց մարդ սպանելու մեկ օր աչքը չէ՛ր կպցնում: Տեղիցը վեր կենալիս, նամազը պրծածին պես, առաջին գործն էն էր, որ ջրատար, մոլորած եսըրներին, որ էստեղ-էնտեղ ճանկում, բերում էին, կամ աչքըները հանի, քիթ ու պոռնկը կտրի, կամ ոտն ու ձեռները կտրիլ տա, կամ կտրատած ձեռները դաղած եղի պղնձի մեջը կոխիլ տա, որ արինը կտրվի, կամ նրանց սաղ-սաղ փառալամիշ անի: Նադի խանի ու Օթյուզի ղոշաղ ծառեքը հրաշք էին գործում:

Բոլոր Ղազախ-Ռոռալու դոնմիշ էր էլել, շատ էսիր սրանք էին բըռնում իրանց միջիցը ու ղղբաշի ձեռը տալիս: Ծամփա ասես, վելադու-թյուն ասես՝ սրանք էին անում ու թշնամուն կամ իրանց մեջը բերում, կամ իրանք խեղճ հայերի տունն ու տեղը թալանում: Շատ անգամ էն մարդի, որի հետ որ աթաղան, բաբաղան, մուղարար, տարերով նստել, վեր էին կացել, հացը կերել, հարեանություն արել, գալիս էին ափաշկարա, օրը ճաշին տունը կտրում, ունեցած շունեցածը վերցնում ու հետն էլ ասում, որ՝

— Մենք տանինք լավ ա, քանց թշնամին. մենք ձեր դոստն ենք, մենք ուտենք ձեր մալը. թե չէ՛ թշնամին կգա, կտանի:

Է՛սքան բանն անց էր կացել, խորամանկ պարսիկքը իրանց բանը էնպես էին գողի պես սկսել, որ մեր կողմը ո՛չինչ խաբար չկար: Էսպես անօրենություն շատ էր պատահում: Շատ տարի, Ղարսա կամ Բայազիդու վրա գնալիս, էս օրը հազիր էր: Ապարանը ամեն տարի էր դուս գալիս սարդարը իր ղոնշունովը, իրեք ամիս մնում, Փամբակու մեծավորին փեշքաշ ուղարկում, իր մոտ հրավիրում ու հազար օրթումով հավատացնում, թե ռուսը քանց նրան էլ մեծ բարեկամ չունի: Էս էր պատճառը, որ Փամբակու իշխող մեծավոր իշխանն և զորապետն՝ Սափարգամիրգա, ո՛չինչ

կասկած չէ՛ր տանում: Ղորդ ա, էստեղ-էնտեղ տավար, եսիր տանում էին, ամա էս բարի սովորութիւնը էսօր էլ ունին մեր պատմական դրացի Ղազախ-Բոռչալուն: էսօր էլ են մարդ սպանում, թալնում, կոտորում, նրանց բան ու գործն է՛ս ա միշտ: էստուր համար զարմանք չի՛, որ ո՛չ ոք մեկ շար բան չէ՛ր մտածում, թե Երևանը քոչում էր. նրանք հավատացնում էին, թե սարդարը ուզում ա գնա Արզրում ու վրա: Ղալաբանթիլ հազար անգամ էր պատահել, էս նոր բան չէ՛ր, ու նրանց աղալարները էնպես էին Սավարզամիրզի սիրտը ձեռք քցել, որ ինչպես ուզում էին, էնպես էին շուռ տալիս: Բազի հայ էլ, որ Երևանիցը, իր բարեկամներիցը գիր էր ստանում ու գիտեր, թե բանի զորութիւնն ի՞նչ ա, ձեն հանելիս՝ Ղաբաքիլիսումը վրեն ծիծաղում, ոխին խփում էին ու վախուկ հայ կանչում: Աղալարները մեծավորի դուռն ու շեմը էնպես էին բռնել, որ մեկ հայի չէին էլ թողում, որ շունչն էլա հանի:

էլի Փամբակու հայերը պարսից խորամանկութիւնը լավ իմանալով և իրանց քաշած դառն օրերը միտք բերելով՝ ամեն տեղ պատրաստութիւն էին տեսել: Համամու, Պարնի գեղը, Գյումրի, որը բերդ ուներ, պատերը շինել, մեջն էին մտել. Խղարաքիլիսեն բերդ ու էր շունենալով՝ սելեր ու գութան իրար վրա էր դրել, սանգար կապել. — ունեցած-չունեցած էնտեղ <էին> դայիմացրել, գեղարենքն էլ իրանց մեջ առել, ինչ հին ժամանակից թուր, թվանք ունեին, հավաքել, տղամարդիկը գիշերցերեկ ասպաբավորած՝ օղուշաղը էնտեղ էին հավաքել, տավար բերդի տակն արել, որովհետև նրանց մեծ հարստութիւնը տավարն ա, գիշերցերեկ դարավու էին քաշում. հանդն էլ բազմութիւնով էին գնում. ճամփեքը համարյա՛ թե փակվել էին. շատ գիշեր, շատ վախտ էլ Քրիստոսի խոսքին չէ՛ին մտիկ անում, մեկ թուրք աչքը թեքելիս, գլուխը հետն էր թեքվում. շունքի յայլաղի ժամանակն էլ էր:

Թուրքերը լավ էին իմանում, թե էջը ո՛րտեղ ա կորել, ու ինչ տեղ ուզում էին, որ իրանց գազանութիւնը բանացնեն, իրանց արինը իրանց սիրտն էր թափում, շունքի, թե քիչ, թե շատ, էլի Փամբակու, Լուվա, Ղարաբաղու, Մշու, Բայազդի հայերը սարում, շուրմ մեծանալով, շատ տերտերի ու ժամի ձեն լսելով՝ մինչև էսօր էլ իրանց սոպոտութիւն հետ էն քաջ տղամարդութիւն հոգին էլ ունին, որը որ ունեցել են մեր անհաղթելի նախնիքը, ու տեղն ընկած վախտը է՛լ ավետարանի ու վարդապետի խոսք նրանց չէ՛ր վախացնում, թե որ արին վեր ածեն, դժոխքը կերթան, ու մատը բարձրացնողի սաղ ձեռն էին բերանը կոխում, հավ թոցնողի՝ գլուխը թոցնում: էս էր պատճառը, որ թուրքերը էսօր էլ էս ձորերովը անց կենալիս՝ էնքան քարափի լեռ քարիցը շեն վախենում ու գետի կատա-

ղութիւնիցը, որքան քարափների բերնիցը, որդիանց որ քաջ լոռըցոնց թվանքի գլուխն, կամ մեկ լրբանի թուրը անցկենողի գլուխը սոխի պես էին թոցնում ու իրանց թշնամու մարմինը իրանց ձորերին մատաղ անում:

Մենակ դսեղեցի Մեհրաբյան-Թումանյան Հովակիմի անունը քարերը սասանացնում էին: Սարերի, ձորերի միջում մեծացած՝ գազանի ու հարամու արինը թափելով էր նրա ոսկորները հաստացել: Երկու տղամարդ նրա մեջքը չէին կարող խտտել. հինգ մարդ նրա մեկ ձեռը չէին կարող ոլորել. նրա գլուխը մեկ օր չէր ցավել: Կերածը մեղր ու կարագ էր, հաքածը՝ շալ, կոխածը՝ ծաղիկ ու շիման. աղբրների վրա, մեշի միջումն էլ նա օրորոցումը աչք բաց արել: Նրան ի՞նչ կղիմանար: Ածղահա՛, ու ո՛չ տղամարդ: Չորս գազ ու կես բոյն էր, գազ ու կես՝ թիկունքի լենութիւնը, դռը՝ ապառաժի պես հաստ. ամեն մեկ ձեռը՝ մեկ սնի դղար, ամեն մեկ ոտքը՝ մեկ կաղնու ճուղք, շիինքը՝ մեկ ծառի քոքի հաստութիւնով. երեսը մազն էկել, կոխել, երկու թիղ ճակատի տակին սև-սև ունքերն էնպես էին բռնել ու նրա արծվի աչքերն ու քիթը կոխել, ինչպես կարկտախառ ամպը՝ գիշերվան աստղերը: Քիթ ու պոռնկն էնպես էին մաղի միջումը կորել, ինչպես մեկ ապառաժ քար՝ ջանջալի թփի միջումն: Ութ ախպեր ուներ, մեկը քանց մեկը աժդահա. ամեն մեկը հինգ-վեց որդի ունեին, շատի չէ թե հարսանիքն էին մենակ նրանք տեսել, թոռներն էլ մեծացել՝ առաջներին խաղում, սարն էին գնում: Վաթսուն ջանից ավելի հոգի՝ հարս, փեսա, թոռը, ծուրը, առավոտը նրանց տանիցը դուս էին գալիս, ըրգունը մթանը՝ նրանց օձորքի տակին քնում, ու նրանց հարցուր տարեկան հեր Մեհրաբը դեռ երեկվան երեխի պես բեղերն օլորում, մի-րուբը սանդրում, փափախը կոտորում, նրանց հետ պար գալիս՝ պար գալի, խաղալիս՝ խաղում, սազ ածելիս՝ շատ անգամ ինքը սազը ձեռներիցը խլում, ածում, խաղ ասում, քսան տարեկանի պես ձիու վրա նստում, ասպաբը քցում, ու սարերում, ձորերում, շաղրի տակին՝ պարլիկա գիշերը սոպոտը իրան արած քաջութիւնները, լոռըցոնց տղամարդութիւնը, հին-հին բաներից, լազգուց, թուրքից հազար բաներ պատմում ու նրանց հին-հին բաներից, լազգուց, թուրքից հազար բաներ պատմում ու նրանց էլ ասում, որ քնած վախտին էլ՝ թուրը ու թվանքը բարձի տակին, ոտը գերեզմանումը՝ թուրը յա կողքին քաշ, յա պատանի հետ պետք է հողը տարած, որ անբան քարն էլ իմանա, թե ո՞վ ա իրան տակին թաղած:

էն Հովակիմը, որ մեկ օր լեղանալիս մեշիցը հանկարծ որ տասնըհինգ լազգի շեն դուս գալիս, ինքն էլ կամաց-կամաց ջրիցն ա դուս գալիս ու որպես թե նրանց բանի տեղ չի՛ քցում, սկսում ա շորերը հաքնիլ: Լազգիքը սովորաբար մարդ չեն սպանիլ, սաղ-սաղ կբռնեն, որ տանին, ծախեն: Հենց որ մոտանում են, ձեն ա տալիս էս աժդահն, որ կանգնին, ու

ասում, որ տղամարդկությունն էն չի՛, որ տասնըհինգ մարդ մեկի վրա թափին, բռնեն. թե սիրտ ունին, իրանք մեկ կողմը կանգնին, ու ինքը մեն մենակ՝ մյուս, թե որ հաղթեն, թո՛ղ էն ժամանակը բռնեն, տանին: Լազգիքն էլ իրանց գլուխը էնքան ցած չհամարելով՝ համաձայնում են: Ասլան Նովակիմը թվանքը քցիլն ու առաջի մարգին սպանիլը մեկ ասանում: Էս ղզղուն վախտը էլ գյուլլի չի՛ մտիկ անում, թուրը հանում աս, մեջըններն ընկնում. թշնամին երեսը ետ աս շուռ տալիս: Տասնըշորսին էստեղ-էնտեղ, որը թրով, որը փշտովով սպանում, աղցան աս անում: Վերջին տասնըհինգերորդն էլ որ էսրի պես շոքում, գլուխը դեմ չի անում քաշին, նա թեիցը բռնում, վեր աս կացնում ու ասում.

— Քեզ քո կյանքը կրաշխեմ, որ գնաս ձեր երկիրն ու ձեր քաջ ազգին պատմես, որ իմանան, թե մենակ իրանք չի թուր խփիլ գիտեն, թե Լոռու Գսեղ գեղումը էսպես, ինձ նման հազարավորները կան, որ թե ուզենան, ձեր երկիրը ոտի տակ կտան, կջնջնու: Ամա՛ հայ քրիստոնեի մեղք աս էսպես բանը, մեր օրենքը չի՛ հրամայում:

Է՛ս Նովակիմը, է՛ս Լոռու ձորերի աստվածը, է՛ս սարերի արծիվը, է՛ս մեշեքանց ասլանը մենակ հերիք էր, որ մեկ քարի քամակից ձեն տալիս կամ մեկ շղում ոսստ գալիս՝ հարյուր թուրքի լեղին ջուր կտրի, աչքերը սևանա: Էն սևացած, արևի, անձրևի տակի մուր դառած ունքերի տակիցը որ աչքը չէ՛ր ընկնում մարգի երեսի, էնպես էր իմանում, թե կայծակն աս խփում, ու սար ու ձոր սևանում էր գլխին, գետինը պտտում, ու ինքը քար դառած մնում առաջին կանգնած: Քանի՛, քանի՛ էսպես ղոչաղ տղերք քամակին քցած, գիշեր-ցերեկ, էս ահագին հսկայն վիշապի պես պտտում ու Լոռվա ձորերումը ու սարերի գլխին ղուշը երկնքիցը վեր էր բերում ու ձիավորի ոտի իզը բռնած՝ ձորեձոր ընկնում, ֆորսի քամակիցը հասնում ու տասը ձիավորով հարյուր ձիավորի մեջը ճղում, ջամակիցը հասնում ու տասը ձիավորով միջովն անց կենալիս, մեկն էլ աս չէ՛ր սիրտ անում, որ աչքն էլ աս խեթի: Ինչպես ինքն էր մեծացել, էնպես էլ իր բոլոր ընկերքը. ամեն մեկ տան հինգ-վեց տղամարդ կար, զարթնե մեծն ու պատիկը, ու սարի շայր-չիմանը, ծաղիկն, աղբյուրը, ձորի քարն ու էրն էին նրանց ջանը, նրանց հոգին, նրանց կյանքը:

Տաք յորդան-ղոշակում, բուխարու առաջի, շկոլում կամ եկեղեցում չէին մեծացել, որ նրանց սիրտ կամ ահ ունենա, կամ թուլություն: Շատ անգամ, անձրև, կարկուտ դալիս էլ, նրանք շղումը կամ սարումը, քնած տեղը գլուխ չէին բարձրացնում, որ քունը չփախչի: Նրանց բուխարին, նրանց փեշը իրանց տան մեջտեղն էր, ուրտեղ որ երկու-իրեք ահագին ծառ իրար վրա քցած՝ առավոտից մինչև մութը էրվում աս, ու իրանք էլ

ղոները բաց, շատ անգամ շապկանց, գլխաբաց, կրակի շորս կողմը կրտրում, խմորը գունդ են անում, միջումը թխում, միս են խորովում, հաց են ուտում ու իրանց ձորերի պատմությունն անում, ու որդին հոր ճնուլն, ախպերը քվորը խատած՝ անմեղ գառի պես բոլորեշուրջը վեր թափում, քնում: Մեկ ղալմաղալ ընկնելիս՝ իրանց ապրանքը, օղլուշաղը տանում էին էնպես քարափնների, էրերի մեջ պահում, որ ղուշը սիրտ չէր անիլ մոտ գա: Հազար գազ բարձր, սուր քարափների դոշին, որ մարդ մտիկ անելիս աչքը սևանում էր, սրանք էնպես էին ման գալիս, էնպես էին էս քարափի ծերիցը օձի պես էն քարափի ծերին թռչում, որ հեռավանց տեսնողն էլ մնում էր քար դառած, աչքերը կալնում էր ու ղուզ գետնի վրա չէր կարում ահիցը կանգնիլ, նստում: Տավար, ոչխար, իլխի՛ մեշեքն էին քշում, ու իրանք, թվանքները ուսըններին, սար ու ձոր ոտի տակ տալիս:

Ա՛խ, ի՞նչ տեղ են կենում, որ էսպես շանեն, էս սիրտը շունենան: Վարժատան չէին՝ մեռած բառով, անհոգի շնչով, թույլ լեզվով լսել, թե Հայք էլ վաղ թագավորություն ունեին, որ կամ չհավատային, կամ քունները վարպետի անսիրտ պատմության վրա տաներ: Ամեն քար նրանց համար գիրք աս, ամեն ապառած՝ նրանց համար պատմություն, ամեն հին բերդ, քանդված մատուռ կամ եկեղեցի, որ սար ու ձոր լիքն են էստեղ, նրանց համար կենդանի վարժապետ: Ամեն գերեզման, ամեն արձան՝ նրանց համար կենդանի վկա ու պատմագիր: Լոռվա անառիկ բերդը, Սանահնա և Հախպատի վանքերի պատերը, տաճարները, սրահները՝ նրանց համար վարժատուն: Իրանք, ղորդ աս, կարգալ շեն գիտիլ, ամա սրտներումը երկաթի պես աս գրված, թե էս է՛ն սուրբ հողերն են, է՛ն սուրբ դաշտերն են, ուր մեծն Շահն-շահ Աշոտ Բագրատունի, Սմբատ..., Ջաքարե Սպասալար, Արղությանց-Երկայնաբազուկ նախնիք, Նովհան Օձենցի իմաստասեր, Նովհան Նրզնկացի՝ արծվի պես խոյանային, առյուծի պես մոնչային ու հրեղեն սերովբեի ու քերովբեի պես թուրը ձեռ առած՝ երկրումս Օմարի, հոնաց, Զինգիվ խանի, Թամուրլանգի հոգին քաղեին, երկնքումը իրանց համար անմահության բրաբիտն, անթառամ պսակ պատրաստեին:

Նրանց ծնկները՝ սրանց գերեզմանի վրա շոքում. նրանց երեսը սրանց սուրբ հողին աս քսվում. նրանց ոտը սրանց երեսին աս կանգնում. նրանց արտասունքը սրանց հողի հետ աս խառնվում: Նրանց սերմը՝ սրանց հողիցն ղուս գալիս, իրանց պահում: Նրանց տան հիմքը՝ սրանց գերեզմանի վրա շինած: Նրանց մեռելը՝ սրանց միջումը պառկած:

Քնից են վեր կենում, սրանց գերեզմանը տեսնում,
Թե՛ փուն են մտնում, սրանց երազում տեսնում,
Թե՛ օրքում ուտում, նրանց անունը տալիս,
Թե՛ նամիս գնում, նրանց աղոթքն հիշում,
Թե՛ կոխվ անում, նրանց հիշում, հաշտվում:
Ո՛վ սուրբ լերինե՛ք, ձորե՛ք, Հախպատ, Սանահինե՛ք:
Ձեր սուրբ դաշտերումը, սարերի գլխին
Հազար արձաններ անմոռնչ կանգնին,
Կենդանի լեզվով՝ խեղճ անցավորին
Կանգնացնեն, ասեն, էլ լուվին կրկին.
«Լա՛ց քո տարաբախտ արևդ ու օրերդ,
Լա՛ց քո խեղճ գլուխը, բա՛ց էդ ձեռներդ.
Տո՛ւր հոգիդ անտեր, ողորմելի հայ,
էլ ո՞ւր ես գնում, գլխիդ շտալիս վա՛յ:
Կա՛ց, մեռի՛ր էստեղ, թո՛ղ քո ոսկերքն էլ
էս սուրբ հողումը կարենաս թաղել,
Որ մարմինդ էլա էս աշխարհումը,
Քո թագավորաց հետ ու միջումը
էստեղ դինջանա, շունքի քո աչքը
Կարոտ մնաց, տեսնի քո ազգի փառքը:
Նրանց սուրբ հողն էլա թո՛ղ երեսդ ծածկի,
Նրանց կոխած թուփը քո գլխիդ ծաղկի»:

Թեղե՛ք, սրբազան նախնիք մեր հզոր,
Ձեր սուրբ երեսին զոհ լինիմ մեկ օր.
Ա՛խ, շունչս փաշելիս կրակ է դուս գալիս,
Աչքս խփելիս, բերանս բանալիս
Ա՛խ ու ո՛խն ու լաց ամպի պես խառնվում,
էրում, խորովում, օրս խավարացնում:
Ա՛խ, ի՞նչ օգուտ, որ սիրտս ա իմանում,
Աչքս շի՛ տեսնում, հոգիս մխիթարվում.
Ընչի՞ ձեռ թևի տակին չձենցի,
Ընչի՞ ձեռ շունչը ես էլ շլեսցի,
Որ վե՛ն Շահն-շահն կամ Մեծն Սմբատ
Ինձ էլ ասեր, թե՛ «Որդի հարազատ,
Տե՛ս, է՛ս հողումը ես քեզ պահեցի,
Տե՛ս, է՛ս հողումը քեզ մեծացրի»:

Շունչդ տո՛ւր, հոգի՛դ, բա՛յց քո հայրենիք
Մի՛ ատր թշնամյաց, ու անաշխարհիկ
Ընկնիլ սարեսար, լինիլ շարաշար,
Մտո՞ւ օտարաց կամ գերի անճար»:

Փակի՛ր երեսդ, աստվածասեր հա՛յ.
Վա՛յ մեր խեղճ օրին, մեր արևին վա՛յ.
Ամպել ա երկինքը, կայծակին տալիս,
Սար ու ձոր զոռում, հառաշում, լալիս:
էլ ի՞նչ ես կանգնել ձեռդ ծոցումդ,
Մնացել շվարած՝ շունչդ բերնումդ:
Փախի՛ր, ա՛խ, գլուխդ ա՛ն, կորի՛, որ պրծնիս,
էս հեղեղին դու ի՞նչպես դեմ կընկնիս.

Ա՛խ, ի՞նչպես էսօր դու գուլս բարձրացրի,
Բարի՛ արեգակ, երեսդ հանեցիր.
Ա՛խ, ի՞նչպես սիրուն աչքդ շխփեցիր,
Ու էդպես հանդարտ էկար, կանգնեցիր,
Որ վկա լինիս անիրավ գործի,
Որ լիս տաս խավար, անողորմ սրտի
Ու խեղճ հայերի արինն ու ջանը,
էրված տան ծուխը, փակված բերանը,
Կտրատված լաշը, սուգ ու շիվանը
Լսես, տեսնիս, գնաս էլ ետ քո բանը:
Անողո՛ւրմ երկինք, ի՞նչպես դուք թողիք,
Ո՞ւր ձեռ ամպը, կայծակն էսօր պահեցիք.
Չարի սուրբ տեսած՝ դուք պապանձվեցիք,
Ու փուլ շի՛ էկաք, ձեռ տակով շարիք:
Ապառա՛ծ գետին, անկո՛ւշտ հողի փոր,
Հենց անմե՞ղ արին կուզեիր էսօր.
Հենց անշո՛ւնչ մեռել ծոցդ կտանիս,
Մեղաց սուգ, շիվան ո՛չինչ համարիս:
Աչքերդ կխփես, բերանդ կբանաս,
Թշվա՛ն դու գազան, որ ո՛չ կշտանաս:
Ի՞նչ կըլեր էսօր մեկ գուր շարժելի,
Անմեղի լացն, սուգն դու մեկ լսելի,
Քո շար որդիքը հրով խրատելի,

Բարի որդիդ սիրով պահեիր,
Քեզ ֆանդոդի դու տունը ֆանդեիր,
Քեզ շինոդի դու տունը շինեիր,
Ու հագար անմեղ հոգի գառնի պես
Սրի շտայիր, խնամեիր մոր պես:

Ետ դա՛ն, անցավոր, ա՛խ, ո՛ւր ես գնում,
Մի՞թե արյան ծովն առաջիդ շտեսնում.
Քո խեղճ ազգի ջանն առաջիդ ընկած,
Արինաշաղախ հողումը ֆցած՝
Մանուկն մոր սրտին, հարսը փեսային,
Որդին հոր դոշին, աղջիկն մոր ծծին,
Կարը բերնումը, ձեռը նրա ծոցին,
Արյուն, արտասուք, մազ ու հոդ, երես՝
Իրար շաղախված, հնձած ծաղկի պես,
Քույր, հանապարհ բռնել են, փակել,
Քար ու դաշտ ու հող արևով լվացել,
Քեզ ձեն են տալիս, թե որ անց կենաս,
Խղարաֆիլսեն մտնես կամ դուս գաս,
Աշի՞դ մեկ գետնին ֆցի՛ր ու ասա՛,
Ազլուխն ա՛ն ձեռդ, սրբի՛ր ու մեկ լա՛.
Չոֆի՛ր էն հողի, է՛ն դաշտի վրա,
Նայի՛ր երկինքը ու լա՛ց, սուգ արա՛,
Հիշի՛ր նրանց հոգին, պահի՛ր ֆո մտնում.
Թե մեկ ազգ իրան, որ էս աշխարհում
Չի՛ պահի, թշնամուն ինքը գերի կըլի,
Աստված էլ նրան աշֆից կըրֆի:

<9>

— Տղերք, օյազ կացե՛ք, թվանքներդ հազրեցե՛ք, երեխեք, օղլու-
շաղ բերե՛ք, մեր տունն ածեցե՛ք,— ասեց իլղարաքիլիսի իշխան պարոն
աղա Սարգիսը,— փառք աստուծո, տունս հացով լիքն ա, գոմեշներս՝
կթի. ինչ ունիմ ձերն ա. ձեր տավարն էլ, որքան կարեք, դեղին մոտաց-
րե՛ք. սիրտըներդ պինդ պահեցե՛ք, քանի իմ ծուխս չի՛ կտրվել, ու շունչս՝
բերնումս, ջանս ձեր ուղտրին դրած ա: Մենք քրդերի ու օսմանվի հետ
ենք քյալլա տվել, էս անսիրտ աջամն ի՛նչ ա, որ մեր առաջին դիմանա:
Երկինքն էլ որ թռչին, տեղվետեղ կրակ դառնան, մեր մազին չե՛ն կա-

րող դիպչիլ: Մեր ոսկորները Ղարսա սարերումն ա պնդացել, սրանք ո՛վ
են, որ մեզ դեմ կենան: Թո՛ղ մեզ բարութ ու թվանք շտան, մեր տղա-
մարդությունը մեզ համար բարութ էլ ա, պարիսպ էլ: Լավ նայեցե՛ք, որ
սեւերը դայիմ բլին: Մեկ դաստեղ գնա գեղի էն կողմը, մեկ՝ էս կողմը.
Թե կարաք, մեծ ու պստիկ խառը կանգնեցե՛ք, որ թշնամին հենց իմա-
նա, թե մենք շատվոր ենք, ու սիրտ չի՛ անի, մոտանա: Ես իմ դաստեղը
ճամփի առաջը կկտրեմ. առաջի դուս էկողի ճակատը էս գյուլլին դուրբասն
կանեմ, որ հրես քցում եմ:

Ղորդ ա, շատ օր մտիկ արինք, չէկան, ամա էս գիշեր ինձ սուրբ
Սարգիսն երևաց, ծառա եմ նրա սուրբ զորությունին, ու ինձ ասեց, որ
մեր գլխի թաղարեքը տեսնինք: Սուրբ Սարգսի անունը տվե՛ք, աղոթք
արե՛ք, հրես աղոթարանը, որտեղ որ ա, կբացվի: Նրանք մեր ազգի արի-
նը շատ են վեր ածել, մեկ օր էլ մենք նրանց արինը վեր ածենք: Հայ
չե՛նք, հայի արարչին մեռնիմ, նրա ամեն մեկը մեկ սարի բարեբար ա:
էլ վախտ մե՛ք կորցնիլ. կապրինք, էլի մեր հողումը, մեր օղլուշաղի հետ
կխնդանք, կմեռնինք, էլի մեր ննջեցելոց հողի վրա արին կթափենք: Վար-
դանա թոռները չե՛նք, Տրդատա արինը չի՛ մեր սրտումը, Տիգրանի շուն-
չը չի՛ մեր բերնումը: Սար ըլեր՝ կհալչեր, էլի մենք՝ հայերս չե՛նք, որ
ամեն տեղ անուն ունինք, մեր հավատը ամեն տեղ գոված ա. մեռնի՛մ
ձեր արևին, էնպես մեկ քաջություն անենք էսօր, որ աշխարհ ամենայն
իմանա: Գե՛, էլե՛ք, Սմբատ, Աշոտ, Տիգրան, էլե՛ք, ձեր խոքուն (հո-
գուն) դուրբան, տեսնիմ, թե ի՞նչպես էսօր ձեր անունի լայաղ՝ ձեր հու-
նարը նշանց կտաք: էղպես անուն ունեցողը, սար ըլի առաջին, պտի վրո-
վը թռչի. ծով ըլի, պտի ոտնակոխ տա, ո՛ւր մնա էս քյամալսղ, թուլ
աջամը, որ ո՛չ հոգի ունի, ո՛չ հավատ, ո՛չ օրենք: Մեկ մարդ որ մեռն
չունենա ճակատին, նրանում ի՛նչ զորություն կըլի: Մեր ձեռը որ թուլա-
նա, աստուծո հրեշտակը, սուրբ Լուսավորչու բարեխոսությունը մեզ քո-
մակ կըլին, է՛նքան ա մեր հավատի զորությունը:

Տե՛րտեր ջան, վեր կա՛ց, ամենին էլ սրբություն տո՛ւր. դրա զորու-
թյունին դուրբան. մեռնի՛նք, հոգու փրկություն ա, ապրի՛նք՝ մարմնի
առողջություն: Խոստովանության վախտը չի՛. աստված ինքը գիտի, որ մեր
սիրտն արդար ա: Թե մեռնիմ, ինձ թաղեցե՛ք, իմ հողուս հացը տվե՛ք ու
էս ջիվան որդուս պահեցե՛ք: Հինգ որդի ունիմ, իրեք՝ ախպեր, վեց-օխալը՝
էս ախպոր զավակներ, հարսն ու թոռը, ամա իմ աշքի լիսը սա ա էլել: Ամե-
նից ավելի սրան եմ ուզել, սիրել: Ա՛խ, թե գիտենաք՝ սա ի՛նչ ցեղից ա:
Վա՛յ, ի՛նչ ասեցի, դուք լավ գիտեք: Սա մեր քաջ նահատակի՛ Վարդան
Մամիկոնյանի արևիցն ա: Երեխա էր, որ հերնըմբըր մեռան, էս սրան

վեր առա, ինձ որդի շինեցի, ու ինձ որդուց ավելի համ տվեց: Զուրը որ քցեի, կընկնեի. կրակը քցեի, երեսը ետ չէ՛ր դարձնիլ: Տեսնո՞ւմ եք է՛ս լեն ճակատը, է՛ս պարթև բոյը, է՛ս արծվի աչքերը, է՛ս գեղեցիկ պատկերը: Լսե՛լ եք սրա անուշ լեզուն: Եկեղեցին մտնելիս, հենց իմանաս, հրեշտակ ա մտնում մեր մեջը, դուս գալիս. հենց բռնես՝ արեգակ ա ծագում: Ա՛խ, ամեն մեկ սրան մտիկ տալիս, ամեն մեկ սրա ձենը լսելիս՝ էնպես եմ իմացել, թե սուրբ Վարդանն ա առաջիս կանգնած: Տե՛րտեր ջան, սրան օրհնի՛ր, ձևող դի՛ր գլխին. ո՞վ ա խաբար, աղոթարանը բացվում ա արնով լցված. սրտովս դառը մտքեր շատ ա անց կենում, ամա մեր հավատը զորավոր ա:

Վա՛րդիկ ջան, արևի՛դ մեռնիմ. քանի շունչս վրես ա, արի՛, մեկ քեզ համբուրեմ, արի՛, էդ սուրբ երեսիդ ղուրբան ըլիմ: Թե հողն էլ մտնիմ, էդ արդար ձեռովդ իմ աչքս խփի՛ր. իմ հողը դո՛ւ քցիր, իմ մեծ որդին դո՛ւ ըլի՛ր, իմ տեղը դո՛ւ բռնիր, իմ տունը դո՛ւ հովվիր: Քանի ոտդ իմ շեմումն ըլի, իմ տունը կծաղկի, քարերն էլ ինձ պտուղ կտան: Արի՛, երեսիդ մեռնիմ, իմ երկրորդ Վարդան, իմ ազի՛զ Վարդան. գերեզմանումն էլ որ ըլիմ, որ դու գաս, երեսս կոխես, հենց կիմանամ՝ հրեշտակ ա թե՛ վերն վրես փռել: Արի՛, արի՛, երեսս ոտիդ տակը, բալքի թե է՛ս ձեռը, որ հիմիկ քեզ խտտում ա, է՛ս աչքը, որ սուրբ երեսդ տեսնում, է՛ս լեզուն, որ հետդ խոսում, էսօր բոլորն էլ լուվին, ու մարմինս քո առաջին անշունչ, անլեզու ընկած ըլի: Լաս՝ ես չլսեմ, սգաս՝ ես չտեսնիմ, չիմանամ: Վարդանի՛ աստված, Վահանի՛ աստված, ո՞վ սուրբ Լուսավորիչ թե էս ծերացած գլուխը էլ ջեր օր չի՛ պտի տեսնի, թո՛ղ սրա ոտի տակին մեռնիմ: Թե էս հալևոր աչքը էլ արեգակի լիս չի՛ պտի տեսնի, ա՛խ, աստված, քո հողն եմ ու մոխիրը, թո՛ղ սրա ձեռն իմ երեսիս մեկ բուռը հող քցի:

Վա՛րդան ջան, արևիդ մեռնիմ. մի՛ լար, քո արտասունքը սիրտս էրում, խորովում ա: Մի՛ լար, էդ քո հրեշտակի աչքերիդ ղուրբան: Քո սուրբ պապի օրհնությունը մեզ վրա ա, սրբի՛ր աչքերդ: Մկամ քեզ որ օրհնեմ, ես պտի մեռնի՛մ. քեզ ո՞ր օրը չե՛մ օրհնել, ո՞ր օրը չե՛մ գովել ու երեսդ երեսիս, աչքերս երկինքը քցել, քեզ ումբր ու արև խնդրել: Արի՛, ո՞րդյակ իմ. արի՛, հոգի՛ իմ. իմ տան սին, իմ կենաց գավազան. իմ օրհնությունը հոր օրհնությունն ա: Հոր ձենն աստված թեզ կլսի: Արի՛, քեզ օրհնեմ. վախտը հասել ա, գնա՛ մորդ մոտը. մյուս տղերքանցս սիրտն ա՛ռ, քեզ պահի՛ր: Աստված էս ձեռը, որ մինչև էսօր մեկի մազի չի դիպել, չի՛ թուլացնիլ: Դուք ինձ համար աղոթք արե՛ք ձեր արդար բերնովը: էս քաջ տղերքանց ջանն ըլի սաղ. արծիվը երկնքիցը վեր կբերենք:

Տե՛րտեր ջան, Պահպանիչդ ասա՛, ավետարանը կարդա՛, մեկ կարճ աղոթք անե՛նք, աստուծո էս սուրբ երկնքի տակին, բալքի թե դհա շուտով մեր ձենը առ աստված հասնի: Երեխե՛ք, շոքեցե՛ք, ծունր դրե՛ք. ձեր՝ էս սհաթի ամեն մի շունչը Աբելյան պատարագի պես երկինքը կվերանա. հանեցե՛ք թրըներդ, թո՛ղ տեր հայրն օրհնի:

Տան կտրներին, հայաքի միջին,
Դաշտի երեսին, հողի բաց դոշին,
Երկնից առաջին, աւտղերի տակին
Նրանք չոփեցին, նրանք կանգնեցին:
Էրեխանց ձենը, տղայոց լացը,
Մնողաց սուգը, նրանց մաղթանքը
Իրար հետ խառը երկինքն վերացան:
Հեր որդին օրհներ, մեր գավակն հանձնե:
Մուրն ու խավարը ֆիչ-ֆիչ հեռանար,
Լիսն ու արևը ծանր մոտանար:
Երկիրը նրանց արտասունքը սրբեց,
Երկինքը նրանց աղոթքը լսեց.
Ուրախ երեսոք տեղից վեր կացան.
Տերտերի ձեռը, խաչն, ավետարան
Ճակատին դրին նրանք, համբուրեցին.
Ձեռ-ձեռի տված՝ իրար սիրտ դրին,
Աչքները սիրով երկինքը փցեցին.
Թե ման էլ, թե կյանք նրանց հանդիպին,
Իրար հետ ապրին, իրար հետ մեռնին,
Իրար հետ արին քափեն ու կովին,
Իրար հետ քաղվին, իրար հետ պսակվին:
Ան ու տխրություն էլ չէ՛ր երևում.
Երեսն արև՝ լիս գառած փայլում,
Արինն ստիցը կրակի պես վառվում,
Հոգին մարմնիցը ձեն տալիս, ասում.
«Էլ մի՛ կորցնեմ գու՛գ ձեր ժամանակն,
Գրվեց երկնումը ձեր սուրբ հիշատակն:
Սար ու ձոր հրեն ոտն են վերցրել,
Գալիս ձեզ վրա՝ ոտնատակ անել,
Բայց ձեր փառությունն, երկնից գոռությունն
Կարեն աշխարհումս քողալ ձեր անունն.

Քե սերն ու հավատն, հայրենյաց նախանձն
Որքան գորավոր են ու շնորհապանծ,
Որ մինն հազարին կարա խորտակիլ,
Երկուսը բյուրին՝ կոտորիլ, նվանիլ»:
Ձեն տվին միմյանց, սիրտ տվին միմյանց,
Որհնություն առան, զնացին ի բաց:

Բայց անմեղ Վարդանն մինչև էն վախար,
Շլինեք ծուրը, աչքերը գետնին՝
Մեկ հորը նայելով, մեկ լացը սրբելով,
Մեկ ա՛խ ֆաշելով, մեկ սիրտը բռնելով,
Եսախին նայելով, սուգը կուլ տալով,
Երկնփին աղոթքը, երկրին առաստունքը
Տալով, հանելով՝ մեկ ձեռը թրին,
Մյուսը հոր ուսին, հոր նտովն ընկած՝
Լար ու մղկտար՝ աչքերը լցրած:
«Անուշ իմ դու հա՛յր, անգին բարեբա՛ր,
Իմ կենաց տվո՛ղ, իմ հոգուս դու նա՛ր.
Մկամ տո՞ւնն կարա իմ ոտը փակել,
Մկամ շե՞մ կարա իմ աչքը կապել:
Մի՞թե էս արինն ինձ դո՞ւ շե՛ս տվել,
Մի՞թե էս ջանը ինձ դո՞ւ շե՛ս բաշխել.
Կարե՞ն դինջանալ, ինձ հանդարտ թողալ:
Բանտումն էլ ըլիմ՝ ոտս բխովումն,
Մանն իմ առաջիս, սուրն իմ դոշումս,
Էլ ֆեզ կուգեմ, որ ես իմ հոգիս տամ,
Քո ոտիդ տակին մեռնիմ, հող դառնամ,
Որ ես ֆո կողճումն, ա՛խ, շըլիմ կանգնած,
Իմ կյանքը ֆեզ շտամ, հոգիս ֆեզ առաջ,
Հետո ֆո ոտը երեսս կոխի,
Հետո բերանդ իմ հոգիս օրհնի:
Ա՛խ, հա՛յր իմ, հա՛յր իմ. ֆո ըմբռիդ մեռնիմ,
Առանց ֆեզ մեկ օր թո՛ղ ես լիս շտեսնիմ.
Մեռնիմ՝ ինձ քաղի՛ր. ապրիմ՝ ինձ պահի՛ր,
Ինձ տա՛ր ֆո հետը, ինձ մի՛ սպանիր:
Տե՛ս, էս սուրը, որ ձեռիս բռնած եմ,
Առանց թշնամու իմ սիրտս կխրեմ.

Մինչև ֆո աչքի, ֆո տան առաջին
Հարիր թշնամի ֆեզ մատաղ շըլին.
Մինչև էս ձեռը ֆեզ գյուլլա ֆցողին՝
Հավի պես շմորթի ֆո ոտիդ տակին.
Մինչև էս թուրը հարիր քրավորի
Շլինե՛ն առաջին կամ ձիու փորի
Տակին շարդի, էլ ո՞ւր ես ձնա.
Իմ կերած հացը ֆրովս շի՞ դուս գա:
Ձէ՛, հա՛յր իմ, հա՛յր իմ, ֆեզ մատա՛ղ ըլիմ,
Ինձ էլ տա՛ր հետդ, որ ես էլ կովիմ:
Աշխարհ իմանա, թե ֆաշ Վարդանի
Ցեղն ու բոլոր ազգն՝ անման, անվանի,
Հայրենյաց սիրուն, հավատի խաբեր
Պատրաստ են զոն տալ իրանց կյանքն, օրեր»:

— Սելավն վրա պրծավ, գլուխդ պահի՛ր, Վա՛րդ ջան. տուտը բաց
էլավ, մնաս բարով, զո՛ւրբան:

«Ինձ ո՛չ սելավի, ո՛չ թրի, թվանքի,
Ո՛չ ամպի կայծակ, ո՛չ ֆրքնա ծովի
Ձե՛ն կարող հաղթել, ֆեզանից խել:
Տե՛ս, սֆթա էկողն ի՛մ ֆորսս պտի ըլիլ.
Քե սելի տակիցն շե՛ս ուզում՝ կովիմ,
Դուս կգամ դաշտը, մենակ կկանգնիմ,
Կընկնիմ նրանց մեջը կեծակի նման,
Դաղըթմիշ կանեմ, ինձ կտամ դուրբան:
Ցա՛ արագանաս զինավոր Սուրգիս,
Քեզ եմ կանչել, դու դվար տո՛ւր ձեռիս»,
Ասեց պատանին՝ Վարդիկն Հայկագուն,
Ոտը վեր ֆաշեց թվանքի ու իսկույն
Ական թոթափել՝ թշնամու գլուխն
Ձիու նտովն ընկավ, լիսը բացվեցավ:

Կամեցավ երկինքն՝ ամպերն հավաքի,
Որ էս դառն վիճակն բնավ շտեսնի,
Քայց արեգակի լիսն, ֆամու քեն
Առան, տարան նրանց սարերի ետևն,

Որ տեսնին Հայոց քաջության հանդեսն,
Թշնամու հաղթվիլն ու նրանց սև երեսն:
Ինչպես կատաղի գաղան՝ Հասան խանն
Թափի տակիցը դուս պրծավ, հասավ.
Շորագյալի դռն մթնեց, սևացավ.
Խղարափիլիսն մխումը կորավ.
Հենց բռնես, երկինքն հանկարծ փուլ էկավ,
Ամպ ու կայծակով ֆանդեց սար ու ձոր.
Էսպես էր նրանց խեղճ հալը էսօր:
Տավարն մեկ կողմից ֆշեցին, տարան,
Գեղը մեկ կողմից կրակ տվին, առան:
Ինչպես մեկ կաթիլ գարեհան անձրևի՝
Սաստիկ մրրկի, ֆամու ձեռ ընկնի,
Կամ մեկ անմեղ գառը հարիբ գազանի
Ռաստ գա ու մնա կանգնած նրանց միջի,
Էնպես մնացին շորս կողմը պատած.
Վերեն՝ երկինքը, ներքեն՝ հողը սառած:
Բայց քաջ Հայկազունք սիրտ-սրտի տվին,
Վարդանն մեջ արած՝ իրար կանչեցին.
«Մեռնի՛նք թո՛ղ էսօր մե՛նք էլ միասին,
Որ սուրբ Վարդանի հասնինք, ա՛խ, փառփին:
Ընկե՛րք, մի՛ վախիք, դուք դոշաղ կացե՛ք,
Քամակ-ֆամակի տվե՛ք, միացե՛ք,
Թո՛ղ մեկ հող, մեկ սուր փոթի, մեզ թաղի,
Մինչև ետին մարդն, մեկն էլա շփախչի»:

Արեգակը կրակ դառած՝ Ալագյազի կողմիցը բարձրացավ. աչքերը սրել, երկրի մեջն էր ուզում մտնի, քարերը ճոթոթի, որ սլարդ տեսնի մեր ազգի քաջահաղթությունն ու տղամարդությունը: Ամպերի զլխին բոց էր վեր ածում, որ չհամարձակին նրա երեսը կալնին ու իրանց տեղը տազ արած մնան: Սար ու ձոր սիրտ ու գլուխ բաց էին արել ու իրանց խոնարհությունը, իրանց ծառայությունը ցույց տալիս: Բայց Խղարաքիլիսեն է՛ն խավարն էր բռնել, է՛ն շամանդաղն էր պատել, որ աչքը իր առաջը բռանց էր տեսնում: Թվանքի ձեռը, թշնամու գոռոցը, ձիանոնց խրխիռնը, տավարի բառանը, գետնի թողը ու գումանը Շորագյալու դաշտը

բռնել, կապել էին: Քրիստոսի խաչի ու Ալու փանջի հոգին ո՛չինչ օր էնպես իրար շէին դիպել, ինչպես էս սհաթը:

Հարյուր անգամ պարսից սևագունդ զորքը զու արին, երիշ քաշեցին, ամեն անգամ էլ հարյուրով կոտորվեցան, իրանք իրանց լաշերի վրովը էլի ետ փախան, շունչ առան, էլ կրկին էկան, էլ կրկին մեկ բուռը խալխի թվանքի համն առան, էլի ամոթով ետ դարձան: Ո՛չ նազի խանն էր կարում իր հունարը ցույց տալ, ո՛չ Օթյուզ աղեն, ո՛չ Սվանդուլի խանը: Ղազախ, քուրդ, սարվազ՝ ինչ տղամարդություն ունեին, թափեցին, ո՛չ նիզամով կարացին, ո՛չ երշով մեկ քանի հողագործի տուն առնեն: Որտեղ մոտանում էին, տան դռներիցը, սելի արանքներիցը թվանքները էնպես էին ճոռում, որ շատ պարսիկ իր ընկերին էր ոտնատակ տալիս: Տավար, ո՛չ խար գնացին. արտերի կրակի բոցը և ծուխն երկինքն էր հասել:

Հասան խանը հուսակտուր սկսեց Սահակ աղին դրկել, որ նրանց սիրով հորդորի, գան, նրան գլուխ վեր բերեն, ոսիցը դոնմիշ ըլին, իրան հնազանդին, նա նրանց մազին չէր դիպչիլ: Բայց Սահակ աղեն՝ էս երեվանցվոց փրկիչը, որ օրը հարիբ մարդի գլուխ պրծացնում, գազանի ձեռիցը իր ազգին խլում, պահում էր, օրը հարիբ աղքատ հայի դարդին հասնում ու թուրքիցն ազատում էր, ի՞նչ սրտով պետք էր նրանց խրատ տա, որ աստված թողան, սատանին հնազանդին: Բայց հրամանը ծանր էր. շաներ, հազար հայի սարվազ ու ձիավոր, որ ղոնշունումն էին, մեկ բռնակումը սուրը կբաշեին: Աղլուխը աչքին դրած՝ մոտացավ էս պաշտելի իշխանը: Նա չէր սրտասվում, թե գան, հնազանդին, նա լաց էր ըլում, թե իրանց գլխի ճարը տեսնին ու գազանի ձեռը շրնկնին: Հենց հայի ղոնշունը մոտացավ, Սահակ աղեն՝ նրանց գլխին, հենց բերանը բաց արեց, որ խոսի, ո՛չ թե նրանց դարձնի, այլ խրատ տա ու մխիթարի, հարիբ թվանքի բերանը ցցվեց.

— Գնա՛, աջամի հայ, էդ երեսիդ միտոնին ենք խաթր անում, թե չէ վաղուց ձեր արինը մեր հողը կներկեր, վաղուց ձեր հոգին մեկ դուրբան կըլեր: Լուսավորչուն գնացե՛ք, խունկ ու մոմ վառեցե՛ք, որ ձեզ սաղ-սաղ ետ հնք դարձնում: Մենք աջամի հացը չե՛նք կերել, աջամի ձեռի տակին չե՛նք մեծացել, որ նոքար դառնանք: Դուք մեր թրի հունանքը լավ գիտեք, դուք դրաղ կացե՛ք, ձեր ի՞նչ գործն ա. թո՛ղ մեր թշնամին մեր առաջը գա, սիրտ ունի, մոտանա, սովորել ա գողի պես գեղեր քանդի, տավար հետ ածի. թե կտրիճ ա, թո՛ղ իր հունարը ցույց տա: Մենք հազար մարդ չենք ըլիլ, ձեր ղոնշունը քսան հազարից էլ ավելի ա. քանի շունչ ունինք, մեր հողն ու օլլուշաղը ձեզ չե՛նք տալ, ե՛տ դառ:

էր լալիս, ետևն էր նայում՝ գեղը վա՛յ տալիս, երեխեն գոռում, օղլուշաղը մեռնում.

— Էկա՛ն, էկա՛ն, վա՛յ մեր օրին:

Բայց ո՛չ երեխեքանց սուգը, ո՛չ կնանոնց լացը, ո՛չ մահն ու կյանքը էլ նրանց աչքը չէկան: Երկնային հրեշտակն՝ անմահության պսակը ձեռին, էկավ, նրանց վրա կանգնեց, նրանց ձեռն տվեց.

— Հազար ու բիլոն ձեր ազգիցը էս օրը քաշեցին. թե ազգ եք ուզում պահիլ, ահա՛, ձեր առաջին. մեռե՛ք նրանց ուղորին, որ քանի աշխարհս կա, ձեր անունն հիշվի, թե դուք ձեր ազգի արինը լավ համարեցիք, քանց ձեր իսկ կյանքը. քանց ձեր որդիքը: Էլ ի՛նչ եք կանգնել, կրակ տվե՛ք, տուն, օղլուշաղ էրեցե՛ք ու վրա թափեցե՛ք:

— Կրակ տվե՛ք, տուն, օղլուշաղ էրեցե՛ք, վրա թափեցե՛ք. տղե՛րք, երեխե՛ք, մնա՛ք բարով. ամպեր, թափեցե՛ք, երկի՛ք, գոռացե՛ք. հողե՛ր, դաշտե՛ր, ձորե՛ր, սարե՛ր՝ սուգ արե՛ք, վկա կացե՛ք: Ով անց կենա էստեղ, ասեցե՛ք, թե մենք մեր ազգի համար մեզ մատաղ արինք, մեզ գերի տվինք, սուրբ քաշվեցինք: Սելավ ըլեր, մեզ տանիլ չէ՛ր. դժոխք ըլեր, մեզ մոտանալ կարող չէ՛ր. երկիրը բացվեր, մեզ կուլ տալ կարող չէ՛ր. սաղ Պարսկաստան պոկ գար, մեր մեկ մուգը թեքիլ չէ՛ր. Հասան խան, քո ամեն մեկ թիքեդ հազար սատանի ձեռ ընկնի՛. քո ջիդեն սրտումդ ցցվի՛: Որդիք, բալա, օղուլ, շոշուլ, զովում, դարդաշ՝ էլ սուգ մե՛ք անիլ: Մեր տները թո՛ղ մեզ գերեզման ըլին, մեր արինը՝ մեզ մեռուջուր, մեր հողը՝ մեզ պատան, մեր ձենը՝ մեզ ժամ, պատարագ: Սուրբդ Վարդան քաջ նահատակ, դո՛ւ սուր մեզ պսակն:

Խոտի դեզերի կրակն ու բոցը,
Խեղճ օղլուշաղի նարայ հրոցը,
Դարմանի ծուխը, կալերի մուխը
Ամպի պես ելին, օրը խավարացրին:
Գեղի չորս կողմը առավ ալավը,
Տների մեջը ծով դարձավ լացը.
Էլ ո՛չ հեր կարաց որդուն համբուրի,
Էլ ո՛չ մեր կարաց տղին մեկ տեսնի:
Հարսի սրտումը իր սերը մեռավ,
Փեսի բերնումը լեզուն չորացավ.
Քիրն ուզեց ախպարն ջան էլա ասի,
Ախպերն՝ փոռը իր խոխոն առնի:
Մեր ու խեղճ նարսներ՝ իրանց երեխե՛քն,

Տղերք, ծերունիք իրանց սուրն ու գեմն
Դոշին կպցրին, երկինն նայեցին,
Աչքները խփեցին ու ա՛խ փաշեցին:
Մեկը դուռը փակեց, որ կրակո մն էրվի,
Մեկն աչքը խփեց, որ ցավ չտեսնի:
Տղերքը դեղիցը դուս բռան դաշար.
Տանըցիք փախան, որ ընկնին կրակը.
Էլ լաց չէ՛ր գալիս նրանց կարոտ աչքը,
Նրանց բուրջ, բաղան մնաց երկինքը:
«Տունը ֆանդեցին տանըցոնց գլխին,
Մեկը ֆանդեցին, վրա թափեցին».
Ջայն տվեց Վարդանն՝ հոգը պատանին,
Աշոտն ֆաշասիրտ. Մուշեղ Արծրունին,
Մեկն Նաղի խանի. մեկն Օֆյուզ աղբ,
Մեկն Ջափար խանի ֆամակը բռնեցին.
Երկուսն հրեշտակի պէս բռան, գնացին:
Բայց սուրն Վարդանի՝ Օֆյուզ աժդնին,
Որ սաղ առյուծին քե խփեր գլխին,
Իսկույն կսատկեր, կնապաղեր գետնին,
Միջիցն երկու կես ա. էց էն սմաթին.
Կեսն ձիու էս կողմը ֆաշ էլավ,
Կեսն մյուս կողմին դիպավ ու կպավ:
Իսկուն սարիցը ամպը տրափեց,
Երկինքը բաց էլավ, թե հողը պատավեց՝
Քսան ձիավորով հսկայն Ազասի
Ղարսի սարերիցն թռած, իր դշի
Ձիու ակաջումն մտած՝ վեր էկավ
Քրդի շորերով, սարին վրա պրծավ:
Գագան Հասան խան նրանց բուրդ կարծելով՝
Չենց որ մոտացան, ընկավ ֆաբերով:
Փեշդսմարֆյարի, խանի, բեկերի
Գլխըներն, ինչպես մեկ անջան ծափ,
Թռան առաջները, ձիանոնց տակերը:
Հարամու գլխին ջուր, կրակ մաղվեց.
Ձին էլ տիրոջ վրա ոտը բարձրացրեց.
Գյումբուրի դգիցը ոսի բալաբան,
Քաջ սալդաթների դ ստեն, կապիտանն

Արծվի պես հասան, բշնամուն մեջ առան:
 Քոփր մեկ կողմիցն, բուր մյուսիցն,
 Մինը առաջիցն, մինը ետևիցն
 Հնձեցին թշվառ բշնամու գորբը,
 Զարդեցին, բերին էլ թոփի կողբը:
 Արինը ծովի պես գնում էր, կանգնում,
 Հայերն լաշերի վրով անց կենում.
 Նոր հոգի առած՝ իրանց տունն ընկան,
 Հեր ու մեր, որդի դոշ-դոշի կպան.
 Հարսն ու փեսայի ջուր դառած աչքը,
 Երկինքն վերացած հոգին ու կյանքը
 էլ աշխարհ էկան, էլ իրար քթան,
 Իրար գրկեցին, իրար մոռացան,
 Իրար ձեռք տվին, բայց դեռ շիմացան՝
 Երկնքն՝ ուն են, թե՞ աշխարհիս վրա,
 Երազո՞ւմ, քնա՞ծ, թե՞ աչքները բաց:
 Հազար անգամ էն սուրբ հոգին, գետնին
 Ընկան, համբուրեցին ու ծունր դրեցին,
 Աղոթք, պաղատանք ասածուն մատուցին:
 Սար ու ձոր նրանց վրա խնդային.
 Գեզերի բոցը դառավ շրաղզան.
 Որդի ու ծնող իրար նստվ ընկան.
 Ինչ որ ունեին՝ առան ու էկան,
 Որ թոփի տակին, սաղաթի մտաին
 Հավաքվին, որ էլ վնաս չտեսնին,
 Մինչև բշնամիքն գնան ոչ կորչին:
 Բայց էս հաղաղիկն փաշն Աղասին՝
 Հազար աչք ուզեց, որ տեսնի նրան,
 Գյուլ էլավ իսպառ, կորավ նա անձայն:

<10>

Արեգակը դեռ երկնքի մեջտեղը չհասած՝ ուզում էր, որ կրակ վեր
 ածի, սար ու ձոր խորովի: Հյուսիսային կողմիցը մեկ մթնած, սևակուռ
 ամպ, երկնքի երեսը շարդելով, վազում էր, որ նրա առաջը բռնի: Ալա-
 գյազի գլխիցը մեկ դառնաշունչ բորյազ վեր կացավ ու քար ու հող իրար

գլխի սալով՝ էկավ, հլղարաքիլիսի վրա դահիճի պես բռնեց: Արինակեր
 Հասան խանը, որ էսօր ավելի իր ձիուն, քանց իր քաջության հունարովը
 գլուխը պրծացրեց, կատաղած գազանի պես հոգին բերանն առած որ ետ
 չի՛ մտիկ արեց, աստված ո՛չ շհանց տա. զորքը ամեն մեկը սար ու ձոր
 ընկած, շատի ձիանն՝ որը լկամը կոտրած, որի թամբը փորի տակին, որն
 էլ իր տերը էնքան էր գլխի վրա քաշ տվել, քարեքար տվել, որ գլուխ,
 երես շարդվել, կոտրատվել, ոտներն էին օրզանգվումը մնացել ուղրված,
 կախ ընկած, կամ կես մարմինը ջախըբուրդ էլել, սիրտն ու թոքը արին-
 քամ էլել, փորիցը դուս թափել, ու խրտնած ձին, քանի ոտներին էր դիպ-
 չում, է՛նքան խրխնջում, սար ու ձոր ընկնում:

Ղուլ ու նոքար Աղասու թրին էին ղուրբան էլել, որ էս միջոցումը
 Ղարսա սարերի վրա մեկ քանի ղոշաղ քրդստանցի հայ ետն էր քցել ու
 արծվի պես, որտեղ մեկ ֆորս ճանկում էր, ական թոթափել վրա էր հաս-
 նում, ցրվում, փարա-փարա անում: Հարիր տեղ նրան ղղբաշի ղոնջու-
 նը՝ Մաստարա, Ղոշավանքի ղղերումն, ուստ էին բերել, հինգ հարիր
 մարդով վրա տվել ու քառասունով, հիսունով շարդվել, էլ ետ դառել:
 Սուղագյան մեկ օր նազի խանին՝ էս ահագին դազանին, որ հարյուր մար-
 դի չէ՛ր ասիլ, թե աստված ա ստեղծել, է՛ն տեղը քցեց, որ իր մարդկե-
 րանցովը մեկ բարձր թափից վեր ընկավ ու ղղբաշի հողը մտավ, որ պըր-
 ծավ, ինչ չէ՛ Աղասու ձեռին պետք է իր բուր սպանած անմեղ հայերի
 արնի ջւուրմեն տար: Բայց Աղասու արածները թողանք ուրիշ ժամանա-
 կի ու գնանք մեր բանը:

Հաւան խանը որ աչքը չի՛ բարձրացրեց ու Աղասուն՝ ձիու սնկաջը
 մտած, ետևիցը քշելիս տեսավ, ոտն ու ձեռքը թուլացան. ուզում էր ձին
 բաց թողի ու քարափնվեր, Արփաշայի ձորն ընկնի, ուզում էր, որ ինքը
 իր թուրը իր սիրտը խրի, որ շասեն, թե Հասան խանին սպանեցին. քա-
 ռին իր գլուխը մատաղ տա, քանց մեկ ոհաթ հայի, որ հազարներով հենց
 էն տեղարհներն էր սուրը քաշել, տանով, տեղով էրել, գերի արել. բայց էլի
 ուշդի սիրտը ո՛չինչ տեղ էնքան ղայիմ չի՛ ըլիլ, որքան ետին սհաթումը,
 կյանք ու մահ կովելիս: Մեկ շարք վերստաշափ տեղ էր մնացել, որ շուն-
 չը քամուն տա, հենց էն .ա, թուր, ասպաք ուզում էր, որ ետ անի, ձին
 բաց թողա, մեկ քարի տակ չոքի ու բալքի իր թշնամուն գյուլով էլա վա-
 խացնի կամ սպանի, վախտն անց էր կացել: Հսկայն Աղասի թուրը սրտին
 դեմ արեց.

— Վե՛ր քցի թուր ու թվանք ձեռիցդ, որ էս սհաթիս փառչալամիշ
 կաննմ: Դու էստեղ չի՛ պետք է սատկիս, հայակեր շո՛ւն, իմ թուրն ափ-
 սո՛ւ ա, որ քեզ պես թշվառ ճիճուն սպանի. չէ՛, ամոթ ա իմ տղամար-

դուժյանը, որ քեզ քարի տակի կամ շուրճի սատկացնեմ, որ դշերը շամ-
դաքդ ուտեն, քարերն ու հողը քո մուռտառ արինդ ծծեն, ու լսողը էնպես
կարծի, թե կովումը մեռար. է՛դ անիրավ լաշդ չի՛ գտնի, մեռած հողիդ
վրա էլ չի՛ թքի, ու ամեն անց կենող մեկ քար չի՛ վրեկ քցի ու գյոռիդ
ուշունց տա, թե քո անասոված ոսկերքն են էնտեղ հող դառել: Հլա քանի
Երևան չե՛ն առել, քեզ հետս շան պես քաշ կտամ, սարեսար կքցեմ:
Ճանճը սպանիլ ի՞նչ տղամարդություն ա: Հլա շատ օր պետք է հայի
հաց, խոզի միս ուտես, հայի մեծահոգութունը ու մարդասիրութունը
տեսնիս, որ նեղ օրվան դադրը իմանաս, իմանա՛ս, թե տնաքանդությու-
նը, մարդասպանությունը ի՞նչ զատ ա, իմանա՛ս թե Քրիստոսի օրենքն
ո՞րքան սուրբ ա, ու կամ մեր խաչին դուլ դառնաս, մեր հավատը պաշ-
տես, որ հոգուդ փրկություն ըլի, յա թե չէ, որ էդ արինաթաթախ ձեռնե-
րովդ, էդ սատանի փայ հոգվովդ ուղենաս ձեր ջհանդամը գնալ, քեզ էն
հայերին տամ, որի որդիքը կոտորել, տները քանդել, աշքերը քոռացրել
<ես>, որ միսդ՝ դիմա-դիմա, արինդ շանը տան ու գլուխդ գեղեգեղ,
աշխարհ-աշխարհ ման ածեն, առաջիդ մատաղ մորթին աստծու համար,
չունքի մատաղի ու մարդի արնի էղբան ծարավ էր քո հարամ սիրտը, որ
բալքի թե իմ խեղճ ազգի սիրտը հովանա: Հազար-հազար գլուխ ես կըտ-
րել, Ղարս ու Բայազիդ քանդել, ավերել, ափսոս չի՛ էդ դոշ գլուխդ քարի
տակի մնա: Զէ՛, չէ՛, Հասան շուն, հայի սիրտը մեծ ա. քեզ վրա պետք
է գյոռ շինած, քար կաղնացրած, անունդ ու պատմությունդ վրեն գրած,
որ մեր որդիքն էլ քո տղամարդությունն իմանան ու ձեզ պես շան ձեռին
գերի շնկնին, ձե՛զ գերի անեն, ձե՛զ կոտորեն, ձե՛ր հոգին հանեն: Էս
էն քարերն են, որ ոտնատակ էիր տալիս ու հազար գերի վրենրովը տա-
նում կամ սպանում, որ հմիկ ոտդ բռնել են, քեզ ուզում են կուլ տան,
քեզանից վրեժ պահանջեն. բայց ես չե՛մ տալ, ես քո արինը էղպես էժան
չե՛մ ծախիլ, էդ թանկ ջանդ ի՞նչպես շուտով վարթարաֆ կանեմ. հլա
ինձ շատ պետք է տեսնիս, որ արածներդ միտքդ բերես. դու ամաչես, որ
հայի դուլ ես դառել. ես ուրախանամ, որ քեզ լավություն կարողացա անիլ
ու մեկ քանի ժամանակ էլ կյանքդ երկարացրի: Երեսօթ խաշ հանի՛ր,
երեսդ մեր աղոթարանը դարձրո՛ւ. դու մեր անտեր հայերին շատ ես քո
քյաբի կողմը դարձրել ու շինքը կտրել. էսօր էլ դու մեր աղոթարանը ճա-
նաչի՛ր. մերիցը արեգակն ա դուռ գալիս, մեր դաշտերը ծաղկացնում,
ձերիցը տաք քամի գալիս, հանդերը էրում, շորացնում: Զոքի՛ր, Հա՛սան
խան. տերտեր չե՛մ, ամա գետը մոտիկ ա, ջուրը կքաշեմ, Հասան անունդ
կդենք Օհան: Մեր պասը դեռ չե՛ս պահել, շունքի միս ուտելու սովոր ես
Օ՞, մեր սրբությունը, որ էնքան ուսի տակ ես տվել, թե որ աստված տա,

համն առնիս, էն ժամանակը է՛դ սև երեսդ կսպիտակի, է՛դ գիլի աշքերդ
գառնի կդառնա, է՛դ հոտած բերանդ կդառնա աստուծո տաճար: Մինչև
մեր Քրիստոսին չպաշտես, մեր սրբերի առաջին հազար անգամ չըթես,
մեր մեռունը երեսիդ չքալի, մեր տերտերի ձեռը չպաշես, Աստված երկըն-
քիցը ձեն տա, քեզ չէ՛ թե բաց թողամ, փառչա-փառչա կանեմ, էդ փիս
հոգիդ սատանեքանցը կտամ: Ծո՛ւտ, չոքի՛ր, չոքի՛ր, թե չէ, տեսնո՛ւմ ես
թուրը, գլուխդ սոխի պես կթոցնե՛մ, չոքի՛ր...

Քար ըլեր՝ կպատուեր էս խոսքերիցը, ի՞նչ թե Հասան խանը՝ աշ-
խարհի տերը, երկրի քանդողը: Ամեն բանը տարավ համբերությամբ, ձեն
չի՛ հանեց: Քուրդ ասեր, օսմանցի ասեր նրան էս խոսքերը, ե՛րբ էնքան
կցավեր. հայից էսպես թուք և մուր ստանա, որ մինչև էն օրը լսո՛ւտ,
կցալեր. հայից էսպես թուք և մուր ստանա, որ մինչև էն օրը լսո՛ւտ,
ա՛ղբ էր համարո՞ւմ: Հայը նրա հավատը ոտի տակ տա՞: Արինը կոխեց
աշքերը, մեռած հոգին, հենց գիտես, նոր շունչ առավ. աստամները ղբ-
ճըտացրեց, աշքերը կաշծակին տալով՝ տեղիցը վեր թռավ ու կատաղա-
ծի պես դամեն հանեց, վրա պրծավ.

— Հայի շուն, դո՛ւ մնացիր Հասան խանի վրա ոտք բարձրացնես,
դո՛ւ մնացիր ձեր հոտած հավատի լափն իմ գլխին ածես. գյոռդ պատըռ-
վի, Հասան խան, հողը դլխիդ, էս ի՞նչ ես լսում: Գլխիդ փափախը քո-
մին տանի, քառանայիր, ո՛չ լսեիր, էս ի՞նչ իմացար: Հազար-հազար
մարդի փոք վեր ածես, մեկ հայի կտորի առաջին էսպես կո՛ւչ գա՛ս. էլ
ո՛ւր եմ ուզում աշխարհներ առնեմ, որ էս խոսքը պետք է լսել: Ընչի՞
չի՛ պետք է ես հայ-օլանի քոքը կտրելի, որ ձեր անհավատ հոգին երկրի
վրա էլ չըլեր, — ասաց ու կատաղությամբ դամեն էնպես Աղասու վրա
շարտեց, որ թե ձին չէ՛ր խրտնել, ու Աղասին գլուխը կոացրել, դամեն
սրտի մեջտեղը պետք է ցցվեր:

Աղասին քարիցը կկարծե՛ր, նրանից չէ՛ր կարծիլ էս բանը:
— Խա՛ն, կատաղած գիլի կերած մսի համը դեռ աստամների տակը
կըլի, արինակե՛ր գազան. էղպես հո չե՛ն լսիլ կամ գողի պես վրա պըրծ-
ե՛իլ: Ձեռս ափառ՞ա ա, որ քեզ դիպի. գազանին գազանով պետք է
պատժած: Խա՛ն, հլա ձիուս հունարը տե՛ս, հետո կիմանաս, թե ի՞նչ
թուր ա վրեդ խաղում, — ասաց հսկայն ու ձիուն դամշեց:

Կատաղած ձին՝ բերանը փրփուրը լիքը, առաջին ոտները որ չի՛
բարձրացրեց ու թռավ, Հասան խանի լեղին ջուր կտրեց, բայց բախտը
բանեց. ձին որ թռավ, նա մնաց մեջտեղը անվնաս: Մինչև Աղասին ձիու
ջիւղավը կքաշե՛ր ու ետ կդառնար, Հասան խանը հոգի առավ, փշտովը հա-
նեց, ձիու ճակատը ետ գարձնիլը ու փշտովի տրաքիլը մեկ էլավ: Հայվա-
նը փոնչաց, երկու քթիցը արինը պրծավ, առաջի ոտների վրա էնպես

չոքեց ու գետնին դիպավ, որ Աղասու ոտի մատները օրգանգվին կպավ, աչքը կեծակին տվեց, սևացավ, արինը սրտումը թան դառավ: Մինչև Աղասին ոտը օրգանգվիցը կհասներ, մինչև ձեռը թրին կհասներ ու ձիու տակիցը կբարձրանար, ասլան Հասան խանը վրա հասավ. երկու լտրանոց թուրը շոգաց. քար ու ձոր սկսեցին, էն ա, էլ իրանց գլուխը լալ, ասլան Աղասին գլուխը որ սաստիկ թափ չի՝ տվեց, էլ ետ փոքր արինը տաքացավ, մեկ ոտը օրգանգվումը, ձախու ձեռը թրին դուրբան տալով, թշնամու դեմը բռնելով, աջու ձեռը որ Հասան խանի գլխովը չի՝ պտտեց, քաքուլի կամ միբքի մազի տեղ շանեն ընկավ ձեռքը. մատները բերնումը, բիթը բուլազի տակին՝ շանին որ հուպ շտվեց, էն թաք-թաք հին ատամներն էլ, որ էստեղ-էնտեղ երևում էին, ճոռացին, իրար կպան ու փշուր-փշուր էլան. գլուխը հավի գլխի պես պտտելով՝ էնպես սաստիկ ոլորեց, որ բոլոր տամարները ճոճոացին, ու Երևանու աստուծո գլուխը Աղասու մեկ ոտի տակին մնաց, փորը՝ մյուս, ու էսպես կաղնած վրեն, ինչպես սուրբ Գեորգ իր վիշապի գլխին, սկսեց մեր հսկայն մուշամբեն հանիլ, որ միշտ հետը ման էր ածում, դեմն ատամով ու աջու ձեռով յարեն կապիլ, դեմը էլ հավատի քարոզը կարդալ.

— Հայի ձեռի դու չե՛ս արժան, ոտը համբուրի՛ր, հայակե՛ր գազան: Հայի արնի ծարավ էիր, դե՛, կշտացի՛ր, ա՛նհոգի,— ասաց ու մինչև կուռը կկապեր, արինն էնպես էր վեր ածում, որ խանի աչքին ու բերնին թափի— Քեզ ասում եմ՝ մինչև հայ չի՛ դառնաս, մինչև երեսիդ խաչ չի՛ հանես, չե՛ս պրծնիլ, չե՛ս, ի՞նչ ես մտածում. ես էսօր լուսավորիչը պետք է դառնամ:

Բայց ա՛խ, երանի թե հավատը էսքան չըլեր մեր Աղասուն մուրացրել, ու վիշապն ընկել էր ձեռքը, տար, վարթարաֆ աներ: Սատանեն իր պոչը մի բանում չխառնի. մինչև դու խաչը կհանես, նա իրան բանը կհոգա: Հենց յարեն կապեց, պրծավ մեր կտրիճը ու ձեռը շարժեց, որ արինը էլ ետ իր տեղը գնա, ու ուզում էր, որ թշնամու շար ձեռները կապի ու էնպես նրան հավատ բերի, աչքը որ բարձրացրեց, աստված ո՛չ շհանց տա. իր ընկերտիքը, ամեն մեկը մեկ սարի ծերից թռած՝ էկան, վրա հասան:

— Ա՛ղասի ջան, գլխիդ ճարը տե՛ս. քեզ ման գալով հոգիքս թռավ, ախր ո՛ւր մնացիր. Հասան խանը նոր դոնշուն ա հավաքել, գալիս ա: Խղարաքիլիսեն էլ ետ կոխեցին. Բոռչավի թուրքերը կապիտանին գլխից հանեցին, թե ղզլբաշը Գյումրու բերդը կառնի, թոփ ու թոփխանա հետընեն ռան, ետ դառան. ջրատար, ողորմելի խալխը մնաց շոլումը, ոչխարի պես սառած, ոտը ո՛չ առաջ կարաց փոխել, ո՛չ ետը. որը ձի ուներ,

էլ ո՛չ բարեկամի մտիկ արեց, ո՛չ ազգականի, վեր էլավ, փախավ Գյումրի. մնացածները, աստված ո՛չ շհանց տա, իրար ճտով ընկած՝ մնացին գառն ու ոչխարի պես բղղալով կանգնած: Ի՛նչ նրանց հալն ա, աստված ո՛չ նշանց տա. սար ու ձոր սուգ են անում, լալիս:

— Ձեր տունը չքանդվի, ի՛նչ եք ասում՝ Հասան խան: Տասը Հասան խան հո չկա՞ աշխարհումս. հրես, ոտիս տակին ընկած, հոգին տալիս ա. դուք երազ ե՞ք պատմում, թե՞ գինովացել եք: Հասան խան, Հասան խան. տո՛, հրես գլուխը ճտի պես ձեռումս, դուք ինձ պառավի հեքաթ ե՞ք ասում: Ամո՛թ ձեր փափախներին, տո՛, մեկ մտիկ արե՛ք, է՛:

Ո՛վ կհավատար ապա, թե էն ահագին ասլանը մեկ գառի ոտի տակի ըլի. որ աչքերնը չի առավ նրա զարհուրելի կերպարանքին, արինն աչքերնը կոխեց. բոլորն էլ թուր հանեցին, որ նրան թիքա-թիքա անեն. էլի մեր խաչապաշտ Հսկայն իր սազն ածեց.

— Ո՛վ իմ գլուխը կսիրի, թուրը էլ <ետ> տեղը դնի. էդ ո՛չինչ տղամարդություն չի՛ շոլումը մեկ ուլ մորթել: Թողե՛ք, հալա սրան մեկ հավատ բերենք, ետո ի՞նչ ուզում ա ամեն մարդ, թո՛ղ էն անի:

— Տո՛, տո՛ւր, գլուխը ջնջխի՛ր, դրա հոգին աստված առնի, դրա ամեն մեկ շունչը յաղու ա. օձը քանի շուտ սպանես, էնքան քո խերդ ա: Գա էլ օ՛ր պտի տեսնի: Չէ՛, դրա օրը պտի խավարի, դրա գլխին քար ընկնի: Քարը քցի՛ր գլխին, դրա արինը մեր վզին: Տո՛, մեր ազգի տունը քանդողին էլ ըոպե պետք է կյա՞նք տված, շունչը բերնումը թողա՛ծ. սպանի՛ր, ասում ենք, թե չէ քեզ էլ հետը կսպանեն՛ք:

— Ինձ սպանեցե՛ք, սրան ձեռը մեք տալ: Թո՛ղ սրա մահը մեկ քանի մարդ էլա տեսնի, որ սրտները հովանա, է՛:

էս խոսք ու զրուցումն էին, որ բիրդանբիր ձիավորի տուտը նրանց վրա բաց էլավ: Ընկերքը վրա թափեցին, որ անօրենի թոզը քամուն տան. անփորձ Աղասին, որ մինչև էն օրը նհախ տեղը մեկ արին չէ՛ր վեր ածել, անփորձ Աղասին, որ մինչև էն օրը նհախ տեղը մեկ արին չէ՛ր վեր ածել, նրանց դեն արեց, խանին քաշեց մեկ քարափի գլուխ, ինքը գլխին կանգնեց, խանի ձեռները կապած՝ ոչխարի պես առաջին վեր դրեց, ընկերների հրամայեց, որ ձիանը ձորն անեն ու թվանքները հազրած՝ ձորի բերնումը կանգնին, ու իրեք գաղաշափ խանիցը հևու կանգնած, դոշը քարափին դեմ տված՝ էնքան մնաց, որ ձիավորների տուտը մեկ թվանքի մանգղի էկավ, մոտացավ:

— Գլխերնը ոտիս տակին ա, ա՛յ թուրքեր, ձեր ճակատը՝ գյուլիս առաջին, քսան ինձ նման իզիթ (դոշաղ) աղերք՝ քամակիս. ամեն մեկս մինչև ձեզանից քսանը շսպանենք, մինչև մեր բարութը շհատնի, կրակ դառնաք, մեկ չե՛ք կարալ մոտանալ: Հինգ սհաթ ա ձեր հոգին, ձեր գլուխը

վաքվեցան, նրանց աղաղակը աստված շիմացավ: Արեգակը վազում ասարևուտը հասնի, ղզլբաշը՝ Ապարան քաշվում. խլղաբաքի, իսկեցոց հոգիքը՝ ո՛ւր.— դրախտը. արդարը դժոխքը ե՞րբ կերթա: Խլղարաքի, իսկեն էրվեց, ամպերը քաշվեցին, սարերը դինջացան, հարիր տասը- տասնըհինգ տարեկան տղա, աղջիկ Հասան խանի օրդուն մտան: Ղոնշունը նաղրախանեն ածելով, պար գալով ետ աս դառել. դահիճքը իրանց թրերն են հազրում, մուլեքը իրանց լեղվները սրում, որ Քրիստոսի որդիքը Ալուն մատաղ անեն: Վա՛յ, վա՛յ, Հայոց ազգ ջան, է՞ս օրին էիր դու արժան:

Իրիկունը որ գա, ա՛խ, գել, ալջ, սւրերի գազանները պտի գան, ձեր կացած տելը իրանց ուրախությունն անեն: էլ ո՞վ կլսի մոր ձեն, հոր աղոթք, երեխի խաղ ու ծիծաղ, ժամի ու դանգակի ձեն ձեր լաշերի վրեն: Գազաններին կմնա բոլոր մելգանը. նրանք պետք է էս գիշեր մարաքյա անեն էստեղ: Գնա՛նք, գնա՛նք, միսս սրստում աս օ՛հ, ո՞վ սիրտ կանի մոտանա. բաս էրեխեքանց ճարն ի՞նչ կըլի. նրանք կերթան Հասան խանի օրդուն, լաց կըլին, ջան ասող չի՛ ըլիլ. կէրվին, կմորմոքվին, մեկ ցավող չի՛ ըլիլ: Ամեն մեկը մեկ խանի կամ արախովի ձեռի՛ հավի պես կծվա կամ լեղապատառ կըլի, կամ սուրը իր դոշը կխրի, իրան կսպանի, կամ տանջանքին չդիմանալով՝ կթուրքանա. ո՞վ, լսողը ի՞նչպես չպտի սարսափիլ:

Տեսնի՛նք, ո՞ւր գնացին էս անմեղ դառները: Մեր բախտիցը, թե տարաբախտությունիցը, մուլը գետինն առել աս, էլ մեզ մարդ չի՛ տեսնիլ, որ եսիր անի:

Մթնագիշերը քեզ մեկ դարալթու աս երևում. գլուխը ցից, պատերը քանդված, հազար կալծակի ու երկրաշարժության երեսը դեմ տված, դռներն ու փանջարեքը խարաբա, խորան ու սեղան ավերակ՝ կանգնել աս տխուր եկեղեցին Ապարանու: Ուր հազար գող ու ավազակ աղոթքի ու պատարագի տեղ անմեղ հայերի որդիքը՝ ձեռները կապած, բերան ու աչք խուփ, իրանց շար կատաղությանը պատարագ արին: Ուր հայոց թագավորքը, իշխանքը ու պալաղատքը Ապարանի բլուրատեսակ ծաղկների հոտը, էն պատվական աղբրների համն առնելով՝ իրանց ամառվան օրերը հովացնում, իրանց հովացած, զովացած սիրտը աստվածային սիրովը վառում, իրանց սուրբ սրտի աղոթքն ու մաղթանքը ծաղկների հոտի հետ խառը, թոչնոց ձենի հետ հավասար, մեկ բերնով՝ իրիկուն, առավոտ երկինքն էին ուղարկում: Ուր էս սհաթին էլ մեկ ահագին շորս ջաղացի ջուր մեկ քանդված բլրի տակից, ուրտեղ որ վաղարշակա, Տիգրանա, Տրդատա ապարանքն էին, երկրի երեսը ճոթնելով, Ալազյազի սրտիցը, գետնի տակովը ճանապարհ բաց անելով՝ բերանը փրփրով լիքը, աչքերը

խոժոռած, դուս աս սլրծնում կատաղած, որ իրան պսակողների երեսը տեսնի, նրանց սիրտը հովացնի, քնելիս, գարթնելիս՝ երկնային ցողը նրանց երեսիցը գողանա, իր ցողը նրանց վրա թափի, բայց, ա՛խ, գլուխը քանդված տեսնելով, վրի շինած ապարանը՝ բրիշակ, եկեղեցին՝ ավերակ, շորս կողմը նրանց հմբի, սեղանի քարերը արինաթաթախ, մամռասլատ, փշրված ընկած, բերանը կրկին բաց աս անում, որ արտասունքը կուլ տա, էլ ետ իր փոքը տանի, բլրի շորս կողմը պտտում, ոլորվում, խոտ ու ծաղիկ պոճոկում, սուս, մունջ՝ իր ձենը փորը քաշում, աչքը խփում. ջուրը հողի, քարերի տակին ցրվում, էլ ետ գետինը մտնում, ու կես փայլ առու դառած՝ գնում Երևանու դաշտը, որ նրա էրված, խորովված սիրտը հովացնի էլա, Ապարանու սուզը, տարաբախտությունը էջմիածնին, Վաղարշապատին, Արմավրին, Երասխին, Մասսին պատմի ու նրա սև ջրի դառը արտասունքը իր հետ խառնի, որ Արարատի սրտիցն ու աչքիցն, ահագին գետի պես, լուռ, հանդարտ դուս աս գալիս,— Արարատյան դաշտի քանդված, ավերած երեսը տեսնում, վրընկը սուզ անում ու քիթ ու պոռնկ աղի արտասնքով լիքը, տխուր երեսը անհոգի դամշով ծածկած, քամու առաջին, թշնամու ձեռին ծալվելով, շոքելով, կանգնելով՝ մյուս սարերի աչքի ջուրը, որ էստեղ էկել, ծովացել, կանգնել են, դամշի ու իլղունի միջումը կորել, վերցնի, գնա, Խոր Վիրապա, Արտաշատա դզովն անց կենա, ու տրտում Երասխի հետ Զանգին ու Գառնու գետն էլ մեջ անեն, որոց մինը Սևանա աչքիցն աս կաթում, մյուսը սուրբ Գեղարդա սրտիցը բլխում, երեսները կանին ու սուզ անելով, գոռալով, Նոյան, Նախիջևանի, Մարանդի գերեզմանի, Նարեկա վանքի, Սյունյաց դաշտերի սրտները հովացնելով, աչքերը սրբելով՝ գնան, Քուռն էլ մեջ անեն, իրանց արտասունքը նրանի հետ խառնեն ու տանին, Կասպից ծովի սիրտն ածեն, նրա աղի ջրումը կորչին, պարսից նավերը ջախբուրդ անեն, առուաց նավերը իրանց քամակի վրա տանին ու բերեն, որ ճամփին շուսասհատվին, չբեզարին ու էն իրանց բարի ոտը մեր աշխարհիցը չկտրի, որ բալքի մեր հայրենիքը նրանց արծվի թևերի տակին գորանա, մեծանա, դարդերը մոռանա ու էլ ետ իր առաջին փառքին հասնի:

է՛ս եկեղեցումը, է՛ս քարերի տակին ու աղբրի մոտին, քուռումը կուլ գա՛նք, որ մեզ չբռնեն: Գիշերն էս աս, հասել աս, օրդուն՝ մեզանից մոտիկ, ու թուրք ազգը ցերեկն էլ էս կողմերովը չի՛ անց կենում, որովհետև Քրիստոսի թշնամի աս, ու անկաջ գնենք գիլանոնց ոռնալուն, պարսից գոռալուն, հայոց լալուն ու սգալուն ու էն անմեղ էրեխեքանց էրվելուն, ծեծվելուն, մղկտալուն, շունքի էստե՛ղ պետք է նրանց աչք ու բերան բաց անեն, որ նրանց գարշելի երեսը տեսնին, իրանց ծնողաց երեսը, իրանց

բաղցր հոր տունը մոռանան ու նրանց արինաթաթախ շանգերումը՝ իրանք մրմնջան, նրանք փրփնջան. իրանք մղկտան, սրանք վխկտան. իրանք գլուխ ու երես ծեծեն, խորովվին, սրանք միրուք ու ճավվեր սղալեն ու փառավորվին. իրանք հերնըմեր, քիր ու ախպեր ձեն տալով՝ դռըները ետ ճոթենեն, նվաղին, սրանք իրանց իմամ Հուսեյնի անունը հիշելով՝ յա ծոցըները ուղենան նրանց առնեն, յա դանակները, թրերը արելով՝ նրանց սրտըներին գեմ անեն, որ լավին:

Ա՛խ, չէ՛, չէ՛. անկաջդ կա՛լ, սի՛րելի, մարդի միսը սրստում ա, գըլ-խին կրակ վառվում: Աստղերը դուս են էկել, պելացել. ցավակից լուսինը տխուր, դառնավարամ՝ հենց աչքը Ապարանի երեսին առավ թե չէ, էլ ետ շոքըշոք արևմուտն ա փախչում, որ անկաջները կախի, էս ողբալի աղա-ղակը շի. երկիրն իր սև սգի շորը հաքավ, աչքերը խփեց, որ էս դառը տեսարանը շտեսնի. միմիայն անսիրտ, անգութ սարերը սիրտ ու բերան բաց արած՝ շար հրեշտակ քամու ձեռովը խաբար են իմանում, խաբար տալիս. ծիծաղելիս՝ ծիծաղում, հրհուալիս՝ հրհուում, հառաչելիս՝ հառաչում, գոռալիս՝ գոռում, լալիս՝ լաց ըլում, ու մեկ րոպեում հազար տեսակ ձեն իրար հետ խառնում, ու մեկն էլա իրանք չիմանում:

— Նա՛նի ջան... ջանի ջան... ա՛խպեր ջան... ա՛ստված ջան... բա՛բա ջան, հո՛գի ջան... վա՛յ, վա՛յ... վա՛յ մեր սև օրին, արևին, վա՛յ մեր ջրատար գլխին: Ա՛խ, ի՛նչ կըլեր՝ ձեր ձեռովը մեզ ջուրն ածելիք, ի՛նչ կըլեր՝ մեզ չէ՛րք ծնել. ընչի՞ չի՛ մեզ էլ ձեր սրտի վրա մատաղ արին, կըլեր՝ մեզ չէ՛րք ծնել. ընչի՞ չի՛ մեզ էլ ձեր սրտի վրա մատաղ արին, ընչի՞ չի՛ մեզ էլ դիմա-դիմա տվին. էս ո՛ւր են հասցրել մեզ, էս ո՛ւր բերել. գետինը չի՛ պատռվում, մեզ ներս տանում. երկնքի աչքը քոռացել, մեզ չի՛ տեսնում: Ա՛խ, ո՛ւմ ծոցից գրկվեցինք, ո՛ւմ ձեռն ընկանք: Ա՛խ, տեր աստված. ընչի՞ մեզ էսպես պատժեցիր. քեզ ի՛նչ էինք արել, որ մեր աչքը էսպես հանեցիր. ո՛ւմ մեկ վնաս տվինք, որ մեր գլխին քար քցեցիր: Մեր հորնըմորը, մեր քիր ու ախպերը մատաղ արիք, ախր մեզ էլ նրանց հետ տանեիր, ի՛նչ կըլեր:

Մութն էկել ա, գետինն առել, նա՛նի ջան, սար ու ձոր խավարել, փակվել, մենք մերը կորցրած հավի ճտերի պես ընկել ենք շու ու դուռ ո՛չ աչքըներս ա քուն գալիս, ո՛չ սրտըներս՝ դարար, ա՛խ քաշելիս՝ կրակ ա դուս գալիս լերդըներիցս. ո՛ւմ երեսին մտիկ անենք, որ մեր սուզը ա դուս գալիս լերդըներինք, որ մեր արտասունքը սրբի. ո՛ւմ մոտ տեսնի. ո՛ւմ ճտովն ընկնինք, որ մեր արտասունքը սրբի. ո՛ւմ մոտ գնանք, որ մեզ գոգն առնի, մեր սիրտը մխիթարի, մեր դարդն իմանա: Քարերը անկաջ շունին, որ մեր ձենը լսեն. սարերը սիրտ շունին, որ մեզ ֆարերը անկաջ շունին, որ մեր ձենը լսեն. երկիրը թուր շունի, վրա ցավին. երկնքը՝ հեռու, որ մեզ քաշի, տանի. երկիրը թուր շունի, որ մեզ էլ փրթի, կոտորի. ո՛ւմ ասենք մեր դարդը, ա՛խ, ո՛ւմ: Ընչի՞ մեզ

աշխարհ բերիք, ընչի՞ մեզ կաթը տվիք, պահեցիք. դուք շուտով պրծաք, երկինքը գնացիք, մեզ՝ որբերիս, էս փո՛ւշ աշխարհի վրա թողիք, որ դճա ավելի տանջվինք, դճա ավելի շարշարվինք. ձեր կարոտը մեկ կողմից քաշենք, մաշվինք, մեր ցավը մյուս կողմից սրտըներս անենք, էրվինք, փոթոթվինք:

Ձեռըներս կապած, գլխըներս բաց, երկնքի տակին, Ապարանու շու-ումը՝ ձեռք ենք կանչում, ձեռք ենք ուղում, ձեր անունը տալիս, ձեր խա-թեր լալիս, ա՛յ մեր ազիզ ծնողք. երկնքո՛ւմն ա ձեր հոգին, թողե՛ք, մեկ սճաթ գա, վրըներս պտկտ տա. երկրո՛ւմն ա դեռ, մեր աչքին մի երևի, հասարթներս առնինք ու հետո, ա՛խ, հետո մեր հոգին էլ ձեր հոգուն տանք. ձեզ հետ թուլինք, ձեզ հետ միանանք, դժոխք թե դրախտ, միասին տեսնինք. ուր որ ըլիք, առանց ձեզ չմնանք. ա՛խ, ի՛նչ կըլի, ի՛նչ... Ա՛խ, ի՛նչպես չի մեր սիրտը պատռվում, մեր ջանը կրվում, մեր բերնիցը կրակ դուս գալիս, մեզ խոգավում. ի՛նչպես ա մեր լեզուն խոսում, ու չի՛ քըր-քըրվում. մեր աչքը տեսնում ու չի՛ դուս արաքում. մեր շունը դուս գա-լիս ու չի՛ կտրվում. մեր արինը կոտում ու չի՛ ցամաքում. մեր անկաջը լսում ու չի՛ քառանում. մեր ոտները փոխվում ու չի՛ մեր տակին փշրվում, խուրդուխաշ ըլում. էս ի՛նչ օր ա, որ մենք քաշում ենք:

Նանի՛ ջան, ա՛խպեր ջան, բա՛բի ջան, վա՛յ, վա՛յ... է՞ս օրվան հա-մար մեզ օրորոց դի՛ք, է՞ս օրվան համար մեզ սրից, ջրից աղատեցիք, մեր ցավին դարման արիք. մեզ ջան ասելով, մեր աչքը սրբելով, գողը-ներդ առնելով, դռըներիդ կայցընելով, քրտինք թափելով, անքուն մնա-լով, սար ու ձոր ընկնելով՝ մեզ ապրուստ ճարեցիք. ձեր կյանքը խավա-րացրիք, մեզ ծաղկացրիք. դուք թառամեցիք, մեզ դալարացրիք. ձեր ումբ-րը շորացրիք, մեզ տանը քուն դրիք. դուք հանդում, շուում, արևի, անձ-րևի տակի ջանըճան էլաք, որ մենք զորանանք. աչքըներիդ լիսը սալիտա-րեցիք, որ մենք մեծանանք, հասնինք, ձեզ քոմակ ըլինք. է՞ս ա մեր կացրիք, որ մենք մեծանանք, հասնինք, ձեզ քոմակ ըլինք. է՞ս ա մեր քոմակ ըլիլը, է՞ս էր ձեր մուրաղը: էստո՛ւր համար աստծուն՝ լիսը բաց քոմակ ըլիլը, մութը մթնելիս, գիշեր-ցերեկ աղոթք էիք անում, որ մեր ոտին քար շղիպչի, մեր մատը փուշ ըլի, մեր գլխին կարկուտ, արև շիփի. մեզ իր աչքի առաջին, իր թևի տակին ցավից, շոռից աղատի, որ մենք բարի կազմակ ըլինք. Քրիստոսի խաչի դուր դառնանք, ավետարանի՛ ծառա, եկե-ղեցու՛ հող, ազգի պարծանք, աշխարհի՛ շենություն: Ա՛խ, ո՛ւր էս սճաթը աստուծո անկաջը, որ ձեր արդար ձենն մեկ էլա շիսեց, ձեր հազար մու-րազի մեկն էլա չկատարեց ու մեզ էսպես քարին տվեց, ու մեր հոգին էլա չի՛ առնում, որ պրծնինք, ա՛խ, կորչինք էս անօրեն աշխարհիցը: Սրբություն էիք առնում՝ մեզ հետըներդ տալ տալիս. ժամ էիք գնում՝

մեր ձեռք մոմ տալիս. զատիկ էր դալիս, ջրօրհնեք ըլելիս, կիրակու ժամին, սուրբ պատարադին՝ մեզ խտիտ անում կամ ձեռով տանում, քար, ավետարան, սեղանի, բեմի, խաչի, պատկերի առաջին, սրբերի ոտի տակին, դիրքը կարդալիս, սկին դուս գալիս՝ մեզ տերտերի ոտը քցում, խաչի առաջը դնում, մեզ համբուրիլ տալիս, դուք էլ համբուրում, աղաչանք անում, որ սուրբ ավագանի, մեռոնի շնորհքը մեզ վրա մնա. ջուրն ընկնինք, մեզ պահի. կրակն ընկնինք, մեզ պրծացնի, մեզ զորացնի, որ էսօր է՛ս կրակումը, է՛ս բոցումը էրվինք, տանջվինք, մեր ձեռնը շիմա՞նաք. մաշվինք, փշանանք, մեր սուղը շանե՞ք. թրով մեզ կտրատեն, մեզ դուք չազատե՞ք:

Ո՞վ արարիչ, մեր հոգու տվող աստված. ինչպես մեզ ստեղծեցիր, էլ ետ մեզ սպանի՛ր. ինչպես կյանք տվիր, էլ ետ դու խլի՛ր. հող էինք քեզ մոտ, էլ ետ հող շինի՛ր. շունչ տվիր՝ ապրինք, էլի շունչդ ետ ուզի՛ր: Ի՞նչ ենք անում մենք էլ փառքն ու կյանքը, մեզ ի՞նչ հարկավոր՝ երկիր, աշխարհք: Մեր շունենաս, լա՛ դու լաց ըլելիս, հեր շունենաս, գա՛ դու կսկծալիս, քիրդ մոտիդ չըլի՛ դու սուղ անելիս, ախպերդ ձեռք չըլի՛ սիրտդ պատռովելիս: Ո՞վ մեր արարիչ, մեր տե՛ր ու մեր հե՛ր. հերնըմերըներս տարար, մեզ էլ տանեիր. քիր, ախպեր առար, մեզ էլ սպանեիր. էլ չենք ուզում քո սերն ու խնամքը, էլ չենք խնդրում, որ պահես մեր կյանքը. հրեղեն սերովբեդ թո՛ղ մեզ սպանի, բոցեղեն քերովբեդ թո՛ղ մեզ էրի, խորովի. մեզ դրախտը մի՛ տանիր, դժոխքը ուղարկի՛ր. հրեշտակի մի՛ տար, սատանեն թո՛ղ գար. մեր ծնողքը մի տեսնեինք, թող դեռ մեզ կո՛վ տար. նրանց սերն առնեինք, նրանց տեսնեինք. մեր հողին տայինք, նրանցն ստանայինք ու էս դառն օրը հե՛շ շտեսնեինք, ա՛խ, շտեսնեինք:

էսքան մեծամեծ մարդիկ՝ խաներ, բեկեր, աղեք, ֆառաշ, մոլլա, ախունդ, էս ի՞նչ են էստեղ կանգնել, հավաքվել. չե՞ս ուզում դու էլ մի աչքդ քցես, նայե՛ս: Հայ սարվազները աչք ու բերան կալել, փափախով են անում, որ հեռանանք, մոտ չգնանք: Սաքի մոտ էլ գնացիր, ի՞նչ օգուտ. միսդ շանումդ կմաշվի, կքրքրվի: Սո դա՛ ու, ես քեզ կասեմ: Քսան-երեսուն էրեխա փարչալամիշ արին: Մոլլի թույնը քյար շարեց, չեն թուրքանում, պտի մատաղ ըլին: Դահիճը մեկր-մեկի ետևիցը շախկա տալով կոտորում ա: Վառդանը՝ էս թագավորածին պատանին, երեսը լուսափայլել, հրեշտակի պես կանգնել ա, ո՛չ Հասան խանի պարզեին ա մտիկ տալիս, ո՛չ ոսկուն, մարգարտին, ո՛չ արվան-արվան շորերին, ձիուն, յարաղին, ո՛չ մոլլեքանց խրատին, ո՛չ հայերի աղաչանքին, ո՛չ թշնամու ահ տալուն, ո՛չ թրին, սրին, վառած կրակին, տաքացրած շամփրին, որ պտի

միսը կոխեն, ո՛չ քարփշին, որ պտի ոտների արանքը դնեն, ո՛չ քյալփաթնին, որ հենց, էն ա, բարձբացնում են, որ միսը քաղեն, ո՛չ կրակած պղնձին, որ պտի գլխին դնեն, սարի պես դոշը դեմ ա տվել. ո՛չ պատժիցը վախում, ո՛չ պատվիցը խարվում, իրան կսկիծը մոռացել, ընկերներին էլ ձեն ա տալիս, սիրտ դնում:

— էս է՛ն անիրավ թուրն ա, սի՛րելիք, որ մեր հորնըմոր սիրտը էսօր մեր առաջին դուս ճոթոց: էս է՛ն անաստված ձեռներն են, որ էսօր մեր մանուկ, ծծկեր քիր՝ ու ախպոր մարմինը թիքա-թիքա արին, կտրատեցին: էս է՛ն անողորմ ազգն ա, որ մեր նաշար ազդի արինը մինչև էսօր խմել ու խմում ա. էլ ի՞նչ ենք կանգնել սրանց միջին ու սրանց դարշելի երեսին նայում: Ձեր ջանին մեռնիմ, երեխե՛ք ջան. մենք ո՛ւմ որդիքն ենք, որ թրից վախենանք. ո՛ւմ զավակներն ենք, որ կրակը մեզ թուլացնի: Մեր ծնողք ու ախպերները չէի՞ն, որ էրեկ էնպես քաջությամբ մեռան, որ արարած աշխարհը զարմացավ ու հորն հավիտենական պտի զարմանա:

Մտի՛կ արեք, ձեր երե՛սին դուրբան, էն պայծառ երկնքին. է՛նտեղ, է՛նտեղ են մեր սիրելիքը, մեր ազիզ բարեկամքն ու ազգականքը մեզ սպասում: Մի՛տք արեք՝ թե գլխըներդ ցավի, ո՞վ պետք է ձեզ մեկ ջանասի. հիվանդ ըլիք, ո՛ւմ կուան վրա պետք է քնիք. լաք, ո՞վ ձեր արտասունքը կարբի. մեռնիք, ո՞վ ձեզ կթաղի: Մեր սո՛ւրբ լեզուն պետք է հարամ լեզվի հետ փոխե՛նք. մեր սո՛ւրբ պատազարն ու ժամը թողանք, ազանի ձենին անկաջ դնե՛նք. մեր սո՛ւրբ մեռոնը մոռանանք, մեր խաչ, ավետարանը մտքից հանենք, Ալուն, դուռանին հետևե՛նք: Մտի՛կ արեք սրանց էս դժոխք, ժանդ, մրրած, կեղտոտ երեսին. դժոխքը սրանից լավ կըլի՞. սրանց աչքերիցը կրա՞կ չի վեր թափում: Վա՛յ մեր գլխին ու արեվին, էնքան պետք է խղճանանք, որ մեր հորնըմորը սպանողներին, մեր ժամն ու աշխարհը քանդողներին նոքար դառնա՞նք: Ա՛խ, թե էս փուշ փառքիցը խաբվինք, էս անպիտան պատժիցը վախենանք ու մեր սուրբ հավատն ուրանանք, որ մեռնինք, ի՞նչ երեսով պետք է գնանք մեր ծնողաց մոտը, ի՞նչ աչքով պետք է նրանց նայենք: Ասենք, թե էս աշխարքումը նրանցից զրկվեցանք, բաս չե՞ք ուզիլ, որ երկնքումն էլա նրանց հետ միանանք, նրանց երեսը տեսնինք, նրանց սերը վայելենք:

Չէ՛, չէ՛. մեռնի՛նք միասին, երթա՛նք միասին, հասնի՛նք մեր ծնողաց փառքին, պսակին: Երկինքն մեզ համար է իր սիրտը բացել, հրեշտակը մեր գլխին թևները փռել. նահատակը, կուսանք, սուրբք և մարտիրոսք մեզ ձե՛ն են տալիս, մեզ կանչում ամոք: Նրա՛նց մոտ գնանք, նրա՛նց սիրուն մեռնինք, մեր մարմինը տանք, որ հոգով ծաղկինք: Ձեզ

Ճոտ ենք գալիս, ծնո՛ղք սիրելիք, ձեր տեսուն կարոտ՝ դուք մի՛շտ պաշ-
տելիք. ձեր արդար կաթը, ձեր սուրբ խրատը մենք ե՛րբ կմոռանանք, որ
մտնինք կրակը:

Արի՛. երկնային հրեշտակը լուսեղեն,
Տա՛ր մեր աղաչանքն աստծուն էս կողմեն:
Քարո՛վ մնա՛մ դու՛մ՝ լերի՛նք, հո՛ղ, աշխարհ,
Քարո՛վ կացե՛մ դու՛մ՝ ծառ ու ձո՛րք, անտա՛ն:
Մենք շէինք արժան ձեր սուրբ երեսին,
Մեր ոտն անիրավ դիպավ ձեր գոշին:
Քանի՞ցս ձեր պտուղն, ձեր համն ու հոտը,
Ձեր շվափ տակին, ձեր ծաղիկն, խոտը
Մենք հարամ ձեռով փողեցինք, առանք:
Կոխեցինք ձեր սուրբ երեսն ու գոշը,
Ձեր դադրն ու խաթրը մենք բնավ չիմացանք:
Աղբրի գլխին, առվի դրաղին,
Սիրելյաց միջին, ծնողաց գոգին
Մեր վայելեցինք, մեր օրն անց կացրինք:
Ասաղերն մեր գլխին փաղցր ծիծաղեցին,
Լուսին, արեգակ իրանց լիսը տվին.
Քոչունք երգելով, ծաղիկք հոտ տալով
Մեզ կնացրին, մեզ զարթեցրին.
Քայց, ա՛խ, անիրավ մեր ձեռն, երեսը
Քնով ծածկեցինք, ձեզ մտիկ չարինք:
Քո սուրբ հողին, մեր փա՛ղցր Հայրենիք,
Մունը շրթինք, մենք չպաշտեցինք,
Սիրուն վարանին մենք կյանք չտվինք,
Մեզ մատաղ չարինք, մենք չսիրեցինք:
Քշնամուն հիմիկ մենք եսիր դառանք.
Քե որ ուզե՞նան էլ, որ տան մեզ կյանք,
էլ չի՛ հարկավոր. դո՛ւ ա՛ն մեր հոգին,
Ո՛վ բարի հրեշտակ, որ կաս մեր գլխին:

Մնացե՛ք բարով, հողեր ու դաշտեր,
Ա՛խ, թո՛ղ վայելեն ձեր սերն ուրիշներ.
Վարդանի աչքը, էս մանկանց ոտքը

էլ ձեզ շե՛ն անենիլ, ձեր վրեն շրշիլ,
Ձեր հոտովն գմայլիլ. ձեր ցրկովն փարվիլ:
Ո՛չ հոր ու կգա մեր գեեզմանը,
Ո՛չ մոր արատունք կբափի մեր տանը.
Ո՛չ ծամ, պատարագ, ո՛չ խունկ կամ բաժակ
Մեր հոգուն ավող կրլի մեկ ծամանակ:
Ո՛չ փր ու ախպետ կգան մեր հովը,
Ո՛չ մեկ անց կենող կրլի մեր մոտավը.
Մեր ծնողաց մարմինք մեր գեղի շուրմն,
Մեր փուշ ոսկարներն էս օտար հանդումն՝
Ձեն միմյանց անենիլ, իբր հեռ քաղվիլ.
Երանք գազանի, մենք գիլի, դշի
Փայ կրլինք, մեզ վրա մեկ առող չի բլիլ.
«Ասոված ձեր հագին միշտ լուսավորի.
Իր սուրբ երեսին արժանի անի»:

Կրլի, որ դու՛մ մեկ էլ ես հոտ տալիս,
Գարունքը գալիս, դաշտերն ծաղկելիս՝
Մեր երեսին էլ ծաղկիք, կանաչիք,
Մեր հողիցն էլ զու՛մ դու՛ս ցափ, զարդարվիք,
Ձեր ցողն մեզ վրա քափեք, հովացնեք,
Ձեր հովն մեր դոշին փշեք, զովացնեք,
Ձեր պարզ շրթի հեռ մեր արիքը խառնեք,
Մեր տված շունչը առնիք ու պահեք,
Ձեր փաղցր հոտի հեռ էրկինքն ուղարկեք:
Ա՛խ, քե մեկ համփորց էս կողմովն անցնիք,
Ձեր միջին վեր գա ու էստեղ կնիք,
Ձեր հոտն անենիլս, ձեր շուրք խմելիս,
Բալի քե հոգին իմանա, ափ,
Միտը բերի, քե էս է՛ն դաշտերն են,
Որ էսօր մեր շար թշնամու ծառն
Ուզում ա, որ մեզ խաչին մատաղ տա,
Մեր ջանը խլի, մեզ անի դիմա:
Ի՞նչ կրլեր, ա՛խ, որ մեկ օրհնած հողում,
Մեր ազգուտակի, սիրելյաց միջումն
Մեր հոգին տայինք, նրանց խառնըվեինք:

Ա՛խ, խա՛շ գորավոր, քո հրաշփիդ դուրբան.
Մինչև ե՞րբ մեր ազգն, աշխարհն Հայկական
էսպես կտանջվի, էսպես կմաշվի,
էսպես կփանդվի, էսպես կխաշվի:
Խա՛շ, քեզ պաշտողին ընչի՞ շես պահում,
Խա՛շ, քեզ բռնողին ընչի՞ սպանում.
Քեզ անարգողին էսպես ղվաթ տալիս,
Քեզ պարսավողի սիրտը ո՛չ խրվիս:
Ա՛խ, տե՛ր իմ աստված, թե մենք առաջիկ
Մեղավոր էինք, որ պատվիրանիդ
Չհնազանդեցանք, անիրավ էինք,
Մեզ սպանելիք, ընչի՞ մեզ թողիր,
Մեր խեղճ ծնողացը թրի տակ տվիր.
Մեզ կրակ տվին, ընչի՞ շէրեցիր:
Թողիր, որ էսպես տանջվենք շարաշար
Անհեր ու անտեր, անմեր, անհավար
Մնանք էս շուրմն, գազանաց միջումն,
Մեր լաշը թոչնոց, մեր արիւնը հողին
Մատաղ տանք, մեր շանն ղնենք էս գետին:
Մնացե՛ք բարով, ա՛յ մեր խեղճ ազգ Հայ,
էլ մի՛ լաք, ողբաք, ցավիք մեզ վրա:
Մրբեցե՛ք աշփներդ, տեսե՛ք մեր հալը,
էլ ի՞նչ օգուտ մեզ ձեր սուգն ու լալը:
Թուրք գլխներիս, մահն առաջներիս,
Կրակն էրելիս, շամփուրն ծակելիս,
Բոցն խորովելիս, մեր հոգին տալիս,
Մեր կեսն փոթոթված, կեսն անձող դառած,
Մեր ոտներն մոխիր, շնչերս կրակված,
Մեկ ձեռք կտրած, մյուսը փերթած,
Պղինձն գլխրներիս, փարփիչն ոտներումս,
Մտներումս արին, արտասունքն աշումս.
Ո՛չ երկինքն փող գա, ո՛չ հրեշտակ տեսնի,
Ո՛չ դանիհն ցավի, ո՛չ երկիրն հողվի:
Դուք ո՞ւր եք լալիս, որ մենք շենք լալիս.
Դուք ո՞ւր մղկտում, որ մենք շենք խնդրում:
Պանեցե՛ք ձեր սուգն սև օրի համար.
Ձե՛զ վրա լաց էլե՛ք ու տեսե՛ք ձեր հար:

Մենք մեր ծնողաց հետ կմիանանք,
էսօր նրանց տեսուն մենք կարժանանանք.
էս դառն աշխարհիցս կհանգստանանք,
Դրախտը կերթանք ու միշտ կխնդանք:

Բայց վա՛յ ձեր օրին, ձեր օղուշաղին,
Թե դուք կենդանի կանգնիք, ձեր աշխով
Տեսնիք սիրելյաց տանջանքն՝ մղկտալով.
Չեղներդ խաշած՝ ձեր դոշը ձեծելով,
Հոգ տաք ձեր գլխին, քաղեք ձեր որդին.
Ձեր սիրտը հանողին, կյանքը փանդողին
Եսիր դառնաք ու էլի չարձնիք, էլի միշտ տանջվիք
Ու ձեր հողի վրա դուք մատաղ ըլիք,
Ձեր աշխարհումը էսպես դուք մաշվիք
Ու դեռ սիրտ չանեք, դուք չմիաբանիք,
Մեկ օր էս սուր, թուրն, էս կրակն ու բոցը,
էս պղինձն, շամփուրն, էս վառ հնոցը
Դուք ձեր թշնամուն միշտ հազիր չպահեք,
Նրան դուք չէրեք, նրան չկոտորեք,
Ձեր ազգն, աշխարհը դուք ազատ չանեք
Ու էսպես թշվառ, տարաբախտ մնաք:

Մնա՛ք դուք բարով, տարե՛ք ձեր որդոցն
Մեր կարոտ սերը, մեր ազիգ բարովն.
Պատմեցե՛ք նրանց մեր խեղճ օրերը,
Թո՛ղ պահեն նրանք իրանց գլխրները.
է՛ս օրին չհասնին, է՛ս ցավը չտեսնին,
Տա՛ն իրանց կյանքը ու պահեն աշխարհը.
Մնա՛ք բարո՛վ, բարո՛վ...

*Վա՛յ... վա՛յ... ա՛խ... նա՛նի ջան... բա՛բի ջան... Աստված, քե՛զ
դուրբան... ամա՛ն... ամա՛ն... ամա՛ն... Մեռա՛նք... էրվեցի՛նք... խո-
րովվեցի՛նք... ամա՛ն... վա՛յ... Հրես պրծա՛նք, հրես էկա՛նք. ո՛վ Վար-
դան նահատակ, սուրբ ծնողք. ձեր զավակք զալիս են, մոտ էկեք. կյանք
տվին, մահ առան, ձեզ լծողին, ձեր հավատն, ձեր սուրբ խաշն չուրա-
ցան: Թրի բերնին, վառ կրակին, տանջանքին դիմացան:*

«Փշրեցե՛ք, շարդեցե՛ք, ոտն ու ձեռ կտրեցե՛ք,
Առաջ փորն, հետո գլուխն էրեցե՛ք, շամփրեցե՛ք,
Մասները հաղրհան, ձեռները կաշրհան
Արե՛ք, մեջքն կրակին դեմ արե՛ք, խանձեցե՛ք,
Կտրած ձեռն, ոտն ու մատն եղումը դարդեցե՛ք,
Ով շուտով սպանի, իր գլուխը կթոշի:
Ուտուով ու յավաշ կամ կաշին հանեցե՛ք,
Կամ գլուխը ֆերթեցե՛ք, կամ աչքերն փորեցե՛ք:
Թո՛ղ ոտներն է՛րվելիս՝ աչքը տեսնի, սիրտն է՛րվի.
Թո՛ղ ձեռներն կտրելիս՝ բալի թե ան ընկնի
Սիրտները ու դարձ գան, մեր հավատն ընդունին,
Խաչը թողան, դո՛ւռանին գլուխ տան, մերն ըլին»:

Հասան խանն անիրավ՝ էս հրամանն առելով,
Կրակին էր ալիս սուրբ մանկանցն՝ տանջելով:
Բայց արդարե՛ն, վաղուց էր, տվել էին սուրբ հոգին,
Սուրբ արյան պատարագն նվիրել երկնին:
Ողջակեզ, անուշ հոտն բարձրացել առ վերինն.
Սև ամպերն հեռացան, երկնային լիսն իջավ,
Նրանց մարմինն ամփոփեց, պտտեց, բարձրացավ:
Ու հանկարծ՝ սուկալի վերեկը ձեռն էկավ.
«Հասան խա՛ն, դու գազա՛ն, անօրե՛ն, դիվակա՛ն.
Բա՛ց շար սիրտդ, կա՛ց, կանգնի՛ր, որ ինձ տաս պատասխան:
Ո՛չ գետինն ֆեզ կպահի, ո՛չ անդունդն ֆեզ կփաշի,
Ո՛չ դժոխք թույ կտան, ո՛չ գեհյանն սուկալի.
Կենդանի դու պե՛տ է՛ քրքրվիս ու տանջվիս,
Մինչև էդ անմեղաց սուրբ արինն վհարես:
Թե շանք ֆեզ հանդիպի, թե կալծակ ֆեզ էրի,
Իմացի՛ր, որ ե՛ս եմ, որ ֆեզ տամ տանջանքի.
Երեքյա՛լ մնասցես, տատանյա՛լ մաշեսցիս,
Փուշ, տատասկ ֆեզ պա՛տի, թե հողն էլ դու մտնիս»:

Հանգիստ ու խաղաղ մնա՛ք, սիրելի՛ք,
Մինչև օրն վերջին, լիսն զեղեցիկ.
Անմե՛ղ երեխե՛ք, արդա՛ր դուր հոգիք:
Քանի Ապարան աեսնիմ, անց կենամ,
Քանի շունչս առնիմ, ձեռ անունը տամ.

Ա՛խ, իմ ազգի դուր հրեշտա՛կ, սո՛ւրբ ուղիք,
Որ էղպես կանուխ դուր քառամեցիք:
Երբ երեսու հողին, ծնկներս չոքած,
Աչքս ծով դառած, սիրտս առնով լցված՝
Ընկնիմ, ա՛խ, գլուխս բաց ձեռ առաջի,
Համբուրեմ ձեռ հողն, մնամ վրա գեթե՛րի.
Քաղեմ ձեռ ծագիկն, հիշեմ ձեռ հոգին.
Ո՛վ սուրբ հոգիք շան, երկնային բեմին,
Աստուծո առնին, սրբոց խորանին
Տարե՛ք իմ խնդիրս, տարե՛ք արտառնես,
Որ մեր խեղն ազգը, մեր սուրբ աշխարհը,
Որ ձեզ պես մասազ տվեց աստծուն,
Էլ չի՛ ավերվի, շմեանք գերի,
Մրի մատաղ ու եսիր թշնամուն,
Անտեր ու անհար, անտեղ ու անտուն:

ՎԱՆՃԱՆ ԵՐԿՐՈՐԳ ՄԱՍԻՆ

Հայաստան աշխարհը շատ վախտ էր նեղության, ավերման տակ ընկել, ամա էս ամենիցը անց կացավ: Սար ու ձոր դառել էր գողի, ավազակի բնակարան: Ամեն կողմից պարսիկք է՛նպես ոտը բարձրացրին հանկարծ, որ էլ դեմ կենալու ճար չկար: Բայց է՛ս նեղությունն էր, որ հայոց էլ է՛ն հոգին էր տվել, որ թե մեկ կողմից իրանց ազգին ոտի տակ էին տալիս, մյուս կողմից իրանք էին թշնամու արինը ծծելով ման գալիս: Սաղ Պարսկաստան պոկ էր էկել, սաղ Կավկազ՝ դոնմիշ էլել: Էրակլի որդի Ալեքսանդրեն, որ վրաստան առնելուցը ետը փախել, պարսից դուռն էր ընկել ու հարիր անգամ գլուխը քարեքար տվել, որ իր աշխարհը էլ ետ ձեռք քցի, էլ սար շէր մնացել, որ անց չկենա, որ բալբի թե իր սրտի մուրազը կատարի: Լազգի, Չաշան, Չերքեզ, Ղազախ, Բոռչալու, Շամշաղին, բոլոր Կասպից գավառները՝ ձեռքները հինա էին դրել, թև առել, որ թռչին ու ոսի իշխանությունը ստանան: Հայ ազգին յա կրակ էին խոստանում, յա սուր. յա կոտորում, յա թալանում: Ինչքան թույն ունեին, մեր ազգի գլխին էին թափում: Յա պատիվ, մեծություն խոստանում, որ խաբեն նրանց, յա պատիժ, պատուհաս տալիս, որ վախենան, ոսիցը ձեռք վերցնեն: Շահիցը, սարդարիցը ֆարման ֆարմանի վրա էր գալիս, բայց հայոց արդար սիրտը, ուղիղ սերը, որ ուսաց հետ ունեին, է՛ն ժամանակն էլ նրանց չթողեց, երբ թուրը գլխերներին խաղում, որդի ու զավակ դռններին, առաջներին սուրն էր քաշվում յա կրակումն էր վում: Ինչ որ Պարսից կովի ժամանակին հայք արին, աստուծո է հայտնի, ու ամենողորմած կայսրն էլ շնորհակալությունով ու հրովարտակներով, խաշով ու նշանով էս արած լավության տեղը շատ անգամ լցրեց: Թո՛ղ բազի հիմար, անասոված մարդ հայոց ոտը ձգի. թե մարդ չիմանա, քարերը վկայություն կտան: Հալբաթ որ մեկ օր մեկ արդար, անաշառ մարդ վրաստանու պատմությունը կգրի, էն ժամանակը կերևի, թե հայք ի՞նչ

արին, ի՞նչ հավատարմություն են ցույց տվել տերությանը, ի՞նչ արին են վեր ածել:

Ո՞վ չգիտի, որ էս հաղաչին, ինչ ժամանակ Հասան խանը՝ արևմտից, Աբաս Միրզեն՝ արևելից, ավազակի պես հանկարծ էկան, մեր սահմանը (սնոր) կոխեցին, մեր կողմը ամենեին խաբար շունեին: Ընչանք ուսք իրանց զորքը կհավաքեին, զլլբաշը կարող էր սաղ վրաստան ոտի տակ տալ, եթե հայք չէին ամեն տեղ նրա ճամփեն կտրել: Միմիայն Նեքսես ու Գրիգոր Եպիսկոպոսաց, Մատարովի ու Բեհրուզովի աբաժը բավական է, որ աշխարհ իմանա, թե ի՞նչ հոգի ուներ էն ժամանակը մեր ազգը: Առաջինը՝ խաշը ձեռին, հայոց քարոզում, զորք էր հավաքում, որ գնան, արին վեր ածեն իրանց ազգի համար. երկրորդը՝ Երմալովի խնդրքովը Եպիսկոպոսության շորերը փոխած, չերքեզի շոր հաբած, յարադ-ասպար կապած՝ որ Թիֆլիզու, Ղազախ-Բոռչալվի միջովը շէր անց կենում, հենց իմանում էր խախը, թե իրանց փրկիչն էր գալիս:

էն ժամանակը, որ Շամշաղինի մոզրովը հարիր մարդով հենց հասավ Մատուշկի ասած կարմունջը ու սարսափելով էլ ետ ե՛տ դառալ, չկարաց առաջ գնալ, էս հսկա Եպիսկոպոսը երկու մարդով հազար արինակեր հարամու գլուխ ջարդելով՝ Ղազախ-Բոռչալու անց կացավ, հասավ Շամշաղին՝ իր հայրենիքը, իր ընտանյաց մեջը, գրաֆ Սիմոնիչին, որ Գյանջուցը փախած՝ գալիս էր, իր բոլոր զորքովը իրանց տանը երբ որ Գյանջուցը փախած՝ գալիս էր, իր բոլոր զորքովը իրանց տանը երբ որ պահեց ու Երմալովի թղթովը բոլոր կառավարությունն ստացավ, մինչև Թիֆլիզուցը օգնություն գար:... գեղը, որ պարսիկք էկան, քանդեցին, դերի արին, ուր յոթանասուն տանից ավելի էր, երեսուն մարդով հինգ հազար մարդի մեջ մտավ, առյուծի պես իր ժողովուրդն ազատեց, նրանց եսիրը ետ բերեց: էս միջոցին Երմալովն էլ էկավ, հասավ: Մեկ պաս օր Եպիսկոպոսիցը խնդրում ա, որ կովի ժամանակին էլ պասին մտիկ շանի, բայց նա հսկայաբար պատասխան է տալիս.

— Պարսից միսը թողած՝ ի՞նչ հարկավոր է տավարի միս ուտիլ: էս միջումը Ալեքսանդր վալին ու Զոհրաբ խանը էկան, Շամշաղինը կոխեցին, ու քիչ էր մնացել, որ բոլորը տակ ու գլուխ անեն. քաջ Եպիսկոպոսը իր ընտիր հայերով նրանց քամակը կտրեց, զորքերները կուտրեց ու հինգ պարսիկ իր ձեռովը բերեց ու Երմալովին փեշքաշ արեց: Սա էլ ճակատը համբուրեց ու շատ անգամ խնդրեց, որ իրան ասի, թե ի՞նչ պարգև ա ուզում թագավորիցը, բերիլ տա: Անմահ Եպիսկոպոսը է՛ն խնդրեց, որ Շամշաղինու ու Ղազախ-Բոռչալվի հայ ազգը թուրքի ձեռքն ազատվի, շունքի մինչև էն ժամանակը նրանց ձեռին շատ նեղություն էին

քաշում: Խնդիրքը կատարվեցավ, ու ինքն էլ արքայական պսակին ու թռչակին (պենսիա) արժանացավ:

Ո՞վ չի դարձանալ, որ սրա ախպեր Գալուստը ինչ ժամանակ Հասան խանի ձեռք գերի ընկավ, ու ուզում էին, որ գլուխը տան, Նադի խանը մեջ ընկավ ու նրան արձակել տվեց: Սարգսրն էլ էն պայմանով նրան թողեց ու ֆարման տվեց, որ Շամշադնու, Ղազախ-Բողազավի մեծությունը որդոց-որդիս նրան կբաշխեր, թե կարողանար հայերի սիրան առնել, նրանց դարձնել, որ զլլբաշին ծառայեն: Հրամանն էնպես էր տված, որ թե շորս օրվա միջի խաբար չբերի, գլուխը հսգար կտոր պետք է ըլեր: Բայց նա էս բոլոր արիւնը աչքի տակն առած՝ էկավ ու թղթերը Մատաթովին տվեց: Հասան խանը հաղար ոսկի նրա գլուխը բերողին, երկու հաղար՝ նրան սաղ-սաղ բռնողին էր խոստացել: Շամշադնու սարերը, ձորերը գիշեր-ցերեկ գող ու ավազակ զվլում էին, որ նրան բռնեն, իրանց պարզեն առնին, բայց շատին ինքը իր թրին պարզե արեց: Է՛սքան անպարզեն առնին, բայց շատին ինքը իր թրին պարզե արեց: Է՛սքան անպարզեն առնին, հոգին հետը կերթար. է՛ն դարձանալի սրտի տերն էր, է՛ն քաղցր լեզուն, է՛ն անուշ բնությունն ուներ: Երեխի պես կնստեր, կպատմեր, ինչ զլխովն անց էր կացել:

Բայց ի՞նչ հարկավոր է բանը երկարացնել: Քանի կավկասյան սարը կա, Մատաթովի ու սրանց արածը հավիտյան կհիշվի, կասվի:

Միթե ներսես եւչիսկոպոսը չէ՞ր, որ գրաֆ Պասքելիչի հետ մտավ Հայաստան ու հայոց մեծ մասը՝ քարոզելով, հորդորելով, ոսի ձեռի տակը բերեց: Քանի՞, քանի՞ քաղաքներ, գեղեր դարտակվեցան զլլբաշի ու օսմանցվի երկրումը ու քանի՞սն էր Հայաստան, Վրաստան նրանցով լցվել:

Ո՞ւր թողանք էն մեր հոյակապ իշխանքը՝ Բարսեղ, Մանուկ, Մկրտիչ աղեքն բայազդցի, աշխարհահոռակ տունն Տիգրանյան դարսցի, որ, ինչպես հայր, իրանց բոլոր հարստությունը վատնեցին, փշացրին ու իրանց աղքատ ժողովուրդը պահելով՝ բերին էս կողմը: Էսօր էլ նրանց անունը տալիս՝ բայազդցիք ու դարսցիք ուզում են երեսներին խաշ հանեն, էնքան անթիվ է նրանց հերությունն ու լավությունը ազգի վրա:

Միթե էս բայազդցիք չէին, որ երբ մեր գորքը նրանց քաղաքն առավ, մեկ քանի օրից ետը հանկարծ Վանա փաշեն մեծ ղոնշունով որ էկավ, Բայազդի շորս կողմը բռնեց, էս քաշ հայերը հոգին ատամների տակն առած, է՛ն տղամարդությունը ցույց տվին, որ դեռ Երևան չեկած՝ շատր առած, է՛ն տղամարդությունը ցույց տվին, որ դեռ Երևան չեկած՝ շատր աստիճան, խաշ ստացավ: Էսօր էլ որ էս ողորմելիքը Թիֆլիզումը, մշակություն անելիս կամ բաղնաներումը ծառայելիս, խոսք ա ընկնում,

էն կտրատված շորքերիցը էլի իրանց խաշերը հանում, գոռոզությունով ցույց են տալիս իրանց արնի գինը:

Կարելի է, թե պատմությունը, որ հայի համար քոռացել, մեծ-մեծ ազգերի ա դալուզ ա՛նում, էլի մոռանա, բայց ազգասեր հայն ի՞նչպես չպաշտի էն արծափեցի Մանուկ աղայի գերօրինակ քաջությունը ու հրակայությունը, որ դեռ Բայազդի շառած՝ առյուծի պես, քառասուն քաշ հայազգի քամակին, Մասսա սարին նայելով, իր ազգի մեծությունը միտքը բերելով՝ թն էր առել, սար ու ձոր ոտնատակ տալիս, փաշին ու բոլոր Բայազդու գավառը պահում, քրդերին քարեքար տալիս, հալածում: Տաքը տարուց ավելի էսպես իր աշխարքին տիրություն էր անում. վախտն մարդով շատ անգամ երկու-իրեք հարիր քրդի մեջ մտել, ջախբուրդ արել, գուս էր էկել, ու ինչ ժամանակ Պարսից կոնվը բաց էլավ, արծվի պես ընկել էր Մասսա էս կողմը ու Հասան խանի ղոնշունը շատ տեղ կոտորել, ջնջել էր: Էնպես որ, խանը անճարացած՝ գրեց փաշին, որ յա Մանուկին կորցնի, յա թե չէ հաղրվի, որ վրեն կոնվ կդնա: Հսկա, բայց տարաբախտ Մանուկ աղեն էն օրը, որ էս խաբարն ընկնում ա քաղաքը, զալիս ա, որ բարոթ առնի: Փաշեն, որ նրան աչքի լսի պես էր սիրում, կանչում, աղի արտասընքով խնդրում ա, որ անպատճառ գլուխն առնի, քաշվի, բայց քաջասիրան Մանուկ իր տղամարդությանն ապավինելով՝ ասածն անկաջըվեր անում ու գալիս, մեկ դուքանի առաջի գրեց տալիս, որ տասը զլլբաշ հանկարծ վրա չեն թափվում, վեցին էլ սպանում ա ու հետո ա հոգին տալիս ու խաչվում: Էսօր էլ ինչ բայազդցի նրա անունը տալիս ա, ծուխը քթիցը դուս ա գալիս: Լիս կարի՞ գերեզմանդ ու հողդ, անպարտելի՞ հսկա: Ա՛խ, ե՞րբ կըլի, որ քր հոգին գա, մեր ազգի վրա իջանի, որ մենք էլ մեր ազգին քե՛զ պես տիրություն անենք, քե՛զ պես մեռնինք:

Ո՞ւր թողանք դարաբազցոց, երևանցոց ու լոռեցոց արածները, որ քար ու հող զլլբաշի արնովը լվացել, արին են թափել: Ղորդ ա, էն վաղուցվան հիանալի մեղիքները չկային, ամա նրանց հոգին շա՛տ տեղ էր մնացել: Ղլլբաշի շատ ղոնշունի գլուխը սրանք կերան:

Ա՛խ, ո՞ւմ մտքից կերթա է՛ն հսկա կերպարանքը, է՛ն գեղեցիկ պատկերը, է՛ն անոշ լեզուն ու անօրինակ ուշիղությունն ու սիրտը, որ շուկավերցի Սոսի աղեն ու մելիք Հոհաննջանն ունեին: Հրեղեն վիշապի պես ընկել էին Քաշվեթու ու Բոլնիսի սարերը, որ թշնամու առաջը կտրեն, տեղ շտան, ու ինչ ժամանակ խաբարը նրանց է հասնում, թե նեմեցի Կոլոնիեն տվին, քառասուն կտրիճ տղերք քամակին, իրանց մովրովն էլ մեջըններումը՝ է՛ն վախտն են վրա հասնում, որ քուրդ Օթյուզ աղեն վաղուց Կոլոնիեն քանդել ու իրեք հազար մարդով եսրների կեսը կոտորել, կեսը

դուս գար, որ քեզ էսպէս շտեմնեմք, էս ի՞նչ ա քո հալը,— ասում էր ջիվան Մուսնն ու գլխին տալիս, Լրեսն երեսին դնում, ձեռք՝ դռնին. դամարի տալն ու ջանի տաքութունն էլ որ չէր տեսնում, գլխին կրակ էր վառում:

էն մեկել տղերքն էլ ձիանոնցը ջուր տվին, ձեռները քամակներին քսեցին ու էլ ետ թամբեցին, լգամները բերանները տվին: Թվանքների, փշտովների ոտներն էլ քաշեցին, ազդոթին թագացրին, ու ամեն մարգ, իր ձիու լգամը ձեռնին, էկան, Աղասու շորս կողմը կտրեցին: Աչքներինցը արտասունքը գետի պես էր վեր թափում: Հորնըմոր դարգը մեկ կողմից, իրանց սև օրը մյուս կողմից, իրանց սիրելուն էլ է՛ն հալին տեսնելիս՝ ուզում էին քար ու քոլ պոկեն, գլխրներին տան: Մեկ սա էր ընկնում Աղասու վրա, մեկ նա: Մինը ձեռն էր դնում բերնին, մինը գլուխը քաշում դռնին:

— Յարագանիդ դուրբան, աստված, փառքդ շա՛տ ըլի. հենց է՛ս առավոտ ամեն աչք մե՛զ էր էրնակ տալիս, ի՞նչ արինք, որ մեզ էս պատժին հասցրիր: Վա՛յ մեր խեղճ օրին, ա՛յ ազիվ ծնողք. երաբ սա՞ղ եք, թե՞ թրի տակին մնացիք. երաբ թո՞փ ձեզ գետնին խփեց, թե՞ զընդան ձեզ մեջն առավ. երաբ մե՞ր ցավն եք քաշում, թե՞ ձեր սև օրը լաց ըլում: Տե՛ր աստված, տե՛ր աստված. ո՞ւմ մեկ չոռ ասեցինք, որ մեր առաջն էկավ: Ո՞ւմ մեկ ծուռն աչքով մտիկ արինք, որ մեր գլխին էսպէս բարկացար: Արյան ծովն էկել, շորս կողմներս բռնել ա, ո՛ր կողմն էլ ձեռն ենք ածում, կրակ է ընկնում ձեռներս: էստեղ մեր թագավորներն էին վաղ ժամանակը քեֆ անում, իրանց ամառը անց կացնում, որտեղ որ հիմիկ մենք կրակումն էրվում ենք: էս ժամումն էին նրանք կանգնում, աղոթք անում, որտեղ որ հիմիկ մենք մեր հոգին ուզում ենք տալ: Ա՛խ, ո՞ւր էն ժամանակը, ո՞ւր էն փառքը: Ջեր հողը լիս կտրի, ա՛յ մեր ազգի թագավորք, իշխանք. երա՛բ դուք էլ միտք կանեի՞ք, թե ձեր որդիքը մեկ օր էսպէս արին պետք է վեր ածեն ձեր գերեզմանի վրա: էս ի՞նչ շար լեզու մեզ անիծեց, որ մեր օրն էսպէս սևանա, մեր աստղն էսպէս թեքվի: Ո՞վ արագահաս սուրբ Սարգիս. ո՞վ զինավոր սուրբ Գեորգ. էլ ո՞ր օրը մեր հավարին պետք է հասնիք: Դժոխքումն էրվում, տապակվում ենք, ախր ի՞նչ կըլի, որ մեզ շարա անեք: Ա՛ղասի ջան, Ա՛ղասի. ի՞նչ կըլեր, որ ամենս էլ քո ուղուրին մատաղ էինք գնացել, ա՛խպեր ջան, մեր հո՞գի, մեր աչքի լի՛ս: Արին կապեցիր խալխի սիրտը, կրակ վառեցիր երկրի գլխին, ա՛յ աշխարհի աչք Աղասի: Մեկ ճանճ էլա նհախ տեղը շես սպանել, մեկ սառը խոսք քո բերնիցը չի դուս էկել, ա՛յ աստուծո գառն ախպեր, ախր ընչի՞ պետք է աստված քեզ էլ, մեզ էլ էստեղը հասցնեք: Ո՞ւր

գնանք, ո՞ւր, մեր գլուխը ո՞ր քարի առաջին լաց ըլինք: Ո՞ր ջուրն ընկնինք, խեղդվինք, պրծնինք: Տո՛, մեկ բերանդ էլա բաց արա՛, քո ջանին մեռնինք: Ընչի՞ ես էսպէս մեզ էրում, փոթոթում: Ի՞նչ կըլի, որ էդ սիրուն աչքդ էլա մի բաց անես, մեղ էսպէս չապանես: Աշխարհն էլ ի՞նչ պետք է մեզ համար, որ քեզ շենք ունենալ: Մեր գլուխը քեզ դա՛ւրբան, ամենս էլ առաջ մե՛ր արինը վեր կածենք: Կաթն ու ծիծ մեկաեղ ենք կերել, որ քեզանից ձե՛ռ քաշենք: Բախտ ու լավ օր մեկտեղ է՛նգուր համար ենք վա՛յելել, որ քեզ նեղ օրը բա՛ց թողանք: Որիս ուզում ես, վեր կա՛ց, քո ձեռովդ մատաղ արա՛. ով երեսը ետ թեքի, շինքը տո՛ւր, քո ձեռին դուրբան. ախր մեկ խոսա, ի՞նչ կըլի:

էս խոսքին բիրադի մեկ ձիու ոտի շփթոց էկավ: Երկինք, գետինք, գլխրներին սևացավ: Հենց իմացան՝ մեկ ամպ տրաքեց, մեկ սար գոռաց, փուլ էկավ: Յարադ-ասպաբ առան ուսըները, ամեն մեկը մեկ բուռը հող սրբութունի տեղակ բերանը քցեց, մեկ քարի առաջի շոքեց, իր մեղքը խոստովանվեց, մեկ քանի ծուր դրեց, երեսին խեղճանեց, ժամի քարերը պաշելով տեղիցը վեր կացավ, ձիու աչքերը ճմբռեց, մեջքը սղալեց, որ անկաջները սրել, խլացրել, էն կողմն էին մտիկ անում էնպէս խլկոտանկաջները սրել, խլացրել, էն կողմն էին մտիկ անում էնպէս խլկոտանկաջները սրել, որ ձենը գալիս էր: Շունը դրադ քաշեցին, մատով-ձեռով արին, որ ձեն չհանի, ու իրանք թուր ու թվանք հազբած, ձիու ջիւլովը քցած՝ սկսեցին պատի արանքիցը անսաս անկաջ դնիլ, որ տեսնին՝ կոզներն ո՛վքեր են: Դամարները ուզում էր տրաքի, ոտըների տակին կրակ էր վառվել: Անիծած բուքն ու քամին հյուսսի դճիցն էր գալիս ու ձենը փակում: Ուզում էին իրանց կտրատեն, որ չէր թողո՞ւմ՝ պարզ իմանան, թե ի՞նչ խաբար է:

էսպէս՝ կես սհաթ քիմի մնացին փետացած: էլ չէին ուզում ծպտանա: Շատ մտիկ արին, ձեն չէկավ. հենց էն էին ուզում, որ էլ ետ տեղըները նստին ու թվանքները վեր դնեն, ու մեկն էն կողմիցն սկսեց բերանը բաց անիլ.

— Տղերք, ի՞նչ կըլի՞ ըլի, տղամարդութունն էն ա, որ մարդ իր գլուխը դուշմանի ձեռ շտա: Դուք լավ գիտեք, որ մեր մեկ հայը տասը թուրքի բարեբար է: Երևում ա՛՝ Լուսնիցիցս մարդ են քցել, ման գալիս: Թո՛ղ գան, դրանց փիրն իրանց խոռվ կենա: Բոլորին յա կշարդենք, յա կշարդվինք: Քամակ-քամակի տանք, նամարդի մուհոջ չըլինք:

Հենց էս խոսքն էր Կարոյի բերնումը, որ բեղափոխ տեղիցը էրկու գաղ ծուլ էլավ, թուրը դուս քաշեց ու ուզում էր, որ դուս պրծնի, ընկրները փեշից քաշեցին, ձեռները բերններին դրին, որ անսաս տեղը նստի, շունքի ձիանոնց ոտի թրխկոցն ու փոնջոցը էնպէս մտածեցավ, որ, հենց

բռնես, թե անկաջների տակին ըլի: Բայց նրանք լավ գիտեին, թե գիշերը ձեռք շատ թեղ տեղ կհասնի, ու շուգեցան, որ իրանց տեղը իմաց անեն, ու նրանք հազարաված գան: Քիչ-քիչ էկողների խոսակցութիւնն էլ էին ջուկում, շունքի պարզիկա գիշեր էր, քարերն էլ էին խաբար բերում:

— Լավ հարաքայթ են արել,— ասեց մեկը,— ա՛ֆարիմ. անիծած բորանն էլ իզընները կորցրել ա, գիշեր էլ ա, թե մարդ տեսնի, ամա ո՛ւր կկորչին: Երկնքումն ըլին՝ վեր կբերենք. հլա քշենք, էս շուումը նրանք չէին մնալ:

— Աչք ա, որ էգուց առավոտ յա կծիծաղի, յա լաց կըլի. սարդարին էլ ընչո՞վ իմ հունարը ցույց տամ, որ նրանց սաղ-սաղ չկալնիմ, շտանիմ, փեշքաշ չանեմ,— ասում էր մյուսը:

— Ախպէր, ինչ առնինք՝ ճոթ անենք: Աղասուն, թե կարանք, սաղ-սաղ բռնենք, ոտ ու ձեռ կապենք ու ձիու առաջն արած, յա կողքիցը կապած՝ տանինք, որ իր լայաղ պատիվն առնի, շունքի ուղիղ տղամարդ է. մեկեկներին սպանենք էլ ի՞նչ հաջաթ:

— Տղամարդ, էս թո՛ւրը էսօր նրան իր տղամարդութիւնը կուտացնի աստուծով. հլա մի ձեռս ընկնի, մեկ մեյդան դուս գա, հետո կիմանա իր ուշադութիւնը:

— Տո՛, բերանդ քեզ արա՛, Մա՛մմադ, մենք գիտենք՝ ինչ պտուղ որ ես. նրան ասլան ըլի, չի հաղթիլ. քանի՛ մեզ նմանին առաջն է արել տասնով, քսանով ու ջանըները հանել: Բանն արա՛, հետո պարծեցի՛ր: Էդպես քամի տալով ֆորս անիլ չի՛ ըլիլ:

էս խոսքը մեր տղերքանց սիրտը տասը թիզ բարձրացրեց:

— Թուր, թվանք հազիր պահեցե՛ք,— ասեց թուրքի մեկն էլ ետ,— սատանին նալլաթ. կըլի, որ հենց էս քարերի տակին տափ ըլին կացել, ասածներս լսեն ու բիրագի էնպես վրա թափին, որ էլ չկարենանք ձեռը ներս գլխըներս տանիլ: Սրան Ապարան կասեն: Աղասու պես ասլանը էսպես տեղը քսան ձիավորի մենակ չի ասիլ, թե աստված է ստեղծել:

— Տո՛, քի՛չ գովիր էդ մուտատա, անհավատ հային. չէ՛, չէ՛, մեզ սաղ-սաղ կուտի: Հայն ի՞նչ ա, որ ինչ ջան ունենա: Մեռնիմ ո՛չ, ընչանք մի աչքս նրան հասնի, կտեսնինք, թե ի՞նչպես ճուտ կդառնա առաջիս:

էս ասեցին թե չէ, մեկը էն դհիցը ձեն տվեց.

— Ա՛յ ադա, ա՛յ ա՛դա, ա՛յ ադա. էս ժամիցը հետո կենանք, լավ կըլի, շունքի ասում են, թե ֆլան թարրդին մեկ խան էկել ա, թե քանդի, բիրադի միջիցը կանաչ ու կարմիր ձիավորներ էնքան են դուս էկել, որ սար ու ձոր բռնել, խանի դոնշունը կոտորել, փախցրել, իրանք է՛լ ետ գյում են էլել: Սրա միջումը, ասում են, սուրբ Մողնու մասունք կա թա-

դած, ու դուք լավ գիտեք, որ էս գիծ սրբի քյալա տալ չի՛ ըլիլ: Մարդի շլինքը ծովում, երեսն ետևն ա ընկնում: Հաղար էսպես բան իմ աչքովն եմ տեսել: Հայ, թուրք, նասրանի՛ ամենն էլ նրա դուլն են:

— Բերնիցդ հայի հոտ է գալիս, Մա՛շադի, ամոթ էդ մեծ միրքիդ, էլ ո՛ւր ես վրեդ պահում, հինա դնում: Տղամարդի փափախ չի գլխի՞դ: Տո՛, հայն ի՞նչ ա, որ իր փիրն ի՞նչ ըլի: Լեզուդ քեզ քաշի՛ր, էդ փափախիցդ էլա ամաչի՛ր: Ես քո չգրու էս գիշեր ընչանք սրա միջումը քյաբաբ խիցդ էլա ամաչի՛ր: Ես քո չգրու էս գիշեր ընչանք սրա միջումը քյաբաբ խիցդ էլա ամաչի՛ր: Ես քո չգրու էս գիշեր ընչանք սրա միջումը քյաբաբ խիցդ էլա ամաչի՛ր: Ես քո չգրու էս գիշեր ընչանք սրա միջումը քյաբաբ խիցդ էլա ամաչի՛ր: Ես քո չգրու էս գիշեր ընչանք սրա միջումը քյաբաբ խիցդ էլա ամաչի՛ր:

Ասիլն, «Յա՛, սուրբ Սարդիս» ձեն տալն ու թվանքների ճոտցը մեկ էլավ:

— Տղե՛րք, ձեր ջանին մեռնիմ, էլ մտիկ մե՛ք անիլ. մեր թուրը՝ նրանց գլուխը, էլ ո՞ր օրվա համար ենք կողբըներիցս կախ անում,— ձեն տվեց ածղահա Կարոն,— իրեքի գլուխը գնաց, սրանց փիրն անիծած:

— էրկուսինն էլ ի՛մ թրիս մատաղ արի, դոշաղ կացե՛ք,— էն դհիցը վաթոն գոռաց:

— Երկուսին սպանել, մնի գլուխն էլ հրես, ոտիս տակին է,— ասեց վանին:

— Տղե՛րք, փախան, ձիանը նի՛ էլեք, սրանց էկած ճամփեն քոռանա, սու՛րբել են գեղերումը հավի գլուխ թոցնելով ման գան, հայերի արիներ իմեն, սրանց տունը քանդվի: Տղե՛րք, երբմիշ էլե՛ք, սուրբ Սարգսի ջանին մեռնիմ, մեյդանը մերե ա:

Ասեցին ու վիշապի պես ընկան հարամու քամակիցը, որին ինչ տեղ հասցրին, էնտեղ փառչալամիշ արին: Քար ու սար աչքներին լիս էր տալիս, կողներին՝ դվաթ: Հենց իմանաս՝ հայոց մեծ զորապետը կենդանացել, նրանց սիրտ ըլին տալիս: էսպես՝ միս ու սղցան անելով ընկան ետևներիցը:

Բայց ա՛խ, արինը աչքըները կոխած՝ հենց քշեցին, գնացին, էլ միտք չարին, թե Աղասին, ի՞նչ նեղ սհաթի միջում, ընկեր ա ձեն տալիս, ընկեր չի կա. ա՛խ ա քաշում, ձենը լսող, իմանող չկա: Թվանքները որ բիրադի չճոռացին, հենց իմանաս, թե հողին ետ էկավ տեղը: Վրա թոավ տեղիցը, ընկավ ձիու քամակն ու խելը կորցրածի պես էլ չիմացավ, թե ո՞ւր ա գնում: Թուրը որ մեկի քյալիին չհասցրեց, գլխի հետ էրկու կտոր էլավ:

ընշանք թուրը յա դամեն կհաներ, պարանն ընկավ ճտովն, ու շատ էլ ուզեց, որ ձին առաջ քշի, չէլավ. ձին տակիցը դուս թռավ, ինքը գետնին դիպավ, ու շորս ածղահա տղամարդ վրա թափեցին: Նրա շանը վաղուց էին ուզում սպանել, որ ձեն չհանի: Բայց շունը, շունը՝ էս տիրասեր, հավատարիմ կենդանին, տեսնելով, որ իր տիրոջն էլ խեր չի՛ անիլ, ընկավ գնացածների ետևիցը: Աղասու ձեռները կապեցին, բերանը բամբակով լցրին, աղլխով դայիմ հուպ տվին, ու աչքդ բարին տեսնի. մյուս օրն էր թոփն, ու Աղասու ջանը:

Շատ ու քիչն աստված դիտի, թե ո՛ր հասան, տղերքը բիրադի որ ետ դառան, գլխերներին կրակ վառվեց, երբ Աղասու շունը տեսան ճամփին:

— Վա՛յ, մեր տունը քանգվեց, տղե՛րք,— ձեն տվին,— էս ի՞նչ արինք, մեր ձեռովը մեր աչքը հանեցինք. հասնի՛նք, գնա՛նք. էլ ի՞նչ ենք անում մեր գլուխը, որ նրան կտանին:

Բայց ո՛ր Աղասին, ո՞ր քարի տակին, ո՞ր չոլումը յա ձորումը: Մեկն է՛ս սարն ընկավ, մեկն՝ էն ձորը. քարը լեզու չունեք, որ ասեր. ձին իմաստուն չէր, որ գտներ. շունն էլ առաջներիցը վաղուց կորել էր: Ո՛ր գնացին, ո՞ր կորչեին: Գետինն էլ թե պատուվեր, ներս կէրթային, որ նրան հանեն: Կիսնյակ գիշերը շատ որ դես ու դեն ընկան, զատ չգտան, էլ ետ հավաքվեցան մեկ տեղ ու միտք արին: Սուգ ու շիվան անելու վախտը չէր: Նրանք լավ իմանում էին, որ Աղասին էն ձենի վրա պետք էր, որ զարթնած ըլի էլած, փորձանքի մեջ ընկած, որ շունը նրան թողել, էն հայվան տեղովը իրանց ետևիցը վազել, որ գան, նրան ազատեն: էս էլ լավ էին իմանում, որ Աղասու բռնողները առաջ չէին գնալ, պետք էր, որ մեկ տեղ տափ կացած ըլիին, որ ոտը խաղաղվի ու էնպես ճամփա ընկնին: Ի՞նչ անեն, մնացել էին մոլորված:

— Տղե՛րք, մնա՛նք էստեղ. Աղասու շունը, տեսնո՞ւմ եք, որ կորել ա. նա իմաստուն հայվան է, ինչպես որ ըլի, հոտի վրա կարող է գտնիլ. թե ճար կա, նրանից կըլի էս գիշեր, մենք ո՛չինչ չենք կարող անիլ:

էսպես՝ խելիմ վախտ տարակուսած նստած՝ միտք էին անում, որ բիրդանբիր խելոք շունը՝ լեզուն հանած, հեթեթալով լիս ընկավ: Շունը վազեց, նրանք՝ ետևիցը: Հենց մեկ խելիմ տեղ անց կացան թե չէ, շունը ետի ոտը վեր քաշեց, կանգնեց: Շատ էլ զոռ արին, որ տեղիցը եռա, չէլավ: Իսկույն իմացան զգույժ հայվանի միտքը, ձիանոցիցը վեր էկան, մեկին տվին, ու Կարոն առաջները ընկած՝ կամաց-կամաց ոտները փոխեցին: Մեկ թափի մոտացան թե չէ, էլի շունը կանգնեց, հոտոտաց: Թվանքները առան ձեռները: Աստուծո ողորմությունը հասավ. նրանք

է՛ն կողմիցը գնացին, որ թափի շվաքը մնաց առաջներին: Քարերի տակովը, փորըսող անելով, էնքան դնացին, որ մտան մեկ քանդված փոսի մեջ: Ջուր չկար միջումը, բան չկար, անձրևի ճղած էր: Թափի շվաքը մեկ հինգ գազ էլ էն կողմն էր ընկել նրանց գլխի վրովը: էս խանդակի միջովն էնքան էսպես ուսուցով գնացին կոացած, որ հարամին մնաց դես ու դեմ: Կիսնյակը հենց ընկավ թուրքերի ճակատներին, տեսան, որ Աղասին միջը-ներումը չի: Միրտըները ընկան տեղ: Մի քիչ էլ շունը առան, ու ամեն մեկը մեկի ճակատին նշանիչն, թվանքների տբաքալն ու հարամիքանց բանհոգի ըլիլը մեկ էլավ: Հալի պես դեռ էնպես թրպրտում էին, որ մեր տղերքը վրա հասան: Ա՛խ, ո՞վ է կարող նրանց ուրախությունն ու արտասուքը էս սհաթին պատմիլ. երկնքիցը իրանց հոգին ետ բերին, էլ նրանց բերանն ի՞նչ խոսք կգար: Որ էլ վախտ չկորցնեն, վերցրին իրանց կորցրած գանձը, հանեցին թշնամու յարաղ-ասպարը, շորերը, բարձեցին արքայի ձիանոց վրա ու երբմիշ էլան: Ո՞վ կզարմանա, որ լսի, թե թուրքերի ձիանոց վրա ու երբմիշ էլան: Ո՞վ կզարմանա, որ լսի, թե Աղասին, ամեն իր շանը տեսնելիս, ուզում էր կյանքը նրան տա: Վարավորով՝ մինչև տասնըհինգ մարդ էն գիշերը սպանել էին: Եկեղեցու մոտ էլ ետ հասան, հանեցին, մեկ քանի շահի փող դրին սեղանի վրա, չոքեցին, աստծուն փառաբանություն տվին ու ճամփա ընկան:

<4>

Կիսադեմը կարմրին էր տալիս, աղոթարանը քիչ էր մնացել բացվի, որ մեր ճամփորդները մտան Ռոսի հողը ու թուշ քշեցին Պարնի գեղի վրա: Աղասին չէր ուզում, որ մարդամեջ մտնի, ուզում էր՝ սարե-սար ման գա, որտեղ իր ճակատին գրած էր, էնտեղ մեռնի: Ինքն էլ ուրախ չէր, որ աշորտեղ իր ճակատին գրած էր, էնտեղ մեռնի: Գաշտերի սառնուքը լավ օր տեսնի, բայց ձեռովան ցուրտ եղանակը, դաշտերի սառնությունն ու չորությունը, ողորմելի ձիանոց սովածությունը ո՛չինչ կերպով չէր կարելի հաղթել:

— էս վախտին, է՛ս հալին՝ աջա՛ք-աջա՛ք, Ա՛ղասի ջան, խե՛ր ըլի.— ձեն տվեց աղա Ն., որ նրա հետ միասին տարերով հաց էին կերել, ու ուրախ-ուրախ դուռը բաց արեց, ձիանը ներս քաշիլ տվեց ու ղոնաղների ձեռիցը բռնեց, տարավ սաքուն:

Գոմի երկենությունը հարիր գազ կըլեր: Գոմեշ, ձի, եզը, տավար, ոչխար՝ էլ ո՛չ տուտ ուներ, ո՛չ տակ: Իսկույն շոր փոխի, բուխարին վառիլ տվեց, հարսներն էկան՝ հարգևոր-հարգևոր, քիթ ու պտունկ կալած. նրանց ոտները քաշեցին, ջուր բերին, ոտ ու գլուխ լվացին, ու ղոնաղները երկու կարգ սկսեցին նստիլ: Աղա Ն. ամենիցը ներքև էր նստել: Մեկ

ձի շունի՞ք, ձի կտա՛նք. կո՞վ շունի՞ք, կո՞վ կտա՛նք. էկե՛ք, տարե՛ք, ո՞վ ա ձեր ձեռք բռնում: Կուզե՛ք, մեր երեխեքանց անկաջնեիցը բռնեցե՛ք, տարե՛ք, ծախեցե՛ք. ո՞վ ձեզ ձեն տա, պարտականը ինքը մնա: Զունքի էսպես ա՛, քյո՛խվա, սրանց մեկ լավ պատժենք. հագիր բարիկենդան օր էլ ա. էս շաբաթ սրանց էլ շիողանք, աչքըները հանենք. էնքան ուտացնենք, խմացնենք, որ էլ ճամփեն չգտնին: Սրանց հախն ա. ո՞վ տարենը մի անգամ կգա մեր տունը, բոլոր տարվան պարտքը պետք է վճարի. քնի էլ, զարթնի էլ, պետք է ուտի, խմի, քեֆ անի: Հաց ենք դատում, որ մենակ մե՞նք ուտենք, ու չորս պատերը տեսնին. էսպես հացը հարամ ըլի: Մեկ թիբեղ որ հազար կտոր շանես, հազար դուրդ ու դշի շուտացնես, ի՞նչպես կույ կերթա, յա կմարսես: էստուր համար ենք արեի, անձրեկի տակին՝ սարում, շոլում ջանրհան ըլում, որ մեզ մի բարի լիս ասող, մեր դուռը բաց անող, մեր ննջեցելոց ողորմաթասը խմող չըլի: Ի՞նչ տուն, ի՞նչ օջախ, որ օրը տասը աղքատ ու ճամփորդ չմտնին, չկշտանան: էլ էն տանը բարաքյա՞թ կըլի: էլ էն դաշտը պտո՞ւղ կտա: Զե՛, քյո՛խվա, էսօր ամենս քո դոնադն ենք, էգուց՝ իմը, էլօր՝ սրանը. էսպես՝ մեկ լավ քեֆ անենք ու մեծ պասին սրանց ճամփու քցենք: Զեն ուզիլ մնան, ոտըները կապենք, մինչև զատիկն ու համբարձումը էստեղ դու՞թսաղ անենք, պահենք: Ի՞նչ կասեք:

— Հա՛յ, բերանդ ապրի, հա՛յ, ավետարանի կողքիցն ես խոսում,-- ասեցին շորս կողմիցը.— շա՛տ լավ, շա՛տ բարի, էդուր ո՞վ ինչ կասի. մեր սրտի ուզածն էլ հենց է՛գ էր:

— Հա՛յդե, տղե՛րք, գնացե՛ք, աշրդին բերե՛ք,— ասեց քյոխվեն ուրախ-ուրախ ու գոհակը մեկ լավ կոտրեց, աջու անկաջի վրա դրեց,— մեծ աշառը մորթեցե՛ք, դավուրմա տվե՛ք, մեկ դոշ էլ հետը, ու կակող տեղերը՝ բզերն ու սուկին, բերե՛ք, որ մենք մեր ձեռովը խորովենք. զուտ-նաչին էլ թո՞ղ գա, տերտերին էլ համեցեք արե՛ք: Գինին դուքանումն ա, փողը՝ ջիբումս, մեր ջամբաթն ըլի սաղ. եղն ու կաբազը, սերն ու մեղրը ու պանիրն՝ կճճեներով տանըս դրած, ամբարս ու հորս՝ լիքը: Շահն էլ մեր քեֆը շունի. ուտե՛նք, խմե՛նք, քեֆ անե՛նք, աստծուն փառք տա՛նք, մեր մեռելները հիշե՛նք, մեր դոնադների սիրտը շահե՛նք, որ իմանան, թե սարի մարդն էլ սիրտ ունի, քար չի: Աստված ոուս թագավորի թախտը հաստատ պահի, նրա դովլաթիցը՝ ինչ ասես, ունինք. օձի ձու էլ որ ուզենամ, կճարեմ:

Աղասին, էսքան խոսք ու զրից անց էր կացել, ոչինչ չէր իմացել. ինքը ճամփիցը բեզարած՝ ցուրտը մեկ կողմիցն էր թմբբացրել, շոգն էլ իր հարարաթը շահանց տվեց ու ջանն առավ: Գլուխը պատին դեմ տված՝ մնացել էր էնպես ցից քնած: Նստողները բոլորն էլ վարավուրդ էին անում,

որ նրա երեսը հեշ ծիծաղ չէկավ, ինչ ասեցին էլ: Աջու կուռը մնացել էր գոգումը, ձախունը՝ կնպես թուլ, գետնի վրա ընկած: Շատն էնպես էին կարծում, թե ճամփի յա ցրտի հարարաթն էր նրան էն տեղը քցել: Շոր չէր հարկավոր, որ ծածկեն, շունքի գոմը առանց էն էլ համամից տաք էր: Դոնադները չէին վարավուրդ արել, որ էն գեղի թուրքերիցն էլ մեկ քանիսը խալխի հետ խառնըվել, ներս էին մտել ու շատը հայերեն էլ հասկանում էին, ու էստեղ-էնտեղ, գողի պես նստել, աչքըները դոնադների թուր ու թվանքին էին քցում, ատամները զրճատացնում, թե ընչի՞ չէին մեկ շոլում նրանց ուստ բերել ու բոլորը թալանել:

Աղասու քափ ու քրտինքն էկել, ամպի պես աչք-ունքի վրա կիտվել էին. երեսի ունգը ամեն սհաթի փոխվում էր. բաղի վախտ իրան-իրան խոսում, բաղի վախտ էլ ձեռը բարձրացնում, ջիլ ու դամար քաշում, էլ ետ հանգստանում էր: Ամենից ավելի խալխը նրա վրա էին մնացել զարմացած, որ նրանք վեց հոգի էին, բայց քսան-ավել մարդի յարադ-աս-պար ունէին հետըրները բերած: էսպես տաբակույս, շորս կողմը կանգնած խոսում էին, որ Աղասին բեղաֆիլ ձեն տվեց.

— Թուրդ քե՛ղ քաշիր, դժոխքի պահապան, շլինքդ մեկնի՛ր: Ափու ջան, էդ ո՞ւր են տանում քեզ... — էս ասիւն, տեղիցը վեր թռչին ու թրին վրա վազիլը մե՛կ էլավ:

Գեղըցիք իրար ջարդելով դուս թափեցին. որը երեսին խաշ էր հանում, որը Տե՛ր, ողորմյա ասում: Մի քիչ որ դինջացան, էլ ետ դոնիցը անկաջ դրին, տեսան, որ ձենը կտրել ա, ուսուլով ներս էկան ու վախովախելով նստեցին: էլ ո՞վ կարեր հիմիկ նրանց բերնին փակ դնել: Բովախելով նստեցին: էլ ո՞վ կարեր հիմիկ նրանց բերնին փակ դնել: Բովախելով նստեցին: էլ ո՞վ կարեր հիմիկ նրանց բերնին փակ դնել: Աղասու ընկերքն լորն էլ ուզում էին, որ իմանան, թե ի՞նչ ա անց կացել: Աղասու ընկերքն էլ, ճարակատուր, սկսեցին պատմիլ: Քանի գլուխն էր, ո՛չինչ, էնպես բան շատ էին լսել. ինչ ժամանակ խոսքն էն տեղն էկավ, թե ի՞նչպես կոտորեցին, փախան, հարիր բերան ձեն տվեց.

— Զա՛նմ սան, ջա՛նմ, Աղասի. օջախի որդին, կտրիճ հայն էդպես կըլի: Բարիկենդա՛ն, բարիկենդան է՛ս ա. դե տղե՛րք, էլ մեք մտիկ անիլ: Հացը հազրեցե՛ք, սուփրեն քաշեցե՛ք, հայր Աբրահամի հրեշտակն ա էկել մեր տունը: էսպես իգիթ տղի գլխին դուրբան դնամ. բարաքյալլա, տղե՛րք, դուշմանի աչքն էսպես պետք է հանած: Տեսնո՞ւմ եք, ա՛յ գլադեք (իր տղերքանցն է ասում), աշիդ աղեն սրանց նման կըլի. ուտում եք՝ տանը նստում: Ա՛ֆարիմ, տղե՛րք, որ ձեր մեծին էսպես պահել եք, շո:նն է՛լ էստեղ ա:

Մեծամարդիկը, ջահել տղերքն էս կողմից, էն կողմից վրա թափեցին, որ Աղասու ձեռքն, ճակատին պաշ անեն, քյոխվեն շիողաց. որ քնահարամ

չըլի: Մյուսներին ուզում էին սաղ-սաղ ուտեն, էնքան դռըներին կացրին նրանց:

— Օրհնվի է՛ն կաթը, որ դուք կերել եք, է՛ն հողը, որ ձեզ ծնել ա. տղեն էդպես կըլի, թե չէ՝ քանի լեզուդ կարճացնես, գլուխդ կախ անես, ուսերիդ կնստին, դուդդ կքամեն, աչքդ կհանեն, ջիգյարդ վեր կածեն,— ասում էին ամեն կողմից:

Սաղ ու դուռնի ձենը որ վեր շելավ, գեջդանդեջ Աղասին աչքը բաց արեց ու էնպես էր զարմացած դես ու դեն մտիկ տալիս, ինչպես թե նոր ըլի աշխարք էկել: Ուղում էր էլ ետ աչքը խփի, բայց խալխը է՛նպես վրա թափեցին, որ քիչ մնաց նրան ոտնատակ տային. փեշերն էլ էին համբուրում, ո՛ւր մնա երեսը: էսպես՝ նրան էլ մեջ արին ու մինչև իրիկ-նապահը, ժամերի վախտը, է՛ն քեֆն արին, որ աչք պտեր՝ տեսներ: Ձենն ընկավ գեղըցոնց անկաջը. ով ասես տուն էր ընկնում, որ նրան տեսնի, մուրազն առնի: Հենց իմանաս՝ ուխտ ըլեին գալիս: Տանուտերը Ղարաքիլիսա մարդ զրկեց կնյազի մոտ ու բանի ահվալն իմացում տվեց: Հրաման էկավ, որ մեկ-քանի օրից ետը՝ Աղասուն վերցնեն, կնյազի մոտ գնան:

<5>

Փամբակու թուրքերը տխրել, հայերը թև առել, ուզում էին թռչին: Բարիկենդանն անց կացավ, մեծ պասն էկավ: Աղասին քսան ձիավորով որ Ղարաքիլիսա չմտավ, աշխարք ամեն առաջն էր էկել, որ նրան տեսնին: Հազար բերան նրան գովում, բարաքյալլա էր ձեն տալիս: Կնյազ Ս. շատ ումուդ, շաֆաղաթ տվեց նրան ու խոստացավ էլ, որ բալքի մեկ կերպով սարդարի սիրտն առնի, չունքի շատ բարեկամ էին իրար հետ: Ինչ հարկավոր էր, հրամայեց, որ նրանց տան ու լավ մուղայիթ կենան, որ նրանց վնաս չհասնի: Բայց Փամբակու հայերը մե՞ռել էին, որ նրանց վնաս հասներ: էսպես՝ սաղ ձմեռը, քսան-երեսուն ձիավորով, տնետուն, գեղեգեղ էնքան ման էին ածել ու օրով, շաբաթով պահել, որ իրանք էլ էին բեզարել:

Քաջ լոռըցիք էլ որ իմացան, էլ դինջություն շունեին, սրանք էլ էին ուզում նրանց իրանց մեջը բերեն, պատիվ տան: Մեկ ամսաչափ էլ էստեղ մնաց:

էս պատվական խալխի պարզ սիրտը, նրանց տաք ջիգյարն ու անոշ սերը, տեղի քաղցր հավեն ու ջուրը, կնյազի տված ումուդը՝ Աղասուն մի քիչ ետ բերին, սիրտը բաց արին: Ղորդ ա, ասում, խոսում, լսում էր, ամա տխրությունը նրա երեսի ու աչքերի վրա էնպես էր կիտված, ինչ-

պես սև ամպ: Շատ անգամ որ ա՛խ չէր քաշում, քար ու հող լաց էին ըլում: Միծաղելիս՝ բերնի չորս կողմը, էնպես գիտես, թոռոմած վարդի տերև ըլի, որ շաղը տալիս մի քիչ զվարթանում, էլ ետ ճլորում, թուլանում է:

Շատ անգամ մեկ քարի ծերի նստած, կամ մեկ քարափի գլխի թինկը տված, աչքը ձորին, դետին քցած, գլուխը ձեռին, կամ մեկ աղբըրի ղըրաղի՝ կողքի վրա ընկած, թփերի, խուտի, ծաղկի, ջրի հետ խաղալիս, լաց ըլելիս էին նրան ուստ բերում: Բաղի վախտ որ «նազլո՛ւ» չէր ձեն տալիս յա հորնըմոր անունը հիշում ու ա՛խ քաշում, սար ու ձոր հետը ձեն էին տալիս, մղկտում: Ինքը որ տխուր ու մաշված էր, հենց իմանում էր՝ մարդիկ սիրտ չունին, որ ուրախանում, ծիծաղում էին: էստուր համար էր ընկերքը սար ու ձորն էր շինել, էսպես էր ծնողաց կարոտը, քիր-ախիր ընկերքը սար ու ձորն էր շինել, էսպես էր ծնողաց կարոտը, քիր-ախիր սոր հասարաթը, դարդը նրա սիրտն առել: Երևանու մեկ ծուխն էլա չէր պոր հասարաթը, մեկ սար էլա էն կողմիցը չէր տեսնում, որ բալքի սրանով էլա սիրտը մի քիչ հովանա:

էս ժամանակին էր, որ մեկ օր ընկերներին հավաքեց, գնաց ֆորս, Համզաչիման ու Չբխլու անց կացավ, Ղառնիյարաղ հասավ ու հենց Մասիս աչքովն ընկավ, ընկերներին ձեռով արեց, որ մի քիչ հեռանան, ինքը նստեց մեկ թփի տակի, գլուխը դրեց քարին, աչք ու բերան արտասնքով, ծխով լիքը՝ էս խաղն ասեց:

Սար ու ձոր ընկած՝ մեկ չոր թփի տակի,
Գետին նայելով՝ մնացել եմ նստած.
Ձեռս ծոցումս, գլուխս մեկ լեռ փաթի
Տված՝ լալիս եմ, օրս խավարած:

Ամպերն առաջիս, սարերն ետևիս,
Քեզ մտիկ տալով, ա՛յ իմ ֆա՛ղցր Մասիս,
Աղի արտասնքով էրված, խոռոված՝
Երեսիդ նայիմ, մնամ փառացած:

Մնո՛ղ, ազգակա՛նք հեռու ինձանից.
Լուսնին նայելով, ձեռ սերն նիշելով՝
Երաբ, ե՞րբ կըլի, որ ես ձեզանից
Իմ կարոտս առնիմ, ձեզ ջան ասելով:

Երաբ ձեռ նստվեմ մեկ օր էլ կընկնի՞մ,
Երաբ ձեռ երեսն մեկ էլ կտեսնի՞մ,

Երաբ ծունկ-ծնկի աված՝ ձեզ կասե՞մ.
«Ա՛յ, իմ խեղճ ծնող, ձեր ջանին մեռնիմ»:

Աչքս ծով դարձավ համփին նայելով.
Մեկ դուռ որ գլխիս պտիտ ա գալիս,
Թե ե՞րբ մեկ խաբար կհասնի ինձ բարով.
Հոգոց հանելով՝ ասում եմ, լալիս:

Երաբ գետնի վրա դեռ սո՞ւգ եմ անում,
Ձեր կորած որդուն կարոտ մնալով,
Թե՞ հողի տակը մտած՝ դինջանում,
Ինձ թողի՞ք, տանջվիմ՝ ա՛խ, ո՛խ փաշելով:

Երաբ ձեր ամակն ինձ հալալ արի՞ք,
Երաբ սուրբ բերնով ձեր ինձ օրհնեցի՞ք,
Մերունի՛ իմ հայր, տարաբա՛խս իմ մայր.
Էլ իմ հավարիս ե՞րբ կհասնի աշխարհ:

Էն սուրբ, անարատ կաթնին ես դուրբան,
Ձեր լիս ձեռներին, ձեր անոշ լեզվին.
Մեկ բուռն հողի էլ ե՞րբ կըլիմ արժան,
Որ գամ ձեր հողումն, ֆնիմ ձեր միջին:

Է՛ն ի՞նչ օր էր, որ ձեր փողոց ծոցին,
Գլուխս ձեր դռնին, աչքս խուփ կամ բաց,
Ձեր սուրբ ձեռի վրա, երեսս բարձին՝
Կամ խաղում էի, կամ մնում ֆնած:

Է՛ն ի՞նչ օր էր, որ մեկ ծառի տակի,
Ճոհումն, ձեռներս ձեր հտովն ֆցած՝
Ձեր սուրբ երեսին ես համբույր տալի,
Նանիկ ասելով՝ թողեի՞ք ֆնած:

Ո՞ւր էն շվաֆը, էն կահաչ՝ ջրի ափը,
էն խոտն ու ծաղիկն, էն դաշտն ու տափը,
Որ ձեր առաջին անմեղ խաղայի
Ու ձեր բարի սիրտն խաղով բանայի:

Էալիս՝ դուր լալիք ինձ նես ցավելով,
Միծաղս տեսնելով կամ ձեռն լսելով՝
Կանչեի՞ք. «Արի՛, մոտս, Ա՛ղասի ջան,
Երեսիդ մեռնիմ, ֆո ջա՛նին դուրբան»:

Ա՛խ, էս խոսքերը ինձ կրակ են դառել,
Լեռդս ու բո՛խս հիմիկ էրո՛ւմ, խորովում.
Ի՞նչ կըլեր՝ ես է՛ն վախտն էի մեռել,
Ձեր շվաֆի տակին, ա՛խ, ֆնել հողումն:

Մեկ բուռն հողի էլ կարոտ եմ մնացել.
Քարափից քե ցած կամ ջուրը ընկնիմ.
Ձեր սուրբ երեսը դեռ որ շեմ ասեսլ,
Ի՞նչպես ես հանդարտ էս հողը մտնիմ...

Նազուն՛ւ իմ, նազուն՛ւ, աննմա՛ն նազուն՛ւ,
Սիրտս խորովի անունդ հիշելով.
Նազուն՛ւ իմ, նազուն՛ւ, հրաշալի՛ նազուն՛ւ,
Աղասին ֆեզ տա իր ետին բարով:

Սարերի դռնին, ձորերի միջին
Վա՛յ գլխին տալով ֆո խեղճ Աղասին՝
Երեսիցդ գրկված, ֆո սիրովն մաշված,
Տատրակի նման փշի վրա նստած:

Կիզեմ հող, գետլի՛ն, այրիմ, մղկտամ,
Կամիմ օր առաջ, ա՛խ, որ հոգիս տամ,
Երբ մահն մոտանա սառը քեռերովն,
Հոգիս պահանջե, որ տանի շուտով,

էս դառն աշխարհիցս մի ինձ ազատի,
Ոսկերես գազանաց կերակուր անի.
Կամ երբ գետի ափն նստած, շվարած՝
Աչքերս նվաղին՝ քմբած՝ սասանած,

Գլորիա կատաղի գետի փրփրի մոտն,
Հոգոց փաշելով պարգեմ ես իմ ոտն.
Կամիմ գերեզմանս որ էս շուրն ըլի,
էս սառը պատանն ինձ հողը տանի...

Կամ մեկ փարափի քաշից նայելով,
Աչքս մեր տան ծուխն հանկարծ տեսնելով,
Քո անոշ երեսն ինձ փակ մնալով՝
Նազով՛ս իմ, Նազով՛ս, անո՛ջ իմ Նազով՛ս.
Քեֆիմ, ու հանդարտ գա ինձ ֆուն մահու.
Երևի աչքիս, թե անդունդը խոր
Մոտ է ինձ գրկել, տանիլ իր լեռն ձոր:

Նազով՛ս իմ, Նազով՛ս, մեկ շունչս ա մնացել,
Ոսկերես քրքրվել, աչքս խավարել.
Թո՛ղ մեկ շունչդ առնիմ, հետո հոգը մտնիմ,
Դժոխսն էլ տանին, ես հանգիստ կըլիմ:

Քե՛զ եմ մնում, ֆե՛զ, ֆո ջանին մեռնիմ.
Հող ու գերեզման ես վրես ունիմ.
Քանց իմ սառն մարմինը էլ ի՞նչ գերեզման
Ինձ պետքը կգա, երեսի՛դ դուրբան:

Արի՛, ասածդ արա՛, ինձ թաղի՛ր,
Բե՛ր իմ երեխես ու վրես կանգնի՛ր.
Մեկ նրանց տեսնիմ աչքս խփելիս,
Մեկ նրանս ասեմ լեզուս լուվելիս.

«Մնա՛՛ք քարով, ո՛րդիք, ազի՛զ, սիրեկա՛ն.
Ե՛լ շե՛ք տեսնիլ ինձ, ա՛խ, դուք հավիտյան.
Ձեր անբախտ հորը հոգին հիշեցե՛ք.
Մնա՛՛ք քարով, իմ ֆա՛ղցր, սիրո՛ւն երեխեֆ.
Ձեր հոր տեղակ ձեր խեղճ մորն հիշեցե՛ք
Ու իմ ողորմին, ժամն կատարեցե՛ք»:

Ո՞վ չի գիտի, որ մարգի սիրտը արնով լցվելիս՝ ո՛չ սուր էնքան քյար կանի, ո՛չ դեղ, ո՛չ քուն, ինչքան բառն ու խոսքը ու իլլահիմ խաղը, բայթին, էստուր համար Աղասու ընկերքն էլ ղրաղ քաշվեցին ու հեռավանց նրան մտիկ էին անում, որ գլխին մեկ փորձանք չգա, շունքի սար ու ձոր նրա արինն էին խմում: Էնքան անկաջ դրին, որ ձենը կտրեց, քունը տարավ, հետո էկան, մեջըներն առան ու էլ ետ Ղարաքիլիսա տարան:

Մեկ օր էլ էսպես, էլի էս հալին, դռանը մեկ քարի վրա նստած էր, որ մեկ ղարիբ մարդ քիչ-քիչ նրան մոտացավ, առաջին կանգնեց, երկար նրան մտիկ արեց, ու հենց էն ա, Աղասին ուզում էր նրանից հեռանա, որ իր դարդն օբմին շտեսնի, ղարիբը դռը բաց արեց, վրա թռավ, նրան խտտեց ու հենց «Ա՛ղասի ջան» ասեց, ու ձենը փորն ընկավ, լեզուն պապանձվեց ու էսպես մնաց յարալու-փարալու՝ Աղասու դռին փետացած, ընկած: Աղասին գեջդանգեջ որ խելքի չէկավ ու աչքը բաց արեց, աստված, ո՞վ կարեր նրա արտասունքը բռնիլ, նրա սրտին մեկ ճար անիլ:

— Ա՛մու ջան, Ա՛վետիք ամու ջան, դո՛ւ ես,— ասեց ու իրանից գնաց:

Տեսնողներն էս դճից, էն դճից վրա թափեցին, երկուսին էլ, էնպես մեռած, տուն տարան, ջրով, հոտով ետ բերին: Հենց աչքըները բաց էին անում, իրար երես տեսնում, էլ ետ դուբարա ընկնում էին իրար ճտով, իրար անուն տալիս, գնում էին էն դիննն, ետ գալիս: Մոտրներին կանգնողների աչքերիցը արտասունքը գետի պես էր վեր թափում: Ճարըները կտրվեց, տերտեր կանչեցին, ավետարան կարդացին, խաչ ու մասունք գլխըների վրա դրին, որ անջախ մի անջախ ուշներն էկան:

էս էկող ղարիբը, սի՛րելի կարդացող, Աղասու հորախպերն էր, որ գլուխը փեշն էր դրել, էկել՝ իր ազիզ կորածին գտնի, տեսնի, մուրազն առնի, էնպես մեռնի: Ո՞վ ըլեր՝ էնպես շաներ: Սիրտըները որ մի քիչ դինջացավ, ջանըները հովացավ, Ավետիբը գոհի ծալիցը մեկ թուղթ հարտասունքը շտեսնի, չէրվի, չփոթոթվի: Երկու թուղթ էր բերել հետը. մեկը Աղասու մերն էր գրել, մեկը՝ նշանածը: Երանի՛ էն աչքին, որ էսպես թուղթ իր օրումը ո՛չ տեսել ա, ո՛չ էլ կտեսնի: էլի Աղասին էր, որ դիմացավ, բայց վա՛յ էն դիմանալուն. հարիբ անգամ թուլացավ, նվազեց, թուղթը դրեց երեսին ու աչքերը խփեց, էլ ետ ջուր ածեցին, ետ բերին:

Մոր թղթի խոսքերն էս ա.

«Ա՛ղասի ջան, Ա՛ղասի. գլխովդ փարվան ըլիմ, Աղասի: Ընչի՞ չեմ էս սհաթին կրակ դառնում, ինձ էրում. ընչի՞ չի լեզուս շորանում, աչքս խավարում. ընչի՞ չեմ թող դառնում, որ բալքի թե քամին բերի, դամ, ոտիդ տակին ցրվիմ, սարեսար ընկնիմ, քարեքար, որ ի՛մ երեսը կոխես, որտեղ որ ման գաս, որ ի՛մ աչքը հանես, որտեղ որ նստիս, որ ի՛նձ վրա գլուխդ դնես, որտեղ որ քուն մտնիս. նանն ըմբրիդ մեռնի, իմ թագավոր, իմ աղա՛ Աղասի:

Տնկած ծառերդ փուշ են դառել, ինձ սպանում. պահած ծաղկընկերդ կրակ են դառել, ինձ էրում, խորովում. ման էկած տեղերդ՝ աչքիս լսումը մզրախի պես ցցվում, սիրտս դուս ճոթում: Ո՛ւր կորչիմ, որ ձենս օքմին չիմանա. ո՛ւր գնամ, որ աչքս քո տեսած բաներն էլ չտեսնի, միտքս քո ասած խոսքերն էլ չհիշի. ջանս քարանա, որ էլ անունդ չտամ. սիրտս ջուր կտրի, որ էլ քո սերը չզգամ. ումբրս փշանա, օրս խավարի, որ երկընքի տակին էլ չասեմ, թե ե՛ս էլ եմ մեր, ե՛ս էլ որդի բերի, ի՛նձ էլ մեկ օր աչքալիս տվին, ե՛ս էլ մեկ օր որդու, զավակի արևի ձենը պետք է ածեի. ես էլ որ աչքս խփեի, մեկ բուռը հող դո՛ւ պետք է երեսիս քցեիր, դո՛ւ իմ նաշը խտտեիր, դո՛ւ իմ լաշը հողին տայիր, դո՛ւ վրես սուգ անեիր, գլխիս վրա կանգնեիր ու էդ աղի՛զ, էդ սո՛ւրբ բերնովդ ասեիր: «Հոգիդ լի՛ս դառնա, ա՛յ իմ մեր, ա՛յ իմ մեր. ի՛նչ կըլեր, որ մեկ էլ աչքդ աչքիս, բերանդ բերնիս առներ, ու հետո աստված հոգիս տաներ»:

Հոգիս խոր է, թե հանեմ, աստծուն տամ. սիրտս ձեռիս չի, որ կրակը քցեմ, էրեմ. երկնքին ձեռս չի հասնում, անկաջդ ձեռս չի ընկնում: Ղուշ ա գլխավերես թռչում, քո անունն եմ տալիս. շունչս ա բերնիցս դուս գալիս, քո հասարթը ջիգյարս էրում, փոթոթում. աչքիս եմ հուպ տալիս, սիրտս ա տրաքում. բերանս եմ կալնում, միտքս ա ցնորվում. տունն եմ մտնում, պատերն են ինձ դժոխք դառել. դուս եմ գալիս, սար ու ձոր սև օրս լաց ըլում. երկնքին եմ նայում, մեկ ձեն չի գալիս. երկրին եմ մտիկ տալիս, մեկ խաբար չիմանում: Բարձին եմ գլուխս դնում, շունչս ա ինձ խեղդում. քնած թե զարթուն՝ դո՛ւ ես աչքիս առաջին պտիտ գալիս: Արտասունքս ծով ա դառել, Ա՛ղասի ջան. ա՛խ ու ո՛խ քաշելուցը շունչս կտրվել, հոգիս մաշվել. գլխիս էլ մազ շմնացել, որ քամուն չտամ. երեսիս էլ տեղ չկա, քո շըլիմ կտրառել. տան ու դռան էլ քար չկա, որ շըլիմ դռչիս խփել: Գլուխս ծեծելուցը ձեռներս բեզարեց. շատ լաց ըլելուցը աչքս խավարեց, բայց ա՛խ... ա՛խ... Հոգիս իմ տված չի, որ ասեմ՝ դուս գնա. սաղ-սաղ էլ գերեզմանը մտնիմ, ո՛ւմ ձենը լսեմ, ո՛ւմ երեսը տես-

նիմ, ո՛ւմ հոգիս տամ, ո՛ւմ ոտի տակին գլուխս դնեմ, ո՛ւմ էս փեսացած ձեռներովս խտտեմ, ո՛ւմ էս շորացած լեզվովն ասեմ. «Մեռնիմ էլ, Ա՛ղասի ջան, հոգիս գլխովդ պտիտ կգա. ապրիմ էլ, ո՛րդի ջան, ջանս քո ուղուրին դրած ա: Հոգիս երկնքումն ըլի, մարմինս՝ քո առաջին, փիանդազ. շունչս վրես ըլի՛ դո՛ւ ես իմ սրտի մտրազն: Հող կդառնամ, հողս քե՛զ պտուղ կտա. ջուր կկտրվիմ, քո՛ հանդի, ծաղկի վրա կթափիմ. դրախտումն ըլիմ, քո՛ ծառի ճղջնների վրա բլբլուլի պես կկանգնիմ, քե՛զ անուշ քուն կդնեմ. աշխարքումս ապրիմ, ջանս քե՛զ ղուրբան կտամ, թաք դու ծաղկիս, ծլիս, զորանաս, անումի՛դ մեռնիմ»:

Անումի՛դ մեռնիմ, արևի՛դ մեռնիմ, Ա՛ղասի ջան. մոր ազիզ պահած, հոր աչքի լիս, ո՛րդի ջան. Աչամ աշխարքի գոված, աստծու՛ սիրեկան, մարգի՛ դիրեկան. ջա՛նս քեզ մատաղ, Ա՛ղասի ջան. փուշ էիր տնկում, վա՛րդ էր քեզ դառնում. քարին էիր ձեռը տալիս, քա՛րը հոգի առնում: Մեկ հոգի ունեիր, հազար աղբատի սրտում. մեկ շունչ ունեիր, հազար հիվանդի բերնում. մեկ անուն ունեիր, արարած աշխարքի միջում: Երկու ձեռք ունեիր, մեկը՝ ողորմություն տալիս, մյուսը՝ աչք սրբում: Երաբ, որ ինձ վա՛յ տվեց. ո՛ւմ վեր ընկած տեսար, անց կացար, որ մորդ գլուխը լաց էլավ. ո՛ւմ կաթը կերար, որ քեզ լեղի դառավ. ո՛ւմ ձեռին մեծացար, որ գիշեր-ցերեկ քեզ չօրհնեց. ո՛ւմ ծնկան վրա քնեցիր, որ երեսիդ քրտինքը տեսնելիս՝ հազար անգամ աչքը երկինքը չքցեց, արտասունքը երեսիդ լծափեց ու իր մեղավոր բերնովը շասեց.

— Փառքդ շա՛տ ըլի, ա՛րարիչ աստված. դո՛ւ տվիր՝ դո՛ւ պահիր, իմ կյանքս ա՛ռ, սրա վրա դի՛ր, սրան մեկ փորձանք գալիս՝ ի՛մ աչքը հանիր: Թուր պետք է սրան դիպչի՞ ի՛մ սրտումը առաջ ցցվի. կրակ պետք է սրան էրի՛ սֆթա ի՛նձ փոթոթի. սրա աչքը ցավելիս՝ ի՛մ աչքը դուս գա: Թա՛ք ըլի, սա, ո՛վ երկնային թագավոր աստված, զորանա՛, մեծանա՛, իր մուրազին հասնի: Հաց շունենամ՝ դռնեղուտ կընկնիմ, սրան կպահեմ, իր մուրազին հասնի: Սա թողալ սրան ուրըջի ձեռին մուհդաջ, որ թաք, ես գլուխս կծախեմ, եմ թողալ սրան ուրըջի ձեռին, սա՛ իմ աչքս խփի, սա՛ իմ գերեզմանս օրհնի, իմ օջախի սինն ու ճրագը սա՛ դառնա, որ իմ հիշատակը աշխարքի երեսիցը չկտրվի, իմ տան ծուխը չհատնի, չպակսի:

Ա՛ղասի ջան, ծուխս հատավ, կտրվեցավ, տունս քանդվեց, հիշատակս քո՛ւ էլավ, հիմքս՝ տակ ու վեր. աստղս խավարեց, իմ փայ արեւակը վաղուց մեր մտավ, իմ փայ երկինքը վաղուց փուլ էկավ: Ինձ համար էլ լիս չի՛ բացվում, ինձ համար էլ աղթարանը չի՛ ծեղում. օրն ինձ համար՝ գիշեր, գիշերն ինձ համար՝ աաթտարո՛ս, դժո՛խք: Վաղուց

եմ գերեզմանիս զրադին կանգնել, հորը փորել, հազար անգամ մեջը մտել, դուս էկել, բայց, ա՛խ, հողն ինձ ի՞նչ տեղ կտա, որ քեզ շեմ տեսել. աչքս ի՞նչպես կկալչի, որ քեզ շեմ նայել. գերեզմանումը կդինջանա՞մ, որ դեռ բերանս բերնիդ շառել, լեզուս՝ լեզվիդ, աչքս՝ աչքիդ, դոշս՝ դոշիդ, էդ ջիվան ջանիդ դուրբան, Ա՛ղասի: Հրեշտակս ի՞նչպես սիրտ անի, որ ինձ մոտանա. էն ձեռը չի՛ շորանալ, որ ինձ լվանա. էն լեզուն չի՛ փետանալ, որ իմ սուգն աճի. էն բեմը ի՞նչպես տեղը կմնա, որ իմ նաշը տեսնի, էն բաժակը կրա՞կ չի դառնալ, որ հոգուս համար պտի խմեն. էն խունկը բո՞ց չի դառնալ, որ ինձ վրա պտի ծխեն: Որ որդին մոր գլխին կանգնած չլի, էն մորը ո՞նց պետք է թաղեն. որ որդին ծնողի սուգը շանի, էն ծնողին ո՞նց պետք է հողը դնեն. որ որդին մոր գերեզմանը օրհնիլ շտա, էն քարը ո՞նց պետք է քցեն:

Ա՛ղասի ջան, Ա՛ղասի. երեսս ոտիդ տակն, Ա՛ղասի. ի՞նչ կլի՞ մեկ շվաքդ էլա տեսնիմ, հետո հոգիս տամ, մեկ ձեռդ էլա լսեմ, հետո աչքս խփեմ, մեկ ձեռդ բերանս առնիմ, հետո շունչս կտրեմ: էն ի՞նչ օր էր, որ գլուխդ գոգումս, ձեռներդ դոշիս՝ ջուրն էի գնում, քամակիս կապում. հանդն էի գնում, ուսիս քեզ դնում. մեկ ձեռս բերնումս, մյուսումն քեզ խտտում. խտտ էի հնձում, քեզ ճոճումն պահում, հետո խաղ ասում ու քեզ օրորում. պտուղ հավաքում, քեզ մեջքիս կապում. հացը բերնիցս հանում, քեզ դեմ անում, ծառիցը պտուղը քաղում, քո խաթրն առնում. հարիւր անգամ գիշերը վեր կենում, քեզ ծածկում, ջա՛ն, դուրբա՛ն ասելով հետո քաշ գալիս, արտասունքդ սրբում, երեսդ համբուրում, վրեդ խալակնքում ու աղոթք անում, կամ քեզ գիրկս առնում, հետո քուն մտնում:

Հերդ՝ զընգանում, ոտները՝ բխովում. նազլուն՝ կիսաջան, մահի հետ կովում. հենց ե՛ս եմ մենակ շոր գլուխս պահում, որ մեկ շունչդ քաշեմ ու քո սուրբ գոգումը գլուխս դնեմ ու քեզ բարով մնա՛ ասեմ. բարով մնա՛ ասեմ ու աչքս խփեմ, որ քո արտասունքն հեշ շտեսնիմ, քո սուգը շսեմ: Ա՛խ, ա՛յ իմ կորած որդի, ըմբրի՛ս լուսատու. բաս քո խեղճ մերդ հեշ միտդ շե՞ս քցում, բաս քո ջրատար հոր հալը հեշ շե՞ս հարցնում, բաս ջիվան նազլուդ, որ քեզ ա ուզում. անունդ տալիս, թե աչքը բանում. քո սիրովն էրվում, թե քեզ ա հիշում. շունչը բերնումը, հրեշտակն առաջին, ոտը հողումը, խաշը գլխատակին, պատանը ծալած, խունկն ու մոմն հազրած, աչքը խոր գնացած, բերանը փակված. լեզուն չի բռնում որ անունդ տա. <Ա՛խ քաշելու տեղ նա Ա՛ղ... է ասում, ո՛խ ասելու փոխ նա սի՛... հանում: > Արտասունք շունի, սիրտը հովացնի. էլ թաղաթ շունի, որ ինձ էլ չէրի: Ոտդ ի՞նչպես ա քարերին բռնում, աչքդ ի՞նչպես ա քուն գալիս, որ մեր մեռնիլը միտդ ա գալիս. գլուխդ էդտեղ լվա՛, էստեղ

չորացրո՛ւ. թո՛ղ մեկ սհաթ ըլի. թո՛ի՛, արի՛, հողին տո՛ւր մորդ, որ էլ մեր շունենաս. մերդ քա՛ր դառնա. նազլուն հետո տա՛ր, սա էլա ապրի, քեզ մխիթարի. գնա՛, արևի՛դ մեռնիմ, Ա՛ղասի, արևիդ ձեռն ածի. ինձ թաղի՛ր, բայց նազլիդ մի՛ թողար, մի՛ դեն քցիր. քեզանից ավելի սա էլ ո՞վ ունի. քեզ ապավինեց. արի՛, սրան հասիր, քանի շունչ ունի. տա՛ր, շտեսնիմ: Հենց քեզ տեսա թէ չէ, հոգիս ձեզ կտամ. ես հողը կմտնիմ, ձեզ բարով կտամ: էկե՛ք, թաղեցե՛ք, փախե՛ք, գնացե՛ք, էս դառն աշխարթի՛ցս, ոտըներդ քաշեցե՛ք ու ձեռ անբախտ մոր հոգին հիշեցե՛ք»:

էս թուղթը կարդալիս էլ հարիւր անգամ իրանից գնաց ու էլ ետ՝ ետ էկավ ու սկսեց կրկին կարդալ ու ինքն իրան սիրտ դնիլ: Վերջը թուղթը ծալեց, ծոցը դրեց ու մտքի ծովն ընկավ: Իրիկնահովն ընկել էր, որ աչքը բաց արեց, ձեռը ծոցը տարավ, որ մոր գիրը մին էլ կարդա, իր սիրեկանինն ընկավ ձեռը, իր նազլիկնը, ու քիչ էր էրվել, նորեն հազար խանչալ սկսեց սրտումը ցցվիլ. շշկլած, շշմած սկսեց կարդալ:

Նրա թղթի միտքն էլ է՛ս էր:

«Երա՛բ, որ սիրտս հանեմ, էս թղթումը դնեմ, երա՛բ, որ բաց անես ու հազար թուր միջումը ցցված տեսնիս, կիմանա՞ս էն ժամանակը, թե նազլուդ, քո ջրատար նազլուդ, ի՞նչ ցավ ա քաշում, ի՞նչ օրումն ա, ի՞նչ հալումն, իմ գլխի՛ տեր, իմ ըմբրի՛ թագավոր, Ա՛ղասի: Ո՞ր սարեր են առաջդ կապել, ո՞ր գետեր՝ ճամփեդ կտրում, ո՞ր ձեռն ա թևիցդ բռնում, ետ քաշում, ա՛յ իմ թագ ու սյարծանք, որ էսպես ինձ կրակում թողել ես. ինձ դժոխքը դեկում, դու արքայությունը վայելում. ինձ սուրը քաշում, դու ձեռներդ լվանում. ինձ դիվանոնցը տալիս, դու հրեշտակների միջին արևիդ ձեռն ածում ու երեսդ էլա շե՛ս ետ դարձնում, որ ինձ հողը գնես:

Ա՛ղասի ջան, Ա՛ղասի. երաբ սիրտդ քա՞ր ա դառել, երաբ աչքդ ծաղիկ ու թուփ էլ չի՛ տեսնում, երաբ երեսդ մի երկնքին շե՞ս քցում, որ տեսնիս, թե ի՞նչ մորած ամպեր են առաջիդ կանգնած, ի՞նչ կրակ է վեռներից վեր թափում. շե՞ս իմանում, միթե, ա՛նիբավ, ա՛նջիգյար, թե էս կրակն ու էս բոցը, էս ծուխն ու էս ամպը ի՛մ բերնիցն են դուս գալիս, ի՛մ սիրտս ա քուլա-քուլա իրանից հանում, վերեն աստղերը խավարացի՛մ սիրտս ա քուլա-քուլա իրանից հանում, անձող շինում:

Նում, բռնում, ներքեր սար ու ձոր պապանձացնում, անձող շինում: Հարիւր անգամ գերեզմանի դուռը հասել, էլ ետ՝ ետ եմ էկել. հարիւր անգամ արեգակը, որ մեր մտավ, ես էլ իմ հոգիս հետը ճամու քցերի ու, ա՛խ, էլի, ծեզը բացվելիս, հենց իմանում էի՛ հողումն եմ, չէի ցի ու, ա՛խ, էլի, ծեզը բացվելիս, հենց իմանում էի՛ հողումն եմ, չէի կամե-

կարել, որ մեջը մտնիմ, Նազլուն շարդ տանի. խունկս ու մումս ու ծամոցս ի՛մ ձևուլս եմ տվել, ա՛նուամիդ մեռնիմ. էլ ծամ կամ պատարադ, տերտեր կամ բաժակ ինձ չի՛ հարկավոր, ե՛րեսս ոտիդ տակը: Հազար անգամ հրեշտակիս ոտն եմ ընկել, ետ դարձրել, որ մեկ էլ ձեռք լսեմ էս քառացած անկաշովս, մեկ էլ երեսդ տեսնիմ էս խավարած աչքովս, մեկ էլ էդ սուրբ՝ ձեռք էս քարացած դոշիս կպցնեմ, մեկ էլ էդ ազիզ պատկերը էս հող դառած երեսիս դնեմ ու էս էրված, խորովված, քրքրված հոգիս ու շունչս քեզ տամ, Ա՛ղասի ջան. բաս սիրտդ էնպես մեռել, փետացել ա, որ էլ ինձ չե՛ս սիրում: Ա՛խ, ի՞նչ անեմ, ի՞նչ ասեմ. սիրտս՝ լիքը, ձեռնս՝ կարճ, տեղդ՝ հեռու. ո՞վ մեր դարդին ճար կանի»:

Ողորմելի աղջիկն էլ չէր կարացել իրան պահի. կեսուրն էլ էն վախտը վրա հասավ, որ էսպես փետացել, վեր էր ընկել. ձեռքը բռնեց, դողդողալով տուն տարավ ու տեգորը խնդրեց, որ գնալիս՝ էս բայաթին էլ մեկ աստվածասերի գրիլ տա, հետը տանի, որ Նազլուն վաղուց իրանից հանել էր ու ամեն օր սգալով ասում.

ՆԱԶԼՎԻ ՍՈՒԳԸ

Գարունքը բացվել ա, դաշտեր կանաչել,
Մառերը ծաղկել, սարեր զարդարել,
Բլբլուն իր վարդի սիրովն կշտացել,
Հենց ե՛ս, ա՛խ, սիրույդ կարոտ մնացել: Ա՛խ, կարոտ...

Ինչ ֆար տեսնում եմ, դո՛ւ ես առաջիս.
Ինչ խոտ կոխում եմ, դո՛ւ միտս գալիս.
Աղբրի ջուրն էլ ֆ՛ո համն ա տալիս,
Հանդի ծաղիկն էլ ի՛մ օրը լալիս: Ա՛խ, օրս լալիս...

Աչխիս լիսն էլ, ա՛խ, լալով փշացավ,
Ա՛խ, ո՛խ ֆաշելով լերդս շորացավ.
Ո՞ւմ սիրտս բանամ, ո՞ւմ ասեմ իմ ցավ,
Ասեմ էլ, երաբ, ո՞ւմ սրտին կտա ցավ: Ա՛խ, կտա...

Ջե՛մ ուզում աչխ երկինքը ֆցեմ,
Լիսնչակն, արեգակն ինձ հավար կանչեմ.
Մի՞րտ ունին նրանք, որ իմ դարդս ասեմ.
Արի՛, արեգակ իմ, ֆե՛գ կարոտ եմ: Ա՛խ, ֆեգ...

Փրաբ ֆո սիրտն էլ հետս ցա՞վում ա,

Փրաբ անունս միտդ գա՞լիս ա,
Թե՛ չոր ֆարերը ձեռն ու սուգս լսում,
Ո՛չ հետս խոսում, ո՛չ սիրտս առնում: Ա՛խ, սիրտս...

Է՛դ սուրբ եռեսդ մեկ էլ ես տեսնիմ,
Մեկ էլ մոտիդ նստիմ, մեկ նստվոյ ընկնիմ,
Թո՛ղ էն ժամանակն ես տամ իմ հոգին,
Մեռնի՛մ արեւիդ, էդ ոտիդ տակին: Ա՛խ, ոտիդ...

Նազլվիդ աչքը նամփին մի՛ բողար,
Նազլուդ մի՛ սպանիր, Նազլուդ ջրատար
Քեզ դուրբան ըլի. հասի՛ր նրան նավար,
Հասի՛ր, հողը դի՛ր, հոգին նետդ տա՛ր: Ա՛խ, հետդ...

<7>

Ա՛խ, ա՛յ իմ աստվածասեր կարդացող. քար ըլեր, էս խոսքերը կպատռեր, ո՞ւր մնա մարդ, էն էլ Աղասին, որ սիրտը բարակել, փոշի էր դառել: Բայց մարդիս հոգին խոր ա, ջիւլը՝ կակող. քանի ձգվում ա, բարակում է ու հանկարծ կտրվում: Լեն օրին ա մարդ շատ անգամ իրան մոռանում, թե չէ նեղութունը միայն հոգին մաշում է, բայց շուտով չի հառանում, Աղասու էսքան էրվիլն ու տանջանքը որ տեսնում էին փամբակեցի նում: Աղասու էսքան էրվիլն ու տանջանքը որ տեսնում էին փամբակեցի կտրիճ հայի տղերքը, խոսքըմին արին, որ գնան, թաքուն նրա մորն ու կնկանը փախցնեն, բերեն, բայց խելոք մարդիկ խորհուրդ շտեսան, շունքի խելոք ծերունի հորը բանտումը թիքա-թիքա կանեն: Շատ անգամ վարավորդ էին անում, որ Աղասին միտը ծռել, ուզում ա գնա հորնումոր հավարին. բուտուն բռնում, ետ էին դարձնում: էսպես՝ տանջվելով էս ձմեռ էլ անց կացրեց, մինչև գարունքն էլի բացվեց, ու թուրք ու հայ յայլազ դուս էկան: Աղասին էլ հետըները գնաց:

Աղբրների գլխին, ծաղիկների վրա օբեքը իրանց շաղրները տվին ու մալն արին էն անմահական դրախտը: Առավոտը որ տեղիցդ վեր էիր կենում, հազար սարի ծերից ամպն ու ծուխը, իրար հետ խառը, երկինքն էին վերանում ու շաղն ու ցողը անձրևի հետ նրանց շորերի, երեսների վրա դնում: Կնանիքը կթի տավարի հետ էին ըլում, կաթը հավաքում, եղ ու պանիր շինում. մարդիկը տավարը սարը տանում կամ բուրդ ու եղ բազարը բերում: Ժախում, իրանց տան պակասութունը հոգում: Մենակ էս չէր կնանոնց չործը. ցերեկը ջահրա էին մանում, շալ ու խալիչա կամ

կարպետ գործում ու իրանց օրը ուրախ, միամիտ անց կացնում: էլ ի՞նչ ասիլ կուզի, որ տան պես աղջիկ ու հարս էստեղ կուչ ու ձիդ անելով չէին ման գալիս կամ երեսները կալնում: Մեկ տան պես, ում օքեն մընեներ՝ թուշ էր, որ վարդի պես փայլում էր, աչք էր, որ մարդի խելք տանում էր: է՛ն օդի ու ջրի, է՛ն ծաղկի ու կանաչի հոտն ու համն առնողի հոգին ու ոտնգն ի՞նչ կըլեր բաս: Հայտնի բան է, որ Ֆորսի ո՛ր, շատ անգամ, գողի ու հարամու հետ շաբթով էին ման գալիս ջահել տղերքը, ու սպանած կամ բռնած ժամանակը մեկ հարսանիք էր ըլում յուր օքեքանց միջին: Ղոնաղ պատահեր՝ էստեղ պատահեր: Շաբթով, ամսով էլ չէին թողալ հեռանա. ու աղբրների քըշոցը, ջրերի խշշոցը, ծառերի սըլ-սըլոցը, դշերի ծվլոցը, շոբանի թուփակը, գառան, ոչխարի ու տավարի ձենն ու բառանչը ամեն մարդի ուզում էին ասեն. «Թե դրախտ ես կամենում, է՛ստեղ կաց, է՛սպես կաց. սիրտդ՝ անմեղ, միտքդ՝ հիստակ»:

Չե՛մ կարող ասիլ, թե էս տեղի փոփոխությունը Աղասու սիրտը բաց չի արեց. քար ըլեր, կկակղեր, կրակ ըլեր, կհանգչեր, ո՛ւր մնա նրա սիրտը: Բայց Աղասու գլխին դեռ շար հրեշտակ էր պտտում, ու ինքը՝ ողորմելին, չէր իմանում: Շատ անգամ սարից որ օքեն չէր մտնում, հազար աչք մնում էին վրեն հայիլ-մայիլ: Իլահիմ որ իմացան նրա պատմությունը, ամեն աչք ուզում էր նրա՛ համար բացվի, ամեն բերան՝ նրա՛ն իր շունչը տա: Ում որ մեկ ծաղիկ չէր թավազա անում, աչքը արտասնքով լիքը՝ ուզում էր ձեռի տեղակ սիրտը դեմ անի, քթի տեղը հողումը դնի նրա տված ծաղիկը: Ով մեկ անոշ թիքա ուներ, նրա համար էր պահում. մեկը սե՛ր էր նրա առաջին դնում, մեկը՝ ձվածեղ, մեկը՝ գառան միս, մեկը՝ պախրի խորոված: Շատը նրան ղոնաղ կանչելիս՝ գառն ու ոչխար էին մորթում, որ նրա սիրտն առնին: Նրա տխուր բայաթու ձենը, նրա աղիողորմ սուգը կամ արտասունքը որ չէին տեսնում, մեծ, պատիկ ուզում էին նրան մատաղ դնան: Աղջկերքը որ չէին դաստա-դաստա սարի դոշին ման գալիս, ծաղիկ քաղում, գլուխ ու դոշ զարգարում, սիրտն ուզում էր, թե տրաքի, որ իր նաղլուն էստեղ չէ՛ր:

Բայց Մուսեն, ջիվան Մուսեն. ո՛չ նաղլու ուներ, որ դարդ անի, ո՛չ հեր, որ բանտումը տանջվի. մեկ ջահել մեր ուներ, էն էլ էսօր-էգուց էր ընկել, որ մեկ քիթ կամ ախպեր էլ նրա համար բերի: Բոյն էկել, շիշուկացել էր, չինարի դառել. բեղերն նոր էր բերնի վրա ծաղկել. թուխ-թուխ ճավվերը շարմաղ երեսին հովին անելիս, հենց իմանաս, հրեշտակ ըլի թևով խփում: Տասնըվեց տարին անց էր կացել, դեռ նա ծուռն աչքով մեկի երեսի չէր մտիկ արել: Բազի վախտ, մեկ քող կամ սպիտակ լաշակ տեսնելիս, դորդ ա, խելքը գլխիցը գնում, սիրտը կրակով լցվում, աչքե-

րը արտասունքը կոխում, ուզում էր սար ու ձոր ընկնի, գլուխն առնի, կորչի: Ամա մեկ քանի օր որ անց էր կենում, աչքը էլ որ չէ՛ր տեսնում, սիրտն էլ հովանում էր: Բազի վախտ, էնպես գիտես, թե նրան վեր ըլին քաշում: Շուրջ տալիս, ծառը ծաղկելիս, ջուրը քըջալիս, հենց գիտես, թե մեկ աներևույթ ձեն նրան ասում ըլի. «Մո՛ւսա ջան, քնի՛. ես աչքդ կկրպցընեմ, երազումդ հետո կխուսիմ, որ դարթնիս, գյում կըլիմ, շունքի վախտը չի՛ հասել, որ դու քո նասիքը գանիս: Ինչ որ ճակատիդ գրած ա, էն պետք է ըլի»: Քնից որ վեր էր կենում, հենց իմանում էր, թե հրեշտակները մոտիցը նոր թռան: Նա չէ՛ր իմանում, թե սերն ա էս, որ քիչ-քիչ նրա սրտումը տեղ էր պատրաստում:

Մեկ օր էլ էսպես, մեկ ծառի տակի քնած տեղը, երազում մեկ թաս գինի բերին, դեմ արին նրան ու մեկ հրեշտակի պատկեր նրան՝ թևերն երեսին փռած, կամաց ձեն տվեց.

— Մո՛ւսա ջան, յա խմի՛ր էս թասը, յա ինձ սպանի՛ր, իմ կյանքս քո ձեռին ա: Հերնըմեր շունիմ, ընկել եմ մեկ անօրեն տաճկի ճանկ: Ղարսա սարումն ա մեր օքեն, թե սիրտ ունիս, թե աստվածդ սիրում ես, արի՛, ինձ ազատի՛. շե՛ս աղատիլ, քո օրումդ դու կյանք չե՛ս տեսնիլ: Մո՛ւսա ջան, գնում եմ, դու գիտես: Արի՛, թե չէ, էս ա, քոան օր ա, ինձ տանջում են, որ թուրքանամ, շե՛մ թուրքանում, քեզ եմ սպասում: Ինձ երազումս ասացին, թե դո՛ւ ես իմ ազատողը:

Աչքը որ բաց արեց, հենց իմացավ, թե ծառ, խոտ, ծաղիկ անմասկան հոտով լցված ըլին. ու արեգակի շողքը երեսը սղալելով՝ ուսուլով սարի քամակը անցավ: Ուզում էր խոսա, ձենը չէ՛ր դուս դալիս. ուզում էր վեր կենա, սոտն ու ձեռը չէ՛ին գորում: Թուփակի ու շվու ձենն էլ որ անկաջը շընկավ, էլ ետ աչքը խփեց: Ա՛խ, ի՞նչ կըլեր, ջահելությունը նրան չէ՛ր էսքան հաղթել, սերը չէ՛ր էսքան նրան թմբրացրել:

Մութը գետինն առավ: Մատդ որ կոխեիր մարդի աչք, չէ՛ր տեսնիլ: Ամպերը սարերիցը գլխները բարձրացրին, ոտները կտրեցին. շանկ ու դուման սալ ու ձոր բռնեց: Հենց գիտես՝ հազար վիշապ բերանները բաց արած, գալիս են, որ սար ու ձոր կուլ տան: Կայծակը էստեղ-էնտեղ որ շախմախին շովեց, սարքիք իմացան, թե ի՞նչ խաբար ա. տավար, ոչխար ազալի մեջն արին, թվանքներն առան, շները բաց թողին, շունքի խար ազալի մեջն արին, թվանքներն առան, շները բաց թողին, շունքի լավ գիտեին, որ գողի, հարամու, ջանավարի ղզղուն վախտը հենց էս ա: Ամպերը որ թոփ ու թոփխանեն շարքեցին, ո՛վ ոտ ուներ, փախավ, ո՛վ աչք ուներ, փակեց. օղլուշաղը ալաշուխի տակն արեց, ճրագ, կրակ հանգցըրեց, որ աչքը մի քիչ էլա բան տեսնի, ու հենց ոտի վրա՝ ամենը մի կտոր հաց առան, էն էլ գոտիկը դրին, չկերան, որ տեսնին, թե վերջընե-

որ ի՞նչ կըլի, ի՞նչպես կուսանա: Մեկ բարակ կարկուտ, անձրևի հետ խառը, էկավ, վրըններովն անց կացավ: Երկինք, գետինք սկսեց կրակվիլ: Կայծակը որ շէր զամշում սարերի գլխին, ուզում էին, թե հազար գաղ խոր գնան: Ամպը որ շէր թոփի բերանը բաց անում, գետինն ուզում էր հազար կտոր ըլի ու հոգին տա: Ճրագ չկար, որ մարդ տեսնի. ձեն մարդի անկաջ շէր հասնում:

Աղասին պատռեց գոռալով, Մուսի անունը տալով, բայց ջուրը տանի նրա մորը. նա ի՞նչ տեղ էր, որ խոսք իմանա, ի՞նչ նեղ սհաթի, որ գլուխ առնի, փախչի: Աղասու ընկերքը ամեն մեկը մեկ սար ընկավ, գլուխը մահու տվեց. հարիւր տեղ թվանք քցեցին, ու ո՞րքան էր նրանց ահն ու երկյուղը, երբ որ իմացան, թե նրա թվանքն էլ վրեն չի: Աղասին մահվան դուռը գնաց: Ամպն էլ հտ դառավ, կայծակն էլ, բայց գիշեր էր, ի՞նչ տեղ պետք է նրան քթնեին: Ընչանք ծեղը բացվեց, օձերը ծնեցին, ու ո՞վ նրանց հալը կարա պատմիլ, երբ էկան տեսան, որ ջիվան Մուսեն՝ արնի միջումը շաղախված, շորս կողմի խոտն ու թուփը պոկած, մեկ ահագին քաֆթառ նրա դոշին նստած, Մուսի ձախու ձեռք բերնումը, քիչ մնաց, որ թուրն իրանց սիրտը կոխեն. որ ձեն շտվին ու վա՛յ տվին, հսկայն Մուսա աչքը բաց արեց, ընկերներին որ տեսավ, գլուխը ժած տվեց ու ժրպտելով ասեց.

— Աֆա՛րիմ, լավ վախտի եք գալիս. էկե՛ք, կուռս հանեցե՛ք. դամեն շատ խորն ա գնացել, ձեռս էլ հետը. ինձանում էլ թաղաթ չկա, որ հանեմ:

Ո՞ւմ աչքը էն ուրախությունը կտեսնի, ինչ նրա ընկերների աչքը տեսավ: Վրա թռան, քաֆթառին դեն քցեցին, ու Մուսեն որ կուռը չհանեց, կեսը, հենց բռնի՛ր, ծամած էր: Մեկ սաղ սհաթ Աղասին նրա դոշիցը չէ՛ր պոկ գալիս: Էնպես դիտում էր, թե է՛ն կյանքիցն ա վեր էկել: Սարըցիք էլ էս ջիվան, իգիթի սիրտը տեսնելով՝ մնացել էին զարմացած, ու սաղ շաբաթը հենց է՛ն էին խոսում:

Բայց Մուսի աչքիցը քունն էր փախել, սրտիցը՝ դարարը: Արեգակն էր դուս գալիս, նրա օրը մեր էր մտնում. օրն էր մեր մտնում, նրա ցավերն էին նոր ի նորո բացվում: Սար ու ձոր նրա համար դժոխք էր դառնել: Գիշեր-ցերեկ նրա կերած հացը, նրա խմած ջուրը, նրա տեսած լիսըն ու երազը է՛ն սքանչելի պատկերն էր, որ իրան կանչել էր: Ծառերն էին սլալում թե ջուրը քըջում, քամին էր փշում թե հովը հնչում, նա ո՛չինչ ձեն չէր իմանում, ո՛չինչ չէր տեսնում, եթե ո՛չ՝ իր սիրեկանի երկնային գեմքը:

Հսկայն Աղասի, որ իր վերջին օրումն էլ չէ՛ր ուզում, որ իր ընկերների

մեկի մաշն էլա թեքվի, վաղուց էր վարավուրդ արել սրա էս նեղությունը, վաղուց էր իմացել, որ իր սիրեկանի սիրտը, ուշ ու միտքը թռել ա, էլ վրեն չի՛. ամա չէ՛ր իմանում, թե պատճառն ի՞նչ ա: Գիտեր, որ նրան աչքի լսի պես էր մինչև էն օրը պահել, բայց թե ի՞նչն էր էսպես նրան էրում, խորովում, չէ՛ր կարում հասկանալ: Նա տեսնում էր, որ ջիվան Մուսին մեկ աղջկա ձեն լսելիս, մեկ աղջկա սլատկեր տեսնելիս, իրանից գնում, խելքամաղ էր ըլում, ամա էնպես կարծում էր, թե էս էն առաջին կրակն ա, որ ամեն ջահել մարդի սիրտ վառում, բորբոքում ա, երբ ինքն իրան ճանաչում ա, երբ արինը եռ ա ընկնում, ու սար ու ձոր մարդիս իրան ճանաչում ա, երբ արինը եռ ա ընկնում, ուշ ու միտքը տանում, յա աչքին յա սաղ ու քյամանչա են դառնում, ուշ ու միտքը տանում, յա թուր ու դանակ դառնում, սրտումը ցցվում: Շատ օր ճտովն էր ընկնում, լալիս ու աղաչանք անում, որ իր դարդն ասի, արտասունքից ավելի ո՛չինչ չէ՛ր տեսնում, լացից ավելի ո՛չինչ չէ՛ր լսում:

Շատ անգամ սիրտը բերանն էր գալիս, որ իր ցավերն ասի, ամա լեզուն չորանում էր, պապանձում, երեսը կարմրատակում, չէ՛ր գիտում, թե ի՞նչ ջուղաբ տա. դողդողալով սարերն ու ծառերն էր նրան նշանց տալիս: Ընկերքն էլ էին մնացել մաթալ. որ մի ֆոսանդ էր ճարում, էլ հաց ու ջուր միտքը չէ՛ր բերում, գլուխն առնում, կորչում, ու սար ու ձոր պետք էր ոտնասակ տված, որ նրան մեկ տեղ քնած քթել էին:

Մեկ օր էլ էսպես Մուսին ման էին գալիս, որ մեկ քարափի տակից էնպես մեկ ձեն էկավ, որ մարդ լսելիս՝ ջանը վրեն սրսռում էր: Քամին ձենը ձորն էր քցել, ու քարերն էին խոսքերը կտ ասում:

ԲԱՅԱԹՈՒ ԳՈՒՆՈՎ

Հրեշտակ էիր, որ ինձ երևեցար, ա՛խ, ինձ երևեցար,
Երկրո՞ւմն ես ծնվել, բե՛հ երկնիցն էկար,
Մեկ ջան ունեի, էն էլ դու տառար,
Ա՛յ իմ սուրբ պատկեր, արի՛, հոգիս ա՛ն:
Ա՛խ, հոգիս ա՛ն...

Մեռնիմ՝ չե՛ս տեսնիլ, կորչիմ՝ չե՛ս ման գալ,
Սո՛ւր կոխեմ սիրտս, դու չե՛ս իմանալ.
Ո՞ւր կորչեմ, որ էս անողորմ շանգալն
Սիրտս շխրվի, շքողա ինձ լալ: Ա՛խ, շքողա...

ճարուճը քեֆ անեն: Բայց սուրբն Հովհան Երզնկացի հանաք շվերցնելով մեկ օր օրհնա՝ թերանը բաց արեց, երկիրը տրաքեցավ, տակը վեր էլավ, խալխը ցրվեցին, փախան՝ որը Ղրիմ, որը Պոլշա. էս անշունչ քարերը մնացին ցից-ցից, հաղար եկեղեցուցը հինգը մնացին շե՛: տաճարք, ապարանք, դանձ, հարստութուն անեծքի փայ էլավ, հողը մտավ հայոց ազգի մնացած փառքն էլ, ու մինչև էսօր էլ երկրի ձենը գալիս ա: Գող, ավազակ են միջումը բուն դնում, նրանց բանն աստված հաջողում ա, նրանք շե՛ն տակով ըլում, ու աստված էնքան իր գութը հայերիցը պակասացրեց, որ էնքան անմեղ հոգիքը, էնքան միլիոնավոր մարդիկ մեկ սհաթումը մեկ սևագլխի խոսքով ջնջեց, Հայոց Տունը քանդեց, էլած փառքն էլ ձեռիցը խլեց, որ գնա, էսպես երերյալ, տատանյալ մնա աշխարքիս երեսին:

— Լա՛ց գլուխդ, ա՛նցսովոր, տե՛ս, թե աստուծո դատաստանն ի՞նչ պես արդար է. կարգավոր տեսածին պես ոտները ջուր արա՛, խմի՛ր, որ էսպես քաղաքը անեծքով քանդեցին, ու էսօր էլ քանդողին եկեղեցու՞մը տոնում են: Դու շե՛ս իմանում, որ նրա անունը տաս, սուրբ աղոթքն ու բարեխոսութունն հիշես, որ քեզ էլ շանիծի, քու որդիքը պահի, մեծացնի: Նրա տոնի օրը լավ մտքումդ տպավորի, ի՞նչ կանես Անի քաղաքի անունը: Նա քանդվեց, պրծավ, ամա սուրբը քեզ միշտ օգնական ու բարեխոս կըլի:

Ղրադին կանգնել ես, ձեռդ ծոցդ դրել,
Խելիդ ցնորվել, լեզուդ պապանձվել.
Ո՞վ էսքան հեռի տեսավ, վայելեց:
«Երա՞գ եմ տեսնում, քե՞ն եմ, ա՞չխս ինձ խաբեց»,
Ասում ես մտքումդ, ուշագնաց ըլում:
Հո նո՞ր են սրանք. բաս սրանց միջումն
Ընչի՞ շկա ձեն, ընչի՞ են լովել:
Ա՛խ, քնամյաց ստ:րն ա նրանց վերջացրել:
Հմիկ հավատո՞ւմ ես, ա՛յ իմ խեղճ ազգ,
Թե քո երկումն բյուր էսպես փաղափ
Կամ կրակով փչացան, կամ սուրբ փշվեցին.
Ու քեզ շոր փառք մենակ բողբոջին,
Որ տեսնիս ու լաս, տաս քո գլխիդ վա՛յ.
Խելիդ ժողովես, լինիս կտրին հայ,
Թուսաց հգոր, փաջ ձեռի տակին
Փոքր զինջանաս ու քո աշխարհին
Մուղայիք կենաս, արյունդ թափես,
Քո ազգը պանես, քեզ անուն նարես:

Հանգստարանի ձեն էր գալիս, որ մեր ճամփորդը գիշերվա կեսին էստեղ հասան: Լավ կտրիճ մարդ պետք է ըլի, որ էս ժամանակին էսպես շու, յաբանի տեղը սիրտ անի, մտնի: Կարբի է, թե մեր բեղարած ճամփորդըն էլ էստեղ չէին հասել, թե գիշերվան լիանյակի լիսը: էս տաճարների, բրջների գլուխը ու իրանց տգիտութունը նրանց չէին խաբել, էս տարտարոսը քցել: Անու քաղաքի անունն էլ չէին լսել, ո՞ր մնա իմանային, թե նրա խարաբեքը դեռ աշխարհումս կան: Հեռովանց որ ցից-ցից տների գլուխը շտեսան, ոսի հողիցը դուս էին էկել, հարամու հողը էլ ետ մտել: Ղորդ ա, աքլորի ձեն չէր գալիս, ամա սարերի շոբանի շների ձենը լսելով՝ էլ մտիկ շարին, զո՞ւ քաշեցին ու, քու դուշմանի գլխին չի գա, որ շմտան էս լուռ, տխուր պարսպաների մեջը, հենց իմացան, թե մեկ մեռլատուն կամ գերեզմանատուն ընկան, ու ամեն մեկ ձիու ոտի շփվթցը յա իրանց քաշած շունչը սար ու ձոր կատաղացնում ա:

Ամեն մարդ փորձած կրլի, որ մտթը ժամանակի մարդ, որ մեկ գերեզմանատան կամ մեկ քանդված եկեղեցու զրազով էլ ա անց կենում, սիրտը թուլանում ա, ջանը զարզանդո՞ւմ. հազար միտք հոգին կտրատում, քարերն էլ դե համարում ու հարամի, որ իրան կամենում են ուտիլ, շատ անգամ ուշագնա էլ ա ըլում: Սրա պատճառը բողբոջն էս ա, որ մարդ սովոր ա, ինչ տեղ տուն ա տեսնում յա շինութուն, կարծելով, թե մարդ շար հոգիք են էնտեղ բնակում. թե չէ մեռելի շոր մարմինը յա խարաբա պատերը ի՞նչ զորութուն ունին, որ մեզ ի՞նչ անեն: էլ ո՞վ սիրտ կաներ պատերը ի՞նչ զորութուն մտանա, յա մեկ բուրջ մտնի, էն էլ է՛ն երկրումը, որ ամեն քարի տակի հարիր գլուխ էր կտրվում, ամեն մեկ ձորում՝ հազար լաշ հոգին զոռով տալիս:

— Տղե՛րք, շար սատանի թուրը գլխըներիս խաղում ա,— ձեն տվեց պինդ սրտով քաջն Ազասի:— Տղամարդութունն էսպես տեղը մալում կանի. յարադասպար հազրեցե՛ք, ձիանոնցը դինջացրե՛ք, որ թե աստված տա, մինչև առավոտը գլխըներս վրըներս ըլի, տեսնինք, թե էս ո՞ր գեղարդյալմաղն ընկանք: Նամարդութունը էլ ձեռք չի՛ տալ. ձիանները ջրեցե՛ք, քաշեցե՛ք մեկ պատի տակ, ես մեկ շունս առնիմ, յալաշ-յալաշ մեկ աչք ածեմ, տեսնիմ, թե տեղըներս ուհա՞թ ա, թե՞ էլի սրով ու արնով պետք է յա գլուխ պահենք, յա գլուխ կտրենք:

Շատ էլ խնդրեցին ընկերքը, որ շանի, անկաջ շարեց, թվանքն ուսին դրեց, փշտոբերը հազրեց, սուրբ Սարգսի անունը տվեց ու ոտը փոխեց: Գիծ կըլի էն տղամարդը, որ իր գլուխը մահու կտա, ամա Ազասին իր գըլխիցը վաղուց էր ձեռք վեր առել: Հավատարիմ շունը գլուխը նրա ոտիցը

քրդին էլ բերան, ձեռ, ոտք դճա դայիմ կապեց ու մեկ իգիթ քրգստանցու՝
թուրը հանած, վրընեը կաղնացրուց, մյուս քրգստանցուցը կրակի շորս
կողմը նստացրուց, որ կարծիք չընկնին, ու ինքը իր ուշիդ տղերքանցովը
եկեղեցու դռան աջ ու ձախ կողմը կտրեցին, թուրները հանած պատնը-
դուս ցցվեցին ու թշնամուն ճամփա տվին:

«Լո՛ւ, լո՛ւ...» ձեն տալով՝ քսանից ավելի ձիավոր ժամի դռանը վեր
էկան, բալուր տվին մեկ-երկուսի ձեռքը, որ ման ածեն: Հայի երեխեքանց
ու կնանոնց սուգ ու շիվանի ձենը որ ժամը չէ՛ր ընկնում, պատերն էլ սուգ
էին անում. բայց խեղճերը չէին իմանում, թե ի՞նչ բարի հրեշտակ ա
աստված նրանց համար ուղարկել: Հենց գյուղ արած, որ դալմաղալ անե-
լով ներս չընկան, էլ չիմացան, թե մարդ ա, որ իրանց զուխը կտորում
ա, դե կարծեցին կամ սուրբ. էլ թրի, մզրախի յա դալխանի վախտ չէ՛ր:
Քրդստանցի հայերը մաջալ էլ չտվին աջամի հայերին. շատին հենց կրա-
կի շամփուրն կամ թերէրեցն էին բերանը կոխում, զխին, դոշին քարով,
փեռով ծեծում, որ շուտ չմեռնին ու տանջվին: Էլի Աղասին էր, որ էս կա-
տաղությանը շափ գրեց, սպանածներին դուս ածիլ տվեց, ու որը սաղ էին
յա յարալու, ձեռ ու ոտք կապիլ տվեց ու դրաղ քաշիլ տվեց:

— Աղա՛, մեր տուն քագրդ էսոնք են, էսոնց խոր տունը քագվի.
էսոնք՝ մեր ճի՛ժը ու մանչ խատացրին. թո՛րկ, թո՛րկ, էսոնց սատանի կեր
անենք, էսոնց խոր գաղտը դյոռբագյոռ ըլի:

Թո՛ղ կարդացողը ինքը միտք անի, թե էս գիշեր ի՞նչ գիշեր կլեր
էս ջրատար եսրների համար, որ ամեն մեկ ոտք փոխելիս՝ իրանց մահն
էին տեսել, իրանց մահին էին սպասում, թե ի՞նչ սրտով նրանք աղոթք
կանեին, ի՞նչ հոգով իրար կնայեին ու աստծուն փառք կտային: Հենց էն
կտորելու ժամանակին էր Աղասին դուս թռել, էն դռան երկու քրդի մընին
էլ սպանել, մյուսը փախցըրել, ու խեղճ հայի էրեխեքանց աչքերի ու ձեռ-
ների կապը իրան ձեռովն ետ արել, իրան ուսին ներս տարել: Զարմա-
ցած, մահի դուռը գնացած ու ետ եկած հայերը որ աչքընեը բաց չարին,
իրանց ազատողին տեսան, ուզում էին ոտներն արտասնքով վանան,
բայց համեստ պատանին հենց էն էր խնդրում, թե աստծուն փառք տան,
սուրբ Սարգսի անունն հիշեն: Տեսնելով, որ քրդստանցի սուրբ Կարա-
պետին ավելի են ճանաչում, ասեց.

— Թո՛ղ էդպես ըլի, սուրբ Կարապետին հիշեցե՛ք: Սրբերը չե՛ն խոռ-
վիլ յա նախանձ պահիլ: Ո՞վ ըլի՛ նրա գորությունն ու բարեխոսությունն
շատ ա:

Աղասու սիրտը վկայում էր, թե էն գիշերը էլ փորձանք չի կա. բուր-
րին էլ խնդրեց, որ չոքին, աղոթք անեն: Նրանց բախտիցը՝ եսրների մի-

ջումը տերտեր էլ կար, տիրացու էլ: Սրանք սկսեցին առավոտվան ժամը,
ու Անի քաղաքը, հազար տարուց ավելի, որ ո՛չ ժամ էր տեսել, ո՛չ աղոթ-
քի ձեն լսել, էս գիշեր հենց իմացավ, թե իրան երևելի, շքեղ թագավորա-
զունքը կրկին վեր են կացել, իրա հողն օրհնում, իրա ջուրն գովաբանում,
որ հայ ազգը էլ չճավատա, թե իրան աստված էնպես ա անիծել, որ էլ
մարդ չի՛ կարող նրա միջումը կենալ: Ո՛չ երկիրը քանդվեցավ, ո՛չ եր-
կինքը փուլ էկավ: Քրդստանցիք իրանք էլ էին մնացել զարմացած, թե
էն ի՞նչ անձոռնի ասություն պետք է ըլեր, որ մինչև էն օրը սրտընեըումը
հաստատ սոյավորել էին:

Առավոտը որ լուսացավ, Աղասու աչքը մնացել էր սառած: Չէ՛ր իմա-
նում՝ աչքին հավատա, թե ո՛չ: Եկեղեցի, պարիսպ, բերդ, մինարեթ՝ էն-
քան նոր, էնքան պայծառաշեն ու անբնակ: Կարդալ չէ՛ր գիտում, որ
միտքը բերի, թե էս ի՞նչ քաղաք պետք է ըլի. տերտերին որ չի՛ կանչեց ու
պատմությունն իմացավ, խելքը զխիցը թռավ:

— Վա՛յ իմ օրին, արևին. մեր ազգն էսպես քաղաքներ ա ունեցել,
էսպես մեծություն ու հմիկ ամենն էլ կորցրել, հարամու ձեռին գերի ա
մնացել,— ասեց հսկայն լալով:— Չէ՛, տեր հա՛յր, մեզ աստված ա բե-
րել էստեղ. աստված մեր թրին, մեր կռանը ղվաթ տվե՛ց, որ մեկ գիշեր
էսքան բաներ արինք. էն աստվածն էլ էնքան կարողություն ունի, որ մեզ
միշտ հաջողի. հարամություն հո չե՛նք անում, որ նա բարկանա, հարամու
ոտն ենք կտրում, աստուծո ստեղծվածը ազատում: Մնանք էս սուրբ հո-
ղումը, մեր սուրբ թագավորաց գերեզմանը, մեր սուրբ եկեղեցիքը ազա-
տենք գողի, ավազակի ոտքից: Հարըրից ավել ենք հիմիկ: Ի՛նչ ձեռք ենք
քցել, ձեզ ըլի: Մնա՛նք էստեղ. յա մենք էլ մեր արինը մեր սուրբ թագա-
վորաց հողի վրա թափենք, յա քիչ-քիչ նրանց քաղաքն էլ ետ պայծա-
վորաց հողի վրա թափենք, յա քիչ-քիչ նրանց քաղաքն էլ ետ պայծա-
րաց հողի վրա թափենք, յա քիչ-քիչ նրանց քաղաքն էլ ետ պայծա-
րաց հողի վրա թափենք, յա քիչ-քիչ նրանց քաղաքն էլ ետ պայծա-
րաց հողի վրա թափենք, յա քիչ-քիչ նրանց քաղաքն էլ ետ պայծա-
րաց հողի վրա թափենք, յա քիչ-քիչ նրանց քաղաքն էլ ետ պայծա-
րաց հողի վրա թափենք:

Տուն կա, ջուրը՝ բու, հանդը, դաշտը՝ մեծ, մեկի տեղակ հինգ
զարմանալի եկեղեցիք. քարի տակիցը ոզլ կճաննեմ, ձեղ կպահենմ:
Բայց՝ թե քարին ասած, թե մեր քրդստանցի հայերին: Կովում, դորդ
ա, ամեն մեկը մեկ ածղահա, բայց ինչ գրումը գրած ա, նրա շիխքը
տո՛ւր, նրան ուրիշ բան մի՛ ասիլ: Մեռնիս էլ, նա իր ասածը կանի, էն-
քան կողքը հաստ ա:

— Իմա՛լ կեղնի, անիծած խողում վո՞վ կմնա՛: Հայսմավուրքն սուտ
իմա՛լ կխոսի: Մեր վիզը զարկես, մեր ջանը խանես, վալլախա, էս շողում
կեցող հմալ մեկն էլա չեղնի, չեղնի: Խազար տարի խա ասա՛, խա գլուխդ ի
բարին զարկի: Մենք չընք կենա, չընք գինա: Ինչ կասես՝ ասա՛: Մենք մեր
խողը չընք թողա:

— Չե՛ք թողալ, աստված ձեզ հետ: Մեր աստղը մեկ անգամ ծովել

ա: Մարդ ինքն իր գլուխը որ թրի տակը դնի, էլ ո՞ւմ բանն ա կտրվել նրան քոմակ անի: Հասկես արինք, որ մեր տունը քանդվեց, է՛: Գնացե՛ք, աստված բարի ճանապարհ տա ու ձեր սիրտը մեկ լիս քցի, որ ձեր խերն ու շառն իմանաք: Ես իմ տղերքանցովն էս տեղանց էլ դուս գալու չե՛մ: Թե ձեզանից էլ ուզող կլրի, որ ինձ հետ միանա, իմ ախպերն ա, իմ աչքի լիսը: Մեկ թիքա ունենամ, կեսը նրան կտամ. ինձ համար աշխարքն յա ըլի, յա չըլի:

Ասեց ու հրամայեց, որ ինչ ճարել են, հավասար ճոթ անեն: Ինքը մատն էլա մի բանի վրա շղրեց, բայց թուր ու ասպաք հրամայեց, որ վերցնեն, բոլոր ընկերներին մեկ-մեկ ձեռք քրդի շոր հաքցրեց, որ շուտով չճանաչեն. ամեն մեկին մեկ ձի էլ բաշխեց: Էս որ տեսան, քսանից ավելի ջահիլ, կտրիճ տղերք կանգնեցին, խնդրեցին, որ իրանց էլ ընկեր շինի. նրանց էլ գլխին հավաքեց, սրբություն առավ ու մյուսներին լալով խելիմ տեղ էլ տարավ, ճամփու քցեց ու ինքը իր ընկերտանցովը ետ դառավ, փոքր հաց կերան, պարիսպ, եկեղեցի բոլոր իսկույն ման էկավ, ու հարավային քարափի զլխի բուրջը իստակել տվեց, մեկ-երկու հոգի ու շորավային քարափի զլխի բուրջը իստակել տվեց, մեկ-երկու հոգի ու վաճ պատանին, ընկավ քաղաքի ամեն ճամփեն ու խոռը, ամեն քունջն ու պուճախն աչքի տակ առավ, տեղի դաշիմությունը ու վտանգավոր կողմը պուճախն աչքի տակ առավ, տեղի դաշիմությունը ու վտանգավոր կողմը լավ վարալուրդ արեց ու բեզարած, ջարդված էլ ետ վեր էլավ, ձորիցը դուս էկավ, դրաղ քաշվեց, մեկ բրջի վրա նստեց, Արփաշային ու արեզակի մըտնելուն նայեց, աղլուխը ձեռն առավ ու էս բայաթին ասեց.

Ա՛խ, վաթան, վաթան, ֆու հոդին դուրբան,
Քո ծխին դուրբան, ֆո ջրին դուրբան.
Է՞ս փառֆն ունեիր, է՞ս պատիվն առաջ,
Որ հմիկ ավերվել, մնացել ես տեջան:

Ե՞րբ միտք կանեի, թե էս հոդերը,
էս դաշտն ու սարեր, էս սուրբ ձորերը
էնպես մեծություն, էնպես լավ օրեր
Քաշել են, մնացել, ա՛խ, հիմիկ անտեր:

Ո՞ւր ձեր տերերը, քաղավորները,
Ձեր պահողները, ձեր իշխանները.
Ընչի՞ մեզ թոզին իրանց որբերը
Ու ձեռք վերցրին, թոզին էս ֆաբերը:

Ձեր գերեզմանը, ա՛խ, ձեր լիս հողը,
Որ հմիկ չի տեսնում ձեր կորած թողը,
Կրակ է ընկնում ջանն ու ոսկերբը,
Ուզում ա ձեզ հետ պարզի իր ոտբը:

Ընչի՞ ձեր վախտը աչքս բաց չարի,
Մարմինս հողին, ջանս ձեզ չտվի,
Որ հմիկ էսպես չթոշեի, չգայի,
Ձեր հողը շտեսնեի, ձեր վրա չլալի:

Հող ունիմ՝ խլած, կյանք ունիմ՝ մեռած,
Ա՛խ, քրի, կրակի մեճ Եսիր գառած.
Ո՛չ երկինքն տեսնի մեր սուգն ու լացն,
Ո՛չ երկիրն պատուվի, մեզ տանի ցած:

Ի՞նչ կըլի մեկ էլ գլուխ բարձրացնեմ,
Ձեր որդի՛ք տեսնեմ, նրանց ցավը ֆաշեմ,
Ձեր արինախառն աշխարհն ազատեմ,
Յա մեզ էլ ձեզ հետ հողը տանի՛ք, պահեմ:

Աչքս բաց արի, խառաբա տեսա.
Ա՛խ, ո՞վ գիտեր, թե մեր ազգի վրա
Սարեր են էլել, հիմիկ բրիշակ,
Մեզ տակով շարել, որ էլ խեղճ չմնան:

Ա՛խ, մեր սիրտն էսպես ընչի՞ հովացել,
Արինը ցամաքել, մեր կուրբ քուլացել.
Երաք կտեսնի՞մ, ա՛խ, ես մեկ օր էլ,
Մեր սուրբ երկիրը թշնամուցն ազատիլ:

Էն ի՞նչ շունչ կըլի, որ էս նոր հոգին
Փչի՛, վեր կացնի ֆեից մեր ազգին.
Էն ի՞նչ ձեռք կըլի, որ մեր աշխարհին
էլ ետ սիրտ տա ու կանգնացնի՛ կրկին:

Ա՛խ, ես էն ձեռին կյանքս դուրբան կանեմ,
էն կոխած հողին երեսս կֆսեմ.
Ապրիմ, իմ արինս նրան մատաղ կանեմ,
Մեռնիմ, հողիցն էլ ես նրան միշտ կօրհնեմ:

Կանգնել ես էղպես, գլուխդ ամպին խփած՝
Ա՛յ խեղճ հալևոր, երեսդ փակած.
Ի՞նչ կրկեր, Մասի՛ս, ա՛յս, դեռ աչքդ բաց
Սրի շառայիւր քո որդիքն էրված:

<9>

Արեգակն սկսել էր, որ մեր մտնի: Մուրն էն ա գետինը առավ:

Էսպես նստած սուգ էր անում մեր տարագիր Աղասին ու իր ու մեր սև օրը լաց ըլում, որ հանկարծ աչքը ձորին ընկավ, աչքը սևացավ: Հինգ հարիր ձիավորից ավելի՝ թարաքյամա, քուրդ, Ղարսա զգիցը հազարից ավելի քյուլֆաթ, մաշ, իլխի, ոչխար առաջ էին արել ու վեր հատելով՝ սարիցը ձորն արին, որ տանեն նրեան՝ յա սպանեն, յա ծախեն, յա թուրքացնեն: Շատին էնքան թակել, հետ էին ածել, որ ջանումն էլ թաղաթ չէ՛ր մնացել: Ամեն մեկ ձիավոր մեկ ջահել տղա կամ աղջիկ գավակն էր առել, ձեռն ու ոտ հազրել, որ էն գիշերը յա նրանց անմեղ հոգին ապականի, յա սրի, կրակի դուրբան անի: Լենց նստած տեղիցը ընկերներին ուսուլով ձեռով արևց, որ տեղըներիցը չարժին, ինքն էլ քարափնըվեր կուղրկուղ նրանց մոտ հասավ, որ հարամին շտեսնի, իր պատրաստութունը շանի:

Էնքան կացան, որ թշնամիքն էկան, գետի ղրաղին վեր էկան, թրընեւորը, երեսները լվացին, նամագնկերը արին ու իրանց Սագայելի նոքարներին հրամայեցին, որ ինչ ըեզարած, հալևոր, պառավ մարդ ու կին կա, աչք ու ձեռք կապեն, բերեն իրանց առաջին, կարգավ շոքացնեն, որ իրիկնահացն ուտեն, պրծնին ու նրանց անմեղ գլուխը իրանց մուռտառ սրտին մատաղ անեն:

Էլ լթողին էլա, որ հեր ու որդի, յա մեր ու աղջիկ, իրանց ետին բարովն ասեն, իրար մի համբուրեն, մի օրհնեն, իրար մի փարվին: Թրի ուրջով վեր հատելով՝ հրամանը կատարեցին ու բերին, ողորմելիքը իրար մոտ շոքացրին:

Աստված ո՛չ շհանց տա, ի՞նչ նրանց քոսփա էրեխեքն անում էին. ջուրն էին ուզում ընկնիլ, քարերը պոկում, գլխերներին էին տալիս, բողաղները թրին դեմ էին անում, որ մեկ թողան էլա, իրանց հորնըմոր երեսը յա ձեռը համբուրեն, բայց շատի թևից որ չէին վեր քաշում, գետնին խփում, հենց էն սհաթը հոգին հետը յա դուս էր գալիս, յա էնպես բանհոգի մնում վեր ընկած, գետնին կպած: Ողորմելի ծնողքն էն հալին էլի է՛ն ասում, աղաչանք անում, որ որդիքը մեռնին, սրին, կրակին տան

իրանց գլուխը ու իրանց հավատը շուրանան: Էսպես՝ հեռըվանց խոսալիս էլ էնպես էին խփում գլխերներին, որ աչքերների լսին կրակ էր տալիս:

Ընչանք նրանք մեկ քանի ոչխար կմորթեին, կքերթեին, ու կրակը շաղ կըլեր, սար ու ձոր մուրն առավ. մեր քաջ հայերը թուր ու թվանք հազիր արին, շոքեցին, աղի արտասնքով իրանց աղոթքն արին, վեր կացան, իրար ճտով ընկան, իրար ետին բարովն ասացին, ձիանները թամքած՝ մեկին պահ տվին, ու իրանք աստծու անունը տվին, ճամփու ընկան, ամա էնպես ճամփով, էնպես տեղով, որ դուշը չէր իմանալ: Հինգը մեկ կողմից գնաց, հինգը՝ մյուսից, էն մնացած տասը հոգին էլ էնպես պետք է գային, որ բոլոր մեջ անեին, թրի առաջը ընկածը կոտորեին, սաղ բռնածը ետիւր անեին ու, որքան կարելին ա, հայերին արձակեին, որ քոմակ անեն, իրանց թուր ու թվանք տային, շունքի ամեն մեկը ամեն յարաղիցն էլ ջուխտ-ջուխտ ունեին: Չորս քուրդ էլ, որ բռնել էին, Աղասին ինքը վերցրեց, շունքի նրանք օրթում էին կերել մինչև մահը նրա ձեռի տակիցը շհեռանան, ու նրանց միջումը օրթումը սուրբ ա: Էսպես՝ բողորը քսանըջորս մարդ, պետք է հինգ հարիր մարդի հախիցը գային: Լսուղը չի դարմանա, թե ի՞նչպես կարելի ա: Քաջությունն սրտիցն ա կախված. մեկ էլ որ ինչ-<քան> կուզե թշնամին շատ ըլի, հանկարծ վրա տալիս, է՛ն էլ գիշերը, ի՞նչ ա իմանում դիմացի կովոզի շատությունն ու քլությունն: Սրանից գլուման, Աղասին պատվեր էր տվել, որ հայերեն յա թուրքերեն հեշ շխոսան, քրդերեն հարայ տան, հավար կանչեն, ու էնքան ետիւր արած հայի միջումն ի՞նչպես կըլեր, որ մեկ-երկու հարիր տղամարդ չըլեր. որ սուր շունեին, էնդուր համար էին խղճացել:

Լենց էն սուփրի ու խորովածի շաղ ժամանակը, էն վախտը, որ ամեն մարդ յարաղ-ասպար վեր քցած՝ իր ֆորսի ետեցն էր ընկել, որ նրան ձեռք քցի, թվանքների տրաքիլը, տասնըհինգ-քսան հարամու հոգին տալը, ձիանոց խառնվիլը ու հարամու փախչիլը մեկ էլավ: Աղասին, իր ընկերների կեսը վրեն, ձորի ճամփեն էր կտրել, մյուս կեսը՝ հարիրից ավելի հայ բաց արած, քամակներին քցած, ձորի ետևը: Մեկ քսան-երեսուն հայ բաց արած, էն խեղճ շոքածների աչք ու ձեռներ ետ արին, ու էս մարդ էլ վրա թռան, էն խեղճ շոքածներն սփպտակել, թուր որ շտեսան հալևոր ածղհեքը, որ կովումն էր մազերն սփպտակել, թուր որ շտեսան ձեռներին, ասլան դառան. որը միջիցը, որը ձորի քամակիցն ու ետևի-ցը էն կարկուտն ածեցին թշնամու գլխին, որ աստված ո՛չ շհանց տա: Ինչ տեղ փշտով, Ղարսցի հայերը էս ձորերի քարերն էլ ունեին համարած. ինչ տեղ փշտով, թվանք էր տրաքում յա թուր խաղում, առանց դոշի ու գլխի չէ՛ր անց կեցում: Մենակ Նաղի խանը ու Օքյուզ աղեն, ինչպես որ էլավ, գլխերնոր թափեցին, ձիանները ձեռք քցեցին ու մեկ քանի մարդով դուս փախան:

Մնացածը, ինչ կոտորվել էին՝ կոտորվել, ինչ չէ, մնացել ձորի միջումն ոչխարի պես շոբանը կորցրած, կանգնած: Ընչանք էսպես պահեցին մեր տղերքը, մինչև ծեղը բացվեց, ու աչք գ բարին տեսնի. տասնըճիհգ թուրքի մենակ էն շորս քրդերն էին սպանել. տասից ավելի դուռ մենակ Աղասին էր ցրվել ու փոր վեր ածել:

Լսողը կարելի ա գարմանա, թե ի՞նչպես է՛սքան բաներ մեկ օր ու գիշեր անց կացան: Էնդուր համար, որ ղզբաշը էս միջոցումը Ղարսս վրա կոխվ էր դուս գնացել, ու ասածս քսան ու մեկ թվին էր, որ սաը ու ձոր, մանավանդ Անի, հարամի ու յաղի էր դառել:

Առավոտը լուսացավ. էն առավոտը երանի՛ ամեն խզճի ու տառապելո ոաստ գա: Հինգ հարիր հոգուցը. վաթսուն հոգի չէ՛ր մնացել, էն էլ ոչխարի պես մեջ արած, շատը անյարաղ-ասպար: Զիտն, շորին, ասպարին թիվ ու համար չկար: Լեզու պետք է ըլի, որ պատմի է՛ն փարվիլը, է՛ն ուրախության արտասուքը, որ էսօր Անի տեսավ: Ղարսըցի հայք դեռ չէին հավատում իրանց աչքին, թե դորդ, թշնամու ձեռից ազատված՝ էլ ետ իրանց աշխարհը պետք է գնային: Էնքան շշկել էին, որ չէին էլա միտք անում, որ մեկ հարցնեն, թե ո՞վ էր նրանց ազատողը: Գեղդանգեջ որ Աղասու մարդիկը ձիանը չէին վեր բերում բերդիցը, աշխարհն իրարօցով դիպավ. հենց կարծեցին, թե թշնամի են. թվանք վեր առան. բայց Աղասին բոլորին էլ հանդարտացրուց ու հսկայական քայլիվ որ առաջ չի գնաց փոքր ու իր ընկերներին կանչեց, ամենի աչքն էլ մնաց նրա պարթև բոյի, նրա ազնիվ շարժվածքի վրա հիացած: Էլ էնքան նրանց փարվելուն ու օրհնելուն շմտիկ արեց, երբ իմացավ, թե Հասան խանը դոնշունով Ղարսից ետ ա գալիս (ղարսըցիք ասեցին նրան), շուտ ական թոթափել՝ մեկ-երկու ձիավոր Գյումրի ղրկեց, մյուսներին հրաման արեց, որ էլ ժամանակ չկորցրեն, օղլուշաղն տանին, բերդումը յա ձորումը ամբացնեն, մալն ու ոչխարը ձորնըդուս քշեն, Շորագալու հանդը տանին, ու ինքը, ինչքան թվանք, թուր բոնող տղամարդ կային, գլխին հավաքեց ու ոտընդուս վեր էլավ: Տասը-տասըճիհգ տարեկան տղերքն էլ ասլան էին դառել, ուզում էին իրանց արընի ջիգըը հանեն: Գերի արած թուրք ու քրդերիցն էլ յարաղ-ասպար ետ արին, իրար կապեցին ու բերդը տարան: Աղասին չէ՛ր էլել, ղարսըցիք ուզում էին նրանց քաթով սպանեն յա ջուրն ածեն:

Հուլիսի 23-ին 1821-ին էր, որ հայոց երեւելի հին քաղաքն Անի իրեք հարրից ավելի կտրիճ գորք, թողունք ջահել տղերքը, զոահավորված, զարդարված՝ աչքը բաց տեսավ. որ մտան ո՛չ իբանց որք մայրաքաղաքը.

աչքերնբը ծով դարձավ. մեկ սհաթ քիմի տաճարի միջումն ընկել երեսի վրա, գետնիցը պոկ չէին գալիս:

Բայց ղլուխը պահելու ժամանակ էր. Աղասին խնդրեց, որ ինչ սրտնեղումն ունին, ետո ասեն, ետո անեն, ու ղորքը կես արեց, կեսը տվեց Կաթոյի ձեռքը, որ էս կովընկերումն եփվել, հասել էր, կեսը ինքը ձեռի ասկն առավ. ամեն մարդ, ինչ ուտելու էր, ջերք դրեց. երեսնաշափ մարդ էլ օղլուշաղի հետ դրեց. ինքը բերդումը ղայիմացավ, Կարոն՝ արևմտյան ձորումը, Մուսեն՝ օղլուշաղի հետ: Աստուծո ողորմությունիցը՝ բարութ-գյուղեք էլ լավ վարիտին հասավ: Էնպես էին պայման կապել իրար միջում, որ թե Հասան խանը ձորը մտնի, էնքան թողան, որ բոլոր ղոնշունի ոտքը կտրվի, ետո շենյիկ անեն. թե թուշ բերդի վրա գա, էնքան դուս չի գան, մինչև բոլորը նրանց գլխին հավաքվին, ետո կեսը ձորի մեկ կողմիցը, կեսը մյուսիցը, կովի շաղ ժամանակը, վրա տան, որ էնպես շըշկըլացնեն թշնամուն, որ փախչելուց գյուման էլ ուրիշ ճար չթնին, ու թե աստված էս հաջողութե՞նց կտար, Մուսեն օղլուշաղը թողար մեկ ղայիմ տեղ ու ձիանը դուս բերի իր մարդկերանցովը, որ բալքի թե հնար լինի, բոլորին էլ ջարդեն:

Առավոտյան հովն անց էր կացել, որ ամեն մարդ հեռացավ ու իր տեղը քթավ: Ծաշն էլ եկավ, հասավ: Էնքան շոգը չէ՛ր գետինն էրում, ինչքան քաջ հայերի արինը, իրանց սիրտն ու դամարները, որ իրանց ազգի իշխանաց, թագավորաց հոգի վրա արին թափվին ու քաջությամբ մեռնիլն էլ իրանց համար անմահություն էին համարում: Արեգակը երկնքի միջիցը երկու գագաչափ թեքվել էր, որ բերդիցը մեկ թող տեսան. քիչ-քիչ շատացավ ու ամպի պես Անու սաղ դուզը կոխեց: Զորիցն էլ էին տեսել ու իրանց տեղը անսասել: Դամար էր, որ ուզում էր տրաքի, սիրտ էր, որ ուզում էր պատուի, շատն ուզում էին բերդ ու ձոր թողան, մեյգան դուս գան, իրանց տղամարդությունը ցույց տան: Աստուծո ողորմությունիցը՝ էնպես էր երևում, որ թշնամին բանից խաբար չի, ու հենց էնդուր համար ա էնպես ոտն առել, որ գան էնտեղ, մի քիչ դինջանան ու ետո, իրիկ-նահողին ճամփու ընկնին: Հետըները ո՛չ թոփ էր երևում, ո՛չ ջարախանս. հենց սուբահ ձիավորներն էին առաջ ընկել, որ հասնին Երևան, ավետիք տան, թե Ղարս առան, քանդեցին, բոլոր գեղարներն էլ քոչացրել, թրի առաջ են արել, բերում են: Էնպես՝ մարդաշատ երկրները քանդող Հասան խանն էլ ի՞նչ կասկած կտաներ, թե մեկ խարաբա տեղում, ուր շոբաններն էին անց կենում, ագուավները բուն դնում, գլխին փորձանք պետք է գար:

Թող ու դումանի տուտը քաղաքը բռնեց. խարաբա պարիսպն ու բլրջերն էլ, հենց գիտես, իրանց քանդողներին տեսնելով՝ աչքերնբը խփում

էր կարծում, թե իր գլուխն էլ սաղ չի դուս տանիլ էս ձորերիցը, բայց
ի՞նչքան զարմացավ, որ երբ կամենում էր վրա տալ, խախլը հազար տե-
զիցը ձեռքները բարձրաց<ր>ին, անունը տվին ու խնդալով առաջը վա-
զեցին: Հոր պես, որդվոց ազատութիւնը տեսնելով՝ սկսեց փառք տալ
աստուծո, երեսը գետինը քսել ու դեռ բերանը շքաց արած, որ հարցնի,
թե ախր էս հրաշքը ի՞նչպէս էր պատահել, Աղասուն ձեռքների վրա բռնած՝
առաջին կանգնացրին, ու հազար բերան ձեն տվեց:

— էսո՛ւր, էսո՛ւր մեզ, մեր որդիքը դուրբան էրե՛, փաշա, գլխիդ
դուրբան: Մեր աղատողը, մեր երկրորդ աստվածը սա է:

Ազնիվ երիտասարդը, որ ամեն մեկ սրտի ցավը հազար անգամ երե-
սի գունը էնքան փոխել, ներկել էին, էնքան աչք ու թուշ կարմրացրել,
սպիտակացրել, որ շարմաղի պես, մեկ ձեն անկաշն ընկնելիս, իսկույն
աչքի աղբրները գետ էին դառնում, երեսի գունը՝ դրմզ,— ձեռք անլեզու
երկինքը քցեց ու առանց խոսալու ցույց տվեց, որ նրա հաշոդողն ու գո-
րութիւն տվողը երկինքն էր, և ո՛չ իր ձեռի հունարը:

Ազնիվ փաշեն առաջին անգամ իր կենաց միջումը մեկ հայի տղի
ճակատը էնպէս համբուրեց, ինչպէս իրան նամազի քարը. դոշին քաշեց,
էլ ետ դուխը ձեռն առաւ, էլ ետ համբուրեց ու իր քաջութեան բոլոր ըխ-
տիարը նրան խոստացավ, որ հետը գնա Ղարս ու իր ձեռի տակին մնա.
Աղասին ընկավ փաշի ոտը, շնորհակալութիւն արեց ու ասեց, որ աշ-
խարքի թագավորութիւնն իրան տան, նա Անուցը ձեռք վերցնողը չի-
խարքի թագավորութիւնն իրան տան, նա Անուցը ձեռք վերցնողը չի.
Նրա միտքն էն ա, որ Անի շինութիւն քցի: Ի՞նչն էր փաշի ձեռին հեշտ,
քանց էս. միմիայն խնդրեց, որ հմիկ հետը գնա Ղարս, ոտը խաղաղվի, էն
ժամանակը նրա բոլոր մտւազը կկատարի, ինչքան տուն, մալ, ապրանք
ուզում ա, կտա ու ինքն էլ հետը բռնակ կանի: Արտասունքն աչքերը լի-
քը՝ կրկին ընկավ Աղասին փաշի ոտը.

— է՛ս գլուխը, որ ինձ էլ պետք չի, է՛ս դոշը, որ հազար անգամ
կրակումն էրվել, խորովվել ա, է՛ս ձեռը, որ հազար անգամ ուզել ա իր
թուրն իմ սիրտս խրի, բոլոր, բոլոր քեզ մատաղ, փաշա՛. յա էս սճաթին
ինձ սպանի՛ր, յա ասածդ արա՛, որ ես իմ ազգի մայրաքաղաքը էլի շեն
տեսնիմ, ետո գետինը մտնիմ:

— Անխավատ աջամ,— քրդստանցիք հազար տեղից ձեն տվին,—
ծո՛, ի՞նչ կզրուցե, ծո՛. Գիր չգինա՛, կարդալ չգինա՛. փաշութիւն կտան,
հմլա էլ իր սաղ կածե: Ո՞վ է խելք, իման կորցրել, որ էմալ անիծած տեղ
դա, բուն դնե: Շիղակ ա՛ջամ, աջամի լաճ: Ի՞նչ կուզես, էրե՛, աքլոր-
մաքլոր չի խարցնիլ, հմլա կբոռա՛ մեր ձեռ խանչեց, մեր ձեռ խանչեց
(մեր աքլորը կանչեց):

Խնդալով, պար գալով դարսըցիք էլ ետ իրանց հողը մտան, ա՛խ
քաշելով, աչքը սրբելով՝ Աղասին Անի թողեց: Փաշի կողքին, հազար խոսք,
գովասանութիւն անկաշն էր ընկնում, հենց գիտես, քառացի էր: Հազար
անգամ շուռ էկավ, էլի որ դեռ Անու պարիսպը, եկեղեցիքը աչքին երե-
վում էին, սիրտը մի քիչ հանդարտում էր, դոշին խփում էր, ա՛խ քաշում,
կրակ վեր ածում: Հենց սարի գլուխը վեր էլան, որ էն կողմն անցնեն, ու
Անին պետք է աներևութանար, էլ շխարաց իրան պահել. թուլացավ, ձիւց
վեր ընկավ, շոքեց, ձեռները երկինքը քցեց, աչքերը՝ Անու վրա, ու գոռաց.

Յա ա՛ն իմ սիրտս, յա տո՛ւր ինձ հունար,
Ո՞վ դու երկնային ստեղծող բարեբար.
Յա իմ հոգիս էլ հանի՛ր, բեզ մոտ տա՛ր,
Յա քո երկրնօրհայտ արա՛ ինձ մեկ հար:

Քանի շունչս վրես ա. քանի ձեռս գլուխս,
Կրակ էլ որ քալես, խորովես իմ սիրտս,
էլի իմ հոգիս սուխս քեզ կտամ,
Թե Անու միջումն իմ մարմինս թողամ:

Աչքե՛ր, բոռացե՛ք, բալբի թե էլ բաց
Չտեսնիք դուք Անու լուսահողն օրհնած.
Բալբի թե մեռնիմ էս դարդովն էրված,
Հոգս էլա հոգին շմեա կորած:

Թո՛ղ հոգիս դժոխքը գնա՛, խորովվի՛.
Իմ սուրբ նախնյաց տեղ՝ իմ ազգի Անի,
էլի որ մարմինս մեկ քարի տակի
Ըլի, քո ծոցումն, ինձ դրախտ պետք չի՛:

Թո՛ղ էն անեծքը, որ քեզ են տվել,
Բանան անդունդը, կուլ տան ինձ սաղ էլ.
Քո հողն երեսիս մտնիմ գետնի տակն էլ,
Երկնային խին էլ ես չե՛մ կարոս. իլ:

Սուրբ Երզնկացի, սուրբ Երզնկացի,
Պարձեցի՛ր, թե ես չեմ շինիլ Անի.
Անեծքի էն վախոր բրի, կայծակի
Պես քո՛ղ ինձ էրեն, իմ հոգիս տանջվի:

Զանս ձեզ դուրբան, ա՛յ սուրբ քար, հողեր,
Տանաբ, ապարանբ, պարիսպբ, տապաններ
Թե մութագու սրտու՜մս պետբ է մեռնի, մնա,
էս չոքած տեղս թո՛ղ ջանս քարանա:

Քարացած տեղիցս կանգնի՛մ ու ասեմ,
Ամեն անցնողին ետևից կանչեմ
Քարացած լեզվով վա՛յ տամ, աղաչեմ.
«Ո՞ւր եմ հեռում, բողում, ձեր նախնայաց տեղն եմ»:

<10>

Առավոտը, էն աս, լսին էր տալիս, որ իշխանն և քաջահաղթն գննե-
րալ-մայր Մատարովն վեր կացավ, Շամբոռա դպին մտիկ արեց, զորաց
ինչ հրաման ուներ, տվեց, ու ինքը՝ արծվի աչքերովը Գրիգոր եպիսկո-
պոսը ու հայերի իշխանները քամակը քցած, օրդալի շորս կողմովը պտիտ
տալով՝ մտիկ էր անում սարերի գլխին, խոռ տեղերին դուրբընով, որ
թշնամին հանկարծ վրա շտա, ու իր պատրաստությունը տեսնում էր:
Զորքը, զորդ աս, շատ քիչ էր, ամա Մատարովն էր նրանց գլխին, որ սար
ու ձոր դողացնում էր, որ աստուծո տեղ պաշտում էին, որ զվլբաշի հոգին
ու ձոր դողացնում էր, որ աստուծո տեղ պաշտում էին, որ զվլբաշի հոգին
ու ձոր դողացնում էր, որ աստուծո տեղ պաշտում էին, որ զվլբաշի հոգին
ու ձոր դողացնում էր, որ աստուծո տեղ պաշտում էին, որ զվլբաշի հոգին
ու ձոր դողացնում էր, որ աստուծո տեղ պաշտում էին, որ զվլբաշի հոգին

արին, բայց մեկն էլա դեռ չէր գիտում, թե ո՞ր կողմովը գնան:
Ղվլբաշի գորքն Գյանջա, Ղարաբաղ էս կողմիցն էր առել, ոտնատակ
տվել, Փամբակ, Շորագյալ՝ էն: էս կողմիցը՝ Աբաս Միրզեն, էն կողմիցը՝
Հասան խանը, քանդակով, ավերելով էկել, հասել էին, որ գնան Պետեր-
Հասան խանը, քանդակով, ավերելով էկել, հասել էին, որ գնան Պետեր-
Հասան խանը, քանդակով, ավերելով էկել, հասել էին, որ գնան Պետեր-
Հասան խանը, քանդակով, ավերելով էկել, հասել էին, որ գնան Պետեր-
Հասան խանը, քանդակով, ավերելով էկել, հասել էին, որ գնան Պետեր-
Հասան խանը, քանդակով, ավերելով էկել, հասել էին, որ գնան Պետեր-

Հասան խանը, քանդակով, ավերելով էկել, հասել էին, որ գնան Պետեր-
Հասան խանը, քանդակով, ավերելով էկել, հասել էին, որ գնան Պետեր-
Հասան խանը, քանդակով, ավերելով էկել, հասել էին, որ գնան Պետեր-

որ ասածը գրի, թուրքերին խաբէ, թե Ֆլան գններալը Ֆլան տեղիցը,
Ֆլանը՝ Ֆլան, անթիվ գորքով գալիս են, որ թշնամու գլուխը ջնջիեն, հան-
կարծ զշրտուն ընկավ զորաց մեջը: «Կարաո՛ւլ» ձեն տվին, թվանքները
հազար դճից վրա բռնեցին, բայց «Քրիստիան, Արմյան» գոռալով, երե-
սին խաշակներով՝ մեկ ածդահա որ դոնշունի մեջը շրնկավ, Մատարովի
չադիրը շտեսավ ու ձիուն ետի դամշին տվեց, Մատարովը ստուխ վրա
մնաց փետացած. ընչունք մարդ կկանչեր, անծանոթի ձին առաջի երկու
ոտը շաղրի առաջին փո՛ց, փոնչաց ու հողին քթովն ու փորովը գուս
փչեց: Կտրիճ ձիավորը մզորախը դետնին ցցեց, դարավուլի, բանի մտիկ
չարեց ու Մատարովի շաղիրն ընկավ: Քաջ գններալը, թե եվրոպացի էր
էլէ, հուշտ կըլեր յա կզարմանար ու էնպես հանդգնությունը, կարելի աս,
պատժեր, բայց նա մեր երկրի մարզի խափաթը լավ գիտելով՝ տեղը
մնաց կանգնած, ու էլ էկողին ժամանակ չտվեց, որ խոսի, ինքը հարց-
րեց, թե ի՞նչ խաբար աս: Զին որ էն հալն էր ընկել, նստողինն ի՞նչ կըլեր
երկար ժամանակ լեզուն խոսք չէ՛ր բռնում: Գեջղանգեջ որ խելքը գլուխն
էկավ, ձեն տվեց.

— Կնյա՛զ, թաղարեքդ տե՛ս, որ էսօր ա՛՝ ձեզ դաղթմիշ կանեն, էս
գիշեր ա՛՝ նմանապես:

Ու պատմեց, թե ինքն ո՞վ աս, Խլղարաքիլիսումն ի՞նչ արել, Անի՛ ի՞նչ,
Ապարան, Դիլի՛ ի՞նչ, ու քսան-երեսուն ձիավորով հազար հարամու աչք
հանելով, էստեղ-էնտեղ կոտորելով՝ ուղեցել էր հենց ինքը մեկ ֆոսանդ
ճարի, զվլբաշի օրդուն մեկ գիշեր կոխի, ամա բանը տեղը չէ՛ր էկել: էն
օրն էլ Թարթառ գետի դրաղիցն անց կենալիս, թշնամու աչքովն էր ըն-
կել, սաղ օրդուն վրեն պոկ էկել, ընկերների մեկ-երկուսն էլ բռնել, մյուս-
ները սար ու ձոր ընկել, ինքը հազար թվանքի գյուլից պրծել, նրա անու-
նը լսել, ընկել ոսի հողը, ընկել, որ գա Թիֆլիզ, իմաց անի, բեղաֆիլ նրա
օրդուն տեսել ու թուշ էնտեղ էկել:

— Ղվլբաշի շատը, որ ինձ հետ էին ածում, հենց նոր քամակիցս
նագ էլան. երբ ձեզ տեսան, փախան. հմիկ ի՞նչ գիտես, էնպես ա՛րա-
գլուխս ետ եմ գրել, որ ոսին դուրբան անեմ: Վաղուց էս մուրազը սրտումս
կար, վախտ չէի ճարում: Հույս ունիմ, որ մեկ քանի թշնամի էլ ես իմ
թագավորի ուղուրին դուրբան անեմ: էս կողմերի քարերն էլ համարած
ունիմ, աչքս խուփ՝ մուլը գիշերը ես ճամփեն կքթնիմ: Ի՞նչպես կամե-
նաս, էնպես իմ ծառայությունը թագավորին հասկացրո՛ւս Փաշուկուն էլ
ինձ տվել են Օսմանլիումը, շեմ ուղել: Քրդերն իրանք էին ուզում ինձ
իրանց գլխավոր շինեն. հինգ տարի աս, Բայազդու ու Ղարսու գլխու դուշ
չի՛ անց կացել. սար ու ձոր ոտի տակ եմ տվել: Միտքս էն էր, որ Անի

ծում, իր ինչպե (չիզոր) հանում էր, բայց էստով հայոց ազգը արարած աշխարհին հավիտյանս հավիտենից կարող է համարձակ ցույց տալ, թե ի՞նչքան հոգի ունի, ի՞նչքան կամաց զորութիւն, սրտի հաստատութիւն, որ իրան շորս կողմի էն հզոր ազգերը կորան, փշացան, անունները չկա, հայոց ազգը անուն էլ ունի ու իրան հավատն ու լեզուն մինչև էսօր իր արնի գնովը պահեց, հասցրեց, որ մեկ ազգ էլա էսպես օրինակ չունի:

Երևան թեկն տվեց, երբ ուսաց զորքը իր մեջը մտան: Էջմիածնի ինկի, մմի հոտը ու զանգակների ձենը երկինքը հասավ: Քաջահաղթ հակառակ՝ կոմսն Երևանի, Տորթթա հրեշտակ ներսես արքեպիսկոպոսի ձեռից: բոնտ ձտով վաղարշապատ, որ Եփրեմ կաթողիկոսի սուրբ աչքի լիս տա ու առողջութիւն:

էն ժամանակվան խաղերը, որ հանել, ասում էին, հավիտյանս հավիտենից կարող են աշխարհին վկայութիւն տալ, թե թուրք ու հայ հենց իմացան, թե աստված վեր էկավ իրանց համար: Հարիր տեսակ խաղ՝ հայերեն, թուրքերեն, Երևանու բաղերն ու ձորերը լսում էին, ու հինգ տարեկան երեխան էլ էսօր, ուրախ վախտը, ձեռը բերնին ա դնում ու ասում: Որ ասածիս ամեն մարդ հավատա, էն խաղերիցը մեկը թո՛ղ օրինակի խաթեր գրվի էստեղ:

**Սար ու ձոր սասանմիչ էլան, զարմացան,
Պասովիչ սարդարի ոտի տակն ընկան,
Մեր Մասիսն, Այագյուզն փիանդազ էլան.
Անիրա՛վ, էս բաղին բաղմանչի ունի:
Անիրա՛վ, էս բաղին բաղմանչի ունի,
Տարալու սիրտս էդ քար մի՛ ցփի:**

Մատարովն Ղարաբաղ առավ, ագատեց,
Կրասովսկին Ապարան ոտնատակ տվեց:
Մաղ Իրանն Պասովիչին չոֆեց, ծունը դրեց,
Ղզրաշն մուկ դառած՝ գլխին վա՛յ տվեց:
Բեկենդորֆն Սարդարին ջախբորուդ արեց,
Աւլանի գլուխն արծվին ուսն մատաղ արեց:
Անիրա՛վ, հայերի արինն մի՛ խմի,
Միտ արա՛, էս բաղին բաղմանչի ունի:
Անիրա՛վ և այլն:

Սրբազան ներսեսի խաչին ղուրբան գծամ,
Եփրեմի՛ հոգևոր տիրոջն ղուլ դառնամ:

**Սուրբ Գեղարդն, մեռոնի գորֆն մալում էլան,
Քշնամին բուացավ, հային ուրախացան:
Հայ ազգի աղօթքը երկինքը հասան:
Անասովա՛ժ, հայիցը ձեռք քաշի՛, կորի՛:
Անիրա՛վ, հայերի արինն մի՛ խմի:
Միտ արա՛ և այլն:**

Մենք քամակ-քամակի կտանք, վեր կկենանք,
Թսին մեր աշխարհը, կյանքն ղուրբան կտանք:
Հասան խանն կատվի պես քարեքար ընկավ,
Շանգաղի դոնշունը ցիր ու ցան էլավ:
Մեր խաչին, անհավա՛տ, արի՛, հանաչի՛:
Անասովա՛ժ, հայիցը ձեռք քաշի՛, կորի՛:
Անիրա՛վ, հայերի արինն մի՛ խմի:
Միտ արա՛ և այլն:

<12>

Էջմիածին, Թավրիզ, Աբասաբադ, Սարդարաբադ ուսաց օրհնյալ
ոտի հողին արժանացան, բայց դեռ Երևան իր անճար գլուխը դեմ էր տվել
ու հետին շունչն ընկած՝ ուզում էր, որ դեռ մեկ քանի սհաթ էլ իր ջրա-
տար որդից գլուխը լա, նրանց սև երեսը մեկ էլ տեսնի, որ փրկվին Հա-
յաստանի՝ կոմսն Երևանի, իշխանն վարչավի, էկալ՝ էնտեղանց բան-
տում, զընդանում մաշված հայերին էլ մեկ օգնութիւն անի, ազատի:
... ամսի ... էր, որ Երևանու բերդը ծխումը կորավ: Երկնքի կրակը
չոկ էր վեր թափում խեղճ կենողների գլխին, թոփի, թոփխանի գլուխն՝
չոկ: ... օր ... գիշեր սար ու ձոր դրմբում, դմբում էր: Հենց գիտես՝
Սողոմ-Գոմորի քուրբութն ու կրակը էսօր ա վեր գալիս: Երևանու բերդը,
ձեթը հատած պատրուզի պես, թե մեկ ճրթճրթում էլ էր, մեկ սհաթ բի-
մի, էլ ետ հանգում, խավարում էր: Էնքան թոփի գլուխա էր գլխին ու
սրտին դիպել, հողին բերանը հասցրել: Սարդարը, շահագողեն վաղուց
էին իրանց սև օրը լաց ըլիլով՝ Երևանու երկրիցը ձեռ քաշել, Իրան փախել:
Հասան խանն էր մնացել մենակ թոռումը, որ իր արած շարության պա-
տուհասն առնի, ու էն մարգարեական ձենը կատարվի, որ Այարարանումը
նրա խուլ անկաջն ընկավ, բայց խելքը գլուխը չեկավ: Նհախ, որքան բեր-
նումը լեզու ու ձեռին հունար կար, բանացրեց, որ իր ազգին սիրտ տա՝
իրանց գլուխը ձեռ չքցեն: ... օրվանից հետո խալիսը, որ տեսավ՝ ճար

չկա, իրան միջի մեծամեծներիցը մեկ քանի մարդ ընտրեց, ու հենց, էն ա, վերջին սհաթն էր մնացել, որ բերդը հոգին տա, կենողները իրանց-իրանց դուս էկան բրջերի գլուխն ու բալանքերը ձեռներին բռնած՝ ուսի էկան:

Քանի որ Երևան բինա էր ընկել, կարելի ա, թե է՛ն օրը, է՛ն տեսարանը, է՛ն անունը չէ՛ր տեսել, չէ՛ր ճարել, որ էսօր տեսավ ու իմացավ: Կարելի է՝ աշխարք աշխարքով դիպչի, ազգեր գան ու էլ ետ ո՛չնչանան, բայց քանի որ հայի շունչն ու լեզուն կա, ե՛րբ նրանց մտքիցը կերթա էն ավետալից սհաթը, որ իշխանն Վարչալի, գեներալն Գրասովսկիյ, մեր անմահ ներսեսին հետըները՝ խաչ, ավետարան ձեռին, մտան բերդը, որ Հայոց աշխարքի աշատության տունը կատարեն: Պետք է աշխարքումն էլ հայի հոգի չլի, որ իրանց փրկիչ Պասֆոլիչի անմահ հիշատակը արտասընքով ու լալով չհիշեն, իրանց աշխարքի հոր ու պահպանողի սուրբ անունը, որ Հյուսիսի բերնիցը սկսած նրանց հոգսը քաշել, նրանց իր թեկ տակն էր ուզում բերի, սրբությունի պես շպաշտեն: Կամիչոս, զորդ ա, Հոովմ ազատեց: Սցիպիոն՝ հոովմայեցվոց խոբը Աֆրիկումը ցցեց՝ Կեսար՝ Գալլիա ու Բրիտանիա ոտի տակն առավ, Նապալեոն՝ Իտալիո, Սպանիո և Եդիպտոսին աղատություն էր խոստանում, բայց ե՛րբ հոովմայեցիք, գալլիացիք, եգիպտացիք է՛ն սրտովը, է՛ն սիրովը իրանց ազատողներին կընդունեին, կպաշտեին, ինչպես հայք, հա՛յք, որ առավոտն էին վեր կենում, է՛ն էին աղաչանք անում աստվածանից, րիգունն էին քնում, է՛ն էր նրանց աչքի արտասունքը: Մեծ էր հիրավի ու անմոռանալի ուսաց Փարեժ մտնիլը, բայց ե՛րբ գաղղիացիք է՛ն հոգովը իրանց բախտավորությունը կվայելեին, ինչպես հայք էս արժանահիշատակ օրը:

Սալգաթի տուտը հենց բերդը մտավ թե չէ՛, հազար տեղից, հազար փանջարից լացն ու արտասունքը էլ չէին թողում, որ մարդի բերան բաց ըլի: Բայց ո՞վ սիրտ ուներ, լավ էր տեսնում, որ է՛ն ձեռներն, է՛ն աչքերը, որ քարացել, սառել, երկնքին էին մտիկ տալիս, առանց խոսքի էլ ասում էին, որ դժոխքի քանդվիլը մեղավորների համար էս գինը չէ՛ր ունենալ, ինչպես Երևանու բերդի առնիլը հայերի համար:

Ինչպես բարեկամ, ինչպես երկնային ավետաբեր հրեշտակ, ազատություն ու ողորմության պակը ձեռին՝ մտավ իշխանն Պասքեիչ սարդարի ամարաթը: Նա անց կենալիս հազար տեղ տեսել էր ու արտասունքը բռնեկ, թե ինչպես էին ծեր, մանուկ, աղջիկ, պառավ՝ չէ՛ թե մենակ իր ոտը համբուրում, այլև շատը ընկնում էին սալգաթների ճտովն ու էնպես նվազած, հոգին քաղված մնում: Քանի Հայաստան իր փառքը կորցրել էր,

քանի հայք իրանց գլուխն էին թրի տեղ թշնամու ձեռք քցել, է՛ս օրը, է՛ս ուրախությունը չէին տեսել, չէին վայելել:

Էջմիածնա եպիսկոպոսունքը, որ բերդումը, հենց բունի՛ր, մաշվել, հետին թելն էին ընկել, մեկ կողմից, Շհարի ու Կոնդի քահանայք ու դպիրք մյուս կողմիցը որ դուս չէկան՝ երեսները գետինը քսելով, էնպես գիտես, թե քաջն Վարդան նո՛ր ա վեր կացել, Տրդատ նո՛ր ա գալիս Հոովմիցը, որ իրանց հայրենյաց աշխարքը կրկին աղատեն, նո՛ր լիս, նո՛ր կյանք իրանց ազգին տան:

Սցիպիոն Աֆրիկացի կարթագինեի ծովան ու էրված, քանդված ամարաթներն էր տեսնում, աչքը բռնել, լալիս, որ հոովմայեցվոց զազան բնությունը նրանց արինը խմեց, կշտացավ, Պասֆեիչ Մասիս էր առաջին տեսնում ու ուրախությունիցը աչքը սրբում, Տիգրանա, Վաղարշակի, Անտիբալա, Տրդատի, Վարդանի պատմությունն էր մտածում, նրանց պատկերն էր առաջին կանգնել: Նրանց անմահ հոգիքն էին երկնային լուսով կերն էր առաջին կանգնել: Նրանց անմահ հոգիքն էին երկնային լուսով նրա աչքի առաջին, նրա գլխովը պատում, ժպտում, զմայլում, ձեն տալիս:

— Տե՛ս Հայկ աստղի կամարը. է՛ն լուսեղեն, է՛ն կապտագույն գրքումն քո անունը գրվեց, փրկի՛չ որդվոց մերոց: Էնտեղ տարանք քո մեծագործության պատգամը: Հայկի մոտ, Լուսավորչու գրկումն իրար կտեսնինք, այժմ պահի՛ր մեր աշխարքը:

Հայկա որդիքն էին նրան երկրպագություն տալիս, հայոց անմեղ լեզուն էր նրա կյանքը օրհնում, հայոց սուրբ աշխարհն էր իր սիրտը բաց արել, նրան պատվում, պաշտում: Երևանու բերդի անվան կեղտը պետք էր նա սրբեր ու իր անոնովը նոր կնքեր, երևանցվոց, հայոց մեծ ազգին էր նա սրբեր ու իր անոնովը նոր կնքեր, երևանցվոց, հայոց մեծ ազգին հավիտյանս հավիտենից հեր, տնր դառնար: Ի՞նչ սիրտ ըլեր, որ էստոնք մտածելիս չվերանար, չմեծանար: Ի՞նչ աչք ըլեր, որ էս սհաթին իրան մտածելիս չվերանար, չմեծանար: Ի՞նչ սիրտ ըլեր, որ էս սհաթին իրան չդառնար: Նա արեգակ էր դառել Հայաստանի, ուսք մոլորակի պես նրա գլխովը պատելով՝ նո՛ր կենդանություն էին բերել, ս՛ով կարեր էս մտազլիտովը պատելով՝ նո՛ր կենդանություն էին բերել, ս՛ով կարեր էս մտածել ու լուռ կանգնիլ, որ էնպես քաջ հսկայն կարողանար դիմանալ: Հածել ու լուռ կանգնիլ, որ ոտը, իր վերջին սհաթին էր սպասում. նա չէ՛ թե սան խանն ընկել էր ոտը, իր վերջին սհաթին էր սպասում. նա չէ՛ թե Սցիպիոնի պես իր ազգի կատաղի բնությունն իմանալով՝ ոտնահար արեց, այլ ուսաց ազնիվ հոգին ճանաչելով՝ էնպես անօրեն ավազակին գրկեց, էլ իր պատվով՝ հրամայեց, որ ճամփու քցեն, գնա, դճա ավելի իմանա, էլ իր պատվով՝ հրամայեց, որ մոռանան Ռուսաց: Ռուսք էն մութը հոթն ո՛րքան ողորմած է հզոր տերությունն Ռուսաց: Իրանց մեծահոգությանը ապագին շունեին, որ Նապալեոնի պես մարդին, իրանց մեծահոգությանը ապագինն լիս, նավ քցեն, որ գնա, իր դառն օրը Ովկիանոսի միշտմը վերջացվինելիս, նավ քցեն, որ գնա, իր դառն օրը Ովկիանոսի միշտմը վերջացվինելի, չէ՛: Ռուսք իրանց թշնամուն, էնպես անարգ հոգուն էլ, ցույց տվին

էսօր, որ իրանց ոտքը որտեղ որ մտնի, էնտեղ բախտալորութիւնն ու խաղաղութիւնն պետք է ըլի: Հասան խանը գլուխն էր դեմ անում, որ կտրեն, պարսիկք երեսներն էին փոռում, որ ոտնակոխ անեն, բայց Պասքեիչ՝ անօրինակ հսկայն, մեկին հանդիսով Թիֆլիս ուղարկեց, մշուսոցը շնորհք, ողորմութիւնն ցույց տվեց: Այլ եվրոպացիք Ամերիկա ավերեցին, հողի հավասարեցին, ոուսք Հայաստան կանգնացրին ու ասիացվոց բիրտ, գաղան ազգերին մարդասիրութիւնն ու նոր հողի տվին, աստուած ի՞նչպէս չի՞ պետք է նրանց թուրը կտրուկ անի, պատմութիւնն ի՞նչպէս չի՞ պետք Պասքեիչին աստվածացնի, հայք ե՞րբ կարեն ոուսաց արածը մոռանալ քանի որ շունչ ունին:

<13>

Բայց ա՛խ, սիրելի կարդացող, մի հարցնես, թե ախր էսքան բանը որ անց կացավ, ո՞ւր մնաց մեր ջրատար, սիրտը փորումը մեռած Աղասին, որ չի՞ գալիս՝ իր մուրաղն առնի, իր մահվան դուռն ընկած խեղճ հորն ազատի, նրա օրհնութիւնն առնի, թողութիւն խնդրի, որ էնքան նեղութիւնն ու տանջանքը իր խաթեր էր քաշել, հինգ տարի բանտումը շորացել, ցամաքել, հազար անգամ գերեզմանի դուռը գնացել, ետ եկել, որ իր որդուն տեսնի, փափագն առնի, էնպէս հողը մտնի, որ սրտումն էլ դարձ չմնա, գերեզմանն իր համար դժոխք չդառնա:

Բերդի մեջն ու շորս կողմը, որ ասեղ քցեիր, գետնին չէ՛ր հասնիլ աշխարքը իրարոցով էր դիպել: Աչք էր, որ խնդում էր ու լալիս. բերան էր, որ գովում էր ու օրհնութիւնն տալիս. ազգական, բարեկամք էին, որ իրար փաթութիւնով մնացել էին փետացած: Լեզվի տեղակ արտասուներն էին նրանց էրված սիրտը հովացնում: Սար ու ձոր խնդացին, բաղ-բաղաստան ցնծացին, որ իրանց տերերն էլ ետ ճամփու էին ուզում ընկնիլ: որ գնան, նրանց զվարճացնեն: Բերդի դռներն ու բուռները դրմբում էին ոտի ու ուրախութիւնի ձենիցը: Լուսի դարձալուները ամեն տեղ բռնեցին. խալ-խը քիչ-քիչ սկսել էր, որ քաշվի, բայց որտեղ որ Հասան խանի խերից քոռացրած, քոթրոմացրոծ, ոտից-ձեռից ընկած անդամալուծ կար, էկել բերդի դուռը բռնել էին, որ իրանց սև օրին մեկ լիս, մեկ ողորմութիւն, մեկ դինջութիւն գտնեն:

էս միջոցին էր, որ Ներսես սրբազանը Սահակ աղի ձեռիցը բռնած՝ ընկել էր բրջերի, բաղանների գլուխն ու հենց գիտեր, թե երկնքիցն ա Երևանու դաշտին մտիկ տալիս, նոր ըլի դրախտը նրա աչքի առաջին բաց էլել, նոր ըլի ջրհեղեղը դադարել, նոր ըլի որդին միածին վեր էկել, որ

իր արդար, սիրելի հայոց ազգին փրկութիւն բերի: Անց կացած ժամանակները երազի պէս էին նրա աչքի առաջին կանգնել: Չէ՛ր իմանում, թե Երևան ա տեսածը, թե՞ Թիֆլիս: Է՛ն պոճախներումը, է՛ն ձորերումն ու բաղերումը, որ սև դալբաշի երեսի էր նրա աչքը սովորել, ուս էր տեսնում ցրված, նստած. ո՞վ չէ՛ր տեսածը երազ համարիլ յա հրաշք:

էս մտածմանց մեջը խրված՝ էն թանձր ունքերի տակիցը իր հոգեկից աչքը Չանգվի վրա էր քցել ու մնացել վերացած, գավազանի վրա թինկը տված, որ մեկ քաղցր ձեն էտեիցը որ «Հա՛յր սուրբ ջան» շասեց ու ձենն առաջ դռշին, հետո երեսին չկայցրեց, քաջաջան հովվապետը մնաց ուշագնաց:

— Հա՛յր սուրբ ջան, սրբազան տե՛ր. ա՛խ, էս ի՞նչ օր ա, — մեկ ձեն էլ մյուս կողմիցն էկավ ու մյուս ձեռը բերան ընկավ:

— Սմբատով ջան, երուսալեմսկի ջան, ո՛րդիք. թաղեցե՛ք ինձ այս սուհետե ձեռ ձեռովը: Թե որ մեկ քանի օր էլ աստված ինձ կյանք պետք է տա, թո՛ղ էնդուր համար տա, որ էս էրված սրտիս մուրաղը կատարեմ, է մեր խեղճ, ցրվյալ ազգը էլ ետ իրանց աշխարհը բերեմ, էս մեկ բանն մեր խեղճ, ցրվյալ ազգը էլ ետ իրանց աշխարհը բերեմ, էս մեկ բանն էլ թո՛ղ էս կարոտ աչքս տեսնի, հետո, ա՛խ, հետո Հայաստանի սուրբ հողի տակը մտնիմ: Խնդրեցե՛ք, խնդացե՛ք, խնդացե՛ք, խնդրեցե՛ք, ո՛րդիք ջան, որ ձեռ ձեռունի հոր էս մեկ խնդիրն էլ աստված լսի, էլ ուրիշ բան չե՛մ ուզում: Հայաստա՛ն, Հայաստա՛ն, տո՛ւր ինձ քո սիրտը, տո՛ւր ինձ գերեզման: էլ որ նոր ազգեր թե՛ գան ու երթան, ա՛խ, չի՛ մոռանաս քո սև, դառն օրվան նեղութիւնն, տանջանքն. կա՛ց ու զգաստացի՛ր, քո խեղճ որդոցը սիրով պահպանի՛ր, էլ քո զավակը գերի մի՛ քցիր: Սուրբ հողի իմ երեսս, ընտի՛ր Հայաստան, աթոռ աստուծո, տուն Արշակունյան: Ախր ո՛րտեղանց որտեղ թոռք, էկաք, սիրելի ո՛րդիք, որ ձեռ Հայրենիքը տեսնիք, — վերջապէս հարցրեց սրբազանը զարմացած՝ աչքերը սրբելով ու էս ազնիվ հայկազանց գլուխը դռշին կայցնելով, — ախր մի՛ ասեցե՛ք, որ ինչպէս ձեռ հայկազանց գլուխը դռշին կայցնելով, — ախր որ էս սհաթին դինջանամ. ձեռ կարոտն էի քաշում, ձե՛զ էի ուզում, ձե՛զ որ էս սհաթին իմ սիրտն իմանաք, իմ ուրախութիւնը մասնակից ըլիք, ո՛րդիք ջան, հայոց ազգի բարի շատավիղջ: էդ ո՞ւր աստվածը իմ մեղավոր սրտի խորհոգին իմացավ ու ձեզ ինձ մոտ բերեց:

— Մենք էլ հենց է՛դ մտքովն ու մուրազովը տուն ու տեղ թողինք, որ իրեք գիշեր ա, շենք քնել, սար ու ձոր ոտնատակ տվինք, որ մի գանք, էս սհաթին ձեզ տեսնինք, քո ուրախութիւնն ու օրհնութիւնն առնինք, մեր Հայրենյաց ազատութիւնը տեսնինք, մեր կարոտ աչքը մի կշտանա, ու էլ հենց էս սհաթին պետք է ետ դառնանք, որ կուսակալը մեր գալը չի՛ մանա:

էլ ժամանակ չմնաց, որ յա հորը ետ բերի, յա իրան մեկ շարա անի: Էլի աստված մեզ էր խեղճ եկել, որ սալդաթը էս ձեռնը որ լսեց, խիշտն առած՝ ասլանի պես ներս ընկավ, իրեքին սպանեց, մյուսները փախան: Քոռանա իմ աչքս, որ էսպես բան չէ՛ի տեսել: Հազար անգամ Աղասու հոր հացը կտրել, հետը քեֆ եմ արել: Բարիկենդանին էլ, որ Աղասին փախավ, նրանց տան քեֆ անողների մեկն էլ ես էի: Իմ որդիս, ա՛խ, իմ ջիվան Մոսիկն էլ էր նրա հետ փախել: Բայց ես լսում եմ, թե նա դեռ սաղ ա: Աստված, դատաստանդ քաղցր ըլի, էսպես զուլում էլ ո՛չ շհանց տաս, էլ ո՛չ տեսնինք, երեսս ոտիդ տակն,— ասեց ողորմելին ու փեշն աչքերին դրեց:

Բիզնահուն ընկել էր, թող ու դուման՝ բերդի շորս կողմը բռնել: Էսպես վախտին դուշն էլ իր բնիցը չի՛ դուս գալիս, բայց սաղ աշխարհն էկել, Երևանու բերդի շորս կողմը բռնել էր, որն ջիվան Աղասու խաթեր, որը նրա մեհիղը դուս բերելու, շունքի լսել էին, որ մուզիկով ու զոնշունով պտի թաղեն, ու էսպես բան, էսպես տեսարան, Երևանումը դեռ առաջինն էր: Սալդաթ ու մուզիկանդ բերդի դուռը կտրել էին. ժանդարմեքը ճամփա էին բաց անում: Համամների ու սուրբ Սարգսի դուռը էսպես էր սեխն, սպիտակի: Ետևում ու դեռ ու դեռ ծփում, ինչպես մեկ փրփրած ծով, որ քամու ձեռնին յա սպիտակ փրփուրն ա, կիտուկ-կիտուկ, քարին, ապառաժին խփում, յա սե ջուրն ա դրմբալով դես ու դեն քցում: Թողն էլ հո բուրբը թամամ էր անում:

Տամբուր մայրը թոփուզը պտտեց, սալդաթները կարգ ընկան, մուզիկն իր կսկծալի ձեռն սկսեց, սե ձիանոնց գլուխն ու դազադի ծերն երեվեցան, ու գեներալ, աֆիցեբ՝ ներսես սրբազանին մեջ արած, դուս էկան. ոտը շարժելն ու սգի ձեռնը մեկ էլավ: Հազար բաշից, հազար կտրից աչք էր, որ մրմնջում էր. սիրտ էր, որ էրվում, մղկատում էր. բերան էր, որ ա՛խ քաշելիս՝ քարերն էլ հետը ա՛խ էլին քաշում, սղլթում:

Մեծ ա Անապատի հայաթը, բայց ոտս, հայ, թուրք, մեծ, պատիկ է՛նպես էին լցվել, որ շունչ չէր դուս գալիս: Տերտերներն եկեղեցու դուռը վաղուց էին բաց արել, ճրագները վառել, շուրջառները քցել, բուրվառ, խաշ, խաշվառ ձեռքներին՝ մտիկ տալիս, որ մեհիղը ժամը տանին: Խալխին դեն անելուցը զվիրն էին էկել. շատը պատերովն էին ներս թափում, որ շուտով մեկ տեղ ճարեն: Էս հաղաղումն էր, որ իրար ոտնատակ էին տալիս, մեկ անդամալուծ էլ սուրովմիջ ըլելով, քանի որ ոտը խաղաղ էր, գլխին-դոշին վեր հատելով, մազերը պոկելով, «Սուրբ Սարգիս» ձեռն տալով՝ հասավ, ընկավ մեկ տերտերի ոտ, որ թողա, ժամի դռանը վեր ընկնի: Աստվածասեր քահանան՝ Տեր Մարութը՝ Հովսեփի եպիսկոպոսի հե-

րը, հենց իմացավ, թե յա ուխտ ա էլել: Ողորմելին, յա ուզում ա մեկ ողորմություն խնդրի, սիրտը մրմնջաց, հանեց, մեկ-երկու գոռ էլ առաջը քցեց ու տիրացվելին ասեց. որ նրան ձեռ չի՛ տան:

— Ա՛խ, քոռանա քո քոռացնողի աչքը, մեկ բուռը հողի հասրաթ մնա, որ քեզ էդ տեղն ա քցել, ա՛յ խեղճ աղս: Էդ պատվական սուրաթը, էդ ջյովդեն ու սիրուն բոյը, որ քոնն ա, ընչի՛ պետք է էդպես շուտովիջ ըլեր, շուտովիջ ըլի քո էդպես անողի կյանքը,— ասեց աչքը տրոբելով աղմիվ քահանանն ու երեսը շուտ տվեց:

Հենց պատվական մարմինը տեղ հասավ, հենց մուզիկի ու շարականի ձեռնը կտրեցին. մեհիղը վեր բերին, որ Հոգոց ասեն, հենց ներսես սրբազանը էն սուրբ բերանը բաց արեց, ա՛ստված, ո՛վ ունի էն լեզուն, սրբազանի, ինչ որ էստեղ պատահեցավ: Սար ու ձոր կրակ ընկավ, խալխի գլխին շուր մաղվեցավ, էլ բերան չէ՛ր բաց ըլում. աչքն էր իր կրակը խի գլխին շուր մաղվեցավ, էլ բերան չէ՛ր բաց ըլում. աչքն էր իր կրակը վեր ածում, սիրտն էր իր խանչալները փոխում, շունչն էր իր ծուխն ու կանգնած: Երազ չէ՛ր, որ աչքըները բաց անեին, պրծնեին. կրակ չէ՛ր, որ կանգնած: Երազ չէ՛ր, որ աչքըները բաց անեին, պրծնեին. կրակ չէ՛ր, որ փախչեին, գինջանային. ջիզյար էր, որ էրվում էր, սիրտ էր, որ պատըռվում էր:

— Ա՛ղասի ջան, Ա՛ղասի. աչքիս լիսը վաղուց ա խավարել, որ մեկ երեսդ էլա տեսնիմ,— մեկ ձեռ գոռաց,— ոտներիս ջերը վաղուց են փե երեսդ էլա տեսնիմ,— մեկ ձեռ գոռաց,— ոտներիս ջերը վաղուց են փե տացել, որ վրեդ էլա մի կանգնիմ, սուր անեմ. ձեռներս քոթուկի պես գոշիս են կպել, որ մեկ նաշդ էլա խատեմ, որ մեկ նաշդ էլա դոշիս կպցնեմ, որ մեկ երեսիդ վրա ընկնիմ, երեսդ երեսիս տամ, հոգիս հոգուդ հետ ճամփու քցեմ, էդ լիս երեսիդ դուրբան, Ա՛ղասի, էդ ջիվան ջանիդ մեռնիմ, թա՛գավոր Ա՛ղասի: Է՛դպես էիր ուզում քո խեղճ հոր հավարին հասնիմ, է՛դպես էիր ուզում քո դուստ-բարեկամի սիրտն առնիս, է՛դպես էիր ուզում Անի շինես, ումբրդ ու արեղ խավարացնես, որ բալքի քո ազգին սեղեն պատկերիդ մեռնիմ, Ա՛ղասի:

Լոռվա սարերը քեզ պահեցին, քեզ սիրեցին. Անու խարաբեքը քեզ զվաթ տվին, հարամուց ազատեցին. բաս հենց վա՛թանն էր քոռացել,

Գերեզմանն կորած, հողումը թաղված,
Աշխից հեռացած, մտից մոռացած,
Իրանք անլեզու, աշխարհն անիրավ,
Որ հայոց ազգիցն անթիվ ու անբավ
Էսպես քաջ որդիք խլեց, շկտացավ.
Ո՛չ մատուտ նրանց գլխին էանգնեցավ,
Ո՛չ արծան նրանց անունը թողեց,
Ո՛չ ազգի միջումն հիշատակն լավեց:
Դո՛ւ, քննուչ Մուսա՛, որ ինձ շարժեցիր,
Իմ էրված սրտին զորություն տվիր,
Ա՛խ, էնքան շառնիս հոգիս, շմեռնիմ,
Որ իմ ազգի սուզն անեմ, հետո մտնիմ
Քո քե՛ի տակը, նազելի՛ Մուսա:
Քեզ թո՛ղ Աղասին, իմ սիրուն Մուսա,
Էնքան ամանաք մնա, որ սրտիս
Մուրազն, ա՛խ, առնիմ, հետո ես գալիս՝
Իմ ազգի հսկային ինձ որ հանաչեն,
Ինձ իրանց կշտիցն շրկեն, շառեն.
«Անիրա՛վ որդի, մեր հողի վրա
Էնքան կանգնեցիր, կացար համեշա,
Մեր արի՛նը չէիր, որ չի՛ ցավեցիր,
Մեր արինը տեսած՝ դու մեզ չհիշեցիր»:
Ո՛չ, քեզ՝ Ա՛ղասի, սիրուն իմ Մուսա,
Որքան շունչս, արինս դեռ իմ վրես ա,
Ինձ քուն ու հաճգիստ, ինձ փառք ու պարծանք
Ես էն կհամարեմ, որ իմ բուր կյանքն
Ձոռն տամ իմ ազգին, որ ձեր առաջին
Ես, ա՛խ, պարզեքես լինիմ, երեկիմ,
Ձեր գերեզմանին, սուրբ հողին մեռնիմ:—

<ԵՐՐՈՐԳ ԳԼՈՒՆՆԵՐ>

Զ Ա Ն Գ Ի

<1>

Ինչպես մեկ կատաղած վիշապ՝ երկնքիցը թռած, գլխիվեր ճողուակ,
մեկ տուտը Սևանի հանդարտ ծովումը, մեկ տուտը Արագի բերրված
դրաղումը, սար ու ձոր կիսոր տալով, քանդելով, տապալելով, քափ ու
քրտինքը բերանը կոխած, գզված մազերը քյալին ցցած, կապը կտրած,
գծված, ուխտն ավազով, քարով, զիբելով լիքը, էս կողմն, էն կողմն փր-
շացնելով, ճոթելով, ջարդելով, տակ ու դբաղ ծամելով, բողբոլ՝ մեկ
թևն իր ծոցի, էն սև՛, մութն ու շանգը կոխած, խևանդ-խևանդ կտրա-
տած փորն ու դոշը բաց արած, ծառով, թփով զարգարած ձորի գլխովը
բցած, մեկ թևն էն նե՛ղ, չո՛ր, տխո՛ւր կաքավասարի տակիցը որ ական
թոթափել դուս չի՛ պրծնում, վազում,— ու հրո՛վ, սրո՛վ, բոցո՛վ, բրո՛վ,
փռնչալով, մռնչալով, խռնչալով, քարի, քարափի գլուխ վե՛ր հատելով,
իր փորը խցկելով, վեմ, ապառաժ իրար ծեծելով, կայծակին տալով,
ճչալով, ճոնչալով, թնգալով, դրբալով,— ցած ափները, սասանահար
գետինը պոկելով, պոճոկելով, բրբրելով, բրբրվելով, կենդանի, անկենդան,
խան, հայվան գետինն գարկելով, բամբաչելով, խլացնելով, քառացնե-
լով, սրսրթացնելով, վրվրթացնելով՝ վառված, կրակված աչքերը արնով
լիքը, յալը ցցած, ատամները դճտացնելով, կրճտացնելով, դաշտ ու
տափ դրմբացնելով, դրնգացնելով, դմբդմբացնելով, դնգդնգացնելով, ու
կայծակի թուրը բերնին բռնած, վրա պրծած որ չի՛ գալիս ամեհի Զանգին
ու Ձորագեղ մանում, որ Հայաստանի սուրբ գետինը ոտնատակ տվողին,
մեր նախնայց մաքուր գերեզմանները քանդողին, կործանողին, մեր նա-
մեր նախնայց սուրբ, անմեղ, արդար արինը թափողին, կիշորողին, մեր
աստակաց սուրբ, անմեղ, արդար արինը թափողին, ապականողին, մեր
աստվածաբնակ տաճարները, եկեղեցիքը ավերողին, ապականողին, մեր
հոյակապ թախտերը, քաղաքները խլողին, փշացնողին, մեր անճար, օր-
վան հացին կարոտ, եթիմ, ցրված, սասանած, գերի ընկած, հարամու,
թշնամու ձեռին կոտորված, երկրի-երկիր կորած, փշացած, խեղճ, անտեր
ազգի տունը քանդողին, հողի հետ հավասարողին՝ ու մեր շար հարամու
բունը, անօրեն թշնամու տունը, մեր արինը խմողի թախտը, մեր աշխար-

քը քանդողի ամարաթը, նրա արինաշաղախ բերդը, նրա ոսկորաշեն բուր-
ջը, նրա գողարնակ տեղը, նրա գազանաբնակ հողը՝ քանդի՛, տապալի՛,
փշրի՛, ավերի՛, տակ ու գլուխ, գլուխ ու տակ անի՛, քարեքար, պատեպատ
տա՛, հիմնատակ, բրիշակ անի՛, կլանի ու՝ նրանց միջի ըլողներին, դրսի
թաղածներին, գլխումը բուն դնողներին, տակումը բուն մտնողներին՝ քշի՛,
տանի՛, սրբի՛, ողողի՛, թիքա-թիքա, փառչա-փառչա անի՛ ու մեր խեղճ աշ-
խարքի, մեր ողորմելի աղբի աղի արտասունքը սրբի՛, էրված, խորովված
սիրտը հովացնի՛, զովացնի՛, մեր հազար տարվան թունալից, անբժշկելի
յարեն կտրի՛, վերջացնի՛, որ հազարների, բյուրավորների ցավամաշ հոգին
ուտում, կեղեքում, մաշում, տոչորում, սաղ-սաղ, դալար ու զվարթ՝ էս ան-
գո՛ւթ ազգին, անողո՛րմ գազանին շատ տարի, շատ դար դուրբան էր տա-
լիս, վերջացնում:

Գիշերվան մութը գետինն առած ժամանակին, որ մարդ իր շվաքիցն
էլ սասանում, սարսափում ա, ու բազի դիվահալած, մահատապանապ ան-
ցավոր՝ երեսին խաչ հանելով, Հավատով խոստովանիմն ասելով, սրբոց,
մարգարեից անունը տալով որ Զանգվի կարմնջի վրովը անց չի կենում ու
կոնդի չոր դարդուսը նի ըլում, սարսափը ջանն առած, լեզուն բերնումը
սառած, աչու կողմն՝ Երևանու զարհուրելի բերդն ու թուրքի գյուղխանքը
(գերեզմանատուն), ձախու կողմն՝ դնգերը, ջաղացները, որ չեն ձորումը
թխթխկացնում, չխչխկացնում, ու փոքր ինչ հեռու՝ շանգը կոխած, կամա-
րակապ համամներր ու տխուր Զորագեղը՝ փոստան ընկած, ձենըները
փորըները քցած, առաջին՝ Երևանու Շհտըրը, տրտում, դառնավարամ սփ
քողն երեսին փռած,— որ չե՛ն երևում, հենց իմանաս, բոլորն անդունգն
ա գնում, բաթմիշ ըլում, քանի մարդ բարձրանում ա, վեր ըլում,— ու
հեռվանց որ արթուն շները տների կտրներիցը չեն վնգվնգում, օռնում,
հաշում, ղշղբու տալիս, էլի ձենները փորըները քցում, բարակ ձգում, գլում
ու քթերիցը իրանց տխուր, սարսափելի կոնգոռնալը դուս թողում, նվում,—
որ սուր-սուր սարերի, թափեքանց գլխըներիցը, տակըներիցը սովամահ
գիլանը ֆորսի հոտն առած, փրփրած, անկուշտ բողազներն ու ոխըները
չե՛ն բան քցում, օռնում, շան պես կոնձկոնձում, որ նրանց խաբեն, մոտ
գան, ներս մտնին՝ կամ իրանց գզգզեն, պատառեն, խեղդեն, դաղըթմիլ
անեն, կամ մեկ անմեղ գառն, մեկ կաթնակեր, ճամփեն մոլորած, տունը
կորցրած ֆորթ, կամ մեկ նախրիցը ետ ընկած, բուշում կամ քարի տա-
կի կուշ էկած արդար կով, կամ առբխ յաբու, կամ ծնած դարաղ, կամ մեկ
բեզարած, իրան համար հանգիստ, խաթրջամ նստած արոճող աշխար
գտնեն ու լափեն, կամ մեկ շատ բանացրած, հալից իսպառ ընկած, տի-
րոջիցը խոռված, տանից դուս արած, էստեղ-էնտեղ չոր-չոփ, ծերը սուր

փուշ կրծելով, ծամելով, ղոթուր անկաջները թափեթափ տալով, իր սև
օրիցը բեզարած, ձեռք վերցրած, անատամ, անպոչ, անլեզու, հայվան՝
մեկ խղճալի է՛շ, պարապ ոսստ բերեն, հետը խաղան, ճլունգ-ճլունգ ըլին,
շահելությունը միտքը քցեն, որ մեկ քեֆը բացվի, սազը քոքի, ու հետո
իրանք իրանց բանը տեսնին, մաքրավարդեն: Սրանց սոսկալի ձենի հետ
էլ որ ձորերի միջիցը, քարափների արանքներիցը, ապառաժների գլխնե-
րիցը, բաշերիցը, թփերի, քուրի տակերիցը, դերիցը, շուրիցը, բների-
ցը, կամ մեկ կատաղած արջ կամ խորամանկ աղվես, կամ վախուկ շախկալ,
կամ մեկ ամեհի քաֆթաու, կամ գլխիցը ձեռք վերցրած ալապաստրակ իրանց
սոսկալի, զարզանդելի ձեններն իրար շեն խառնում, գոռում, մոռում, բռո-
ռում, մնկմնկում, ճնկճնկում, ճշում, խառանշում, բառանշում, բղղում,
ճղղում,— կամ անքուն աքլորները իրանց տիրոջը կամենալով արթուն
պահպանիլ՝ լեղապատառ, սասանահար վախտ-բեվախտ որ չեն թրալը-
տում, թևըները թափեթափ աալիս ու ճղանի ձենները նեղ բողազներիցը՝
մեկ խոր ձորից, մեկ փոսից, մեկ բաշից յա կտրից հանում, կանչում, ան-
կաջ գնում, էլ ետ ծղրտալով կանչում,— կամ հիմիկ ոսի սալաթթը, էն
ժամանակը թուրքի դարավուլ սարվազը, ինչպես դերեզմանիցը նոր դուս
էկած, դիվանոնց ճանկն ընկած, ոտ ու ձեռք կապած, սուրն առաջին հա-
նած, մահապարտ մեղավորի պես որ ուզում ըլին՝ հոգին հանեն, թե բե-
նած, մահապարտ մեղավորի փափախը խոր, քիթը քցած, աչք
րանը բաց անի յա ծպտա, սևամորթ փափախը խոր, քիթը քցած, աչք
ու ունքը կալած, ծանր, կամաց, սուս, փուս՝ ոտները փոխելով, աչքերը
ու տրեղով, քնահարամ արշտոտալով մեկ մութը պուճախից կամ մեկ
բուլկի տակից որ գլուխը չի՛ հանում ու խուլ, խոր, զարհուրելի, փորն
ընկած ձենով «Սլո՛ւ-շա՛յ» կամ «Խաբա՛ր-դա՛ր, սա՛ր-հե՛-սա՛ր» գո-
ռում, կանչում,

Որ քամին մեկ կողմից, բուքն ու բորյազը մյուս դեհից, ինչպես կա-
տաղած դահիճ, սրարձակ զամշով, մաթրախով, թոփով, մզրախով՝ սա-
բերի գլխըներիցը, ձորերի միջիցն թո՛ղ, ա՛վազ, հո՛ղ, ա՛ղբ, գի՛բիլ առաջն
աբած՝ փոսերիցը հանում, պատեպատ չի՛ տալիս, դետիցը պոկում,
կամ մեկ ճուղք մյուս ճղքի, մեկ պատ մյուս պատի, մեկ տախտակ մյու-
սին չի՛ սաստիկ կպցնում, թրխկթրխկացնում, գրխկզրխկացնում, մեկ էս
քարափին քարով բոնցքում, մեկ էն սարի գլխին դմբզում, բամբաշում,
գրխկացնում, թրխկացնում ու մեկ կիտուկ հող, ավազ՝ շունչդ քաշելիս
կամ աչքդ բանալիս, էրկու ձեռով բերանդ ու բաց քիթդ չի՛ խցկում, լըց-
նում, շունչդ կտրում, քիթդ կալնում, փակում, աչքերդ խավարացնում ու
անկաջիդ տակին թոփի գլուլի պես կամ սուր նետի նման վզվզալով,

մանին, որ էսպես կսիրեն: Երանի՛ քն հողին, որ երկու սիրելու մարմինը էսպես իստակ, անարատ կտանի, կպահի, որ աստուծո առաջին պարզե-րես դուս գան, մեր երկիրն էլ, որ երկնքի քիրն ա, մեր հողին էլ, որ աստուծո սուրբ պատկերը:

Նազուհն էլ գնաց, Աղասին էլ, նրանց էրեխեքանց տերն էլ աստված հասցրեց, աստված կթողա՞, որ իր որդիքը կորչի՞ն: Մենք էլ մեկ օր կեր-թանք, մե՛նք էլ, ա՛յ իմ սիրելի հայրենակիցք. ասա՛, որ Աղասու գերեզ-մանն էսօր քո աչքիդ առաջին էլ ըլի, դու շե՛ս ա՛խ քաշիլ, ողորմի տալ ու մտքումդ ասիլ. «Ի՞նչ կըլեր, ես էլ քո ընկերների մեկն էի էլեւ, իմ Հայրենիքը սիրել, իմ ազգին լավություն արել, որ ինձ էլ էսպես սիրեն, իմ անունն էլ էսպես աշխարհի միջումը փայլեր»:

Գանձ ու հարստություն, պատիվ ու նշան, իշխանություն ու մեծու-թյուն մինչև գերեզմանի դրանք են մեզ հետ ընկեր և ո՛չ բարեկամ: Սա- ուր պատանը երբ որ աչքդ փակեց, էդ հոգեկից աչքին դուրբան, ա՛յ իմ Հայկա ազնիվ զավակ, տխուր զանգակը երբ որ քեզ ժամը տարավ, քո պայծառ երեսը երբ որ մահվան դեղնությունն առավ, քո անոշ լեզուն երբ որ փետացավ, սիրուն արևդ երբ որ մեր մտավ, դագաղդ՝ գերեզմանը, մարմինդ՝ հողը, հոգիդ երկինքը գնացին, դինջացան, էն սգավորքն էլ կդինջանան, որ քո խաթիր իրանց սպանում էին, ու նրանք էլ որ մեռնին, խունկն ու մոմն էլ վրիցդ կպակսի, ժամ-պատարագն էլ: Կարելի ա, որ էն քո վրա անսիրտ, անջիգար ման էկողների, խնդացողների շատը նրանք են, որ հացդ ուտելիս, բարությունդ վայելելիս քո սաղ վախտը ուզում էին ոտդ համբուրեն: Աշխարհն էսպես ա: Քո գո՛րծքը, քո գո՛րծքը միայն քո անունը կպահեն: Հայրենասիրությունը միայն քո հիշատակը կտոնի, ազգասիրությունը՝ քո արածը կենդանի կպահի, քեզ սրբի տեղ պաշտիլ կտա: Հայրենյաց հողը քո անգին ոսկերքը, քո սուրբ դերեզմա- նը ամեն անց կենողի առաջին կկանգնացնի ու մատով ցույց կտա.

— Թե ուզում ես քեզ էլ էսպես սիրեմ, գգվեմ, դու էլ ինձ սիրի, ինձ պայծառացրու՝ ի՛մ սիրելի որդյակ:

Աղասու սուգն արինք, պրծանք. ա՛խ, նրա պես հայազգի հիշատակը, նրա պես աննման հսկայի պատմությունը ե՞ս չպետք է գրելի: Երանի՛ քն սհաթին, որ մեկ ազնիվ հայի ծնունդ իմ անսխտան լեզվի վրա բարկա- սհաթին, որ մեկ ազնիվ հայի ծնունդ իմ անսխտան լեզվի վրա բարկա- նա, իմ անպիտան գրությունը դեն քցի ու ինքը նորեն էնպես գրի մեր քաջ հայերի պատմությունը, որ լսող-կարդացող վառվի, բորբոքի, զար- մանա, հիանա ու էն գրողի դալամն ու գիրքը, ինչպես Պետրաբրինը, մասունքի տեղ պաշտի, ծոցումը պահի: Սերն էր, որ ինձ համարձակու- թյուն տվեց, որ գրեցի, թո՛ղ կարդացողը պակասությունս երեսովս շտա:

Գնա՛նք մեկ Զանգիի դրաղն էլ, մեկ մեր սուրբ Զանգին էլ տեսնի՛նք, մեկ նրա ձորն էլ օրով տեսնի՛նք, շունքի դիշեր էր, որ վրովն անց կա- ցանք, գիշերվան տեսածն ու ցերեկվանը մեկ չի՛ ըլիլ. մեկ էլ մեր սուրբ Հայրենյաց հողը մտնինք, հետո ձեռ-ձեռի տա՛նք, սիրտ-սրտի, իրար գրկե՛նք, դոշ-դոշի տա՛նք, ու որ արտասունքը մեր աչքը կալնի, ցավն ու կակիծը մեր բերանը փակի, սար ու ձոր մեր ձենը խլեն, ու թե մեկտու- մեկս երկնքումն ըլի, մյուսը՝ դետնքումը, ո՛ր լուսնի տակին որ կանգնի, ո՛ր աստղին որ նայի, ո՛ր ծովի դրաղին նստի, ո՛ր սարի գլխով անց կե- նա, աչքը երկինքը քցի, ձենը՝ փորը, ու առաջին ա՛խը, առաջին կաթը, որ թափի կամ բերնիցը գուս գա, է՛ն ըլի, որ ասի:

— Բա՛րեկամ, բա՛րեկամ, դու գնացիր, ես մնացի. ասած խոսքդ գետինը չի՛ քցեցի, Հայրենյաց սերը միշտ սրտումս ունիմ, Հայրենյաց ուղուրին կյանքս ետ եմ դրել: Զի՛ դարդ անես, չի՛ ցավիս, ինձ հիշես, կարողություն խնդրես:

<3>

Զանգի՛, Զանգի՛, գեղեցիկդ իմ Զանգի՛: Քո երկնանման երեսը տես- նելիս, քո տխուր ձենը լսելիս, քո սուրբ ջուրը բերան անելիս, քո ծաղ- կազարդ ձորերի միջումն, քո զորավար ափնեբլի դրաղին, քո սիպտակ- լուսաթաթախ փրփրի տակին, քո պարկեշտ Մա՛րբուս ափին, քո խնկա- հոտ ծառերի տակին, քո անմահական ծաղկների միջին, քո էդ տրտում, դառնավարան լացի, բո՛րի, սդի ձենն առնելիս, քո սիրուն աչքերի աղի արտասունքը տեսնելիս բաս ի՞նչ կըլեր, որ քո բախտավոր, վաղուց հե- առացած, մեր գլխիցը պակսած մեծազն, քաջադոր, աշխարհասասան, ան- հաղթելի, անպարտելի իշխանաց, աշխարհակառույց թագավորաց, մե- ծաղոր, քաջաբազուկ հսկայից, տարաբախտ, վատաբախտ, թշվառացյալ, ծաղոր, քաջաբազուկ հսկայից, տարաբախտ, վատաբախտ, թշվառացյալ, գերեզմարյալ, տատանյալ, տարտամյալ, զուրկ, թափուր, սրախողխող, քարակոշկոճ, հայրենամերկ, կենսակորույս, տեսնել, սդավոր, աղքատ, քարակոշկոճ, հայրենամերկ, կենսակորույս, տեսնել, սդավոր, աղքատ, չբավոր որդիքը ու թոռունքը մեկ միտք անելին, գլխրներին վա՛յ տային, չբավոր սև օրը լաց ըլեին, թե ո՛վ քեզ առաջ՝ ուրախ ձայնիվ, բարձրա- դիր ճակատով, երկնանման սլատկերով, արծվահայաց աչք, հսկայա- կան դիմոք, քաղցրամոք ժպտիվ ողջույն տվեց, քո համն առավ, <քո լեզուդ ծծեց, քո ջուրը խմեց,> քո ծաղկըներիցը խնդալով, ցնծալով հոտ քաշեց, որ քաղցրահամ պտղըները ախորժանոք ճաշակեց, քո հով, գո- վարար դրաղին էկավ, բազմեց, քո սուրբ, անարատ գիրկը համբուրեց, քո անուշահոտ վարդը, քո պարկեշտ մանիշակը ողջագուրելով, խանգա-

զատելով չաղեց, <ծոցը դրեց,> ու պերճ դիմոք, վսեմ ծանրությամբ իր քաջ բազուկը վրեզ մեկնելով, տարածելով ու՛ իշխանական դորու-թյամբ, խորհրդածու ուշիմությամբ էդ սուրբ փինեիրիդ, էդ ազնիվ ձորե-րիդ, էդ անդրդվելի քարափներիդ սուր նայելով, էդ անահ, քաջ սրտիդ, էդ փրփրուն, ամենի, սարսափելի ալյացդ երկա՛ր հիացյալ, ապշյալ մնա-լով՝ խրոխտ ձայնիվ, հզոր շրթամբք, վճռահաս, ազդու բարբառով, երկ-նալից բերանով, քերովբեական լեզվավ գոշյաց։

— Հրագրա՛ն*, դո՛ւ ես իմ այսուհետև նազելի՛ բնակարան։

Այս քա՛ջ բազուկ, այս լայնալի՛ճ աղեղն, այս նեւտ երեքթեւան՛ն, այս կուրծ քաջակո՛ւտ, ամո՛ւր, այս աշխարհասասան՛ն, անընկճելի՛, անվա-կուրծ քաջակո՛ւտ, ամո՛ւր, այս աշխարհասասան՛ն, անընկճելի՛, անվա-նելի՛ հսկայից սիրագրեմա՛ր դասք, քե՛զ լիցին յայսմհետէ պահասպան՛ն, պաշտպան՛ սխրալի՛դ իմ Հրագրան։ Յնծա՛, զուարճացի՛ր, բերկրեան՛ց, փարթամացի՛ր, հրճուեան՛ց, զուարթացի՛ր, գեղեցիկդ իմ Հրագրան։ Թո՛ղ ծոց քո ցնծալից, թո՛ղ դաշտ քո զուարճալից ուռճացի՛ն, ծաղկացի՛ն. ընծիւղեսցե՛ն, բողբոջեսցե՛ն պտուղս հաղարաւորս, սերմանիս բերաւորս՝ ի կերակուր իմ սերընդոց, ի ցնծութիւն իմ զաւակաց, ի վայելչութիւն իմ աղանց դիւցազանց։ Իմ տո՛հմք ժառանգեսցե՛ն յայսմհետէ զայս դաշտ երկնաաիպ, իմ շառաի՛ղք եղիցի՛ն քեզ թշնամայա՛ղթ խնդակիցք։ Այս լերի՛նք երկնամարքք եղիցի՛ն իմ պատուարք մշտահաստատք. այս դաշ-տավ՛յր շքնաղաղէ՛մ իմ քաղցր օթեան։ Քո ձո՛ր ծաղկածին՝ իմ նազելի դբոսարան։ Իմ անուն կնքեսցէ՛, դրոշմեսցէ՛ զայս մաքուր, վայելչազեղ սահման, զի ո՛չ գտի երբէք ի բուր ուղիս, յերկարատև շուս իմ բացա-կան՝ սմա հանգունաաիպ տեղի յարանման. ոա՛ կոչեսցի՛ այժմ և յայսմ-հետէ, մինչե ցօրն յաիտենակա՛ն՝ Հայասաա՛ն...

Զանգի՛, Զանգի՛, անողորքելի՛ իմ Զանգի՛. սի՛րտ իմ մորմոքի, ազի՛ք իմ գալարի՛ն, ոսկե՛րք իմ քստմնին, ո՛ւշ իմ աղմկի, հոգի՛ իմ բորբոքի. տուայտի՛մ ի ցաւս, վարանի՛մ ի ծուփս, հառաչե՛մ լալով, հայցե՛մ ող-բալով. ա՛ն զիմ արտասուս, տո՛ւր ինձ սփոփ, յոյս։— Քանի՛ցս, քանի՛ցս կանգնեալ ի վերայ ահեղատեսիլ քարածայոից քոց, խայտալով ի ծաղ-կանգնեալ ի վերայ ահեղատեսիլ քարածայոից քոց, խայտալով ի ծաղ-կանգնեալ, դայի, ցնծայի՛ զմայլեալ, ապշեալ, մերթ ևս զարհուրեալ, սասանեալ, յահեղ-գեղեցիկ դէմս քո գայրագին, ահիւ, սարսափմամբ, կամ ի գիրկս ծնողաց վազէի, կամ խնդութեամբ, ցնծութեամբ յալիս քո կայտոէի,— այժմ թանձր հառաչք և թախիծք <հոգետանջք՝> կուտակեալք ի

* Զանգի <Հրագրան է անուն Զանգի գետոյն>։

մրրկայոյզ, վարանեալ սրտէս, առ քե՛զ համբառնան, առ քե՛զ գոչեն, ի քե՛զ մեռանին, ի քե՛զ կարկամին։

Զանգի՛, Երա՛սխ, Հրա՛ղան, Արա՛ղ. կաթնահա՛մ ստինը մօր իմոյ սիրելոյ և գորովագութ ծնողի՛ Մեծինն Հայաստանի։ Ո՛ւր ձեր ախելե-րատօն անո՛ւն, ո՛ւր այն ոսկեղէն դա՛րք, ո՛ւր դիւցազանց բո՛յլք. ո՛ւր հսկայից կանա՛ոք, ո՛ւր աթոռանի՛ստք, ո՛ւր քաղաքք, ամբարտա՛կք, <ուր> բրգունք, առա՛րանք, կրկէսք երկնահրոսք, տաճարք պանծա-լի՛ք, շէնք զուարճալիք՝ որք զձեօքն պնդագոյն զօգիւ, հզոր ձեռամբք, ամուր բազկօք, քնքոշ սրտիւ, խանդակաթ սիրով, գորովածպիտ դիմօք ամուր բազկօք, պատեալ՝ խանդաղատէ՛րնէ, կարէի՛նն, ողջադուրէի՛նն, փա-ղաքշեի՛նն և դիրկս արկեալ զանուշահամ, երկեատի՛պ ձերովք լանջօք՝ համբուրէի՛նն զնոսա ի համբոյր սբբութեան, ի նշան սիրո՛յ մշտական, ի ջերմեռանդն ուխտ մտերմութեան, հարազատութեան։

Զանգի՛ իմ, Երա՛սխ, Մաթի՛ս, Աչագեա՛զ. Դեռ կանգնի՛մ անմոռ՛ւնչ,

Դեռ հայի՛մ անշո՛ւնչ։

Գնայ՛ միամի՛տ, հոսէ՛մ ի մեր հովի՛տ,
Սպառնա՛յք ամպո՛ց, խիզախէ՛մ ձորո՛ց,
Վարսագեղ ալեօ՛ք, կատաղի դիմօ՛ք,
Ոմն ձիւնափա՛յլ, ոմն արծաթափա՛յլ,
Ոմն ի վողփողիւն, ոմն ի վրփրիւն,
Ոմն վանէ գերկիւն, ոմն ննչէ զգետիւն,
Ոմն ի ձիւնեայ պսակ, ոմն ի ծաղկանց քագ՝
Յարշալոյսիւն տես, լուսնին ի պայծառ, հեգ՝
Ողջունէ՛մ միմեա՛նց, համբոյր աայ՛ շրթանց
Ձեր սուրբ ստորոտաց՝ խնկածին դաշտաց
Հայկազա՛նց վայրեաց, <սուրբ անդաստանաց։>
Երկիր՝ անեա՛կ. դաշա՛մ մեր՝ անբնա՛կ,
Անաի՛րաք, անողո՛րմք՝ հի՛մ եղէ՛մ վլայի՛
Կոռստեան ազգի՛, անեման դաշաի՛
Չքնա՛ղ քաղաքաց, հոգո՛ր իշխանաց,
Որոց զարմ և հիւ ի ձեռս քնամեաց,
Ի բանտ, դառն յանիւր, անօրէն ազգաց
Զոն եղէն ի սուր, մաթն ի բոց, հուր,
Թողին զմեզ ի սուգ, յարեան արտասուք,
Վտարիլ յայլ աշխարհ, զսուրբ Հայրենեաց վայր,

Ազալ, ողբերգել, կոծել, հեծեծել
 Ի հեռուստ աշօֆ՝ արաստուօօ մաշեալ,
 Աղէկէզ սրտիւ, կարօտով մեռեալ:
 Զանգի՛, Զանգի՛, ֆա՛ղր իմ Զանգի՛.
 Ի ֆոյղ հայեցեալ անյողողող ճակա՛տ,
 Վառէինն ի գէնս հսկայֆ ֆաշամարտ.
 Հայկազեան տոնմի ընտիր պատանեակֆ
 Զֆո ալիս տեսեալ անեզ-աղուորակ,
 Մղէին ի մարտ, վանել ֆաշայաղբ,
 Զինեալո՛տ բազկաւ, տիգօֆ, ասպարաւ,
 Աղեղա՛մբֆ վառեալֆ, գրանի՛ւֆ զարդարեալֆ՝
 ԶՅելայն զունդ անեղ սրոյ մատնեալ ի զոն.
 Ելին յասպարէզ, թշնամեաց ետուն գրոն.
 Ոսկեթել վարսիֆ, դարձեալ պսակօֆ,
 Պսակեալ գիրեանց գլուխ անվախճան ֆառօֆ,
 Ճեմեալ յերկնից խումբս՝ զվերինն վայելեն
 Զկեանս անտրառո՛ւմ, յերկրի կանգնելով
 Զանմահից անուն <գրաւեալ անձանց՝>
 Ի դարբս անանց, աննուլով ամաց:

Զանգի՛, Զանգի՛, հրաշագե՛ղղ <իմ> Զանգի.
 Դու զֆոյղ սուրբ նախանձ տակալին տածես,
 Դու անե՛ղ թնդմամբ տակալին հերֆես,
 Դորդաս յարձակմամբ, մեծածայն գոչես.
 «Ելէ՛ֆ, Հայկազեան սերո՛ւնդֆ ֆաշազունֆ,
 Առէ՛ֆ գէն, զասպա՛ր՝ զաւա՛կֆ բարեսնո՛ւնդֆ,
 Հարէ՛ֆ, ֆշրեցէ՛ֆ զթշնամեաց ձեր զունգ,
 Տո՛ւֆ հոգի հոգոյ, թիկն ընդ թիկուն,
 Զախշախեսցի՛ թոզ զագա՛նն նկուն.
 Ռուսիա՛ հզօ՛ր բազուկ եղիցի՛ ձեզ նիգն,
 Նաա՛ զոն լինիլ լիցի՛ ձեր միշտ նիգն:
 Վօլգա՛յ՝ իմ մեծ ֆեռ, ես՛ւ իմ ֆոյր Երասխ
 Համբո՛յր մատուցոյֆ ի կասպեան կոհակ:
 Նա զի՛ւր բարութիւն, ես զի՛ւմ խեղութիւն
 Ի մի մեր մօր ծոց ընդ միմեանս խառնեսցոյֆ:
 Ես զի՛ւմ Սեանայ օրհնութեան մաղբանս,
 Ես զի՛ւմ սուրբ Մասսայ ողջոյն հայրական

Տարա՛յց, մատուցից սիրելոյն իմ ֆեռ,
 Քերի՛ց ձեզ զողջոյն նորա անտարբ:
 Ո՛չ ես խղնալի օրիօրս էի պարտ,
 Զի շար թշնամի՛ն եմուտ ի մեր դաշտ,
 Այլ ֆոյրս զառամեալ՝ հին ատուրցն Արագ,
 Թո՛յլ ետ նոցա զալ՝ բոնի, ինֆնահաս:
 Տեսեա՛լ զճերունի սկեսրայր իմ Մասխ՝
 Մածկեմ զիմ գլուխ, փակեմ զիմ երես,
 Զի մի՛ ալևորն արդու, ձիւնահեր,
 Յալիս հասակի լիցի՛ դառնավէր:
 Թէ ֆոյր իմ Երասխ անհաշտ բնութեամբ
 Ո՛չ տայ խղնալոյն հանգիստ և դադար.
 Ճեղքէ, պատառէ զոտս նորա ցայտմամբ,
 Ե՛ս պարտիմ զայս վէրս փարաւել իսպառ:
 Իմ շե՛ն բայց այդ շնորհիֆ, զի դաշտֆ, անդաստան՝
 Ետուն զիս կոչել՝ Զանգի՛ ոսկեհանֆ*,
 Այլ սուրբ Սեանայ, հօր Լուսաուրչի՛
 Որոյ արդար նշխարֆ աստ իմ առաջի
 Կան և պահպանեն, օրհնեն, խնամեն
 Զիմ անգօր ձեռաց զարգիւնս, որֆ աստ են:

Քացէ՛ֆ զնակաւ ձեր, ցնձացէ՛ֆ յամայր,
 Իմ ֆաղցր Վօլգայ ֆոյր հոգայ միշտ զձեր նար:
 Ես զի՛ւմ մտերմութիւն ցուցից նմա համակ,
 Նա զի՛ւր ֆաղցրութիւն տացէ՛ ձեզ, ո՛րդեակֆ:
 Այս կա՛յ անխառն, այս սէ՛ր սրբազան
 Մնացէ՛ ի մէջ մեր ի կեանս յալիւեան:
 Դո՛ւֆ զօրացարո՛ւֆ, որդի՛ֆ Արամեան,
 Եղերո՛ւֆ ընդ միմեանս սիրով միաբան.
 Մէր, խաղաղութիւն պահեն զամենայն
 Զազգս և զազինս ի բարօրութեան:

* Զանգի պարսկերէն նշանակէ՝ հարուստ, ճոխ

ԱՌԱՋԻՆ ՍԵՐԸ

Գիշերվան մուկը գետինն առել էր: Մեկ ոտդ քարին դիպչելիս, հազար տեղ ձեն էր տալիս: Երեանու բերդն ու նորագեղի բաղերն՝ դառել էին դիվանոնց բնակարան: Ամեն մեկ քարի, ամեն մեկ թփի տակի՝ հենց իմանում էիր՝ թո հոգեառ հրեշտակը նստած, քեզ ա մտիկ անում, որ սաղ սաղ կուլ տա: Կատաղած Զանգին փրփրել՝ ուզում էր սար ու ձոր բաթմիշ անի, իրար գլխով տա: Մեկ բարակ քամի՝ էս սարսափելի սհաթին՝ մեկ տխուր ձեն բերում էր, կտրվում, էլ եղ քարափնեքին տալիս, լսողի սիրտը խորովում:

«Հոգի ունեի, դու էիր, ա՛խ դու»

Ո՛ւր տվիր ինձ նրան, սր ես քո սիրու

էրվիմ, խորովվիմ, ո՛չ երկինքն լսի,

Ո՛չ երկիրն իմ շոր գլուխս տակով անի:

Երաբ էս սհաթին՝ որ ես քարանձամ

Փա՛րիխան իմ ջան՝ գլխովդ մահ տամ,

Մեկ շվաքդ էլա երեսիս կրնկնի՞,

Որ հողս էլա իր հասրաթը մեկ առնի:

Ընչի՞ չէ՛ր աչքս էն օրը խաղարում,

Որ սֆթա վառվեց էս կրակն իմ սրտում:

Ընչի՞ Աստված ինձ էս ջունչը տվեց,

Ու քե՛զ էս ջրատար գլխիս ուստ բերեց:

Վա՛յ որ շե՛մ կանչում, դողում են քարերն,

Ա՛խ որ շե՛մ քաշում, սասանում սարերն:

Բայց ա՛խ Երաբ ձենս քեզ էլ հասնո՞ւմ ա,

Թե ինձ էրում միայն, վա՛յ քո Վանուն վա՛յ:

Հոգիս հանդարտ, մեր դեղի դաշտերումն,

Մաղկի, ջրի վրա, հոտում, շիմանումն,

Արևն ու լուսին, աստղեր ու հրեշտակ

Միծաղում իմ հետս ամեն ժամանակ:

Քեզ տեսա թե չէ, աստղս թեքվեցավ:

Նոր աշխար, նոր օր ա չքի ս բաց էլա:

Վարդին էլ թաքուն ես մոտանալիս,

Աստղին էլ աչքս տխուր քցելիս,

Հենց իմանում էի իմ գլխիս կանգնած,

Դու ես աչքս ու սիրտս թողել մոլորած:

Զանգին ա մնացել իմ հույս, ապավեն:

Փարիխան իմ ջան՝ փակ քո փանջարեն,

Ի՛նչպես էս ջրին մատաղ տամ իմ ջան,

Որ դու շե՛ս տեսնիլ՝ ազի՛զ Փարիխան:

Երաբ ի՛նչ հալումն ա անմեղ հողիդ,

Երաբ սո՛ւր դիպավ էդ արդար սրտիդ:

Թե դու էդ խորումն, ա՛խ ե՛ս էս ձորում

Իրար կարոտու էրվում, սուշորվում:

Ո՛վ անօրենի տանը կկարոտի,

Ո՛վ շար գազանի տեսին հասրաթ կըլի:

Բայց քո շունչն էդ տեղ էլած ժամանակն,

Որ բերնիս էլ դնեն նրանք թուր ու դանակն,

էլի կպաշտեմ ես նրանց ոտի հողը,

Թաքլի երեսիս փոնն քո քողը:

Լուսինն ամպի տակն մտավ, մթնացավ,

Անշունչ քարերն են լսում՝ ա՛խ՝ իմ ցավ:

Ո՛ւր է՛ն սուրբ, արդար մեռոնի լիսը,

էն սուրբ կենարար արինն ու միսը,

Սուրբ Գեորգի հրաշքն, սուրբ Գեղարդի շնորքն,

էն արագահաս սուրբ Սարգսի զորքն,

Որ մեկ ճար անեն. թո՛ղ՝ հոգիս առաջ

Առնեն, որ շմամ քո սիրովն մեռած:

Փարիխա՛ն իմ ջան՝ արևն որ բացվի,

էլ շե՛մ ուզում, շե՛մ, որ աչքս լիս տեսնի:

Մեկ հենց շունչդ առնիմ, ապա հոգիս տամ,

Երեսս ոտիդ տակն դնեմ, թուլանամ:

Որ դու իմանաս՝ քու կորած Վանին

Մեկ քեզ ունեի, մեկ իր խավար հոգին,

էն էլ քեզ տվեց, որ էս աշխարքումն

Թե դու նրա անունն չպահես քո սրտումն,

Երկինք ու երկիր կմնան նրան փակ,
Կշնջվի նրա ա՛խ՝ դառն ճիշտտակ:
Բա՛ց էդ սուրբ երեսո՞ղ դու իմ հրեշտակ՝ բա՛ց,
Մեկ ծունր էլ դնեմ առաջիդ շոքած,
Հնտո թո՛ղ՝ Զանգին գերեզմանս ըլի,
էրված սրտին ա՛խ՝ սառը պատան կուզի:
Բա՛ց էդ սուրբ երեսո՞ղ արեգա՛կ իմ՝ բա՛ց,
Քանի շունչս բերնումս ա, դեռ աչքս բաց»:

էսպես էր էրվում, մղկտում տարաբախտ երիտասարդն, շիվան վա-
նին՝ Զրենդհեցի ռես Կարոյի որդին՝ Զանգվի ղրաղին նստած, մեկ մութը
քարափի տակի կուշ էկած, աչքը Երևանու բերդի, սարգարի ամարաթի վրա
քցած, սառած: էն տեղը որ ցերեկը օրը ճաշին էլ՝ ղուշն իր թևովը մոտա-
նալիս՝ սարսափում էր, ուր տեղ որ քար ու հող՝ արնի հոտը մարդի քյալ-
լում էին ցցում, էս ողորմելին՝ գլխիցը ձեռք վերցրած՝ էն զարհուրելի սհա-
թին էկել, նստել, իր սե օրը լաց էր ըլում: Քար ըլեր կհալչեր, բայց նրա
սիրտը ապառաժից էլ՝ ավելի էր պնդացել: Մահը նրա աչքին խաղ էր
թվում. նհախ տեղն էին Զանգին, քամին իրանց բարկությունը, կատաղու-
թյունը թափում, նրա անկաջն ու դոշը ծեծում, որ իր ջանին էլա ափսոս
գա, գլուխն առնի, կորչի, բայց նրա ջանը որ վրեն չէ՛ր, խելքը գլխիցը
որ թռած, աչքը արինը կոխած, ի՞նչ կիմանար, ի՞նչ կվախեր: Ախր ո՞ւմ
էր կորցրել, որ նա դիմանար:

Աչքը Արագի ղրաղին էր սֆթա բաց արել, առաջին՝ նրա մարմանդ
ջուրը, Մասսա ու Ալագյազի սարերը տեսել, նրանց դոշերին ման էկել,
նրանց ալվան ծաղկները քաղել, նրանց քաղցր աղբրների վրա քնել, վեր
կացել: Երեխությունից նրա մեծ գործը, նրա ուրախությունն էն էր, որ
քյահլան ձիու վրա նստած, յարող ասպարը քցած, իր թայդաշ տղերքանց
հետ՝ յա ֆորս դուս գնա, յա ջիրիդ խաղա, յա մզրախը ձեռին Քրդերին՝
ճամբում, շուրմ ոստ բերի ու նրանց գլխին՝ իր տղամարդությունը փորձի:
Երեսի, թշերի ղրաղները դեռ նոր էին սկսում ծաղկիլ, որ սիրտն էլ հետը՝
քիչ քիչ սկսեց փոխվիլ: Մինչև էն ժամանակը՝ մեկ սիպտակ լաշակ (չիբի-
լա), մեկ կարմիր, յա ալ քող՝ աչքովն ընկնելիս՝ հենց իմանում էր՝ թե մեկ
անմահական հով երեսին դիպավ, սիրտը մի քիչ թրպրտում, միտքը հետը
գնում, ա՛խ էլ որ քաշում, արտասունքն էլ շատ անգամ՝ որ աչքը լցվում,
խավարացնում էր, էլի դեռ չէ՛ր իմանում, թե պատճառն ի՞նչ ա: Հենց իմա-
նում էր, թե սարերի գլխին, շալի շիմանի միջին ըլի իր սիրտը թաղած:
Տանը որ չէ՛ր համբերում, էս տեղարենք էր դուս գալիս, հորից, մորից քաշ-

վում, որ իր դարդը մարդ շիմանա, արտասունքը շտեսնի, ու էս թփի տա-
կին, էն աղբրի ղրաղին՝ էնպես քշված, գծված՝ գլուխը վեր դնում, արե-
գակի, իր շվաքի հետ խոսում, ու էս հալին նղղում, որ բալքի քնով էլա
իրան մի քիչ հովացնի:

Քյարամի, Աշղ Ղարիբի, Քեշիշ Օղլվի խաղերն ու պատմությունը՝ որ
Աշղները շէին պատմում ու հետն էլ իրանց սազը բան քցում, ուզում էր՝
էլ ո՛չ ուտի, ո՛չ խմի, գիշեր, ցերեկ մեկ սաղ էլ ինքը ձեռն առնի, սարե-
սար, աշխարքն աշխարք ընկնի, որ ինքն էլ էն օրերը քաշի, որ բալքի
իրան էլ Աստված մեկ էնպես յար, մեկ էնպես հրեշտակ ոստ բերի, որ
գիշեր, ցերեկ մոտին նստած, ո՛չ քնի, ո՛չ աչքը թերթի, հենց նրան մտիկ
տա, նրա գովքն անի, նրա հոտն առնի, նրանով կշտանա:

Վարդեվառի պասն էկել, օրը մոտանում էր: Վանու մեր՝ Սոնի խա-
թունը կոները վեր քաշած՝ սաղ շաքաթը ո՛չ աչքը քուն էր էկել, ո՛չ միտքը
զարար, պաշար էր, որ հագիր էին անում. բուղամա դրած դառներ, խաշած
հավեր, ձկներ շինել, հացի մեջ կոլուել էին: Քաթին, թերթին, լոշին, բո-
քոնին հո՛ ո՛չ թիվ կար, ո՛չ համար: Խունկն ու մոմը, գանձանակը վաղուց
էին առել, հաղիր արել, մատաղացու աշառի՝ միսն էկել, անկաջները կոխել
էր, էնքան իր քեֆին թողել էին՝ որ կանաչ խոտումը ման գա, շաղանա:
Ով մեկ զինքս ու ղարդ ուներ, էսպես օրվա համար էր պահում, որ քցի,
դուս գա, իր գլուխը աշխարքին, ալամին ցույց տա: Ով նոր շոր շուներ,
կարիլ էր տալիս, ով ձիու ուզում, Զահեկ հարսն, աղչիկ հո՛ ամսով առաջ՝ հարիր
էր առնում, յա փոխ ուզում: Զահեկ հարսն, աղչիկ հո՛ ամսով առաջ՝ հարիր
անգամ գլխրները շինել, աչքրները դնող դրել, հալու սուաջին հազար անգամ
կուշ ու ձիգ արել, էլ եղ շհավանել, էլ եղ քանդել, նեղացել, էլ եղ նորեն
շինել, իրանց պատկերին, գյովղին, շորերին մտիկ արել, իրար թաքուն
շհանց տվել ու մտքներումը հազար մեկ բան անց էին կացրել, թե ո՞ր
սարի ետևից, ո՞ր շուրի տակից իրանց սիրած ուզածը պտեր էն օրը լիս
ընկնիլ, որ երազումը էնքան նրանց տանջել էր, առաջներին ջիրիդ խաղալ,
իրանց յա խնձորով, յա վարդով խփել, որ իրանց մտրազը մի կատարվեր:
Ղուշ էր գլխրներովը թռել, նրանք նրա համար էին ա՛խ քաշել, հով էր
երեսներին դիպել, հենց իմացել էին, իրանց սիրածի շունչն ա. ծաղկի
հոտ էին առել, յա վարդ ծոցրները դրել, հենց գիտացել էին՝ նրա՛ հոտն
են առնում, նրա ձեռը ծոցրները դնում, նրան երեսներին կպցնում, էնպես
էր սիրտըները թափ տալիս:

Հինգշաբթի առավոտը ով Զրենդհեհ մտներ՝ հենց կիմանար, թե դաշտ
ու ձոր թե են առել, ուզում են, որ թռչին: Սպիտակ լաշակի ու կարմիր,
ալ քողի շողքը մեկ դհից էր արեգակի ու հովի հետ խաղում, թուր ու թվան-
17 Խ. Աբովյան, Երկեր

քի, յարազ ասպարիւնը՝ մյուս կողմից լսի հետ պեծին տալիս, փայլում, դար ու զուռնա, սազ, քյամանչա քարերին՝ էլ հոգի էին տալիս, վեր կացնում: Զահել տղերքը քյահլան ձիանոնց վրա՝ ուզում էին իրար կտրատեն, էնքան էին դոների, շուի երկննությունը շափել, ձիանոնց հոգին առել, որ հարսն օղլուշազ էլ մի շուտով դուս գա, մի ճամփա ընկնին, մի իրանց մուրազն առնին՝ իրանց հունարը ջահել աղչկերանցը շհանց տան, նրանց սրտին մի դիր գան ու հետո գնան Մաղկեվանք, որ իրանց ուխտն անեն, վարդեվուրի տոնը էնտեղ կատարեն:

Ով Հայաստանու սուրբ աշխարի մեծությունը, նրա դրախտանման գաշտերի հոտն ու համը, էն ծաղկափթիթ ձորերը, էն անմահական աղբըրների ջուրը, ու Հայոց անմեղ ազգի հաքուստը, ուրախությունը, խաղը, բարեպաշտությունն ու աստվածասիրությունը կամենում էր տեսնի, նրա գառը որդոց ազիղ երեսին նայի, մուրազն առնի, էս տեղ պետք է գար, Մաղկեվանքի ծերին պտի կանգնեք, որ իմանա՝ թե էս երկնանման բարձրությունից էին Հայք իրանց աշխարին մտիկ տալիս, Մասսա, Ալագյազի վրա խնդում, Նոյան տապանը, Լուսավորչու կանթեղը, սուրբ Գեղարդավանքն, էջմիածին ու խոր Վիրաբ միտքընեքը բերում, կրակի պես վառվում, արծվի պես թռչում, ամպի հետ բարձրանում, ջան ու արին ջրի պես մատաղ անում, որ իրանց լիս հողիցը շրկվին, շհեռանան, սուր տան, սուրը քաշվին, բայց էնտեղ ապրին, էնտեղ մեռնին: Սրանք էին, որ Հայկա վեհ սիրտը վառեցին, Վաղարշակ իրանց ծոցը քաշեցին, Տիգրանին թև տվին, Տրդատին Հռովմա ետ բերին, Վառձապուհի վսեմ միտքը բորբոքեցին, որ Հայաստան իմաստության տուն շինի: Սրանք էին, որ Մովսես խորենացին տեսնելիս՝ վերանում էր, Եղիշե պատմելիս՝ խոյանում, Վարդան, Վահան Մամիկոնյան արին վեր ածելիս՝ նոր հոգի առնում, Ներսես Շնորհալի, Ներսես Լամբրոնացի գովելիս՝ հրեշտակի լեզու ստանում: էլի սրանք էին, էս սուրբ սարերը, որ ջրհեղեղովն աշխարը քանդվելիս, Աստուծո աչքը մեր աշխարի վրա մնաց քաղցր, մեր աշխարն ընտրեց արդար Նոյի բնակության համար, էնքան ազգեր էլ, որ սար ու ձոր ոտնատակ տալով, թուր թրի տվին, որ մեր ազգի շվաքն աշխարքի երեսիցը կտրեն, իրանք փշացան, իրանք վերջացան ու էլի մեր սուրբ հավատը, մեր արդար Հայոց որդիքը՝ էս օր էլ կան, էս օր էլ իրանց օրհնքն ու լեզուն՝ սրտներումն, բերնընեքումն ունին, ու իրանց լավությունովը, աշխատասիրությունովը, խելոքությունովն ու հավատարմությունովը՝ ամեն ազգի սիրելի, ամեն երկրում գոված՝ կան ու կմնան ու իրանց ընտիր հոգին ո՛չ կփոխեն, ո՛չ կմոռանան:

էս երկնքի դոշն էր էս օր մեր ուխտավորների գալու տեղը: էլ գեղ չէր մնացել՝ որ տեղիցը պոկ չգա, էլ տուն չէր մնացել՝ որ ինչ ունի չունի,

թողա, էս տեղ դա: Ո՛ր ձորը մտնեիր էս օր, ո՛ր աղբրի վրովն անց կենայիր, որ նոր թամաշա, նոր ուրախություն չի՛ աչքիդ առաջը գա, ո՛ր քարի, ծառի տակիցն ասես, որ կրակի մուխը, սազի, խաղի ձենը՝ չէ՛ր վեր ըլում: Կարելի ա, բաղի քնթի մազ, ծուծը բարակ, գլուխը հաստ՝ մարդ ասի, թե ուխտ քնադիս՝ պետք է գլուխդ քաշ գցած, լալով գնաս, բայց միթե անմեղ ուրախությունը Աստուծո ընդդեմ ա, որ մարդ էսպես օրն էլ իր սիրտը կտորի: Հետին աղբատն էլ՝ էնքան պաշար էր վերցրել էս օր հետը, որ ամիս նրան հերիք էր, բայց նա իրան դարգումը չէ՛ր մենակ: Ամեն ուստ էկող էն յաբանի յադն էլ, թուրք էլ որ ըլեր, հենց աչքընեքովն ընկան թե չէ, պտի կանչելն, ուտացնելն, խմացնելն, էնպես ճամփու քցեին: Քանի՞ աղբատի աչք էս օր պետք է կշտանար, չէկողին էլ՝ իրանք էին զոռով իրանց սուփրի վրա քաշում, էկողը հո՛ գլխընեքի վրա տեղ ունեք: Ամեն մեկ կանաչ տեղ, ամեն մեկ աղբուր՝ նրանց մանգղիղն էր, նրանց սեղանը: Տեսածին պես իսկույն ջահել տղերքը ձիուց վեր էին թռչում, հարսն աղչկանը ուսուլով վեր բերում, շախմախ տալն ու կրակ վառելը մեկ սհաթվա բան էր, պաշարը հո՛ բեռնեքով, խորովածի շամփրները կրակի վրա էին դնում, իրանք կարգով նստեք, որը հացն էր փռում, որը աչքը շուտ, որը գինու գավը, որը խորոված հավը, իրար տալիս, հաց ուտելիս, ու հետը սազ ածում, խաղ ասում, պար գալիս:

— Ա՛խ՝ լավ աչք պտի, որ մեկ էլ էս սար ու ձորը տեսնի, — մեկ զմեկու ասում էին, — քանի՞ էսպես մեղ նման էկող գնացող տեսել, բարովել են սրանք, իրանք մնացել, նրանք գնացել: Քանի բերնընեքումս շունչ կա, մեր կյանքը վայելենք: Ա՛յ տղա ածա՛, դրա սուրբ բաժակին դուրբան, մեռած տեղս էլ կուգի որ գլուխումս ածեն: Երեսնեք՝ Աստված ինչ մուրազ ունիք, է՛ն կատարի. ծառա եմ սուրբ Պաղկեվանքի գորությունին, ո՛վ ա նրա դոնիցը դարդակ ետ դառել, որ մենք ետ դառնանք: Մերն էլ մեր ուխտատեղերը, մեր սուրբ խաչերն են մնացել, որ նրանք էլ մեզանից երեսները թեքեն, էլ ո՛վ մեղ ճար կանի: Հա՛ աչքներս լիս, մեր բանը խեր ա, էս ծիծեռնակը որ ծղկալով վորնեքովս թռավ, բարի նշան ա: Աստված տա՛ մի տեղ հասնինք, ուխտընեքս անենք, մատաղներս մորթենք, խունկ ու մոմ վառենք, քեֆ, քեֆ՝ էն ծամանակ պտի արած, էս ի՛նչ ա: Ա՛յ տղա՛ տո մի սազդ քոքի՛ր, տեսնինք՝ Աստված ի՛նչ տուն ա տալիս քեզ: Տո օխտ տարի սուրբ Կարապետի պասը պահել, ուխտդ կատարել, գնացել, դիլակդ տարի սուրբ Կարապետի պասը պահել, ուխտդ կատարել, գնացել, դիլակդ շհանց տո՛ւր, էլ ո՛ր օրվա համար ես պահում: Ահա՛ աչքներս լիս, ճանճը թռավ, աչքս շլում ա, հօփիկ որդե որ ա, ճամփորդ լիս կընկնի. անիծած ըլիմ՝ թե որ իմ դուռնանն էլ ըլի, չբաշեմ, չբերեմ, մեր գլխավերևը շնտապեմ:

Դուք էստեղ կացե՛ք, ես մի սարը նի ըլիմ, աչք ածեմ, որ խոսքս սուտ չի՛ դուս գաւ:— Մի քիչ վախտ անց կացավ թե չէ՛ մեկ էլ էն տեսան՝ որ երկու մարդի թևիցը բռնած՝ քարքաշան անելով՝ բերում ա: Արեգակը մի քիչ թեքվեց թե չէ՛, մեր ուխտավորքն էլ եզ ձի նստեցին: Ձիու վրիցն էլ մեկ խելիմ տեղ դեռ իրար գինի, մազա էին թավազա անում, սազ ածում, քեֆ անում, ձի քշում, ջիբիդ խաղում, թվանքի ու փշտովի ձենը հո՛ երկինքն էր հասել:

Իրիգնահոսվն ընկել, արեգակը արևմտի դուռն էր հասել, որ մեր ուխտավորների տուտը Մաղկեվանքա փեշը հասավ: Մաղկըների հոտն ու ալվան ունգները, աղբրների քշքշոցը ու դշերի ձենը՝ մարդի հոգին ջանիցը հանում էին: Շատը հենց ուխտատեղը տեսավ թե չէ, իսկույն ձիուցը վեր էկավ, ծունդ դրեց, աղոթք արեց, մեկ խելիմ տեղ էլ չոքեչոք գնաց: Էն անշունչ քարերն էլ աչք էին առել, ծիծաղում: Մողնուցը մեկ քանի վարդապետ, տիրացու էին էկել, որ ժամ ասեն, պատարագ անեն: Սրանք էլ պարկեշտությամբ դռանը կանգնել էին, էկողին աջըները տալիս, օրհնում էին, ու նրանց արևշատություն խնդրում: Կնիկ, աղչիկ, տղամարդ, մեծ, պստիկ էնպես էին իրար խառնվել, ինչպես գառն ու ոչխար: Քար չէր մնացել, որ ըլիվեին, հող չէ՛ր մնացել, որ երեսներին չքսեն, յա բերանները չքցեն. որը դոշին էր ծեծում, որը չոքած՝ աղոթք անում: Ամեն մեկ քարի հազար մոմ կար վառած: Էս էլ որ պրծան՝ էրիցը դուս էկան ու ամեն մարդ իր թաղարեքի հետ էր: Մեր մարդիկը վարդապետի մոտ գնացին, ջահելները իրանց դասթի միջում՝ ջուր էին բերում, կրակ վառում, հարսն աղչկերքն էլ իրիգնահացը պատրաստում:

Բայց ա՛խ՝ ինչ էս հագաղին մեր Վանու հալն էր, Աստված ո՛չ շհանց տա: Ինչ երեխությունից էնպես խուլ, մունջ՝ նրա սիրտը քրքրել էր, էս օր աչքի առաջին կենդանացել էր, հոգին տանում, ջանը հանում: Էն ո՞ր հրեշտակն էր նրա աչքովն ընկել, որ լիսը չբաղեր, խելքը չմաղեր: Ծամփի դեռ կեսը չհասած՝ հենց էջմիածնի դուռը հասան՝ ձիանը կատաղեցան: Մեյգանը լեն, թամբի վրեն, որ մեկ թվանք էլ չտրաքեց, քառասուն ձիավոր, որը մզրախով, որը ջիգով՝ իրար ետևից ընկան, թող ու գումանն արեգակի լիսը կալավ: Էն զզղուն կովումն էլ՝ էս կրակը չէ՛ր վառվի, ինչպես էս տեղ: Ո՛վ չգիտի, որ Ջրենդհեցի Հայերը կտրիչ տղամարդ են, ու ձիու դաշը բռածին պես՝ էլ ո՛չ սար աչքերները կգա, ո՛չ ծով: Էնքան տղամարդի միջում էլ, Վանու հատը մեկն էլա չկար: Յարաղ ասպարի շողքը աչք էր քոռացնում. նրա բոյն ու պատկերը՝ տեսնողի ուշք ու միտքը հետը տանում: Քցած ջիբիդը էլ դարդակ չէ՛ր անց կենում: Էս կրակված ժամանակին մեկ գել Սև ջրի դամշի միջիցը դուս պրծավ, հարիր թվանք բաց

էլավ, գյուլլեն տեղ չի՛ հասավ: Վանին ձին թոցրեց, թե ո՛ր հասավ, էլ չի՛ հայտնի, մեկ էլ որ էն թողակալած աչքը չի՛ բարձրացրեց, սար ու ձոր մեկ ծափ տվին, ծիծաղեցին, էլ եզ ձենըները կտրեցին, ինքը հո՛ տեղնուտեղը մնաց քարացած, կանգնած:

Նրա թմբրած աչքին էր տեսածը երազ թվում՝ սիրելի կարդացող, բայց օրը ճաշին երազն ո՛ւմ աչքը կգա: «Վանի՛, նեքսևիցը մեկ ձեն էր գալիս,— Վանի՛, քո սիրտը քանդողը էս անմեղ պատկերն ա, որ աչքը քեզ ա քցել: Հեր շունի, անմեր, եթիմ ա, էս աղքատ հալնորն էլ, որ դրան առաջն ա արել, բոբիկ ոտով տանում, իրեք օր ա տանիցը դուս ա էկել, որ դրան էլ տանի ուխտ, որ Աստված բալթի դրա մուրազն էլ տա, դրան էլ մեկ ճար ըլի: Մեկ շեն օջաղից էդ մեկ եթիմն ա մնացել, հերըմբըրը ցավով հինգ օրվա միջումը կոտորվել, քեռի, հորախպեր կովում, գյուլի առաջին փշացել, մալ դովլաթ անիրավի ձեռ ընկել ու դա, էդ անմեղ հրեշտակը դռնեդուռն ընկել: Վանի՛ մտիկ արա՛ դրա էն արդար երեսին, դրա լուսաթաթախ աչքերին, դրա վարդազնդ բերնին, ու թե սիրտ ունիս, եզ դառի՛ր, տե՛ս՝ քար ու հող ի՞նչ կրակ են ածում գլխիդ»:

Ա՛խ՝ քարը բալթի թե ոտն առնեք, եզ դառնար, բայց Վանին ո՛ր կերթար: Աղբյուրը առաջին էր քշքում, արեգակը ետևին պլպլում, Վանու սիրտը արեգակից էլ ավելի էր բաց էլել, բայց շուտով ամպերը գլուխ բարձրացրին, շուտով նրա հոգուն չոքեցին: Արտասունքն՝ աղբրիցն էլ ավելի էին զոռ տալիս, որ աչք ու սիրտ հովացնեն, բայց ներսի կրակն ու բոցը բողբոջ ցամաքացնում, ակը խավարացնում էին: Ի՞նչպես մոտանար, ի՞նչպես հեռանար: Ուխտավորների թողը քիչ քիչ մոտանում էր, ողորմելի երիտասարդի լերդն ու թոքը շորանում: Նրա տեսածը մեկ տասնը հինգ տարեկան աղչիկ էր, զորդ ա, շորսրը կտրատված, երեսն արևն էրած, բայց աչքը որ աչքին շառավ, հազար թուր սրտումը ցցվեցավ, ո՛չ սպանեց, ո՛չ դուս ճոթեց, որ մնացած հոգին ու ջանն էլ՝ նրա ոտի տակին տա:

Հալնորը՝ ճամփիցը բեզարած՝ քուն էր մտել: Հենց գիտես, երկնքի լիսն երեսին պտտում ըլեր, էնպես անմեղ, հանգիստ էր նրա քունը: Փարիխանը՝ (էս էր էն անմեղ հրեշտակի անունը՝) որ աշխարթումն էլ ոշով շունեք, էն ծերիցը սավահի, էն ոսկեթել գլուխը դրել նրա դոշին, մեկ ձեռով հով էր տալիս, մեկ ձեռով ջրի հետ խաղում: Նրկնքին նայելիս՝ հենց գիտեիր՝ նրա հոգին շնչի հետ դուս ըլեր գալիս, որ Աստանից խնդրի, էն հալնորի շվաքն էլա՝ իր եթիմ գլխիցը պակաս շանի: Էնպես սաստիկ ձին քշելով էլ էկել էր Վանին, բայց ջարդված ծերունին ոչինչ չէ՛ր իմացել, Փարիխանն էր ձենիցն իմացել, որ էկողը Հայ Քրիստոնյա պտեր ըլի: Էլ չէ՛ր վախեցել, չէ՛ր իր բարի հոգեհոտ քունը կտրել, մազն երեսին էր քաշել,

չունքի գրեհնը գրակ էր, ու մոտովն անց կենալիս՝ բեղափիլ ունքի տակիցը աչքը մի պատեց, որ վանու ոտն ու ճամփեն բռնեց: Խոսք բաց անեք, լեզուն չէ՛ր բռնում: Տեսնում էր՝ որ էս էն պատկերն ա, որ իրան գիշեր, ցերեկ տանջում էր, լիս չէ՛ր ընկնում, բայց երեսին մտիկ անդին էլ չէ՛ր համար-
ձակում, շունքի երկունն էլ ջահել, երկունն էլ դարձր՝ էն ի՞նչ անսիրտ, անօրեն մարդ պտեր ըլիլ, որ անտես, անճանաչ աղչկա՝ օրը ճաշին՝ բաց աչքով մտիկ անի, ո՛ւր մնաց, հետը խոսա: Հայի արի՞ն չէ՛ր նրա սրտումը, որ էսպես անօրենք բանը բռնի: Զրին մոտանար, վախում էր, թե ջիվան Փարիխանը ահու՛ իր վաստակած հորը վեր կացնի, քնահարամ անի, ու նրա էկած ճամփեն, նրա կերած կաթն անփօթի: Հոգին վառվել էր, աչքը սեպցել, ոտնեղը քարացել, ձեռները թուլացել: Ծարդ որ կորուխց, ծիու չի-
լաճն առավ ձեռը, մեկ քարի վեր թիկը տվեց, ձեռը դռշին խաշեց ու էս բայսփին ասեց:

«Ի՞նչ արի, ա՛խ ինչ արի.
Ձեզ ա՛յ սարձր՝ ի՞նչ արի.
Թե մեղք ունիմ, հոգիս ա՛ռ,
Արի՛, հրեշտակ իմ՝ արի՛:

Սրտովս գնում ա՛ ա՛խ՝ արին.
Ո՛չ շար գիտեմ, ո՛չ բարին.
Աշխարս ա դառն, ու խավար.
Հոգիս, մարմինս ի՞նչ արին:

Ա՛խ սառն է, սառ էս գետին,
Զիգյար շունի, մեր սրտին
Թուր ա խփում ու տանում,
Մեր թողը տալիս է՛ս գետին:

Ո՞ւմ ամեմ դարդս՝ որ լսի,
էլ ցավս ուրիշի եղ շասի:
Թո՛ղ՝ սիրտս մենակ խավարի,
Հասրաթ մնա Քո լսի:

Կանաչել են սար ու ձոր.
Ծս եմ ա՛խ՝ քո ուխտավոր.
Գու էլ թե ձենս չե՛ս լսիլ,
Թո՛ղ սպանեն ինձ սար ու ձոր»:

Ո՞ւմ անկաջն ընկներ էս ձեռը, որ սիրտը փուլ չի գար: Փարիխանի էրված սրտի յարեքը բաց էլան, աչքը քցեց երկինքը էն անմեղ կույսը ու էլ լիմացավ՝ թե ի՞նչպես բերնիցը դուս էկավ:

«Յարեքս էլ եղ բաց էլան,
Ա՛յ իմ կորած ծնո՛ղք ջան՝
Զոր հոգն ինձ հմար՝ ա՛խ փակվեց,
Աստղերն ձե՛ղ հմար բաց էլան:
Մթին, անտե՛ր՝ սուք ու լաց
Թողեց աշխարս՝ քո մեռած
Սրտի համար, որ տանջվիս.
Էլ ի՞նչ ունիս, գուխդ լա՛ց:
Ա՛խ սրբի պես ջուր արա՛,
Մրա ոտի հողն ֆուխա՛րա,
էս Քրիստոնեն էլ շըլի:
Ա՛յ հող ինձ էլ ջուր արա՛:
Անցվորական՝ ի՞նչ ես սրում
Թուրդ ու սիրտս կարատում.
Փշի՛ր, էս սհաթն հոգիս տամ՝
Որ ո՛չ հրում ա, ո՛չ սրում»:

Էս խոսքը դեռ բերնումն էր, որ ուխտավորների տուտը բաց էլավ: Ըն-
լանք ա որ գետինը մի քիչ դրմբդրմբաց, հալևորն էլ քնից կշտացել էր, ոտ-
նաձեռը որ անկաջն ընկավ, աչքը բաց արավ: Ուխտավորներին տեսնիլը,
գրակը վերցնիլը ու ձեռք դեմ անիլը մեկ էլավ, որ մեկ ողորմություն տան:
Հարիր տեղից որը ուտելիք, որը թասը, որը փող դեմ արավ: Վանին ուզում
էր՝ իր բուրբ ջանն էլ նրան տա. չէ՛ր համարձակվում: Հալևորն էն ա, տված
բաների վրա մխիթարվել, օրհնում էր, որ գնացողների շատ փայն անց
կացավ: Վանու ոտը տեղն ու տեղը շորացել, ո՛չ առաջ էր գնում, ո՛չ եղ,
որ մոր աչքը նրան առավ: Նա էլ էս էր ուզում, շինքը ծոկ, մնացել էր
բարացած:— Հա՛ ուզում ես՝ որ դրանց էլ հետըներս տանինք՝ Վա՛նի ջան,—
որ մերը բերան բաց չարեց, քիչ պրծավ, ոտներն ընկնի, մոր դռը համ-
բուրի:— Քո խաթրը ե՞րբ կկտորեմ՝ արևիդ մատաղ: Վե՛ր կաց բա՛բի ջան՝
վե՛ր, էդ երեխեն էլ հետդ բե՛ր, ի՛նչ պատկեր ունի, հենց իմանաս, Աստուծո
գառն ա. յարար ո՞ր ջրատար հերնըմերն են քեզ կորցրել, ա՛յ անմե՛ղ երե-
խա՛՝ երեսիցը հենց իմանաս՝ լիս ա վեր թափում: Ա՛խ՝ հենց իմանաս՝ իմ
կորած Հոփսիսինն ըլի,— ասեց աստվածասեր կնիկը, աչքերը սարերին

քցեց, հալեորին մեկ ուլախի վրա դնիլ տվեց, Փարիխանին իր գավակն առավ, Վանու արտասունքը շորացավ, քյահլան ձին թև առավ, թռավ: Փարիխանի ամեն մեկ գլուխը ժած տալիս, յա աչքը բանալիս, ուզում էր սար ու ձոր քանդի, տակ ու գլուխ անի, ընկերներին հո՛ ջրիդի տակին՝ քիչ էր մնացել՝ որ սպանի, որ մեկն էլ ա իր հավանածին մտիկ չանի, աչքով չտա, տամարն կրակի պես էր տալիս, աչքերը կայծակ էր թափում, բայց հենց Փարիխանին տեսնում էր թե չէ, յա մոտովն անց կենում, ոտ ու ձեռք թուլանում, շունչը բերնումը մնում էր կապված: Սար ու ձոր յա երեսին վարդի պես բաց էին ըլում ծիծաղում, փայփայում, յա հենց իմանում էր՝ թե երկինք, գետինք կատաղեցան, իրար պտի ուտեն, Վանուն էլ հետը էսպես հազար միտք սրտովն անց էին կենում, նրա արինը սառցնում, կամ վառում: Ուր տեղ որ էլ վեր էին գալիս, նա երեխի պես յա ծուլըծուլ էր ըլում, յա ջրի դրաղի, քարի վրա կանգնում, աչքերը գնում, խելքը մաղվում: Ա՛խ՝ առաջին սե՛ր, ո՞ր կրակը էնպես կերի, կփոթոթի, ո՞ր թուրը էնպես լերդախորով կանի, ինչպես դու:

Ո՞ւմ Մաղկեվանքի սուրբ սարը, նրա փշաժ ծաղիկները, նրա երկնանման գլուխը՝ էնպես կքաշեր, կտաներ, ինչպես Վանու սիրտը: Ճամփեն դառել էր նրա համար՝ մեկ տարվա ճամփա, ո՛չ պրծնում էր, ո՛չ հատնում: Գեջգանգեջ հենց սարի դոշը հասան թե չէ, Վանին որ շոքեց ո՛չ, խելքը գլխիցը գնաց. չէ՛ր իմանում՝ թե յարաբ իրա մուրազն էլ տեղ կհասնի, թե չէ՛: Ով խունկ ու մոմ կվառեր, մատաղ կմորթեր, նրա սիրտն էր մատաղ դառել, նրա շունչն ու լեզուն՝ խունկ ու մոմ: Իրիգունը որ կրակի ծուխը, ճրագների լիսը, քամու սլալոցը, ջրի քշքոցը, մութն ու խավարը, աստղերի ծիծաղը, ծաղկների բուրվառը՝ իրար շի խառնվեցին, նրա հոգին էլ էնպես խառնվեց, էնպես իր ներսը տակ ու վեր արեց: Խալիսը՝ բեզարած՝ քուն էր մտել. Վանին էնքան իր սիրածի երեսին նայեց, որ մոր հետ քուն մտավ, հալեորն էնքան էր օրհնել նրան, որ քար ըլեր, կծաղկեր:— Ինձ արևշատություն մի՛ ուզի՛ր՝ ա՛յ ծեր. պապի,— ասում էր մտքումը, արևս էլ քո ձեռին, ջանս էլ, էս խավար սիրտը մի բաց արա, էդ արդար ձեռովդ մեզ մի օրհնի՛ր, մեզ ձեռ ձեռի տո՛ւր, հետո ե՛ս հոգիս հանեմ էդ քո մնացած օրերը մխիթարեմ:

Կիսնյակն Ալագյազի ծերիցը աչքը բաց արեց. Երևանու դաշտի երեսին ծովի պես կանգնած բուլը սիպտակեց, դառավ լուսակամար: Գիշերվան ցողն հազար տեղից վովոռում, փլփլում էր: Վանու աչքին էնպես էր երևում՝ թե երկնքիցը քուլա քուլա լիս էր վեր գալիս, հրեշտակի ձեռն էր լսում, խընկան ծաղիկ հոտ առնում: Փարիխանի էն ցողաթաթախ, լուսակոլու երեսին

մեկ էլ որ մտիկ շարեց, մեկ էլ էն անմեղ պատկերը՝ որ շունչը քաշելիս՝ շտեսավ, ուշ ու միտքը գնաց: Ինքն էլ շիմացավ՝ թե ի՞նչպես տեղից վեր կացավ, հեռացավ, բայց հենց մի քիչ ոտը փոխեց, հենց գիտես մեկը փեղիցը քաշեց, եդ բերեց, էլ եդ Փարիխանի մոտ շոքացրեց: Թե ինչ բերնիցը դուս էկավ, ինքն էլ շիմացավ, բայց ով սիրտ ունի, նա կիմանա, նա կցավի:

«Կիսնյակ՝ ի՞նչ ես դուս էկել,
Կանգնել, աչքդ բաց արել,
Որ իմ խավար սիրտս մաշես,
Ա՛յ երեսիդ մեռնեմ ես:
Քեզ ստեղծողն, լիս տվողն,
Որի ոտի ես եմ հողն,
Անշունչ տեղովդ, որ քեզ տվեց
Լիս. իմ շունչս ո՞ւր քաշեց:
Ա՛խ՝ մեկ աչքդ բաց անես՝
Տեսնիս իմ հալն, էլ եդ խփես.
Ա՛յ իմ սրտի դու քանդող՝
Քանի՛ քնիս, քա՛նի՛ օ՛խ:
Մեռնիլն ինձ ի՞նչ քյար կանի,
Դեռ քեզ շասած իմ սրտի
Խորհուրդն, ի՞նչպես հողը մտնիմ.
էդ լիս երեսիդ մեռնիմ:
Արինս սրտումս ցամաքեց,
Երբ աչքդ քնին քեզ տվեց,
Թո՛ղ՝ երազում ա՛խ՝ տեսնիմ՝
Քեզ իմ դոշիս՝ ու փշվիմ»:

Վանին չէ՛ր իմանում՝ թե ձեռը մոր անկաջն էր ընկել, անասա աչքը բաց արել ու մտիկ անում, որ տեսնի, վերջն ի՞նչ կըլի: Չէ՛ր ուզում որդու էն քաղցր ձեռը կտրիլ տա: Ողորմելի երկտասարդը էնպես կսկծու որ նղղաց ո՛չ, գլուխը իրան իրան ցածացավ, հենց իմացավ քար էր՝ որ երեսը վրեն դրեց, բայց՝ ի՞նչպես սասանած վեր թռավ, երբ Փարիխանը ոտը քաշեց:— Վանի ջան՝ մեր տունը քանդեցիր, մեր անունը բեղնամ արի՛ր, էդ ի՞նչ հալի ես՝ քո մերը մեռնի,— ասեց ողորմելի կնիկը ու որ վրա չի՛ թռավ, որ որդուն եդ բերի, շունքի սա Փարիխանի ոտի շորշոփը որ շառավ, հենց որ իմացավ՝ հոգին էլ հետը քաշեցին, մեկ ախիցն ավելի՛ էլ բան շասեց ու իմացավ՝ հոգին էլ հետը քաշեցին, մեկ ախիցն ավելի՛ էլ բան շասեց ու Լորնըվեր ընկավ: էս ձեռնըծորը, ոտի շփլիցը Վանու հոր անկաջն էլ ըն-

կարմիրը կապեմ, հետո հողը մտնիմ: Արդարն արդարին կսիրի, եթմին պտի սիրտն առնիս, օրն ուրախացնես, մալ ու դովլաթ ի՛նչ զատ ա, երբ սիրտը իր ուզածը չի՛ ճարի, իր դամաթին ոաստ չի՛ գա: Սա՛րբը, ձո՛րբը, ա՛յ սուրբ Մաղկեվանք, ա՛յ Մայր Աստվածածին՝ ա՛յ Հայոց լիս աշխարհ, լիս հավատ, դուք սրանց քոմակ ըլիք, սրանց արևը պայծառ պահե՛ք, ես մեղավոր եմ, սեւերես:— Ասեց բարեգութ հերն ու երկու զավակին էլ խտիտն առավ:— Քո մուրազն էստեղ պտեր կատարվիլ՝ Վանի՛ ջան, — մերը աչքը երկինքը քցեց, երեխեքանցը դռշին կպցրեց:— Հոփսիմես նո՛ր գտա, փառքը շատ ըլի՛ Աստված. որդիքս էլ եզ ջխտվեցին, էրնակ իմ աչքին, իմ արևին, էլ ի՛նչ դարդ ունիմ: Սո՛րբ Մաղկեվանք՝ թող՝ արտասուենքս քեզ ասի, թե սիրտս ի՛նչ հալի ա: էսպես հրեշտակին ճարողը, որ դո՛ւ մեզ ոաստ բերիր, դո՛ւ մեզ բաշխեցիր, էլ ի՛նչ դարդ կունենա աշխարհումս: էկե՛ք, ձեր ջանին մեռնիմ, էկե՛ք, ձեզ մի՛ դռշիս կպցնեմ, սիրտս հովանաւ Աստված՝ ինչպես տվի՛ր, էնպես պահի՛ր:

Սուրբ աղոթարանը հենց էն ա կարմրատակել, ճկճկում էր, որ մեր սիրահարքը առաջին անգամը իրանց օրումը կարող էին իրանց մտքումը հաստատ ասիլ, թե ինչ իրանց սիրտն ուզում էր, ճարեցին: Երկուսն էլ ամոթու, սիրով՝ կրակ էին դառնել, վըռնել, աչքըները գետինը քցել, սիրտըները ծածուկ իրար գլխով պտիտ էին գալիս: Առավոտու աստղն ու հովը՝ հազար տեսակ լիս ու հոտ նրանց երեսովն, շնչովն էին տալիս, ու նրանց բերնի ու սրտի անուշ հոտը ծաղկներին, սարերին, վերջ ամենայնի երկնքին տալիս: Լեզվով ե՛րբ կարեին ասել, երբ կհամարձակեին, ինչ որ նրանց մտքովն անց էր կենում: Նրանց ուզածը էս սհաթին, յա մեկ խոր քարափ էր, յա մեկ մութը մեշա, կամ մեկ հով՝ ծառի քուզա, կամ մեկ ծաղկավետ ջրի, աղբրի դրաղ. չաչիր, չիման՝ որ ձեռ ձեռի տված նստին, ո՛չ խոսան, ո՛չ ծպտան, ո՛չ ուտեն, ո՛չ խմեն, հենց էնպես իրար նայեն, իրար սիրեն՝ ու ծառ ու թուփ, խոտ ու ծաղիկ, ջուր ու քամի՝ նրանց վրա խնդան, նրանց հետ ծիծաղին: Ա՛խ՝ ո՞վ չի առաջին սերի համը տեսել, հարարաթն իմացել՝ որ էլ երկարացնեմ: Ո՞ր անմեղ սիրտը չի՛ վկայիլ՝ թե էս երկնային կրակը, որ սֆթա մարգի հոգին վառում ա, մարդ՝ երկրումը ման գալիս, երկընթացումն ա իրան կարծում: Քունը սազ ու քյամանչա յա դառնում, միտքը վարդ բացված, անմահական դրախտ, ապառաժ քարն էլ սիրտ ա առնում՝ մեզ ավետիք տալիս: Սիրտդ հազար բան ա ուզում՝ սիրելուդ համար անի, ասի, լեզուդ, ձեռդ չի՛ գորում, շատ անգամ մարդ տխրում, սարե սար է ընկնում, թե տեսնի՛ սիրելին էլ կը գա, նրա վրա կցավի՛, նրան միտքը կբերի՛, թե սար ու ձոր իրան կուտեն: Ամսով հետը նստած վախտն էլ, որ պետք է հեռանաս, հազար անգամ սիրտդ քաշում, երեսդ ինքն իրան շուտ

ա գալիս՝ որ մեկ էլ եզ դառնաս, մեկ էլ սիրելուդ շունչն առնիս, ոտը համբուրես:

էս հալումն էին մեր անմեղ սիրահարքը, որ հանկարծ, մեկ էլ որ աչքըները չի՛ բաց արին, ողջունի՛ ձենն ընկավ անկաջները, ու ինչպես մեկ խոր, անուշ քնից երկուսն էլ վեր թռան, երբ մոտըների կանգնողները՝ գլխերը մոտացրին՝ որ ողջուն տան, ողջուն առնին: «Ա՛խ՝ թե էս մտքով էին առաջին մարդիկը ասում, «ողջոյն տո՛ւմ միմեանց ի համբոյր սրբութեան», հրեշտակ էին նրանք, ու ո՛չ մարդ, երկուսն էլ մտքըներումն ասեցին: Գիշերվա ժամը, պատարագի կեսն էլ անց էր կացել, մատաղների աղն օրհնել, պղնձները վրա էին դրել, եկեղեցին դառել էր լիս, խնկի, կնդրկի հոտը հոգի էր թմրացնում, մեր սիրահարքն էստեղ կանգնած՝ ոչինչ կնդրկի հոտը հոգի էր թմրացնում, մեր սիրահարքն էստեղ կանգնած՝ ոչինչ էլի մտավ իր անուշ երազը: Նրանք մինչև վերջը՝ է՛ն էին տեսնում, որ մեկ լուսաթաթախ հոգի՝ անմահական հոտով, վարդապսակով զարդարված՝ նրանց գլխին պտիտ էր դալիս, նրանց սիրտը հեռը տանում, նրանց աներևութաբար ասում՝ որ արդար սերը աշխարհիցս չի՛, երկնքիցն ա էկել, որ էլի մեզ երկինքը տանի, թե մենք նրա սրբությունը անարատ, անխախտ պահենք, մեր սիրտը շարին շտանք: էս երազումն էին՝ որ բիրդանքի խալխը իրար գլխով դիպավ, նրանց զարթացրեց: Ժամի մեջտեղը մեկ ձեն էր դուս գալիս, որ ավելի հոգու ձենի նման էր: Հազար թաքուն խորհուրդ, հազար գալիս, որ ավելի հոգու ձենի նման էր: Հազար թաքուն խորհուրդ, հազար մուրազ, խնդիր, մեղք էստեղ էին լիս ընկնում: Վանու, Փարիխանի զար մուրազ, խնդիր, նրանց միսը սրտաց, խելքները թռավ: Բայց էս խորանունն էլ որ չտվին, նրանց միսը սրտաց, խելքները թռավ: Բայց էս խորանունն էլ որ չտվին, նրանց օրհնում, գովում, սրբի կամքը հայտնում էր, թե հըրդավոր ձենը՝ նրանց օրհնում, գովում, սրբի կամքը հայտնում էր, թե «էնպես սեր ոսկեգրով ա երկնքումը գրած՝ երբ մարդ սրտին կհետևի, և ոչ մալի՛ կամ գովվաթի, աղքատի աչքը կսրբի, և ոչ շենին էլ կխղճացնի, սիրով կանի, խղճին, եթըմին կբախտավորի, ու ո՛չ շենին էլ կխղճացնի, սիրով սերի գինը կիմանա, ու ո՛չ փողով, դրամով կառնի»: էս ձենը ընկնավորի խոսքն էր՝ սիրելի՛ կարդացող. դու լավ գիտես՝ որ նրան հոգին ա տուն տալիս, նրա ասածը միշտ ճշմարիտ ա ու անպատճառ կատարվում ա: Ի՛նչ կերպով, էդ իմ բանը չի, որ հարցնեմ, Աստուծո հրաշքը անքննելի ա, ես ո՞վ եմ, որ իմանամ, բայց դու լավ գիտես՝ որ ընկնավորի հոգին ա խոսում, ու ո՛չ բերանը:

Ժամը դուս գալով էր, որ խալխը կրկին իրար գլխով դիպան. էլ պատ, էլ քար չէ՛ր մնացել, որ շհամբուրեն, երեսները շքսեն, շատ հարսն ու աղջիկ իրանց դռի շարքն ու ճտի գինքսն էին էստեղ, էստեղ՝ դանձանակի տեղակ կեր դնում: Քանըսի, ա՛խ՝ քանըսի սիրտը սհաթի շարխի պես տպապում էր, վեր դնում: Քանըսի, ա՛խ՝ քանըսի սիրտը սհաթի շարխի պես տպապում էր, երբ էն ջրի տակն էր դնում, որ օջոռքիցը նրա վրա յա կաթում, ում մուրազը

զարգանդեցին ու քսանից ավելի ձիավոր, փիաղա Քարաքյամա թուրքները պլոկած՝ յարադ ասպաբ՝ կրակին տալով՝ վրա թափեցին: Աստված ո՛չ շհանց տա. սար ու ձոր ոտն առան, որ փախչին, պրծնին, բայց մեր ողորմելի ուխտավորների համար ո՛չ փախչելու տեղ կար, ո՛չ ծածկվելու. անիւրավ կրակն էլ՝ նրանց աչքերը բռնում, հարամուն պահում էր, իրանց լիս քցում: Էսպես վախտր կիմացվի՝ թե տղամարդն ո՛վ ա, ո՛ւմ դիտումը խելք կա, կռնումը հունար: Ում էն շորշոփն դիպչեր, էնպես վախտին, հոգին էլ հե՛տը կտար, բայց Աստծուն փառք, թվանքի դյուլեն անկաջին քավելով՝ որ անց չի՝ կացավ, քաջն ոես Կարո ասլանի պես տեղիցը վեր թռավ ու ընչանք թուլին ձեռնե ձեռը կհասներ, նա էլ իր դասթեն հագրեց ու տասն ընչանք շքաշեց, թուր էր՝ որ յրկուսում էր, արին էր որ շիթկում, ծկլակին տարոպե շքաշեց, թուր էր՝ որ յրկուսում էր, արին էր որ շիթկում, ծկլակին տալիս: Աստուծո ողորմությունիցը մեր տղերքը մեկ տեղ էին, թուր ու թվանք գլխավերները՝ ծանրիցը քաշ:— Տղերք՝ ձեր արևին դուրբան՝ մենք ուխտից, սրբի դռնիցն ենք դալիս, էս անիծածները՝ թուլությունից, հարամությունից: Տվե՛ք, ջարդեցե՛ք՝ սրանց էկած ճամփեն քռանա: Ով իմ գլուխը սիրում ա, իմ հացը նրա աչքը բռնի, թե ձեռը եղ քաշի: Գեղամիջին են սրանք ղոշաղ, շունքի ձեռներս կարճ ա, էսպես տեղն ո՛վ կհարցնի: Հարաքյաթ արե՛ք՝ ձեր ջանին մեռնիմ: Քարերի տակը մտե՛ք՝ օղլուշաղներիդ մեղ արե՛ք. թե մենք կկոտորվենք, էն ժամանակը նրանց ճարն էլ՝ Աստված: Ես ձեզ չսեցի, ամա էս էլ մեկ ջոկ քեֆ ա, մեկ քանի շուն էլ ա կաստկացնենք, թո՛ղ՝ մեռնինք, սրտըներումս էլ ա դարդ չի՛ մնալ: Իրեքը առաջիս թավալ են տալիս, ձեզ տեսնիմ, Մարավ աղբրին էլ մեկ օր թուրք մատաղ անենք, մեկ վրա չի՛ բարկանալ, չվախի՛ք:— Էս ասողը ոես Կարոն էր: Նա որ էս սրտին էր էն ծեր տեղավ, վանին ու նրա իգիթ ընկերները ի՞նչ հալի կըլեին: Քսանից ավելի էլ սրանք էին. բոլորը ջոկովի տղերք: Հայն արինը աչքը շանի, թե չէ սար ըլի առաջին, չի դիմանալ: Կրակը հենց էն սհաթին ոտնատակ տվին, երբ հարամին վրա տվեց, ու ամենը մեկ քարի տակ մտան: Թվանքի գյուլեն կարկտի սլես էր վեր թափում: Հարամին հենց իմացավ՝ թե բիրադի վրա տալովը՝ նրանց հախիցը կգա, բայց աչքը դուս էկավ, ինքը մնաց կրակումը, բաց տեղը, գյուլի առաջին: Իրան քցածը քարին էր դիպչում, մեր տղերքանցը՝ նրանց գլխին, կամ դոշին: Եղ դառնալ չէ՛ր կարելի, շունքի շորս կողմը փակել էին: Բոլորն էլ պտի մատաղ ըլեին՝ որ էս հաղաղին մեկ բարակ ձեն ա՛խ քաշեց, ծղրտաց ու մեկ թարաքյամա ուրախ ուրախ ձեն տվեց,—ես իմը ճարեցի, դուք ձեր գլուխը լաց էլե՛ք: Մարգարին էսպես խնձոր մեկն էլա դեռ փեշքաշ չի՛ արել: Ով լաց էլե՛ք: Սարգարին էսպես խնձոր մեկն էլա դեռ փեշքաշ չի՛ արել: Ով ձեռին ճար ունի, հետս գա, դրանցից մեկ խեր չի՛ ըլիլ: Էս խոսքերի մի-

ջովն էր մեկ բարակ, կտրված ձեն գալիս. —Վա՛նի... Վա՛նի... ա՛խ... ինձ տարան... ո՛վ ինձ ճար կանի...

Վանին Ջանգին էլ ընկներ, ի՞նչ կճարեր: Կատաղածի պես դյուս էլավ: Ռես Կարոն ու մյուսները հարամու ոտն էին ուզում կտրիլ, ի՞նչ կիմանալին: Տարաբախտ երիտասարդը թռավ, ո՛ւր. ինքն էլ չէ՛ր գիտում: Հարամու որը կոտորվել, որը փախել էր, որ մեր քաջ ուխտավորը գեջղանգեջ՝ քարերի տակիցը դուրս էկան, կրակ վառեցին, բայց գիշերը խավալ, Ջանգին կատաղած, ձոր ու քարափ՝ խոր, ծառ ու ջանջալ ամեն տեղ բռնեց, Փարիխանն ու Վանին, խալխի աչքի լիսը՝ կորած, բաթմիշ էլած, ո՛ւր գնային, ո՛ւր գտնեին: Բղբրմելի հերը՝ որ Վանի չէ՛ր ձեն տալիս, գլխին տալիս, ջրատար մերը, որ Փարիխան չէ՛ր կանչում, քարերին ծեծվում ու լալիս, սար ու ձոր հետքները սուք էին անում, կրակ վեր ածում:—Սարեր՝ գլխիս քանդվեցեք, քարեր՝ հոգիս հանեցե՛ք, թո՛ղ ես էլ ա՛խ քարացած էստեղ մնամ: Ինձ թաղե՛ք: Վանի՛՝ արի, ջանս հանի՛, քեզ տամ հոգիս, ու Ջանգվի միջին իմ գլուխս ես թաղեմ, էլ լաց ու սուք չսեմ: Վա՛նի՛՝ ա՛խ աչքս դուս հանի՛. ջանիդ մեռնիմ, ո՛ւր տանի էս ջուրն ինձ: Էս հողն ի՞նչ անի, որ մնացինք անորդի: Ո՛չ ջուրն ա ձենս՝ ա՛խ՝ լսում, ո՛չ քարն իմ ցավս իմանում, ես եմ ուզում, սիրտս ճոթեմ, ձեռս բռնած շեն թողում:

ԹՈՒՐԲԻ ԱՂԶԻԿԸ

(Զոռություն կրոնի)

Ամառն էկել էր, սիրտս էլի մթնել: Տարվան ո՛չ մեկ ժամանակը էնքան ինձ չի՛ տանջում, ինչպես ամառը: Զմեռվան ցուրտը, բուքը, սառը եղանակը, շանգը՝ դորդ ա՛՝ ծանր են մարդի համար, բայց հենց արեւը մեկ քաղցրը աչքով որ մտիկ շանում, բոլոր տխրությունը, բոլոր մեր սրտի մթուցը աչքով որ մտիկ շանում, բոլոր տխրությունը, բոլոր մեր սրտի մթությունը երկնքի հետ պարզում, անց ա կենում,— ու ո՛վ չգիտի՝ որ ցուրտը մարդի մարմինը պնդացնում, զորացնում ա: Ո՛վ չգիտի, թե ո՛րքան հիանալի ա աշխարհ, ի՞նչպես ա մարդիս հոգին քաշում, վերացնում, գլարթացնում, երբ գարնան դովարար հովը փչում, սար ու ձոր իրանց մահվան քնիցը վեր կացնում, ձին ու սառից հալցնում, նոր հոգի, նոր կյանք տալիս բոլոր բնությանը: Ո՛ւմ սիրտը չի՛ վերանում, զարմանում, աչքը ծուլիս բոլոր բնությանը: Ո՛ւմ սիրտը չի՛ վերանում, զարմանում, աչքը ծուլիս բոլոր բնությանը փանջարեն բաց անելիս՝ տունը անմահական հոտով ա լցվում, օթախը՝ երկնային լուսով, անկաջը՝ հազար տեսակ ձենով, աչքը հո՛ էն ալվան ծաղկներն ու կանաչ խոտերը որ չի՛ տեսնում, 18 հ. Արսլյան, Երկեր

Ներկայիցը կրակ էր վեր թափում, երկիրը տաքացած պղնձի պես ոտիս տակը կրակում: Ամենը քուն էին մտել, որ ճաշվա շոքն անց կենա: Բաղի մուշա կամ ջուր կրող էին մնացել էս մեռլատան բնակիչն ու շունը քաշողը, որ իրանք էլ գերեզմանից դուս քաշած հարիր տարվան մեռլի պես շունը ու ոտնկ կորցրած՝ կամ կիսաջան ոտը ոտի առաջն էին դնում, կամ մեկ քարի վրա նստում, շունը քաշում, գտակները վերցնում, քրտինքները սրբում, կամ թե ա՛խ ու ո՛խ քաշելով, դես ու դեն տմբտմբալով, օրորվելով իրանց ճամփեն դնում:

Իմ բախտիցը թագավորական բաղի դուռը բաց էր: Մտա ներս, բաղմանշուն գլուխ տվի. սուտ, որ ինչ ա, շքարկանա ու ծառին, քոլին մտիկ տալով, ընկա դարձրու, որ կարծիք շտանի, թե բան կողոպտանամ: Հասարակ մարդիքը ի՛նչպես արդար են ու պարզամիտ: Էնպես էի անում, որ իմանա՝ թե ես մեկ գիտուն մարդ եմ, դնացել եմ, որ սար ու ձորին մտիկ տամ, յա սիրտս բացվի, յա մեկ նոր շնորք վեր առնիմ: Բոլոր մճանա էր: Աստված որքան ողորմած ա, որ մարդիս էնպես սիրտ ա տվել, որ փոքր բանով էլ, իսկույն ից տրամոթյունը ցրվում, միտքն ուրիշ տեղ ա քցում: Օգոստոս ամիսը, հավողի ճթերը հազար տեղից կախ ընկած, ես էլ մրգի գերի, փորի գերի, ո՛վ ըլի, որ սրտի ծերը չէրի: Քարափի տակի ընկուզի ծառն ու հավողը աչքիս տակն էի առել, ու դեմը գնում, դեմը աչքս եղես, շորս կողմս քցում, որ տեսնեմ, թե բաղմանչին հո չի՞ գալիս, ծառերի տակին հո մարդ չկա, որ ինձ տեսնի: Հարամ ըլի էսպես ահն էլ, էսպես իշտահն էլ: Մեր չկա, որ ինձ տեսնի: Հարամ ըլի էսպես ահն էլ, էսպես իշտահն էլ: Մեր չկա, որ ինձ տեսնի: Զրհոր ա. ձեն տաս ձեն չի՞ տալ. ինչ տիլ ու ախպ միջիցն փորը փոր չի՞, ջրհոր ա. ձեն տաս ձեն չի՞ տալ. ինչ տիլ ու ախպ միջիցն էլ հանես, իստակես, էլի մյուս օրը իրան իրան կլցվի, ընչանք տերը հանգը հուսց կանի: Ինչ և իցե, աչքդ ուզածդ շտեսնի, թե չէ՞ սիրտդ՝ շաքուջն առած, գլխիդ կանգնած ա, կտաս, շնորհակալություն չանիլ, չե՛ս տալ, գլուխդ կպատուվի. լավն էն ա, որ մարդու ո՛չ աչքը բան տեսնի, ո՛չ սիրտն ուղի: Ամա էգ էս աշխարքումը ո՛չ պատահել ա, ո՛չ կպատահի: Քանի աչքը բաց ա, փակ չի, մեջքդ լեն, շինքդ վրեն, ինչբան ուտես, էնքան կուզես:—

Ա՛խ ի՞նչբան խոր ա մարդիս սիրտը, ի՞նչբան անքննելի, անիմանալի: Մեկ բուռից առաջ կրակ էր գլխիս վեր թափում, դետինը բերանը բաց արել, ինձ ստում, ամպ ու կայծակ փորումս հազար տեղից տրաքում, լերդս ու թոքս կրակ տալիս, հիմիկ բոլորն, բոլորն կտրվեց, վերաջացավ, գարնան օրվա պես պարզեց, լուսացավ, երեխությունս միտս ընկավ, բաղմանչին տուն մտավ, հավողի շաղ շաղ, սև սև ճլմկոտած ճթերը ցրվեցին սրտիս հոքսն ու ցավերը, ու նստած տեղիցս, ընկուղու տակիցը հարիր անգամ շինքս երկարացրի, էլ եդ քաշեցի, ծղուրդ էլա, ծղունկ էլա ու, Աստուծո փառք, մարդ շտեսավ: Պատիկ ժամանակս բոստան շատ էի կտրել, քա-

նաքոցոնց ավելի անունը հո՞ Երևանումը տանձագող են կանչում: Տանձ ըլի հավող ըլի. հեսաբի բան չի՞, ատամներիցդ չե՛ն իմանալ, փորիցդ չե՛ն հարքենիլ: Բայց վա՛յ նրան՝ որ փորձանքի կպատահի, կերածն էլ, մարսածն էլ քթովը կհանեն: Երեխե՛ք, ձեզ եմ ասում, ձեր արևի՛ն դուրբան՝ արածս չանե՛ք, թե չէ կփոշմանեք:

Բոստան գող գնալիս, կամ տանձ գողանալիս՝ դորդ ա, քոթակ շատ էի կերել, ամա էլ եդ մոռացել: Երեխին շաքար տուր ձեռը, թեկուզ հարիր անգամ գլխին բուցիկ, հարիր փետ էլ ոտին խփի, էլի մեկ սճաթից հետո ցավը կմոռանա, բերանը կբաղցրանա: Ամա մեծին ի՞նչ անես, որ էսպես չահելություն անի: Սիրիր չեն տանիլ հավողի խաթեր, ամա վրեն կծիծաղին տեսնող լսողներ: Թո՛ղ՝ ինձ վրա ծիծաղին, որ ուրընները վախին, չամաչին: Հազար անգամ թուր մուր, մեկ անգամ օրինակ տո՛ւր. էս մեկը շատ բան կտեսնի, քանց մեկ կարաս խրատ, մեկ ջլլալ դաբըհասթ:

Մատներիս ծերերը դառել էր ինձ համար թաղուանի թև. յավա՛շ, յավա՛շ փեշերքս էլ վեր քաշեցի՞ որ թփի, բոլի չդիպչի, չխշշա, ուտուղով վեր էկա ու հավողի բարունակի տակը մտա: Եզովբոսի աղվեսը ինչպես էր իր ագռավի պանրին մտիկ անում, էնպես էի ես էլ իմ հավողի ճթերին նայում: Բայց վաղը անկաշ շունի, որ խաբվի, ով ուզենա քաղի, պետք է ոտները հանի, ծառը նի ըլի, սատանական էսպես բարձր էր՝ իմ սիրուն, իմ ուզած հավողի վազը: Լերդս կատիկս էր թռել, շունըս բերնիս դեմ ընկել, թուքս շորացել, երեսս թան դառել, էլի անիրավ փորս իր գուռնեն էր փչում ու նեքսեկիցը հարայ տալիս, գոռում, դոռում: Դես ու դեն մեկ էլ աչքս քցեցի ու յալահ՝ վազնըվեր շուրալվեցի, ինչ կըլի, կըլի՝ մտքումս ասեցի: Ձեռս ճթին հասավ, ջանս դող ընկավ, ամա բանը որ թարս գա, սատանեն ի՞նչ անի, մահանեն ի՞նչ: Կոթին էի դու տալիս, գիլեքն էին լալիս. դվաթս էի փորձում, ճիթը սաղ սաղ հալում: Ա՛խ էն հաղաղին թե մեկ շխալիկ (դանակի կտոր) էր ձեռս ընկել, հազար անգամ կպաչեի, ճակատիս կդնեի, ու ալմազ թրի հետ չէի փոխիլ, էն էլ չկար, սատանին նալաթ: Տո սատանեն ի՞նչ անի, ինձ մեկ ասող ըլի. էսպես ա, լեզվըներս սովորել ա, մենք գոփում ենք, սատանին դմփում: Ախր ո՛վ շուղիլ, որ մեկ դոթուր էջ էլա ունենա, որ ընկած տեղը, բեռը նրա քամակին դնի, ինքը դինջանա: Շատն էլ հո՞ իրանք էլ են վրեն նստում, իշին բզում, թեկուզ ոտին անի, թեկուզ գլխին, թեկուզ տրտինգ, թեկուզ տրինգ: Իշի քամակը բարակ, նստոգի ոտները երկար, էլ ի՞նչ կուզի թամբ ու օրգանգու: Փալան էլ չըլի, բանդ երբմիշ կըլի: Դու քո բանը տե՛ս, ես իմ հավողը քաղեմ, քեզ չթաղեմ. բանս շլոր էր, ճթի կոթը գոռ. քիշ էր մնացել էն շար ահաթը, հավողի վազը անիծելով վեր գայի, սատաներս բերնումս եռացին — ա՛խր բարկացած էի չէ՛... Աչքդ բարին

տեսնի, դասարն իր մսին էնպես վրա չի՝ թռչում, ինչպես ես իմ ճթին. բայց սև ըլի էն ճիթն, ինչպես սև էր. իմն ինձ հասավ, դուշմանիդ գլխին չգա: Փխ բանն էսպես ա, ինչքան ծածուկ էլ մարդ գործում ա, էլի էնպես ա իմանում, թե իր շվաքն էլ ա իրան ուտում, ինչպես իմն ինձ կերավ:

Հենց ատամս ճթի կոթին հասավ, հենց մեկ դրճուացրի թե չէ, թուփը որ տակիս բեշաֆիլ շիշաց ու մեկ թրփթրփոց անկաջս շքնկավ, ճութն իր տեղը մնաց կախ ընկած, ես գետնի վրա՝ գլուխս շքնած էնպես կոլովեցի, վեր ընկա: Գետինը որ պատռել էր, ինձ ներս տարել, անիծած ըլիմ, թե էնտեղ էլ՝ խունկ ու մոմ չէի՝ առել, վառել, ծխել, մխել, յա չի՝ շոքել՝ սատանին ուխտ արել՝ որ ինձ պրծացրեց. շունքի սատանական գործքի եղևիցը ման էկողը սատանի դուռը պտի գնա, որ սևերես շմնա, ու սև: սպիտակին չի՝ սիրիլ. սպիտակը սևին, է՛րնակ իմ սև օրին. էս օր սատանի աչքը քաղցր էր ինձ վրա: Հա՛ կա՛ց ու քեֆ արա՛, — հենց իմանում էի, թե ինձ կապեցին, թողեցին, երեսս մուր քսեցին, գլխիս շոք ածեցին, աչքերս սևացել էր, ոտներս քարացել, բայց ամեն դոսթ, դուշման էն բարի սհաթին ուստ գան, ինչ ինձ ուստ էկավ. եղ մտիկ տամ, տեսնիմ որ մեկ գոմփոռ ուստ գան, ինչ ինձ ուստ էկավ. եղ մտիկ տամ, տեսնիմ որ մեկ գոմփոռ շուն մեկ սև կատվի՝ հե՛տ ածավ: Գե՛, հա՛ կա՛ց ու շախտե՛վախսե կանչի՛ր. թփերն էլ հետս ծափ տվին, ցնծացին, ծառերն էլ վրես ծիծաղեցին, տնազ արին, որ մեկ եքա մարդ՝ մեկ կատվից էսքան վախճացավ, լեղապատտ էլավ: Հենց նրանց չորու էլի՝ ոտ ու գլուխ հավաքեցի, էլի իմ վաղիս խտտեցի ու գլխին նստեցի: Կատվի՛ց... շանի՛ց... մարդ վախճանա... կերած հացը հարամ չի՝ էնպես մարդի: Ա՛խ սիրելի՛՝ կատուն ո՛վ ա, շունն ո՛վ. փիս մարդի խղճմտանքը, խղճմտանքն ա իրան շանգոտ, իրան՝ կծում, փիս գործքի փրին նալաթ: Ատամներս իրանց բանը տեսան, փորս իր մորազն առավ, ունկս տեղն էկավ, հանաքն անց կացավ, բերանս քաղցրացավ, չանս դինջացավ: էլ ա՛հ ու դող շունեի, ուզածս արել էի, մեղքս գործել, չանս դինջացավ: էլ ա՛հ ու՛ էլի ինչպես մեկ մարդ՝ բանից քեխաբար, վազին էլ՝ չէի մտիկ անում, որ իմ արդարութունը կարծիք չտա — ընկա էլ եղ սարնըվեր, սարնըրուս ու էկա մեկ կանաչ տեղ նստեցի, աչքս թուրքերի գյուղանիս քցեցի: Ա՛խ՝ ի՛նչ կըլեր որ չէի՝ արել, ու տուն գնացել:

էլ եղ շոքը զոռ արեց. տաք քամին երեսիս փչեց, սրտիս շոր քամին լերդիս ու ջիգյարիս, էլ եղ տրորեց, էլ եղ միտքս ու սիրտս՝ ինչպես մեկ կատաղած ծով իրարոցով քցեց: Քարափի բրջերը մեկ կողմիցս էին գլխու ները բարձրացրել, լուռ, մոռնչ մտիկ տալիս, գլուխս փրեղանաքարերը առաջիս լուկել, պապանձվել, շոր, էրված, խորովված սարն ու ձոր՝ մեկն իր մեռած գլուխը ցույց տալիս, մյուսն իր ճոթառծ սիրտն ու դռը՝ կաղքի, թուրք, ղզլբաշ, օսմանցի մեկ կողմիցն էին թվանքի, թուփի գլուխին

զոռ տալիս, գոռում, հայ, վրացի, օս, փշավ, իմերել մյուս կողմիցը՝ իրանց կրակը բաց արել՝ էկողին չարդում, մոտանողին գյուլլախորով անում, հասնողին՝ յա գլուխը փորը խրում, յա իրան սաղ սաղ բերդը քաշում: Ղշղրուն, հարայ հրոցը, ձենը ձորը անկաջ էին խլացնում: Սար ու ձոր դրմբում, դրնգում, մարդի ուշ ու միտքը գլխիցը թոցնում էր: Որի մազիցն էին բռնել քաշ տալիս՝ որի թևիցը ձգում կախ տալիս, որը որդու եղևիցն էր լալիս, որը գլխին վեր հատում՝ սիրելուն տանելիս: Դառն ժամանակ, դնաս, ո՛չ եղ գաս:

Գյուղսանումը ֆոր են փորում: Հալբաթ մեռել պետք է թաղեն: Թուրք ըլի, Աստուծու պատկեր չի՞, մեռելին տեսնողը բաս սո՛ւք շանիլ, կծիծաղի՞: Նրեն նաշը դուս էկավ: Մուլիքն առաջին տխուր, գլխրները կախ քցած՝ գնում են: Շարական, ժամ չե՛ն ասում, բայց ա՛խ, ինչպես են գլխրներին ծծում, ի՛նչպես կոտապ կոտապ դալիս, իրանց ջարդում, սպանում: Մեկը մաղերն ա ցրվել՝ ձգում, պոկում, մեկը դռը բաց արել՝ կտրատում, իր միսն ու արինը վեր ածում, ու ամեն մեկ սրտաքոթին, գլխին տալիս՝ քարերն էլ են ձեն տալիս, դարդանդում, մղկտում, քարափներն էլ: Մեկը դեմը պար գալիս՝ խանչալ ու թուր հանած, ձեռին բռնած, դեմը ընկնում գետնի վրա, մեյդի առաջին թավալ, թավալ տալիս, ոտ ու գլուխ քարերին ծծում: Մեկը բայաթի կանչում, երեսը դուս ճոթում, մեկը գլուխն առել՝ վազում, որ քարափնըվեր ընկնի, չե՛ն թողում, ձեռիցը բռնում, եղ քաշում: Նաշը ֆորի բերանը հասցրին. Ա՛րարի՛՜ ի՛նչպես լուվեցին բուր: Մուլեն աղոթք ա անում. աղոթքը բերանն ու սիրտ փակե՛ց, դարդ ու կրակն հանգցրե՛ց. չէ՛. ո՛վ սաղացրեց, ո՛վ բժշկեց էս րուպեի միջումը: Մեռելի հոգու համար աղաչանք են անում. ի՛նչ ազգ իր աղոթքին էնպես արի, էնպես ճիշտ, էնպես ջերմեռանդ ա, ինչպես մահմեդականը: Մուլեն կարգը կատարեց, պրծավ, մեյդիդ գերեզմանն են գնում, ով անկաջ ունի, թո՛ղ խլանա. էս լացին, էս արտասունքին, էս կակծալուն, էս մղկտալուն քարը չի՞ դիմանալ, խաղաղութուն հոգուդ՝ հանգուցյա՛լ մարմին, ա՛յ իմ պատկերակից հողածին: Հավատներս մեկ չի՞, սիրտըներս հո մեկ ա, մեր ժամը չէ՛իր գալիս՝ մեկ երկնքի տակի, մեկ երկրի երեսի էիր հո ինձ հետ կենում, ման գալիս՝ մեկ երկնքի տակի, հոգիդ հո իմի՛ցն էր: Տերտեր չի՞ քեզ թաղում, մուլեն էլ հո աղոթք անում, չի՞ հայհոյում: Խաշ, ավետարան չկա վրեղ, միևնույն հողի տակը չե՛ս մտնում, ուր որ ես էլ պտի մտնեմ: Խունկ ու մոմ չե՛ն վառում, չե՛ն ծխում, մկամ ա՛ջք չի՞, որ վրեղ լալիս ա, սիրտ չի՞, որ քեզ համար էրվում ա: Բաս ես քա՛րի պես պտի քեզ նալիմ, որ քրիստոնյա եմ, ու աչքս չսփե՛մ: Գնա. ո՛վ մեղ ստեղծել ա, էն բարի Արաբիլը՝ որ քեզ էլ ինձ հետ իր լուսովը լիս էր տալիս, իր քաղցր աչքի տա-

կին պահում, քեզ համար էլ ունի տեղ, բնակութուն, որ քո՛ վարձքն էլ տա: Երկնքի վարձքն ու փառքը բարյաց համար ա: Թե բարի էիր, չե՛ս կորչիլ: Գնա՛, երկիրը քեզ էլ մոր պես անփորձ կպահի մինչև գալստյան օրը:

Բայց ա՛խ՝ մեռլատերերը հո գնացին, հոս ար ու ձոր դինջացան. էս ի՛նչ նոր ձեռն ա, որ անկաջս ա ընկնում, սիրտս խորովում: Երազ չի՛ տեսածս, օրը ճաշ, արեգակն առաջիս: «Անա (մայր) ջան, անա՛ գոզմ անա, ջանմ անա՛. աչքերիցս արին ա գնում, սրտումս կրակ ա վառվել, ի՛նչ կըլի, որ Աստված հոգիս առնի, որ յա քեզ՝ մեկ էլ տեսնիմ, յա հողը մտնիմ, պրծնիմ: Անա ջան՝ անա՛, կրակ ա վեր թափում գլխիս, ձեռնս լսող չկա. գու էդքան մոտիկ, ինձ մեկ ջան ասող, հալս հարցնող չկա: Ձեռնս անկաջդ ա ընկնում՝ աղիդ ջան, դու էդտեղ էրվում, ես էստեղ. բայց ա՛խ՝ իրար սուբ լսում ենք, իրար չե՛նք կարում տեսնիլ: Ա՛խ՝ ընչի՞ չի՛ աչքս քոռանում, ընչի՞ չե՛մ գետինը մտնում: Աթա՛ (հայր), անխաֆ աթա, ճամփեդ քո՛ն ըլի: Աթա. էս ո՛ւր բերիր ինձ, էս ո՛ւր քցեցիր ողորմելուս. էս ի՛նչ թուր ցցեցիր սրտումս, որ կտրատում ա, բայց ա՛խ, վա՛խ, չի՛ սպանում, չի՛ վերջացնում, որ քո երեսիցը, քո դառն երեսիցը քո անաստված ձեռիցը պրծնիմ մեկ օր առաջ, ու ես էլ էս մեռելների դաթարումը պարկիմ... Աթա՛... աթա՛... անա՛, անա՛... հարա՛յ... դա՛թ...»:

էս ձեռն էր՝ որ շոքի բերանն ընկել, սար ու ձոր մզկտացնում — էն էլ է՛սպես ժամանակին, է՛ս սհաթին, որ դուռը տեղիցը չէ՛ր ետում. ծառերի տերևները՝ հենց իմանաս՝ շորացել ըլին: Ու ի՛նչպես խորհրդավոր ձեռն — ի՛նչ անիմանալի խոսքեր: Գերեզմանից չէ՛ր գալիս, լավ էի իմանում: Աչքս վրիցս թռել՝ սքացողին պտրտում, ման էր գալիս, բայց քարափները որ ձեռն չէին տալիս, չէ՛ի իմանում՝ էրերն են ինձ խաբում, թե իմ միտքս էսպես մոլորած, շվարած մնացել էի, որ աչքս ընկավ թագավորական բաղի դիմացի խարաբեքանց վրա, որ գյուղխանիցը երկու ոտ հեռու չի ըլիլ: է՛նպես տեղից է՛սպես ձեռն, որ իսանաորդին մտիկ անիլ էլ չի՛ ուզիլ: Զենց իմանում էի քաշկեր են խարաբեքանց միջին թախ կացել: Աչքիս դեռ չէ՛ի հավատում, որ դեջդանգեջ տեսա, որ մեկ ջան քարերի միջին նստած՝ դեմը գլուխն էր ծեծում, դեմը դռը կտրատում: Մեկ էլ որ լավ մտիկ արի, ու անկաջս ինձ քաշեցի, բոլոր կարծիքս վերջացավ: Ո՛վ ըլի, թո՛ղ ըլի՛ սրա դարդը ընչանք չիմանամ, չե՛մ գնալ ըստեղանց, ասացի ու թև առա: Բայց ի՛նչպես ճամփա գտնիլ. բաղը մեկ դուռն ուներ, դեմը գնայի, պտի կրկին քաղաքը մտնեի ու բաղնաների գլխովը գայի էստեղ հասնեի. ընչանք էն վախտը բալթի նա գնացած ըլեր: Զետո՞... հո շատ օր պետք է մաշվեի, տանջվեի, որ նրա դարդը չիմացա: Բալթի թե նրա դարդը իմիցն

ավելի՞ էր: Ցարալուն յարավի սիրտը թեզ կհասկանա: Երկու պստիկ դուռն էլ կային, ամա կոխպած, ո՛ւմ ասեմ, ո՛ւմ խնդրեմ: էլի երեխութունս միտքս բերի. թե գող էլ կանչեն՝ ասեցի մտքումս՝ դողովթունը հո արել ես, պատովն էլ թոհի՛ր, ընչանք եղևիցդ կհասնեն, դու էլ հո ոտն ունիս, ձեռք էլ հետը, յա փախի՛ր, յա կպի՛ր. մեկ ճիթ հավողի խաթեր հո մարդ չեն սպանիլ: Ասիլն, անիլը մեկ էլալ: Ընդհանր բաց էլավ. լավ էր, որ ոտս չկտրվեցավ, շունքի պատը բավական բարձր ա: Ոտս էլ որ կտրվեի, չէ՛ի իմանալ, ջանս էնպես տաք էր: Մեկ քանի լոք էլ որ տվի, խարաբեքն առաջիս կանգնեցին. իմ սքացողին աչքս տեսավ. բայց իրեք գոմփոռ շուն էնպես վրա էկան ինձ, որ ուզում էին երեսս վեր բերեն: Շան հետ վազուց էի բազումը հեսաբս դրստել ու իմ օրումը շանից չե՛մ վախեցել, չե՛մ էլ վախենալ, բայց ում ուզում էի, ալբեալ գյում էլավ:

Ռսի սերթուկը հաքիս, շապկեն գլխիս, երեսս անմիրուք, ես տղամարդ. խաշապաշտ, նա աղչիկ մահմեդական, բաս ի՛նչ կաներ, որ չէ՛ր փախչիլ: Բախտիցս քարեր շատ կային. շները դեն արի, խոկեցի, էս խարաբի առաջին՝ հասա, կանգնեցի, բայց հիմիկ եմ իմանում արած գծովթունս ու դարզանդում. մահմեդականի, ասիացու տանը օրը ճաշին աղչկա եղևից ընկնիս էնպես դրազ տեղ, ոսի շորով՝ ո՛վ պետք է ձեռը բռնի, որ տան տերը փորդ վեր ածի, յա գյուլլեն սրտումդ ցցի. քի՛չ ա պատահել: Քաղաքումը դաբուլ չե՛ն անիլ, հայ քրիստոնեն չի՛ տանիլ, ո՛ւր մնաց շոլումը, էն էլ մահմեդականի տան: Ի՛նչ անես, բանը բանիցն անց էր կացել, ես դասն առաջին կանգնել, շլինքս ծռել, շորերս էլ որ հին ըլեր, հենց կիմանային հաց եմ ուզում, յա ջուր:

Բա՛ջմ (քույր իմ), սկսեցի թուրքերեն ասիլ ու գլուխս տան դըռնովը ներս տանիլ, բա՛ջմ, թե չար մտքով ըլիմ էստեղ էկած, ո՛չ էսպես գյուռ, էսպես մեկ բուռը հող աշխարքումն ինձ փայ ըլի: Զայ եմ, եվրոպացի չեմ, քո երկրացի, քո համշարի, մեկ հողի, մեկ ջրի ողորդ: Քո կսկիծը, քո ձեռն ինձ էրեց՝ բա՛ջմ. ջանս ուզես, քեզ կտամ, գլուխս ուզես՝ կծախեմ, ես չե՛մ էկել, որ քեզ ինչմիշ անեմ, քո յարափալու փարալու սրտին դհա ավելի ցավ հասցնեմ: Իսանաորդին, որ իսանաորդու սուքը տեսնի, ու դարդ շանի, արտասուները տեսնի, ու ինքն էլ լաց չըլի, ձեռը, էն ողբալի ձեռը լսի, ու ինքն էլ հետը չմղկտա, նա էլ ի՛նչ Աստված կունենա, ի՛նչ հոգի, ի՛նչ հավատ: Քո դիմը ու մասաբը գիտենա, ա՛յ, էս երկինքը՝ որ գլխերներիս կանգնած ա, էս արեգակը, որ մեզ լիս ա տալիս, էս հողը, որ մեզ մեկ օր երկուսիս էլ պտի թաղի, բաջի՛ Աստված, երկինք վկա են, որ ես ուրիշ մտքով չեմ առաջիդ կանգնել: Կուզես՝ դուռդ վրես փակի՛ր, թե ամաչում ես, յա վախենում, կուզես՝ թո՛ղ՝ ես գնամ, դրազ կանգնիմ, երեսդ կալ, աչքդ

փակկիր, ու հետո տեղանց էլա ինձ ասա՛, ինձ պատմիր քո սրտի ցավը, թե ձեռիցս գա՛ բա՛ջի, Աստուծո սուրբ անունը գիտենա, կմեռնիմ, քեզ մեկ ճար կանեմ: Ասա՛՝ գլխիդ դուրբան, առա՛, երեսս ոտիդ տակը: Հենց իմանում ես, ամեն շալ բան օ՛ճ ա, որ կծի, ամեն պսպղուն բան թո՛ւր ա, որ կտրի: չէ՛, ես էլ մալոք եմ, հոթնըմոր, քեր ու խալոթ տեր: որդի, օղլուշաղ շունկիմ, ամա մարդ հենց օղլուշաղ պտի ունենա, որ սրտումը գութ ըլի: Թուր խրեա սիրտս, չե՛մ հեռանալ, քարով ինձ հետ ածես, չե՛մ ձեռք վերցնիլ, դուռը վրես հետ անես, էս շոլումը կմնամ, էս օր շասես, էս գիշեր էլ կմնամ, մինչև քո ցավը չիմանամ, չե՛մ հեռանալ, չե՛մ գնալ: Թե եթիմ ես, արի՛, քեզ պահեմ, թե հիվանդ ես, թո՛ղ դամ քեզ ծառայեմ, թե չէ, էդ ջահել, ջիվան հասակիդ, էսպես օրը ճաշին, էս շոքին, որ ջանավարը բնիցը չի՛ դուս գալիս, զուշ տեղիցը չի՛ ետում, դու նստել, սուք ես անում, ա՛յ իմ սրտի քանդող՝ ի՞նչպես էդպես ձեներ լսեմ ու հանգստանամ: Թե քո հավատը շունիմ, քո պատկերն ունիմ, թե թուրք չեմ, հայ, քրիստոնյա, մկամ թուրքին Աստված կա, հային չկա՞: Թե տղամարդ եմ, էն դուց ես քաշվում՝ բա՛ջի, ա՛ջքի լիս, շար տղամարդը, վատ հոգին ցերեկը, լուսով, էսպես չի՛ գալ մարդու դուռը, էսպես չի՛ աղաչիլ: Դարդդ ասա՛. թե էլ ինձ տեսնես քո օրումը, թուր ա՛ռ, ինձ սպանիր, ինձ կրակը դի՛ր, էրիբ: թե ձեն տամ, ո՛չ մեկ էլ էս օրին հասնիմ, քո ցա՛վը տանիմ, չե՛մ գնալ, չե՛մ գնալ, ոտդ կհամբուրեմ, գլխովդ պտիտ կգամ. ասա, որ իմանաս՝ թե մե՛նակ քո ազգի սրտումը չի՛ Աստված ոահմ, ջիգյար ստեղծել, հայ քրիստոնեան էլ սիրտ ունի, հայ քրիստոնեան էլ ցավ կիմանա: Ասա՛, գլխիդ մեռնիմ էս թաղածների սաղաղին ասա՛, ինձ մի՛ մաշիր, մի՛ սպանիր:

Ինձ էնպես էր երևում, որ երկար վախտ մտքի հետ կոպում ու չէ՛ր իմանում՝ թե օտար մարդը, քրիստոնեան ի՞նչպես թուրքին քոմակ կանի, որ էնպես միմյանց հակառակ են, միմյանց հավատի թշնամի: Բայց հետն էլ տեսնում էր բալքի, որ բերանս չէ՛ր մենակ խոսում, սիրտս էլ, աչքս էլ ինձ համար չե՛մ ասում, օձն էլ իր թույնը կթափի, երբ լեզուն ուղիղն ասի, ո՛ւր մնաց աղամարդին, է՛ն հային, է՛ն դառը հարաղին, որ երկուսի սիրտն էլ՝ կրակի պես էրվում էր: Սուտ են ասել՝ թե ասիացի կինը մարդ տեսնելիս՝ ուզում ա, նրան կտրատի, աչքն ու հոգին լավ իմանում են, թե ի՞նչ պատու ա կանեմում իրանց հալալ սիրտը հարամացնի, իրանց ամենեղ հոգին դատնացնի: Ասիացի կինը հրեշտակ ա, սուրբ հոգով մոտացիր, սրբի պես կանանս նրան, օձի պես սողա, նրա աչքը բոց ա, շունը կրակ, ձեռք թուր, նա քեզ կէրի, նա քեզ կկտրատի, նա քեզ կտրորվի. ես էսպես եմ տեսել, էսպես տեսա էս օր էլ, նհախ տեղ չեմ իմ երկրացի:

աղչիկ, կինարմատի՛ գոփում: վատ հոգին ամեն տեղ կա. շոտտ պտուղը ամեն ծառի վրա:

— Զեր խաշին դուրբան՝ ա՛յ հայ քրիստոնյա. ձեր ժամի հողին երեսս մատաղ՝ ա՛յ անծանոթ դարիբ,— գեջդանգեջ սկսեց իմ ցավալից աղչիկը, իմ սիրուն թուրքի աղչիկը, գլխին տալ, գոռալ, ծնկին վեր հատիլ, ասիլ.— Ա՛խ՝ էն ի՞նչ բերան էր, որ ձեզ օրհնեց, որ էդպես ազգ ունենաք, էդպես հավատ, էդպես եկեղեցի, էդպես սուրբ օրենք: Հենց մե՞ղ էր Աստված իր աշվատ, էդպես եկեղեցի, էդպես սուրբ օրենք: Հենց մե՞ղ էր Աստված իր աշվատ, էդպես սուրբ հանել, մեզ անիծել, որ էնպես օրենք ունենանք, է՛նքիցը քցել, իր սրտիցը հանել, մեզ անիծել, որ էնպես օրենք ունենանք, է՛նք պես հավատի ծառայենք, որ ո՛չ ծնող ա հարցնում, ո՛չ որդի, ո՛չ սեր, ո՛չ կարգ, ո՛չ աղոթք, ո՛չ պսակ: Անա՛մ ջան, անամ (մեր) երաբ որ որդիդ կրակումն էրվում ա, փոթոթվում, երաբ որ դժոխքն ամեն սհաթ շանգերը քցած, ինձ ուզում ա տանի, ուտի, փշացնի, դու էլ իմանո՞ւմ ես, քո սուրբ, քո ազիզ երեսին դուրբան: Տունդ աշքիս առաջին, տեղդ տասը գազ հեռո՛ բայց ա՛խ՝ վա՛յ... գազան հեր ա Աստված ի՛նձ ոաստ բերել, որ ո՛չ սիրտ ունի, ո՛չ գութ: Հայվանն իր ճուտին սիրում, պահում ա, նրա ցավը քաշում, նա ինձ է՛ստեղ ա բանդը, կրակը գցել, էրում, տանջում, քեզ էդտեղ՝ տանից, տեղից հեռացրած՝ դուս արած՝ իմ կարոտովս քե՛զ մաշում, խորովում, քո ազիզ սիրովն իմ սիրաս անշեջ բոցի մեջը քցել՝ սպանում: Քո տան դրոնիցը դու ես ինձ մտիկ տալիս, քեզ ու քեզ կտրատում, էս խարաբիցը ես եմ քո շվաքին նայում, նվաղում, օրը հազար անգամ դժոխք ու անդունդ մրտնում, մաշվում, էլ եդ դուս գալիս, մղկտում, վղլթում: Դուռը գամ, դու չե՛ս ինձ մոտ թողալ, հարևաններդ կտեսնեն, դու գաս ինձ մոտ՝ սար ու ձոր բերան կանեն եդ կասեն ու մեր անգո՛ւթ հերը, մեր անօրեն դահիճը թե իմանա, քո արինը ինձ կներկի, իմ մարմինը քեզ կդառնա գերեզման: Ընչի՛, ընչի՛ ինձ աշխար բերիր, ինձ կյանք տվիր, որ իմ կյանքն էլ էսպես խավարի, քո արեն էլ: Ո՛չ երկինքն ա մեր ձենը լսում, ո՛չ երկիրը մեր առաջին ճաքում, ո՛չ հրեշտակ մեր հոգին առնում, ո՛չ սատանա մեր տուն ու տեղը կրակ տալիս, ո՛ւր գնամ, որ քեզ մոռանամ, ո՛ւր ըլիս, որ ինձ չերկես, ո՛ր աշխարքում, ո՛ր պուճախում: Թե շունինք, թռչինք, սար ու ձոր ընկնինք, թո՛ւր շունինք, որ մեր սիրտը մենք ճոթենք, վեր ածենք. վե՛ր ածենք, որ մեր արինակեր հոր աչքը մեկ օր կշտանա, մեկ օր շար սիրտը հովանա, մեր սև օրը վերջանա, նրա սև հոգին գինջանա: Դանակը կոխեմ ջիգյարս՝ ա՛նա ջան, բաս մեկ ա՛խ էլա չբաշես, մեկ ձեն էլա շտաս, ո՛նց մանիմ հողը, ո՛նց թաղեմ իմ գլուխը: Հե՛ր, հե՛ր՝ ո՛ր շար սհաթին արևի լիսն հողը, ո՛նց թաղեմ իմ գլուխը: Հե՛ր, հե՛ր՝ ո՛ր շար սհաթին արևի լիսն աշքիդ ընկավ, շունը էս աշխարքի օդի հոտն առավ, որ էդպես ջիգյարդ քարացավ, սատանեն էկավ, սրտումդ բուն դրոն, քո սիրտը դժոխք դառավ,

քո միտքը անշեջ կրակ, որ ո՛չ մոր սուք ա իմանում, ցավում, ո՛չ որդու կսկիծ, արտասունք տեսնում, սիրտը մրմնջում:

Ինքը դուռն երեսիս հետ արած թողել գնացել ա, հաց ու կերակուր ինձ համար լեղի, էն էլ ա ձեռիցս խլել: Ասավոտը մթնն մուխը գնում բազարը, ըհգունը մթնն մուխը՝ մորած, փրփրած գալիս, ու ածղահաց օձի պես պատից, դռնից հոտ քաշում, որ տեսնի՞ թե հո մարդ չէկել էստեղ: Հայ քրիստոնյա, քո հավատին, քո անումին դուրբան, քո խաչը, քո սուրբ հավատն ա քեզ պահել, մեկի հալթաթ մեկ սառը ջուր ես տվել, որ նրա խերը առաջդ ա էկել, թե չէ քունն էր թուրը, քո կյանքն էր թվանքը: Գնա՛, հեռացի՛ր՝ թե քո արևը, քո Աստվածը, քո սո՛ւրբ հավատը, իմ էրված օրն ու ումբը կսիրես, <թե> իմ մեկ սհաթ ումբը քո աչքին քաղցր ա: Գնա՛, հեռացի՛ր. թո՛ղ՝ էս հողը, էս խարաբեն, էս գյուղականն ըլին իմ գերեզմանը, իմ պահարանը, իմ դժոխքը, իմ տանջանքը: Հալթաթ մեկ օր էլա մեկն ու մեկը կքանդվի, ինձ տակով կանի: Հերս շարասիրտ ա, անգութ անողորմ, վրես չի՛ լար: Մերս հեռու, տանից դուս արած, օլքից, ալամից, դովում գարդաշից դեն քցած՝ որ վրես սուք անի: Իմ սուքը՝ ես պետք է անեմ, իմ հողը՝ ես պետք է տամ գլխիս, իմ մարմինը՝ ես պետք է թաղեմ, կորչիմ, ֆորեմ, պրծնիմ: Ինձ ո՛վ արեց շարս, որ դու անես, դու ա՛յ աստվածասեր հայ, քո դնին, մասաբին դուրբան, քրիստոնյա հայ:

Մուլա, ախունդ ինձ չօգնեցին, Մուշտեիդ, դուրան, իմամ, իսլամ ինձ ճար չարին, էլ ալամ մեջ ընկան, իմ հերս չլսեց, մորիցս ինձ զրկեց: Հերնըմերս գլխիս, ես եթիմ, անտեր, անճար, անքոմակ, սոված, ծարավ, որ օրենքն ու հավատը մարդի սիրտը չկապեն, որ Աստված ու մեշիդ նրան շար ճամփից եղ չբերեն, որ Աստծու տված սերը, Աստծու դրած սիրտը մարդ ու կնիկ չկապեն, հեր ու որդի իրարից հանեն, մերը որդու համար տանջվի, մեկ հուքմ շունենան, շթողան, հերն իր ձեռովը իր տունը քանդի, իր դուռը շարի, քյաբով, դուրանով առած կողակիցը՝ էլ եղ բաց թողա, էլ եղ անհաց, անջուր, չիփ չփլաղ տանից, տեղից դուս անի, օրվան հացին կարոտ՝ սար ու շոլ քցի, ու նրանից բերած, նրա կաթնով մեծացրած որդին, նրա դառը քրտնքով պահած ապրացրած, ջրից, կրակից դոշին, գրկին թափած, պրծացրած զավակը՝ գլխին տա, ձեռիցը խլի, ու երեսն երեսի հետ էլա, լեզուն լեզվի հետ էլա՝ տեսնիլ, խոսալ շթողա, վա՛յ էսպես աշխարքը քանդվի, էսպես կաթը հարամ ըլի, էսպես կյանքն ու օրը փուլ ըլի, էսպես օրենքն մարդի ու Աստուծո առաջին սլարտական, էսպես հողն անիծած՝ սատանայի փայ, էլ ի՞նչ կարող ես դու ինձ անիլ, ա՛յ քո էկած ճամփին, քո ստեղծող Աստծուն, քեզ պահող, մեծացնող օրենքին, հավատին դուրբան: Սիրտդ ցավում ա, գիտեմ, շունքի քեզ էլ ա մեր բերել, քեզ էլ

ա հեր՝ որդի ձեն տվել, քեզ էլ՝ քիր ու ախպեր սիրել, գրկել, գլխի վրա, դոշին դրել, կսցրել: Հաց չի՛ ինձ հարկավոր, որ ուղեմ, տաս, ջրի շեմ հասրաթ, փողի չի՛ սիրտս փափագում, դառ դումաշ ունենամ էս սհաթին կէրեմ, կկտրատեմ, գանձ ոսկի ունե՛նամ, ջուրը կածեմ, հարամուն կտամ, թախտ, ամարաթում նստացնեն՝ կրակ կտամ, ինձ էլ հետը կէրեմ. իմ մորն եմ կարոտ, իմ ծնողին հասրաթ, աչքս նրա ճամփին ա, սիրտս նրան թամարու, տունն ոտիս տակին, ձենն անկաջումս, ա՛խն ու վախը՝ հենց բունիլ լում եմ, ցերեկը շե՛մ կարում ոտի, դշի ձենիցը իմանալ, գիշերն եմ լիսնակի տակին՝ անկաջ դնում, լսում, ինձ էստեղ սպանում, նրան էնտեղ մորթում, հոգին առնում: Ա՛խր՝ որ դառը, անբան գառը իր մոր եղևիցը միա, բողա, օձի ճուռը իր մոր քամակիցը սողա, հավի ձագը մոր ձենը լսելիս ծվծվա, լվլվա, գլուխը թևի տակը դնի, յա կտուցը կտցին, մերը կրխա, ձագը ճխա, մերը քուցուջ, ձագը մունջ մունջ, հետը խաղա, հետը ճվա, բաս ինձ մե՛ր չի՛ բերել, բաս ես կա՞թով շե՛մ մեծացել, բաս ինձ շե՛ն գրկել, սիրել, որ սիրտս շտրաքի, լերդս շճաքի, աչքս շմաշվի, շունչս շբաշվի՝ լերդս շնվաղի, թոքս շղաղվի, ա՛յ էդ լիս երեսիդ, քո լիս հավատին դուրբան...

Քո լիս հավատին, քո արդար կրոնին, որ ընչանք հորնրմոր սիրտը չի՛ կապում, թագը չի՛ դնում, ընչանք սերը չի՛ փորձում, կարմիրը չի՛ կապում, ընչանք սուրբ տաճարը չի՛ թողնում, մինչև նրանց բնությունն ա քննում, իմանում, ընչանք հերնըմիցը շե՛ն զավակաց թագն ու պսակն օրհնում, քահանեն չի՛ ձեռը դնում, ընչանք աջը շե՛ն հարսի ու փեսի իրար մեջ դնում, խաչը շե՛ն գլխերին դնում, ընչանք մահը չի՛ դալիս, հոգին չի՛ բաժանվում, մարմինը դինջանում, հողն ու գերեզմանը իրանց տվածը, Աստված ու հրեշտակ իրանց պահ դրած ամանաթը տանում, ո՛չ հասրաթը պակսում, ո՛չ մուրազը, ո՛չ սերը, ո՛չ տերը, ո՛չ հերը, ո՛չ մերը: Ո՛չ կրակը, ո՛չ ջուրը, ո՛չ բոցը, ո՛չ ցուրը, ո՛չ դաշտը, ո՛չ պտուղը, ո՛չ սարը, ո՛չ ծաղիկը, ո՛չ ամպը, ո՛չ անձրևը: Ա՛խ՝ օրհնվի՛, օրհնվի էն բերանը, որ ձեզ օրհնեց, էն սուրբ միտքը՝ որ ձեր օրենքը մտածեց, ձեզ կրոն տվեց: Ա՛խ՝ աշխարքումն որ էս բախտն ունիք, երկնքումը ի՞նչ տեղ կունենաք, մարդի միջին, մարդի սրտով որ էնպես եք իրար սիրում, իրար ընդունում, հրեշտակաց միջին, հրեշտակի սրտով, հրեշտակի սիրով՝ ի՞նչբան մեծ չպիտի ըլիլ ձեր փառքը, ձեր կյանքը, ձեր մխիթարությունը, ձեր ուրախությունը, ձեր սուրբ կրոնին ու հավատին ես եսիր դառնամ:

— Որ գնամ մուշտեիդի ոտներն ընկնիմ, որ գնամ գլուխս ծեծելով հորդ ճտովն ընկնիմ, չոքիմ, ոտը համբուրեմ, կանգնիմ, երեսը՝ ա՛յ իմ հրեշտակ, իմ արդար հոգի, իմ ա՛չք, իմ լի՛ս, որ հոգիս կրակ քցեցիր, լերդս դուս ճոթոնցիր, բաս ինձ շե՛ն լսիլ, որ ես հայ քրիստոնյա տեղովս էսքան ցա-

վում եմ, մղկտում, իրանք իրանց արնին ոտի տակ են պալիս, կրակը քցում իրանց միսը՝ սաղ սաղ խորովում, բնա ինձ չե՞ն լա՞ր, չե՞ն հետս մրմնջալ, չե՞ն հետս մղկտալ, գալ, բարջիլ, քո աչքը սրբիլ, քո սիրտն առնիլ՝ էդ արդար սրտիդ ստեղծողին դուբբան,— էրված, լցված սիրտս ու բերանս գեղջանգեջ բաց արի ու մնացի՝ էն արևի էրած, էն արտասանքով մաշված, շուռումիշ էլած երեսին, էն թուխ թուխ աչքերին, էն դալամով քաշած ունքերին, էն խոռքիոթ ընկած ճակատին, էն ոսկեթել մազերին, էն լուսաթաթախ պատկերին, էն երկնանման տեսուն, էն կախ ընկած զրխին, էն ծեծված, ջարդված, արինակոլոլ, արտաալաթաթախ դոշին ու բղին՝ հոգիս երկնքումն, աչքս վրեն սառած, մեռած, կանգնած, շորացած, փետացած, ու քար ու հող փուշ դառան, աչքումս ցցվեցին, սուր դառան, ինձ կտրատեցին, դժոխք դառան, ինձ ուզում էին ուտիլ։ Որ մեր հավատիցը չլի մարդ, պետք է շփրե՞նք, հետը չցավի՞նք...

— Զէ՛, չէ՛, վա՛յ իմ օրիս, արեիս, գնա՛, հեռացի՛ր, վա՛յ, վա՛յ, Աստված դու ինձ ազատի։ Ալլահ, դու ինձ պրծացրո՛ւ, քո ձեռն ինձ պահի, էն ո՞վ ա գալիս. վա՛յ վա՛յ... թե հե՛րս ըլի... ի՞նչ կանեմ... ի՞նչ... ի՞նչ... գնա՛... գնա՛... քո գլուխդ էլա պրծացրո՛ւ... վա՛յ քո օրին, քո շիվան արեվին, մահո առաջիդ ա — էլի կանգնե՞լ ես... գնա՛, գնա՛... — Ասեց ու ա՛խ... էն օրը գնա, ո՛չ եդ գա... ինչ որ ես տեսա... դուռը վրես հետ արեց։ Ասիացու սիրտն ինձ հայտնի էր, շունքի ես էլ եմ ասիացի։ վրես թուր շկար։ Ը՛լի էլ, յա ես պտի մեռնեի, յա իմ դիմացի մարդը։ Ո՞վ մեկ բարաբայալա կասեր, ո՞վ իմ մուրագս տեղ հասցնեք. մեռնելու հետ վաղուց էի բարեկամացել, հաշտվել։ Իմ սրտիս էրողն էլ նեքսեիցը՝ Աստված, երկինք, սուրբ, մարգարե, հավատ, օրենք մեջ բերում, որ գլուխս առնիմ՝ կորչիմ։ էկողը մոտանում էր, սիբտա մղկտում, իմ լերդս տրորողն՝ առաջիս տրորվում, գետինը ոտիս տակին դողում, արին էի տվել, նրան հո չէի պրծացնիլ, ազատիլ։ էլի մուշտեիդի, ախտմդի, էլի հոր, բարեկամի ոտնեք գնամ ընկնիմ, բալքի մեկ ճար անեմ, էսպես մնալով, գլուխս մահու տալով ի՞նչ կշինեմ, միտք արի, գլուխս թափ տվի, աչքս տեղն էկավ, խելքս իմ գլուխս։ Մեկ ա՛խ քաշեցի, գոշիս խփեցի ու արինն աչքս առած, մուխը քիթ ու բերանս չիքը, ձորն ընկա, ասրնրդուս նի էլա։ Բայց ա՛խ էն գնալն էր, որ գնացի էլ ո՛չ ախուճ կարաց կորածս գտնիլ, ո՛չ մուշտեիդ, ո՛չ թուրք, ո՛չ հար Սրկինքն ես գնացել, հոգիդ լիս կտրի, ա՛յ տարաբախտ հոգի, մորդ ծոցը մտար, հանգստացի՛ր, գինջացի՛ր։ Սուր քո սիրտը մտավ, էն ձեռը շորանս, դու հո քո մուրազն առար։ Թե սաղ ես դեռ հլա, ու սարեսար քցած, որ տեղդ շիմանամ, ա՛խ ի՞նչ կըլեր, մեկ անունդ էլա լսել էի, մեկ ազգդ իմացել, որ քո ցավն հիշելիս անունդ էլ տայի, որ հավանայի։ Ես քո պատկերը

էն աննման պատկերը, ես քո էն ցողանման արտասունքը, էն երկնքին՝ սաղիքյան տված, ընծայած հոգիդ՝ չե՛մ մոռանալ, չե՛մ ուրանալ։ Թո՛ղ իմ հավատն ինձ պատժի, թո՛ղ իմ օրենքն ինձ հալածի, տանջի, քո ազգի գյուղանեն՝ քանի շունչս վրես ա, լեզուս բերնումս, հլա շատ կգամ ուխտ, հլա շատ անգամ կդամ էն արդար հողը տեսնիմ, էն քանդված խարաբեն մտնիմ, որտեղ քո ծունկն էր շոքիլ, քո արտասունքը թափում, քո շունչը դուս դալիս, քո աչքը լալիս։ էստեղ շտեսանք էլ իրար, երկնքումը հո՛՛ Աստված մեզ վրա չի բարկանալ, էն բարեգութ Աստվածը, որ իր աչքի առաջին իր բրդիքը՝ իրար աեսնին, իրար փաթաթվին — հոգին անմեղ ա, երկինքը սուրբ — աղչիկ ու տղա, թուրք ու հայ, ո՞վ էն միտքը կունենա — որ սրբություն չըլի սրտի, որ սրբություն չըլի կամքը։ Մեր շար կամքը հողին ա, հողն ա մեղ խաբում, էս շար հողը, էս շար աշխարքը, մեր հրեշտականման Աստուծո պատկեր հոգին Աստծունը։ էնտեղ էլ հավատ, օրենք չեն հարցնիլ, գործք կհարցնեն. արքայությունումը տեղ շատ, Աստուծո թագավորությունումը՝ այլան օթախ շատ։ Հալբաթ մեկ պուճախ էլ մե՛ղ կընկնի, մեկ քոլոգա էլ մե՛զ շվաք կանի, մեկ ծաղիկ էլ մե՛ղ իր հոտը կտա, թե չէ՛՝ դժոխքը հո կա ու կա։ Գրախտը ամեն մարդ ա ուզում, ու չի՛ գրախտի ճամփի հետ գնում։ Թող Աստված քո խաթեր ինձ դժոխքը տանի, թե էնպես իմ մեղացս բարկանա։ Գերեզմանս քեզ մոտ չըլիլ, դժոխքումն էլ հո չե՛ն հարցնիլ, չե՛ն ջուկիլ։ Ամեն շար, ինչ ազգ էլ որ ըլի, էնտեղ պտի գա՛՝ ես էլ թո՛ղ էնտեղ գնամ, թաք ըլի քեզ տեսնիմ, քեզ գտնիմ՝ որ սիրտս հետդ տարար՝ ա՛յ իմ տարաբախտ անմեղ, անտեր, անօգնական, իմ սիրեկան, իմ սրտի էրող, իմ լերդս շորացնող աղչիկ հեղիկ, հոգի բարի։

Կրոն, կրոն, որ ուամիկը՝ անունդ շիմանալով, քեզ հավատ ու օրենք ա ձեն տալիս, քեզ դին ու մասաք կանչում, դեռ ո՛ւր էր մարդը, որ քո լիսը արեգակի հետ էր խառնվել, քո շոխքը աստղերի հետ. քո զորությունը երկինքն էր շարժում, պահում, քո սերը երկրին խուռ ու ծաղիկ, ծառ ու պտուղ, քար ու հող, օգ ու ջուր տալիս, կենդանացնում, որ տարաբախտ հողածինը՝ երբ իր կարոտ աչքը էս խոր ձորումը բանար, իր ստեղծող Արարչի հրաշքը տեսներ, դարմանար, նրան շտեսներ, թուլանար։ Երբ տկար ազամաորդին՝ շորս կողմը օձ ու կարիճ, թույն ու լեղի, հուր ու սուր, գլխավերեն ամպ ու կայծակ, աստղ ու լուսին աչքովն ընկներ, վերանար, ձեռովն ընկներ, հիանար, յա սարսափեր ու դողար, երբ խոտ ու ծաղիկ, թուփ ու տերեւ, հոտ ու համ նրա աչքն առներ, բերանն զմայլեր, քիթն առներ, հողին մխիթարվեր, նրանց տվողին, նրանց ստեղծողին՝ ուզեր, չճանաչեր, խնդրեր, չգտներ, ու աչքը ծով դառած, երեսը հողի երեսին դրած՝ չոքեր, աղաչեր, լար ու պաղատեր, ողբար, գովաբաներ, սքար, օրհնաբաներ։ Դո՛ւ, դու ծնունդ

աստվածային, հրեշտակ անմարմին, հո՛ւր երկնային, դո՛ւ էիր՝ որ նրա սիրտը զարթեցնում էիր, նրա խոր գլուխը բալձրացնում, նրա թուլ ձեռքը զորացնում, նրա սասանահար, վշտահար հոգին մխիթարում, պնդացնում, ու բերնիցը շունչը, հոգուցը օրհնությունն ու գոհություն՝ արեգական լուսի հետ, ծաղկենբրի հոտի հետ, թռչնոց երգի, եղանակի հետ՝ տանում Արարչի մոտ, որ նրա քաղցր աչքը, նրա հայրագորով խնամքը՝ ո՛չ մեր երկրիցը պակսի, ո՛չ մեր գլխիցը, ո՛չ մեր հանդիցը, ո՛չ մեր տանիցը: Ա՛խ երկինքն էր մեր տաճարը, երկիրը մեր ժամատունը, արեգակն ու լուսին՝ մեր ջահ ու լապտեր, աստղերը՝ մեր կանթեղ ու մոմ, երկրի հոտը, մեր բերնի շունչը՝ մեր խունկն ու կնդրուկը, ա՛խ՝ է՛ն, է՛ն ժամանակը ի՞նչպես էր ջերմ մարդի սիրտը, ի՞նչպես արգար նրա միտքը, ի՞նչպես պարզ նրա լեզուն ու խոսքը:

Քար էր պաշտում մարդը Աստուծո տեղ, փետի էր երկրպագություն տալիս, արեգակն էր իր Արարիչը շինել, թե լուսնյակը, որ իրան լիս էին տալիս. կրակը, թե կայծակը, որ մեկը ոտի տակին էր էրում, մեկը գլխավերեին, քամուն էր ումուղ դրել, թե ջրին, աստղերին, թե ամպին, ծովին, թե գետին, Աստված էր կանչում՝ թե Ալլահ, Բուդա, թե Բրամա, Լամա, թե Սոհովա, որ իր հորը գանի, ոտը համբուրի, իր ստեղծողի տեղն իմանա, նրան փառաբանություն տա, դո՛ւ, դու էիր նրա սրտի զրգողը, աչքը բաց անողը, միտքը հորդորողը, երեսը դարձողու քաշողը՝ որ գա հասրաթ, հասրաթ ման գա, որդին իր հոր սիրովն էրվի, մաշվի, բայց չտեսնի, չհավանա, ու իր տկար մտքումն չհպարտանա՝ թե ինքն էլ կաշաց էնքան բարձրանալ, որ իր ստեղծող հոր տեղն իմացավ. էնքան վերացավ, որ երկնքի տուտն ու տակը գտավ, բոլոր աստղ ու արեգակ քննեց, իմացավ, էլ երկիրը իրան պետքը չի՛, երկինքը պետք է թռչի՝ որ միշտ իր հոր հետ ըլի, իր հոր ձեռի տակին, նրա աչքի առաջին, ու երկիրը մնա անզարգ, անապատ, չոլ ու դարդակ: Անբան անասունքն էլ, անլեզու քարերն էլ՝ շունչ առան, գլուխ բարձրացրին, որ նրանց էլ լեզու տաս, նրանց էլ հոգի, միտք, որ իրանց ստեղծողին փառաբանեն, բայց դու երեսդ ծածկեցիր, մարդի փայն էիր, մարդի մեջն էկար, հորը սիրտ տվիր, մորը ջիգյար, քիր ու ախպոր, որդու, զավակի, ազգական, բարեկամի՝ աչքին արտասունք, բերնին բարբառ, լեզվին՝ խոսք, սրտին սեռ, ա՛խ սեռ, որ երկնքին նայեն, Արարչին սիրեն, երկրին նայեն, Ստեղծողին սիրեն, ու էս մաքուր, էս աստվածային սիրովը վառված՝ իրանց նմանին սիրեն, նրա բարին կամենան:

Բայց մարդն, ա՛խ՝ մարդն էստոնք բոլոր, քե՛զ, քե՛զ, սուրբ հոգիդ թողեց, որը կրակով էրեց իր նմանին, որը թրով կոտորեց, որը ջրով խեղդեց, որը կախ տվեց, որին անիծեց, որին նզովեց: Քո՛, ա՛խ քո՛ խաթեր

շունչդ աստվածային բարեկամությունը հեռացավ, սերը վերջացավ, թշնամությունն արմատացավ, ատելությունը զորացավ: Բայց ա՛խ, ա՛խ, ե՛րբ էս մեր աչքի կապը կարձակվի, ե՛րբ էս մեր կույր, խավար մտքի փարդեն կպատուվի, որ էլի քեզ ճանաչենք, քեզ սիրենք, քեզ մեր մեջը բերինք, մենք քո գիրկը գանք, որ էլի իրար սիրենք, իրար ընդունինք, ու ինչպես մեկ հոր որդի, երկրումն մեկ սիրտ, մեկ հոգի, մեկ միտք, մեկ տեղ, մեկ գերեզման ունենանք, ինչպես երկնքումը, որ ետ առաջ պտի գանք, պտի գանք, բայց վա՛յ մեզ, վա՛յ, թե պարզերես չըլինք ու լանք:

ՊԱՐԱՊ ՎԱԽՏԻ ԽԱՂԱԼԻՔ

ՊԱՐԱՊ ՄԱՐԴՈՒ ՏԱՆՈՒ ՄԻՏՔ

Ով չուզենա, իր պարկի
քերանը փակի, թող պառկի:

Շինեց ու սագացրեց
ԽԱՂԱՏՈՒՐ ԱՌՈՎՅԱՆ

1841

ՀԱՌԱՋԱՐԱՆ

Շատ անգամ պարապ ժամանակս միտք էի անում, էնպես մեկ բան գրեմ, որ մեր խալխի սրտովն ըլի, բայց չէի գիտում թե ինչ լեզվով գրեմ: Մեր գրաբար լեզուն անգին է, նմանը չունի, ինչքան լեզու էլ որ գիտեմ, մեկն էլա էն համը, էն քաղցրութունը, էն ճոխութունը չունի. բայց մեր վատ բախտիցը հազարիցը մեկը չի հասկանում, ինչ պետք է արած: Երանի էն սհաթին, որ մեր ազգը քիչ քիչ կարողանա էս կորած գանձը գտնիլ, ու իր լեզուն սովորիլ, իմանալ: Բայց ով չի գիտի, որ սրան շատ ժամանակ կուզի. ու մինչև էն ժամանակը մնալ, ո՞վ գիտի, մարդ սա՞ղ կմնա, թե չէ:

էս մտածելով ուզում էի, որ գրած բանս ամեն մարդ հասկանա, ու էնդուր համար աշխարհաբար գրեցի: Թող գիտուն մարդիքը ինձանից չնեղանան, նրանք շատ գիրք են կարգում, իրենց սիրտը մխիթարում. ամա հասարակ մարդը մեկն էլա չունի, որ նա էլ նրանով իր պարապ վախտը՝ ժամանակն անցկացնի:

Շատ մարդ է գանգատ անում, թե մեր խալխը գիրք կարդալ. ուսումն չի սիրում. ախր ի՞նչպես սիրի մարդ, որ զորութունը չի հասկանում: Կարելի է, ես սխալվում եմ, բայց բնական է, մարդ միշտ էն բանը կսիրի, որ իր սրտովն ըլի: Եվրոպացոց մուզիկեն շատ հիանալի է, խոսք չունիմ, ամա մեր սազն ու զուռնեն մեր ականջին ավելի ա դիր գալիս, չունքի էր խոթությունից էնգուր ենք սովոր:

Շատ բաներ էսպես գրել, հազիր էի արել աշխարհաբար, բայց էլի սիրտ չէի անում, որ լիս քցեմ: Վախենում էի, թե ժամանակս, փողս կորչի, գիրքս էլ մեկ տեղ թողումը վեր ընկած մնա, փթի: Բարեկամ մարդիք որ վախտ վախտ տեսան, խորհուրդ տվին ինձ, թե շատ լավ կըլի, որ տպիլ տամ: Իրավ՝ թե որ մուրազս տեղ հասնի ու գրածս ազգին դիր գա, որքան բախտավոր կըլիմ: էն ժամանակը ջանք կանեմ, որ դ՛հա լավ բան գրեմ, թող էս առաջինն էսպես ըլի:

Կարդացողը ինքն էլ լավ կիմանա, որ էս գրած բաները ավելի ուրախության համար են, էն պատճառով բոլորը մեր խալխի խոսացած բաներն եմ հավաքել. թարգմանածներս էլ՝ էնպես եմ գուս բերել, որ մեր խալխի սրտովն ըլի: Բայաթիքը էն մտքով եմ գրել, որ չունքի մեջլսում, հացի

վրա թուրքեւար են էսպես բաներ ասում. լավ հայը հայեւար ասի, որ քիչ քիչ լեզուն քաղցրանա, շունքի ոչինչ բան լեզուն էնքան չի քաղցրացնիլ, որ-քան խազ ու տաղը: Հույս ունիմ, որ ուրիշ մարդիք դհա լավը շինեն:

Աղասու մեկ քանի խաղը, որ էստեղ մեջ եմ բերել, կարելի է՝ թե շատ մարդ չիմանա, թե նա ո՞վ էր: Աղասին մեկ ջահել, ուշիդ քանաքոցի հայ էր: Ղզլբաշի ժամանակին սովորութուն կար, որ աղչիկ էին քաշում: Մեկ օր էսպես աղչիկ քաշելիս՝ կտրիճ Աղասին դուս էկավ, մեկ երկու թուրքի սպանեց ու փախավ Փամբակ: Խղճի հորնըմորը Երևանու բերդումը չորաց-րին. ինքն էլ՝ Ռուսը որ Երևան առավ, գնաց, որ հորն ազատի, իրան էլ հոր վրա տվին, սպանեցին: Էս խաղերը էն փախած ժամանակն է ասել: Սրա պատմութունը շատ երկար է, որ գրած մոտիս հազիր ունիմ ու նրանով կարելի է իմանալ էն ժամանակվա մեր աշխարքի հալը: Գրքի անունն ա Վերբ Հայաստանի, ողբ հայրենասիրի: Էնպես էլ շատ զվարճալի պատմու-թյուններ աշխարհաբար գրած՝ մոտիս հազիր ունիմ: Ով գիտի բալքի թե մեկ աստվածասեր մարդ իր հոգու խաթեր տպիլ տա: Ես չկարացի բոլորը ի միասին գրել, շունքի խարջը շատ կըլեր:

Թե գիտուն, խելոք մարդիք ինձ պախարակեն, դու էլա ինձ պահիր՝ սի-րելի ազգ, շունքի իմ ուզածս էն ա, որ քեզ ծառայեմ, քեզ իմ կյանքս տամ, քանի շունչս բերնումս ա:

1841 թվին, Քիֆլիդ.

ԷՍ ԳՐՔԻ ԾԱՄՓԻ ԽՐԱՏԸ

Գնա՛, իմ խեղճ գիրք՝ գնա՛ մարդամեջ.
Գլուխդ քաշ քցի՛ր, մի՛ նեղանար հեշ:
Անկաջդ փակի՛ր, սիրտդ լեն բռնի՛ր,
Ինչ ասեն, խոսին, տա՛ր ու համբերի՛ր:

Ճամփորթի գլխին շատ փորձանք կգա:
Անձրև, ձին, կարկուտ՝ հազիր համեշա:
Դուման ու կայծակ, շոք, բուք ու կրակ
Ամեն տեղ կըլին, ամեն ժամանակ:
Էսպես բանիցը ով շուտ վախենա,
Ու ճամփի կիսիցն վեր կենա, եզ գա,
Ոչի՛նչ չի շահվիլ, դարդակ կմնա:
Փորձանքից՝ մարդը՝ լավ չի՛ նեղանա:

Ի՞նչ ես դարդ անում, որ վրեդ խոսին,
Յա քեզ ծաղր անեն, յա աչքից քցեն:
Ամենի սրտին դուր գալ չի բլի:

Ամենի խաթրը ո՞վ կարա առնիլ:

Աշխարքի բերանն ջվալի բերան:
Առակ է ասած՝ ո՞ւմ ասես քո բանն:
Հալբաթ մեկ օր էլ արև դուս կգա,

էն վախտն կիմանան, թե ուզածդ ի՞նչ ա:

Գնա՛, աստված քեզ բարի ճամփա տա,
Ում տուն էլ մտնիս, բարով տո՛ւր, գնա Է
Մտքումդ պահի՛ր էն վազի առակն,
Որ շանես քեզ էլ ինձ էլ խայտառակ:

Որ մեկ ծեր մարդ իր ջահել որդու հետ
Դուռ էկավ, գնաց, աշխարք տեսնի, եղ
էլ իր տունը գաւ: Ինքն իշի նստեց,
Սնգանգալով՝ նա որդին առաջ քցեց:
Ճամփորթի մեկը էս տեսավ, ասեց:
Ի՞նչպես հեր ա նա, որ որդուն թողել
Ոտով, լիտր ու կես՝ ինքն իշին բազմել:
Ասածը ծերը լսեց, վեր էկավ,
Որդուն նստացրեց, ինքն առաջ ընկավ:
Մեկն էլ էն կողմիցն՝ իր գունենն փշեց,
«Երկուսդ էլ նստիք, ի՞նչ բան ա էդ մեծ»:
Սրան էլ լսեց լողլող հալետրն:
Ոտներն ճողլակ էն մեծ միրքավորն:
Հեր ու որդի որ իշի վրա բազմած՝
Չմտան քաղաքն, էլ մարդ չի մնաց,
Որ մատով նրանց ցույց չի տա՝ հանկարծ:
Բեղ, միրուք՝ բոլորն լավ սղալելով,
Ծափ տվին քամակիցն, վրեն ծիծաղելով:
Խղճի որ ճարը կտրվեց, վեր էկավ,
Իշի ոտները կապեց. մեկ փեղ լավ
Միջովն անց կացրեց, մեկ տուտն իր ուսին
Մեկը իր որդու՝ դրեց քամակին:
Քար ու ձոր բերան, ու աչք բաց արին:
Ճարն որ կտրվեց, ի՞նչ պետք է աներ,
Սիրտը շտարավ աշխարքի բաներ:
Հազար ուշունց ու անեծք կարթալով,
էշը վեր առավ, քցեց ջուրն՝ լալով:
Գետի դրաղին կանգնած՝ սուք արեց՝
«Լիս դառնա հոգիդ՝ ա՛յ իմ էշ»՝ ասեց:
«Ի՞նչ կըլեր, տանից չէինք դուռ էկել,
Ո՛չ ուրշին լսել, ո՛չ մեր տունն քանդել:
Ինձ տեսնողը՝ թո՛ղ՝ իր գլուխը լա,
Ուրըշի դնչին հեշ մտիկ շտա»:
Ամենի խոսքին ականջ դնողը
Գլուխը կկորցնի, յա էլած դուղը:
Ով լալաղ շանի, քեզ վերցնի, կարթա,

Թո՛ղ իր շնորքը պահի, մոտ չգա:
Քար ու շու ընկնիլ ի՞նչ մեկ մեծ բան ա,
Խոր խոր խոսալուցն ո՞վ ինչ կիմանա,
Խոսողին էլ՝ միշտ հասկացող պտի,
Թե չէ փուշ՝ քամին կառնի, կտանի:

ԱՍԱՑՎԱԾՔ ԲՆԱՀԱՕՏՔ ԻՆՔՆԱՀԱՐՄԱՐ ՀՈՐԻՆՎԱԾ

ԼՈՌԸՑԻՔ

1

Երկու լոռքի՝ հալալ ախպոր նման՝
Թուր ու թվանք կապած սար ու ձոր ընկան,
Որ իրանց համար ֆորս անեն, բերեն,
Իրանց օղլուշաղն էնդով կերակրեն:
Հենց մտան մեշեն, մեկ ծառի վրա
Տեսան, որ մեկ շաղ շալ աղավնի կա:
Ընկերի մեկը մյուսին ասեց:
«Տյեղս կա՛ց, ք՛յընամ, տյանիցն յաղ պյիրեմ,
Հլե յէս սհյաթին, յես քյըմատաղ յեմ,
Ատյա՛, մե՛ր տղյա՝ մեր պյախտը պյանեց,
Շուտով յետ քյըքյամ, յէս թըվավորյին
Լյավ հյաշքը պյոնի՛, մնյա յէս ծյառին:
Մեկ քյաբյաբ յանենք, հյուտենք լյավ պյապյաթ:
Մըհյիկ քյընում յեմ, տյու քյիտես լյավ վյատ»:
Նա ուշացավ, մյուսն էլ շհամբերեց,
Տրեխը հանեց, մտքումը դրեց:
Որ ծառն վեր ըլի ու ձեռով բռնի:
Ախամախ ֆորսկանը դեռ կիսաճամփի,
Աղավնին թռավ, գնաց իր քեֆին:
Լոռքու աչքը բաց մնաց, հոգին
էլ չի համբերեց, ասեց բարկացած:

«Տյո շառլամիշ դյուշ, տյու յոր քյու հյունարն
Պյանյացնիլ քյիտես, յե՞ս յեմ հլե նաշյարն:
Յոր տյու յէտ պստյիկ տեղյովն կյթուշիս,
Չեոս յո՞վ է պոնեկ, յոր դուլես փախշիս»։—
Ասեց ու զրը՛խկ, ծառի ծերիցը
էնպես դրմփաց, ու իր ջանիցը
Չեոք վերցնիլն, հոգին տալը մեկ էլավ,
Ու գուռնա մեհոն էնտեղ ձգվեցավ:
Ինչպես պատահեց: Աղավնու թևիցն
Մեկ բմբուլ էկավ, ընկավ վերևիցն
Լոռցոս բերանն, որ ընկերն էկավ,
Իշտահը դլած՝ մոտին կանգնեցավ:

«Հյա՞ քյընըծահե՛ր՝ տյու յիշի քյուռյակ:
Ասեց ախմախը ու գնաց աղաք:
«Ա՛տյա՛ քյու փյորը խյոզի թյափյան յէ՞ր.
Հինչ յէիր ճյաքյում, ու յէս խեղճ, յանտեր
Ղշին սյաղ, սյաղ յես տյու փյորըդ քյաշել,
Կըլխեդ խոյով յինի յիշտյահդ, փյորդ յէլ:
Մի քիշ սյաբը յէյիր յարել, հի՞նչ քյընեբ»:
Ասեց, ընկերին տեղն ու տեղ թողաց,
Քամի կու տալով՝ իր բանը գնաց:
Ա՛ստված ողորմի լոռցոս հոքուն,
էն ֆորսն, ընկերն ո՛չ ես տեսնիմ, ո՛չ դուն:

2

Երկուսն էլ մեկ օր էլի ֆորս գնացին,
Շատ որ ման էկան, բան չճարեցին.
էկան մեկ ծառի շվաքի տակին
Քրտինք սրբելով՝ ծանր նստեցին:
Շատ ու քիչն աստված գիտե՛ ի՞նչ ասեմ.
Քոռաղագինա՛ մեկ ճանճ, չգիտեմ,
Ի՞նչ կողմից էկավ, մեկի ճակատին
Նստեց ու արինն ծծեց իր քեֆին:
Ղշազ ընկերը էս որ հենց տեսավ,
Մատը բերին գրեց, շվացրեց, ասավ:
«Հե՛ Հանի՛ քյը մա՛տաղ՝ մեկ ծուկ սաբը արա՛,

Աստված մեր նյասիբն հյասցրեց յէս ա՛՛»:
Ասեց ու թվանքն գոշին դեմ արեց,
Նա ոտը քաշեց, մյուսն գլուխը թեքեց:
Ընկերի մահը՝ հանաք իմացավ,
Մեռած մեյիզը կապեց, վեր կալավ:
Գոմշի քամակին դրած՝ մեկ ջրի
Որ մեջը մտան, շոքն առավ գոմշի
Ջանն. աղավարի կուղեր, որ պառկեր,
Ախմախ ընկերը՝ էն կողմիցն ուսեր
Քաշելով՝ գոռաց, մեռլին վեր հատեց,
«Ատյա քյու նանի միսը շոն ծյամի.
Հենց մեռել յես, յոր բերանդ գորում չի՛.
Մեկ հա՛, տպփոյու էլ ա անես էդ կյոմշին,
Զթողաս նստինք, հոր քյնանք մեր պյանին»:

3

Մեկ քանիսն էլ մեկ օր կացին ուսին
Գնացին, փեղ անեն ու ճամփի կիսին
Մեկ ձիավորի որ ոսստ շէկան,
Կտրեցին աղաքն, խնդրեցին նրան,
Որ տեսնին՝ թե ո՞ւմ կացինն է լավ սուր:
Ղոյմաղոշում դու խելոք ձիավոր
Բոլորի կացինն որ մոտ չի արեց,
Ղամշեց ձիուն ու դարնըվեր քաշվեց:
Փալան ու նոխտա կորցրած իշի պես
Կանգնած՝ ճմբոցին նրանք աչք ու երես:
Սատանին նալաթ՝ ձիու քուռակը
Մնացել էր եդ: Բոնեցին աղաքը:
Ինչ շոր ունեին, բոլորն հանեցին,
Նրան բարձեցին, որ սատկի տակին,
Որ նրանց սիրտը մի քիչ հովանա:
Բայց ղոշաղ քուռակն՝ բարդ ու բարխանա
Հետն առավ, վազեց՝ տրտինգ անելով:
Լոռցոնց աչքը սառած մնալով,
Հենց իմացան, էս տեսածն հրաշք էր:

Քորելով անսաս՝ գլուխ ու բեղեր.
Ընչանք տուն հասան, անձրևի տակին
Իրանց վրի կեղտն էլ մեկ լավ լվացին:

4

էլի էս օրհնած խալիսը հազրված՝
Գնացին մեկ օր մեշեն՝ հավաքված:
Տեսան՝ մեկ լավ ծառ քարափի ծերին.
Թե կտրենք սրան, էսպես միտք արին,
Մեզ խեր չի անիլ, խոր ձորը կընկնի,
Մեր աշխատանքն էլ հետը փուշ կըլի:
Շատ որ միտք արին, խոսքը մին էլան.
Որ կախ ընկնին, ձեռ ձեռի նրանք տան,
Ու էնպես քաշեն, քոքըհան անեն,
Իրանց միջումը հետո փայ անեն:
Աստված կանչեցին, ճոլուակ էլան:
Մառը պոկ չէկավ, իրանց գլուխն ի՞նչ լան:
«Ատյա մեր տղյ՛ք՝ տյուք դայիմ կյացե՛ք,
Մի ձեռիս թքեմ, յետո քյաշվեցյեք»:
Ձեռը բաց ընկավ՝ նրանք իրար գլխով՝
Խաշ, ավետարանի անուն տալով,
էնպես գլորվեցան, քարափնիվեր ընկան,
էն գընալն էր, որ գնացին, եդ չէկան:

ՄՈՒԼԱ ՄԱՍՐԱԳՆԻ ԻՇԻ ՔՈՒՌԱԿԸ

Իշի քուռակը վերջն է՛շ կըդառնա,
Ամարաթում, թե գոմում մեծանա:

Մուլա Մասրադինն շատ բան է արել,
Ինքն ախմախացել, ուրըշին խաբել,
Բայց նրա հունարքն իշի քուռակին
Իր իշությունից էլի չի դարձրին:
Մայիս ամիսն էր, օրերն քաղցրացել,
Իսան ու հայվան սար ու ձոր բռնել,
Ամենի արինն նո՛ր էր եռ ընկել,

Ամենի սիրտը էլ եդ նոր բացվել:
Մեկ քաձ էշ էլ իր քուռակն քամակին
Քցած՝ հանդումը նայում իր քեֆին.
Ինքն թավալ տալիս ախպումն ու զոում,
Քուռակն էլ պոչը ցցած մոտն խաղում:
Մուլեն որ իր սուրբ դուռանիցն ավել՝
Ուխտը ուլիցը չէր կարող շոկել,
Նրա շափ ընկնիլն որ աշքովն ընկավ,
էլած ուշք ու միտքն էլ նրա հետ թռավ:
«Ջահել վախտն էսպես որ հունար ունի
էս օրհնած գառը, ու փախչիլ գիտի,
Որ մեծանա հո՛ աշխարք կարմացնի,
Երբ տակիս՝ նստած՝ էսպես շափ քըցի»:
Գողացավ քուռակն, տարավ գոմն, կապեց:
էշն լեզու շուներ, խելքը ո՞վ տվեց,
Որ տիրոնչն ասի քուռակի տեղը,
Մուլեն էլ գիժ չէր, ասեր, դառնար գողը:
էսպես տանը կապեց, ո՛չ թե խոտ, խոռակ,
Չամիչ ու խուրմա ուտեր մեր քուռակն:
Արև ու անձրև աշքը չըտեսավ,
Թող ու ախպ, փալան, ո՛չ բեռը տարավ:
էսպես պահելուցն էլած ղվաթն էլ
Պակսեց: Մեր թամբալ քուռակն մեծացել
Իր իշի բոյը, իր իշի հասակն
Առած: Վախտն էր, որ տեսնին Մուլի փառքն:
Մեկ ազիզ օր էլ որ էկավ, հասավ,
Մուլեն էլ լավ իր թաղարեքն տեսավ:
Ու տնկտնկալով, քամի կուլ տալով,
Իշի քամակին բազմած խիստ քեֆով:
Նոխտի փոխ՝ շաթու, թամբի տեղ փալան
Իշի դունչն ու վրեն դրած՝ էկավ մեյդան.
Որ ջիրիդ խաղա, քանի ինքն սաղ ա.
Բայց էշ ու ջիրի՞դ — ա՛յ Մուլա Աղա:
Ձիանքն էլ մնացին հուշտ էլած, սառած,
Չէ թե ձիավորքն՝ բերանները բաց:
Մուլեն ամենի սիրտն առավ, ասեց,
Որ իրան նայեն, ու էշը քշեց:

Քոռադադինա էն օրը շոք էր,
Ջիրիդի տեղն էլ ախպսին մոտ էր:
Քո՛շ, թո՛շ կանչելով՝ խեղճ Մուլլեն բերանն
Պատուեց, բայց իշի դուղը չի մտան:
Բերնով օրհնում էր, ոտով վեր հատում,
Գլուխը սղալում, եղեիցն բզում,
Բիզն էլ բեզարեց, քարն էլ, քացին էլ,
Բայց կակող ախպուսն իշի խելքն առել:
Փովեց շորս ոտովն էն տեղ իր քեֆին:
Ո՛չ ծեծին նայեց, ո՛չ Մուլլի միրքին:
Տեսնողք փոր, բերան բռնած՝ քաշվեցին,
Մուլլեն զո՛ռ տվեց ուշուցի պարկին:
Բայց խելոքի մեկն զրազ քաշեց նրբան,
Ու կարթաց գլխին սաղ սըհաթ ղուռան,
«Ով իշին կուզի նոր մարիֆաթ տալ,
Աստված գիտենա, ի՛նքն ա էշն հալալ»:

ՄՈՒԼԱ ՄԱՍՐԱԴԻՆԻ ՊՂԻՆՁԸ

Մուլլա Մասրադինն իր հարևանիցն
Մեկ օր մեկ պղինձ սկսեց փոխ ուզել:
Իր կարիքն հոքաց, եդ բերեց պղինձն,
Բայց հետն էլ մեկ փոքր թավա էր դրել:
Խեղճ հարևանը մնաց զարմացած,
Խորամանկ Մուլլի միտքը շիմացած,
«Պա՛տվելի՛ ասեց, էս ի՞նչ ընկեր ա,
Որ պղնձիս հետ իմ տունս էկել ա,
Ես քեզ անցած օրն՝ մինը փոխ տվի,
Հիմիկ ջխտվել են. ի՞նչ պետք է ըլի»:
Սուրբ Մուլլեն նրան փառավոր դիմով
Իմամ, Հուսենի, Ղուռանի անունով
Գլխումն նստացրեց, թե նրա պղինձն
Ծնավ իր տանը: Թե չէ իրանից
Գի՛ծ չէր, որ իր տան հաջաթն վերցնեիր,
Ու նըհախ տեղը ուրըշին բախշերու—
Հարևանն թեև շատ էլ միտք արեց,

Ուսերը քաշեց, գլուխը շարժեց.

Բայց ավելի շահն ո՛ւմ փորն ա ծակել:
Ով շատ ազահ է, վա՛յ էն մարգին էլ:
Հարևանն սկսեց շնորհակալ լինիլ
Ու ուրախությամբ թավեն տուն տանիլ:
Մեկ քանի օրից եղը մյուս անգամ
Մուլլեն էլ էկավ առ իր բարեկամն.
Դեռ չէ՛ր բերանը բաց արել, իսկույն
Դրացին խնդությամբ՝ շուտով վազեց տուն,
Պղինձը դուս բերեց, մեր Մուլլին տվեց,
«էլի կըծընի», իր մտքումն կարծեց:
Բայց Մուլլի հեսաբն դեռ չէր մտածել:
Օրն շաբաթ դառավ, շաբաթը ամիս.
Չարեն կտրեցավ, պղինձը պահանջել
Սկսեց դրացին, բայց դու ո՛չ մեռնիս:
Մուլլեն էլ ո՛չ սուրբ, ո՛չ իմամ թողեց,
Քյաբ ու Ղուռանով շարաշար երգվեց:
«Թե նրա խեղճ պղինձն՝ մեկ ամսից առաջ
վա՛յ տեր կանչելով, մեղա գողելով
Հոգին ավանդեց, երկինքը գնաց»:
Դրրացին մնաց քար կտրած, սառած.
Հենց բռնես, մեկ ձի գլխին քացի տվեց:
Մուլլի ոտն ու գլուխն շափելով՝ ասեց:
«Հանաքն ուրիշ վախտ արա՛ դու ինձ հետ.
էդպես մասալեքն պառավքը կասեն.
Կամ պղինձս տո՛ւր, կամ նրա ջառըմեն.
Թե չէ ո՞վ է լսել՝ թե պղինձը կը մեռնի»:
— «էսպես հաստագլուխ մարդ էլ կըլինի՞»,—
Տո քո՛ փակ.

Ծնանողն մեկ օր պետք է մեռանի.
Ով որ ծնելուն հավատ կընծայի,
Ու ծնած որդին իր տունն կտանի,
Բաս մահվան սուքն շպետք է կատարի՞:
Դիվանն էլ Մո՛լլին իրավունք տվեց.
Դրացին թեև գլուխն քարեքար տվեց.
Ձեռն ո՛չինչ չընկավ. ում էլ հարցրեց,
Հենց է՛ն շահվեցավ, որ վրեն ծիծաղեց:

Խորամանկ մարդիցն աստված ազատի,
Խելացիին նըրա ո՛չ խերն, ո՛չ շառը,
Իր օրումն երբեք չի պետք է ուզի:

ԶԱՐԾԱՆԱԼԻ ՄԱՐԳԻՔԸ

Շատ տեղ ման էկած, շատ երկիր տեսած՝
Մեկ մարդ՝ էլ կրկին իր աշխարհն էկավ:
Ծանոթ, բարեկամ գլխին հավաքված՝
Կուղեին գիտել, թե նա ի՞նչ տեսավ:
«Լեզուս չի՛ բռնում, որ ձեզ ե՛ր պատմեմ,
Ինչ որ լսել եմ ու աչքով տեսել.
Թողե՛ք, բա՛րեկամք՝ փոքր շունչ առնեմ,
Ապա լսեցե՛ք, ինչ կուզեմ ասել:—

Վա՛յ էն մարդին, որ իր տանը միշտ մնա.
Ու աշխարհիցս ո՛չինչ խաբար չիմանա:
Դուք լավ գիտեք, թե ի՞նչքան մեծ ա երկիր.
Ու ո՞րքան ծովք, ազգք և քաղաքք ու բաներ
Կան ամեն տեղ հազար տեսակ զանազան
Ո՛չ թիվ ունին, ու ո՛չ հեսաբ, ո՛չ սահման:
Շատ տեղ կա, մարգիք իրար միս ուտեն,
Շատն էլ հացի տեղ խոտը ճաշակեն.
Ոսկի ու արծաթն՝ էնպես երկիր կա,
Խոտի հետ դուս գա, ջրրի հետ գնա:
Բայց էս ինձ էնքան չի զարմացրուց,
Ինչպես մեկ երկրի մարդքերանց գործն:
Հառավոտե մինչև ի մութն անխափան
Նստին նրանք ի միասին լուռ, անձայն:
Ո՛չ դժոխքն են մտածում, ո՛չ արքայությունը,
Հաց ու կերակուր իսպառ մոռացած,
Ու Աստծու աչքիցն՝ հենց բռնի՛ր՝ ընկած,
Իրար երեսի նայիլ չեն ուզում:
Ամպն էլ որ գոռա, կայծակն էլ թափի,
Թոփ ու թնդանոթ նրանց գլխովն անցնի,
Թեկուզ սաղ երկինքն նրանց գլխին փուլ գա,

Մեկն էլա տեղիցը չի՛ ուզիլ ժած գա:
Թե դժոխքն էի գնացել, հավատացե՛ք ինձ՝
էն զարհուրելի կերպարանքն ինձ
Չէին պատահիլ: Քանի միտքըս գա,
Հոգիս ու մարմինս սարսի ու դոզա»:—
«Ախր ի՞նչ է նրանց միտքն ու կամքը,
Որ էսքան մտածեն», հարցրին բարեկամքը:
«Կարելի է՝ թե իրանց աշխարքի հոքսն են միշտ
քաշում»:

- «Ա՛խ՝ ի՞նչ եք ասում»:
- «Ուրեմն իրանց հին մեղքն են լաց ըլում»:
- «Ո՛չ, բա՛րեկամք՝ ո՛չ»:
- «Ուրեմն անգին քա՞րն են նրանք սլտրտում»:
- «Չէ՛, չէ՛. ի՞նչ ասեմ»:
- «Ուրեմն խելացնո՞ր են, որ չեն զգում,
Խոսում, կամ լսում, բաս ի՞նչ են անում»:
- «Թո՛ւղթ-թո՛ւղթ են խաղում»:

ՄՈԼԼԱ ՄԱՍՐԱԳԻՆԻ ՃԱՇԸ

Ճամփեղ բռնի՛, գնա՛, ամեն ծափ տվողի
Առչն մի՛ պար գալ, ոտդ կդիպչի քարի:

Մոլլա Մասրագինն բեհեսար շարեց,
Մեկ քոռ կնիկ առավ, հետը պսակվեց:
Մոլլեն ու կնի՞կ — վա՛յ քո տղիս տղա՝
Լսողն չի՛ ասիլ, թե Մոլլեն գիժ ա:—
Մոլլի փորն սկսեց շուտով ցավ ընկնիլ,
Կերած, խմածը քթիցն վեր թափիլ:
Օրն հազար անգամ յա դուս էր գնում,
Յա տեղը քցում, միջումը պարկում:
Բայց հիվանդի սիրտն էլ՝ շորվա կուղի,
Ի՞նչ անի խեղճը, ո՞ր ջուրը ընկնի:
Կերածն համ շուներ, մեկ օր ալանի
էր կնկա էփածն, յա իսպառ աղի:
Չարեն որ կտրեց, կնկա խոսքովը

Վեր կացավ, գնաց իր զանքալի քովը.
Որ մեկ ճար անի, աղչկանն դարձ բերի,
Աղին, ալանին նրան սովորցնի:
Զանքալն որ տեսավ նրան տուն մտնելիս,
Կարծեց փեշքաշով ա փեսեն գալիս:
Հենց բարով տվեց ու միտքն իմացավ,
Գլխին բամբալեց, դուռը հետ արավ:
Կրեմ էդ գլուխըդ ինչ կարթացող ես,
Բաս էդքան բա՞նն էլ դու իմացել չես:
Շատին շատ քցի՛, քչին՝ քիչ՝ ասա՛
Իմ աղչկանը. ու ջհանդամը գնա՛:
«Շատին շատ, քչին քիչ»՝ ասելով էկավ,
Անճար Մուլեն մեկ կալի կշտով անցավ:
Հենց է՛ս հաղաղին՝ երկու ախպեր էլ
Կալը կուզեին ճոթ անիլ, տանիլ:
Մեծն ասում էր՝ թե ինձ շատ կհամնի,
Իմ օղլուշաղըս շա՛տ շատ է շունքի:
Փոքրն էլ ասում էր, պետք է պսակվիմ,
Հարսանիք անեմ, շատն ի՛նձ տուր, տանիմ:
«Շատին շատ, քչին քիչ»՝ Մուլեն որ շասեց,
Մեծ ախպոր սիրտը երկու թիզ եղվեց:
«Տե՛ս. սուրբ Մուլեն էլ ի՛նձ ա դրստում,
էլ ի՞նչ խոսք ունիս, նրհախ տեղն կովում»:
Ղոյմաղոշում տղա՝ եղանդը քաշի,
Մուլի ոտն ու գլուխն ձվի պես ջարդի:
«Ա՛խպեր՝ ի՞նչ ասեմ. գլուխըս քարը,
էլ տեղն ասածս՝ քո խերն ու շառը»:
Տո քո՛ փակ՝ տեսար կալ ենք ճոթ անում,
Դու ո՛ւր ես գալիս, մեր մեջն խառնըվում:
Ղրաղովն անց կա՛ց, մեկ բերան ասա՛,
«Աստված բարաբյաթ ու միշտ ձեզ խեր տա»:
«Աստված բարաբյաթ ու միշտ ձեզ խեր տա՛»:
Ասելով գնաց մեկ խելիմ ճամփա:
Տեսավ. մեկ ածղահա մարդ մեկ տեղ նստած,
Շորերը հանած, արևկող արած,
Իր շար թշնամու միսը պոկում ա,
Բերանը տալիս, որ քիչ դինջանա:

Քութութ անելով, քուցին անելով
Զանը քոս ընկել, ղնգներն գուլացել:
Գլուխն վեր քաշեց, որ տեսնի, ո՞վ ա.
«Աստված բարաբյաթ, խեր տա՛ համեշա»:
Որ չի՛ լսեց անճարն. ջանը դող ընկավ,
Հենց էնպես տկլոր տեղիցն վեր կացավ,
Մեր ախմախ Մուլին էն քոթակն տվեց,
Որ նախրի իշին կհամարեր էծ:
«Բաս ի՞նչ ասեմ, ի՞նչ. ինձ մի՛ սպանիլ,
Թե ասածդ շանեմ, ինձ մարդ մի՛ ասիլ»:
— Ա՛խմախ, դուռումսա՛ղ՝ տո Մուլի կտո՛ր.
Զե՛ս կարող ասիլ ինչպես մեկ ուղվոր.
«Աստված բուրրին ջնջի՛, փշացնի՛»,
Հախ միայն տերը դրանց քոքը կտրի՛:
«Աստված բուրրին ջնջի՛, փշացնի՛»:
Բերան անելով Մուլեն խելացի
Հենց էն տեղն էկավ, որ մեկ մեռելի
Նաշն ուսի դրած, որդի, ընտանի
Բոլոր խալխի հետ գլխներին տալով,
Տանում էին՝ որ թաղեն՝ սքալով:
«Աստված բուրրին ջնջի՛, փշացնի՛»:
Որ չի լսեցին խալխն ու գեղըցի,
Հենց բռնես՝ մեկ թոփ բիրդան տրաքեց.
Դագաղն վեր դրին, Մուլեն էլ կանգնեց,
Հենց իմացավ՝ թե ուզում են խնդրել,
Որ աղոթք անի, փող տան իրան էլ:
Մուլի ոտն ու գլուխն նրանք աղցան արին:
«Տո բե՛ մուրվաթներ, լսեցե՛ք իմ բանին.
Ախըր ի՞նչ ասեմ, սիրտներդ հովանա.
Մեկ խոսք ասեցե՛ք. էս ի՞նչ մուրվաթ ա:
Թե որ էն շասեմ, աչքըս հանեցե՛ք»:
«Ա՛յ իշագլուխ՝ տո մի միտք արե՛ք,
Մեռլին ո՞վ կասի. ջնջվի՛, փրչանա՛:
Կասեն՝ «Տեր աստված հոգուն ոահմ արա՛»:
«Տե՛ր աստված սրա հոգուն ոահմ արա՛»:
Սերտելով ընկավ էլ եդ ճամփեն նա:
Տեսավ մեկ սատկած շուն դուս են քաշում,

Որ տանին, հորեն մեկ զրաղ տեղում:
 Տանողք աչք ու քիթ բռնել են դայիմ,
 Որ մուռտառ հոտիցն զահլակուշտ շըլին:
 Աչքն առավ թե չէ մեր գիտուն Մուլի,
 Լեզուն բան ընկավ. անոտ ջաղացի
 Պես պտուտ էկավ, իր աղոթքն պսեց,
 «Աստված ոահմ անի՛ հոգուն»։ ձեն տվեց:
 Շունն էլ չէ՛ր տանիլ, նրանք ի՞նչպես տանին:
 Մուլի խոր հոգին կատիկն հասցրին:
 Խելք ու միտքն թռավ, ճամփեն կորցրեց.
 «Ի՞նչ ասեմ՝ ջա՛նրմ» գեջղանգեջ ասեց:—
 «Տո դուդուկ քոփակ, աչքըդ քոռանա՛,
 Տեսնում ես ախրը՝ մեր տարածն շուն ա:
 Մեկ թըթի՛ր գետնին, հուփ տո՛ւր աչքերիդ.
 Ու հետո ասա՛. մտիկ տո՛ւր առաջիդ:
 «Փյո՛ւֆ, փյո՛ւֆ, փյո՛ւֆ. էս ի՞նչ անիծած հոտ ա:
 «Ջհանդամը գնա՛, սրա սպանողն եդ չգա՛»:
 Հիմիկ է՛ս դասն էր սերտում ջրատարն,
 Որ մատը խառնեց մեջն սատանեն շար:
 Հենց մտավ կուշ գալով՝ մեկ հարսանքատուն:
 Տեսավ թամաշեն, պարն, ուրախություն:
 Քիթը պինդ բռնեց ու տվեց հարա՛յ.
 «Փյո՛ւֆ, փյո՛ւֆ, փյո՛ւֆ. էս ի՞նչ անիծած հոտ նա»:
 Զուռնաչին գուռնեն, դափը դափաչին,
 Քափկիրն ու թավեն՝ մքրուկն ու աշին.
 Կպրած տիկն ու թասը պարոն շիրաչին,
 էնպես խըփեցին Մուլի ճակատին,
 Որ աչքն բուռն ընկավ, սկսեց ձեն տալ.
 «Ա՛խպեր՝ ի՞նչ ասեմ, էս ի՞նչ ա իմ հալն»:
 — «Բանը գլխիցդ կտրվե՞լ ա՛՝ քո՛ փակ՝
 Որ մեկ աչքդ էլ ա քցես քո աղաք:
 Զեռդ էլ ա՛՛ ժա՛ժ տուր, թե պար շես գիտում:
 Ի՞նչ ես էդ հոտած ըռեխըղ ցրվում:
 Մեկ իծի պես էլ չե՞ս կարող մկկալ,
 Յա իշի թահըր կանգնիլ ու զոա՞լ»:
 էսպես կռները թափեթափ տալով,
 Հետը մկկալով, վախտ վախտ զըռալով,

Հենց ընկավ ճամփա, տուն հասնի բարով:—
 Քոռաղադինա ֆորսկանի մեկը
 Հինգ սհաթ խտտել թվանքի ոռքը,
 Աչքը ջուր կտրել ու բուսու մտել:
 Հենց է՛ն էր ուզում, մեկ դուշ սպանիլ:
 Մուլի մարաքեն դուշը որ տեսավ,
 Բարով մնա՛՛ ասեց ֆորսկանին՝ թռավ:
 Ֆորսկանի աչքը կայծակին տվեց,
 Մուլին պար դալիս որ տեսավ, վազեց,
 Թվանքի լուկն միջիցն ճոթ էլավ,
 էնպես նրա գլխին սաստիկ վյա էկավ:
 Խեղճ Մուլեն էլ եդ՝ գլուխը լաց էլավ.
 էլ եդ իր գուռնեն փըչեց, ու ասավ:
 Որ էն օրհնածը գլխին խելք դնի,
 Ի՞նչ անի, որ էլ բալի տակ չընկնի:
 «Տո տա՛վար՝ շոլումն ախր ո՞վ պար կըգա,
 Ի՞նչ ծուխ ա մտել քիթդ՝ քեզ դադում ա:
 Տեսար դուշն նստած՝ զըդակըդ վեր ա՛ռ,
 Կուզեկուզ ընկի՛ր դաշտ, ու ձոր ու սար:
 Ո՛չ դուշ կփախչի, ո՛չ դու կթագվիս,
 էս ի՞նչ բերիք դու էս օր իմ գլխիս»:
 Մուլի գլուխը հաստ, ու ծուծը բարակ.
 Ճամփին էլ կերած էնքան տուր, քոթակ,
 Սաղ Ղուռանն փորումն, կարթացող, տեղյակ
 Փեշերն վեր քաշեց, դրեց կոնատակն
 Զարդված դաշլանը ու գզած գդակն.
 Փիր ու փեղամբար կանչելով՝ ընկալ
 Ճամփեն կուզեկուզ, մեջքը կոտրելով,
 Կնկանն, զանքաչին օրհնություն տալով,
 Իր հարամ փորն էլ հետն անիծելով,
 Հենց մեկ բաղի մոտ հասավ, տնքալով:
 Բաղմանչին հինգ օր աչքը չէ՛ր կպցրել,
 Գիշեր ու ցերեկ զարթուն մնացել:
 Որ գողը բռնի, հախիցը վեր գա:
 Կուզ Մուլին տեսավ հենց բիրադի նա,
 «էս ա իմ գողըս, որ օրը ճաշին
 էսպես վախում ա, գընամ, նրա հոգին

Հանեմ, վեր ածեմ, որ էլ մյուս անգամ
Չըզա՝ թե ինքս էլ որ նըրան ձեն տամ»։—
Աստված իմանա, թե ո՛րքան թագեց,
Տունն էլ հեռու չէր, նրա բախտը բանեց,
Գնացին դատաստան, որ գանգատ անեն,
Մոլլի վերջի կարգն էս օր կատարեն։
Բաղմանչին սկսեց իր զուռնեն փչել,
Ախունդն Մոլլի կճուճն լավ ձեռնահարել։
Տեսավ մեջը փուշ, էլ հատիկ չկա,
Արձակեց Մոլլին՝ որ իր տունն գնա։
էնքան ծեծվել էր անճարն ու ջարդվիլ,
Որ ջանումն էլ սաղ տեղ չէր մնացել։
Քանի առնում էր դեղն ու մ՛հլամը,
Ու միտքը բերում կերածի համը,
Վա՛յ էր կանչում ու դռին վեր հատում,
«Ով էս աշխարքումն, անիծած տեղումն
Ամենի խոսքին միշտ ականջ կանի,
Մեկ գլուխ ու թո՛ղ՝ երկու ձեռք անի»։—

ԵՐԿԱՔԱԿԵՐ ՄՈՒԿՆ ՈՒ ԱՂՔԱՏ ՀԱՐՈՒՍԸ

Փո՛ղն ա բան տեսնում էս մեր աշխարքումն։
Գեղըցու խոսք ա, հո ես չեմ ասում,
Բայց խի՛ստ հեսարի,
Ով բանը շափի։

Մահն էկավ դուռը մեկ հարուստ մարգի,
Խեղճն ուներ հենց մեկ բեղովլաթ որդի։
Կանչեց նրան մոտն, խելք դըրեց գլխին.
«Գիտեմ, որ ասեց՝ իմ դատած մալին
Ղադրը չե՛ս անիլ, կուտես, կմարսես.
Վերջն դոնեդուռ հաց պետք է ուզես։
Արի՛, խրատըս գետինն մի՛ քցիր,
Երբ էս օրին դու հասնիս, գոմն մտի՛ր,
Պարանը քցի՛ր էն մեծ սնի արանքն,
Կախվի՛ր, ու խեղդվի՛ր, թե ատես քո կյանքն»։—

Շաբաթ չըքաշեց, որ հերը թաղեց.
Մեկ մարդ աշխարքումս էլ նա չըթողեց։
Սազանդար ասես, դմբակ ու դայրա.
էլ գափ ու զուռնա, շմընաց, մոյդա,
Բարեկամներին գլխին հավաքած,
Փորի հետն ընկավ, քեֆ արեց, ցնծաց։
էս անիրավներն էլ էնպես էին
Նրա ղուղը քամել ու նըստել ուսին
Օրը հազար անգամ գլխովը երդվում,
Ու անուշ խոսքով հետն էլ լավ եղում,
Որ հենց էր կարծում էն ողորմելին,
Թե ի՛ր ձեռին ա նրանց սուրբ հոգին.—
Բայց ո՞ւմ չի էսպես փորի բարեկամ
Ռաստ էկել՝ որ նոր ես բանը շուռ տամ։
Հենց դանը հատավ, ջաղացն էլ կանգնեց,
Ով էլ հաց ուներ, իր դարդը քաշեց։
Փորի տակն ընկավ հենց ջուլ ու փալանն,
էլ ո՞վ էր գիժ՝ որ մոտիկ գա նրան։
Բարեկամները տաշտաքերանքն էլ
Որ լավ մարսեցին, պարկը թափ տվին,
Տիկը մղեցին, ջանը հանեցին,
Բերանն ու միրուք թամուզ սրբեցին,
Խաչակն քելով ղըրաղ քաշվեցին,
Ձեռը լվացին։
Ո՛չ թե բարով տալ, կամ կշտովն անցնիլ
Նրանք լայաղ չէին անում, կամ խոսիլ։
Մեկ բան ասելիս էլ հրհուռում էին,
Մափ տալիս, խնդում, ծաղը անում խղճին։
Մեկ օր էլ տեսան, մաշիքը ծակ էր.
Մյուս շորերն հո ձեռից ընկել էր։
Որ շասեց՝ թե մուկն ա մաշիքն ծակել,
Գելը կատաղեց, էնպես ծաղը անիլ՝
Քա՛րը կը պատոեր, ի՞նչ թե նըրա սիրտը,
Որ էլ տեղ չուներ, ծածկի իր դարդը։
Դանակն ոսկոռին էկել էր, հասել
Մեկ անուռ ուներ, էն էլ նա կուտրել։
Հոր տըված խրատն իսկույն միտքն ընկավ,

Միրտն արնով լիքը հենց որ տուն էկամ:
Մեկ թող վեր առամ ու գոմը վազեց,
Հոր հոգին հիշեց, իր օրն անիծեց,
էլ հոգի, հավատ ի՞նչ միտքը կըգար,
Որ մեղա ասեր, յա իր մեղքը լար:
Թոկի ծերը որ նա չի՛ բարձրացրեց,
Գերանի արանքն ուժով որ խրեց,
Հանկարծ մեկ տորբակ է՛նպես շըրխկա՛ց
Առաջին, որ աչքն վրեն մնաց սառած:
Ոսկի էր մեջը լիքն ու պինդ կապած:
Ո՛ւմ էն հաղաղին պատահի հանկարծ
էսպես բան, որ խելքն էլ վըրեն մնա,
Նո՛ր հոգի շառնի, նոր սիրտ չըստանա:
Բարի հոր միտքը նա նոր իմացավ,
Վեր առավ փողը, հետը տուն տարավ:
Օրեց օր էլ եդ ոտն ու գլուխն դըզեց,
Բարեկամների տուտն էլ եդ բացվեց:
Բայց էն շա՛տ վաղ էր, որ էջը կաղ էր,
էս մահվան գին էր, իշտահի բան չէր:
Նոր շենացածը մկան հիշատակը
Մըտքումն պահելով, ու իր առակը.
Մեկ օր էլ նրանց եդ դոնադ արեց,
Հազար բարաթ բան պատրաստիլ տվեց:
Որ կերան, խմեցին, քեֆներն շաղացավ,
«Պա՛տվելի իշխանք՝ բերանն բաց արավ,
Աշխարքումս հրաշք շատ է պատահել,
Բայց Աստծու խաթեր՝ ինձ՝ խնդրեմ ասել,
Ո՛վ է լըսել՝ թե անիրավ մուկը
Թողած հավի միսն, շաքարն ու ձուկը,
Երկաթի խոփի կեսը էնպես կըրծի,
Որ տեսնողի աչքն բաց մընա, սառչի»:
— «Կըլի, շատ կըլի, Ա՛ղա»՝ ձեն տվին
Նրանք հազար տեղից, խոսքը դորդեցին:—
— «Երկաթ ու մո՛ւկը»:
— Տղե՛րք՝ դուս էկե՛ք,
Մուկը որ մաշիք կարող չի ծակիլ,
Նա ի՞նչպես կարաց երկաթը ծամիլ»:
Դուռը փակած էր, տղերքը կանգնած,

Կետի, դադանակ ձեռներին բըռնած:
Ղորղ ա, կերած հացն նա հարամ արեց,
Որ հալալ տեղ չէր, խի՛ստ շատ լավ արեց:
Հիմիկ մարդիք որ իրանց խերն ուզեն,
էսպես բարեկամ չուզեն, ռադ անեն,
Քանի՞ էսպես ճաշ պետք է պատրաստած,
Քանըսի՞ մաշիքն առաջը դրած:
Քանի փող ունիս, մուկդ երկաթ կուտի,
Ձեռըդ պակսելիս՝ մաշկիդ չի՛ դիպչի:

ՀԱՅԱԿԵՐ ՓԵՇԸ

Անիրավ աշխարհն՝ արտ ո՛վ չդիտի,
Որ լավ շորին միշտ գըլուխ վեր ո՛րի:

Մեկ սարում, չղում մեծացած օմքին,
Որ դեռ չէր խաբար աշխարքի բանին,
էկավ մեկ քաղաք, շունքի հարուստ էր,
Տեսավ ամեն մարդ որ զարդարված էր,
Ինքն էլ սկսեց խասից, դումաշից
Մեկ ձեռք շոր կարիլ, ու ոսկու թելից
Յախեն էլ կարիլ: Տեսնողի աչքը
Հետը գնում էր, ու նրա փառքը
էնպես մեծացավ, որ մեծ ու պստիկ
Ո՛չ ցերեկն էին տալիս նրան մարդիք
Ո՛չ գիշերն հանգիստ. ու տանը թողում:
Հացի կանչում նրան, իրար ձեռից խլում:
Չունքի փալանը նոր էր ու թազա,
Ո՛վ չէր տալ պատիվ նրան համեշա:
Նա լսել էր, որ քաղաքի մարդը
Հացի քոռ կըլի, ու էս մոհբաթը
Որ տեսավ, մտքումն խիստ շատ զարմացավ:
Հրեշտակ են նրանք, էնպես իմացավ:
Քիչ էր մնացել, իր էլած խելքն էլ
Տանիլ տա. ջերն հո՛ վաղուց դարդակվել:
Շուտով զգաստացավ, խելքը ժողովեց,
«Մեկ փորձեմ սրբանց, մտքումր ասեց,

Ու շորը փոխեց:

Քիչ քիչ գդակի փոստն դուս էկավ ծերիցը,
Մաշկի տակն էլ կախ մնացել կրճնկիցը:
Չուխի հո՛ւ ամեն մեկ թեւն ու յախեն
էնպես գզգզվել, քրճրճվել ամեն,
Որ ուսերն ու լաշն բաց էին մնացել:
Հաղար կարկատան քամակին կըպել:
էլ ո՞վ էր գիժը, որ հաց տար նրան,
Բարի լիս տալն էլ ամոթ էր իրան:

էս փորձն որ տեսավ, խելքը տեղն էկավ,
Քիչ քիչ ոտ ու գլուխ նորեց, զուգվեցավ,
Տեսնողն անկաջի տակը քորելով,
Ուսերն քաշելով, քուցին անելով,
Տեսավ նրա աչքը որ լիս ա էկել,
Սկսեց սուփրեն նորեն բաց անել:

Ինչ տուն որ նրան սըֆթա կանչեցին,
Հետն էլ շատ ղոնաղ, մեծ մարդիք կային:
Սուփրեն որ նրանք բաց արին, նստեցին,
Հաց ու կերակուր առաջներն դրին:
Ամենն էլ իր ձեռն ամանին տվեց,
Փորը հո վաղ էր նրանց անում վեց վեց:
Աման ու բերան ճամփեն բաց արին.
Մեր նոր ղոնաղին հըլա մտիկ շարին:
Քանի շիլափլավն տաք տաք էր դրած,
Տոլմեն, խաշլամեն, որ դեռ չէր էկած,
Հանկարծ մեկի աչքն ընկավ նրա վրա.
Տեսավ որ փեշն է ձեռին բռնել նա,
Ամանի պռնկին զընում ու ասում,
«Փե՛շ՝ հաց կե՛ր, քեֆով, ի՞նչ ես վախենում,
Քեզ են էս պատիվն տալիս էս մարդիք,
Ինձ հո չեն սիրում էս շատ պատվելիք:
Կե՛ր ու գլուխդ ա՛ռ, փախչինք սրանցից:
Թե չէ՛ տըված հացն կառնին մեզանից.
Դու որ կտրատվիս, ոչինչ գարդ չունիմ,
Ես կմնամ ցխումն, էստուց ես փախչիմ.
Մարդիկ՝ մարդ շինողն որ շորն է էլած,
Գնա՛նք մեր սարը, անիծվի էս հացն»:

ԾԱՌԵՐՆ ՈՒ ԿԱՅԻՆԸ

Մառերն որ մեշումն խիստ շատ զվիրն էկան
Կացնի ձեռիցը, ու էլ շիմացան,
Ի՞նչ անեն, իրանց գլուխը պահեն,
Խորհուրդ արին, մեկ ճար իրանց անեն:
«Կացինն ի՞նչ գատ ա, որ մեզ քյար անի»,
Ձեն տվեց նրանց՝ մեկը ծառերի:
«Մենք որ կոթ շտանք, կացինը կարա՞
Մեզ վնաս տա, կամ հեշ մեզ մոտանա»:
Թո՛ղ իմացողը ինքը իմանա,
Ու նհախ տեղը կացնի կոթ շտա:
Թե չէ սկիզբը իրան կկտրի,
Հետո փոշմանիլն բանի պետքը չի՛:

ՉԸՂՂԵԽԸ

(Բամբակի հունդը հանելու հաշթ):

Մեկ քըրդըստանցի անմեղ Հայ մշակ
Տուն ու տեղ թողած՝ էկավ մեկ քաղաք,
Որ չըղրեխ քաշի, մի քիչ փող դատի,
Գնա, որ իր խեղճ օղլուշաղն պահի:
Չըղրեխի անունն էր մենակ լըսել,
Աչքով չէր տեսել, հունարն իմացել:
Չըղրեխ ու տըրեխ հենց գիտեր մեկ ա,
Միտքը մոլորված՝ նա քուշա քուշա
Որ ման էր գալիս, մեկ մարդ ուստ էկավ,
Աչքիցն ու ունքից նա շափեց, տեսավ,
Որ էս օրհնածն իր ատամի խարջ ա:
«Ախպա՛ր՝ քո խոքուն ղուրբան էղնիմ՝
խա՛յ՝

Չըղրեխն օր կըսեն, էս իմա՞լ գատ ա:
Չոքուխ ու լաջերս տուն եմ վոընդել,
Չըմեն ֆուխարա մեր օլքեն թորգել,
Քալել էս վալիաթն, օր չըղրեխ քաշեմ,

Տանիմ գիմ քուլվաթն պախեմ,

կերակրեմ»։—

Սատանա մարդին գազ, կշեռք պետք չի՛,
Աչքով նա մարգի խելքը կըշափի:
Գըլխին խելք գըրեց, որ գնա, մոմ առնի,
Տանի չը՛ղրեխի շորս կողմը վառի,
Առաջին շոքի, դեմը համբուրի,
Դեմը չըղրեխի կոթը պտըտի:—

Շուտով վազըվազ գնաց, մմերն առավ,
Ու արդար սրտով նա իր ուխտն էկավ:
Ինչպես ասել էր, մմերը վառեց,
Չոքեց առաջին ու խաշակնքեց:
Բայց վա՛յ նրա օրին. կոթն էլ որ չքաշեց,
էն դաստա միրուքն էլ հետը ծավվեց:
Ի՞նչ վնաս ունի, միրուքն ո՞վ կուտի,

Չըղրեխն կատու չէր, որ երեսն շանգորի:—

Խեղճ Քրդստանցին էնպես իմացավ,
Թե դեռ չըղրեխի վախտը չի հասավ,
Որ մուրազը տա, իրան ուղ անի,
Չոքելով էլ՛ չուրն եկավ ծնկների:
Առաջ հլա կամաց սկսեց ասիլ,

«Յամա՛ն սուրք չըգրեխ՝ ֆզի եմ խանչել,
Զիմ մորուս սաղաղ՝ ֆեզ ապավիհել:
Թո՛րգ գիմ մորուս, քո՛րգ՝ ֆեզ դուրբան եղնիմ,
Թո՛րգ,— քո՛րգ,— հա՛յ յաման՝ արեվուղ մեռնիմ,
Քզի մեկ ուլ մը ես մատաղ կէնեմ,
Զիմ մորուսը քո՛րգ. որ խազանչ էնեմ»։—

Չըղրեխ ի՛նչ տեղ էր քրեվար սովրեւ,
Որ կարենար նրա աղոթքը լըսել:
Ղոյմազուղում դու մեր Քրդստանցի,
Գիծ կովի նման կաթըդ շուռ ածի,
Թո՛րգ, թո՛րգ ասելով՝ որ դարք չի արեց:
«Զքո շինողի խերը անիծեմ,
Զքո բունյաթի փիրը նղովեմ,
Խուլ մի, գեշ խաշաթ խմա մեջ ձգել,
Ուխտ կըսեն. էրե՛, գլխուն խռովել.

Զմլա դմբլակի պտուղն խավարի՛,
Մեր սաքվի քյոթուկն էստուց աղեկ կըլի»։—

Ասեց ու հետը միրուքը քաշեց,
Թափեթափ տալով, պոռը կծեց:
Չըղրեխը մընաց միրքիցն ճուլակ,
Անեծք ու օրհնանք խառնեց մեր մշակն:
Չըղրեխն անեծքին ի՞նչ մտիկ տար,
Թե գլուխն էլ հետը մեր Քրդի պոկ գար:
Ընչանք անիծածն թողեց խերն ու շառը
Միրքի կեսն ու բեղն հենց էնպես ձար, ձար
Պսկեց, պլոկեց, տարավ Քրդի շարը:—
Աստված ո՛չ տա՛ մարդ էնպես տեղ ընկնի,
Որ խըրատ տվողն էլ սատանա ըլի:
Թե չէ է՛ն չըրեխն կըկապեն միրքիդ,
Որ շես պրծընիլ, թե տաս. էլ հոգիդ:

ԲԱՔՄԱԶ (ԲԱԴԱԳ) ԾԱԽՈՂՆ ՈՒ ՍԱԿՄԹԸ

Սալդաթի մեկը մեկ դուքան մտավ,
Բաքմազ կուզեր նա առնի, ու տեսավ,
Ծախողի մեկ աչքն վաղուց քոռացել,
Ի՞նչ աներ սալդաթն, շատ քիչ էր փողն էլ:
Ընչանք բախկալը՝ իր քոռ աչքովը
Գրվանքա, կշեռք, բաքմազն գդալով
Մեյդան կըբերեր, շափ ու ձև կաներ
Պակասն, ավելին գլխիցն վեր կառներ՝
Սալդաթի ձեռը փլավ շէր ուտում,
Ուրիշ մարդ էլ խոմ՝ շկար դուքանումն:
Մեկ շերեփ լիքը բաքմազ վերցըրեց,
էնպես բախկալի սաղ աչքին խըփեց,
Որ ընչանք նա իր գլուխը լաց կըլեր,
Թուավա երեսն ու աչքը կըսրբեր,
Սալդաթն սաղ կճուճ բաքմազն վեր առավ,
էն գնալն էր, որ գնաց, եդ շեկավ:

Բանն ընչանք բանի վերջը կհասնի,
Գողը՝ քարվանը կըտա, կըտանի.
Թե աչքդ էլ քոռ է, սարհեսաբ բանիդ
Կա՛ց, թե չէ էլածն ջո՛ւր կդառնա ձեռիդ:

ՃՐԱԳՈՎ ՄԱՆ ԳԱԼԸ

Աշխարքիս բանը էսպես էկել ա,
էսպես գնացել՝ մարդ ի՞նչ իր գլուխը լա:
Առաջնի դադրը մենք չենք իմանալ,
Ընչանք եդինը իրան չի՛ ցույց տալ:
Մեկ գեղում մեկ Հայ սարքար կարգեցին,
Գեղըցիք իրանց բարեբար մարգին
Պատիվ չըտալով, օր չէ՛ր անց կենում,
Որ խանի դռանն, կամ դիվանխանումն
Գանգատ չի՛ անեն, որ նրան փոխի,
Իրանց վրա մեկ նոր՝ Թուրք սարքար կարգի:
Խանը խրատեց, նըրանք շիմացան,
Սարքարին փոխեց, ապա դինջացան:
Հավատի դուշմանն դամշին քամակին
Նոքարն եդեին, ֆառաշն առաջին
Փեղ ու միս արեց, նրանց հոգին առավ,
էլ ո՞ւմ ասեին, մեկն էլ շիմացավ:
Մեկ ծեր մարդ նըրանց գլխին խելք դրեց,
Գիշերն որ էկավ, մոմ վառիլ տվեց,
Բոլոր գեղըցոնցն ու քուշա քուշա՝
Սաղ գիշերն էսպես մեծ ու երեխա
Ման էկան, մինչև օրը լուսացավ,
Խանն իր քոշկիցը բոլորը տեսավ,
Որ կանչիլ տվեց, պատճառն իմանա,
Խելոք հալեորն, բան տեսած՝ ուստա:
«Քո գլխին դուրբան»՝ խանին արգ արեց,
«Ասած խրատորդ որ մեզ քյար շարեց,
Ճրագով ընկանք բոլորս տնետուն,
Որ գտնենք մեր հին սարքարի բուսուն.
Սևերես մարգին, ի՞նչ խոսք կըհասնի,

Նորն ընչանք չըգա, հինն իմացվիլ չի»:
Խանն նրանց գլուխը մեկ լավ էլ լվաց,
Ու էլ եդ կարգեց հին սարքարն փոխած:

ՁՈՒ ԳՈՂԱՑՈՂԸ

Ձու գողացողը ձի կըղողանա.
Թո՛ղ լսողն գլխին լավ մուգաթ կենա:

Անմեղ երեխի մինն դեռ աշխարի
Ո՛չ ցավը գիտեր, ո՛չ շարն, ո՛չ բարի,
Ընկած իր քեֆին, իր քաղցր արևի
Ձենն ածելով միշտ շրջեր տուն, այգի.
Մտերի տակին զշերի ձենին
Մայիլ մնացած՝ աչքի տեսածին:
Ով մեկ քաղցր աչքով նայում էր նըրան,
Ով մեկ անոշ խոսք հենց դընում բերանն,
էնպես էր կարծում, թե իր ախպերն ա,
Ուղում էր, հոգին հանի, նըրան տա:
Ո՛չ պատժի համը, ո՛չ մեղքի ձենը
Գեռ չէր իմացել, որ պահի ջանր:
Ինչ մերն ասում էր, էն էր կատարում,
Նըրա բերնի խոսքն ու ասածն անում:
Հանկարծ մեկ օր էլ հարևանի տանն
Խաղալիս՝ գտավ մեկ ձու նա բիրդան:
Ձու ու երեխա՞—ի՞նչպես չէր խաբվիլ:
Ձուն դըրեց ջեբը, սկսեց քաշվիլ:
Մերն ուրախ ուրախ ձուն ձեռիցն առավ,
Ճակատը պաչեց ու խըրատ տվավ:
«Քո ջանին մեռնիմ, խելոք տղեն էն ա,
Որ դըրսիցը՝ հեշ ձեռը դարդակ չգա:
էդպես դայրաթով կա՛ց, շարըդ տանիմ,
Որ ես էլ մի քիչ ա՛խ՝ լավ օր տեսնիմ»:
Բայց վա՛յ էն մորը, որ իր երեխին
էսպես խըատի, ծախի իր հոգին:
Երեխի բերանն է՛ն լազաթն ընկավ,

Որ գազան դառավ, քանի մեծացավ:
Հանգ ու հարևան, բաղեր ու բոստան
Նըրա գող ձեռիցն ամանը էկան:
Դուքան, տուն կտրիլ, ապրանք փախցընիլ,
Քարվան թալանիլ, ճամփորթ սպանիլ,
Փեշակ դառավ նրան: Ու ազիզ մերը՝
Քանի բերում էր, էնքան իր սերը
Ավելցընում էր, որդուն խըրատում,
Տեղն էկած վախտը ինքն էլ էր անում:
Բայց ով ուղենու, ֆորի մեջ ընկնի,
Գըլուխը կշարդի, կամ ոտն կըկոտրի:
էսպես էլ էլավ մեր գողի բանը.
Մեկ օր էլ ուզեց, որ խանի տանը
Քյահլան ձին կապած՝ դուս քաշի, տանի,
Ձին տանելու տեղ ինքն հասավ բալի:—
Թող հիմարք ասեն՝ թե մեր ճակատին
Ինչ գրաված ու ա, էն կգա մեր գլխին:
Ով էսպես գըրեց, ձեռը շորանա,
Ճակատն ի՞նչ իր գլուխն ու արևը լա,
Որ մարդ ինքն իրան ղազաբի կըտա:
Փիս խրատներով ճամփից դուս կըգա:—
Խանին էլ խնդիր անող ո՞վ կըլեր:
Մեր Ասիացիք չեն էնպես կեռմեռ,
Ու դատաստանը շուտով վերջացնում,
Կամ գլուխ կտրում, կամ աչքեր հանում:
Նշկար պարանը որ շըձգեցին,
Մեր ղոշաղ գողին տակին կանգնացրին,
Որ խեղդեն նրան, նա շոքեց բիրդան,
Որ կես սհաթ էլ ա դաստուր տան նըրան,
Իր մորը տեսնի ու մուրազն առնի,
Մերն էլ իր կաթը նրան հալալ անի:
Հենց մերն մոտացավ՝ լալով, սքալով,
Որդին ճտովն ընկավ՝ դոշը ձեծելով,
Բայց ա՛խ՝ տեսնողի գլխին կրակ վառվեց.
Որ անսիրտ որդին՝ մորն երբ փաթութվեց,
Միծն առավ բերանն՝ է՛նպես սաստիկ կծեց.
Որ տեղից պոկ գալն ու մոր հոգին տալն

Երկար ժամանակ էլ հեշ չքաշեց:—

Թո՛ւր էր, քաշեցին, քար էր, վերցըրին.
Գողի՛ տեղն ու տեղն որ հանեն հոգին:
Նա անաս, անվախ՝ իր կիսահոգի
Մոր լաշին քցեց աչքն ու բիրադի
Ձեն տվեց խալխին: «Տեսե՛ք՝ ջամըհա՛թ՝
Լացե՛ք իմ գըլուխն ու բարի խրատ
Տըվե՛ք ձեր որդոցն, որ էս ղազաբին
Ձի հանդիպին ու ձեր անբախտ գըլխին
Անեծք շըթափեն, իրանց պահպանեն:
Գյոռքեգյոռ ըլիս՝ անիրա՛վ իմ մեր,
էս է՛ն մեկ ձվի լազաթն ու խրատն էր,
Որ դու ինձ տվիր, էս տեղն քըցեցիր,
Երկուսիս հոգին դժոխքի փայլ արիր»:—
Ասեց ու թուրը մեկիցը խըլեց,
Ընչանք որ հասան, նա իր սիրտն ցցեց:
Ու մեռնելիս էլ՝ շունչն էստով կտրեց:
«Վա՛յ էն հորնը մորն, որ որդի պահի,
Ու ո՛չ խրատ տա, ո՛չ էլ լավ կրթի»:—

ԱՌԱՍՊԵԼՔ

ԺԱՆՌ ՓՈԻՇԸ

Փըշին հարցըրին՝ թե ի՞նչ խեր ունիս,
Որ քարվանի բեռն մոտովդ անցնելիս,
էլ բուրդ ու բամբակ դու չես հարցնում,
Միշտ քաշում, պոկում, բեռն խարաբ անում:
«Խերն ի՞նչ եմ անում», պատասխան տվեց
Անիծած փուշը ու գլուխը ցցեց:
«Խեր ուզեցողը՝ խեր էլ պետք է տա,
Իմ սրտի ուզածն էս շի՛ մեկն էլ ա:
էնդով ա հենց իմ սիրտըս հովանում,
Որ ուրշի՛ տունն եմ ես էսպես քանդում»:—
էսպես տուն քանդող փշեր խիստ շատ կան,
Երանի՛ նըրանց մեկ օր կրակին տան:

ՅՈՐԹՆ ՈՒ ԽՈՋԸ

Կով ու խոզ մեկ մարդ իր թավեն արած՝
Կովին դարման, էլ՝ չէ՛ր ածում առաջն:
Խոզին թեփ, գարի տալիս, շաղացնում:
Յորթն էս անիրավ գործքը որ տեսավ,
Մորը գանգատվեց ու մեկ օր ասավ:
«Ախրը կաթն ու եղ, մածունն էլ հետը
Հո մեզանից ա ստանում մարդը,
էս ի՞նչպես բան ա, մեր միսն էլ ուտում,
էլի էս խոզին ընդունում, սիրում»—
«Համբերի՛ր՝ որդի՛, վերջը կըտեսնիս»,
Մերն ասեց նրան, «ու լսիր խոսքիս,
Մարդն էն բարեսիրտ կենդանուցը չի՛,
Որ նըհախ տեղը լավություն անի:
Դրա հեսաբը մեկ օր կպահանջեն,
Թող մեզ խոտ տան ու մեզ մըտիկ շանեն»:
Մեկ օր էլ ֆորթի ջանը դող ընկավ,
Որ լսեց դռանն՝ ինչ ճղղոց էկավ:
«էս ի՞նչ խաբար է», մորը հարցրեց:—
— «Գարո՛ւ հեսաբն է»,— նա պատասխանեց:
Թո՛ղ անոշ թիքին մարդ հեշ չի խաբվի,
Քըթից կհանեն, ինչ օր որ ըլի:—

ԷՇՆ ՈՒ ՇՈՒՆԸ

Ամառվա էն շատ շոք ժամանակին
Խեղճ իշի մեկը իր բեռի տակին
Կանգնել էր անսաս մեկ մեծ մեյդանում,
Քիթ ու պոռնկը քաշ՝ խոր միտք էր անում:
Չար ճանճերն էլ հենց վախտ էին ճարել,
էլ պոշ ու անկաջ նրանք չէին թողել,
Ուր հասնում էին, կըծում, ցավացնում,
Իշի դարդերը դըհա շատացնում:
Մեկ շուն էն կողմիցն՝ շրվաք տեղն ընկած,
Իշի շարշարանքն տեսավ ու ասաց,
Ա՛յ ողորմելի՛՝ քեզ ո՞վ էր ասում,

Որ յախեղ ձեռ տաս ու մընաս բալում:
էն գլուխն ու անկաջն, էն ձեռն ու գոռալն,
Որ դուք ունեք, ու էն սիրուն ման գալն,
Թագավորի դուք լայաղ կըլեիք,
էդ շոռն ու ցավը դուք տանիլ չէիք,
Թե մեկ դանգի շափ խելք ունենայիք,
Չեր գըլուխն ձեռի տակ շքքեցի՛ք:
Մարդի առաջին քանի որ կուշ գաս,
Գըլխիդ կընստի, թե լավ իմանաս:

ՍՈՒՆ ՈՒ ՍԵՏՈՐԸ

«Ա՛յ թե քոռուղուփ, դու հոտած վատ ես,
Ժանգի պարկի պես լըցվել, տըռվել ես»:
Մեկ օր սըխտորը էսպես խոսք քըցեց,
Խեղճ սոխի դըլխին թուք ու մուր ածեց:
«Կոխքըդ հաստացել, գլուխըդ գիրացել,
Ի՞նչ ես դու էդպես շատ ուռել, փըքվել:
Ինչ պտուղ որ ես, քեզ ո՞վ չի գիտի,
Որ ուզում ես՝ թե հենց քեզ տեղ ըլի:
Մարդ քեզ ուտելիս, բերանն ես կըծում,
Դանակ դիպչելիս՝ աչքը քոռացնում:
Չեմ դիտում՝ մարդը ախր ի՞նչ լազաթ ա
Քեզանից տեսնում, որ քեզ ցանում ա:
էլ մանեղ ու բոստան հեշ չի՛ մընացել,
Բուրբ գեշ հոտովը բռնել, հոտացրել:
Ընչանք շեն եփում, քո աչքըդ հանում,
Դու քո փիս հոտը չե՛ս պակասացնում»:
— «Տօ դու քո Աստվածն՝ ով էլ ինչ ասի,
Խոսքը սազ կըգա, իրավունք ունի»:
Սոխը ջուղաբը եղ դարձացրեց, ասաց:
է՞գ էր մնացել, փա՛ռք քեզ՝ տե՛ր Աստված.
Որ դո՛ւ էլ ըռելից ցրվես ինձ վրա:
Տօ ա՛յ անզգամ, հոտած, բեհայա,
էփելիս էլ ա ես հոտս քաշում եմ,
Մարդի բերանը ապականում շեմ:

Քո գլուխը լաս՝ որ խաշի միջումն
է՛ն հոտն ես թողում, ուտողի բերնումն,
Որ մոտի կանգնողն իրանից գնում,
Սիրտը խառնըվում, ու քյալին ծակվում:—
Գիտե՞ս՝ խնամի՛ իմ միտքըս ի՞նչ ա,
Ես չեմ ուրանում, իմ հոտըս փիս ա:
Արի՛, դու էլ քո չափը ճանաչի՛ր,
Խոսքիս լսի՛ր ու լեզուդ քեզ պահի՛ր:
Երկուսս էլ ունինք էդ պակասությունն
Մենք մերը ծածկենք, ու պահենք թաքուն:
Մենք իրար վատն որ ասենք մեր լեզվով,
Խայտառակ կըլինք, կմնանք ամոթով:—
էսպես սոխ, սխտոր հոտած մարդը քերքն
լա՛վ կանեն, իրանց այիքն որ ծածկեն:
Բայց շատ անգամ որ էսպես սխտոր մարդ
Բերանը բանում չի ու վախտ ընկախտ
Ուրշին փուղ դնում, է՛ս ա մեզ էրում,
էս մեզ խորովում:

ԱՂՎԵՍՆ ՈՒ ԳԵԼԸ

Վա՛յ էն մարդին՝ որ էնպես տեղ ընկնի,
Որ գրի, արդի մտիկ տվող չլի:
Մարդի՛ սաղ սաղ էլ որ ուտեն, սպանեն,
Մեկ սիրտ չի ցավիլ, կաշին էլ հանեն:

Աղվեսն խորամանկ մեկ ձմեռվան օր
Սոված ման գալիս՝ նա որդիանց որ
Մեկ թուղթ գտավ ճամփին, բերնին որ բռնած՝
Նա ուստ չէկավ գիլին կատաղած,
Ջանը դող ընկավ, փախչիլ չկարաց,
Գլուխ տալով էկավ մեր գիլի առաջն:
Ծղ էկած ու կապը կտրած մարդին
Ինչ պետք է շքիլ ուստի առաջին:
Հազար պարզամիտ աւ անմեղ ուստի
Հախիցն վեր կըգա, ով իր բանն գիտի:—

Դեռ գելն իր իշտահն ատամի տակին
Հազրում էր, որ կնքի աղվեսին,
Սատանի ոտը բարով տալուց եդ,
Թուղթը բաց արեց, կարթաց նրա հետ,
Որ ինչ տեղ գնա, տասը ճուտ ու հավ
Տան իրան. էնպես խանն հրաման արավ:

Գիլի փոր, ալիք է՛ն կատուն ընկավ,
Որ էս լսեց: Տեր աղվեսին ասավ,
«Ֆառաշ չի՞ պետքը, որ հարկն հավաքի,
էդ գործն էլ թո՛ղ դու՛ իմ վզիս քի:
Բանը թամամեց, Երկուսն էլ հասան
Իրանց մուրազին ու ընկեր դառան:

Գալով, զրից տալով, խորհուրդ անելով,
Հենց էկան, հասան մեկ մեծ գեղի քով,
Աղվեսն մեկ սարի ծերի վրա կանգնեց,
Իր գել ֆառաշին տանդրոշ մոտ դրկեց:
Գելը գիշերն էլ գեղից կփախի,
Ո՛ւր մնա ցերեկն ու օրը ճաշի:
Ամա հրամանն տեսավ որ ունի,
Դունչն էլ մեկ կես դազ նա բարձր ցցած՝
Մըտավ դեղի մեջն անահ, անկասկած:

Գեղ ու գել ու շուն — էն էլ էն սհաթին.
էլ ի՞նչ կհարցնեն շների ուզաշին:
Հենց որ բուրդ ու մազ լավ գզգզեցին,
Ու շատն ատամն էլ հասցրեց մսին,
Մեր Աղվես խանը սկսեց ձեն տալ,
Տանդրոշը թուղթը տալ ու տուն գնալ:
Խեղճ գիլի հոգին բերանն էր հասել,
Հենց էն կարաց նա Աղվեսին ասել:
«Աստված քո տունը քանդի քո գլխին,
Ինչպես ինձ հասցրիր դու էս սհաթին.

Գլխիդ քար ընկնի՛,
Ի՞նչ թուղթ, ի՞նչ հրաման, կամ ի՞նչ տանուտեր:
Անիծվի՛ քո սոյն, էս ի՞նչ իմ բան էր:
Հազար շուն կան, որ ո՛չ գրել գիտեն.
Ո՛չ գրի զորության, որ ասածս լսեն:

Դուշմանիս չգա, ինչ իմ գլուխն էկավ,
Ով որ իմանա էս իմ դավն ու ցավ,
Խորամանկ մարդիցն գլուխը պահի,
Տեսնելիս՝ աչքը եղևը քցի»։—

ԱՂԻ ԳԵԱՅՈՂ ԱԶԱՌԸ

Մարդ որ մեկ բան արած չի ըլում,
Ամեն բան աչքին խաղ է երևում,
Ջահել մարդը հո՛ ինչ որ ասում ես,
Անկաշվեր անում, շուռ տալիս երես։

Մեկ թարաքյամա մեկ քանի աշառ
Առաջն էր արել գնում աղի սար։
Խոտ կերած աշառ՝ էնպես դուզ մեյդան.
Քամին էլ որ քիթն չի մտավ բիրդան,
էլ տիրոնչ ոխին չի՛ մտիկ արին,
Պոչ ու գլուխ ցցած՝ նրանք դու քաշեցին։
Տիրոնչ հոգին հո՛ բողազն հասցրին,
էնքան դես ու դեն՝ խաղ, տրտինգ արին։
Բիրդան մեկ շուրում մեկ քանի եզը
Նրանց ոստ էկան, կտրեցին հազը։
«Խոնչ տեղ եք գնում՝ ա՛խպեր՝ խե՛ր ըլի»,
Տնքալով հարցրին։ Մեր աշառ, մոզի
էլի իրանց խազն նորեն սկսեցին,
էլի փոնչալով՝ գլխներն քամակին
Դրած՝ քեֆը շաղ՝ պատասխան տվին։
«Աղի՛ ենք գնում, աղի». ասացին։—
— «Գնացե՛ք՝ աստված ձեր բանն հաջողի,
Հըլա համն առե՛ք ձեր ասած աղի,
Հետո ձեզ կասենք, հիմիկ վախտը չի»։—
Ծղերն ասեցին ու ընկան խոտի։
Աղը որ բարձած՝ էլի եղ էկան,
Քամակ ու ուսեր ուռած, նրանց տեսան։
էլի որ հարցրին ինչ տեղից գալը,
էլ ի՞նչ էր նրանց ահվալն ու հալը,

Շլնքները ծուռ, ձեն ու շունչ կտրած
Մեկը խոր նաֆասն քաշելով՝ ասաց,
«Աղի՛ց ենք գալիս, աղից՝ հե՛ր օրհնած։
էլի ի՞նչ ես մեր ցավն՝ ա՛խ՝ դու անում բաց»։—

ԲԱՐԳԻՆ (ՉԻՆԱՐԻՆ) ՈՒ ՎԱԶԸ

Բարդին մեր վազին ղնամիշ արեց։
«Խոնչ ես կուչ էկել»։— Նա նրան ասեց.
«Ծս էլ որ չըլիմ, ի՞նչ կըլի քո բանն,
Քեզ որ իմ տակիս շվաք տեղ շտամ։
Ինձանով որ դու չգաս, փաթութվիս,
Խոնչ կըլի քո հալն, էլ ի՞նչպես կապրիս։
Բարակ քամին էլ հոգիդ կհանի,
էդպես սև օրը՝ Աստված տա՛ չըլի։
Ինձ մտիկ արա՛, տե՛ս, ո՞ւր եմ հասել,
Ինձ պես բոյ արա՛, որ ամեն մարդ էլ
Մտիկ անելիս քեզ՝ խելքը գնա,
Շլինք ծռելով՝ ո՞վ պատիվ կտա։
Ոչ ցից ա ինձ պետք, ո՛չ գերան, ձողի,
Մեկ տուտս գետնումն, մեկը երկնքի
Ամպի, անձրևի, քամու առաջին։
Ճխկներս վեր քաշած, որ սուր ու կացին
Չի հասնի, դիպչի իմ միջքին, ծերին։
Բայց ձեր խեղճ սոյը հենց դուս է գալիս,
Շուտով շլինքը կախ անում, թեքվում,
Ոտի տակ ընկնում, մեկ հով դիպչելիս,
Գետնին շոքընք դես ու դեն ընկնում։
Ափսո՛ս էդ պտղին, որ դուք եք տալիս,
Մեզ է՛դ սազ կգար, էս բարձր ծերիս»։—
— «Խոնչ եմ անում ես՝ հաստ քոքն ու բոյը,
Շատ բարձրանանք էլ՝ էլի մեր սոյը
է՛ն սիրտը շունի, գլուխ բարձրացնի»,
Պատասխան տվեց վազը սիրելի։
«Ո՞ւր թողանք մեր քաղցր պտուղն ու ճուխկը,
էլ ո՞վ կբանա մարդի տխուր միտքը?»

էլ ո՞վ էն ազնիվ, էն սուրբ բաժանիչ
Կտա, որ հիշեն մեզի հիշատակը:
Որ մենք էլ ուզենք՝ մեր պատվի խաթներ
Քեզ պես բարձրացնել տերն ու ձիւկներ:
Ղորդ ա՛ք քեզանով մենք փաթաթվում ենք:
Բաղի անգամ ու շվաքդ տեսնում ենք:
Բաս է՛ն էլ ասա՝ որ մեր բարի տերը
Չունենա էսքան մեր տված խերը,
Քեզ մեկ օր էլա՛ բողբոջ չի պահել:
Լավ չի՛ բա՛րեկամ՝ էտպես զրից տնիլ:
Ինձ որ պահում են, փորում տակա, շրում,
Ի՛նչքան ա քեզ խեր սրանից հասնում:
Ինչքան սիրտդ ուզի, էնքան բարձրացի՛ր,
Մի՛ հպարտանար, մեր զաղրն իմացի՛ր:
Մենք էլ որ պատու շտանք՝ քեզ նման.
Մեր նյութն ու դժաբը շիրտնենք էտքան,
Ո՛չ կրկունանք, ո՛չ կրցածանանք,
Ո՛չ կբարակինք, ու կհաստանանք:
Բանից վախեցողն ու փորի գերին
էդպես կգիրանան, երկինքն կհասնին:—
Նրկար բոյիցը, ու հաստ մեղքիցը
Ի՛նչ խեր դու կզա, կամ մեծ գլխիցը:
Պտղատու մարդը ազնիվ վազի նման
Պետք է խոնարհի, որ լինի պիտան:
Բայց ա՛խ՝ բարդի մարդն մեկ շվաք ասելիս՝
Յա բազի վախտ էլ քիչ մտտանալիս,
էնպես է կարծում, թե իր պահածն ու
Նրկիր ու աշխարք: Աւ գոտղանա:

ԷՇՆ ՈՒ ՁԻՆ

էշն մեկ օր պարտաւ արըշտատալով,
Նրկար անկաշնեքն թափեթափ տալով,
Թավալ որ տվեց, մոխրիցն վեր կացավ,
Թե ի՛նչ տեղ գնա, ինքն էլ չիմացավ:
Շատ էր էն օրը շունքի գոտցել,

Փորի հարսանիքն արել, կշտացել,
Մեկ սաղ շաբաթ էր, փալանի երես,
Կամ դագանակի, բեռնի համ ուտես
Չէր ընկել աչքովն, քամակը դզվել,
Դառն օրի ֆիքրը ի՛նչ կբաշէր էլ:
էսպես քունն ասած, գրուիլ ուռած,
Մեկ դռնով ուզեց, անց կենա, հանկարծ
Ձիու խրթնըցն բեկավ անկաշը,
Լենացրեց շէքը, խըշաց տուշը.
Թափ տվեց քշոցն, մեկ թունդ փոշաց,
Չունքի գործ շունքեր, մեկ կուշու էլ դուաց:—
Ու ծանրագործը՝ նա թագլին մտաղ,
Բարով տղեց ձիուն ու բարոջն ասավ:
Տերը տանը շէր իշի բախտիցը:
Մունչ մունչ բաց աբեց նա իր վրիցը:
Թե ի՛նչպես է ձին էս դաբուլ անում,
Որ իրան հանում են, մեյրան բերում:
Շատ անգամ միտը պոկում ու զամշում,
Որ ստն ու գրուիլ նա միշտ մահ գալիս՝
Դուլ բռնի, տերը վրեն նստելիս:
«Քեզպես քշահուն ձին թ՛նչ կահն խրատ.
Ո՞ւմ համար ես դու սովորում մարիֆաթի:
Պարկի՛ր քո քեֆին, երբ սիրտդ ուզի,
Չարթի՛ր դու ճաշին, էդ սիրուն փորի
Ճարը տե՛ս, շնորքն ի՛նչ մատատահ բան ա.
Որ քեզ էլ էդպես գլխից հանել ա:
Տեսնի՛նք՝ աշխարքումն օ՛ւմին են պատուլում,
Նրա՛ն, որ գինին թունգով է լազում.
Փորը հատուցքել, մեկ բան միտք շահում,
Լավ ուտում, խմում, նայում իր քեֆին.
Գիշեր ու ցերեկ բարձին, դոշակին
Տասը լգրանի ու հինգ գագառի
Գլուխն ու փորը տալիս, որ շնթութ:
Տեղից վեր կենում, սիրտը քացախած,
Ընկնում գուռ ու տառ, որ մեկ բեզարած
Պարկ ուտտ թերի, հետը գրից անի:—
Թե նրան՝ որ իր արեն ու օրը

Մաշում, սեպնում, հանում հոգին, որ
Մեկ կտոր հացի բալքի տիրանա:
էն էլ քրթիցը հանողն հանում ա:
Շնորք, մարիֆաթն որ խեր ունենան,
Մկնորը պետք է փիլիսոփ դառնան:
Մենք որ չենք սովորում, օսա՞լ ենք ապրում,
Ա՛նբախտ՝ մեր գրչուխն շառից ազատում:
Ղորդ ա, մենք էլ մեր շարչարանքն ունինք,
Շնորքի համար չի՛, պետք է որ տանինք:
Բեռը քամակիցս որ չեն վերցնում,
Ու բրախ տալիս ախպսում, շոլում,
Հավատացի՛ր ինձ՝ հենց իմանում եմ,
Աշխարքն իմ փայն ա, էլ Ֆիթր ե՞րբ կանեմ:
Ղոլան ու փալան, ոռտեն ու կրխտա
էնքան եմ պատին քսում, որ էն ա
Բարդանի շալը, ծղնոտ ու կաշի,
Վա՛յ տեր կանչելով քերվում, որ մաշվի:
Հե՛րը անիծած՝ ի՞նչ եմ դարդ անում,
Թող ջանը դուս գա տիրոնչն՝ եմ ասում»:
«Ձեր սոջն է՛ն սոյը շի, որ բան հասկանա,
Ի՞նչ ասեմ, ղղումդ որ լավ ներս գնա»:
Ձին անասս նրան պատասխան տվեց.
Ու իշի բերանն էս խոսքովն ցխեց:
«Ղորդ ա, երբ քանի ես քուռակ էի,
էնպես քոթագը ինձ շէր դուր գալի.
Ամա որ հիմիկ խելքս էկել, հասել,
Աշխարքի բանը սկսել ճանաչել,
Տեսնում եմ, որ իմ էս կերած հացն էլ
էս պատիվն, ղուլլուղն, որ ինձ տալիս են.
Իմ մարիֆաթի հունարն ա, ու էն
Քոթակ ուտիլը: Որ ինչ սհաթի
Դուս եմ գալիս ես, նայում եմ աղի
Սոռեքը կանգնած, ինձ են սպասում,
Մեջքս թիմարում ու լավ զարդարում:
Քագավոր, իշխան ինձ են մտիկ անում,
Որ նստին վրես, իրանց փառքն ցույց տան:
Առանց ինձ նրանք ի՞նչ օր կունենան:

Քանի՞ ինձ պես ձի, իշի չեմ ասում,
Որ խաթրդ մնա, մեր բանն եմ պատմում,
Քանի՞ բոզ յարու՝ առլիս ու մաշված,
Քամակի ոսկոռքն հենց բիզ բիզ էլած,
էս օր շոր խոտի կարոտ են մնում,
Տաք գոմի հասրաթ՝ ցրտում ու սովում
Տանջվում, շարչարվում, յա սոված սատկում,
Ցա բեռը կրում»:
—

«Շնորքն, մարիֆաթն ով ասի, վատ ա,
Գլուխը հաստ ու ծուծը բարակ ա:
Չե՛ս լսել, ով որ բանից գլուխ ունի,
Ամեն լավ տեղի նա միշտ հասանի:
էնպես հաստագլուխն՝ որ դու ասում ես,
Փողն ու շորն էս օր թե՛ ձեռիցն առնես,
Պետք է ջուր կրի, կամ համալ դառնա,
Կամ թե չէ սովու դռնեդուս մուրա:
Շատ դովաթի տերն թե շնորք չունի,
Քոշք, սարայումն էլ շատ վախտ շի գիտի,
Ընչո՞վ իր վախտը որ անց կացնի:
Դուռն է դուս գալիս, ոտն է բեզարում,
Քնում, թե խմում, գլուխը շշմում:
Մեյդանում կանգնում, նա թոզ կուլ տալիս:
Բամբասանք անում, մեկին տեսնելիս:
Գրքի հոտ շառել, որ նստի կարթա,
Սիրտն մխիթարվի, միտքը զորանա:
Փեշակ էլ չունի որ հետը ընկնի.
էսպես ժամանակ, կյանք չկորցնի:
էսպես ճարակտուր, կամ քնի ձեռին,
Կամ ուրիշ բանի նա ընկած ջանին,
Օրը կորցնում, քիսեն դարդակում,
Իր կյանքն էլ հետը նաղղում, սաղացնում:
Ո՛չ կերածն ունի համ, ո՛չ խմածը,
Գլուխը թշշած, սիրտը խառնված.
Իր ազիզ արևն քիչ քիչ վերջացնում,
Անպետք աշխարքս գալիս, էլ եդ դնում»:
Չէ՛ քանի տերս առաջիս ունիմ,

Որ չի միտք անեմ, քուր պետք է ըլիմ՝
Թե նա իմ խեղճ արեղի, կամեցիցի,
Մարիֆաթ, շնորք սովել մեծացրիցի:
Անշնորք, անկիրթ, բոխ կենդանի
Համ այլոց է վնաս, համ իր խեղճ ջանքնս:—

ԽՈՋԻ ՅԻ ԵՁԸ

Խոզն ի՞նչ գլուխ քանի, որ ինչ զրից ստ,
Բայց մեկ օր եղին ահոնց իրատ ստը նա:
Խոզ ու խրատ՝
Տո անհատաւ:

Լսի՛ր՝ սի՛րելի՛՝ ստատանին նալաթ
Խոզ փիլիսոփա քի՞չ կան՝ բե՛ մտքովաթ:
«Իրավ որ եզն ես՝ հո տուտ շին տաւեմ
Մարդիք ու կապում, լծում քեզ, տանջում:
Արաբա ու տեղն՝ քո բեան ու բաժին.
Վար ու ցանք, քուժան միշտ քա շէրնքին:
Ախր խեղճ ի՞նչ ա, կուզես իմանալ:
Շատ օր սոված ես դու կարտամ մեր կալն:
Տուն որ գալիս ես՝ մեկ բուռը խոտ էլ
Չեն ուզում քեզ տան: Բո բերած մարն էլ
Չեն հիցրդ խլում, քեզ մաղթուն տնում,
Իրանք վայելում, քեզ ուժած թողան:—

Մարդի հախիցը էրպես շին վեր գալ:
Քանի ձեռիցդ կզա, քե՛զ հալալ:
Քանդի՛ր գյոռքեպչու մարդի տունն ու տեղը,
Մծի՛ր նրա արինն, քամի՛ր նրա եղը:
Ոտնատակ արա՛, քանդի՛ր հանդն ու բաղը,
Կե՛ր նրա մտախըն, հանի՛ր աչքի պտուղը:
Ո՛չ հավին խնայի՛ր, ո՛չ նքա ճովին:
Ի՞նչ ես հարցնում, մարդ միշտ իր գլխին
Պետք է հանապաղ մտադրի իննս,
Աշխարքը դժոհ, ձեռքը գանձակ ա,
Որդիանց հասնի, կե՛ր, ու փորդ արա՛:
Ո՞վ ըլի, ըլի, ի՞նչ ես ֆիքր անում,

էսպես եկել ա աշխարն՝ էսպես գնում:
Թե տեսնող ըլի, գտնող էլ կար քցի՛ր,
Ինձպես խնջալով գնա՛, հեռացի՛ր
Կատվի ձագ դանիս, թե հազի՛ ճառա,
Կե՛ր ու քեֆ արա՛, թո՛ղ էրվի սիրտը:
Տանն էլ մի՛ մնար, որ մեկ խոսք տանն,
Դու աբի՛, գնա՛, որ խիալ շաննն:
Օրն հազար մարդի առն էլ որ քանդեա,
էլի դեռ քիչ ա, որ լավ մտածես—
էսպես եմ արել, էսպես շաղացել
Որ ճրաքուս էկել, աչքերս լցվել:
Դու էդպես փեղի նման շորացել,
Շունչդ դուս կզա, թե մեկ փշին էլ
Տեսնինք ո՞վ ա քեզ ասում՝ ա՛ ֆարիմ.
Կամ ինձ բաղութաստ անում, որ պատժվիմ.
Ասած է: Հաստ ու բարակն է մեկ գին.
Վա՛յ ու հազար վա՛յ բարակ մանուկին:—

Խոզն իր խոտաթշուռն ձեռից չի թաղալ:
Մեր եզն սկսեց իր բերանը բանալ:
«Ցիխն ա քո շանը, փնա, տաա թավալ.
Հալաթ որ էրպես կուզես դու խոտալ:
Ի՞նչ օգուտ ունի էն քաղցր արեզակն,
Կամ էն՝ երկնքի պայծառ լուսնիակն,
Որ լիս են տալիս, իրանք մեր մանում,
Մեղանից մեկ քաղցր խոսք էլ չեն լաւում:
Կամ անբան երկիրն ո՛ւնից խեր ունի.
Որ հազար բարի տա ամեն տարի:
Անձրևը գալիս, արժը բացվում,
Սար ու ձոր էնպես ցնժում, ու ծաղկում:
էն խեղճ մեղաճաննն էլ որ չի բնում,
Աղքատ, հարատի բերան քաղցրանում:
Վարդն՝ որ իր հատը չի պակասցնում,
Մանն՝ որ իր պտուղն ինքը չի՛ ուտում:
Հողը ծառին է նյութ տալիս, պահում,
Մաղը հողին միշտ շվաք անում, սիրում,
Երկինքն՝ անձրևն ա փայ տալիս երկրին,

Երկիրն ծովերիցն բարձրացնում ամպին:
Սրանք որ չեն ուզում, իրանց մենք պաշտենք,
Ընչի՞ չի պետք է մեկ խեր էլ տանք մենք:
Ի՞նչ վնաս ունիմ, որ ես աշխատում,
Հազար որք, խղճի կարիքն լցնում:
էս առողջ ջանը էլ ո՞ւր աս տվել
Աստված՝ որ շուգեմ բանի պետք ածել:
էն երկրի խոտը ի՞նչ սրտով ուտեմ,
էն աղբրի ջուրը ի՞նչ պես ես խմեմ,
Որ աշխարհումս բանի պետք չգամ,
Ի՞մ գլխիս նայիմ, ի՞մ ցավս հոքամ:
Ես հո իմ փորի հմար չեմ աշխատում,
Որ կերն պակսելիս՝ լամ ու տրտնջամ,
Սրբերին էլ ի՞նձ են մատաղ անում,
Ով մեկ մեծ մուրազ ունի իր սրտումն:
Ամա քե՛զ՝ անբան,
Թուրքն էլ չի սիրում, ջհուդն հո ատում:
Ո՛չ գառն աս հետո ման գալը ուզում,
Ո՛չ կով ու ոչխար իրանց մեջ թողում:
Ով մեկին մեկ վատ անուն է դնում,
Խո՛ղ է ասում նրան, կամ գոչի կանչում:
Քրիստոնեն էլ որ քեզ տուն է թողում,
Թուրքի, ջհուդի ջգրու է անում:
Մեյդան դուս գալիս, շունն էլ վրեդ հաշում:
Մեր հացն որ շուտես՝ կարո՞ղ ես ապրիլ,
Որ էդպես ուխտ սկսում ես ցրվիլ:
Խոզի՛նը ցեխն է, կամ մուռտառ տեղը,
Լավ միտքն ե՞րբ կընկնի նրա խելքն, դուղը:
Դու լագողներին՝ է՛դ խրատը տո՛ւր,
Որ տնքանդություն անեն, հասնին ուր:
Ես իմ աշխատանքն ձեռից չեմ թողալ,
Քանի շունչ ունիմ ու խեր կարեմ տալ:
Իմացողի հմար ես չեմ աշխատում,
Խեր տալն եմ ուզում, տեսնում, մխիթարվում»։—

ՄՇԵՑԻ ՀԱՅՆ ՈՒ ՈՍԿՈՒՒ ՓՆՇՔԱՇԸ

Մեկ մշեցի հայ մեկ քաղաք մտավ,
Աբեն ուսին քցած՝ որ լիս չի ընկավ,
Չեռի դագանակն, գլխի ֆասն, շարուխն
Հենց տեսան թե չէ էն քաղաքի խալխն,
Կոո՛ ձեն տվին, Մխո՛ կանչեցին,
էլ ֆոտած եմիշ, խնձոր, սերգևիլ
Չմնաց, նրա գլխին քցեցին:
Շորումն, հաքին սաղ տեղ շթողին.
Որը բեղն ձգեց, որն աբեն քաշեց,
Որն վզաքոքին, որն ֆասի ծերին
Մուշտի ու քացի լավ տրաքացրին:
Մեր մարգիքն էլ նրան, որ մատով տայիր,
Հազար տեղ կունդկի կտային, որ փշեիր,
Իրանց հունարը ցույց էին տալիս,
Բողազ ճոթեցրով, նրա վրա գալիս:
Մեր խելոք Հայը՝ անհավատ երկրում՝
Մեծացած՝ հազար թողում, չվանում
Գլուխ, ոտը դրել է, եդ դուս պրծել.
Սուսը, փուան քաշեց, դեռ տեղ չէր ճարել,
Գնաց մյուս օրը, քունջ, պուճախ ընկավ,
Մեկ եքա ջվալ ոսկոռ մոտ տարավ:
էս նոր փալանն էլ՝ որ ուսին դրած՝
Չմտավ քաղաքն նա ուռած, ուռած,
Քարերն էլ տվին ծափ ու ոտն առան,
Բայց ինչ նրանք տեսան, շտեսնի քո դուշմանն:
Ով ծպտաց թե չէ, կամ շվացրեց,
Կոոն ոսկոռը առաջը քցեց:
Մեկ, էրկու, իրեք՝ էլ իշխան չմնաց,
Որ շառնի փեշքաշն, մնա աչքը բաց:
Ղալմաղալն ընկավ սաղ քաղաքի մեջ,
Թագավորն լսեց ու նրան ուզեց:
«Մո ի՞մալ էնեմ քո խոքուդ դուրբան
Գլուխս քո օղաց խողն, ես քո ծառան:
Վալլախա՛, մեր սուրբ կարարե գինա,
Զմլա խենթ ճժեր շոլում էլ չկա:

Սո ծովի ձեր վիզն, մեկ շեն օր մտնիս,
Շներ կխաշեն՝ մարդի տեսնելիս:
Մարդիք կխաշեն՝ խեղը խաց կուզեն.
Մարդիք զիմ վրա զմլա ձեն կխաշեն,
Իմալ էնեմ, շատ օր էլ միտք էրի,
էս աղեկ բանը ֆիքրս բերեցի:
Մզա ըխտիարն էլ իմ առին չի,
Ինչ ամր կէնեսս, վըր իմ էս աչքի»:
Թագավորն բերանն ու փորն հինգ սհաթ
Բռնած՝ մնացել էր ձեռաց գնացած:
Խելքը որ մի քիչ գլուխն հենց էկավ,
Տոնլուզ, ճամփի խարջն էլ ինքը արավ:
Մաղր անիլն մեկ մեծ հունար, լավ բան չի,
Շատ վախտ էլ՝ անողն իր ոսկոռն կառնի:

էս ներքևի գրած ոտանավորը էնպես մարդի վրա է դրած, որ ո՛չ գիր գիտի, ո՛չ գրի գորություն, ու գրողի վրա էլ՝ բերանը կցրվի: Իմ աշխարհաբառ գրածների գլուխը՝ շատ անգամ է էսպես բան տեսել, մարդի միտք չեն հասկանում, հենց իրանց իրանց խոսում են: Մեկ օր էլ մեկիցը էսպես բան իմացա, ու ի՞նչ պետք է արած, լավ կըլի, որ դերձիկն իր գազը, մաշեկարն իր բիզը, փինաշին իր ճոնդը, փոնշին իր գունդը՝ լավ ճանաչեն, տեղըները ծանր նստին, ամա չի ըլում: Ինձանից խբատ չի հասնիլ, ամա մարդի սրտին դարդ է դառնում, երբ էնպես օմքին էլ ա խոսում մարդի վրա, որ իր անունը դրուստ գրիլ չի գիտի: Ղորդ են ասել՝ թե տանու տերտերին օրհնյա՛ տեր չի ըլիլ: Ինչևիցե՛ թուր ու թվանք շունիմ, արզա գրիլ պետքը չի, թո՛ղ բլբլուլը խոսի:

էն ի՞նչ գիտի վարդն ի՞նչ գատ ա,
նրանք փալանն [ու] թավալ տալն ա:

ԷՇՆ ՈՒ ԲԼԲՅՈՒԼՈ

Բացվել էր գարունքն, սար ու ձոր ծաղկել
Անուշ հոտն ու հովն ամեն տեղ բռնել:
Ամեն աշխարհից, հեռավոր տեղից
Փախած, կորած զշերն իրանց բներից
էկան, որ գարնան գալն շնորհավորեն:
Մեր ու ձագ նստած ծառերի վրեն,
Թփերի տակին, սարերի գլխին,

Իրանց սրտի քեֆն հայտնել կուզենի:
Բայց պարկեշտ բլբլուլն իր էրված սրախ,
Իր սիրուն վարդի սերն ու իր մտքի
Հասրաթն ու էշխը բերան բերելով,
Խոր ձորում նստած, դարդերը լալով,
Նայում էր շրին, իր վարդի թփին,
Ուզում էր բացվի ա՛խ՝ իր սիրելին:
Բայց վարդն անիրավ մնացել էր փակ,
Խեղճ բլբլուլի սիրտն դառել էր կրակ:
Մեկ շոր քարի վրա մնաց կուշ էկած,
Աչքը իր վարդի երեսին քցած,
Լալիս էր, էրվում, «ա՛խ՝ վա՛րդ իմ կարմիր՝
Բացվի՛ր՝ երեսիդ մեռնիմ, ա՛խ բացվի՛ր:
Կամ իմ հոգիս էլ ա՛ռ, քո հետդ տա՛ր.
Կամ էրված սրտիս արա՛ դու մեկ ճար»:
Սար ու ձոր նրա սուքն էին անում,
Մառ, ու թուփ, ծաղիկ նրա հետ ցավում,
Բայց ձեն շունեի՛ն՝ որ մեկ անցվորի
Ծղ պատմեն, որ նրան մեկ շարա անի:
էս դառն հագաղիե սատանի քամին
Ո՛րդիանց հանեց մեր կորած իշին:
Քունն էր հատել, թե փալանը ծովել.
Խոռակը պակսել, քիթն քամի մտել,
Գելն էր հետ ածել, թե տերը դճքուն.
Նոխտեն կտրվել, թե բեռից փախել:

Անկաջները խլշացրած

Պոչը ցցած, զուռնեն քոքած.

Սարնըվեր ընկած, որ չէկավ առաջ.
էն հաստ գլուխը թափ տվեց, զուսց,
էն մուռտառ դռնչն էլ՝ որ վրա բերեց,
Անմեղ վարդի թուփն, կոկոմն որ բռնեց,
Մշրեց ու զուսց մեր էշ խնամին.
Սար ու ձոր իրանց աչքը փակեցին.
Ղշերը թռան՝ ա՛խ, ո՛խ քաշելով
Մաղկներն երեսներն ծածկեցին՝ լալով:
Իմ անմեղ բուլբլուլն գլուխն թևի տակին,
Գիտ չէ՛ր հեռացել որ իր թշնամին

Հենց ոտը փոխեց, ընկավ ցխի մեջ.
էլ ճանճ ու ագռավ շմնաց, վազեց
Ղոթուր մեջքն, ուսերն յարալու արեց:
Արինն քամակիցն շոռալով փախավ:
Թրքահոտ գոմումն կանգնած՝ միտք արավ:
«Հարամ ըլի ինձ էս հաստ գլուխն էլ,
էս գեշ անկաջներն, էս կոպիտ բոյն էլ.
Որ ո՛չ ղռալով, ո՛չ քացի տալով
Ճանճին էլ ա չե՛մ վախացնում, ա՛խ՝ ո՞վ
Իմ հալիս կըլի, վա՛յ նրա օրին,
Վարդն էլ համ չի տալ իր դարդակ փորին»:
 էլի բլբլուլի էրված հոգին էր
Որ միտք անելով իր դառը ցավեր,
էկավ, վարդի վրեն կանգնեց, սուքն սկսեց:
«Աննման իմ վա՛րդ» ողբալով ասեց.
«Թագուհի իմ վարդ՝ հոգուս սիրելի,
Անունդ հիշելով, սիրտս խորովի,
Ընչի՞ դառն աշխարս քեզ բերեց բճամ,
Որ մեկն էլ ա չի՛ իմանում քո համ:
Երկինքն ա տեղդ, ընչի՞ ես մնում,
Իշի կերակուր, էս փշի միջում.
Քանի փուշ ու էշ դեռ կան աշխարքում,
Կմնաս անտեր: է՛ս իմ միտք անում,
Ու գլխիս տալիս, էրվում, խորովվում:
Քո սերն հանապազ կպահեմ իմ սրտումն,
Բայց ո՞ւմ ասեմ, ո՞ւմ, իմ դարդերս՝ ա՛խ ո՞ւմ.
էշն ի՞նչ գիտի դարդդ՝ սրտումս էլ պահեմ,
Քեզ, ամեն խաթից միշտ էլ ազատեմ,
էլի դեռ քանի իշի հոտը կա,
Մեզ էս աշխարքումս մեկ շարա չկա:
Յ՛ա դու ինձ էրի, մեկ օր պրծնիմ,
Յա թե ա՛ռ, թռչինք՝ երեսի՛դ մեռնիմ»:
 Իմ սիրուն բլբլուլ՝ մի՛ էդքան ցավիր.
Կա՛ց մեր միջումը՝ քո վարդը գովի՛ր,
էշը թրքումն ա իր ծնունդն առել
էլի թրքի հոտն նա կուզի առնել,
Քեզ վարդ, մանիշակ, քեզ ծառ ու ծաղիկ
Աստված փայ տվել, բլբլու՛լ գեղեցիկ:

ԱՍԱՑՎԱԾՔ

ԽԱՆԸ

Ժամանակավ մեկ նաքյազ հարուստ կար.
Մեկ որդի ուներ, էն էլ անհունար:
Մեռավ, մեկ միլիոն նա փող եղ քցեց,
Որդին խան դառնալն մտքումն դրեց:
Նալաթ սե սիգին, մարդ ի՞նչ կամենա:
Որ փողով չճարի, ջանը դինջանա:
Խանությունը որ գտավ, ու պրծավ,
Բեկլարքեկու տեղ ճարել կամեցավ:
էն էլ ձեռք բերեց, սիրտը դինջացավ:
Հիմիկ էլ վազիր լինիլ ուզեցավ,
Կամ թագավորի դռանն ու ջողը
Մեկ մեծ գործք ճարիլ անցավ մտքովը:
Ղոնշունի գլուխ ըլիլ, խաշ, նշան
Դոշին քաշ անիլ: էս էր նրա բանն:

 Բայց մեր խեղճ խանի ծուծն ու գլուխը
Հենց դարդակ էին, որ քամեիր, ծուխը
Քթովն դուս կգար, այբի կտոր չկար:
Շնորք, մարիֆաթ փողով ո՞վ կտար:
— Ա՛յ իմ անխելք խա՛ն՝ թո՛ղ էդ քո ֆիքրը:—
Բայց չէ մեր խանի է՛ս էր հենց միտքը,
Որ վազիր գառնա, կամ ղոնշունի գլուխ.
Նստի դիվանումն, սրտի սոխն ու ոխն
Հանի, ամենին հրաման անի:
Որին կպչի նա, իրան չէր հայտնի:
Բայց նրա շնորքն հենց իր միլիոնն էր,
էնդով էր ուզում բոլորը ճարեր:

 Քոչք ու ամարաթ՝ լավ բարաթ սարքեց,
Խազինի դուռը, քիսեն բաց արեց:
Աշխարք մնացել էր վրեն զարմացած,
Ո՞վ ասես՝ որ նրա հացին չէր նստած:
Ջոռնա, նաղարա միշտ դմբում էին,
Նրա ամարաթումն, ու նա իր քեֆին
Ն՝ քար ու ֆառաշ ոսկով զարդարած,

Ամեն կողմիցը նրա կուշտը բռնած:
Կառեթումն էլ որ շէր նստում փքված,
Հենց իմանում էր, սար ու ձոր շոքած՝
Իրան էին միշտ գլուխ վեր բերում,
Զունքի սաղ քաղաքն նրա հացն էր ուտում:

Ում լեզուն սուր էր, փորը մեծ ու հաստ,
Փորըսող նրան գոժում ամեն վախտ:
Մկան պոչի պես կուշ ու ձիգ անում,
Գլուխը փշում, աչքը թոզ ածում.

Լիրբ լեզվով նրան երկինքը հանում.
Իմաստությունը, շնորքն մեծացնում.
Հոգին հանում ու քիսեն գարդակում:
Խանի սիրտն էսպես կատվի ձեռի էր,
էսպեսի վրա նա քաղցր աչք ունեւր:
Ինչ սհաթի էլ հացն ուտում էին,
Միծաղում վրեն, լափ ածում գլխին:
Բայց ո՞վ շի գիտի, թե փողը՝ ձեռի
Կեխտ ա, ու մեկ օր կհատնի, կպակպի:
Միլիոնը գնաց վայ տեր կանչելով,
Խանն էլի փորի ֆիքրը քաշելով.

էլածն էլ տվեց քամուն, ու կերավ.
Ինչ սրտումն ունեւր, սատանեն տարավ:
Վազիրությունը ու մեծությունը
Ղոնշուն ունենալն, իշխանությունը
Վաղուց էր խեղճը աքլորին բարձել:
Փորը կարաս, ոտքն էլ ծակ, գլուխն էլ:
Ինչքան էլ ածես, հերիք ե՞րբ կասի,
Վա՛յ նրան, որ փորին կդառնա գերի:

Խեղճ խանի բանը քիչ քիչ շլոթ դառավ:
Զեռը պակսեց ու փողի տուտն հատավ:
Միլիոնն էլ գնաց, գուռնեն էլ, սազն էլ:
Ազիզ բարեկամը՝ հո վաղ հեռացել:
Մտած ջաղացի պես մնաց կանգնած:
էլ ո՞վ նրա դուռը կգար, կաներ բաց:
Վիզն էլ բարակեց, երկուտակ փորն էլ,
Միս, մորթի, կաշի երեսին կպել:
էսպես նա իրան կանոն էր շինել,

Երբ մարդ ուզում էր պատճառն հարցնել,
է՛ն ախն էր քաշում, որ հետը հոգի՞՞
Ուզում էր դուս գա, ասում հարցնողին.
«Ով էս աշխարքումն որդու լավություն
Կուզի, թո՛ղ տա նրան շնորք, կրթություն:
Խաղին, դուլվաթ կերթան, կփշանան,
Մարդիս իր ուսո՛ւմն կմնա միայն»:

ԲԱՂՂԱՏԻ ՃԱՄՓՈՐԹ ԷՇԸ

Եփրատ գետի կանաչ դրաղին
Կենում էր մեկ խեղճ ուշապար:
Անունն Հասան. իր հավատին
Արի, բարի, արդար, անշառ:
Մեկ էշ ունեւր մեր Մուսուրմանն.

Սիրում, պաշտում ախպոր նման:
էնպես էր նրան թիմարում, պահում,
Խերն ու լավությունն ամեն տեղ գոժում.
Լիսը բացվում էր, թե օրը մթնում,
Քամակին բազմած՝ Հասան տուն մտնում:
Մարի հետ ընկած վախտն նոխտեն թողում,
էշ ախպորն էնպես էր նա հավատում,
Որ նա իր բեռը միշտ տուն կտանի.
Թե ուզենա, մարդ ճշմարիտն ասի,
էշն իմաստուն էր, խոսիլ պետքը շի՛:

Գլուխն էլ շատ հաստ, կոխքն ու անկաջն էլ:
Բոյը սուրահի, տեսնողի աչքն էլ
Հետը գնում էր, հենց զգաստ, հպարտ էր:
Հասանի դարդերն ցրվում զուլով,
Մեծ մեծ անկաջնեւրն թափեթափ տալով:
Սիրուն բոյն դորդ ա՛՛ քաշում, մաշում ա
Մեր սիրտը, բայց մեջը ոչինչ խեր չկա,
Երբ գոգրեն դարդակ ու ծուծը բարակ
Մարդ շի ճանաչում ո՛չ էշ, ո՛չ քուռակ:
Խելք է հարկավոր: Պարոն էշն քիչ, շատ
էստուց էլ ունեւր, էլ ի՞նչն էր կիսատ:

Թեոի տակին շէ՛ր բուղուրմիշ ըլում:
Աչքը առաջին. գուզ ճամփեն գնում:
Դբի դեմ գալիս նա շարժում կամաց,
Ինչպես մեծ մարդը իր բաղումն կանաչ:
Անվանի Սադին էնպես է դրում,
Թե ճշմարիտ խելքն էնդում ա մալում,
Որ իմաստունի խրատը լսենք,
Ու բեռի տակին բնավ տնքալ շենք:
Կտանենք անսաս. Տեղն ընկած վախտն էլ
Կհամբերենք, գլուխ շենք ցավացնիլ:
Մեկ անգամ Հասան իշի վրա բազմած՝
Գնում էր քաղաքն նա երիշ քաշած:
Մեկ դարվիշ էկավ փետով նրա առաջն:
Միրուք, մազն սպիտակ: Մեկ պոպոզ գլխին.
Հասան տեսավ՝ ձեռն դրեց ճակատին:
«Բարի օր՝ աչքի լիս»՝ ասեց դարվիշն:
«Փեղամբարն օրհնի քո ալիշ, վերիշն:
էդ քո տակին ի՞նչ էշ ունիս սիրուն»:
— «Դարվի՛շ բաբա՛ իմ մխիթարությունն,
Ընկերն էս էշն ա. իր գեղեցկությունն
Խելքովն ավելցրել, իմ սիրտս առել
Խոնար, հնազանդ, ճամփին վելադ էլ:
Նոխտեն թողում եմ, իր գլխու գնում
Ամեն ժամանակ, ու ճամփեն գտնում:
Զէ՛ թե ես սրան, սա՛ է ինձ պահում:
Հողիս էլ ուզեն, կտամ սրա գնում:
Քսան թուման էլ տան, շեմ ծախիլ սրան»:
— «Թե կուզես, հարիր ես կտամ դրան»:
Շատ ուրախությամբ սուրբ դարվիշն ասեց,
Որ կակղի Հասանն ու ռխին նայեց:
Հասան իր իշին՝ իր աչքի լսի
Հետ չէր փոխիլ հեշ, ամա թումանի
Ձենն որ իմացավ, ջանը դող ընկավ:
Փողն ո՞ւմ շի խաբել: Հասան բոշացավ.
Ի՞նչ պետք է արած: Ձեռը բարձրացրեց,
էն ա բարըշիւն էր նա ուզում հենց:
Դարվիշն միտք արեց ու խոսքը փոխեց,

Ուրիշ թահր նրա գլուխը փշեց:
«Նհախ ասեցի, որ իշիդ ծախես,
Գիտեմ, որ դրան դու շատ սիրում ես:
Խեղճդ գալիս ա, աչքիցդ եմ տեսնում,
Լսի՛ր, ի՛մ որդի՛ տե՛ս, ի՞նչ եմ ասում:
Շատ կարելի ա էնպես բան արած,
Երկուսիդ բիրդան հացի հասցրած
Ասա՛ ինձ՝ էշդ հեշ գիտի՞ խոսիլ»:
— «Հեշ մեկ բառ էլ ա, ի՞նչ պետք է ծածկիլ»:
— «Կամ գրել, կարթալ, խելքը բան կտրել,
Աշխարքի խերն ու շառը ճանաչել»:
— «Ի՞նչ ես հարցնում»:
— «Բաս որ էդպես ա,
էդ էշը ուրիշ քյամալի տեր ա:
Պետք է պատմություն, աշխարհագրություն,
Լավ գիտենա, ու փիլիսոփություն»:
«Ա՛խ՝ ի՞նչ ես դարդակ խոսքեր դու խարջում,
Ա՛յ դարվիշ բաբա՛ ու գլուխս տանում:
էդ որ գիտենար, դու ի՞նչ ես կարծում,
էլ մտիկ կտա՞ր գնչիս, կմռար:
Ինձանից էլ հո՛ դա անց կրկենար:
էշն էլ որ ախըր փիլիսոփ դառնա,
էլ ո՞ւր կորչին բաս Դարվիշ ու Մոլլա»:
«Գեղ տեղ մեծացածն քեզ պես միտք կանի,
Բերանդ էլ որ քեզ քաշես, լավ կըլի:
էշ փիլիսոփա՞»:
— Ի՞նչ զարմանք բան ա,
էդպես հրաշք մկամ աշխարքումս կա՞:
Սուտ սանիաթ չունիմ, քեզ խորհուրդ տալիս,
Կամ ա՛ռ էս քիսեն, կամ լսի՛ր խոսքիս:
Թո՛ղ սիրելի էշդ մեկ Մեքքա տանիմ,
Աչքը բաց ըլի, ես գլխին կանգնիմ:
Մեկ քանի վախտ դու հո՛ւփ տուր քիչ սրտիդ,
Թե որ բարով գանք, ու տեսնիս իշիդ,
Ի՞նչքան լեզվնեբի դա տեղյակ կըլի,
Որ Քյաբը գնա, ուխտ անի, տեսնի:
Մենակ սրա աղոթքն ու արած նամազն
Իրան էլ կտա, քեզ էլ քո մուրազն:
Թի ջրի պես դա դուռան չկարթա,

Իրանից նոր բան չըջինի, դուռ ասա,
Աշխարհի շնորքն դա մարտած չըլի,
Երեսիս թքի, ինձանից սուլի
Դրա շարքմեն: Ի՛մ վզիս ըլիս
Տարի շքաշի, մեզ եզ կտեսնիս,
Փողն էն ժամանակն դու կխտուկ կտեսնու:
Կամ բանը կտոբի՛, հարկիք քտամանն ա՛ռ,
Կամ թո՛ղ՝ մենք գնանք Մեքքա բարաբարս:—
«Թողիս՝ ասեց մեր հաստատելուս Հասանն:—
«Ի՞նչ եմ անում փողն, որ ունիմ գրանդ
Ափսոս եմ գալիս, վախտը չկարչի:
էն ի՞նչ փառք, պատիվ, էն ի՞նչ աչք կըլի,
Որ տեսնի՛ տակիս էշը դուռանի
Համն անած՝ եզ գա, ինձ տանի, թերի:
Աստված ձեզ բարի ճամփա տա, գնաք,
Ու սաղ սալամով բարավ ձեզ դատնաք»:—
Ասեց ու Հասան իշխոյն վեք էկավ,
Աշքերին պաշնց, բարով տվեց, աստով:
Դունչ, անկաջ ու պոչ մեկ լալ տնդակց-
Ղուան ու փաղանն, ոտաննն դրատեց,
Նոխտեն ու բիզը քրցած նքա վիզը,
Հոքոց հանելով, Դարվշին սորվեց
«Թախարս բաշխի՛ր իմ էշ հողի ջան»:
Լալով, կանձաղով ասեց մեր Հասանն:
«Ես չէի թողալ քեզ էդպէս միացնու
Հալալ ձեռի եմ քեզ էս օր հանձնումս:
Ասածո՛ւն ամանաթ՝ մեր հանգումն, չղտումն
Ի՞նչ պետք է սովսիս, որ տանը մնառ,
Երկիր շտեանիս, աշխար ման չգտառ
Ճանճի, ու բառի, բղկզի ձեռին
Դու եսիք դառնառ, կորցնես քա գին:
Գնա՛, որա աղաթքն քեզ միշտ կգտահի,
Սիրտդ սքաթի բռնի, իմ անանա հիշի
Մեկ քանի ծոնր էլ ինձ համար գու գի՛ր,
Ուսումդ ա՛ռ ու էլ շտա վերադարձի՛ր
Մահամդի աչքը վրեզ քա՛ղցր ըլի,
Փշվի փուշ ու քարն, որ քեզ կտիպի»:—

Ինչպէս ար էլավ՝ սուրբ Դարվշի բարեն
Կուզ կուզ անելով բարմեց իշի վրեն:
Լեն շորեքն շարս կողմն փուլած՝ ճուլուկ,
Ոտներն աջ աւ ձախ ընկած քաշ ու կախ:
էշը գնում էր, տերը ձեն տալիս:
«Խոսքը խո՛սք ա հա՛», տարին անցնելիս,
Ես ձեզ կտառեմ»:— Ասեց ու ոտով
Ընկալի նա ճամփան՝ Դարվշի փեզով:
Հոգին բերնի կարած՝ նա գեղը հասավ,
Ու տանը նստած՝ մունջ մունջ միտք արած:
Աստուծով էշու շատ քայմաչի տեր
Դառած եզ կգա: Է՛ն վախտն տեսնողներ
Թո՛ղ գտարմանն ու աշկրներն դուռ դա,
Հիմիկ ի՞նչ իրօթիմ, թո՛ղ նա եզ գառնա:
Մեկ տարուց եղի իրար մի տեսնիք,
Իրարից փափաղ ու հասարակ առնիք:
Մեկ տարի էտպէս թող ոտով ման գամ,
Եղո իմ փառքը աշխարքին ցույց տամ:
Շուշա չի տանիր՝ որ թեկ փշրվի,
Մոմ չի իմ մարմինս՝ որ հալվի, էրվի»:—
էսպէս էր ցաղում Հասան, միտք անում,
Օրերն համարում: Տարին ըրածում:
Դարվշին իշի վրա շատ տեղ անց կացավ,
Բոլոր Օսմանլի հողը ման էկավ:
Պաղովն լիքն ա էն մեծ Գիարբեքի,
Արըշի մաքրան էն Պարսից երկիր,
Մարգարտով լիքը Մոսկո, Ղալսարի,
Հալբե, ու Թոխադ, ու հիճն Եդեսի:
Շրջեց ու հասավ մեծ քաղաքն Հարամ
Ուր՝ ինչպէս պատմեն, ծնվեց Աբրահամ:—
«Հրես է՛ս տեղ ա՛՛՛ ուխտաժողոն ասեց,
Մեր իշի նոխտիցն բռնեց, կանգնացրեց:
«Որ Աղեքսանդր Մահեդոնացին
Ջարդեց, հետ անեց Պարսից ղեշունն:
էն տեղ էլ՝ Կեսար քաջ Հոռվմայեցին
Եկավ ու տեսավ, հաղթեց Միհրաբարին:
Աշտ բաց արա՛, որ գլուխդ մտնի»:—

Բայց պատմութիւնը իշխն քյա՞ր կանի:
Ոչ ջուղար տվեց, ո՛չ մեկ բան խոսեց:
Շատ բեզարելուցն անկաջներն ցցեց,
Նրա հոր խերին թափեթափ տվեց,
Պոչ ու գլուխ գլեց, ու մեկ կուշտ ղուաց
Սուրբ Դարվիշն էլ հո՛ միտքը մոլորած,
Զէր կարծում, թե ինչ կա իր առաջին,
Բեղաֆիլ՝ ա՛խ, վա՛յ նալաթ սատանին.
Իշի ոտն առավ մեկ ախմախ քարի,
Բուդուրմիշ էլավ էնպես բիրադի
Ինքը մեկ դրադ քյալլի վրա ձգվեց,
Դարվիշն մյուս կողմն՝ ջարդվեց փուվեց:
Պատմութիւնն էլ գնաց, անիծած ուխտն էլ,
Դարվիշն իշին էր տնքալով օրհնում,
էշն իր ոտների ցավն ու դավն քաշում:
Օրհնութիւն, անեծք ի՞նչ խեր ունին՝ որ
էսպես հագաղին լինին գորավոր:
Դարվիշն քիշ քիշ իր փալաս փուլուսը
Իր պսպոզ գդակն, իր ջուլն ու պոզը
Հավաքեց, մինչև էշն էլ խոր քնեց.
Դարվիշի կետին, որ կոխքը չքոքեց,
Բիրդան վեր թռավ, պոչ ու դունչ դգեց,
Հողն էլ թափ տվեց, առաջին կանգնեց:
Սուրբ Դարվիշն էլ հո՛ բիզը հագրած,
Վիզը կրակեց ու վռկեց առաջ:
Շատ ու քիչն աստված գիտե՛ թե ինչքան
Ճամփա գնացին, ու էկան բիրդան
Մեկ մեծ քարվանի նրանք ոսստ էկան:
Ուղտ ու էշ բարձած, ջորի ու հայվան
Ուխտն էին գնում Քյաբն՝ զնգզնգալով,
Մահմեդի գյոռը ուզում կարոտով:
Դարվիշն դարվիշին ու էշը իշին՝
Բարով առան շուտ՝ ու սալամ տվին:
Որը շոքիցն էր տրտնջում, էրվում,
Որը փալանը, բեռը ծոմոում:
Քացի ու զոռց, չոշ ու զոզոռց
Ո՞վ կարա պատմիլ ու հարայ հրոց:

Ի՞նչ զարմանք: Մեքքի անունն ու սերը
Վառել էր նրանց սիրտն, հոգին, փորը:
Բայց էս ի՞նչ էր դեռ, մարդ որ միտք անի,
Թե ո՞վք էին նրանց վրեն բազմած՝ աղի:
Թիվ չկար, համար նրանց ո՞վ կտար.
Իմաստուն ասես, հեքիմ, ուստաքյար.
Աստղաբաշխ ու լավ պատմութիւն գրող,
Փիլիսոփա ու խաղ, տաղի հանող:
Զադուբազ ու էլ դուռումսաղ ասես,
Լեզու գիտացողն թե հեսաք քցես,
Բանր կհասնի՝ հո Տրապիզոն,
էլ ո՞վ եզ կգա մեր քարվանի քովն:
Դարվիշն էլ լավ օր սրանից ավելի
Երբ ձեռ կքցեր, աշկերտին կրթի:
Մեկր ունքերը ամպի պես կիտած՝
Աշխարքի բհամ գալն էր եդ պատմում.
Մեկը քիթ ու նոթ քացախացրած՝
Լեզվի դուս գալն էր մեկնում, բաց անում:
Թողանք դերձկի ու ջուլհակի զրիցն
Խառադի, բրդի ու աշպազի բրինձն.
Մաշեկարի բիզն, շարվադարի վիզն:
է՛ն ձենն էր ընկել, է՛ն խոսքն, աս ու լիսն,
Որ մարդ իր գլխին թե տեր չկենար,
Բեյինն էլ հետը կճաքեր, դուս կգար:
Բայց ամենի ուխտն, բերանն ու լեզուն
Մեկ թարաքյամա կուզեր ճղի իսկույն:
Սարում մեծացած՝ բոխ, աղլամազ.
Հենց իր զուռենն էր փշում, ու իր սազ.
Թե Ադամ պապը Եվի հետ դրախտումն,
Թարաքյամեվար էր խոսք, զրից անում:
Աջակողմն էլ մեկ հաստափոր ախմախ
Մեջ էր բերել իր շինած տաղ ու խաղ,
Իր հաստ գլուխը երկինքն էր հանում,
Ուրշի գրածը ցեխն ու ուխտն կոխում:
Զախակողմն էլ մեկ ուռած եզի գլուխ՝
Հով տալով ձգվել՝ մզում իր չոր ղուղն,

Թե աշխարհիս փերջն ի՞նչ պետք է ըլի,
էլ շէր հարցնում՝ թե ներկա փոխաբ
Բանն ի՞նչպէս կրլի, ու շէ՛ր էլ գիտում:
էշ փիլիսոսփենն բարբի միջումն,
Գլուխը քաշ արեւ՝ անկաջ էր դնում,
Ինքն իրան անասու միտքն ըստափարում:
Տեր ու տուն, թուվյա մտքից էր հանել,
էնքան էս ֆքրումն թազվել էր, խրվելը:
Ճանճերին նալաթ՝ աք շէ՛ին թողում,
Պոչ ու գլուխ գողում, ու սիրաք խտանում:—
Ուղար սխտն արեց,
էշը էշին առավ:
Դարվիշ, քայլալի. մաշիք ու ասնաֆ
Մուրազի հատած, ամեն եզ էկան:
Վերջը վախտն էկավ, տարին ըրացավ,
Հասան իր իշին հատրաթ մնաց, մեռավ:
Մեկ իրիկուն էլ խիստ դարդավարում
Նստած իր ասն գետնն նա քնահարում.
Ա՛խ ո՛խ քաշելով՝ ասում էր, ըստիս:
«Անիրա՛վ Գարվիշ՝ ախր իմ իշիս
Ի՞նչ արիք, ա՛յ դու անխճած, ա՛նտիրտ:
Փուշ գատնար ճամփեց, շխեքդ փորումդ
Ցցվեր, ոք իմ տունն էսպէս քանդեցիր:
Իմ աչքիս լիար հանեցիր, փշացրիր
Բոլոր սաղ օր մենտե կմ բանում,
Դու իշիս վրա փաշի պէս նստում:
Քեֆիդ ման դալիս, աշխարքը շքում:
Հարամ բը՛ք քս աված մարիֆաթն,
Քունս հատել ա, դարդ ու դատաֆաթ
Ջանտ ատել, ազանում ինձ՝ ա՛յ բեմտարվաթ:
Իմ ջաֆիս կեսը էշս էք վերջացնում,
էսպիս մնացել եմ ես ցավի միջումն:
Ախր ե՛քք կըրի, որ մուրազս անիմ,
էշ ախպրտ անսեթիմ, ու հազք մտնիմ»:—
էս ատեց՝ թե չէ աչքդ բարին անեթի,
Գլուխն որ վեր քաշեց, մեկ ձորի միջի

Դարվիշն շեք արած՝ իշի վրա՛ անտա
Գալիս էր կամաց ու դեմը տմքում,
Դեմն իշի գլուխը քաշում, ու բզում.
Քամակի վրա շուտ գալիս, նեղում,
Գլուխն իշի գլուխն տալիս, վեր թռչում:
«Տո հրեն գալիս եմ՝ վա՛յ քո տղիս տղա.
Մարդի միտքը կարճ ու սիրտը նեղ ա»:
Ասեց, տեղիցը էնպէս թռավ Հասան,
Որ ոտ ու գլուխ իրարով դիպան:
Գարվիշն մոտ էկավ՝ նրան ողջուն տալով,
Հասան գնաց առաջ՝ լալով, խնդալով:
— «Ո՞ւր է իձ ազիդ էշն»:
— «Քո՞ն ես, շե՞ս տեսնում»:— Դարվիշն եղ կրկնեց:
— «Քարեկամիդ էլ որ շես ճանաչում,
Սախել ես գլուխդ, էլ ի՞նչ ասեմ, ո՞ւմ:
է՞ս շի քո էշը»:
— «Վա՛յ օրիս, ըմբրիս,
Ես ո՞ր ջուրն ընկնիմ, ի՞նչ վայ տամ գլխիս:
Աչքս դուս էկել, էշս շուխացել:
Սաղ ոտի տեղը կաղ ոտն ա ճարել:
Ալլա՛հ, իլլալլա՛հ՝ փեղամբարի գլուխն,
Մահմադի արեն գիտենա, իմ ձուխն
Հատել, տունս քանդվել: Ես էլ ի՞նչ անեմ»:
— «էդուր խոսք շունիմ, կհավատացնեմ,
Որ հոգին կաղ շի ու միտքը շատ սուր»,
Դարվիշն ասեց նրան ու աչքն ածեց մուր:
«Վայ իմ սե օրին՝ ա՛չքն ուր է մնացել.
Որ էսպէս քոքիցն քոռացել, փշվել»:
— «Շատ դարդ ես ասում, մկամ իմաստունն
Չի՛ կարող ըզիլ քոս ու շատ գիտուն:
Ղուռանումն էլ ա էս բանը գրած.
Մեկ աչքով պետք է սիրտը քննած:
Լա՛վ է աչքով քոս ըզիլ, քան մտքով»:
— «էն հատտ վիզն ո՞ւր է», ասեց անտն լալով:
«էն լիքը փոքր, էն դոշն ու թուշը,
էսպէս քոստտ, լղար ե՞րբ էր իմ էշը:
Գյամու պէս էկել լցվել, հաստացել.

Գառան անկաջնեքն մսումը թաղվել:
Էսպես էր դղզդում նա ման գալիս էլ,
Որ ուղտ ու գոմեշ կուզեին ճաքել:
Հիմիկ հենց բռնես՝ ուլ ըլի դառած,
Ոսկոռն մնացել կաշվիցը կպած:
Փշես, վեր կընկնի, ի՞նչ իմ գլուխս լամ»:
«Հո աշպարի խելքն իմ բա՛րեկամ,
Հո էս քու իշի. ո՛ր ջհանդամ գնամ:
Տո խե՛լք ասա՛՝ խե՛լք. ի՞նչ անտաշ մարդ ես,
Մարիֆաթ ուզի՛ր, հաստ փորն ի՞նչ կանես:
Լեզու հարցրո՛ւ, տե՛ս՝ ի՞նչ ա սովոել,
Ապա սկսի՛ր դու ինձ քարկոծել»:
— «Մարիֆաթ ունի՞, ուրեմն իմ էշը»:
— «Էլ ասիլ կուզի՞»:
«Էլ Սողոմոնի գիրք չի՛ մնացել,
Բոլոր Ասիո լեզվովն հո էլ
Ջրի պես գիտի: Խանի ու բեզի
Ջուղաբբ կտա: Աստծուն է հայտնի:
Տա՛ր, մեկ քանի օր թավլումդ կապի՛ր,
Թո՛ղ, քիչ դինջանա, հետո իմացի՛ր:
Ժամանակ չունիմ, է՛դ դու, էդ քո տված
Ամանաթդ: Աստված ձեր բանն հաջողի՛,
Ձեր ցավն ու շոռը՝ թո՛ղ քամին տանի:
Մնաս բարով իշիդ հետը մուղարար,
Ես պարտքիցս պրծա, դու արա՛՛ դրան ճար»:
«Թողություն արա՛՛ սուրբ Դարվիշ բաբա,
Ուր գնաս, քեզ քոմակ փեղամբարն դառնա:
Ավել պակասը ների՛ր, ինձ բաշխի՛ր,
Գնաս բարով, ինչպես դու բարի եկիր:
Ու դո՛ւ աչքի լիս՝ իմ էշ շնորհալի՛՝
Մտի՛ր առաջվան տեղդ ու դինջացի՛»:
Դարվիշն հեռացել՝ ճամփին գնում էր,
Որ Հասան իշին դեռ գուրգուրում էր:
Քոռ աչքին պաշում, կաղ ոտն համբուրում,
Մեջքը սղալում ու հետը խոսում:
«Ընչի՞ էգ բլբլի լեզուն չի բլբլում,

Ընչի՞ բերանդ կապել, շես խոսում.
Ա՛յ իմ շնորհալի արեածաղիկ՝
Ախր էդ հալին՝ թե տեսնին մարդիք,
Քեզ ի՞նչ կասեն, ինձ, մեկ լավ միտք արա՛՛,
Աշխարք շրջելու մարիֆաթն է՞դ ա:
Ամա չէ, էս օր բեզարած կըլիս,
Մի քիչ դինջացի՛ր, դու լսիր խոսքիս:
Էքուց տեսածդ պատմի՛ր մեզ քիչ քիչ:
Իմ ջանը դու գա՛՛ ճամփին հո շամիշ
Չէին տալ քեզ՝ էդ ե՛ս էլ լավ գիտեմ,
Հլա դինջացի՛ր՝ ես քեզ խնդրում եմ:
Հետո պատմի՛ր մեզ քո սովրած բաները:
Խոտով, դարմանով լիքն ա մեր ամբարը՝
Պոտեպոունկ՝ դու հեշ էլ չի վախենաս,
Կե՛ր, քեֆիդ պարկի՛ր, որ դու կարենաս
Իշտահով ասիլ, թե ի՞նչ ես տեսել,
Լսել, իմացել, քեզ դատում արել»:
Էն մեկ գիշերը սաղ տարի դառավ
Հասանի համար, ընչանք լուսացավ:
Հարեաններին բոլորին ասեց՝
Ավետիք տալով ու հավատացրեց,
«Թե իր թավլումը մեկ փիլիսոփա
Կա իշի ցեղիցն: Մարդ չի զարմանա:
Ամենին կանչեց. գան, նրան տեսնին:
Դաստա կապած՝ մյուս օրն հավաքվեցին:
Հասան ձեն տվեց: «Ա՛յ մեր ջամբհաթ՝
էս ձեզ՝ իմ էշը, ո՛չ բարակ, ո՛չ հաստ:
Թարաքյամերեն ոտանավորով
Ու Ասորեվար՝ գա արձակ գրով
Կարող է խոսիլ, շնորքը հայտնիլ.
Խնդրում եմ հետը մի քիչ զրից անիլ»:
Մեկ քաշալ, քոռ մարդ՝ միրոքը դաբա,
Դուս էկավ մեյդան, որ հետը խոսա:
Գլուխ վեր բերեց ու սալամ տվեց,
Իմաստուն իշին խոսալ դուս կանչեց:
«Ծրկինք ու երկիր ի՞նչպես են կապված,

Լուսինն ընչի՞ է պողով ստեղծված:
Հույս ունիմ, ասեց, որ շքարկանաս,
Թասխըս բաշխես ու չի՛ նեղանաս,
Ա՛յ շորս ոտանի, ուսյալ կենդանի՝
Գեղըցու գողրումն ի՞նչ խելք, շնորք կըլի:
էդ իմաստության ծովը դարդակի,
Որ մեզ էլ քիչ փայ դրանից հասնի»:—
էշը դունը կապ՝ մնացել էր կանգնած,
Ու մեր գեղըցիքն էն ա հաղրված՝
Ուզում էին՝ որ Հասանի գլխին
Մեկ ջլալ ծիծաղ ածեն ու քաշվին:—
«Մի քիչ սաբր արե՛ք»՝ Հասան ձեն տվեց,
«Ամոթու էսպես սա ձենը կտրեց:
Փիլիսոփա է, որ հատը շունի:
Հալատացե՛ք ինձ, թողե՛ք միտք անի»:—
«Կացե՛ք մեկ սհաթ՝ տո ի՞նչ ա էլել»,
Փինաչին սկսեց էն կողմիցն ասել:
Փորը հաստ, ինքը յոռնիկ շախաչի,
Յարամազ քոստ, շատ էլ հանաքչի:—
«Մտիկ արա՛ ինձ, ա՛յ երկարանկաջ
Իմ փիլիսոփա՛ որ գնացիր Հաջն:
Ասա՛, մի տեսնիմ, քանի՞սն ա սհաթի:
Ի՞նչ ես ամաշում, էս էլ հո գժար չի»:—
էշը ունքերը մի քիչ եղ տարավ,
Քամի մտավ քիթն, թե երազ տեսավ:
Անկաջներն նորեն թափեթափ տվեց,
Մեր կանգնողներին լավ մտիկ արեց:
Քթի ծակերը թունդ լենացրեց,
Ոտներն եղ քաշեց, պոչը դուզ ցցեց,
Ինչքան զվաթ ուներ է՛նպես զիլ դուաց,
Որ պատ ու գետին մնացին խլացած:—
«Հա՛յ բարաքյալա՛ նոր փիլիսոփա:
էդ հունարն հո մեր քուտակումն էլ կա,
Շե՛ն կենա, հաստատ պահողիդ տունը,
Որ ունի իր մոտ քեզ պես իմաստունը:
Աստված սղորմի՛ խրատողիդ հոգուն»:—
Մաշեկարն ասեց: Բայց խալխի լեղուն

Կապվել, փակվել էր ու էնպես ծիծաղ
Իրանց օրումն էլ շէին տեսել՝ սաղ:—

Հասանի փոխանն է՛ն կատուն ընկավ,
Որ մեկ դագանակ իսկույն վեր առավ:
Իշի ոտն ու գլուխն լավ բարաթ դգեց:
Խղճի ոսկոտանքն բոլոր փորն ածեց:
«Ընչի՞ ես ծեծում՝ ա՛յ դու հե՛ր օրհնած»՝
Փինաչին էլ եզ Հասանին ասաց:
«Ասա՛, ի՞նչ տեղից ես դու իմացել,
Թե էշդ մարիֆաթ, խելք ա սովորել:
Փիլիսոփոսի պես խոսալ գիտի,
Ո՞վ ա լսել՝ թե էշը կխոսի:
Դարվիշն ուզել ա աշքդ թող ածի,
Ոտով ման շգա, որ շքեզարի:
Դու էդ դուում, դարդակ գլխովդ
Նրան քոմակ արիր էդ խեղճ իշովդ:
էդ հունարի տեր էս տեղ էլ շատ կա,
Ու դու՛ բա՛րեկամ՝ ի՞նչ դարմանք բան ա,
«Ով էշ ճամփա գնա, էշ էլ եզ կգա,
«Բայց էշը նա է, որ կհավատա»:

ՔՈՒՆԲԸ

Մեկ քանի քոռ մարդ ընկած սեկ ճամփա,
էնպես էին գեում, ինչպես քոռն կէրթա:
Երբ սաղ աչկանին ճամփեն ցույց շտա:
Ոան էին փոխում, բուգարմիշ ըլում,
Կամ քյալլի տալով՝ գետնի վրա շքում:
Անց կենսողի մեկն՝ էս որ հենց տեսավ,
Սիրտը մրմնջաց, մեկ փեղ վեր առավ,
Ու նրանց տվեց, որ էլ վեր շընկնին,
Փեղը գեմ տալով՝ գնան, տեղ հասնին:
Քոռերի մեկը գլուխը պատռած՝
Փետը ձեռն առավ ու ընկավ առաջ,
Ու մեկկեններին եղեկցն քաշեց:
էսպես իբար բռնած՝ քոռ սուրուն քաշվեց,

Ու առաջվա պես էլ վեր չի ընկան,
Լոք լոք անելով՝ քիչ որ հեռացան,
Հանկարծ մեջըններն խիստ կոհվ բացվեց,
Առաջին գնալն, որն ասես, ուզեց:
էս չվերջացրած՝ մեկ ուրիշ քամի
Մտավ քթները, թե ձեռնափեղի
Ասլն ընչի՞ց կըլի, ի՞նչ ծառից կտրած:—
«Բոխի փետից ա»: Մեկն ասեց հանկարծ:
Մյուսն ընկերի դնչին շմուռ,
Հաստատում էր՝ թե կաղնուց է պոկած:—
էսպես ամեն մեկն իր զուռնեն փչեց,
Փեղն առավ ձեռը ու մատնահարեց.
Որ ձեռ քսելով էն բանն իմանա,
Ինչ որ սաղ մարդի փեշակն ու գործն ա:
Աղլամազ քոռերն իրանց մարաքեն
էնպես շաղ արին, էս դհեն, էն դհեն
էնպես դալմադալ, դատբեդատ արին,
Որ անկաջ պտեր, լսեր նրանց խոսքին:
Սատանեն էլ հո՛ է՛ս ա միշտ ուզում,
Մատն էնպես խրեց նրանց քոռ աչքումն,
Որ ամեն մեկի բերնիցն մեկ ջվալ
Ուշունց դուս էկավ, թե քաշես հալալ:—
Լեզուն հո թուր չի, որ կտրած տեղը
Մրմնջա, կալնի մարդ իր ըռելը,
էրված սրտի դեղն կամ քարն ա, կամ փեղն,
էն էլ հազիր էր՝ ղոյմաղոչում տղե՛րք:
Գլուխ էր, որ պատովեց, ատամ, որ ջարդվեց.
Որն հարայ կանչեց, որն արինն սրբեց:
էն փեղն՝ որ պետք էր նրանց պահպաներ,
Միս, աղցան շինեց բոլոր ոսկոռներ:
Բայց ի՞նչ անես, բանն էն տեղ էր ընկել,
Որ անկաջներն էլ՝ էր սալթ քառացել:
էն տուր ու քոթակն տվին նրանք իրար,
Շուն էլ որ ըլեր, տերն կմոռանար:
Բայց իր ասածը հեշ շուզեց մեկն՝ էլ,
Թողա, որ էս կրակն շէրի իրանց էլ:

Խերի տեղն՝ էսպես՝ էն տված փեղը
Քանդեց նրանց տունն՝ էս կովից եղը:
Իմաստուն մարդիք մեզ նման քոռին
Որ հավատ տվին, օրենք կարգեցին,
Ուզեցան՝ քոմակ մեզ նրանք անեն,
Չէ թե մեր տունը քանդեն, կործանեն:
Բեդուղուր քոռին ի՞նչ ժամ, պատարագ
էնքան ձգձգեցինք հավատ ու բաժակ,
Որ մեկի տեղը՝ բյուր ու միլիոն
Իրար գլուխ կերան, որ պահեն կանոն:—

ԱՐԱՐԵՔԸ

Արաբեքումը բարձած կճճներ
Գեղըցին կուզեր գնալ դարնըվեր:
Մեկել ձիանոնցն թողեց սարի գլխին,
Ուզեց՝ որ տանի առջի արաբին:
Խելոք ձին նրան քամակին տարավ,
Որ չի գլուրվի սելը, զաստ արավ:
Սարի գլխիցը ջահել ձիու մեկն
Որ դեռ ոտներումն ուներ բոլոր խելքն,
Ամեն մեկ ոտը փոխելիս՝ անճար
Ձիուն նախատեց, գծվեց շարաշար:
Թուք ու մուր ու ախպ նրա գլխին ածեց,
Ոտները քարին ծեծելով՝ ասեց:
«Հլա մեր գոված ձիուն նայեցե՛ք,
Աստված կսիրե՛ք, ի՞նչպես ա, տեսե՛ք,
Գորդի պես գետնին կպել, ճապաղել,
Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, ամա՛ն, քիչ մնաց մեկ էլ
էդ քարին դիպչի: Մո՛ւտն է, թե՛ք, ա՛խ՝ թե՛ք:
Ղոշաղ կա՛ց, ղոշաղ: Տո մի մտիկ արե՛ք:
Մեր եզը յաբուն քարին կպավ էլի,
Ա՛յ էդ հաստ գլուխդ փորըդ պրծնի՛:
Ձախ դհիդ վրա՛ ա՞յ տնով քանդված.
Տո է՛ջ անասուն՝ ի՞նչ ես մոլորված

Մնացել էդ տեղ: Սարն ըլիս գնում,
էն էլ գիշերը, ո՞վ կըլի զարմանում:
Թե չէ դարիվեր, էն էլ ցերեկը՝
Ի՞նչ դժար բան ա, թո՞ղ ասի մեկը:
Մտիկ անելիս՝ սիրտս պատուովում ա:
Թե քեզանում էլ ուրիշ հունար չկա:
Ջուր կկրեիր՝ շա՛ռլամիշ էլած,
էդպես սրսգալով՝ շէիր գնալ ցած:
Թե սրեն մեզ գա՝ ապա համբերի՛ր,
Ի՞նչպես կթռչինք, դու դարդ մի՛ անիր:
Վախտ չենք կորցնիլ, մեր վրի բեռը
Չէ թե կքաշենք, կվազինք դարնըվեր»:
էս տեղ շունչ քաշեց, դռը դուզ ցցեց,
Ու ճամփա ընկավ, ջուր տու քշի արեց:
Հենց իր տեղիցն թռավ, ընկավ դարնըվեր,
Բեռը լիլիկաց, սելը դես ու դեն՝
Մեկ առաջ քցեց ձիուն, մեկ եղը:
Ճարը որ կտրվեց, մեր դռշաղ էս ձին
Չորս ոտն վեր առավ. հա՛յդե՛ գնաց քեֆին:
Աստված հաջողա՛ նրա բանն՝ ախպեր՝
էլ ի՞նչ եդ պատմեմ նրա տիրոնչ ցավերն:
Քարով, քարափով ընկավ ջարդվելով,
Չափ քցեց ու զու քաշեց՝ գնալով՝
Ընկավ շորս ոտովն մեկ խանդակի մեջ,
էլ ի՞նչ կմնար սաղ սալամաթ հեչ:
Գլուխդ ապրի՛ կճճնե՛րի տեր.
էլ ի՞նչ կանեն քեզ նրանք ախր խեր:
էս աշխարքումն էլ էս ջուռա մարգիք
Շատ կան: Իրանցից ունին մեծ կարծիք:
Ուրշի արածին միշտ չեն հավանում,
Բայց երբ որ բանը իրանց է մնում,
Չուկն ու մածունը իրար են խառնում,
Տասն էնքան՝ բանը խժժում, մժժում:—

Հարկավոր տեղը լավություն անիլ
Խիստ շատ լավ բան է. էս ո՞վ չի ասիլ:
Ամա ամենի ձեռիցը չի գալ.
Վա՛յ նրան՝ որ գժին կուզի յախեն տալ:
Խաթրապահ հիմարն թշնամուց վատ է,
Փորձանքի կտա, հառաջ, հետո թե:
Ժամանակավ մեկ սարում, կորած տեղ
Մեկ մարդ էր կենում անտուն, ու անգեղ:
Մենակ կենալը խելքից կհանի,
Քիչը յարանի տեղն կհամբերի:
Իր սրտի հալը ամեն մարդ կուզի
Ընկերին ասի, որ շատ շտանջվի:
Թո՞ղ ասեն՝ բաս էն շալի չիմանր
էն ձորի կանաչն, էն ծառաստանը,
էն շվաք տեղը, սառն աղբյուրն, հովը,
Մաղիկների հոտը, դշերի քովը՝
Ի՞նչ տեղ կա, որ մարդ սիրտը բաց անի,
Շատ լավ՝ խոսք շունիմ, ի՞նչ ասիլ կուզի:
Բայց էլի մարդի սիրտը տրաքում է,
Երբ զրից տվող շունի, մենակ է:
էսպես էլ մեր խեղճ ճգնավորի սիրտն
Շատ էր նեղանում, որ մարդ չկար մոտն:
Ընկավ նա մեշեն, որ ընկեր ճարի,
Հետը ճանաչվի, օրը անցկացնի:
Մեշեն ու իսա՛ն:
Արջն ու գելն ի՞նչ են, թե որ ուստ գան:
էսպես էլ էլավ, մեր ճգնավորին
Մեկ արջ ուստ էկավ խոր մեշի միջին:
Ի՞նչ պետք էր արած՝ գդակն վերցրեց,
Գտած սիրելուն խոր գլուխ տվեց:
Արջն էլ իր թաթլուկն դեմ արեց նրան:
Ի՞նչ գլուխ ցավացնեմ: Հենց իրար տեսան,
Բարով տվին, առան, բարեկամ դառան,
Սիրտներն կպան, էլ ո՞ւր հեռանան:
Սաղ օր իրարից չէին բաժանվում:

Քե ընչից խոսում, ի՞նչ զրից անում,
Ի՞նչ առակ ասում, ընչո՞վ պարապում,
Կամ ի՞նչպես իրար միտքը իմանում,
Մինչև էս օր էլ էս ինձ չէ հայտնի:
Ընչի՞ սուտ ասեմ, որ հոգիս տանջվի:
Ո՛ր ճգնա՛վորն էր շատախոս անշափ:
Արջ ախպորն էլ հո՛ մորուց լեզուն կապ.
էսպես նրանց բնիցն կոխվ լիս շքնկավ,
Ինչպես որ ըլեր, ճգնավորն ասավ,
Քե դանձ է ճարել նա իր ընկերումն:
Արջի եղևիցն ընկած նա մեշումն:
Առանց նրան սիրտը հեշ չէր դիմանում,
Ի՞նչպես գովի նրան, ինքն էլ չէր գիտում:
Մեկ օր էլ նրանց մտքովն անց կացավ,
Հենց հավեն մի քիչ որ չի տաքացավ,
Կանաչ ու մեշա նրանք դուս էկան,
Սար ու ձոր ու ջուր ընկան, հովանան:
Բայց շունքի մարդը տկար է արջից,
էսպես ճգնավորն առաջ նրանից
Բեզարեց ճամփին ու մնաց եղբ,
Ընկերն հենց տեսավ, խոսեց նրա հետը:
«Քնի՛ր՝ ա՛ջքի լիս՝ մի քիչ դինջացի՛ր.
Ես քեզ կպահեմ, հեշ դարդ մի՛ անիր»:
Արջի խոսքը նրա անկաջը մըտավ,
Արշտոտաց, պարկեց, քունը տարավ:
Ղարավուլն արջն էր, պարապ շնստեց:
Քոռաղադինա մեկ ճանճ վրա վազեց:
Արջը ընկերին դինջ՝ հով էր տալիս,
Աչքը երեսը քցած՝ նստելիս:
Ճանճին հետ ածեց, թշի վրա նըստեց,
էլի որ քշեց, քթին նա ծրտեց:
Քիչ քիչ կատաղեց, էլ շուգեց փախչի,
Ինքն իրան ասեց առանց մեկ խոսքի,
Քաթլուկը լիզեց, անսաս պպզեց,
Շուն < շ > ը փորն առավ ու խոր՝ միտք արեց:
«Ես քեզ կթոցնեմ», Ասեց, «համբերի»:
Ճանճը հենց էկավ ճակատին նստեց,

Ինչքան զոռ ուներ, մեկ քար վերցրեց:
Ու ղոյմաղոչում հենց տո՛ւր, թե կտաս,
էնպես վրա բերեց քարն, ու մունջ, անսաս,
Որ ճգնավորի ջարդեց ճակատը
Ջախըփուրթ արեց, ջնջխեց գագաթը:
Ընկերի հոգին վա՛ղ էր տեղ հասել,
Բայց ախմախ արջը դեռ կուշտը կտրել,
Հով տալիս նրան, որ անոջ քնի,
Բայց քուն ու երազ մեռլին ի՞նչ կանի:
Մեռելն իր տեղը, արջը իր մերին՝
Բարեկամ էկան, բարեկամ գնացին:—

ԱՌԱՍՊԵԼՔ

ԱՆՔԱՂԱՔԱՎԱՐԻ ԷՇԸ

Ձին հանկարծ իշին մեկ տեղ ուստ էկավ,
Ճամփեն շատ նեղ էր, անց կենալ չէլավ:
Ձին կարծեց՝ թե էշն իրան պատիվ կտա,
Բալքի ինքն իրան ճամփից դուս կգա:
Բայց ի՞նչ տեղ էր էշն մարիֆաթ առել,
Կոպիտ ծնվել էր, կոպիտ մեծացել:
էնպես դունչը դուզ՝ ձիու վրա գնաց.
Ձին քաղաքավարի ղողուղին ասաց:
«Ձի՛ լինիլ, մի քիչ դու ղրաղ կանգնիս,
Որ ինձ տեղ ըլի, դու էլ ճամփա գտնիս:
Կամ թո՛ղ տուր, որ ես էլա առաջ գնամ»:
Բայց իշի ուշը երբ ա մեկ անգամ
էնպես անոջ խոսք մտել, տեղ արել,
Ոտն ու պոչն սկսեց դհա պինդ ցցել,
Ձիուն տեղ շտալ ու ճամփեն կտրել:
Ձին որ էս տեսավ, ինքն ղրաղ կանգնեց,
Մեր փաշա իշին համեցեք արեց:
«Ձեմ ուզում, ասեց, քեզ պատվից քցեմ,
Ու քո իշության փառքիցն քեզ զրկեմ»:
—

ԱՆՑՎՈՐԱԿԱՆՔԸ ՈՒ ՇՈՒՆՔ

Իրիկնադեմին մեկ դրադ քուչով
Երկու մարդ իրար հետ զրից տալով՝
Անց էին կենում, մեկ էլ էն տեսան,
Դուան շեմի տակիցն մեկ շուն հենց բիրդան
Սղորդաց, իսկույն վնգվնդալ սկսեց:
էս ձենի վրա սաղ քուչեն լցվեց.
Հիսունից ավել՝ շներ մոտ էլան,
Մեր անցվորների գլուխը տարան:
Մեկը կոացավ՝ որ քար վերցնի,
Մյուսը ձեռիցն բռնեց ընկերի,
«Սի՛րելի՛ ասեց՝ տեղը ծանր կա՛ց,
Շան փեշակն ա, որ հաշի հանապազ:
Քարով դու շանը ճամփա չես բերիլ.
Թե չես ուղում նրանց դ՛հա կատաղացնիլ,
Գլխորներս առնի՛նք, գնանք մեր բանը.
Թե չէ քար քցիլն ի՞նչ կօգտի շանը»:
Իրավ մի քիչ տեղ որ չի հեռացան,
Շներն էլ անսաս քաշվեցին բիրդան:
Բերանը պատուած հայվարա մարդի
Փեշակն է՛ն ա, որ մեզ վրա հաշի:
Բայց դու քո ճամփեն՝ դուզ բռնի, գնա՛լ
Կհաշի, կըհաշի, էլ եղ կդինջանա:

ԱՆՊՍՏՐԱԿԸ ՏՈՐՍ ԱՆԵԼԻՍ

Մեկ թաբուն գազան մեկ տեղ թոփ էլան.
Արջին բռնեցին, մեկ դուզ շու տարան:
Հոգին հանեցին, կաշին քերթեցին,
Ինչքան ուժ ուներ, ամենն իր քեֆին
Մեր լուսահոգի արջին քրքրեցին:
Որդիանց որտեղ՝ նալա՛թ սատանին,
Ալապստրակն էլ հենց էն հագաղին,
Մուռ անկաջները խլըշացրած,
Արջի անկաջի ծերիցը բռնած՝

Քաշում էր, որ նա էլ իր փայն հանի:
«Ախ դու թոփալ կադ», տվին ձեն ձենի:
Մեր գազանները ու վրա թափեցին:
Դո՛ւ ինչ տեղից ես խառնվել մեր միջին,
Քեզ ֆորս անելիս՝ ախր ո՞վ ա տեսել»:
—

«Տո ի՞նչ եք ասում», սկսեց խոսիլ:
«Բաս ասումած շո՛ւնիք, որ չեք մտածում,
Թե ես չըլեի, դուք հեշ ձեր օրումն
Սրան կտեսնեի՞ք, որ քեֆ եք անում:
Ե՛ս չի մեշիցը սրան դուս խոկեցի,
Ու թո՛ւշ էս տափը՝ ձեր առաջն արի»:
—
Կավ տեսան, որ էլ ինչպես էր փշում:
Քեֆըներն էկավ սրա էս խոսքում:
Արջի անկաջի ծերը կտրեցին,
Ու բաժին տվին մեր Ալապստրակին:
Յավա մարդի վրա շատ ծիծաղին էլ,
էլի նրա բաժինն չեն պակասցնել:

ԿԱՏՈՒՆ ՈՒ ՄՈՒԿԸ

«Ընկել եմ ձեռքդ՝ դե ուտում ես, կե՛ր,
էլ ի՞նչ ես խառնում իմ դառը ցավեր:
Գիտեմ, որ իմ վերջս էս օր հասել ա,
Խեղճ ձագս իր բնումն անտեր պետք է մնա»:
Ասեց մեկ խեղճ մուկն անիրավ կատվին,
Որ շանգել նրան դրել էր առաջին:
«Մկամ ուտիլն ա մենակ իմ ուղածն»,
Պատասխան տվեց կատուն շարացած:
«Ամեն մեկ ձենդ, էդ քաղցր ծվծվալդ
Որ անկաջս ընկնում, ու էդ թուլանալդ
Տեսնելիս՝ սիրտս էնպես ա ցնծում,
Հենց իմանում եմ, նո՛ր կյանք եմ ստանում»:
—
Անգութ անիրավ իսանի սրտին
Ուրախություն է տանջիլն ընկերին:—

Մեկ շաղ շուն ընկած՝ ախոռի մոտին,
 Հով տեղը ձգված՝ անսաս, իր քեֆին,
 Իր սիրուն օրը անց էր կացընում:
 Որ մեկ խեղճ եզը իրիկվան մթնումն
 Հանդիցն էկավ տուն ու գոմը մտավ,
 Բերնի ջուրն գնաց, խոտը որ տեսավ:
 Շատ բանելուցը ոսկոռն ու կաշին
 Իրար էին կպել: Ու խեղճն էս հալին
 Մոտացավ, մի քիչ բերանն ե՛մ քցի,
 Շունը մոռաց, շթողեց, որ ուտի:
 «Տո ա՛նիրով դու՝ քեզ ի՞նչ ա պակսում»,
 Ասեց մեր եզը. «Դու է՛լ ես հաշում:
 Սաղ օրը հոգիս արևի տակին՝
 Հանդը վարելիս կրակի առաջին՝
 Հո դուս է գալիս: Ու դու քեզ համար
 էս շվաք տեղը ընկած մուղարար,
 էնքան ես ուտում, խմում, քեֆ անում,
 Որ հենց էն ա հա՛ ճաքում ես տրաքում:
 Ի՞նչ քո խարջ բան ա էս շորացած խոտն:
 Որ չես ուզում ես էլա գնամ մոտն»:—
 Ա՛խ, ով չի գիտի՝ նախանձոտ մարդի
 Աչքը կրակ ա ու սիրտը լեղի:
 Լավ օրըդ տեսնի, սիրտը կտրաքի,
 Վատդ լսելիս՝ մի թիզ կըհզվի:—

ՋՂԱՐԻ ՇՈՒՆԸ ՈՒ ՖԻԼԸ

Քուչքանցովն մեկ ֆիլ էին տանում,
 Որ ցույց տան՝ էնպես էր բանն երևում:
 Ո՛վ չի գիտի ֆիլն հրաշք է մեր կողմերն:
 էսպես եղևիցն հազարն ընկել էր:
 Ով բանից փախած՝ հայվարա մարդ էր:
 Որդիանց որտեղ մեկ պատիկ շուն էլ
 Ռաստ էկավ թե չէ՝ սկսեց հաշել,

Վրա թռչիլ, կոնձալ, բողազը ճոթուել:
 էսպես կովելով՝ հետը քաշ ընկնիլ:
 «Ա՛ջթի լիս՝ կտրի՛ ձենդ ու անսաս կա՛ց:
 Չե՛ս ամաշում՝ որ երեսդ պատռած,
 Քաշ ես ընկել դու, քեզ ու քեզ սպանում:
 Ախր ի՞նչ քո բանն ա՛ տո ջանմ, գյոզմ:
 Չափդ ճանաչես, քո գլուխդ լաս:
 Լեղիդ հո պատռեց, հերի՛ք չի գոռաս:
 Չե՛ս տեսնում, որ դու խոռում ես, ճաքում,
 Ֆիլն իրան համար՝ իր ճամփեն գնում:
 Քո հաշալը նա բանի տեղ չքցում»:—
 Նրան մեկ ուրիշ շուն խրատ տվեց:—
 Հա՛ֆ, հա՛ֆ, հա՛ֆ՝ նրան պատասխան տվեց
 Մեր պատիկ շունն, ու էլ սաղն սկսեց:
 «Հենց է՛դ ա սրտիս շատ դվաթ տալիս:
 Որ առանց կովի՝ անունս լսելիս՝
 Մեր հարևանի շները կասեն:
 Տե՛ս՝ Ջղարի շունն ի՞նչ դոշաղ շուն ա:
 Որ ֆիլ վրա էլ հաշիլ կարում ա»:—
 Բազի քնձոտ մարդ էլ է՛ս ա ասում,
 Երբ մեծ մարդի վրա նա իր ձին քշում:—

ՄԱՌԸ

Մեկ ծառ մեկ ձորում էր բհամ էկել:
 Մեկ օր սկսեց տրտնջալ, ասել,
 Թե ընչի՞ չի ինքն մեկ սարի ծերի
 Դուս էկել, որ նրան ամենն էլ տեսնի:
 Հենց է՛ս էր ասածն ցերեկ ու գիշեր.
 Համը որ տարավ. աստված ի՞նչ աներ:
 Նա կուզի աշխարքն միշտ խաղաղ մնա,
 Որ չէլավ ծառի մուրազն էլ տվեց նա,
 Ու նրան ասեց:
 «Շա՛տ բարի՛ քո տեղն՝ կասեմ՝ որ փոխեն,
 Թո՛ղ սիրտդ հովանա, գանգատ ինձ պետք չեն»:—
 Իսկույն գետնիցը կրակ դուս էկավ,

Ձորը սար դառավ ծառը բարձրացավ:

Զանը դինջացավ:

Աչքը սկսեց շորս կողմը քցել,
Իր բախտի վրա քեֆը քոք անել:
Ի՞նչ պատահեցավ. էլ ինձ չի հայտնի:
Աստված բարկացավ մեշին բիրադի,
Բոլոր քամուն՝ թունդ տվեց հրաման,
Ինչքան մեշեք կան, անեն քոքը հան:
Կատաղած քամիքն վրա թափեցին,
Սար ու ձոր իրար տվին, ջարդեցին.
Դող ընկավ մեշեն, ճուխկ ասես, տերև
Ջախը փոռթ էլան, լցվեցին մեկ խև:
Ամենն իր սև օրն սկսեց լաց ըլի՛լ՝
Բայց երկնքիցը քոմակ չէր հասնիլ:
Ճուխկ ու կոխք ջարդված, քոք ու տակ ցրված՝
Միտք արին ծառերն՝ սարի վրա բուսած:

«Երանի՛ նրանց՝ որ ձորի միջին
Ա՛խ՝ դուս են էկել ու էլ դարդ շունին:
էն սա՛ռն աղբրի, էն հով շվաքի,
էն կանաչ խոտի, ու սիրուն ծաղկի
Վրեն ու միջումն՝ շորս կողմը բռնած,
Դինջ, անմեղ խնդան արևովն իրանց:
Ո՛չ քամին նրանց ձեռը կխփի,
Ո՛չ արև՝ քոքն ու տերևներն կէրի:
Խոսքը դեռ կիսատ: էնպես թափ տվեց
Քամին՝ որ նրանց քոքը հան արեց:
Ի՞նձ վրա եմ ասում էս պարզ առակը:
Ի՞նչ հարկավոր ա մարդիս՝ թագ, պսակը,
Քանի ցած է տեղդ ու միտքդ հանդարտ,
էնքան քեզանից հեռու փորձանք, դարտ:
Ա՛խ՝ մի՛ ցանկար, մի՛՛ հոգվույս սիրելի,
Որ բարձր պատվի հասնիս բիրադի:
Պատիվն, պատուհասն՝ որդի են մեկ մոր՝
Փուչ կանեն՝ սիրուն արևդ ու քո օր:

ԳԵՆՆ ՈՒ ԳԱՌԸ

Ով զոռ ունի, հենց անձարի գլխին
է քացի տալիս, հանում աչքն, հոգին:
Իր արած մեղքն էլ նրա վզին դնում:
Օրինակ շատ կա էս մեր աշխարհումն:

Գառը մեկ շոք օր աղբրի վրա
Ջուր էր խմում, որ քոռադադինա
Մեկ սոված գել էլ՝ էն կողմը կամաց
Հոտ առավ, էկավ գառին մոտացած:
Բայց էլի բանը օրենքով ուզեց
Բռնի, ու հանկարծ գառին ձեն տվեց:

«Հա՛յ դու անզգամ, վատթար կենդանի,
Ի՞նչպես սիրտ արիր՝ իմ խմելու ջրի
Համն ապականել, էսպես պղտորել՝
էդ մոռտառ դնչովդ՝ էսքան ախպ, զիբիլ
Սրա մեջը խառնել, իշտահս կոտրել:
Նայի՛ր՝ թե ի՞նչ դառն օրի կհասնիս,
Գլուխդ որ շուտեմ, ե՛րբ կպրծնիս»:—

«Քո գլխիդ ղուրբան՝ մեղքս ինձ բաշխի՛ր,
Արածս լավ տե՛ս, հետո ինձ պատժի՛ր:
Քո ջուրն պղտորիլ ի՞նչպես կարող եմ,
Հարիր ոտ հեռու քեզանից ցած եմ:
Իմ հաղդս ի՞նչ ա, որ էդ բանն անեմ,
Ու քո մեծության աչքիցը ընկնիմ»:—

«Թշվա՛ռ՝ ուրեմն ե՞ս եմ սուտ ասում,
էդպես լիրբ՝ բերանդ ի՞նչպես ես ցրվում:
էս թողանք, անցած տարին դո՛ւ չէիր,
Որ ինձ՝ հենց է՛ս տեղ փիս խոսք ասեցիր,

Սիրտս կոտրեցիր:

Հենց գիտես, էստոնք ես մոռացե՞լ եմ,
Ու դրա ջիգրը մեկ օր հա՞նիլ չեմ»:—

«Տե՛ր իմ և Աստված՝ էս ի՞նչ լսեցի,
Տարիս թամամ չի. քեզ ո՞նց վնասեցի»:—

«Բաս քո ախպերն էր»:— «Ախպեր էլ շունիմ»:—
«Բայ խնամիդ, կամ կնքահերդ էր:— Իմ
Ասածս ասած է: Ինչ որ էլ անես,

Ազգականներդ մեկը կըլեր: Ես
Կարճ՝ քեզ ասում եմ, որ թե դու, թե ձեր
Չորանն ու շունը. բոլոր նոքարներ
Իմ թշնամին եք, արինս եք ուզում,
Որ խմեք, ու էս կանաչ տեղերումն
Ձեր քեֆին ման գաք, մեզ փշացնեք.
Բայց դուք մեր հունարն հլա տեսել չեք:
Աստված է էս օր քեզ իմ ճանկս քցել,
Բոլորի մեղքն էլ քեզանից ուզել»:—

«Ե՛ս ինչ եմ արել, որ ինձ ես բռնում»:—
«Կտրի՛ր՝ ա՛նզգամ, ձենդ, քե՛զ եմ ասում:
Գլո՛ւխ ունիմ, որ քեզ հետ շանա տամ,
Քո արածն է՛ն ա, որ ես էս անգամ
Սոված ըլելով, քեզ ձեռք եմ քցել,
Ուզում եմ ուտել, փորս կշտացնել:
Ի՞նչ իմ բանն ա, որ նստիմ, քննեմ,
Կամ մեղք հարցնեմ, կամ քեզ ազատեմ»:—
Ասեց ու գառի վզիցը բռնած՝
Քաշեց մութ մերին, ատամներն սրած:

ԱՌՅՈՒՄՆ ՈՒ ՄՈՍԱԿԸ

Խղճի վրա մի՛ ծիծաղիր,
Անճարին մի՛ վիրավորիր:
Խեղճ մարդն էլ շատ անգամ քեզ էնպես
Կկծի, որ կմնաս սեերես:
Քո գլխին շատ էլ մի՛ հավատար,
Լսի՛ր էս մասալենն, անկաջդ ա՛ռ:
էսպես պատահեց, առյուծ թագավորն
Մոծակի սիրտը՝ խիստ խոցեց մեկ օր:
Մոծակ շահագոհն մարսիլ չկարաց,
Կոխվ բաց արեց՝ հաքված, հազրված:
Կովոդն էլ ինքն էր, շվի ածողն էլ,
Թոփն էլ վրենն հազիր, յարադ, ասպարն էլ:
Բզզալով թռավ թշնամու վրա:
Առյուծ փաղիշահն հենց իմացավ, նա

Հանաք էր անում, վրենն ծիծաղեց,
Սայմիշ շարեց նրան, ու մնաց նստած:
Մոծակն ի՞նչ կաներ էս հալին հանաք:
Մեկ՝ թիկունքիցը, մեկ՝ անկաջ ու աջ
Սաղ ածելով՝ նա ծակում էր, դադում,
Առյուծն եռալիս՝ վեր կենում, թռչում:
էլ եդ վախտ, ֆոսանդ հենց որ ճարում էր,
էլ եդ վեր գալիս, միսը պոկում էր:

Առյուծի ջանը որ շատ կրակ ընկավ,
Պոշովը դամշեց: էլ եդ ճար չէլավ:
Ղոշազ մոծակը արնի համն առած՝
Սիրտն էլ նեղացած՝ էնպես բարկացած,
Թուշ էկավ, նստեց ճակատի վրա,
Ա՛րինը ծծեց տղրեկի պես նա:
Անճար առյուծը շատ էլ զոռ արեց.
Յալը թափ տվեց, գլուխը շարժեց:
Բայց դու ո՛չ մեռնիս: Մոծակն իր քեֆին
Նստած՝ մեկ՝ քթին, դնչին, անկաջին
էնպես էր զարբում, որ հոգին հանեց:
Առյուծի ճարը հենց որ կտրվեց,
Պարկեց գետնի վրա, սկսեց գոռալ,
Ջանն առել էր ցավն, ի՞նչպես լար իր հալն:

Գեմն ատամներն էր նա զրճտացնում,
Դեմը գետինը շանգոռում ու պոկում:
Գոռոցն ընկել էր մեշա, ձոր ու սար,
Թև, ոտ ունեցողն հո սասանահար
Գլուխն առել, կորչում՝ լալով, դողալով:
Հենց բռնես մեշեն բռնած՝ կրակով
Վառվում ըլի, կամ ջրհեղեղ գալիս:
Նոր հասած ետին վերջը աշխարթիս:
Բայց ո՛ւմ հունարն էր էսքան ղալմաղալ
Մոծակին, որ շի կարաց դիմանալ:
Առյուծն սկսեց գոռալ, մոնշալ,
Գետնի վրա շոքիլ, նրան մեղա գալ:
Խնդրեց, որ իրան հանցանքը բաշխի,
Ու մեջըները հաշտություն ընկնի:
Մոծակն առյուծի հալը տեսնելով,

Մեղքն էկավ, հաշտվեց, նրան ներելով:
Ջիգրը հանած ու սիրտը հովացած,
Թշնամուն էնպես քարովը տված,
Ընկավ սարեսար՝ ինքն իրան բերնով
Պատմեց իր արածն, գլուխը գովելով:—

ԱՐՏՈՒՏԸ ԻՐ ԶԱԳԵՐՈՎԸ ՈՒ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԸ*

Առակ է ասած:— Ընկերիդ խոսքին
Հավատա՛, էլի պինդ կա՛ց քո բանին:
Շատ դրուստ խոսք է, օրհնվի բերանն,
Որ էս ասել ա՛ բաս լսե՛նք առակն:

Գարունքն որ բացվեց, Ղրերն քաղցրացան,
Սար ու ձոր ծաղկեց, դաշտք ու անդաստան
Իրանց զարդարանքն հաքան, զուգվեցան:
Մաղիկ, հոտ ու հով ամեն տեղ առան:
Ամենն էլ ուրախ ձեն ձենի տվին,
Արջը մերումը, ձուկն ծովի տակին,
Ղշերն հանդերումն, սարերի գլխին
Իրանց արևի վրա խնդացին:

Զգիտեմ՝ կամո՞վ էր, թե հենց զոռով.
Մեկ արտուտ թռչուն քեֆին նայելով.
Թռչում էր, գնում, ման գալիս սիրուն,
էլ չէ՛ր մտածում, թե էկել էր գարունն:
Քիչ էլ որ մնար, պետք էր անց կենար:
Վերջը նրա էլ բնությունը քաշեց,
Սիրտը ուզեց, որ որդոց մեր դառնար,
Զագերն եղևին քցեր ու ման գար:

Ղշին ի՞նչ պետք էր շատ մեծ թաղարեք,
Ո՛չ տուն կուզի նա, ո՛չ մեծ թանթանեք:
Բուն դրեց հարդումն, ձու ածեց, նստեց:
Մեկ քանի օրից հետո ճուտ հանեց:

Յորենը հասավ, հնձի վախտն էկավ,
Թայց ձագերի դեռ օրը չհասավ,
Որ թռչին, գնան, ուտելիք ճարեն,
Մորն էին նայում, կուտ բերի, ուտեն:
Մեկ օր էլ որ մերն բնիցն հեռացավ,
Խրատ տվեց նրանց, ու էնպես թռավ:
«Մնա՛ք բարով՝ ասեց՝ իմ ազիզ որդիք,
Կացե՛ք դուք էստեղ, նաբաթ ա՛ մարդիք
Թե գալու ըլին, որ հարդը հնձեն,
Իմացե՛ք՝ նրանք ինչ խոսին, ասեն:
Ու ինձ ասեցե՛ք, ուրիշ տեղ ճարեմ,
Հմիկ գնում եմ, որ պաշար բերեմ»:

Հենց նա դուս գնաց, հարդի տերն էկավ,
Յորնին մտիկ արեց ու որդուն ասավ:
«Հարդը հասել ա, դու էլ ես տեսնում,
Հասկի ճիթը կախ մեր ցորնի միջումն:
էլ վախտ չի կորցնես, էքուց կգնաս,
Մեր բարեկամներին իմացում կտաս,
Որ գան մեր հանդը, մեզ քոմակ անեն»:—

Հենց խեղճ ձագերը իմացան էս ձենն,
Լվլվացին ու անսաս վշվշացին:
Ա՛խ՝ ո՞ւր ես մեր մեր, ի՞նչ տեղ՝ ասեցին.
Արի՛, դու հասի՛ր, ա՛խ՝ մեր հավարին»:

«Ի՞նչ ա պատահել», մերը հարցրեց:
«Ի՞նչ պետք է ըլի, հանդի տերն ասեց,
Բարեկամներին որդին գնա, կանչի,
Որ էքուց հարդը հնձվի, պրծնի»:
«էլ ոչինչ չասե՛ց», մերը հարցրեց:—
«էստուր համար դուք հեշ դարդ մի՛ անեք:
Թո՛ղ լիսը բացվի, հետո իմացե՛ք:
էս ձեր կերակուրն, կերե՛ք, կշտացե՛ք,
Որդիք, ու պարկինք: Դուք հաց կերել չեք»:—

Ինչպես որ էլավ, նրանք կտկտացրին,
Գլուխ գլխի տված՝ մոր թևի տակին
Կուշ էկան ու շուտ աչքը խփեցին:
Օրը լուսացավ, բարեկամ չէկավ,
Ղուշն էլի պաշար բերելու թռավ:

* Արտուտ զշին աշխարհաբար շորան խարուկ են ասում: Մտի նման, բայց գլխին մեկ սուր քաղուլ ունի, ու հետ ածելիս՝ փոքր թռչում ա, էլ եղ վեր գալիս, նստում: Բունը միշտ հարդի միջումն ա դնում: Ման. հեղ:

Ու խեղճ երկրագործն էլ իր հանդն էկավ:
Ժած <եց> գլուխն, որդուն էլ ասավ:
«Հեռու բարեկամն, մոտիկ ազգականն
Ի՞նչպես մեկ կըլին՝ որդի՛ սիրեկան:
Աստժու անունը տո՛ւր, էքուց գնա՛,
Հորախապորդ ու մեր խնամուն ասա՛»:—
Ղլվլոցն ընկավ մեր ձագերի մեջ.
էլի իրանց մորն ձեն տվին՝ որ հենց
էն սհաթին եղ գա, իրանց ճար անի:
«Ա՛խ՝ մեր աղիզ մե՛ր՝ արի, ա՛խ՝ արի՛:
Ազգականներին որդին գնաց բերի»:
«Շե՛շ ձեն մի հանե՛ք», մերն պատասխանեց:
«Մի էլ վախենաք ամենեկին հել:
Աստված հիշեցե՛ք ու էս տեղ կացե՛ք.
Թո՛ղ օրը բացվի, հետո դուք տեսե՛ք,
Ազգականն էլ իր դարդը կունենա:
Մուխանաթ մարդի մհանեն շատ ա:
Երրորդ անդամը տերն իր հանդն էկավ:
«Ամա՛ օյին են գալիս մեզ», ասավ:
Շա՛տ բարի՛ էս թո՛ղ մեզ խրատ ըլի,
Որ ումուղ շանենք էլ ուրշի խոսքի:
Ու մեր սրտումը լավ տպավորենք:
Որ մարգիս ախպերն, բարեկամն ինքն ա,
Գնա՛ սի՛րելի՛ մորդ ու քվերդ ասա՛,
Որ մանգաղն առնին, էքուց հանդը գան,
«Վա՛յ նրանց՝ որ այլոց ապով կմնան»:—
Արտուտն որ լսեց, ձագերին կանչեց
«Հիմիկ վախտն էկավ, որ գնանք», ասեց:
Չագերն էլ իսկույն մոտ էլան գլխին,
Առաջին անգամն թևերը բացին
Ու մոր եղևիցն ինչպես որ էլավ,
Հանդիցն դուս էկան, քիչ քիչ բարձրացան
Ու թոռալով, ու ճովղալով
Ու ծլվլալով, ու ճթճթալով
Ծվալով, գվալով
Արտի վրովը գնացին, անց կացան,
Հասան ամպի տակն, աչքից հեռացան:

ԶՎԱՐՃԱԼԻ ՈՒ ԿԱՐՃ ՊԵՏՄՈՒԹՅՈՒՆՔ

ԳԺՈՒԹՅՈՒՆ—ԿԱՏԱՂՈՒԹՅՈՒՆ—ՏԵՄԱՐՈՒԹՅՈՒՆ—ԶՎԱՐՃՈՒԹՅՈՒՆ
ԶԵՂԵՈՒԹՅՈՒՆ—ՓԱՌԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ—ԺԱՏՈՒԹՅՈՒՆ (ՆԱՔՅԱԶՈՒԹՅՈՒՆ)

Պարապ մարդն էլ, աշխատավորն էլ՝ եթե փող ունին ու ժամանակ, կուզեն՝ որ մի քիչ ֆիլքոնեբը ցրվեն, կամ քեֆ անեն: Առաջինն էնդուր համար՝ որ չի՛ գիտի՝ թե ի՞նչպես իր ժամանակն ու փողը բանացնի, երկրորդը՝ շունքի շատ աշխատելուցը զորությունը հատում ա: Մինն կուզի՛ որ ժամանակը կորցնի, մյուսը՝ դհա ավելի զորություն ստանա, որ լավ աշխատի, էս պատճառով են ամեն ազգի միջում էնքան բաներ լիս ընկել, որ մարդ տեսնելիս՝ կամ ժամանակն անց կացնի, կամ սիրտը ուրախանա— ինչպես կոխվ տալը, մուշտակոխվը, գոմշակոխվը, քարակոխվը, ջիբիդ խաղալը, հավ կովացնիլը, թուղթ խաղալը, պար գալը, ծովակոխվը, նարդին, դհա շատ խաղեր՝ որ ո՛չ թիվ կա, ո՛չ հեսար: Սրանք բոլորն էլ էնպես մարդկանց համար են սահմանվել, որ շղիտեն, թե ի՞նչ անեն: Էն հո չե՛մ ասում, որ շատն էլ գինով ու քնով ա իր ժամանակը սպանում. էդ թո՛ղ մնա:

Մասխարություն անիլը, ափեսցփեխ խոսալը՝ վաղ ժամանակից սկըսած՝ էն հին ազգերի միջումն էլ կար: Հույնք, հոովմայեցիք՝ որ էնքան լուսավորված էին, հաց չէին ուտիլ, եթե մոտրներին էնպես մարդիկ չըլեին, որ հայվարա խոսային, մասխարություն անեին, ուրիշ մարդի թա՛ն խոսային, որ հաց ուտողների քեֆը դար: Աթեն քաղաքումը մեկ ժողով կար, որ որ 60 ընկեր էին. նրանց գործն էսպես մասխարությունն էր: Ալեքսանդր Մակեդոնացու հերը՝ Ֆիլիպպ, որ ինքն էլ էնպես մասխարեք իր դռանն ուներ, նրանց 1000 (հազար) մանեթ բաշխեց:

Սրանից զայրու հունաց միջումը էնպես փորի եսիր մարդիք էլ կային, որ իշխանների տներումը հենց էնդուր համար էին կենում, որ նրանց սիլա խփեն, գլխըներին ջուր, ախա ածեն, կմճթեն, քթըներին հուփ տան, վիզըներին խփեն, միրքըներիցը ձգեն, ու նրանք էլ ուլի պես մկկան, իշի

պես զոռան, ձիու պես խրխնջան, որ անողի քեֆը գար, էնքան անարգ էին էսպես մարդիքը, որ մեկ փոր հացի խաթեր, ինչ որ անում էին, չէին նեղանում, այլ միշտ ծիծաղում, քացի քցում, տրտինգ անում:

Իրոնիս Միսակոսացի թագավորի մոտ էնպեսները կային, որ շունքի ինքը լավ չէր տեսնում, սրանք էլ հացի, ամանի, կերակրի վրա էնպես ձեռքն ածելով էին շարժում, որ թագավորն հենց իմանա՝ թե իր աչքը լավ ատեսնում:

Հոռվմայեցիք, մանավանդ կնանիքը՝ էնպես մարդիքն էին սիրում, որ քոռ լինեին, քաշալ, շիլ, քոսա, կարճ, հաստափոր, երկարաքիթ, էսպես մարդկանց համար հատուկ բաղար կար, ու բազի անգամ մեկ էսպեսին հաշար մանեթ էին տալիս: Էստուր համար շատ մարդիք իրանց երեխանց ոտ ու գլուխը՝ էնպես կապում, հուփ էին տալիս, որ էսպես ալլանդակ ըլի ու նրանց ծախեն, դատում անեն: Հելիոգաբալ կայսրը մեկ օր իր սուփրի վրա՝ հաստափորի, քաշալի, շիլի, կաղի, խլի ու սևի էր դոնաղ արել. ամեն մեկիցը ութ հատ:— Ծատ թագավոր ու իշխան հա՛ էսպեսներին միշտ հետընկեր էին ման ածում: Ծատը էս օր էլ ունին: Հիմիկ էլ որ հարսանքում, մեջըսում, էսպես բաներ անում են, էն ժամանակիցն ա մնացել:

էսպես մասխարա ու շախաշի մարդիքը շատ անգամ կոպիտ, ախմախ էին, շատ անգամ էլ էնպես սուր, խելացի, որ թագավորի, վազրի, իշխանի էնպես խոսք էին ասում, որ նրանով խելքի էին գալիս, բազի անգամ էլ՝ էնպես խոսքի շառքմեն իրանք էին քաշում: Ինգլիզ թագուհի Էլիսաբեթի դռանը մեկ շատ շաթուքյասան յարամազը կար: Մեկ օր թագուհին հարցնում ա.— Պասի, ի՞նչ խաբար ես բերում ինձ համար քաղաքիցը, էլի իմ մեղքի դավթարը պետք է կարդա՞ս:— Է՛հ, ձեր Մեծությունը,— պատասխանեց մասխարեն,— ի՞նչ ա դնում էնպես բանիցը խոսամ, որ սաղ քաղաքըն ա նրա վրա խոսում:— Մեկ էսպես ինգլիզ մասխարա էլ էկավ: Տրանցուզի թագավորի մոտ: Թագավորը տարավ նրան իր պատկերի զալը ու Քրիստոսի պատկերի առաջին կանգնած, նրան ցույց տվեց. թե նա ճանաչո՞ւմ ա էն պատկերը, թե ո՞չ:— Չէ՛, ձեր Մեծությունը,— ասեց:— էս միջի պատկերը Քրիստոսին ա,— ասեց թագավորը, աջու կողմինը Պապինն ա, ձախու կողմինը իմը:— Ծատ շնորհակալ եմ,— ասեց մասխարեն,— որ իմ աչքս բաց արիք. շունքի ես լսել էի, թե Քրիստոս երկու ավաղակի միջի խաչվեցավ, հիմիկ իմացա՝ թե էն ավաղակները ո՞վ են:

Ծատ երևելի ա կարճիկ մարդկանց հարսանիքը, որ մեկ թագավոր իր դռանը՝ քեֆի խաթեր անիլ տվեց: 1710 թվին էր՝ որ երկու կարճիկ (թզուկ) հարսն ու փեսա՝ մեկ իրեք ականի կառեթում նստած՝ քաղաքումը ման էին գալիս, որ դոնաղներին կանչեն: Կառեթի առաջին մեկ ձի էր լծած,

վրիցը շալ շալ ճոթեր կախ, երկու ձիավոր էլ առաջներին էին գնում: Մյուս օրը հարսն ու փեսա գնացին ժամը՝ որ պսակվին. նրանց մարշալը (հարսանքի զլխավորը) էլի մեկ կարճիկ էր, ձեռի գավաղանը ճոթով, ալլաներով զարդարած: Առաջներին սա էր գնում, հետո հարսն ու փեսա, հետո թագավորն ու իր բոլոր մեծամեծքը ու 72 կարճիկ, մարդ ու կնիկ, որ շատը 1000 վերստ ավելի տեղից բերել էին, որ էս հանդեսումը գտնվին:

Նրանց գլխի թագը թագավորը ինքն էր բռնել: Հարսանիքը մեկ միսխորի տան էր: Կարճիկների շորերը բոլորը Ֆրանցուզի շոր էին: Հարսը մեկ սեղանի վրա էր նստած, փեսեն՝ մեկ, զլխրների վրա կամար էին շինել: Մեկ կարճիկ մարշալ ութը կարճիկ հետ կոներին աղլուխ կապած՝ դոնաղներին զուլուղ էին անում: էնպես ուրախ էին նրանք, որ հենց իմանա՝ թե աշխարքի թագավորությունն իրանցն ա: Թագավորն ու իր մեծամեծքը, էլիք, տան պատերի տակին նեղ սեղանների վրա նստած՝ նրանց մտիկ էին անում, ու քեֆ անում: Մանավանդ որ սկսեցին պար գալ, աչք պետք էր՝ որ թամաշ աներ: Որի ոտներն էին ծուռը, որը հաստափոր, որը մեծ անկաջանի, որի պոռոշները կախ, որը կուզ, որի շիխքը փորն ընկած: Մինչև 12 սհաթը գիշերվան էսպես քեֆ արին: Հարսն ու փեսի տեղը թագավորի իր օթախումն էր շինած: Կարդացողը կարծեմ՝ ինքն էլ կուզեր, որ էսպես հարսանքին թամաշ աներ:

Շոալությունն ու ժլատությունն էլ պակաս գծություն չեն: Հոռվմայեցիք՝ որ առաջ էնպես հասարակ էին ապրում, հետ ժամանակի, երբ որ խազինա ճարեցին, էնպես գծվեցան, որ Աստված հեռու տանի:

Մեկ իշխան մարդ թաղելիս՝ նրանց քրակոխվն էնպես էր, որ հաղար մարդ տեղն ու տեղը մնում էին: էսպես կոխիլ ուրիշ վախտ էլ էին անում, որ խալիսը ուրախանա: Ինչքան շատ էր արին թափում, ինչքան շատ էլին ախ ու ո՞խ քաշում, էնքան շատ էր խալիսը մխիթարվում, էնպես անսիրտ էին: Բայց թե ի՞նչքան էր սրա խարջը, ո՞վ կարա հեսաբ անիլ: Մեկ գերու գինը էն ժամանակը տեսներկու հազար մանեթ էր, ուրեմն թո՞ղ լսողը մտածի, թե 100 կամ 1000 մարդի գինը ի՞նչքան կըլեր:

Լուկուլ զորապետը հրամայեց՝ որ մեկ լիճ հանեն՝ որ միջումը ծովի ձուկը պահի: էստուր համար սարեր ճղիլ տվեց, խանդակներ շինել տվեց՝ որ ծովի շուրը ինքն իրան գա էն տեղ: էնպես գծվել էին հոռվմայեցիք էս ժամանակին, որ մեկ երկու ֆունտանոց ծովի ձկանը 200 մանեթ էլն տալիս, առնում: Մեկ հոռվմայեցի Հիրցոս անունը՝ մեկ լիճ ուներ ձկան, որ տարենը շորս հարյուր հազար (400.000) մանեթ էր նստում նրան, բայց խեղը դժա շատ էր: էս Լուկուլ զորապետին մեկ բարեկամ մարդ խնդրեց՝

որ հարյուր շոր տա թեատրի համար. նա հինգ հազար շոր տվեց՝ որ ջոկի, որը լավն ա, էն վերջնի:

Խալխին զանազան թամաշեք շհանց տալը՝ դառել էր նրանց համար խաղ: Էս անում էին, որ խալխի աչքին դուր գան: Պոստալուս գորապետը հրամայեց՝ որ մեկ թեատրը շինեն: Մեջը բոլոր մարմառ արձաններով լի-քըն էր ու քառասուն հազար (40.000) մարդ կմտնեին: Հինգ, վեց օր իրար վրա զանազան խաղեր էին էստեղ ցույց տալիս, թրակոնիվ, մարդակոնիվ, խաղ են ասում, պար գալիս: Բազի անգամ 600 ջորի, էնքան էլ ձի, էշ, մարդ՝ մեկ տեղ էին դուս գալիս: Գաղանները կովացնելիս՝ 30 ֆիլ ու 100 առյուծ դուս էկան, ու բոլորն էլ իրար կոտորեցին:

Մեկ քանի ամիս խալխին քեֆ նշանց տալու խաթեր Սկավրուս անուն հոովմայեցի մի, էնպես մեկ թեատրը շինել տվեց, որ ութսուն հազար նստելու տեղ ուներ, իրեք հարյուր վաթսուն սյուն, մարմառից շինած, ու իրեք հազար պատկեր ու արձաններ կար միջումը: Հազար տարի կարող էր մնալ, բայց հենց մեկ քանի ամիս անց կացավ, էլի քանդիլ տվեց: Մեկ հոովմայեցի էլ երկու էնպես կիսաթեատր շինիլ տվեց, որ մաշիններով կարելի էր պտտել, իրար կպցնիլ, ու էլ եղ հեռացնիլ: Արեգակի շողքը խաս ու դումաշով էին փակում, ու խալխին հովացնելու խաթեր՝ էնպես մաշիններ էին շինել՝ որ գինին, վարդաջուրը անձրեկի պես էր կանգնողների վրա գալիս: Տրայանոս կայսրը՝ որ էնքան գովում են, հարյուր տասն իրեք օր իրար վրա կոնիվ տալ տվեց: Տասը հազար մարդ ու սրանից դհա ավելի անասունք, գազանք մնացին տեղն ու տեղը մեռած:

Մեկ նոր գործ ճարելիս, երեկի մարդիքը էնպես մեկ ճաշ պետք է տային, որ ութսուն հազար (80,000) մանեթ էլ ա նստեր իրանց: Էսպես մեկ հացկերութումը՝ հենց մենակ Եգիպտոսիցը բերիլ տված վարզը տասը հազար (10,000) մանեթ էր նստում: Անվանին Հուլիոս Կեսար մեկ օր որ հաթուիթյունից եղ դարձավ Հոովմ, հինգ օր քաշեց էս հանդեսը: Ամեն մեկ հասարակ սաղաթ վեց հարյուր, ամեն մեկ հասարակ մարդ՝ քսան մանեթ պարգև ստացավ: Բոլոր խարջը հարիր միլիոն մանեթից ավելի էր, բայց էլի իննսուն միլիոն մանեթ էլ՝ խազինեն ածեց:

Սրանից եղը մեկ քանի շաբաթ իրար վրա՝ թամաշեք էր, որ տալիս էին: Ահագին խանդակներ էին փորել, որ ինչպես ծովի վրա՝ կոնիվ տան: Վերջը մեկ ճաշ տվեց, որ բոլոր խալխը հրավիրած էին: Քսան երկու հազար տան նստած՝ հաց էին ուտում. ամեն մեկ տան՝ տասը կարաս հենց գինի էր դրած: Շատ մարդ ոտի տակի մեռավ: Մյուս ուտելիքը թողանք:

Մեծ պատիվ էր էն ժամանակը՝ շատ ուտիլն ու խմիլն: Ազիզ պահած մարդիքը՝ գլխերներին ոսկու թոզ էին ածում, որ դեղին մազ ունենան.

մաշկըները անգին մարգարտով ու ջավահրով էին կարած: Գլուխ, երես անուշահոտ ջրերով ու յուղով էին լվանում, շատ անգամ լեղանում էին միջումը: Հաց ուտելիս՝ էնպեսը կար՝ որ տասն անգամ շորերը փոխում էր: Մեկ փիլիսոփա մարդ՝ անունը Սեմեթա, որ էսպես բաներից պետք է հեռու կենար, ինչպես ինքն էլ գրել ա, որ մարդ քանի հասարակ ապրի, էնքան բախտավոր է, երբ որ մեռավ, հենց մենակ հինգ հարյուր սեղան եղ քեց, որ ամեն մեկի գինը քսանը հինգ հազար մանեթ էր: Էս ի՞նչ ահագին գումար ա: Տե՛ս՝ թե մյուս բաներն ի՞նչ կըլեին:— Ներոն թագավորի կնիկը՝ ամեն օր հինգ հարյուր իշի կաթնում էր լեղանում, որ փափուկ մորթի ունենա: Կնաննց մյուս զարդն ու զարդարանքն էլ շեմ ասում:

Բաղնսների վրա հո՛ւ անթիվ գումար էին խարջում: Գարաբալլա կայսեր բաղնիսը էնպես հիանալի էր, որ բոլոր օթախները մարմառից էր շինած, ոսկե ջահեր ամեն տեղ. անգին արձաններ: Էրծաթի լույկքանցով էր ջուրը ներս գալիս, հազար վեց հարյուր մարմառի աթոռ կար շինած նստելու համար, ու քսան հազար մարդ միջումը կտեղավորվեր:

Դեռնկրիտիանոս կայսեր բաղնիսի վրա քառասուն հազար քրիստոնյա գերի յոթը տարի բանել, երեսուն հազարը մեռել էին: Ամեն մարդ կարող էր լեղանալ: Էնքան սոխախ ու սներ կային, որ էլ թիվ չունեիր: Փիլիսոփեքը իրանց տեղն ունեին, գիտունքը՝ իրանց, գրքատունը միջին գրքերով լիքը: Պատկերահանն ու ուրիշ ճարտարագործքը՝ իրանցը, մեջը պատկերներով, արձաններով լիքը, ու խալխի համար էլ՝ էնպես էր շինած՝ որ միջումը կարելի կոնիվ տալ, թեատր խաղալ, պար գալ և այլն:

Ներոն կայսրը՝ էնպես մեկ զալ ուներ շինիլ տված, որ օջոռն ու պատերի կեսը՝ նրա սեղանի վրովը՝ երկնքի պես պտուտ էին գալիս, որ տարվան շորս ժամանակը ցույց տալիս. ամպը գոռում էր, անձրեկ ու կարկտի տեղակ՝ անուշահոտ վարդաջուր էր վեր թափում: Հելիոգաբալ կայսրն էլ էնպես մեկ զալ շինել տվեց, ամա անուշահոտ ջուրը՝ էնպես սաստիկ էկավ՝ որ մեկ քանի դոնադ՝ հոտիցը խեղդվեցին: Էս տխմարը՝ իրան օթախիցն սկսած՝ մինչև էս զալը, որ հենց բռնիր՝ թե հինգ ոտ ճամփա չէ՛ր ըլիլ, ու միշտ կառեթով էր գնում, գալիս, բոլոր ճամփեն ոսկեփողի էր շաղ տվել, որ ոտը գետնին չդիպչի: Նրա սեղան, աթոռ, սնդուկ, ու բոլոր տան հաջաթները՝ ոսկուց էր շինած, Շորերը անգին ջավահրով կարած, բայց էլի, մեկ շորը՝ երկու անգամ չէ՛ր հագնիլ, մեկ մատանիքը՝ երկու անգամ չէ՛ր դնիլ: Ինչ թախում ուներ, ոսկուց էր, ու ամեն իրիկուն, ինչ ամանի վրա ու ընշով որ հաց էին կերել, բոլորը դոնադներին ու ծառայիցն էր բաշխում: Իրան սաղաթներին էլ էր՝ էս ամաններիցը, կամ ջավահիր, կամ մեծ գումար բաշխում: Նրա ձկան լիճը՝ վարդաջուրով էր լիքը: Կավ ձկները չէին ուզում,

ամա ինքն էնպես էր ուզում, ի՞նչպես պետք է անեին: Նրա խառնակները՝ ծովի կոճիվ տալու համար, գինով էր լիքը:

Նրա ճաշին էնպես կերակրներ էին գալիս սեղանը, որ ամեն մեկը երեսուն հազար մանեթ էր նստում: Բոլորը էնպես ղշերի լեզվիցն էր շինած ըլում, որ հեռու երկրներից էին կալնում, բերում, կամ նրանց ղղիցը, որը բլբլուլի լեզվից էր, որը ֆազանի, որը սիրամարգի, որը փափագեի, որ շոտլանդ էր գտնվում: Շատ անգամ նրա շներին բաղի ջիգյար, ձիանոցը՝ շամիչ էին ուտացնում, ձիանը լավ ֆունչացնում, չէին ուզում, ամա տերն էնպես էր ուզում: Ղոնաղ մարդ ու կնիկ ի միասին էին նստում, մեջքներումը առյուծ էր կապած ըլում, կամ ղափլան, ատամները հանած: Շատ անգամ նոքարներին մեծ ծեծ կարասներ էր բաշխում, ամա մեջքները օձ ու կարիճ լիքը: Բավական < է > հին ժամանակիցը, նոր ժամանակիցն փոքր պատմենք:

Մեծ մոզուլն կամ շնդատանու կայսրը՝ երբ էն հարուստ երկրները առավ, էնպես փառքի մեջում էր կենում, որ չի՛ լաված: Ավրենգ Ձեք կայսրը շափը կորցրեց, էնպես էր նստում, վեր կենում: 1647 թվին մեկ միլիոն սալդաթ՝ մենակ իր փողովն էր պահում, ուրիշ տեղից չէ՛ր վերցնում: Հինգ հարյուր ավելի ֆիլ ուներ կովի համար: Էս ֆիլերի նստելու տեղերը՝ արծաթից, ոսկուց ու ջավահրից էին շինած:— Էնքան ոսկե, արծաթե, մարգարտակապ, ջավահրաշեն յարաղ ասպար կար նրա խաղինումը իրար վրա ածած, որ հեսաբի տակ չի՛ կարելի բցել:— Ազրա քաղաքումը՝ մեկ ոսկեշեն բրջի միջում՝ հարյուր ութսուն միլիոն մանեթի՝ մենակ ակնեղեն ու ջավահրեղեն կար, ֆիլ, ուղտի, ձիու և այլն ձևով շինած: Վաթսուն միլիոն մանեթի՝ նրա տան՝ ոսկեշեն ու արծաթեշեն հաջաթներն էր: Երեսուն ու վեց միլիոն մանեթի՝ նրա տան փարդեքը, խալիչեքը և այլն: Տասն ու հինգ կես միլիոնի՝ նրա բամբակե հանդերձեղենը: Քսան միլիոնի՝ նրա ձիու, ֆիլ յարաղը, ղաջարեքը և այլն: Հիսունը հինգ միլիոնի՝ նրա թուր, թվանքը, մզրախը, թամբը, օրդանգուն, լգամը — ութսուն հազար ձեռագիր գրքերը քսան միլիոնի. մյուս մանրամասը բաները թողանք, հենց էս հեսաբ անենք, ջամը կանի՝ իրեք հարյուր ութսուն ու վեց ու կես միլիոն մանեթ. էսքանը գեռ մեկ քաղաքում ուներ, բաս մյուս քաղաքների խաղինեն ինչքան կըլեր. բաս նրա տները, բաղերը, շունքի էսքան բաները հենց էնպես անօգուտ ածած էին, ու միմիայն փառքի համար էր: Էս անպիտան թագավորը թախտ ունենալը խիստ շատ էր սիրում: Շատն ուներ, ամա նրանց միջին մեկը կար սիրամարգի ձևով շինած, ոսկեկուռ ու ջավահրապատ՝ ու նրա գինը յոթանասուն ու հինգ միլիոն մանեթ էր:

Իր ծննդյան օրը մարդամեջ էր դուս գալիս էս կես Աստվածը, թե ի՞նչ թաղարեքով, ի՞նչ փառքով, թո՛ղ մտածողն իմանա: Մեկ թանկագին վրանի միջում՝ մեկ կշիռ էր կախ տված. էս կշեռքի թայերը զուտ ոսկուց էր շինած ու ջավահրապատ: Կայսրը ակնով, ջավահրով զարդարված՝ դուս էր գալիս ու իր մեծամեծքը առոք, փառքը առաջն էին գալիս: Կշեռքի մեկ թայումն ինքն էր նստում, մեկ թայումը տոպրակներով լիքը ոսկի ու արծաթ. էս վերցնում, տեղը անգին քարեր ու զուտ ոսկի էին դնում, էս էլ վերցնում, տեղը զառ ձոթեր, հաց, մեղր ու եղ էին դնում, որ թագավորի ծանրությունն իմանան: Էս ինչ որ թագավորի հետ կշեռել էին, պետք է խալիխի միջումը բաժանեին,— բայց սուտ — աշքըները թող էին փշում ու բոլոր ուստությունով ղրաղ քաշում: Բանի միտքն է՛ս էր, որ իմացվի, թե կայսրը էս տարի դճա ավելի ծանրացել էր: Էստուր վրա խալիսը ծափ տալիս՝ քեֆ էր անում:— Էս որ պրծնում էին, էն ժամանակը թագավորը թախտն էր վեր ըլում ու ոսկե ամաններով բաղամ, ընկույզ ու ղանազան պտղներ բոլոր ոսկուց շինած բերում էին առաջը: Թագավորը իր ձեռովը ցրվում, իր մեծամեծքը հավաքում էին: Տեսնողը կամ լսողը կզարմանա, թե էս ի՞նչքան առատություն էր, բայց սուտ — բոլորն էլ փուշ էր, բարակ արծաթից շինած ու երեսըհանց ոսկեջրած, էնպես որ մեկ եվրոպացի հեսաբ ա արել, հազարը՝ հարյուր ոսկի շաժեր: Էսպես էին կենում շնդատանու թագավորը, որ հիմիկ փչացել, գնացել, երկրներն էլ ինգլիզի ձեռին է մնացել: Ո՛ր թողանք Ամերիկու, ասիացից մյուս թագավորաց հարստությունն ու փառքը, բայց ով աշխարքիցս մեկ բան տանի հետը, թող նա պարծենա:

Հիմիկ Եվրոպիոցը խոսանք: Գոռողն Վալլենշտեյն՝ որ Ավստրիո թագավորի զորապետն էր ու երեսուն տարի նեմեցի երկիրը կոճիվ տալով քանդեց, որ Լուտերի հավատը կործանի ու կաթոլիկի օրենքը հաստատ պահի, շունքի նեմեցի շատ փայլ լուսերական էր դարձել, էս զորապետը՝ որ իր թագավորին էլ սայմիչ չէր անում, երբ իր գործը թողեց, էնպես տներ, ամարաթներ շինել տալ տվեց, որ նմանը չկար: Մենակ իրեք հարյուր ձի ուներ գոմումը կապած. բայց ի՞նչ գոմ, մեկ հոյակալ ամարաթ: Ախոռները մարմառից էր. միջումը շաղրվաններ. տակը պղնձից շինած: Օրը հարյուր տեսակ կերակրից պակաս չի՛ պետք է ըլեր նրա ճաշը: Վաթսուն ազնվական տղա՝ մախմուռ ու ոսկեթել շորերով զարդարված՝ նրա սուփրի վրա ղուլլուղ պետք է անեին. հիսուն թիկնապահ սալդաթ նրա տան ղարավուլն էին: Նոքարներին, ֆառաշներին, նրանց հաբուստին հո՛ էլ խելք չի՛ հասնիլ: Կայսեր ղառնը էնքան չկար:

Քանի դեռ երկրորդ անգամը էլի զորապետությունը չէ՛ր ստացել,

տարին շորս հարյուր հազար մանեթ եկամուտ ունեւր: Էն ժամանակին անթիւ գումար էր էս: Ինչ ժամանակ որ թաքար թագավորի ղոնշունը ձեռի տակն առավ, Փրագ քաղաքիցը դուս գալիս՝ հետն ունեւր տասնըշորս վեց ձիանի կառեթ, քառասուն ազնվական, հարյուր քսան ծառա, տասը բալարանչի, բալարանները ոսկուց շինած: Բոլորը իր գլուխը շհանց տալու համար էր, շունքի ինքը կաշե շորը հաքին, կարմիր արեն ուսին քցած՝ էնպես էր նրանց առաջին ձիու վրա գնում: Չորս քամերդեր իրանց փածերովը՝ միշտ պետք է նրան ծառայեին:

Նրա մարդիքն էլ սկսեցին շոսյություն անիլ: Մեկ պոլկովնիկ օրը յոթանասուն տեսակ կերակուր էր ուտում: Սալաթները գինով ու պիվով էին ջանները լվանում: Էս անօրեները փոքր ժամանակի մեկ միլիոն ու կես մանեթ թալանեցին, որ էն ժամանակը անթիւ գումար էր ու չէին գիտում ամբարտավանությունից՝ թե ի՞նչ անեն: Էն թագավորները՝ որ ուզած փողը չէին կարում նրա աֆիցերներին տալ, պետք է գեղեր բաշխեին նրանց, ու մեկն էլ ա շէր կարում նրանց առաջին ծպտալ: Նրա ամարաթի մոտ՝ մեկ սել շէր կարող անց կենալ, մեկ բարձր ձենով խոսք շէր լսվիլ, էստուր համար դարավուլ էր կանգնած: Մեկ թագավորի որդի էկավ՝ որ նրան տեսնի. քեֆ շհանց տալու խաթեր՝ հրամայեց՝ որ երկու դասթա ղոնշուն իրար հետ կովին. շատը մնացին մեռած: Սա էլ էնպես արեց, ինչպես մեկ շնդատանու թագավոր, որ՝ մեկ եվրոպացու խաթեր, որ նրան մեկ քանի շուշա ոռմ էր բաշխել, հրամայեց՝ որ իր մարդիքը կոիվ բաց անեն. շատը մեռան. Եվրոպացին խնդրեց, որ կոիվը վերջացնի ու էն խեղճերին խնայի, թագավորը պատասխանեց.— ի՞նչ կա որ, սրանք իմ ոահաթն են:

Իշխանն Պառեմֆին՝ էկատերինե թագուհվո սիրելի զորապետը շորս ամսումը մեկ միլիոն, երկու հարյուր հազար ուրլի էր խարջել, մենակ ճաշի վրա: Նրա հասարակ ճաշը ութ հարյուր ուրլի էր նստում. նրա ստերլետ ձկան կերակուրը՝ որ շատ սիրում էր, իրեք հարյուր ուրլի: Մեկ բալուն հինգ, վեց ուրլի էր տալիս, թեև ինքը չէր ուտում, ավա շատ անգամ սաղ ծառը առնում էր:

էսպես բաներում ինգլիզները դհա ղոշաղ են:

Կարլ Հինգերոդը ինգլիզի թագավորը՝ իր փառքը հաց տալով էր ուզում իմաց անի: Նրա ամարաթումը՝ օրը ութսուն ու վեց սեղանի վրա հաց էին ուտում: Իր սեղանի վրա քսանութ տեսակ կերակուր էր գալիս, թագուհվո սեղանի վրա՝ քսանը շորս. շորս մյուս սեղանների վրա՝ տասներվեց. մյուսների վրա էսպես կարգով, որը շատ, որը քիչ. ու տասնիրեք վերջի սեղանների վրա, ամեն մեկին, երկու երկու տեսակ: Գինին ու պի-

վոն ջրի պես էր գնում: Տարին նրա տանը մասրաֆ էր ըլում. հազար հինգ հարյուր եզը, յոթը հազար ոչխար, հազար երկու հարյուր աշառ, իրեք հարյուր գոջի, շորս հարյուր ֆորթ, յոթը հազար գառը, իրեք հարյուր խոզ: Մյուս բաները թո՛ղ մտածողն իմանա:

1470 թվին Գեորգ Ա <Ուալիներ> Յորկ քաղաքի եպիսկոպոս նստեց: Էնպես էր սովորությունը՝ որ նոր տեղ ճարողը՝ պետք էր հաց տար: Ինչքան ինգլիզի իշխան մարդ կար, էս օր էստեղ կառավարիչ էին: Հազար ծառա, վաթսուն երկու աշպազ, հինգ հարյուր տասնը հինգ սպասավոր էին կարգել: Էս մեկ հաց տալումը մսխվեցավ. ութսուն եզը, հազար ոչխար, իրեք հարյուր խոզ, էնքան էլ ֆորթ, իրեք հազար բադ, երկու հարյուր վերի էծ, շորս հարյուր պախրա, իրեք հարյուր սիրամարդ, վեց հարյուր կոռնեզ ու ֆազան, հազար ջրի ղուշ, շորս հազար սիպտակ ալապստրակ: Չուկն ու գինին, պիվոն չքցենք. հազար հինգ հարյուր պիրոգ (քաթա), հինգ հազար շորս հարյուր աման՝ հենց ժիլե ասած՝ կերակրիցն էկավ սեղանը:

Տասնըհինգ տարի չի՛ ըլիլ՝ մեկ երեկելի կնիկ՝ ինգլիզի թագավորի որդուն իրիկնահաց տվեց. ամեն բանն էն կողմը գնենք, հացը որ կերան պրծան, իրեք հազար մանեթի՝ մենակ միրգ մեջ բերին:

Ասենք՝ թե էս բաները փորի ու աչքի համար ա, էլի մեկ բան ա, ամա լսողը ի՞նչ կասի, որ իմանա՝ թե լուսավորյալ մարդիքը շան համար էլ են խարջ ընկնում: Լսող՝ ի՞նչպես ես կարծում, ինչ կուզե որ անգին շուն ըլի, մեր միջումը ո՞վ նրան տասը մանեթ կտա, կառնի: Տասը մանեթ՝ մեկ արջի մեկ օր մեկ մանեթ տվի, մինչև էս օր էլ սիրտս ցավում ա, ամա հիմիկ անկաջ անենք, թե շներն ի՞նչ թագավորություն են անում: Մեծ Ֆրիգրիխ Պրուսսիո թագավորը մեկ սիրեկան շուն ուներ, որ սատկեց, վրեն մարմառից քար քաշիլ տվեց: Էս ո՛չինչ. սա հլա թագավոր էր, բայց ի՞նչ անենք, որ բազի ինգլիզ մեկ շանը երկու, իրեք հարյուր մանեթ ա տալիս, առնում: Մեկն էլ ըլի, գլուխը քարը, շատը էսպես թանկագին շներիցը՝ ամարաթներ ունի լիքը: Հերցոգ Ռիխմոնդի շների աթարաթը վաթսուն հազար մանեթ նստեց: Բեդֆորդ իշխանի շների ամարաթը՝ շորս հարյուր հազար մանեթ: Թավլեյ իշխանի շների ամարաթը մեկ մեծ քաղաքի շափ կա. էնքան շուն, ու էնքան նոքար կա մեջըներումը: Շատ մեծ գրաֆ, իշխան՝ ուրիշ տեղ էնպես տուն շունի, որ միջումը կենա: Ֆորսիցը եզ գալիս, հատուկ բաղնիս ունին, ու նրանց միջումը լեղացնում են: Ինչ զարդ ասես, կա էս տեղ:

Չի՛ պետք է մտածել՝ թե մենակ ինգլիզներն են էս պակասությունը գործում: Մեկ ֆրանցուզի իշխանի աղչիկ, շունը որ սատկեց, սուք նստեց ու ծանոթ, բարեկամք գնացին մխիթարելու: Մեկ նեմեցի իշխանի աղչիկ

էլ՝ էնքան էր սիրում իր շներին, որ նրանց համար ջոկ մատուռ էր շինել ավել: Շունը սատկելիս՝ դագաղով, պատվով էին տանում, թաղում: Մեկ օր սրա մեկ շունը սատկեց, ու իր դարավաշնների մեկը սուք չէր անում վրեն: Ասեղն առավ, նրա միսը ծակծակոտեց, ու տեղը վառած զմուռ ածեց, որ էրվի, կսկծա: Հայտնի բան ա, որ ողորմելին սուքի տեղ, ոտներն էլ էր քարերին ծեծում, գլուխն էլ, ամա էլ անկաջ անող չի՝ կար: Էս էլ քո լուսավորած, ուսումն առած մարդը: Ի՞նչ ուսումն, որ մարդի սիրտը դժոխք կըլի:

Շան սերը թողանք, հիմիկ ուրիշ բան խոսանք: Ո՞վ ա շսել թե քամու-
զուրջունն էլ մարդի կգծվացնի. գինին, արաղը, հեսարի. ամա թամուզու-
թյունը, թամուզությունը:— Անգլիա՝ մեկ քանի տարի կըլի, մեկ մարդ կար,
անունը Էդմունդ. էս պատվելին՝ էնքան տուն ուներ բռնած քրեհով, ինչքան
ամիսը օր ունի, այսինքն երեսուն ու մեկ տուն: Ամեն տան թախումը ջոկ
էր. շորերիցը բռնած գնաս կառավար, յորդան դռակը, ծառեքը, աշխա-
նեն ու ինչ որ տանը հարկավոր ա: Օրը մեկ տուն էր փոխում. շորերը հո՛
օրը հինգ վեց անգամ: Առավոտը կանուխ՝ վարդաջրով իրան լավ լվանալ
էր տալիս ու անուշահոտ կնդրկով, խնկով ծուխ տալ տալիս. հետո գնում
էր բաղը ման գալու, չունքի ամեն տուն մեկ բաղ էլ պետք է ունենար. ուր
հովը նրա թեթև շորերի մեջը պետք է մտներ ու նրան հովացնելու: Չմեղը
չունքի էլ բաղը չէր կարող գնալ, ծառեքն էին նրան՝ փուքսն առած՝ հով
տալիս: Մեկ նուրբ քող ուներ շորերի վրա հաքած, որ վրեն թող չի՝ նստի:
Առավոտը նհար անելիս՝ շայր մեկ ոսկե լուրով էր ծծում, որ թոզ չի՝ մտնի
բողազը: Էստուց եղը կարդում էր: Գրքերն էլ թամուզության վրա էին խո-
սում, որ էլի առաջ ծուխ էր տալ տալիս, հետո ձեռն առնում: Ամեն ճաշի
ութ տեսակ կերակուր էր նրա կերածը: Ամեն մեկ կերակուրը՝ մեկ ջոկ օթա-
խում էր ուտում: Հենց մեկն ուտում պրծնում էր, տեղիցը վեր էր կենում,
ձեռները լվանում, բերանն ողողում: Էսպես ութ անգամ էս հանդեսը կա-
տարում էր: Էստուց հետո էլի իր քողը քցում, պարկում էր: Դռակը փուշ-
կից էր շինած ու իստակ օղով լիքը: Վեր էր կենում թե չէ, էլի՛ շորերն
էր սկսում փոխիլ:— Մտքը էկողիցը հեռու էր կանգնում, ու քողը քցած՝
նրա միջովն էր հետը խոսում, որ իրան շունչ չի՝ դիպչի: Ամեն մեկ դուս
գնալիս՝ պետք է լեղանար:

Էլի էսպես մի՛ իմանաք, թե հազար տարի ապրեց, հիսուն տարուց
եղը մեռավ: Մեր գեղըցոնց շատը հարյուր տասը, հարյուր քսան տարի էլ
են ապրում ու կերածները, հաքածները հայտնի ա, թե ի՞նչ ա ու ի՞նչ աշ-
խատություն ունին:

Հիմիկ էլ նաքյազության (ժլատության) գժերի վրա խոսանք:

Ժոն էլվես Ինգլիզը՝ որի հեր<ը> պիվո ծախող էր, մորիցը վեց հար-
յուր հազար մանեթ ծառանգեց մեռնելուցը եզը, որ հենց բռնես սովիցը
մեռավ: Մեկ էսքան գումար էլ՝ քեռուցը մնաց նրան, անունը Հարվեյ էլվես:
Սրան տեսնելու գալիս՝ մեկ ղոնաղխանում վեր էր գալիս, հին, կտրատված
շորեր հաքնում, մուռտառ, կարկատած գուլբեք, ու էսպես էր գնում մտքը:
Էսպես նստում էին երկուսն էլ բուխարու առաջին, որ մեկ կտոր փեղ էր
էրվում միջումը: Գանգատ էին, թե մարդիք չափիցը դուս փող են փշաց-
նում ու շուտով քուն էին մտնում, որ ճրագի փող շտան: Ժոն գիտեր,
որ իր քեռու մոտ փորացավ կընկներ՝ թե սոված էր էկել նրա մոտը, առաջ
փորը լավ պնդացնում՝ էնպես էր գալիս: Քեռին հենց իմանում էր՝ թե քիչ
ուտիլ գիտի, էս չափավորության համար՝ նրան դհա ավելի էր սիրում:
Նա որ իննսուն տարեկան դառավ, մեռավ, ու մեկ միլիոն ու կես մնաց
ժոնին:

Հենց քեռին մեռավ, Ժոն սկսեց լոնդոնումը որ տեղ որ մեծ մարդ
կար, նրա հետ թուղթ խաղալ: Ճանում էին, իսկույն տալիս էր, ինքն էր
տանում, մեկն էլ ա չէր տալիս: Վերջ ժամանակի, ղորդ ա, շատ նաքյազ,
ժլատ էր, ամա մեկ պարտքատերի էլ ա չէ՛ր ասիլ՝ փող տո՛ւր:— Առաջ
Ֆորսի ձիանք ու շներ էլ էր պահում: Սաղ գիշերը թուղթ էր խաղում,
ու չորս հինգ սհաթին առավոտը՝ ցեխ, ախլ կխշորելով գնում էր իր Ֆոր-
թերի առաջը՝ որ գեղիցը քաղաքն էին բերում, որ ծախեն ու դասաբների
հետ անձրևում, ցրտում կանգնած՝ մեկ գրոշի համար ուզում էր արին վեր
ածի: Ճամփա գնալիս՝ մեկ տեղ էլ ա չէր մտնիլ, որ փող չի խարչի: Մեկ
քանի կտոր շոր հաց, մեկ քանի պինդ խաշած ձու ջիբումն ուներ: Չիուն
խոտ չէր առնիլ, պատերի տակի վեր թափած կրճեմն էր նրա ջանը: Ինքն
էլ հացի հետ ջուր կխմեր: Նրա ծառեն, որ էլի նրա օրինակի մարդ էր,
չորս սհաթին էր վեր կենում, ու կովերը կթում, իր աղի նհարը պատրաս-
տում, հետո շորը հաքնում, ձիանը թամքում ու գնում էին Ֆորս: Փորսից
եղը ձիանքն էր թիմարում, հացը քցում, ղուլլուղն անում, ձիանոնցը եմ
տալիս, էլի կովերը կթում, հետո ութը ձիու համար դարման կոտորում —
էլի տերը չէ՛ր բավական ու նրան պարապ շուն էր կանչում, որ նհախ տեղն
էր փող առնում: Էսքան ղուլլուղի համար՝ ողորմելին տարին քսանը չորս
մանեթ էր ստանում ու աղի մահվան օրը՝ սաղ օրը սոված փորով գես ու
գեն ման էր գալիս:

Էսքան նաքյազ մարդ էր էլվես, ամա շատ անգամ ահագին գումար
էր փոխ տալիս ուրըշին: Մեկ անգամ ձի չափ գցելիս՝ որ Ինգլիզները շատ
սիրում ու մարջով են չափ քցում, մեկին քառասուն երկու հազար մանեթ
բաշխեց, որ տանի իր մարջը: Մեկ քահանայի հետ էր գնացել էն տեղ՝

առավոտը սհաթի օխտին: Խեղճ քահանան էնպես էր կարծում՝ թե մեկ տեղ էլ ա նհար կանի, բայց դու ո՛չ մեռնիս: Հետո ֆիքր արեց՝ թե ճաշին էլ ա քաղաքումը մեկ տեղ կերթա, հաց կուտի, նհախ — շորս սհաթին քահանան՝ որ ճարը կտրվեցավ, ասեց՝ թե հավեն շատ փիս ա ու իրան նեղացնում ա: էլվես իմացավ, որ ինչ խաբար էր, ջիբիցը մեկ գաթա հանեց, որ հինգ ամսա կըլեր ու ուտելիս՝ գովում էլ էր անիրավը, թե հենց գիտես, թե երեկվան թխած ըլի. կեսն էլ քահանին տվեց:

Բայց էլի շատ թամուզ, արդար ու կամակատար մարդ էր, նրա փողումը մեկ հարամ փարա չկար: Մեկ օր ֆորս անելիս, մեկը սաչմով նրա երեսին խփեց:— Աչքդ լի՛ս, պարո՛ն,— ասեց նա,— ես գիտեի, որ մեկ բանի պետք է խփեիր:— Մեկ քանի որբ պառավների խաթեր, որ նրան ո՛չինչ պետքը չէին, ամեն գիշեր հարյուր քառասուն վերստ ձիով Լոնդոն էր գնում իր գեղիցը, որ նրանց հայն իմանա:

Թե նա էսպես չէր խաբվել, չափիցը դուս կհարստանար: Շատը փողն առնում, մեծ շահ էր խոստանում ու վերջը մեկ կապեկ եղ չէր տալիս: Մեկ ֆարրիկանտի վրա մենակ, հարյուր հիսուն հազար մանեթ կորցրեց: Մեկ գինի ծախողի վրա, որ նրան մեկ քանի շուշա գինի էր բաշխել, հազար հինգ հարյուր մանեթ կորցրեց: Գինին խմելիս ասում էր. «զորդ ա, լավ գինին ա, բայց շուշեն ինձ վրա հարյուր քսան մանեթ ա նստելը»:

Ո՛վ կհավատա, թե էնպես նաքյազ մարդը, էնքան մեծ սիրտ կունենար: Լոնդոնու մը սաղ քուլեքը նրանն էր, էնքան տներ ուներ, էն էլ Լոնդոն, ու էլի շինել էր տալիս: Մեկ մեծ ղոնաղխանա՝ որ նրանն էր, էրվեց:— Շատ լավ էլավ,— ասեց,— շատ լավ, սրա բռնողը մեկ կոպեկ էլ ա՝ ինձ չէր տալիս՝ ու չէի գիտում, թե ի՞նչպես ձեռք վերցնեմ նրանից: Ինքն էլ էնպես տան էր կենում, որ բռնող չէր պատահում: Շորերը միշտ մեկ հին բոխշում կպահեր: Մեկ շինովի գլխի մազ (պերուք), որ մեկ ուզվոր դեն էր քցել, վեր կալավ ու երկար ժամանակ գլխին ուներ ծածկած: Իր շինովի մազը, որ պարլամենտը գնալիս ծածկում էր, շունքի որ ինքն էլ անդամ էր, երբ որ հնացավ, էլ չուզեցավ նորն առնի. իր մազն սկսեց ծածկիլ:

Իր գեղերի իջարագարների վրա հեշ թունդ չէր ու շատ էծան գնով էր տվել նրանց, բայց ինչ որ շինելու բաներ կային, իջարագարները իրանց քիսիցը պտի մխսեին, ինքը ձեռը չէ՛ր տալ: Հետին աղքատն ու ուզվորը էնպես խեղճ չէ՛ր ապրիլ, ինչպես <սա>: Մեկ անգամ ոտները քարովն էին դիպել ու խիստ շատ վնասվել, ջանից ընկել էր, էլի չէր ուզում հեքիմ բերել տա: Իր քեռորդին էնքան հորդորեց, որ մեկ հեքիմ բերել տվեց, բայց անիրավը մեկ ոտը նրան սաղացնիլ տվեց, մեկը ինքը ձեռն առավ

ու ոչինչ շարեց, որ խարջ շատ շանի: Քոռաղադինա իր ձեռն առած ոտը տասն ու շորս օր առաջ սաղացավ, քանց հեքիմինը:

Իր կենալու տեղը միշտ էն գեղումն էր ըլում, որ ամենիցը վատն էր, բայց նա էնդուր համար էր էնտեղ կենում, որ քաղաքը գնալիս դրոնափետի (շլաղբաում) համար փող չտա: Մեկ անգամ հենց էստուր խաթեր ղոնափետի վրովը՝ գլուխը մահու սալով՝ անցկացավ, որ թե ըռնել կամ իմացել էին, հոգին կհաննին, էն էլ ձմե՛րը, գիշե՛րը, մս՛լթ, ցո՛ւրտ դիամաթ: Բայց ի՞նչքան ուրախ էր, որ մեկ քանի կոպեկ էս պատճառով եղ քցեց: Մեկ քանի սհաթ էլ՝ էս դիամաթ գիշերը, որ ցուրտը դանակի պես կտրում էր, ձին մեկ շափարի (ղորի) մոտը կանգնացրեց՝ որ վրեն մնացած խոտի շոփերը կրծի, ու ինքը փող չի՛ խարջի սրա խաթեր:

Բայց էլի մեկ քանի թուղթ խաղացող ընկերներ պահում էր, էն էլ էնդուր խաթեր՝ որ ինքը շատ էր սիրում, ցած էին խաբշում, ու ճրագլխի փողը իր քիսիցը չէ՛ր գնում: Քանի ծելաքցավ, էնքան նաքյազությունը շանն առավ: Փանջարեքը թղթում էր, էլ շուշա չէր քցում: Մեկ օրանժերիա ուներ (որ էնպես տուն ա, որ ամառ, ձմեռ՝ պտուղ, ծաղիկ՝ կրակով են հասցնում ու պահում), ձմեռն էս տեղ էր ման գալիս, որ փետի փող չտա: Իր իջարագարների հողումը ցորնի հասկերը էնպես էր հավաքում, ինչպես մեկ աղքատ, սրանք էնպես շուն էին, որ հնձելիս բավական տեղը թողում էին:

էնքան հո ծերացել, մեջքը երկուտակվել էր, էլի ման գալիս, որ տեղ մեկ տաշեղ կամ ոսկոռ էր տեսնում, խսկույն կոանում, վերցնում, ջերն էր դնում, առաջինը վառելու խաթեր, երկրորդը՝ շան համար: Մեկ օր մեկ ծառ նի էլավ, որ մեկ ագռավի բուն քանդի, հետը տանի, շունքի անիրավություն ա,— ասում էր,— որ էս անպիտան ղուշը էնքան փեղ փշացնում էր:— Հլա Աստուծո խաթեր մի մտիկ արա՛, թե էս ղշերը ի՞նչքան չափիցը դուրս մեծ բուն են շինում, ու էլ չե՛ն հոգում, թե ո՛րքան փեղ ա գնում:

Հազարիցը մի անգամ թե մոտը մարդ էր գալիս ղոնաղ, ու նոքարը ձիուն խոտ էր քցում, ինքը թաքուն գնում, խոտն ախոռիցը քաշում էր: Վերջապես շկամենալով, որ հեշ փող խարջի, ժամանակ առ ժամանակ մեկ ոշխար կառներ, մորթել կտար, էն վերջին թիքեն էլ չէր կորցնիլ, թեկուզ հոտած, փթած ըլեր: Մեկ հավ, շատ փայլ մկնակեր, մեկ ձուկը՝ նեխած, ժամահոտ՝ նրա համար անմահական թիքա էր: Վերջ ամենայնի շուխեն էլ ուրիշը բաշխեց ու ինքը փեղ շվառելու խաթեր, կերթար, հարևանի տանը կտաքանար: Մաշիկը չէր սրբիլ տալ, որ ինչ ա, կաշին չի քերվի: Մեկ օր լսեց՝ թե մեկ միլիոն տեր մարդ մեկ կառեթ ա շինել տվել իր համար, ախ ու ոխ քաշելով ասեց.— Շուտով իր հարստության վերջը կհասնի:

Մերութունը որ մոտացավ՝ խելք ու միտքը՝ հենց բռնեա՝ կորցրել, երեխա էր դառել: Փողը՝ որտեղ ասես՝ պահում էր, փանջարի տակին, դռան շեմումը, բաղումը և այլն. գիշերն էլ ո՛չինչ չէր խոսում, եթե ո՛չ, թե նա ուզում ա, որ իր փողը ձեռից շքի, պահի. շատ անհանգիստ էր, կես գիշերին վեր կկենար, որ իր պահած փողը գտնի, լաց կըլեր, ա՛խ կքաշեր վրեն: Մեկ միլիոնու հարյուր քսան մանեթ փող էր փոխ տվել, գիշերը չի կարաց քնիլ, հենց լիսը բացվեց, վազեց նրա մոտ ու ի՞նչքան զարմացավ, որ իմացավ, թե նրանից իննսուն հազար մանեթի առնելացուկ էլ ունեք, որ մոռացել էր: Նրա մեկ որդին մեկ դատավորի աղջկա հետ պսակվել էր ու ինքն էլ շատ բավական էր: Հարցրին՝ թե ի՞նչ փայ կտա որդուն — Ի՞նչ տալ, — պատասխանեց, — տալ ո՞վ ա ասել: Շատ որ ըլի, պետք է որ մի կամք տամ, էլ ուրիշ ո՛չինչ:

Էս հիրավի աղքատ մարդի վերջի օրերը շատ վատ էր: Ութսուն տարեկան էր, որ մեռավ ու վեց միլիոն մանեթ նաղդ փող թողեց, տներն ու գեղերը, ուրիշ մալն ու դովաթը շքեքնք: Էսպես պետք է փող դատած, կարելի ա բազի մարդ մտքումն ասի, բայց հարամ ըլի էն փողն էլ, էն կյանքն էլ՝ որ էսպես մարդը կունենա: Փող, աչքդ հող, մի՛ դատիր ինչպես գող, այլ վաստակի՛ր, վայելի՛ր, քեզ էլ պետքն արի՛, այլոց էլ:

Մեր արդարահոգի էլվեսին մենակ շթողալու խաթեր մեկ օրինակ էլ բերենք էստեղ, թեև օրինակ շատ կա: Մեկ ինգլիզ էլ՝ անունը Գանսեր, որ տարեկը քսան հազար մանեթ եկամուտ ունեք, բայց էլի շների ձեռիցը ոսկոռը խլում էր, որ սուպ էփիլ տա, սատկած ոչխար որ պատահում էր, առնում քվորը, որ հենց նրա նման էր, խմորով շինել էր տալ տալիս, ո՛չ շապիկն էր վանալ տալիս, ո՛չ մահրամեքը՝ որ սապոն չփչանա. ձեռն ու երես վանալիս էլ գետն էր գնում ու ավազով լվացվում, տրորվում: Շանը՝ դավակ էր կանչում ու ամեն առավոտ մեկ ստաքան կաթն էր նրա բաժինը: Ինքը համն էլ չէ՛ր առնիլ: Սրա էս շուն զավակը՝ մեկ օր մեկ ոչխարի՛ դունչ էր քսել, իսկույն մեկ դարբնի ձեռով ատամները հանիլ տվեց, որ մի գուցե սրանից վնաս դուս դա հետո: Թութունամանը ուրշի թամբաքվով էր լցնում, որ նրան՝ պատահելիս՝ դեմ էին անում, ու հետո որ լցվում էր, տանում, մեկ գրողանոց մի հետ փոխում էր, որ փող չի՛ տա: Երեսուն տարի քիրը նրա տունը կառավարել էր անփող, անվարձ, բայց որ հիվանդացավ ու մեռավ, մեկ հեքիմ էլ ա կանչիլ չի՛ տվեց: Նրա ծառեն ամենիցը լավ էր, — մեկ լավ կառավաթ ունեք, ու ինչ սիրտն ուզում էր, է՛ն էր ուտում: Նա էլ էնպես ժլատ էր, ինչպես իր աղեն: Մեկ օր աղեն օխտը գրողի մեկ գդակ էր առել, հենց ծառեն իրեք գրող շահ տվեց թե չէ, նրա վրա էլ եղ ծախեց:

Մեռնելու վախտին հրամայեց՝ որ մեկ ջվալ բերեն, չիփ չփլաղ տկոր:՝ վեցավ ու մինչև բողազը մեջը մտավ: Յոթանասուն ութ տարի ապրեց էս մարդը. փողը՝ որ բանկումն էր տվել շահով, որն էլ թրքի միջում, բուխարումը, տան կտերը, օջախի տակին պահել, թուղթ փողերը գումումն, հին շուշերում էր թաքցրել: Հինգ միլիոնի մոտ փող էլ սա եղ քցեց, բայց իր կենաց միջումը մեկի էլ ա էնպես չի խաբեց, ինչպես ինքն իրան:

Մեր Դավիթ կաթողիկոսի համար էլ ասում են, Աստված հոգին լուսավորի, միտքը մինչև ծնկներն էր հասնում, ու ձնի պես սիպտակ էր, որ նա էլ ա մի քիչ փողի հետ սեր ունեցել ու չէ թե մենակ իր փողի համարքը, իր աշխանի ձվի, ընկուզի, իր մառանի տանձ ու խնձորի, իր բաղի հավողի ձթերն էլ ա համարած ունեցել: Բայց սատանին նալաթ, քանի աղեն էսպես թունդ ըլի, էնքան ծառեքը զալում ու հնարագետ կըլին:

Հավողը որ հասնում ա մեկ ամառ, վազի շորս կողմը բարակ հող ա ածիլ տալիս, որ թե գողացող ըլի, կոխած տեղը չափի, ուտողին գտնի, քթիցը հանի: Ղոյմաղոշում — բայց չգիտեմ Ֆառաշ, թե տիրացու է ըլում, ինչ և իցե, ով որ, Աստված բանն հաջողի, թե մեռած ա, դատաստանը քաղցր անի, կաթողիկոսի իրան հողաթափը վերցնում, հաքնում, վազի հոգին հանում ա: Մյուս օրը սար ու ձոր իրարոցով են դիպչում: Ինչքան դռանը մարդ ա ունենում, բերել ոտները չափել ա տալիս, բայց ընդվայր: Մառայից մեկը, կարելի ա՛ թե հենց անողն ըլի էլած — իրան ա գող հանում, լունքի իր հողաթափը որ բերում են, մի և նույն չափն ա դուս գալիս: Տեսնում ա վեհապետը, որ բանը բոշ ա, ծանր ծանր էլ տուն ա գնում ու հողաթափներին էլ դարսուկ կանգնացնում:

ԶՎԱՐՃԱԼԻ ՈՒ ԿԱՐՃ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՔ

Շատակերություն

1

Շատակեր աշխարքումս անթիվ են էլել ու էս օր էլ կան, որ թե գրող ըլի, գրքեր կարելի ա շինել: Գերմանիա 1754 թվին մեկ էսպես մարդ լիս ընկավ, անունը Հակովբ արե, որ չէ թե մենակ երկաթե զատեր, դանակ, շանգալ, մեխ էր կուլ տալիս, այլև շատ մուռտառ անբնական բաներ: Կավե ամաններ խուրմի պես էր շարազ անում. իշտահը տեղն էլած վախտին հո, քրամիտ, չինի, շուշա, քար, ավազ՝ շաքարի պես էր ծամում,

կուլ տալիս: Չայ, դայֆա խմելիս՝ թասերն էլ հետն էր մաքրազարդում ու էնպես էր մշրում, ինչպես մեկ շուն՝ ոսկոռը: Մուկ, բայդուշ, թրթուռ, մորեխ՝ նրա ազիզ թիքեն էին: Մեկ օր շունքի շատ սոված էր, մեկ արձձի թունաքաման վեր առավ ու թանաքամանն՝ իր թանաքովը, ավազամանն իր ավազովը, դալամ, դալամթրաշ — բոլորն էլ բիրադի ներս շարտեց:

Մեկ պոլյակ արջ էր ման ածում, որ խաղացնի: Նրա էն պարկապկուն որ կուլ շտվեց, պոլյակը մնաց սառած: Արջ պար ածողը հենց իմացավ՝ թե նա աչքակապ ա ու իրան էլ կուտի, փախավ: Մեր շատակերը հանաքվանց եղևիցն ընկավ, որ վախացնի: Յոթանասուն ինն տարի ապրեց էս մարդը:

2

Շատակերի մեկն էլ ֆրանցուզ կարլ Դոմերին էր, որ էս դարումը դեռ կենդանի էր: Նրանց բոլոր տունը, ինն ախպերը, ամենն էլ շատակեր էին: Մինչև իր քսան ու մեկ տարին հասնելը՝ հարյուր յոթանասուն ու չորս կատու էր կերել, շատ սոված վախտը՝ ախկըներն էլ էր հետը շարազ անում: Ուրիշ բաները սրանով կիմացվի, թե ի՞նչ իշտահ ա ունեցել էս մարդը:

3

Տրաւար էլի մեկ ֆրանցուզ՝ սազ քաղելակը պտղով լիքը՝ բիրադի էր մշրում. կատու, մուկը, օձ, կարիձ, մեուլի մարմին, շանից թողած արիւնը, հոտած ջամդաքը՝ էնպես կուտեր, ինչպես շաքար: Սոված վախտը՝ փորը բռնում, ինչպես մեկ ախլուխ՝ մեջքովը փաթաթում էր: Կուշտ կերած վախտը՝ փորն էնպես էր ուռչում, ինչպես ռումբի:

4

Վիթխարին ու թզուկը

Աշխարհումս շատ են պատահում մեծաբոյ մարդիք էլ, որ վիթխարի են ասվում, կարճիկ էլ, որ թզուկ են ասվում: Ֆրանցիա Գիլի անունով մեկ վիթխարի կար, իրեք գազ բոյ ուներ: Բայց յԱնգլիա մեկ թզուկ կար անունը Հուլզոն, որ իրեք թիզ բոյ ուներ: Զարմանալուն էս ա, որ վաթսուն իրեք տարի ապրեց սա:

Թագավորազն ֆոն Բուֆինգամ հրամայեց, որ նրան սառը խմորե կե-

րակրի մեջ դրած, բերանը ծածկած, սուսիրամեջ բերեն: Բոլոր մեծամեծքը էն օրը հացի էին: Ամանի բերանը որ չի բաց արին, բերողի ջանը դող չնկավ ու մեր թզուկը սկսեց ցոփ-ցոփ սուսիրի միջումը դես ու դեն վազիլ, վերը վեր թռչիլ: Պետք է, որ սա շատ մեծ սրտանի ու խելոք ըլի էլած: Չունքի մեկ օր մեկ իշխանի հետ կռիվ քցեց ու նրան դուել կանչեց: Իշխանը կամենալով նրան ծաղր անել, թվանքի տեղակ՝ հետը մեկ հոխնա էր բերել: էս որ տեսավ թզուկը, էնպես բարկացավ, որ իսկույն իշխանին սպանեց: 1682 թվին նրանից զանգատ արին, թե ուրըշների հետ ընդդեմ տերության խորհուրդ ա կապել, էս պատճառով բանդը քցեցին ու էնտեղ և եթ մեռավ:

5

Անձեռ արհեստավորը

Քառասուն տարի կլլի, Անգլիա մեկ մարդ կար՝ անունը Քինգստոն, որ ձեռն չուներ ու ոտով էր իր բանն անում: Շատը ձեռով չէին կարող էնպես պարզ գրիլ, ինչպես նա ոտով: Չայի թասը ոտով էր բերանը տանում, շանգալ, դանակ, գդալ՝ ոտով էր բռնում: Կրակ էր վառում, երեսը վեր անում, շորերը հաքնում, կովը կթում, ձին թամբում, լգամը բերանը տալիս, բոլորը ոտով էր անում: Շատ մարդի ձեռն էլ էսքան հունար չունի:

6

Փորախոսն

Աշխարիս զանազան ու մեծ ճարտարությանց մեկն էլ փորախոսութունն ա, որ մարդ բերանն էնպես ա ծոռում, ձեռն էնպես փորիցը հանում, որ լսողը, մոտին էլ որ նստած ըլի, հենց կիմանա, թե դռանը, կտերը, տան տակին են խոսում: էսպես մարդիք Եվրոպա հիմիկ շատ են ման գալիս ու փող դատում:

Մեկ ինգլիզ՝ անունը Ժամես Փարեզ մեկ բաղում հաց էր ուտում: Ծառեն որ հացը բերեց, լսեց՝ որ բուխարու միջիցը մեկ խոր ձեռն ա գալիս, ախ են քաշում, տնքում և այլն:— Աղա՛ շե՛ս լսում էս ձեռնը,— հարցրեց վախեցած ծառեն:— Ի՞նչպես չէ:— էդ ո՞վ ա,— սկսեց ծառեն բուխարին դուս գոռալ:— Ձեռն չկա:— Գող պետք է ըլի, սրա հերն անիծած,— ասեց ու գնաց, փեզ բերեց՝ որ նրան էնտեղից հանի:— Աստուծո խաթեր, ձեռն տվեց, ինձ մեկ շարա արե՛ք, ինձ մի՛ մատնեք,— փախած մարդ եմ ու ուղում եմ, որ գիշերը գլուխս առնիմ, կորչիմ, ինձ փորձանքի մեջ մի՛ քը-

ցեք:— Մառնն իսկուչն աղին իմաց արեց, սա էլ գոռալով, ուշունց տալով բուխարին ի գուս ձեն տվեց, որ ներքև գա:— Կգամ, կգամ, թե ինձ ձեռ չեք տալ,— ասեց:— Չէ՛, չէ՛, հլա ներքև արի՛, հետո կասեմ:— Չունքի էդ պես ա, ես էլ չե՛մ գալ,— վերևիցը ձենն էկավ:— Շատ լավ, հիմիկ կտեսնիս՝ թե գլխիդ ի՞նչ կգա,— ասեց ու դարավու կանչիլ տվեց: Չենը վերևիցը աղաչեց, պաղատեց, մղկտաց, բայց ի դուր: Իրեք դարավու սալդաթ էկան, ձողին տվին բուխարու մեջը, խառնեցին, ինչ արին արին, ձեն ու ծպտոն չկա: Ղարավունքը կարծեցին, թե իրանց հետ հանաք են արել, տանտիրոջը մեկ լավ էլ դնքսեցին, փող էլ առան ու ինգլիզը՝ իր հացը անասա անոջ արեց ու ճամփա ընկավ:

էս բոլոր օյինը նա էր հանել, շունքի փորախոս էր:

7

Մեկ քաղաք թշնամիքն էկել բռնել էին ու ամեն օր մտիկ էին անում բնակիչքը, որ վրա կտան, իրանց թաղարեքը տեսել էին: Մեկ սալդաթ թշնամու ղոնշունի հանդեպը դարավուլ էր կանգնած, մթնագիշեր էլ էր, նրա մտքումը ո՛չինչ բան չկար, եթե ոչ սպանություն, կրակ, թուր, արյուն: Ղարավուխանի մոտին մեկ կճուճ կար գրած, միջումը մեկ քանի եփած սիսեռ, որ սալդաթների իրիկնահացիցն էր մնացել: Մեկ մեծ մայմոն սիսեռի հոտն առել էր ու շունքի դարավուլը 40—50 ոտը հեռու գնում գալիս էր, մոտացավ կճճին ու գլուխը գոռով ներս տարավ: Հենց էս սհաթին դարավուլը վրա հասավ, մէյմոնը գողալով գլուխը բարձրացրեց ու կճուճը գտակի պես մնաց գլխին նստած:

Սալդաթը հենց իմացավ՝ թե թշնամի ա, ջանը դող ընկած՝ թվանքը քցեց, գոռաց, հարայ հրոց արեց՝ թե թշնամին ներս ա մտել: Մյուս դարավունքներին էլ դողն առավ, որ թվանքի ու ղալմաղալի ձենն իմացան, բալբանը խփեցին, նշանի թոփը քցեցին ու տասը մինուտ չքաշեց, բոլոր ղոնշունն ու քաղաքապետը կոփվ դուրս էկան, կարծած թշնամին ձեռք քցեցին՝ կճճի գգակը գլխին, երես մերես լափոթ ու հենց գդակը վեր առան, տեսան գեջղանգեջ՝ թե սատանի քամին ո՛րդիանց էր գալիս, էլ եզ պոչ ու գլուխ քորելով՝ ամեն մարդ իր տեղը գնաց:

8

Մեկ բարկացող մարդ մեկ օր եկեղեցումը Հոբի համբերության վրա քարոզ լսեց, մտքումը դրեց՝ որ էլ չբարկանա, Հենց տուն էկավ թե չէ:

կնգանը աչքալիս տվեց, շունքի բարկացած ժամանակին սրա հոգին հանում էր:— Դե, աչքի լույս, հիմիկուց դենը էլ դարդ չանես, էնպես մեկ քարոզ եմ լսել, որ գլխիս էլ քար աղան, ձեն չեմ տալ,— ասեց ձեռները տրորելով:— Հայդէ, գնա՛, մի քիչ պիվո բեր, որ մի քիչ սիրտըներս հովացնենք: Մեծ բռնկեն բաց արա՛, էլ ո՛ր օրվա համար ենք պահում:

Խեղճ կնիզը, խելքը գլխիցը թռած՝ որ մարդն էնպես փոխվել էր, վազեց մառան, ու — սատանի աչքը քոռանա, ռանկ մոռանկը թռած, եդ էկավ՝ հարայ տալով:— Ի՞նչ խաբար ա,— գոռաց մարդը՝ բարկացած:— Ի՞նչ խաբար ըլի՛ ա՛չքի լույս,— ասեց կնիկը,— էս ի՞նչ անբախտություն ա:— Ի՞նչ, ի՞նչ անբախտություն. ո՞ւմ տունն ա քանդվել, ես իմ փայլը՝ փառք Աստծու, ինչպես քրիստոնյա համբերելու եմ, էլ չի՛ պետք է բարկանամ, բայց ո՞ւր ա մեր պիվոն, ո՞ւր:— Ա՛խ՛ տե՛ր Աստված՝ հենց է՛դ ա՛ որ կուզեի ասել, է՛դ, կրկնեց կնիզը, էս ի՞նչ ա էկել մեր գլխին, բռնկի կապելը կտրատվել են, մառանը պիվով ծով ա դառել, Աստված գիտե՛ ի՞նչպես ա պատահել: Գլխին, ոտին տալով գժվեց, կատաղեց մարդը, տեղիցը վեր թռավ ու ուզում էր տունը տակը վեր անի:— Ա՛չքի լույս, իմ գլխի տե՛ր,— ձեն տվեց կնիզը,— Հոբա համբերությունը միտքդ բե՛ր, մի՛ բարկանար:— Հոբա համբերությունը,— գոռաց մարդը,— տո լա՛շար անզգամ՝ Հոր իր օրումը երբ ա պիվո ունեցել, կամ խմել, թե նա էսպես մեկ բռնկա պիվո կորցնեք, աշխարքը տակ ու գլուխ կաներ:

9

Մեկ տեղ ղոնաղներ կային, մեկ ջահել տղա ուզեցավ՝ որ մի քիչ մասխարություն անի, հարցրեց նրանց՝ թե ո՞վ ունի վրեն սհաթ, մատանիք կամ ուրիշ բան,— ես մարջ կգամ՝ թե ձեզանից մեկը իրեք անգամ իրար վրա կարողանա ասիլ, իմ սնաթս, իմ մատանիքս:

Մեկը հանեց ծոցիցը իր ջավահրակապ սհաթը ու դրեց սեղանի վրա — էն տղեն էլ մեկ քանի ոսկի հանեց՝ որ թե տանի, իրան ըլի:— Շատ բարի, թե իրեք անգամ կարացիր իրար վրա ասիլ՝ իմ սհաթը, էս ոսկիքը քեզ ըլին:

— Թե չասեմ, էն ժամանակը ինչ կուզես, արա՛, — ասեց մյուսը, որ լավ իմանում էր՝ թե էս մեկ դժար բան չի՛, ու ոսկիքը իրանն են:

— Լա՛վ,— կրկնեց էն տղեն ու սհաթն առաջին բռնեց:— Պատվելի, ո՞ւմն ա էս սհաթը:— Իմը,— պատասխանեց տերը:

— Բարաքյալա, լավ իմացավ, ի՞նչ պետք է արած, կաց մեկ էլ հարցնեմ,— ասեց ու մատանիքը առաջին բռնեց:— Ո՞ւմն ա էս մատանիքը,—

տերը գիժ չէ՞ր՝ որ ասեր, իմ մատանիքն ա, ծանրագոգոթ ասեց, — իմ սհաթըն ա: — Հենց մեկ անգամն էր մնացել, թե որ էս էլ ասել էր, սհաթի տիրոջ բանը՝ էլ ի՞նչ ասել կուզի, որ լավ կգար: — Բանս բո՛ւ ա, — ասեց մարդ էկողը, գլուխը քորելով, ամա ի՞նչ պետք է արած, խոսքից չի՛ ըլիլ եդ դառնալ: Է՛՛հ՝ ինչ կըլի, թո՛ղ ըլի:

— Պարոն աղա՛ ի՞նչ կտաս ինձ, թե ես տանիլ տամ, — հարցրեց, էս որ ասեց՝ մյուսի փոխանը կատու ընկավ, թե ասեր, իմ սհաթը, սհաթը պտեր տանիլ տալ ու մեկ քանի ոսկի ձեռ բերիլ, թե շասեր, էլի սհաթը կերթար: Բանը շտր էր, ամա մարջ էկողը հանաք էր անում, ոսկիքը էլ եդ վերցրեց ու նրան խրատ տվեց՝ որ էլ չխաբվի:

10

էրկու ֆրանցուզ աֆիցեր իրար պատահեցան մեկ կարմնջի վրա ու սաստիկ իրար դիպան: Մեկը շատ կարճ ու քնձոտ էր, մյուսը ջանով ու սարի բոյ ուներ. կարճը բարկացավ ու մյուսին մեկ քանի փետ խփեց: Մա՛ ո՛չ բարկացավ, ո՛չ ինչ: — էդպես բիաբուռութունը գիտես՝ որ արնով պետք է լվացած մեր միջումը, էս անգամ էլ ջրով լվանանք, վնաս չունի, — ասեց անաս, ձեռը քցեց նրա գոտիկն ու ինչպես մեկ թոփ կարմնջի վրովը գետը քցեց: — Ինքը իր ճամփեն գնաց, մյուսը երկինքը:

11

Մեկ բանաստեղծ գնաց մեկ գիտուն մարգի տեսության, որ գրքերի միջումը թաղվել, շէր ուզում տեղիցը վեր կենա: Բանաստեղծն սկսեց դուռ առաջ կամաց ծեծել, հետո քիչ քիչ դայիմ, վերջապես ուզում էր՝ թե գուր ջախըփուրթ անի: Գիտունը կատաղած՝ տեղիցը վեր թռավ ու դեռ դուռ բաց չարած՝ բարկացած գոռաց: — Երաբ քո ու եզի միջումը ի՞նչ զանազանութուն կա: — Ո՛չինչ՝ պատասխանեց բանաստեղծը, — էս դուր միա՛յն: Բերանն ապրի՛, ջուղաբն էսպես կտան:

12

Մեկ ինգլիզի գեներալ շատ աֆիցերի ղոնաղ արեց: Հացը որ կերան, պրծան, գինի բերին, սեղանի վրա դրին, ինչպես որ Ինգլիզումը սովորութունն ա: Աֆիցերների մեկ քանիսը շոտլանդացի էին, որ ինգլիզի հետ թշնամի են: — Ներեցե՛ք ինձ, — ասեց գեներալը, — ես մեկ վատ սովորու-

թյուն ունիմ, որ գինու վրա շոտլանդացոց վատն ասեմ: — Բան չկա, — պատասխանեց մեկ շոտլանդացի աֆիցեր, — գինու վրա ինչ ասես, անց կկենա, զորօրինակ ով մեկ վատ խոսք ա ասել շոտլանդացոց վրա, խսկույն գետնովը կտամ:

Գեներալի անկաջի տակը քոր էկավ, էս որ լսեց: Հավիտյան էլ ձեն չտվեց:

13

Մեկ քարոզաչի ժամումը քարոզ տվեց՝ թե Աստված ինչ որ ստեղծել ա, բոլորն էլ կատարյալ է, պակասութուն չունի: Մեկ կուզիկ մարդ՝ որ շատ մասխարաչի էր ու ուրախ, մտքումը դրեց՝ որ քարոզչունն օյին գա: Ժամը որ դուս էկավ, դռանը կանգնեց, քարոզը գովեց ու կուզիկ քամակը նրան դեմ անելով՝ ասեց. — Պարոն պատոր՝ թե Աստված ամեն բան թամամ ա ստեղծել, բաս է՛ս ինչ խաբար ա, ինձ ընչի՞ ա էս պակասութունը տվել:

Պատորը լավ իմացավ նրա միտքը ու ուսին խփելով ասեց. — Ի՞նչ պակասութուն՝ սի՛ բելի, շե՛ս տեսնում՝ որ Աստված քեզ էլ թամամ կուզիկ ա ստեղծել:

14

Մեկ մարդ մեկին խիստ շատ հավատի բան էր հարցնում: Ծարը որ կտրեց, հարցրեց. — Դու էլ ինձ ասա՛, Հակոբ ո՛ւր գնաց, երբ տասը տարին թամամեց: — Ո՛վ ա խաբար, ուր գնաց, ես հո հետը չէի, դու էլ շե՛ս իմանալ, ինչպես որ տեսնում եմ, — ասեց մյուսը: — Ես լավ գիտեմ, պատասխանեց, տասն մեկ տարին գնաց, էսպես չի՛:

15

Մեծն Ալեքսանդր իր աֆիցերների հետ հաց էր ուտում, հանկարծ սկսեց հարցնել. — էն ի՞նչն ա, որ անցյալ տարին չկար, էս տարի էլ չի՛ ըլիլ, մյուս տարին էլ: — Ա՛հ՝ ես լավ իմացա, ձեն տվեց մեկ խելոք աֆիցեր, էս հենց մեր տոնլուղն ա: — էնպես դուր էկավ թագավորին էս խոսքը, որ հրամայեց, նրան համ տոնլուղը տան, համ պարգև:

Մեկ քահանա զոնշունիցը քաղաքը տարան ու շատ լավ տեղ տվին, շունքի իրան բանին շատ արի էր ու ավագ քահանայություն էլ հետը նրա գեներալը ուզեցավ՝ որ նրա հետ մի քիչ հանաք անի, հարցրեց։— Շատ ուրախ եմ, որ էդպես լավ տեղ ճարեցիք, թեև մենք ամենս էլ կուզեինք, որ մեզ մոտ էիր մնացել։ Հենց մեկ բանը չի՞ ինձ դուր գալիս։— Ի՞նչը, — պարոն գեներալ։— էդ անունը, որ քեզ ավագ քահանա պտի կանչեն, շունքի որ ավագ սատանա, ավագ ավագակ էլ են ասում։— Ո՛չինչ, վնաս չունի, — պատասխանեց, — շունքի սատանի զլխավոր էլ են ասում, — այսինքն գեներալ։

Անվանի զորապետն Մարեց Սաքսոնացի մեկ իշխանի հետ գեղումը ման էր գալիս, գեղըցիքը քաղցրությամբ զգակները վերցնում, գլուխ էին տալիս, նա էլ իր գրական էր վեր կալնում, շնորհակալություն անում ու գլուխ տալիս։— Ի՞նչպես կարելի ա էսպես ուսմիկ էջ խալխի համար գրակ վերցնել, — հարցրեց իշխանը։— Ընչի՞ չի, — պատասխանեց մարշալը, — բաս սրանք էնպես պետք է կարծեն, թե իրանք լավ սնունդ են առել, ես չե՛

Մեկ կնիզ իր խեղճ մարդին ամանն էր բերել, էնքան բարկացրել, պիտացավություն էր տվել նրան։ Ո՛չ խնդրելով, ո՛չ աղաչանքով, ո՛չ խրատով ճամփա չէկավ։ Ծարը որ կտրվեց, մեկ օր լավ բաբաթ նրա հասիցն էկավ։ Մազերը պոճոկելով, գոռալով ընկավ հոր տունը ու մարդիցը գանգատ արեց։ Հերը իր աղջկա շար բնությունը գիտենալով, խիստ նեղացավ։— Ինչպես կհամարձակի իմ աղջրկանը ծեծի, տես, ես նրա թամբահն ի՞նչ պես կանեմ, — ասեց ու մեկ մաթրախ վեր առավ, ու աղջրկանը, զորս դու պատվիրեցեր, միսը բերանը տվեց։— Գնա՛ հիմիկ քո մարդին ասա, ի՛մ աղջրիկ, որ մեր հեսաբը դրստվեց, նա իմ աղջրկանն ա ծեծել, ես էլ նրա կնգանը։

Մեկ թագավոր մեկ վարդապետի վրա բարկացել էր, չէր ուզում, որ երեսը տեսնի։ Ինչքան մարդ մեջ քցեց, հնար չէլավ։ Վերջապես էլի ինքը

սիրտը պնդացրեց ու գնաց մոտը։ Թագավորը հենց տեսավ նրան, երեսը շուռ տվեց ու ուզում էր՝ որ տուն մտնի, վարդապետը ետևիցը ձեն տվեց։

— Շատ շնորհակալ եմ, շատ՝ թագավոր։— Ընչի՞ցը, — հարցրեց թագավորը բարկացած։— էնդուց, որ հիմիկ իմանում եմ, որ իմ թշնամին չե՛ք։— Ընչո՞վ ես իմանում, հարցրեց։— էնդով՝ որ ինձ քամակդ շուռ տվիր, ու մեկ թշամու էլ ա չե՛ս արել։

էս խելոք խոսքը թագավորի սիրտը կակղացրեց ու էլի սկսեց նրան սիրել։

Մեկ սուփրի վրա մեկ հարուստ, երևելի ու մեկ գիտուն մարդ էլ կալին նստած։ Մեկ աման խիստ պատվական կերակուր բերին։ Գիտունն էլ սկսեց իր փայլը վեր առնիլ։— Օհո՛, կարդացող մարդիքն էլ են իմացել իրանց բերնի համը, — ձեն տվեց հարուստը։— Ընչի՞ չէ, բաս հենց իմանում ես՝ թե անոշ թիքեն հենց ախմախների՞ համար ա, — պատասխան տվեց գիտունը։

Մեկ քաղաքում տաք ջուր կար ու շատ մարդ էին գալիս էնտեղ լեզակալո՛ւ, ամսներով մնում, քեֆ անում, բալ տալիս, պար գալիս։ էստեղանց վերակացուն խիստ շախաչի մարդ էր ու ամենին սիրելի։ Մեկ օր էլ շատ խալխ էին ժողովել զալումը՝ որ պար գան, մեկ զուռնա մարդ մտավ ներս, գլոզուկն աչքին, շաքմեն հաքին, մաթրախը ձեռին ու շարըը (երկաթի բիզը) շաքմին կապած։

Վերակացուն ուրախ ուրախ գնաց առաջը, գոշը բաց արեց, խտտեց նրան ու ասեց՝ ամեն բանը լավ կարգին սարքին ունի պար գալու համար, ամա հենց մեկ բանն ա պակաս։ Մտնողը որ զարմանալով հարցրեց՝ թե ի՞նչը, նա պատասխան տվեց. «ձեր ձին, ձեր ձին, աչքի լիս»։ Ամենն էլ բերանները կալան։

Բայց մեկ օր մեկ խաթուն սրան լավ օյին էկավ։ Նա որ զալը մտավ, սա հենց իմացավ՝ թե մեկ ծուծը բարակ օմքին ա, գնաց առաջը, ուզեցավ որ հետը հանաք անի, ու հարցրեց՝ թե.— Տովթիա շան անունն ի՞նչ էր։— Խանումը ծանր ծանր պատասխան տվեց.— Նաշ, ու շատ անամսթ շուն էր։

Նաշը էն վերակացվի անունն էր։

Մեկը իր բարեկամին հարցրեց՝ թե ի՞նչպես ա յուր գնում.— Ինչպես երկնքումը,— պատասխանեց: Հարցնողը մնաց զարմացած՝ որ էնպես բիրադի բախտավորվել ա, շունքի շատ աղքատ էր:— Էդ ի՞նչպես ա պատահել,— հարցրեց առաջինը զարմացած.— Ի՞նչպես պտի պատահի, ո՛չ ուտում ենք, ո՛չ խմում,— պատասխանեց:— Հեսարի՛:

Մեկ սալդաթ բայրադի տակիցը փախել էր, բռնեցին ու դատաստանը կտրեցին՝ որ պիտի մեռներ, բայց շունքի լավ, ղոչաղ սալդաթ էր, իրան թողին, թե ինչ ձևով կուզի մեռնիլ: «Չունքի որ բանն ինձ վրա ա մնացել, ես էլ կուզեմ, որ ծերությունես մեռնիմ»:

Աղեֆաւնդր Մակեդոնացին կամենում էր, որ մեկ քաղաք տակըվեր անի: Նրա վարժապետի մեկը էստեղ էր կենում, դուս էկավ, գնաց թագավորի ոտը, որ քաղաքի համար աղաչանք անի: Հենց նրան տեսավ Աղեֆաւնդրը թե չէ՝ շատ բարկացավ ու օրթում կերավ, որ ինչ որ նա խնդրի, ներհակն անի:— Խնդրում եմ ուրեմն, որ էս քաղաքը քանդես, բնաչինջ անես,— ասեց խելոք իմաստունը ու էս ձևովը քաղաքն ազատեց:

Մեկ իշխան մարդ մեկ օր իր որդուն շատ անարգեց՝ որ նա մեկ խոսք էլ ա չէր խոսում, երբ երեւի մարդիք իր տունն էին գալիս: Որդին շատ հաստադուլի էր: Հորը հարցրեց՝ թե ի՞նչ խոսի, պատասխանեց՝ որ նրանց օղուշաղիցը, նրանց քեֆը հարցնի և այլն: Որդին հոր խրատը ականջումը հալեց, ու հենց առաջին էկողը մեկ եպիսկոպոս էր: Տղեն էլ ձեռ չէր վերցնում, հենց միշտ հարցնում էր եպիսկոպոսին՝ ի՞նչպես ա նրա կնգա, զավակաց քեֆը:

Մեկ լավ մուզիկանտ, որ իր բանը լավ գիտեր, ամա մի քիչ ծուծը բարակ էր, բախտավոր գտնվեցավ, որ նրան Ֆրանցուզի թագավորի մոտ տարան: Թագավորը հարցրեց նրան՝ թե նա՞ է էն մուզիկանտը՝ որ էնքան գովում են:— Ձերդ մեծություն, ղորդ ա, էդ գովասանությանը չեմ արժանի, ամա կարող եմ համարձակ ասիլ, որ էնպես ձեռ ունիմ ես, որ ինչ ուզենամ, կարող եմ նրանից շինել,— պատասխանեց:— Թե որ էդպես ա,— ասեց թագավորը,— հրամայում եմ՝ որ մեկ ջուխտ գուլբա շինես քո ձեռիցը, շունքի հաքիդ գուլբեքը բանի պետքը չեն:

Մեկ գեներալ մեկ քաղաք մտավ: Բոլոր քաղաքացիքն եկան՝ որ նրա գալը շնորհավորեն: Հրեաներ էլ էին հավաքվել դռանը, բայց նա հրամայեց՝ որ նրանց քշեն: «Դրանք են մեր Քրիստոսի շարչարողը, թո՛ղ կորչեն երեսիցս»: Հրեաները շատ նեղացան, որ էնպես պատասխան ստացան, ամա ասեցին, որ շորս հազար ոսկի են բերել փեշքաշ, Հենց մեծավորն իմացավ թե չէ, իսկույն հրամայեց՝ որ ներս գան, «դրանք ի՞նչ անեն,— ասեց,— խաչելու ժամանակին դրանք դեռ չէին ծնվել»:

Մեկ կաղ Ֆրանցուզ Գերմանիո միջովն անց էր կենում, ձիուցը վեր ընկավ: Գեղըցիք՝ որ տեսան, վրա թափեցին՝ որ քոմակ անեն, բայց որ տեսան՝ թե կաղում ա, հենց իմացան՝ թե ոտը դուս ա ընկել, ինչքան զոռ ունեին, բանացրին՝ ու ոտիցը քաշում էին, որ տեղը բցեն: Ողորմելին ինչքան էլ որ գոռաց՝ թե ոտը դուս չի ընկել, ինքը կաղ ա, նրանք հենց կարծում էին՝ թե ցավի ձեռիցն ա էնպես գոռում, ու դհա՛ ավելի զոռ էին տալիս, շունքի լեզուն չէին հասկանում: Նրա բախտիցը մեկ մարդ էկավ՝ որ երկու լեզուն էլ գիտեր ու խեղճին ազատեց էս դառը տանջանքիցը:

Մեկ թոզիցը փախած մարդ մտավ մեկ վարժատուն, տեսավ՝ որ երեք շինել կան կախ տված, վերցրեց և քաշվեց: Դուս գնալիս մեկ աշակերտի ուստ էկավ, որ մեկ լավ շինել էլ նա ուներ քցած: Սա տեսնելով՝ թե նա

էնքան շինել ձեռին տանում ա, հարցրեց պատճառը, գողն ասաց հանդարտ՝
թե շինելու ա տանում:— Թե որ էդպես ա, խնդրեմ իմն էլ տանիս հետդ,—
ասեց աշակերտը, շունքի յախեն մի քիչ լավ չի, ամա շուտով բերես:— Աշ-
քիս վրա,— պատասխանեց գողը,— մեկ սհաթից հետո բոլորն էլ հետս
կբերեմ, միամիտ կաց:

էն գնալն էր՝ որ գնաց, հա մտիկ արա՛, թե էս օր էլ եդ կգա:

30

Գողի մեկն էլ մտավ ժամը, որ մեկ բան ձեռ քցի, տեսավ՝ որ մեկ
խաթուն մեկ թանկագին թուփունաման հանեց շիբիցը: Հենց տեղը դրեց
թե չէ, զոչալ գողը մոտեցավ ու թոցրեց: Փոքր վախտ անց կացավ, էլի
ուզեցավ էն խաթունը՝ որ թուփուն քաշի, զարմանքն իրան առավ՝ որ
տեսավ՝ թե թուփունամանը չկա ու սկսեց գոռալ: «Ի՞նչ էլավ թուփունա-
մանս, ա՛խ, էս սհաթին ո՞վ կտանեիր»: Գողը՝ որ ժամանակ չէր ճարել, որ
քաշվի, մոտ էկավ ու նրան խրատ տվեց՝ որ մեկ էլ լավ ման գա: Զեք,
ծոց, էլ տեղ չմնաց, որ ման չգա, չգտավ: Չունքի գողին մեծ մարդ էին
համարում, էլ մեկն էլա կարծիք շտարավ՝ թե նա կլրի: «էս ի՞նչ անբախ-
տություն էր՝ որ գլխիս էկավ, մարդ էնպես թուփունամանը ի՞նչպես կորց-
նի. բալքի սհաթս էլ են գողացել, հլա մի մտիկ անեմ: Ա՛խ՝ չէ, փառք Աս-
տուծո՛՛ որ տանը սեղանի վրա թողի»:

— Հեչ ֆիքը շանես՝ խաթուն,— ասեց գողը,— ձեռ թուփունամանը կը-
գտնվի, շուղաբը ես տամ, պոլիցումը մեկ քանի բարեկամ ունիմ, հենց էս
սհաթին կերթամ, իմաց կանեմ, որ ամեն տեղ ման գան: Արժանի արե՛ք,
հենց ձեռ անունն ու տեղն իմանամ, որ թե իմ բախտիցս՝ ես գտնեմ, գամ,
ձեզ հայտնեմ:— Խաթունը շատ շնորհակալություն արեց ու իր անունն ու
տեղն ասեց: Գողը ժամիցը դուս էկավ ու ուղղակի նրա տունը գնաց:— Ես
ձեռ խաթունի կշտիցն եմ գալիս,— ասեց զարավաշին,— որ անց կենալիս՝
նրա սհաթը առնեմ ու իրան տանիմ, որ սեղանի վրա թողել ա:— Ղարա-
վաշի մեկը՝ որ նրան հեչ չէ՛ր տեսել, չէր ուզում սհաթը նրան տա: Գողը
տեսնելով՝ որ կարծիք են տանում, ասեց:— Ես լավ եմ տեսնում, որ դուք
Աղա Բեգզադին չե՛ք ճանաչում, պետք է ձեզ մեկ նշան տալ, որ դուք ինձ
հավատաք: էս թուփունամանը ճանաչո՞ւմ եք, թե չէ: Զեր խաթունը տվեց
ինձ, իմանալով՝ որ դուք առանց նշանի չեք հավատալ, նրա սհաթը զարիբ
մարդի տաք:— էլ ի՞նչ տարակուսություն կմնար. սհաթն էլ իրան տվին, ու
մեր խեղճ խաթունը՝ ո՛չ սհաթիցն ստացավ խաբար, ո՛չ թուփունամանիցը:

31

Մեկ էլի գնաց Ավստրիո թագավորիցը՝ փափի մոտ ու սկսեց էնպես
երկար ճառ (ռեչ) ասիլ, որ փափի քափ ու քրտինքը կոխեց անհամբերու-
թյունիցը: Ճառը որ պրծավ, փափը իսկույն հարցրեց. էլ ի՞նչ հրաման ունի
ձեր թագավորը:— Ո՛չինչ,— պատասխանեց խորամանկ սեկրետարը, որ տե-
սավ՝ թե փափն ի՞նչ հալի ա,— մեր թագավորի հրամանն էն ա, որ էս ճա-
ռը մեկ էլ ասենք, թե մեր ուզածը շանես:— Չէ՛, չէ՛,— պատասխանեց փա-
փը պոռոնները կծելով,— էլ գլուխ չունեմ, որ լսեմ, ինչ ուզում եք, կանեմ:

Աստված տա, որ ամեն մարդի բան էսպես հաջողի, բայց շատ անգամ
փորը էլ ես գետինը քսում, էլի բերնիդ նայող չկա:

32

Մեկ գիտուն մարդ մեկ կաթոլիկի եպիսկոպոսի հարցրեց՝ թե ի՞նչ տեղ
չկա Աստված: Եպիսկոպոսը հայտնի բան ա, որ նրա խոսքի վրա ծիծա-
ղեց ու ասեց. «Աստված ամեն տեղ ա»: «Բա ա Հոովմ ընչի՞ համար ա Քրիս-
տոսի տեղը փափը նստում, մալում ա, որ էնտեղ Աստված չկա, որ տե-
ղակալն ա բանը յոլա տանում»:

33

Թագավորի մեկը մեկ հանդիսավոր օր գնաց բանդը, որ բռնվածնե-
րին ողորմություն անի: Ում որ հարցրեց, գլուխը զորոցեց ու գանգատ
արեց՝ որ նհախ տեղն են իրան բանդը քցել: էս հագադին թագավորի աչքն
ընկավ մեկի վրա, որ զրաղումն անսաս կուշ էր եկել: Թագավորը մոտ
եկավ, որ նրա սուչն էլ իմանա:— Զերդ մեծություն,— պատասխանեց բան-
դարկեալը,— իմ հախն ա, ի՞նչ ասեմ: Քանի օր էր օղուշաղս մնացել էին
ցամաք հացի կարոտ: Հուսահատությունը ջանս առավ: Մթնով դուս էկա
տանից փշտովը ձեռիս լիքը, մեկ հարուստ իշխանի ռաստ էկա ու ասեցի,
թե որ ինձ օգնություն շանի, կսպանեմ: էս մասին բերին ինձ, բանդը
քցեցին:

— Ա՛յ շար անիրավ,— ձեռ տվեց թագավորը,— քեզ պես ավազակ
մարդը էսպես անմեղների միջումն ի՞նչպես պտի թողած: Դո՛ւս, դո՛ւս, էլ
էստեղ ոտդ չկոխես, թե չէ քոնը քեզ կհասնի:— Աստված ո՛չ անի,— Զերդ
Մեծություն,— որ էդ զարությունն անեմ, թե մեկ էլ տեսնեք ինձ էստեղ,
ըխտիարը ձերն ա:

Ասեց ու գդակը կոնատակն առած՝ դուս քաշվեցավ:

Մեկ ջահել ծառա անկարգութուն էր արել ու օթախը հոտացրել:—էս ի՞նչ գարշելի հոտ ա կանգնել էստեղ,— ձեն տվեց աղեն քիթը բռնելով:— Ա՛խ՝ ո՞ղորմած տեր,— պատասխանեց ծառեն,— մեր անպիտան շունն ա էս խայտառակութունը արել, ա՛խ՝ նրա աչքը դո՛ւս գար, որ չըլեր իսկի:— Ի՞նչ, գլուխդ քարն ես տալիս, շո՛ւնը, շո՛ւնը, շո՛ւնն էստեղ չի՛ հո,—ասեց տերը:— Ղորդ տ՛ աղա, ճշմարիտ ես ասում, էստեղ չի՛, ամա հենց որդի որ ա, կգա,— կրկնեց լեղապատառ՝ ծառեն:

Մեկ աղքատ կնիկ մեկ հարուստ իշխանից ողորմութուն էր խնդրում, որ նրա ծծմերն էր էլել:— Թող էլ չեմ տալ՝ որ աչքդ ածես,— ասեց իշխանը,— շունքի երեխա վախտս ինձ օյին ես էկել:— Ե՛ս, վա՛յ, իմ աչքս դուս գա, էդ ի՞նչ ես ասում:— Հա՛, դո՛ւ, դո՛ւ, շունքի իմ մերս շատ անգամ ա ինձ ասել, որ ես շատ սիրուն երեխա եմ էլել, ամա դու ինձ փոխս ես քցել:

Մեկ հաստափոր մարդ ցխումը վեր ընկավ ու չէ՛ր կարում տեղիցը վեր կենալ: էս հաղաղին մոտովը մեկ մարդ անց կացավ, խնդրեց՝ որ գա, իրան քոմակ անի, ցխիցը հանի:— Աչքիս վրա,— ասեց անցվորը,— քեզ քոմակ կանեմ, ամա էդ տեղ շատ մուտառ ա, վեր կաց, մի քիչ դրադ քաշվի՛ր, էն ծամանակը բա՛շ ուտա, ձեռիցս էկածը չեմ խնայի:

Մեկը քաղաքն էր գնում ձիով: Ճանապարհին մեկ ճանաչ ուստ էկավ ու հարցրեց:— Աշար, աշար, ո՞ւր էս սհաթին:— Քաղաքը:— Ուրեմն ձիուդ զոռ արա՛, որ տեղ հասնիս, տասը սհաթին դռները կոխպում են.— Բան չկա,— պատասխանեց ճամփորթը գլուխը տրմբացնելով:— Մարդն է՛ն ա, որ ամեն բանի հունարը գտնի: Թե քաղաքի դռները տասը սհաթին են փակում, ես էլ նրանց ջգրու իմ սհաթը մեկ սհաթ եդ եմ քաշել:

Մեկ գեղըցի, որ իրան շատ իմաստուն էր կարծում, շունքի գրիլ, կարողալ գիտեր, էկավ քաղաքը ու տեսավ, որ մեկ տան տախտակի վրա գրած էր. «էս տեղ ձիանք կան քրեհելու»: Ու 1748 տարվան թիվը: Հենց իմացավ՝ թե էն տանը էնքան ձի կա, գլուխը թափ տալով սկսեց գոռալ. «Պա՛, պա՛, պա՛. մեկ գոմում որ էսքան ձի կա՛, տե՛ս՝ թե սաղ քաղաքումը որքան կըլի»:

Մեկ սալդաթի հրամայեցին, որ կոխվ դնա:— Ա՛ղա,— ասեց իր ափիցերին,— ես չե՛մ կարող գնալ, շունքի կա՛—կա—կա՛—կազ եմ:—«Ի՞նչ վնաս ունի,— պատասխանեց ափիցերը,— դու հո թշնամու հետ չի՛ պետք է գլխիցդ դուստասս, վայրահաշուցուն անեսս, պտի կովիս:— «Շա—շատ բարի»,— ասեց կակաղը, «թե—թե—ո—ո՛ր դա—դա—րա—վու—վուլ ըլիմ, ու—ու մե—մեկը գա, մե—մեկ սը—սհաթ անց կը—կենա ըն—ըը—չանք կը—կը կասեմ, ո՞վ վո—վո—ո՛վ է գալիս:— Բան չկա,— պատասխանեց օփիցերը,— քեզ մեկ ընկեր էլ կտան, որ նա ձեն տա, երբ դու թվանքդ քցես:—Շա—շատ բա—բարի,— կրկնեց սալդաթը,— թե որ ի—ինձ ե—եսիր անեն փո—փո—փորս վե—վեր կածեն, ընչանք կա—կասեմ մը—մը—մը—մեղա՛, պը—պը— պրծը—ծը—ծը—ծացրեք»:

— Սո՛ւս, սո՛ւս,— ասեց բարկացած մեկ դատավոր դատաստանատանը, ձեններդ կտրեցե՛ք: Ի՞նչ եք բերնըներիդ կապը կտրել: Հինգ սհաթ կըլի էստեղ նստած եմ, տասներկու ավելի շառ եմ կտրել, քսան մարդ ճամփա քցել, առանց մեկ խոսք ասելու կամ լսելու:

Մեկը մեկ քանի բադ էր գողացել, դատաստան որ տարան, հետը մեկ քանի շհադ վերցրեց, որ ասեն՝ թե էն բադերը դեռ շատ պստիկ էին, որ նրանք նրա մոտ տեսել էին: էս կերպով գլուխը պրծացրեց: Ախմախի մեկն էս իմացավ, գնաց, երկու թվանք գողացավ և հետը վկա տարավ մեկ քա-

նի մարդ դատաստանատունը՝ որ ասեն՝ թե էն թվանքները շատ ջահել էին, երբ որ նրանք նրա մոտ տեսել էին: Հայտնի բան ա, որ թվանքի տեղակ իրան աճելացրին:

42

Մեկը հայլին առավ ձեռը, առաջին բռնեց ու աչքերը խփեց:— Էդ ի՞նչ ես անում,— մոտի կանգնողը հարցրեց:— Ի՞նչ պետք է անեմ,— պատասխանեց,— ուզում էի մեկ իմանամ, թե քնած ժամանակս ի՞նչ պատկեր սնիմ:

Ո՛վ շի ասիլ՝ մաշա՛լլա, խելքի կողմանն գլուխդ ապրի՛:

43

Մեկ պերուք շինող (մազ շինող) խնդրեց մեկ թագավորից՝ որ իր շինած պերուքը գլխին պահի:— Բոլոր դռան մարդիկն էլ շինել տվին ու պերուք շինողը լավ դատեց: Մեկ փեղեք ոտ շինող էլ՝ էս լսեց, ու գնաց թագավորին խնդրեց, որ իր շինած փեղեք ոտներն առնի, նրանով ման գա:

44

Մեկ դարավու սալդաթի քնած տեղը՝ թոփի գյուլենն էկավ, գլուխը տարավ: Ընկեր սալդաթը, որ զարթուն էր, հազալով ձեն տվեց: «Աչքդ բարին տեսնի, ընկերս թե որ վեր կենա տեղիցը, ի՞նչքան կզարմանա, որ տեսնի՝ թե գլուխ շունի»:

45

Մեկ շորան գնաց մեկ մուհրը փորողի մոտ, ու խնդրեց, որ իրան համար էնպես մեկ մուհրը փորի, որ ինքն ու իր բոլոր սուրուն վրեն ըլին:— Աչքի լույս,— ասեց ուստեն,— ոչխարները կարելի ա փորել, ամա թե դու հետըներն ըլիս, Մուհրը շատ մեծ կըլի:— Ի՞նչ վնաս ունի,— պատասխանեց շորանը,— ոտներս մի քիչ կարճ շինի, ո՛վ ա հարցնում.— Մհրափորը, շորանին մինչև կեսը փորեց, վրեն մեկ սար, սարի գլխին մեկ ոչխար: Չորանը իր պատկերին հավանեց, ամա ոչխարի համար շատ անբավական էր:— Հենց մեկ ոչխար ես փորել, մյուսներն ո՛ւր են,— հարցրեց:— Սարի

քամակումն արածում են,— պատասխանեց:— Թե որ էդպես ա, էլ ձեն չի՛ պետք է տված, թո՛ղ իրանց համար արածին. քանի որ էս գլուխը սազ ա, նրանց գելը չի՛ ուտիլ,— ասեց շորանը:

46

Մեկ աֆիցեր մեկ տավար ուկրուդ էր ձեռ քցել ու երկար ժամանակ չէր կարում նրան հասկացնի, թե ի՞նչպես պտի սալդաթը ձեն տա. «ո՛վ ա»:— Հիմիկ լավ մտիկ արա՛՛ ալ հաստագլուխ՝ հմիկ կգամ, դու իսկույն դայիմ գոռա՛, «ո՛վ ա»: Աֆիցերը մի քիչ տեղ հեռացավ ու էլ եդ էկավ: Ռեկրուտը մոզու պես դունչը կապել, անասս մտիկ էր անում: «Տո ե՛զը՛ ընչի՞ չես ձեն տալիս՝ թե «ո՛վ ա»: «է՛հ, բանդ կտրվել ա, ի՞նչ ձեն տամ, մկամ չե՛մ գիտում, թե դու ո՛վ ես»:

Անջախ անջախ սալդաթությունը լավ օսալ սովորել էր, թեև դագանակը քամակիցը պակաս չէր ըլում: Մեկ անգամ կովի ժամանակին աֆիցերը նրան հրամայեց՝ որ գիշերը ով էլ որ պատահի, իրեք անգամ ձեն տա՛ «ո՛վ ա», ու թե էկողը ձեն չհանի, կրակ տա: Գիշերը՝ մեկ էլ է՛ն տեսավ՝ որ մեկը իր վրա ա գալիս: Իրեք անգամ ձեն տվեց, բայց էկողը ո՛չինչ չասեց: Իսկույն թվանքը վեր դրեց, ջիբիցը շախմատն ու քարը հանեց, շախմատի տվեց ու վառված դավը էկողին դեմ արեց: «էս էլ քո կրակը»:

47

Մեկ ծուծը բարակ մարդ սկսեց իր բարեկամին էս ձևով մեկ գիր գրել:— Սիրելի բարեկամ: Վերջապես փոքր հանգստացել ենք ու հմիկ կարող եմ քեզ մեր որպիսությունը գրել՝ թե թշնամիքը ի՞նչպես են մեզ ամեն օր անհանգիստ անում, թեև փառք Աստուծո՛՛ ամենն էլ կոտորել, փչացրել ենք:

Մեր հալը շատ վատ ա, մեկ կտոր հացի կարոտ ենք մնացել, լեզվներս բերններումս չորացել են, թեև փառք Աստուծո՛ հաց ու խոզի միս շատ ունինք: Մեկ կաթ գինի շունինք, ամա արաղ՝ որքան ուզես՝ կա: Բայց հացին նստելիս, պետք է թուր ու թվանք ձեռներիս բռնած: Հենց էս սհաթին էլ՝ որ էս թուղթը գրում եմ, մեկ ձեռիս թուրս ա, մյուս ձեռիս՝ թափանչես:

Տասն շորս օրից առաջ քո դրի պատասխանը կգրեի, ամա էգուց առավոտն ստացա, ներեցե՛ք: Փոշթը մեկ անգամ էլա չի՛ գալիս, որ թալա-

նած չըլի: Երեկ փոշտն էկավ, ինչ կար չկար, թալանել էին, բայց փառք Աստուծո, որ ոչինչ չկար, երկու մարդ էինք, նրանք էլ դարդակ:

Անց կացած հինգշաբթի օրը խաբարն էկավ, թե մեկ դասթա ձիավոր մեզ վրա են գալիս, ամա ո՛չ բայրաղ ունեին, ո՛չ բալաբան, զուռնա էին փշում: Տղամարդ, կնիկարմատ, մեծ, պստիկ՝ բոլորս էլ առաջ գնացինք: Մենք շատ քիչ էինք, բայց էլի առաջ գնացինք: Մահն ամենի երեսին տպվել էր: Բայց շունքի առաջ գնացինք, թեև էս միջոցին մեր դաս-թեն բոլոր կոտորեցին, ամա էլի փառք Աստուծո, ամենս էլ մնացինք սաղ սալամաթ ու թշնամու վրա թափեցինք: Մեր բախտիցը թշնամին բարութ շուներ, թափանչա ուներ, թուր ու մզրախ, բայց շունքի գյուլլա շատ ունեինք, բոլորն էլ թուրը քաշեցինք, մեկ հոգի էլա չպրծավ, էնդոնցից սավահի, որ ջմջմումը խրվեցին ու խեղդվեցին: Նրանց շորերը շատ ունգ ունգ ու մեկ ձևի էր, բայց բոլորն էլ կանաչ:

Թշնամուն որ հետ ածեցինք, սկսեցինք օրդուն թալանել, աչքդ բարին տեսնի, աշխարքի խազինեն ու մալն էնտեղ էր, ամա մեկ քանի թրից, մզրախից, թվանքից սավահի՝ ոչինչ չկար, էն էլ ո՛չ բերան ունեին, ո՛չ կոթ, ո՛չ լույա, ո՛չ քար ու շախմախ: Մեկ քանի դարդակ շուշա կար, ամա ջրով լիքը: Շուշեքանց գինին բոլոր լագել էին, բայց մեր բախտիցը ո՛չինչ չէր էլել միջումը:

Թե էս գիրը չստանաս, պետք է որ կորած ըլի, խնդրեմ ուրեմն՝ որ ինձ պատասխանը գրես: Թուղթս լցվել էր, մեկ մատնաշափ տեղ էլ չկար, ամա դեռ էլի հինգ սհաթ գրում էի, թուղթը չէր հատնում:

48

Մեկ ջահել տղի կես գիշերը վեր կացրին ու բոթը տվին, որ մերը մեռել ա: «Ա՛խ՛ տեր Աստված,— ձեն տվեց ձգվելով ու արշտոտալով,— իմ հալն ի՞նչ կըլի, թե որ առավոտը քնից վեր կենամ, աչքս բաց անեմ ու էս խաբարն իմանամ»:

49

Մեկ ջահել տղա մեկ ջմջմա տեղի մոտացավ. մոտովը մեկ գեղըցի էր անց կենում, հարցրեց նրան՝ թե ջմջմեն պի՞նդ ա, թե չէ:— Հայտնի բան ա, որ ջմջմի տակը շատ պինդ ա,— պատասխանեց խորամանկ գեղըցին: Հենց մի քիչ գնաց թե չէ, ձին միջումը մինչև անկաջները թաղվեցավ: Տղեն

կրակվեց գեղըցու վրա.— տո դուռումսաղ՝ չէ՛իր ասում, թե տակը պինդ ա:— Պատվելի՛ հայտնի բան ա, պինդ ա, ամա դու դեռ տակը չես հասել, ի՞նչ կիմանաս,— պատասխանեց գեղըցին՝ հանդարտ գլուխը բորելով:

50

Մեկ մարդ թունդ խուլ էր, ամա շէր ուզում իր քառությունը վրեն աննի: Մեկ շախաչի ճամփին հեռավանց տեսավ նրան ու ընկերին ասեց. արի՛ մեկ օյլն գանք նրան, ու սկսեց ոտով, ձեռով անիլ, բերանը բաց անիլ, իրան զոռ տալ, որպես թե սաստիկ ձենով գոռում, ձեն ա տալիս քառին, ամա մեկ բառ էլ ա չէ՛ր խոսում: Քառը վրա պրծած, բարկա<ցած> էկավ ու սկսեց նրան դնամիշ անիլ: «Ի՞նչ եք բերաններդ ճոթում, աշխարքը հո քանդվել չի՛ խա՛նիխարաք: Հենց իմանում եք՝ թե քա՛ո եմ, որ ասածներդ չիմանամ»:

51

Փորդուգալացիք երկար ժամանակ մեկ ճգնավորի իրանց ապավենն էին բռնել: Մեկ անգամ կոխվ պոտի գնալին, գլխավոր շունեին: Խեղճ մարդիքը խորհուրդ արին, որ իրանց ճգնավորին գեներալ շինեն, բայց շունքի ծառայություն չէ՛ր արել, չէին գիտում, թե էս տեղն ի՛նչպես նրան տան: Էլի միտք արին ու սկսեցին ճգնավորի պատկերին առաջի օրը սալդաթի շոր հաքցնիլ, մյուս օրը՝ աֆիցերի, երրորդ օրը՝ գեներալի, չորրորդ օրը ֆելդմարշալություն իրան տվին ու 150 ոսկի էլ տոնլուղ կարգեցին, որ թագավորն ինքը իրան ձեռովը մախմոխի վրա դրած՝ իր ժամանակին բերում, պատկերի առաջն էր դնում:

Մեկ կովում պատկերն էնպես առաջներին տանում, ղոնշունն էլ ետև-վիցը գնում էր: Որ մոտացան, թշնամին մեկ քանի թոփ քցեց: Մյուս օրը տեսան, որ էլ մեկ Փորդուգալացի չկա իրանց առաջին: Տոանցուզի գեներալը էնպես էր կարծում, թե տափ կըլին կացել, բայց մեկ քանի եսիր արած մարդիք պատմեցին՝ թե ճգնավորի գլուխը գյուլլեն տարավ, էնդուր համար նրանք փախան, շունքի էլ գլխավոր շունեին:

52

Մեկ ժամանակ ինգլիզի ու հուլանդացի մեջ ծովային պատերազմ կար ու մեկ նեղ տեղ ամեն օր ծովի վրա կոխվ էին տալիս: Հենց մեկ էլ

ուզում էին կոխել նորեն սկսեն, խաբարն էկավ՝ թե բարշությունն ա ընկել թագավորների մեջը: Երկու կողմն էլ շատ սիրով սկսեցին իրար հետ յուր գնալ: Մեկ հուլանդացվոց նալում՝ որ ինգլիզների նավիցը հետու չէր՝ մեկ մատրոզ (ծովի սալդաթ) շատ լավ քյանդրբազություն գիտեր ու էնպես էր նավի դիրակը (կայմ) վեր ըլում, ինչպես մեկ կատու: Մեկ օր էլ էսպես վեր էլավ, հասավ դիրակի ծերը, մեկ ոտի վրա կանգնեց ու հազար մեկ հունար բանացրեց: էստուց հետո՝ որ շուռ չէկավ ու գլխի վրա դիրակի ծերին ցից էլավ՝ ոտները դարիդուս՝ տեսնողների աչքը սեպցավ, գլխրեւրին կրակ վառվեց: Վերեկիցը որ վեր էկավ, բոլոր հուլանդացիք սկսեցին նրան գովել, երկինքը հանել ու ինգլիզների վրա պարծենալ՝ որ էնպես հունարով մարդ կա իրանց միջումը:

Մեկ պառավ մատրոզի բարկությունն էկավ՝ որ իր ազգին էսպես անպատիվ էին անում: Նա էլ սկեց կատվի պես դիրակը վեր ըլիւ. ծերին կանգնել ու հենց էն ա, ուզեցավ՝ որ նրա նման հունարներ բանացնի, թանն ու լոբին իրար խառնվեցավ, աչքերը շաղվեցավ ու զրի՛կ — դիրակի տակին սկսեց գլուխն ու եղևը քորիլ: Նրա բախտիցը պարաններն ու երջանը պահել էին նրան, թե չէ հոգին ճամփի կիսին կտար: Հենց մի քիսելքը գլուխն էկավ թե չէ՝ սկսեց հուլանդացոցը հարբա գալ ու բղավիլ. «է՛սպես վեր կըլինն ա՛յ. թե մարդ եք, դուք էլ էսպես կանե՛ք»:

53

Չորս քահել տղերք աշխարթիս բանի վրա սկսեցին խոսք ու զրից անիլ, վեճ բաց անիլ: Մեկն ասում էր՝ թե որ Աստված մարդի բանը չհաջողի, կարելի ա մեկ քաղաքի դռնովը մտնիլ, էլի քաղաքը չհասնիլ: Մյուսը՝ որ էքսի օրը պտեր մեկ քաղաք գնալ՝ որ դարավու էր դրած, էս խոսքին ընդդեմն էր ասում: Մի քիչ էլ կովեցին ու դուս գնացին: Տղերքանց մեկը մյուսներին ձեռ բերեց ու սովորցրեց՝ որ էս կովուղի գլխին օյին գան նրանք էլ խոսք տվին, գիտեին գնալու վախտն էլ:

Մեկ սել ուզեցավ մտնի քաղաքը, դարավուը ձեն տվեց:— Ուստի՞ ես գալիս, անունդ ի՞նչ ա:— Լ. քաղաքիցն եմ գալիս, անունս էլ Մեկրաղանի ա:— Մեկ սել էլ էկավ. սալդաթը հարցրեց, էկողը պատասխան տվեց:— Լ. քաղաքիցն եմ գալիս, անունս էլ Էրկուրաղանի ա: Սալդաթի ջիգրն էկավ. էս ինչ բան ա, մեկղորաղանի՞, էրկուրաղանի՞. ուզում են թագավորի սալդաթին օյին գան, գլուխը փշե՞ն, տնազ անեն, ու սկսեց գլուխը քարեքար տալ, գոռալ, թող դուման անել, ամա էկողը էլի սիրտն առավ ու անց կացավ: Մեկ էլ որ չլսեց սալդաթը՝ թե մեկ նոր էկողի անունն էլ իրե-

դաղանի ա, ուզում էր՝ որ մաղերը պոկի, էկողին բռնի: Բայց փողով, բանով խաթրն առավ սա ու յախեն ձեռից հանեց: էս իրեք անուններն էլ շինովի էին:

Հմիկ շունը կապի, սալդաթին բա՛ց թող. շունքի իսկ ճամփորթն էկավ, որ անունը Չորսուրաղանի էր, ու էն տղեն էր, որ կոխվ էր արել: Հենց անունն ասեց թե չէ, սալդաթը կապը կտրեց, ոտին, գլխին քոթագելով քաշեց նրան, դարավուխանեն քցեց ու էնքան շթողաց, մինչև ինչ քաղաքից որ էկել էր, վկայություն բերել տվին, որ ճշմարիտ նրա անունն էնպես էր:

Մրամիտ առածք (մասալեք)

54

Մեկ զորական ծառայությունը որ պրծավ, դուս էկավ, դնաց իրանց մինիստրի (նախարարի) մոտ ու հարցրեց.— Պարոն մինիստր՝ ի՞նչ կանեք, որ մեկ մարդ ձեզ հարամազա կանչի:— Ի՞նչ,— պատասխանեց մինիստրը,— ի՞նչ կանեմ, կհրամայեմ՝ որ նրան հաց ու ջրի աբով բանդը քցեն:— Շատ բարի,— խոսքը եղ առավ աֆիցերը,— ես ձեզ էղպես եմ կանչում, թե մարդ ես, խոսքիդ դրուստ կա՛ց, շունքի ես հաց չունիմ:

էս խելոք մտածմունքի վերջն էն էլավ, որ աֆիցերին պենսիա (թոշակ) կարգեցին, որը որ առաջուց շատ էր խնդրել, բայց բանի տեղ չէին քցել, ու ասածը չվանի չէին դրել:

էսպես մինիստր քիչ կըլի՝ սի՛րելի. ըլիմ շիմանամ դու էլ ուզենաս մեկ տեղ էս հունարը բանացնել: Դեռ տուն չմտած, բունը կմտնիս:

55

էլի էս կերպով մեկ քաջ աֆիցեր Ֆրիդրիխ մեծի մոտ, որ Փրուսսիո թագավորն էր, իր կամքը առաջ տարավ: Շատ անգամ էր թագավորիցը ողորմություն խնդրել, բայց հենց հրամայում էր, որ համբերի: Մեկ օր էլ՝ ճարը որ հատավ՝ բռնեց շատ փիս փիս բաներ գրեց թագավորի վրա: Գրողի անունը չկար. թագավորը հիսուն ոսկի խոստացավ, ով նրան գտներ: Մյուս օրը էլի թագավորին պատահեցավ:— Ես ձեզ շատ եմ ասել, որ համբերեք,— ասաց Ֆրիդրիխ,— էս հաղաղին ձեզ համար ոչինչ չեմ կարող անիլ:

— Աչքիս վրա,— պատասխանեց աֆիցերը,— ամա էն փիս թղթի գրո-

զը ե՛ս եմ, որ խոստացել եք, հիսուն ոսկի բաշխեք, ով նրան գտնի, ինչ պատիժ կուզեք, ինձ տվե՛ք, ամա էն փողը իմ օղլուշաղին տվեք, որ իր երեխեքանց համար հաց առնի:— Քո պատիժն էս ա, որ գնաս Շպենդա բերդը:— Հուլժ բարի, Ձերդ Մեծություն, բայց հիսուն ոսկին չի՛ մոռանաք:— Կհրամայեմ՝ որ քո կնոջնը տան,— պատասխանեց թագավորը, ու էն բերդի կամենդանդին հրաման գրեց, որ ընչանք հաց շուտի, թուղթը բաց շանի, որ մինչև ճաշի վերջը գիր տանող աֆիցեբը մեկ լավ տանջվի իր միջումը:

Ճաշից եղը հրամանադիրը բաց արին: Միջումն է՛ս էր գրած:— Սրա բերդին էդ բերդի կամենդանդությունը տվի, ու ձեզ հրամայում եմ, որ գնաք Փոտսդամ, էնտեղի բերդը պահեք:

56

էս երեկի թագավորի վրա մեկ օր էլ՝ էլի մեկ վատ թուղթ գրել, իր պալատի առաջին՝ մեկ պատից էին կպցրել: Փանջարիցը որ մտիկ շարեց թագավորը, տեսավ, որ շատ բազմություն հավաքվել, ուզում են՝ որ էն թուղթը կարդան: Մտալին զրկեց, որ իմանա՝ թե ի՞նչ խաբար ա: Մտալն լեզուն կապ ընկած եղ էկավ, ու չէ՛ր համարձակում, որ բանի զորությունն իմաց անի: Թագավորը շատ որ զոռ արեց, իմացավ ու հրամայեց, որ գնա թուղթը պոկի, ցած կսյցնի, որ ամեն մարդ կարդա, շունքի տեղ բարձր էր:— Ես ու դու ըլեինք, գլուխ կպոկեինք թղթի տեղակ:

57

Մեկ օր էլ մեկ կովում տեսավ՝ որ մեկ ֆրանցուզի սալդաթ (զորական) մեկ Փրուսսիո սալդաթի հետ՝ արինը աչքը կոխած՝ կռիվ էր տալիս ու ուզում էր, որ իր գլուխը պահի, թեպետ ամենևին հույս չունեի, որ պրծնի, բայց էլի չէ՛ր ուզում իրան ձեռ քցի, ու իր մահը աչքի տակն էր առել: Թագավորը մոտացավ նրանց ու ձեն տվեց ֆրանցուզին:— Աֆարիմ՝ քաջ զորական՝ դեռ չե՞ս հաղթվել:— Չեմ հաղթվիլ,— պատասխանեց ֆրանցուզը,— Ձերդ Մեծություն, թե դուք ըլիք իմ գլխավորը:

58

Մեկ անգամ էլ թագավորը իր բազումը ման էր գալիս: Մեկ հոլլանդացի վաճառական ներս մտավ: Թագավորը հարցրեց նրան, թե բաղը տես-

եիլ կուզի: Վաճառականը նրան չճանաչելով, պատասխանեց՝ թե չի՛ գիտի հրաման կա՞ բաղը տեսնելու, երբ թագավորը էնտեղ ըլի:— Դրա համար հեշ մի՛ նեղանաք,— պատասխանեց Ֆրիդրիխ,— ես ձեզ ման կածեմ:

Բոլոր լավ տեղերը նրան շահնց տվեց ու հարցրեց՝ թե նրան դուր են գալիս, թե ո՛չ: Ինչ ժամանակ ամեն բանը տեսավ, պրծավ, քիսեն հանեց վաճառականը, որ նրան փող բաշխի:— Աստված մի՛ արասցե,— ասեց թագավորը,— մենք հրաման չունենք, որ մեկ զատ վերցնենք, եթե թագավորն իմանա, մեզ սաստիկ պատիժ կտա:

Վաճառականը շնորհակալություն արեց քաղաքավարությամբ ու հենց մի քիչ հեռացավ թե չէ, բաղմանչին ուստ էկավ, ու նրան թնդված ձեն տվեց:— Ի՞նչ եք էս տեղ, թագավորը բաղումն ա: Վաճառականը պատմեց, ինչ որ անց էր կացել, ու շատ գովեց, թե էն ի՞նչ քաղաքավարի մարդ էր, որ նրան բաղը ցույց էր տվել:— Բաս դուք չե՞ք գիտում՝ թե նա ո՞վ ա,— ասեց այգեպանը,— թագավորն ինքն ա:

Թո՛ղ կարդացողն իմանա, թե խեղճ հոլլանդացու դարմանքը ի՞նչքան կըլեր:

59

Մեկ անգամ էլ Ֆրիդրիխ զանգակը քաշեց, բայց ո՛չ ոք չէկավ: Դուռը բաց արեց, տեսավ՝ որ ծառայն՝ աթոռի վրա նստած՝ քունը տարել էր: Թագավորը գնաց մոտը՝ որ զարթեցնի, տեսավ՝ որ մեկ թուղթ ջիբիցը երևում ա: Ուզեց՝ որ իմանա թե ի՞նչ ա գրած, առավ ու կարդաց: Էս թուղթը մերն էր գրել ու շատ շնորհակալություն էր անում, որ նա իր տոնլուղի (ռոճիկ) կեսը ուղարկել էր՝ որ նրան քոմակ անի: Հենց կարդաց պրծավ՝ թագավորը կամաց էլ եղ իր օթախը գնաց ու մեկ կապ ոսկի մոր թղթի հետ իր ծառայի ջեբը քցեց: Էլ եղ որ օթախը գնաց՝ էնպես սաստիկ քաշեց զանգակը, որ ծառայն վեր թռավ ու ներս մտավ:

— Լավ քաղցր քուն էիր մտել,— ասեց նրան թագավորը: Մտալն ուզում էր ներողություն խնդրի: Էնպես շշկլած որ ձեռը ջեբը տարավ, մնաց սառած, որ տեսավ՝ թե ինչ կա ջիբումը: Փողի համը քաղցր ա, բայց էս անգամ նրան իրանն իրան հասցրեց: Ջիբիցը հանեց, ունկ մոռնալը թռած, սպրդնած, ու առանց մեկ խոսք ասելու, արտասունքը գետի պես էր թափում:— Ի՞նչ ա պատահել քեզ,— հարցրեց թագավորը:— Ա՛խ՝ Ձերդ Մեծություն, ինձ ուզում են կորցնեն,— պատասխանեց ծառայն ու չոքեց,— չեմ գիտում՝ էս ի՞նչ փող ա, որ ջիբումն ա:— Սիրելի՛ ասեց թագավորը,— Աստված շատ անգամ մեզ քնած տեղն էլ ա իր ողորմությունը ցույց տա-

էս անվանի թագավորը իր ծառայից հետ շատ լավ էր յուր գնում: Իր վերջին հիվանդ վախտը՝ կես դիշերին վերկացավ, նոքարների մեկին ներս կանչեց՝ որ դուրսը դարավուլ էր քաշում, ու հարցրեց՝ թե ո՞ր սհաթն ա Երկու սհաթն ա, պատասխան տվին:— Էլ շեմ կարող քնիլ,— ասեց թագավորը՝— տես՝ թե ծառայքը զարթուն են, թե քնած ըլին, չի՛ վեր կացնես, շունքի շատ բեզարած կըլին: Թե նեյմանը զարթուն ըլի (իր փեշղսմաթ-քյարը), նրան միայն ասա՛, թե դու էնպես ես կարծում, որ ես շուտով վեր կկենամ: Բայց լսեցի՞ր, մեկին էլ ա չի՛ վեր կացնես՝ թե քնած ըլին:

էս թագավորը սովորութիւն ուներ իր ծառայից հետ շատ անգամ զրից տալ: Իր վերջին հիվանդ վախտը մեկի հետ սկսեց էսպես զրից տալ: Թագավորը: Ո՞ր սհաթն ա:

Մառայն: Կես գիշերը:

Թագ<ավորը>: Քունս չի՛ տանում, մեկ պատմութիւն արա՛ ինձ:

Մառ<այն>: Ի՞նչ կարեմ պատմիլ Ձեր Մեծութիւնը: Ես մեկ խեղճ հիմար մարդ եմ, ու ո՛չինչ չգիտեմ:

Թագ<ավոր>: Ո՞րդիանց ես:— Մեկ դեղից:— Հերնըմեր ունի՞ս:— Մեկ պառավ մեր ունիմ:— Ընչո՞վ ա ապրում:— Բուրդ մանելով:— Ի՞նչքան ա դատում օրը:— Օխտը շահի:— Էստով նա չի՛ կարող լավ օր քաշիլ:— Մեր տեղը շատ էժանութիւն ա:— Դու նրան ոչի՞նչ շես ուղարկում:— Մեկ քանի ոտբլի էլ ես եմ խարջիլ ուղարկում:— Շատ լավ ես անում, լավ տղա ես դու, ինձ համար շատ ես նեղութիւն քաշում, համբերի՛ր, ես քեզ համար բան կգտնիմ, թե աչքաբաց կըլիս:

Մեկ քանի օրից եղը էլի սրեն էս ծառային ընկավ: Թագավորն ասեց.— գնա՛ փանջարի առաջը, քեզ համար էստեղ բան եմ գրել:— Վաթսուն ոսկի էր դրած:— Մառայն չէր կարծում, թե էսպես մեծ գումարը իրան համար կըլի, հինգ ու վեցը վերցրեց, ձեռումը բռնեց՝ որ թագավորին նշանց տա:— Է՛ս էր, որ պտեի վերցնիլ:— հարցրեց:— Չէ՛, — պատասխանեց թագավորը, — բոլորը վեր առ, քեզ համար են, մորդ էլ ջոկ եմ մեկ քանի բան ուղարկել:

Բարի ծառայն լեղապատառ դուս վագեց, որ իմանա՛ թե մորն ինչ ա ուղարկել: Ուրախութիւնիցը ուզում էր մեռնի, երբ իմացավ, թե թագավորը մորը 100 ոսկի պենսիա (թոշակ) էր կարգել՝ որ ամեն տարի տան:

Իր կենաց վերջին ժամանակը պատահում էր բազի անգամ, որ երկար էր քնում, ինքը չէ՛ր ուզում ու շափիցը դուրս նեղանում էր, էս պատճառով հրամայեց որ իրան շորս սհաթին վեր կացնեն, ինչ կուզե որ ասի էլ: Մառայից մեկը որ նոր էր մտել թագավորի մոտ դուլլուղ, մեկ անգամ ներս գնաց՝ որ էս հրամանը կատարի, թագավորն ասեց:— Թո՛ղ մի քիչ աչքս կպցնեմ, շատ բեզարած եմ.— Ձեր Մեծութիւնը հրամայեց ինձ՝ որ կանուխ գամ:— Հենց մեկ շարեք (քառորդ) սհաթ, քեզ ասում եմ:— Մեկ մինուտ (վայրկյան) էլ ա չե՛մ թողալ. շորս սհաթն է, պտիք վեր կենալ:— Շատ բարի, — ասեց թագավորը, — տեղիցը վեր կենալիս, շատ լավ տղա ես, տե՛ս ինչքան եմ սիրում քեզ, որ քո բանին էդպես մուղայիթ ես:

Օխտը տարվա կովումը, որ Ֆրիդրիխ Ավստրիո հետ արեց, մեկ սալդաթ իր մեծավորիցը փախավ, էկավ նրա մոտ ու շատ հարկավոր թղթեր բերեց հետը, որ նրանցով թշնամու աճվալը լավ կարելի էր իմանալ: Թագավորը հրամայեց՝ որ նրան հաց ուտացնեն ու հետո իր մոտ կանչիլ տվեց:— Ես շեմ կարող քեզ իմ ծառայութիւնը վեր կալնիլ,— ասեց,— ի՞նչպես հավատամ է՛ն մարգին, որ իր մեծավորին էդպես մուխանաթ գտնվեց: Քո արած ծառայութիւն համար էս հարիւր ոսկին վե՛ր կալ, էստիանց ոտդ կտրի՛ր, ու էլ մյուս անգամ իմ դոնշունումը, կամ իմ երկրումը չերեխս, թե չէ կախիլ կտամ:

Մեկ անգամ էլ իր դոնշունովը մեկ գեղի մոտ շաղիր էր տվել: Թշնամիքը հեռու չէին, ու մեկ բարձր տեղ դարավուլ էին կանգնացրել: Բայց շունքի թագավորին գեղիցը դուս գալիս չէին կարող տեսնիլ, շունքի մեկ խոր ճամփա էլ կար, էս տեղ էլ դարավուլ գրին: Թագավորը դուս գալիս իմացում տվեց ու գնաց որ ման գա: Շատ շոք էր, դարավուլը՝ որ պետք է թագավորի դուս գնալը իմաց էր արել, քունը տարել էր, չէր կարացել ու հենց է՛ն սհաթին աչքը բաց արեց, որ թագավորը մոտացել էր:

«Մի քիչ համբերի՛ր, Ձերդ Մեծութիւն, ձեռն տվեց, իմ արևը գիտենա, չեմ թողալ՝ որ անց կենաս. սպասեցե՛ք, մինչև դարավուլին իմաց անեմ, եթե ոչ՝ ինձ կբռնեն», Թագավորը սալդաթի ձեռն վրա իրանից գնաց ծի-

ծաղու: «Շատ բարի,— ասեց,— շուտ գնա, ես կմնամ»: Սալգաթը մի քիչ տեղ հեռացավ, էլ եղ էկավ ու գոռաց. «Խոսքիցդ դուս չի՛ գաք հա՛ իմանում եք, ու տեղընեքիցդ շարժի՛ք, մինչև եդ դառնամ»:— «Գնա՛,— ասեց թագավորը,— ես քեզ խոսք եմ տալիս, մինչև քո գալը էս տեղ մնամ»: Ճշմարիտ էնքան մնաց, որ նա եդ էկավ, հետո ծիծաղելով ճամփա ընկավ:

64

Գիտուն մարդի մեկը փնաց, որ իր բարեկամին տեսութուն անի: Դուռը որ ծեծեց, բարեկամը ծառային կամաց հրամայեց, որ ասի թե աղեն տանը չի՛: Բայց գիտունը իմացավ ու անսաս եդ դարձավ: Մեկ քանի օրից հետո բարեկամը փնաց գիտունի մոտ: Հենց նա դուռը թրխկացրեց թե չէ, սա նեքսեկիցը ձեն տվեց՝ թե աղեն տանը չի՛: Հենց իմացավ հանաք ա անում, էլի ծեծեց, էլի մի և նույն խոսքն իմացավ:— Ա՛յ խանիխարար, ախր դո՛ւ ես ասում, թե աղեն տանը չի՛, ի՞նչպես հավատամ,— ասեց բարեկամը:— Պատվելի՛ ընչե՞ն ա, որ ես քո ծառային հավատացի, դու ինձ չե՛ս հավատում,— պատասխանեց գիտունը: էս մեր Մուլա Մասրազնի իշի փոխ ուզելու նման ա, ով լսել ա, կիմանա:

65

Մեկ հողագործ գնաց մեկ գեղ՝ որ էնտեղ կենա ու փոքր ժամանակի շատ բարեկամ ճարեց: Մեկ տարուց եդև մեկ լավ կովը սատկեց: Շատ տխրեցավ, բայց խեղճի ցավը դհա շատացավ, շունքի մեկ քանի ամսից եդև էլ՝ կնիկը մեռավ: Աշխարքը քանդվեց գլխին, էն հալին էր, որ ո՛չ աչքը քուն էր գալիս, ո՛չ բերանը հաց մտնում, Հարևանները էկան՝ որ նրան մխիթարեն:

— Սիրելի՛ ասեց մեկը,— ճշմարիտ է, քո ցավն անտանելի ա, ո՞վ էնպես ազիզ ջան կորցնի ու հոգին հետը չգնա, բայց ինչ պտի արած, փառ Աստուծո, դու դեռ ջահել ես, մալ դովաթ ունիս, քեզանից կնիկը պակաս չի՛ ըլիլ, դարդ մի՛ անիր: Իրեք աղջիկ ունեմ, իրեքն էլ վարդի պես բացված, դալամով քաշած, որն ուզենաս, քեզ փեշքաշ, աչքիդ սիրածը քոն ա:— Մեկն էլ իր քիրը առաջադրեց, մյուսը քվոր աղջիկը, թոռը և այլն:— Լավ տեսնում եմ,— ասեց սքավորը,— որ էս գեղումը շատ լավ ա էլել կնիկը կորցնիլ, քանց կովը: Երկու օր չի կա, կնիկս մեռել ա, ուզում եք՝ որ մեկի տեղակ հինգը կապեք գլխիս, բայց կովս որ սատկեց, մեկն էլա չէկավ: Թե մեկ ուրիշը նրա տեղ ինձ տա:

Կոնրադ Գ. Թագավորն Գերմանացոց 1138 թվին մեկ քաղաք էկավ շորս կողմը բռնեց: էս քաղաքի իշխողը չէր ուզում նրան հնազանդի ու միշտ նրա հրամանին ընդդեմ էր կենում: Թագավորը բարկացել, ուզում էր՝ որ սաղ քաղաքը կրակ տա, էրի, բայց օղուշաղին խեղճն էկավ, հրաման արեց՝ որ ինչքան կնիկարմատ կան, դուս գան, ու ինչ թանկագին բան ունին, հետընեքը վերցնեն, ու օրթում կերավ, որ նրանց մաղին դիպչող չըլի:

Քաղաքի մեծի կնիկը էս բանը որ լսեց, ուզեցավ որ մարդին ազատի, մյուս բաները կորչում են, կորչեն: Նա իր մարգին շալակեց, մյուս կնանիքըն էլ որ էս տեսան, նրանք էլ սրա օրինակին հետևեցին և իրանց մարդիկը շալակներին, մեծի կնիկը առաջներին էսպես բեռնավորված որ դուս չէկան, թագավորը մնաց զարմացած: Տված խոսքը եդ ուտել չէ՛ր կարող, էնպես սիրտը շարժեց՝ էս որ տեսավ, որ կնանոց խաթեր՝ մարդքերանց մեղքն էլ բաշխեց ու ազատ արեց:

67

Մեկ թագավոր որսի ժամանակին իր մարդքերանցիցը հեռացավ, առաջը մեկ տուն էկավ, մտավ ներս, որ փոքր հանգստանա: Հենց ներս մտավ թե չէ, տեսավ՝ որ շորս մարդ էնտեղ թեք են ընկել, որպես թե քնած են: Առաջինը տեղիցը վեր կացավ, թագավորի վրա էկավ, ու ասեց՝ որ սհաթն իրան տա, ու առավ: Երկրորդն էլ ասեց՝ թե երազումը տեսա, որ շինելդ ինձ խիստ սազ էր գալիս, նա էլ էն առավ: Երրորդն էլ քիսեն ուզեց: Չորրորդն էլ ասեց՝ որ բեղամաղ չըլի, որ նա նրան պտի թալանի: Թալանելիս տեսավ՝ որ մեկ ոսկե գնչիլ կար ծոցումը, ու վրիցը մեկ շվի էր կախ տված, նա էլ էս էր ուզում վերցնի. «սիրելի՛ք՝ ասեց թագավորը՝ էս շվին դեռ շառած, թողեք՝ որ ես ձեզ սրա հունարը ցույց տամ»: էս հաղաղին սկսեց, որքան ջանումը զորութուն կար, շվացնել:

Թագավորի մարդիքը՝ որ նրան ման էին դալիս, հենց էս ձենն իմացան թե չէ, իսկույն ական թոթափել տուն ընկան, ու աչքընեքը սառեց՝ որ տեսան՝ թե թագավորը ի՞նչ ընկերների մեջ ա ընկել: Փորձանքիցը որ պրծավ՝ սկսեց թագավորն ասիլ:— Սիրելի՛ք՝ էս մարդիքը երազ են տեսել, ինչ որ սրտներն ուզում ա, անեն: Հմիկ էլ երազ տեսնելու նորաթը իմն ա:— Փոքր աչքը խփեց ու էլ եդ բաց արավ:— Երազում տեսա՛ որ էդ շորսիդ էլ կախ էին տվել,— ասեց ու շորսին էլ հենց էնտեղ կախ տալ տվեց:

Մեծին Պետրոս Ռուսաց կայսերն էլ էս տեսակ մեկ բան պատահեցավ: Նրա մեծամեծքը չէին ուզում, որ նա էնպես նոր նոր բաներ անի, խոսքը մին արին, որ մեկ տեղ կրակ քցեն ու երբ թագավորը դուս գա էնտեղ, տան, սպանեն: Էն իրիկունը՝ որ էս մասլճաթն անում էին, թագավորը մեկ տեղ դռնաղ էր: Նրկու մարդ էկան, խնդրեցին՝ որ թագավորին տեսնին, չէին թողում, բայց էնքան արին՝ որ թագավորը ինքը դուս էկավ, ընկան ոտները ու ամեն բանը պատմեցին: Թագավորը հրամայեց՝ որ նրանց պահեն, ինքն էլ եղ տուն մտավ, մեկի էլա մեկ խոսք շատեց ու սկսեց իր ուրախությունն անիլ:

Ձմեռ ժամանակն էր՝ մեկ աֆիցերի հրամայեց՝ որ իր դասթովը գնա էն ասած տունը, ինչ տեղ մասլճաթ էին անում: Տասը սճաթը որ թամամեց, թագավորն հրամայեց՝ որ մեկ շանա բերեն ու ասեց մյուսներին՝ թե գնում ա, փոքր ման գա: Էն տունը որ հասավ, տեսավ՝ որ ճրագները վառած, բայց դռանը մարդ չկար, հենց կարծեց՝ թե սալդաթները բակն են մտել, էնտեղ էլ մտավ, մարդ չկա: Ի՞նչ անի, եղ դառնա, ի՞նչպես կարելի էր էնպես քաջ մարդը էս բանն անի:

Էլ չի՞ մտիկ արեց, անլախ, անահ ներս մտավ: Նստողների սրտովը հայտնի բան ա, որ հազար բան անց կացավ, բայց թագավորը, որպես թե բանից խաբար չի, էնպես ուրախ ուրախ՝ ձեռները տրորելով՝ ասեց.— Իմ ո՞րդիք, փոքր ուզում էի ման գամ, ցուրտն ինձ զոռ արեց, փանջարի տակովն՝ որ անց կացա, ու էս շրաղդանը տեսա, իմացա՝ որ իմ որդիքը էս տեղ ժողոված քեֆ կըլին անում, ուզեցա՝ որ ես էլ ձեր միջումն ըլիմ, էստուր համար ներս էկա, ներե՞ք: Հետո սրա քեֆը հարցրեց, նրա հետ խոսաց, էնքան խոսքով արեց՝ որ ոտի ձեռն իմացավ: Էս միջոցին նստողների մեկը աչքով արեց՝ որ լավ վախտն ա:— Շահ՛ն որդի, գոռաց կայսրը: Թե ձեր վախտն ա, իմն էլ ա,— ասեց ու թուրը հանեց: Ասողի գլուխը թպրտում էր, որ դուռը բաց արեց, աֆիցերին կանչեց: Էլ ի՞նչ կըլեր նրանց հալը:

Աֆիցերը որ ներս մտավ, է՛նպես մեկ սիլլա դիպավ երեսին, որ աչքերը շախմախին տվին, կայսրը բարկացավ՝ թե իրան վախտին չի՞ էկել: Սճաթը հանեց խեղճը ու կայսերը ցույց տալով՝ ասեց.— Ձերդ Մեծություն, հրամայեցիք, որ 11 սճաթին գամ, տեսե՞ք ուրեմն՝ թե քանի՞ սճաթն ա: Թագավորը տեսավ՝ որ ինքն ա շշկլել, շտապել, իսկույն ճակատը պաշեց ու շարագործներին բռնիլ տվեց:

Մեկ իշխան Ֆրանցուզ գնում էր նեմեցի թագավորի մոտ շատ հարկավոր գործի համար: Չորս մարդ ուներ վրեն, էկավ մեր գեղ: Ո՛չ տեղ կար, ո՛չ տուն: Մեկ բերդ կար էնտեղ: Մեկ գեղըցու հարցրեց՝ թե էնտեղ քնիլ կարելի՞ ա: Գեղըցին ասեց, որ էնտեղ մարդ չի՞ կենում, մեկ ղարավու կա, էն էլ ցերեկն ա գնում էնտեղ, շունքի գիշերը՝ Աստված հեռու տանի՛, սատանեքը մարդի սաղ սաղ ուտում են: «Է՛հ, սատանե՞քը, էդպես հիմար բանը մի՛ ասիլ, ես էդպես դարդակ բանի չե՛մ հավատալ, ու թե կուգես, թո՛ղ իմ մարդիքն էստեղ քո տանը մնան, ինձ մեկ ճրագ տո՛ւր, ես մենակ կքնեմ էնտեղ, տես թե սատանեքանց գլուխն ի՞նչ կբերեմ»:

Ի՞նչ պետք է արած, ասածը չսեց ու ճրագն առավ, գնաց բերդը՝ կրակը շաղ արեց, շիբուխն ու թամբաքուն, երկու բուխիկա գինի էլ դրեց մոտը, ու շորս լցրած փշտով էլ առաջին: Էսպես մեն մենակ նստած՝ շիբուխ էր քաշում, կես գիշերը հենց անց կացավ, մեկ սաստիկ գնգզնոց էկավ ու շատ վախտ չքաշեց, մեկ այլանդակ պատկեր ներս մտավ, երես, գլուխ ծածկած, ու պինդ ոտները փոխելով՝ նրա վրեն էկավ ու ձեռով արեց՝ որ վեր կենա հետը գնա: Քաջ իշխանը երկու փշտով գոտիկը խրեց, մեկը ջեբը դրեց, էն մինն էլ աչու ձեռին, շամադանը ձախու ձեռին բռնած, եղևիցը գնաց: Էկող պատկերը սանդուխտը վեր էկավ, բակն անց կացավ ու մեկ ծառոտ տեղ մտավ: Հենց էս ծառերն էլ անց կացան, բիրադի գեպինը բաց էլավ ու իշխանը ընկավ մեկ խոր գուր:

Իր հիմարությունը նոր միտն ընկավ: Առաջին մեկ մաղարա բաց էլավ, ու տեսավ՝ որ ոչ թե սատանեքանց, այլ տասներկու ավազակի ձեռ ա ընկել, որ մասլճաթ էին անում, թե ի՞նչպես սպանեն իրան: Նրանց խոսակցությունիցն իմացավ, որ սրանք ղալբ փող շինող էին: Իշխանը՝ որ տեսավ՝ թե ինքը ոշխարի պես գիլանոնց ձեռն ա ընկել, էլ շարա չկա, բերանը բաց արեց ու խնդրեց՝ որ իրան էլ հրաման տան, մեկ երկու խոսք էլ ինքն ասի: Համաձայնեցին նրանք, ու ասեց:— Իմ էստեղ գալը դուք էլ կասեք՝ որ շատ հիմարություն էր, ամա որ լավ միտք անեք, կարծեմ որ հավատաք, թե ես պակաս մարդ չեմ, ու իմ ձեռիցս էլ բան կգա: Գուր լավ գիտեք՝ որ անպիտան մարդը սիրտ չի անիլ էսպես տեղը մտնի: Ես ձեզ մեկ խորհուրդ կասեմ ու իմ անունովը օրթում կուտեմ: Մեղք չե՞ք համարիլ էնպես մարդի սպանեք, որ ձեզ երբեք չի ուզեցիլ վատություն անի: Սրանից ղայրու միտք արե՞ք՝ թե որ ինձ սպանեք, դրանից ի՞նչ դուս կգա: Հետո շատ հարկավոր թղթեր ունիմ, որ իմ ձեռովս պտի թագավորին տամ: Չորս մարդ ունիմ գեղումը, ես որ կորչիմ, ախր որ նրանք կասեն՝ թե ո՛ւր

գնացի ու վերջ ամենայնի ինձ ման կգան ու տակուվեր անելով՝ հալբաթ որ ձեր տեղն էլ կիմանան: Էն ժամանակը դուք լավ գիտեք, թե ձեր վերջըն ի՞նչ կլինի: Ինձ թողե՛ք, ես իմ պատվովս օրթում եմ ուտում, թե որ ձեր գլխին մեկ բան գա, Աստուծո առաջին սեւերես մնամ:

Ավազակները՝ որ էս խոսքն իմացան, ասեցին իրանց մտքումը, որ էնպես մարդի խոսքին հավատալու ա: Ավետարանը մեջ բերին, օրթում տալ տվին, որ մարդի բան շատի: Նրան որ բաց թողին, մյուս օրը պատմեց գեղըցուն՝ թե ճշմարիտ նա էլ էնպես հրաշք տեսավ բերդումը, որ մարդ ահու կմեռներ:

Տասներկու տարուց եղբ մեկ օր էս իշխանը իր պալատումը շատ դոնադներ ուներ ու քեֆ էր անում, էկան, ասեցին՝ թե մեկ մարդ երկու ձի ձեռին կարմնջի վրա կանգնած՝ ուզում ա, նրան տեսնի, ու նեքսե չի՞ գալիս: Բոլոր դոնադները անկաջները խլշացրին, որ իմանան՝ թե էս ի՞նչ բան ա: Հենց իշխանը իր բարեկամները եղևին մոտացավ, էն մարդը ձեն տվեց՝ որ նրանց հեռացնի, շունքի իրան հետ թաքուն խոսք ուներ: Հենց նրանք հեռացան, նա սկսեց ասիլ՝ թե էն մարդիքը, որ տասներկու տարուց առաջ մաղարումը քեզ ռաստ էկան, ու դու էլ խորհուրդ ասեցիր, նրանք են ինձ ղրկել քեզ մոտ՝ որ շնորհակալություն անեմ քեզանից, որ դու էնպես պատվելի մարդ էիր, որ տված խոսքդ պինդ պահեցիր: Նրանք էնքան փող են դատել, որ հմիկ կարող են ապրիլ ու էս երկրիցն էլ դուս են էկել: Էս ձիանքը նրանք են ուղարկել քեզ փեշքաշ:

Էս ասեց թե չէ էն ձիանքն էնտեղ թողաց, իրանը մեկ ծառից էր կապել, կայծակի պես նի էլավ ու ական թոթափել աներևութացավ: Հետո սկսեց իշխանը բոլոր անց կացած բանը մի առ մի իր բարեկամներին պատմիլ: Ով լսում էր, դող էր ընկնում ջանը, թե ինչ սրտի տեր ա էլել նա: Սրանից հետո տեսան՝ որ հիրավի բերդումն էլ սատանա չի՞ ման գալիս: Շատ բանին էլ էսպես մեկ պատճառ ունի, բայց չգիտեցող մարդը՝ սատանին ա մեղ դնում:

70

Մեծն Լուդովիկոս, Ֆրանցուզի թագավորը՝ իր պալատումը ման էր գալիս, առավոտ էր ու դեռ պալատականքը չէին էկել ու իր ծառայքն էլ դես ու դեն էին գնում, որ իրանց ծառայությունը կատարեն: Էս միջոցումը տեսավ՝ որ <մեկ> մշակ մարդ մի սանդուխտ վեր ելած, ուզում էր՝ որ մեկ մեծ ջահ վեր բերի, բայց քիչ էր մնացել՝ որ շլինքը հետը կոտրի, էնքան բարձր էր ու մեծ:

— Չե՞ք տեսնում, որ ձեր սանդուխտը կարճ ա ու տեղ չի՞ հասնիլ,— ասեց թագավորը.— լավ վախտի վրա հասա՞ որ բռնեմ ու քեզ օգնություն անեմ: Թե չէ քոնը քեզ կհասնեն:

— Շատ շնորհակալ եմ,— ասեց մշակը՝ որ թագավորին չէր ճանաչում,— խնդրում եմ՝ որ ինձ ներես, որ քեզ աշխատություն տվի: Ինձ շատ մեծ լավություն կանեք, թե քոմակ անեք: Ընկերներս բոլոր ինձ թողել են, է՛ն պատճառով, որ էս օր մեկ էլ չի պետք է գա:

Էն ահագին ոսկե ջահը վեր բերեց, ուսուլով վեր էկավ, ձեռն էլ մի քիչ թագավորի ուսին դրեց, որ տակին նարդիվանը բռնել էր, մեկ խոր էլ գլուխ տվեց, շնորհակալություն արեց ու դուս քաշվեց:

Սաղ գիշերը թագավորի պալատումը հենց է՛ն էին խոսում, թե ի՞նչպես սիրտ էր արել գողը ու աշխարքի աչքի առաջին էնպես թանկագին, ծանր ջահը գողացել:

Քաղաքապետին հո՛ վաղուց իմաց էին արել: Թագավորը սկսեց բարձր ծիծաղալ զալումը ու դայիմ ձենով ասեց.— Սա կերթամ, քաղաքապետին կինդրեմ՝ որ էս բանը տակով անի, որ մարդ չիմանա: Չունքի գողը պատժելիս, ընկերին էլ պետք է պատժած, ու ե՛ս էն գողի սանդուխտը բռնեցի:

Կարդացողը կիմանա՝ թե լսողների զարմանքն ու ծիծաղը ի՞նչպես իրար կխառնվեն:

71

Մեծն Տիգրան, անվանի թագավորն Հայոց մեկ օր Ֆորս անելիս, մեկ քարի վրա մեկ սեղաբալու տեսավ ու հենց իմացավ՝ թե արծիվ ա. նետը լարեց, դարալթուն վեր ընկավ. ձին շափ քցեց՝ որ Ֆորսը բռնի, բայց ա՛խ՝ Ֆորսի տեղ՝ մեկ ութ տարեկան երեխա արնումը շաղաղվել ու ողորմելի մայրը, որ մոտին քնած էր էլել, վրեն ընկել, իրան կտրատում էր: Մեծահոգի թագավորի գլխին կրակ վառվեցավ. իսկույն ձիուցը վեր էկավ. էն կնկա ոտներն ընկավ, ու հրամայեց՝ որ մեկ կշիռ բերեն: Մեկ թայումը իր թուրն ու երեխեն դրեց, մյուս թայումը՝ էն քաշովը ոսկի լըցնել տվեց ու ասեց.— Քո՛ւյր իմ, էս թուրն ու քո որդին, էս նրա շափովը ոսկին, էրեխիդ ես սպանեցի անգիտությունով: Կուզես, թուրն ա՛ռ, շլինքս տո՛ւր, կուզես ոսկին վերցրո՛ւ, որ քո գլուխն էլա պահես, ես լավ գիտեմ, որ դու քո ազիզ զավակը աշխարքի հետ շես փոխիլ. ամա ի՞նչ անեմ, շար սհաթն ռաստ բերեց էս բանը, բայց էլի կամքը քոնն ա, ինչպես ուզես, էնպես արա՛:

Ի՞նչ պետք է աներ ողորմելի մերը. ինքն էլ տեսավ՝ որ թագավորը կամոք չի՛ արել, ընկավ ոտները լալով ու ասեց.— Իմ աստղս խավարեց՝ թագավոր, բայց ի՞նչ անեմ, քո ոտի հողն եմ, էդ մեծասարտությունը՝ որ դու արիր, ի՞նչպես կթողա, որ ես իմ միայն որդու արինը քո գլխիդ ղուրբան շանեմ:

էս օրից սկսած՝ էն կնիկը էլ թագավորի դռնիցը չի՛ հեռացավ:

ՈՐԳԻՆԱԿԱՆ ՍԵՐ ՈՒ ՄԵՄԱՍՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մեկ ջահել տղա, անունը Ռոբերդ՝ մեկ ծովի զրազի սպասում էր, որ էկող, իր նավումը նստող ըլի, որ տանի, ման ածի: Մեկ անծանոթ մարդ էկավ, նստեց ու էլ եդ սկսեց դուս գնալ, շունքի կարծում էր՝ թե նավի տերն էնտեղ չի՛: Դուս գնալիս ասեց՝ որ շունքի նավիին էնտեղ չի, նա գնում ա, որ ուրիշ նավ բռնի:— Ողորմած տե՛ր,— ասեց Ռոբերդը,— էս ի՛մ նավն ա, թե կուզեք, տանիմ, ձեզ ման ածեմ:

— Ո՛չ, պարոն,— պատասխանեց անծանոթը,— հեռանալ չե՛մ կարող, մեկ սճաթ ա մնացել օրիցը, ես կուզեի մի քիչ ծովի երեսին ման գամ, որ իրիկվան հովն ու գեղեցկությունը վայելեմ: Բայց զարմանքն ինձ կալի ա, քո ո՛չ ձեռն ա նավչու ձեռն նման, ո՛չ դեմքդ, ո՛չ խոսակցությունդ, էս ի՞նչպես բան ա:— Հիրավի եք ասում, ես նավի չեմ, բայց ուզում եմ, որ կիրակի ու տոն օրերը փոքր փող դատեմ,— ասեց տղեն:— Վա՛յ, վա՛յ... էդ սիրուն պատկերը, էդ քաղցր լեզուն, էդ ջահել հասակն ունենաս, ու էդ էլ աչքածակ, ագահ ըլիս, ափսոս չի՛ քո անմեղ հոգուն, քո ջիվան արեւիին: Ով կիրակի օրը կանհանգստանա, դու քեզ փողի համար տանջո՞ւմ ես:

— Ա՛խ՝ ողորմած տե՛ր՝ թե իմանաք, ինչն ա ստիպում ինձ՝ որ ես էս բանը բռնում եմ, չե՛ք ուզիլ, որ էդպես խոսքերով դճա ավելի ցավացնեք ինձ ու չե՛ք կարծիլ, թե իմ բնությունը էդպես վատ ա,— պատասխանեց Ռոբերդը:— Կարելի ա՝ թե ասածս անիրավություն ա,— ասեց անծանոթը,— դուք մեկ բան էլա չե՛ք ասել ինձ, գնա՛նք, ման գանք, դու էլ քո պատուք մեկ բան էլա չե՛ք ասել: Անծանոթը նստեց, նավն ընկավ ծովի երեսը:— Էլ ի՞նչ մտությունն արա՛: Անծանոթը նստեց, նավն ընկավ ծովի երեսը:— Էլ ի՞նչ ես մտիկ անում, ասա՛, տեսնիմ, ի՞նչ ա քո ցավը: Ասածներդ ինձ զարմացնում են ու սիրտս քեզ համար շատ ա նեղանում:

— Ես հենց մեկ ցավ ունիմ, ա՛խ՝ մեկ, մեկ հե՛ր, էն էլ բանդում, ղնջում բռնված: Ո՛չ ինքը ունի կարողություն, ո՛չ մենք մեկ ճար, որ նրան ազատենք: Նա էս քաղաքումը դալալ էր: Իր աշխատությունովը փող փող էր ձեռ բերել ու կամենում էր գնա Զմիռնա: Ավազակները նավը ձեռ էին քցել և հորս էլ հետը տարել Եգիպտոս, ուր որ հերս էս բուպին էլ

բռնված ա: Երկու հազար ուրբի ա նրա արնի գինը. ո՛չ նա է կարող իր գլուխը թափի, մեր ձեռին հո ո՛չինչ չկա: Էս պատճառով մերս, քուրերս գիշեր ցերեկ աշխատում ենք, ես էլ սաղ շաբաթը իմ ուսթի մոտ եմ ջանիս ջաֆա տալիս, կիրակի ու տոն օրեր էլ՝ ինչպես որ տեսնում ես, էս բանին եմ հետևում, որ մեկ բան շահվիմ: Բացի գլխավոր հարկավոր բանիցը՝ ո՛չինչ չենք գործ ածում: Մեր բնակությունը մեկ փոքր տուն ա: Սկիզբը ուզեցա՝ որ գնամ, հորս տեղը ես մնամ, ու նրան ազատեմ, էն ա հազարվել էի, որ էս անեմ, չեմ գիտում ի՞նչ տեղից՝ մերս իմացել էր ու բոլոր նավավարներին զգուշացրեց՝ որ ինձ հետընեը չվերցնեն: Էս հալին մնացել ենք գունն երեսներիս հետ արած:

— Բազի վախտ հե՛լ խաբար ստանո՞ւմ եք ձեր հորիցը: Գիտե՞ք՝ ում մոտին ա ձեր հերը ու ի՞նչպես ա նրա տերը հետը կառավարվում:

— Նրա տերը թագավորի բազի վերակացուն ա, նրա հետ սիրով են յոլա գնում, ու նրան շատ զոռ չեն անում: Բայց ի՞նչ օգուտ, մենք մոտին չենք, որ նրան մխիթարենք, նրա քոմակ անենք. նա մեղանից հետու, ու նրա ողորմելի որդիքն ու կինը նրա կարոտովը մաշվում, էրվում ենք:— Ի՞նչ անունով ա հերդ էնտեղ կենում:— Անունը չի՛ փոխել, էլի Ռոբերդ ա.— Ռոբերդ. հ՛մ... բազի վերակացվի մոտ:

— Էդպես ա՝ ողորմած տե՛ր:— Քո անբախտությունը սիրտս էրում ա՛ ա՛լ խեղճ տղա, բայց էդ սիրտը՝ որ դու ունիս, Աստված քեզ ձեռաց չի՛ թողալ. ես էլ էն կխնդրեմ Ասանից: Թո՞ղ հմիկ մի քիչ հանգստանամ, քանի օրը մթնել չի՛:

Հենց մութը կոխեց թե չէ, ասեց՝ որ եդ դառնա. դուս գնալիս՝ մեկ քիսա դրեց Ռոբերդի ձեռն ու ինքը էլ շմնաց՝ որ նա շնորհակալություն անի, ական թոթափել հեռացավ: Քիտումը 40 ավելի ոսկի կար: Տղեն մնացել էր աչքը սառած, ու չէ՛ր գիտում՝ թե ի՞նչ մեծահոգի մարդ էր, որ էս լավությունն արեց: Շատ էլ աշխատեց՝ որ նրա եղևիցը հասնի ու նրան շնորհակալություն անի, բայց ընդվայր:

Օխտը շաբաթից հետո՝ էլի սրանք մեկ իրիկուն նստած տանը, հաց էին ուտում, որ բիրադի դուռը բաց էլավ, և Ռոբերդի հերը՝ ոտ ու գլուխը նոր՝ տուն մտավ: Ի՞նչ աչք, ի՞նչ սիրտ կըլեր, որ էսպես բանը տեսներ, իմանար ու չի՛ զարմանար: Արտասունք ու ծիծաղ իրար խառնվեցին, հեր ու որդի ուրախությունիցն շէին իմանում, ի՞նչ անեն: Իրար փաթաթված՝ մնացել էին կանգնած: Բարեսիրտ հերը վերջ ամենայնի սկսեց շնորհակալություն անել իր կնկանիցը, որ էնքան փող ուղարկել, իրան թափել, իր ճամփի, նավի, շորի, ուտելու խարջը քաշել էին: Չէ՛ր իմանում՝ թե նրանց նախանձն ու սերը ի՞նչպես գովի:

Մեկ նոր զարմանք էս տանըցոնցը բռնեց. մեկը մեկի երեսին մնայել էր պելացած: Վերջ ամենայնի մերն սկսեց բերանը բանալ. նա կարծում էր, թե բոլոր որդին կըլի արած: Հորը պատմեց, թե նա ի՞նչպես էր վաճվել ու հենց իրան դերի արին թե չէ, ի՞նչպես էր կամենում գնա, հոր տեղը բռնի ու ինքը նրա ճամփեն փակեց: Երկու հազար ութըլի էր հարկավոր, որ նրան թափեին: «Մենք փոքր բան ձեռք էինք քցել, շարունակեց մերը, ու շատ փայլ որդու ձեռաց աշխատությունն էր: Նա բարեկամներ էր ճարել, ասեց, որ նրան օգնել էին»:

Հերը մինչև էս խոսքը մնացել լուռ, ուշք ու միտքը հավաքած, գլուխը կախ արած, երեսը մթնած, ապա շուռ էկավ, աչքը քցեց որդու երեսն ու ասեց:— Տարաբախտ որդի, էդ ի՞նչ ա քո արածը: Ի՞նչպես պետք է իմ ազատությունը քեզ պարտական ըլիմ առանց փոշմանություն: Ի՞նչպես մորիցդ կծածկելի եդ բանը, թե վատ կերպով չըլիս դատած էն փողը: Քո հասակին, ա՛յ տարաբախտի, գերու զավակ՝ ի՞նչ կերպով պետք է էնքան բանը ձեռ բերեիր: Սիրտս պատռում ա, որ մտածում եմ, թե քո որդիական սերը՝ քեզ էդ ճամփեն սովորցրել ա: Թո՛ղ գերի մնայի, ձեզ շտեսնեի, ու իմ արինը հարամ փողով շահնվեր: Իմ սիրտս հանդարտացրո՛ւ, ճշմարիտն ասա՛, թե բոլորս էլ պետք է մեռնինք, թե դու վատ ճամփով ըլիս էն փողը դատած:

— Միամիտ կացեք, հայր՝ ձեր որդին էդքան անարժան չի՛, որ էդ կեխտը վրեն կպցնի. ու հույս ունի, որ ձեզ ապացուցանի, թե ի՞նչքան բախտավոր է ինքը, որ ձեզ պես հեր ունի: էդ ես չեմ, որ քեզ ազատել եմ, մեր բարերարը գիտեմ՝ թե ո՞վ է: Միտքդ գալի՞ս ա՛ մա՛յր իմ՝ էն անծանոթ մարդը, որ ինձ իր քիսեն բաշխել էր: Որ ինձ էնքան հարցմունք արեց մեր մասին: Կյանքս վեր կղնեմ ու նրան ման կգամ, կգտնիմ, ու Աստուծով նա էլ կգա, որ իր արած լավության պտուղը տեսնի ու ուրախանա: Հետո պատմեց հորը՝ ինչ որ ծովի վրա անց էր կացել:

Ռոբերդի հերը էլի իր հին բարեկամներին տեսավ, բոլորն էլ ուրախ էին, նա չէ՛ր կարծում, թե իրան էնքան սիրում են: Երկու տարի չբաշեց, էլի շենացավ. որդիքը տեղ ճարեցին, բոլորն էլ բախտավոր էին ամեն բանով, ամա նրանց հենց է՛ն էր սպանում, որ իրանց բարերարին, ազատողին էնքան վախտ չկարացին գտնել, որ իրանց շնորհակալությունն ու բախտավորությունը ցույց տան: Վերջապես մեկ օր ծովի զրազին մենակ ման գալիս Ռոբերդի աչքը նրան առավ:

«Ա՛խ՝ ամենակարո՞ղ Աստված»,— հենց է՛ս նրա բերնիցը դուս էկավ ու ընկավ նրա ոտի տակը ու մնաց անշունչ: Օտարականը վազեց, որ նրան ըմպակ անի ու պատճառն իմանա, թե ի՞նչ պատահեցավ նրան: Վերջը որ

Ռոբերդ աչքը բաց արեց, ձեն տվեց լալով: «Ի՞նչպես, տե՛ր իմ, ա՛խ ի՞նչպես չեք ինձ ճանաչում, ձեր կենդանացրածին, ձեր գերուն: Մոռացե՛լ եք մկամ Ռոբերդի անունն ու նրա ընտանիքը, որ գերեզմանիցը հանեցիք, նոր հոգի տվիք, ու նրանց տարաբախտ հերը՝ էլ եդ իրան բաշխեցիք: Մեր փրկի՛չ, մեր Աստված, ինչպե՛ս եք ուզում մեզ քարովը տալ, ու մեկ լսիլ փրկի՛չ, մեր դարդակ շնորհակալությունը, որ գիշեր ցերեկ մեր բերնիցը դուս էլ ո՛չ մեր դարդակ շնորհակալությունը, որ գիշեր ցերեկ մեր բերնիցը դուս ա գալիս: Մեր արտասուներն ու օրհնությունը երկինքը հասավ, բայց մեր աչքը, մեր սիրտը մաշվեց մինչև էս օր, որ ձեզ չկարացինք տեսնիլ»:— Սխալվում եք՝ ա՛չքի լույս,— պատասխանեց անծանոթը,— էս ձեզ առաջին տեսնիլս ա, ձեզ չեմ ճանաչում, դուք էլ ինձ չե՛ք կարող ճանաչիլ, չունքի մեկ քանի օր ա, որ ես էս քաղաքն եմ էկել:— Շատ կարելի է,— ասեց Ռոբերդ,— բայց միտք արեք, որ էս քսան ու վեց ամիս ա, որ դուք էստեղ էիք: Մտածեցե՛ք էն սեյր դուս գնալը ծովի վրա, էն ցավակցությունը՝ որ դուք իմ տարաբախտության համար ինձ ցույց տվիք, էն հարցմունքը, որ դուք արիք մեր դրություն վրա ու մեր հալն իմացաք, որ մեր բարերարը դառնաք: Իմ հոր ազատող՝ ի՞նչպես եք մոռանում, որ դուք մեր մեկ սաղ օջաղի ճրագ եք դառել, մեկ սաղ տուն ազատել, որ ո՛չինչ չի՛ ուզում, եթե ոչ ձեր ներկայությունը, ձեր տեսությունը: Նրանց աղաչանքը, նրանց խընդիրքը ոտի տակ մի՛ տաք, ու էկե՛ք՝ որ ձեր աչքովը տեսնեք էն բախտը, էն փառքը, որ դուք եք մեզ տվել, էկե՛ք՝ երեսս ձեր ոտի տակը, կամ սպանեցե՛ք ինձ էստեղ:

— Ես քեզ էն ա ասեցի՛ սիրելի՛ որ դուք սխալվում եք, ինձ չե՛ք ճանաչում:— Ձե՞զ չեմ ճանաչում,— պատասխանեց Ռոբերդ,— ձե՞զ — կո՞ւյր եմ մկամ. ձեր պատկերը էնպես ա սրտումս տպավորվել, որ ձեզ չճանաչեմ: Աչքս գերեզմանումը որ հող դառած ըլի, էլի հոգիս ձեզ պետք է պաշտի, մեր տե՛ր, մեր պահապան: Աստուծո սերը, խնդրում եմ, որ գաս, յա ինձ սպանես:— էս խոսքումը ձեռիցը բռնեց ու զոռով ուզում էր, որ նրան ձգի, հետը տանի: Աշխարքը գլխըներին հավաքվել էր: Վերջապես անծանոթը սկսեց թունդ ձենով նրան ասիլ:— Պարոն՝ տեսնում եմ, որ իմ գլխիս ուզում ես թամաշա սարքել: Ի՞նչ նմանություն է քեզ էդպես խաբել: Խելքդ ուզում ես թամաշա սարքել, որ հանգստանաս, չունքի շատ բեզարած հավաքի՛ր ու գնա՛ ձեր տունը, որ հանգստանաս, չունքի շատ բեզարած ես երևում:— Ա՛խ՝ տեր Աստված՝ էսպես էլ անսրտություն կըլի՞, ձեն տվեց ջահել տղեն:— մե՛ր օջաղի բարերար՝ ընչի՞ համար ես էսպես մեղ սպանում, ընչի՞ համար չես ուզում մեկ սաղ տուն բախտավորես, որ ձե՞զ են պարտական, ձեզ են սրտով ուզում: Նհա՛խ տեղն եմ միթե ոտիդ տակն ընկել: Ի՞նչ անեմ, որ քո սիրտը ուսմ ընկնի, որ գաս մեզ տեսնիս: Մենք էլ մեր պարտականությունը վճարենք: էսքան ժամանակ է, որ մենք քեզ

ապաստում ենք: Այ բազմութունն, որ կանգնած մտիկ եք անում, թե ի՞նչ ա իմ հալը, տեսնում եք, թե ի՞նչպես եմ գծվել, թող ձեր սիրտն էլ ա ցավի, բարեխոս էլեք, որ սա ինձ մեկ ճար անի, ու էսպես շմնամ կրակում, ի՞նչպես տուն գնամ, ի՞նչպես իմ հոր երեսը տեսնիմ: Մեկ ճար արե՛ք ինձ Աստուծո խաթեր:

Էս խոսքերումը անծանոթը էնպես էր երևում, որ իրան զու էր անում, բայց ընչանք մյուսները մեկ բան ֆիքր կանեին, նա իր զորությունը ժողովեց ու սիրտը պնդացրեց, որ էս հիանալի վայելչությունը շտեսնի, որ նրա առաջին կար, նետի պես թռավ խալխի միջիցը ու մեկ լուպեի միջումը աներևութացավ:

Կարելի էր, որ էս մեծահոգի մարդը շիմացվեր, թե ո՛վ էր, եթե նրա գործակատար մարդիքը՝ նրա մեռնելուցը եզը, նրա թղթերումը մեկ նուխա չգտնեին: Էս թղթումը յոթը հազար հինգ հարյուր ութը էր նշանակած մեկ զադիի անունով: Իմանալու խաթեր հարցրին՝ թե էն ի՞նչ թուղթ պտըլեր, շունքի կոլոլած էր, որ էրեն: Բանկիրը պատասխանեց, որ էս փոքր պարոն բարոն Մանտեսի հրամանովն էր Աֆրիկա ուղարկած, որ մեկ գեղի, անունը Ռոբերդ ազատվի: Հայտնի է, որ անվանի գիտունն Մոստեսի շատ ման գալ էր սիրում, ու հաճախ իր քվոր մոտն էր գնում, որ Մարտեկ քաղաքումը մարդի էր տված:

ՄԵԿ ԵՐԿՈՒ ԽՈՍԷ ԷԼ ՀԱՅՈՑ ՎՐԱ

Ժամանակի անգութ ձեռը ուր որ հասնի,
Երկիր, աշխար, փառք, մեծություն տակվեր կանի:
Բայց մեկ ազգ ինքն պետք է իր վերջն լավ մտածի,
Ու իր նախնայաց անունն ու գործքն անմահ պահի:

Հային էլ որ էս օր ասում ես, թե իր ազգը մեծ ա էլել ժամանակավ, երազ է համարում, չի՞ հավատում: Պատճառը որ հայտնի է, ընչի՞ պետք է զարմացած: Հայն վեց հարյուր տարուց ավելի ա, որ աչքը բաց ա արել զարիբ աշխարքում, օտար ազգի ձեռի տակի, ի՞նչպես նրան հավատացնես, թե իր նախնիքը ո՛վ էին: Բայց ընչի՞ համար ենք հավատում, թե Ասորիք, Բաբելոնացիք, Մակեդոնացիք, Հռոմայացիք կային, հո նրանք էլ են ջրնշվել, աշխարքի երեսիցը վաղուց վերացել: Պատճառն էն ա, որ էս ազգերի պատմությունը կարդում ենք, մերը աչքից քցել, շենք էլ գիտում, թե ընչի՞ համար է մեր անունը Հայ, ի՞նչ լեզու ա, որ մեր բերնումն ա, ո՞վ մեզ մեր հավատը տվեց:

Թե սուրբ գրի ասությունը հետևինք, թե բնական կանոնին, երկուսն

էլ մեզ ապացուցանում են, որ Հայաստան հին աշխարհների մեկն ա, շունքի տեղի բարձրությունն ու վայրահակությունը ցույց են տալիս, որ մեր աշխարքը շատ կանուխ ցամաքեց ու մարդիք սկսեցին միջումը կենալ: Նմանապես էս օր էլ տեսնում ենք, որ մեր աշխարքը ավելի լեռնային է, քանց դաշտային: Ո՞վ չի գիտի, որ սարի մարդը քաջ կըլի, սրտոտ, արի, պատեղազմասեր: Բոլոր էս բնությունը մեր ազգի միջումը կային: Թո՛ղ հիմար, տգետ մարդը տարակուսի, շհավատա, թե հայք հին ժամանակը անօրինակ քաղություն, վեհանձնություն, սրտապնդություն ունեին: Թուրը որ վերքցած թողաս, հայտնի բան ա, որ կժանգտի. մեկ բազ որ չպահպանես, հայտնի բան ա, որ շու կդառնա, ծառերը կչորանան: Միթե մարդի սիրտն էլ էսպես չի՞: Քանի մարդ անտեր մնա, միտքը խավար, աչքը խուփ, ո՛չ օրինակ տեսնի, ո՛չ իր ազգի պատմությունը կարդա կամ լսի, էնքան կրդանա, սիրտը կհոսվանա, ամեն բանից կհեռանա:

Ուրիշ ազգեր՝ իրանց միջումը մեկ երևելի մարդ որ դուս ա գալիս, կամ քաջ ա ըլում, կամ խելոք, կամ գիտուն, կամ ազգի համար մեկ պիտանի բան ա եղ քցում, կենդանի ժամանակը նրան պատվում, պաշտում, մեռնելուց եղը՝ նրան գովում, պատմությունը գրում, վրեն արձան են կանգնացնում, որ ջահել մարդիք, երիտասարդք տեսնելիս, իրանք էլ ցանկան նրա օրինակին հետևիլ. իրանք էլ էնպես անուն թողան աշխարքի վրա: Բայց ա՛խ՝ ո՛ւր մեր ազգի միջի էլած երևելի անձանց արձանը, կամ պատմությունը, կամ զովասանությունը, թե կային էլ, որը ոտի տակով էլավ, ջնջվեցավ, որն էլ էնպես ա գրած կամ շինած, որ միջումը էն կրակը չի՞ կա, որ կարդալիս մարդի սիրտ վառվի:

Թե Հայկա, Արամա, Զարմայրի, Պարույրի, Վահեի, Վաղարշակա, Տիգրանա, Տրդատա, Վառաշապիտ, Վարդանա, Վահանա անվանքը ազգին շեն հայտնի, թե մեր հին քաղաքների փոշին ու մոխիրն են երկրի երեսին այժմ էնպես ցրված, թո՛ղ մեկ մտածենք, թե ի՞նչն է պատճառ, որ Նոյան ժամանակիցն սկսած մինչև էս օր հարյուրավոր ազգեր ջնջվել, գնացել են, բայց մեր ազգը է՛ս օր էլ կա, էս օր էլ իր լեզուն ու հավատն ունի: Ո՛ւր են ասորիք, բաբելոնացիք, հին պարսիկք, պարթևք, փյունիկեցիք, լիդացիք, փյուզեցիք, եգիպտացիք, մակեդոնացիք, հռոմայացիք, արաբացիք և այլք անթիվը: Չէ՛ սրանք էլ մեր ազգի պես հին, մեր ազգիցը դհա ավելի զորեղ ու մեծ էին իրանց ժամանակին: Ինչ ազգ որ վեր կացավ, թե երկիր առնի, ճանապարհը մեր խեղճ աշխարհ էր. առաջ մեզ էին ոտի պակ տալիս, հետո գնում ուրիշ ազգերի վրա: Սաղ ելրոպա չկարաց միմիայն հոնաց առաջին, գազան Ասիլայի թրին դիմանալ, Չինգիզխանն ու Լանգ Թամուրը հո՛ շատ ազգի հոտը կտրեցին, Արաբացիք կայծակի պես

շատ աշխարհի գլուխ ջախըփուրթ արին, թե Հայք քաջ չէին, ի՞նչպես դիմացան, ի՞նչպես մինչև էս օր իրանց գլուխը պահեցին:

Ինչ լուսավոր ազգ էլ էս օր որ կա, թե եվրոպա, թե ասիա, պատմութունից հայտնի ա, որ շատը քրիստոսիցը եղը հազար տարի էլ անց էր կացել, որ քիչ քիչ սկսեցին իրանց սոպոտութունը, ավազակութունը, վայրենութունը թողալ ու քաղաքներ շինիլ, օրենք հաստատիլ, իրար հետ կենալ, արհեստի հետևիլ, վար ու ցանք անիլ: Եվրոպա՝ հազար երեք հարյուր տարի անց էր կացել, դեռ էլի ավազակի, գողի պես էին կենում նրա բնակիչքը: Բայց բոլոր պատմության միջին մեկ տեղ չե՞ս գտնիլ, որ ասի՝ թե հայք ե՞րբ իրանց ավազակութունը, սոպոտութունը թողին: Քսենոֆոնը հույն զորապետն ու պատմագիրը վեց հարյուր տարի քրիստոսից առաջ Հայաստան որ մտավ, զարմանում ա, թե էն ժամանակն էլ հայք ի՞նչպես աշխատավոր, դինչ, խաղաղ սեր էին: Էս բավական պատճառ չի՞, որ իմանանք, թե մեր ազգը ի՞նչքան շուտով սկսեց լուսավորվել, ի՞նչ աղքատ վական հոգի ունեւր, որ էնպես կանուխ իր վայրենի կյանքը թողեց ու աշխարհաշինության ձեռն տվեց: Ո՞ր ազգը քրիստոսի սուրբ հավատը է՞նպես շուտով, է՞նպես ջերմեռանդությամբ ընդունեց, ինչպես մեր ազգը: Ուրիշ տեղ արին թափեցին, հազարները սուրբ քաջվեցին կամ թրի գոռով խախին ճամփա բերին, բայց մեր ազգը՝ հենց ճանաչեց քրիստոնեական հավատի լիսը, ճշմարտութունը, սիրտն էլ, հոգին էլ նրան տվեց:

Էս օր էլ շատ գոհեցիկ հայ էնպես ա կարծում, որ հայոց լեզվի նման ճոխը չկա: Հիրավի, որ մարդ ուրիշ ազգերի լեզուն էլ քննի ու ճշմարիտը կամենա խոսիլ առանց երեսպաշտության, պետք է հիանա, թե էն ի՞նչ ժամանակ ա էլել, որ հայք էն ժայրագույն լուսավորութունը ստացան, որ իրանց լեզուն էնպես ճոխացավ, շունքի մեկ ազգ ընչանք երկար ժամանակ կրթվի ո՞չ, ուսման չհետևի, անկարելի ա, թե նրա միտքը էնպես բացվի ու նրա գյուրա բառեր հնարի: Անկարելի ա, թե մեր երանելի թարգմանչաց ժամանակին՝ Հայք էն լեզուն էին ըլում խոսալիս, որ նրանք գրեցին: Ասենք՝ թե խոսալին էլ. ե՞րբ կարող էր տգետ մարդը էն մտքերը, էն բառերը գիտենալ, որ նրանք գործ են ածել: Կամ թե չէ ի՞նչպես չէր լեզուն խառնվել, շունքի էնքան պարսից, հռովմայեցվոց ու ուրիշ ազգերի հետ խառնվել էր մեր ազգը էն ժամանակը, ինչպես հիմիկ, որ լեզվի շատ փայլը թուրքի ու պարսից բառ է ու բոլոր մեր նոր լեզվի ոճը էս լեզվներին ա նմանել: Էս էլ քիչ պատճառ չի, որ ամեն մարդ իր բնական խելքովը հավատա, թե Հայոց ազգը վաղուց-վաղուց սկսեց ծաղկիլ, լուսավորվիլ, բայց ա՛խ՝ բարբարոս ազգաց ոտքը ջրհեղեղի պես բոլորը սրբեցին, ոչնչացրին:

Բայց ո՞վ չի զարմանալ, որ մեկ ազգ, եթե էսքան գովելի բնություն ունեւր, էսքան քաջություն, ընչի՞ էսպես տկարացավ, ու իր բոլոր գեղեցիկ հատկութունքը քիչ քիչ վերջացան: Շատ ցավ է ըլում մարդի, որ բազի անփորձ, կարճամիտ մարդ՝ Հայի վրա խոսալիս՝ միշտ հենց է՛ս ա պատճառ բերում, թե հայք անմիաբան էին, գոռոգ էին, իրար շեն սիրում և այլն: Էսպես խոսողը՝ երևի իր տան պոճախներինցն ավելի, մեկ բան էլ ա աշխարհաց էնպես պարզ չգիտի: Դիցուք հայք անմիաբան էին. մյուս ազգերին ի՞նչ պատահեցավ, որ՝ ինչպես ասեցի, էնպես են վերջացել, որ նրանց իզն ու թողը չկա:

Էն ջրհեղեղը՝ որ մեր աշխարհը մտավ, այսինքն էն գազան ազգերը, որ մեր աշխարհովը անց կացան, սար ըլեր, նրանց ոտի տակին կհավասարվեր, ծով ըլեր, կցամաքեր, բայց մեր ազգը՝ սարի տեղակ իր դռը, ծովի տեղակ՝ իր արինը դեմ անելով, է՛ն հոգին ունեւր, որ էնպես զորեղ ազգերը կորան, փչացան, նա էլի իր գլուխը նրանց փոշուցը հանեց, էլի սկսեց զորանալ, բազմանալ, ու դորդ ա, թե իր աշխարհը չկարաց ձեռնի պահիլ, իր լեզուն, իր ճավատը պահեց, որ ո՛չինչ ազգ չէր կարող անել:

Հինգ գլխավոր պատճառ մեր ազգին էս տեղը հասցրին: Մեկ որ անդադար զանազան ազգեր իրար վրա կոխվ էին գնում ու մեր աշխարհովն անց կենում, Երկրորդ՝ մեր ազգը աշխատասեր ըլելով, ամենն էլ ուզում էին, որ իրանց ձեռի տակը քցեն, իրանք շահվին: Երրորդ՝ մեր ազգը քրիստոնյա էր, մյուսները կամ կռապաշտ, կամ մահամեղական, որ Քրիստոսի հավատը ուզում էին ջնջեն: Չորրորդ՝ որ ազգը էսպես ժամանակին էլ չկարաց ուսումն առնիլ, իր լեզվի պատմութունը կարդալ, մնաց տղետ: Հինգերորդ՝ որ գրած գրքերը՝ ասենք թե կարդացող էլ ըլում էր, ո՛չ միտքն էին հասկանում, ո՛չ զորութունը: Էսպես քիչ քիչ ամեն բանը մոռացան: Էս օր էլ ազգը՝ ինչ խաղ որ ասում են, ինչ առակ իրանց միջումն գործ են ածում, բոլոր թուրքերեն ա: Ի՞նչպես իմանա ողորմելի գեղըցին կամ քաղաքացին էլ, թե ի՞նչ մարդիք են էլել իրանց միջումը, որ սիրտը վառվի, երբ որ մեկ խաղ, մեկ երգ իր մեկ թագավորի վրա էլ ա, շունի, թե կա էլ, իր խելքի, իր սրտի գյուրա չի, շունքի բառը չի՛ մանում:

Թո՛ղ ամեն մարդ իր երեխութունը միտքը բերի, թե ի՞նչպես ա մարդ վառվում, երբ աշըղները Քյոն-Օղլուն, Քյարամին և այլն էնպես գովում են: Ի՞նչպես ա մեր սիրտը պանկանում, որ երևելի մարդ դառնանք, ինչ ժամանակ մեկ գրագետ մարդ պատմում ա, թե հունաց, հռովմայեցոց, ռուսաց, գերմանացոց, ֆրանցուզի, ինգլիզի միջումը՝ ինչպես երևելի մարդիք են էլել ու էս օր էլ կան: Թո՛ղ մեկ քանի բան էլ մեր ազգիցը պատմենք, թո՛ղ ինչպես որ էնպես տաք տաք ուրըշին գովում են, մեր ազգին

էլ գովենք, տե՛ս՝ թե էն ժամանակը մեր երեխեքը՝ ի՞նչպէս կսկսեն ջանք անիլ, որ իրանք էլ լավ, ազգաշեն մարդ դառնան, որ իրանցից եղբ իրանց անունն էլ մնա ազգի միջումը: Հենց բերաններս բաց ենք անում, առակ ենք ասում, ուրիշ լեզվից ա, օրինակ ենք բերում, նմանապես, հենց ասում ենք «Եվրոպա, Եվրոպա», բայց մեր վրա խոսալիս, Աստված հետու տանի, ի՞նչ չենք ասում. բաս մեր երեխեն մեզ կսիրի՞: Բաս ազգի սրտումն էլ բարի նշան կմնա՞: Էն գոհիկ խոսքն էլ ա չենք մտածում, թե պառավն իր թանին թթու չի՞ ասիլ, կացինն իր փետը չի՞ կտրիլ: Ընչո՞վ են լազգին, չերքեզը, թուրքը մեզանից ավելի, որ էնպէս իրար վրա մեռնում են: Բայց պատճառն ի՞նչ ա. լազգին, թուրքը որդոց որդիս իրանց միջումն պահել են՝ իրանց ազգի արած քաջութիւնքը, լավութիւնքը, խոսալիս, զրից անելիս, միշտ էն են պատմում, իրանցից էն կարծիքն ունին, որ ամենիցը լավը իրանք են, նրանց որդիքն էլ էս լսելով, հայտնի բան է, որ գոռոզանում են, ու մտքըներումը դնում են, թե իրանց պես ազգ չի՞ կա: Կարծեմ՝ թե էս ըլի պատճառը, թե օձն էլ իր ճուտին ֆլի հետ չի՞ փոխիլ:

Եվրոպա էլած ժամանակս մեկ օր մեկ գիր էի գրել լուսահոգի Ալամզարյան Հարություն վարդապետի վրա, որ իմ վարժապետն էր, ու գանգատում էի, թե նեմեցները ինձ սիրում, պատիվ են տալիս, մեր ազգը չէ՛: Իմ լուսահոգի բարերար պարոն պրոֆեսոր Պաբոնաթ թուղթս առավ ու պատռեց, ասելով.— Ո՞վ ես դու, ի՞նչ ես արել, որ ազգիցը էդպէս բաներ պահանջում ես: Հազար լավութիւն էլ որ ազգին անես, չի՞ պետք է քո բերնովն ասես ու կամենաս, որ քեզ պատիվ տան: Բավական չէ՛ ձեր ազգի ցավը, որ դուք էլ եք նրա վրա խոսում: Նեմեցները ձեզ դարիք դեյի են պատիվ տալիս: Ձեր ազգը ինձ շատ պատիվ ա տվել: Ինչ լավութիւն ձեր ազգի միջումն եմ տեսել, Եվրոպա հավիտյան չեմ տեսնիլ: Ում տունը մտնում էի, գլխի վրա էր ընդունում: Ընչի՞ չեք ձեր շափը ճանաչում, ձեր լավութիւնն իմանում և այլն: Օտար նեմեցը էս խրատը տվեց ինձ, որ հավիտյան մտքիցս չի՞ գնալ, սիրելի հա՛յ՝ դու ի՞նչ կասես.— Ես էնպէս եմ կարծում, որ վատ մարդին գովելով կարելի է լավացնել, բայց լավին՝ վատացնել:

Թողանք մեր հին ժամանակի երևելի թագավորքն ու իշխանքը, նրանց պատմութիւնը գրքեր կդառնան, որ գրելու ըլինք, նորիցն առենք, որ կարելի ա շատի մտքումն էլ ըլի: Մենք զարմանում ենք, որ շատ թագավորք շատ մարդիք ուրիշ ազգերի միջին մեծ մեծ գործքեր են բռնել, բայց էն չենք հարցնում, թե ի՞նչբան հնարք, իշխանութիւն ունեին նրանք, որ էս արին: Ի՞նչպէս հանգիստ էր նրանց ժամանակը, ինչպէս բոլոր դաները նրանց համար բաց էին: Բայց որ մտածենք, թե ի՞նչ նեղութիւն միջի

մեր աշխարհ էր, ի՞նչպէս ամենայն դուռն ու ճանապարհը փակ էին, ու սրան չնայելով՝ էլի ժամանակ առ ժամանակ էնպէս մարդիք դուս էկան մեր միջումը, ու էն գործքերը բռնեցին, որ ուրիշ ազգեր իրանց պարծանք կհամարեին, էն ժամանակը պետք է էնպէս անձանց անունը, գերեզմանը սուրբ համարինք, նրանց պաշտենք միանգամայն:

ԿԱՐՃԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԿԱՐՂՈՍ ՄԵՍԻ ԶԱԵԼՈՒԹՅԱՆ ՍԵՐԸ

էնդէս են սլատմում, թե Մեծն Կարլոս, կայսրն Գերմանացվոց, շահել ժամանակը մեկ աղչկա հետ էնքան սեր ա քցում, որ գիշեր ցերեկ կուշտը կտրած մեկ բան էլա միտքը չի՞ բերում, ո՛չ իր ժողովուրդը, ո՛չ աշխարհը, ո՛չ թագավորական գործքերը, հենց նրա սերն ա ուզում վայելի, նրա շորս կողմովն ա պատում: Ինչքան մեծամեծք, իշխանք, նախարարք խրատ են տալիս, հնարք են գործում, քյար չի՞ անում, նա իր գծութիւնիցը ձեռք չի՞ վերցնում: Աստուծո յողորմութիւնը հասնում ա, ազգիկը ցավազարվում, մեռնում ա: Իր դռան մարդիկը բոլոր ուրախանում են, թե էս ա, սերը կվերջանա: Բայց Աստված ո՛չ շահնց տա, ինչ թագավորի հալն ա ըլում: Մեռելի մարմինը բալասամով ու անուշահոտ բաներով օծիլ ա տալիս, իր օթախումը դնում ու շաքաթներով կուշտը կտրում, նստում, լաց ըլում՝ իր սրտի դարդերը նրան պատմում, խորհուրդ հարցնում, համբուրում, էնպէս որ հենց իմանաս՝ թե կենդանի ա: Էլչի, նախարար, իշխան, մեկին էլ ա մտքը չի թողում: Ամեն բանից ձեռք ա վերցնում:

Վերջը նրան մեկ սիրեկան վազիր ա ունենում, որ շատ բարի, աստվածապաշտ մարդ ա ըլում: Սա սկսում ա գիշեր, ցերեկ Աստված աղաչիլ, որ մեկ ճար անի, հենց բռնի՛ր, սրա հույսն էլ ա կտրվում, վերջի գիշերը էլի էնպէս աղոթք անելիս ու լալիս, երկնքիցը հանկարծ մեկ ձեն ա գալիս, թե թագավորի սերի պատճառը էն մեռելի լեզվի տակին ա: Էս որ իմանում ա, փառք ա տալիս Աստծու ու գնում, թաքուն մատը մեռլի բերանը տանում, լեզվի տակիցը մեկ մատանիք ա դուս գալիս, արմազի ակնով շինած: Հենց մատնիքը հանում, տանում ա, թագավորը տուն ա գալիս, ու իր սովորութիւն գյորա իսկույն իր սիրելու մոտ վազում, հենց սառած մէյրդի երեսը աչքովն ա ընկնում թե չէ, իսկույն ջանը դող ա ընկնում, պիտքը գնում, ու հենց էն սհաթին հրամայում ա, որ տանին թաղեն:

էստուց դենը սերը էն վեզիրի վրա յա քցում, էնպէս որ աչքիցը չի՞

ուզում հեռանա: Վեզիրը խելոք մարդ ըլելով, չի՛ ուզում, որ թշնամիքը շատանան ու իրան վնաս տան, մատանիքը տանում մեկ ջմջմի մեջ և քցում: Էն օրվանից սկսած թագավորը տուն, տեղ թողում, գալիս, նրա դրաղին նստում, սաղ օրը էն ջմջմին և մտիկ անում: Վերջը էլ սիրտը չի՛ համբերում, հրաման և անում, որ ջմջմեն իստակեն, մեկ ամարաթ և շինել տալիս էն տեղ ու թախտն էլ էնտեղ և փոխում ու մինչև մահն էն տեղ մնում ու կտակ անում, որ որդիքն էլ էս տեղ նստին, էս տեղ օծվին: Էսպես՝ Ախեն քաղաքի շինելու պատճառը Կարլոսի ջահելության սերն և ըլում:

ԵՐԱՋ

Պետրարքա իտալացի անվանի բանաստեղծը երկու զարմանալի երազ և պատմում, որ իրան պատահել են:— Մեկ բարեկամ ունեի, որ աշխարհի հետ չէի փոխիլ, էսպես և սկսում իր բանը: Հանկարծ հիվանդացավ ու բուր հեքիմները իրանց հույսը կտրեցին, սիրտս արնով լցրին: Իմ մխիթարությունն էս էր, որ գիշեր, ցերեկ սուք էի անում, ինձ սպանում: Մեկ գիշեր աչքս քուն չեկավ: Էնքան էրվում, խորովվում էի. լուսադեմին հենց փոքր նղզացի թե չէ, էս սարսափելի երազը տեսա:

Իսկույն իմ բարեկամիս պատկերը առաջս էկավ, էնպես բարձր ձենով խի քաշեցի, որ ընկերներս բոլոր վեր կացան, ու ինչպես որ իրանք ինձ հետո պատմեցին, տեսնում են, որ քնած եմ, կարծում են, որ կարելի և, ինձ ծանր երազ ըլի պատահած, չեն դմիշ անում, որ վեր կացնեն, շունքի սաղ գիշերը չէի քնել ու կամենում են, որ մի քիչ նեղացած քնիմ, հանգստանամ, քանց անքուն մնամ: Իմ հիվանդ բարեկամը էկավ մոտս, երևում էր, որ ուզում ըլի արտասունքս կամաց սրբի, ու խնդրեց, որ իմ ցավս՝ որ նրա համար անում էի, վերջացնեմ: Հենց ուզեցա նրա ասածի պատասխանը տամ ու հարցնեմ, թե իմ դարդս ինչպես պտի կտրվի, խոսքս կտրեց բարեկամս ու ասեց.— Սուս կա՛ց, գիտեմ, ինչ ուզում ես ասես, մեզ մոտին մարդ և երեվում, չըլիմ մեր խոսքը կտրի: Խնդրում եմ, որ էս մարդին ասես, որ ինձ սազացնի, իմ ումուղը սա և, ու հավատացի՛ր ինձ, որ էս հիվանդութունը ինձ չի՛ սպանիլ, թե ինձ քոմակ անեն:

Էսպես խոսաց բարեկամս ու խոսքը կտրեց թե չէ, լսեցի որ օթախիս դուռը մեկը ծեծեց, էս ձենի վրա պատկերն էլ փախավ, երազս էլ: Աչքս բաց արի, տեսա որ աղոթարանը բացվում և: Երկու հեքիմ մեկը, ինքը մեկ քաղցր մարդ, որ իմ բարեկամիցս ձեռն էր վեր առել ու ինձ համար էր տանջվում, որ ինձ մխիթարի, սիրտ տա, դոշակիս առաջին կանգնեց: Իսկույն աղաչեցի, պաղատեցի նրան, որ գնա, բարեկամիս մեկ ճար անի, ու

քանի դեռ բերնումը շունչ ունի, հույսը չկտրի, շունքի դեռ ջահել էր: Հեքիմը նեղացած զարմացավ, որ ես էնպես անժամանակ ու անօգուտ բան էի խնդրում իրանից, ու ասեց.— նրա հնարն էն և, որ հիվանդը առողջացնի, ու չէ թե մեռելը կենդանացնի, նա բժիշկ և, Աստված չի՛: Բայց ես նրան պատմեցի դեռ աչքս գիշերվան արտասունքովը թաց, ինչ որ տեսել էի լուրջ ժամանակս, ու ոտը համբուրելով՝ աղաչանք արի, նրան էն նեղութունիցն ազատի: Կարճ, գոռով դրկեցի նրան բարեկամիս մոտ, նա գնաց ու շուտով ետ դառավ, ու լավ խաբար բերեց: Էս օրից սկսած բարեկամս քիչ քիչ լավացավ ու մահիցը Աստված էլ ետ ինձ տվեց:

Մեկն էլ էսպես և պատմում: Որ իր բարեկամների մեկը՝ անունը Կոլուննա, որ շատ գիտուն, խելոք մարդ և էլել, ու Պետրարքի հետ մեկ հոգի, վերջի ժամանակը հեր, ախպեր, հայրենիք թողել, մեկ զրաղ տեղ և քաշվել, որ անկաջը դինջ ապրի, իր փոքր ժողովուրդը հովվի, իր աղոթքն անի, որպես թե իմանում ըլի էլած՝ թե մահը մոտացել և: Պետրարքա էլ էս ժամանակի Ձրանցիա և էլել ու մեկ բազում իրան համար կենալիս, էս երազն ու պատմութունը էն տեղ և տեսել ու գրել:

— Խաբարն ինձ էր հասել,— ասում և,— որ բարեկամս հիվանդ և, ու գիշեր ցերեկ աչքս ճամփի էր, որ մեկ հաստատ բան իմանամ: Էս սհաթս էլ ջանս դող և ընկնում էս հեռու տեղը, երբ էն սհաթն ու էն տեղը միտքս և գալիս, որ տեղ նրան տեսա: Նա մենակ էր ու բազի առվի վրա անաս ման էր գալիս: Զարմացած գնացի մոտը ու մեկ քանի բան հարցրի: Ո՛ւր տեղից և գալիս, ո՛ւր և գնում, ընչի՞ էնպես թայթի ու մենակ: Նա ո՛չինչ բանի պատասխանը չտվեց, ու ինչպես իր սովորություն էր, որ խոսալիս, միշտ կժպտար, էնպես ժպտալով ասեց.— Միտքդ գալիս և, որ մենք ինչ ժամանակ Գարոն գետի էն կողմը կենում էինք, Պիրենյան սարերի քամին ի՛նչպես ինձ նեղացրեց: Էստուց էնպես եմ նեղացել, որ գնում եմ Հոռով ու էլ եղ չեմ գալ: Էս խոսքն ասեց թե չէ, մին էլ էն տեսա, որ սարի գլուխը հասավ, եղևիցը ձեն տվի, խնդրեցի, որ ինձ էլ հետը տանի: Էս բանիս վրա բարկացավ ու կամաց ինձ եղ կանգնեցրեց ու երեսը, ձենը բոլորովին փոխած, ասեց.— Ինձանից հեռացի՛ր, էս անգամը չեմ ուզում, քեզ հետս տանիմ: Աչքս քցեմ երեսը, տեսնիմ, որ սիպտակել, կտավ և դառել, իմացա որ բարեկամս մեռել և: Էս որ տեսա, էնպես գոռացի ահու, դարդու, որ ինչ ժամանակ վեր թռա, դեռ վերջին ասած խոսքս անկաջս ընկավ: Օրը նշանակեցի, բոլոր բարեկամներիս պատմեցի մյուս օրը ու հեռավորներին գրեցի: 25 օրից հետո թուղթ ստացա, որ բարեկամս էն օրը, էն սհաթին և հոգին տվել, ինչ սհաթ որ ինձ երևացել էր: Նրա մեռած մարմինը իրեք տարուց հետո բերել են Հոռով, որ էն ժամանակը, ո՛չ գիտեի, ո՛չ կկարծեի:

Բայց նրա հոգին, ինչպես հույս ունիմ, երկիրքն ա գնացել, իր փառքին հասել: Բավական ա, ինչքան երազ պատմեցի. հենց էս եմ ուզում զարթուն վախտս ասեմ: Ո՛չ թե ցավն էր, որ բարեկամս առաջս բերեց, ո՛չ թե մեկը որ մեռավ, մյուսը որ կյանք ստացավ, չէ՛: Ինչ որ երկու անգամն էլ ցանկանում, կամ վախենում էի, որ տեսնիմ, առաջս էկան:

Մեկ երազ էլ էսպես ա պատմում:

— Երեկվան երազս եմ քեզ պատմում: Էնպես էի կարծում—(չգիտեմ, ինչպես ա էսպես բանը միտս ընկել, չունքի իմ սովորությունը չի, որ էսպես բանը մտածեմ, կամ խոսիմ)— էնպես էի կարծում, թե իմ զեղումն եմ, ու էնպես մեկ խազինա եմ գտել, որ բոլոր կիտուկ հին ոսկի էր: Էրկուսս մեկ էինք գնում, որ մի քիչ սեյր անենք: Ես քեզ կանչեցի մոտս ու գտածս շհանց տվի: Երկուսս էլ ուրախությունից զարմացած, մնացինք կանգնած ու Սենեքա փիլիսոփի խոսքը միտքըներս ընկավ. «էն բանիցը հեռացի՛ր, որ խալխին դիր ա գալիս, որ պատահմամբ ձեռք կգա, ու բոլոր պատահական մալ, դովաթին ահով, դողով մոտացիր: Վայրենի անասունն ու ձուկն էլ են խաբնով ձեռք քցում. ու ինչ որ կարծում ես, թե բախտս ա քեզ բաշխում, խաբեբայություն ա: էսպես մեկ փոքր ժամանակ խազինի վրա կանգնած մասլահաթ անելիս, կամ ուրախանում էինք, կամ դողում: Վերջը խոսքը մին արինք, որ շատ հիմարություն կըլի, էն բանը ձեռաց թողալ, որի համար որ էնքան ծով ու ցամաք չափում են, որ ձեռք բերեն ու մեզ ինքն իրան էր պատահել: Շուտով վերցրինք ոսկին բասով ու տուն տարանք, մնացածն էլ հողի տակովն արինք, որ չէինք կարող հետըներս տանիլ: էսպես շատ անգամ գնացինք, բերինք, թաղեցինք, ու քանի գնում էինք, էնքան սեր էինք ընկնում: Ինչպես սովորություն ա, քանի ոսկին տեսնում էինք, էնքան ջանըներս դող էր ընկնում:

էս միջոցումը, մեկ դառը քչփչոց ընկավ անկաջներս: Մեր խորհուրդը՝ թեև մեկի էլա չէինք ասել, խալխի անկաջն ընկավ, ու շատ ժամանակ չքաշեց, մեկ մեծ մարդ լիս ընկավ, որ ասում էր, թե էն խազինեն իրանն ա: Մենք ինչքան զորություն ունեինք, նրան դեմ կացանք: էսդուց սֆթա երկար ու անկարգ զրիցներ առաջացան, հետո դավի, դառաբա, բիաբուլություն՝ որ կովի հետ կապված ա, շունքի նա զոռ էր անում մեզ, մենք էլ ասում էինք, թե բախտն ա մեզ տվել մեր հողումը, ո՛ւմ հագոն ա, որ խլի էստուց հազար բաներ ծագեցան, որը խելոք, կարգի, որը անկարգ անխելք, որի պատճառը էնքան մեր հերսը չէ՛ր, որքան մեր թշնամու գոռոզ կոշտությունը, որ մեզ վառում, բորբոքում էր: էն ա գեղի հանգստությունիցը քաղաքի զալմաղալի մեջն էինք ընկնում, էն ա մեր գրիլ, կարգալը թողում, յարաղ ասպաբ պտի վերցնեինք, որ հազար մեկ հոքս մեկ ջրի

չարխն էր քցել, պտտում: Մեր աչքաբացությունն ու քննությունը դառել էր նախանձ ու բարկություն: Վերջապես վեճիցը կոխվ դուս էկավ: էսպես էր մեր սիրտը փոխվել ու փոշման էինք շատ փողը գտնելու վրա: Երազումը փիլիսոփություն էինք անում: Ո՛ւր ա մնացել մեր ուրախ, հանգիստ կյանքը: էս հոքսի ամպը ո՛վ մեր գլխի վրա թափեց: Ո՛վ մեզ էս տարտարոսի մեջը քցեց: Միթե մենք չէի՞նք գիտում որ փողումը պսպղան հոգս կա, շողշողուն թշվառություն: Քանի հարստանաս, էնքան ցավ ու կարիքդ կավելանա. քանի բավականանաս, էնքան բախտդ կկորչի: Շատ օրինակներ մտրներս ընկավ, որ հարստությունով տարաբախտվել էին, ու աղքատությունով բախտավորվել: Կրեսոս թագավորի գանձը ոչինչ էին համարում, Միդասի ոսկին ցավալի, ու էն մալ ու դովաթը, որը որ Դիոնիս ու Կրասոս տաճարիցը խլեցին: Ցինցինասի, Բեզուլի, Կարիոսի ու Ցաբրիցիոսի բախտավոր ու անվանի աղքատությունը գովում էին: էստուր վրա էլ հեսաթ էինք անում մեր ժամանակի էնքան անթիվ մարդիկը, որ ցրտով, շոքով պնդացած, տկուր, չուր, սարում մեկնակ կացել են, երկիրքը նրանց օթախն ա էլել, երկիրը նրանց դոշակը, ուրախ սրտով պղտոր ջրերի վրա իրանց սիրտը հովացնելով, քարոտ, նեղ ճամփով ման գալով, աչքների առաջին դնելով՝ որ դհա լավ աշխար կա, բոլոր երկրիս փառքը անպիտան են համարել: Ու որքան էսպես բաները մտածում էինք, էնքան փոշմանում, ցավում էինք, թե ինչի՞ չի առաջուց էսպես բանը միտք արինք, գլխըներս ցավ ավելացրինք, ու ինչպես սովորություն ա, որ ասում են, աչքըներս ետևներս ունեինք: Վերջապես էն տեղը հասանք, որ հենց ամոթն էր մեզ պահում, որ մեր խազինիցը ձեռք վերցնենք, չունքի էնքան բաների խառնվել էինք: էն ա հա, օրը մոտացել էր, որ վերջի կոխվը վերջանա, որ բարկացած, ջանս դող ընկած՝ կես գիշերին հանկարծ տեղիցս վեր թռա:

Մեկ սառը քրտինք բոլոր մարմինս բռնել էր ու իմ հոգին գիտեմա, հոգիս էլ, մարմինս էլ էնպես էին բեզարել, դավթից ընկել, ինչպես թե մեկ ծանր գործ զարթուն ժամանակս կատարած ըլեի: Բայց չեմ էլ կարող <ասիլ>, թե ի՞նչքան էի ուրախ, որ խազնի հետ՝ իմ հոքսն ու ցավն էլ հեռացան, ու վեր կենալիս էնքան ունեի, որքան ապրուստի համար հերիք էր, ու տանջանք չէր դառնալ ինձ, որքան կենաց համար բավական ա, ու ավելի չի՛: Ինչպե՛ս ա էս երազը իմ միտքս հաստատել, որի ճշմարտությունը, որ զարթուն ժամանակս եմ հաստատ իմանում, որ հարստությունը, մալն ու դովաթը աչքածակ, ազահ մարգին թշվառացնում ա, քանց բախտավորացնում: Քեզ էլ էստուր համար եմ էս երազը պատմում, որովհետև դու էլ հետս ընկեր էիր:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԿԱՐՕՏՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽՆԻ ՎԱՅԵԼՉՈՒԹԵԱՆՑ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ԻՄՈՑ.

Ասացեալ ի 1824 ամի. յԵրեվան:

Ե՞րբ տեսից զքեզ՝ քա՛ղցր իմ Հայրենի՝
Անցեալ ի հին դարս հաւուց մեր նախնի.
Գալարին աղիքս, միտք իմ ցնորի,
Մինչ նախնի վիճակ քոյ յուշ իմ ածի:

Հայեցեալ ի շուրջս՝ միայն աւերակք
Ինձ յառաջ բերեն զնախնեացն յիշատակ.
Պայթին զգայարանքս, այլ ո՛հ, ես անզօր
Կարօտիւ միայն լամ անօժանդակ:

Ե՞րբ առ արձանօք նախահարց մերոց
Ջոհեսցեն աշխոյժ պատանեակք Հայոց
Ջերմ իւրեանց զարին՝ պատարագ յանոյշ
Ի սէր Հայրենեաց, մաշելոյ անյոյս:

Միս յամպս արդէն յԱղուանեաց դաշտին
Երկնընծայ նուէր սուրբ ողջակիզին.
Անդ Վարդան փրկել կրօն, զՀայրենի
Արեամբ իւր գնէ փառս զիւրոյ ազգի:

Եւ սուր Հայկազանց զխումրս թշնամեաց
Յոճիրս մաշէ՛ իբր զշեղջ խոռաց.
Հսկայն անկանի անդ անմահ փառօք,
Պատուեալ, պսակեալ ի քաջ նիզակակցաց:

Ո՞ր հողմ կատաղի զմեօք հնչեաց,
Կործանել զսին միաբան ազգացս.
Փշել յանխարդախ որդիս Արամեան
Ջայս հոգի տկար, լոյժ, հեղդ, հեշտակաց:

Կրկնեսցի՛ շրջան այնց ժամանակաց,
Ջի՛ւ մե՞ք վառեսցուք ի նախանձ փառաց.
Ժառանգել զանուն մտերիմ որդւոց,
Տալ զկեանս ի զո՛հ սիրոյ Հայրենեաց:

Մեռանիմ ի քեզ՝ ժամանակ անցեալ՝
Ժամանակ շքոյ իմոց զիւցազանց.
Ո՛հ՝ ո՞ տայր և ինձ՝ անդ զիմ ջերմ արին
Հեղուլ ի յերկրի Վարդանայ յանուն:

Անկուշտ տապանաց՝ ո՛հ՝ անքուն ցեցոյ
Լինիցին ոսկերք իմ այժմ ի բաժին.
Ջոր բոլորընծայ ի սէր Հայրենեաց
Անդ ես զոհէի սիրով հեշտագին:

Երկնամբարձ խրոխտայք՝ լերի՛նք Արամեան.
Յանկալի՛ բարձունք, նախնեաց իմ՝ կայա՛ն:
Հի՛մ ծիծաղէին նոքա ի ձեր տես.
Հի՛մ դուք յետնորդացս սքարա՛ն միայն:

Մասի՛ս, հին աւուրց կենդանի՛ արձան,
Մերացեալ վարսիւք քովք սպիտակահեր.
Յո՞ր որդւոց զրկեալ, ո՛ւմ այժմ դու պաշտպան,
Անդ լեառն պարարտ, այժմ լեառն տրտմաբեր:

Ի ջնջիլ համայն սերնդոց երկրի,
Քո գագաթ միայն եղև փրկարան:
Ի խաղաղանալ արդ բոլոր ազգաց,
Դու քոյոց որդւոց լեալ ցաւոց դարան:

Քայլեցա՛ն արդեօք հարք, մարք իմ ազգի
Առ ստորոտովք քովք երբեմնակի:

Յո՛րց ինձ համբուրել զնոցա ոտնավայր,
Յո՛րց և ես թացից արտասուօք զտեղին:

Քաղեցի՞ն կուսանք, ողջամիտ հարսունք,
Ձուարթուն պատանիք, նորափթիթ մանկունք
Ձքո դաշտի ծաղիկս չքնաղ, պատուակա՛ն,
Յընծայել միմեանց ի սիրոյ նշան:

Այդպէս ընթանայք դեռ գոռոզ, հանգիստ.
Միծաղի ալեօք ձեր՝ դիւթեալ զիմ սիրտ.
Երա՛սխ, Ձանգի՛ գետք՝ կենդանի վկայք,
Ձորովք քաջ մեռան Հայկազանց հսկայք:—

Առէ՛ք ընդ ձեզ զիմ արտասուս արեան,
Հեղե՛ղք ծարաւիք նախնեաց իմ՝ արեան.
Դուք՝ որք զԱնակայ կորուսիք զխուժան,
Դուք՝ որ տայք տեղի արդ մեր թշնամեաց:

Անկանիս՝ կծկեալ՝ ընդ հորիզոնաւ՝
Համե՛ստ վերջալոյս՝ կարմրաշուրթ ներկեալ՝
Գաղիս դու անշուշտ զերթ քնքուշ կուսան.
Ձի մի՛ տեսցես զքակ երկրիս մոռացեալ:

Եւ սիրտս ցաւալից, և աչքս արտասուալից
Պտուտին ընդ քեզ, յոր վայր և շրջիս:
Ե՛րբ տեսից զքեզ ծիծաղիլ ընդ իս,
Ե՛րբ տեսից՝ քեզ ինձ յայտնիլ խնդալից:

Ե՛րբ տեսցեն նեղեալ որդիք Արամեան
Յաշխարհի իւրեանց լոյս խաղաղութեան:
Ե՛րբ սփոփեացին անյոյս գերդաստանք
Ի դառն հարուածոց՝ անանց, անվախճան:

Ե՛րբ ծագեսցի լոյս քո յամպս վայոց,
Ձոր դէմք լալագնեալք ամբառնան առ քեզ:
Ե՛րբ ելցես սրտից խոր ցաւագնելոց
Արև Արմենիայ՝ որ մտեր անտես:

Այլ դուք կացէ՛ք ինձ՝ դա՛շտք Հայաստանի,
Քաղցր, ուր ամփոփի նախնեաց իմ փռշի:
Ես և անդ տաց զիմ քաղցրութեամբ զհոգի,
Մինչ ի քիմս նոցա հոտ հետոց բուրի:

ԽՆԴԱՄԻՏ ԲԳՎԱՄՈՒՆԷ ԵՐԱԽՏԱԳԷՏ ՀԱՅԿԱԶԻՆ
ՅԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ ԻՐՈՑ.

Ասացեալ յԵրեւան ի 1826-ին: Առ Կոմսն Երեւանի:

Այն ինչ ժամ տուեալ պանդուխտ իմ կենաց՝ ելի ի հայրենիս,
Թուէր ինձ մատչիլ յանլուր տեսարանս, յանժանօթ վայրիս:
Ո՛հ, ո՛ւր եմ, ահեմ, կամ ո՛ւր յառաջեմ, կամ զի՞նչ տեսանեմ,
Չիցե՛մ ես արդեօք յիմում աշխարհի, վիճէի ընդ իս:
Յանցնիւր քայլափոխս միտք իմ վերանայր, ձգիւր ի զարմանս.
Յանցնիւր հայեցուածս աչք իմ փոփոխէր անդ զիւր առարկայս
Ոչի՛նչ երևոյթ, և ոչ բնութիւն իշխէին մեկնել,
Թէ զի՞նչ իցէ այն տեսիլ նորալուր, հանդէս նորահրաշ:
Թէև յամէն կոյս կրթեալ իմ յապուշ՝ նրբին հայէի,
Այլ ոչ երևիրն սևագունդ կաճառն այն լեգօսի:
Արհաւի՞րք են ինձ, կամ ցնո՞րք աչաց, այլ ոչ հաւաստի.
Գուցէ խաբիմ ես, անդրէն ի վարանս մտեալ՝ ասէի:—
Ո՛չ յերէկ աստէն խրոխտայր կրամոլն այն հարկ դեմոսին,
Ո՛չ յերէկ աստէն խոխ հարկանէր մանգաղ կոռնոսին.
Չէ՛ յերէկ աստէն հնոց սպառնայր պետ Բաբելոնին.
Հի՛մ դադարեցան, զիա՞րդ չքացան յատուեր թագստին:
Սարսափ սոսկալի յանձն իմ հարկանիւր, մինչ նշմարէի,
Թէ չիք ոտնառու երգոց օրհնութեանց Աստուածեան խմբի:
Յերազի՞ իցեմ, ի քո՛ւն, թէ յանուրջս, ա՛յս է Հայաստան.
Ժպիտ ի շրթունս, տրոփի ի սրտի ի հարց մատչէի:
Ո՛ւր այն զառամեալ դէմք իմ հայրենեաց, որ կայր ի վշտի,
Ո՛ւր ողբ, սուք և լաց հնոց և նորոց ի մերում գնդի.
Ո՛ւր դառն արտառուք, կոծ և հառաչանք աղէխարշ ձայնի,
Ո՞ սրբեաց, եբարձ, ի՞ւ փարատեցան և շեն լսելի:
Մինչդեռ վարանմամբ զայս անակնկալ դիպուած խորհէի,
Յոր սիրտ իմ խոռովեալ յանլոյծ խոռվանս՝ կայր ի տագնապի.

Եւ պատգամախօսն՝ այն կենդանագիր ձերոյ դրոշակի,
Գրկեալ զՀայաստան՝ գծէր ընդ իւրե զայս հատուած բանի:
«Արի, Հայաստան, ոսկր ցամաքեալ ի հիւսսեան դաշտի,
Ընդ փշումն ի քեղ Մեծին Ռուսիայ հոգոյ կենդանի:
Յո՛տն կաց, բազմեա՛ց, դուստր տառապեալ ընդ ձայն ողջունի
Մեծ ինքնակալի, ողորմած կայսեր, Նիկողայոսի»:
Այո՛ աւետօքս յարեան և յարիցեն խամրեալ նախնիք մեր,
Որք որդեկորոյս և զինակորոյս հսկէին յեղբր:
Բազուկ ձեր եղեալ նոցա յենարան թիկանց խստամբեր,
Որ զարուց ի դարս յանողորմ տանջանս հաշեալ կոշկոճէր:
Ճգնէր Պոմպէոս առնուլ զՀայաստան հարկանել յաւար.
Ճգնէր Լուկուլէս սրոյ ճարագել կամ գերել իսպառ:
Այլ ձեր ոտնամուտ՝ զաւեր, զանապատ, զխոռոչ եւ զայր
Մեզ թափառելոցս արար հանգստեան տեղի և դադար:
Այն ինչ Հայաստան, և էջմիածին ի մահիճս անցեալ՝
Ընդ Եզեկիայի դառնային յորմ անդր լքեալ և խոռովեալ.
Ելիք առ նոսա իբրև մարգարէն յԱստուծոյ ազգեալ՝
Կանգնել զել և էջ նոցա ընթացից արևու՛ դարձեալ:
Իբրև ծագեցաւ առաւօտդ կենաց մերոյս փրկութեան՝
Հանգեան, լոնցան ի մերոց սրտից լալիք և կական:
Ընդ տես երևմանդ կնքեաց զիւր ողբերգ Մովսէս Խորենեան,
Զի յառաջ կացցեն, երգեսցեն մուզայք տանն Արարատեան:
Հարի՛ք, փշրեցիք զկուռ զօրութիւն գոռոզ վիրագաց,
Պարսից, Օսմանցոց, Լազ, Հագարացոց ծանդ բարբարոսաց:
Ածիք ընդ թևովք զերերուն որդիս Քրիստոնեայ ազգաց,
Որք ի գուճս անկեալ՝ նստեալ ողբային զկորուստ անձանց:
Խաղան ամենայն քարայրք, ծերպք և ծագք դաշտաց ի վիճաց,
Մինչ ի լուր հնչին ձայնք թնդանօթից և նուագարանաց:
Յազերս ա<ն> կանին, որք անդ ամփոփին՝ նշխարք ոսկերաց,
Կալ մնալ անշարժ ձերոյ տէրութեան ազգաց հօրաց:
Ո՞ կարէ չափել զթիւ երախտեաց ձերոց անսահման,
Ո՞ կարէ փակել զայսոսիկ արդիւնս ընդ չափ և սահման.
Թէև փողեսցեն, կամ քարոզեսցեն գրիչք կամ մատեան
Այլ ի գուր տքնին, խաղան զստուերօք ձերոյ վեհութեան:
Ո՞հ, դար երջանիկ՝ որ զքեզ եգիտ ինքեան պարագլուխ.

1 [անկանին]

Ո՞հ, չքնաղ գարուն, ուր հոսեալ յորդէ աղբիւրդ շնորհաբուղիս:
Երթան, անցանեն, հաշին, խորտակին ամբ և ծամանակք,
Այլ ոչ ի մերոց սրտից անցանին ձեր քաղցր յիշատակ:
Եկեսցեն, կացցեն հերոսք Հոռովմայ և Յունաստանի,
Հայել, տեսանել զքեզ նոր հերոս ծագեալ յաշխարհին:
Համբարձցէ երկինք դասել ընդ աստեղս յիւրում կամարի
Զձեր արութեան գործս դիւցազնական, որ յսփիւռս փայլի:
Պա՛րտ էր մեր դրոշել պայծառ ձեր անուան կոթող և արձան,
Պա՛րտ էր մեզ ածել ձեզ թագ ի դարնեայ ի ծագ Ոլիմպեան.
Այլ մե՛րս Արարատ անդրո՛շ, անբանդակ խաշիւ տէրունեան
Բարձրացոյց զտիտղոս հօրիդ մեծի յիւրում գագաթան:
Յնցին, մաշեցան դարք հագարամեայք, անդ ո՛չ մերձեցան,
Ո՛չ շոշափեցին ո՛չ ոք երկրածին և ո՛չ հետք մարդկան:
Յնդ եկաց միայն, որ կացոյց զաշխարհ ի նոր սկզբան,
Անդ կացիք և դուք որք եղէք պատճառ մերոյ փրկութեան:
Տիեզերք համայն դձեզ ծանիցն Հայր Հայաստանի,
Եւ մեք Հայկազունքս զմեզ կոչեսցուք քեզ ծառա, և որդի,
Ուր և դիմեսցես, ուր և խաղասցես՝ արև՛ մեր ազգի,
Ի քե՛զ ուղղեսցո՛ւք զդէմս և զհոգիս իբր արևծաղկի:
Քեզ լանջակցեսցին հօր դիւցազունք մերազնեայ նախնեաց,
Հայկ, Արամ, Արայ, Թորդոմ, Արմենակ, Զարմայր սաստ քաջաց:
Քեզ թիկնկայցեն խնկեալ նահատակք սուրբ դամարձակաց,
Վարդան, Հմայեակ, Արսէն և Խորէն՝ հոլք առաքինեաց:
Սուրբ եղիցին մեզ կաթիլք ձեր արեան և արդար քրտանց,
Որք զո՛հք մատուցան և պատանք եղեն անկեալ հայրենեաց:
Ուխտադի՛ր լիցի պահել Հայաստան ի ծոց իւր՝ անդարձ,
Զայն անգին հատունս, որք որբոցս եղան անդ գինք փրկանաց:
Թող լուծցե՛ն մեր կեանք, բարձցին մեր աւուրք կենաց ձեր՝

փոխան,

Ո՞վ փրկիչ մեր, տէր հայր և խնամածու, Տեսուլ և պաշտպան:
Մտցո՛ւք Հայկազունքս ընդ հորիզոնիւ արեւոյդ լրման,
Զի կեցցե՛՛ անշարժ, անդարձ, անհոլով ամաց ձեր շրջան:

ԵՐԵՎԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ Ի ԿԵՆՏՐՈՆԻ Ի ԿԵՆՏՐՈՆԻ Ի ԿԵՆՏՐՈՆԻ
Ի ԿԵՆՏՐՈՆԻ Ի ԿԵՆՏՐՈՆԻ Ի ԿԵՆՏՐՈՆԻ

Ի 1829-ին ի 28 Սեպտեմբերի.

Ի հանդարտասիւզ մարմանդս՝ հողմաբեր մեղմիկ զեփիւռին
Դիմեցի երբեմն զբօսնուլ ի ծոց Մասսեաց սուրբ լերին:
Ջուարճալի տեսիլ սոյն երկնատեղեաց բարձանց՝ կաթոգին
Խլեալ՝ գրավէր յակճիոս, ի զննին զիմ հոգի, զմարմին:

Խոնջեալ, վաստակեալ յանհարթ ելեէջս այս ճանապարհին,
Խնդրէի հանգիստ օտար ուղևորս յանժանօթ վայրին.
Մտի ի քարայր միոյ ի ժայռից բլրոց այս լերին,
Մտի գիշերել, սփոփել զհարուածս դառնաղէպ ուղին:

Չե՛ք էին բացեալ ծալք արծաթածոյլք՝ թևոց արեգին.
Չե՛ք էին մեկնեալ խաւար՝ մտոնամուտ մթոյ գիշերին.
Այն ինչ կոր ի կոր պարզեալ եմ զդէմս, հայել խնդրէի,
Անդէն դիտապաստ յերկիր կործանեալ, անշշունչ կայի:—

Մխրալի յայս վայր սուրհանդակն հիւսսեան բեռնին,
Գոռայր, մոնչէր, որոտ հարկանէր յերեսս լերին.
Մոլեխանձ դիմեալ ի խոռոչս, ի ժերպս ի թափ ժանտագին,
Խլէր, կործանէր զամուր, զպատուար՝ ձիւնաշէն յարկին:

Ի կնճիռ եկեալ այն շքնաղակուրծ լանջք ծիծաղագին.
Կոծէր, տատանէր, ճայթէր, սասանէր դիմօք զայրագին:
Ջոյդ ընդ արհարարացն և գիշերավարն ահ պատեալ զտեղին,
Ո՛չ տայր քուն աչացս, ոչ հանգիստ սրտիս առ գետնախշտին:

Ո՛ր Մասիս, Մասիս՝ բեկբեկ հեկեկեմ անդ զարհուրագին.
Առ իմէ՞ իցեն, յո՞յր վերայ յարեան շարիքս այս քոյին:
Ո՛չ տայ ինձ բարբառ: Իսկ ես ցաւագնեալ, դառնամ յարեակս,
Գառնամ ողբաձայն, կրծաբա՛ղիս գոչեմ՝ հառաչմամբ ուժգին:

Ո՛ր ես՝ առաւօտ, ո՛ր քա՛ղցր արշալո՛յս՝ արև՝ գերարփին՝
Ո՛ր դուք բարերար գիշերահալած ծնունդք երկնային:
Ելէք՝ սասանեալ հոգւոյս կազդուրիչք՝ յայս անձուկ մթին,
Յայս դարան խորին, ուր յահէ կոշկոճ՝ ոսկերք իմ մաշին:

Ասացի, անկայ անդ կիսակենդան ի ճեղս բլրակին,
Ուր օթագայեալ անցուցի գիշերս զայս ինձ մահածին:
Տիրեա՛ց լուսթիւն, կարկեցան որոտք, շառաչ ամպրոպին.
Անցի՛ն առ սնարս, յանութս, յանտտիս հիւլէք շողագին:

Սփռեցաւ զինև հեզիկ ջերմութիւն առ դուրս խորափտին,
Լա՛նջ արկեալ զանձամբս շարժէր մեղմովին զիմ պաղեալ
մարմին:
Ամոք շոշափմամբ՝ մերթ զոտս, մերթ զզուլսս, մերթ զթաթ
բազկիս

Սեղմեալ հաստատէր՝ ուղղեալ առ դիտակ ծայրից սուրբ լերին:

Հագիւ դողդոջմամբ բարձեալ զզուլսս ի մահճից ժայռին,
Յենեալ թիկնէի՛ ի կուրծ մի վիմաց՝ քարակուրծ այրին:
Վայրիկ մի դիտեալ՝ անդրէն կորաթեկ ճոճեալ՝ դլորէի,
Սուղ ինչ կողմանիլ և տալ լուրջ աչացս սակաւ նինջ հեշտին:

Աչօք մի ի քուն, աչօք մի արթուն դարձեալ թնդագին
Բաղխեաց զլսելիս այլ ձայն երկնահրոս ի կուսէ լերին:
Հատա՛ն, խզեցան բարձք, ջիլք և յօղուածք իմ բլրորովին:
Ջգայուն անզգայ՝ մերձ եզէ գլորիլ ի վիհ խորխորին:

Աստէն մակարդակք՝ առաստաղք երկնից ցելեալք յերկկուսի,
Իջին ընդ ամպովք հոգիք անմարմին՝ երկնաբնակ խմբի.
Առեալ զանշշունչ՝ դի ոսկերոտեացս ի վախից աստի,
Ածին ի թատրօն երկժայր գագաթան Մասսեաց կատարի:

Անցանէին ժամք, ճոխայր արեգակն յելս իւր զուարթարար,
Իսկ ես վերանցեալ՝ յանկոխ լեռնամէջսն՝ շուէի անդադար:
Երբեմն գահավէժ ի բարձուէ լերին հոսէի ի վայր,
Երբեմն ի վեր կոյս ընդ հոգեղինացն եղեալ զուգապար:

Աղու ալևոր, մեղուական, մրայօն գահերէց գնդին՝
«Մատիր ասէ, աստ՝ պանդուխտ թափառեալ, մարդ դու
հողածին»:

Ասաց և յարեալ, յարոյց և կանգնեաց կանգուն զիս յոտին.
Մածեալ զերեսօքս զալեզարդ իւր գիրկ՝ խնդրէ քաղցրագին:
«Պատմեա՛ ինձ՝ ո՛րդեակ, կտոր մի փայտեայ, անկերպ,
անսովոր

Ճաճանչ արծակէ՛ զրոլոր լերամբս լուսով աճաւոր.
Չէ՛ նա ի փայտից՝ մերոյս տապանի՛ քառաթև է նա,
Անծանօթ մտաց, անհուպ տեսութեանց և անմերձաւոր:

Քանիցս զողալով՝ մայր քո և եղբարքդ սիրտ տուեալ միմեանց,
Կամեցաք հալիլ, շօշափել ձեռօք զայս նոր արարած:
Չե իսկ մերձեցեալ՝ անդէն հոգեսպառ յերկիր գլորիմք,
Պակուցեալ նորին յահեղ նշուլից՝ լուսաքանչ դիմաց:

Խարխալուն մայր քո և ես ծերունիս՝ անգէտ մնալով,
Կական արծակեա՛լ յամայր ի հեռուստ դեղկիմք լալով:
Ո՛չ մեք տնկեցաք՝ զայգի, զորթ, զուռի, ասեմք ողբալով,
Որ մե՞ր են աշխարքս, շարժուն և զեռուն, այս ցամաք և ծով:

Ե՛կ, հայեա՛ց, որդեա՛կ, ահա՛ Արկուտին, ուր արկաք զուռին,
Ահա՛ և Մարանդ, ուր մայր քո է անդ ընդ յարկաւ շիրմին:
Ա՛ստ էր մեր հովիտ, ա՛նդ մեր բնակարան, ա՛նդ խաշնատեղին:
Ա՛ստ մեր զոհարան, ա՛նդ վրանավայր ի ձորամիջին:

Տե՛ս՝ շերտ մի փայտեայ՝ անշուք, անպիտան՝ աստէն երևեալ,
Մակէ, ծակոտէ, ոչ թողու հայիլ, ի կուշտ իւր գնալ»^{*}:
Ասէր և ողբայր խորշում ծերունին՝ զլանջօքս անկեալ.
Ցուցանէր զոլորտս, որ շուրջ զմեօք. մատամբ իւր օրհնեալ:

Չէ՛ նա շերտ փայտի, չէ՛ նա անպիտան, չնչին ստեղծուած.
Որպէս զուր կարծես, կրկնեցի առ նա, Հա՛յր համայն ազգաց:
է՛ նա դրոշակ՝ վահան, զէն, ասպար Արքային փառաց,
Որով փշրեցան ժանիք՝ մահազուրիս իշխանին դիւաց

* Փայտեայ խաչն է, զոր կանգնեցաք ի վերայ զագաթան Մասսայ:

«Սա՛... սա՛... լսե՛ք զայս Յափէթ, Սէմ և Քամ, զաւա՛կք
անդրանիկ.

Լսէ՛ք, զի՞նչ նոր ձայն, նոր դարձ շրջանի տեսանի այժմիկ:
Այս լուր և յիմ դարս հնչեաց՝ լոեցաւ, թէ այր մի մարտիկ
Հարցէ ուժգնաձեռն՝ խաչին զօրութեամբ դժոխոցն զնիզ»:

Ասաց և կալան՝ ոմն ըզուսոցս և ոմն զձեռացս,
Բուրեալ զինև իբրու ջոկ մաքեաց ըզճօտովք գառանց:
«Գնա, տա՛ր՝ ասեն, աղաչեմք զքեզ, զայս ձև նշանաց,
Գնա՛, տար՝ ի կառս ի վայրս հանգստեան քոյոց նախահարց»:

Ի ձայն երկնագրոհ, դէմս յարտասուաթոր, լի անմահութեամբ՝
Հային ի կայան իրեանց հին աւուրց, հային կարօտով,
Եւ բացեալ զկուրծս՝ անդ բազկատարած՝ միաձայն հնչմամբ՝
Օրհնեն ըզդարուց անհուն կառավարն զոհաբանելով:

«Հեղեղաց ալիք Քև դադարեցաւ՝ էակ անսահման.
Եւ ճիռ՝ քեզանուէր իմ գերդաստանի աստ եզիտ զհանգիստ:
Այլ յետամնայ թոռունք որբացեալ՝ աստ ի ծով արեան
Սուզեալ, ծփային մինչ Քո ձեռն հզօր՝ փրկիչ նոցա ետ:

Առ քե՛զ սլանամք սոյն աղերսանօք յատեան Քո ի վեր.
Պահել ամրաձեռն զազգ մեր և զերկիր, զայժմեան նոցա հայր:
Աստ փայտն փրկագործ, աստ ազատարարն սերնդոց մարդկան.
Ք ընդէ՞ր նոցա միայն մնասցէ կեալ անտէր, անհայր»:

Ի ճէմս նազափայլս անդ ծագի լուսին համեստ, պերճափայլ.
Տեսանեմ զհրաշ անճառից փառաց ներկայիս, անցեալ:
Մեկնի վարագոր իրկնից՝ վառվառին աստեղք՝ հրաշագին.
Եւ դեռ երկրամած երկինք ամփոփեն զիմ միտս՝ կաթողին:

Ցալաց, ի շրթանց, վարդագեղ յայտուց ժպիտ և արտօսր
Խառնեալ՝ փայլին մեղմ՝ լուսասփիւռ ի դէմս դասուց
երջանկաց:
Երկնընթաց ի շուս դեռ հային շերմին ի լեռն և ի ձոր,
Դեռ օրհնեն զնոսա խոյացեալ ի թևս ամպոց՝ երկնամբարձ:

Եւ իմ համբուրեալ զսրբազան տեղին նախնեաց կայանին,
Ողջունի մաղթեմ՝ կալ նմա պատուար իմում աշխարհին:
Կալ յայսմհետէ ամուր հանգստեան ընդդէմ թշնամեաց.
Կալ պաշտպանարան տարագրեալ որդւոց՝ յուսացելոց նմին:

Եւ ի ծոցս անկեալ երկնարձակ լուսոյ պայծառ արեգին.
Հայլմ զմայլեալ՝ ի ձորն ի խոնարհ՝ իբր յաշխարհ կրկին:
Աստ երկնից շրջան շառագնի ընդ ամպոց ծագաց խորանին,
Ուր յամէն կուտէ հրոսայ սոսկակերպ խարխափ գիշերին:

Գիւթական տեսիլ մառախլոտ դաշտին հանդիպահայեաց՝
Յիշեն ինձ զօրհաս՝ անբախտ կորստեան աղագաց, աշխարհաց,
Անդ գետք ծածանին, անդ դաշտք ծիծաղին ընդ նորեկ
ընտանին,
Ընդ նոր փոփոխումն, յիշեսել հզօրաց, պարտիլ թշնամեաց:

Գարձաւ արեգակն գառել ընդ որմովք իւր հորիզոնին.
Գարձայ և ես յիս, զգացեալ զինև շորշոփ փախստին.
Վայ, եղո՛ւկ անձինս՝ ո՛վ զիս աստ էած յարտեան Մասսին.
Կորնչիմ աստէն, ուղղեալ առ բարձրեալն՝ գոչեմ լալագին:

Լե՛ր ինձ առաջնորդ՝ որ եսդ միշտ տէր անհուն և անճառ.
Լեր ինձ ուղեկից մոլար տարագրիս առ դարձս իմ ի վայր.
Ա՛ռ, տա՛ր զիս աստի, ուր մերձ են սահիլ ջախջախուն իմ ոտք.
Ա՛ռ, տար զիս աստի, զի մի՛ հասցէ ինձ գիշեր, կամ խաւար:

Ո՞վ անհուն, անհաս երկնից տեսչութիւն էակիդ վերին.
Ո՞վ որոյ խորոց՝ անեզր իմաստից չի՛ք չափ բնաւին.
Քանի՞ անհնար, քանի՞ դժուարին սահմանք անքննին
Քոյդ արարչատես ներհուն թափանցմանց բաց են և մեկին:

Ո՞ւր ձգին ձեակք ճարտար քոց մատանց, որ ո՛չ հարթեացին.
Ո՞ւր ցողացցին շողք սրադէտ դիտմանդ, որ ո՛չ յայտնեացին:
Քեզ օվկիանոս՝ բանայ զիւր յարգանդ անդնդոց խորին,
Քեզ երկինք, երկիր, ծովք և արարածք ի ծունր խոնարհին:

Ո՞ր աչք յուսային տեսանել զՄասիս, զգաւառ նախնային.
Թէ նախասահման քոյ կամք հրաշածին ո՛չ գործակցէին:
Քև բարձրաւանդակ գագաթք լուսահրաշք նորայն ամպածին,
Ածան, ամբարձան ի ծագս շրթանց երկնից կամարին:

Հանցէ՛ զիս աստի՝ Քոյ լոյս երեսաց՝ փրկի՛չ բարերար.
Որ միայն գովեա անյոյս նեղելոց հնարել զճար:
Երթայց և կալայց՝ հայթայթել անձին հանգիստ և դադար
Յորմէ զրկեցայ, անկեալ յայս դիպուած անել, շարաշար:

ԶԳԱՅՄՈՒՆՔ ՅԱՎԱԼԻՑ ՍՐՏԻՍ ԸՆԴ ՏԵՍԱՆԵԼ ԻՄ
ՅՕՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԶՄԻՐԵԼԻ ԱՇԵԱՐՀԱԿԻՑՆ ԻՄ
ՖԱՀՐԱԳ ԲԱԳԱԼՈՎ.

1832. 2 Մարտի: Գերսպտ.

Անցին երկու ամք և աչք իմ լալով կարօտ մնացին,
Տեսանել առ իս զոք հայրենակից զիմ փափագելի.

Հաղորդել նմա զիմ վիճակ օտար,
Գրկել զնագելին, ցուցանել զիմ վայր,
Լսել զմայրենի լեզուն քաղցրանոյշ,
Տալ հանգիստ սրտիս, տալ հանգիստ հոգւոյս:

Ո՛չ բարեկամութիւն քաղցր գերմանացոց, ո՛չ շրջան շքնաղ,
Ուր իմ վերացեալ ի թևս բախտին, կայի անզբաղ.

Ո՛չ յորդորք սիրոյ, ո՛չ ձայնք սիրելեաց
Մեղմէին զայս վէրս, սրբէին զիմ լաց,
Ուր և հայէի ծողով ինչ բազմաց,
Անդէն փլանիւր սիրտ իմ տրտմազգած:

Այլ ի վախճանի գտանեմ զնա, աւաղ աստուած իմ,
Ձիա՛րդ կաթողին զարկան նորա աչք հանգեան ի դէմս իմ:

Տեսիլ ցամաքեալ, հանդերձ բիրտ անշուք
Կերպարան խանձեալ ի ցուրտ և ի բուք.
Չև նորա բացեալ զդայլայլեակ լեզուին
Նուր կայծակնաթափ յերակունս անցին:

Ձեռք ինձ բազմերախտ ածին զնորասքանչ զայն նոր արարած,
Ձեռք՝ որ երախտեօք լցին զիմ հողի ի շափս կենաց.

Զիս կոչէ առ ինքն նա անակնկալ
Ես երթամ առ նա արհաւիրօք պատեալ,
Զինև պարառի անոյշ գերդաստանն,
Ժպտի քաղցրամոք ո՛չ տայ ինչ նշան:

Անհամբեր դիմեմ դէպ ի մենարանն, խուժեալ ուժգնաբար,
Այլ յետս կասին աստ ջոկք ընտանեաց, անդ իմ բարերար,

Ձեռն ածեալ նորա, դիմեմք երկոքին,
Տեսեալ զայն հրաշ յափշիմ մոլեգին.
Այլ նորա բարբառ «ասա՛ շայկազն ոք»
Թափէ զիս անդրէն իբր ի քնոյ զոք:

Սեղմեալ մեղմովին իմ զձեռս նորա հայիմ ըղձագին,
Ի գիծս և ի գոյնս ի դէմս և ի դերս քաղցր հայրենակցին,

Նա ցիս հարցսնէ թէ ուստի՞ իցեմ,
Ես նմա անդրէն զայս հարցուած կրկնեմ.
Եւ գետք արտասուաց սորեն երկոցունցս
Թանան, ոռոգեն զերեսս և զժոցս:

Չև՛ աւարտ տուեալ նա իւրոց բանից, անդէն խզէին
Զթիլս դարձուածոց թառաչք ծխամածք խոշտանկեալ սրտին.

Պատմէր և սգայր, սգայր և պատմէր
Զվիշտս հայրենւոյն, զքակ և դաւեր,
Զմահ, զգերութիւն, յանսիրտ թշնամեաց,
Զրկանս, զհալածումն յանողորմ տէրանց:

Չև շիջեալ նմա ջերմ բորբոք սիրոյ գողտրիկ ընտանեաց
Չև՛ մեկնեալ յաշաց երկնատիպ պատկեր կնոջ, զաւակաց,

Յիշեալ նորա զայնս, անդէն պապանձէր,
Լեզուն կարկամէր, խելք նորա ցնդէր.
Եւ յուշ իւր եկեալ, մերթ անիծանէր,
Մերթ խնդրէր ինքեան մահ գժոխըմբեր:

Անոյշ հայրենեաց լերինք և ծործորք, անոյշ դաշտ և վայր
Գեռ կային նմա յանդիման աշաց կենդանի դալար (յամայր)

Թէ կամէր յիշել զտեղւոյն քաղցրութիւն,
Անդէն գայր ի միտս մարդկան դառնութիւն,
Միոյն կարօտիւ, միւսոյն ահիւ
Մաշեալ էին նմա, ոսկերք դառնախոփու:

Զի՞նչ մղեաց զքեզ նժդեհիլ ասեմ յերկիր յայս օտար,
Զինչ վարեաց զքեզ տարբերել յայս ծով անկայ անդադար,

Ո՛ւր քո հայրենիք, ո՛ւր հայրենակիցք,
Զիա՞րդ հեռաւոր, զիա՞րդ տարածիզ
Նոքա անընկեր և դու անաշխարհ
Մաշիք կարօտիւ մեմեանց շարաշար:

Քնքուշ կենակցին թողեր անդ մաշիլ, հառաչել զքեզ,
Արտասուք ի դէմս, կսկիծ ի սրտի որոնել զքեզ.

Աստ որդիք վայեն, անդ եղբարք սգան,
Ոմն զամուսին, ոմն զհայր կարդան.
Ո՛հ չի՛ք այցելու, փախեալ նոցա յոյս,
Մթին նոցա վայր, ոչ ոք տա անդ լոյս:

Մագի արեգակն, փայլի անդ լուսին, աստեղք շողշողան,
Այլ ջերմ ամուսնոյն, որբացեալ, որդուց մութ է շրջական,

Հային յամեն կոյս կականմամբ, լալով,
Գուցէ յայտնեսցի սիրելին բարով.

Այլ աւաղ ժխտին արարածք համայն,
Ոչ գայ ի նմանէ համբաւ նորաձայն.

Ի պանդխտութեան ի տապ և ի տօթ գազազեալ արիւն,
Ուխտէր մեռանիլ ի դուրս օտարաց քան դառնալ ի տուն.

Լաւ՝ ինձ փշել աստ անէ զիմ հոգի,
Քան անդ տեսանել վիշտ, զաւեր աղբի
Աստէն զիս բարձցէ գէթ ոք քրիստոնեայ,
Այլ ո՞ յիս անդէն ողորմի, գթայ:

Այսպէս թափառի, այսպէս շրջշրջի անտուն, անտեղի,
Անբախտ Հայկազունն յամենայն անկիւնս ի ծագս երկրի

Ձիք նմա հանգիստ, չի՛ք նմա կայան,
Ոչ յօտար աշխարհս ո՛չ յիւր ծննդարան,
Ելեալ յօտարիս, լայ զիւր հայրենիս
Մինչև սպառին շունչք նորա յաստիս:

Հայրենեաց սիրոյ ո՛չ մնաց նշմար ի սիրտս Հայկազանց,
Անդ շիջաւ նոցա մինչ օրհասս նոցա տուաւ այլազանց

Ազատել նոցա ի ծանր լծոյն,
Գրաւեն զցուպ, լինին երեւուն.
Թողուն զհայրենիս աչօք ցաւագին,
Դիմեն յօտարիս մուրալ զպարենին:

Վասն հաւատոյ, վասն օրինաց կորեան նորա փառք,
Ի ձեռս այլազգեաց, աշխարհ սիրալի, իշխանք բարեփառք,

Նոյն իսկ կրօնակիցք հալածեն զնա,
Եւ դաւանակիցք ո՛չ ժուժեն նմա.
Խուզէ նա անձին ուստէք օգնական,
Այլ ընդվա՛յր, զի չի՛ք նմա ոք պաշտպան:

Ո՛հ, անհուն էակ դու ամենագութ հա՛յր արարածոց
Ձի՞նչ այս դառնագին պատիժ, պատուհաս քոյոց
ստեղծուածոց.

Առ քե՛ղ իմ աղերս, առ քե՛ղ իմ մաղթանք,
Առ քե՛ղ իմ խնդիր, առ քե՛ղ հառաչանք,
Թո՛ղ ամենաբարձի աչք քո քաղցրասցին
Յիմ ազդ թափառո՛ւն, յիմ ազգ վշտագին:

Ընկալ զաղաղակս ի խորոց սրտից առ քեզ ամբարձեալ,
Ընկա՛լ զգաւնդատ, զոր հանէ առ քեզ հոգի ցաւագնեալ.

Յանհասիդ աթոռ հասցէ իմ բողոք,
Բարձրելոյդ յատեան ելցէ այս մորմոք.
Դու՛ յորոյ կախին վիճակք էակաց,
Դու՛ յորմէ ելին կարգք տիեզերաց:

Եւ թռչունք անգամ ունեն իւրեանց բուն, ուր օթագային
Եւ սողունք անգամ, որք ի սիրտ երկրի անվրդով հանգչին.

Այլ մեզ չի՛ք տեղի, չիք ուրեք դադար,
Ի վերայ երկրի, զոր ձեռք քո արար,
Սահի Հայկազունն միշտ ալեկոծեալ
Ձաւակ և զտուն, զաշխարհ մոռացեալ:

Ո՞չ ձեռք քո հանեն յանդնդոց զքոյ զարարածս համայն,
Ոչ շունչք քո ածեն՝ կեալ նոցա յերկրի քեզ միշտ օրհնաբան.

Եկեացէ՛ արդեօք և մեզ ժամանակ,
Ձի անցցէ ի մէնջ այս խիստ քո մուրհակ.
Տեսցուք և մեք լոյս ի մերում դնդի,
Ձոր ձրի վայելեն համայն աղգք երկրի:

«Հայրենեացն քաղցրութիւն ո՞ւմ ոչ գրաւէ զսիրտ, ո՞ւմ ո՛չ շարժէ զե-
ռանդն ներքին՝ ի զրկելն ի սիրալի տեսութենէ այնր սրբազան վայրի, ուր
ծնաքն և սնաքն, ուր զառաջինն ճաշակեցաք զհամ դոյացութեան մերոյ:
Սոյն այս հուր եռանդնաբորբոք էր՝ որ ի 1832 ամին ի լինելն իմ ի Դերպտ

բաղաբի զցայգ և զցերեկ տանջէր զիս հանապազ. Ամենայն գերմանացի բարեկամ իմ նկատեալ զիս ջանային ամենայն կերպիւ փարատել ի մտաց իմոց, զայս վիշա դառնակսկիծ: Բայց ո՛չ ոք ի նոցանէ այնպէս շերմ զգայր, այնպէս մարդասիրաբար դարմանէր զայսօրինակ վիճակ հոգոյ իմոյ, որպէս անմոռանալի բարերարն իմ, անուանի պրոֆեսօրն և քաղաքական խորհրդականն անճառաշնորհն Պարբօտ:

Բազմիցս ցուցանէր ինձ զպատկերս հայրենեաց մերոց. կամ ընթեռնոյր զպատմութիւն ինչ ի վերայ աշխարհին մերոյ առ ի դիւրացուցանել զազէտս սրտի մերոյ:

Անգամ մի ևս տեսանէ զվերոյիշեալ Յահրադ Բաղալեանն խոյնցի ի մտանելն ի պոլիցէն: Նկատեալ ի հանդերձիցն, զի Հայազգի է, իսկոյն ինքն ևս աճապարի անդ և առեալ զնա, տանի ի տուն իւր և տայ կոշիկ զիս, ուր ես միշտ անհրաւէր դնայի: Մտեալ առ սիրելի ընտանիս նորա, տեսանեմ զնոսա խոռվեալս. ո՛չ ոք կամի ի հարց իմ պատասխանել ինչ: Նոքա քաջ ճանաչելով զկասկածոտ բնութիւն իմ, կամէին այսու առաւել ևս վառել զիս և արկանել ի մատանջութիւնս: Այնպէս զի, մինչև համարել իմ թէ յանցանք ինչ գործեալ իցէ իմ, զի նոքա այնպէս անսովոր վարէին ընդ իս Յայսմ վարանման, յայսմ խոռվայոյզ վիճակի սրտի իմոյ, յանկարծ դրունք սենեկի անհամեմատ բարեիրարին իմ յետս բանին և նա ինքն՝ զձեռանէ կալեալ Յահրադի՝ կանգնի առաջի իմ այսու բառիս «Ահա ցանկացեալն ի ձէնջ հայազգին»: Առ տեսիլ նորա և խօս ամենայն գերդաստանն բոլորի զինև բարձրաձայն խնդութեամբ և ծափահարութեամբ: Արարիչ իմ, ո՞ր քարացեալ սիրտ ո՛չ փոխիր աստ ի հուր կայծակնաբորբոք ի տեսիլ հայրենակցին, ի խնդակցութիւն այնպիսի ազնուածնունդ անձանց: Եւ զինչ [Պարբօտ] անուանի փիլիսոփայն, երկնային ուրախութեամբ դրոշմեալ ի դէմս՝ կայր մնայր, յերկար առ ի վայելել զպտուզս առաքինութեան. որում վսեմ սիրտ նորա էր պատճառ:

Ձամենայն զգացմունս և զզրոյցս մեր՝ զխարդ և իցէ, յայտնեալ իմ ի վեր անդր, բայց լսող կամ ընթերցող հայազգին որպէս ոչ զարմասցի, թէ այնպիսի անձն, ոք հոյակապ արժանի համարեաց ինքեան հրաւիրել ի տուն իւր զայնպիսի գծուծ, քրձազգեստ աղքատ ոք ողորմելի, առ ի միմիայն զիս առնել՝ ուրախ տեսութեամբ հայրենակցոյն՝ հի՛մ քնքուշ այս զգացմունք: Սովառ ոչ բաւականացեալ, խնդրեաց ի նմանէ ճաշել ընդ մեզ. ապա իւրաքանչիւր ոք բաշխեալ աղքատին՝ ոմն զոսկի մի, ոմն զմանէթ և այլն այնպէս արձակեցին զնա: Բայց այս զամենայն բորբոքէին, մորմոքէին զիս. ի տեսանելն ազգակցոյն իմոյ զայնպիսի գառն վիճակ, զայնպիսի սգալի կերպարան: Մահ խնդրէի անձին ի ցաւոցս, բայց կեանք իմ չի՛ր

տուրք: Որպէս մոռացայց և զսխրալի նոցա զրոյց ի ժամ հացկերութիւն: «Որպիսի չքնաղ դէմք, որպիսի գեղեցիկ գծագրութիւն կրեսաց, որպիսի նազելի են աչք Հայկազնոյս» և այլն և այլն. Ձայսօրինակ դիպուածս մարդասիրութեան զհարիւրաւորս զբիրաւորս տեսեալ է իմ առ գերավսեմ անձինս այսոսիկ, զորս այժմ չէ տեղի պատմելոյ. բայց ո՞րք ի մէնջ արասցէ զայս, զայս միայն կամէի հարցանել: Այնպիսի Յահրադը յիւրաքանչիւրում աւուր հարիւրաւորք շրջին ի փողոցս, քաղաքին մերոյ վասն մշակութեան և ում անկանի՝ ի միտս, թէ նոքա ևս արիւն մեր են: Զյիշեալ Յահրադն ևս աղքատութեանն էր հասուցեալ անդ: Աղքատութիւն, որ զհազարաւորս ի պատուական հայրենակցաց մերոց ի վերջին վախճան յուսահատութեան հասուցեալ տանջէ և մաշէ, այլ աւա՛ղ և՛րբ բացցի սոյն արշաւո՛յս առաւօտեան, ուր ձոխք և փարթամբ սղզիս մերոյ դարման տարցեն, նմանապէս ցաւամաշն իւրեանց մերձաւորաց և սրբեսցեն դարտասուս չոցս հոգետանջ: Նրանի ժամանակին, Էրանելի՛, որ ժամանակակից և մասնակից գտանիցէ այսօրինակ սղզաշէն հայրենասիրութեան...»:

ՏԵՂ Ի ԳՈՅՆ:

Կարե՞մ սրտիս կսկիծը լեղվով քեզ պատմել.
Թե իմանաս իմ իղձը, թողո՞ւս ինձ տանջիլ
Ամեն մեկ քո անունը միտքս բերելիս
Բոլոր ոսկերքս ջանումս մաշին՝ հիշելիս:
Ախ քո սուրբ հրեշտակային դեմքն իմ աչքիս
էլ ո՞ր օրն ինձ կերկին արև իմ սրտիս:
Կաց ու սուգ ու հառաչանք ինձ խավարացրին.
էլ ի՞նչ օգուտ ինձ էս կյանքն՝ որ թե քեզ չունիմ:
Ընչո՞վ կարև վիրավոր սիրտս մխիթարի.
Թե քո սուրբ ձեռն զորավոր չկամի բժշկելի:

Քո փանջարի առաջին բոլոր գիշերը
Շրջիմ, սգամ ցավագին իմ դառն օրերը:
Լուսինն պայծառ աննման փայլի երկնքից
Նրա լուսով բոլոր աշխարհ ցնծա խնդալից:
Բայց իմ կարոտ աչք ու սիրտ արտասուս արյան
Մփին դառնագին ցավոք ի խորս տրտմության:

Բացվի՛ր, իմ լուսին բացվի՛ր, միայն քո տեսություն
Կարե իմ բոլոր ցավերն տանել ու բառնալ:
Ախ թե սերն իմ մարմինը մոխիր դարձնի,
Կաթի՛ր՝ մեկ ցօղ երեսիցդ՝ որ ինձ կենդանացնի:

ՍԷՐ ԱՌ ՀԱՅՐԵՆԻՍ

Հեռաւոր տարածուն այս միջոց լայնութեան
Որ խլէ ուժգին ի քոյ սուրբ տեսութեան
Կարօտիւ զնա ի սէր քո անբաժան
Հայաստան իմ քաղցրիկ Հայաստան,
Ճամբեցեր զիս անհաց, անպաշար, անդարման
Անընկեր, աննպաստ, յուղի այս տարական,
Այլ զքո քաղցր անուն կալայց ես սրբազան.
Ե՞րբ եկից երբ տեսից զքոյդ սահման աննման
Ուր Մասիս, Արագած հոյակապ հոյանան,
Երբ եկից երբ մտից ի դաշտ քո ի գեղազան Հայաստան
Ուր կամար երկնային կայ զքեզ շրջական,
Ո՛հ վաղուց ոչ տեսին զայն աչք իմ լալական
Որ ընթացք փոփոխեն զմանկութեանս իմ կայան. Հայաստան.
Ծիծաղին թերևս այն աստեղաց վառարան,
Ի վերայ մարմանգոց քոց վայրից հրաշական
Իսկ թէ լան ո՛չ գիտեմ: Կամ բացեայ տարական Հայաստան:
Յանձնեցի քեզ զծնօղս, զընտանիս, զգերդաստան,
Յանձնեցի սքամած, ի լաց յողբ անպայման,
Լան արդեօք տակաւին, թէ արևօվք քո խնդան Հայաստան
Թէ արևն ելանէ՛ կամ նորա յանդիման,
Թէ գիշերն տարածէ՛ անկանիմ ի վարան.
Ե՞րբ տեսից կողկողեմ ի հայրենիս զայս վայրկեան, Հայաստան,
Ծխամած իմ հեծեծ իմ մորմոք հառաչման,
Թխպագին քան ամրոց՝ ի բաբձունս վերանան
Ո՛չ գիտեմ բերե՞ն ամպք քեզ ցաւոցս զայս դուժան, Հայաստան
Սիրախումբ քոյդ զաւակք որք ի քեզ զօրանան
Ի դասուց, որոց ես կամ օտար, զուրկ միայն
Ո՛հ յիշե՞ն զիս արդեօք, թէ վաղուց մոռացան, Հայաստան,
Ոչ լսեմ զ<ձ>այն երգոց՝ զոր ի դաշտ քո

Կա՞ն արդեօք յայդ կուսէ թռչնակաց ինչ երամ
Զի տացիս ինձ ոչ լուր ի վայրեաց սիրական,
Զայս տեսին ո՛չ աչք իմ, որքան աստ կամ մնամ Հայաստան.
Զիմ սիրոյ զիմ հոգւոյ առ քեզ միշտ զեռանդեան
Ա՛ն վերջին զայս կտակ՝ զոր շրթունք իմ քեզ տան,
Կաց դու ինձ, որպէս ես քեզ սիրով անբաժան: Հայաստա՛ն:

ՍՈՒԳ ՀԱՐԱԶԱՏ ԵՒ ԾՆՈՂԱՍԷՐ ՈՐԴԻՈՑ Ի ՎԵՐԱՅ ՀԱՆԳՈՒՅՑԵԱԼ ՄՕՐՆ:

1837. Փետր. 5. Թիֆլիս:

Շատ օրեր անցին ու շատ ժամանակ
Որ անուշ տեսույդ քո զրկյալ որդի
Ո՛չ ձայնդ լսեցի, ո՛չ առի փափազ
Կարոտյալ սրտիս մա՛յր իմ սիրելի:

Արյուն, արտասունք թափին իմ հաշաց,
Կրակ է ընկնում հողիս ու մարմինս,
Որ ընկերքս ի գիրկս յուրյանց ծնողաց
Փաթութին և ես ա՛խ անմայր տանջիմ:

Ինձ որբ թողեցիր հաշխարքիս վրա.
Հավիտյան մնամ կարոտ տեսությանդ.
Թե գիշեր, թե օր թե առավոտ գա.
Ես պետք է մաշվիմ քո քաղցր սիրովն միայն:

Միթե լա՞վ է հողն, ուր հանգստանաս
Քան զտուն ու տեղն՝ որ դու շինեցիր
Միթե հա՞յր, որդի, քո զավակաց դաս
Այդքան դու շուտով մտքիցդ հանեցիր:

Որքան ես իմ հորն ա՛խ ու ո՛խն լսեմ
Սկանում է ինձ աշխարքս ամենայն.
Լեզուս չի՛ բերում՝ որ խոսք ինչ ասեմ.
Տրտմյալ ծնողին մխիթարության:

Հաշխարքե հաշխարք էկանք՝ որ թողուս
Մեզ ցավով, սգով անբժշկելի:
Է՞դ էր կամքն՝ որ մեք մնամք անհույս
Մա՛յր իմ բազմագութ, մա՛յր իմ սիրելի:

Ո՞ւր այն գթալից ձեռք քո մայրենի,
Որ պահեր ինձ միշտ, անփորձ, անսասան.
Իմ սիրտս ու հողիս, քար պետք է կտրի,
Որ ես մոռանամ էստոնք ամենայն:

Ձեռս ծոցումս շլինքս ծռած
Ա՛խ ոխ քաշելով կյանքս սեպցավ.
Իմ դառն օրերիս լերդս խորոված
Անունդ հիշելով սիրտս մաշվեցավ:

Գամ գերեզմանդ ո՛չինչ ձայն լսեմ.
Երթամ ես ի տուն՝ քո տեղդ է պակաս.
Համ թե արտասվեմ թե հոգոց հանեմ,
Ո՛չ ես հովանամ, ոչ դու իմանաս:

Խղճալի իմ հայր երբ որ քեզ հիշե,
Սգամք մենք բուրբ, լամք անմխիթար,
Ի՞նչ կըլեր մեր կյանք քեզ համար պակսեր.
Որ քո շվաքն մեզ վրա անպակաս մնայր:

Ե՛րբ կըլի որ ճտովդ ընկած
էս բուրբ իմ ցավս քեզ մեկ մեկ ասեմ,
էն սրբոց միջումն քո կշտիդ նստած.
Քո քաղցր երեսդ տեսնեմ, վայելեմ:

Ինձ մի մոռանար ո՛վ անուշ իմ մայր,
Քո որբ զավակդ միտքդ բեր էդտեղեն.
Որքան շունչս կա դու մի՛ հավատար,
Թե քո արածդ կերթա իմ սրտեն:

Ո՛ւմ ասեմ սրտիս դարդերն ես, ա՛խ ո՛ւմ
Լովել ա լեզուս, փակվել իմ բերնում.
Լեզուն որ սրտի դարդը եզ շասի,
էլ ո՛վ կիմանա, ախ, ո՛վ կցավի:

Մեր սրտի դարդը կրակ է ու բոց
Քանի որ պահես, շասես դու այլոց,
Կէրվիս, կմաշվիս անդեղ, անդարման.
Մարմինդ քեզ համար կդառնա գերեզման:

Սրտի բալանիքն լեզուն ա, լեզուն,
Բերանը՝ դուռը, աչքը՝ լուսատուն.
Թէ փակ կպահես, կսկիծն ու դուստն
Քեզ կփոթոթեն, աչքի լույս՝ սիրուն:

Շունչ որ չքաշես, ու նոր շունչ շանես,
Ապրել չես կարող՝ հո՛գի՛ կհավվես.
Ի՞նչպես ես ուզում, որ մնաս հանդարտ.
Թե շասես ուրշին քո ցավերն, քո դարդն:

էս ոտանավորի գրելու պատճառը:

Ո՛վ չի գիտի, որ տեղիցը վեր կենողը հենց մեր խեղճ խալխի վրա ա
ռաբ բարձրացնում: Գիտուն մարդը նա է, որ պակասութուն տեսնելիս,
սիրտը ցավի, ձեռից էկածը շինայի ու պակասավորին ուղղի, չէ թե վրեն
ծիծաղի, գրով լեզվով խայտառակ անի: Ամեն ազգ լավութեան հետ վա-
տութուն էլ ունի՝ ինչպես մեկ ծառ, որ սաղ պտղի հետ շոռտն էլ ա բե-
րում: Եթե անուսում մարդը պակասութուն ունենա, չէ զարմանալու, այլ
ներելու, ցավն էս ա, որ մեկ մարդ համ լուսավոր ըլի, համ պակասավոր,
բայց իր ձեղը թողած՝ այլոց գերանը քննի: Թե աստված կտա մեր Ասիա-
թիք էլ քիչ քիչ աչքըները բաց կանեն, էն ժամանակը չեն թողալ, որ ամեն
հավարա մարդ իրանց վրա բերան բաց անի:

Կամենալով մեր խալխի բնությունը էնպես իմաստուն մարդկանց բնու-

թյան հետ մի քիչ համեմատիլ, ես մեր հազարփեշեն մեջ բերի: Կարելի ա՛
թե շատ բառ, շատ խոսք քիչ մի ծանր թվի, բայց այլ ձևով հնար չի կար,
չունքի բանն էնպէս պետք է շինած, գրած, որ կարդացողի սրտովն ըլի՝
Շատ մութը լեզվով գրիլ էնպես եմ կարծում, թե խալխին դիր չի գալ:

ՀԱԶԱՐՓԵՇԵՆ:

(Նրգիծարանություն էն բարի անձանց վրա, որ մեր
խալխին փուլն են դնում. Խաչ. Արովյան)

Մեկ իմաստուն մարդ մեր հազարփեշի
Անունը լսելով, ու մեր ոմբի,
Մեր կռաքիթ կուլի, ու գինու պոզի,
Մեր սև տկճորի, ու կպրած տկի,—
Ձահլեն գնում էր, սիրտը խառնվում:
Քթին հուփ տալիս, աչքերը խփում.
Մեր խալխի գլխին թուք ու մուր ածում:
Հենց իր տեղումն էլ ոտը քարին խփում,
Թե վրաստանցիք մարդի հեսաբում
Չի պետք է ըլին՝ որ շեն խնայում,
Աստուծո սուրբ բաժակն էսպես մուռտառում,
Իրանց բերանն էլ հետն ապականում,
Նոյի շարբաթը՝ գոմշի ու եզան
Կամ իծի, ֆորթի լպրդած կաշում
Ածում ու պահում, ու նրանց բերանն
էնպես՝ դազլով հուփ տալիս, կապում,
Որ ազնիվ գինու քաղցր հոտն ու համը
Ոմբու, տկճորի կպրած փիս հոտումն
Յաղու ա դառնում, ու հոգին, ջանը
Իրան փորումը խեղդում, սպանում:
Ժամի բաժակն էլ հենց հարամ անում.
Տերտերի բերանն ու իրանց փորը
Կպրի կարասի պես սեացնում:—
Մեկ սուպի գդալ հենց մեջ են քցել,
Անունն էլ մեծ մեծ՝ հազարփեշա դրել,
Լավ շի նրանով կարես խփշտել:
Որ յախա շունի, փեշն ո՛վ ա տվել,

Որ էսպես են նրան կնքել, մկրտել:
Դեռ գլուխը բերանդ չհասած, դրած՝
Կոթն են դեմ անում, գինով լցրած:
Ռումբին, տիկն հո՛ էնպես իմանաս,
Սելի միջումն՝ թե որ ոաստ գաս,
Անգլուխ հայվան ըլի դես ու դեն ընկնում,
Մարդի ոտ ու գլուխ ուսավա անում:
Չէ՛ էսպես երկրում շունը չի կենալ
էնպես շան հաջաթն իրան բերնին տալ:
Ափսո՛ս էն հողը, ափսո՛ս էն վազը,
Որ էսպես հիմար մարդքերանց ճանկը
Գինն էլ ա կորցրել, իրան պատիվն էլ:
Ընչի՞ շենք էնդեղ մենք ծնունդ առել,
Որ իստակ բռչկում, շուշե բուդիլկում
Աստուծո տված բարին պահենք ամանում:
Որդիանց որտեղ սատանի քամին
Պտտեց ու մեր խեղճ շնորքի կարասին
Աչքը թող լցրեց, քարեքար տալով.
Գլուխը ջարդելով, ոտը կոտրելով
Երկինքը հանեց ու գետնին խփեց,
Կավկասի սարի էս կողմը շպրտեց:
Աչքը տրորելով՝ հենց որ բաց արավ,
Գլխին, ոտին վեր հատելով տեսավ,
Որ մեկ քանի մի ջահել վրաստանցի
Իրար մոտ նստած մի ծառի տակի,
Բաղիքը քաղում, խաղողը կտրում,
Հնձանը բերում, առագաստն ածում,
Ոտները վեր քաշած կոխում, կխշորում.
Հետն ուտում խաղողը, կեսը դեն քցում.
Պանիր, խորոված՝ հենց տաք տաք ուտում.
Հազարփեշեն բռնած՝ իրար դեմ անում.
Կուլեն կլկլացնում, ումբին դարդակում,
Ու իրանց քեֆին խաղող կամ խնձոր
Իրար գլխի խփում, հետը խաղ ասում:
Վեր կենում ցոփ, ցոփ՝ պար գալիս, նստում.
Իրար ճիտ անում, էլ եզ հաց ուտում,
Երեսները վարդի պես կարմրացրած

Թունգերով գինին իրար գլխով խփում,
Կամ անց կենողին կանչում, նստացնում,
Ուտացնում, խմացնում, էլ ճամփու քցում:
Խելքները տեղը, ուշները գլխին,
Մեկին էլա մեկ վնաս չէ՛ր ըլում:
«Տեր իմ և Աստված՝ ես ի՞նչ տեղ ընկա»,
Գեջդանգեջ գլուխը բարձրացրեց նա,
«Ո՞ւր մեր բալն, կոնցերտն, մեր էն թեատրը.
Մեր քլուպն, մեր բիրժը, ու մեր տրաքտիրը,
Ո՞ւր մեր մուզիկեն, մեր քաղցր սկրիպկեն,
Մեր դամբրն ու մեր կավալերները,
Մեր կանֆետն, մեր տանցն, ռոմի թասերը,
Շամպանսկու ռումկեն, ու բուդիլկները,
Որ ուտես, խմես՝ կոմպլիմենտ տալով,
Դամի ձեռքը բռնած՝ պար գալով՝
Աթոռի վրա, դիվանի միջումն
Նստիս քո դամի կշտին. կամ սրտումն
Քո սերն ու շնորքը, սրտիդ հասրաթը
Թափես, էլ եդ ձեռն առնես քո ձեռը,
էլ եդ պտտիս, մինչև գլուխդ ուռչի,
Ու շճած ընկնես դամիդ առաջի,
Նա էլ աղլխով խփի երեսիդ,
Կամ իր սուրբ ձեռովն ջուր շաղ տա դոշիդ»:
«էս ի՞նչ տեղ ընկա, էս ի՞նչ ջհանգամ.
Որ կողմն էլ ընկնեմ, էլ եդ սախտ մնամ:
Ո՛չ լեզու գիտեն, ոչ ինձ հասկանան.
Միրտս պատռում ա, ո՞ւմ ասեմ իմ դարդն:
Հայ ասես, վրացի գլխիս մոտ էլած,
Քեֆըները քոք, գլխըներն լցրած.
Բոն ծուր եմ ասում*, «քեֆ արա» լսում.
Գուտն տաղ՝ կանչում, «տո խմի» լսում:
Զդրաստի գոռալով ես բերանս ճոթում,
Ուռա՛ են կանչում, գինին փորս ածում.
Բեսթի եմ ասում, ես «դոսթ» եմ լսում.
Պոսկլլատիյ գոռում, «ալլա՛հ վերդի» լսում.

* Գաղղ[իերեն] և գերմ[աներեն] կնշանակե բարի օր:

Կանալլա ասում, «լաղճի օ՛ւլ» լսում:
Մազերս եմ ուզում պոկեմ, պոճոկեմ.
Գուել եմ ուզում կանչեմ, սպանեմ.
Ոտս եմ բարձրացնում, քացի տամ ջարդեմ.
Մեկ մեծ պարկ ուշունց, ու հազար անեծք
Նրանց գլխին ածեմ, ու դուս գամ փախչեմ:
Շատ ուշունց տալով բերանս հոտեցավ,
Լեզվիս ու փորիս բոլոր նյութն հատավ,
էս տավարները, հաստագլուխները
Բերնիս շեն նայում, իմ ասածները
Անկաջվեր անում, թե հասկանում էլ,
էլի թևիցս քաշում, նստացնում.
Հազարփեշեն ու կուլեն դեմ անում:
Հենց գիտես՝ սրանք մարդի որդի չե՛ն,
Որ էսքան խոսքին տանին, համբերեն:
Սատանին ասես, քեզ դժոխքը կտանի.
Մեր մեկին ասես փորըդ վեր կածի
Գուել կկանչի, արինդ կթափի:
Սրանց կոպիտ գլխումն դեռ մեր մարիֆաթն
Հեշ տեղ չի՛ արել, կամ քթին դիպել.
Որ դատած ապրանքդ, մալդ ու դովաթդ,
Պահես սև օրին, թե ջուր ուզեն էլ,
Ընշանք փողը շառնես, նրան տուն չթողաս.
Դռանդ ընկած ըլին, քացով խփես, գնաս:
էս ի՞նչ ախմախ են, որ իրանց հացը
Ում որ տեսնում են, ածում առաջը:
Փող պտի շինած ու ծոցը դրած.
Լավ հաքած, մաշած ու կառեթ լծած,
Բալ տալ, բալ գնալ, իր փառքը ցույց տալ,
Մոտովդ անցնելիս, երեսդ շուռ տված.
Ինչ ունես, գլխիդ, ոտիդ խարջ արած...
Լավ տեղ ու լավ շին, լավ նշան ճարած.
Ամենի աշքն էլ վրեդ մայիլ թողած,
Բուլվարն մտնելիս՝ հազար աչքի մեջ
Կամ կրակ վառած, կամ սուր, փուռ ցցած»:
«Սրանք հո մարդիկ չեն, իրանց շապիկն էլ,
Որ ուզես, կտան, էնքան խղճացել:

Անտես, անճանաչ տուն էլ որ մտնես,
Սուփրի գլխին դու կնստես, կբազմես:
Մեկ աչքդ աչքին, երեսդ երեսին
Առնելիս՝ կուզեն՝ տան իրանց հոգին:
Մեկին մեկ դարդակ դու բարով տալիս,
Ուզում ա ջանը հանի, քեզ բաշխի:
Չէ. սրանց մտքումն մեկ ֆիքր որ չըլի,
Քեզանից մեկ բան, մեկ ումուդ չըլի,
Մեկ խնդիր, արգա թե որ շունենան,
էս տեսակ պատիվ քեզ ի՞նչպես կտան:
Ասածն էլ շանես, խնդիրը չկատարես,
էլի ոսկիքը, գլխով շաքարներ
Սունդուկով շայր, շալ շալ մանեթներ
էլի ջերդ ածես, նրանց հոգին հանես,
Թե խոսք էլ ասեն, քամակդ դեմ անես,
Ասիացի մարդն զակօն ի՞նչ գիտի,
Որ քեզ հետ խոսա կամ համարձակի:
Գլխին տուր, դրադին կանգնի՛ր, քեֆ արա՛,
Ջերք լցրու, քո երկիր գնա.
Ո՛վ ա հարցնում, կամ գլուխդ կտրում.
Անլեզու հալվանն տուն թողում, պահում:
Շատ էլ որ անեն, մեկ պոզսուդ կտան,
Պրծար, գլուխդ առ, ու գնա՛ քո բան:
«Որ դոնով անցնես, քեզ տուն են կանչում,
Հարսանիք, դոնադ առանց քեզ շանում:
Սազ ու սազանդար կանչում, մխիթարում:
Սրանք ի՞նչ գիտեն զակոն, էտիքեթն,
Գտակները գլխին, բերնին շիբխի փետն
Ձեռք բռնում են, վերևը նստացնում,
Ջազդրա՛վիա ուռա՛ հենց կանչում, գոռում.
Ալլա՛հվերդի, յա յախշի՛ օլ բղավում:
Տո ձեռ ալլահն էլ, վերդի մերդին էլ,
Ձեր զդրավին էլ, ուռա մուռեն էլ
Ձեր գլխովը դիպչի, ձեր աչքը հանի՛:
Ախր տրաքեցի, էնքան լագեցի,
Ախր ճաքեցի, էնքան լափեցի,
Գլուխըս վրես էլ դուզ չի կանգնում.

Աչքերս սկանում, խելքս ցնորվում:
Տո մեռա, թողեք՝ ա՛յ դուք մաշենիկ.
Ինձ հո չեք սպանիլ՝ ախ դուք յաբեդնիկ.
Ձեր տունն էլ քանդվի, ումբին էլ տրաքի.
Ձեր հազարփեշեն, կուլեն ո՛չ ըլի:
Իմը ինձ հասավ, թողեք՝ մեկ դուս գնամ.
Մի քիչ շունչ առնեմ, իմ գլուխը լամ:
Խեղճ վրաստանցիք մնացին սառած,
Իրանց դոնադի ահվալը տեսած.
Փորը մեկ կողմից, բերանը բաց էլած.
Ուղեցան քուն գնեն, նրա մոտը նստած.
Կամ իր ֆաթերը մթնով հասցնեն,
Որ այլք շտեսնեն, վրեն չծիծաղեն.
Նա էլ շամաչի, իր երկիրը չփախչի,
Կամ իրանց մեկ շար խաթի մեջ չքցի:
Տեղից վեր թռավ գիժ կովի նման,
Ջարդեց շարքյասեն, կուլեն ու ամանն.
Ուղեցավ մեկ քար, կամ մեկ փեղ առնի,
Նրանց գլխին քցի, նրանց ջանը հանի.
Ինքը շորս ոտով գլխի վրա չոք, չոք,
Մաղալաղ տվեց ու ցոփ, ցոփ, լոք, լոք,
Շիրի կարասը ընկավ նա կուփ, կուփ,
Բերանն էր բանում, աչքն էր մնում խուփ,
Աչքերն էր ճմռում, քցում բերնի թուփն:
Գինին հարամվեց, բայց մեր խեղճ Հայերն՝
Գինուց ձեռք վերցրին, դոնադի շորերն
Ուզում էին՝ որ հանեն, շորացնեն,
Բարձ, յորդան, դոշակ քցեն, պարկացնեն:
Մեր փիլիսոփեն, մարիֆաթի պարկն
Կուռը վեր քաշեց՝ որ նրանց ոտի տակն
Անի, սպանի, իր ջիզըրը հանի,
Մեկ էլ որ ջանին զոռ տվեց, բիրադի
Ջուխտ ոտով ընկավ սուրբ ոմբու գլխին.
Ռումբին կատաղեց, ուխը բաց արեց,
Մեր ուայալ գծին խտիտը քաշեց,
Աչք, ունքեր, երես դեղ դրեց, կպրեց:
Մեկ էլ որ ուզեց, բերանը բաց անի,

Որ իր շկուրի աղոթքն եդ ասի,
Ռուսբին շկուրի դեռ ձեն շսած,
Ո՛չ վարպետ տեսած, մարիֆաթ շառած,
Որ իմանա թե՛ կոմպլիմենտն ի՞նչ ա,
Կամ ետիքեթը ի՞նչ փթած կոմշի ա,
էնպես մեկ գոռաց, բողազը ճոթոնց,
Ու ջուխտ ոտով նրան էնպես քացի տվեց,
Որ հենց ուզում էր գլուխը հանի,
Քամակի վրա էլ եդ շուռ էկավ,
Մաղալաղ տվեց, գունդ ու կծիկ էլավ,
Ու փոռալով, աղոթք ասելով,
Հային օրհնելով, վրացուն գովելով,
Ընկավ օջաղի, քյաբարի վրա,
Շուռ տվեց, շարդեց պղինձ ու թավա,
Կրակն մեկ կողմից, շամփուրն մյուս դճից
Բարկացած, տղմի պղնձի ղրաղից
Բռնեցին գոռալով, իրանց գլուխը լալով
էնպես մեր խղճի կարթացած բերանն,
Ու ղշի լեզուն, սիպտակ երեսը,
Նազուք ձեռները, բարակ ծնկները
Բերան քցեցին, ատամի տակին
Հուփ տվին, ծամեցին, միսը թոցրին,
Որ կատու գառած՝ ձեռները քցեց՝
Որ իրան հանեն, աղաչանք արեց:
Դուս էկավ՝ թե չէ՝ էլ ասլան դառավ
Քարերով ընկավ, քոլերով ընկավ.
Որ նրանց կերածն քթներիցն հանի,
Նրանց բոլոր տանի, պուլիցեն ածի:
Սատանի աչքը պետք է բոռանար,
Որ էսպես վախտին բանի մեջ չգար:
Քոռաղաղինա՝ մեկ պղնձով նաֆթ
Բերել էին՝ որ տկերը կալնին,
Որ գինին շտանին:
Խելոք գինեգիծն հենց ֆոսանդ ճարեց,
Մեկ էլ իր ձեռը որ չի՛ բարձրացրեց,
Ճղղաց, թըպրտաց նաֆթի պղինձն ընկավ,
Դու լավ կիմանաս, ինչ գլխին էկավ:

Նաֆթը դաղած էր ու կրակի վրա.
Վա՛յ նրա օրին, դուշմանիդ չգա:
Գլխի վրա էր նա մեջը ընկել.
Ոտները դարիդուս ցցվել, մնացել:
Ձենը կտրվել, շունչը պապանձվել:
էլի մեր նաշար բարի վրաստանցիք
Ոտիցը բռնեցին, նրան դուս քաշեցին,
Ջուր քցեցին, երեսը լվացին,
Գնացին դեղ բերեն, կամ հեթիմ կանչեն,
էլի իմաստունն՝ որ ափալթափալ
Հենց մեկ շունչ քաշեց ու քիչ դինջացավ,
Թաքրար քար, փետի նա վրա պրծավ:
էրված, խորովված ձեռներովն սկսեց,
Որ մեր անաստված նաֆթի պղինձը
Նրանց գլխին քցի, նրանց փոթոթի:
Սատանին նալաթ՝ պղինձն իր գլխին
Շուռ էկավ, էրեց նրան, զարկեց գետնին:
Ձեռը շորս կողմը քոռքոռ ածելիս,
Քարերը պոկելիս, դոշին խփելիս՝
Որդիանց որդեղ մեկ հազարփեշա
Նրա ձեռն ընկավ քոռաղաղինա:
Հենց իմացավ թե էս դաբանչա ա,
Դոշին որ չդրեց՝ աստված կանչելով,
Իսկույն մեկ քանի հոգի ձեն տալով.
Մեկը սապոժնիկ, մյուսը կալբասնիկ,
Մյուսը պորտնոյ, մեկը տրաքտիրշիկ,
Քոթուկ-ոտներով, ջվալ բերանով,
Տեփուր-երեսով, ճարխալ-թշերով,
Ջուռնա-քթերով, բճիր-ձեռներով,
Տրուբկա քաշելով ու բոշկա-փորով,
Ղոբի ու շափար, դռները քանդելով,
Վրա թափեցին, ոխները ցրվելով,
Գինու, արաղի, կարի փիս հոտով
Ուզում էին՝ որ հենց սոված փորով
Մեր խեղճ վրաստանցոցն բիրագի ուտեն,
Իրանց հունարը նրանց վրա փորձեն,
Ահա մեր խալխի մուշտու հունարը

Դեռ չէին տեսել, որ իրանց ձեռը
Թոխամախ-գլխներով բալի տակ չքցեն:
Հենց պտուխները լցրին ուշունցով,
Դուռակ ու շեմա՝ էկան ձեն տալով,
Մեր հայի մուշտին, վըրացու քացին
էնպես թունդ դիպավ նրանց գլխին, փորին,
Որ ամեն մեկը հազար տեղ չոքեց
Թխկաց, գրխկաց, հազաց ու պարկեց.
Մեկ կողմը շապկեն, մյուսը տրուպկեն
Ցխումն թավալ տվին, տերները կորցրին:
Նրանք էլ իրանց տլոտ ֆրակով,
Հազար տեղ ցխին պաշ արին սիրով.
Ուզեցան մեկ էլ քոռ հավի նման
Գլուխ վերցընեն, իրանց գլուխը լան.
Բաղմանչիք կետով, թիով, դագանակով
Վրա հասան՝ որ նրանց ցխոտ բահերով
Գլխները ջարդեն, նահատակ անեն.
Բայց մեր խալիսի սիրտն կակող ըլելով,
Նրանց եղ կանգնացրին, վրա թափեցին,
Փիլիսոփեքին ցխից հանեցին.
Գլխները սրբեցին, երեսները լվացին.
էլ ձեն տալ նրանք հեշ կարո՞ղ էին:
Սուս ու փուս իրանց զատերը կիտեցին,
Ուզում էին՝ որ քաշվեն, պրծնեն.
Բայց մեր սուփրի համն՝ դուշն էլ անց կենա,
Որ շտենի, մեր սրտումն շատ դարդ կմնա:
Մեր դոշաղ տղերքն իրանց դուշմանին
Կանչեցին, սուփրի գլխին նստացրին.
Իրանք քեֆ արին, նրանց քեֆ շհանց տվին:
Հենց հազարփեշեն որ մեջ չըբերին,
Մատաղ գառի պես մեր եվրոպացին
Առավ՝ մուրազով պաշեց, դրեց բերնին:
«Սուրբ հազարփեշա՝ գորությունդ շատ ա.
Մեր բալն, մեր կոնցերտն, մեր տանցն ո՛չինչ ա:
Ով Կախեթու սուրբ բաժակի համն,
Ռմբու, տկճորի ու կպրի ջուքամն

Չի տեսել, նա հեշ մարդի հեսարում
Չի՛ ըլիլ բնավ բոլոր աշխարքումն:
Քնելիս, զարթնելիս՝ թե ժամ գնալիս,
Ընչանք քո համը շառնենք, շխմենք,
Թող աստուծո մոտը սեերես մտնենք:
Մեկ միրկիտանի դուքան տեսնելիս,
Մեկ պուճախում կպրի հոտը առնելիս՝
Փող էլ շունենանք, գլխներս ծախենք,
Գլուխն մերը չըլի, սերթուկն գրավ դնենք,
Մտնենք քո տաճարն, ուումբիդ համբուրենք.
Շատ անգամ մոտիդ վեր ընկնինք, քնենք:
Թո՛ղ վրաստանցին քեզ կպրում ածի,
Քեզ անվա ոտով կոխի, կխշորի.
Քեզ ճաշակելիս՝ էլ գլուխը ձեռին
Ման գա, շշշմի քո քաղցր հոտով.
Հինգ թունդի խմի, բեղերն սրբելով՝
էլի դուս գա լուրջ ու պարծենալով
Հազար տեղ ասի. «էս օր խմեցի
Հինգ թունդի, կուզեմ բայց խմեմ էլի.
Ինձ համար գինին, Քոի ջուրն մեկ ա,
Ինձ համար որ նա կրակ էլ դառնա,
էլի չի՛ կարող մեկ խեր, կամ շառ տա,
Հազար էլ խմեմ, էլի կորցնիլ շեմ
Իմ ուշս ու խելքս, իմ բանս կանեմ:
էլի տկճորը մոտիս կունենամ,
Քեֆ կանեմ ու իմ հոգսը կը հոգամ»:
«Չէ՛, սուրբ ուումբի՛ սուրբ հազարփեշա,
Ձեր համն առնողը պետք է քնած մնա:
Հազար օր բարձից գլուխ չվերցնի.
Ձեր էշխին, քեֆին նա մատաղ ըլի.
Ցխումն էլ ընկնի, ձնումն էլ թաղվի,
էլի ձեր էշխը, ձեր սէրն ու հրաշքը
Միտքը բերելիս՝ երազով ընկնի,
Գնա երկինքը, յերկիրը եղ գա.
Ձեր արևի ձենն ածի ու խնդա:

Օրթըւմ էլ ուտի, ձեր գլխովն երգվի,
Դեռ հաց չկերած, ձեր անունն հիշի,
Ձեզ փորը ածի, որ բանն հաջողի»:
էս ա, որ հմիկ մեր ամեն բանը
Փոխվել ա, ամա մեր գինու ջանը
Դեռ կպրում մնում, զոռը բանացնում.
Որ հազարփեշա ու տկճոր, կուլա
էլի մնացել են էնպես միշտ թազա:
Ով ասես՝ մեզ միշտ հարբա է գալիս,
Մեր ումբու ձենը հենց իմանալիս,
Բարեկամ դառնում, մեզ ախպեր ըլում,
Մեզ պատիվ տալիս, մեզ քոմակ անում:
Ասացե՛ք տղերք՝ դուք ալլահվերդի,
Յազըի՛ օլ, ուռա՛, կամ զդրավի.
Բոն ժուրն, գուտն տազն բանի պետքը չի՛.
Աստված՝ օր, արև ումբու շինողին,
Աստված մեր հազարփեշի սարքողին
Մինը հազար անի, գերեզմանն օրհնի՛:
Նրա մեռած հոգին միշտ լուսավորի՛.
Ու մեզ էլ պահի, որ մեր կախեթու
Բաժակի դադրը միշտ իմանանք, ու
Միշտ հազար բերնով, ու հազար ձեռով
Հազարփեշեն բռնած՝ հազար օր ասենք
Աստված կախեթը շեն պահի, հաստատ.
Նա է մեզ տալիս ուրախ սիրտ, դվաթի
Աստված նրա բունյաթն միշտ հազար տարի
Ղայիմ, դադրմի անպակաս անի:
Հազար ձեռով մեզ հազար փորձանքից,
Հազար շառից, շոից մեզ ազատ պահի՛:
Տղե՛րք՝ ձեր մինը միշտ հազար ըլի:
Ուտե՛նք, քեֆ անենք, հո հազար տարի
Մենք շենք ապրելու էս փուլ աշխարհումն:
Սաղ ըլիք, ուրախ՝ հավասարական.
Մեր մեռած ու սաղ ըմբրով կշտանան:

ԱԶԳԱՍԵՐ ՄԱՐԴԸ ԻՐ ՄԵՌՆԵՆՈՒ ՎԱԽՏԸ:

Մնա՛ք բարով, մնա՛ք՝ անց կացած օրեր:
Մոռացի՛ր՝ աշխար՝ քեզ տված ցավեր:
Որդի՛ք, ընտանի՛ք, ո՛ւր եք դուք լալիս,
Մարմինս թե փթի, սիրե ձեզ հոգիս:

էս ճամփեն մեկ օր պետք է մենք գնանք,
Մահով էն կենքին հասնինք, դինջանանք:
Բայց մեռնել ես որ շուտ ուզում չէի.
Պետքը գամ ազգիս՝ ախ՝ ասում էի:

Բայց ո՛ւր իմ մուրազն՝ որ սիրտս էրում էր,
Տանջում, ինձ մաշում, ա՛խ՝ ցերեկ գիշեր:
Թե իմ աշխարքիս ջանս դուրբան տայի,
Որ հողի տակին՝ օ՛ֆ — պետք է փթի:

Աշխարքիս ո՛չ փառքն, ոչ էն մեծություն
Ես չեմ ափսոսում, որ մնացի մաղբուն:
Բայց ի՞նչպես փակեմ աշքս ու ա՛խ շքաշեմ,
Որ հազար մտքեր հողն պետք է տանեմ:

Ո՛չ երկար ապրելն էր իմ ուզածը,
Ո՛չ լավ օր քաշելն՝ ա՛խ՝ իմ խնդրածը:
Իմ էն քաշած շունչն էլ մահ էր աշքիս,
Երբ չէի կարում պետքը գալ ազգիս:

Իշխանություն թե, կամ փառք ուզեցի,
Թագի, պսակի թե փափագեցի,
էնտուր համար միայն, որ հազար մարդի
Աչքի արտասունքն սրբեմ, որ շցավի:

էկե՛ք հողիս վրա՝ հոգիս հիշեցե՛ք
Իմ ազիզ որդիք՝ ձեր հօրն օրհնեցե՛ք:
Լեզուս որ լուի, իմ հողն ձեզ կասի,
Թե երկնքումն է՛ս ինձ կտանջի:

Փա՛կ էր աշխարհն, սև՛ իմ քաշած օրն,
Որ ձեզս չհասավ, ինչ ուզեց սիրտս որ:
Արարի՛չ իմ տեր՝ թե մարդ չիմանա,
Իմ աղօթքն է՛ս էր, քեզ լավ հայտնի ա:

Մարդի՛ք, ա՛խ մարդիք՝ դուք ե՞րբ կզարթնիք,
Որ սիրտ սրտի տաք, միմյանց քոմակ ըլիք:
Իմանաք, մեր դրախտն ու կյանքն հենց է՛ն ա,
Ով խեղճ ազգի ցավը կիմանա:

ԽԱՂ ԲԱԺԱՆՎԵԼՈՒ ՎՐԱ:

1842. օգոստոսի 4. Երևան:

Աշխարքումս ո՞վ ա մնացել
Մեկ տեղ, որ մենք էլ՝ ա՛խ՝ մնանք,
Շատն են էսպես եկել, գնացել,
Մենք էլ պետք է՝ մեկ օր գնանք:

Բարեկամի սիրտը՝ զորդ ա,
Զի՛ համբերում էսպես ցավին.
Բայց նա խելքին պետք է մտիկ տա,
Զտանջի, շմաշի նհախ իր հոգին:

էլ էս երկինքն, էս արեգակն՝
Ինչ տեղ նստենք ու վեր կենանք.
Պետք է քցեն շողք ու շվաքն
Միշտ մեր գլխին, էլ ո՞ւր մենք լանք:

Լացն ու սուքը թույն են, լեղի,
Հենց կմաշեն սիրտ ու հոգի:
Ոչ գնացողին կանեն մեկ ճար,
Ո՛չ մնացողին կգան հավար:

Թե իրիգուն, թե առավոտ,
Ուր որ փչի էս քաղցր օդն.
Պետք է հիշենք բարեկամի
Ազիզ անունն միշտ մեր միջի:

Շատ դարդ անելով, շատ վշվշալով
էլ ո՞ւր կհասնի, որ լավ մտածենք:
Թո՛ղ ընկնենք ճամփա միմյանց աղոթքով,
Որը բարին է, Ասանից խնդրենք:

Շատ էլ որ մնանք ծունկ ծնկի տված:
Ի՞նչ օգուտ, թե վերջն պետք է բաժանվենք:
Սիրտն ըլի մոտիկ, լավ խոսք է ասած,
Հեռանալով հո մենք մոռանալ չենք:

Սրբեցե՛ք ձեր արտասունքը,
Ազի՛զ ծնողք՝ քա՛ղցր բարեկամք.
Թո՛ղ սարն առնի ձեր ցավն ու սուքը.
Մտքիդ պահե՛ք, մեզ շմոռանաք:

Թե գնացողի, թե մնացողի
Ասենք սիրով՝ մնա՛ք բարով.
Տա՛նք ու առնենք մենք դոշ դոշի
Վերջի համբույրն անուշ սրտով:

Ինչ սար, ձոր էլ որ մեզ ծածկեն,
Մեզ իրարից խլեն, զրկեն,
Թե աչքներս էլ իրար շտեսնի,
Սիրտը մեր սերն հաստատ կպահի:

Առնե՛նք թասը, տանք ձեռ ձեռի,
Խմե՛նք ճամփի սալամաթին:
Ո՞վ ա խաբար, թե ո՞ր վախտի
Մեկ էլ ռաստ կգանք մենք էս սհաթին:

Մնա՛ք բարով՝ ազի՛զ սարեր.
Կանա՛չ ձորեր, քա՛ղցր դաշտեր.
Լավ բախտավոր գլուխ պտի,
Մեկ էլ ետ գա ձեզ ա՛խ՝ տեսնի:

1842 օգոստոսի 3-ին. Երևան:

1

Ում սիրտը, որ տխուր ըլի,
Թող մտնի բաղն, քեֆը բացվի:

Արեգակը մեր էր մտել,
Լուսնին իր տեղը բաց արել:
Իրիզնահովն թփերի վրա,
Աստղ ու լուսին երկնքի վրա:

Զարման խանութի ձեռքը
Բռնած՝ գնացինք մենք տանիցը:
Փեղեկ կարմունքն դողգողալով
Մենք անց կացանք շարշարանքով:

Պողոս ափուն էս հաղաղին
Միտք էր քցել իր հին հոգին:
Մեկ ամանով հավոդ լիքը
էկել, հասել էր նա դիքը:

Նրան թողինք ու անց կացանք,
Բաղի միջովն եկանք, հասանք
Չորաբաշի գլխի ծերը,
Աչքըներս քցեցինք ձորը:

2

Ա՛խ էն ձորը, ա՛խ էն ձորը,
Ո՞ւմ ասեմ ես նրա շնորքը:

Զարման խանութն, Շողան քիքիրն,
Պետրեն թողած իր միտքն ու ֆիքրն,
Զըրից էին տալիս, խնդում,
Ծա էլ նըրանց հետ ծիծաղում:

Անուշ լուսինն էր ծաթի պես
Փայլում, խփում էր իր երես:
Քաղցր հովը, թփերի քովը
Գալիս, գնում, մտնում ծովը:

Միրտս լիքը կայի նստած՝
Աչքըս ամպերին, ձորին քցած,
Ղորգ ա, ասում, լսում էի,
Թե ինչ էր հալս, ո՞ւմ ասեի:

Զանգվի էն քաղցր ֆըռշալը,
Մառի թփի խըռշալը
Որ չէր ընկնում ականջս, գնում,
Հոգիս հետը հանում, տանում:

Մտքումս ասում էի, մաշվում.
Երբեք կնստիմ էլ էս բաղումն:
Ա՛խ՝ քո ձեռքը՝ քա՛ղցր իմ Զանգի,
Ո՞ւր գնամ, որ խելքս չտանի:

Երկնքի մուգիկի նրման
Տուտըդ քցած ձորի բերան,
Գնում ես, հասնում դու Արաղը,
Տալիս հաղարի մուրազը:

Բանդն ու Մամբոին, Աբիհայաթն
Տանում, ջրում տուն ու հայաթ:
Մեջք ու քամակ, ծոցդ կանաչ,
Ուր որ նայես, թե ձախ, թե աչ:

Հաղար տեսակ պտուղ զանազան
Զարդարել են շայիր, չիման:
Քարափններիդ խորդ երեսը
Տեսնելիս՝ մարդ կալնում է երեսն:

էլի էդ քո անուշ ձենը,
էդ քո կանաչ ձորն ու շենը
Աչքն առնելիս՝ մայիլ մնում,
Գալիս զրազդ, մոտիդ նստում:

3

Ախ իմ զանգի, քաղցր իմ զանգի,
Թող՝ սաղ աշխարն շարըդ տանի:

Լեռ քարերին դալղեդ տալիս,
Քարափները սքում են, լալիս,
Անցվորականն ձենդ առնելիս՝
Եդ է նայում, հոգին տալիս:

Դիրդալով մտնում ես ձորն,
Սասանացնում էր, սար ու խոր.
Քո էն սիպտակ քափ, փրփուրը
Տեսնողի սիրտն քցում է հուր:

Քո աննման զավակներըդ,
էն ծառ ու թուփ սիրուն թոռներդ
Կաթդ ծծում, գլխիդ կանգնած՝
Հով են տալիս ճիւղներն փռած:

Ո՞վքեր են քեզ տեսել, գնացել,
Զանգի՛ քո տեսըդ վայելել:
Մենք էլ կերթանք, ուրիշն կգա,
Թաք քո դաշտը դալար մնա:

Միթե էս է՞ն տունն, էն տեղն չի՞,
Ուր մեծանուն իշխանազգի
Ազնիվ զավակը Աղամալյան
Լինեին քեզ հովիվ, պաշտպան:

Ա՛խ ո՞ւր էն փառքն, էն մեծութուն,
էն վեհանձին իշխանութուն.
Միթե՞ էն տխուր, տրտում մատուռ
Սահակ աղին՝ ա՛խ պահե լուռ:

Զանգի՛ սքաս, Զանգի ողբաս,
Իմ արտասունքն էլ առ, ու հա՛ս.
Աշխարքի տված վայելչություն
Կորչի ինչպես քո ջուրն սիրուն:

Շատ աչք պտի, մեկ էլ տեսնի
Քեզ ու քո սերն մեկ էլ առնի

.

Ձեզ ի սիրոյ մնացէ՛ նշան...
Իմ զբօսանաց սակաւ այս բան:
Եւ ի վայրս օտարութեան
Միշտ պաշտեցից զսուրբ Հայաստան:

Զարթնութիւն ի միտս իմ կրկին կենդանի
Պատկերք սխրալի անցեալ իմ աւուրց
Ո՞հ յումմէ՞ առից զվշտահար սրտի
Իդձ, կարօտութիւն նեղեալս ի ցաւոց:

Քակտին իմ ոսկերք ի սուգս դառնութեան,
Աւաղ հառաչանք մաշեն զիմ աղիս,
Այլ կողմն տարածիդ ոչ բերէ զիմ ձայն
Ո՞չ տայ ինձ լսել զանոյշ ձեր բարբառ:

Ի վայրս ծննդեան ի ծոց հայրենեաց
Թափառիմ անյոյս, անճար, անմխթար.
Թէև խաւարին իմ կեանք խղճալի
Զի՛ք ոք՝ որ լիցի սրտառուչ ինձ աստ:

Երբ գրկախառնեալ ընդ ձեզ միւս անգամ
Փշեսցի ինձ շունչ ձեր կենդանարար
Թող անդ իմ հոգի ելցէ ի փոշույն
Որոյ վերջին վճիռն է դառնալ ի հող:

Դարան է աշխարհս ցաւոց և վշտաց
Մինչ սիրտն զգայուն զրկեալ ի դիմաց
Սիրելեաց՝ որ ի նման եղեն համակից:
Վարանի յետոյ ի միայնութեան:

ՄՈՒՏ Ի ՀԱՅՐԵՆԻՍ: Ի 1844.

Զարթի՛ր՝ իմ Մուսայ՛ ի տես Հայրենեաց.
Զարթի՛ր ի բուրումն խնկածին դաշտաց.
Եւ զքոյգ դաշնակել օրհնաբան նուագ
Ի դէմս սրբազան Հայրենեաց վայրաց:

Քեզ ի՛մ սիրալիր ողջոյն գոհութեան.
Քեզ ջերմ իմ սրտի օրհնեբո խնդութեան.
Թո՛ղ ինձ իշանել ի ծունր ի քո տես,
Երկնատի՛ պղ իմ քաղցր, սուրբ ծննդարան:—

Գաւազան զշոր թողեալ պանգխտին՝
Դիմէ առ քեզ այժմ սիրով կաթոգին,
Որդին կարօտեալ ի գիրկս քո հանգչիլ
Փութայ աստանօր՝ մայր իմ թանկագին:

Ժա՛մ է տալ վաճխան սքոյ վտակաց.
Ժա՛մ է արդ փակել զսրտիս թանձր հառաչ.
Քե՛զ զիմ նորոգել զաւուրս դառնահոս,
Քե զիս պարաբել զկեանս վաղաանց:

Երազք և անուրջք՝ տեսիլք և իմ միտք
Քո՞ շէին միթէ մինչև ցարդ հովիտք,
Քո անոյշ լերինք, քո դաշտք երկնանմանք,
Որոց բուռն սիրով մաշիւր իմ սիրտ միշտ:

Քո՞ սուլէ յունկս իմ հողմ աւետաբեր.
Քո՞ բուրի յիմ քիմս հոտ այս խնկանուէր.
Ի քեզ բանամ զաչս՝ Սրբազան իմ վայր.
Պանդխտին կապանք անկա՞ն միթէ վեր:—

Լսեմ աստանօր՝ ծանօթ ինձ բարբառ,
Աստ մայր քաղցրագութ, սիրելեաց կաճառ:
Զիմ օրհնեն ուրախ՝ զոտնամուտ նորոգ,
Ինձ բանան գթով զգիրկս սիրավառ:

Զե՞ն այս սրբազան այն վայրք վաղեմնի,
Ուր մանուկ տկար դեռ գայթ ի գայթի՝
Մերթ ի քուն անոյշ ընդ քաղցր հովանեաւ,
Մերթ ի խաղ անմեղ բերկրեալ հրճուէի:

Օրհնեա՛լ քո դաշտի, հող անմահատարր.
Օրհնեա՛լ ի գաւառս, ի շէնս շնորհավայր.
Դու իմ օրօրոց՝ մանկութեան իմ դրախտ.
Քան զքոյգ և քեռ չէ՛ սէր այնպես քաղցր*:

Ո՛ւր այն քոյր մաքուր, որոյ դառն կորուստ
Մղեալ զտարաբախտ եղբայրն ի փախուստ.
Անցաւորն զնա տեսեալ յողբ, ի սուբ,
Զայնէ. — Քա՛, նա քեռն լայ զմահ անգութ:—

Գուցէ անողորմ սուր բռնաւորի
Ածեալ զօրիօրդն անմեղ՝ յիւր գերի,
Աստ պատարագեալ ի զոհ սրբութեան,
Եթող ջերմ եղբօրն արտասուաց տեղի:

Եւ վառ պատանւոյն կացեալ առ շիրմին,
Ի հեղուլն զիւր դառն արտօսը՝ ցաւագին,
Անցաւորն ի գութ շարժեալ յայս տեսիլ՝
Գոչէ. — Քա՛, նա քեռն ողբայ զսէր ջերմին:—

Զե՛ն այս՝ իշխանաց ճոխ բնակարանք
Զե՛ն շքոյ փառաց քարոզ՝ այս տապանք.

* Բառը Քանախտ թէև անյայտ է ըստ իսկական նշանակութեան, բայց կամելով քաղցր ծննդարանի իմում տալ զանուն արժանաւոր, այսպէս մեկնեմ: Քա՛ ևս քեռ: Այսինքն. Քա՛ ըստ աշխարհարարին նշանակէ. աճա՛, տե՛ս: Այսպէս որպէս թէ տեսեալ ուրուք զեղբայրն առ շիրմին քեռն նստեալ ի սուր, գոչէ. Քա՛, նա քեռն ողբայ զկորուստ և այլն: Ընթերցողք ներողամիտ գտցին քաղցրութեամբ յայս իմ մտացածին կեղծիք: Որ բարին է և քաղցր. ընդէ՛ր ոչ համարել հաւանական և հաճելի:

Բուռն ժամանակին դարձեալ այժմ ի կեր,
Ուր երբեմն փայլէին վեհից դամարճակ:—

Ձեր զաւակ դիմէ ձեզ այժմ ի տես
Որք վաղուց լռէքդ ի մոխիր այս հեզ,
Արտասուաց կաթիլ, սրտի իմ թառաշ
Ի Ձեր յիշատակ հոսեն աստ՝ անտես:

Տապա՛նքդ լռին՝ օրհնեալ ոսկերաց.
Առ ձեզ իմ խնկեն ուղերձ օրհնութեանց.
Վերինն ձեզ մաղթեմ հանգիստ հոգեզմայլ.
Ձեր մաղթանք և ինձ լիցի մասն շնորհաց:—

Ի ձեր յիշատակ ուխտ իմ սրբազան
Լիցի՞ միշտ գոհել ինձ ցկէտ վախճան.
Ձիմ բոլոր զկեանս՝ ջերմեռանդն սրտիւ,
Նպաստ ինձ աղօթք թէ լիցի ձեր միայն:—

Յի՞մ քաղցր՝ հայրենեաց հով զուարթարար,
Յի՞մ անոյշ բարբառ, հի՞մ օդ բարերար.
Աստ և խուղն շնչին, աստ և ծուխն տխուր
Ի քիմս՝ խնկահոտ մեր բուրեն յամայր:

Տօնեմ զքո տեսիլ՝ սեղա՛ն սրբութեան
Տօնեմ, փառատրեմ զանունդ յաւիտեան.
Փա՛ռքդ Հայաստանի, գերամբա՛րձ Մասիս.
Համայն դու ազգաց ուխտի սուրբ արձան:

Արևին ոսկի երբ ի քո գագաթ
Ի մուտս և յիւս իւր ճաճանչ, ճառագայթ,
Երբ լուսացնցող բացցի ի վերուտ,
Քե՛զ իմ առաջինն ձօնեսցի ուխտ աստ:

Թէ ո՛չ նոյեանն քեզ ճենճեր օրհնութեան,
Թէ ո՛չ պատարագ սուրբ գերդաստանին
Քեզ վերխնկեսցի գոհութեան ի նշան,
Գէթ սիրտ գոհաբան առցէ զտեղին:—

Պահեա՛ միայն՝ հա՛յր՝ զաշխարհ և զորգիս
Անփորձ, անսասան ի կենցաղս յաստիս.
Մի այլ մխեսցին մեզ հեղեղք կործանման,
Մի՛ հա՛յր քաղցրագութ՝ յապայն կամ զարդիս:—

Մեծին Ռուսսիոյ աշ աշխարհասաստ
Լիցի՞ մեզ նեցուկ, օժանդակ, նպաստ.
Արամեան սերունդ այժմէն յաւիտեան
Չնորայն օրհնեւցէ՛ օժեալն յամայր աստ:—

Սուրբ եղիցին մեզ կաթիլք ձեր արեան,
Սուրբ՝ յիշատակ ձեր, հոգի՛ք պատուական.
Հիմնադի՛րք ազգի, փրկի՛չք աշխարհի.
Հսկա՛յք երկնածնունդք՝ անմա՛հք՝ անվախճան:

ՀՈՒՎԱԾՆԵՐ, ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ. ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

ԳԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՆՈՐ ՀԱՅԵՐԵՆ ԼԵԶՎԻ ՏԱՐՐԱԿԱՆ ԳՐՔԻ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Լեզուն անշուշտ ամենաազնիվ գործիքն է, որի միջոցով մի մարդ իր ներքին հոգեվիճակն է արտահայտում այլ մարդկանց, առանց որի ոչ անհատը, ոչ էլ մանավանդ ժողովուրդը ի վիճակի չէ մտքերն ու զգացմունքները հաղորդելու ուրիշներին, մանավանդ ավանդելու հաջորդ սերունդներին: Լեզվի մեջ, ինչպես մաքուր հայելու մեջ, ցոլանում է մի ազգի առանձնահատկությունը, նրա կուլտուրան, մինչև անգամ նրա քաղաքական վիճակը: Ինչպես առանձին անհատի մոտ տարիքի աճման դեպքում, այնպես էլ յուրաքանչյուր ժողովրդի մոտ նրա հոգևոր զարգացման աճման կամ նվազման հետ միասին լեզուն էլ բոլորովին այլ կերպարանք է ստանում: Ո՞վ կարող է ժխտել, որ մեր ամբողջ հոգեկան զարգացումը, ինչպես և մեր լեզուն գլխավորապես կախված են այն պայմաններից, որոնք մեզ վրա քաղաքական ազդեցություն են ունեցել: Կրթական հիմնարկների և գիտական հետազոտության բացակայությունը, շփումն այլ ազգերի հետ, օտար լեզուների իմացությունից քաղած արտաքին օգուտը — այս բոլորն առանց այն էլ արդեն բավականաչափ ուժեղ հիմք են, որոնց պատճառով մենք կարող ենք մեր լեզուն հակամայիցս անտեսել: Եվ եթե մի ժողովուրդը քաղաքակրթված պետությունների մեջ ենթակա է այս ազդեցության, ինչպես ցույց են տալիս հին և նոր ժողովուրդների օրինակները, — շոթլանդացիները՝ անգլիացիների տիրապետության տակ, հին պրուսացիք, բոհեմներն ու հրեաները՝ գերմանացիների, սպանացիները, ֆրանսիացիներն ու անգամ անգլիացիները՝ հոտմեացիների և այլն, — ապա այդպես չէ բռնապետական երկրներում, որտեղ աշխատում են ամեն օտար և ազգային բան բռնությամբ ոչնչացնել: Եվ երբ մի ժողովուրդը դժբախտություն է ունենում իր երկիրն ու ինքնուրույնությունը կորցնելու և իրեն իր սեփական հայրենիքում որպես ստրուկ զգալու, — իսկ այս ավելին է ասում, քան այդ ամենը, — այլևս

կարող է նա ի վիճակի լինել մտահոգվելու նրանով, որ զբաղվի գրականությամբ ու գիտությամբ, չէ՞ որ դրա համար անհրաժեշտ է, որպես հիմնական պայման՝ արտաքին խաղաղություն, բարեկեցություն և անդուլ խնամք կառավարության կողմից:

Հայաստանի ճակատագիրը հայտնի է ամեն մի կրթված մարդու: Մովսիս-բոնապետական պետությունների ժանր լծի ճնշման տակ՝ Հայաստանի հայրենագուրկ զավակները վաղուց են հեռացել իրենց երկրից և ապաստանել և ապահովություն փնտրել համարյա բոլոր աշխարհամասերում: Այս հանգամանքն է եղել պատճառը, և ոչ թե առևտրական ոգին, ինչպես ոչ բոլորովին իրավացի կերպով կարծում են մի քանի եվրոպացիներ, — որ հայերը վտարվել են իրենց երկրից. իսկ երկրում մնացած իրենց եղբայրակիցները միայն գույքի և կյանքի գնով են կարողացել իրենց սուրբ հայրերի անունն ու իրենց կրոնը պատմության բեմի վրա պահպանել: Իսկ նրանց ազգային ինքնուրույնությունն ու լեզուն հազարամյակներ առաջ կորել են ամեն ինչ խորտակող ուժեղ հեղաշրջումների հորձանքի մեջ, որի նմանը հազիվ թե մի այլ աշխարհամասում եղել է:

Որքան էլ հին հայերեն լեզուն իր արտակարգ հարստության, իր կատարելության և իր գրական արժեքի կողմից բարձր լինի, այնուամենայնիվ, այդ լեզուն է միակ արգելակող պատճառը, որ խեղճ ժողովուրդը մինչև հիմա զուրկ է մնացել զարգացման միջոցներից:

Սակավաթիվ ընտանիքներ, որ բարեբաստիկ կերպով հայրենիքից հեռացել են, փոխարինում են իրենց կենցաղն ու լեզուն այն ժողովրդի կենցաղով ու լեզվով, որոնց մոտ ապրում են: Նրանք բոլորովին մոռացել են իրենց մայրենի լեզուն, ինչպես այդ տեսնում ենք Լեհաստանում և թուրքիայում, անգամ այստեղ՝ Վրաստանում, ուր անգամ քահանաները հայերեն ոչ մի խոսք չեն հասկանում: Ժողովրդի մեծագույն մասը, որ մնացել է Հայաստանում, դարեր շարունակ թուրքական ժողովուրդների ազդեցության տակ լինելու և արտաքին ճնշման տակ կոացած լինելու, ուրեմն և ամենատարրական իմացություններից զրկված լինելու հետևանքով՝ կենցաղի և տարազի հետ միասին ընդունել է նաև նրանց լեզվի կառուցվածքը: Այդպիսով, առաջ է եկել մի բոլորովին ուրիշ բարբառ, որ ինչպես իր կազմով, այնպես էլ իր ձևով բոլորովին տարբեր է հնից և ամեն բանում նման է թաթարականին: Մովորական խոսակցության ժամանակ ժողովրդի բերանից լսում են ոչ միայն թուրքերեն բառեր, այլ ամբողջ նախադասություններ ու դարձվածքներ: Մինչդեռ գրքի լեզուն մնացել է որպես սեփականություն հոգևորականության, որը, — ինչպես նրա դասակիցները մյուս ազգերի մոտ, — սկսել է այդ լեզուն էգոիստորեն դարձնել եգիպտական

գաղտնիք, որպեսզի ժողովրդի աչքում ավելի դիրք ու ակնածություն ձեռք բերի:

Չափից շատ բարձր կարիք ունենալով իրենց ղափ առավելությունների մասին՝ հոգևորականները գրել և մշակել են այնպիսի բաներ, որ ոչ մի կապ չունի ժողովրդի և ժամանակի ոգու հետ: Նրանց ամբողջ հոգևոր գործունեության ուղին ու ծուծը կազմում են աստվածաբանական մտքերը, նույնիսկ պատմության գրքերում կամ այլ բովանդակության երկերում նրանք ամեն ինչ փորձում են վերածել աստվածաբանության: Եվ եթե տեղ-տեղ առիթ չեն ունենում երիտասարդներին դաստիարակելու, ապա նրանք ամեն կերպ աշխատում են նրանց ճաշակը գրավել միայն հօգուտ իրենց շահերի:

Սակայն այս էլ երկար չտևեց: Եվ այժմ, նույնիսկ խոշոր քաղաքներում, հաճախ ես հանդիպում հոգևորականների, որոնք հին հայերենից ոչ մի գաղափար չունեն: Եկեղեցական արարողությունը կատարվում է գրաբար լեզվով, աստվածաշունչն ու բոլոր եկեղեցական գրքերը կարդացվում են գրաբար. սակայն հարյուրից հազիվ մեկը կարող է այդ լեզուն հասկանալ, ուստի և բնական է, որ ժողովուրդն սկսեց սիրել այն լեզուն, որը նա լավ է հասկանում: Զարգացած եվրոպացիները զարմանում են, որ հայ ժողովուրդը, որի ճակատագիրն ու բնակավայրը այդքան նպաստավոր է պոեզիայի համար, այնուամենայնիվ, մինչ այժմ ոչ մի բանաստեղծ չի կարող ցույց տալ: Սակայն ամբողջ գաղտնիքը հետևյալումն է. — հոգևորականությունը ծաղրել է այն ամենը, ինչ բանաստեղծական իմաստ ու զգացմունք ունի, որպես իր դասի համար անվայել ու գոհճիկ բան: Ժողովրդի լեզուն մնացել է անմշակ: Թուրքերենը նույնիսկ կանայք և երեխաներն են հասկանում: Ուստի շատ բնական է, որ ժողովրդի մեջ՝ ականավոր և ի բնե բանաստեղծական ձիրք ունեցող մարդիկ թաթարերեն բանաստեղծեին և արտասանեին: Մի Քեշիշողլի (քահանայի տղա), մի Ալլահվերդի (Աստվածատուր) հանճարներ են եղել, որ մի ժողովրդի գրական փառք ու պատիվ կբերեին: Թաթարները հիանում են դրանց բանաստեղծությունների և երգերի գեղեցկությամբ. մինչդեռ դրանք հայ են եղել: Առանձնապես առաջինը, որ մի քանի տարի առաջ մեռավ, կույր էր, և շնորհիվ իր արտակարգ բանաստեղծական տաղանդի, թուրքական արքունիքում մեծ հարգանք էր վայելում:

Գրականական տեսակետից, առհասարակ մի թանկագին գանձ կլինի, եթե մարդ ազատ ժամանակ և միջոցներ ունենար ի մի հավաքելու այն բոլոր երգերը, պատմվածքները, անեկդոտները և ասացվածքները, որոնք տարածված են այստեղ հասարակ ժողովրդի մեջ՝ և դրանց հետ ծանոթաց-

նելու եվրոպական հասարակությանը, իսկ այդ բանը կարող է անել միայն նա՛, ով միանգամայն ազատ է արտաքին հոգսերից:

Չի կարելի ժխտել, որ բարեկեցիկ ծնողներից ոմանց հաջողվում է իրենց երեխաներին սովորեցնել գրաբարի գաղտնիքները. սակայն դրա համար անհրաժեշտ է 10—15 տարի, մինչև որ հնարավոր լինի որոշ անկատար գիտելիքներ ձեռք բերել: Իսկ գրաբարը գործ է ածվում միմիայն գրքերում: Նույնիսկ հոգևորականները քարոզ տալիս խոսում են նոր հայերեն:

Դրան ավելանում է նաև մի հանգամանք. — մեր դպրոցներում ուսուցիչները սիստեմատիկ կրթություն չունեն, ուստի և ուսուցման մեթոդ էլ չունեն. աշակերտները ետ են մնում, և տարիներ են անցնում, մինչև որ նրանք կարողանում են մի բան հղումել կամ խոնարհել, սակայն չեն հասկանում, մանավանդ որ շատ ուրիշ առարկաներ էլ կան, որ նրանց արտաքին գոյության համար շատ ավելի կարևոր են, քան այդ լեզուն: Հենց այդ հանգամանքն է պատճառը, որ նույնիսկ շատ բարեկեցիկ ընտանիքներ իրենց երեխաներին չեն տալիս գրաբար սովորելու, այլ իրենց ժամանակն ու ջանքերը նվիրում են այլ՝ եվրոպական լեզուներ սովորելուն, որ ավելի օգտակար է և գործնական: Եվ խեղճ երիտասարդներն ինչպե՞ս կարող են հաճույք ստանալ, երբ նրանց ձեռքը տալիս են այնպիսի գրքեր, ինչպես սաղմոսը և այլն, որոնք թե լեզվով և թե՛ իմաստով անհամապատասխան են այդ երիտասարդների ըմբռնողությանն ու հասակին:

Նոր հայերենը գրաբարի հանդեպ ոչ միայն այն առավելությունն ունի, որ նա կենդանի ապրում է ժողովրդի բերանում, այլ և այն, որ նրա քերականությունը վերին աստիճանի հեշտ է: Նա ունի, չնչին բացառությամբ, միայն մի խոնարհում և մի հոլովում, մինչդեռ գրաբարը բազմաթիվ հոլովական ու խոնարհման ձևեր ունի: Ժողովուրդը թաթարական շատ խոսքեր ու դարձվածքներ է ընդունել և այժմ գործ է ածում: Կարելի է լեզուն մաքրել դրանցից և լեզվին այնպիսի հաստատուն ձև տալ, որ գրաբարից շատ շեղվի, սակայն այնպես, որ հասարակ մարդու համար իսկ հասկանալի մնա:

Հին և նոր լեզուների գլխավոր տարբերությունը թեքման և շարահյուսության մեջ է: Գրաբարում, ինչպես և բոլոր նոր եվրոպական լեզուներում, որոշիչները, հատկացուցիչները, բացահայտիչները գրվում են որոշյալներից, հատկացյալներից և բացահայտյալներից հետո, իսկ նախդիրները՝ առաջ, մինչդեռ նոր հայերենում — թաթարերենի նման — հակառակն է: Այսպես, օրինակ, հին գրաբարում կասեին.

Առաջի տան իմոյ կայ ծառ մի: Առ պարտիզի դրացույն քոյ հոսի

աղբիւր մի, Ես սիրեմ զառաքինութիւն քո: Համեստութիւն է զարդն երիտասարդութեան: Ոմանք յաշակերտաց ձերոց են ջանասեր:

Նոր լեզվով ասում են.—

Իմ տան առաջ մի ծառ կա: Քո դրացու պարտեզի մոտ մի աղբյուր է հոսում: Քո առաքինութիւնը սիրում եմ ես: Երիտասարդութեան զարդը համեստութիւնն է: Ձեր աշակերտներից ոմանք ջանասեր են:

Դրա հետ միանում են այն բոլոր օժանդակ բայերն ու հոլովման և խոնարհման վերջավորութիւնները, որոնք հին լեզվից բոլորովին տարբեր են: Իսկ այն, ինչ հակառակ է քերականական բոլոր կանոններին, այդ նախգիրներից շատերի հոլովումն է, որ ոչ մի լեզվում չի լինում, բացի թաթարերենից և նոր հայերենից (աշխարհաբարից):

Նախ քան Եվրոպա տեսած լինելը, դեռ երիտասարդ ժամանակ, իմ ջերմ ցանկութիւնն է եղել նվիրվելու հայրենի երիտասարդութեան դաստիարակութեան գործին: Ամենաբարի նախախնամութիւնն իմ նպատակն այնպիսի զարմանալի ձևով ի կատար ածեց, և մարդասեր կառավարութեան ողորմածութեան շնորհով իմ կրթութեան համար այնքան շատ-շատ չվատակած բարիք վայելեցի: Ուրիշ ինչպե՞ս պետք է ես իմ երախտապարտ շնորհակալութիւնն իշխանավորներին և հայրենիքիս հանդեպ արտահայտեի, եթե ես այս կարևոր հանգամանքը լուծեցիմք զանց առնելի: Ոչ թե նորմոթութեան մոլութիւնը, այլ իմ հայրենակիցների ընդհանուր բախտավորութիւնն է շահագրգռել ինձ դիմելու այս քայլին: Դեռ երիտասարդութիւնից եմ ես գնացել այս փշալից ճանապարհներով, և այժմ իմ կողմը շատ պարզ ապացույցներ է տալիս դրա համար: Որպես գլուխ մի դպրոցական հիմնարկի, որտեղ տարեկան 200-ից ավելի երեխաներ են վստահել գլխավորապես իմ ղեկավարութեանը, ամեն օր այն տխուր դիտողութիւնն եմ անում, թե այս ծանր դրութիւնից միայն մի կերպ կարելի է դուրս գալ՝ նոր հայերեն մտցնելով այժմյան դպրոցական հիմնարկները:

Այս դժարին կացութիւնը փոխել կարենալու համար, անհրաժեշտ համարեցի փորձել նոր հայերենի մի տարրական գիրք կազմել:

Այստեղ իմ նպատակն է՝ ուսուցիչներին, ինչպես և սովորողներին տալ ուղեցույց առաջին տարրական պարապմունքների համար: Հաճախ եմ հանդիպել տերտերական կամ այլ դպրոցի աշակերտների, որոնք տարիներ շարունակ կարդալ են սովորել, բայց երբ ես նրանց մի գիրք եմ տվել կարդալու, այս զարմանալի պատասխանն եմ ստացել, թե նրանք սաղմոս կամ այլ գիրք են կարդացել, և ոչ թե այդ իսկ գրել՝ ոչ մի տառ չէին կարող:

Այդպիսով, ես գլխավոր ուշադրութիւնը դարձրի այն բանի վրա, որ հենց գրքի սկզբում, նիմայերի և Ստեֆանիի սկզբունքներով ցուցում տամ

կարդալու-գրելու մասին և հնչական մեթոդը ցույց տամ, որ նախ ես ինքս մի քանի մասնավոր աշակերտների վրա փորձել էի և լավագույն արդյունքի էի հասել, այնպես որ հազիվ 5—6 տարեկան աշակերտները տառաձևերը ճանաչելուց հետո իսկույն կարողանում էին ամբողջ բառեր ու խոսքեր կազմել և մի քանի օրում սկսել հայերեն ու ռուսերեն կարդալ:

Երեխաների մտածելու և խոսելու ունակութիւնը դյուրին եղանակով զարգացնել կարողանալու նպատակով (որովհետև մեզանում, նույնիսկ բարձր դասերի մոտ, մինչև հիմա էլ երիտասարդութեան մեծ համեստութիւնն է համարվում, երբ երեխաները համար շարժումներով են արտահայտվում և ոչ թե խոսքերով)՝ ես աշխատում էի ուսուցիչներին այնպիսի ցուցումներ տալ, որ կան նիմայերի, կամայեի և կրաուզեի մտավարժութիւնների մեջ:

Գրքի մնացած մասը պարունակում է ընթերցանութեան նյութեր, ինչպես՝ պարզ պատմվածքներ, ոտանավորներ, հետաքրքրական երևույթներ ֆիզիկայից և բնապատմութիւնից, բարոյակրթական պատմութիւններ — մասամբ եվրոպական դասագրքերից, մասամբ իմ կողմից կազմված: Սակայն որպեսզի մինչև այժմ իշխող դասավանդման սովորութեանը շատ դեմ չգնամ, գրքի վերջում գրել եմ մի քանի գրաբար հատվածներ:

Որքան ինձ հայտնի է, ոչ մի հայերեն գիրք չկա իմիս նման՝ թե լեզվի և թե բովանդակութեան կողմից, այդ ես պարտական եմ գերմաներեն լեզվի իմ իմացութեանը:

Այժմ ես նյութեր եմ հավաքել իմ աշխարհաբարի քերականութեան հրատարակութեան համար, որով հին լեզուն էլ կարելի լինի սովորել ավելի դյուրին և ըմբռնելի եղանակով: Այս էլ եմ ինքս փորձել փոքր երեխաների հետ, մյուս ուսուցիչների միջոցով կիրառել եմ տվել դրա հիմունքները և ինձ համար շատ շոյող լուրեր եմ ստացել բոլորից, թե փոքրահասակ մանուկներն անգամ մեծ ուրախութեամբ ու եռանդով են կանոնները յուրացնում և մի քանի օրում այնքան են առաջադիմութիւն ցույց տալիս, որ նրանք առաջ տարիներում չէին կարող անել: Եվ ի՞նչպես կարող էր անհաջողութեան մատնվել մի գործ, որ վարվում է այնպիսի մարդկանց սկզբունքներով ու հայացքներով, ինչպիսիք են նիմայերը, կրաուզեն և կամայեն, որոնք մանկավարժական աշխարհի վառ փայլող աստղերն էին:

Իմ ձգտման նպատակը, ինչպես և հայ ժողովրդի ճակատագիրը, կախված է միայն բարեխնամ կառավարութեան վճռից: Եթե ինձ բախտ վիճակվի իմ այս առաջին փորձը կենսագործել, ապա ես իմ բոլոր ուժերը կգործադրեմ ինչպես վերոհիշյալ քերականութիւնը, այնպես և այլ օգտակար գրքեր կազմելու և թերևս դրանով կովկասի հայկույս ուրիշ ժողո-

վորդների համար էլ օգտակար լինելու: Մեր գավառային դպրոցի թաթարուսուցիչ Միրզա Ֆաթալի Ախունդովը յուր հայրենակիցների համար արդեն սկսել է այս մեթոդով մի դասագիրք կազմել:

Հուլյները, նման անհրաժեշտության հետևանքով, թողել են իրենց գեղեցիկ հին լեզուն: Իտալացիք այդպիսի ուժ ունեցող լատիններնը փոխարինեցին իտալերենով: Այդքան շատ տարածված և դարեր շարունակ որպես կրթական լեզու գործածված սլավոններնը հարկադրված էր տեղի տալ ժամանակի ոգուն և պահանջին:

Մի՞թե միայն հայերը պետք է մյուս ազգերից ետ մնան և թողնվեն հոգեկան խավարի այդպիսի ստրկական կապանքների մեջ: Սակայն սա մի առանձին անձի գործ չէ, այլ բարեհաճ, ընդհանուր բարօրության մասին այնպես հայրաբար հոգացող իշխանության գործն է: Որքան էլ նախապաշարմունքներն ու սնահավատությունները առաջին փորձին որոշ չափով դեմ գնան, այնուամենայնիվ, ճշմարտությունը և այդպիսի բարձր նպատակների ձգտումը կհաղթանակեն երջանիկ գալիքի համար:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անդրկովկասյան ուսումնաբաններում՝ ինչպես դասավանդման կերպի, այնպես էլ դասատուների նշանակման, ուսման առարկաների բաշխման գործում ներկայումս գոյություն ունեցող մի քանի թերությունների վերաբերյալ և հետագայում դրանք վերացնելու և նրանց ուղղելու միջոցների մասին

Հարկ կա՞, արդյոք, որևէ բան ասելու այն բարի նպատակի մասին, որով իմաստուն և ողորմած կառավարությունն իր վրա վերցրեց իր լայնատարած կայսրության նաև հեռավոր սահմաններում, ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ անդրկովկասյան՝ երկրում հիմնելու ժողովրդի բարօրության այն սրբարանները, որպիսիք են ուսումնական հաստատությունները: Ո՞ր բնիկը, աղքատիկ հյուղում, առատության վայելքի պայմաններում, այժմ չպետք է ընդունի և լիովին զգա, որ այդ որբացած երկրամասերն իր հովանավորության ներքո վերցնելու հենց սկզբից՝ կառավարության կողմից բնակիչներին ցույց տրվող հայրական բազմաթիվ բարերարություններից մեկը և առաջինը այն է, որ ցանկանում է լուսավորության բարերար ճառագայթները տարածել նաև նրանց վայրենացած, դարերով մոռացու-

թյան մատնված ձորերում, որպեսզի այնքան այլացեղ թշնամական ժողովորդների այդ զանգվածը մոտեցնի, միացնի այն մեծ ընտանիքի հետ, որի հայրը ոուս ցարն է, փառքը՝ ոուս անունը և որի անդամ լինելը վեր է երկրային բոլոր բարիքներից:

Բայց չնայած այդ բարձր նպատակին, չնայած ինչպես բարձր քաղաքացիական, այնպես էլ դպրոցական վարչության այդքան անդուլ ջանքերին ու հոգացողությանը՝ արդարացնելու կառավարության այդ բարի մտադրությունները, անդրկովկասյան ուսումնարանները ցարդ չեն կարողացել և չեն կարողանում համապատասխանել նրանց համար նախագծված կոչմանը: Այդպիսի, բավական առեղծվածային, ձախորդության պատճառը վերագրում էին մերթ տեղական պարագաներին, մերթ ամենաանհրաժեշտ միջոցների բացակայությանը և պակասությանը, կամ թե, որ ամենից ավելի էր պատահում և պատահում է, հաստատություններին կից գտնվող շինվածիկների անհոգությանն ու անջանասիրությանը, իսկ ամենակարևոր պարագաներին քիչ ուշադրություն է նվիրվել կամ, դրանք համարելով բոլորովին ոչինչ շնչանակող բաներ, անցել են կողքից և մոռացության են մատնել, որովհետև նման թերությունների մասին դատողները եղել են եվրոպացիներ, որոնք, նախ՝ անծանոթ են տեղական հանգամանքներին, բնիկների մտածելակերպին, երկրորդ՝ երբեք զբաղված չլինելով և չզբաղվելով բնիկների երեխաների դաստիարակությամբ ու կրթությամբ, կարող էին, բնականաբար, հեշտությամբ դեմ առնել զայնքակողության այդ քարին: Դրա համար էլ այն բոլորը, ինչ եղել է, այնպես էլ մնացել է, և ով հավատարիմ է իր թագավորին ու հայրենիքին, ով սիրում է ժողովրդի բարօրությունն ու լուսավորությունը, ով վերջապես, սուրբ երդումով պարտավորվել է լինել կառավարության նպատակի ճշմարիտ կատարողը, չպե՞տք է արդյոք նրան սրտի ցավ պատճառի այդ՝ վկա լինելով նման հսկայական ծախսերին, որ կառավարությունը յուրաքանչյուր տարի կատարում է անդրկովկասյան՝ պատանեկության դաստիարակության համար և վերջիններիս համար այնքան թանկագին ժամանակի կորստին, որը ոչ մի գնով հնարավոր չէ վերադարձնել, այդպիսի մեկը չպե՞տք է, արդյոք, ամեն կերպ ջանալ կամ դադարեցնի կամ, համենայն դեպս, վերացնի [դրանք, եթե այդ անելու հնարավորություն կա]:

Հայտնի է, որ ներկայումս եվրոպական լեզուները ոչնչով հարուստ չեն այնքան, որքան ուսման գործին վերաբերող երկերով, և երջանիկ են այն երկրները, որտեղ այդքան գլուխներ, այդքան փորձված մտածողներ ո՛չ ժամանակ, ո՛չ ջանք և ո՛չ էլ միջոցներ չեն խնայում, որպեսզի, հաղթանակ հարելով դժվարությունները, ամեն կերպ աջակցեն իրենց համաքաղաքա-

ցիների բարօրութեան գործին: Դրանք մարդկային ցեղի իսկական լուսատու ջահեր են: Բայց կարելի՞ բան է, որ ես՝ ասիացիս, կայսրութեան ամենահեռավոր ծայրամասում, վայրենացած երկրամասի խուլ վայրում գտնվող դպրոցական ուսուցիչս, խիզախեմ [և մոռացված անկյունում մտածեմ, այսպիսի մի ժամանակ, որևէ լավ բանի, որևէ նոր բանի մասին: Այն ո՞վ է, որ լսելով նման տարօրինակութեան մասին, այն չի համարի բանդազուշանք, խելացնորություն, Բայց այգ բոլորով հանդերձ՝ ես բնավ չեմ երկընչում ինձ սպասող նման կշտամբանքներից ու ծաղրուծանակից, որովհետև իմ նպատակը սուրբ է, ինչպես և սուրբ է ս. ավետարանի և աստուծո սեղանի առաջ իմ տված երդումը], որը պարտավորեցնում է ինձ հավատարմութեամբ ու ջանասիրութեամբ ծառայել մեծ կայսրին և ընդհանուր հայրենիքին:

Ութ տարի ծառայելով նույն ասպարեզում, վառ ցանկություն ունենալով գեթ որևէ օգուտ բերել իմ երկրին ու իմ համաքաղաքացիներին, լինելով, բացի դրանից, նրանց դավանակից, ցեղակից, գիտենալով նրանց բարքերը, լեզուները, սովորությունները, հարկավ, պատշաճ չէր լինի իմ կոչմանը, եթե գեթ որևէ բանով, որի կարիքը ունեն իմ հայրենակիցները, չհետևեի նրանց և, որքան կարելի է, լավ չկարգավորեի նրանց կրթության գործը: Բայց թող գիտական քննադատությունը որևէ նոր, չեղյալ բան չորոնի անդր<կովկասյան> ուսումնարաններում գիտությունների դասավանդման մեթոդի մասին արած իմ դիտողություններում: Դրանք վաղուց հայտնի են, բայց միայն թե մեր հաստատություններում կա՞մ ընդունված չեն բնավ, կա՞մ եթե ընդունված էլ են, սակավ են կատարվում, — թող դրա համար էլ չդատապարտեն ինձ, երբ իմ գաղափարները ոչ սիստեմատիկական կարգով, ոչ էլ լրիվությամբ ու պարզությամբ չհամապատասխանեն իմ դատավորների գիտական ճաշակին, որոնք սովոր են նման դեպքերում իրն ընդգրկել բոլոր կողմերից ինչպես հարկն է, քանի որ ես տակավին շատ հեռու եմ այն պահանջներից լիովին բավարարելուց, որոնք անհրաժեշտ են այնպիսի մի կարևոր առարկայի պարզաբանման համար, ինչպիսին է մեքոդիկան: Դա չափազանց ընդարձակ ասպարեզ է նաև ամենագիտուն մարդու համար: Եվ այսպես, իմ դիտողությունները հիմնված են ոչ թե գիտական դատողությունների և մտանքաբանումների վրա, այլ շատ պարզ սկզբունքների վրա, երկարատև փորձի վրա և այն ամենի ուշադիր դիտողության վրա, ինչ վերաբերում է մեր ուսման գործին Այսրկովկասում: Ահա և նրանց գլխավոր պայմանները՝ գիտություն, պարզություն և հիմնավորվածություն՝ ուսումնական հաստատությունների ստորին դասարաններում փոքրահասակ երեխաներին գիտություններ ավանդելիս, և ոչ թե սիստեմատիկ ուժան-

պառություն, որ առաջանում է հենց ուսման սկզբից նրանց սարսափեցնող և նրանց ցանկությունը, նրանց մտավոր և հոգեկան ունակությունները հենց սաղմում մեռցնող պեղանտիզմից ու բերանացի դատարկախոսությունից. անցում հայտնիից դեպի անհայտը, գործնականից դեպի տեսականը, կենդանի աշխարհից դեպի վերացականը և մտայինը, անհայտի համեմատումը հայտնիի հետ. հասկանալ և հաճախ կրկնել այն բոլորը, ինչ անցել ենք. իսկ ամենից գլխավորն է բոլոր և ամեն մի դեպքում՝ դաստիարակի միակ հոգացողությունը և ձգտումը պիտի լինի՝ իր մատղաջ սանի մեջ արթնացնել նվիրական ու ազնիվ, կրոնական ու բարոյական զգացումներ, և հարմարեցնել նրան, որպեսզի ճիշտ հայացք ունենա այն ամենի մասին, ինչը շրջապատում է իրեն, և ըստ կարելիվույն, լրիվ գաղափար ունենա այն մասին, ինչ որ անում է: Ե՛վ ամերիկական վայրենիների, և՛ ֆրիկական բարբարոսների մեջ արդեն վաղուց փայլել և մինչև այսօր փայլում են, իրենց ամբողջ բարերար աղոթությունամբ, մտքի ու սրտի լուսավորության և ճշմարիտ կրթության ճառագայթները մարդկային մոլորյալ ցեղի տգիտության խավարում, իսկ անդր<կովկասյան> ցեղերը, շնորհիվ աստուծո, շրջապատված են առավել կամ պակաս կրթված ժողովուրդներով, ամենաբարի նախախնամության կամքով հանձնված են այն իմաստուն միապետի ձեռքը, որի ողորմածությունը, գթասրտությունն ընդհանուր են ամբողջ աշխարհում և որի հզոր պաշտպանությունամբ, ամեն մի կարողալ, թեկուզ երկրի ամենահեռավոր անկյունից, պատրաստի ապաստարան և անխախտ բարօրություն է գտնում, իսկ ի՞նչը կարող է պատճառ լինել, որ Այսրկովկասում գտնվող նրա զավակները այսպես դանդաղ են զարգանում: Մի՞թե պատասխանը հենց հարցի մեջ չի գտնվում, մի՞թե հարկ կա բացատրելու, որ մենք ինքներս, որոնց վրա է դրված ժողովրդական դաստիարակության սրբազան պարտականությունը, մենք ինքներս սոզորված չենք այն առաքելական ճշմարիտ ոգով, այն աստվածային ներշնչմամբ ու անձնուրացությամբ, որոնցով աչքի են ընկնում ուսյալ ու բարի միսիոներները՝ աստվածային խոսքը, ավետարանի խոսքը իրենց վայրենի եղբայրների մեջ տարածողները: Ահա ամենագլխավորը, որ մենք շունենք: Աստիճանները և պարզակները, ոռճիկը և անդորրը, մի խոսքով՝ սնափառությունն ու ինքնասիրությունը¹, ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ այստեղ, այն

¹ Հարկավ, մեզ մոտ ոռճիկն աննախանձելի է, և թաղապետն ավելի է ստանում, բան որևէ ուսուցիչ, և պարզակները՝ չսված բաներ են, բայց դրա փոխարեն աստիճաններն ստացվում են շատ և առանց դասային խտրության, ահա թե ինչու ում առևճ փակ է ճանապարհը այլ աշխատանք ստանալու համար, դիմում է միայն ուսումնական գերատեսչությանը:

միակ զսպանակներն են, որոնք հրապուրում են մեզ կրել ուսուցչական անունը, այդ կործանարար տարրերը, որոնք մեր միակ նպատակն են դաստիարակի պաշտոն ստանձնելիս և դրա հետ մեկտեղ, Անդրկովկասում մեր եղբայրների մեջ աստծու խոսքը հաստատ պահողի ու տարածողի սուրբ առաքելական պաշտոնին կարգվելիս: Կառավարության ո՛ր տեսակները մենք կարող ենք արդարացնել, ի՞նչ օգուտ կարող են բերել իրենց համաքաղաքացիներին:

Բայց իհարկե, ինչ որ լուսնի տակ մնացել է միևնույն տեղում և նույն վիճակում անփոփոխ, բոլորը, և՛ լավը, և՛ հոռին ժամանակին այս աշխարհում կենթարկվեն փոփոխության և անխուսափելի փոփոխության, պետք է հուսալ և հաստատ կերպով հենվել այն բանի վրա, որ մեզ մոտ էլ փոփոխություն կլինի, կգա ժամանակ և կլինի խորհուրդ և ընդամին պետք է նաև այն ասել, որ մեր երկրամասը դեռևս նոր է, ամեն բան չի կարելի միանգամից անել. մեր ուսումնական հաստատությունները ոչ երկար տարիների ընթացքում, այնուամենայնիվ, արել են որքան հնարավորություն են ունեցել, բայց որ այնպես չի արվել և այժմ էլ չի արվում ինչպես հարկն է, դրանում միայն ուսումնարանները չեն մեղավոր, — չեն եղել բավականաչափ պատրաստված ղեկավարներ, ուրեմն և ճիշտ ուղի, որով պետք է ընթանար Անդրկովկասում սովորող պատանեկությունը, ահա թե ինչու ժողովրդական դաստիարակության ու կրթության գործը հասկացող ու գնահատող յուրաքանչյուր մարդու պարտականությունն է ձգտել իր գիտելիքները, իր փորձը ի սպաս գնելու երկրի կարիքներին և նպաստելու այն ընդհանուր վեհ ծրագրին, որով պետք է ընթանա ժողովրդական գաստիարակության ու կրթության գործը:

ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ

Յուրաքանչյուր ուսումնական հաստատության ամենազլխավոր կարիքների մասին և մանավանդ, դասատուների մասին ընդհանրապես

Յուրաքանչյուր արքունական, ինչպես և մասնավոր, բարեկարգ ուսումնական հաստատություն, բացի յուր նյութական պահանջմունքներից, այն է՝ շենք, կահկարասի և ուսումնական պիտույքներ, պետք է անպայման ապահովի նաև հետևյալ անհրաժեշտ պայմանները.

1-ին. որ դասատուները տիրապետեն, բացի իրենց կողմից ավանդվող առարկաներից, նաև բավականաչափ գիտելիքների, փորձի, լավ մեթո-

դի և, մանավանդ, սիրեն այն գիտությունները, որ սովորում է իրենց վրաստահած պատանեկությունը:

2-րդ. որ ուսման առարկաները համապատասխանեն տեղական պահանջմունքներին ու կրթվող պատանեկության հասակին, հասկացողություններին և ունենան հաստատուն սահմաններ, իմանալու համար, թե ո՛րտեղից մինչև ո՛րտեղ պետք է անցնել այս կամ այն դասարանում:

3-րդ. որ հատկապես այն լեզվով, որով ավանդվում են առարկաները, որքան հնարավոր է, զարգանան սովորողների ընդունակությունները թե՛ մտավոր և թե՛ բարոյական տեսակետից, որպեսզի մութ, անհասկանալի և լպարզաբանված որևէ բան չմնա կրթվող պատանեկության համար.

և 4-րդ. որովհետև հետագա ժամանակում, մեծ հասակում, այդ ամենի հիմք և մեր մտավոր ու հոգեկան սնունդ պետք է ծառայի փոքր հասակում ստացած դաստիարակությունն ու կրթությունը, ուստի այնպես պետք է անել, որպեսզի ուսումնական հաստատություններում մեծ ուշադրություն դարձվի փոքրահասակների վրա, այսինքն՝ ուսումնական հաստատությունների ստորին դասարանները, այն է՝ գիմնազիաների ու զավառական ուսումնարանների 1-ին, 2-րդ և 3-րդ դասարաններն ընդունվածների և ընդունվողների վրա:

Ահա սրանք են առաջին, գլխավոր պայմանները ամեն տեսակ ուսումնական հաստատությունների համար, առանց այդ պայմանների, ըստ իս դժվար է և նույնիսկ կարելի չէ որևէ լավ բան սպասել:

Այժմ տեսնենք, թե ի՞նչպիսի դասատուներ են եղել և ներկայումս էլ կան մեր Անդր<կովկասյան> ուսումնարաններում:

Գիմնազիայի բարձր դասարանների համար մեզ մոտ ավաղ ուսուցիչներ են նշանակվում կա՛մ Ս<անկտ> Պետերբուրգի Մանկավարժական ինստիտուտի, կա՛մ Ռուսաստանում որևէ համալսարանի դասընթացն ավարտածները, որոնց խորհուրդներով էլ կառավարվում են անդր[կովկասյան] ուսումնական հաստատությունները: Այդ մարդիկ միանգամայն խորթ են և՛ տեղական պայմաններին, և՛ բարքերին, և՛ լեզուներին, և՛ բնիկների երեխաների մտածելակերպին ու հասկացողություններին, և, որ ամենից վատն է, այդ մարդիկ, ըստ մեծի մասին, իրենց դաստիարակության վրա պետական գանձարանի կողմից արված ծախքի դիմաց, պարտավորված են որոշ տարիներ ծառայել ուսումնական հաստատություններում — որտեղ էլ որ լինի — հետևաբար, նրանք կամ բնավ շահագրգռված չեն, կամ շափազանց քիչ են շահագրգռված իրենց առաջիկա պարտականությունները կատարելու գործով, այնպես որ նրանցից շատերն իրենց ծառայության համար օրերով ու րոպեներով հաշված ժամկետից ավելի չեն պարապում, քան

նրանց առարկաների ավանդման համար որոշված¹ փոքրաթիվ ժամերն են:

Եվ, բացի դրանից, նրանց մոտ աշակերտները մտնում են 4-րդ դասարանը, արդեն փոքր ի շատե պատրաստ, կարող են արդյոք նրանք դասել ստորին դասարաններում տիրող դրուժյան մասին և նրանց ի՞նչ գործն է նույնիսկ դատել այդքան նվազ կարևոր և նրանց արժանիքը նվաստացնող խնդրի մասին: Ահա թե ինչու այդքան ժամանակի ընթացքում, մինչև այժմ դեռ ոչ մի քայլ չի արված այդ դասարաններում նախնական ուսուցման հարմար և օգտակար գրքեր կազմելու ուղղությամբ՝ ոչ ուսերեն լեզվով, ոչ էլ տեղական լեզուներով, իսկ եթե որևէ մեկը սեփական նախաձեռնությամբ ցանկանում է այդ անել, ապա նրանք պատրաստ են ուղղակի խեղդել, փոխանակ աջակցելու և խրախուսելու աշակերտներին²:

Գրանից հետո էլ ի՞նչ ասել գիմնադիաների ստորին դասարանների և գավառական դպրոցների ուսուցիչների մասին, որոնց տնօրինությունն է հանձնվում ամենից նուրբ³ և ոչինչ չհասկացող պատանեկությունը: Գատարբեր դասերի պատկանող և տարբեր բնավորությունների տեր մարդկանց մի խումբ է, իսկ մեծ մասամբ այնպիսի մարդկանց, որոնք որևէ հույս չունենալով, որ աստիճաններ կստանան քաղաքացիական ծառայության մյուս բնադասվածներում, իրենց համար ամենահուսալի ապաստան են գտել ուսումնական գերատեսչության մեջ, և զարմանալի՞ է, որ ամիսները նրանց տարիներ պիտի լիվան, մինչև այդ նպատակը կկատարվի:

¹ Այդ մարդկանց մեջ, որքան ինձ հայտնի է, գովասանքի արժանի բացառություն է կազմում Թիֆլիսի գիմնադիայի մաթեմատիկայի ավագ դասատու Պ. Շևտակովը՝ մի մարդ, որը հոգով, սրտով ու մեթոդով նվիրված է իր գործին, որին աստվածացնում են իր աշակերտները և որի հետ, ճշմարիտ բավականությամբ, բազմիցս դատողություններ ենք ունեցել մեր ընդհանուր առարկայի շուրջը, և ուրիշ ոչ որի հետ՝ Թիֆլիսում իմ յոթնամյա պաշտոնավարության ընթացքում իսկ գանդատները անբավարար ուժեղի, ծառայության հետ կապված զժվարությունների, պարզելներ կամ ատիճան շտանալու մասին՝ դրանք սովորական ուսուցիչ խոսքեր են լուրարանչուրի շուրջերին:

² Ընթերցողները, հարկավ, կարող են կասկածել իշխանությամբ ինձնից բարձր կանգնած անձանց վերաբերյալ իմ այդպիսի շափազանց խիստ դատողությունների մասին, բայց ես կարող եմ այդ ասպացուցել փաստերով: Ուսյալ մարդկանցից ո՞վ չգիտե Տապպեի ուսգեոմաներեն այն գործնական քերականության առավելությունների մասին, որը մինչև այժմ էլ լավագույն ձևնարկն է հանդիսանում Ռուսաստանում ապրող գերմանացիների համար ուսերեն սովորելու գործում: Հայերի համար իմ կազմած այդ հրաշալի քերականությունը Գիտությունների Ակադեմիան հաստատել է, իսկ Թիֆլիսի գիմնադիայի խորհրդի կողմից, որպես անօգուտ զիրք դատապարտված է վոչինների ու փոման հավիտենական զոհ դառնալու, այլևս չխոսելով իմ մյուս գրքերի մասին, որոնք նրանց կողմից արժանացել են նույն բախտին:

³ [Թարմ]:

Այնուհետև մնաք բարյավ և՛ ուսումնարան, և՛ ուսում: Վաղուց են արդյոք նրանք մտածել այդ մասին:

Արժե՞ արդյոք որևէ բան ասել նաև կրոնուսույցների ու տեղական լեզուների ուսուցիչների մասին, որոնք, աստված գիտե, թե ի՞նչպիսի ուսումնարաններից են դուրս եկել և որոնց վրա ավելի է սրբազան պարտականություն ընկնում ազնվացնել մատաղ սերունդը, վարձացնել նրա բարոյական ու կրոնական դասցմունքները և դրանով իսկ այդ սիրասուն, նուրբ երեխաներին հաճելի դարձնել իրենց ամենաբարձրյալ հորը: Դրանք գրեթե զրադաշտական ժամանակներից մնացած էակներ են, որոնք տակավին խարխափում են լույսի ու խավարի միջև, ոչ մի գաղափար չունեն ոչ իրենց պարտականությունների, ոչ մեթոդի և ոչ էլ ուսման վերաբերյալ գրեթե որևէ բանի մասին, իսկ ուսաց լեզվից թերևս գիտեն միայն հաց ու ջուր բառերը, այն էլ հայ ու վրաց դավանանքի կրոնուսույցները, իսկ թուրքականների մասին ավելորդ է խոսել: մոլլան ինչպե՞ս իմանա քրիստոնեական լեզուն, երբ նա այդ լեզուն արհամարհում է: Բացառություն կազմում են միայն նրանք, ովքեր սովորել են Թիֆլիսի ուսական սեմինարիայում: Խոսելով բավական պարզ, բայց թերևս, շափազանց ազատ՝ մեր ուսումնարաններում տիրող վիճակի մասին՝ նրանց դասատուների հարցի կապակցությամբ, ես անցնում եմ մյուս, դրան անմիջապես հաջորդող խնդրին:

ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԻ

Գիմնադիայի և գավառական ուսումնարանների ստորին գաւառաւաններում ավանդվող առարկաների և նրանց ավանդման եղանակի մասին

Բոլոր դպրոցների 1-ին դասարանների ուսման առարկաները հետևյալներն են՝ կարդալ ուսերեն լեզվով, թվաբանություն, վայելչագրություն, գիմնադիայի 2-րդ և 3-րդ դասարաններում, բացի տեղական լեզուներից, այսինքն հայերենից, վրացերենից և թուրքերենից, նաև՝ ուսերեն, ֆրանսերեն ու գերմաներեն, այնուհետև՝ աշխարհագրություն, թվաբանություն, վայելչագրություն և նկարչություն, իսկ գավառական ուսումնարաններում, ի բաց առյալ Թիֆլիսից, որը հավասարեցված է գիմնադիայի, տեղական լեզուներից միայն երկուսը և այլ ուսման առարկաներ: Գասավանդումը 1-ին դասարանում դրված է մեկ ուսուցչի վրա, իսկ մյուս դասարաններում՝ տարբեր ուսուցիչների: Աշակերտը, առանց որևէ պատրաստության,

հաճախ չկարենալով կարգալ նույնիսկ մայրենի լեզվով, ուսերեն ոչ մի բառ չիմանալով, ընդունվում է 1-ին դասարանը, ուսուցչի կողմից գրվում մյուս աշակերտների ցուցակում և սկսում է նրանց հետ կարգալ, նախ տառերով, ապա վանկերով և այլն, կամ աղյուսակներով կամ գրքերով: Այս տեղ նրա բախտն ու հաջողությունները լիովին կախված են կա՛մ այն ուսուցիչներից, որոնց ղեկավարութան տակ նա գտնվում է, կա՛մ իր սեփական ընդունակություններից, հասկանալու կարողությունից ու ջանասիրությունից:

Այդ դասարանը մտնող աշակերտների մասին կարելի է արդեն վճռականորեն ասել, որ նրանք առանց բացառություն, որ դասին ու կոչման է պատկանելիս լինեն, մինչև այն որևէ տեսակի վարժություն չեն արել, բացի շարաճճիությունից, վայրագությունից և նման այլ արարքներից, որ նրանք ցուցաբերում են կամ իրենց տանը, կամ փողոցում, այն պատճառով, որ նրանց ծնողները որևէ գաղափար չունենալով դաստիարակության մասին, նրանք լիովին թողնված են բախտի քմահաճույթին: Այն ծնողներն էլ, որոնք իրենց երեխաներին ուղարկում են ուսումնարան, հաճախ և մեծ մասամբ միայն այն նպատակով, որպեսզի աղատվեն նրանց գլխացավանքից, ալտեղ՝ ուսումնարանում սովորաբար ի՞նչ շրջանի մեջ է ընկնում աշակերտը,— ոչ ավելի լավ, քան ինքը, իսկ մտավոր զբաղմունքի տեսակետից հազիվ թե ոչ ավելի վատ, որովհետև նրա միտքը թեև մինչ այդ ոչնչով զբաղված չի եղել, բայց գոնե ազատ է եղել, թարմ և ենթակա չի եղել որևէ հարկադրանքի, այստեղ նա արդեն շատ շուտով տեսնում է, որ քանոնը և ճիպտան իզուր չեն գործածվում դասարաններում, պահանջում են սովորել և հնազանդ լինել, կամա թե ակամա նա տեսնում է հնազանդ և զգույշ լինելու անհրաժեշտությունը <այնքան ժամանակ>, քանի դեռ նա ուշադրության է առնվում, իսկ եթե ուշադրության չառնվի, ապա՝ աստված մի՛ արասցե:

Այսպիսով անցնում է երկու, երեք, նույնիսկ չորս տարի և դեռ ավելի: Այդ հսկայական ժամանակամիջոցում նա, հազիվ սեփական ջանքերով կամ, ավելի լավ է ասել՝ այս կամ այն ընկերոջից, դասարանում կարգալիս կամ թվաբանության դասին գործածվող մի շարք տեխնիկական, բայց մութ, իր համար բոլորովին անհասկանալի արտահայտություններ անմտորեն ու մեքենայորեն որսալով, սովորում է մի կերպ կարգալ արդեն գրքով, կատարել թվաբանական չորս գործողությունները, մի կերպ ընդօրինակել տառերը, և ահա նա ընկերանում է նրանց, որոնք կոչվում են ավագ աշակերտներ և որոնց պարապմունքները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ նույն բաների կրկնությունը, բայց արդեն ուսուցչի ղեկավարությամբ, որը նախորդ ղեկավարներից բնավ էլ ոչ հաջող կերպով, ստիպում է նրան գրքով կար-

գալ, խնդիրները լուծել, մինչև կգա քննությունների ժամանակը, որից հետո արդեն նա կփոխադրվի 2-րդ դասարանը՝ հուսալով, որ այնտեղ նրա համար ավելի ղյուրին կլինի, բայց այդքան երկար ժամանակի ընթացքում մեկն ու մեկը թեկուզ մի բառ բացատրե՞լ է արդյոք ոչ միայն ուսերեն, այլև նրա մայրենի լեզվով՝ այնպես, որ նա լիովին հասկանա բացատրվածը, նրան ստիպե՞լ են արդյոք թեկուզ միայն տառերն արտասանել ինչպես հարկն է,— դա կողմնակի, չսոված, 1-ին դասարանի աշակերտների անելիքների մեջ չմտնող բան է, սահմանված է կարգալ, գրել և սովորել թվաբանության 4 գործողությունը, իսկ դրանք հասկանալու մասին ոչինչ ասված չէ, դա 2-րդ դասարանի գործն է՝:

Այսպիսի անհաստատ և նույնիսկ անօգուտ հիմքի վրա են դրված նաև 2-րդ ու 3-րդ դասարանների առարկաները, որոնք պահանջում են ոչ միայն ուսաց լեզվի գիտություն, որի հետքն անգամ չկա,— այլև պահանջում են ունենալ պարզ գաղափարների ու արտահայտությունների նախնական բավական մեծ պաշար, մտավոր ընդունակությունների զարգացում և այլն², իսկ հիշողությունն ու ճիպո՞տը: Եթե մեկը դրա համար ունի առաջինը և վախճ ծնողների հանդեպ, ինչպես ուսուցիչների, ապա նա քաջարար կդիմանա նրանց այդ սարսափելի տանջանքներին, բայց արդեն վճռականորեն դեռ նետելով տեղական և օտար բոլոր լեզուները, առանց որոնց նույնպես նա կփոխադրվի դասարանից դասարան. վա՛յ նրան, ով չունի այդ անհրաժեշտ պայմանները: Այգպիսին, բացի հաճախակի պատիժներից և վերջապես, դասարանից բոլորովին վտարվելուց, ոչ մի լավ բան չի տեսնի իր համար, բայց բախտավոր է և նա, ով ժամանակին թողնելով այդ խեղդիչ պարապմունքները, ջանում է ծայրահեղ դեպքում գոնե որևէ արհեստ սովորել, չէ՞ որ շատերը աշակերտ անվան տակ պարապ-սարապ թափա-

1 Այսպես էին պատասխանում և պահանջում նույնիսկ գիմնազիայի պ. պ. ավագ ուսուցիչները, որոնք ամեն տարի դիրեկցիայի կողմից գործուղվում էին ինձ մոտ՝ ներկա լինելու Թիֆլիսի գավառական ուսումնարանի աշակերտների տարեվերջի քննություններին, երբ ես այդ ուսումնարանի տեսուչն էի,— և ես ինչպե՞ս կարող էի իմ ուսուցիչներից որևէ այլ բան պահանջել:

2 Բայց չէ՞ որ գրքերը նրա համար են, որպեսզի սովորեն [այդ առարկաները], մի՞թե Արսենի Աշխրհազրույթունը, Կայդանովի Պատմությունը, Վոստոկովի Քերականությունը բավական չեն դրանք սովորելու համար: Եվ նույնիսկ շատ, ավելի քան բավական են, բայց կհասկանա՞ր արդյոք տեղացի թեկուզ հենց ուսուց — գրքի այդ գիտական ծանր լեզուն, ո՞ւմ բանն է հատել, միայն թե նա տառացիորեն սովորի, ինչ որ կա նրանց մեջ, միայն թե նա սարքին և անսխալ կրկնի այդ գրքերից տրված դասերը բառ առ բառ իրար հետևից, էլ ի՞նչ հարկ կա հասկանալու, Բենիկը ուսուցիչը անգիր պիտի սովորի այնքան, մինչև ինձը կհասնա՞ն: Ահա այդպիսի պատվարժան դասատուների միակ արդարացումը:

ուում են, որովհետև նրանց ծնողները ցանկանում են, որպեսզի իրենց երեխաները հետագայում անպայման շինովնիկներ լինեն, մինչ այն ժամանակ, երբ բեղերն ու տարիքը ստիպում են նրանց ընտրել ապրելու միջոց, — իսկ թե ինչպիսի՞ն կարող են ընտրել նրանք այդ բոլորից հետո, եթե ոչ անազնիվ [անկարգ], անպետք և ամենաողորմելի ապրելամիջոցը, որովհետև նրանք հենց իրենք անպետք են: Այդպիսի խղճուկների ու դժբախտների որքա՞ն օրինակներ կան: Եվ այդ բոլորի համար ո՞վ է հանցավորը, եթե ոչ մենք ինքներս, բարի դաստիարակներս:

Այլևս չխոսենք գիտությունների և օտար լեզուների ավանդման համար եղած ուսումնական ձեռնարկների մասին, — հոգատար իշխանություն հրատարակած օտար լեզուների դասադրքերը, որքան էլ դժվար լինեն դրանք, այնուամենայնիվ, փորձված մարդու ձեռքին մեծ օգտակարություն կարող են գործածվել բոլոր դասարաններում. բայց ի՞նչ ասել տեղական լեզուներով հրատարակված մի քանի հին, դասարանում գործածելու համար միանգամայն անպետք դասագրքերի մասին, որոնցից բացի ոչ մի կարգին բան գոյություն չունի: Տեղական լեզուները, եթե դրանք [ավանդվում են] սահմանված են, որպեսզի դրանցից որևէ օգուտ լինի, ապա պետք է ավանդվեն այնպես, ինչպես կայսրության այլ ուսումնական հաստատություններում ավանդվում են օտար և հին լեզուները, այսինքն՝ նրանց դասատուները պետք է նախ՝ շատ լավ գիտենան ուսերեն, դարոցականներին իրենց առարկաներն ավանդեն համեմատական եղանակով, և, երկրորդ՝ պետք է ունենան նրանց համապատասխան ուսումնական հարմար ձեռնարկներ, արև՝ բառարան, քրեստոմատիաներ, թարգմանության համար գրքեր և այլն: Բայց վերևում ես արդեն ասել եմ, թե մեզ մոտ մեծ մասամբ ի՞նչպիսի մարդիկ են տեղական լեզուների և կրոնի դասատուները. սրան պետք է ավելացնել նաև ուսումնական ձեռնարկների պակասը և այդ առարկաների ավանդման համար սահմանված դասաժամերի քլությունը, որովհետև ստորին դասարաններում դրանց հատկացված է շաբաթական երկու <ժամ>, իսկ բարձրերում՝ միայն մեկ ժամ. այստեղից որոշակիորեն հետևություն պետք է անել, որ դրանից որևէ օգուտ չի կարող ստացվել:

Բայց գուցե քեզին է հայտնի, որ բոլոր այդ լեզուները կազմված են երկու բարբառից՝ գրքի կամ մեռյալ բարբառից, որից ժողովուրդը ոչինչ չի հասկանում և որով ոչ ոք չի խոսում, և ուսուցանող կամ կենդանի բարբառից, որը ներկայումս գործածության մեջ է. ուսումնարաններում անցնում են առաջինը, այսինքն՝ գրքի բարբառը, որը սովորողների համար նույնքան խորթ է, որքան և օտար լեզուները: Իսկ թուրքերեն լեզուն, ես մինչև օրս էլ չեմ հասկանում, թե ինչու է մտցված անդր<կովկասյան> ուսումնա-

րաններում ավանդվող առարկաների ցանկի մեջ: Մի՞թե ոչ ոքի հայտնի չէ, որ թուրքերենը հենց իրենք՝ թուրքերի կողմից արհամարհվում է, որպես անպետք և ոչ մի բանի անընդունակ լեզու:

Մի՞թե ոչ ոք չգիտե, որ թուրքերեն լեզվով չկա ոչ գիրք, ոչ պիր և բացարձակապես ոչինչ, և որ իրենք՝ թուրքերը իրենց մզկիթներում սովորում են միայն արաբերեն և պարսկերեն, որ բոլոր, նույնիսկ չնչին գրություններն էլ կազմվում են բացառապես պարսկերեն և դարձուցնելով, թուրքերենի անվան տակ, մեր բարի մոլլաների մոտ կարդում են Գուլիստանը, Հաֆիզը, Քարիդ-Նազիրի և պարսիկ այլ հեղինակներ, որոնցից ուսման ամբողջ ժամանակաշրջանում այնտեղ էլ չեն հասնում սովորողները, որպեսզի ամեն մի երեսը կարողանան կարդալ գեթ տառ տառ, իսկ արդեն հասկանալ նաև բովանդակությունը — այդ արտասովոր և անհասանելի հրաշք կլինե: Այսպիսով, ինչպես միանգամայն պարզ երևում է, եթե մեկը ցանկանում է թուրքերեն սովորել նրա համար, որպեսզի հետագայում պետք գա որպես թարգման, ապա նա անպայմանորեն պետք է գիտենա թե՛ պարսկերեն, և թե՛ արաբերեն, և, ով գիտե այդ լեզուները, պետք է խղճի մտքը համաձայնի ինձ հետ, որ դրանք սովորելու և նույնիսկ միջակ իմանալու համար, անհրաժեշտաբար պետք է, համենայն դեպս, բոլոր պարսպամուքներից բոլորովին ազատ 6 կամ 8 տարի, եթե ոչ ավելի, անխոնջ համբերություն, անընդհատ վարժություն, որպեսզի այդ լեզուները գիտենա ոչ թե անվանապես, այլ օգտավետ կերպով:

Դա այնպիսի առարկա է, որ կարելի է մեր ուսումնարաններում ավանդվող բոլոր առարկաների հետ զուգահեռ դնել, կարելի է արդյոք յուրաքանչյուր դասարանում շաբաթական երկու դասով որևէ դրական արդյունքի հասնել: Զե՞ որ իրենք՝ բնիկ թուրքերը, 10—15 տարի անընդհատ, այն էլ առավտից մինչև երեկո, և ուրիշ որևէ առարկայով չզբաղվելով, սովորում են իրենց մոլլաների մոտ, բայց չնայած դրան, որ ամենից զարմանալին է, իրենց նպատակին հասնում են ոչ բոլորը: Դրա պատճառը դասավանդման վատ մեթոդն է և տառերի, վանկերի ու բառերի հիերոգլիֆիկական խառնուրդը, որը անչափ դժվարություն է պատճառում նույնիսկ ուսյալ մարդուն՝ խորամուխ լինել արևելյան իմաստությունների այդ անթափանցելի գաղտնիքների մեջ:

Թեև այդ հիշտ չէ, սուտ է, որը ծագում է ընդհանրապես նրանից, որ մահմեդականները ֆանատիկորեն կապված են արաբերենի և պարսկերենի հետ, գտնելով, թե այդ լեզուների մեջ են պարսիկված իմաստության, գիտության և բարիքների բոլոր աղբյուրները: Զե՞ որ միջնադարում այդպես էին դատում նաև հին լեզուների մասին: Բայց թուրքերենը իր տեսակի մեջ միակ բանաստեղծականն է, հեշեղը և, թերևս, քերականական տեսակետից ամենահեշտն է բոլոր լեզուներից:

Այդ է եղել պատճառը և այժմ էլ այդ է, որ, ոչ ի կշտամբումն: որևէ մեկի առած, անդր<կողմասյան> ուսումնարանները, մանավանդ Թիֆ<լիսի> գիմնազիան՝ ազնվականական ուսումնարան անվան տակ իր գոյությունը հենց սկզբից մինչև օրս չի կարողացել և չի կարող, Ռուսաստանի մյուս գիմնազիաների օրինակով, թեկուզ մի տեղացու պատրաստել այնպես, որպեսզի նա կարողանա ուղղակի մտնել համալսարան, առանց նախապես գիտելիքներ ձեռք բերելու այն քաղաքներում, որտեղ գտնվում են համալսարանները: Բայց այդ քիչ է: Չկա այնտեղից դուրս եկած և ոչ մի բանիմաց թարգման, որի կարիքը այն աստիճան անհրաժեշտ համարվեր, որ կառավարությունը ինքը հարկ համարեր Ս. Պետերբուրգում ամբիոններ հիմնել արևելյան լեզուները հիմնավորապես սովորելու համար, այն ժամանակ, երբ Թիֆ[լիսի] գիմնազիան հենց նրանց կենտրոնումն է գտնվում: Դա, իմ կարծիքով, բավական ուժեղ և զգալի հարված է Անդրկողկասի դպրոցական վարչության ամեն մի ծառայողի համար, որը, այնուամենայնիվ, իրեն չի արգարացրել կառավարման ինքնին ոչ այնքան դժվար այդ գործում: Ճիշտ է, մեր ուսումնարաններից դուրս եկած և այժմ քաղաքացիական մասում լավ ծառայողների թիվը բավական մեծ է, բայց մի՞թե դրանով կարող ենք ապացուցել, որ մենք առանձին ճիգ ու ջանք ենք թափել նրանց կրթություն տալու համար:

Մի՞թե ծխական ուսումնարաններից չեն դուրս գալիս քաղ<աքացիական> պաշտոնյաների մեծ մասը, որոնք կարճ ժամանակամիջոցում, ոչ պակաս հաջողությամբ ընտելանում են թղթերի ձևերին, գործավարությանը, ուրեմն ո՞րտեղ են երևում մեր աշխատանքի թեկուզ հետքերը: Դրանց զուգահեռ դնենք այն դժբախտների թիվը, որոնք երկար, շատ երկար ժամանակ տառապել են մեր անպտուղ, անբնական ուսուցմամբ, որոնք մեր միջոցով իբր թե պատրաստվել են ապագայում իրենց համար մի կտոր հաց վաստակելու, բայց ոչ մի օգուտ չտեսնելով մեղանից, վերջապես թողել են և՛ մեզ, և՛ մեր ուսուցումը, և արդեն ի վիճակի չլինելով, ինչպես վերևում ասված է, որևէ հաստատուն զբաղմունք գտնելու, դարձել են և դառնում են կամ պարապ-սարապ թափառողներ, կամ փերեղակներ՝ ով

1 Թեև եղել են համալսարանները մտնողներ, բայց դրանք բացառապես եղել են նրանք, ովքեր իրենց նվիրել են մաթեմատիկային, որի համար, ինչպես հայտնի է, ամբողջ խիստ չեն պահանջում մյուս առարկաները, և այդ սակավաթիվ մարդիկ եղել են բնիկ ուսանողներ, որոնց քիչ չեն նպաստել լեզուն և ընտանեկան դաստիարակությունը: Շատ չի անցել այն օրից, երբ Թիֆ<լիսի> գիմնազիայի դասընթացն ավարտելուց հենց նույն տեղում ոսկե մեդալ և աննման ատեստատ ստացած մի աշակերտ, ինքը բնիկ ուսուցիչ, չի ընդունվել Մոսկ<վախի> համալսարանը՝ հատկապես այն պատճառով, որ չի ունեցել դրա համար նրան իրավունք տվող բավականաչափ գիտելիքներ:

կարողություն է ունեցել, կամ գրագիրներ, կամ սրևէ այլ բան, որոնցից շատ քչերն են օգտվում թեկուզ այն ասեմանագիտի ուժեղից, որ տրվում է այս վերջիններին, իսկ շատերը, որոնք նույնիսկ հասարակ խղիներ արտագրելու ընդունակություն չունենալով, պարապ սեղը քարշ են գալիս ի վնաս իրենց և իրենց խեղճ ծնողներին, հուսալով, որ երբևիցե կարժանանան աշխարհում նրանց համար միակ երջանկությունը և ամենօրյա հացը վաստակելու հնարավորությունը, այն հացը, որի կարիքը մեր լիառատ երկրամասում, շնորհիվ աստուծո և իշխանության հոգատարության, չի գգում ոչ հասարակ երկրագործը և ոչ էլ հեռվին օրավարձ մշակը:

Վա՛յ մեզ այդ դժբախտների համար, և՛ աստուծո առաջ, և՛ գահի, հայրենիքի առաջ, և՛ հասարակության առաջ, և՛ հենց նրանց՝ մեր պատճառով անվերջ տառապողներին առաջ: Ուրիշ ի՞նչ անեն նրանք: 10—12 տարի, իսկ շատերը և 16 տարի, մեր ձեռքի տակ են նրանք, այդ բավական չէ, մենք նրանց պահում ենք մեր տիրանական իշխանության ներքո և, վերջապես, դուրս են գալիս մեր ձեռքից՝ շատ քիչ բան ստանալով կամ ոչինչ չափեացնելով իրենց ունեցածին, հրաշալի տարիներն անցել են և մեր բեղավոր շահահաս աշակերտն ո՞ր պետք է դիմի, եթե ոչ վերջին, հաճախ ամենավատ զբաղմունքին:

Բայց փա՛ռք աստուծո, որ նրանց թիվը հիմա, այնուամենայնիվ, փոքր է, սակայն տարեց տարի այն ավելանում է, թե ի՞նչպես կլինի նրանց գործը, այդ Աստված գիտե միայն:

ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐ

Վերը բացատրված բերությունները վերացնելու և ուղղելու միջոցների մասին

Համառոտակի խոսելով Այսրկողկասում գտնվող մեր ուսումնական հաստատությունների ողորմելի վիճակի մասին, ես այժմ անցնում եմ այն շահագանց կարևոր խնդրին, թե ինչպե՞ս վերացնել վաղուց արդեն առաջացած այդ թերությունները: Հարկ կա՞ արդյոք խոսելու նաև այն մասին, թե ի՞նչպես և ինչո՞վ, հատկապես ումնի՞ց են կախված աշակերտների հաջողությունները յուրաքանչյուր ուսումնական հաստատության մեջ, եթե ոչ՝ ուսուցիչներից: Եթե լավ ուսուցչի մոտ և՛ կույրը, և՛ համրը, և՛ խուլը կարող են որևէ բան սովորել և սովորել հաջողությամբ, ապա կասկածի ենթակա՞ է արդյոք, որ մեր ուսումնարաններում էլ իշխանության գլխավոր

հոգսը պիտի լինի, ինչպես վերևում ասվեց, ընտրել լավ, փորձառու և բարե-
խիղճ դասատուներ, մանավանդ ստորին դասարանների համար: Իսկ ո՞րտե-
ղից գտնել այդպիսի դասատուներ,— կասեն մեզ: Ռուսաստանից եկող-
ներն անպետք են դրա համար, իսկ տեղացիներից դժվար է գտնել: Բայց
ինչպե՞ս են վարվում օտար երկրներում և մեզ մոտ՝ օտազեյական պրովին-
ցիաներում, որպեսզի ժողովրդական դպրոցների համար ընդունակ ուսու-
ցիչներ պատրաստվեն: Մեզ մոտ էլ, Քիֆլիսում, ինչպես այնտեղ, բաց անկ
այսպես կոչված ուսուցչական սեմինարիա, նա, ով մտադիր է հետագայում
դասատու լինել, փորձառու մանկավարժի հսկողության ներքո, մի քանի
տարի գործնականում կարողանա տեսնել և սովորել, թե ինքը ինչպե՞ս
պետք է սովորեցնի փոքրահասակներին: Ես կարծում եմ, որ դա անհնա-
րին բան չէ, դատելով այն հսկայական ծախսերից, որ առատաձեռն կա-
ռավարությունը ամեն տարի կատարում է տեղացիների դաստիարակու-
թյան վրա: Այդպիսի ուսումնական հաստատություն հիմնելու, նրա օգտա-
կարություն և բարերար ազդեցություն մասին հարկ էլ չկա խոսելու, որով-
հետև այդ շատ վաղուց և լավ հայտնի է:

Բայց եթե այդպիսի մի ուսումնական հաստատություն հիմնելու գոր-
ծում կա որևէ արգելադրություն հանգամանք, որ լինել չի կարող, գեթ Քիֆ-
<լիսի> գիմնադրաչի ստորին դասարաններում <ունենալ> մեկ կամ եր-
կու լավ ուսուցիչ, որպեսզի, այդպիսով, կարելի լինի ոչ միայն բարելավել
Անդրկովկասում առաջին և գլխավոր ուսումնական այդ հաստատությունը,
այլև, որպեսզի հենց նրանց մոտ, նրանց վերահսկողության տակ, ապագա-
յում ուսուցիչներ լինելու ցանկություն ունեցող երիտասարդ մարդիկ, այդ
թվում և կրոնուսուցիչներ ու տեղական լեզուների ուսուցիչներ պահվեն
նույն դասարաններում, որպեսզի թե՛ դասատուության մեթոդը տեսնեն և
թե՛ իրենք այդ դասարանների աշակերտների հետ պարապեն, վարժու-
թյուններ կատարեն նրանց հետ՝ նույն դասարանների ուսուցիչների վերա-
հսկողությամբ և ղեկավարությամբ: Չէ՞ որ մեզ մոտ, հենց այժմ էլ, ով
ցանկանում է ուսուցչի պաշտոն ունենալ գավառական դպրոցներում, մի-
անգամից չի նշանակվում, այլ պարապում է երկար, բայց որտե՞ղ:— Դի-
րեկցիայի գրասենյակում՝ գրությունների արտագրությամբ: Ահա թե ի՞նչ
է պահանջվում ուսուցչից և ինչպես են իմացվում նրա ընդունակություն-
ները: Ո՞ւր է այստեղ նպատակը, և ի՞նչ օգուտ դրանից: Հարկավոր էր
նրան շուտ և անպայման տեղավորել գիմնադրաչի այն դասարանում, որ
դասարանը ցանկանում էր ընդունվել գավառական դպրոցներում, հետևել
թե նա ինչպե՞ս է վարվում աշակերտների հետ, ցույց տալ նրան մեթոդը,
եթե նա չունի այդ մեթոդը, ստիպել նրան, որպեսզի շաբաթը մի քանի

անգամ աշակերտների հետ ինքը պարապի այդտեղ ավանդվող առարկա-
ներից, հետո արդեն, իր կոչմանը համապատասխան ընդունակություններ
ձեռք բերելու դեպքում միայն, թույլ տալ նրան ստանձնելու իրեն ցան-
կացած պաշտոնը, որտեղ ուզում է: Ըստ իս՝ այդ դժվար չէ հենց այժմ
գլխի բերել, և դա՛ ամեն տեսակ ուսումնարանի համար լավ և ընդունակ
ուսուցիչներ պատրաստելու անհրաժեշտ ուղին է: Բայց մեզ մոտ, ինչպես
լավում է, աշխատում են վերացնել այդ շարիքը, գավառական դպրոցների
ուսուցիչներ նշանակել Քիֆ[լիսի] գիմնադրաչի ավարտածներից: Հարկավ,
այդ, համենայն դեպս, ավելի լավ է: Բայց արդյո՞ք նրանք լավ մեթոդով
են սովորել: Կարո՞ղ են վերհիշել, թե փոքր հասակում իրենց ինչպես են
սովորեցրել: Գրեթե ո՞վ, թե՛ ուսուցիչների տեղակներից էին բերանացի
սովորում գիտելիքները, և մեծ մասամբ չհասկանալով, թե ի՞նչ են <իրենց>
սովորեցնում, ինչպես այդ մեզ մոտ, դժբախտաբար, արվում է, դժվար թե
կարելի է ավելի լավ ուսուցիչ լինել, քան նրանք, որոնք այլ տեղերից են
ընդունվում: Այդպիսի օրինակներ շատ կան, այլևս ի՞նչ հարկ կա խոսելու
Քող նա, ով ավելի փոքր ունի մեր գործում և ով անաչառ է, թող նա
դատի այդ ամենի մասին, և ասի ճշմարիտը՝ ո՞վ է արժանի նրան:

ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

Այն մասին, թե ինչպես մատաղ սանի մեջ մտավոր բնդու-
նակություններ զարգացնել ուսերեն խոսակցական լեզվով

Եթե երեխայի ընդունակությունները մայրենի լեզվով զարգացնելու
արվեստը մանկավարժության մեջ համարվում է ամենաճիշտը և, միև-
նույն ժամանակ, ամենադժվարը, ապա ինչպիսի՞ ջանք ու աշխատանք
կպահանջի նույն պայմանի կատարումը օտար լեզվով, ինչպիսին ուսե-
րենն է տեղացիների համար: Բայց ի՞նչ կարելի է անել — մենք ուսներ
ենք, այդ պատճառով էլ մեր երեխաները նույնպես պետք է անպայման
սովորեն ուսերեն և ոչ միայն խոսեն, այլև մտածեն, զգային, դատեն,
որպեսզի ռուս լինեն բառի բուն իմաստով: Բայց ի՞նչպես դառնալ այդպի-
սին: Չի կարող պատահել, որ ուսների մեջ չապրելով, գիշեր-ցերեկ ինչ-
պես տանը, այնպես էլ փողոցներում խոսելով իր մայրենի լեզվով, այդ-
քան շուտ կարելի լինի վարժվել ուսերենին, թող թե մտածել ուսերեն:
Եվ եթե կարելի էլ լիներ, ապա ո՞րտեղ և ե՞րբ անել այդ: Կարելի՞ է արդյոք
1-ին դասարանում սովորեցնել տեղացուն և՛ կարդալ, և՛ գրել, և՛ թվա-

բանություն, և՛ խոսել, և՛ դատել ուսերեն: Այդ շարժում ու շեղում բան է, Այդօրինակ պատասխաններ ես լսել եմ միշտ և լսում եմ ամեն օր բոլորից, նույնիսկ ոչ առաջին դասարանի ուսուցիչներին:

Եվ ի՞նչ կա դարմանալու: Միշտ, մարդ ինչ որ ինքը չի իմանում, չի հասկանում և չի կարող կատարել, համարում է անհնարին և նույնիսկ գերբնական: Բայց՝ «Дело мастера боится», — ասում է ուսական ատածը, — հետևաբար, ոչ թե գործն է անհնարին, այլ նա՛ է հնարավորությունից զուրկ, ով չի հասկանում այդ գործը: Ամբողջ շաբաթը աշակերտներն զբաղվում են հետևյալ, բոլորովին էլ ոչ դժվար առարկաներով, այն է՝ կարգալ, գրել և թվաբանություն. հետևաբար շաբաթվա մեջ յուրաքանչյուր առարկային ընկնում է $4\frac{1}{3}$ դաս կամ 11 ժամ: Ո՞ր դասարանում է այդքան ժամանակ հատկացվում որևէ առարկայի դասավանդմանը: Բայց տեղացիները կարողալ էլ չեն կարողանա սովորել, եթե կրճատվի ժամանակը: Այդ նույնիսկ քիչ է: Անփորձները և իրենց գործը չգիտցողները միշտ այդպես կդատեն և կգոռան, իսկ դրա հակառակ, ով իր գործի վարպետն է, նա մի ժամում շատ բան կանի, քան մի ուրիշը ամբողջ շաբաթվա ընթացքում: Վայելազրույթյունը, որպես երկարատև վարժություն պահանջող արվեստ, ճիշտ որ և երկար ժամանակ է պահանջում, և այն էլ դասագրքի առկայության դեպքում, իսկ ընթերցումը, իսկ թվաբանությունը, որից միայն 4 գլխավոր գործողությունն է սահմանված անցնել 1-ին դասարանում:

Իհարկե, եթե դրանք անցնեն այնպես, ինչպես ես ասել եմ առաջ, ապա այն ժամանակ ամբողջ շաբաթը քիչ է այդ առարկաներից թեկուզ մեկը դասավանդելու համար: Բայց դասավանդիր, ինչպես հարկ է, այն ժամանակ 1-ին դասարանում էլ կարելի է գիտելիքներ անցնել: «Դատարկ բան է, սնապարծություն և խաբեություն», — ահա թե ի՞նչ կասեն ձեզ իմ բարի ուսուցիչները: Բայց մենք արդեն գիտենք, թե ովքե՞ր են նրանք, ի՞նչ հարկ կա նրանց լսել կամ նրանց մասին խոսել, ավելի լավ է գործի անցնել:

Առաջին դասարանում ոչ մի բանի այնքան ուշադրություն, ջանք ու ժամանակ չպետք է հատկացնել, որքան երեխայի մտավոր ընդունակությունների, բարոյական զգացմունքների զարգացմանը, այն բանին, որպեսզի նա պարզ հասկանա ուսերեն լեզուն և աղատ ու դյուրին կերպով արտահայտվի ուսերեն: Պարզ գաղափարներ և զարգացած միտք ունեցող երեխան, ինչպես հայտնի է, մի ժամում ավելի բան կարող է սովորել, քան մի ուրիշը ամբողջ մի ամսում, եթե ոչ ավելի: Իսկ մեր միտքը չէ՞ որ կրթվում է լեզվով, բառերով, և որքան մաքուր, որքան պարզ ենք հասկանում լեզուն, այնքան դյուրին և այնքան շուտ են ընկալում այն

առարկան, որի մասին մեզ պատմում են: Այս կարծիքը, թվում է, պատիր չէ: Կասկածելի չէ: Այժմ տեսնենք, թե 1-ին դասարանում երեխաներին ի՞նչպես ընտելացնել դրան: Ամեն բանի համար պահանջվում է ժամանակ և արվեստ, կամ ունակություն: Դասավանդման համար այստեղ սահմանված 22 դասից $7\frac{1}{3}$ -ը թողնենք վայելազրույթյանը, մեզ մնում է էլի $14\frac{2}{8}$ դաս: Թող $4\frac{2}{3}$ դասը գործադրվի թվաբանության վրա, մենք, այնուամենայնիվ, ունենք 10 դաս ավելի, 5 դասը կարգալու համար նույնիսկ շաբաղանց շատ է, մնացած 5 դասը միանգամայն հեշտ կարելի է գործադրել՝ 2 դասը այն ամենի բացատրության համար, ինչ աշակերտները կարդում են, իսկ 3 դասը՝ այն առարկայի համար, որի մասին այստեղ խոսվում է, այսինքն՝ ուսաց խոսակցական լեզվի և երեխայի մտավոր ընդունակությունների զարգացման համար՝ հասկանալու ուսերենը, խոսելու և դատելու նրանով: Այսպես կբաժանեի ես, համենայն դեպս, ուսման ժամերը:

1. Ստորին դասարանների համար ուսուցիչներ ընդունել այնպիսի մարդկանց, որոնք ոչ միայն բարեխիղճ են, կրթված, այլև մանկավարժության մեջ փորձված են, գիտեն տեղական լեզուները, իսկ այդպիսի մարդիկ չի կարելի գտնել, եթե չունենանք Անդրկովկասի գլխավոր քաղաք Թիֆլիսի գիմնազիային կից կամ առանձին, այսպես կոչված ուսուցչական սեմինարիա: Որովհետև փորձով ապացուցված է, որ հաճախ նաև շատ գիտուն պրոֆեսորը պիտանի չէ, որպես լավ ուսուցիչ: Այդպիսի ուսումնական հաստատության արժանիքներն ու անհրաժեշտությունը ժողովրդի համար՝ գիտակցել են ամենալուսավոր ազգերը:

2. Անդր<կովկասյան> երկրի բոլոր ուսումնական հաստատությունների 1-ին և 2-րդ դասարաններում ուսաց լեզուն ավանդել գործնականորեն և ոչ թե քերականությամբ, ինչպես այժմ արվում է 2-րդ դասարանում: Թեև այդ դասարաններում ուսաց լեզվի ավանդման այդպիսի մեթոդ այժմ էլ առաջադրված է իշխանության կողմից, բայց դասատուներն այն չգիտենալով գործնականում, բնավ ի վիճակի չեն, նույնիսկ լավ տեսուչների դեկավարությամբ, իրագործել այդ մեթոդը:

3. Աշխարհագրությունը և թվաբանությունը 2-րդ դասարանում սահմանափակել ամենաանհրաժեշտ և ամեն մարդու համար պիտանի նախնական գաղափարներով միայն: Առաջինից իմանալ իր հայրենիքը՝ մանրամասն, ցամաքի ու ջրի գլխավոր բաժանումը, ամեն մի աշխարհամասի գլխավոր քաղաքական բաժանումները և նրանց աղագրականությունը, դավանանքը, արդյունաբերությունը, բնական և արհեստական արտադրությունը, — այս բոլորը ավելի օգտակար է յուրաքանչյուր մարդու համար, քան ծովածոցեր, նեղուցներ, հրվանդաններ և նման անուններ գիտենալը:

Թվաբանությունից միանգամայն բավական է վերջացնել այստեղ կոտորակները, իսկ ուսանողների քերականությունը և մյուս առարկաները մանրամասն անցնում են 3-րդ դասարանում:

4. Այդ նույն տեղը թույլատրել միայն աղնվականների, խաների, բեկերի, շինովնիկների և այլն քաղաքացիների երեխաներին, որոնք ի վիճակի են ու կցանկանան իրենց երեխաներին լրիվ կրթություն տալ և նույնիսկ մտադիր են, գավ<առական> ուսումնարանների դասընթացն ավարտելուց հետո, ուղարկել բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ:

5. Քաղաքներում, ինչպես՝ Երևանը, Նախ<իջևանը>, Գան<ձակը>, Նուխին և այլն, որտեղ քիչ են աղնվականներն ու շինովնիկները և որտեղ բնակիչների զլխավոր զբաղմունքը կազմում են այգեգործությունը, երկրագործությունը և առևտուրը, ուսումնարաններին կցել, առաջին պահ, մեկական լավ դյուղատնտես, որը ոչ միայն իմանա լավագույն ձևով օգտագործել հողն ու նրա արգասիքները, այլև կարողանա հասկանալ զանազան և հասարակ տնտեսության մեջ անհրաժեշտ երկրագործական գործիքները, որոնց մասին ոչինչ չգիտեն ամբողջ Անդր<կովկասյան> երկրամասում: Գյուրոցականները, մանավանդ քաղաքացիների երեխաները, դասերից ազատ ժամերին, առավոտյան 11-ից մինչև 1-ը, ճաշից հետո 5—7-ը և այլ տնական օրերին, որոնք այնքան շատ են տարվա մեջ, ի բաց առյալ հարյուրավոր կարևորները, և ամառային արձակուրդների ընթացքում կարող են շատ հեշտ և մեծ օգտակարություն վարժվել այդ այնքան հանրօգուտ զբաղմունքներին և ուսումնարանից դուրս գալով, հաստատ կունենան մի կտոր պատրաստի հաց, այլևս չխոսելով այն օգուտի մասին, որ նրանք կարող են բերել և՛ երկրամասին, և՛ պետությանը¹:

Ուսումնարանները, առավելապես ժողովրդականները, ամենատարրական հանրօգուտ գիտելիքները ժողովրդի մեջ տարածելու հետ մեկտեղ, անպայմանորեն պետք է հոգան ժողովրդի բարօրության և պետության օգուտի մասին: Թե ո՞րչափ են մեր անդրկովկասյան ուսումնարանները կատարում հասարակական այդ կարևոր նպատակը, այստեղ չէ, որ պետք է մանրամասն բացատրել, բայց և այնպես ամեն մի մարդու պարտքն է՝ քանթեթափել վերացնելու այն բոլոր և ամեն տեսակի թերություններն ու խոչընդոտները, որոնք կարող են կանգնեցնել ուսման ընթացքն այդ ուսում-

նարաններում և իրենց հետևանքներով ավելի վնաս, քան օգուտ բերել երկրին¹:

Մեր ուսումնական հաստատությունների առաջին և ամենազլխավոր թերությունն այն է, որ այս երկրամասում պարող ժողովուրդների այնքան բաղմացեցության պատճառով, աշակերտը, հենց որ ուսումնարան է ընդունվում, որևէ գաղափար չունենալով ոչ մի լեզվից, միանգամից դեմ է առնում մինչ այդ իրեն բարբարոսին անծանոթ լեզուների ու առարկաների կույտի, այդ պատճառով այն ամենը, ինչ նա մի շարք տարիների ընթացքում, հաճախ նույնիսկ մինչև դասընթացն ավարտելը և ավարտելուց հետո, լսել ու սովորել է բերանացի, այսպես ասած, ճիպտի ուժով, իսկ մտքի և հոգու սնունդ նա շատ սակավ կամ երբեք չի ունեցել: Այդպիսի ուսումը, հայտնի բան է, թե ի՞նչ ազդեցություն կարող է ունենալ մարդկային ամբողջ կենցաղի վրա: Բայց դրա ամենազլխավոր պատճառը դասատուների, մանավանդ ստորին դասարանների դասատուների անփորձ լինելն է, տեղացիների մտավոր զարգացման հիմք ծառայող ուսաց լեզուն չիմանալն է, ծնողների անհոգությունն է և շատ քաղաքներում տեղական իշխանության բոլորովին անուշադիր վերաբերմունքն է այդ հարցում: Թեպետ տեղացին, շնայած այդ ամենին, կարող էր մինչև այժմ, թողնելով ուսումնարանը և ծառայության մտնելով, հետագայում ձեռք բերել մինչ այդ իրեն պակասող տեղեկությունները, ծանոթանալ գործերին և վարժվել ուսանողներին: Բայց այդ վիճակին ավելի նպաստել է և երկրամասի նորությունը և, որ դրանից ավելին է, լավ շինովնիկների պակասը. այս բոլորից հետո կարելի՞ է արդյոք այժմ էլ սպասել նրա համար այդ պատահական, այսպես ասած, բարիքին, թողնելով ուսումնարանները այն նույն վիճակում, որի մեջ գտնվել են մինչև այժմ: Բնավ ո՞չ: Ամենօրյա փորձը ինքն է ապացուցում, որ մեր ուսումնական հաստատություններում, մանավանդ գավառական ուսումնարաններում, դասավանդման ներկա եղանակը վաղուց արդեն չի համապատասխանում երկրամասի պահանջներին: Որովհետև արհեստավորը կամ նույնիսկ այն քաղաքացին, որն իր երեխաներին դպրոցում հաճախ թողել է տասը և ավելի տարի այն միակ հուսով, որ ավարտելուց հետո կտա ծառայության, ազատ տեղ չլինելու կամ ծագումով դրա համար որևէ նախապատվություն չունենալու դեպքում ո՞րտեղից մի կտոր հաց ճարի նրանց համար: Դասընթացն ավարտելուց

1 [ամեն մի մարդու համար անհրաժեշտ]

2 Գրամական տույժ սահմանել այն ծնողների համար, որոնք, առանց որևէ պատճառի, ժամանակից շուտ իրենց երեխաներին հանում են դպրոցից, այդ մասին ոչինչ չհայտնելով ոչ ոքի:

1 [Հպատակորեն ու մարդկայնորեն բացահայտել այն բոլոր թերությունները մեր ուսումնարաններում, որոնք այժմ, իսկ հետագայում ավելի ևս, պետք է ի վնաս, քան օգուտ ծառայեն երկրին]:

ի՞նչ վիճակ կարող է սպասել դասարանում երկար տարիներ նստած և հոր դբադմունքին խորթացած պատանուն, եթե ոչ ամենախղճուկ, ամենաթշվառ, մի խոսքով՝ թափառաշրջիկ կյանք:

Մեր ուսումնարանները, այդ միանգամայն բնական պատճառներով, անհրաժեշտաբար պետք է ենթարկվեն հատուկ վերակազմության, այնպիսի վերակազմության, որը առավել շահով համապատասխանի և՛ երկրամասի պահանջներին, և՛ ժողովրդի վիճակին, եթե նրանց պտուղները մի ժամանակ պետք է ծառայեն նրանց օգտին: Գրա համար, ինձ թվում է, հարկավոր է անուշադիր ընդունել հետևյալ պայմանները.

6. Խստորեն պարտավորեցնել տեղական քաղաքացիական իշխանությանը, մասնավանդ Անդրկովկասի գլխավոր քաղաքից հեռու գտնվող քաղաքներում, արթուն հսկողություն ունենալ ինչպես ուսումնարանի, այնպես էլ հասարակության վրա, առավելապես մահմեդական հասարակության վրա, որը մինչև այսօր էլ խուսափողական դիրք է բռնում իշխանության այդ փրկարար միջոցների նկատմամբ, որպեսզի նա՝ հասարակությունը, որն է պատրվակով չգաղարի յուր երեխաներին ուսումնարան տալ, համեմայն դեպս, 8 տարեկան հասակից և ոչ թե 15, հաճախ նույնիսկ 20 տարեկանից, որպիսի տարիքի պատանիներից դուրս կգան անզգամներ և ոչ թե աշակերտներ, ասիացիների մոտ տեղական իշխանության և ընդհանրապես բարձր քաղաքացիական դասի այդպիսի ուշադրությունը, նույնիսկ ուսումնական հաստատության վրա մի հայացք նետելը՝ ավելի ազդեցիկ է, քան ամենախելոք մարդկանց բոլոր խրատներն ու խորհուրդներն ևս առավել ևս անհրաժեշտ եմ համարում այդ նկատել, քանի որ հասարակության մեջ իշխողներից շատերի կողմից այդքան կարևոր խնդիրը արհամարհանքի արժանանալու հետևանքով, շատ տեղերում ուսումնարանը ժողովրդի աչքում ընկնում է ամենախայտառակ դրություն մեջ, ինչպես ևս այդ գիտեմ փորձից:

7. Ըստ հնարավորության կրճատել ողուսաց լեզուն չգիտցող կրոնուսուցիչների ու տեղական լեզուների ուսուցիչների թիվը և դրանց փոխարինել ինչպես ողուսաց լեզուն, այնպես էլ իրենց առարկաներն արդեն գիտցող դասատուներով — ներկա ուսուցիչները վճռականապես ոչ մի օգուտ չեն բերում ուսումնարանին:

8. Վերջապես՝ ևս համարյա ավելորդ եմ համարում նույնիսկ հիշատակել, բայց, այնուամենայնիվ, խնդրի կարևորությունը պահանջում է հարևանցիորեն նկատել հետևյալը.

ա. Այն ձեռնարկները, որոնցով մեզանում անցնում են գիտելիքները, բնավ չեն համապատասխանում ոչ երկրի հանգամանքներին և ոչ էլ պա-

հանջներին, և այն մարդիկ, որոնք կարող են դբադվել այդպիսի կարևոր առարկայով, այսինքն՝ եթե ոչ ավելի լավ, բայց համեմայն դեպս շատ ավելի հեշտ և տեղացիներին հարմար գրքեր կազմելու դործով, մնում են առանց որևէ աջակցության ու խրախուսանքի:

բ. Գավառական ուսումնարաններում պ. պ. տեսուչները հավասարեցված լինելով մյուս ուսուցիչներին, ուսումնարանը բարվոք վիճակում դնելու նրանց ամենաբարեխիղճ ջանքերի դեպքում անդամ, ոչ մի կշիռ չունենալով նրանց հանդեպ, այնուամենայնիվ, ոչինչ չեն կարողանում անել հօգուտ ուսումնարանի: Նրանց նկատողություններն ու խոսքերը միայն գծողություններ և անախորժություններ են առաջ բերում իրենց պաշտոնակիցների շրջանում, այդ պատճառով նրանք հարկադրված են միայն լռությամբ ամոքել իրենց և ուսումնարանի դռն վիճակը:

Բոլոր մահմեդական մասնավոր ուսումնարանները դնել ուսումնարանների վերատեսչի վերահսկողության ներքո և այդ ուսումնարաններում ևս նշանակել ողուսաց լեզվի առանձին դասատու:

ՆԿԱՏՈՒՄՆ ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՍԱՌՈՒԹԵԱՆ

1. Յետ ցուցանելոյ համբակին զինն նշանագիծս թուաբանութեան՝ որք են 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. պարտ է յո՛ւշ առնել նմա՝ թէ՛ յայտքիկ նշանագիծք ի լինելն անհատ, ունին զմիմիայն նշանակութիւն, կոշին միաւոր. և եթէ երկու ի սոցանէ ի միասին գրեսցին, յայն ժամ կոշին տասնաւոր, այսինքն ի 10 է սկսեալ մինչև 999. եթէ իցեն Լրեք թիւք ի միասին կոշին հարիւրաւոր, եթէ շորս հազարաւոր. այսինքն ի 100 էն սկսեալ մինչև 91000. եթէ հինգ տասն հազարաւոր. եթէ վեց հարիւր հազարաւոր. եթէ եօթն, միլիօնաւոր. եթէ ութն, տասն միլիօնաւոր. եթէ ինն հարիւր միլիօնաւոր. և առ ի դիւրեաւ գտանել զբազում թուանշանս եղեալս ի միասին, պարտ է բաժանել յերիս. առաջին Լրեքն է միլիօնաւոր. երկրորդ Լրեքն՝ հարիւր հազարաւոր. երրորդն՝ հարիւրաւոր, սրոյ բաղմացուցումն սկսանի յաջոյ յահեակն, և նուազումն յահէկէ յաջն. և թուանշանոյ նօլ ինքնին է ոչինչ, ի դնելն ի ներքոյ այլ թուանշանաց մի անգամ բաղմացուցանէ դասանանորն. երկու անգամ զհարիւրաւորն. Լրեք անգամ՝ զհազարաւորն. վեց անգամ՝ զհարիւր հազարաւորն. ինն անգամ՝ զհարիւր միլիօնաւորն ևս այլն: Ի ցուցանել զայսոսիկ ի կարգի, պարտ է սկիզբն առնել կամ ինքնին գրել, կամ համբակին գրել տալ՝ առ ի տպաւորել նմա զառաջին շաւիղ այսր փորձառութեան:

2. Քուտմն. Առ ի դիրեալ ցուցանել համարակին զթուումն, պարտ է գրել տալ նմա զղանաղան թիւս ի միասին և ապա թուել, ապա հարցանել՝ որ թիւ իցէ մեծ, որ՝ փոքր, ո՞ր՝ հարիրատր, ո՞ր՝ տասնատր, որ՝ հազարատր, ապա հարցանել զորքանութիւն գումարին: Ի դասատրել զթիւս պարտ է միշտ զայս կարգ պահպանել, զի ի թուելն՝ միատր թիւն ի ներքոյ միատրի դնել, տասնատրն ի ներքոյ տասնատրի, հարիրատրն ի ներքոյ հարիրատրի, հազարատրն ի ներքոյ հազարատրի և այլն: Առ ի դիրեալ գրել զհարազատութիւն գումարին, պարտ է զիրաքանչիւր թուել գումարս մի զկնի միոյ անփոփոխ դասատրել, այնպէս, զի միշտ մինն քան զմիւսն բարձր դիցի, ապա զթուել գումարն կրկին թուել, զոր օրինակ՝

կամ այսպէս

1799	9300	12	137523
4533	8875	14	43783
8700	7935	16	3874
7977	224	18	360
<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>
19	17	10	72
19	12	12	23
18	23	14	15
20	24	16	32
<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>
22009	26437	113	23
			13
			17
			<hr/>
			185635

ԱՄԵՐԻԿԱԻ ԼԻՍ ՔՅԻԸ

Փորթուգալացիք կամենում են՝ Աֆրիկու հարավային ծայրի մոտով մեկ ճանապարհ գտնին ծովով, որ գնան Հնդստան:

Ամերիկու կամ նոր աշխարհի անունը՝ կարծեմ՝ որ շատ մարդի անկաշ ըլի հասել, շատ մարդ էլ քիչ, շատ իմացած ըլի, թե նրա լիս քցողն ո՞վ էր, ի՞նչպէս գտավ, ի՞նչքան խազինա Եվրոպացիք էնտեղից դուս բերին, ի՞նչպէս Ամերիկա շուտով շենացավ, մարդիք բազմացան, վաճառականութիւնն ու լուսավորութիւնը ծաղկեցավ, ու էս օր ամերիկացիք լուսավորու-

թիւնով մեկ ազգից էլ ա պակաս չեն ու շատիցն ավելի: Էն տեղ, ինչ տեղ որ գազաններ, վայրենի՝ ազգեր էին կենում, իրար միս ուտում, ի՞նչպէս են էս օր հիանալի քաղաքներ, տերութիւնք ծաղկել առաջացել. էն տեղ, ինչ տեղ որ մեկ ձի, մեկ կով, մեկ ոչխար, մեկ շուն չկար, էս օր է՛նքան են շատացել, որ մեկ ասեղ՝ որ տաս, երկու ձի կառնես, մեկ նալի փոխ՝ վեց ձի, մեկ մանկթով քսան ձի: Բազի վախտ ճրագվի ու կաշու համար վաթսուն, ութսուն հազար տավար՝ բիրադի են կոտորում, միսը դեն քցում: Մեկ քանի կտոր բամբակի ճոթ որ տաս, էնպէս ֆորսկանք կան, որ մեկ քանի շաթթումը՝ հազարավոր եզն ու կով քեզ համար չվանով կբռնեն, կբերեն: Էնպէս մարդ կա, որ հարյուր, հինգ հարյուր, հազար հատ եզն ու կով ունի: Մեշեք, սար ու ձոր հո՛ւ լիքն են, էնպէս շուտով առատացել, շատացել են: Էնքան ոսկին ու ջավահիրը թողանք, տարին մենակ վաթսուն, մինչև հարյուր հազար միլիոնի հենց շոքոլադ է դուս գալիս միջիցը, դա՛յֆի, շաքարի, ռոմի, մյուս ապրանքի հնսաբը չեմ ասում: Թամբաքուն ու կարտոֆիլ՝ սկիզբը էստեղ գտան ու ուրիշ աշխարհներ տարան: Հազարավոր եվրոպացիք՝ որ իրանց աշխարումը հաց չէին ճարում, որ ուտեն, էս տեղ էկան, հարատացան, շենացան ու էս օր է՛ն կարդադրութիւնքը, էն տերութիւնքը կան, որ Եվրոպիա էլ չկա: Բայց ա՛խ՝ էն էլ չի՛ պետք է մոռանանք, որ ո՛չինչ աշխարք էն սե օրը, էն տարաբախտութիւնն ու թշվառութիւնը չի՛ տեսել մարդի ձեռից, ինչպէս Ամերիկա եվրոպացոց ձեռիցը: Միլիոնավոր ազգեր, որ առաջ էն տեղ կենում, իրանց կյանքը հանգիստ վայելում էին, էս օր փշացել, հող են դարձել: Էնպէս եմ կարծում ուրեմն, որ էսպէս բաները՝ մարդ պարապ ժամանակին ուրախութիւնով լսի ու կարգա: Էստուր համար լավ կըլի, որ գլխիցն սկսենք: Ով քնի, գլխին ջուր ածենք:

Վեց հազար տարուց ավելի էր անց կացել, որ աշխարհս ստեղծվել, ազգեր շատացել, թագավորութիւնք՝ որը կործանվել, ոչնչացել, որը նորեն ծաղկել, զորացել, էնքան իմաստուն, խելոք մարդ էկել, գնացել էին, բայց Ամերիկու անունը ո՛չ մեկի անկաջն էր ընկել, ո՛չ մեկի միտքը: Հին ազգերը՝ ինչպէս եգիպտացիք, փյունիկեցիք, հույնք ու հռովմայեցիք՝ շատ էլ գլխըներին զոռ տվին, շատ էլ միտք արին, որ իմանան՝ թե մեր երկրի վերջը ի՞նչ տեղ ա, ի՞նչ ձև ունի, էնքան միայն կարացին դուս բերիլ, որ մեր երկիրը մեկ մեծ տարածութիւն է, չորս կողմը ջրով պատած, որ ո՛չ տուտ ունի, ո՛չ տակ: Էստով բավականացան մարդիք ու էլ ավելի միտք չարին, թե ուրիշ աշխարք էլ կա: Նավաշինութիւնը դեռ էնպէս չէր ծաղկել, աստղաբաշխութիւնը դեռ էնպէս չէ՛ր հայտնի, որ մարդիք էս խավար մոլորութիւնիցը դուս գալին: Բայց Ամենաբարի Արարիչը մարդիս՝ է՛ն հոգին չէր տվել, որ քնած մնա, ժամանակը դեռ չէր էկել, որ մարդ իր մտքի հրաշ-

քը ցույց տա ու իմանա, թե ո՞րքան հնար, ո՞րքան զորութիւն կա իր միջումը:

Փորձուգալ <աց>ոց էր մնացել, որ մեկ փոքր աղբ են Եվրոպիա, որ էս մութը փարդեն պատռեն ու աշխարքին մեկ նոր լույս տան:

Հոռովմայեցոց տերութիւնը, որ 476 թվին Քրիստոսիցը եղբ կործանվեց, Գերմանիոցը զանազան ազգեր դուս էկան ու Հոռովմայեցոց ձեռի էլած աշխարհները բաժանեցին ու նոր նոր թագավորութիւնք հաստատեցին, էս թագավորութիւնք մեկն էլ Գոթացոցն էր, որ առաջ Հոռովմ ավերեցին, անց կացան Տրանցիա ու հետո էկան՝ Սպանիա ու Փորթուգալի տիրեցին ու իրանց տերութիւն շինեցին: 711 թվին սկսեցին արաբացիք զորանալ, ու Ասիո ու Աֆրիկո շատ փայլ առնելուցը եղբ՝ գնացին հասան մինչև Տրանցիա: Բայց Մահմեդի թուրը էստեղ կոտորվեց: Կարլ Մարտել անուն ֆրանկաց թագավորի մեկը նրանց ջարդեց ու արաբացիք էլ եղ դառան, ու Սպանիա ու Փորթուգալ իրանց ձեռի տակին պահեցին, քաղաքներ շինեցին, ու էնպես լուսավորութիւն քցեցին էն տեղ՝ որ եվրոպացիքը նրանցից սկսեցին քիչ քիչ ուսումն առնիլ, լուսավորվիլ: Առ հասարակ Եվրոպիո լուսավորութիւն աղբուրը Ասիա է:

էս ժամանակին Գոթացիք՝ էլ չկարացին դիմանալ, փախան, Սպանիո հյուսիսային սարերը մտան, որ իրանց գլուխը պահեն: Քիչ քիչ նրանք շունչ առան էստեղ, էլի սիրտ սրտի տվին ու էն մեկ բուրը սարե սար ընկած մարդիքը՝ որ իրանց աշխարքի սերը դեռ չէին մոռացել, հավաքվեցին ու իրանց թշնամի արաբացոց իշխանութիւնը քիչ քիչ ոչնչացրին, նրանց հետ ածեցին ու 1035 թվին՝ երկու նոր՝ Գոթացոց թագավորութիւն հաստատեցին, մեկի անունը Արագոնիա, մյուսինը՝ Գաստիլիա: Փորձուգալ՝ էս ժամանակին Քաստիլիո մեկ նահանգն (սանչախն) էր, որ 1100 թվին էլի քիչ քիչ գորացավ, նոր աշխարհներ առավ ու իր համար ինքնիշխան թագավորութիւն դառավ: Երբ որ սրանք մեկ ոտները հաստատեցին ու իրանց հավատի թըշնամի արաբացոցը դուս արին իրանց աշխարքիցը, էլ չգինջացան, ուզեցան որ Աֆրիկա՝ էլ նրանց հախիցը վեր գան, նրանց ոչնչացնեն: Սրանց կռիվը անդադար պատահում էր ու վերջապես Հովհաննէս թագավորը 1411-իցը մինչև 1433 էնքան արեց, որ Միջերկրական ծովն անցկացավ ու էկավ Աֆրիկա, Գիբրալթար ասած նեղուցի էն կողմը՝ Գենտա ասած նավահանգիստը առավ ու է՛ս էլավ պատճառը, որ սկսեցին նոր նոր աշխարհներ լիս քցիլ:

էս թագավորի երրորդ որդին՝ անունը Հենրիխ՝ հոր օրինակին հետեւում, իր թագավորական գործը որ պրծնում էր, սկսում էր գիտութիւնք հետ պարապիլ, մանավանդ աշխարհագրութիւն ու աստղաբաշխութիւն հետ: էս

սերը նրա սրտումն էնպես էր վառվել, որ վերջ ամենայնի իր թախտը լուրջաջ ու էկավ Ալգարվ ասած գավառը, որ ծովիցը մոտ ա, ու սկսեց Լագոս քաղաքումը կենալ, որ Աֆրիկոցը մտախ ըլի ու վախտ վախտ կարողանա իմանալ, թե ծովի էն կողմը ինչ ազգեր են բնակում: Նրա ազնիվ միտքն էն չէր, որ իր համար խաղինա ու հարստութիւն: ճարի, չէ՛: էն ժամանակը բոլոր Եվրոպացիք միտք էին անում, որ ծովով մեկ ճանապարհ բանան Հնդստան դնալու համար, սա էլ է՛ն էր մտածում, թե Աֆրիկո շորս կողմը պտտելով՝ բալքի թե էս ճամփեն գտնի, որ հարավային-արեւելյան Ասիա հասնի: Շատ մարդիք էնպես էին կարծում, թե Աֆրիկա ո՛չ տուտ ունի, ո՛չ տակ. բայց էս կարծիք էր միայն ու կարծյաց հավատալ ու բանը մտքով չփորձիլ, կնշանակի իր ձեռով իր աչքը կաշնիլ: Գնացող չէ՛ր էլեւ, էկող չէր էլեւ: Հին ժամանակից էդպես մեկ պառավի մասալ ա մնացել, թե Աֆրիկա պտտիլ չի՝ կարելի ու լսողն էլ տաղ էր անում, բերանը սրբում: Որն ասում էր, թե հենց մի քիչ առաջ դնա մարդ, ղլխին կրակ կթափի, կերի, ուն ասում էր՝ վիշաբ ու տասը գլխանի գաղաններ՝ մարդի սաղ սաղ կուլ են տալիս, որը՝ թե դժոխքը բերանը բաց, հաղար վերստ տեղից նավերը քաշում, փորն է ածում, որն էլ՝ թե ջամաղն էնպես ա բռնած, որ դուշն իր թեւովը չի կարող վրովը թռչիլ: էսպես դեռ չգնացած, շտեսած, ամեն մեկը իր տանը նստած՝ մեկ երաղ էր ասնում: Ի՞նչ ասես՝ որ մարդիս շոր գողրիցը դուս չի գա, բայց վա՛յ նրան՝ որ էսպես ափուռ չփուռ խոսքերին կհավատա ու իր Աստծո տված խելքը շուր կանի, հետը կխմի: Մեկ էսպես բան էլ՝ մեր երկրումն անց կացավ ու մինչև էս օր էլ շատ մարդ գլխապատառ, դովթալաբ շանա է տալիս, թե չէ՛ կարելի, ցուրտն ու ձիւնը մարդի կուտեն: Բայց ո՛չ ցուրտը արջ ա, ո՛չ ձիւնը վիշաբ՝ առաջ փորձիլ, խանիխարաբ, հետո նստի՛ր տանդ պարապ:

էսպես մասալեքը լսելով, մեկն էլ ա սիրտ չէ՛ր անում, որ մեկ փորձի: Ղորդ ա, 1300 թվին կողմնալցույցն (կոմպաս) էլ գտել էին, որ միշտ հարավ ու հյուսիս է ցույց տալիս, ու ծովի վրա շատ հարկավոր է: Ղորդ ա, բազի վախտ Աֆրիկո ղրաղներին մի քիչ բավել էին նավավարքը, ամա էլի սիրտ չէին արել, որ դուս գնան արձակ ծովի երեսը, ու ամեն մարդ գլուխը բորելով՝ էլի եղ տուն էր վաղել:

Հենրիխ՝ էս վեհանձն թագավորի որդին՝ ինչ վաճառական, ինչ նավչի գալիս էր, խաբար էր հարցնում, թե Աֆրիկո արեւմտյան ղրաղն ինչպես էր: էսպես խաբարները որ իմացավ, մտքումը հաստատեց, որ գնալ կարելի է ու սկսեց իր խարքովը նավեր սարքիլ ու ճամփա քցիլ: Բայց առաջի նավավարները էն մասալեքը մտածելով, վախեցան, սիրտ շարին ծովի երեսը դուս գնան, ու մեկ բան շարած, էլի եղ դառան, վերջապես երկու քաջ տղա-

մարդ խոսք տվին թագավորին, որ ընչանք մեկ բան չգտնին, եղ չդառնան, Սրանց մեկի անունը Գոնցալէց Գաւբա էր, մյուսինը՝ Տրիստան Վալց: Աստված տվեց՝ որ նրանց բախտը էնպես բանեց, որ քամին ու ֆրթնեն նրանց տարան ու 1418 թվին Փորտո Սանտո ասած կղզին գտան: Հեյնրիխ մարդիք ուղարկեց, որ էն տեղ կենան, ցանք անեն, բնակություն բցեն, խաղող ու զանազան ծառ տնկեն, զանազան անասուն հետները տանին, որ շուտով էնպես տաք երկրումը շատացան: Մեկ հատ հղի սպիտակ նապաստակ, որ տարել էին, մեկ քանի տարումը էնպես շատացավ, որ վախեցան, թե բոլոր կղզու բույսը կուտեն, կոշնչացնեն:

Փորտո Սանտոյիցը բազի պարզ օր տեսնում էին, որ հորիզոնումը (երկնքի ղրաղին) մեկ տեղ նուրբ ամպեր են կիտված, ու Գոնցալէց մտքումը դրեց, որ էն տեղ գնա: Էս գնալովը 1420 թվին Մադեբա կղզին գտավ, ու միջումը էնպես մեկ թանձր մեշա կար, որ մարդի ոտ դեռ չէր մտել, ու հարյուր քառասուն վերստ երկենություն ուներ, երեսուն վերստ լենություն: Մեշեն կրակ տվին ու նրա կրակը՝ էնպես են ասում՝ որ յոթը տարի քաշել ա: Հեյնրիխ հրամայեց, որ էստեղ էլ մարդիք գնան, կենան, սերմորենք տանին ցանեն, խաղող ու շաքարի դամիշ տնկեն, որ շատ լավ բճամ էկան, շունքի գետինը մոխրի հետ խառնվել էր ու սեղն էլ էնպես լավ հավ ուներ: Էս օր էլ՝ էստեղանց շաքարը շատ պատվական ա, ու Մադեբի գինին ո՞ւմ չէ հայտնի, որ Թիֆլիզ էլ են բերում ծախում, ու տարենը երեսուն հազար բոշկա դուս ա գալիս:

Էս կղզիքը գտնելով՝ Հեյնրիխ շատ սիրտ առավ, թե նախավարները դեռ վախում էին: Նրանք էկան քիչ քիչ ու Կանաւր՝ն կղզիքը գտան՝ որ հին ազգերին էլ էր հայտնի ու նրանց բախտավոր կղզիք էին ասում, շունքի ծովի ղրաղիցը հեռու չէին: Նրանցից շատը հրաբուռիս են, այսինքն էնպես սարեր ունին, որ միշտ բոց ու կրակ են վեր ածում: մանավանդ Տեներիսսա, որ իր Պիկ ասած սարիցը միշտ կրակ է քցում, ու ծուխ հանում: Էսպես բաները դճա շատ ահ քցեցին տեսողների սիրտը ու էնպես էին կարծում՝ որ էն կրակն սկսել ա, որ մարդի էրում փոթոթում էր: Էլի սրան մտիկ շարին ու սկսեցին դճա առաջ գնալ ծովի երեսին ու 1432 թվին Ացորու կղզիքը գտան, որ Ամերիկու ու Փորթուգալի միջին՝ հազար շորս հարյուր վերստ Փորթուգալիցը հեռու է: Էս կղզյաց միջին ամենևին մարդ չկար: 1449 թվին Ֆլանդրացիք էկան էս տեղ շեն քցեցին, ու էս օր էլ էնքան հաց ու գինի ունին, որ երբ որ Սպանիո կամ Փորթուգալի նավերը Ամերիկա են գնում, էս տեղ են ուտելիք, խմելիք հետները վերցնում:

Բայց էլի դեռ Կանարիո կղզյաց գենը չէին անց կացել: Էնտեղ մեկ

սարի քիթ կար, որ արեւմտյան կողմն էր ձգվել ու էնպես էին կարծում թե աշխարհի վերջն էս պետք է ըլի, ու սրա անունը նոն սարաքիթ էին ասում, այսինքն ո՛չինչ: Ծովն էստեղ էնպես ա պտտվում, ղայնամիշ ըլում, որ էն շատ քաջ նավավարն էլ կվախենար: Գիլիանեց անուն մեկ սրտոտ նավապետ՝ շատ անգամ ուզեցավ՝ որ անց կենա, չկարաց: Բայց վերջապես էն փոքր սիրտը շունքը, որ էս ղրաղիցը հեռանա, էս բաց թողեց ու արծակ ծովի մեջն ընկավ: 1433 թվին էս նոն ասած սարաքիթն անց կացավ, անունը փոխեց՝ Բոյաղոր դրեց՝ որ սպանիերեն կնշանակի անց կացած սարաքիթ: Հեյնրիխ, որ լսեց էս խաբարը, էլ խելքն իրանը չէր, էնքան ուրախ էր ու շատ մարդի աչքը մնաց սառած: Բայց գտած երկրները բոլոր չոլ էին ու անմարդաբնակ: Զրի շան մորթուցն ավելի ո՛չինչ չկար:

Ուր որ էս քրիստոնյա նավավարները մահմեդական էին ուստ բերում, հենց իմանում էին՝ քրիստոնէից թշնամիք են, թալանում, սպանում, էրում ու շատին էլ եսիր էին անում: Սրանից դուս էկավ որ վերջ ժամանակի, սկսեցին եվրոպացիք աֆրիկացի ևճգն ազգերին (այսինքն սև ազգերին) բռնիլ, ծախիլ, ինչպես անասունը, որ մարդ լսելիս, միսը հայլում ա վրեն: 1442 թվին սֆիթա տեսավ Լիսաբոն, Փորթուգալի մայրաքաղաքը էնպես մարդիք, երեսները սև, մազըները խուճուճ, պոռշները՝ հաստ ու դուս պրծած, որ Ոսկեգետի մոտ՝ Աֆրիկա էին եսիր արել: Էս ողորմելիքը՝ երբ որ իրանց բռնեցին, ոսկու քաղ բերին, որ իրանց գլուխն ազատեն: Հենց էս անպիտան թողը տեսան եվրոպացիք թե չէ, գծվեցին: Նրանք էլ է՛ն էին ուղում: Ամենն էլ սկսեցին նոր նոր աշխարհերի ման գալ: Ոսկու հասարթը ամենի սիրտն էլ վառեց, ամենն ոտները բարձրացրին, նալ մտան, որ առաջ գնան: Գենվա ու Վենետիկ քաղաքիցը, որ էն ժամանակ շատ զորեղ էին, էլ վաճառական շմաց, որ նալ չի սարքի, որ գնա նոր աշխարք գտնի: Ամենն էլ ուզում էին էնպես աշխար գտնիլ, որ ոսկու գետ ունենար: Բայց շունքի էսպես երկրներ չգտան, ընկան ողորմելի նեգեր ազգի վրա, ու որտեղ որ գտնում էին, հայվարի պես կամ սպանում էին, կամ առաջ անում, տանում ծախում: Մարդի սիրտ կրակ է ընկնում՝ ինչ ժամանակ լսում ա, թե էս լուսավոր եվրոպացիքը ի՞նչ են բերել էն խեղճ ազգերի գլխին, որդին հորիցը խել, աղջիկը մորիցը, մորը՝ զավակներիցը, որ տանին իրանց փողի ծառավը կշտացնեն: Էս էլ քո լուսավոր եվրոպացին:

1450 թվին փորթուգալացիք մտան Աֆրիկա ու մինչև Սենեգալ գետը հասան: Բոլոր բնակիչըը մահմեդական էին ու կոսապաշտ: Սենեգալ գետի բերնի մոտ մեկ սարաքիթ կա, անունը Կանաչ սարաքիթ, սրա առաջին էլ տասը կղզիք կան, որ բոլորին էլ մեկ անունով՝ Կանաչ սարաքիթ կղզիք են ասում: 1456 թվին հասան էստեղ: Էս կղզիքը շատ սարոտ են, բայց

լավ հավառ ունին ու միջընկերումը գեղեցիկ մեղեք կան, բայց չունքի շուր քիչ ունի, կենող չկա: Էստեղանց լավ մատտահը ծովի աղն է: Ինչպիսիքնը՝ Գվինեա գնալիս են էս տեղանց պաշար վերցնում, հուլանդացիք և փորթու- գալացիք՝ Ամերիկա գնալիս:

1462 թվին Գվինեա դտան, որ Աֆրիկու արևմտյան կողմն ա: էս ան- գամ հավասարագծին, այսինքն էն տաք տեղին մոտեցնել էին, որ ասում էին, թե մարդի էրում, փոթոթում ա: Բայց էրիլ, մերիլ չկար ու շատ ոսկի, սաղաֆ, մեղրամոմ ու ակնեղեն կային, էնպես՝ որ մյուս տարին նավի տուտն էլ չէր պակասում: էսքան երկրները՝ Փորտո Սանտոյիցն սկսած մինչև Գվինեա՝ որ իրեք հազար հինգ հարյուր վերստ կանի, բոլոր Հեյնրիխ թագավորի որդուն ենք պարտական: Ասենք՝ թե ինքը չգնաց, ամա բոլոր ճանապարհը նրա խորհրդովն էլավ ու ի՞նչ ուրախություն պետք է նրա համար էլած ըլի, երբ որ տեսավ՝ թե իր կամքը էսպես հաջողեցավ: Նրա նով Փորթուգալ էնպես մեծացավ ու մեկ ժամանակ՝ ինչ Եվրոպիցը դուս տեղեր կային, բոլոր փորթուգալացոց ձեռին էր: էս մեծերախտ թագավորը 1463 թվին մեռավ ու ամեն աղգ նրա անունը ուրախությունով ու շնորհա- կալությունով կհիշի:

Սա որ մեռավ, նոր աշխարհներ գտնելու սերն էլ հովացավ: Ոսկի էին ուզում, էն էլ Գվինեա կար, էլ ո՞ւմ բանն էր կտրվել, որ առաջ գնա: էս միջոցումը մեկ քանի կղզի էլ պատահամբ գտան, ինչպես Իշխանի կղզին, Սուրբ Թովմասի ու Անաբոնի կղզին՝ բոլորը շոք գծի տակին ու Աֆրիկու արևմտյան կողմը: 1481 թվին Հովհան Բ-ը նստեց Փորթուգալ թագավոր, որ Հեյնրիխ թագավորի պես վառվել էր, որ էլի նոր աշխարհներ գտնի: Գվինեա շինություն քցիլ տվեց, ու էն տեղից նավեր դրկեց, որ դճա առաջ գնան: էս նավավարքը երկու հազար տասը վերստ հավասարագծիցը՝ էլ դենը անցկացան ու ի՞նչքան ուրախացան, որ իմացան՝ թե Աֆրիկա էնպես անտուտ չի, ու քանի կենում ա, էնքան նրա հարավային կողմը բարակա- նում, սրանում է: էս որ լսեցին, ամեն մարդ էլ հաստատ հույս դրեց, որ թե էսպես ա Աֆրիկու հարավային ծերը կարելի ա տալ, ու ծովով Հնդստան գնալ: 1486-ին Բարդաղովեսու Դիաց Գերմանացին էկավ, էս հարավային ծերը հասավ, բայց չկարաց տեսնիլ, չունքի ծովիցը հեռու էր: Նրա ձեռքի տակի մարդիքը էլ չուզեցան, որ առաջ գնան ու գլխները փորձանքի տակ քցեն, չունքի շատ մեծ քամի ու ֆրթնա էր ծովի վրա, որ էս օր էլ ա ըլում: Ճարը կտրվեցավ էլ եղ էկավ կիսաբոն քաղաքը, ու էս սարաքթի անունը՝ Անի դոդի սարաքթի գրեց: Բայց Հովհան թագավորը հենց էս ուրախ խա- բարն իմացավ թե չէ, մեծ ումուզով ձեն տվեց: «Չէ՛, չէ՛, բարի հուսո սա- րաքթի պետք է ասած: էստուց դենը Հնդստանու ծովի ճամփեն լիս ըն-

կավ: Ու շատ ճշմարիտ անուն դրեց թագավորը, չունքի նրա հույսը էնպես լի ու լի կատարվեցավ:

Մեկ խելիմ ժամանակ էլ անց կացավ, Հովհան թագավորը մեռավ, տեղը էմանուել թագավորը նստեց, ու սրա ժամանակին էր, որ չորս նավ հազրեցին, որ գնան Աֆրիկու չորս կողմովը պտտին: էս անգամ նավերի մեծը Վասո դե Գամա Գենվացին էր: Ինքը խելոք, սիրտը պլնդ, անահ, ան- երկյուղ հոգու տեր: Հարյուր մարդից ավելի չուներ վրեն, էն էլ սիրտըները թուլ, վախկոտ: Հենց իմանում էին, թե մահի առաջն են դնում, ու ուզում էին՝ որ պաս պահելով, աղոթք անելով Աստծո բարկությունը գինջացնեն: Հուլիսի 13-ին 1497-ին նավ մտան: Վասո դե Գամա՝ շատ փիս վախտի հասավ Աֆրիկու ծերը:

էս որ տեսավ, մնաց ահում, գողում, չունքի ծովն էնպես կատաղել, էն ֆրթնեն էր վեր կացել, որ ամեն բոպելի քիչ էր մնացել, որ նավերը կուլ տար, յա կտոր կտոր աներ: Դճա սարսափելի, դճա սոսկալի էր նրա մարդ- քերանց հուսահատությունը, որ կարծելով՝ թե նա իրանց ուզում ա սաղ, սաղ կորցնի, շատ անգամ միտք արին, որ նրան ծովը քցեն, խեղդեն: Բայց Գամայի սիրտը ապառաժ էր, հենց իմանում էր, քամի ա փչում ականջի տակովը ու բոլոր փորձանքը ոտի տակ տալով, սկսեց ով նրանց միջին խողվարարն ու բանսարկուն էր, բռնիլ, զնջ<|>ով կապիլ ու ինքը նավի գլխին նստիլ: էսպես՝ 20-ին նոյեմբերի էս վտանգավոր ծերն անց կացան: Բայց Գամա էլի սիրտ չարեց, որ արձակ ծովի մեջը գնա, Աֆրիկու արևել- յան կողմովը քսվելով՝ գնաց, որ թե կարելի է Հնդստանից մեկ խաբար իմանա: Քանի որ էս զրաղի մոտովն անց էր կենում, էնքան տեսնում էր, որ խալիը շատ հարուստ են ու Հնդստանու հետ գնալ գալ ունին: Մոզամբիկ ասած նավահանգստումը տեսավ, որ նավեր էլ կային կանգնած, բայց մե- կումն էլ ա մեկ մեխ չկար: Տախտակները Բոճոս ասած՝ ծառի կլեպովն էին իրար կպցրած ու արանքները նրանով լցրած: Ելքեանները (առագաստ) սլամ ասած՝ ծառի տերևներից էին: Բազի նավ էնպես լիթեր էլ ուներ, որ վրեն երկրները քաշած էին, ու կողմնացույց էլ ունեին: Սրանից դայրու՝ չէ թե մենակ Հնդստանու ապրանք տեսան էստեղ. ինչպես ապրում, մար- գարիտ, հիլ, դարչին, միխակ: Մահմեդականք էլ կային, որ էկել էին՝ էս ապրանքը Արաբիա տանին: Այժմ հաստատ կարծեցին, որ իրանց ուզած տեղը շուտով կհասնին: Գամա հասավ մինչև Մելիեդա ասած կղզին, որ հավասարագծի մոտոն ա, նրան լավ պատիվ տվին էս տեղ ու հետը լավ հմուտ նավելը էլ գրին, որ շատ անգամ էին դնացել Հնդստան: Գամա իրեք հազար հինգ հարյուր վերստ էլ՝ օվկիանոսիցը դենը անցկացավ ու 1499 թվին, մայիսի 19-ին մտավ Կալկարա քաղաքի նավահանգիստը:

էսպես անջախ մի անջախ իրանց մուրազին հասան: Քաջ մարդքերանց սիրտը տեղն ընկավ: Էն գոված, դարմանալի Հնդստանը գտան: Բայց փորթուգալացիք շուտով տեսան, որ էսպես երկիր չեն կարող առնիլ: Հետքները վերցրած իրեք նավերի մեկը փշացել էր ու էն տարած ուլունք մուլունքովը, բոժոժովը ու խորդա մուրդա բաներովը, որ աչքի խաբելու զատեր էին, ոչինչ առըտուր էլ չէին կարող անիլ: Չունքի հնդստանցիք էնպես սոպո խալի չէին, ինչպես նեգերք, լավ ապրուստ, լավ նստիլ վեր կենալ ունեին, քաղաքները շեն, պայծառ, ֆաբրիկա, առըտուր, երկրագործություն ամեն տեղ ու նրանց թագավորը շատ հիանալի փառքի միջում: Ալժիրացի մեկ վաճառական գտան էս տեղ, շատ ուրախացան, որ եվրոպացի տեսան, որ ամենևին չէին մտածիլ: Գամա էս վաճառականի ձեռովը Կալկաթայի թագավորին, որ Գամորին էին կանչում, մոտ գնաց ու շատ հաստատ հույս ուներ, որ սրանց ու Փորթուգալացոց մեջը մեկ կապակցություն կբցեն, որ էստուց դենը առըտուրը բացվի, բայց էն տեղի էլող մասմեղականքը, որ վախեցան, թե էս իրանց առըտուրին վնաս կբերի, նախանձու էս միաբանությունը քանդեցին ու թագավորի սիրտը աճ քցեցին, թե սրանք էկել են, որ իրանց երկիրն առնեն, էնպես, որ Գամա շատ ուրախ էր, որ գլուխը պրծացրեց ու իր նավերովն էնտեղից փախավ: Շուտով էկավ Մելինդա, Աֆրիկու ծերովը տվեց ու էկավ էլ եղ եվրոպա: Սեպտեմբերի 14-ին 1499-ին մտավ Տայեռ դետը, որ կիսաբունի միջովն է անց կենում: Սրանից առաջ՝ քանի նավք գտնվել ա, մեկն էլ ա էսպես ծանր, դժար ճամփա չի քաշել ծովով:

ԱՄԵՐԻԿՈՒ ԳՏԵՎԻԼԸ ԿՈԼՈՆՄԲՈՍԻ ՁԵՌՈՎԸ

Դեռ Հնդստանու՝ ծովի ճամփեն փորթուգալացիք չէին գտել, որ յոթնաստուն տարի քաշեց, որ մեկ փորձված, սրտոտ մարդի սրտումը էն միտքը ծագեցավ, որ Հնդստան գնալու համար՝ դհա կարճ, դհա ուղիղ ճամփա պետք է ըլի ծովով: Ասենք՝ թե էս ճամփեն կարճ չէր, բայց սրտ օգուտն է՛ն էլավ, որ նոր նոր աշխարհեր լիս քցեցին:

էս անվանի, էս անմահ մարդը՝ Խրիստոֆ Կոլումբոսն էր: Նա իր ծնունդը Գենովա քաղաքումն էր առել, որ Իտալիա է, բայց Փորթուգալ՝ Պերեստերլո նավապետի աղջկա հետ պսակվել, որ էն արևմտյան Աֆրիկու զրադին ծովով ման գալիս՝ շատ էր գտնվել ու շատ բաներ իմացել: Կոլումբոս երեսա ժամանակիցն սկսած՝ նավավարության համար հոգին տալիս էր, բայց չէր ուզում, որ հասարակ նավի դառնա: էստուր համար շատ աշխատում էր, ամեն երկրի անունը, որպիսությունը սովորի ու շատ հավեսով ընկել էր աշխարհագրության ու աստղաբաշխության ետևիցը ու

երկրաչափություն ու պատկերահանություն էլ էր սովորում: Տասնըչորս տարեկան էր, ինչ ծով, ինչ նավահանգիստ ասես, որ Միջերկրական ծովի վրա կա, մտել դուս էր էկել ու ինդլիզների հետ մինչև Իսլանդ ասած՝ կԵՂ-գին էլ էր հասել, որ ձուլը որսան: Կոլումբոս՝ սկսեց իր անոր թղթերը լավ քննություն կարդալ, միտք անիլ, ինչ որ նա էս ծովերի վրա գրել էր: Հետո ինքն էլ գնաց Մադերա, Կանարիո և Ալբերի կղզիքը՝ որ նոր գտել էին: էսպես միտք անելով, ման գալով, մտքումը ծագեցավ, թե որ մարդ եվրոպիցը հենց թուշ արևմտյան կողմի վրա ծովով գնա, պետք է որ էլի Հնդստան դուս դա: Չունքի էն ժամանակն էլ՝ քիչ լի շատ՝ իմանում էին՝ որ մեր երկիրը բոլորակ ձև ունի: էս բոլորակ երկրի վրա, ինչպես որ առաջվան ճանապարհորդքը գրել էին Հնդոտան արևելյան կողմն էր ու շատ մեծ աշխարհ, բայց մեկ մարդ էլ ա դեռ չէր իմացել, թե նրա արևելյան կողմումն ի՞նչ կա: Ո՞վ գիտի, էսպես էր միտք անում Կոլումբոս, բալթի թե Հնդստանի արևելյան կողմը եվրոպիո արևմտյան կողմիցը հետո չի, բալթի թե հենց կպած էլ են իրար: Դիցուք՝ թե կպած էլ չըլին, ասում էր, էլի որ մարդ արևմտյան կողմի վրա գնա եվրոպիցը, պետք է որ Հնդստան հասնի ծովով: էս միտքը դհա ավելի նրա միջումը հաստատվեց, երբ որ խաբար բերին, թե Փորթուգալցի նավիքը ծովի երեսին, Ացորի կղզու մոտ, էնպես փետ են գտել, որ տեսնված չի, շատ ճարտար շինած է, դամիշ էին գտել: մեկ անգամ էլ երկու մեռելի լաշ էին ջրիցը հանել, որ ամենևին ուրիշ տեսակ պատկեր, մարմին ունեին, ու արևմտյան կողմիցն էին ջրի երեսին գալիս: Կոլումբոս իր կարծիքը ուրիշ խելոք մարդքերանց էլ հայտնեց ու նրանք էլ հավանություն տվին:

էս պատճառով ավալի սֆիթա իր քաղաքին իմաց արեց, որ իրան մեկ քանի նավ տան, որ գնա, էս նոր ճամփեն գտնի, բայց իր ազգն ու իր քաղաքացիքը վրեն ծիծաղեցին ու ասեցին՝ որ խելքը տանիլ ա տվել: Միշտ էսպես ա աշխարքի բանը, մարդ իր երկրի ու ազգի միջումը պատիվ չունի էս որ իմացավ, իր միտքը՝ Հովհան Բ. փորթուգալացոց թագավորին հայտնեց: Սրանք էլ խորհուրդ արին, ու խորամանկությունով հենց որ նրա միտքն իմացան, իրենք սկսեցին թաքուն մարդ ուղարկիլ նավով, որ գնա՝ էն ճամփեն գտնի: Սրանք էլ գնացին, ման էկան, ու եղ էկան, ասեցին՝ թե ամենևին երկրի նշան չկա: Կոլումբոս էս ղալբությունը որ իմացավ, շատ նեղացավ, ու էնպես վիրավոր սրտով գնաց Սպանիա 1484 թվին: էս ժամանակին Սպանիա՝ մեկ թագավոր Արագոնիա ասած՝ նահանգումն էր նստած՝ անունը Յերոնիմոս. մեկ թագուհի՝ Կատալիա՝

¹ Բնագրում՝ փորթուգալ:

անունը Իզաբելլա: Կոլումբոսի ասածի վրա սկսեցին երկար միտք անել Բայց Սպանիա էն ժամանակին ո՛չ նավեր ուներ, ո՛չ նավավարություն էին հասկանում, ո՛չ աշխարհագրություն, ու Արաբների հետ էնքան կռիվ ունեին, որ իրանց էլ էր փող հարկավոր: Հինգ տարի ողորմելի Կոլումբոսը Սպանիա էսպես քաշ էկավ, տեսավ որ ձեռք ո՛չինչ չի ընկնում, միտք արեց՝ որ գնա Անգլիա: Էսպես հուսահատած որ չեկավ մեկ օր մեկ վանք, էն վանքի վանահայրը՝ որ Կոլումբոսի շատ բարեկամն էր ու Իզաբելլա թագուհու աչքին սիրելի, նրան սիրտ տվեց՝ որ մնա ու խոստացավ որ նրա բանը շինի: Իրեք տարի էլ էսպես անցկացավ ու վերջապես նրա մուրազը կատարվեցավ: Արաբներին հաղթել էին: Էլի փողի պակասություն կար, ամա Իզաբելլա իր բոլոր ակնեղենը գրավ գրեց ու Արագոնի խաղիհնադարիցը՝ անունը Սանտաեգեյտ փող փոխ առավ: Սանտաեգեյտ իր բոլոր խաղիհենն, որ կաներ տասնը յոթը հազար ոսկի, տվեց թագուհուն Ապրիլի 17-ին, 1492-ին Կոլումբոսի հետ մեկ կապակցության թուղթ շինեցին: Թե երկիր գտներ, բոլոր նավերի գլխավորը ու էն երկրների վրա՝ թագավորի փոխանորդը Կոլումբոս պետք է ըլեր: Ինչ գլալուր ըլեր, տասի մեկ փայն իրանն ըլեր: Ու էս իշխանությունն ու արդյունքը որդոց որդիս նա պետք է < է > ունենար:

Օգոստոսի 3-ին 1492-ին Կոլումբոս Սպանիոցը դուս էկավ: Հետը իրեք փոքր նավ ուներ ու իննսուն մարդ: Քանի դեռ ծանոթ տեղ էին, սիրտըները, քեֆըները տեղն էր: Հենց մի քիչ հեռացան ցամաքիցը, մեկ թի կոտրվեց. էս որ տեսան նրա մարդիքը, սիրտըները ա՛հ ընկավ, ասեցին՝ որ էս լավ նշան չի: Բայց ինչ ժամանակ սեպտեմբերի 6-ին Կանարի կղզյացիցը հեռացան, ու արևմտյան վրա՝ էն ահագին ծովի երեսն ընկան: Հենց բոլոր ցամաքը կորավ ու առաջներին էն անհուն ծովը, վերեը՝ էն բաց երկինքը տեսան: Հենց մեկ քանի օր, մեկ սաղ շաբաթ՝ ծովի երեսին գնում ու ցամաք չէին տեսնում, թեև քամին հաջողակ էր, էն քա՛լ մարդի սիրտն էլ՝ փորն ընկավ, մահն աչքի առաջն էկավ, խեղճները գլխուներիցը թռավ, դժոխքը աչքըների առաջին բաց էլավ: Ամենն էլ էնպես էին կարծում, որ իրանց մահն ա, ու իրանց գլխավորին հարբա էին գալիս, հաթաթա տալիս, թե եղ չդառնա, ծովը քցեն նրան: Կոլումբոսի սիրտը ասլանի սիրտ էր: Ո՛չ ծովը, ո՛չ ահը, ո՛չ մահը, ո՛չ էլ իր մարդերանց էնպես կատաղությունը նրան բնավ չի՛ վախացրին: Դիմը, անսասա իր բանն էր մտածում: Ուրախ պատկերով, անուշ խոսքերով սկսեց որին մեծություն խոստանալ, որին նշան, որի քաջությունը գովեց, որի բարի սիրտը ու ասեց՝ որ ամեն դժվարությունը անց է կացել, շուտով իրանց մուրադին կհասնին, էն ժամանակը կիմանան, թե իրանց անունը ո՞ւր կհասնի, ի՞նչ պատիվ

կտանան: Էսպիսով քիչ քիչ սիրտըներն սուավ, բայց մեկ բան նրանցից թաքցրեց, որ չվախենան: Նրանց շասեյ՝ թե հինգ հազար, իրեք հարյուր վերստ իրանց աշխարհիցը հեռացել էին:

Վերջապես նրանք էլ՝ տեսան՝ որ բոլորը փուչ խոսքեր են, ուղեցան որ նրան սպանեն, բայց էլի միտք արին, որ իրանց եղ տանող չի ըլիլ: Էս որ միտք արին, լավ օսալ դինջացան, բայց ի՞նչպես համբերի մարդ, երբ անդունդը առաջին բաց տեսնի: Շատ որ նեղացրին Կոլումբոսին, իրեք օր էլ՝ ժամանակ ուզեց, թե էլ ցամաք չտեսնին, ասեց, անպատճառ եղ պետք է դառնար: Էստուր հավանեցին ու դինջացան: Մյուս օրը երկավը որ ծովը քցեցին, գետնին հասավ: Փոքր էլ որ գնացին, առաջները դամիշ էկավ ու մեկ ծառի ճուխկ, որ վրեն կարմիր պտուղ ուներ: Նավի դիրագի վրա ցամաքի դշեր տեսան նստած: Մովի դշերը շատ հեռու կարող են թուլի: Սրանցից Կոլումբոս շատ էր տեսել ու խարվել: Արեգակը մեր մտավ, խավարը ծովի երեսը բունեց, բայց էլի ո՛չինչ չկար: Իրեք ամիս էր, ծովի երեսին պտտում էին, վերջը ի՞նչ կըլեր, ո՛չ ոք չգիտեր: Էս գիշեր էլ՝ Կոլումբոս հրամայեց՝ որ ելքայանները հավաքեն փաթաթեն, որ գիշերը քարի, յա ապառածի շփուլին: Էլի որ մարդիքը սկսեցին հուսահատիլ, Կոլումբոս՝ նրանց մի քիչ սիրտ տալու խաթեր՝ ասեց որ ով որ սֆթա ցամաք տեսնի, տասը հազար ուրբի պանսիոն ու մեկ մախմուի քուրք պարգև ստանա: Էսպես մթնագիշերը շորս դեհըները կոխած, մահըները առաջներին, գնում էին, որ Կոլումբոս ավալի սֆթա ձեն տվեց: Կա՛լ, ցամա՛ք — ինչպես մեկ ձեն երկնքիցը գա, էնպես ազդեց էս ձենն ամենին: Բոլորն էլ վեր թռան ու միևնույն խոսքն ասեցին: Էլ ո՞ւմ լեզուն կգորի՝ նրանց հալը պատմի: Դժոխքիցը որ մարդ արքայության ձենը լսի, բաս չի՞ ուրախանալ: Աչք էր, որ լալիս էր ուրախությունիցը. սա նրա ճտովն էր ընկնում, նա սրա դոշին կաչում ու Կոլումբոսի ոտները հո՛ մասունքի պես համբուրում, թողություն էին խնդրում: Խելիմ վախտ էսպես որ իրանց սրտին հեռեցին, սկսեցին մեկ երգ ասիլ ձենով: Կիսը բացվեց թե չէ, հոկտեմբերի 12-ին էր, տեսան առաջներին մեկ կանաչ կղզի բաց էլած: Էլ ո՞վ չէր իր սիրտը էն սահթին Աստծուն տալ: Էլ ո՞ւմ աչքին չէր էն կղզին դրախտի նման երևիլ: Բոլորն էլ էն բոպեին հրեշտակի պես ուզում էին իրար հողի տան: Ախ, փորձանքումն ա մարդ իմանում բախտի, իր ընկերի դադրը: Լեն օրն ա, որ էսպես մեկ մեկզմեկի աչքից քցում, մեկզմեկից հեռացնում, սիրտըներս հովացնում է:

Էն ի՞նչ առավոտ էր, որ նրանց համար բաց էլավ, էն ի՞նչ լիս, որ նրանց աչքը տեսավ: Հենց արեգակը թեք բաց արեց, նրանք էլ իրանց կըլանն ու սիրտը բաց արին ու սազ ածելով, խաղ ասելով, մտան ցամա-

քը, ընկան զեստնի վրա ու երեսները հողումը կորցրին, էնքան համբուրեցին, արտասունքները գետի պես առու էր էլել, գնում: Ո՞վ էս սհաթին Կոլումբոսի սրտումն ըլեր, կիմանար, թե աշխարքի բոլոր թագավորութունը նա էս օրվան բախտի հետ չէր փոխիլ: Ո՞վ համբերութունով, խելքով էնպես փառքին հասնի, ու իր գինը շիմանա: Երկար ժամանակ, որ կղզուն, ծովին մտիկ արին ու սիրտըները մի քիչ գինջացավ, Կոլումբոս սկսեց էն կղզին Սպանիո թագավորի անունովը վերցնիլ: Կապաշտներին չի սազ գալ, ասում էին, որ երկիր ունենան իրանց ձեռին: Քրիստոնեայք միայն իրավունք ունին: Սրանք որ էկան, էն տեղի բնակիչքն էլ ճղղալով, գոռալով, հավաքվեցին նրանց զլխին, ու էնպես բռի, սպառ էին, որ հենց իմանում էին, թե Սպանիացիք մարդ չեն: Մոտանում, ձեռն էին տալիս ու էլ եդ փախչում, հեռու տեղ կանգնում մտիկ տալիս: Բոլորն էլ, մարդ կնիկ, մեծ ու պստիկ՝ շիփ շիփալիս էին, լաշըները կարմիր պղնձի գույն ունեւր, ու խոսելիս էլ՝ էնպես կապ ու կտուր էին բառը բերններիցը հանում, որ ամենեկին խոսքի նման չէր: Հավեն էնպես լավ էր, գետինն էնպես պտղաբեր, որ ինչ ուզում էին, կար: Կերածները բոլոր պտուղ էր, մեկ բանի էլ ա ձեռը չէին տալիս, չէին աշխատում, վար ու ցանք չէին գիտում, տավար ուլահիլ, ձուկը բռնիլ, դուշ, անասուն որսալ՝ բնավ աղաթ չէր: Էնպես մեծ, գորեղ գաղաններ էլ՝ չկային էն տեղ, որ մարդ կարողանար որսի համար բանացնիլ: էս պատճառով մեկն էլ ա՝ իր աթիլ մեկ բան չունեւր, ում ձեռն ինչ ընկնում էր, էն էր ուտում, երբ սովում էր: Ինչ տեղ հասնում էր, էն տեղ էր քնում, ծառի տակին, ջրի դրաղին: Սիրտըները ուրախ, իրանք ժիր, ղվրախ, ջանըները սաղ:

Կոլումբոս նրանց էն կոշտ լեզվի գյորա էս կղզու անունը Գվանահանի գրեց, էս օր էլ՝ էս անունն ունի: Կոլումբոս տեսավ, որ էս տեղ Հնդստանու ակն ու մարգարիտ, խա զինա չկար: էս պատճառով էլ եդ ծով մտավ ու հարավային կողմի վրա գնաց: Զունքի որ էս կղզացիքը տեսան, որ Սպանիացիք ոսկու են ման գալիս ու իրանց անկաջի ու քթի վրա ինչ որ կար, ուզում էին, որ զոռով պոկեն, նրանց ցույց տվին, որ էն տեղ գնան, ինչ տեղ էս ոսկին կար: Սրանք էլ գնալով, գնալով Կուբա կղզին հասան, որ Կոլումբոս հենց իմացավ թե էն ա Հնդստանի աշխարհն է: Մեկ զրաղից մյուս զրաղն ընկավ, պտիտ էկավ ու ամեն տեղ տեսավ, որ շատ պտղալից հող ունի, ամա էլի վար ու ցանքի նշան չկար: Վայրենի ազգերը նախրի պես թոփ էլած՝ էս կողմից էն կողմն էին վազում, խաղում, խնդում, ձն տալիս, ծղոտում, ոտըներիցը մինչև զըլխըները չիփ չիփալիս: Ինչ ժամանակ սրանց էլ ոսկի դեմ արին, ձեռով իմաց արին, որ արևելյան կողմը գնան: Բազի տեղից էլ քարն էնպես էին քցում, ինչպես կարկուտ: Կոլում-

բոս սրանց էլ թողեց ու էն կողմի վրա գնաց, Հիսպանիոյա ասած կղզին էլ՝ էս անգամ գտավ որ հիմիկ անունը Սանկտ Դոմինգո են դրել, էս տեղ էլ՝ էլի էնպես՝ երկիրը պտղատու, հողը, ջուրը լավ, բայց մարդիքը տկուր ու վայրենի, անշոր, անբան: Բայց սրանք իրանց միջումը ցեղ ցեղ էին բաժանված, ամեն ցեղն իր զլխավորն ունեւր, որ Քացիք էին կանչում: էս զլխավորների մեկը հրամայեց՝ որ իրան մեկ տախտակի վրա վրա դրած՝ Կոլումբոսի մոտ տանին՝ էլի էնպէս տկուր, ոտ ու գլուխը բաց: Ձեռով, բանով իմաց արեց, որ բազի վախտ էն մոտիկ տեղերիցը թշնամի վայրենիքը ծառի քոքում նստած՝ դալիս են իրանց վրա են տալիս ու իր մարդքերանցը տանում, որ ուտեն: Կոլումբոս էլ նշանով իմաց արեց, որ նա ուզում ա մեկ բերդ շինի էն տեղ, ու իրանցից մեկ մարդ թողա, որ նրանց պահեն: Վայրենիքը էս որ իմացան, գոռացին, ձեն տվին ուրախութունիցը ու փետ, քար, իսկույն ամեն տեղից սկսեցին հավաքիլ: Ինչ որ վրըները ոսկի ունեին, ուրախ, ուրախ եղ էին անում, նրանց տալիս, տեղը ուլունք, բոժոժ, ասեղ, տիկըն ու էս տեսակ բաներ առնում: Երբ հարցրին՝ թե ոսկին ի՞նչ տեղից են ստանում, հարավային կողմը ցույց տվին: էս բանելու ժամանակին՝ մեկ Սպանիացի հանաքը վեր մեկ թվանք քցեց: Մեկ թոպեի միջում բոլորն էլ գյում էլան: Նի էլան պախրի պես սարերի գլուխն ու էն տեղից ծղուրդ էին անում: Վերջը էլի քիչ քիչ մոտ էկան, տեսան՝ որ էն թվանքը մարդակեր չի:

Կոլումբոս տեսավ՝ որ էլ առաջ չի կարող գնալ, չունքի մեկ նավը ջարդվել, մյուսն էլ՝ իր մարդքերանց մեկը՝ Պինցոն անուն՝ առել, թաքուն փախել էր, որ գնա ոսկու աշխարը գտնի: Նրան մեկ նավ էր մնացել, էն էլ ամենիցը փոքրը: էս նավովը ուղեցավ՝ որ եդ դառնա Սպանիա, որ խաբար անի, էն նոր շինած բերդումը երեսուն ութ մարդ թողեց: Ինչպես որ կարգն էր, խրատ տվեց նրանց որ էն վայրենի խալխի հետ լավ, սիրով կառավարվին ու հունվարի 4-ին 1493-ին ընկավ ճամփա՝ որ գա Եվրոպա:

Վրա իրեք օրը՝ էս տեղից որ դուրս էկավ, էն իր անհավատարիմ Պինցոն անուն մարդին ռաստ եկավ, որ ո՛չինչ չէր գտել ու հիմիկ էլ ուզում էր, որ գնա Եվրոպա ու ավալի սֆթա ինքը տանի՝ նոր գտած աշխարհների խաբարը: Կոլումբոսին որ տեսավ, թողութուն խնդրեց ու սա էլ՝ մեծահոգությամբ ներեց նրան: Հենց էս ահագին օվկիանոսի մեջ տեղը՝ էնպես մեկ քամի, էնպես մեկ ֆրթնա վեր կացավ, էն ալեկոծութունն էր, որ Աստված ո՛չ նշանց տա: Մահը հազար անդամ էկավ աչքըների առաջը, ու էլ եդ հեռացավ: Ամեն թոպեի սպասում էին, թե որտեղ որ ա, իրանց մաշված նավերը խոր կերթան, տակով կըլին: Կոլումբոս՝ որ էս սարսափելի

միջոցին էլ՝ իր միտքը չի՝ կորցրեց, սկսեց իր գտած երկրների պատմութիւնը մագաղաթի վրա կարճ գրել, մեկ բնի մեջ դրեց, շորս կողմը դալիմ գմեց, շինեց, որ ջուր չի մտնի ու ծովը քցեց, որ թե ինքը խեղդվի էլ, բալբի թե էս թուղթը ծովը տանի, դրադ քցի ու կարողանան մարդիք իմանալ՝ թե ի՞նչ աշխարհներ կան: Բայց Աստծո աշքը նրա վրա քաղցր էր, երկինքը քիչ քիչ պարզեց ու հունվար 15-ին հասան Ացոր ասած՝ կղզյաց մտոր: Վեց շաբաթ էստեղ կացան, որ իրանց խարաբ էլած նավերը շինել տան: էս տեղից էլ որ դուրս էկավ, էլի մեկ ֆրթնա վեր կացավ ու նրան տարավ Տագո ասած գետի բերանը քշեց: 14-ին մարտի հասան Լիսաբոն քաղաքը, որ իրանք ամենևին չէին ուզում: Հովհան Բ. Թագավորն փորթու գալացոց հրամայեց, որ Կոլումբոսին իր մոտ կանչեն, հետը խոսաց, ու շատ ցավեցավ՝ որ էնպես սրտապինդ նավապետի խոսքին՝ տասը տարուց առաջ անկաջ շարեց:

Հանդես է՛ն օրն էր, որ Կոլումբոս Սպանիո Պալսո ասած ափն էկավ, որ մարտի 15-ին էր: Աշխարհ ամենայն դուս թափեց ծովի ափը: Հազար հազար բերան նրա անունը տալիս, գովում, երգում, ցնծում էին: Զանգակները սկսեցին քաշիլ, թոփ, թվանք քցիլ, ու հենց բռնիր՝ քիչ էր մնացել՝ նրան ոտի տակ տային, երբ նավիցը դուրս էկավ ու մեկ մոտիկ վանք կար, էնտեղ մտավ, որ Աստծուն փառաբանություն անի: Թագավորը էն ժամանակը Բարցելոնա գավառումն էր, որ Սպանիո արեվելյան կողմն ա էս պատճառով Կոլումբոս Սպանիո միջովը պետք է անցկենար, որտեղ ասես՝ կամար էին շինել, գավիթ կանգնացրել, զորք, մեծ, փոքր, ամեն քաղաքից էլ առաջ էին դուս գալիս, ու երգելով, հանդիսով, զանգակ ածելով էին ներս տանում: Թագավորն ու թագուհին հո՛ էլ չէին իմանում, թե ի՞նչ պատիվ, ի՞նչ պսակ, ի՞նչ մեծություն տան նրան: Սաղ Սպանիա իրարոցով դիպավ, որ նոր գտած աշխարհների խաբարն իմացան: Թագուհին որ նրան ներս բերին, իր բոլոր թագավորական զարդը հաքին, թախտի վրա նստած՝ էնպես նրան ընկալավ: Մոտին մեկ աթոռ կար դրած, որ նրան նստացրին ու քանի նա իր պատմությունն անում էր, էնքան թագուհու ու իր մեծամեծաց խելքը հետը գնում էր: Սրանից դենը Կոլումբոս էլ թագուհուցը շնորհացավ, միշտ հետն էր ման գալիս:

Փոքր միջոցում հազար հինգ հարյուր մարդ հավաքվեցան, որ Կոլումբոսի հետ գնան նոր աշխարհները: Կարծում էին՝ թե էս անգամ ոսկու աշխարհը պետք է գնան: Ա՛խ՝ ոսկին ո՛ւմ գլուխը չի՛ ծռել: Թագավորը տասնյոթը նավ պատրաստիլ տվեց, փեշաքարներ, մաղանչիք հազիր արեց, Կոլումբոս էլ սերմորենք, բույսք, անասունք ժողովեց, որ հետը տանի, ու հույս ունեւր, որ էն պտղատու երկրներում շատ լավ բճամ կգան: էս մի-

ջոցումը փափին էլ շմոռացան, էնպես քոռը քոռ հավատում էին էն ժամանակը, թե աշխարքիս երեսին Աստուծո տեղապահը նա է, խնդրեցին նրանից, որ ինչ երկիր, որ գտել են ու պետք է նոր էլ գտնին, իրանց բաշխի՝ ինչպես Աստուծո փոխանորդ: Փորթուգալցիք էլ էին էսպէս արել, երբ սկսեցին երկրներ լիս քցիլ: Փորթուգալցիք որ իմացան էս բանը, սկսեցին փափի մոտ Սպանիո հակառակը խոսիլ, ու փափն էլ բանն էսպէս վճռեց, որ ինչ որ Ացորի կղզյացը դենը արեմտյան կողմը՝ հաղար ութ հարյուր քառասուն վերստ հեռու՝ երկիր գտնեն, փորթուգալացոցն ըլի, նրանից դենը՝ սպանիացոց: էս պատճառով մնաց Բրազիլիա ասած ահագին տերությունը, որ Հարավային Ամերիկա է Փորթուգալցոց ձեռին:

Սեպտեմբերի 23-ին 1493-ին Կոլումբոս էլ եղ ճամփա ընկավ ու էս անգամ մի քիչ հարավային կողմի վրա գնաց: Նոյեմբերի 2-ին մեկ քանի նոր կղզի էլ հիմիկ գտավ: Ինչպես Քարայքա կղզիքը, Դոմինկյո, Գվադալուփ, Փոքտորիկո ու էլ ուրիշները: Բոլորի բնակիչքն էլ՝ շատ գազանաբարո ազգեր էին, իրանց թշնամուն սպանում, միսն ուտում էին: Շատ անգամ ուզեցան՝ որ քարով, փետով նրանց նավը ջարդեն, իրանց բռնեն, միսըներն ուտեն, բայց թոփի ու թվանքի գյուլենն շթողաց: Կոլումբոսի մտքիցը՝ էն իր Հիսպանիոլա թողած մարդիքը չէին գնացել, շուտով նավը քշեց էն տեղ, որ մեկ խաբար իմանա: Նոյեմբերի 22-ին էկավ, տեղ հասավ: Բայց խելքը գլխիցը թռավ, ինչ ժամանակ տեսավ՝ որ ո՛չ մարդ կա, ո՛չ բերդ: Սպանիացիք ուղեցել էին, որ զոռով նրանցից ոսկի ստանան, սրանք էլ՝ ճարըները կտրվել էր, վրա էին թափել, նրանց սպանել, բերդը քանդել, իրանք էլ կղզու մեջի կողմը փախել: Կոլումբոս էլի նորեն մեկ հարմար տեղ ջոկեց, բերդ շինիլ տվեց, մարդ դրեց մեջը, ու էս տեղի անունը Իզաբելլա դրեց իր թագուհու պատվի խաթեր: էս որ տեսան հետի էկած սպանիացիքը, խիստ շատ նեղացան: Նրանք էնպես էին կարծել, թե ոսկին հողի պես ցրված ա էստեղ, ի՞նչ միտք կանեին, թե պետք է տուն շինեն, վար ու ցանք անեն, ու ջանըներին ջաֆա տան: Մեկ փոքր ոսկու թոզ Սպանիոլա գտան, ամա ի՞նչ պետք է ըլեր: Ֆերդինանդ թագավորի աչքն էլ ճամփին էր, որ էս անգամ ոսկին նավերով պետք է գար, բայց դու ո՛չ մեռնիս, էս պատճառով ողորմելի Կոլումբոս էլ ճարը կտրվեց, սկսեց էն վայրենի ազգերին զոռ անիլ, որ ոսկի հավաքեն իրանց միջումն ու խարջ տան: Նրանք չէին ուզում տալ, բայց մեկ քանի թոփի գյուլլի ձեն որ չիմացան, լեղիքը պատոնեց: էս հերիք չէր, կատաղած մեծ մեծ շները որ բաց շթողին ու նրանց վրա քիս տվին, իրանք տկուր, ձեռըներին ո՛չինչ չունեին, էնպես էին կտրատում, ինչպես գելը գառին: էստով վախեցան ու սկսեցին գլխըները քարեքար տալ, որ ուզածները ձեռք բերեն: Ա՛խ, ո՛վ

էսպես բանն իմանա ու էնպես անողորմ, ագահ մարգբերանց գլխին նզովք չկարդա: Բայց նրանց ի՞նչ, Ոչ միսն էր իրանցը, ոչ արինը, ու էն խեղճ, դինչ խալիը, որ մինչև էս օր թագավորի պէս էին ապրել, սկսեցին արին թափիլ ու իրանց սև օրը լալ:

Կոլումբոս սրանց թողեց ու էն կողմը գնաց, որ ցույց էին տալիս, թե ոսկի կա, այսինքն հարաւ, ու Յամայկա կղզին գտաւ: Էս ճանապարհին հիվանդացաւ, վրի մարդիքը ուտելիք չունեին. էս պատճառով՝ որ էլի Հիսպանիոյա եղ էկաւ, տեսաւ՝ որ աշխարքն իրարոցով ա դիպել: Նրա մարդիքն սկսել էին առաջվան պէս խեղճ խալիին արշարիլ, սրանք էլ նրանց էին միս ու արին արել, ու շատն էլ խոռոված, նեղացած, էլ եղ Սպանիա էր գնացել: Շատ վախտ շքաշեց, Սպանիոցը մեկ մեծավոր էկաւ ու ինչ գանգատ որ Կոլումբոսի վրա արին, գրեց ու թագավորի դուռը ուղարկեց: Կոլումբոս անմեղ էր, կարող էն մեծավորին սպանիլ էլ տալ, բայց էլի նրա մեծահոգութիւնը շնորհաց, էն հուսովը, որ ճշմարտութիւնը չի կորչիլ: Կոլումբոս էս բանիս վրա՝ իշխանութիւնը տվեց իր Բարդուղիմէոս ախպորը ու ինքը թայթի գնաց էլ եղ Սպանիա:

Սպանիա որ իմացան նրա գալու պատճառը, շատ նեղացան: Թագավոր ու թագուհին էլ շատ ամաչեցին, որ նրա արած լավութիւնը էսպես ոտի տակ էին տվել, բայց ինքն էլ տեսաւ, որ շար լեզուն իր յաղուն էնպէս էր թափել, որ շուտով չէր կարելի նրանց սիրտը սաղացնիլ: Երկու տարի էսպէս նրան էստեղ քաշ տվին, բանն էս օր էգուց քցելով, ու վերջ ամենայնի երկու անպիտան նաւ ու մեկ քանի շար ավազակ, թողից փախած մարդիք էլ՝ հետը դրին, որ գնա, էլի նոր աշխար գտնի:

Էս անգամ 1496-ին սկսեց էլի ավելի հարաւ կողմի վրա գնալ: Շատ կարելի էր որ Բրազիլիա գտներ, բայց քամին էնպէս հանդարտ էր ու շոքը էնպէս սաստիկ, որ բոլոր գինու, ջրի բոշկեքը տրաքեցին, ուտելիքները ոչնչացաւ ու նա էլ ճարը կտրվեց, արևմտի վրա գնաց, ու էկաւ Տրինիդադ ասած կղզին հասաւ, ուր որ Օրինոքո ասած գետը ծովն ա մտնում: Նաւը, որ էս գետի առաջը շեկաւ, էնպէս վեր կալաւ, շարտեց, որ կտոր կտոր կըլեր, եթե քարափի էր դիպել: Էս գետի ջրի շատութիւնը որ տեսաւ Կոլումբոս, ասեց՝ որ էսպէս մեծ գետ փոքր կղզում չի՛ ըլիլ ու սկսեց ծովի զրաղովը պտտիլ: Էստով իմացաւ, որ ցամաք երկիրը գտել ա: Բայց չունի կարծեց՝ որ էս իր ուզած Հնդստանը չի ըլիլ, հենց իմացաւ՝ թե բալբի մեկ անց կենալու տեղ գտնի: Էլի հիվանդութիւնը ջանն առաւ. մարդիքը սկսեցին տրտնջալ, նա էլ՝ որ շարեն կտրվեց, էլ եղ Հիսպանիոյա գնաց: Հենց որ հասաւ, էլ ուրախութեան պատճառ չէր մնացել էստեղ: Ախպերը քաշվել էր Ս. Դոմինգո, որ մեկ նոր քաղաք շինի: Մեկ Սպանիացի էլ մյուս-

ների սիրտը խոռովութիւն էր քցել, որ՝ երկու Կոլումբոսիցն էլ ձեռք վերցնեն: «Էս Գենվացիքը (այսինքն Կոլումբոսը) էն են ուզում,— ասում էին,— որ վայրենի աղզին խնայեն, մեզ սպանիացոցս եսիր շինեն, էստուր համար չեն թողում, որ սրանց ձեռը տանք»: Իրեք նաւ, պաշարով լիբը՝ պահեցին իրանց մոտ ու Կոլումբոսի ախպերը կղզու մյուս կողմումը սովու մեռնում էր:

Էսպէս գտաւ Կոլումբոս բանի զորութիւնը: Շատ նեղութիւն քաշեց, մինչև նրանց դինջացրեց: Իրան էլ՝ էին ուզում դավաճանութիւնով սպանեն, ինչ որ անց էր կացել, մի առ մի թագավորին դրեց: Թշնամիքն էլ գրեցին: Աշխարքի բանն էսպէս ա, որ լավ մարդին՝ քիչ լավ ուզող կըլի: Գազավորի սիրտը մեկ անգամ ծովել էր: Կոլումբոսին էլ չէր հավատում: Ինչ որ ասացին լսեց: Մեկ սպանիացի ազնվական՝ անունը Ֆրանց դե Բովադիլա ուղարկեցին, որ քննութիւն անի: Թե որ տեսնի՝ թե Կոլումբոսը հանցավոր է, իշխանութիւնից հանի, ինքը տեղը նստի:

Հենց Բովադիլա Հիսպանիոյա հասաւ թե չէ, առանց քննութեան Կոլումբոսի տունն ու մուրը խլեց, հրամայեց ամեն մարդի, որ իրան կուսակալ ճանաչեն, Կոլումբոսին մեկ թուղթ ուղարկեց, որ իշխանութիւնից ընկած է: Էս թուղթը ինքն էր առաջուց շինել: Էս որ պրծաւ, հետո դատաստան նստեց, ում ասես, մտալ բերիլ տվեց, որ նրա վրա գանգատ անեն, բայց Կոլումբոս՝ ինչպէս ամեն ժամանակ, էն դժար փորձանքների միջին էլ, իր հանդարտութիւնը չէր կորցնում ու իր մարդքերանցը էստով էր ազատում մահի ձեռիցը, էսպէս էլ հիմիկ մեկ խոսք, մեկ ծանր ջուղար էլ ա նրա բերնիցը գուս շեկաւ ու խնդրեց համեստութեամբ՝ որ իրան էլ խոսացնեն: Բայց Բովադիլա առանց մեկ խոսք հարցնելու, առանց նրա երեսը տեսնելու, հրամայեց՝ որ նրան էլ, նրա երկու ախպորն էլ բխովը դնեն ու ամեն մեկը ջոկ ջոկ նավերով Եվրոպա տանին: Է՛ս էր նրա վերջի պարգը, է՛ս էր էն երևելի մարդի արած գործքի վարձը: Աշխարհն էսպէս ա լավութիւնն իմանում: Իմացողն՝ էլ ի՞նչ սրտով լավութիւն անի էս երկրի երեսին: Բայց չէ՛. լավութիւնը մարգին, աշխարհին չենք անում: Մե՛ղ ենք անում, մեր սիրտը պետք է ուրախանա, աշխարհն իմանա, շիմանա, մեծահոգի անձը էգ չի՛ պետք է հարցնի:

Ով որ արդար սպանիացի էր, սիրտը չէր տանում, որ նրան էս հալին տեսնի ու իր միջումը շատ նեղանում էր: Հենց նավերը մի քիչ երկրիցը հեռացան, սկսեց նավապետը Կոլումբոսին՝ շատ խոնարհութիւնով մոտենալ, ու ուզում էր, որ բխովը ոտներիցը վերցնի: Կոլումբոս շնորհեց ու ասեց, թող մնա, որ բոլոր Սպանիա տեսնի, թե իրանց թագավորը՝ նոր աշխարհ գտնողին ի՞նչ վարձ ա տվել: Էսպէս էլ էլաւ: Սաղ Սպանիա իրարոցով

դիպավ, որ լսեց նրա էսպես գալը: Թագավորն ու թագուհին ամոթու իսկույն բխովը հանել տվին ու փող ուղարկեցին՝ որ էլի իր պատվովը զարգարվի, ու իրանց մոտ գնա: Կոլումբոս, որ էկավ, ամենի աչքի լսին ցավ էր տալիս՝ նրան տեսնելիս: Լուռ, ամա սիրտը արինը կոխած, էնպես մոտեցավ, ու ընկավ թագավորի թախտի տակը: Երկար ժամանակ ո՛չ գլուխն էր բարձրացնում, ո՛չ ձեռնը հանում: Թագուհին էլ, մինչև՝ չկարաց արտասունքը բռնի: Գեջրանգեջ թագուհին որ գլուխը վեր քաշեց, Կոլումբոս իր էն բնական հանդարտ սրտովը՝ սկսեց էնպես խոսքեր ասիլ. էնպես իր անմեղությունը ցույց տալ, որ լսողի գլխին կրակ էր վառվում: Թագավորն էլ, թագուհին էլ իմացան, որ խաբվել են, թողութուն խնդրեցին, էն անիրավ Բովադիլին իշխանությունից քցեցին, նորեն էլ պատիվ տվին Կոլումբոսին, բայց էն առաջվան կապակցությունը, որ նրա հետ արել էին, մեկն էլ ամիտքը չէր բերում ու նրան Սպանիա թողին ու 1500 Թվին մեկ ուրիշ կուսակալ ուղարկեցին նոր գտած աշխարհը՝ անունը Օվանդո: Միրտը նեղացած՝ Կոլումբոս թագավորի դռնիցը հեռացավ ու իր բխովը, ուր որ գնում էր հետն էր տանում ու էնպես կարգադրեց, որ մեռնելիս՝ հետը գերեզմանը դնեն:

Էրկու տարի քիմի էսպես պարապ ման էկավ: Սրանից հետո էլի էն հին հավեսը Կոլումբոսի սրտումը զարթեցավ, որ էն նոր գտած աշխարհի միջով մեկ ճամփա գտնի Հնդստան գնալու համար: Կրկին էկավ թագավորի դուռը: Ֆերդինանդի աչքը չէր վերցնում, որ փորթուզալացիք էն ժամանակին Հնդստան էնքան նոր նոր աշխարհներ էին գտնում, անուն ճարում, շորս միջակ նավ տվեց նրան, ու մայիսի 9-ին 1502-ին Կոլումբոս էլ եղ ծովը մտավ: Նավերի մեկը հենց առաջին շաբթին խախտվեցավ, էս պատճառով էլի Հիսպանիոլա գնաց, որ ամենևին չէր ուզում: Բայց չկամ կուսակալն Օվանդո շթողեց, որ ցամաքը դուս գա: Կոլումբոսի ճարը որ կտրվեց, ընկավ ծովի երեսը, որ էն առաջին տեսած ցամաք աշխարհը գտնի: Գրացիա Օ Գիոս ասած սարաքթի կողմովը տվեց ու արևմտյան կողմի վրա ճամփեն բռնեց, բայց ո՛չինչ չգտավ: Միտքն էն էր, որ էս սիրուն երկրումը շենություն քցի, բայց նրա աչքածակ սպանիացիքը, որ հենց փողի, ոսկու էին ման գալիս, անկաջ շարին: Ծարակտուր էս կողմն էլ շուտով թողեց, ու հազար փորձանքով էկավ հունիսի 14-ին 1503-ին Յամայկա կղզին հասավ: Նավերի մեկը իսպառ ոչնչացել էր, մյուսներն էլ էնպես էին ձեռից ընկել, որ էլ շինելու հույս չկար: Եթե Աստված մեկ օտար նավ չէր ուղարկել էս կողմերը, պետք է որ էն անվանի, էն բազմերախտ աշխարհի գտնողը՝ էս տեղ՝ էնպես գազան ազգերի միջումը իր մահը գտներ:

Էստուր մեկ ճար անելու խաթեր, նրա մարդքերանցից երկուսը, մեկն սպանիացի, անունը Մենդեց, մյուսն իտալացի՝ անունը Ֆրիսխի, երկուսի <էլ> քաջ պատվական մարդիք, մտքըներումը դրին, որ իրանց գլուխը մահու տան Կոլումբոսի խաթեր: Մեկ փուշ ծառի քոքի միջում ընկան էն անհուն ծովի երեսը, որ գնան Հիսպանիոլա, մեկ օգնություն ճարեն: Հարյուր տասը վերստ հեռու էր, տասն օր մնացին ծովի երեսին, գալղի ձեռին, բայց հրաշքն էս էր, որ վերջ ամենայնի էսքան փորձանքին համբերեցին ու տեղ հասան: Կոլումբոս հենց իմացավ՝ թե խեղդվեցին, կորան, շունքի կես տարուց ավելի էր անց կացել, որ մեկ խաբար չկար: Ո՛չինչ ժամանակի Կոլումբոս էն դառն օրերը չի քաշել, ինչպես էս կես տարին: Նրա մարդիքը էլ չէին ուզում նրան հնազանդին, ինչքան խրատ էլ որ տալիս էր, էն ողորմելի վայրենի սզգերին շնեղացնեն, մեկի անկաջն էլ չէր մտնում: Մեկ դասթա սպանիացիք նրան թողին, ընկան կղզու մեջը, որ խալխին շարլառեն, թալանեն: Վայրենիքն էլ՝ էս պատճառով քաշվեցին իրանց սարերը ու էլ ուտելիք չբերին: Կոլումբոսի խելոքությունն ու իմաստությունը նրան ու իր մարդքերանցը սովամահի ձեռիցը ազատեցին:

Նա հետք էր արել՝ որ էս օրերումը լուսինը պետք է խավարեր, նրանց էնպես հասկացրեց, թե Աստված նրանց գլխին բարկացել, ուզում աս բուրի էլ ոչնչացնի, որ նրանց հետ էնպես խիստ շարժում են, ու էն իրիկունը ասեց, որ լուսնի երեսի վրա կտեսնին, ինչ խաբար որ աս: Հենց որ տեսան՝ թե լուսնի կեսը խավարեց, սուք շիվանն ընկավ մեջըները, գլխին, դոշին ծեծելով ընկան Կոլումբոսի ոտները, աղաչեցին, որ Աստծո սիրտն առնի, ինչ կուզի, իրանցից ստանա: Խավարը՝ հայտնի բան է, որ ինքն իրան գնաց, բայց էստով իրանց գլուխը պրծացրին: Բայց էն փախած դասթեն իր ավազակությունն էր անում, թալանում, սպանում, էնպես որ ամեն սհաթի ահ կար, որ էն բարեսիրտ վայրենիքը սկսեն իրանց ջիգրը հանիլ: Էս պատճառով Կոլումբոս իր հետի մնացած հավատարիմ ընկերները վերցրեց, ընկավ ավազակների քամակիցը, շատին սպանեց ու մյուսներն էլ ճարակտուր էկան նրա ձեռի տակը: Վերջապես ութը դառն ամսից եղը՝ Մենդեց ու Ֆ<ր>իսխի եղ էկան հետըները մեկ մեծ նավ բերին, որ շատ շարլարանքներով, մուննաթով՝ էն դառնասիրտ Օվանդոյիցը առել էին: Լղար, շունչը բերանը հասած, որը հիվանդությունիցը, որը կսկծու, էկավ Կոլումբոս, Հիսպանիոլա հասավ ու առաջի նավի հետ էկավ Սպանիա 1504 թվին:

Առաջին խարարն էլ, որ էստեղ իմացավ, նրա սիրտը իսպառ կտորեց: Իզաբելլա թագուհին՝ որ նրան էնպես սիրում, պատիվ էր տալիս, մեռել էր: Կոլումբոսի մեծ ումուզը նա էր, նա էլ պակսել էր, էլ ի՞նչ պետք է

աներ: Ինչ արեց, կամ ասեց, լսող չեւալ: Իր կապակցութեան թղթի համար խնդիր տվեց թագավորին, բայց էս թագավորը էն մարդը չէր, որ խոսքը պահէ, ճշմարտութունը չկորցնի ու էնպես երեւի մարդին իրան լայողին պատիվ տա: Սրանից գլուման ամեն մարդ հմիկ բերան էր բաց արել, մեծ մեծ բոբոսում, թե ով ասես նրա գտած աշխարհները կարող էր գտնիլ, էն մեկ ո՛չինչ հունար չէր:

Էսպէս խելոք ընկերների հետ մեկ օր էլ Կոլումբոս հաց էր ուտում: Էլի սկսեցին նրա վրա խոսիլ: Հենց էն սհաթին խաշած ձու բերին սեղանը: Կոլումբոսի սրտին հասել էր, ուզեցավ նրանց ամաշացնի, մեկ ձու վեր առավ ու հարցրեց, թե ո՞վ ա կարող էն ձուն ամանի միջումը ծերի վրա կանգնացնիլ: Ամենն էլ փորձեցին, չկարացին: Կոլումբոսի ձուն վերցրեց, ծերը ջարդեց, ձուն կանգնեցավ, «փահ, էդպես հո մենք էլ կանեինք» ձեն տվին ամենն էլ: Բայց Կոլումբոս ժպտալով պատասխանեց. «Շատ բարի, պատվելի Ադեք, գիտեմ, որ դուք էլ էս կարող էիք, բայց միմիայն գանազանութունն էս ա, որ առաջ ես արի»: Հայտնի բան է, որ մեկ բան ուրըշին անելիս՝ որ տեսնինք, մենք էլ կարենք անիլ, ամա էս ո՛չինչ հունար չի, ով առաջ անի, նա է գովելին: Մայիսի 20-ին 1506-ին Կոլումբոս իր անգին հոգին Աստծուն տվեց, որ աշխարհումս էսպես նեղացել էր: Հիսուն ինը տարեկան էր, որ մեռավ Վալլադոլիդ ասած քաղաքումը, որ Սպանիա է: Ախպերը նրա մարմինը տարավ Ս. Դոմինգո քաղաքը, Հիսպանիոյա, եկեղեցումը թաղիլ տվեց ու բխովն էլ հետը, հողը դրեց: Կոլումբոսի որդին՝ Դիեգո անուն՝ վերջապես էն նոր գտած աշխարհների կուսակալութունը ստացավ: Բայց չէ թե հոր գերեզմանի ու աշխատութեան խաթեր. քա՛վ լիցի. էնդուր համար, որ մեկ մեծ տեղից աղջիկ էր առել:

Էս նոր գտած աշխարհների լիակատար պատմութունը՝ վերջը մեկ փորձենտացի (իտալացի) ազնվական գրեց Եվրոպա բերեց, անունը Վեսփուցիոս Ամերիկոս, որ 1497 թվին շատ անգամ գնաց էնտեղ ու էկավ: Չունքի եվրոպացիք նրա գրածիցն իմացան էս աշխարհների որպիսութունը, էս պատճառով քիչ քիչ սովորութուն ընկավ նրանց մեջը, որ նրանց անունը Ամերիկոս աշխար էին կանչում կամ Ամերիկա, էս էր, որ մնաց ու մնաց: Բայց թե իրավունքով խոսինք, պետք էր Կոլումբիա կանչել: Բայց առաջ չէին մտածում, որ մեկ ջոկ անուն տան, շունքի էնպես կարծում էին, ինչպես Կոլումբոս, թե էս աշխարհները Հնգստանի մասն են: Էս պատճառով էն էս օր էլ՝ էն Հարավային ու Հյուսիսային Ամերիկոս միջի էլած կղզիներին Արևմտյան Հնգստան են ասում, շունքի Հնգստան ման գալովը գտան: Բայց իսկ Հնգստանը՝ որ Ասիո միջումն ա ու հարավային կողմն, անունները շխանեւու խաթեր, Արևելյան Հնգստան կամ Օստինդիա են կանչում:

Առաջին ճանապարհը աշխարհի շուրս կողմովը

Էստուց դենը՝ հենց բռնի՛ր, թե ամեն տարի Ամերիկա՛ նոր նոր աշխարհներ էին լիս քցում: Դեռ Կոլումբոս կենդանի էր, որ 1500 թվին՝ էմանուել թագավորն Փորթուգալի, նավեր պատրաստել տվեց, որ էս նոր գտած ճամփովը գնան Հնդստան, ու իր նավապետ Պեդրո Ալվարես Բարբալին հրաման արեց, որ որքան կարելին է Բարի հուսո սարաքիթը, որ անց կենա, ջանք անի, արևմտյան կողմի վրա գնա: Նա էլ էսպէս արեց ու Բրազիլիա գտավ, որ Հարավային Ամերիկոս մեծ թագավորութեան մեկն ա: Փորթուգալցիք էս ահագին տերութունը բանի տեղ չքցեցին սկիզբը: Գետինը՝ դորդ ա, պտղատու էր շատ, բայց ոսկի, արծաթ ու ուրիշ թանկագին բաներ չկային, էս պատճառով սկիզբը էնպես դող, ավազակ մարդիք ուղարկեցին էն տեղ, որ շենութուն գցեն: Բայց երբ որ քշած ջհուդները շաքարի դամիշ տնկեցին ու էնպես լավ գոյացավ, հետո տերութեան աչքը բաց էլավ, ու սկսեցին բանագետ մարդիկ ուղարկել, որ քնեն: Սրանից էլ հետո նոր քաղաքներ շինեցին ու երկրի բարեսիրտ ազգի սիրտը փեշքաշով, բանով գրավեցին, որ մշակութուն անեն, ու էսպեսութունով՝ ինչ որ էս տեղ ցանում, կամ տնկում էին, մեկին տասը, քսան օղուտ էին տեսնում: Դհա ավելի բարձրացավ էս երկրի անունը, երբ որ 1695 թվին ոսկի, ու 1730 թվին արծաղ էլ գտան էս տեղ, էն արծաղը, որ աշխարհի երեսին մեկ տեղ էլ ա չկա: Բացի սրանից՝ Բրազիլիա, էնպես թանկագին ներկի փետ, խոտ է տալիս, որ տարենը քսան, երեսուն միլիոնի՝ հենց սրանցից է ծախվում: Էնպես, որ փորթուգալցիք էսպես ճոխ աշխարհ շունին ու 1808-իցն սկսած, նրանց թագավորները էստեղ էին կենում, բայց հիմիկ իրան համար ջոկ տերութուն ա դարձել:

Բայց Սպանիացիք որովհետև իրանց ուզած ոսկու աշխարհը դեռ չէին գտել, անողորմաբար շարշարում, տանջում էին էն ողորմելի, անմեղ ազգերին, որ իրանց համար մշակութուն անեն, վարեն, ցանեն, որ սրանից էլ ա օգուտ ստանան: Ամենից ավելի շաքարի դամիշն էին էստեղ տարածել, որ էս օր էլ էնտեղանց հարստութեան աղբյուրը սա է: Բայց խեղճ ամերիկացիքը էն զորութունը ու սովորութունը շունեին, որ էս ջաֆին դիմանան ու սաղ սաղ մաշվում, մեռնում էին շարշարանքի ձեռիցը: Էնպես որ Հիսպանիոյա միայն, որ մեկ միլիոն բնակիչ ուներ, մեր քանի տարուցը եղը կեսը շմնաց, բոլորը ջարդվեցին: Ով որ էլ սպանիացոցը չէր ուզում հնազանգի, Աստված հեռու տանի, ինչ որ նրա գլխին էին բերում:

Շնեբը կատաղացնում, նրանց տկոր ջանի վրա էին անում, որին թրով էին աղցան անում, որին թվանքով ու նրանց անճար թագավորներին հո՛ կենդանի կրակն էին դնում, կամաց կամաց էրում, խորովում, որ մյուսնե-
րին խրատ ըլի: Ու էսպես անօրեն գործքերը փափի հոգևորականքն էին անում, որ նրանց հավատ բերեն, էն Քրիստոսի սուրբ հավատի վարդա-
պետք ու քահանեքը, որ մեղ խրատում է մարդասիրություն, թշնամասի-
րություն: Ո՛վ՛ ի՞նչ չեն արել սրանք Եվրոպա, թե Ասիա, թե Ամերիկա, որ
ինչ ա, իրանց իշխանությունը զորանա, մե՛նանա:

Բայց ամենն էսպես չէին: Շատը իր գեղեցիկ պաշտոնի, իր սուրբ
կարգի զորությունը էսպէս ոտի տակ չէր քցում: Մանավանդ սրանցից մե-
կը՝ անունը Լաւ Քազաս՝ էլ չկարաց էս անօրենությունը համբերիլ, սկսեց
ընդդիմանալ: Ինչքան գերի ուներ ինքը, բոլորին էլ ազատեց, բայց շունքի
Ամերիկա նրա խոսքին անկաջ շարին, շատ անգամ էկավ Սպանիա, ու
ջանք արեց, որ թագավորի ու իր մեծամեծաց սիրտը շարժի: Թե փոքր
ժամանակ նրա խոսքին լսում էին, էլ եզ սկսում էին էն շահասեր, ոսկու
գերի սպանիացիքը՝ թագավորի դռան մարդկանցը կաշառք տալ ու իրանց
ուզածն անիլ: Նրանց գազանությունը չէր թողնում, որ սրա էս ազնիվ խոր-
հուրդը առաջ գնա: Էս վախտերն էր, որ սովորություն ընկավ Ափրիկոցը
էն սև նեղերներին եսիր անիլ, բերիլ Ամերիկա, որ նրանց համար բանին
Չունքի սրանք ավելի ջանով էին: Էս առըտուրը, որ Եվրոպացոց համար
հավիտյանս հավիտենից ամոթ կմնա, էնպես շահավետ էլավ, որ տարենը
ութսուն հազար հոգի էսպես ոչխարի պես Աֆրիկոցը բռնում, բերում էս
տեղ, ծախում էին: Ասում են՝ թե էս խորհուրդը Լաւ Քազաս տվեց, բայց
սուտ է: Նրանից առաջ էլ էս բանը կար, ու էն ազնիվ մարդը՝ էս անօրեն
գործքումը ամենեկին անմեղ է:

Բալբոա անուն մեկ կտրիչ, խելոք, բայց գազանաբարո մարդ՝ սկսեց
ավալի սֆթա էս տեղ մեկ քաղաք քցիլ, անուն դրեց Ս. Մարիա: Էս տեղից
սկսեց էն ոսկու աշխարը գնալ, որ վայրենիքը ցույց էին տալիս: Հարյուր
իննսուն գլխըներիցը ձեռ վեր առած մարդիք էլ ընկան սրա ետևիցը: Կեղո
չի կարող պատմիլ սրանց ճանապարհի դժվարությունն ու շարշարանքը:
Որտեղ գնում էին, շատ տեղ ջմջմեն ծովի պես էր կանգնած, մեղեքը էն-
պես էին թանձր, որ անց կենալ չէր ըլում, բարձր սարեր, անհուն ձորեր,
անթիվ օձ ու թունավոր ջանավար միջըները լիքը, ինչ դազան ասես, որ
էս տեղ չկար: Օձի շատը տասը, քսան գազ երկենություն ուներ: Էս սար-
սափեղի ճամփեն անց կացան ու վերջ ամենայնի էնպես մեկ բարձր սարի
գլուխ հասան, ու որ մտիկ շարին, առաջներին տեսան՝ որ մեկ անհուն ծով
բաց էլավ, Ամերիկոցը արևմտի կողմը: Էս էլ մեկ նոր գլուխ էր: Կուլում-

բոս էլ էր կարծում, որ էս Հնդստան չի, ու մեկ ճամփա պետք է ըլի, որ
նրանից Հնդստան մտտիկ պետք է ըլեր: Բալբոա սարիցը վեր էկավ, թորն
ու դալխանը ձեռին մտավ ծովը ու էնքան գնաց, որ ջուրը դռշին հասավ,
հետո էս ծովն էլ Սպանիո թագավորի անունովը վեր առավ 1513 թվին:
Նմանապես շատ ոսկի ու մարգարիտ գտավ էն տեղ ու էստով քիչ քիչ
հաստատվում էր, որ հարավի վրա ոսկու աշխար պետք է ըլի: Էս քաջ
մարդին էլ էնպէս չվարձատրեցին ինչպես հարկն էր: Մեկ վախուկ մարդ
կուսակալ ուղարկեցին ու Բալբոա՝ ղորդ ա, խոնարհեց էլ նրան, բայց էլի՛
գլուխը կտրիլ տվեց անօրենը, ու էն քաջությամբ բաց արած ճամփեն էլ
գնացող չեղավ:

Էս միջոցումը մեկ քանի նավ էլ հյուսիսի կողմը գնացին Կուբա ասած
կղզուցը, 1519 թվին: Սրանց գլխավորն էր անվանին, հսկայասիրտն Ֆեր-
դինանդ Քոլտեց: Նա գնաց հասավ Մեքսիկո ասած տեղությունը, տեսավ՝
որ շատ բնակիչք կային ու մեծ լուսավորություն էլ ունեին: Նա հետը վեց
հարյուր մարդ ուներ, տասնիրեք թվանք, տասնըվեց ձի, ու տասնըչորս
մանր թոփեր, տեսած երկրումը՝ իրեք միլիոնից ավելի խալիս կային, էն
էլ կտրիչ, կրթած, լուսավորված: Մեկ տեղից էլա նրան օգնություն չէր
հասնելու, շունքի Կուբի կուսակալը, որ անունը Վեյաֆեց էր, ուզում էր, որ
էն տված իշխանությունն էլ ձեռիցն առնի, շունքի տեսավ, որ շատ խելք
ունի, ինքը չէ՛ր կարծում էս, ու նախանձոտ մարդի աչքին խելոքը միշտ
կասկածավոր կըլի: Քոլտեցի բանը մնաց իր վրա, ինքը պետք է իր շարեն
տեսներ: Առաջ հլա դոնշունին ասեց, որ իրան զորապետ ջոկեն: Սրանից
եղը հրամայեց դոնշունին, որ բոլոր նավերը ջախըփուրթ անեն, որ էլ եւ
դառնալու ճար շունենան, յա մեռնին, յա էն երկիրն առնին: Էս որ պրծավ,
սկսեց մտնիլ էն աշխարը ու քաղաքի վրա գնալ: Քանի աշխարն ստեղծվել
ա, կարելի է՝ թե էսպես բան տեսնված, լաված չի: Մրջմի պես, ջանավարի
պես ամեն տեղից սկսեցին վայրենիքը կատաղած վրա թափիլ, բայց ան-
հաղթելին հանճարեղն Քորտեց էնպես բան արեց, էնպես ահ քցեց նրանց
սիրտը, էն հնարքները բանացրեց, որ Մեքսիկացիք չէին գիտում, մա՛րդ
են տեսնում, թե Աստված: Հենց իմանում էին, երկնքիցն են վեր էկել:
Նրանց թագավորը որ առաջը չի դուս էկավ, ձիանը ղաթարով կանգնա-
րեց, մուղիկեն փչիլ տվեց, մեկ քանի էլ թոփ քցիլ տվեց ու սկսեց առաջ
խաղալ: Մեքսիկացոց լեղին ջուր կտրեց: Ձիանը որ չէին փոնչացնում,
խրխնջում, ոտները գետնին տալիս, հենց իմացան՝ թե սրանք էլ մեկ ուրիշ
գոյացություն են: Ահ ու դողը ջանըներն ընկած՝ աղաչեցին՝ թե ընչի՞ հա-
մար են էնպես բարկացել էս նոր աստվածքը (այսինքն ձիանքը), անիրավ
սպանիացիք պատասխանեցին, թե բավական ակն ու մարգարիտ, ոսկի,

արծաթ չեն բերել, էնդոր համար: էս որ լսեցին, շվալները լիքը ոսկի, շվահրեղեն բերին, առաջները ածեցին:

Էսպիսովթյունով է՛ն ահը քցեց նրանց սիրտը, որ էլ չէին կարում ձեն հանիլ: Թագավոր<ր>ը շատ կամեցավ Քորտեցի սիրտը մեծամեծ փնչ-քաշներով առնի, բայց չեղավ: Զորքը քաշեց Քորտեց ու քաղաքի վրա գնաց: Թագավորը դեռ չէր իմանում, թշնամու պես ընգունի նրան, թե բարեկամի: Թագավորին իրան էլ եսիր արեց, էլի ձեն տվող չեղավ: էն ա բոլոր տերությունը պետք է զավթեր, որ բիրադի խաբար էկավ, թե վե. լասքեց կուսակալը ղոնշուն ա ուղարկել, որ Քորտեցին բռնեն, տանին իր մոտ: էլ ի՞նչ սրտի կրկեր ուղորմելին: Շատ էլ մարդ ուղարկեց, ապսպրեց, որ շանեն, սպանիացին սպանիացու արին չթափի, էն վայրենի ազգերը որ իմանան, մեծ վնաս դուս կգա, էլ նրանց չէին հավատալ, բայց խոսքին անկաջ չարին: էն ղոնշունի մեծավորը ուզում էր, որ ինքը փառքի ու իշխանության տիրանա: Բայց Քորտեց ճարակտուր՝ հենց դուս չեկավ զորաց առաջը, մյուս ղոնշունի շատն էլ փախան էկան նրա ձեռի տակը: Սրանց էլ վեր առավ ու էլի քաղաքի վրա գնաց, բայց ի՞նչ, սաղ քաղաքը ծովի պես ծփում էր, էնպես դառնացել, շարացել էին մեքսիկացիք, շունքի մեկ սպանիացի աֆիցեր հետըները լավ չէր յուլա գնացել: նեղացրել էր խալխին: Ինչ հնարք էլ, որ բանացրեց Քորտեց, նրանց թագավորին՝ որ գերի էր արել, հրամայեց՝ որ խնդրի, խալխը դինջանա, չեղավ, իրանց թագավորին էլ՝ հենց միջըները մտավ թե չէ, քարն ու նետը կարկտի պես էին գլխին ածում, շունքի իրանց թողել՝ էնպես անիրավի էր իր գլուխը տվել: Քարը դիպավ ողորմելու գլխին ու մեկ քանի օրից հետո մեռավ: Քորտեց շատ մարդ էլ կոտորիլ տվեց ու էնպես քաղաքիցը դուս էկավ: Փախելիս կարելի է՝ թե բոլորին էլ ջախըփուրթ անեին, ամա Քորտեցի ածոհա սիրտն էր, որ նրանց ազատեց: էն սաստիկ կովի միջումը, մահն աչքի տակն առավ, վրա թռավ, նրանց բայրաղը խլեց: Հազար մարդ ավել էս դճից, էն դճից ուզում էին, որ սաղ սաղ ուտեն նրան, ամա նա աւլանի պես մեջըները ճոթեց ու բայրաղը փախցրեց: Մեքսիկացիք էնպես էին հավատում, թե իրանց բայրաղը որ կորչի, իրանց վերջն ա, իրանց թագավորությունն էլ չի կարող կանգնիլ: էս պատճառով, գլխըներն առան, կորան, սպանիացիք էսպես էին կարծում, թե երկնքիցն ա հրեշտակ վեր էկել, նրանց հալածում, շունքի մեկ քանի հոգի էին մնացել, բայց Քորտեցի սիրտը սաթ էր, էլի որ մի քիչ դինջացան, էլի քաղաքի վրա երկ գնաց: Մեկ քանի յարալու մարդով, խելիմ ժամանակ էլ կոխի տվեց ու 1521-ին, օգոստոսի 13-ին քաղաքն առավ: Կրակի, բոցի ծեծը երկինքն էր հասել: Խալխի էն վայրենի գոռոցն ու հարայ հրոցը՝ քարեր, սարեր

լացացնում էին: Մեկ քանի ջահել իշխանի որդիք նի էին էլել մեկ բուրջ ու քարով, նետով, դեռ էլի չէին թողում, որ սպանիացիք դինջանան: Քորտեց թուրը հանեց, վերև գնաց: Հենց գլուխը հասավ բրջի, նրանցի<ց> իրեքը՝ էնպես գլխըները կախ՝ էկան, որ սաքի թե ոտներն են ուզում ընկնեն: Հենց մոտացան թե չէ՝ բիրդանբիր նրան խտեցին, ու ուզում էին՝ որ հետըները վեր քցեն: Բայց Քորտեց էս բուպեին էլ միտքը, ուշքը չի՛ կորցրեց, ոտները մեկ պատի դեմ տվեց, ու նրանց քացով, թվանքով իրանից դեն քցեց: էնպես, որ գլխըների վրա պատվելով, ներքև էին ընկնում, Քորտեց զարմացած՝ վերեցը ձեն տվեց, «քանի որ աշխարքս աշխարք ա դառել, էսպես տղամարդիք դեռ քիչ կըլին էլած, ու չեն էլ ըլիլ»:

էս էր նրանց վերջի ապավենը, Քորտեց էս էլ առավ: Սպանիացիք հենց իմանում էին, թե նրանց տներումը ոսկին կիտուկ կիտուկ կըլի, հենց որ տեսան, զատ չի՛ երևում, կրակն էին դրել ողորմելի խալխին, էրում էին որ իրանց խաղինի տեղն ասեն, դադում, շամփրում, թիքա, թիքա էին անում նրանց էստուր համար: Նրանց նոր թագավորին էլ տկլուրացրին, ոտ ու ձեռը կապեցին, ու իրան մեկ բարեկամի հետ՝ թե՛ծ անձողի կրակի վրա կանգնացրին: Ոչինչ ասելու բան շունքի ողորմելին, ու անասա կանգնել, էրվում էր: Նրա խեղճ ընկերը լալիս, գոռում էր: «Սիրելի, ինչ ես էդքան մրմնջում,— ասեց թագավորը,— լալով, գոռալով ոչինչ չենք ստանալ, լավն էն ա, համբերենք: Աստված բալթի էսպես էր կամեցել, ես հո վարդի վրա չեմ կանգնած: Բաս ես միս ու արին չե՛մ, ինչի՞ չեմ ձեն հանում»: Քորտեց՝ որ շատ խիստ սիրտ էլ ուներ, որ վրա հասավ ու խեղճերի հալը տեսավ, աչքի լսին ցավ տվեց, որ թագավորին էն օրն էին քցել ու հրամայեց իսկույն, որ նրանց ազատեն: Քորտեցին իր առած երկրների վրա կուսակալ կարգեցին, շափիցը դուրս թունդ էր ու խիստ շատ նեղություն էր տալիս խալխին, որ հնազանդ մնան: Բայց նա էլ՝ ինչքան օգուտ Սպանիո բերեց, էնպես նրա ղազրն էլ շիմացան: Վերջը, իր բոլոր առած երկրները ձեռիցը խլեցին, իրան էլ դուս արին: Տխուր, սիրտը ցավով լիքը՝ քաշվեց հյուսիսի կողմը ու Կալիֆոռնիա ասած՝ կիսակղզին գտավ: Վաթսուն երկու տարեկան դարդու, կակծու մեռավ 1547 թվին դեկտ. 2-ին, որ իր թագավորը Կարլ Ե. նրան էնպես անիրավաբար դրկեց:

Մեքսիկու առնելու ժամանակը՝ էն ճանապարհը՝ որ ուզում էին գտնին, գնան Հնդստան, վերջ ամենայնի գտան: Ֆերդինանդ Մագելան անունով՝ մեկ փորթուգալացի լիս քցեց ու իր անունը հավիտյանս հավիտենից թողեց: անմահ: Օգոստոսի 20-ին 1519-ին Սպանիո Սեվիլլա քաղաքիցը դուս էկավ հասավ Հարավային Ամերիկու դրաղը ու ինչ տեղ որ ծովի քունջ կար, բոլորը ման էկավ: Հունվարի 12-ին 1520-ին էկավ, հասավ Լափլա-

տա ասած գետի բերանը, որ էնքան լին աս, որ նրան գետ չէին համարում, կարծում էին՝ թե ծովանեղուց է, ու նրա միջովը հենց իմանում էին՝ թե կարելի էր Հնդստան գնալ: Էս տեղից սկսած՝ առաջը էնպես քարափներ էկան, էնպես վատ հավա էր անում, որ գիշեր ցերեկ մահը հազար անգամ առաջն էր գալիս, գնում: Չունքի հավասարագծիցը (այսինքն երկրի կիսիցը) դենը՝ է՛ն ժամանակն ա ձմեռն սկսում, երբ մեր կողմը վերջանում ա: Ու էն կողմը ձմեռը ավելի սաստիկ ա, քամին ավելի դառն ա, քանց հյուսիսային կողմը, ու ամառն էլ շատ կարճ ա: Մազելան տեսավ, որ ճարչկա, մնաց Ամերիկա, որ ձմեռն անցկենա ու հինգ ամիս մնաց էն տեղը նրանք, որ մնացին էս տեղ էնպես մեկ տեսակ խալիս էկավ առաջները, որ ամեն մեկը մեկ սաժեն (իրեք գազ) բոյ ուներ, ու դհա ավելի Երեսները կարմրացրած ունեին, աչքըների ղրաղը՝ դեղին խազ քաշած, ամեն մեկ թշի վրա մեկ սրտի նման խալ ունեին կտրած: Շորըները մորթի էր, նետ ու աղեղ բանացնիլը խիստ լավ գիտեին, էնպես որ մեծ էին, էնպես էլ շատ էին ուտում: Մագելան նրանցից էրկուսը բռնել, կամենում էր հետը Եվրոպա բերի տեսնելու խաթեր: Սրանցից ամեն մեկը օրը մեկ մեծ քթոց լիքը բաքսամթ (սուխարի) էր ուտում, մեկ թունդի ջուրը՝ մեկ շնչով էր խմում: Մուկը սաղ սաղ, հում էին ուտում, կաշին էլ չէին քաշում: Ինչ ընկնում էր ձեռները, սաղ սաղ էին կուլ տալիս: Մագելան՝ էս ազգի անունը՝ Փատագոնի գրեց, այսինքն մեծահասակ, որ էս օր էլ՝ էս անունը ունին:

Ինչպես Կոլումբոս ու Գամա, էնպես էլ Մագելան շատ չեղություն քաշեց իր մարդերանց ձեռիցը: Պատագոնիա խոսքը մին էին արել, որ նրան սպանեն, որ իրանց ավազակի պես էնպես քարի, ծովի մեջն էր քցել, իրանց աշխարհիցը հեռացրել, որ սովի ու ցրտի ձեռիցը մեռնեին: Էս խորհուրդը լիս ընկավ, ու Մագելան երկուսին սպանիլ տվեց: Վերջապես հոկտեմբերի 21-ին հասան մեկ ծովանեղուց, շորս կողմը բարձր սարերով բռնած, գլխըները ձևումը թաղված, ու ջուրն էլ շատ խոր: Բոլորն էլ կարծում էին, որ էստեղից էլ դուս գալու ճար չի ըլիլ: Բայց քաշասիրտն Մագելան նավը քշեց մեջը. երեսուն օր դես ու դեն պտտեց միջին, վերջը մեկ մեծ ծով դուս էկավ առաջը: Նրա ուրախությունը էլ ասիլ չի ըլիլ: Բոլորն էլ լաց էլան, էս որ տեսան, ու էն ծովանեղուցի ծերի անունը՝ Մուրագատու գրին, ծովանեղուցի անունը՝ Պատագոնիա ծովանեղուց ասեցին: Բայց վերջը գտնողի անունը գրին ու էս օր էլ Մագելանի ծովանեղուց են կանչում:

Հինգ նավիցը, որ Մագելանը հետը վերցրել էր մեկը փշացել էր, մարդիքը պրծել էին: Մեկն էլ խայիսությունով եղ էր դարձել, որ Սպանիա

գա, ճամփին կորել էր: Էն իրեքիցն էլ՝ մեկն էկավ Եվրոպա, Նոյեմբերի 28-ին՝ էն ծովանեղուցիցը դուս էկան, ու ընկան էն ահագին ծովի երեսը ու հենց իմանում էին, թե շուտով Հնդստան կհասնին: Բայց ի՞նչպես էին խաբվել: Իրեք ամիս ու քսան օր մնացին բաց ծովի երեսին պտտելով, հավեն շատ լավ էր, բայց ո՛չինչ տեղ ցամաքի նշան չկար. էրկու կողմի առատ էկան, էն էլ անմարդաբնակ: Հետըները պաշար չունեին: Էն սուխարին էլ, որ ուտում էին, հաց չէր, մոխիր էր, էն էլ ճիճուն մեջը լիքը, հոտած, փթած: Զուրը փթել, գարշելի հոտ էր տալիս, բայց էն էլ՝ էնքան չին ստանում, որ աչքըները մի բան տեսնի: Ամեն մեկին օրը իրեք, շորս մոխալ ջուր ու հաց անջախ էր ընկնում: Կամենալով, որ սովի ձեռիցը լսեռնին, ինչքան որ նավերի վրա կաշվի կտորտանք կային, վեր էին բերում, ուտում: Մագելանի ընկերի մեկը, անունը Պիզաֆետա էսպես ա պատմում, թե էն կաշվի կտորտանքն էլ՝ էնպես էին արեգակիցը, քամուցը շորացել, որ շորս, հինգ օր ծովն էինք դնում, որ կակղին, հետո հանում, կրակի <վրա> խորովում, էնպես էինք ուտում, էն էլ՝ ամենքիս շեր հասնում: Շատ անգամ, փետ էինք տաշում, ու տաշեղները շաքարի պես ուտում: Մուկը, ճիճուն կամ ուրիշ կենդանիքը հո անմահական ուտելիք էին մեղ համար, թե որ ձեռ էինք քցել: Մեկ մկան գինը՝ մեկ ոսկի էր, բայց ո՛վ կտար: Բոլորս էր հիվանդացանք, հետին շունչն ընկանք: Տասն ինը մարդ սովու մեռան: Քիչ էր մնացել՝ որ սրանց մարմինն ուտեինք: Չե՛մ կարծում, թե մեզանից եղը՝ մեկն էլ ա էս ճամփովը կերթա: Իրավ, որ վաթսուն տարի անց կացավ, մեկն էլ ա սիրտ չարեց: Վերջ ամենայնի մեկ ինչլիզ՝ անունը Դրաֆե, էս ճամփովն անցկացավ:

Էս ծովի անունը՝ Հանդարտ գրին, շունքի ինչքան ժամանակ, որ նրա վրա էին, մեկ քամի, մեկ ֆրթնա շեր պատահել: Բայց ուրիշ նավապետներին էնպես չի՛ պատահեցավ, նրանք շատ անգամ վտանգի, փորձանքի մեջ են ընկել էս ծովի վրա, էստուր համար էս անունը փոխել, այժմ Մեծ Օվկիանոս են կանչում, շունքի մեկ ծով էլ ա էնքան բաց տեղ չունի, որ ցամաք չըլի, ինչպես սա: Վերջապես մարտի 6-ին 1521-ին մեկ տեղ շատ կղզիք տեսան իրար մոտ: Ո՛վ նրանց ուրախությունը կարող է պատմիլ: Գերեզմանիցը, մարդ որ էլի նոր աշխար դուս գա, սիրտը ի՞նչ հալի կըլի: Էն հանքին էր նրանց սիրտը: Բայց էս ուրախությունն էլ երկար չմնաց, շունքի բնակիչը էնպես գող, ավաղակ է՛ին, ոտ նավերի մեխերն էլ՝ ցերեկը լիսով, նրանց աչքի առաջին, ատամով էին ուզում հանեն ու երբ որ վրա էին հասնում, թե բռնեն, ձկան պես թռչում, ջուրն էին ընկնում, ծովի տակովն ըլում, ու հետո տեղ դուս գալիս, վրջներն է՛լ ծիծաղում էին: Շատ անգամ շորերի կոճակները, գլխըների գդակը ազոավի պես վրա էին

թռչում, որ պոկեն, փախչին: Մեկիցը պրծնում էին, մյուսն էր գալիս: Էս պես ո՛չ գիշերն էին հանգստություն տալիս, ո՛չ ցերեկը: Էս պատճառով է կղզյաց անունը՝ Գոլփ կղզի դրին (Լադրոնք): 15-ին մարտի մեկ ուրիշ կղզի գնացին, որ բնակիչքը հանդարտ էին ու դուս էկան ցամաքը: Պարզ ջուրը, արվան արվան պտղղները, մանավանդ քոքոս ասած պտուղը, ու սիրուն, ուրախ հավեն՝ շատ շուտով առողջացրին հիվանդներին: Մագեղան էստեղից Ֆիլիպյան ասած կղզիքը գնաց, որ ինքը դրեց էս անունը՝ իրանց թագավորի անունովը: Բայց է՛ս տեղ պետք էր էնպես քաջասիրտ, անվանի մարդը, որ ահագին ծովեր, քարափներ, սով ու մահ ոտի տակ էր տվել, իր մահը գտնիլ: Կոիվ պատահեց նրանց ու էն վայրենի խալխի մեջը, տվին նրան, սպանեցին ապրիլի 27-ին 1521-ին: Մնացած քիչ մարդիքն էլ սկսեցին էստեղից դուս գալ, ճամփա ընկնիլ ու երկու նավով, նոյեմբեր <ի> 8-ին էկան հասան Բոռնեո ասած՝ մեծ կղզին, էս տեղից էլ Թիդոր կղզին գնացին, որ Հնդստանից հեռու շեն ու լավ հիլ, դարչին, մեխակ՝ էստեղանց է դուս գալիս: Ծաղկի թագավորն՝ ասում են՝ էս տեղ աւ Ամեն մեկ տերեք գազ ու կես լենություն ու էնքան էլ երկենություն ունի, այսինքն ծաղկի տերեք, լավ աչք պտի, որ էսպես հիանալի ծաղիկը տեսնի: Էս կղզյաց միջին տեսան, որ ուրիշ փորթուգալիք էլ կան: Ո՞րքան կղրամանային սրանք, որ տեսան՝ թե արևելյան կողմիցն են դալիս: Բայց փոխանակ ուրախանալու, իրար պահպանելու, սկսեցին իրար հետ թշնամություն քցիլ: Հայ ըլեր, ե՞րբ կաներ: Ի՞նչքան ազնիվ է Հայոց հոգին, որ դարբ տեղը իրար ջան շեն թասխար անիլ: Մեկ նավի մարդիքը, որ խարաք էր էլել, անճարացած՝ գլխրները <տվին> նրանց ձեռը: Մյուս նավը, որ դեռ քիչ լավ էր մնացել, չէր սախադվել, հետը մեխակ, դարչին վերցրեց ու շուտով եղ դառավ Եվրոպա ու Սեպտեմբերի 7-ին 1522-ին էկավ Սպանիա: Առաջին ճանապարհորդությունը աշխարհիս շուս կողմովը էս էր: Կարդացողը լավ կիմանա, թե ի՞նչ ուրախություն էր եվրոպացոց համար՝ երբ էս խաբարն իմացան: Երկու հարյուր երեսուն յոթը մարդիցը, որ Մագեղան հետը վերցրել էր, տասնյոթը էկան Պիզաֆետտի հետ, սրանց շատ էլ խիստ հիվանդ էր:

Վերջապես 1529-ին սպանիացիք էն իրանց ուզած ոսկու աշխարքը ձեռք բերին, որ է Փեբու: Էն կտրիչ, խստասիրտ մարդը, որ թե ջրով, թե ցամաքով հազար տեսակ շարչարանք քաշեց ու էնտեղ հասավ, Տրանց Փիցարո էր, որ երեսա ժամանակը խողարած էր ու Ամերիկա գնաց, որ բալթի մեկ բան ճարի: Էս Փեբու ասած երկրումը՝ հիրավի անչափ ոսկի գտան: Նրանց եսիր արած թագավորը՝ անունը Ինկա, խոստացավ, որ թե իրան բաց թողան, մեկ մեծ օթախ, ոսկով լիքը նրանց բաշխի: Նա իր

ասածը կատարեց, ու ինչ ժամանակ փողը բաժանեցին, ամեն մեկ սալդաթի քսան հազար մանեթ ընկավ, ամեն մեկ ձիավորի քառասուն հազար մանեթ: Աֆիցերների փայը հո՛ անչափ էր ու էլի Սպանիո թագավորին մեկ միլիոն մանեթ ուղարկեցին: Էս որ լսեցին, ով ասես, գնաց Փեբու: Սպանիացիքը լցվեցին էնտեղ, ոսկին դառել էր նրանց համար խաղալիք, ու խեղճ ազգին հայվանի պես էին շարչարում: Մեկ քաղաք շինեցին, անունը կիմա դրին: Էստեղից շատ շարչարանքով, տանջանքով հասան մինչև Քվիտո ասած կողմը ու Կորդիլեր ասած սարն անց կացան, որ շատ բարձր է:

Փեբու ու բոլոր նոր գտած երկրներումը սպանիացիքը շատ անկարգություն էին անում: Ավազակությունը, մարդասպանությունը փակել էին նրանց սիրտը ու քարացրել: Թշնամի, թե բարեկամ գաղանի պես էին վրա տալիս, թալանում, սպանում: Էս որ լսեց Սպանիո թագավորը, սկսեց երկիրը կարգ քցիլ, օրենք հաստատիլ, գլխավորներին արգելիլ, որ իրանցը գլխու էնպես անօրինություն շգործեն, ու ինչպես մարդասերն կաս Քազաս առաջարկել էր, ամերիկացոցը ազատություն տալ: Առաջին մարդը, որ էս բանի վրա կարգեցին, լավ ուզում էր, որ էսպես շարությունները վերջացնի, ամա շատ շուտ շտապեց ու նրան բռնեցին, գլխատեցին: Էս որ իմացան, մեկ ուրիշ մարդ ջոկեցին, որ շատ խելոք էր, անունը Պետրո դե Գաուա: Սա հոգեորական էր, շատ ուշիմ, արդար ու շափիցը դուս անթամահ: Նրա հոգեորական կարգը, նրա պատվելի դեմքը, ու հաստատ, ազնիվ վարքը շուտով ամենի սիրտը գրավեցին ու սկսեցին նրան շատ պատիվ տալ: Բոլոր սալդաթ ու աֆիցեր խոստմունքով ու քաղցրությունով իր կողմը քցեց: Ինչ օր որ կոիվը պետք է բաց ըլեր, սալդաթների շատը թաբուն, թաբուն փախան, նրա կողմն էկան, ու կոիվը առանց արին թափելու վերջացավ: Պիցարո, նրանց գլխավորը եսիր ընկավ ու գո՛ւխը կտրեցին:

Քիչ քիչ ու զգուշությունով սկսեց իմաստունն Գասքա հողը ճոթ անիլ, լուրքի շատ աֆիցեր ու սալդաթ բոլորը զավթել էին, իրանցը շինել: Ծորտությունն էլ վերցրեց, որ փերուացոցը էնպես տանջում էր: Սալդաթները սկիզբը տրտնջում էին, բայց նա շատին ուղարկեց, որ աշխարներ գտնին, շատին տեղ բաշխեց ու էս կերպով սիրտներն առավ: Էսպես մեկ մարդի խելոքությունովն ու բարեսրտությունովը՝ մեկ սաղ երկիր կարգ ընկավ, գազանի ու անօրենի ձեռիցը պրծավ: Ինչքան խարջ ու փեշքաշ էլ որ արեց Գասքա, էլի վեց միլիոն մանեթ հետը թագավորին փեշքաշ բերեց: Ինչ ժամանակ էս գործը պրծավ, ուզում էր, որ զրաղ քաշվի ու իր համար առանձին կենա, ու էն հարուստ երկրիցը էնպես աղքատ դուս էկավ, ինչպես որ մտել էր, միլիոններ էր ձեռովն անցկացել, մեկ փող իր ջեքը չէր դրել, էս պատճառով աշխարքի բերանը մնացել էր բաց, ու սրբի տեղ

պաշտում էին նրան, որ էսպես խելոք ու արդար մարդ էր: էնպես մարդիկ ո՞վ չի պաշտիլ: Թագավորը մեկ թեմի եպիսկոպոսությունը նրան տվեց, ուր որ մինչև մեռնիլը կացավ ու իր պատվական կյանքը վերջացրեց:

Բայց ինչ երկրներ՝ որ Սպանիա Ամերիկումն ունի, մինչև էս օր քանի գնացին, խարաբ էլան: Չունքի որ հենց ոսկու էին ման գալիս, վար ու ցանքի էլ մտիկ չարին, երկիրն անգործ թողին ու ու էսպես քիչ քիչ խարաբ արին: Բացի սրանից, սաստիկ դադաղա էր, որ ֆաբրիկա, քյարիսանա շունենան, առուտուր շանեն, որ ամերիկացիք, ինչ որ իրանց պետքն էր, Սպանիուցը առնեին, ուրիշ տեղից բերիլ չտային: Սրանից դայրու աշխարհ պարապ հոգևորական <ներ> ով/ <էր> լցվել, որ իրանց փորի դարդն էին միայն քաշում: Մենակ կիմա քաղաքը՝ որ վաթսուն հազար հոգի կենող ունի, քառասուն վանք կար միջումը, էսը դյորա էլ վանքական ու հաց ուտող կրեւր միջըներումը: Դինչություն, իրար պահպանիլ, էհտիբար ամենեին չկա, շունքի Սպանիա հեռու, էնտեղ ուղարկած մեծավորների կամքն ինչ ա, էն են անում, ամեն հնարքը բանացնում, որ իրանց ջեբը լցնեն, շունքի գիտեն, որ երկար շեն մնալու, ու տերությունն էլ մեկ զլխավոր երկար շի թողնում մնա, շունքի վախում է, թե խոտվություն կընկնի ու իրանից կապստամբվին, նոր տերություն կհաստատեն: Բայց անիրավությունը ի՞նչ տեղ կմնա անպատիժ: Քանի՞ տարի է, որ Ամերիկու շատ փայլե տեսնելով՝ թե ինչպես են հետըները կառավարվում սպանիացիքը, խոսքը մին արին, զլխըները թափեցին ու իրանց համար այժմ ջոկ ջոկ թագավորություն ունին ու օրըստօրե ծաղկում, զորանում, մեծանում են, այժմ սպանիացոցը շեն էլ ասում թե աստված ա ստեղծել:

ՀՆԿՍՏԱՆ ԿԱՄ ՀՆԿԱՍՏԱՆ

Հնդստան Ասիո գեղեցիկ, հարուստ, պտղաբեր աշխարհների մեկն ա ու շատ գետեր, սարեր ունի: Գետերի երեսը նավերով լիքն ա: Ինչ աշխարհից ասես, կարող ես՝ էս նավերումը մարդ գտնիլ, որ գալիս են կամ վաճառականության կամ տեսնելու խաթեր: էս տեսակ գնալը՝ համ հանգիստ է, համ էժան, համ էլ էնդուր համար ա լավ, որ ճամփին առյուծ, դափլան կամ ուրիշ գազաններ քեզ վնաս չեն կարող տալ, որ էս տեղ լիքն են: Յամաքով գնացողներն էլ՝ մեկ տեսակ ճոճի պես բան ունին, որ մարդիկ են ուսըներին տանում, բայց հետըները պետք է շատ ձիավոր ունենան ասպաբավորված, որ անվնաս գնան, ու բոլոր ուտելիք, պաշար հետըները վերցնեն, շունքի որ էստեղ դոնադիանա, դուքան չկա: Հնդկաստան վեց ամիս թաց, գեջ հավա ունի, վեց ամիս չոր: Առաջնի պատճառը Մուսոն ասան

քամին ա, որ թացություն հետ տաքություն էլ ա բերում, ու առողջությանը շատ վնաս տալիս:

Հնդկաստան կարելի էր ասել, թե հրաշք կըլեր, թե էնպես շոք չէր էլել՝ որ երկինքը էն պ էս ա վառում, բորբոքում, բոլոր սար ու ձոր չորացնում, խորովում ու էնպես սով առաջ բերում բազի անգամ, որ շատ մեծ մեկ բուռը ալրի խաթեր որդիքը ծախում ա, որ մյուսներին պահի:

էս տարաբախտությունը հերիք չի՝ շատ անշամ է՛նպես սաստիկ բորյազ ա վեր կենում, է՛նպես կոշա: կարկուտ ա գալիս, որ մալ, ապրանք, հանդ ու սուրու՝ ջարդում, փչացնում ա: Բազի վախտ անձրևը էնպես սաստիկ ա ըլում, որ գետերը մեծանում, ինչ կա, չկա; տակով են անում: էս դեռ քիչ ա: Մորեխը ամպի պես շատ վախտ երկինքը բռնում, օղը մթացնում ու դաշտերը, արտերը ոչնչացնում ա: Զգույշ պետք է ման էկած, չէ թե խոտերի տակին, հանդերումը, տներումն էլ են օձերը թախ կենում: Պատճառն էն ա, որ հնդկացիք օձին շատ պատիվ են տալիս, շեն սպանում, ու ում էլ որ կծեն, Աստծո պատիժ են համարում ու շատ մեղավոր ա, ում օձը դիպչի:

Տե՛ր Աստված՝ գլուխդ մի բարձրացրու, տե՛ս, ի՞նչ խաբար է: Խեղդված մարդիքը Գանգ գետի երեսին գնում են: Ընչի՞, էս ողորմելիքը էնպես են կարծում, թե էս դետը սուրբ ա, ու իրանց իրանց մեջն են ընկնում, խեղդվում, որ իրանց հոգուն փրկություն ըլի, ու իրանց Աստուծո աչքին դճա ավելի դուր դան, որ մարդի տրնով են կշտանում: Մեկ տեսակ խալիս էլ կան էստեղ՝ որ փախի են ասվում: Ինչպես մեր բոշեքը, էնպես էլ սրանք ո՛չինչ տեղ պատիվ չունին, ու ով ասես՝ նրանցից քաշվում ա: Սրանք էլ՝ շունքի կարողություն չունին, որ փեղ առնին ու իրանց մեռելների մարմինն էրեն, բերում են, էս ջուրը քցում:

Տեսնո՞ւմ ես, էս աչքակապն ի՞նչ ա անում: Թուր, դանակ՝ էնպէս ա կուլ տալիս, ինչպես ջուր: Մտիկ արա՛, բայց չի՛ վախենաս, հենց էս ա, աչքիդ առաջին օձը վեր ա քցում, ինքը սազն ածում, օձը շվացնում, ծվում, պար ա գալիս: Նա ձեռն ա առնում, ծոցը դնում, բերանն առնում, էլի հանում ու մեկ վնաս էլ ա չի՛ պատահում, պատճառը, որ ատամները հանել ա:

Քանի մտածում ենք, էնքան աչքըներս նոր նոր բաներ ա տեսնում: է՛ս ի՛նչ ջանավար է, որ ծառնդուս ցցվել, ձգվել, փետացել ա, ձեռները քո մղդուս պես դոշին կպցրել, աչքերը պելացրել, երկինքը քցել, ո՛չ ձեն ա լսում, ո՛չ մարդ տեսնում, բաս ի՞նչ ա անում, Աստված ո՛չ գիտի իր գլուխը, աշխարհի վերջն ա մտածում, կամ իր շոր գլուխը լաց ըլում: Սրանց ֆալիք են ասում էս տեղ, որ դարվի նման մի գատ են: էքուց,

էլօր, մեկ շաբաթից եղը, մեկ ամիս, մեկ տարի, չէ՛ մեկ քանի տարի՝ և ջրատարը պետք է էս կերպով, էս միևնույն տեղումը կանգնած մնա, արև անձրևի, կարկառի տակին, էսպես քնի, էսպես աչքը բաց անի: Ո՛չ նստի, ո՛չ շարժի, թեկուզ երեսին թուր էլ խփես, ուրիշ մարդիք են գալիս, նրա բերանը հաց դնում, շորերը փոխում: Էս բոլոր շարժարանքը էնդուր համար ա քաշում, որ իրանց հեթանոսական դրախտի փառքին արժանանա, ուր որ ինչ դուռ ասես, ինչ անուշահոտ ծաղիկ, յուղ, ալբյուր, շաղկապ ասես, որ վարդի ջուր ա դուս քցում, մեջը լիցն ա: Հլա մեկ էլ ե՛ր նայի, էս էլ մեկ ուրիշ ֆակիւր ա, որ մեռածի պես ընկած ա՝ սպանես էլ, տեղիցը չի՛ շարժի: Մեկն էլ հրես մեղանից ողորմութուն ա խնդրում: Ո՛ղորմելի, էս ո՛վ ա նրա քիթն ու անկաջները կտրել, երեսը կտրաատել, ի՛նքը, ինքը, որ գնա դրախտը վայելի: Է՛ս ինչ փեղ ա, կամ պող, որ էս մարդի ուսին դուս ա էկել, կամ ջանիցը կախ ընկած մնացել: Էլ ի՞նչ կըլի,—ֆակիւրի ձեռն ա, կամ ոտը, որ էնքան նա ցից բռնել, կանգնել ա, որ տեղն ու տեղը շորացել ա: Բաս տեղը չի՞, որ մեր խանութները լսելիս՝ ասեն հո՛ղեմ ձեռ գլուխը, հա՛, Բայց մենք ցավինք՝ սի՛րելի՛ որ էս ողորմելիքը դեռ սուրբ ավետարանի լիսը չեն ստացել, որ իրանց էսպես շապանեն:

Հանդիսավոր օր որ գալիս ա, Աստված հեռու տանի: Մենք գինի ենք խմում, քեֆ անում, որ էլի մեկ բանի նման է, էս հայվան ֆակիրները՝ իրանց կոքի պատկերը մեկ մե՛ծ սելի վրա բազմացնում, գոռալով, հարա տալով քուշա քուշա են ընկնում ու շատը սելի ակի տակին ջնջվում, էն էլ ուրախութունով, որ մեկ ա՛խ էլ քաշեն, ո՛վ դարդ կանի, էնպես են անում, որ խալիխ աչքը կապեն ու իրանց շատ պատիվ տան: Էս սելը, որ ասեցինք, չիմանա՝ թե մեր վրացու արաբեն ա, որ խի՛մո, խի՛, կամ հո՛-հո՛ անելով քշում են: Մեկ ահագին տաճարի շափ տուն ա, ակների վրա դրած: Ամեն մեկ ակը՝ մեկ տան դար կա: Սրա վրա բազմացնում են նրանց մոդը իրանց կուռքը, որ Բեամին են ասում, ու խալիխը տուրք հավաքում: Հազարավոր մարդիք ետևիցը գնում են, ու ինչ ասես, փեշքաշ անում, շատն էլ՝ ինչպես ասեցինք, իրանց սպանում:

Էս ի՞նչ կճճեեր են՝ որ հազարներով Գանգ գետի դրաղին դրած են կարելի ա մա՛ծուն են ծախում, կամ շիլափլավ ուտում: Դու ո՛չ մեռնիս Ամեն մեկ կճճում մեկ բեռը անլվա մեղք կա, որ հենց ջուրը քցեցին, բերանդ սրբի՛ր, եղ կանդնի՛ր: Հնդկացին ինչ մեղք արել ա, գնաց, ջրի հեռ կորավ: Մեկ էսպես գետ էլ որ մենք ունենայինք, ի՞նչ լավ կըլեր: Էլ ո՛չ քաշալ կմնար, ո՛չ քոռ, մեկ կճուճի գինն էլ հո մալում ա, ցավն էս ա, որ մեղքը մաժուն չի՛, որ մեջն ածես, Հնդկացիք ի՞նչպես են անում, Աստված գիտե, ով ուզում ա ինքը գնա հարցնի՛:

Էս ի՞նչ սուք, շիվան է, որ մարդի սիրտ էրում, փոթոթում ա: Աստված ո՛չ շհանց տա: Մեկ ծեր մարդ սաղ սաղ բերել, դետի դրաղն են քցել, որ ընկնի մեջը, խեղդվի: Բերողն ո՛վ է՛ իր որդիքը, իր աղպականքը, շունքի մարդ որ ծերացավ, էլ չեն թողում, որ երկար ապրի: Աստված ո՛չ անի, թե էլ եղ տուն դնա: Իրայնիքը կտան կսպանեն նրան: Որքան զարմանալու ա, շունքի հնդկացոց պես դինջ: Խոնարհ, գառը խալիս չիկա աշխարքիս երեսին, ամա սնահավատութունն ա նրանց էս տեղը քցել: Որ սպանես նրան ձեն չի՛ հանիլ, բայց վա՛յ՛ որ հավատի վրա խոսացիր, գառը ասլան կդառնա:

Ձրից անելով մեր ճամփեն գնա՛նք. ես քեզ Հնդկաց հավատը պատմեմ: Նրանց Արարիչ Աստծո անունը՝ Պարաքրամա է: Մյուս շաստվածները նրանից են դուս էկել: Էս շաստվածների անունավը ահագին տաճարներ ունեն շինած, որ Պաղոդ են ասում: Արի՛ գնա՛նք մեկ պաղոդ, ամա բերանդ կա՛լ, որ չծիծաղիս: Էս ի՞նչ շաստվածներ ա, որ էս տեղ քաշել են: Եզան պատկեր ասես, իծի, լիքն ա, որը հինգ վեց գլուխ ունի ու էնքան էլ ոտն ու ձեռը, որի դեմքը էնպես ա, որ մարդ չի՛ ուզիլ, մտիկ տա: Բոլորն էլ այլանդակ են ու զարհուրելի: Նրանց ծամակարգութունն էլ՝ հենց էս շաստվածների լայաղ է: Շատ հանդիսավոր օր էնպես անկարգ բաներ են բռնում էս տեղ, որ ասիլ չի՛ ըլի: Մոյրեքը ժողովում, պար էկող կնանիքը հավաքում, իրանց հոգևորականների հետ՝ տաճարումը ինչ ասես, անում են: Էնպես են ասում, թե Հնդկացիք իրե՛ք հարչուր երեսուն միլիոն շաստված ունին ու շորս դրախտ, որտեղ որ իրանց շաստվածները կենում են: Կալ ուշ ու միտք պետք է ունենան, որ էսքան շաստվածների անվանքը պահեն: Բայց մի՛ զարմանաք: Հնդկացիք էնպես մտքով պահելու շաստված քիչ ունին: Եզն ու կովը՝ նրանց բուսոց շաստվածն ա: Ագոավը՝ նրանց մարդիս մտքի շաստվածն ա: Սիպտակ ֆիլը՝ նրանց բազավոր շաստվածն ա: Ձուկ ամբարթ ունեին նրա համար շինած, ոսկե ամաններով էին նրան կերակուր տալիս, որ ծառեքը բերում, առաջն էին դնում: Հիմիկ ֆիլ բանը խարաք է, շունքի էլ չեն պաշտում:

Տեսնում եմ, որ զարմանում եք: Ձի՛ հարկավոր. լսեցե՛ք պատճառը: Հնդկացիք՝ քրիստոնեից նման չեն հավատում, թե մարդիս հոգին մեռնելուց եղը երկինքն ա գնում, ու իր բարի կամ շար գործքի փոխարենն առնում: Ըէ, նրանք էնպես են կարծում, թե հոգին մեկ ուրիշ մարմնի մեջ ա մտնում, էն էլ մարդիս գործքի գյորա: Էսպես՝ բարի մարդի հոգին՝ էլի մեկ բարի մարդի մեջ ա մտնում, կամ մեկ դվաթով շորքոտանու: Վատ մարդիքը՝ կամ ճիճվի, խլեզի, օձի մեջ ա գնում, կամ մեկ ուրիշ գեշ կենդանու: Էս ա պատճառը՝ որ հնդկացիք՝ մեկ կենդանի էլ ա չեն սպանիլ,

միս բնավ չեն ուտիլ, ու պտղով են իրանց օրն անց կացնում: Միմիայն էն փարի խալխը՝ որ ասեցինք, որ սրանց կարգիցը դուս են, նրանք են միս ուտում ու էս պատճառով դճա ավելի ատելի են: Հնդկացիք էնպես են քաշվում, որ թե կենդանու մորթուն էլ ձեռքները դիպչի, կոտղան, կարսափին:

Հնդկացիք բոլոր շորս կարգ են բաժանված, ու է՛նպես սուրբ, հաստատ է նրանց միջին էս կարգի բաժանությունը, որ մարդ՝ ինչ բան էլ որ սիրոն ուզենա, էն կարդում պետք է ապրի ու մեռնի, որումը, որ ծնվել է: Ո՛չինչ ժամանակի ո՛չ ոք իր կարգը չի՛ կարող փոխիլ:

էս կարգաբաժանությունը նրանց միջին է՛նպես հաստատ է, որ թե մեկ մարդի ասես, թե նա մեկ կարգի հեսաբում էլ ա շի, կուզենա քեզ սպանի ու հավիտյան չի՛ մոռանալ: Թե կուզե՞ք իմանալ, էս կարգերի անունն ու զորությունը, խնդրեմ անկաջ արե՛ք, ասեմ:

Առաջին ու գլխավոր կարգը նրանց հոգևորականներինն է, որ Բրամին են ասվում: Միս սրանց բերանը բնավ չի՛ պետք է մտնի: Կերածները պտուղ ա: Մենակ սրանք ունին իրավունք, որ իրանց սուրբ գիրքը կարդան, անունը էսուր-Վեդամ, ինչպես մեր Աստվածաշունչը: Թե մեկ ուրիշ մարդ համարձակի՛ էն գրքի հենց ցանկին նայի, գլուխը կդառնա երկու, ինչպես բրամինքը ասում են, ուրեմն լավ ա, որ մենք էլ՝ պատահելիս՝ չկարդանք, թե չէ երկու գլուխ որ ունեցանք, էլ դավի դառաբի ձեռքը չենք կարող քնիլ:

Երկրորդ կարգը զորականացն ա, որ երեսությունից պետք է սովորին: Նրանց Ռաջի են ասում ու Հնդկաց ազնվականքն են: Որքան հաստ ըլի մեկ ուաջի (կնյագ), էնքան ավելի պատիվ ունի, էստուր խաթեր սրանք էլ՝ ինչքան ձեռքներիցը գալիս ա, իրանց փորի դարդն են քաշում, սրանց էլ ա միս ուտիլը դադաղա. բաս ընչո՞վ են հաստանում. մի հարցնող ըլի Ա՛յ տնաշեն, հալբաթ մեկ դուռը գտել են, ի՞նչ դավի ունիս: Ա՛յ կուզեին հաստափոր մարդիքը էն տեղ ըլեին, հա, իսկույն ազնվություն կճարեին, ափսոս՝ որ Հնդքստան հեռու է: Ի՞նչ կա որ, դնալը դժար չի:

Երրորդ կարգը՝ Վեսիախն են կամ հողագործքն ու վաճառականքը: Չորրորդ կարգը՝ Սուդրախն են կամ փեշաքարքը, մշակքը և այլն:

Սրանից ղայրու՝ մեկ կարգ մարդիք էլ կան էստեղ, որ կարելի է անբախտների կարգը անվանիլ: Ասածս փարիքն են, որ վերեն էլ հիշեցի էնպես են կարծում հնդկացիք, թե սրանք մարդի հեսաբում չեն: Մեշեքումն են կենում նրանք ու կերածները վայրենի պտուղ ա: Սրսուլով, սարսելով են էնպես տեղերին մոտենում, որտեղ, որ մարդիք կան: Տեսնո՞ւմ էք էս մարդը, որ էնպես վայրենի գազանի պես ծառերի տակովն անց ա կենում: Սա մեկ փարի է: Եվրոպացիքը նրանց բռնում, նոքարի տեղ բա-

նացնում են, շունքի սրանք միս կարող են ուտիլ: էստուր համար եվրոպացիք էլ նրանց աչքին փարի նման մեկ զադ են: Քաղաքներումը բուխարիքն են սրբում ու ծածուկ տեղերը: Տաճարը բնավ չեն կարող մտնիլ: Մտիկ արա՛. հրես մեկ բրամին գալիս, փարին հանկարծ դիպավ նրան: էս ի՞նչ կատաղություն ա գալիս նրա երեսը, ի՞նչ արհամարհումն. ի՞նչ անբարտավան ձեն: Ուղում ա, թե փարիին սաղ սաղ ուտի, սպանի: Փառք Աստծո, փարին փախչում, պրծնում է: Ամեն մարդ իրավունք ունի, որ փարին սպանի, թե որ նա բրամինին դիպավ:

Գճա ողորմելի, դճա աչքից ընկած են էս տեղ բոշեքը: Գիշերը, աստղերը որ դուս են գալիս, ինչ զարմանալի ձևով ասես, իրանց իրանց շարժում ու պար են գալիս: Ցերեկն էլ՝ էնպես անտուն, անտեղ թափառում են: Գիշերը ծառերի վրա են քնում, ու որ իրանց բուն ունին շինած: Հնդկացիք նրանց վայրենի դազանի կարգումն են համարում ու ով հասնի, կարող է նրանց սպանիլ, որ մեկ շինություն մոտենան:

Ո՞ր է վաղում էս խալխը: Մեյդանի միջին մեկ մեծ փեղի կիտուկ կա, գիդո՞ւմ եք, ո՞ւմ պետք է էրեն. մեկ ջահել, սիրուն կնկա: Հրես նա էլ <ա> գալիս, բայց կանգնողներին ընչի՞ է փեշքաշ ցրվում, ընչի՞ նրա <ն>ց խտիտն առնում ու հավիտյան բարով մնա ասում: Ի՞նչ հանդիսավոր կերպարանք ունի, ի՛նչպես ուռած գալիս ա: Նա ինքն ա կրակի վրա վազում, մեջն ընկնում ու բոցը նրան ուտում: Սա որբեկրի կին ա, մարդը մեռավ, էրեցին, ինքն էլ սաղ սաղ պետք է էն կրակումն էրվի: Թե վախենա կամ իր կյանքը խնայի, իր որդիքը կանիծեն, կամ կսպանեն նրան: Թե ծածկվի էլ, կամ երեսը կալնի, խալխը գլխին էն թուր ու մուրը կածի, որ Աստված հեռու տանի: Փառք Աստծո՝ որ ինգլիզները էսպես վատ սովորությունքը քիչ քիչ, վերջացնում են: Իրանք հնդկացիքն էլ են իմանում, որ էս լավ բան չի՛:

Շատ լավ է, էն տեղ գտնվիլ, երբ երեսեն ծնվում է: Բրամինը ձեռները նրա գլխին դրած, աչքերը երկինքն ա կթում, ու աստղերին մտիկ անելով ասում է, թե նրա վերջը ի՞նչ կլի: Բայց ինքն ի՞նչ գիտի, էս թոխմախ գլուխը: Որ հավատում են, ո՞վ ինչ անի, մեղանում բոշեքանցը չեն հավատում: Բայց թե որ բոշեն բան գիտենա, ընչի՞ չի՛ իր թանն իր գլուխը քսում, ու սոված, ծարավ դիտում ա:

Ինչպես խալխն է կարգ կարգ բաժանած, էնպես էլ մարդ ու կնկա կենցաղավարությունը ու պարտավորությունը: Կնիկարմատը հնդկացու աչքին հավանի նման մի զադ է, ու շատ անբաղաբավարություն ա, թե որ նրան հարցնես, կնիկը ի՞նչպես ա: Եվրոպայումը շան քեֆն էլ կարելի ա հարցնիլ, կնիկը մարդի անունը չի՛ կարող տալ, միշտ աղա, քազավոր

պետք է ձեռն տա: Խոստովանություն մնա, մեր միջումն էլ էսպես է, ամա
ուրբըն շասես: Ինչ որ մարդն անի, կնիկն էլ՝ է՛ն պետք է անի, նա ծի-
ծագելիս, կնիկն էլ պտի ծիծաղի. թե լաց ըլի, նա էլ հետք պտի լա, թե
ձեծի նրան, պետք է ձեռք համբուրի ու առաջին շոքած թողություն խնդրի:

Հնդկաց տները քյուրի նման ա ու բամբուկ ծառիցն ա շինած, դամ-
շով ու խուրմի տերևով ծածկած: Նրանց կերակուրը բրինձն ա, սիմինդր
ու պտուղ:

Նրանց Թաղեֆը կամ իշխանքը էնպես ամարաթներում են կենում, որ
սակով զարգարած, հայելիներով ու աբրշումն ճոթերով լիքն ա. գետինը
խալիչեքն են ծածկում, որ շատ թանկագին են: Հազարավոր թուփ ու ծառ,
միշտ կանաչ, միշտ ծաղկած՝ զարդարում են նրանց բնակարանքը: Ինչ
անուշահոտ բան ասես, նրանց տներումն են ծխում, շողովանները քչքչա-
լով ջուրը քցում ու անձրևի պես վեր թափում: Հազարավոր նոքար, բե-
քար՝ ոտըների վրա կանգնած՝ իրանց իրանց են իմանում, թե էս մահկա-
նացու աստվածքը ի՞նչ են ուզում ու է՛նը գյորա հով են տալիս նրանց ու
զուլուզ անում: Մոյղեֆը պար գայով ու աչք ու երես ծոմոելով նրանց
սիրտը բաց են անում: Ու էսքան հրաշալի տեղերի տերը, էն գեղին ու լշար
երեսովը, մարգարտով ու ջավահրով ծածկված՝ նեղանում ա էսքան ուրա-
խության միջին: Հենց փոքր նեղանում են թե չէ, ալկան թոթափել՝ մեկ
քանի ծառա վրա են թափում, բարձրացնում նրան, ու պալանկիկի կամ
քեջավի մեջը գնում, որ տան պես շինած ա, զառ ճոթերով կախ արած, ու
մարդիք են քաշում, տանում: էսպես տեղը փոխում են՝ առանց իմանալու՝
թե ինչպես շարժեցան, առանց ոտը փոխելու:

Հնգստանու շատ փայլը ինգլիզների ձեռին ա: Ամեն տեղ իրանց դա-
տաստանատունն ունին ու Հնդկաց մեծամեծք հենց անուն ունին միայն:
Շատի իշխանությունը մտքով ա, բայց ձեռքներին ո՛չինչ չկա: Զորորինակ
Մեծ Մոզուրն, որ Հնդկաց մեծ թագավորն ա ու Գելի քաղաքումն ա կե-
նում ու աներևոյթ է, աչքի չի՝ երևում, էնդով է միայն բավականանում,
որ նրա անունը, ինչ որ ինգլիզներն անում են, նրանց ցուցակումն ըլի, որ
էս երկրի տերը այժմ նրանք են, ու որը խորամանկությունով, որը թրի
զոռով՝ իրանց ձեռի տակն են բերել: Նրանց զոնշունը Հնդկացի են ու սիպա
են ասվում, նրանցով ին ինգլիզները իրանց բերդերը պահում, ու որքան
զարմանք է, որ մեկ քանի վաճառական էկած էս տեղ, որ իրանց առտուրն
անեն, էնքան հնարք բանացրին, որ էս օր՝ էս ահագին տերությունը, որ
հարյուր քսան միլիոն ավելի կենող ունի, իրանց իշխանության տակը բե-
րին: Ինչ տեղ որ խելք ու միաբանություն կա, ի՞նչը կարող է նրան դի-
մանալ:

Արևմտյան ավները

Սուրաք, շատ մեծ, հարուստ ու վաճառականաց քաղաք ա: Գնա՛նք
սրանց ճոթի ու աբրշումի ֆաբրիկեքը: Մեկ քանի կտոր բան անենքը: Ի՞նչ-
պես գեղեցիկ ա սրանց շինած ճոթը, սաղափի ու սև փետի բաները: Սու-
րաթիցը մտա, Ներբուդա գետի զրաղին էնպես մեկ ծառ ա դուս գալիս,
որի հատը արարած աշխարքումը չկա: էս ծառի անունը Նուբիրբու է, ու
սուրբ ծառ են համարում. նրա քոքի հաստությունը մենակ՝ երկու հարյուր
ուրսուն ու հինգ սածեն ա: Ո՛վ կհավատա, թե էնպես հրաշքը տեսած ըլի:
էս ծառի տերևի տակին էր կենում Պուտեա թագավորը, իր բոլոր պալա-
տական մեծամեծներովը ու յոթը հաղար մարդով, որ նրա սահապանն էին:
Թո՛ղ սրանով իմանա կարդացողը՝ թե մեկ ծառ ո՛րքան մեծ պտի ըլի,
որ էսքան մարդ՝ տակին կարողացել ա կենալ: էս ծառին շատ պատիվ են
տալիս Հնդկացիք:

էս ի՞նչքան նավեր կան Բոմբայի նավահանգստումը, ու ի՞նչ շարժ-
մունք ա քաղաքումն էլ: Գնա՛նք՝ Գերբաց կամ հին պարսից տաճարը, տես-
նին, որ երկու միլիոն ոտբլի ա նստել շինելը: Ի՞նչ օր որ շինությունը վեր-
ջացրին ու ուզում էին, որ օրհնեն, բյուրք բյուրոց բազմություն կար էս տեղ:

Սերեկապատումամ քաղաքը որ մտնիս, հենց կիմանաս, թե աշխարքի
փառքն ու մեծությունը էս տեղ ա, էնքան հարուստ ու ճոխ էր էս տեղանց
թագավորությունը: էս թագավորությունը շատ շուտով մեծացավ ու ամե-
նիցը անց կկենար, եթե ինգլիզները չէին փշացրել: Գոյ քաղաքումն էր, որ
փորթուզացիք էնքան փառք ու մեծություն ունեին: էս տեղ գրեց Քամոյենս
բանաստեղծն իր անմահ գիրքը, ուր որ փորթուզալացոց արածը գովում ա:

Արևելյան ավները

Ինգլիզները իրանց հնարագիտությունովը բոլոր էս կողմերին տիրել
են, էս տեղ ա Մադրաս քաղաքը, ուր որ Մադրասու էն սիրուն աղլիները
գործում են ու մեկ քանի տուն էլ Հայք կան, էն հայերիցը՝ որ իրանց հո-
գին ու մարմինը իրենց ազգի համար եգ են դրած: Պաղոդք, մեջիդք, եկե-
ղեցիք, տներ, էնպես են իրար հետ խառնված, որ տեսնողը կտարմանա:
Միջըներիցը ծառերն էլ որ շեն գլխերները բարձրացնում, մարդի խելք ա
գնում:

Գոյկոնդ քաղաքի ոսկու ու արծաթի մաղանն ա շատ գոված: Հրեա էկանք, Կալկաթա հասանք, որ ինգլիզների մայրաքաղաքն է: Էս ահագին քաղաքը մեկ միլիոն ավելի բնակիչ ունի ու ինչ ազգ ասես՝ ասիացի, թե եվրոպացի, հայ, հնդկացի, արաբ, պարսիկ էս տեղ տեսնիլ կարելի է: Նրա վաճառականությունը ամեն տեղ գնում հասնում է: Գուբան, բազար ոսկով, ջավահիրով, զառ ճոթերով հազար ոսկի են տալիս: Գիշերը մանավանդ էն սլաշժառ երկնքի տակին կառնթները քուշեքը լիքը, որ շեն դեռ ու դեն շրջում, աչք պետք է ըլի, որ թամաշ անի: Կալկաթա է ինգլիզ գլխավորի ամարաթը, որ ինգլիզի թագավորն է շոկում իրեք տարի ժամանակով: Էս տեղ են նմանապես կենում էն ազնվական, հայրենասեր հայերը, որ մինչև էս օր ինչ միջոց ասես՝ տվել են, որ մեր ազգին օգնություն անեն: Գեռ շատ ժամանակ չի անց կացել, որ մեկ էսպես ազգասեր իշխան կամենում էր իր բոլոր կարողությունը առնի, բերի Հայաստան ու էն տեղ վարժատներ, հիվանդանոցներ ու սպարան սարքի, բայց բանը ուրիշ տեսակ էկավ: Ափսոս՝ որ անունն էլ ա չգիտեմ, էնպես պաշտելի իշխանի, որ էս տեղ գրեի ու ամեն մարդ իմանար, մտքումը պահեր:

Հ յ ու ի ս

Բենարիս քաղաքը Հնդստանու գիտուն մարդկանց տեղն ու սուրբ քաղաքն է, ինչպես թուրքերի Մեքքա: Հազարավոր պաղոդ (կոթարտուն) ցիր և ցան շինած կան էս տեղ: Ամեն տարի միլիոնավոր խալիս է գալիս էս տեղ ուխտ: Գնանք, Բեգլսուրի տաճարը տեսնինք, որ ցխով լիքն ա: Ով էնտեղից դուս գա, պետք է սրայով զանգակը խփի, որ օջոռիցը կախարած կա: Վեց քուշ<ա> կա, վեցն էլ էնպես մեծ հաղթական կամարավ վերջը շինած, որ մեզ հանում, տանում են Ազրի քաղաքի մեյդանը: Ազրի Մոգոլ թագավորաց մայրաքաղաքն էր, ու բոլոր աշխարհումը հատը շունք: Հմիկ Գելի քաղաքն ա նրա տեղը բռնել: Ինչ որ մարգիս միտքը կարող էր հնարել, որ ո՛չ խելք կհասնի, ո՛չ միտք՝ էս թագավորի ամարաթումը կար: Մարմառ, ոսկի, յախութ, ճավահիր, արծաղ՝ պատ ու օջոռ բռնած էին, ու ինքը թագավորը՝ ինչպես արեգակը՝ շալմեն գլխին, շոր, գոտի, հաքին, յարաղը կապած՝ բոլորը ակն ու մարգարիտ, ջավահիր, էսպես աթոռի վրա բազմած է: Ոսկե խուրմի ծառերը՝ գլխին շվաք են անում, պտղները բրլիանդ են, տերևները՝ զմուռթ: Լահոր քաղաքումն էլ մեկ հիանալի ամարաթ կա: Քաշամիրի շալն ու աղլխները հայտնի են ամենին, թե ինչպես նորք ու գեղեցիկ են: Բոլորը իծի մազից են գործում, որ էս տեղ բասլամիշ են անում:

Ցեյլան կղզու շորս կողմը անեմոնով է բռնած: Հլի ու դարչնի մեշեքը՝ էն անոշ հոտն են ամեն տեղ տարածում, որ մարդի խելք գնում ա: Էստեղ էլ են ծովի տակիցը մարգարիտ հանում, հազար տեսակ անուշահոտ ծաղիկ ու պտուղ լիքն ա էս տեղ: Գնա՛նք Աբամ սարի գլուխը, որ էս կղզումը ամենիցը բարձր ա: Բուլայի պաշտող հնդկացիք՝ ամեն տեղից ուխտ են գալիս էս տեղ: Նայեցե՛ք, թե ի՞նչպես են նրանք ջերմեռանց սարը վեր ըլում, որ իրանց, Բուլա շաստվածի ոտնատեղը համբուրեն, էն ոտնատեղը, որ նա երկինքը գնալիս թողել ա էս տեղ: Մալդիվա կղզումը մեկ տեսակ խեցի (օրուջ) են հանում, որ Հնդկաստան փողի տեղ բանացնում են:

Արևելյան Հնդկաստան

Էս աշխարհը, որ Չինիմաչնի ու մյուս Հնդստանի մեջն ա, զանազան սարերով կտրատված է: Անթիվ գետեր կա միջումը, որ դարնանը մեծանում, դուս են թափում ու երկրին շատ պտղաբերություն են տալիս: Խուրմի ծառը, աբանոսի ծառը, դանազան տեսակ վարդն ու ուրիշ պտղները մեշի պես են էս տեղ կանգնած: Ավա քաղաքը, որ Բիւմանու թագավորության թախտն է, շատ մեծ ա ու գեղեցիկ: Սիամն էլ մեծ քաղաք ա: Անթիվ տաճարք, պիրամիդք, ամարաթք, ու շինվածք կան միջումը: Կնանիքը էս տեղ՝ դարավաշիցն էլ վատ են, մարդը հաց ուտելիս, նրանք պետք է ծառայություն անեն՝ ու շեն կարող հաց ուտիլ, մինչև մարդիքը դուս չի՛ գնան:

Բոլոր խալիսը գետերի ղրաղին հավաքվում մեջրները բրինձ ու պտուղ են ածում: Էս ի՞նչ առատություն ա: Տեսե՛ք՝ թե ի՞նչքան բաներ են ծովի երեսին լողում: Հենց գիշերն էկավ թե չէ, արեգակի տեղակ՝ ֆանառներ են կախ անում ամեն տեղ: Սիամացիք էս օր իրանց նոր տարին են տոնում, որ դեկտեմբերի մեկին է ըլում: Բախտավոր էն մարդն է, որ էս օր մեկ սիպտակ ֆիլ թագավորի առաջը կբերի: Առաջ որ գլխին ոսկի թագ հն դնում, վրա երկրորդ՝ էնքան երկիր են տալիս նրան, ինչքան էս ֆիլ ձենը կհասնի:

Ի՞նչ զարմանալի դրություն ունի Մալաբա կղզու ափները: Նրա դաշտերը միշտ ծաղկներով լիքն են ու նրա լայնատարած մեշեքը է՛ն հոտն են սփռում ամեն տեղ, որ մարդ խելքից գնում ա: Զրերը ինչպես հայլի փայլում են: Կարելի է, թե արեգակի շողքն ա էս գույնը նրանց տալիս: Հենց իմանա ոսկի ըլի փոած ջրերի երեսին: Էս պատճառով էր, որ հին ազ-

գերը՝ էս՝ աշխարհը ոսկու աշխարհ էին կանչում: Մալախ մեկ քանի թագա-
վոր կան, որ ինդլիզներին հետ դաշնակից են: Քանձր մեշքե բանան ծառի,
ապելսինի, լիմոնի, Կոխիմիսի և ցեղացի տների շորս կողմը բռնած են: Էս տեղ
ա դուս գալիս՝ Քամմա ասած անուշահոտ ծառը, որ շինացիք ոսկու հետ
քաշում, առնում են: Տեղիս բնակիչքը՝ բոլոր ասիացոց միջին ամենիցը
հանդարտ են ու խոնարհ: Բայց շուտով են իրենց բնությունը փոխում ու
շատ նեղասիրտ են:

<ՎԵՐԵԼՔ ԱՐԱՐՃՏԻ ԳԱԳԱԹԸ>

1829 թվականին իր ընկերների հետ էջմիածին ժամանեց պարոն պրո-
ֆեսոր Պարրոտը: Ես այն ժամանակ հայոց հայրապետի մոտ թարգման էի:
Գիտնական ճանապարհորդները մեր հոգևորականության կողմից ընդունվե-
ցին ամենայն պատշաճ հարգանքով, և ինձ կարգադրվեց՝ գտնվել նրանց
մոտ և բավարարել նրանց բոլոր պահանջները: Լսելով նրանցից, որ մտա-
դիր են հասնել Արարատի գագաթը, ես ցանկություն հայտնեցի ուղեկցել
նրանց: Պարոն Պարրոտի իրանական խնդրանքների շնորհիվ ես դրա
համար ստացա էջմիածնի Սինոդի հաճությունը:

Չեմ կարող պատմել, թե ինչպես ես ուրախացա այդպիսի գիտելիքներ
ունեցող մարդկանց շրջանում գտնվելու և նրանց ձեռնարկումներին մաս-
նակից լինելու առթիվ:

Սեպտեմբերի 9-ին մենք դուրս եկանք էջմիածնից և ուղեկցիք մեր
ճանապարհն ուղիղ դեպի Արարատ: Մենք գիշերեցինք Սև-ջրի ափին: Նա
հոսում է Արարատի ստորոտից և այդպես է կոչվում իր սև գույնի պատ-
ճառով (հայերեն՝ Սև-ջուր, իսկ թուրքերեն՝ Կարա-սու): Նրա շամբուտների
մեջ մենք տեսանք վայրի խոզերի բազմություն: Այս տեղերում շատ կան
նաև թուրքերեն զրմզի կոչվող որդեր (դրասենյակային սերմ):

Մյուս օրը մենք վեր կացանք առավոտյան վաղ. պարոն Պարրոտը պարոն
Բեհադեյի հետ սկսեց նկարել լեռը, նրանց մյուս ընկերներն էլ ձեռ-
նարկեցին հավաքել ծաղիկներ, բույսեր և զանազան միջատներ: Սակայն
շուտով մենք այդտեղից բարձրացանք Ակոռի գյուղը: Բնակիչները, լինելով
հայեր, մեզ ընդունեցին մեծադույն հարգանքով: Այնուհետև մենք այցե-
լեցինք սուրբ Գրիգորի մենաստանը: Այստեղ էլ ապրում է արդեն ծերացած
Կարապետ վարդապետը: Մի քանի տարի առաջ քաշվելով այս անապատը
նա բոլորովին մոռացել է աշխարհը և սիրում է իր մենությունը: Նա վաղուց
փորել է իր գերեզմանը և հանապաղօրյա նայելով նրան զբաղվում է մահ-

վան վերաբերյալ փրկարար մտքերով: Այստեղից ոչ հեռու ընկած է նաև
հայոց հայրապետ սուրբ Հակոբի փոքրիկ մենաստանը: Այստեղ է գտնվում
այն աղբյուրը, որի զորություն մասին մեծ հավատ ունեն անդրկովկասյան
բոլոր բնակիչները, ինչ դավանության էլ պատկանեն: Երբ մորեխը ամա-
յացնում է նրանց արտերը, նրանք վազում են այս աղբյուրը, <ջուր վերց-
նում և> սրբազան հանդիսավորությամբ շաղ տալիս այն վայրում, որի
վրա հարձակվել է մորեխը. շուտով երևում են սարյակներին նմանվող
յուրատեսակ թռչուններ, — հայերեն կոչվում են տար, — որոնք ոչնչացնում
են այս վնասակար միջատները: Սեպտեմբեր ամսին հայերը մեծ բազմու-
թյամբ հավաքվում են այստեղ և մատաղ անում: Մինչև մեր ձեռնարկման
ավարտը մենք մնացինք այս մենաստանում: Նրա առանձնացած և հրաշալի
դիրքը մեծապես նպաստում էր գիտնական ճանապարհորդների զբաղ-
մունքներին:

Մեր այստեղ ժամանելու հենց հաջորդ օրը պարոն Պարրոտը պարոն
Շիմանի հետ կատարեց Արարատ բարձրանալու իր առաջին փորձը: Նրանք
փորձեցին բարձրանալ արևելյան կողմից, սակայն արևելյան լանջի սեպու-
թյունը համոզեց նրանց այդ կողմից իրենց նպատակին հասնելու անհնա-
րինությունը, և նրանք ետ վերադարձան: Այն տեղը, ուր նրանք հասել էին,
ըստ իրենց դիտումների, ծովի մակերևույթից բարձր էր 13,000 ոտնաչափ:

Այս բանը հարկադրեց պարոն Պարրոտին որոնել ուրիշ ելք: Ակոռիի
տանուտեր հայազգի Ստեփան Մելիքի խորհրդով սեպտեմբերի 18-ին պարոն
պրոֆեսորն սկսեց բարձրանալ արևմտյան կողմից: Նրա հետ էին պարոնայք
Բեհազեյն ու Շիմանը, երեք զինվոր և հինգ շինական: Չեռայած պարոն
Պարրոտը, խնայելով իմ երիտասարդությունը, խորհուրդ տվեց ինձ ձեռք
չդարկել մի այդպիսի վտանգավոր ճամփորդության, սակայն հաստատ
վճած լինելով նրանց բոլոր օգտակար հետազոտություններում լինել նրանց
հավատարիմ ուղեկիցը, ես հայտնեցի նրան իմ անհողող մտադրությունը՝
ոչ մի քայլ ետ չմնալ իրենցից: Մենք բարձրացանք ամենաանպետք և ան-
հարմար ճանապարհով, իսկ մութն իջնելու ժամանակ կանգ առանք ձյան
սահմանի մոտ, Քիբ-գյուլ կոչվող կիրճի վերևում: Ցրտի և տեղի, — ուր պառ-
կել էինք, — անհարմարության պատճառով մենք անցկացրինք ամենաան-
հանգիստ գիշերը: Մյուս օրը, արևածագից առաջ, թողնելով տեղում մեր
ողջ մթերքներն ու բեռները, շարունակեցինք մեր ճանապարհորդությունը
և սկսեցինք բարձրանալ ձյունի գոտով: Խաղաղ եղանակը, ինչպես նաև նոր
իջած ձյունը միանգամայն օժանդակում էին մեզ, բայց հանկարծ եղանակը
փոխվեց, և թանձր մառախուղը՝ ծածկելով Արարատի հյուսիսային գագա-
թը, հարկադրեց մեզ վերադառնալ, քանի որ արևն էլ արդեն թեքվել էր

դեպի մայրամուտ: Մինչ կսկսեինք վայրէջքը, այն վայրում, մինչև որտեղ հասել էինք մենք այդ օրը, պարոն Պարրոտը կանգնեցրեց խաչ, որի մասին հիշատակվում է Տիֆլիսյան տեղեկագրերի <«Тифлиссские ведомости»> 1829 թվականի № 39-ում: Այդ խաչը մենք վերցրել էինք մեզ հետ, և Կարապետ վարդապետն օծել էր սուրբ մեռոնով:

Այս երկու փորձերը կարող կլինեին սասանելու ո՛չ պարոն Պարրոտի նման այնքան ամուր և այնքան կրքով գիտություն հետ կապված մարդկանց: Ես ի վիճակի չեմ արտահայտելու, թե նա մինչև որ աստիճան զգում էր գիտական աշխարհի հանդեպ իր վրա վերցրած պարտականությունից ողջ կարևորությունը: Այս առաջին փորձերից հետո պարոն Պարրոտն սկսեց իր նպատակին հասնելու ուղիները ավելի ճշգրիտ հաշվի առնել և տասն օրվա ընթացքում, սպասելով լավ եղանակի, առանձնություն մեջ, համբերությամբ շարունակել իր պարապմունքները: Այս ողջ ժամանակամիջոցում թանկ ամպերով ծածկված Արարատի գագաթը թաքնվել էր մեր հայացքից: Վերջապես վեհափառ Մասիսը բացեց իր ալեհեր գլուխը և բարեհաճությունով ողջունելով գիտնական ճանապարհորդներին, հրավիրեց նրանց ընդունելու իրենց կրած անշափ նեղությունների ու վտանգների ժամանակ ցույց տված կայունության համար արժանի պարգևը: Սեպտեմբերի 26-ին, հագիվ լուսացած, մենք կրկին ճամփա ընկանք: Նախորդ փորձերի ժամանակ մեզ հետ եղած մարդիկ, իրենց տեսած դժվարություններից ու վտանգներից ահաբեկված, հրաժարվեցին այս անգամ մեզ ուղեկցել: Մենք վարձեցինք ուրիշ վեց գյուղացի, վերցրինք նրանց ու երկու զինվոր և ճանապարհ ընկանք: Այս անգամ գիշերելու տեղ ընտրեցինք այն վայրից վերև, ուր կանգ էինք առել մեր երկրորդ վերելքի ժամանակ: Մենք տեղավորվեցինք լեռան արևմտյան սահմանագծի վրա ընկած մի ո՛չ մեծ բլրակի վրա, ձյան շրջանում:

Այդ գիշեր նույնպես ցուրտը, ինչպես հարկն է, ներգործեց մեզ վրա: Հաջորդ օրը, արևածագի հետ, մենք սկսեցինք ճանապարհ ընկնել: Բայց արեղանդակոտությունը, որով մեր ճանապարհը մաքրող ծուլ գյուղացիները չարդում էին սառույցը, ստիպեց մեզ կանգ առնել երկար: Նրանցից երեքը մինչև իսկ հրաժարվեցին այլևս առաջ շարժվել այն տեղից, ուր կանգնեցված էր խաչը: Տասը ժամ հետո մենք հասանք լեռան գագաթը: Զպիտի նկարագրեմ այն բերկրանքը, որ ճաշակեցինք մենք, երբ մեր ոտքերը դրինք խրոխտ Արարատի գագաթին: Ես ուրախությունից դողում էի, և մինչև պարոն պրոֆեսորը զբաղված էր ծանրաչափական դիտողություններով, ես մանկան նման հրճվանքով վազվզում էի լեռան գագաթով այս ու այն կողմ և ազահությունը որոնում մի որևէ առարկա, որը կարողանայի վերցնել

ի հիշատակ, բայց խորին տխրությունը պիտի ասեմ, որ ոչինչ չգտա: Պետք էր բավարարվել ձյան մի փոքրիկ կտորով և նրա հալոցից գոյացած ջրով, որն ես էջմիածին գալուս պես բաժանեցի ծանոթ վարդապետների միջև: Արարատի գագաթին՝ նրա հյուսիսային կողմում, ես իմ սեփական ձեռքերով կանգնեցրի մի փայտե խաչ: Մենք իջանք մեր գիշերատեղին արևգակի մայրամուտի ժամանակ:

Ըստ պարոն Պարրոտի դիտողությունների, Արարատը գտնվում է Սև ծովի մակերևույթից 15,200 ոտնաչափ, այն է՝ 2470 ոտնաչափ գաղ կամ 5 վերստ և այն մակերևույթից, որի վրա ընկած է էջմիածինը, 2060 գաղ կամ ավելի քան չորս վերստ բարձր: Ներքևից դիտողի աչքը խաբում է իրեն, թվում է, թե տեսնում է այդ բարձրության վրա երեք առանձին բարձունքներ կամ գագաթներ: Այդպիսիք միայն երկուսն են՝ արևմտյան և արևմելյան: Արևմտյանը, որի վրա մենք եղանք, փոքր ինչ բարձր է արևելյանից: Վերելքի ժամանակ լեռան վրա մենք նկատեցինք երկու խորը բացվածք, բայց ժամանակի սղությունը թույլ չտվեց մեզ շահելու դրանք: Մենք այստեղ չհանդիպեցինք ո՛չ հանքային ջրերի, ո՛չ աղբյուրների, ինչպես լինում է ուրիշ տեղերում: Ակոռիի բնակիչներն օգտվում են ձյան ջրերից, որոնք ահավոր աղմուկով թափվում են բոլոր կողմերից և հոսում են դեռ հոկտեմբեր ամսին էլ: Այնուամենայնիվ, այս գյուղի մոտակայքում է գտնվում նաև մի փոքրիկ աղբյուր: Այդ տեղը, ուր գտնվում է գյուղը, ողջ Երևանյան նահանգում ամենահաճեկին և ամենաառողջարարն է: Օղն այդտեղ թարմ է, և կանաչը ամենից փարթամ: Այս պատճառով էլ Երևանի նախկին սարդարը Ակոռին ընտրել էր ամառանոց, և այն շինությունները, որոնց մեջ բնակվում էր նա իր կանանց և ընտանիքի հետ, դեռ մնում էին: Լեռան ստորոտում կան սառցի շեղջեր, որոնք կոչվում են Սառցատուն: Ամառ ժամանակ լեռան հյուսիսային կողմում պատահում են ձյան մեծ հյուսքեր, որոնք ցած են իջնում ուժեղ ճաքճոցով և աղմուկով: Արարատի փեշերի ստորին մասերը ծածկված են սև, փխրուն քարերով, որոնք անընդհատ թափվում են ներքև և այստեղ կոչվում են Քառեղ, այն է՝ քարե փլատակներ: Այստեղ մենք ամենևին չպատահեցինք վայրի գազանների, թեպետ բնակիչները հավատացնում են, որ այստեղ կան անհամար վայրի այծեր, արջեր, հովազներ և այլն:

Բայազետի կողմից, որն ընկած է դեպի հարավ, լյառ բարձրանալը թվում է, որ հեշտ է, բայց մենք չփորձեցինք բարձրանալ այնտեղից:

Ճանապարհորդները շահագանց ցանկանում էին դիտել բոլոր հին հուշարձանները, քարայրներն ու մյուս հիշարժան տեղերը, որոնք գտնվում են

այս վայրերում, բայց մերձակայքում սփռված քրդական գիշատիչ թափա-
ռախմբերը թույլ չտվին, որ նրանց այդ մտադրությունը կատարվեր:

Մենք եղանք նաև Փոքր Մասսի վրա, որը գտնվում է Մեծից դեպի արե-
վելք, սակայն այս ճանապարհորդությունը մենք ձեռնարկեցինք խիստ ուշ
և ամենացուրտ ժամանակ, այն է՝ հոկտեմբերի 28-ին:

Մենք գիշերեցինք բավական խիտ, փոքրիկ անտառում, ուր, սակայն,
հույժ սակավ են պտղատու ծառերը: Այս տեղերում նկատելի է նաև ջրի
սլակաս, մենք հարկադրված էինք այս ճամփորդության ժամանակ մեզ հետ
ջուր վերցնել: Թեպետ Փոքր Մասսիը Մեծից ավելի ցածր է, բայց անհա-
մեմտտ ավելի սեպ: Չորս ժամում մենք հաղիվ հասանք այս լեռան գագա-
թը, և այն էլ մեծագույն դժվարությամբ: Վատ եղանակն այս վերելքի ժա-
մանակ էլ մեզ շատ խանգարեց: Այս լեռան գագաթը կազմված է վեց ու
մեծ բլրակներից: Նա գտնվում է Սև ծովի մակերևույթից 1865 գաղ և այն
վայրի մակերևույթից, ուր ընկած է էջմիածինը, 1445 գաղ բարձր: Այս լե-
ռան վրա և նրա շրջապատում կան անհամար ավերակներ, ապացույց նրա,
որ այս վայրերը հին ժամանակներն եղել են լավ բնակեցված: Դրանք այժմ
ամբողջովին լքված են: Մենք այստեղ գտանք պարսկերեն արձանագրու-
թյուններով երկու քար և սկզբում կարծեցինք, որ դրանք ուշադրության
արժանի ինչ-որ հուշարձաններ են. հետո իմացանք, որ Երևանի նախկին
սարդար Հուսեին-խանը տեսնելով, որ եվրոպացի որոշ ճանապարհորդներ,
հրապուրված այս վայրերի ավերակներն այցելելու գովելի հետաքրքրու-
թյունից, զբաղվում են <նաև> հին հուշարձաններն ուսումնասիրելով, խել-
քին փշեց կատակել նրանց հետ իր ձևով: Հրամայեց երկու քարի վրա խզ-
բըզել մի քանի պարսկերեն անորոշ արձանագրություններ և տանել այն-
տեղ, ուր մենք դրանք տեսանք: Այս բանն ինձ պատմեց ակոռեցի մի շի-
նական, որն ինքը սարդարի հրամանով այս քարերը թաքուն տարել էր
այնտեղ:

ՆՈՐ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԴՈՐՊԱՏԻ ՊՐՈՖԵՍՈՐ ՊԱՐՈՆ ՅՈՆ ՊԱՐՐՈՏԻ ԱՐԱՐԱՏԻ ԳԱԳԱԹԸ ԻՍԿԱՊԵՍ ԲԱՐՋՐԱՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Եթե իմ հայրենակիցները սնահավատությունից կամ նախապաշարու-
մից զրգված չեն կամենում հավատալ, որ պարոն պետական խորհրդական
Պարրոտը բարձրացել է Արարատի ամենաբարձր գագաթը, ապա ես այդ
բանը վերագրում եմ նրանց պարզամիտ հասկացողությանը մի այդպիսի
ձեռնարկության հնարավորության նկատմամբ և նրանց սրտում խորը նստած

այն ավանդությունը, որը նրանք պատմում են սուրբ Հակոբ հայրապետի
մասին: Հայտնի է այն ավանդությունը, թե ինչպես այդ սուրբը շնայած իր
ամբողջ ձգտումներին և սրբազան խանդավառությանը, տեսնելու Նոյի
տապանը, ուրիշ ոչինչ ձեռք չբերեց, բացի տապանի մի տախտակից և որ
աստծուց առաքված հրեշտակը որոշակիորեն նրան հայտնել է, որ Տերն
արգելել է որևէ մահկանացուի ոտք դնել այդ սուրբ վայրը, այլպես նա
կենթարկվի նրա աստվածային զայրույթին*: Որ իմ հայրենակիցները այդ-
քան ականածանք են տածում դեպի իրենց վեհ լեռը, որի վրա աստված եր-
բեմն հրաշքով փրկել է մարդկային ցեղը և այն սրբություն են համարում
ու պաշտում, ես սրտանց համամիտ եմ նրանց: Նրանք պետք է և պարտա-
վոր են հպարտ լինել նրանով, որի նմանը ո՛չ մի երկիր չունի, և նրանք
պետք է հանգիստ լինեն, որ մենք մեր ոտքերով բնավ չենք շոշափել այն
հողը, որի վրա կանգնած էր եղել տապանը, այլ հարկավ այն 100 ոտնա-
չափ ձյան շերտը, որը ծածկում էր այդ սրբազան հողը:

Բայց որ մի կրթված եվրոպացի էլ է կասկածում այդ վերելքի ճշտու-
թյան վրա, դա ինձ համար շարժական անհասկանալի է: Դժբախտաբար
պարզվում է, որ լուսավորված Եվրոպայում նույնպես կարող են գոյու-
թյուն ունենալ նման մարդիկ, որոնք ինձ առավել ևս սնահավատ, նախա-
պաշարված և սահմանափակ են երևում, քան բնության այդ պարզ զա-
վակները: Որովհետև այս վերջինների մեջ էլ կային մարդիկ, որոնք մեզ
երջանիկ էին համարում, որ հասել էինք անհասանելիին և նման պատվի
արժանացել: Որպես օրինակ կբերեմ սուրբ Հակոբի զատամյալ, բայց բա-
րեպաշտ վարդապետին՝ Կարապետ անունով, որը ո՛չ իր գիտելիքներով,
և ո՛չ էլ իր արտակարգ փորձառությունը, այլ միմիայն իր աղնվամտությամբ
և խոնարհ վարք ու բարքով այնքան ցանկալի էր մեզ բոլորիս համար: Մեր
եվրոպացի ճանապարհորդների անաղմուկ, վերին աստիճանի խաղաղ կյան-
քը, նրանց մարդավայել վերաբերմունքը բոլորի հանդեպ և նրանց գիտա-
կան ձգտումներն այնքան կշիռ էին ունեցել նրա մտայնության համար, որ
նախապես նա ինձ մի քանի անգամ գաղտնի ասել էր. «Ո՛չ, նրանց ոչինչ
չի կարող դիմագրավ լինել, նրանք իսկական հրեշտակներ են. այդպիսի
աստվածավախ մարդկանց բարին միշտ էլ կհաջողի», և այդ նույն բանն
էլ առանց քաշվելու (unverhohlen) կրկնում էր, երբ մենք արդեն բարձ-

* Տախտակի կտորը՝ շվեյցարյալ ամբարձր այդ սրբի մատին, ինչպես և նրա ամբողջ
բազուկը՝ արմուկից կտրված և ոսկեգույն, դեռ այսօր էլ կարելի է տեսնել էջմիածնի կա-
թողիկոսական վանքում, որպես ամենաարբազան մասունք:

րացել էինք սարը: Նմանապես դրանից հետո, երբ լեռան գագաթից մի սառույցի կտոր վերցրի, որովհետև այնտեղ ուրիշ ոչինչ չգտա, և հալված վիճակում՝ շոշով էջմիածնի վանքը տարա, հասկացող և բարեպաշտ եպիսկոպոսներից ու վարդապետներից ոմանք վերցրին այն և ցողեցին իրենց դեմքերը, ոմանք էլ պահեցին այն որպես սրբություն: Ես էլ իմ կողմից, թեև ծնվել էի այդ երկրում և նման ձեռնարկությունների մասին գաղափար չունեի, այնուամենայնիվ ոչ մի կասկած չէր տածում այդ ոգևորի ձեռնարկության կատարման հանդեպ, քանի դեռ ճանապարհորդները գտնվում էին մեր վանքում և բախտավոր էի զգում ինձ, որ մասնակից եմ եղել այդ գործին: Առանց իմանալու, թե ինչ արժեք կտա կրթված Եվրոպան այդ բանին, ես ինձ համարում էի ամենաբըռնիկ մարդը Ասիայի սրտում, որ եղել եմ իմ նախնիների սրբազան վայրում:

Իսկ եթե ես պատմելու լինեի, թե ինչ վիրավորանքներ եմ կրել իմ այդ իրավացի պնդումների հետևանքով ո՛չ միայն հայերի, այլ և օտարների կողմից, ապա ոչ ոք չէր զարմանա, որ իմ երկրի մարդիկ Կովկասից էլ հեռու թշնամացել էին ինձ հետ և սպառնալիքներ էին կարդում. և այն երկու հայ գյուղացիները, որոնք մեզ հետ վերևում էին, դեռ Արարատի ստորոտում գտնված ժամանակ իրենց հարևանների և գյուղական ավազների կողմից տանջվել և ծաղր ու ծանակի առարկա էին դարձել, այնպես որ նրանք հաճախ են ինձ մոտ եկել և անկեղծորեն խոստովանել, որ եթե մեր կողմից նրանք պաշտպանություն չգտնեն, ապա ստիպված կլինեն պարզապես ճշմարտությունը ժխտել, որպեսզի հանգստություն և ապահովություն ձեռք բերեն իրենց համար: Սրանից կարելի է պարզ կերպով համոզվել, թե ինչու այդ երկու մարդիկ խաբվել են և կեղծ վկայություն տվել այն էլ նրանք, որոնց մեծ ջանքով՝ մասամբ խնդրելով, մասամբ սպառնալիքներով այնպիսի վիճակի մեջ դրի, որ մեզ հետ վեր բարձրացան, որովհետև նրանք նախ և առաջ չէին կամենում նեղություններ կրել և, ապա, երկյուղից մեզ հետևել:

Ուրեմն ես խոսում եմ այստեղ, Պետերբուրգում, ճշմարտության անարատ զգացումով, այո՛, պնդում եմ այդ բանը ամբողջ Եվրոպայի առաջ, որ ես պետական խորհրդական պարոն Պարրոտի հետ երրորդ փորձի ժամանակ բարձրացել եմ Արարատի գագաթը, որ ես իմ ձեռքով մի փայտե խաչ եմ տնկել գագաթի եզրին՝ հյուսիսային կողմից և այն ամրացրել սառած ձյան մեջ, իսկ որ այդ գագաթը բարձրագույնն էր, կարող եմ ապացուցել այսպես. հեռվից լեռանը նայելով, ես շարունակ մտածում էի, որ այն պետք է երկու բարձունք ունենա: Սակայն վերելքի ժամանակ, երբ

մենք ժամերով անցնում էինք ձյան վրայով և վերջապես մի ընդարձակ բարձունք տեսանք մեր առջև, բնականաբար մենք այն համարեցինք բարձրագույն գագաթը: Բայց մեր քաջարի ջանքերը, մեր ուրախությունը այդ տեսարանի առաջ կարծես ի չիք դարձան, երբ նրանից վեր, նրա հետևում մի երկրորդ, ավելի բարձր գագաթ նկատեցինք: Էլ չեմ խոսում այն մասին, թե որքան վատ էր մեր գյուղացիների և զինվորների տրամադրությունը: Պարոն պետական խորհրդական Պարրոտը ցույց տվեց այդտեղ արտակարգ տոկունության և հոգեկան անվեհերության մի իսկական օրինակ. նրա օրինակով քաջալերված, թեպետ ոչ պակաս հուսահատ, մենք ուղղեցինք մեր քայլերը դեպի այդ երկրորդ լյառը:

Այստեղ պիտի անկեղծորեն խոստովանեմ, որ ես այժմ այլևս չեմ հիշում, թե մենք երկու թե երեք անգամ ստիպված եղանք հաղթահարելու այն դժվարությունը, մինչև գագաթին հասնելը, որից հետո բոլոր մյուս գագաթները, որոնք աչից ու ձախից արևմուտքից-արևելք էին ձգվում, գտնվում էին մեզանից ավելի ցած:

Որպեսզի մենք ավելի համոզվեինք մեր ձեռնարկության հաջողության մեջ, մինչ պարոն պետական խորհրդական Պարրոտը զբաղված էր իր օդերևույթաբանական դիտողություններով, ես իջա գագաթից սուրբ Հակոբի վանքի ուղղությամբ, որը մեր իջևանն էր, որովհետև նա ուղիղ այն գծովա է գտնվում, ինչպես և այն ուղղաձիգ, լեռկ և սև գատիվայրը (Abhang), որից մինչև իսկ կարելի էր տեսնել բարձր գագաթը:

Ես կատարեցի իմ ցանկությունը, տեսա վանքն ու նրա շրջակայքը և նույնիսկ լեռան երկու կողմերը, որոնք պարփակում էին հովիտը՝ վանքի և ձորակի հետ միասին: Հենց այդտեղ էլ տնկեցի խաչը: Դա մի այնպիսի ձեռնարկություն էր, որ մինչև այժմ էլ ամբողջ մարմնովս սարսուռ է անցնում, որովհետև ամենայնչին սխալ քայլը ձյան մակերևույթի վրա, և այն էլ թեք կողմից՝ կյանքիս գնով պիտի վճարեի: Օրը հրաշալի էր, բայց իրիկնամուտի կողմն էր: Երևանը, Արաքսը, Բայազետը, Եփրատը, Սևանա լիճը, փոքր Մասիսը, Արագածը և բոլոր մյուս ձյունածածկ կամ լեռկ լեռները, իրենց մառախլապատ հովիտներով, որոնց մենք ուրիշ ոչ մի կետից այսպես միասին չէինք տեսել, այդ հոյակապ կտավի կախարդական պատկերներն էին: Մեր վերադարձին հրաշալի նպաստում էր նորածագ լուսնյակը:

Որ ես էլ Հայաստանում չկարողացա այն երկու ռուս զինվորներ՝ նման այս նշմարիտ իրողությունը երգումով հաստատել, դա նրանից էր, որ այդ ժամանակ ես գտնվում էի Դուրպատում, երբ պարոն պետական խորհրդա-

կան Պարրոտը սրահանջեց, որ այդ գինվորներն և հայ գյուղացիները երդ-
վեցվեն: Իսկ ես երգվեցի Դորպատի դատարանում (Landgericht): Եվ ցույց
տալու համար պարոն պետական խորհրդական Պարրոտի աղնվամտու-
թյունը, պետք է պատմեմ հետևյալը: Այդ բանը տեղի ունեցավ ժամդամահի
ժամանակ, երբ Դորպատի պատվավոր բնակիչները փոխնեփոխ առաջնա-
պոստերումն էին կանգնում, ճանապարհորդներին ցուցմունքներ էին տա-
լիս, թե որ կողմով պետք է անցնեին: Մի անգամ, երբ ես այցելության
գնացի, որտեղ կանգնած էին պարոնայք պրոֆեսորներ Պարրոտը և Ստրու-
վեն, հանդիպեցի նրանց շախմատ խաղալիս: Տուն վերադառնալիս, պար-
ոն պետական խորհրդական Պարրոտն ինձ ասաց, որ ես վերջապես պետք
է հարցաքննվեմ և երդում տամ Արարատ բարձրանալու առթիվ: Ես մտա-
ծեցի, որ դժվար թե կարողանամ այնպես ճշտությամբ հիշել վերելքի ամ-
սաթիվը և այդ պատճառով հարցրի նրանից իսկական ամսաթիվը: Այդ-
տեղ նրա պատասխանն եղավ այն, որ նա ինձ ոչինչ չի ասի, և ես պետք
է վկայեի միայն այն, ինչ գիտեի, բայց ոչ այն, թե նա ինչ կասեր ինձ:
Սակայն բարեբախտաբար սուրբ Հակոբ ժամանելուց հետո ես նշել էի այն
բոլորը, ինչ տեսել էի վերելքի ժամանակ: Հենց այդտեղ էլ գտա ամ-
սաթիվը:

Թե ինչու պարոն պետական խորհրդական Պարրոտը չի հիշատակում
իմ երդումը իր ճանապարհորդությունը նկարագրելիս, կարող եմ վերագրել
միայն այն բանին, որ նա նկատի է առել թերևս իմ հարաբերությունները
իմ ժողովրդի հետ, որովհետև ես պիտի կրկին վերադառնայի նրա մոտ,
որպեսզի այնտեղ սերմանեի օգտակար գիտելիքներ և նրա <պահանջնե-
րին> համապատասխան <բաներ>՝ եվրոպական կուլտուրայից: Իսկ այժմ,
երբ ճշմարտության համար պահանջվում է տալ հրապարակային վկայու-
թյուն, ես ոչնչից չեմ վախենա, Աստված կաջակցի ինձ իմ բարեբեր մտա-
դրության մեջ, եթե ես նույնիսկ ավելի մեծ դժվարությունների հանդիպեի:
Ես կարող էի իմ պնդումները հաստատելու համար Արարատը բարձրա-
նալու վերաբերյալ և ուրիշ պարագաներ մեջ բերել, բայց ի՞նչ օգուտ դրա-
նից: Պարոն պետական խորհրդական Պարրոտը արդեն մանրամասնորեն
նկարագրել է իր ճանապարհորդությունը, և իմ ճշմարիտ վկայությունը պի-
տի հերքի այն մարդկանց կասկածը, որոնք մասամբ բանավոր, մասամբ
էլ գրավոր արտահայտվել են որպես ճշմարտության հակառակորդներ:

Երկար չի տևի, և երևի շուտով կայցելի իմ հայրենիքը մի կրթված
եվրոպացի՝ հայրենյացս վեհապանձ սարերով և հովիտներով, որոնց նմանը
չկա աշխարհում, հիանալու և հինավուրց այն մարդկային հրաշակերտ կո-
թողներով սքանչանալու համար, այդ ջանասեր և ազնիվ մարդուց կխընդ-

րեի, այո՛, կաղաչեի, դժվարություններից շխուսափել, բարձրանալ մեր
սրբազան լյառը և այնտեղից դիտել իմ սքանչելի հայրենիքը: Նա բավա-
կանաչափ վարձատրված կլինի և ճշմարտությանը կհատուցի իր վկայու-
թյամբ:

Հայ եկեղեցու դպիր
Խաչատուր Աբովյան

Ստ. Պետերբուրգ
7 փետրվարի 1835 թ.

ՆՈՐ ՎԵՐԵԼՔ ԴԵՊԻ ԱՐԱՐԱՏ

Անցյալ տարվա աշնանը, արևելքում կատարած իր հեռավոր ճանա-
պարհորդությունից հետո, Երևան ժամանեց անգլիացի Հանրի Դենթի Մի-
մուրը: Պատահամբ ժանտիվանալով նրա հետ, ես տեղեկացա նրա դիտա-
վորությանը՝ այցելել էջմիածնում ամենայն հայոց հայրապետին և լինել
Արարատի շրջակայքում, անձամբ տեսնելու համար այն ավերածության
հետքերը, որոնք պահպանվել էին 1840 թվի հունիսի 20-ին տեղի ունեցած
հեղակարծ փլվածքից հետո: Նա հրավիրեց ինձ ևս ուղեկցելու իրեն գոնե
մինչև այնտեղ, ուր գտնվում էր նախկինում Ակոռին: Կարծելով, որ մեր
գնալ-գալը երեք օրից ավելի չի տևի, իսկ այդ երեք օրը, տոնի պատճա-
ռով, ես ազատ էի իմ ծառայության զբաղմունքներից, ես հաճույքով ըն-
դունեցի ազնիվ անգլիացու առաջարկությունը:

Մեր պատրաստությունները երկար չտևեցին: Սեպտեմբերի 1 <4>-ին
մենք Սիմուրի և ենթասպա Ի.-ի հետ արդեն էջմիածնում էինք, արժանա-
ցանք հայրապետի օրհնությանը և, նորին սրբազնության սիրալիր ընդու-
նելությունից հետո, նրա ցուցմունքներով առաջնորդվելով, մյուս օրը Արաքս
գետի մերկացած հովտով դիմեցինք դեպի Արարատ, չպատահելով և ոչ մի
աչքի ընկնող բանի:

Արարատն այդ ամբողջ ժամանակ կանգնած էր իր համակ պայծառու-
թյան և վեհության մեջ, միայն երբեմն ծածկվելով վերահաս ամպերով:
Իմ ուղեկիցները, հափշտակված սրբազան լեռան գեղեցիկ տեսքով, հիաց-
մունքով խոսում էին այն մասին, թե ինչպես երջանիկ կլինեին, եթե իրենք
լինեին նրա գագաթին, բայց ինձնից թաքցնում էին իրենց բուն դիտավո-
րությունը՝ անպայման բարձրանալ Արարատի գագաթը: Նրանց այդպիսի
ցանկությունը ինձ ավելի քան տարօրինակ էր թվում, քանի որ այդ պա-

րոնները դեռ չգիտեին, թե ինչպիսի դժվարություններ, նախապատրաստութ-
յուններ, ջանք ու անձնագոհություն է պահանջել գիտնական մարդկան-
ցից այդ վերելքը՝ նամանավանդ պարոնայք Պարրոտից և Աբիխից: Բանը
սակայն շուտով պարզվեց: Սեպտեմբերի 15-ին մենք արդեն գտնվում էինք
Արալըխ պահակատեղի մոտ, Երևանից 50 և Ակոռու փլվածքից 15 վերստ
հեռու: Պարոն Սիմուրի վճռական մտադրությունը՝ լինել Արարատի գագա-
թը, ինձ վհատության մեջ գցեց: Իմ երկարատև բացակայությունը տարվա
այդ ուշ ժամանակին, կենսամթերքի, տաք զգեստների, գործիքների և
մարդկանց միանգամայն պակասությունը, ինձ հայտնի վտանգներն ու դժ-
վարությունները, կապված այդ տեսակ ձեռնարկության հետ,— այդ բոլորը
ծանր ազդեցություն արին իմ երևակայության վրա: Ես փորձեցի մի քանի
անգամ համոզել անգլիացուն՝ ետ կենալու այդ ձեռնարկություններից, բայց
զուր անցավ: Ես էլ կամա-ակամա պիտի հետևեի նրանց: Մեզ առաջնորդե-
լու համար մենք վերցրինք Նոր-Ակոռի գյուղից Սիմեոն Սարգսյանին, որը
անցյալ տարի ուղեկցել էր պարոն Աբիխին: Թուրքերին սպասելը, որոնց
հետևից մի կազակ էր ուղարկված մերձավոր գյուղը և որոնք պիտի գալին
ձիերով երեկոյից ոչ շուտ, առիթ տվեցին ինձ օգտվելու այդ պատեհությու-
նից, որպեսզի ետ դառնամ, երբ հանկարծ անսպասելի ստացվեց կորդոնի
պետի՝ եսավու Կ.-ի առաջարկությունը՝ ուղեկցել մեզ դեպի լյառը, որ և
վերացրեց իմ երկբայությունները և մեր կանխատեսած բոլոր անհարմարու-
թյունները: Եվ մենք նրան ենք պարտական այդ ձեռնարկության ողջ հա-
ջողությունը:

Վերցնելով կազակներից այն ամենը, ինչ միայն կարելի էր գտնել
նրանց մոտ և մնաս բարև փսելով պարոն Ի.-ին, որ տառապում էր ջեր-
մով, ժամը 2-ի մոտ, ճաշից հետո, պարոն եսավու Կ.-ի, շորս կազակների
ու երեք հայերի ուղեկցությամբ ճանապարհ ընկանք դեպի Հին-Ակոռի.
երեկոյան արդեն հասանք մի փոքրիկ պարտեղի, որ անվնաս էր մնացել
փլվածքից և գտնվում էր Ակոռուց ոչ հեռու: Վշտալի է, երբ մարդ նաշում
է երբեմնի ծաղկյալ բնակավայրից մնացած այդ տխուր հետքերին, նամա-
նավանդ ինձ՝ նրա նախկին բարեկեցությունը հիշողին և այդ տեղերը հան-
գուցյալ Պարրոտի, շորս տարի սրանից առաջ պարոն Վուգների և 1844-ին՝
պարոն Աբիխի հետ հաճախակի այցելողիս համար: Ոչ ավելի քան վեց
տարի առաջ այստեղ դեռ գոյություն ունեի գեղեցիկ գյուղը, ինչպես իր
տեղով ու դիրքով և կլիմայով, այնպես էլ իր հարստությամբ ու հնու-
թյամբ, բայց Արարատի մի ճակատագրական ժայթքումը մի քանի րոպեի
մեջ միայն ամայություն սփռեց և ճակատագրական գերեզմանով ծածկեց
5000 բնակիչ՝ իրենց բոլոր տներով, այգիներով և դաշտերով՝ վեց վերստ

լայնություն և 15-ից մինչև 20 վերստ երկարություն ունեցող տարածու-
թյան վրա: Մի քանի ծառ այստեղ-այնտեղ բոլորովին չորացած ու մի
քանի տեղ էլ դեռ տխրադեմ կանաչ մնացած, մի քանի տապանաքար
սուրբ Հակոբի հովտից աջ, խոտերի մեջ խրված, նախկին գերեզմանոցի
մնացորդները, ու մի քանի փոս էլ՝ զոհված մարդկանց տների վրա բան
գտնելու հույսով գիշատիչ քրդերի ձեռքով փորված, թախծալիորեն հիշեց-
նում էին անցյալ կյանքի հետքերի մասին: Այստեղ մենք անցկացրինք
առաջին գիշերը:

Առավոտյան վաղ մենք հասանք Փոքր Մասսի հյուսիսային ստորոտում
գտնվող փոքրիկ անտառի մոտ: Այստեղ, ի գարմանս մեր, շատ կետերում
հանդիպեցինք ձյան հյուսերից գոյացած ջրի, որ այսքան ուշ ժամանակ
ընդհանրապես չէր կարելի սպասել: Իսկ այսպես կոչված Սարդարի աղբյուրը
մինչև իսկ առատաջուր էր դարձել, ինչպես ամառ ժամանակ: Այստեղից,
այսպես ասած, քաջ առ քաջ գնացինք պարոն Աբիխի հետքերով և մո-
տավորապես ժամը 2-ին, ճաշից հետո, հասանք նրա նախկին գիշերած
տեղը՝ անկարգ զանգվածներով առատորեն թափված ահագին ձյան հյու-
սերի և բլրակների մեջ: Այստեղ է գտնվում բոլոր այս տեղերի մեջ միակ
ապաստարանը՝ հանգստանալու համար: Պետք է թողնեինք ձիերը և ամեն
մեկս հավաքելով ուժերս, ոչ թե գնայինք, այլ մազլցեցինք վեր: Չորս կողմը
լուծություն էր, երկինքը պարզ էր, և Արարատը չէր մոռացվում ոչ մի կտոր
ամպով: Մենք պատրաստ էինք շարունակելու ճանապարհը, բայց մեր
առաջնորդներին հանգստություն էր հարկավոր և լավ էլ էր, որ այդպես
եղավ, ապա թե ոչ մենք հարկադրված պիտի լինեինք երկու գիշեր անց-
կացնել ամենացուրտ բարձունքներում: Շուտով Արարատի հսկա ստվերը
պարուրեց մեզ ամառի աղջամուղջով: այնինչ Արաքսի ամբողջ հովիտը և
նրան շրջապատող լեռնաշղթաները դեռ փայլվում էին ծիրանի ցուլքով:
Երեկոյան դեմ լեռնային հեղեղատների խոխոջյունը սկսեց սակավ առ սա-
կավ կենդանացնել գերեզմանային լուծությունը: Այդ բարեհաջողությունը
նշան էր, որ Արարատի հեռավոր բարձունքների վրա ևս դեռ կար բավա-
կանաչափ ջերմություն:

Սեպտեմբերի 17-ը մեզանից շատերի համար առեղծվածային էր:
Արարատը կատարելապես պարզ ու պայծառ նկարվում էր մեր առաջ, ինչ-
պես հայելու մեջ: Պետք էր օգուտ քաղել հրաշալի եղանակից: Մենք շտա-
պեցինք վերցնել մեզ հետ այն բոլորը, ինչ անհրաժեշտ էր նման ճանա-
պարհի համար՝ տաք զգեստներ, ածուխ ու փայտ, հաց ու գինի: Շալակն
առնելով բեռը, յուրաքանչյուրը զինվեց կազակական տեգով, և, այսպիսով,
մեր ամբողջ քարավանը, բաղկացած բացի ինձանից, պարոն Սիմուրից և

եսավու Կ.-ից ևս երեք հայերից ու մի կազակից, աստժո օգնութեամբ առաջ շարժվեց նախ Մեծ Մասսից ուղիղ դեպի արևելք և Փոքր Մասսի ուղղութեամբ ձգվող ձորով, ապա առաջին և երկրորդ ձորերի մեջ գտնվող ժայռոտ լեռնակողով և, վերջապես, դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ մի փոքր պտույտ տալուց հետո՝ բավական զառիթափ և ժայռոտ տարածութեան վրայով, որ նույն ուղղութեան վրա է և սև շերտի ձևով համարյա հասնում է մինչև Արարատի բուն գագաթը: Այդ տարածութեանից կամ շերտից դեպի աջ բարձրանում և այդ տեղերում միակ բարձր կետը՝ Քիլիսատաշը (այսինքն եկեղեցու քար), որ այդպես է կոչված հայկական եկեղեցիների գրմբեթին նմանվելու պատճառով: Այստեղից մինչև բուն գագաթը ձգվում է հավերժական ձյունով ու սառույցով ծածկված լեռնային մի զառիթափ, իսկ դրան կից ընկած է այն նվիրական շերտը, որ երկարատև ու վտանգավոր որոնումներից հետո հայտնագործել էր պարոն պրոֆեսոր Աբիխը: Դա կարծես մի բնական սանդուխք լինի՝ հենց բնութեան կողմից այդ նպատակով ստեղծված, և մի այլ ավելի հարմարավոր ուղի չկա այստեղ վերելքի համար: Աստիճան առ աստիճան բարձրանալով նրանով ավելի ու ավելի վեր, մենք բոլորովին ապահովված պիտի համարեինք մեզ այն բոլոր վտանգներից, որոնք սպանում են զառիթայրերը բարձրանալիս. ամենահուսալի հենարանն էր մեծամեծ քարերի բազմութունը՝ թափված ամբողջ ճանապարհի վրա, և դժվարություն էր առաջ գալիս միայն այնտեղ, որ հանդիպում էին երբեմն հեշտութեամբ ոտքի տակից սահող մանր քարեր, ավազ և կավ: Այդ ճանապարհին, տարվա այդքան ուշ ժամանակ, երբեմն տեսնում էինք քարերի մեջ կանաչ խոտեր ու ծաղիկներ և մի երկու-երեք տեսակ երգող թռչնիկներ: Շուտով գոհութեամբ նկատեցինք, որ, շնայած աշնանային օրվա կարճութեանը, մենք բավականաչափ վաղ անցել ենք այն վտանգավոր տեղերը, որտեղ սրանից մի երկու տարի առաջ մեր կատարած կրկնակի փորձերից հետո, պարոն Աբիխի հետմիասին հաղիվ կարողացանք փրկել մեր կյանքը, այդ տեղերն իսկական դժոխք դարձնող ահռելի բեթից, մրրկից, փոթորկից և ամպրոպից: Մենք այժմ արդեն անցել հեռացել էինք և այն տեղից, ուր պարոն Աբիխը, անցյալ տարի Արարատի գագաթից վերադառնալու ճանապարհին գիշերել էր:

Չարմանալի թեթևութեամբ ժայռից ժայռ ցատկող մեր անխոնջ առաջնորդ Սիմեոն Սարգսյանը վերջապես ցանկացավ գիշերելու համար կանգ առնել. այդտեղ թեև մենք հակառակն էինք կարծում, որ ինչքան շատ առաջ գնանք այդպիսի խաղաղ ու գեղեցիկ եղանակին, այնքան առավել լավ կլինենք: Բայց շուտով մեր բոլոր ուղեկիցներն էլ համաձայնեցին այդտեղ ապաստանելու: Մոտավորապես ժամը 5-ն էր, և այդ բարձունքների վրա

ավելի հարմար տեղ անհնար էր գտնել: Մեր ընտրած ոչ մեծ, ընդարձակ և հարթ հրապարակը համարյա երեք կողմից ծայրերն ու քարափները պաշտպանում էին քամու ազդեցությունից: Այստեղ բարձրությունը հավասար էր Փոքր Մասսի բարձրությանը: Մեր առաջին գործը եղավ կրակ անել և տաքանալ թևով: Մուլն էլ արդեն կամաց-կամաց կոխում էր բովանդակ շրջակայքը: Դժվար է պատկերել գիշերվա վեճ տեսարանը լեռնային բարձունքի վրա, ուր քար լուծությունը, մերկ ու մռայլ ծայրերը և միջին անդունդները երկնային լուսատուների դժգույն ցուլի մեջ ներգործում են հափշտակված ուղեորի վրա: Դեռ նոր էինք սկսել մեր աչքերը փակել, երբ մի անակնկալ երևույթ գրավեց մեր ուշադրությունը: Ներքևում, Փոքր Մասսի ստորոտում, այստեղ ու այնտեղ հանկարծ բոցավառվեցին խարույկներ: Արդյոք դա մաքսանենգների, գիշատիչ քրդերի թափառախո՞ւմ էր, թե մի ինչ որ քարավան, դժվար էր գուշակել: Դրանից ոչ պակաս զբաղեցրեց մեզ ներքևում թողած մեր մարդկանց վտած փոքրիկ կրակը: Թվում էր, որ Արարատը երբեք ավելի բարեհաճ չէր եղել ձեռներեց ուղեորների համար:

Գիշերը բարեհաջող անցավ մեզ համար, և բացվեց ուրախ առավոտը: Գիշերը ցուրտն աննշան էր, և մենք կատարելապես կարող էինք բախտավոր համարել մեզ, եթե միայն մեր ընկերներից մի քանիսին անհանգիստ արած շիններ գլխացավը, որն ինչքան որ Երևանի թունդ գինու գործածությունից էր, — ի դեպ, պետք է ասեմ՝ ամենևին չպետք է գինի գործածել լեռնային ուղեորությունների ժամանակ, — այնքան էլ նոսրացած օդից և շատ բարձր տեղեր ելնելուն անընտել լինելուց: Թևավորված շուտով մեր թափառումների ցանկալի նպատակին՝ այստեղից արդեն մոտիկ, Հին կտակարանի լեռանը հասնելու հույսով, մենք վերստին առաջ ընկանք՝ արեգակի պայծառ ճառագայթների լուսով: Այժմ արդեն պարոն Սիմեոնը, որ առաջ ետ էր ընկնում, սկսեց ուրիշներից առաջ անցնել: Ճանապարհն անցնում էր նույն ուղղութեամբ սև շերտի վրայով, և ահա մենք հասանք 1844 թվին պարոն Աբիխի բարեպաշտ սպասավոր Կարլ Յեպկի կանգնեցրած փայտե խաչի մոտ: Բարի գերմանացին ինչպիսի՞ եռանդով և համբերությամբ էր բերել այդ խաչը՝ այն միակ ցանկութեամբ, որ կանգնեցնի Նոյն լեռան գագաթին, բայց այն ժամանակ մեզ պատահած բուքը, փոթորիկը և կարկուտը հարկադրել էին նրան հենց այստեղ բաժանվելու իր խաչից, ինչպես և մեզ՝ լեռան գագաթը հաջողությամբ ոտք կոխելու մասին ազդանշան տալու համար վերցրած հրթիռներից և այլ բաներից: Այստեղ հարյուր քայլի վրա վերելքն ավելի զառիթափ է դառնում, ձյունից մերկացած շերտն սկսում է սեղմվել, այնուհետև նրա ետևում բացվում է Արարատի լայն և համարյա հարթ-հավասար գագաթով ավարտվող ձյունածածկ

Քեքվածքը: Պետք էր դարձյալ մի քանի զորեղ քայլ առաջ անել բավական թեք լանջի վրայով, որպեսզի հասնեինք լեռան գագաթը: Այս ահզամ բախտը կամեցավ ինձ շնորհել մարդկային ցեղի նախահոր սրբազան բնակավայրին առաջինը երկրպագելու երջանկությունը: Լեռան բուն գագաթը մի տափարակ, փոքր ինչ կարծրացած ձյունից խորդուբորդ հարթություն է, որի վրա հարմար է ման գալ ուքով: Լեռան հեռվից դժվարամատուց թվացող թեքությունը ոչ այլ ինչ է, բայց եթե տեսություն խաբուսիկ երևույթ, որ ավելի ևս զորանում է նրանից, որ Արարատի դեպի Երևան նայող երեսը, իրոք որ, համարյա ուղղաձիգ է և այդ կողմից դեպի գագաթը տանող ուղին մատչելի է միայն երկնային թռչուններին: Իսկ Արարատի մյուս երեսներն էլ առաջ ոչ ոքի կողմից հետազոտած չի եղել:

Ուրախության առաջին զեղումներից հետո մենք պետք է մտածեինք դարձի, երկար ու դժվարին ճանապարհի մասին: Կեսօրից արդեն անցել էր: Ամբողջ մտտակա շրջակայքը կորչում էր թանձր մառախուղի մեջ, միայն գյուղերն ու քաղաքներն էին հաղիվ սեփն տալիս դժվար նշմարելի կետերի նման: Մեզանից դեպի արևմուտք, մոտիկ տարածություն վրա, իր ձմեռային արծաթյա զգեստների մեջ բարձրանում էր ինձ համար հուշերով թանկ լեռան գագաթը, ուր առաջին անգամ, սրանից 17 տարի առաջ¹¹ իմ բարեբար և դաստիարակ պրոֆեսոր Պարրոտի հետ ես երկրպագեցի աղ նվիրական սրբությունը և այնտեղ փոքրիկ փայտե խաչ կանգնեցրի... Թափանցող քամու և ցածրում թողած տաք զգեստների պակասության պատճառով բարձուներին այլևս մնալը անկարելի էր, ուստի, հենց որ պարոն Սիմուրն ավարտեց իր նամակները Արարատի գագաթից՝ մեկը Կովկասի փոխարքային, իսկ մյուսները՝ Անգլիա, իր բարեկամներին, մենք երկու-ղածություն մնաս բարև ասացինք սրբազան գագաթին և վերադարձի ճանապարհ բռնեցինք:

Եթե մեկին վիճակվի այս կողմից բարձրանալ Արարատ, խորհուրդ չեմ տա վերադառնալ նույն ճանապարհով, որը քարքարոտ լինելու պատճառով ավելի դժվարին է, քան լեռը բարձրանալիս: Ավելի հարմար ու հեշտ կլինի սողալ փխրուն ձյան վրայով՝ կանգնած կամ նստած և կանգ առնել ուզածդ տեղը սրածայր ցցի միջոցով՝ վազքի ժամանակ խրելով այն փափուկ ձյան մեջ: Սկզբից ոչ ոք չէր խիզախում այդպես սողալ, բայց համարձակ կազակներից մեկն առաջին օրինակը տվեց, իսկ նրա փորձը խրախուսեց ամենքին, և այսպիսով մենք կիսով չափ կարճեցինք մեր ուղին, օգտավետը միացնելով հաճելի հետ: Գիշերելու տեղից մենք սլացանք տարբեր կողմեր, ով ինչպես ուզում էր: Խիզախ կազակը առաջինը լուր տվեց ցածրում մնացած մեր մարդկանց. նրա ետևից ես և եսավուլ Կ.ն

հաջողությամբ վերադարձանք մեր հավաքատեղին: Պարոն Սիմուրը կարողացավ ժամանել այդտեղ միայն գիշերը՝ հրաշքով միայն փրկված լինելով վտանգից, որովհետև մի փոքրիկ սխալ մթության մեջ, և նա կարող էր սայթաքել ու զոհվել: Արարատը նույն այդ գեշերը հագավ յուր անդրջրհեղեղյան քղամիդը, որ ավելի ու ավելի անթափանցիկ էր դառնում, իսկ երեկոյան դեմ անգամ ներքևում արձագանք տվող կայծակն ու որոտն ակներև ցույց էին տալիս մեղ, թե ինչպիսի կատաղի մրրիկ էր պար գալիս նոր միայն թողած լեռան գագաթին: Հաջորդ առավոտյան մեզ համար պարզվեց Արարատի վրա գիշերելու տեղից մեր նկատած կրակների երևալու անհասկանալի պատճառը: Դա կեր որոնելու նպատակով Արարատի ստորոտն անցած թշնամական բրդերի կայանն էր եղել:

ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՏՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Ցուրաքանչյուր տանտեր այստեղ առնվազն երեքից չորս սենյակ ունի: Դրանց մի մասը հարմարեցված է իրենց բնակության համար, մի մասն իրենց մթերքների, մի մասն էլ իրենց անասունների համար: Ամբողջ շենքը կամ շրջափակված է բակի պարսպով, կամ էլ առանց պարսպի է: Նրանց աչքի ընկնող բնակելի սենյակը կգտնենք, եթե դարբասից բակի միջով ուղղակի գնանք: Բնակելի սենյակն աչքի է ընկնում նաև նրանով, որ դա սովորաբար ավելի բարձր և ավելի մեծ է, քան բոլոր մնացյալները: Դա քառանկյունի, ընդարձակ և սովորականից բարձր մի տուն է, որ կանգնած է բոլոր մնացածների մեջտեղը: Ներս ենք մտնում մի միակ դռնից, և քանի դեռ ներսում չենք, հնարավոր չէ կարգին պատկերացում ունենալ դրա մեծության, ընդարձակության և սարքավորման մասին, որովհետև օժանդակ շենքերն իրենց անմիջական կցվածությամբ բոլոր այս տարբերիչ նշանները ծածկում են: Կավային, մեծ մասամբ հարթ գետնից բարձրանում են շուրջ երկուսից մինչև երկու և կես սաժեն բարձրությամբ պատեր, որոնց բոլոր չորս կողմերն էլ հավասար բարձրության են և, շնչին բացառությամբ, քառակուսի կառուցվածք ունեն: Պատերի հաստությունն արդեն կզգանք, երբ ներս մտնենք մեծ մասամբ մարդաբոյ և բավականին լայն բացվող դռնից: Այս դուռն ամենուրեք տեղադրված է սենյակի մի անկյունում: Այստեղ, ուր առաջամասի և մի կողմի պատի երկու ծայրերն իրար են հանգիպում, առաջինը վերին մասում մինչև տան գետինը մի փոքր ավելի խորն է փորված և այն երկարություն, որ մենք տեսանք: Դա ավելի երկարավուն է, քան քառակուսի, ընդ որում առաջնապատի հատած ծայրն

աջ ու ձախ կողմերից կարելի է միանգամայն պարզ տեսնել և դրանից որոշել նրա ու մյուս բոլոր պատերի հաստությունը: Վերջինս մոտավորապես մի ոտնաչափ է: Պարիսպը կառուցում են առանց հիմքի, այսինքն՝ առանց հողը խորը փորելու, ուղղակի հենց գետնի վրա: Դրա շաղախը պատրաստում են գետաքարից, որն այստեղ ամենուրեք առատ է, և սովորական կավահողից: Պարիսպն առանց վարպետի չեն կառուցում: Հակառակ քարերի անհամաչափության, շարում են բավական հավասար և կանոնավոր, դրա համար օգտագործելով՝ ուղղալար, մի շափ, ինչպես նաև երկաթյա մի գործիք, որով սվաղում են ցեխը և լցնում անցքերը: Այս գործիքի բոլոր առանձնահատկությունները նշել չեմ կարող, որովհետև դա շատ երկարասլատում կլինի: Գործածում են նաև փայտյա և երկաթյա բահեր: Պարսպի երկու կողմերը շարում են մեծ քարերով, իսկ արանքը լցնում են ցեխից և մանր քարերից մի շաղախ: Շատ գլուղներում, որտեղ քար չկա, տներն ամբողջովին շարում են շթրծած աղյուսներով: Այս պարիսպները գրսից և ներսից սվաղում են նույն շաղախով և միանգամայն հավասար: Շաղախը բարակ մաղված սպիտակավուն կավահողի և շատ բարակ ծղոտի մի խառնուրդ է. դրանք ջրով խառնում են իրար, մի քանի օր այդպես թողնում և ապա գործադրում են: Շաղախն սկզբում բավական սպիտակ է, այնուհետև կորցնում է այդ գույնը, դառնում է գորշ և մեծ մասամբ սև: Մղոտը շատ լավ ամրացնում է ցեխը: Մեծ մասամբ սենյակի միայն կենտրոնն է լուսավորված: Անկյուններն այնքան մութ են, որ հազիվ կարելի է իմանալ, թե այնտեղ կարող են մարդիկ լինել: Դրա պատճառն այն է, որ լուսամուտ ամենևին չկա, կան միայն երկու շատ նեղ, մի ոտնաչափ երկարությամբ և մի քիչ էլ լայնությամբ անցքեր, որոնք բացվում են սենյակի վերին մասին շատ մոտիկ և օդ քիչ են մատակարարում: Բուն լույսն ընկնում է տան կտուրից: Այնտեղ ներսից քառակուսի մեկ կամ երկու բացվածքներ են արված, որոնք շրջափակված են տախտակներով, և դրանց շուրջ վերին մասը ավելի շատ ուռուցիկ է երևում քան հարթ: Դրանցից մեկը, այն էլ առավել մեծը, անցնում է տան կենտրոնով, իսկ փոքրը՝ մի քիչ մեկուսի: Դրանց կողքերից կարելի է եզրակացնել կտուրի հաստությունը, որը հանգչում է երկար ու հաստ, մեծ մասամբ ողորկ ու հավասար ունդած գերանների վրա: Վերջիններիս ծայրերը՝ միմյանց զուգահեռ, մի պտտից մտնում են հակառակ պատը: Երկու ամենից ավելի մեծ գերաններ, որպես մյուսների հենարան՝ դրանց խաչաձև և իրար զուգահեռ, հարմարեցված են մյուս հանդիպակաց պատերին: Դրանցից ամեն մեկը հանգչում է փայտյա երկու սյուների վրա, որոնք, գտնվելով միմյանցից որոշ հեռավորության վրա՝ կազմում են մի քառանկյունի, որի բոլոր կողքի անցքերը բաց են: Ո՛չ

այն անցքերը և ո՛չ էլ այս բացվածքները լուսամուտ կամ կափարիչ չունեն. միայն ձմեռը, այն էլ գիշերները, դրանք ծածկում են խոտով կամ հին փալասներով, իսկ ցերեկը մնում են բաց, և ողջ ձյունը, անձրևն ու արևի ճառագայթները դրանց միջով անարգել ներս են թափանցում, մինչդեռ տնեցիք այնտեղ նստած ականատես են լինում այս բոլորին:

Միմյանց զուգահեռ այն մեծ գերանների և ոչ երկու ավելի հաստերի վրա, մեկուկեսից երկու ոտնաչափ երկարությամբ և մի քանի բթաչափ լայնությամբ հավասարաչափ կտրված ու ունդած փայտի փոքր կտորներն այնպես են կողք-կողքի խիտ շարված, որ միջանկյալ շատ քիչ տարածություն մնա: Ավելի չբավորների մոտ դրանք ունդած չեն և միմյանցից էլ բավական հեռու են: Դրա վրա եղեգնից խսիրներ են փռում: Կավահողի մի բարակ շերտի հետ ջուր խառնելով, թանձր շաղախ են պատրաստում, դրանով մի քանի գծաչափ քսում գերաններին. այսպիսով, կանխվում է նաև լորացած հողի ներքև թափվելը, որը այնուհետև կես ոտնաչափ հաստությամբ լցնում են դրա վրա: Կավահողից և բարակ ծղոտից պատրաստված շաղախն օգտագործվում է այստեղ ևս: Դրանով բավական հաստ սվաղում են ամբողջ կտուրը, այն էլ այնպես, որ սկսած մեջտեղից, որտեղ ևրդիկն է, քիչ-քիչ բոլոր կողմերից բարձրանալով, թեթևակի թեթուիլամբ ձգվում են պատի դեպի արտաքին ծայրերը: Այս պատերն էլ բոլոր կողմերից դեպի կենտրոնը քիչ ավելի բարձր ու բավականաչափ թեք են: Մեկ կամ երկու տեղ պատրաստված են փայտե կամ քարե բավականին երկար ջրորդաններ, որոնք երբեմն դեպի դաշտ կամ երբեմն էլ դեպի բակ են հոսում: Բոլոր այս հարմարանքներն, ինչպես տեսնում ենք, այն բանի համար են, որպեսզի անձրևի դեպքում ջուրն իսկույն հեշտությամբ դեպի ջրորդանը ճանապարհ գտնի և արագ հոսի, մի բան, որ կատարվում է շատ հեշտ, թեև հողն էլ անշուշտ ջրի մի նշանակալից մասը ներծծում է, սակայն մեծ և տևական անձրևների ժամանակ նա անարգել հոսում է: Կտուրի հողե ծածկը մի քանի տարին մեկ վերանորոգում և տունը թե՛ դրսից, և թե՛ ներսից կրկին սվաղում են: Պատերի մեջ կարելի է տեսնել մի քանի մեծ խորշեր, որոնց մեջ իրեր են դնում. դրանք մի տեսակ պահարաններ են:

Մի ուրիշ հարևան շենք, որ կառուցված է նախորդին անմիջականորեն կից, հյուրասենյակն է, որի դուռը սովորաբար բակից է բացվում և բնակելի սենյակի հետ, բացի մի լուսամուտից, այլ հաղորդակցություն չունի, այնպես որ, ինչ որ այնտեղ խոսվում ու կատարվում է, այստեղ չի կարող լսվել, և հակառակը: Հյուրասենյակն երկու բավական մեծ լուսամուտ ունի, որ պատում են փայտյա շրջանակներով և թղթով, քանի որ ապակին մեզ մոտ թանկարժեք ապրանք է: Թղթին քսում են հալած յուղ, որը և մեծ շա-

փող նպաստում է լույսի ավելանալուն, Հյուրասենյակն երկարավուն ձև ունի և բավական լայն է. պատերին կան քառանկյունի կամ երկարավուն շատ խորշեր, որոնք որպես պահարան են ծառայում: Հանդիպակաց պատին պատրաստված է բուխարի, այնպես որ մեկը հենց որ ներս մտնի, այն կգտնի իր դիմաց: Հյուրասենյակը մեծ ճաշակով է կահավորված. Առաջնա-կողմում մի կրակարան, որը լայն է և գետնից բավական բարձր: Սենյակի պատերը միաժամանակ կրակարանի պատերն են, սակայն խորքում եղած ուղղաձիգ բացվածքը զսնազանել է տալիս նրանց սահմանները: Մի քանի ոտնաչափ բարձր մի կամար է շինված, որը կամ դուրս է ցցված և կամ պատերին հավասար է կանգնած. առաջին ձևը շատ ավելի լավ է, որովհետև դա ծուխը բաց չի թողնում: Այս բուխարիները, ինչպես նաև ամբողջ սենյակը, գաջով ներսից մաքուր սվաղված են. առաջինների շուրջը կան գեղեցիկ նախշեր, ուղիղ քաշված գծեր, որոնք աչքի համար խիստ հաճելի են: Պատերը, վերևի մասը, ինչպես և կտուրը նույն շափսի են, ինչ նախկինները: Դա կառուցված է նույնպես շատ բարձր և ընդարձակ:

Այսպիսի հյուրասենյակ միայն հարուստներն ունեն. ավելի չքավորներն օգտագործում են դրա նման մի փոքր սենյակ՝ նույն ոճով: Բուխարին, երկարավուն ձևով, այստեղ ևս կարելի է տեսնել: Ընդհանրապես, քանի որ ամբողջ երկրում փայտեղենը խիստ պակաս է, հյուրերին ընդունում են այս սենյակում: Նրանք քիչ անասուն ունեն և գոմերը մաքուր են պահում, այնպես որ անհարմարությունն այնքան էլ մեծ չի լինում: Միայն ձմռանն են նրանց այստեղ թողնում. տարվա մյուս եղանակներին նրանք բաց օդի մեջ են: Պարսից մեծամեծներին նրանք սովորաբար այստեղ են ընդունում, քան մի այլ տեղ. այդ, իհարկե, ձմռանը. ամառը նրանք մնում են այգիներում բաց երկնքի տակ: Գոմն էլ շատ նպատակահարմար է կառուցված և միևնույն շաղախով: Առանձին անասունների տեղերն անջատված են փայտյա սյուներիով. պատերի մեջ մեծ անցքեր են արված՝ վերևում սրածայր, ներքևում անհամեմատ լայն: Մի մեծ, երկար գերան ծառայում է որպես հենարան և միաժամանակ պաշտպանական պատ, որի վրայով անասունն երկարացնում է գլուխը և հետզհետե խժոռում կերը: Եթե անասունները շատ են, ապա երկու շարքով են կապում. նրանց գավակը երկու կողմից ուղղում են դեպի կենտրոն, ուր բավականաչափ միջանկյալ տարածություն կա, որտեղից կարելի է ազատ անցնել: Դրանից ոչ հեռու, կամ միևնույն շենքում մի շատ ընդարձակ սենյակ կա, որտեղ խոտն ու հարգն է պահվում: Կերը յուրաքանչյուր առավոտ, կեսօրին (երբ անասուններին նաև ջրելու են տանում) և երեկոյան բերում են մեծ կողովներով: Նրանք կապված են և իրար շեն խանգարում: Անասուններին խնամում են մեծ հոգատարությամբ:

որ ես այստեղ շարադրել չեմ կարող. նրանք երեքից-չորս ամիս այսպես են մնում ու կերակրվում: Կան նաև ուրիշ շատ սենյակներ, որ չեմ նկարագրում, դրանք սահմանված են ամեն կարգի բաներ պահելու համար, իսկ հաճախ էլ բոլորովին դատարկ են: Դրանց կառուցվածքն ևս նույնն է, սակայն ոչ մեկը բնակելի մեծ սենյակից մուտք չունի: Այնտեղ կարելի է մյուս սենյակներից մտնել: Դրանք իրար մեջ այնպես են հարմարեցված, որ կարելի է մի սենյակից մյուսն անցնել. դրանց մի պատը միշտ հարում է բնակելի մեծ սենյակին:

Շատ ավելի կարևոր և հետաքրքիր է մի այսպիսի գյուղացու մասանը կամ մրգերի պահեստը: Այստեղ է գտնվում նրա ամբողջ գանձը, որ ձևով է բերել իր դառը քրտինքով: Դա մի երկար սենյակ է, ունի մի մուտք, երկու փոքրիկ լուսամուտ և բնակելի շենքից բոլորովին առանձնացված է: Բացի ամսավանից, տարվա մյուս եղանակներին այստեղից բուրում է մի անուշահոտությու, որ անկարելի է նկարագրել: Երբ ներս ես մտնում, թվում է, ինչ գտնվում ես այնպիսի վայրում, ուր պատերը, առաստաղը, բացի հատակից, պողպատոված են: Մարդաբույցից մի փոքր բարձր շատ խիտ շարքերով ձմռան համար թարմ մրգեր են կախված, և դրանք ոչ թե հատ-հատ, այլ 15—20—30 հատ՝ միևնույն շարի վրա, երկու երկար, բարակ ճիպոտների վրա, որոնց նկարագրությունն ես մի այլ տեղ տվել եմ: Այստեղ գերանները դիտավորյալ կերպով իրար մոտ ու զուգահեռ են և այն էլ տեղադրված սենյակի լայնությունամբ, որը սովորաբար շատ երկար է, և ամեն մեկի վրա ուղիղ գծով ամրացված են մեխերի խիտ շարքեր: Հենց դրանց վրա էլ շարքով սենյակի մի ծայրից մյուսը կախված են այդ շարքերը: Դրանք խալող են, մեծ, գեղեցիկ տանձեր, խնձոր, ծիրան, սիրուն սալորներ. բոլորն էլ մեծ քանակությամբ և խառը, սակայն ամեն մի տեսակն առանձին շարով: Դրանք կարելի է ձեռքով պոկել. ամիսներով մրգերը մնում են այդպես, և տանեցիք աստիճանաբար վայելում են: Մինչև իսկ անծանոթ հյուրերը, հենց որ արժանանան տանտիրոջ բարեհաճությանը, հյուրընկալվում են այստեղ, կարող են այստեղ քնել և ազատ կերպով վայելել, ինչքան կամենան, եթե մինչև իսկ մարդ չլինի այնտեղ: Ընտանիքի բոլոր անդամները դիտավորյալ չեն երևում այնտեղ, որպեսզի ուտելու ժամանակ նրան չխանգարեն: Տանտեղը գիտե, որ դա բոլորովին այլ գրավչություն ունի, քան այն, եթե ինքը մի ավստով հյուրասենյակում այն նրա առաջ դնի: Դա նույնպես մի ընդարձակ սենյակ է, ինչպես մյուսները և իր կառուցվածքով ոչ մի տարբերություն չունի: Մի կողմում մի կույտ տանձ, մի այլ կողմում՝ խնձոր, մի ուրիշ տեղ՝ մեծ քանակությամբ շորացրած մրգեր, կողք-կողքի: Հենց մուտքի մոտից շարված են գինով լի 10—15—20 կավե մեծ կարասներ, որոնցից ամեն մեկն առնչ-

վաղն 20 լիտր (=12 ֆունտ) գինի է պարունակում, և այս բոլորն ամբողջ ընտանիքի տրամադրության տակ է: Ինչ որ ծախելու են, նրանք կատարում են այգում՝ ծառերի տակ, իսկ սա ամբողջովին սեփական օգտագործման համար է: Ես մի այլ տեղ մանրամասն գրել եմ այն մասին, թե ինչպես նրանք այդ բոլորը անհավատալի շափավորությամբ են գործածում, ոչ թե որևէ օգուտի, այլ միայն նրա համար, որ այս առաքինությունը մեզ մոտ ավելի շատ է գնահատվում, քան շատ ուրիշները: Յուրաքանչյուր ոք ներս է մտնում, վերցնում է ինչ կամենում է. մինչև իսկ երեխաներն էլ ամենալն ազատությամբ մտնում են այնտեղ: Ես ո՛չ մեր ընտանիքում և ո՛չ էլ ուրիշների մոտ երբեք չեմ տեսել մի գյուղացու հարբած:

Սա միաժամանակ երիտասարդ ամուսինների ննջասենյակն է, անտարակույս ավելի շատ հրապուրիչ, քան մի գեղեցիկ պալատ, թեև այնտեղ, բացի իրենց անկողնուց և թերևս մի փոքր հայելուց, ոչ մի այլ կահկարասի և զարդարանք չկա: Տան լավ զգեստներն ու արժեքավոր իրերն ևս սնդուկների մեջ պահվում են այստեղ: Երջանիկ սիրահարների քնքուշ գրկախառնության ինչպիսի՜ տեսարան, որոնք շատ բան իրենք են պատրաստել և բերել, ինչպիսի՜ բուրմունք է քաղցրացնում իրենց շնչով աճող արբեցումը, որն առանց այն էլ մի ամբողջ դրախտ է իր բոլոր երանություններով: Միայն վարդն է պահասում այստեղ, որպեսզի ամեն ինչ գեղեցիկ ներդաշնակություն կազմի. այն էլ կա, բայց չորացած, այս ու այն կողմ՝ ամանների մեջ: Անկարելի է նկարագրել, թե մարդ ինչպիսի հաճույք կարող է ստանալ այստեղ: Իմ հայրն այստեղ ընդունեց իր տան ամենալավ հյուրին, իմ ջերմորեն սիրած բարերար, պարոն պետական խորհրդական Պարրոտին իր բոլոր ուղեկիցներով, թեպետ մենք վերևում նկարագրված սենյակների մեծ մասն ունեինք, բայց դրանց մի մասը պատերազմի ժամանակ ամբողջովին ավերվել էր: Առանց նրա հետ խոսել կարողանալու, ինձ, որ այժմ նրանց միջև թարգմանի դեր էի կատարում, նա ասաց, երբ հարգարժան հյուրը նրան միսիթարական խոսքեր ուղղեց, թե նա պետք է ուրախ լինի, որ լավ որդի ունի. «Իմ որդին, իմ տունը քոնն են. քո ոտքը բախտավորեց իմ շեմքը: Ես ձեր բոլորի ծառան եմ, մենք երբեք օտար ազգից այսպիսի հյուրեր չենք տեսել» և այլն: Եվ ինչպե՞ս հատուցեց այս շնչին բանն այն հարգարժան մարդը, որն ստիպված էր նստել, ուտել և քնել իր սովորություններին բոլորովին հակառակ: Մի գիշերվա փոխարեն հինգ տարի շարունակ, որպես ուսուցիչ, որպես դաստիարակ նա խնամել և ուսուցանել է ինձ, իմ բիրտ կողմերն ուղղել, ինձ մարդկանց մեջ մտցրել, որոնք, քիչ բացառությամբ, իմ կրթության և իմ վերափոխության հայելին են եղել, ինձ հոգևոր վերա-

ծնունդ է տվել: հայրական ձեռքերով սրբել է իմ արցունքները, որոնց պատճառը հարազատներիցս բաժանվելն էր: Միայն նա կարող էր իմ կյանքի տերը լինել, որովհետև նա, հակառակ իր լուրջ բնավորության, ամենաշնչին իսկ շափով չի վիրավորել իմ զգացումներն ու իմ սիրտը, ինչպես իմ ընկերներից ոմանք, բայց ոչ բոլորը: Նա արժանի է իմ է՛լ առավել երախտագիտությանը, քան ես կկարողանայի այստեղ արտահայտել և իմ նկատմամբ ցուցաբերած նրա վերաբերմունքը թվագրել: Ես նրան և նրա հարգարժան սիրասուն ընտանիքը սիրել եմ ինչպես մի երեխա և միևնույն հավատարմությունն ինձ հետ կտանեմ մինչև գերեզման:

ԿՆՆՅԱԼ

Մենք որոշ չավուլ ծանոթացանք իմ հայրենակիցների բնակարաններին, որոնք զուրկ են այն հարմարություններից, որ կան Նվրոպայում: Այժմ տեսնենք, թե ինչպես են նրանք ապրում այդ բնակարաններում: Մենք տեսանք, որ թեև դրանք կարգին պալատներ չեն, այնուամենայնիվ, բոլորովին էլ խղճով խրճիթներ չեն, որպիսիք կարելի է հանդիպել մինչև իսկ Նվրոպայի գյուղացիների մոտ, ամենուրեք, ուր ես եղել եմ: Հնդարձակությունը, առանձին սենյակների անջատվածությունը նվազ պատիվ չի բերում նրանց ճաշակին, թեև նրանք դեռևս կուլտուրա չեն ճանաչում, առանձնապես ոչինչ չեն տեսել, քանի որ իրենց քաղաքներն էլ ավելի լավ չեն կառուցված: Իսկ ինչպիսի տեսք կունենան այդպիսիք, երբ նրանք այնքան առաջադիմեն, որ դրան ևս հաղորդակից դառնան:

Ինչ որ ես բնավ չպիտի ցանկանայի, այն է, որ նրանք իրենց բնակարանների գեղեցկացման հետ չվատթարացնեին իրենց բարքերը. որովհետև շուտով կտեսնենք, թե ինչպիսի առաքինություններ են տիրում այնտեղ՝ այդ անբարեհամբույր տներում: Ես մաքուր խղճով խոսք եմ տալիս՝ չհորինել ոչինչ, ինչ որ ճիշտ չէ: Համայնականն ու ընդհանուրը, մասնավորապես այն, ինչ վերաբերում է նրանց կրոնասիրությանը, արտաքին հարաբերություններին ու բարքերին, ես հետագայում մանրամասն կնկարագրեմ: Այստեղ կխոսվի այն մասին, թե ինչպիսին է նրանց ընտանեկան կյանքը, որը մի օտարական բնավ չի կարող իմանալ և չի իմանա, որովհետև իզուր չեն կառուցված այդ սենյակները: Տղամարդը կարող է մի կին միայն ունենալ՝ ըստ քրիստոնեական օրենքների: Եթե նրանցից մեկնումեկը մեռնում է, ապա կենդանի մնացածն առնում է մի ուրիշի ֆանի երեխա էլ ունենան, միայն աղջիկներն են հեռանում տանից, տղաները, դրան հակառակ, մնում են այնտեղ: Առաջինների բաժանվելը հաջորդում է նրանց հարսանիքին, որը

կնկարագրեմ հետագայում: Տղաներն եթե տասն էլ լինեն, մի բան որ հազվագեպ չէ,— ինչպես նաև դեռևս շամուսնացած աղջիկները, պարտավոր են ծնողներից ամեն մեկին անպայմանորեն հնազանդվել: Նա <ծնողը> կարող է իր ցանկացածի պես վարվել նրանց հետ. նրանք մինչև իսկ խոսքով չպետք է վիրավորեն նրա իրավունքը: Նա կարող է այդպիսի ըմբոստին տանից դուրս անել, և եթե նմանին մինչև իսկ ազգականն էլ ապաստարան տա, այդպիսին տան թշնամի կհամարվի: Ազգականն ավելի շուտ պետք է աշխատի հաշտեցնել նրանց, ինչ որ և հաճախ կատարվում է: Նա բոլոր հարևանների ծիծաղի առարկան է դառնում և պետք է թաքնվի, եթե փոքր ինչ ամոթի զգացում ունի: Մինչև քսան տարեկան հասակը ամեն մի արու զավակ պետք է կին ունենա: Նրանք ծնում են երեխաներ և հաճախ շատ քանի դեռ մեծերից մեկն ապրում է, բոլորը իրենց երեխաներով և կանանցով հանդերձ նրա հպատակներն են: Լինի այրը թե կինը, Հարսները, քանի դեռ շատ երեխաների մայր չեն դարձել և տարիքով էլ բավականին չեն հառաջացել, իրենց ամուսնու ծնողների հետ երբեք բառերով չեն խոսում, այլ՝ ծեստերով, որի մեջ նրանք արտակարգ վարպետ են: Մեծերն էլ այլ լեզուն շատ լավ են հասկանում: Առավել տարեց եղբայրների կանայք էլ այս իրավունքը պահանջում են ավելի ջահելներից, մի բան, որ կատարվում է առանց բռնության, քանի որ դա մեկընդմիջտ սովորույթ է: Եթե նրանք հասել են դրան և ապրել այդ ժամանակը, ապա նվերներով և խոստումներով քանդվում է խոսկապը, ինչ որ շատ երկար է տևում, և նրանք ոչ թե անմիջապես մեծերի, այլ ընտանիքի մյուս անդամների ներկայությամբ ժամանակ առ ժամանակ լսելի են դարձնում իրենց ձայնը: Այս ազատության համար նրանք մեծ անձնվիրություններ և երախտագիտություններ համբուրում են մեծերի ձեռքը և երջանիկ են, որ տանն արդեն որպես հասուն կանայք են դիտվում: Ծերունիները հաճախ թանկարժեք նվերներ են անում նրանց, իրենց ձեռքով իջեցնում են այն շորը, որ մինչև այդ ժածկած էր պահում նրանց բերանները: Այդ մասին ես կխոսեմ հետագայում. դա հանդիսանում է նրանց ազատության նշանը: Ծերունիները համբուրում են նրանց ճակատը և հորդորում՝ այդ ազատությունը ո՛չ իրենց և ո՛չ էլ ուրիշների հանդեպ չչարաշահել, մի բան, որ նրանք արտասուքն աչքերին խոստանում են: Նման դեպքում նրանք սովորաբար գլխով են անում, որ նշանակում է, թե կկատարեն այն բոլորը, ինչ իրենց պարտականությունն է: Կարող եք երևակայել նրանց երջանկությունն այդ պահին: Նրանք միայն այժմ են գիտակցում իրենց հասունությունը, եթե մինչև իսկ արդեն 30—40 տարեկան էլ լինեն: Մինչև այս ծիսակատարությունը ծերունիները պետք է զգույշ լինեն և երբ, ասենք, դրսում կամ որևէ այլ վայրում նրանց խոսելիս

լսեն և կամ նրանց ձայնն իրենց ականջը հասնի, և ամենափոքր չափով իսկ նկատել շտան այդ, որովհետև դա հարսների համար կործանարար է, և այնուհետև ամոթի զգացումից նրանք չեն երևա նրանց աչքին: Դրա համար էլ նման դեպքերում ծերունիները սովորաբար հանդարտ և աննկատ հեռանում են, կամ էլ մեկին տուն են ուղարկում հայտնելու, իբր իրենք հեռու տեղից են գալիս: Երեխան, որ այս լուրը բերում է, շատ խիստ կպատժվի, եթե այդ մասին որևէ բան հասկացնի: Այս արարողությունից հետո, կամ ավելի ուշ, նրանք սովորաբար կատակի ձևով հիշեցնում են և այդ և զվարճանում, մինչդեռ սրանք՝ ազգլած, շտապունած և վարանոտ տեսք են ընդունում: Ծնողները հարսներին աղջիկ են անվանում, քանի նրանք դեռ ջահել են, իսկ տոհմի անունով, երբ տարեց են, այն էլ հետևյալ կերպ. «Այս ինչի թոռ», բայց ոչ երբեք նրանց մկրտության անունով: Հարսներին տանից երբեք դուրս չեն անում, քանի որ, ինչպես տեսանք, նրանք չեն կարող կամ չեն ուզում որևէ բան անել, ինչ կարող է իրենց նկատմամբ ծերունիների բարկությունը շարժել: Միայն թե որդիները այնպիսի խիստ հսկողությամբ տակ են, որ հազվագեպ կարող են իրար հետ ընդհարվել: Նման դեպքերում անշուշտ ընտանիքի մյուս անդամներն օգնության են հասնում, որի մասին ծերունիներն այնքան ժամանակ ոչինչ չպետք է իմանան, մինչև որ որդին իսկապես նրանց ոտքը չընկնի և ներողություն չխնդրի. ընդ որում նրանց երկուսին միմյանց մոտ են բերում և արտասվելով, թե նման բան այլևս բնավ չեն կատարի, համբուրում են ծերունիների ձեռքը: Խոսքն ամբողջովին որդուն ուղղելով, նա կրկին ու կրկին ասում է. «Մի՞թե իզուր եմ քեզ մինչև այս հասակը հասցրել, որ դու մեր ծերությունը դառնացնես: Իզուր ենք քեզ դարձրել այսպիսի հրեշտակ աղջկա ամուսին, այսքան երեխաների հայր: Մի՞թե սա է քո երախտագիտությունը. չգիտե՞ս, որ ամեն ռոպե կարող եմ քեզ հետ ուզածիս պես վարվել: Ո՛րդի,— ասում են նրանք արցունքներով,— այդ բոլորը մեզ համար չէ, այլ քեզ համար. մեր մի ոտն արդեն գերեզմանում է, ինչ դու մեզ անես, նույնը քո երեխաներից վշտով կստանաս» և այլն:

Ես կարող էի հենց միայն նրանց այս դեղեցիկ, վսեմ խոսքերով, որ անկեղծ սրտի ապացույցներ են, բաղմամբիվ թերթեր լցնել: Նրանց հայրական զգացումները նման պահերին գրողւած են: Նրանք այնքան տխուր են, այնպես վատ տրամադրված, որ ոչ ոք չի կարող նրանց խոսեցնել, եթե ոչ՝ մի օտար մարդ: Եթե վերջինս ծանոթ է, ապա նրանք իրենց գաղսնիքները չեն թաքցնում և անկեղծ կերպով ասում են իրենց վշտի պատճառը. «Աստված իր օրհնությունն իմ տանից վերցրել է, միայնությունս փոխարեն ցավ ու վիշտ տվել: Լաված բան է, որ որդին իր հոր հանդեպ անհնազանդ լինի.

իմ տան վրա անծոք կա» և այլն,— ասում են Երանք մի այնպիսի հոգեկան պոռթկումով, որ ուշագնացության է հասցնում: Բարի ծանոթը հաճախ ինքն է միջնորդում, և այն ժամանակ, երբ նա նրան հանգստացնում է, մեղավորին կանչում են նախ՝ դռան առաջ և ապա՝ տուն: Վերջինս առանց մի բառ արտասանելու ծունկի է գալիս: Ծանոթը չի հեռանում տանից այնքան ժամանակ, մինչև որ նա որդուն խիստ չհանգիմանի, ծանոթի ներկայութայնը նրա բոլոր հանցանքները շասի, որին միջնորդը նույնպես հավանություն է տալիս և ասում, որ ինքն էլ երեխա, ջահել է եղել, բայց ծնողներին հանդեպ երբեք նման հանցանքներ չի գործել: Գործը վերջանում է մի բաժակ գինով, մրգերով կամ այլ ուտելիքներով: Բայց ի՞նչ հանցանքներ են դրանք:

Կամ այն է, որ որդին վիճել է նրա հետ, կամ՝ կնոջ հետ, ինչպես հարկն է, չի վարվել և կամ թե՛ տան անդամներից մեկին ծեծել ու խիստ վիրավորել է: Դրան հակառակ, նրանք հերոսներ են, երբ բռնավորին, գողին հողին են հանձնում, որի մասին արդեն ես որոշ բան գրել եմ:

Երբ ութ տարեկան երեխա էի, մի անգամ ծեծեցի իմ փոքր եղբայրներից մեկին. հայրս իմացավ այդ, և մինչև ես պարտեզում կանգնած էի, նա բոլորովին հանգիստ շարվեց դեպի ինձ, ու ես նրա ձեռքին քարեր տեսա: Նա ինձ իր մոտ կանչեց, սակայն սիրագործով մայրս, որ այլևս չէր համարձակվում նրան խնդրել, ձեռքերով և գլխով նշաններ էր անում, որոնք միայն սարսափ էին արտահայտում և հարկադրում ինձ փախչել: Ես այդ արի անմիջապես, այն սարսափելի քարերը մի անգամից թռան իմ ետևից, և նա, շնայած իր ծերությանն, ինձ վաղուց բռնած կլինեի, եթե կրկին ու կրկին չկռանար ու ինձ վրա շարժելու համար քարեր չվերցնեի: Ամբողջ գիշերն ես դրսում մնացի և նրա երեսը շտեմս այնքան ժամանակ, մինչև որ ուրիշները նրան չհանգստացրին, և ինքը դուրս չեկավ ինձ փնտրելու, խնայելով իմ անշահահասությունը և վախենալով, որ կարող եմ ավազակների ձեռքն ընկնել: Ես երբեք չեմ մոռանա մանկական այն գրկախառնումը, երբ նա իմ վիզն ընկած, արտասուքների մեջ և սրտի բաբախումով այս խոսքերն էր միայն կրկնում. «Ջավակս, քո պատճառով որդեսպան պիտի լինեի. խոստացիր, որ այսուհետև իմ գայրույթը երբեք չես շարժի» և այլն: Երբեմն այդ անշուշտ շատ անցանկալի հետևանքներ է ունենում:

Տանը ոչ մի բան բաժանված չէ. ամեն ինչ ընդհանուր է: Ապրուստ, տուն. ամեն բան, որ ձեռք է բերվում ու ծախսվում, գտնվում է ծերունիների ձեռքում: Նրանք անում են ամեն ինչ. հագուստներ են գնում և մյուս պետքերը հոգում. հյուրեր ընդունելու և ճանապարհ դնելու իրավունքը

նրանցն է. իսկ եթե մենք ուզենանք այդ անել, ապա նախ պետք է հարցնենք նրանց, ինչ որ և հազվադեպ է մերժվում:

Տան առավել տարեց անդամները և նրանց հետ ավելի երիտասարդներն՝ իրենց ջահել կանանցով, նստում են մի կողմում, դեմքերը մեծ մասամբ հակառակ կողմը դարձրած, որտեղ նստում են ծերունիները: Տատը մեծ մասամբ կանգնում է ծերունու դիմաց, որպեսզի վերջինս շտեմնի, թե ինչպես են ուտում մյուսները, շնայած մեղ մոտ մեկընդմիջտ կանոն է, որ երիտասարդ կանայք և աղջիկներն ուտելու ժամանակ մի ձեռքը միշտ պահում են բերաններին, անկախ այն բանից՝ այնտեղ է նա, թե ոչ: Նրանց խոսակցությունն այնքան ցածր է, այնպես գաղտնի, որ մինչև իսկ այդ տարածության վրա ոչինչ չի կարելի լսել, բացի փսփոսոցից, որի ժամանակ նրանք մեծ մասամբ իրենց ականջներն են օգտագործում, անընդհատ մեկը մյուսին դառնում և այս ձևով էլ պատասխանում: Բնական է, որ երեխաներն այս բոլորից բացառություն են կազմում. նրանք մերթ այստեղ են, մերթ այնտեղ, որտեղ իրենց ամենից ավելի հաճելի է: Նրանք հաճախ տատի ու պապի ծնկներին են. վերջիններս իրենց ձեռքով են կերակրում նրանց. նրանք այդպիսով չեն ուզում տան ուրախությունը կտրել, այլ ամեն ինչ աշխատում են շահավոր պահել, որովհետև նրանք հաճախ խաղում են մեզ հետ: Ծերունիների մահը բոլոր տանեցիների համար սուգ է: Տղաներն ու թոռները սգում են անմխիթար, մինչև իսկ այդ ծիսակատարությունից հետո: Սրտառուչ է, թե ինչպես հասակն առած որդիներն, արդեն 50—60 տարեկան, բազմաթիվ երեխաների հայր, բյուր արցունքներով անպաճույճ, բայց երախտագետ խոսքեր են արտասանում. «Մեր տան սյունները քանդվեցին, ո՞վ է մեզ կառավարելու և սանձահարելու, թանկագին ծնողներ: Այժմ մենք նման ենք մի տակառի, որի կափարիչը չկա և, հետևապես, ամեն կեղտոտություն անարգել ներս է լցվում»: Մեկը նրա երեսն է համբուրում, մյուսը նրա ոտքը: Ա՛խ, ես բառեր չեմ գտնում արտահայտելու համար այն ամենը, ինչ տեղի է ունենում, երբ դիակը դուրս են բերում: Նրանք թավալում են գետնին, ումանք դազաղը կրկին ետ են քաշում, ինչ որ անշուշտ մի օտարի համար տհաճ կհնչի, սակայն այս բոլորը նրանց թելադրում է այն նվիրվածությունը, որով նրանք դաստիարակվել են: Ամենեվին էլ հազվադեպ չէ, որ նրանք հարյուր տարուց ավելի են ապրում: Շատերը ոչ միայն թոռների տեր լինելուց հետո էլ դեռ երկար ապրում են, այլև նույնիսկ նրանց ամուսնությունն են տեսնում, նրանց հարսանիքի օրերին ամեն բանի մասնակցում, տեսնում են մինչև իսկ նրանց երեխաներին և այնպես ամբակազմ են և ուժեղ, որ դժվար է պատկերացնել: Ձի են նստում և ուրիշ շատ բաներ անում, որ միայն երիտասարդ հասակում է հնարավոր:

Ես կարող էի այդ կարգի բազմաթիվ օրինակներ բերել, նրանց անուններն ու տեղն էլ հիշատակել, եթե միայն այստեղ տեղը լիներ այդ որոշ շահով նկարագրելու համար:

Որբացածները, բացի այդ սգից, այլևս ուրիշ հոգսեր չունեն: Խոսք իսկ անգամ չի լինում այն մասին, թե ի՞նչ պետք է անել: Ավագ եղբայրը միևնույն պատվով, միևնույն անսահման իշխանութչամբ բռնում է նրա տեղը, բայց միայն անձամբ՝ ինքը: Իր եղբայրների բոլոր երեխաները նրան հայր են անվանում, իսկ իրենց սեփական հայրերին այլ անունով են կոչում: Եղբայրները նրան միայն մկրտության անունով են կոչում, իսկ ինքը նրանց՝ իրենց անուններով: Նրա կնոջը կոչում են Մեծ Նաև և բացի տնտեսությունից, որը նա է վարում, ուրիշ իրավունքներ չունի: Իրենց իսկական մորն անվանում են Փոքր Նաև, և նրանց բոլոր երեխաներն, առանց տարբերության, քույր ու եղբայր են: Ավագ որդին միևնույն իշխանությունն ունի, ինչ որ իր նախորդը և երբ այստեղ բաժանում տեղի ունենա, ապա դա մեծ մասամբ կվերաբերի բնակարանը փոխելուն և միայն հազվադեպ իրենց հարաբերություններին: Իսկական բաժանումը տեղի է ունենում առավել երիտասարդ եղբայրների հեղինակության բարձրացման ժամանակ, ընդ որում ունեցվածքն ևս բաժանվում է միմյանց միջև, բայց հաճախ միշտ միասին են: Ես ստիպված եմ շատ բան բաց թողնել և վախենում եմ, որ այդ կարող է իմ ընթերցողներին անհավանական թվալ, թեպետ մեր օրերում նրանց գրտնում ենք այնպես, ինչպես նկարագրեցինք. անշուշտ հենց միայն նրանց թիվը հաճախ 10—40—50 <հոգու> է հասնում: Իմ հայրը միայն մի եղբայր ունի և երկուսն էլ շատ երեխաներ են թաղել, սակայն չնայած դրան մեր ընտանիքը տասներկու հոգի է և ջահելներն էլ՝ թվով հինգ, դեռ չեն ամուսնացած: Գոնե ես այդպես թողի նրանց:

Որ նման համակեցությունը եվրոպական ճաշակին նույնպես խորթ չէ, ես այդ, ի մեծ հաճույս ինձ, կարդացել եմ ժողովրդի անունով մի ֆրանսիացի գեսպանի մոտ, որը 1805 թվականին, որպես գործերի հավատարմատար Պարսկաստան է մեկնել: Նա բախտ է ունեցել Բայազետում մի հայ ընտանիքի հետ շփվելու, թեև միայն մի գիշեր: Իսկ ի՞նչ է տեսել նա, որի մասին խոսում է այդքան սրտառուչ: Ոչի՞նչ, կասեի ես: Ես հնարավորություն չունեմ նրա սեփական խոսքերն այստեղ մեջ բերել, որովհետև տառացիորեն թղթի վրա տեղ չունեմ: Այս կենցաղը տարածված է մեզ շրջակա բոլոր գավառներում: Մինչև իսկ քաղաքներում դա այդպես է:

Ամառը տունը բոլորովին բաց է. իրերը և տան եղած-չեղածը այդպես մնում են. ոչ տան դուռը և ոչ էլ դարբասները բանալի չունեն, բայց ամենքն էլ ապահով են. որ հարևանները մենակ էլ ներս մտնեն՝ ոչ մի բանի ձեռք

չեն տա: Եթե նրանց որևէ բան անհրաժեշտ լինի՝ մերձում են և հետ էլ ետ բերում ու հայտնում, թե երբ են վերցրել: Տարվա այս եղանակին ընտանիքները ցերեկն այգում են լինում, աղամարդիկ էլ իրենց աշխատանքին գնացած, և միայն գիշերներն են գալիս տուն և քնում կտուրներին:

Թե ինչպես են առանձին ընտանիքներն ապրում, այդ կարելի է դիտել միայն ձմռանը: Այն թոնիրը, որ մենք որպես փուռ նկարագրեցինք, կարելի է տեսնել միայն այն սենյակում, որ մեզ հայտնի դարձավ նաև հացատուն անունով: Թոնիրը դռնովում է դռնից ոչ հեռու և պաշտպանված է մի սաժենից ոչ ավելի երկար ու բարձր կիսասյուստով, առջնապատից դեպի տան պատի մեջտեղը, որպեսզի ցուրտն անմիջականորեն ներս չմտնի: Ամեն օր վաղ առավոտյան վառում են այն փայտով կամ աթարով, որը մեզ մոտ գյուղերում ամենուրեք կարևոր ծառայություն է մատուցում և առանց դրան հնարավոր չէ հաց թխել: Այստեղ ծխի մեջ կարելի է խեղդվել: Բոլոր կերակուրները, որ անհրաժեշտ են այդ օրվա համար, եփում են նրա վրա: Դրա համար գոյություն ունի երկաթե մի ձող, բավականին հաստ և այնքան երկար, որ թոնրի մի ծայրից մյուսն է հասնում. միաժամանակ նաև մի փոքր կողմնակի ձող, որը կարելի է ցանկացած շահով աջ ու ձախ շարժել: Յերեկվա կերակուրները եփում են լրիվ, երեկոյանը՝ կիսով չափ, և ամանների վրա կափարիչ դնելով՝ թոնիր են իջեցնում, ժամանակ առ ժամանակ ջուր ավելացնում. երեկոյան դուրս են հանում և ուտում: Երբ կրակը նստում է, տունն ավլում են, այն էլ գրեթե ամեն օր: Թոնիրն էլ կափարիչ ունի, միևնույն կավից պատրաստված և նրա բացվածքի շրջագծի մեծությամբ: Կափարիչը վերևից ունկեր ունի, որոնցով կարելի է այն ետ ու առաջ քաշել: Դրանով կիսով չափ կամ ամբողջովին ծածկում են թոնիրը և նրա վրա փայտյա մի բան դնում, որը պատրաստված է սեղանի ձևով: Դա քառակուսի ձև ունի, որի կողերը մի քանի՝ 3—4—5 ոտնաչափ երկարություն ունեն. բարձրությունը դժվար թե մի ոտնաչափի հասնի: Սա էլ երկու-երեք գորգերով ծածկում են այնպես, որ դրանց ծայրերը հատակի վրա երկար ձգվեն, որպեսզի տաքությունը ներսը մնա: Թոնրի շուրջ փոքր խսիրների վրա գորգեր են գցված. խսիրները շատ բարակ են և չոր: Դրանք պատրաստում են եղեգնից, որ մեզ մոտ աճում է ճահճային վայրերում, մասնավորապես Արարատից ոչ հեռու: Դրանք մոտ մի սաժեն երկարություն և 2—3 ոտնաչափ լայնություն ունեն: Մի քանիսը սակայն շատ երկար և, միաժամանակ, սովորականից ավելի նեղ են լինում: Այդպիսիք ընդհանրապես ամբողջ երկրում, մինչև իսկ քաղաքում, կարևոր ծառայություն են մատուցում: Այն բոլոր տներում, որտեղ հատակը սախտակապատ չէ, օգտագործում են դրանք և նրանց վրա գորգեր փռում:

Ընտանիքի բոլոր անդամները նստում են այս սեղանի շուրջը, որ կոչվում է ֆուսի. ոտքերը, հաճախ նաև ձեռքերը, երկարում են ներս և այս ձևով տաքանում: Ընտանիքի հայրն իր հատուկ տեղն ունի, որ հաճախ դատարկ է մնում և կամ, եթե մեկը նստած է, պետք է վեր կենա, հենց որ նա երևա: Ընդհանրապես բոլորն էլ իրենց որոշակի տեղերն ունեն: Միայն երեխաներն են իրենց տեղերը փոխում: Առավոտ և երեկո ճաշում են այս սեղանանման բանի վրա: Վերջինիս վրա փոռում են մի մաքուր սփռոց, հացն ու բոլոր ուտելիքները դնում նրա վրա, և տանտիկինը դրանցից բաժանում է բոլորին: Հազվադեպ չէ, երբ հայր ու որդի, մայր ու աղջիկ կամ քույր ու եղբայրներ միասին, մեկ կամ միևնույն ամանից են ուտում, մեծ մասամբ ձեռքերով, ընդ որում ոտքերը պատում են միևնույն դիրքում, իսկ շատերը իրար են խփում կամ մեկը մյուսի վրա դնում, երեխաները ծածուկ միմյանց հետ քիչ կատակներ շեն անում: Նրանք հաճախ անզգուշությունից խփում են իրենց ծնողների ոտքերին և ամոթահար կրկին ետ քաշում: Միայն ազգականներն ու ծանոթ հյուրերն են ընդունվում այս սենյակում:

Ընդունված չէ, որ եթե այդպիսի մեկը ներս մտնի, որևէ մեկը վեր կենա. մինչև իսկ երեխաներն այդ շեն անում: Եկողը ողջունում է՝ գլխարկը գլխին, իսկ նրանք փոխադարձ ողջունով պատասխանում են, երկու կողմն էլ բառերով և ոչ որևէ այլ նշանով: Նա նստում է նրանց կողքին և տեղավորվում ճիշտ այնպես, ինչպես այդ արեւ են տանեցիները: Այդպիսի ժամանակ ամեն ինչի մասին խոսում են, ծիծաղում և ուտում: Նման հյուրը շատ ավելի բախտավոր է ձմռան երեկոներին, որովհետև այդ ժամանակ, բացի սովորական կերակուրներից, ուտում են նաև շատ մրգեր և խմում գինի: Նրանց բարձրի մանրամասնությունների մասին, սակայն, մի պլ տեղ:

Օտարն այս տունը պետք է բոլորովին պատահաբար մտնի, և նրան երկար էլ չեն թողնում այդտեղ. նրան տեղավորում են հիշատակված հյուրասենյակում: Հիմա պետք է հիշատակենք տան կահկարասիներն էլ, որ միայն այստեղ կարելի է տեսնել և ուրիշ ոչ մի տեղ: Հենց դռան մոտ, կամ դրանից մի փոքր հեռու, տեսնում ենք մի մեծ, երկարավուն քար և նրա վրա կալից շինած երկու-երեք կուլա՝ ջրով լցված: Դրանք ավելի շուտ կանոնավոր ձև ունեն, քան այդ սլաակերում է իմ գծագիրը և մի կողմի վրա մի բռնակ (a) ունեն: Դրանց կողքին մի փոքր շիշ (b) կա՝ համեմատաբար ավելի փոքր, քան երկու գծագրերը և շատ մաքուր պատրաստած: Դրանով մեծից ջուր են առնում և խմում: Քարի վրա կուլտների համար կլոր և բավական խոր տեղեր են փորված, որտեղ դրվում են դրանք: Սենյակի մի անկյունում կարելի է տեսնել դիզած ցորեն, որ նրանց տարեկան պաշարն է: Սենյակի

մյուս կողմերն էլ դրանով լիքը շատ պարկեր են դարսված: Այստեղ կարելի է նաև ընկույզի կույտեր տեսնել, բայց ոչ միշտ: Չորս սյուններից մեկի և կողքի պատի միջև, սովորաբար աջ կողմը, որտեղ և նստում են, դրված են տախտակներ, որոնց վրա դարսված է մի քանի ձեռք անկողին: Դրանք գիշերն օգտագործում են, իսկ առավոտ շատ վաղ կրկին այնտեղ դնում ու ամբողջ օրն էլ մնում են այդտեղ: Սյուններից ու պատերից կախված են մաղեր, հրացաններ, դանակներ, գերանդիներ ու տնային այլ գործիքներ: Այս ու այն կողմ էլ՝ ամաններ, որոնցում խմոր են պատրաստում և հունցում. այդտեղ է նաև գրդնակը: Ընդհանրապես ուրիշ բան չի լինում այնտեղ, ուր ուտելիք, մանավանդ, հեղուկ բան կա: Մեծ տախտակները տան հաստակից մի փոքր ավելի բարձր են դրված, որտեղ շերտ-շերտ իրար վրա դարսված են բարակ հացերը և շեն երևում, որովհետև ծածկված են: Անկողինները նույնպես ծածկված են մի մեծ շորով: Այդտեղ մի ճախարակ էլ կա, որ առանց գծագրի նկարագրելն անօգուտ է: Այստեղ միայն մեծերն են քնում՝ իրենց մեծ ու փոքր երեխաների ու նրանց կանանց հետ, թվով հաճախ 10—15 մարդ, կամ ավելի շատ:

Ես հետագայում կխոսեմ, թե որքան է այդ պատշաճ: Նրանք անկողինները գցում են կողք-կողքի, հավասար շարքով, թոնրի վրա եղած սեղանի շուրջը, որը գիշերն էլ թողնում են: Խսիկներն ու գորգերը մնում են այնպես, ինչպես ցերեկն էին: Գոշակը երկարավուն, շատ խիտ լցված ու կարված բամբակյա մի պարկ է: Տեղ-տեղ այն լցնում են նաև բրդով, բայց ձեռ նույնն է, թեև շատ ավելի լայն ու երկար և գույնզգույն, հաճախ նաև մետաքայա կտորով երեսապատված: Վերմակի երեսը ներքնակից տարբերվում է նրանով, որ առաջինը բազմագույն է և ծաղիկներով նախշած, ինչպես այդպիսիք պատրաստի վիճակում Եվրոպայում ևս գործածում են: Ներքնակը հասարակ է, բայց միշտ գունավոր, այն էլ մեծ մասամբ կարմիր: Բարձն ընդհանրապես շատ մեծ է և լցված՝ բրդով, բամբակով կամ փետուրով: Անկողիններն, ինչպես ասացինք, փոռում են, երբ երեկոն արդեն վաղուց անցել է (ճշգրիտ ժամանակը չեմ կարող նշել, մոտավորապես գիշերվա տասը), շարքով, կողք-կողքի: Բոլորի ոտքերն ամեն կողմից ուղղվում են դեպի քուրսին և հաճախ նրա տակ. գլուխները՝ տան բոլոր կողմերը: Այստեղ գիշերում են մեկ, երկու, երեք, երբեմն էլ ավելի՝ միայն սամուխներ: Յուրաքանչյուր գույզ ունի մեկ և միևնույն անկողինն ու բարձր: Մոր աջ կողմը գտնվում է անչափահաս երեխայի օրորոցը. վերջինս մոտ երկու ոտնաշաճի բարձրությամբ և կես ոտնաշաճի լայնությամբ մի արկղ է, որի տակը դատարկ է, չորս կողմը ծածկված է և ընդհուպ մինչև հատակը չի հասնում: Երկու աղեղնաձև փայտեր ծառայում են որպես ոտք, մեկը գլխի, իսկ մյուսը՝ ոտքերի

կողմը: Այդ փայտերը օրորոցն այնպես են ընդգրկում, որ փափուկ, կորացրած մասը հասնում է հատակին, և այսպիսով շարժելը մեծ շափով հեշտանում է: Հարթ արկղի վրա լինում է երեխայի փոքրիկ անկողինը, որ բաղկացած է բազմաթիվ կտորներից: Ինչպես գլխի, այնպես էլ ոտքերի կողմը փայտյա երկու կտորներ կան՝ մի քանի մատ լայնությամբ և իսկական աղեղի նման բավական նուրբ ու հարթ կորացրած և հենց արկղին ամրացված: Դրանք միևնույն կորությունն ու հաստությունն ունեն: Երկուսը միմյանց հետ միացած են մի փոքր լծակով, որն անցնում է նրա մեջտեղով և բոլորովին հորիզոնական, մոտ մեկ ոտնաչափ բարձր հանգչում է նրա վրա: Այս ամբողջը շինված է բավականին նպատակահարմար ձևով, մեծ մասամբ մաքուր ու շատ նախշերով: Անկողնի ողջ սարքը, բացի վերմակից, կլոր ծակված է, և մի քանի գծաչափ տրամագծով փայտյա մի խողովակ է անցնում, որի նպատակը, առանց իմ ասելու կարիքը լինելու, ամեն մեկի համար պարզ է: Երեխային շորերի և այլ բաների մեջ փաթաթելով, պակեցնում են, և այն էլ այնպես, որ ձեռքերը մարմնին զուգահեռ լինեն: Արկղի մի կողմում կարված են երկու բավականին լայն կտորներ, Հենց որ փոքրիկին արդեն ծածկում են, դրանք քաշում են նրա մարմնին, շատ ամուր փաթաթում և այն կողմից, որտեղ մայրն է սովորաբար նստում, արկղի տակով տալիս են հակառակ կողմը և երեխայի վրայով շեղակի բերում ու ամուր կապում են ձողին: Սա այնպիսի մի գործողություն է, որ երեխայի քնքուշ մարմնի համար պետք է որ շատ վնասակար լինի, մանավանդ, եթե նկատի առնենք, որ այդ վիճակն այսպես շարունակվում է առնվազն երկու տարի: Զողի վրա կախված են շատ խաղալիքներ, որոնցով սիրուն փոքրիկը մինչև իսկ իր անհանդարտ դրություն մեջ շատ հանգստանում է, հետ երեխայի ձեռքերն արձակում են, և նա սկսում է խաղալ, հաճախ նաև այն ժամանակ, երբ մայրը մոտը չէ: Երեխային խնամելը, մինչև իսկ հարուստ ընտանիքներում, բացառապես մոր պարտականությունն է, եթե միայն ֆիզիկական որևէ թուլություն այդ չի արգելում: Մայրն ավելի քան երկու տարի կերակրում է երեխային միայն իր կրծքով: Երեխային սովորաբար բավական ուշ են սկսում ուտելիքների վարժեցնել: Մայրերը միայն իրենց ուժեղ մարմնական կազմին են պարտական, որ կարողանում են այդքան երկար ժամանակ դիմանալ այդ ծանրության: Թե ինչպիսի բարերար ազդեցություն է գործում դա ծծկեր մանկան վրա, ինչպիսի սեր է նա տածում այդպես հավատարիմ խնամողի հանդեպ, ոչ ոք գուցե չի կարող պատկերացնել, ով այս կերպ չի խնամվել: Երեխան ոչ միայն այն դեպքում, երբ մեկն իրեն վշտացնում է, դիմում է միայն մոր օգնության, այլև այն ժամանակ, երբ այդ անողը հենց ինքը՝ մայրն է: Շատերը կարող են պնդել

որ իրենք ևս հարգում ու գնահատում են մայրական սերը, սակայն իմ անձնական փորձը մեկից ավելի անգամ ինձ ցույց է ավել տարբերությունը, որ այն սերը, այն քնքշությունն ու նվիրվածությունը, որ ես մայրերի հանդեպ ցուցաբերել եմ, մի շարք սառնարյուն մարդկանց մոտ ոչ միայն համակրանք չի գտել, այլև որպես դուրազագացություն՝ ծաղրվել է: Հիրավի սխալանք բնության օրենքի դեմ: Օրորոցի երգերը, հավատարիմ քնքուշ մոր գողտրիկ ձայնը, որի ներքո անմեղ արարածը մոր գրկում ցերեկը քաղցր ննչում է և որը նրան քնի մեջ ևս հետևում է ու նրան հանդարտեցնում, նրա մաքուր սրտին այնպիսի զգացումներ է շնչում, որոնք ես երկրային ամեն ինչից բարձր եմ գնահատում ու հարգում ամենայն անգամ, երբ նրա հեղինակն, ինչպես մի պահապան հրեշտակ, երևում է ինձ: Իսկ լինո՞ւմ է պահ, որ այդ տեղի շունենա: Երկրագնդի ամենադժբախտ արարածը կլինեի, եթե դա այդպես լիներ:

Այդ թանկագին օրորոցը, որ ինձ այսքան հեռու տարավ, բոլորին կարելի է հանձնարարել, եթե միայն արկղն այնպես պատրաստվի, որ երեխան նրա մեջ ապահով լինի և վայր չընկնի: Այնուհետև կարելի է նաև օրորոցի ձողի վրա մի բարակ շոր փռել, որը մանկիկին շխանգարի ազատ շնչել, բայց և պաշտպանի նրան ամեն տեսակ միջատներից և այլ դեպքերից, ինչպես ես հաճախ իմացել եմ: Իսկ ինչ վերաբերում է խաղալիքներին, դրանք երեխային զվարճացնող միջոցներ են, որոնց հետ նա ժամերով խաղում է առանց լացի ու այլ պատճառներով մորը խանդարելու: Վերջիններն ի միջի այլոց միայն այն ժամանակ են առաջ գալիս, երբ երեխան քաղցած է: Բոլոր մայրերին խորհուրդ կտամ անել այդ. դրա շնորհիվ նա մեծ թեթևացում կզգա մանավանդ այն դեպքում, երբ ի վիճակի չէ տնային ծառայող պահել: Այս փորձը կարելի է կատարել մինչև իսկ այն սովորական օրորոցների վրա, որ ես տեսել եմ Եվրոպայում: Դրա համար անհրաժեշտ են միայն արդեն հիշատակված երկու աղեղները և ձողը: Մեղ մոտ, որ մայրը հաճախ երկար ժամանակ լինում է տանից դուրս, ծծկեր երեխային բոլորովին իր բախտին է թողնում և վստահ է, որ երեխային ոչ մի վնաս չի հասնի:

Քանի դեռ երեխաներն անչափահաս են, մայրերը, դուրս գնալիս, նրանց մերթ իրենց գրկում, մերթ էլ մեջքին են կրում:

Բոլորովին այլ կերպ են օրորում երեխաներին ամառը՝ այգում: Երկու ծառից մի մեծ պարան են կապում, ծայրերը միացնում իրար. այսպիսով ստացվում է երկու կողմ, որոնք մեկը մյուսին զուգահեռ են և մոտ մի ոտնաչափ հեռու: Պարանի երկու կողմերից անց են կացնում մի բավականին ամուր և մեծ շոր, որը պարանի ներքևում հարթ մնում է. շորի ծայրերը ամեն տեղ հավասար հագցնում են պարանի վրա: Սակայն որովհետև երկու

ծայրերը չեն պահպանում, դրա համար էլ մեր սիրելի մայրերը միանգամայն խելացի և հասարակ ձևով գլխի են ընկել և դրանք ամրացրել են հետևյալ կերպ. — երկու բավական հաստ, հավասար երկարությամբ փայտի կտորներ են դնում ինչպես գլխի, այնպես էլ ոտքերի կողմը. նրանք պարանի մի կողմից մյուս են հասնում, շորը և նրա հետ ամբողջ ճոճքը պահում են ամուր և իրար զուգահեռ Այնուհետև բոլոր շորերն ու անկողինը, բնականաբար նաև երեխային, մեջն են դնում: Որպեսզի երեխան ապահով լինի ու վայր չընկնի, նրան մի երկար շորով շատ թեթև կապում են ճոճքից: Ձեռքերով մի քանի անգամ ճոճելուց հետո, ճոճքն ինքն իրեն սկսում է բազմաթիվ անգամ օրորվել: Վերջինն ևս հեշտացնելու և ավելորդ հոգսից ազատվելու համար ճոճքից կապում են ցանկացած չափի երկարության մի պարան, նստում որոշ հեռավորության վրա և առանց իրենց աշխատանքն ամենափոքր իսկ չափով ընդհատելու, ժամանակ առ ժամանակ, մինչև իսկ ոտքով, շարժում են այն: Այս թեթև տարուբերումը՝ առանց որևէ հարվածի, այս մեղմ շարժումը՝ առանց աղմուկի, մեկ երկու րոպեում փակում է մեղմորեն ննջողի աչքերը: Սաղարթախիտ ծառերի ստվերի տակ, անուշահոտությամբ և քաղցր զգվանքով շրջապատված՝ արթնանում են նրա հրապույրով լի մտքերն ու զգացումները: Նրա խաղալիքներն այստեղ գլխավերևում կախված տերևներն են, որոնց նա ժպտում է, հիանում նրանցով, մանկական իր թոթովանքներով զրուցում նրանց հետ, մատներով և ձեռքերով փորձում է հասնել և բռնել դրանց: Հաճախ կարելի է տեսնել, թե ինչպես նա, առանց մի ձայն հանելու, ժամերով տարվում է այս զբաղմունքով: Իսկ նրա շրջապատի առողջարար օդը, թարմ բնությունը, ջրի կարկաչը, քամու մեղմ շունչը, մոր քաղցրահնչուն ու թախծոտ ձայնը, որ հեռվից էլ քաղցրացնում է իր դավակի անուշ քունը, — արդարև, ով այս բոլորը լրիվ պատկերացնի, կամաչի, որ հեգնել է ինձ, որ ես մի բնական, փափուկ սիրտ ունեմ, որն իրեն բոլորովին օտար է, ինչպես ես, դժբախտաբար, հաճախ այս տխուր ապրումն ունեցել եմ: Այս նրբազգացության հետ միասին Հայը առնակա-նություն մի մի սիրտ ունի, կրակով լի, որ միայն նա կարող է զգալ, ով թնկուզ մի մատով շոշափի: Դա կանացի փափկասրտություն, զգայնու-թյուն, կամ հիմարի թույլ կառուցվածքից բխող ցնորք չէ, այլ նրա մանկական օրերի ներդաշնակ հնչյունը, որով նա ամեն ինչ համեմատում է և ընկալում այն, ինչ գեղեցիկ է, ճշմարիտ ու հրապուրիչ: Նա երևակայու-թյուն ունի, այդտեղից էլ բնության պատկերներ. բայց նրան չի տրված և ոչ էլ կարող է տրվել ո՛չ մարդկային ձայն, ո՛չ էլ արվեստ: Նա ևս տեսել է, թե ինչպես ամենափոքր վիրավորանքը կարող է դաշույնի ծայրով հատուցվել. մի բան, որ ինքը նույնպես հաճախ արել է: Դրա համար էլ ես

ամենևին չպետք է հաճոյախոսեմ նրան, ով վիրավորել է իմ այդ զգացումը, այլ բարիքը շնորհակալությամբ ընդունեմ, բայց նրան արժանի հարգանքը պարտապանի իմաստով միշտ սրտումս չկրեմ և երբեք չմոռանամ այն պահը, որն ինձնից այլ կարգի արցունքներ է քամել: Բայց նրանց, ովքեր ինձ խնայելով, փոխադարձ սիրո խոսքերով երբեմն տիրել են իմ սիրտը, սակայն անձամբ ինձ միանգամայն օտար են մնացել, այդպիսիներին ես, անկախ իրենց սեռից ու աստիճանից, պետք է այնպես զնահատեմ, այնպես սիրեմ, ինչպես իմ իսկ հոգին: Եվ քանի քանիսը չէ՞ն այնպիսիները, որոնց փափկանկատ, մեղմ վերաբերմունքն ավելի այս նկատուածով է եղել, քան իմ կրթության նկատմամբ <ցուցաբերած հետաքրքրությունից. դրանք> մինչև իսկ կյանքս շատ չնչին են զնահատում և կզնահատեն: Իմ բարեկամ-ներն իրենք կարող են զգալ, թե ո՞ւմ է վիրաբերում հարգանքը և ում՝ գան-գատը: Ես ստոր կլինեի, եթե բոլորի նկատմամբ միևնույն նախապատվու-թյունը, միևնույն երախտադիտությունը ցուցաբերեի: Հոգու և կրթության մի-ջև այնքան տարածություն կա, որբան երկրի և երկնքի միջև, և միայն հի-մարը կարող է հավասարության նշան դնել դրանց միջև:

Ինձ կներեք, որ ես իմ զրույցն ընդհատում եմ այս կերպ, երբեմն այն-պիսի բաներ մեջ բերում, որոնք ոչ թե իմ ազգին են վերաբերում, այլ իմ իսկ անձին: Այս հարազատ օրորոցի նկատմամբ, որտեղ ինքս մեծացել, շատ բան զգացել, բայց դեռ բնավ էլ լրիվ չեմ արտահայտվել, երախտադիտու-թյուն կլինեի, եթե իմ ընթերցողները, գիտակցելով նրա նպատակահարմա-րությունը, իրենց երեխաների համար էլ, որբան հանգամանքները թույլ են տալիս, նման ձևի հարմարանք պատրաստեին: Ես ի վիճակի չեմ բոլոր հար-մարությունները և բոլոր հրապույրներն այնպես մանրամասն նկարագրել, ինչ որ դա ընձևուում է թե ծնողներին և թե երեխաներին: Ես տեսել եմ ար-դեն մեծացած մարդիկ, որոնք երեխայի նման դրա մեջ իրենց օրորել էին տալիս: Ինքս էլ եմ արել այդ: Դրա համար վերցնում են մի հաստ պարան, մի ամուր շոր և փորձում են անշուշտ ոչ թե տանը, այլ մի այնպիսի վայ-րում, որ ես նկարագրել եմ: Մինչև իսկ 10—12 տարեկան հիվանդներին մեղ մոտ որոշ տեղեր հաճախ խնամում են այս օրորոցում, որպեսզի ծանր մարմ-նի համար հանգիստ շարժում և բաղձալի քուն ապահովեն:

Այն կարելի է պատրաստել հենց տանը, անշուշտ երեխաների համար. պարանը պետք է մի սլատից մինչև մյուս սլատն այնպես ձգել, ինչպես արդեն նկարագրել եմ, ինչ որ մեղ մոտ ամառը հաճախ տներում անում են, և այն կարող է մինչև իսկ մի երեխա կառավարել: Դա միաժամանակ երեխաների համար ճոճաթոռ է և այն հաճույքն էլ ունի, որ երեխան նրա մեջ պառկած՝ խաղալով ննջում է, իսկ ծնողները մյուս սենյակից կարող են

այն շարժել: Բոլորը գիտեն, թե երեխաներն ինչքան են սիրում խնամքի այս եղանակը:

Երբ երեխան արդեն մի քանի տարեկան է, ծնողները պառկեցնում են նրան իրենց մեջտեղը. նա մերթ մեկի, մերթ մյուսի հետ խաղալով ու ծիծաղելով ննչում է: 10—12 տարեկան հասակի երեխաները քնում են հաճախ միայնակ, երկուսով՝ ծնողների կողքին: Դա նրա համար է արվում, որպեսզի երեխայի բացվելու դեպքում, որի համար ծնողները շատ են հոգում, ծածկեն նրան: Եվ քանի-քանի անգամ նրանք անում են այդ, հատկապես դրա համար վեր կենալով: Ծնողներից ամեն մեկը խիստ հանդիմանում է ինքն իրեն, հենց որ երեխան մի փոքր մրսում է կամ գլուխը ցավում է: Մինչև իսկ հարուստներն ու երևելի մարդիկ այս կանոնից բացառություն չեն կազմում: 15—20 տարեկանները մեծ մասամբ քնում են երկուսով, երեքով միասին՝ երկսեռ, թե ձմեռը և թե ամառը, կտորի վրա և տան մութ անկյուններում: Դրանք ոչ միայն քույր ու եղբայր, այլև հորեղբոր, մորաքրոջ, եղբոր ու քրոջ զավակներ են: Թող ես անարժան մարդ լինեմ, ստախոս, եթե այս համակեցությունից որևէ շարաշահում լսած լինեմ և հասարակությունից թաքցնեմ: Բացի այն անհարմարությունից, որ մեկի շարժումը մյուսին կզարթնեցնի և նրա քունը կխանգարի, ես չգիտեմ ո՛չ մի, ո՛չ մի այլ քուն, որ այնքան քաղցր ու բարելար լինի, որքան այս: Նրանք միշտ ամուր փաթթվում են միմյանց և դեմքերը ճառագայթում են ամենամեծ անմեղությունից: Նրանք իրենց դժբախտ են զգում, երբ անջամվում են միմյանցից. բայց բարի ծնողներն այդ երբեք չեն անում, որպեսզի դրանով վատ հակումների առիթ չտան: Այս տեսակետից ես բոլորի մեջ ամենադժբախտ էի, որովհետև տասը տարեկան հասակում ինձ բաժանեցին իմ ընտանիքից և վանք բերեցին. այդ պատճառով էլ հայրական տանից հեռանալիս ինձ համար ոչ մի բան այնքան ցավալի չէր, որքան այս անջատումը, որովհետև այժմ ես մինակ էի քնելու: Եվ որքան երջանիկ էի ես, երբ տարին մեկ-երկու անգամ տուն էի գալիս և ամսով մնում այնտեղ: Ես քույր չեմ ունեցել, սակայն մենք մեր հորեղբոր և մորաքրոջ աղջիկներին այդ անուսով ենք կոչում: Բացի նրանցից, որոնք մեր տանն են ապրում, որովհետև իմ հորեղբայրը երեք դուստր ունի, որոնցից երկուսն այժմ արդեն ամուսնացած են, ես ունեի նաև չորս հորաքույր, որոնցից երկուսը մեր գյուղում էին ապրում և միայն մեկը հասած աղջիկներ ունեւ: Գյուղում եղածս ամբողջ ժամանակ նրանք իրար մեջ որոշում էին, թե ո՛վ որ գիշերը քնելու էր ինձ հետ: Նրանք հաճախ կովում էին և երկուսով, երեքով գալիս ինձ մոտ, մինչ մայրս ոչ մի պայմանով ինձ իր գրկից բաց չէր թողնում: Այն ժամանակ նրանք լուռ մնում էին իմ մյուս կողքին, մինչև մայրս քնե:

և ես տեղի տալով նրանց աղերսանքներին՝ ստիպված էի փոքր ինչ մի կողմ շարժվել, որպեսզի մի ուրիշը կարողանար գրավել աղատված տեղը: Եվ ահա նրանք սեղմում էին ինձ այնպիսի քնքշություններ, որ միայն մի անմեղ հոգի կարող է ունենալ: Նրանց դեմքերն երկու կողմից գտնվում էին իմ դեմքի վրա, ձեռքերը՝ վզիս և կրծքիս, իսկ իմ ձեռքերը կրում էին երկու այդպիսի քնքշող գլուխների ծանրությունը: Մենք համարում էինք միմյանց, խաղում, կատակում, կամթում և հաճախ անախորժությունների առիթ տալիս մեզ բոլորիս համար, որ մայրս վախեցած վեր թռչելով և տեսնելով մեր խորամանկությունը, բոլորին նորից մի կողմ էր հրում և ինձ երկու ձեռքերով կրկին իր հարազատ կրծքին սեղմում: Ես երգվում եմ Աստուծո առաջ, որ բացի ամենաքաղցր զգացումներից, բացի բերկրանքից, որ ես ի վիճակի չեմ նկարագրելու, — ես այդ ժամանակ այլ բան չէի զգում: Մանկությունից մի այսպիսի հակում ունեի դեպի երեխաներն ու գեղեցիկ սեռը, որի համար մեկից ավելի անգամներ իմ մեծավորներից խիստ պատժվել եմ, որովհետև ես ամեն ինչ զոհաբերում էի, որպեսզի նրանց մոտ լինեի. բոլոր փողերս ծախսում էի նրանց համար քաղցրավենիներ դնելու վրա: Բայց ես այլ ցանկություն չեմ ունեցել, բացի այն, որ նրանց հետ խոսեմ, նրանց տեսնեմ և նրանց տեսքով հիանամ: Բնա՛վ, բնա՛վ երբեք օտարոտի որևէ միտք ո՛չ ինձ, ո՛չ էլ նրանց այդ բանում չի խանգարել: Դա մի զրկախառնում է, որին դեռևս ո՛չ մի ազգ ծանոթ չէ՛: Բայց, ավա՛ղ, ինչպիսի՛ ցավալի միտք է մտալում այս պահին իմ հոգին, երբ մտածում եմ, որ ես ընտանեկան այլ հարաբերություններ և այլ կյանք ևս ճանաչեցի, որոնք խլելով ինձնից երկնային այն անդորրը, եղբայրական այն հավատարմությունը, ինչու չէ նաև՝ երջանկությունը, ինձ չեն կարող ոչ իբրև եղբայր, ոչ էլ որպես հայր երջանիկ դարձնել: Ընդհակառակը, ես ամենադժբախտ մարդը կլինեմ, եթե չկարողանամ այնպես գործել ու մտածել, ինչպես մի գեղջուկ: Դրա համար էլ ես վաղուց եմ իր սրտում աշխարհին վերջին մնաս բարեն ասել, որ ես, հակառակ իմ կրթոտ բնավորության, երբեք չեմ ուզենա նրանց այլ կերպ վախել, քան որպես ընտանիքի հայր, եթե ես իմ հայրենակիցների մեջ ապրեմ: Իսկ ուրիշ ո՛ւր պետք է ես ապրեմ: Կան նաև այլ պատճառներ, որ ստիպում են ինձ այդ անել, սակայն հիմնականը սա է. իսկ մեղ մոտ ընտանիք պահելը մեծ բան չէ: Պիտի հարգեմ, պաշտեմ ես գեղեցիկ սեռը, նրանց համար իմ արյունը չափտի խնայեմ, բայց բնավ չափտի ձգտեմ տիրանալ նրանց, որովհետև իմ հոգին այլ արատներ է ընդունել, որոնք այն գեղջուկ տղաներին միանգամայն օտար են: Արդեն իմ հայրենիքում շատ

1 [Մինչև իսկ այն տարիներին, երբ ես ստիպված էի նրանց թողնել]:

այլ մարդկանց հետ շփվելու միջոցով, այնուհետև վանքում, թիֆլիսում ինձ շանթի հարվածներ հասել են, սակայն ընտանեկան կյանքի վերաբերյալ ես այլ բան չգիտեի, բացի այն երջանիկ հարաբերությունը, որովհետև երբ ես իմ ծննդավայրը թողի, ապրում էի վանքում: Այն տարիներին, երբ ես թողնելու էի հայրենիքս, մի ամսի շափ մնացի իմ ծնողների մոտ, և այդ միևնույն անմեղ արարածներն՝ արդեն 15—17 տարեկան, սովորականի պես ցուցաբերեցին ինձ իրենց նվիրվածությունը և առավել քան իրենց տարեց եղբայրներն ու եղբորորդիները, սեղմվեցին իմ կողքին ճիշտ այնպես, ինչպես առաջ, մայրս էլ իմ կողքին, ես էլ նրա կրծքին: Նրանք նույնն էին մնացել, բայց ես՝ ո՛չ: Մինչև իսկ հորեղբոր աղաները քնում են իրենց հորեղբորորդիների կանանց հետ, բոլորովին այլ տոհմից: Ես էլ մեկնելուց քիչ առաջ հորեղբորս աղայի կնոջ հետ քնել եմ միևնույն անկողնում, և եթե իմ զգացումները մաքուր չլինեին, ապա խիղճս ինձ համար մի խիստ դատավոր էր, որպեսզի մի այդպիսի անմեղ վստահություն չարաշահեի: Մինչև իսկ հարսանիքի օրը, որի մասին հետագայում կպատմեմ, երբ բոլոր հրճվանքի ու ցնծության մեջ են, բնության այս հարազատ, չապականված զավակները լալիս են, իսկ այդ վշտի պատճառը, ինչպես բաղմիցս լսել եմ, այն է, որ, ինչպես իրենք են ասում, օտարի հետ, այնպես քնել չեն կարողանալու, ինչպես իրենց հարադատների հետ: Ո՛չ մի եղբայր, ո՛չ մի հորեղբորորդի չի գրկի նրանց այնպես քնքուշ: Նրանք երջանիկ են, երբ այնուհետև կրկին ոտք են դնում իրենց ծնողական տունը: Այժմ նրանք իրենց կարոտն առաջվա նման կարող են առնել: Բայց բավական է այս մասին: Զարգացած աղգերը թող մտածեն, ինչպես կուզեն: Այդ ճշմարտությունն այնքան ստույգ է, ինչպես ինքս վստահ եմ, որ ես միևնույն մարդը չեմ մնացել. և եթե այժմ կրկին վերադառնամ, նրանց վստահությունը վերստին կգտնեմ, նրանց հետ նորից կքնեմ: Այդ մասին ես բնավ չեմ տարակուսում, որովհետև քանի դեռ մարդ ամուսնացած չէ, այդ իրավունքի տերն է: Ես մի ուրիշ տեղ մի դեպք եմ պատմել, որը սարսափելի է և իմ հայրենակիցների մեջ մարդասպանություն առաջ բերեց. դա այն էր, որ մի ջահել տղա մի երիտասարդ այրի կնոջ, հակառակ վերջինիս կամքի, համբուրել էր միայն: Ո՛չ մի աղջիկ չի կարող հույս ունենալ, թե կարող է երջանիկ կին լինել, եթե ինքը, գուցե ավելի պարզամտությունից, քան թե թուլությունից, մի սխալ քայլ է կատարել: դրանից թաքնվելու նա ոչ մի միջոց չունի: Եվ չէ՞ որ սրանք հասարակ գեղջկուհիներ են:

Հաճույքներով է՛լ ավելի լի կյանք են պարգևում մեզ տարվա այն գեղեցիկ ժամանակները, երբ մրգերն սկսում են հասնել: Այդ ժամանակ հասակավորներից մեկը մնում է տանը: Առավոտյան վաղ տանը ձուկ կամ

ուրիշ կերակուրներ են եփում ու հետները տանում այգի, կամ էլ վերցնելով ամեն ինչ, կաթսաների ու ափսեների հետ միասին, հենց այգում են պատրաստում: Ընտանիքի այն անգամներն ու երեխաները, որոնք դաշտային աշխատանքներին չեն մասնակցում, ամենաեռանդուն գործունեություն են ցուցաբերում այստեղ, այգում: Մրգերը հավաքելն ու չորացնելը, բանջարանոցը խնամելը նրանց գործն է: Առանց գետնին շոր կամ գորգ փռելու, նրանք պառկում են կանաչ մարգագետնի վրա, իսկ ստվերոտ ծառերը նրանց պաշտպան պատնեշներ են կիզիչ արևի դեմ: Այժմ ավելի հաճախ են լողացնում փոքր երեխաներին. մեծերն էլ են լողանում գեղեցիկ, բյուրեղի պես վճիտ ջրում, որ շատ այգիների միջով մշտապես հոսում է: Մանկական տարիներին մենք ավելի լավ հաճույք չունեինք, քան այստեղ՝ բոլորովին մերկ, ջրի հետ խաղալը և միմյանց թրջելը: Անկարելի է նկարագրել, թե ինչպիսի հաճույք էր պատճառում մեզ, ինչպիսի բարերար ազդեցություն էր գործում մեզ վրա ջրի մեղմ կարկաչունը: Այնտեղ մենք խնձորներից անիվներ էինք պատրաստում, որոնց վրա շրջանաձև ամրացնում էինք փայտե մանր կտորներ՝ ճիշտ թիակների նման, երկու տախտակների վրա դնում հոսող ջրի առաջ և օրերով խաղում դրանց հետ: Ծառերի կեղևներից էլ պատրաստում էինք փոքրիկ նավեր, դնում ջրի վրա. դրանք ևս արագահոս ջրի մեջ նվազ զվարճալի չէին: Ես զանց եմ առնում այստեղ շատ խաղեր. դրանք պետք է մանրամասն նկարագրել, եթե ուզում ես ծանոթացնել:

Մայրն ու մյուս կանայք մանում են, հյուսում կամ տնային այլ գործերով են զբաղվում: Բայց թե ինչքան հաճախ այս անդորրությունը խանգարվում է գողերի և ավազակների հարձակումով, այդ մասին ես հիշատակեցի մի այլ տեղ: Ամեն մի ծառ մեր խաղավայրը լինելուց բացի նաև մեր քնելու տեղն էր: Առանց ծածկոցի մենք պառկում էինք և ծառերի ու խոտերի հետ խաղալով քաղցր քուն մտնում. հաճախ մեզ արթնացնում էին ծառից ցած ընկնող մրգերը: Հարեանները և նրանց երեխաները, առանց որեէ խտրության, օրերով մեզ հետ էին, ուտում էին մեզ հետ և անում այն ամենը, ինչ մենք: Այգիներն ընդհանրապես շատ մեծ են և լի խոշոր ու գեղեցիկ պտղատու ծառերով, որոնք ամեն մեկի տրամադրության տակ են, ով իբրև հյուր ներս է մտնում:

Ամենահաճելի վայելքներից մեկն այստեղ ճոճվելն է, որին մասնակցում են երկու սեռի բոլոր մարդիկ: Տարեցները դրան հակառակ, կողք-կողքի նստած զվարճանում են դրա վրա: Երբ այգում մի բան են ուտում, կամ օրինակ, թթից սահուպ (դոշար) եփում կամ էլ օզի քաշում, ապա ամեն ոք ոչ թե սոսկ դրանց համն է տեսնում, այլ առատորեն վայելում է. հաճախ կանգնած: Եթե հայրերն այդտեղ են, ապա խնդրում ենք նրանց պատմել

մեզ համար հեքիաթներ, իրենց կյանքից արկածներ, ինչ որ նրանք շատ հաճախ կատարում են: Այդ բոլորի մասին սակայն ես շատ մանրամասն գրել եմ: Հենց որ անծանոթ մի տղամարդ է երևում, նամանավանդ մեծամեծներից, կանայք թաքնվում են և հենց որ նա հեռանում է՝ կրկին հայտնվում: Այն մրգերը, որ ուզում են թարմ ուտել, վայելում են հենց ծառի վրա. այլ բանում մինչև իսկ կանայք արտակարգ ճարպկություն ունեն: Պատահում է, որ մի տղա կամ աղջիկ քնում է հենց ծառի վրա. դա հարազատներին մեծ սարսափ է պատճառում: Նրանք շատ զգույշ ծառն են բարձրանում և արթնացնում նրան: Հաճախ խումբ-խումբ շարժվում են դեպի Զանգու գետի այն սիրելի ձորը, որի շրջակայքը մեզ արդեն վաղուց ծանոթ է, և այնտեղ ձուկ են որսում ու լողանում՝ նրա արագ հոսանքում:

Երեխաները հաճախ պայմանավորվում են իշապանների հետ, — փայտ բերելու համար այս կենդանիներին մեծ խմբով սարերն են քշում, — և որովհետև ավանակներն իրենցը չեն, ապա նրանք շնչին վարձով դրանց մի քանի ժամով զիջում են: Երեխաներն ավանակներին նստած այգու շուրջը բազմաթիվ պտույտներ են գործում: Այս կենդանիների հանդարտ քայլերը նրանց համար ամեն բանից ավելի հաճելի է: Սակայն ոչինչ այնքան հրապուրիչ չէ, որքան ա՛յն տեղը, որ մեզ մոտ պատրաստում են պտղատու ծառերի վրա: Ընտրում են մի ծառ, որն իրարից մի քանի ոտնաչափ հեռու գտնվող երկու զուգահեռ տարածված հաստ ճյուղեր ունի: Այս ծառը պետք է այնպիսի դիրք ունենա, որտեղից հնարավոր լինի ընդգրկել այգու սահմանների ամենամեծ մասը, որպեսզի այդտեղից կարողանան հսկել այն: Գյուղերի վրա ամրացնում են հաստ տախտակներ, ապա վերջինները խոտով և ծառի կանաչ ուտերով հավասար ծածկում են ու բարձրանում վերև: Երեխաներին բարձրացնում են իրենց մեջքերի վրա: Բոլոր կողմերից կախ են ընկած ծառի գեղեցիկ մրգերը: Մտն ընտրելու ժամանակ վերջին հանգամանքն ևս հաշվի են առնում, որպեսզի վայելքը օր-ավուր ավելի մեծ լինի: Կանաչ տերևներն արևի դեմ լավագույն հովանիներն են: Իսկ ինչպիսի՞ հրաշալի տեսարան է սփռվում մարդու ամբողջ տեսողաշտում: Քամուց այս ու այն կողմ տարուբերվող այս տեղից նրանց ընդգրկում են ոչ միայն այգին, այլև վերստերով հեռու ընկած առարկաներ: Սրա հենց տարուբերումները, հենց միայն տերևների ուրախ սոսափյունը հրապույրներ են, որ մանկական հոգին զվարթ ու առույգ են դարձնում: Այստեղ խաղում են, ուտում՝ ողջ շրջապատի գեղեցիկ ներդաշնակության մեջ:

Մայրերը հախաճ ծծկերներին կամ երեք-չորս տարեկան մանկանք թողնում են մենակ այնտեղ պառկած և գնում գործի: Երեխաները ժամերով մնում են այգու հաճելի օրորոցի մեջ, կամ քնում մի ծառի տակ և կամ

հենց խոտերի մեջ, այս ու այն կողմ՝ միանգամայն բաց երկնքի պաշտպանությունը թողնված: Մայրերն երբեմն ժամերով փնտրում են նրանց բոլոր անկյուններում: Նրանց դտնում են բնության այս գեղեցիկ բներում՝ մտերիմ գրկախառնումով քնած, ձեռքին կամ բերանին մի միրգ, ծաղիկ կամ մի խոտ: Թունավոր օձերն իսկ, որ հաճախ պտույտներ են գործում այստեղ, բնավ չեն խանգարում նրանց: Հաճախ կարելի է երկուսին կողք-կողքի տեսնել. այդ դեպքում, քանի դեռ նրանք պառկած են, պետք է հանդիստ թողնել, մինչև որ հարևանն՝ ինքը քաշվի գնա. և նա անում է այդ, հենց որ լսում է մոտեցող ոտնաձայներ: Որ այս շար արարածն իսկապես ոչ ոքի վրա չի հարձակվում, քանի դեռ մեկը չի կոխել նրա վրա կամ այլ վնաս չի հասցրել, — այս ես տեսել եմ մեկից ավելի անգամներ: Երբ նրանք հեռվից ոտնաձայն են լսում, ապա այնպես գիլ սուլում են, որ մարդու ամբողջ մարմնով սարսուռ է անցնում: Մարդուն նրանք հետապնդում են միայն այն դեպքում, երբ նկատում են, որ նա իրենց կյանքի հանդեպ շարամիտ գիտավորություն ունի: Եթե ներքևում մարդ կա, նրանք հաճախ ծառից ցած են կախվում և ի նշան աղերսանքի լեզուն անընդհատ դուրս են հանում: Նրանց չեն սպանում այն պատճառով, որ հավատում են, թե նրանք մայր կամ ընկեր ունեն, — և վա՛յ նրան, եթե նման դեպքում մեկը նրան սատկեցնի: Փորձը շատ անգամ ցույց է տվել, որ նրանց ընկերները, մանավանդ երբ արուններից կամ էգերից մեկն սպանված է, այդ շարագործությունը չեն մոռանա այնքան ժամանակ, մինչև իրենք չսատկեն կամ սպանողի ընտանիքի անդամներից մեկին նույն վիշտը չպատճառեն: Նրանք հաճախ երևում են զուգերով՝ իրար փաթաթված. դա նրանց ոչնչացնելու ամենալավ ժամանակն է: Տներում նրանք հանդիպում են երկուսով: այդ դեպքում նրանց չեն վնասում կամ խանգարում, որովհետև հավատում են, թե օձերը տան պահապաններ են, և իսկապես, նրանցից ոչ ոք վնաս չի տեսել: Նրանք հաճախ իրենց երկարությունը ձգվում են ճանապարհների վրա կամ ամալի տեղերում, տեսնելով այդ, մարդ կկարծի, թե մահամերձ են և մեռնում են. ոչ մի դիմադրություն ցույց չեն տալիս, եթե հենց այդ դիտավորությամբ էլ վարվես նրանց հետ: Մարդիկ հաճախ դուրս են գալիս թփերից, հենց ուղղակի կոխում նրանց պոչերին. մոտեցող մարդուն տեսնելով, նրանք դեռ որոշ ժամանակ մնում են նույն դիրքում և ապա քաշվում: Նրանց մի տեսակը, որ մեծ մասամբ գորշ տեսք ունի, դեղնավուն փոք և մեկուկես ոտնաչափից ավելի երկարություն, այնքան ընտանի է, այնքան հանդարտ, որ երեխաները պոչից բռնում և իրենց խաղընկերների՝ քույրերի և եղբայրների հետ խաղում են, նրանով միմյանց խփում. իսկ խեղճ կենդանին աղերսանքի ո՛չ մի ձայն չի արձակում, ո՛չ մի այլ նշան ցույց չի տալիս, բացի

լեզուն շարժելուց, Եթե երեխաներն այդ շարաճճիությունը կատարում են ծնողների ներկայությամբ, ապա վերջինները պատժում են նրանց: Շատերը նրանց իրենց կողքն են դնում, կերակրում կաթով, քնում են նրանց հետ, և չնայած որ նրանց հաճախ են այդպես անզուրկ կերպով շարժարում, չի եղել դեպք, որ նրանք մեկին թունավորած լինեն: Իրենց խաղաղ բնության պատճառով նրանք քրիստոնյաների սիրելին են, իսկ թունավոր օձերը, որոնք կարմիր, գույնզգույն կամ սև տեսք ունեն, նրանց աչքում մահամեղականներ են:

Հաճախ, այո՛, ամբողջ ժամանակամիջոցում, միս կամ յուղալի կերակուր հազվադեպ են ուտում, այն էլ բոլորը ձավարով պատրաստված: Առանց տարիքի խտրության շրջանաձև պառկում են այնտեղ, ծնողներն իրենց երեխաներով և ամբողջ տնով: Պահոց օրերին, որոնք տարվա ընթացքում հաճախակի են պատահում, օրվա աշխատանքից հոգնած՝ մածուցը, աղած կամ եփած ձուկը, բրնձապուրը և կամ շոր հացի մեջ փաթաթված կանաչեղենը նրանց շատ ավելի է դուր գալիս, քան հազարավոր համադամ կերակուրներ: Ցերեկվա ժամի մոտ տասն է, Մայրը բաց է անում հասարակ սուփրան (մի շոր, որի մեջ հաց կա), որտեղ գտնվում է շրով փափկացրած բարակ հաց. մայրը գրանցից ամեն մեկի առջև դնում է երկու երեք հատ, փսսենների մեջ լցնում կերակուրը, և հենց որ ամեն մեկն ստանում է իր բաժինը, վերցնում է եղած շեղածը և ուտում, կանգնած կամ նստած, այն ծառի տակ, որ ինքն է խնամել: Հաճախ պատահում է, որ մեկն ավելի է ստանում, քան մյուսը. նման դեպքերում նա չի ազատվի, մինչև որ այդ ավելին էլ մյուսների հետ շբաժանի: Նրանք ժամերով վազում են շատ ստացողի ետևից և խլում ավելին: Հաճախ դա մի փոքր պատառ է, որ բոլորին չի բավականացնում: Մայրն այդ տալիս է իր ամուսնուն կամ ամենից ավելի սիրածին: Առաջինը մասմաս անելով հայրաբար բաժանում է այն բոլորին. մյուսը՝ օգտվելով իր առավելությունից, չի ուզում այդ անել. սակայն մյուսները չեն թողնում, որ զա նրա բերանը մտնի: Ծաշի ժամանակ քիչ չեն պատահում տաք վեճեր: Եթե հայրը ներկա է, գործը մի բառով վերջանում է. նա է միայն կարողանում միանգամայն խելացի ձևով բոլորին բավարարել. հակառակ դեպքում իրավունքն ուժեղինն է: Մյուսները, հակառակ մոր պաղատանքների ու սպառնալիքների, ժամերով լալիս են: Նույնը կատարվում է նաև ընթրիքի ժամանակ, որ երբեմն այգում, երբեմն էլ տանն են անում: Հասակավոր տղամարդիկ, եթե հատուկ բան չի պատրաստված, իրենց օրապարենը զբուպանից կամ գոտու միջից հանելով՝ ուտում են իրենց աշխատանքի վայրում. որ այդտեղով անցնող ամեն մեկը գոնե մի պատառ, մի բաժակ գինի պետք է վայելի, ինքնին հասկանալի է:

Բացառությամբ տան կանանց, աղջիկների և ծերերի, որոնք պետք է վայելու հագնվեն, բնության այս հարազատ զավակները, հաճախ բացի բամբակյա կամ մետաքսյա կարմիր կամ սպիտակ մի շապկից, հագին ուրիշ բան չունեն. մարմնի մյուս մասերը հաճախ ծածկված չեն: Նրանք վազվզում են ոտաբոբիկ, գլուխն ու վիզը բաց, և երկինքը ամենհոգածու կերպով պաշտպանում է նրանց: Ամենից ավելի ուրախ ու Երջանիկ են նրանք, որոնք մի այժ, ոչխար, կամ մի գառ ունեն: Նրանք ծաղիկներով զարդարում են այդ կենդանիներին, վզին բոժոժներ կախում և օրերով վազվզում ու խաղում են նրանց հետ: Պետք է միայն տեսնել, թե մկանների ինչպիսի ուժ, ինչպիսի թարմություն, առողջություն է արտահայտում նրանց արտաքինը: Անձրևի ժամանակ նրանք լինում են այգու տնակում <հնձանում> կամ դիտավորյալ կանգնում են անձրևի տակ, որպեսզի լավ թրջվեն, քանի որ անձրևը ո՛չ իրենց մարմնին է վնասում, ո՛չ էլ շորերին: Աշխարհի բոլոր մոլորություններից հեռու, նրանք երկրային իրենց դրախտում ամենաերջանիկ արարածներն են՝ շրջապատված բնության անուշահոտ բուրմունքով ու բոլոր հրապույրներով: Նրանց հոգին երբեք այլ հրճվանք չի զգում, բացի իրենց շրջապատից: Նրանք իրենց հարազատ ծնողներից, քույրերից, եղբայրներից բացի ուրիշ մարդ չեն ճանաչում: Մահամեղականների հետապնդումն ստիպում է նրանց այս աշխարհից մի քայլ իսկ այն կողմ շանցնել: Հաճախ 10—15 տարեկան հասակում իսկ շատերը չեն ճանաչում իրենց մայրաքաղաքը, և եթե լինում են այնտեղ, ապա միայն մի բան վաճառելու կամ գնելու համար և իսկույն էլ վերադառնում: Արդ, ինչպե՞ս կարող են նրանք արատներ ընդօրինակել, երբ այդպիսիք ո՛չ տեսնում և ո՛չ էլ դրանց մասին լսում են. բացի այն տուրուղմփոցից, վիրավորանքներից և սպանություններից, որ պատահում են ավազակների և իրենց ծնողների միջև, նրանք այլ բան չեն տեսնում, որ կարողանա նրանց պարզ հոգին ապականել: Իսկ թե ի՞նչ տպավորություն են թողնում այս տեսարանները երիտասարդ հոգու վրա, այդ կարող է յուրաքանչյուր ոք պատկերացնել՝ հիշելով իր պատանեկան շրջանը: Հասարակ երգերը, որ մարդ այստեղ ամառն ամենուրեք լսում է, նրանց զգացումների գրոշմը, լեզուն են:

Ցերեկն այսպես անցկացնելուց հետո, մեծերն իրենց հայրերի հետ այգում պահակ են մնում: Խավար գիշերվա մեջ նրանք շրջում են և զինված հսկում, որ չլինի թե մեկը բռնություններ ստանի և մի բան հափշտակի: Նրանց մի մասը նստում է կրակի շուրջ կամ հանգստանում է ծառի թավարի վրա. հայրը կամ որդին իրենց զգալարանների ամբողջ սրությունը լարելով այս ու այն կողմ են սողոսկում, կրկին գալիս են և ուղարկում մյուսներին և այսպես հաջորդաբար ողջ գիշերը: Հարևաններով հավաքվում են և զրուցում

կրակի շուրջը և կամ պարիսպների վրա, կամ էլ սուլոցով միմյանց փոխա-
գարձ նշաններ տալիս: Այս արկածների մասին բավական պատմել եմ, այն-
պես որ նորից կրկնելու կարիք չկա:

Հենց որ երեկոյան մթնշաղն իջնում է, փոքր տղաներն ու աղջիկներն
իրենց մայրերի հետ խաղալով ու երգելով շարժվում են դեպի տուն, տղա-
մարդկանց ընթրիք են տալիս կամ նրանց բաժինն ուղարկում: Հասակավոր-
ների, ինչպես նաև երեխաների համար մեծ հաճույք է ամեն երեկո այգուց
որևէ բան՝ փայտ, ամանեղեն կամ մրգով լի կողովներ իրենց հետ վերցնելը,
որ կանայք գլխի վրա, տղաները մեջքի վրա են տանում: Շատ փոքր երե-
խաներին մայրերը կամ քույրերը տանում են գրկած կամ իրենց մեջքին,
կամ էլ նստեցնում են ձիու, ավանակի բեռան մեջտեղը և ձեռքերով ամուր
պահում: Թվում է, թե ողջ գյուղը ժամացույցի միևնույն զարկով տուն է
կանչվում, որովհետև կարելի է տեսնել, թե ինչպես նրանք խումբ-խումբ և
միշտ միևնույն ձևով, ամեն կողմից շարժվում են: Կանայք երբեք մենակ
չեն գնում, այլ միշտ բազմաթիվ հարևանուհիների և երեխաների հետ: Այդ
ժամանակ նրանց զրույցն այնպիսի բնույթ է կրում, որ կարծես ամբողջ օրը
միմյանց ո՛չ տեսել և ո՛չ էլ իրար հետ խոսել են: Դանդաղ քայլերով նրանք
բարձրանում են դիք բլուրները, որտեղ իրենց բնակարաններն են: Ծանա-
պարհին հանգստանալու և զրուցելու համար երկար կանգ են առնում: Մինչև
իսկ ծանր բեռը նրանց ետ չի պահում դրանից. նրանք բեռը ցած են դնում
կամ պահում են նույն դիրքում և բոլորովին հանգիստ շարունակում սկսված
խոսակցությունը: Հաճախ մի փոքր նստում են քարերին, որից հետո ավելի
աշխույժ են դառնում, քան երբևէ: Բաժանվելու ժամանակ նրանց սովորա-
կան արտահայտությունը մեկ ընդմիշտ նույնն է. որոնց ճանապարհն ավելի
կարճ է, միաբերան ասում են մյուսներին, առանց անվան կամ կոչման.
«Գնաք բարո՛վ», որին մյուսները պատասխանում են. «Մնա՛ք բարով»: Ես
խորհուրդ կտամ ամեն մեկին, ով բախտ կունենա այդ վայրը տեսնելու,
երեկոյան կանգնել որևէ ճանապարհի վրա և սպասել նրանց: Ուրիշ ոչ մի
տեղ չի կարելի նրանց այնպես հանդարտ, այնպես անհոգ, այնպես անվախ
և, միաժամանակ, այնպես գրավիչ տեսնել, ինչպես այստեղ — օրվա ըն-
թացքում թարմ օդը վայելած և ահա իրենց բեռան տակ կարմրատակած,
դեմքի թարմ գույնով, ավելացրած դրան երեկոյան մթնշաղը: Այդպիսի մեկն
իր դերը լավագույն կերպով կատարած և շահած կլինի, եթե այնպես ան-
նկատ մոտենա, քանի դեռ նրանք չեն հասցրել իրենց գլուխը, մեջքը, գիրկը
ազատել իրենց բեռից, մի բան, որ նրանք անում են, երբ մի այդպիսի
զննող աչք նշմարեն: Սպիտակ և կարմիր քողերը հեռվից մատնում են
նրանց. աղջիկները գնում են երեսները բաց, բայց նման դեպքում ծածկում

են այն ձեռքերով: Նրանք մինչև իսկ սիրով ժպտում ու հաճույքով դիտում
են, երբ օտարականն անցնելիս թեթևակի նայում է իրենց: Նրանք օտարա-
կանին արժանացնում են հարևանցի հայացքի, բայց շատ մեծ զգուշությամբ:
Այլապես նրանք շատ ամաչկոտ են, ինչպես այդ կարելի է դիտել տանը:

Երբ տուն են հասնում, կովերն արդեն հանդից վերադարձած են լինում:
կթում են նրանց ու ապա կեր տալիս: Այնուհետև սկսում են ընթրիք պատ-
րաստել: Միշտ չէ, որ եփում են: Հաջորդ օրվա համար մածոն են մերում:
Վերջինս անում են հետևյալ կերպ. թարմ կաթը եռացնում են, ապա թող-
նում այնքան, մինչև գուլանա, որից հետո նրա մեջ մի լիքը գդալ հին մա-
ծոն են լցնում: Երեք-չորս ժամվա ընթացքում դա վերածվում է մի բավա-
կան թանձր զանգվածի, որպիսին եվրոպայում բնավ կերած չեք լինի: Սա
շատ ավելի համեղ ու անդարար է, որովհետև ջրային մաս քիչ է մնում: Ես
չեմ խոսում պանրի կամ դրա նման զանգվածի մասին, այլ իսկական մած-
նի: Դա նաև այն առավելությունն ունի, որ ամբողջ տարին կարելի է պատ-
րաստել, ընդ որում ձմռանը շատ ավելի համեղ է, քան ամռանը, քանի որ
ջրային մաս քիչ է պարունակում: Այն դեպքում, երբ դրսում մուժ է, կամ
էլ անձրև է գալիս, նրանք լույսի տակ, բոլորը միասին, թեթև ընթրում են և
քնում ծածկի տակ: Եթե եղանակը պայծառ է, ինչ որ մեզ մոտ ամռանը
համարյա միշտ լինում է, նրանք այդ նույնը կատարում են լուսնի կամ
աստղերի շողերի տակ, տան կտուրի վրա, որ այնքան ավելի հրապուրիչ ու
քաղցրահամ է, որքան զով քամին ավելի է փչում: Կտուրից կարելի է տես-
նել ամենահեռավոր գետերը, կրակի մի շողք, գետերի սպիտակ ընթացքը:
Այդանդից նրանք ժամերով խոսում են հարևանների հետ, և ով լավ ձայն
ունի, գրավում է բոլորի, մասնավորապես, ջահել աղջիկների ականջը:
Նրանք անկողիններում պառկած լսում են մինչև կես գիշեր՝ հառաչանքնե-
րով և հոգեկան հուզումով, քանի որ այդ երգերը իսկապես որ ռոմանտիկ և
միևնույն ժամանակ թախժոտ են: Դրանք նկարագրում են, թե ինչպես երկու
հոգիներ մոխրի են վերածվում և միայն այն ժամանակ են միանում, երբ
նրանցից երկու վարդ է ծաղկում. սակայն նրանք երբեք չեն կարող միմյանց
հետ կրկին գրկախառնվել, որովհետև սիրահարները միևնույն դավանանքին
չեն պատկանում: Տատասկի մի թուփ, որն աճում է նրանց միջև, բաժանում
է նրանց միմյանցից, Դա մի վճուկ է, որը նրանց կենդանության ժամանակ
խանգարում էր ի կատար ածելու իրենց իղձը: Կամ՝ երգիչն օտարություն է
գնում և իր սիրածին հավիտենական հավատարմության երդում տալիս.
Վերջինս էլ միևնույն բառերով իր հավատարմությունն է խոստանում: Կամ,
ասենք, մի հերոս կակ եղբայր մեծ վտանգի մեջ է և օգնության է կանչում
յուրայիններին, մասնավորապես քրոջը: Այդ մասին սակայն հետագայում:

Մերերը, որոնք ամենօրյա եկեղեցական արարողութիւններն երբեք բաց չեն թողնում, ահա վերադառնում են տուն, ասելով. «Ողորմի աստված», Դրան բոլորը պատասխանում են. «Աստված քո հոգուն էլ փրկութիւն տա», Կանայք զբաղվում են կարագ պատրաստելով, որ ցերեկը չեն կարող անել, այդ տեղի է ունենում շաբաթը մեկ անգամ, երբեմն նաև ավելի ուշ: Կանայք օրեր շարունակ հավաքում են մնացած մածուներ և երբ արդեն բավական հավաքվում է, սկսում են մշակել: Դրա համար նրանք երեք-չորս ոտնաչափ երկարութամբ և կես ոտնաչափ տրամագծով փայտյա մի մեծ գլան՝ <խնոցի> ունեն: Սրա երկու կողմերը փակ են, իսկ մեջտեղը մի անցք կա: Մածունն այս անցքով լցնում են ներս, վրայից էլ տաք ջուր. այնուհետև փակում են այն, խնոցին կախում են սենյակի առաստաղի հեծանից երկու պարանով, որոնք իրարից այնքան են հեռու, որքան խնոցին է, այսինքն ըստ երկարութան, իսկ խնոցին այնպես են հագցնում պարանի մեջ, որ մի պարանը նրա մի ծայրը, մյուսը երկրորդ ծայրը գետնից բարձր պահի: Խնոցու երկու ծայրերին խոռոչներ են փորված, կամ ծայրերը մի բարակ փայտով շատ ամուր օղակված են. դրա նպատակն այն է, որ պարանը նրանից դուրս չպրծնի: Հասկանալի է, որ անցքը վերևի կողմն է մնում:

Մեկ կամ երկու հոգի կանգնում են երկու ծայրերին և խնոցին հորիզոնական դիրքով այնքան այս ու այն կողմ տարուբերում, մինչև որ դանգվածը լուծվի: Ժամանակ առ ժամանակ խնոցին շրջում են այնպես, որ անցքը մի կողմի վրա գա և նայում են: Գդալով զանգվածից մի փոքր վերցնում են և ստուգում, թե որքան է այն լուծվել: Վերջինս կրկնում են այնքան ժամանակ, մինչև որ ամբողջովին պատրաստ լինի: Կարագը պահում են կալի մի ամանի մեջ. մնացորդից մի թեթև ապուր են պատրաստում, որ կանաչեղենով եփած, բավականին համեղ է: Ես ներողութիւն եմ խնդրում, որ ճակատագրական այս խնոցիով շատ տարվեցի. իմ նպատակն էր ընթերցողին գյուղական վայելքներն այնպես ներկայացնել, ինչպես դրանք կան և ինչպիսի հրապույր ունեն: Քանի որ դրա գործածութիւնը շատ տարածված է, հետևաբար և ես չուզեցի այն մոռանալ:

Մեր բարեկամներն այժմ միմյանց պատմում են օրվա իրենց ապրումները: Տան պառավ տնպահը պատմելու և լսելու ամենաշատ բաներն ունի: Նրանք այս զրույցների ժամանակ ննջում են, շատերը միևնույն վերմակի տակ: Այս վայրը, որն ամբողջովին իմ կողմից արդեն նկարագրված ձմռան գիշերների բնույթն ունի,— այս ճանապարհն ես աշխարհում ոչնչի հետ չեմ համեմատի, ոչ մի բանի հետ չեմ փոխի, որովհետև քանի-քանի անգամ եմ ես գիտել իր ամբողջ ուժով արևմտյան հորիզոնում ինձ դեմ հանդիման կանգնած մայր մտնող շառագունած արեգակը և մանկական հայացքով

ժայտացել: Ես հաճախ եմ հիշատակել Քանախեթի հրապույրների մասին. ոչ մի բնակավայր այնքան գեղեցիկ, այնպես երկնային չէ, ինչպես այս բարձրադիր վայրը՝ հարավային երկնքի տակ, երեկոյան մթնշաղին, երբ ահն ու հրճվանքը, սարսափն ու հույսը, երբ օրվա պատկերները հիշողութիւնով մեջ դեռ թարմ են՝ խաղերն ու բնութիւնը և այս թեք դիրքը, երբ քաղաքը, գյուղի այգիները, հսկա Արարատն ու Ալագյազը վրա հասնող գիշերվա մեջ հետըզհետե անհետանում են աչքերիցդ,— թե այս բոլորը ինչպիսի տպավորութիւն են թողել ինձ վրա, ես չեմ փոխի և ո՛չ մի բանի հետ, որ տեսել եմ հետագայում: Ծառերի այն խշշոցը, որ առաջանում է գրեթե ամեն երեկոյանտեղ բարձրացող ուժեղ քամուց, գետերի կարկաշը և գիշերային լույսի տակ նրանց արծաթե փայլը, ուրախ սիրտսփոցը,— այս բոլորը դրողում են ինձ, որքան կարելի է շուտ տուն վերադառնալ, որպեսզի մերոնց գրկում բաղձալի հանգիստ գտնեմ: Ա՛խ, սրանք պատկերներ են, որ թերևս ոչ մի նկարչի աչք չի տեսել, ոչ մի այլ սիրտ չի զգացել: Անգամ երբ ես վանքից վերադառնում էի, և տանն իմ գալու մասին արդեն գիտեի, որովհետև այնտեղից մեկին իմ հետևից էին ուղարկում,— ես տեսնում էի, թե ինչպես ցերեկը մայրս և եղբայրներս ինձ մի վերստաշափ ընդառաջ էին եկել: Փոքրերը մեկնվում էին այգու պատերին: Երեկոյան, այս ճանապարհի վրա, մթնութան մեջ ես հազիվ կարող էի կռահել, թե այնտեղ քարերին նստած՝ մարդ կարող է լինել, երբ հանկարծ լսում էի նրանց միաբերան կանչը. «Սրտիս հատոր զավակս, թանկագին եղբայրս»: Նրանց զրկախառնումից, համբույրներից, որոնցով ինձ մինչև տուն էին ուղեկցում, արդարև պետք է բնութիւնից լքված, անսիրտ մարդ լինես, որպեսզի չհուղվես: Դռան առաջ կանդնած էր լինում հայրս կամ հորեղբայրս, որին ես հոր նման հարգում եմ, և սրտագին կրծքին սեղմելով ասում էին. «Սրտիս հատոր, մեր աչքի լույս: Այն օրից, ինչ բաժանվել ենք քեզանից մենք ապրում ենք երջանիկ, միայն քո բացակայութիւնն ենք զգում, միայն կարոտդ ենք քաշում»: Ես արդեն պատմեցի իմ քույրերի ու եղբայրների անկեղծ վերաբերմունքի մասին, թե ինչպես նրանք իրենց բոլոր փայփայանքներով շքավականանալով, ուզում էին իմ քունն էլ քաղցրացնել: Այժմ ես ուզում եմ հետևյալն էլ ավելացնել.— աստղագարդ երկինքը, գիշերվա թարմ, զով օդը, նրանց սրտի, ինչպես նաև շնչառութան ջերմութիւնը: Ես երբեք այնպես քաղցր չեմ ննջել, այնպես քաղցր զարթնել և թերևս դա ինձ այլևս երբեք չի վիճակվի: Արևը մեզ քուն էր տալիս, արևն այն նորից վերցնում՝ կրկին պարգևելու համար:

Այգում ժամանակ առ ժամանակ կատարվող բոլոր հաճելի զբաղմունքներից ուզում եմ միայն երկուսի վրա փոքր ինչ հանգամանորեն կանգ առ-

նել: Մեկով միաժամանակ սկսվում է այգու կյանքը, մյուսով՝ ավարտվում Առաջինը թուփ թափ տալն է, երկրորդը՝ այգեկուծը: Ո՛չ մի միրգ ավելի վաղ չի հասնում, քան թուփը և ոչ մեկն ամենից ուշ չեն հավաքում, քան խաղողը:

Նախքան թթի հասնելը յուրաքանչյուր տանտեր, եթե կարողութուն ունի, բրդյա կամ բամբակյա բազմաթիվ կտորներից մի մեծ սփոռք է կարում: Դա լինում է կամ քառակուսի, կամ էլ երկարավուն: Եթե քառակուսի է, ապա ամեն կողմը հավասար է մոտ երեք-չորս սաժենի. իսկ եթե երկարավուն, ապա՝ ավելի մեծ: Մի քիչ առաջ ես ասացի, որ թուփը շատ քնքուշ է և միևնույն ժամանակ այնպիսի հատկութուն ունի, որ քամուց մեծ քանակությամբ վայր է թափվում և անմիջապես ցրիվ գալիս, ընդ որում հյութը մեծ մասամբ դուրս է գալիս և դժվարացնում ձեռքերով հավաքելը, մի բան, որ գյուղացիներն ամեն օր անում են, եթե չեն ուզում, որ մեծ մասը կորչի: Միգի քանակն էլ անասելի շատ է. եթե մեկը 10—20 ծառ ունի, այն էլ մեծ ծառեր, ապա հնարավորութունից վեր է՝ բոլորը հավաքել: Ոմանք, սակայն, հարյուրից ավելի ծառեր ունեն, դրա համար էլ պատրաստում են հիշյալ նպատակահարմար հարմարանքը, բայց, շնայած դրան, այն օգտագործելու համար միշտ հինգ մարդ է հարկավոր: Մի տղամարդ (երբեմն էլ կին), ձեռքին մի կացին, բարձրանում է ծառը, երբ արդեն մինչ այդ մի քանի անգամ խաշակնքել է և աստծուն ապավինել: Այս աղոթքը կատարվում է միայն առաջին ծառը բարձրանալիս, և սկսելով ամենաստորին ճյուղերից, շարունակում է գործը: Ներքևից դիտում են, թե նա ո՞ր ճյուղն է ուզում ամենից առաջ թակել: Չորս հոգի ամեն կողմից բռնում են սփոռքը և կանգնում ծառի տակ: Կացնի հակառակ կողմով նա նախ խփում է փոքր ճյուղերին՝ շատ թույլ կերպով, մեծ և հաստ ճյուղերին՝ ավելի ուժեղ և մի քանի անգամ: Շատ հաճելի տեսարան է, թե ինչպես միանդամից քնքուշ պտուղները հարյուրներով ամեն մի ճյուղից անձրևի նման սփոռցի մեջ են թափվում, իսկ այն պահողը, ով էլ լինի, ցանկացածի շափ կարող է ուտել: Նա ինչքան վերև է բարձրանում, հետզհետե անտեսանելի է դառնում, հետևապես պետք է մի թեթև հարվածով ցույց տա իր տեղը և ճյուղը, որից հետո ներքևում կանգնածները փոխում են իրենց գիրքը: Աշխուժությունն այժմ ավելի է մեծանում, որովհետև մրգերը պետք է շատ ճյուղերի և տերևների վրայով թափվեն. այդ ժամանակ դրանք աղմուկ են հանում և անձրևի տարափի նման թափվում: Թթի մի մասը հանդիպելով հաստ ճյուղերին հենց վերևում ճխլվում է կամ ջարդվում: Դա ներքևում կանգնողներին այնպես է թրջում, որ անձրևի պատրանքն ավելի զգալի կլիներ, եթե մրգերն աչքի առաջ չլինեին: Բնական է, որ թթի կեսը կորչում է, օրովհետև ճյու-

ղերից շատերն ուղիղ են, և ծառի բունը խանգարում է սփոռքը մոտեցնելուն, բայց, առանց այդ էլ, հնարավոր չէ բոլորը հավաքել, որովհետև ճյուղերը շատ մեծ են ու տարածված, և միրգը բոլոր ծայրերից այս ու այն կողմ է շարտվում: Դրա մի մասը մեծ շարշարանքով հետո հավաքում են: Բացի այդ, սփոռքը պետք է շուտ-շուտ դատարկել, այլապես հյութը մեկ երկու ռոպեում սփոռցից կհոսի, մի բան որ իսկապես միշտ էլ պատահում է: Դրանից արդեն կարելի է եզրակացնել, թե այս պտուղը որքան հյութեղ և քնքուշ պետք է լինի:

Եվ այսպես, անցնում են մեկ ծառից մյուսը՝ միշտ միևնույն ձևով: Տարեկան կարելի է հինգից-վեց անգամ առատորեն թափ տալ: Սակայն այս վերջինն էլ քիչ է: Դրանից հետո էլ մի մեծ բաժին զոհ է դառնում անկուշ հյուրերին: Պտուղն օգտագործում են շորս կերպ. այն շորացնում և ուտում են որպես քաղցավենիք, որ շատ համեղ է: Նրանից պատրաստում են քացախ, դոշաբ և օղի: Վերջինների պատրաստման եղանակները մի այլ տեղ շարադրված են:

Այգեկուծը կատարվում է հետևյալ ձևով. ով շատ և միևնույն ժամանակ մեծ այգիներ ունի, իսկ գյուղում միայն քչերը շունեն, առավոտ վաղ իր մոտ է հրավիրում ազգականների ու հարևանների մեծ մասին, նաև բոլորովին անծանոթների, որ պատահաբար գյուղում են լինում: Նա կարիք շունի ասելու, թե ինչու է կանչել, որովհետև հենց տարվա ժամանակն ինքն արդեն նրանց հասկանալ է տալիս այդ: Դրանք հասուն կանայք են իրենց երեխաներով, տղա կամ աղջիկ. տղամարդ՝ հազվադեպ: Տան տերերը հատկապես այս նպատակի համար պահում են մի այծ, ոչխար կամ մի գառ, որ մորթում են և հենց այգում խորոված պատրաստում, ապուր կամ այլ կերակուրներ եփում, որոնք բոլորն էլ յուրատեսակ են. կամ գնում են միս, բրինձ ու դրանցով զանազան կերակուրներ պատրաստում:

Շյուրերն առավոտյան վաղ հայտնվում են կողովներով ու դանակներով և տանտիրոջը գտնում այնտեղ՝ զանազան նախապատրաստություններով զբաղված: Մեկը մաքրում է այն տեղն, ուր խաղողն են հավաքելու, մեկ ուրիշը պատրաստում է մեծ կողովներ, երրորդը կերակուրներն է եփում: Մի թեթև նախաճաշից հետո գործի են անցնում: Խաղողի այգիները բաժանված են մեծ թմբերի, որոնք բավականին երկար, բայց անհամեմատ լայն և այնքան բարձր են, որ հասակով մեկ կանգնած մարդը հազիվ է նկատվում դրանց միջև: Տարեցներն երկու երեք հոգով զբաղվում են այդ թմբերից մեկով, ողկույզները կտրում են և դնում կողովի մեջ, որ տղաները՝ գլխներին դրած, պահում են նրանց առաջ: Հենց որ կողովները լցվում են, շուտ են տալիս ավելի մեծերի մեջ, իսկ տղամարդիկ այն տանում են հնձանը, թու-

փում այնտեղ և կրկին ետ բերում՝ նորից նույնն անելու համար: Բոլորի ձեռքերը զբաղված են ամենաեռանդուն կերպով, բայց լեղուններն ավելի Կատակը, ձեռ անելը և ծիծաղը վերջ չունեն: Հենց որ կշտանում են, ինչ որ շատ շուտ է լինում, մեկը հաճախ մոռանում է իր աշխատանքը և ուզում է հարեանուհուն գետին գցել: մի ուրիշը պտուղներ է շարտում մյուսի վրա, առանց այդ նկատել տալու, որովհետև իսկույն խաղողը պահում է ձեռքում: Նրանց միջից մի երգչուհի մեղմ երգում է, որին ձայնակցում է մեծ մասը, բայց այնքան ցածր, որ ձայնը մոտ տարածություն վրա հաղիվ է լսվում: Մի ուրիշը պատմություններ և արկածներ է պատմում, որը նրանց շատերի ծիծաղն արցունքի է փոխում: Ամենից շատ զբաղվածը տանտիրուհին է, նա աշխատում է բոլորին զբաղեցնել, այնպիսի բաներ է ցույց տալիս ու պատմում, որոնք կարող են նրանց զվարճացնել: Այդ ժամանակ ամբողջ երկրում շրջում են շատ զվարճախոսներ, աճապարարներ ու գուսաններ: Ամեն մի շնչին գործի համար նրանց դիտավորյալ վարձում են այդ օրը: Երբ նրանք արդեն կուշտ կերել են, սկսում են իրենց աճապարարությունները, որ վերջ չունեն: Այս զվարճությունների տակ նրանք աշխատում են մինչև կեսօր: Ժամը տասին բոլորը հավաքվում են և ճաշում, ապա մի փոքր հանգրստանում ու կրկին գործի անցնում: Այս բոլորը տեղի է ունենում սովորաբար կանաչ մարգագետնի վրա կամ մեկուսի ընկած ծառերի տակ, որտեղ տղամարդ չկա: Ով այդ օրերին այստեղ երևա, իր մասնակցություն բաժինն ունի: Այդպիսին կարող է նրանց հետ աշխատել, եթե ցանկություն ունի: Նրանք, սակայն, մեծ մասամբ մի բան անում են, քանի դեռ ախորժակները չեն հագեցրել: Հենց որ դա կատարվում է, ավելի լավ է նրանց ճանապարհ դնել, որովհետև նրանք կխանգարեն ուրիշներին էլ, որոնց նպատակը գործը, որքան կարելի է, շուտ վերջացնելն է: Երեկոյան երբ տուն են վերադառնում, բոլորն, առանց բացառության, տանում են իրենց հետ բերած խաղողով լի կողովը: Թփերին մնացած խաղողը հավաքում են տանեցիները: սակայն դրանից հետո էլ դեռ բավականաչափ մնում է, մասամբ չնկատելուց, մասամբ էլ թողնում են դիտավորյալ, որպեսզի միշտ թարմ խաղող լինի: Դրանից հետո ամեն ոք, այսինքն օտարականները, կարող են այգի գնալ և ճռաքաղ անել, որի ժամանակ մեծ մասամբ լավ հաջողություն են ունենում:

Ընդհանրապես, երբ որևէ ծառ քաղված է, ամեն մարդ կարող է իր համար ուզածին չափ որոնել, մի բան, որ պատահում է մասնավորապես ընկույզի ծառերի հետ: Ճարպիկ տղաներն ամեն տարի այդ ճանապարհով հաղարներով ընկույզ են հավաքում: Ծառերից շատերի ընկույզը մի անգամ թափ տալով չի վերջանում: Ընկույզ թափ տալը կատարվում է մի ձողով:

որը մեկը ձեռքն առած վերևից խփում է. հարվածի արդյունքը հաճախ շատ զգալի է լինում, եթե մոտ ես կանգնած. այդ պատճառով էլ գետնից ոչ մի հատ չեն վերցնում, մինչև ամբողջ ծառը թափ չտան:

Դրանից հետո ամեն ինչ հետզհետե սկսում է ամայանալ: Արդեն աշուն է: Այժմ այստեղ մեծ մասամբ երեխաներն են խաղում կամ անասուններին են արածացնում: Զգիտեմ, ինչպիսի՞ զգացումներով կհամակի մարդ, երբ տեսնի, որ այն վայրը, այն ծառը, որին այնքան սիրում, այնպես խնամում էր, ծածկվել է նախ կարմրախառն գեղին, որ գունավորված տերևներից է, իսկ հետո բոլորովին սպիտակ զգեստով: Ամեն շարժում ու աշխուժություն տեղի է տալիս մի անդորրի, ուր միայն տրամություն կա և սուգ: Միրահարներն այստեղ արցունքով նայում են՝ այժմ տերևաթափ ու անկենդան թփուտներին, մարգագետիններին, իրենց մանկական խաղերի մտերիմ վկաներին: Մայրերը, որոնք իրենց ծծկերներին այնպես քնքուշ խնամել են, երեխաները, որոնք քունն ու խաղն այնպես քաղցր էր ընթացել, — ամեն մեկը տուն է շտապում՝ հառաչանքով ու դողողացող սրտով: Ամենաթույլ ձայնն իսկ այժմ վերստերի վրա հնչում է բոլորովին բարձր, և նրա արձագանքը ջինջ օդի միջով ետ է գալիս ձորերից, այգիների պարիսպներից ու հնձաններից ու թափանցում մարդկային հոգու խորքը:

Մի տեղ կարելի է տեսնել մինչև երկինք հասնող մի ծխասյուն, որ բազմազան ձևերով և գալարումներով վեր է բարձրանում, մի ուրիշ տեղ մի բոց է կայծկլտում, մերթ վառ, մերթ թույլ, և մարդ կարծում է, թե դրանք ոգիներ են, որոնք գիշերվա խավարի մեջ դուրս են սողում կրակից: Սակայն դրանք այլ արարածներ չեն, քան հովիվներ կամ ճամփորդներ, որոնք այս լքված վայրում գիշերային ապաստան են որոնում, կամ դրանք ուրախ զինվորներ և կամ էլ, ինչո՞ւ չէ, ավազակներ են, որոնք ցերեկը թաքնվում են և հազվադեպ չէ, որ հարձակվում են մարդկանց վրա: Այդ պատճառով էլ տարվա այս միջոցին ոչ ոք գիշերն այգում չի մնում. ցերեկն այս տեղերով անցնում են միմիայն զինված և խմբերով: Նազելի դարունը սակայն ամբողջ ձեռքով կրկին վերադարձնում է բոլորը և մոռացնել տալիս ամեն վիշտ: Երգերը նորից կենդանանում են. մարդիկ դարնան հրապույրներն այնպե՞ս ազահորեն են ընկալում, կարծես տարիներ շարունակ նման բան ո՛չ տեսել և ո՛չ էլ վայելել են: Ամեն ինչ հուժկու ուժով դուրս է թափանցում հողից. շուրջը ամեն ինչ կանաչ է դառնում, ծաղկում բազմազան ձևով ու դույնով:

ա, Իբրև ծանոթություն:— Հայերը հավատում են, որ արձագանքը կամ էրես ոգիների ձայն է, որի հեղինակը բոլորովին անտեսանելի թաքնվում է շրջակայքում՝ բարայրների մեջ: Յոյ պատճառով էլ արձագանքը նրանց սարսուռ է ազդում:

Քառուները դառնալով, աղբյուրների խոխոջը և վերադարձնած բնության ձայնն ամենահաճելի ներդաշնակութամբ հնչում են սարերի ու ձորերի միջով. ամեն ինչ շնչում է խոր հոգով, տարածում է բուրմունք: Արտուտներն ու սոխակները երջանկացած գեղջուկ մանուկների համար ուրախ ավետաբերներ են, որոնց ցնծությունն ու մեղեդիները անցորդներին ականջներն են թափանցում առավել քաղցր, առավել հրապուրիչ, քանի որ դրանք բխում են մաքուր, պարզ սրտից: Շրջելով արտերը նրանք նորից որոնում են մանուշակներ, որպեսզի իրենց մայրերի և քույրերի համար փնջեր կազմեն ու բերեն: Տատրակները՝ անխարդախ հավատարմության խորհրդանիշները, դեռ ու դեռ են թռչկոտում, խոտից խոտ, ծառից ծառ փախչում միշտ անբաժան, զույգ-զույգ, և ամեն անկյունում հնչում է նրանց միապաղաղ ձայնը:

Քանաքե՛ռ, իմ սիրագործով ծննդավայր, քո անունը, քո հրապույրներն ավելի վսեմ են, առավել երջանկացնող, քան ես երախտագիտությամբ ու երկյուղածությամբ կարող եմ դրանք թվել և պաշտել: Դո՛ւ պարգևեցիր ինձ գոյություն, երիտասարդություն, որոնք քո ստեղծագործ ուժին դեռևս շատ ու շատ հեռու են արժանի լինելուց: Համբուրելու եմ քո հողը, հենց որ ոտքս դնեմ նրա վրա, մինչև իսկ իմ գերեզմանը, իմ աճյունը հավատարմությամբ կուղեկցեն քեզ, որով իմ սիրտն այնքան կենդանի հրճվում է:

Իմ հայրենակիցների ձմեռային կյանքը մեզ արդեն ծանոթ է: Մի քանի բնորոշ գծերի, որոնք արդյունք են նրանց աշխատասիրության, ես ժամանակին դիտավորյալ շանդարդարձա, որպեսզի հիմա, այստեղ շարագրեմ: Այժմ նրանց հանգստի ու վայելքի ժամանակն է՝ իրենց ընտանիքի և բարեկամների շրջապատում: Բացի այն դեպքերից, երբ նրանք ժամանակ առ ժամանակ ստիպված են դրսում լինել, մեծ մասամբ նրանք գյուղում են մնում և աշխատում են այս հանգիստ ժամանակն ամենահարավոր շափով միմյանց փոխադարձաբար հաճելի դարձնել: Առաջին դեպքում նրանք դուրս են գալիս, որպեսզի բերեն սննդամթերքներ, ցորեն, ձուկ, աղ, փայտ, յուղ և այլն: Նրանք պարսից կառավարության համար ևս բռնադատվում էին կատարելու այլ մեծ մասամբ ժանր աշխատանքներ. մերթ՝ այստեղ՝ իրենց բնակավայրում, երբեմն էլ դրանից դուրս, սակայն այդ ամենը նրանց ուրախ և

խաղաղասեր բնավորությունը քիչ էր մոռալում: Մինչև իսկ ամենահեռավոր բարեկամներն ու ազգականներն այժմ այցի են գալիս նրանց, կամ իրենք են վերջիններին այցելում: Գյուղի ինչպես մեծերը, այնպես էլ կանայք ու երիտասարդները տարբեր խմբեր են կազմում: Նրանք մեկ այստեղ են, մեկ այնտեղ. մերթ՝ ձորում, մերթ՝ իրենց այգում, տներում, կտուրների վրա և քիչ, աննշան ուտելիքներով՝ մեծ մասամբ միոգ ու գինի, հաճելի ժամանակ են անցկացնում: Միայն առաջինները, որպես ընտանիքի հայրեր, իրավունք ունեն այդ բոլորը հրապարակորեն և հնարավորին չափ հանդիսավոր ձևով կատարել, որին այնուհետև մասնակցում են նաև տան մյուս անդամները՝ առանց տարիքի և սեռի խտրության: Նրանք երգերով ու զվարճություններով և մի փոքր ճաշով հաճախ ամբողջ գիշերներ են անցկացնում: Նրանց ամենագլխավոր կերակուրներն են՝ փլավ, խորոված, կաղամբով կամ այլ բանջարեղենով եփած միս, տապակած ձուտ, ձվից, մրգերից պատրաստված ուտելիքներ և աղած ձուկ, որը միշտ պետք է լինի, որովհետև դա նպաստում է գինու վայելքին: Այս համեղ խմիչքի գործածության մեջ ամեն մեկն աշխատում է հաղթել մյուսներին, բայց սակավ է հաղթանակը տանում, որովհետև շափավորությունը և ծիծաղելի չդառնալու ամոթի զգացումը նրանց որոշ սահմանների մեջ են պահում, որպիսի սահմանը ոչ մի օտարազգի չի կարող պատկերացնել, եթե մտածի, որ դրանք գյուղացիներ են և շափազանց անգետ: Կանայք իրենց խնջույքներն անում են մրգի մառաններում, հաճախ հենց գինու կարասի մոտ: Դրանց մեծ մասամբ ներկա են լինում նաև իրենց երեխաները: Մի քանի բառ փոխանակելուց հետո, երբ արդեն միմյանց առողջություն ու երջանկություն են ցանկացել, դատարկում են բաժակը, ընդ որում երեսները շրջում են, կամ էլ ձեռքով ծածկում ի նշան ամոթխածության, որ նրանք մինչև իսկ իրենց սեռի նկատմամբ պահպանում են: Զահել կանայք ու աղջիկներն երկար և ձիգ տարիներ կամավոր կերպով, ինչպես նախապես հիշատակել եմ, դսպում են իրենց գինու գործածությունից³⁵, նրանց համար մեծագույն երջանկություն է, երբ իրենց ջահել ամուսիններն ամուսնական առաջաստում իրենց բերանից գինու հոտ չեն առնում. այլպես նրանց մոտ կկորցնեն իրենց վստահությունը, թե այլ արատներից էլ զերծ չեն: Անհավատալի է, թե ինչպես նրանք իրենց վարմունքով առաջին հերթին աշխատում են իրենց ամուսինների բարեհաճությունն ու սերը զրավել և պահպանել: Այդ ժամանակ էլ նրանք համարյա միշտ զբաղվում են իրենց գործերով՝ կարում են, հյուսում, գործում, ոստայնակում՝ իրենց և տան մյուս անդամների համար հագուստ են կարում, մաքրում են տունն ու բակը, այցելում են հարևաններին և այլն: Նրանց ջուլհակային դազգահը յուրօրինակ է, որ դժբախտաբար գծագրել չեմ կարող, որովհետև ես այդ

բ, Մեզ մոտ գոյություն ունի այն հավատը, թե այս թռչունները, որոնց միշտ զույգ ենք հանդիպում, որոնք այլևս կանաչ ծառի կամ խոտի վրա չեն նստի, հենց որ նրանցից մեկը մեռնի: Այդպիսի դեպքերում նրանք նստում են դաշտի քարերի կամ բուրդով շրջապատ մի ծառի վրա և այնպիսի թախծոտ ձայն արձակում, որի հնչյունն իսկապես որ շատ տխուր է: Ինչ էլ լինի, չահել սիրահարները մեզ մոտ սովորաբար միմյանց համակում են նույն երթանքով: Նրա անունը հայերեն այնքան քաղցր է հնչում, որ մենք սակավ մի ուրիշ բառ այնպիսի բերկրանքով ենք ընկալում, ինչպես այդ:

չգիտեմ: Հաճախ բոլորը՝ մարդ ու կին և երեխաներ, նստում են քուրսու շուրջ կամ հյուրասենյակի բուխարու մոտ և զրուցում ամբողջ օրը:

Նրանք ամենից ավելի շատ զբաղված և ուրախ են լինում տոն օրերին, մասնավորապես կիրակի օրերը, Նոր տարուն, Մենդին և Զատիկին: Այդ ժամանակ նրանց մառաններն էլ ամենից ավելի են լիքը: Ամեն շաբաթ օր, համարյա բոլորն, անգամ երեխաները, գնում են եկեղեցի՝ երեկոյան ժամերգության, որ ընդհանրապես հայկական եկեղեցիներում կատարվում է շատ հանդիսավոր: Կիրակի օրերը, առավոտյան վաղ, ժամի 5—6-ին, նրանք ներկա են լինում առավոտյան արարողությանը: Պատարագից, որ տեղի է ունենում գրեթե ամեն կիրակի կեսօրին և շատ հանդիսավոր է կատարվում, քչերն են բացակայում: Ամուսնացած կանայք գնում են սպիտակ քողով, որ ծածկում է նրանց ամբողջ մարմինը՝ գլխից մինչև ոտքերը, և նրանց ոչ ոք չի կարող տեսնել: Նրանց երեսը բաց է: Եկեղեցում նրանք այդպես էլ մնում են, և քողը միայն այն ժամանակ են վերցնում, երբ արդեն տանն են: Եկեղեցուց հեռանալիս համբուրում են պատերը, քահանայի ձեռքը և սուրբ ավետարանը, որ նրանք պաշտում են որպես սրբություն: Աղջիկները կրում են փոքր, նուրբ, թափանցիկ մի շղարշ, որի մասին են արդեն գրել եմ: Մնացյալ եկեղեցի հաճախորդների մասին հետո: Դեռ պատանեկությունից ինձ համար շատ հաճելի զգացում էր, երբ տեսնում էի բարեպաշտ մարդկանց եկեղեցուց գալիս: Ամենից վերջը, երբ այս պաշտամունքի վայրը թողնում են, նրանք բոլորն, առանց բացառության, համբուրում են եկեղեցու դուռը: Նույնն անում են նաև ամեն անգամ ներս մտնելիս: Երբ փողոցում մեկին պատահեն, ապա մեծ ջերմեռանդությամբ ասում են. «Ողորմի Աստված», իսկ մյուսը պատասխանում է. «Քո հոգուն էլ փրկություն տա» և նրան մի փոքր կտոր են տալիս նշխարից, որ միշտ բաժանվում է եկեղեցում, արարողությունից հետո: Սա պետք է տարբերել իսկական հաղորդությունից. առաջինն ստանում են բոլորը: Ընդունողը միայն այն ժամանակ է վերցնում, երբ դեռ ծոմ է: Եթե որևէ բան է կերել, ապա այդ մասին ցավելով, անկեղծորեն ասում է, թե այդպիսի պարգևի արժանի չէ: Եթե ծոմ է, ապա վերցնում է գոհ սրտով, հանում է գդակը, խաշակնքում, հոտոտում մի քանի անգամ և դնում բերանը, բայց այնպիսի մեծ երկյուղածությամբ, որ կուլ է տալիս առանց ծամելու, որպեսզի ատամները չսեղմեն սրբազան հացը: Այս զսպվածությունը հանդես են բերում նույնիսկ փոքր երեխաներն իսկապես որ հաճույքով: Վա՛յ նրան, ով մինչև ժամերգության ավարտվելը, թեկուզ ծածուկ, մի բան կերած լինի: Այդպիսին ոչինչ չի կարող ընդունել: Ինչպիսի ուրախությամբ են ես այդ արել՝ և զսպվածության իմ գիտակցությամբ երեխա ժամանակա եկեղեցուց փրկվելիս ընդառաջ վազել, բերանս

բացել ու աղաղակել. «Մա՛յրիկ, նախ ինձ՝ սրբազան հացը, ես բերանս ոչինչ չեմ դրել»: Եվ որքա՛ն երջանիկ էի, երբ ընդունում էի այն և միշտ էլ լսում տվողի խոսքերը. «Զծամել, չծամել. ատամներն իրար չսեղմել»: Բայց ես հաճախ շեղվում եմ իմ պատմությունից:

Տոներին, մասնավորապես Զատիկին, նրանք իրենց երեխաներին տալիս են նվերներ՝ գաթա, հագուստեղեն և կարմիր ձու: Այցելում են միմյանց. բոլոր տներում քաղցրավենիքի, ուտելիքի և խմիչքի առատություն է. ամեն մարդ, ով մտնում է, վայելում է դրանք: Մի այնպիսի սրամաղորդություն է տիրում, որ ուրախացնում է բոլորին, և որքա՛ն բնական, որքա՛ն մանկական է դա: Երբ մեկը հիվանդանում է, ապա նրա համար գառ, ոչխար են մատաղ անում: Եթե առողջանում է, ապա միոք հավասար բաժանում են բոլոր բնակիչներին: Մատաղն ընդունելիս ամեն մեկն ասում է. «Աստված ցանկությունդ կատարի»: Մատաղատերն ասում է միայն. «Աստծո մատաղն է»: Եթե մահանա, ապա հոգեհաց են տալիս: Եթե մեկի մոտ հյուր է գալիս մի բարեկամ կամ ծանոթ՝ ապա ուրիշ շատերն էլ առանց հրավերի գալիս են այդ տունը, զվարճանում և հյուրին հերթով իրենց տներն են տանում՝ ճաշի հրավիրելով նաև մնացած բոլորին. մի օր մեկի, մի ուրիշ օր մյուսի մոտ: Այսպիսին է նրանց հյուրընկալության եղանակը: Այդ մասին հետո:

Բացի սովորական Նոր տարուց, հայերն իրենց սեփական Նոր տարին ևս ունեն, որ ընկնում է ուշ աշնանը. ամիսը մոռացել եմ: Դա հայերեն կոչվում է Կաղանդ: Դրա ժամանակ, բացի սովորական ծեսերից և ուրախությունից, նրանք այլ սովորություններ ևս ունեն, որ չեմ ուզում առանց հիշատակության թողնել:

Դրան նախորդող երեկոյան տան մեծահասակ անդամները հավաքվում են հացատան սեղանի շուրջը, որ ծածկված է լինում մրգերով և անուշեղեններով լցված շատ ափսեներով: Նրանք անհամբեր սպասում են միանգամայն տարօրինակ մի այցելուի: Այդ դերը կատարում են պատանիներն ու երիտասարդները: Վերջիններս 5—6 հոգով մի խումբ կազմած՝ մտնում են բոլոր տները, այն էլ ոչ թե դռնից, այլ երդիկից: Վերջինս հանկարծակի բացվում է, և պարանով կապված մի պարկ է իջնում ցած. առանց որևէ բառ ասելու էլ դա նշանակում է, որ պարկը պետք է լցնել եղած քաղցրավենիներով: Սրտանց պատրաստ են այդ անելու, սակայն ուզում են մի փոքր կատակել: Պարկը ներքև են քաշում, պինդ պահում և դրսում եղածներին ձայն տալիս, որ իրենց և իրենց սիրածների անունները տան: Դրսում եղողները ծիծաղում են, փսփսում, գլուխներն ու ոտքերը մի փոքր ներս կախում և անմիջապես կրկին ետ քաշում՝ առանց որևէ բառ արտասանելու: Երևութական բարկությունից պարկի մեջ քար, ավազ, փայտ և նման բաներ են լցնում և

թողնում, որ վերև քաշեն: Բոլոր այս բաները դեն են գցում և պարկը կրկին իջեցնում ցած: Կարճ ասած, ուզածի շափ կրկնում են այս վեր ու վար անելն՝ առանց մի բան ասելու: Ինչո՞ւ չէ, պարկի մեջ հաճախ նույնիսկ ջուր են լցնում: Մի բան, որ երկու կողմին էլ շատ է զվարճացնում: Վերջապես նրանք իրենց ուզածն ստանում են: և հեռանալիս արձակում ճիշտ: Եվ այսպես ամբողջ գիշերը: Հաջորդ օրը նրանք պատում են, թե ովքեր են եղել: Տանեցիք էլ ուշ են պառկում և հավաքված ուտում են մրգերը և բրնձից կամ ձավարից պատրաստած մի կերակուր, որի նկարագրությունը զանց եմ առնում, Գա շատ համեղ է և շատ լավ պատրաստված: Նույնը եփում են նաև ուրիշ ժամանակ, բայց այս օրերին առանձնապես:

Այդ օրը բոլորի սրտերը բերկրանքով է լցնում: Նախ՝ ընտանիքի անդամները մեծ երկյուղածությամբ ու ջերմնառնդություններով գրկախառնվում են և միմյանց քաղցրավենիներ նվիրում: Ապա՝ գալիս է քահանան և օրհնում է տունը: Այնուհետև՝ ժերունիները խմբով վերցնում են քահանային և լինում են մերթ այս, մերթ այն տանը: Ամբողջ օրը նրանց ուրախությանը վերջ չկա: Կանայք ևս հավաքույթներ են կազմակերպում: «Շնորհավոր Նոր տարի և բարի Կաղանդ», — աղաղակում են մեծ ու փոքր: Զահել աղջիկներն ևս այսօր փորձում են իրենց բախտը: Այն կերակրի առաջին գդալը նրանց ապաղա փեսացուի գուշակն է: Մեծ զգուշությամբ նրանք վերցնում են դա, դնում մի բաց տեղ և ժամերով ծածուկ սպասում, որ մի թռչուն տանի այն: Ինչպե՞ս են նրանք մանկան պես ուրախանում, երբ դա կատարվում է: Մի ճրճղուկ կամ մի ուրիշ թռչուն վերցնում է այն: Այն կողմից, դեպի ուր նրանք թռչում են, գալու է իր ապագա սիրածը և տանելու է իրեն: Նրանց կարոտն ուղղվում է դեպի այն կողմ: Արցունքն աչքերին նրանք հաճախ կանգնում են այդտեղ և մանկական անմեղությամբ սպասում իրենց պսակին: Հաջորդ տարին, սակայն, նրանց երազները խորտակվում են, որովհետև ավետաբերն այս անգամ այլ ուղղություն է վերցնում:

Տարվա այս ժամանակ նրանք կատարում են նաև իրենց հարսանիքները, ուխտագնացությունները, երաժշտական հավաքույթները և այլ խրախճանքներ: Դրանք, ինչպես եկեղեցական ծեսերը, բոլոր հայերի մոտ նույնն են: այդ պատճառով էլ ուղում եմ դրանք առանձին նկարագրել:

Այստեղ է, որ ապագա ամուսիններն առաջին անգամ գտնում են իրենց կյանքի երջանկությունը: Խաղընկերությունից հետզհետե առաջանում է նրանց սրտերի միությունը: Առանց բառերով արտահայտելու այն, ինչ մտածում են, նրանք իրենց մեջ արթնացած հոգեվիճակը մատնում են մի վարդ փոխանակելով՝ իբրև փոխադարձ համակրանքի նշան: Իսկ եթե սակավ են տեսնում միմյանց, կամ հաճախակի չեն կարող հանդիպել, ապա վարդն

ուղարկում են երեխաների միջոցով, որոնք ոչինչ չեն հասկանում դրանից, ծանոթների, որոնք նպաստում են դրան, մեծ մասամբ, սակայն, իրենց մայրերի միջոցով, նախքան գործը հորը կհասնի, որովհետև դա նրանց փոխադարձ համակրանքի արտահայտությունն է: Նրանք պտտվում են միմյանց շուրջ, ինչպես լուսինն արևի: Հաճախ մի ծառի տակ մի բան է դրված լինում, որ իրենց տանից չէ: Եթե աղջիկը մենակ է գտնում, ապա վեհերոտ վերցնում է այն, հազարավոր համբույրներով սեղմում կրծքին և այդ մասին, բացի մորից, ուրիշ ոչ ոքի չի հայտնում: Աղջիկը ժամերով կանգնում է այդ նույն տեղում, հագում, ինքն իրեն մեղմ մրմնջում, որպեսզի սիրածը երևա: Եվ երբ վերջինս թփից կամ խաղողի թմբից բարձրացնում է գլուխը, ինչպիսի՞ անակնկալ, ինչպիսի՞ հանդիպում, ինչպիսի՞ գրկախառնում: Եվ այդ տեղի է ունենում խաղողի վաղերի, ծիրանի կամ սալորի սքանչելի ծառերի տակ: Նրանք ժամերով խաղում են այնտեղ, իսկ հոգածու մայրը բերում է նրանց քաղցր պատաններ, որ կտրել է իր իսկ երեխաների բերանից: Այս դրույթունը, այսպիսի գրկախառնությունը խանգարվում է, եթե այնտեղ են մայրը կամ մյուս երեխաները: Ինչքան հաճախ եմ ես տեսել ու զայրույթով միջամտել, իմ հորեղբոր աղջկա հետ վատ վարվել, որովհետև ինձ թվում էր, թե նրա հետ խաղալու կամ նրան համբուրելու իրավունք միայն ես ունեմ: Եվ կամ երեխա ժամանակ մորս հարցրել եմ, թե ինչ էն ուզում անել նրան և այն պատասխանն եմ ստացել, թե այդ օտարն էլ ուզում է մեր եղբայրը դառնալ: Դրանից հետո նրան գրկել ու համբուրել եմ: Նա ինձ բոլորից ավելի շատ է սիրել և օգնել:

Իսկ եթե դրա գտնողը մեկ ուրիշն է, ապա ցնորած վազում է յուրաքանչեքի մոտ և բոլորին բարձրաձայն ծանուցում իր երջանկության մասին: Եթե այդ մեկը հասուն երիտասարդ է և գիտե բանի էությունը, ապա վա՛յ խեղճ քրոջը: Նա ամենաանխիղճ կերպով ձեռ է առնում քրոջը, լացացնում, որ նա մի ուրիշին է սիրել և ոչ թե իրեն: Շիկնելը, ամաչկոտությունը, ամոթխածությունը, մորն ուղղած պաղատանքները, որի կրծքին նա սեղմում է իր գլուխը և դեմքը չի բարձրացնում այնքան ժամանակ, քանի դեռ բարկացած եղբայրը չի հեռացել, — մի՞թե այս բոլորն այլ բան են ցույց տալիս, քան նրանց անաղարտությունը և անմեղությունը: Վերջապես, եթե հայրն է գտնում, ապա գործը վերջացած է, որովհետև նա լավ գիտե դրա նշանակությունը: Ինքն էլ է արել այդ, սակայն, չնայած դրան, նա սիրալիր և զգուշությամբ գրկելով ու շոյելով աղջկան, ասում է. «Ի՞նչ գտել ես քո գանձը, իմ աչքի լույս (մի արտահայտություն, որ մեր սիրասուն ծնողները մեր նկատմամբ գործածում են): Ո՞վ է նա: Ինչո՞ւ ինձ ոչինչ չես ասել, մոռացել ես քո հորը: Նա շա՞տ է սիրում քեզ, քանի՞ անգամ եք հանդիպել, ի՞նչ

եք արել իրար հետ. իհարկե, համբուրվելուց և խաղալուց բացի ուրիշ ոչինչ Ա՛խ, շար մայրդ. նա ուզում է իմ աղջկան ինձնից հեռացնել, ես նրան ցույց կտամ. դու մեղք չունես, ես ինչպես հարկն է նրան կպատժեմ, որ այդ բանն ինձնից թաքցրել է», — և այլն: Ինչպե՞ս կարող եմ ես նկարագրել արցունքների հեղեղը, նրա ընկճվածությունն ու այդ սլահի ապրումները: Եթե մայրը ներկա է, ասլա նա հաղարավոր սպառնալիքների է ենթարկվում ու ծանր խոսքեր լսում, որոնք արվում են միմիայն աղջկան հանգստացնելու և մխիթարելու համար:

Որքա՞ն հուզիչ, որքա՞ն հանդիսավոր է երջանիկ սիրահարի երևալը: Եթե նա գլուղում է ապրում, պետք է գա ցերեկը: Նա մտաենում է մի այնպիսի հրկյուղածություն, որը դրսևորում է նրա մանկական էությունը, եթե մինչև իսկ քսան և ավելի տարեկան լինի: Խոնարհած գլխով, ամոթխածությունից շառագունած այտերով նա մեկնում է ձեռքերը, որպեսզի բռնի իր ապագա աներոջ ձեռքը, համբուրի այն առանց ծպտուն հանելու: Վերջինս ծանրակշիռ կերպով ետ է պահում իր ձեռքը: Սա հանդիմանությունն է, որ արտահայտում է նրա դժկամությունն այն մասին, թե ինչպես է նա առանց իր կամքն հարցնելու համարձակվել տեր դառնալու այն գոհարին, որին նա իր գրկում է խնամել: Նա թվում է իր աղջկա առավելությունները հորդորում, թե ինչպես պետք է վարվել նրա հետ և գնահատել նրան: Նա երբևէ է, որ աղջկան ամեն րոպե ետ կվերցնի, եթե ինքը քնքուշ ամուսին չլինի, մի բան, որ մեզ մոտ հաճախ անում են: Բայց դա տեղի է ունենում մասնավորապես հարսանիքին նախորդող օրը: Այնուհետև նա երկու ձեռքերով գրկում է իր ապագա փեսայի գլուխը, համբուրում ճակատը, մեկնում է ձեռքը, որ նա համբուրի և հանդիսավոր կերպով տալիս է իր հավանությունը, որ նա այդ պահից մուտք ունի իր տունն իբրև որդի, ինչպես նրան այնուհետև միշտ անվանում է: Երջանիկ հարսնացուն այս բոլորը լսում է դռն ետևից, եթե տանն է կատարվում դա, կամ մի ծառի ետևից, եթե այդ խոսակցությունը տեղի է ունենում այգում: Ամենահուզիչն այն է, երբ նա նրանց օրհնում է: Շփոթված, ամոթխածությունից շառագունած, միևնույն զգացումով համակված նրանք երկուսով կանգնում են նրա առաջ: Այժմ արդեն փեսացուն տան անդամներից ամենաթանկագինն է: Երեխաները բարձիթողի են արվում՝ ի սեր ապագա փեսացուի: Մայրն ամեն տեսակի ամենալավ բաները պահում է նրա համար, այդ պատճառով էլ երեխաները մորը ձեռ են առնում: մինչև իսկ, երբ մի բան, որ նրանք ուզում են և տանը չի գտնվում, կարծում են, թե իրենցից թաքցնում են նրան տալու համար: Փեսացուն այս բոլորը հատուցում է յուրատեսակ եղանակով: Ինչքան նա այդ ժամանակամիջոցում տուն գա, իր հետ միշտ մի բան է բերում, որով և գրավում

է նրանց սիրտը: Ամեն անգամ, երբ նա գալիս է, բոլորը նրան ընդառաջ են վազում, ստուգում նրա գրպանները, որտեղ նա դիտավորյալ թաքցնում է բերածը և հրճվում, երբ մի բան են գտնում: Տանեցիների նկատմամբ նրա փայփայանքը շատ երկար է տևում նաև հարսանիքից հետո, այնպես որ մեզ մոտ միշտ սպասում են, թե երբ կգա նա, և ինչքան շատ փեսաներ, այնքան ավելի երջանիկ են երեխաները, մինչև իսկ մեծերը, որովհետև հաճախ նրանց համար ևս նվերներ են բերում: այնպես որ այդ բոլորից ելնելով մեզ մոտ երկու մտերիմների մասին ստեղծվել է մի սուած. ասում են, նրանք փեսաների պես են ապրում: Իհարկե, ամենալավ բանը նրանք պահում են իրենց սիրածի համար, որն իր հերթին դրանից բոլոր տանեցիներին բաժին է հանում: Այդ ժամանակից սկսած մինչև նշանդրերն ու հարսանիքը, որ հաճախ տեղի է ունենում շատ տարիներ հետո, նա մնում է իր կնոջ ծնողների հանդեպ ամենից հնազանդը և հավատարիմը: Նա ծառայում է նրանց, ամեն ինչ անում՝ նրանց հաճույք պատճառելու համար. խոսքը նրանց բերանից հազիվ դուրս եկած, նա է, որ առանց նրանց իմաց տալու, կատարում է: Հաճախ նա այնպիսի ծառայություններով է նրանց անակրեկալի բերում, որ երբեք չէին սպասում: Նա համարյա մոռանում է իր տունը և յուրայիններին, որի համար նրանից ոչ ոք չի նեղանում, քանի որ բոլորն էլ ժամանակին այդպես են արել: ընդհակառակը, նրան ստիպում են այդ անել: Ամիսներ շարունակ, ամեն անգամ, երբ նա երևում է նրանց մոտ և աները տանն է, ապա ձեռքերը կրծքին խաչած կանգնում է նրա առջև՝ սպասելով թույլատվության, որ նստի: Նա սպասարկում է, զինի աժում, երբ աները ճաշում է և այս ամբողջ ժամանակ բնավ չպետք է խոսի նրա հետ, մինչև որ ձևական մի արարողություն չկատարվի: Վերջինս այն է, որ աները մի կտոր շաքար կամ մի ուրիշ բան, բայց միշտ քաղցր, նրա բերանն է դնում: Սա նշան է, որ նա այժմ կարող է ազատ խոսել, բայց դրանից շատ հետո էլ նա աներոջ հետ միշտ պատկառանքով է վարվում: Նա պետք է նրան տեղի տա, եթե մինչև իսկ ինքն իրավացի լինի: Աները կարող է նրա հետ ուզածի պես վարվել, կարող է նրան խփել: Ի դեպ, փեսաներն այս վերաբերմունքը պահպանում են միշտ, երբ նույնիսկ արդեն ծերացել են: Մինչև իսկ իրենց կնոջ եղբայրների նկատմամբ նրանք միշտ զիջող են և սակավ է պատահում, որ նրանց հետ առանց հարգանքի վարվեն: Ես միշտ տեսել եմ, թե ինչպես էին վարվում հորս և հենց մեզ հետ իմ շորս հորաքույրերի ամուսինները, որոնք մեծ մասամբ աչքի ընկնող մարդիկ էին և նրանցից երկուսը քաղաքում հարուստ վաճառականներ: Ոչ ոք մեզ այնչափ ուրախություն չի պատճառել, որքան նրանք: Մինչև իսկ, երբ նրանց կենք մեռնում է, նրանք իսկապես որ միևնույն նվիրվածությամբ ու հավատարմու-

թյամբ կապված են մնում տան հետ. իսկ հանգուցյալին փոխարինողն իր վերաբերմունքով նվազագույն չափով իսկ ետ չի մնում իր նախորդից. ընդհակառակը, նա գիտե, որ իր ամուսնուն շահագրանց կվշտացնի, եթե նրանց նկատմամբ օտարտի վարմունք ցույց տա. հետևաբար սրանք ձգտում են առավել պատրաստակամ լինել և նրանց սիրտը շահել, որպեսզի հարազատների վիշտը ավելի շեղանք։ Այդպիսի մի խորթ հորաքույր ես ունի նրանում։ Չեմ կարող նկարագրել, թե ինչպես էին նա և նրա երեխաներն ինձ հետ վարվում։ Ես նրանց շատ վշտացրած կլինեի, եթե առանց նրանց հանդիպելու տուն գնայի։ Պետք է շաբաթներով նրանց մոտ մնայի և միշտ գտնում էի ամենասիրալիք վերաբերմունք։ Նա անում էր ամեն հնարավոր բան, որպեսզի ուրախություն և հաճույք պատճառեր ինձ։ Եվ ինչքան էլ որ նա օտար էր թե տոհմով, թե արյունով, առանց ամենափոքր իսկ կասկածի ինձ, մինչև իսկ իմ հասուն տարիքում, պառկեցրել է իր և իր միակ զավակի՝ տասնութամյա աղջկա միջև։ Նա գիտեր, որ այլ կերպ վարվելով, մեզ ո՛չ միայն վիրավորած կլինեիր, այլև մեր մեջ կասկած կհարուցեր, որ ինքն օտար է։ Մեր սիրելի փեսան քնում էր մյուս կողմը, հաճախ նաև մի այլ անկողնում։ Ինչքան նա իր նախկին կնոջ մասին խոսեր, չէր կարողանում մինչև իսկ իր երկրորդ կնոջ ներկայությամբ զսպել արցունքները։ Նրա դստեր փեսացուն էլ ամենաչնչին չափով չէր մտահոգվում. նա երևում էր միայն ցերեկը, և շնայած միևնույն տանն էր ապրում, բայց այդ ժամանակ նա մեծ մասամբ մնում էր իր սենյակում, որպեսզի մեզ չխանգարեր, քանի որ եթե նա տանը լիներ, ապա պետք է իր հարսնացուի հետ քներ։ Սա իբրև ապացույց այն մասին, որ ընտանեկան նույն երջանիկ հարաբերությունները տիրում են նաև քաղաքում։ Ես դեռ կցանկանայի ավելացնել՝ երջանիկ է նա, ով իբրև ազգական այսպիսի սիրտ ունի, նմանապես և նա, ով գիտե այդ գնահատել։ Այդ պատճառով էլ մեզ մոտ ամենադժբախտն այն կինն է, որ աղջիկ չունի։ Այս գանգատը ես շատ հաճախ լսել եմ իմ մորից, երբ մենք նրան որևէ բանով նեղացնում էինք։ Նա ակամայից հաճախ ասում էր, թե ինքը շատ ավելի երջանիկ կլինեիր, եթե երեք որդու փոխարեն մի փեսա ունենար։

Նրանք մի իրավունք ևս ունեն, որին թերևս ոչ մի այլ փեսացու չի արժանացել։ Ամառը, այգիներում, իրենց ապագա հարսնացուի բոլոր տանեցիների մտերիմ շրջանում, նրանք կարող են անել այն ամենը, ինչ հաճելի է իրենց։ Նրանք կարող են պատժել երեխաներին, երբ վերջիններս իրենց անկարգ են պահում. նրանցն են ամենալավ տեղերը, ուր կարող են իրենց սիրածների հետ ամենից ավելի անարգել խաղալ։ Տանը, ուր ամեն մի անկյուն, ամեն տեղ նրանց տրամադրության տակ է, նրանք հաճախ թաքնվում

են և երբ մեկը, շիմանալով որ նրանք այդտեղ են, ուղում է նստել և մի բան անել, ապա նրանք անակնկալի են բերում այդպիսիներին։ Իսկ նա, ով չի մոռացել այն մութ հացատունը, կարող է հեշտությամբ պատկերացնել, թե ինչպիսի ծառայություններ կարող է մատուցել նրանց այդ վայրը։ Ի՞նչ պատահում է մասնավորապես ձմռան երեկոներին։ Նրանք երջանիկ են, երբ ընտանիքի հայրը տանը չէ, իսկ նա սակավ է լինում այնտեղ. այդ դեպքում նրանց շարունակները տեղի են ունենում բոլորի աչքի առաջ։ Առանց ամենափոքր իսկ չափով քաշվելու, ընթրիքից հետո, որ բոլորը միասին վայելում են, նրանք իրենց ընտրյալի հետ նստում են կողք-կողքի և հաճախ լուռ, կանանց ու երեխաների աչքերի առաջ փաղաքում են իրար ու գրկախառնվում, առ այդ փեսացուն, ամենագործոնն է և իր սիրածի բոլոր շարժումները ճարպիկ ձեռքով խանգարում և կասեցնում է։ Նրանց միջև երբեմն դժգոհություններ են առաջանում, որոնք հանգում են այն բանին, որ փոխադարձաբար միմյանց բնավորությանը, միմյանց նկատմամբ ունեցած սիրո առավելությունն ապացուցել կարողանան։ Նրանք երբեմն ժամերով մնում են դրսում կամ մի այլ սենյակում և իրենց շարունակներն անում, մինչև որ, երբեք իրարից չկշտացած, միմյանցից բաժանվեն՝ հետևյալ օրն ավելի ևրկար օգտագործել կարողանալու համար։ Ամեն մեկը մյուսի համար է պահում իր ստացած ամենալավ բանը. իսկ այս շրջանը, ամենազեղեցիկն իրենց ողջ կյանքում, զուցե ոչ ոք սրտի այնպիսի բերկրանքով, մանկական այնպիսի անմեղությամբ չի վայելում, ինչպես մի հայ փեսացու։ Եվ նա արժանի է այն ազատության, որը նա՝ առանց բռնությունից, առանց մյուսների անվստահության, կարող է այնպես օգտագործել, որ դրանից ոչ մի շարաշահություն չի ծագի, քանի որ պետք է մտածել, որ այդ շրջանը նրա առաջին երիտասարդությունից է որոշվում։ Նրանց հաճախ նշանում են, երբ երկուսն էլ դեռ իրենց մոր արգանդում են. հաճախ էլ, երբ ծծկերներ են, և հենց որ նրանց միտքն ու զգացումները որոշ չափով արթնանում են, ապա նրանք ամեն օր միասին են, բոլորովին առանձին, իսկ իրենց հասուն տարիքում, ամուսնությունից առաջ, ամբողջ գիշերներ նրանք միասին են քնում այնտեղ, ուր հարսնացուի մայրը մյուս կողմում վկա է նրանց բոլոր անմեղ սիրո զեղումներին։ Նա տեսնում է, որոշ բաներում էլ ինքն է ավելի լավ վայելքի համար նպաստում։ Սակայն մահ է սպառնում նրանց երկուսին էլ, եթե նախքան հարսանիքը մի անթույլատրելի քայլ կատարեն։ Այսքան սուրբ է այս անգետ, բայց բարեխիղճ բնության զավակների արեհակցությունը։

**ԱԿՏԱՐԿ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ ԱՊՐՈՂ ՀԱՅՅՐԻ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ՀԱՏԿԱՊԵՍ
ՆՐԱՆՑ ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Ով տասը տարի սրանից առաջ Թիֆլիսը տեսել է, հազիվ թե իր աչքերին հավատա, որ մի քաղաք, որը ոչ այլ ինչ էր, քան մի աղբակույտ, կարճ ժամանակի ընթացքում կարողանար այդպես արագորեն փոխվել: Փառք այն բարեմիտ, իմաստուն կառավարությանը, որն իսկական հայրական խնամքով ստանձնել է երկրի ճակատագիրը, հովանավորել է այն իր պաշտպանող աջով և անընդհատ բարգավաճելու հնարավորություն է ստեղծում հոգուտ այդ երկրի:

Թիֆլիսը, որ գրեթե ավազակային որջ է հանդիսացել լեզգիների և այլ հարևան, մինչև այսօր էլ անկույտուրական ժողովուրդների համար, որոնք տնօրինում էին նրա բախտն ըստ իրենց քմահաճույքի, կարող է իր տեսքով շատ եվրոպական քաղաքների շարքը դասվել: Լեռնազագաթները և բարձունքները հարթվում են, այգիներն ու հովիտները վերացվում և նրանց տեղ հանդես են գալիս կանոնավոր փողոցներ, գեղեցիկ, եվրոպական շինարարական ճաշակով կառուցված փառահեղ շենքեր, որոնք իրենց արտաքին շքեղությամբ և ներքին հարմարություններով գրեթե ետ շեն մնում եվրոպական տներից: Այդ շենքերից քչերն են պատկանում պետությանը, մեծ մասը մասնավոր մարդկանց սեփականություն են, գլխավորապես վաճառականների, որոնք գիտեն ջանասեր ձեռքերով ու ճարպկությամբ միացնել Ասիայի և Եվրոպայի գանձերը: Խուսափելու համար այն զարհուրելի ցեխից, որը հաճախ ճահճանման գոյանում է անձրևային օրերին կավահողի պատճառով, այս տարի գլխավոր փողոցների երկու կողմը մայթեր են սարքել: Փողոցների մեծ մասը նույնպես բավական լավ սալարկված է: Կրպակները լի են բազմազան ապրանքներով: Այստեղ հղած հինգ քարվանսարանները, որոնցից մեկը պատկանում է հայ գնդապետ Արծրունուն և որը լավագույնն է, — բոլորն էլ լեփ լեցուն են ապրանքներով և ամեն ազգի վաճառականներով: Մեծ հյուրանոցներ էլ կան, որոնցից ամենից շատ հաճախորդ ունեցողը և ամենամեծը պատկանում է հրեա Սալամոնին և որտեղ մտնողի քսակը պետք է լիքը լինի:

Տեղ-տեղ կարելի է տեսնել բիլիարդի և գարեջրի տներ, որոնց տները բացառապես գերմանացիներ են, ոմանք՝ տեղիս կոլոնիստներից, ոմանք էլ՝ եկվոր գերմանացիներից, որոնք, ըստ երևույթին, լինելով հասարակության անպետք անդամ իրենց հայրենիքում, այստեղ են եկել բախտ փորձելու, որը, սակայն, հաճախ դավաճանում է նրանց, որովհետև նրանք դժբախտաբար չափազանց անզգույշ կերպով են նվիրվում Կախեթի գինու վալելիին:

Լավագույն դեր է կատարել հիշյալ գործերում մի ոմն Զալցման, Վյուրտեմբերգի կոլոնիստ, որն այժմ որպես հմուտ, գործունյա մարդ, լավ ապրում է և պատիվ է վայելում ընդհանրապես իր ազնվությանը և ճարպկությանը: Ոչ պակաս հաջողությամբ իրենց արհեստով են դրադվում այստեղ նաև ատաղձագործները, դերձակները, վարսավիրները, դարբինները, ժամագործները, — մեծ մասամբ գերմանացիներ, որոնք դժբախտաբար շատ շուտ սովորել են իրենց ապրանքները չափազանց թանկ գնով վաճառելու: Կա նաև ազնվականների ակումբ, որի մուտքը ազատ է յուրաքանչյուրի համար, տարեկան ո՛չ մեծ անդամավճարով (15 արծաթ ոտբլի), բայց որտեղ առանձին դեպքերում նույնիսկ անդամը պետք է վճարի մուտքի համար մեկ ոտբլի արծաթ. այդտեղ կարելի է զանազան լեղուներով լրագրեր կարդալ և ցանկության դեպքում (որից, իհարկե, չի կարելի խուսափել քաղաքավարությունից դրդված) կարելի է ամեն տեսակ համադամ կերակուրներ ստանալ, որոնց յուրաքանչյուր բաժինն արժե 80 կոպեկ պղինձ կամ մեկ արասի, որից հետո կարելի է կուշտ փորով, սակայն դատարկ քսակով այնտեղից վերադառնալ: Nota Bene. Պետք է նշեմ, որ այդ ակումբը ներկայումս տեղավորված է հայոց հոշակավոր դպրոցում, որի հիմնադիրը՝ արժանապատիվ Ներսես արքեպիսկոպոսն ուներ միանգամայն այլ նպատակներ, որոնց նկատմամբ հայոց այժմյան Կարապետ եպիսկոպոսը՝ թվում է, թե կարծես միանգամայն անտարբեր է: Այդ հրաշալի շենքը, որը իր հիմնադրի գովելի ջանքերի կենդանի հուշարձանն է հանդիսանում, հազիվ հարյուր աշակերտ ունի, որոնք նույնիսկ ամենատարրական գիտելիքներից զուրկ են:

Տների մեջտեղից տարբեր ձևերով դուրս են ցցվում եկեղեցիների բարձր զմբեթներ, եկեղեցիներ, որոնցից 6—7-րդ դարավրացական են, 8-րդ հայկական, մեկը կաթոլիկական, մեկը մահմեդական, և որոնք կարծես մրցության մեջ են մտել առաջնություն ձեռք բերելու համար: Մի ուսական էկզարխ, մի հայ եպիսկոպոս, մի կաթոլիկ առաջնորդ, մի մահմեդական խոտնդ կառավարում են իրենց համայնքները ըստ աստուծո պատվիրանի, — որոնցից, սակայն, միայն ուսականն է ամենից շատ հոգ տանում իրեն հանձնված հոտի կրթության մասին, իսկ մյուսները դեռևս սպասում են ավելի լավ ապագայի:

Այստեղ չի նկատվում նաև դպրոցների պակասություն: Հիրավի, գիմնազիայի շենքը մի կենդանի վկա է մեր բարեմիտ կառավարության մարդասիրական այն սուրբ ջանքերի, որոնց նպատակն է իր հպատակներին երջանկացնել: Դա Թիֆլիսի ամենափառահեղ շենքն է, գեղեցիկ թե՛ դասից, թե՛ ներսից, որտեղ 14 ուսուցիչ և գրեթե 300 աշակերտ դրադված են բոլոր լուրջ գիտություններով, այսինքն՝ ուսերենով, գերմաներենով, ֆրան-

սերենով, հայերենով, վրացերենով, թուրքերենով, պարսկերենով, կրոնով, բնագրով, աշխարհագրությամբ, մաթեմատիկայով, վիճակագրությամբ, ուսական և ընդհանուր օրենքներով: Գիմնազիային կից կա նաև ազնվականների որոշոց համար մի պանսիոն, որտեղ տարեկան 60 գիշերօթիկ կերակրվում և կրթվում են պետության հաշվին: Սրանց հետ միասին կա գավառական դպրոց, որտեղ 6 ուսուցիչ և 200-ից ավելի աշակերտ զբաղվում են վերոհիշյալ լեզուներով և այլ տարրական գիտություններով: Գիմնազիան բաժանված է 7, իսկ գավառական դպրոցը 3 դասարանների: Գոյություն ունի նաև ազնվական աղջիկների մի պանսիոն, որը այս տարվա սկզբին պիտի մեծանա և որի մեջ 80 գիշերօթիկներ կրթվում են պետության հաշվին: Բացի սրանցից, այստեղ կան նաև ուսական և հայկական հոգևոր սեմինարիաներ: Առաջինում ավանդում են, բացի ուսերենից և վրացերենից, նաև թուրքերեն, լատիներեն, օսերեն ու հունարեն լեզուներ և երիտասարդ հոգևորականներ են պատրաստում ինչպես քահանայական դասի համար, այնպես էլ իբրև միսիոներներ՝ լեռնական ժողովուրդների համար: Երկրորդում, այսինքն՝ հայկականում, դժբախտաբար ոչինչ չեն սովորում, բացի փոքր ինչ ուսերենից, հայերենից, և որոշ աղքատիկ գիտելիքներ ստանում՝ պատմությունից, աշխարհագրությունից և թվաբանությունից, որ սակայն հանձնված են այնպիսի ուսուցիչների, որոնք իրենք էլ կարիք ունեն սկզբնական կրթության: Ավանդում են նաև սխոլաստիկ ուսմունքներ՝ տրամաբանություն և ճարտասանություն, որով անչափ հպարտ է հայ հոգևորականությունը, առանց այդ բառերի իմաստը հասկանալու, և ավանդում են այնպիսի աշակերտների, որոնք հազիվ են կարողանում կանոնավոր կարդալ: Հոգևորականները, մանավանդ հայ հոգևորականները, պահում են նաև որոշ քանակով փոքրիկ ծխական դպրոցներ. սակայն նրանք նվազագույն գաղափար իսկ չունեն մանկավարժության մասին և ավելի շատ ճանապարհից շեղում են երիտասարդությանը, քան թե նրանց կանգնեցնում ճշմարտության և լուսավորության ճանապարհի վրա: Ուղղակի անհավատալի են այստեղի ժողովուրդների, մանավանդ հայերի, ուսման ձգտումը և սովորող երիտասարդության ընդունակությունները:

Թիֆլիսն ունի ընդհանուր առմամբ 3000 տուն և 40 000 բնակիչ, որոնց մեծ մասը հայեր են: Այստեղ վաճառվող ապրանքների մեծ մասը Ռուսաստանից են բերվում: Կան նաև շատ պարսկական ապրանքներ: Ընդհակառակը, հարուստ վաճառականները արտասահմանից բերել են տալիս ապրանքներ և Տրապիզոնի վրայով ուղարկում Պարսկաստան՝ ծախելու համար: Այստեղ չեն կարող ծախել դրանք՝ բարձր մաքսի պատճառով: Շաքարի և մետաքսի երկու գործարանները, մեծ հույս կա, որ ներքին ապ-

րանքային շրջանառությանը զարկ տան, թեպետ մետաքսի գործարանը արդեն մոտ է անկման, իսկ շաքարի գործարանը դեռևս գոյություն ունի: Իսկ թե որքան ժամանակ կպահպանվեն այս գործարանները, հանգամանքներից է կախված, որովհետև այստեղի բնակիչները կարծես թե դեռ պատրաստ չեն նման ձեռնարկությունների համար, բանվորները թանկ են, մասնագետներն ու վարպետները՝ սակավ, իսկ ծախքերը՝ շատ բարձր: Գոյություն ունի այստեղ նաև մի տնտեսական ընկերություն, որի գործունեության արդյունքները, սակայն, ժամանակը ցույց կտա:

Մի եվրոպացու, որն առաջին անգամ է տեսնում Թիֆլիսը, շատ զարմանալի և տարօրինակ պիտի թվա (որովհետև ես որպես տեղացի այդ չեմ զգում), միանգամից տեսնել այնքան տարբեր հագուստներ, դիմադծեր, լեզուներ այսպիսի մի փոքր կետում և այսպիսի հակադրություններով համախմբված: Նա կպատկերացնի իրեն մի ոտքով Ասիայում, իսկ մյուսով՝ Եվրոպայում:

Ո՛չ միայն եվրոպացիք, այլև շատ տեղացի պաշտոնյաներ, այս երկրում ծնված մարդիկ, վաճառականներ, փոխարինել են իրենց ազգային հագուստը եվրոպականով: Գեղեցիկ սեռն էլ տարվում է օրեցօր այդ կրքով և փոխում իր նախկին կերպարանքը: Վնաս չունի՞, որովհետև մարդն իր բնավորությամբ սիրում է փոփոխություններ: Իսկ ի՞նչ կասեք, եթե տեսնեք մի մարդու, որը կիսով չափ եվրոպացու և կիսով չափ էլ ասիացու պես է զգեստավորված: Հիրավի, ծիծաղելի պիտի թվա մի օտարերկրացու, եթե ֆրանսիական թասակի տակ տեսնի իսկական վրացական հագուստ, կամ թե մյուսին տեսնի զբոսնելիս վրացական գլխարկով և եվրոպական վերարկով, կամ թե մի տղամարդու պատահի՞ զլիսարկը պարսկական, փողկապը եվրոպական, իսկ մյուս զգեստները՝ տեղական տարազով, և այդ բոլորը իրենից կներկայացնի խայտաբղետ հակադրություն:

Ինչպես հագուստը, այնպես էլ բոլոր հասարակական զվարճություններն ու տնային կահույքը, նույն բնորոշ գծերն ունեն: Մտեք մի վաճառականի տուն: Հազիվ թե չզարմանաք, եթե սեղանները, կամոդները, հայելիները, պատկերները և դրանց նման բաներն իրենց տեղում գտնեք: Նայեցեք հատակին, ծածկված է գորգերով, իսկ բնակարաններում երկար մութաթափ կողքին կգտնեք մի բազմոց, որի վրա փռված են գորգեր և մահճակալի պարագաներ և որը, ինչպես ցերեկը, այնպես էլ գիշերը ծառայում է ընտանիքի հանգստի համար և որի վրա գեղեցիկ սեռը հաճախ ամբողջ օրը նվիրվում է անվրդժ անդորրության՝ վայելելով իր անգործությունը:

Նմանապես կարելի է որևէ պարահանդեսի կամ հասարակական խրախճանքի ժամանակ լսել զինվորական երաժշտություն, կամ երգեհոնիկն՝ իր

կանոնավոր հնչյուններով, աններդաշնակորեն խառնված տեղական երա-
ժրշտության աղմկոտ, ականջ ծակող ունոցի հետ, կամ թե լսել մազուր-
կայի կամ ֆրանսիական կադրիլի և լեզգիկականի զարհուրելի մոլեգին աղ-
մուկը: Եթե ձեզ հյուր են կանչել, ապա դուք կարող եք առանց առանձին
ձեականությունների և առանց այլևայլության ընդունվել սիրալիր տանտի-
րոջ բնակարանում: Հարկավոր է միայն ձեռքը սեղմել և մի սիրալիր հայացք
գցել, առանց ճոռոմ խոսքերի, առանց երկար ու բարակ ճառերի և հաճո-
յախոսությունների, որոնք, ցավոք սրտի, անհրաժեշտություն են դարձնել
քաղաքակիրթ երկրներում և որոնք հաճախ պարզ, անկեղծ և պերճախո-
սությունից զուրկ մարդուն կարող են բավականության փոխարեն ահա-
ճություն պատճառել և շփոթեցնել: Այդ անկեղծ ընդունելությունը բավա-
կան է, որ դուք մի քանի րոպեում, անծանոթ մարդկանց շրջանում ծանոթ
դառնաք և, միևնույն ժամանակ, ձեզ համարձակ զգաք: Ձեզ հարկավոր չեն
ֆրակ, թանկարժեք զգեստներ, բավական է, որ ձեր հագին լինի մի վայել-
լուչ բաձկոն:

Եթե փոքր ինչ ուշացել եք, ապա կնկատեք, որ հասարակությունը խըմ-
բերով նստած է այս կամ այն կողմ, խաղասեղանների, նարդոն՝ այստեղի
վաճառականների սիրած խաղի շուրջ, որը մի քիչ նմանվում է շախմատին,
շրջահայաց մեկուսության մեջ՝ զբաղված միմիայն խաղով: Տանտերը տա-
նում է ձեզ մյուս հյուրերի մոտ, և եթե ցանկաք, կարող եք փորձել ձեր
բախտը, որովհետև խաղը բավական բարձր է: Օդի մեջ պեսպես ձևերով
շրջում է սիգարների և բալենու ծխամորձների ծուխը: Դուք որպես եվրոպա-
ցի իզուր կաշխատեք լարված վիճակում դուռն շեմքից ներս նայել՝ սիրուն
տանտիկնոջ ձեռքը համբուրելու համար: Այդ երջանկությունը օտարներին,
հասարակության մեջ, ընդմիջտ արգելված է: Ընկերական շրջանում կարող
եք այդ բավականությունն ստանալ: Կերակուրներ պատրաստելու գործին
պարտավոր են անխտիր մասնակցել թե՛ տանտիկինը, թե՛ դուստրերը և թե՛
հարսները, իսկ եթե հյուրերը շատ են՝ նաև ազգական կանայք, թեկուզ և
տասը խոհարար և նույնքան էլ սպասավորներ տրամադրության տակ ունե-
նան:

Սեղանը եվրոպական ձևով կամ պատրաստ է լինում, կամ պատրաստ-
վում է, երբ բոլոր հյուրերն արդեն հավաքվել են: Զուտ ազգային զվար-
ճությունների ժամանակ մի անկյունում նստում են երաժիշտները և հըն-
չեցնում են իրենց ինչպես գործիքային երաժշտությունը, այնպես էլ երգե-
րը, սկզբում երկայնաձգելով, ապա հետզհետե ուժգին, ճշուն և ականջ
ծակող բղավոցով, որի ժամանակ այնպիսի ձայներ են հանում, որ մի շնոր-
հալի երաժշտի կոկորդը կպատուվեր, եթե ցանկություն ունենար այդ ձայ-

ներն ընդօրինակել: Օդի ահռելի ցնցումից համարյա ամեն ինչ խլանում
է, և մարդ ստիպված է լինում սովորականից ավելի բարձր խոսել, որ լսեն:
Բայց այդ բոլորը առանձին նշանակություն չունեն, որովհետև շատ անձ-
նավորություններ, որոնք ընդունակ չեն հասարակությանը այլ ձևով դբա-
ղեցնելու, որն անշուշտ շատ յուրատեսակ է և դժվար, ապա նրանց նման
աղմուկը դուրեկան է թվում, և նրանք փոխանակ գլուխները կորցնելու,
լուռ ու հանգիստ նստում են, կամ այս ու այն կողմն են գնում առանց
տհաճություն պատճառելու այն հասարակությանը, որը հիացած լսում է
երաժշտությունը: Բայց այս մասին ավելի երկար կխոսենք հետո:

Նախաճաշիկը, որ բաղկացած է գլխավորապես պանրից, սպիտակ
ֆրանսիական հացից, որի հատը արժե 20—40 կոպեկ արծաթ, և խավիթա-
րից,— սկզբից ևեթ պատրաստ դրված է լինում սեղանի վրա, կտրտված
հացի և գինու հետ միասին: Եթե հասել է ճաշի ժամանակը, որ սովորա-
բար 2—3-ի միջև է սկսվում, ապա հյուրերին հրավիրում են նախաճաշի,
կամ այն տանում են հյուրերի մոտ:

Այժմ կարող են մոտենալ սեղանին և գրավել ցանկացած տեղերը: Սե-
ղանի վրա դրված են, բացի ափսեներից, պատառաքաղներից, դանակնե-
րից, գդալներից և անձեռոցիկներից, նմանապես մեծ քանակությամբ սկու-
տեղներ՝ մեջը պանիր, խավիթ և տեղացիների սիրած կանաչին՝ բաղկա-
ցած բողկից, մանրաբողկից, ազատբեղից (մաղադանոսից) և այլ կանա-
չեղեններից: Առանց այս վերջինների ճաշ չեն ուտում: Եվ որքան էլ օտա-
րոտի թվա այս ամենը, մարդ շուտով ընտելանում է այդ կանաչեղենի հա-
մին: Թո՛ղ ներեն ինձ, թերևս ես մտածում եմ որպես տեղացի, բայց նույնն
են պնդում օտարերկրացիներ էլ (որոնք երկար ժամանակ արդեն ապրում
են այստեղ): Անձեռոցիկի տակ յուրաքանչյուր անգամ կարելի է գտնել,
բացի մի կտոր իսկական գերմանական հացից նաև երկու-երեք կտոր լա-
վաշ (թիթեղանման հաց), որը թխվում է հատուկ թոնիրներում:

Այժմ մատուցում են կերակուրները: Սկզբում դնում են մի տեսակ
աղած ձուկ, որ դռ է կոչվում, ստացվում է Կասպից ծովից, որի նպատակն
է գինու ծարավ առաջ բերել, բայց որից պատառաքաղները և դանակները
այնպիսի գարշելի համ են ստանում, որ այնուհետև բոլոր կերակուրներն
ուտելիս զզվանք ես զգում: Որովհետև այստեղ շատ են սիրում գինի, և
Կախեթի գինու լի շշերն իրենց կարմիր և նարնջի գույներով չափազանց
զրավիչ են, ուստի այդ անդուրեկան համը հաշվի էլ չես առնում: Այդ ձուկը
վայելում են մանանեխով և քացախով: Երկրորդ կերակուրը մի տեսակ
թանձր ճաշ է, անունը շխրթմա, պատրաստվում է քացախից, ձվից և հավի
մսից, հետը խառնած շատ համեմունք: Երրորդ կերակուրը կամ թարմ ձուկ

է, Քիֆլիսի Քուռ դետից բռնած և առանց հավելումների ջրում խաշած, որը տաք-տաք էլ մատուցվում է,— կամ թե ջրում խաշած խոճկորի միս, որը ուտում են սառը, մանանեխով և քացախով: Զորորդը հանդիսանում է մի շոր, յուղով պատրաստած կերակուր՝ բաղկացած սերկևիլից, նշից և քիշմիշից: Հինգերորդ կերակուրը աշխարհահռչակ ասիական փիլիսոփայն է, որը իրականում փչալ է կոչվում և այնքան ճանաչված է, որ կարիք չկա նկարագրելու: Վեցերորդը՝ տապակած սագ կամ հնդկահավ, մատուցում են սառը և ուտում են աղ դրած վարունգով կամ այլ թթվի հետ: Յոթերորդը և միսածամանակ, վերջինը՝ մրգերն են, կամ թխվածքները, որպիսիք գնում են հրուշակագործներին, որոնք իմ հայրենակիցների և նրանց քսակի բախտից՝ շատ լավ տուետուր են անում և այնքան էլ սակավաթիվ չեն: Երբեմն երբեմն հյուրընկալն ավելի առատաձեռն է լինում և ուրիշ կերակուրներ էլ է տալիս, բայց այն հաջորդականութամբ, որ նկարագրեցինք և այդ հերթականությունը կարելի է տեսնել միշտ, ամեն տարի, ինչպես իշխանների, այնպես էլ քաղաքացիների մոտ: Այդ ամբողջ ժամանակի ընթացքում, որը հաճախ 3 ժամ է տևում, ավելի շատ աղմկում են, բղավում, քան խոսում: Կախեթի գինին, ու ուշագրավ է, այլ կերպ չեն խմում, քան թեյի կամ գարեջրի բաժակներով, բայց ո՛չ ողորմելի փոքր բաժակով, որն այստեղ ծաղրելով կոչում են ծախ աչխ և որը միտյն կոկորդը կարող է թրջել: <Կախեթի գինին> շատ շուտ տաքացնում է ասիացու առանց այն էլ տաք արյունը: Պակաս չեն նպաստում դրան նաև երաժիշտներն իրենց խլացնող ունեցով: Մի քանի բաժակ դատարկելուց հետո հասարակության միջից մեկին ընտրում են տոլուբաշի (մի թուրքական բառ, որը նույն նշանակությունն ունի, ինչ գերմաներեն, ցեխմայստերը — քեֆապետը, բայց բառացի նշանակում է բաժակի վարպետ): Նրա պարտականությունները կայանում են նրանում, որ նա պարտավոր է սրախոսել և հյուրերին, որքան հնարավոր է, շատ ղվարճացնել: Նրա ընտրությունը կատարվում է ընդհանուրի համաձայնությամբ: Միանգամից բարձրացնում են բոլոր բաժակները և միաբերան կանչում. «Սրա կամ նրա կենացը»,— և դրանից անմիջապես հետո բոլորն էլ բարձրաձայն բացականչում են. «Բարով կառավարես» (այս դեպքում արդեն նրա անունն են տալիս), իսկ նա, չնայած իր առարկություններին և հրաժարումին, պետք է հարգի բոլորի միաձայն ընտրությունը և համաձայնի: Ենորհակալություն հայտնելով անցնում է նա այժմ իր պատվավոր պաշտոնին և սպառնում է նրանց, որոնք չեն հնազանդվում իրեն: Տուգանքը կայանում է նրանում, որ մեղավորը հաճախ երկրորդ անգամ ստիպված է լինում իր բաժակը դատարկել: Այժմ սկսում է բոլոր ներկա հյուրերի կենացը խմել, և բոլորն էլ պարտավոր են նրան հետևել: Իր կո-

չին.— Սրա կամ նրա կենացը,— բոլորն էլ բարձրաձայն բացականչում են,— ուռա՛, — և ապա ողջունում նրան, որի պատվին արվում է այդ և դատարկում են իրենց բաժակները: Եվ այդպես, հերթով հասնում են մինչև վերջին մարդը: Հաճախ խմում են նույնիսկ հեռավորների և հանգուցյալների հիշատակին: Վերջում բոլորն էլ խմում են տոլուբաշու կենացը և շնորհակալություն հայտնում լավ կառավարելու համար: Եթե խմում են մեկի կենացը, և ներկա եղողներից որևէ մեկը ցանկանում էր իր հատուկ հարգանքը մատուցել նրան, ապա պարտավոր է ամեն անգամ բաժակը լրիվ դատարկել: Հաճախ դատարկելուց հետո բաժակը շրջում են բուրձ մատի եղունգի վրա, մի քանի անգամ թափահարում, և եթե բարեբախտաբար ոչ մի կաթիլ չի ընկնում եղունգի վրա, սպա հիացած բացականչում են.— Այդպես էլ թող անշունչ ընկնեն քո բոլոր թշնամիներն ու շար կամեցողները,— և հարգանքի արժանացած անձնավորությունից, իբրև վարձատրություն, ստանում սիրալիր ողջույն կամ ժպիտ: Գրանից հետո յուրաքանչյուրը բացականչում է.— Նրա կենացը, որին ամենից շատ են սիրում: Այն հյուրերը, որոնք արդեն հայտնի են որպես կենսուրախ մարդիկ, պարտավոր են իբրև տուգանք երկրորդ անգամ խմել, եթե պատահի, որ կես բաժակ խմեն որևէ մեկի կենացը: Այս ամենամեծ հանցանք է: Որովհետև տուգանվում են այն մարդիկ, որոնք հաճախ դիտավորյալ կերպով հակառակում են տոլուբաշուն և այդ նրա համար, որ ավելի ևս զվարճացնեն հասարակությանը, կամ գուցե անուշաղիք են գտնվել որևէ մեկի կենացը խմելիս: Այս ամենի համար տուգանում են և ամեն անգամ բուժիչ միջոցը մի նոր բաժակ գինին է: Եթե սեղանը շատ մեծ է, ապա հաճախ երկու տոլուբաշի է ընտրվում, և այդ դեպքում շատ հետաքրքիր է դիտել, թե ինչպես այդ երկու հակառակորդները ամեն տեսակ կանխամտածված միջոցներ են գործ դնում, միմյանց շփոթության մեջ գցելու և դրանով հասարակությանն ավելի քան զվարճացնելու համար: Յավալին այն է, որ ի դժբախտություն ազգի, հաճախ քահանաներն են ընտրվում տոլուբաշու այդ պատվարժան պաշտոնում: Այդ ապացույց է, թե որչափ հոգևոր դասը անվայել արարքներով կորցրել է իր արժանիքը ժողովրդի աչքում: Բարեբախտաբար եվրոպացիները և բոլոր հերետիկոսները, այսինքն՝ քաղաքակրթված տեղացիները, ազատ են այդ հարկադրանքից: Առաջ, ինչպես այսօր, Կախեթիայում՝ Վրաստանի գինու շտեմարանում, ընդունված է, որ խմեն 6—7 բաժակ պարունակող մեծ ամաններից, իսկ ով հակառակի՝ ամբողջ ամանը գլխին են լցնում: Ո՛վ է մեղավոր այդ բանում, եթե ո՛չ երկիրը: Գինին արտահանել չեն կարող, չեն կարող նաև դեն շարտել, բնավորություն էլ ծուլ են, ի՞նչ պիտի անեն: Սակայն փա՛ռք իմաստուն կառավա-

րությանը, որ այժմ գինու համար աբցիս է սահմանել, այսինքն թունգին (5 շիշ) <....> կոպեկ: Դրանով գինու գործածությունը փոքր ինչ նվազել է: Ճաշից հետո թուլլատրվում է յուրաքանչյուրին ծխել երկար ծխամորձերով, եթե ցանկություն ունենան:

Իմ ընթերցողներն այժմ պիտի կարծեն, որ հյուրերը այսպիսի մի սեղանից ելնելուց հետո աչքակապուկ կխաղան: Ամենևին: Սովորությունը օժտել է տեղացիներին ոգելից խմիչքները տանելու մի անըմբռնելի ուժով: Նրանք սեղանից ելնում են այնքան խոհեմ, այնքան զվարթ, որ կարծես ոչինչ խմած չլինեն: Միայն նրանց այտերի վրա խաղում է գինու կարմրությունը:

Եվրոպացիները թերևս ծիծաղեն այգ բանի վրա, բայց ինչպիսի հաճույքով շատ-շատերը հենց նրա համար կցանկանային Վրաստան փախչել, որ կարողանային լիովին հագեցնել իրենց գինու ծարավը: Վրացին կամ հայը, եթե ոչինչ չունի, ապա չի խմում, կամ եթե խմի էլ, նա հարբած չէ, այլ զվարթ ու կայտառ: Երբեք չեք տեսնի այստեղ, նույնիսկ հասարակ սարդկանց մեջ, որ փողոցում պառկած լինեն, բայց, ընդհակառակը, որքան հաճախակի կպատահեք քաղաքակիրթ երկրներում այնպիսի մարդկանց, որոնք չգիտեն նույնիսկ, թե որտեղ է իրենց զուխը և որտեղ՝ իրենց կոշիկները: Ես այս ասում եմ ի զգուշություն այն հիրավի անփորձ եվրոպացիների, որոնք անխղճորեն հարձակվում են իմ հայրենակիցների վրա, առանց նախապես մտածելու այն մասին, թե ինչ է կատարվում իրենց հայրենիքում: Նրանք իրենց պատկերացնում են արարածներ, որոնք իչել են երկրներից միայն նրա համար, որպեսզի ուրիշների թերությունները քննադատեն, իսկ եթե արդեն մի քանի տարի, կամ հաճախ մի քանի ամիս են այստեղ տարել, ապա հաղար անգամ ավելի վատ են: Հարկավոր է մարդկանց այնպես ընդունել, ինչպես որ կան և հետո, եթե կամենում ես իսկապես մարդկայնորեն մոտենալ նրանց բարեփոխելու համար, ապա այդ պետք է անել խնայելով և զիջողաբար, բայց ոչ դառնություններով և արհամարհանքով:

Գովելի և ուշագրավ է նման հանգամանքներում, ինչպես նաև առհասարակ, որ ազնվականներն ու իշխանները, որոնց թիվն այստեղ բավական մեծ է և շատերը նշանավոր ծագումի տեր են, քաղաքացիների և վաճառականների հետ վարվում են ինչպես իրենց հավասարի, այո՛, նույնիսկ ավելի քաղաքավարի և սիրալիր, և ոչ մի տարբերություն չեն գնում ո՛չ ամուսնություն և ո՛չ էլ ընտանեկան կյանքի այլ պարագաների մեջ: Բնավորության նման առավելություններն, իհարկե, կարող էին լավագույն կերթված մարդուն էլ պատիվ բերել: Հասարակական զվարճանքներ սակավ են տեղի ունենում: Երբեմն-երբեմն այստեղ հասարակության առաջ ցուցա-

դրում են իրենց արվեստը եվրոպական ձեռնածուներն ու լարախաղացները, ինչպես և այս տարի ոմն Բամբերգերի և Յաուպաուեի խումբը, որոնք, սակայն, շատ քիչ են շահում:

Ամենից ավելի այցելվող զվարճավայրերն են տաք հանքային բաղանիքները, որտեղ երկու սեռերն առանձին բաժանմունքներում մի քանի ժամ շարունակ լավ քրտնում ու զվարճանում են, իսկ հաճախ, հատկապես գեղեցիկ սեռը վայելում է իր ճաշը: Կան նաև մի քանի տոներ՝ նվիրված որոշ սրբերի, որոնք Քիֆլիսի շրջակայքում ունեն իրենց եկեղեցիները. այդ դեպքում գեղեցիկ սեռը զբաղվում է բարեպաշտ ապաշխարանքով, իսկ երիտասարդները ուրախանում են ձիարշավով: Դրանցից են սուրբ Դավթի և սուրբ Փնարգի տոները:

Յո՛ղ ներվի ինձ, որ ես իմ իսկական նյութից, — որով կամենում էի ցույց տալ, թե ինչպես մեզ մոտ այժմ ամեն ինչ եվրոպա-ասիական է դարձել, — այնքան շեղվեցի: Այդ նկարագրությունները ևս ես կամենում էի ցույց տալ միայն, որ այստեղի ճաշկերույթներն էլ նույն որակն ունեն, ինչ հագուստները, կահավարսիքը և այլն (այսինքն, որ նրանք հանդիսատեսին ներկայացնում են երկու աշխարհամասերի տեսարաններ): Այժմ վերադառնանք բուն հարցին:

Քիֆլիսի բնակչության աճը անհավատալի մեծ է: Կովկասի համարյա բոլոր վայրերից ամեն օր մարդիկ են հոսում այստեղ, իրենց բախտը փորձելու համար: Բայց որոշ միջոցներ հայթայթելուց հետո այլևս չեն թողնում Քիֆլիսը, բնակություն են հաստատում այստեղ, տներ են կառուցում, և այսպիսով՝ պարսիկներն այստեղ խառնվում են հայերի, թուրքերի, հույների, հրեաների, թաթարների, լեզգիների ու եվրոպացիների հետ, որոնք նման թելերով կապվում են տեղացիներին և կազմում մի հոյակապ ամբողջություն, որը ժամանակի ընթացքում Քիֆլիսը կդարձնի լայնածավալ Ռուսաստանի ամենամեծ և կարևորագույն քաղաքներից մեկը, որտեղից գիտությունն ու լուսավորությունը կսփռվեն ամբողջ Արևելքում:

Այժմ ես անցնում եմ իմ իսկական նյութին. ծանոթացնելու եմ իմ ընթերցողներին հայրենակիցներին հարսանեկան սովորությունների հետ, որոնք թեև այնքան էլ փայլուն չեն, բայց որպես ազգային երևույթ միանգամայն ինքնատիպ են: Ամուսնական միություն հիմքը՝ անվանեցե՛ք այդ բնագոյ, ինչպես լինում է վայրենի ժողովուրդների մոտ, կամ թե խնամակցություն, որ հարուցվում է այն հոգեկան առավելությունների և շնորհալիությունների միջոցով, որոնք կրթված ազգերից պահանջում են զգացումներ, մնում է երկու սեռերի փոխադարձ հակումը, որը լոկ եկեղեցական սովորություններով կարող է ազնվացվել և սրբագործվել:

Բոլորովին հակառակն է տեղի ունենում ասիական ժողովուրդների մեծամասնության մոտ: Շատ բացառիկ դեպքերում կհանդգնի որևէ երիտասարդ իր սրտի ուզածին ընտրել, իսկ աղջիկը՝ երբեք: Դա ծնողների և տան մեծերի գործն է, իսկ եթե նրանք չկան, ապա միջնորդների, կամ պարզ ասած, խնամախոսների գործը: Մեզ մոտ, որտեղ շատ բան դեռ այսօր էլ հիշեցնում է հին ժողովուրդների նահապետական սովորությունները, յուրաքանչյուր ընտանիքի հայր ներքին հիացումով տենչում է այն օրվան, երբ կկարողանա երջանկացնել իր զավակներին՝ ամուսնության միջոցով: Ոմանք էնքում են իրենց խնամիական դաշինքը տակավին այն պահին, երբ երեխաները դեռ իրենց մայրերի արգանդներում են, այսինքն՝ երկու հայրերն իրար խոսք են տալիս, որ եթե մեկին աղջիկ ծնվի, իսկ մյուսին՝ աղա, ապա նրանք պարտավոր են հետագայում այդ երկուսին ամուսնացնել: Իսկ եթե հակառակն եղավ, ապա դա համարվում է երկնքի մի առանձին տնօրինություն, որին հաճելի չի եղել այդ տներն իրար միացնել: Բայց եթե երկինքն այնքան բարյացակամ է, որ այդ ցանկությունը կարողանա կատարվել, ապա երկու ջահելները մեծանում են որպես խաղընկերներ, իսկ հետո, երբ լրանում է նրանց տասնհինգ տարին՝ նրանք արդեն բախտավոր ամուսիններ են: Կամ՝ եթե հայրերից մեկը ծանոթացել է մի այլ տեղ մի ուրիշ ընտանիքի հետ, որը նրան շատ դուր է եկել և եթե ինքը մի որդի ունի, ապա նա բուռն կերպով տենչում է, որ մյուսին աղջիկ ծնվի, որպեսզի կարելի լինի մշտապես կապվել, կամ՝ հակառակը: Երիտասարդներն անխտիր պարտավոր են մինչև քսան տարեկան դառնալը, իսկ աղջիկները տասնհինգ տարեկան դառնալը՝ ամուսնական կապ հաստատել: Ինքնատիպ են այն բարեմաղթությունները, որ անում են հարսանիքի օրը մի հոր կամ որդու, — որոնք հրավիրված են եղել և այդ օրը պսակված զույգին երջանկություն և լավ կյանք են ցանկացել, — ահա այսպիսի ճարտար պատկերավոր լեզվով՝ իբրև փոխադարձ բարեմաղթություններ: — Չէի ցանկանա էս մաշված ոսկորներս հողի տակ դնել, մինչև որ հարսանիքիդ օրը չպարեմ, — ասում է մի պառավ՝ երանելի երջանկությամբ: — Եթե աստված տա, աղայիդ հարսանիքին մատուցակ կլինեմ, — ասում է աշխույժ մարդկանցից մեկը հյուրին, իսկ նրա տղան կարմրում է: — Հը, տղա՛, ե՛րբ պիտի քեզ լծենք կամին, գիժ մոզու պես դես ու դեն ես ընկնում, — ասում են մի երիտասարդի, որ ամոթից կարմրած աչքերը գետին է ուղղում: — Թո՛ղ մենք էլ կարմիր թելը (բացատրությունը հետո) վիզդ կապենք և թագը գլխիդ դնենք, — այս էլ ցանկանում են մի երրորդ երիտասարդի:

Այս բոլորից պարզ երևում է, թե ինչ արժեք ունի ամուսնական կյանքը բնության այս կիսակիրթ զավակների համար և որքան այն կարևոր

է: Իսկ պապ կամ տատ լինելը մի աննկարագրելի երանություն է: Որովհետև հենց այդտեղից են սկսում զարգանալ իսկական նահապետական սովորությունները, երբ տան մեծը շրջապատված երեխաներով ու թոռներով, որոնք, եթե նույնիսկ թվով քսանից ավելի չլինեն, չեն կարող երբեք բաժանվել իրարից, և նրանք պատկառելի ուշադրությամբ, հնազանդությամբ և ճշտությամբ հետևում են ծեր պապի ամեն մի նշանին: Թոռնիկները թաշկոտում են նրա գրկում, համեստ հարսներից մեկը նրա ոտքերն է վանում, մյուսը օգնում է նրան՝ շորերն հագնելիս և հանելիս, իսկ երրորդը ամուսն շոգ օրերին, երբ քնում է, ճանճերին է քշում, մի լաթի կտոր շարժում նրա երեսին այս ու այն կողմ՝ զովացնելու համար, որպեսզի <պապը> կարողանա քաղցր ննջել, իսկ եթե նա հիվանդ է, ապա հոգատար խնամք են ցույց տալիս, գլուխն են վանում և երբեք չեն համարձակվում նրա երեսին նայել, և երբեք <բարձր> չեն խոսում նրա հետ, այլ միայն շարժումներով, և գլխով նշան անելով գուշակում են նրա մտքերն ու իրենց մտքերն էլ նույն ձևով հայտնում: Բավական է պապի մի խոսքը, նշանը կամ հայացքը, որ ընտանիքի մեջ եղած ամեն տեսակ գրծությունն ու վեճ վայրկենապես դադարի: Անշուշտ, բնավորության ընտիր մի գիժ է այս:

Ուրեմն, երբ երիտասարդները ամուսնություն համար հասունանում են, նրանք պեսք չունեն դրա մասին ակնարկներ անելու: Հայրն ու մայրն արդեն վաղուց այդ նյութի մասին գաղտնի խոսել են և շատ ազգականի ու լավ բարեկամի խորհրդի հրավիրել: Եթե երկուսն էլ նույն վայրում են ապրում, ապա այդ գործը այնքան էլ դժվար չէ, իսկ եթե իրարից հեռու են, ապա հայրը այցելում է աղջկա բնակավայրը, տեսնում է նրան ներս ու դուրս անելիս, կամ ջուր կրելիս, որովհետև մեզ մոտ մեծ մասամբ աղջիկներն են գետից ջուր կրում՝ ուսերի վրա, բավական խոշոր կավե կժերով: Կամ թե ծանոթանում է աղջկա ծնողների հետ մի այլ պատրվակով, այցելություններ է կատարում և դրա հետ միասին շափազանց ուշադիր աչքերով դիտում անմեղ, ոչինչ չկուսող արարածի շարժումներն ու քայլերը, որովհետև մեր աղջիկներն իրենց մանկական հասակում բավական ազատ են: Թեպետ ամենաշքավոր գեղջկուհին անգամ երբեք իրեն թույլ չի տա խոսակցության բռնվել որևէ տղամարդու հետ, բայց չնայած դրան, նրանք միանգամայն ազատ կարող են երևալ թե՛ տանը, թե՛ փողոցում: Բայց հենց որ քողն երեսին են առնում, որպես հարսնացու կամ ամուսին, ապա այդ ազատությունից մշտապես զրկվում են:

Այս ձևով ընարություն անելուց հետո, իսկույն ևեթ բանակցությունների մեջ են մտնում, որը դարձյալ կատարվում է հատուկ այդ կամ կին

խնամախոսի միջոցով, որը երիտասարդի ծնողների ցանկությունը հաղորդում է աղջկա ծնողներին և զինված ամեն տեսակ պերճախոսություններով աշխատում է իր պաշտոնը բարեբախտ հաջողությամբ ի կատար ածել: Բարեկեցությունը և ազնվազարմ ծագումը ամենաէական, կարևորագույն պայմաններն են փեսացուի կողմից: Բանն այն է, որ երիտասարդի ծնողները պետք է լավ օժիտ տան՝ փողով, հագուստեղենով, նույնիսկ տնային անասուններով և հարսանիքի ծախսերը հոգան: Այդ պատճառով հակառակ կողմը դժկամություն է ցույց տալիս և մերժում ամեն տեսակ առաջարկություններ և խելամիտ պատճառաբանություններ, մինչև կատանա իր պահանջածը:— Իմ աղջիկը կայսեր և թագավորի է արժանի, գեղեցիկ է՝ արևի նման, անմեղ՝ ինչպես աղավնի, ջանասեր է և կարող է տաս մարդու գործ անել: Կույր չէ, աչքեր ունի՝ ամեն մեկը լուսնի նման. փառք աստուծո, շիւ չէ, կաղ չէ, ի՞նչն է պակաս: Հաց շատ ունենք նրան կերակրելու համար, հայտնի օջախից է. չէ՛, չէ՛, էդպես էժան չեմ ծախի: Նա մեր տան աչքն է (այսինքն՝ ուրախությունը), մեր տան սյունն ու լույսը*, Նա հողից չի բուսել, որ էդպես հեշտ ու հանգիստ տնից դուրս գցեմ: Աչքերս մազ են բուսել (այսինքն՝ շատ խնամք եմ տարել), մինչև էդ հասակին եմ հասցրել: Հոգիս կտամ, եթե մի օր նրան շտեմնեմ: Բոլորս էլ կամենենք, եթե մի րոպե նա մեր առաջին չլինի: Չէ՛, չէ՛, ասա նրան (երիտասարդին), թո՛ղ տեղը ծանր նստի (այսինքն՝ թո՛ղ թեթևամիտ չլինի): Ձենը տակը, քարը վրան (այսինքն՝ այդ բանը չհրապարակի և լռի): Աղջիկս չեմ ուզում պսակել: Եթե նա երկինք էլ բարձրանա (այսինքն՝ ցանկացածն անի), ես իմ ուզածը կանեմ: Չի՛ ուզում, ուզածս չի՛ տալիս, թո՛ղ նա իր ճամփեն գնա, ես էլ՝ իմ: Հո զոռի բան չէ: Մի ուրիշին կտամ: Աշխարհը մեծ է, մենք էլ նրա մեջտեղը: Հո միայն աղջիկս չի մնացել այս աշխարհում: Թո՛ղ իմ աղջիկը չլինի, ուրիշինը թող ընտրի, ինչո՞ւ օձիքս բաց չի թողնում: Ի՞նչ է ինձ տվել, որ չի կարողանում ետ վերցնել: Չեմ տալիս ու չեմ տալիս էլի ի՞նչ ունի ասելու: Էս ի՞նչ սուգ ու շիվանի մեջ ենք ընկել, նրա աչքը հենց ի՞նձ է տեսել աշխարհում: Նա հո իմ գլխի տերը չէ: Ասում եմ՝ եկածդ ճամփով ետ գնա: Ով ատամներիդ խարջ է, նրան կծիր, մենք ատամներիդ խարջ չենք (այսինքն՝ դու չես կարող մեզ խաբել): Աչքերդ մի լավ բաց արա՛ ու մեղ կարգին տակ ու վրա արա, թե մենք ով ենք: Մենք հացի տեղ խոտ չենք կերել, մեր գլխումն էլ խելք կա: Մենք մեր հաշիվը լավ գիտենք, ինչ խելքդ կկտրի (այսինքն՝ հասկանում ես) այն էլ արա և ձեռք քաշի մե-

* Ցուրբանշուր իսկական ասիացու տան մեջ կտեսնեք ամենաքեր չորս սյուն սեկյակի մեջտեղը, որոնց վրա հանգում է կտուրը:

զանից: Աշխարհիս երեսին մի լավ անուն ունեինք, էն էլ ուզում ես գետնովը տալ: Ես քեզ ասում եմ՝ հանգիստ ու համեստ եղեք, թե չէ հուր ու կրակ կթափեմ զլխներիդ,— և այլն:

Հազարավոր այսպիսի դարձվածքներ է փոխանակում աղջկա հայրը, որին իր ասելիքն է ավելացնում նաև բարի տանտիկինը՝ ոչ պակաս կծու լեզվով:— Աչքս լո՛ւյս (այսինքն՝ ինձ համար բախտավորություն է), էս ի՞նչ նորություն է: Մարդ իր համար քնի, ուրիշների համար՝ երազ տեսնի: Ձեր բան ու գործը պրծել է, հիմի մեզ վրա՞ եք աչքերդ տնկել: Հիմա նո՛ր են մեզ ճանաչում և ուզում են մոտենա՞լ, առաջ բարև էլ չէին տալիս: Մեր աղջիկը դեռ փոքր է, չենք էլ ուզում պսակել: Նա մեր քացախին ավելի դաբուլ է, քան ուրիշի տան փլավիլն: Եթե մենք քաղցած ենք, նա էլ քաղցած կմնա, թե ծարավ՝ նա էլ ծարավ կմնա: Մեր տանն էլ շատ բան ունի անելու, ի՞նչ գործ ունի օտարի տանը: Ի՞նչ եք էստեղ կորցրել: Որ թագավորն էլ գալու լինի, աղջկանս չեմ տա: Երեկ մեկ, էսօր երկու, չեն էլ իմանում, թե ո՞ւմ հետ են ոտները մեկնում (այսինքն՝ նոր են ունևոր մարդ դարձել և կամենում են մեզ հետ հավասարվել): Ի սեր աստուծո, մի սրա (այսինքն՝ փեսացուի) երեսին նայեցեք, կարծես բերանը կապած անասուն լինի: Երկու իշի գարի չի կարող բաժանել, դեռ պսակվել էլ է ուզում: Երեկ դեռ թան էր ուտում, էսօր ոտք է բարձրացրել: Հազար էդպես հիմարի աղջկաս հետ չեմ փոխի: Աղջկաս մի մազը, զավակիս մի եղունգը չեմ փոխի հարյուրավոր էդ տեսակ անպետքների հետ: Աղջիկս աշխարհում մի հատ է. երկրորդը չկա: Թե աստված կսիրես, գլուխս մի տանի (այսինքն՝ ինձ հանգիստ թող), էդ տեսակ տղայի աղջիկ տալը մեկ է, ինչ աչքերը պինդ կապես ու ջուրը գցես, կամ գերի ուղարկես: Աչքիս լույսը հատել է, հոգիս բերանս է հասել, մինչև նրան հասցրել եմ էս հասակի: Ո՛չ գիշերն եմ քնել, ո՛չ ցերեկն հանգստացել: Բերանիս հացը կտրել, նրան եմ տվել: Գոնե որ լակոտը մարդու նման լիներ, ո՞վ դարդ կաներ: Մեծացրել եմ համարյա աչքիս լույսի պես, սրտումս, հիմա էլ մի ախմախի փեշքեշ անե՞մ: Ով նրա (այսինքն՝ փեսացուի) ճլորված մոր ատամները տեսնի, սիրտը կպատովի, ախորժակը կկորչի, մսերը կսարսուան: Եթե տեսնես եկեղեցում կանգնած, կարծես առաջդ կանդնած լինի Սաղաչեյլը (ավագ սատանան) ու հոգիդ ուզենա հանել մարմնիցդ: Ով նրան մի անգամ տեսնի, էլ ո՛չ մի գործ չի հաջողվի ողջ օրը: Երբ նա բերանը բաց է անում, դոխքի հոտ է փչում: Ով նրա աչքերը տեսնի, կարծես իր հոգեառ հրեշտակին տեսնի, հիմա էլ աղջիկս պիտի ջո՛ւր լցնի նրա ձեռքերին, նրա նազը քաշի: Նրա հետ շունն էլ չի կարող ապրել, ուր թե մարդը... Աղջիկս թուրքի կտամ, հերձվածողի, բայց նրան չեմ տա: Ինչ ուզում են՝ թո՛ղ անեն: Ով նեղանա՞

թող սատր ջուր խմի: Առաջնորդը ես եմ, բակլեն խաշած եմ ցանում, ո՞վ կարող է ձեռքս բռնել: Ախոռի մեջ կապած էլը ալելի հարձար կլենի նրան, քան իմ աղջիկը: Որ հազար կով էլ ունենամ, մեկն էլ չեմ թողնի, որ արածացնի, ուր թե իմ հարազատին, իմ աչքի լույսին, որին ամբողջ աշխարհի հետ չեմ փոխի: Մկները քաղցած սատկում են նրանց տան պուճախներում, իսկ նա ամուսնանալ է ուզում: Եթե նրանք ուրախ ջուր անեն ու խմեն, եթե իմանամ, որ նրանց տան պատերը ոսկի են դարձել, նրանց տան մեջ արծաթ է հոսում, էլի նրան չեմ տա աղջիկս, որ ամբողջ աշխարհի տղան է: Նրան մի անգամ տեսնելը ալելի արժե, քան ամբողջ աշխարհը: Երբ առավոտը տնից դուրս է գալիս, կարծես արև է ծագում: Ամբողջ աշխարհը բերանը բացած, հիացած նրան է նայում, բերանների ջուրն էլ դնում է: Նա այնքան համեստ է, որ նրա ձայնը գեռ չենք լսել: Գիշեր ցերեկ նրա շուրջն ենք պտտվում, որ շար աչք չկաշի: Այնպես դուռը է մաս գալիս, որ նրա ոտքերի ձայնը ոչ ոք չի լսում: Որ աշխարհն էլ հեղեղը բռնի, տեղից չի շարժվի: Մինչև էսօր մի թթու խոսք չենք լսել նրանից: Որ նրան խեղդեն էլ, ձեն, ծպտուն չի հանի: Որ եղունգի ծայրով թշին ձեռ տասս, արյուն կկաթի, էնքան թարմ է նա: Որ բոլը տեսնես, կարծես ապակուց ձուլված լինի: Նրա հոնքերը կարծես դալամով քաշած լինեն: Նրա աչքերը երկնքի առավոտյան աստղերի են նման, ասամները կարծես փղոսկրից լինեն շենված, սև-սև ծամերը մինչև ոտքերն են հասնում ու կարծես ոսկուց հյուսված լինեն: Երթունքներն այնքան նուրբ են, որ կարծես վարդի թերթիկ լինեն: Նրա մատները ծայրերն այնպիսի բաներ են շինում, որ Փրանգսաանում էլ չեն կարող պատրաստել: Որ մի շաբաթ էլ քաղցած պահես՝ մեռնի, որ հինգ օր ու գիշեր կանգնած մնա՝ սպասի, աչքերը դուրս գան, էլի ձեն ու ծպտուն չի հանի: Աչքովդ պիտի տեսնես, որ համոզվես: Նրա ո՞ր արժանիքները խոսքով պատմես: Որ հազար գիրք էլ լցնեն և գրեն, էլի իմ հրեշտակի լավ հատկությունները չեն կարող պատմել: Որ նրան տարիներով շոր հացով ու ջրով պահեն, էլի շնորհակալ կլինի: 15 տարեկան է, դեռ էլի սև ու սպիտակը չի ջեկում (այսինքն՝ անմեղ է): Չէ՛, սրա նման անմեղ գառին մարդու տալը կնշանակի գայլի ու վագրի բաժին դարձնել: Ի՞նչից են մաղերս սպիտակել, — էդ տեսակ բաներից, ուրիշ ոչինչ: Ում խաբել եք, գնացե՛ք, էլի խաբեք: Եթե այդ տղան Հնդկաստանի գանձերով բեռնված հազար ուղտ դռանս առաջ կանգնեցնի, եթե նրա եղունգներից լույս թափվի (այսինքն՝ շատ էլ խելոք լինի), եթե նա երկնքից էլ աստղեր իջեցնի ու գետնի տակ թաղած գանձերի թալիսմանի տեր էլ լինի, որ ձեռքերիցն էլ ոսկի հոսի, էլի իմ աղջիկը նրան չե՛մ տա ու չե՛մ տա: Հո խոյ չե՛ս: Ախր որ քարին էլ էսքան խոսքեր ասեն, նա էլ կճաքի: Օձն էլ որ

էք խոսքերը լսի՝ թույնը կթափի ու իր բունը կմտնի: Իսկ քո երեսի մորթը կարծես ալելի հաստ է, քան գոմշի կաշին: Անխելք եմ: Աղջկաս ճակատին ինչ գրված է, էն էլ կլինի, թեկուզ երկինք ու երկիր էլ կործանվեն: Լսեցի՞ր, գնա, էս խոսքերը տար նրան: Թե մեր ուզածը կտա, լավ, թե չէ հազար տարի էլ բերանը բաց ու խուփ անի (այսինքն՝ պաղատի), գետնի վրա սողա և բերանով երկնքից թռչուններ որսա (այսինքն՝ որ այդքան գործություն ունենա) ու երկինքն էլ ձայն տա, ես նրան աղջիկ չե՛մ տա ու չե՛մ տա: Հո ձեռքերս չե՛ք կարող կապել: Որտեղից եկել ես, այնտեղ էլ գնա. գլխիս ազրուկ էս դարձել, կպել ես ու պոկ չես գալիս: Ի՞նչ օդուտ գրանից, որ էդքան մեր երեսի ջուրն առնում ես (այսինքն՝ այդքան անսովեստ ես): Հո մեր ականջները քեզ համար չենք առել: Գատարկ խոսքերից գլուխս տրաքվում է, իսկ քեզ համար խաղ ու պար է: Տե՛ր աստված, տե՛ր աստված, էս ի՞նչ կրակն ենք բնկել: Եթե ուզում ես՝ քո քաշած նեղուծյան համար, քո գնալ գալու, քո ճառերի համար փող կտանք: էլ ի՞նչ ես ուզում: Աշխարհքը մի մարդով ոչ կշինվի, ոչ էլ կկործանվի: Աղջիկն իմը չէ՞, չե՛մ տալիս, էլ ի՞նչ եք ուզում: Հո կանխիկ փողով մեզ չեք գնել: Է՛հ, թե շալ չկարողացա հագնել, ոչ էլ մետաքս՝ քաթան հո կհագնեմ: Եթե գինի չկարողացա խմել՝ ջուր գործ կածեմ: Եթե կոշիկ չունեցա՝ ոտաբոբիկ ման կգամ: Կերակուր չունեցա՝ դռնեղուռ ողորմություն կանեմ, բայց ձեզանից բան չեմ ուզի: Եթե աղջիկս եք ուզում, պետք է նրա գինն իմանաք, թե չէ՛ դուք ձեզ համար, մենք էլ մեզ համար (այսինքն՝ դուք ձեռ ուզածն արեք, մենք էլ մերը):

Այս գրեթե ճապաղ արտահայտություններից, որ ես որպես օրինակ մեջ բերի՝ բնթերցողներս որոշ շափով կտեսնեն, որ մեզ մոտ ճարտասանական արվեստը միանգամայն այլ ուղղություն է ստացել, և որ մարդիկ մեզ մոտ բավական սուր լեզու և վառ երևակայություն ունեն, և եթե ես այստեղ իսկպես մեջ բերեի միջնորդի այն բոլոր կամթոցները և խորամանկ հակաճառությունները, որոնցով նա աշխատում է ջրել այդ պատճառաբանությունները անսպասելի ճարպկությամբ, որ պատիվ կբերեր ամեն մի գիվանագետի, և այնուամենայնիվ, վերջ ի վերջո պնդում է իր իրավունքի վրա՝ ապա ես գրանով կլցնեի մի քանի թաբաղա, որ թերևս անտեղի լիներ: Այսպիսի որոտն ու կայծակը նրան ծանոթ բաներ են: Անհավատալի սառնարտությունները ամեն ինչ ընդունում է, ամեն բանի համաձայնում, խոստովանում է անգամ հակառակ կողմի թերությունները և նրանց առավելությունները՝ որոնց մոտ նա առաքված է, և համբերությամբ սպասում, մինչև որ սրտի այդ բոլոր գեղումները, բանակովի բուք ու բորանն անցնեն, և հետո սկսում է, մանր անձրևի նման, այնպես քնքուշ:

կեղծավորելով դեռ մի րոպե առաջ որոտացող հակառակորդի սիրտը շահել, որ ստիպված ես աֆֆարիմ և կեցցես կանչել ու ծափահարել նրան՝ այդ լավ խաղացած դերի համար: Հաճախ մի անդամից շի հաջողվում այդ Այդպիսի ժամանակ նա մեծ քաղաքավարություն մեջ հանգիստ է թողնում նրանց և մի քանի օրից հետո նորից դալիս, առանց ցույց տալու, թե ինչ նպատակով է եկել և նույնիսկ զգում է իրեն վիրավորված, երբ հիշեցնում են անցյալ խոսակցությունները: Հետո փորձում է կողմնակի խոսակցություններով նրանց մտադրությունը հետամուտ լինել և երբ նկատում է, որ նախկին պոռթկումը հանգել է, նորից սկսում է էլ ավելի վճռականությամբ ճարտասանությունը ղլել, մինչ որ ունկնդիրներին իր կողմը կզրավի: Այդպիսի միջնորդների դեր կատարում են կամ քահանաները, կամ պառավ կանայք, կամ էլ տղամարդիկ: Այս ամենից կարելի է տեսնել, որ մեզ մոտ աղջիկները մեծ արժեք ունեն: Այս բոլոր խոսակցությունների ընթացքում մեր գեղեցկուհին կանգնած է լինում թերևս որևէ դուռ կամ պատուհանի հետև և սրտի տրոփյունով սպասում է այդ գործի վախճանին, ծնողների քարասրտության հետևանքով սրտնեղությունից ատամները կրճատացնելով: Զէ՞ որ շատ անգամ տիկնիկ խաղալիս երազել է, որ իրեն էլ գոնե մի անգամ բախտ կվիճակվի փեսացու ունենալու, թո՛ղ ինչպիսին ուզում է նա լինի: Մի անասելի կարոտ համակում է նրա սիրտը, ն նա աշխատում է բոլոր արահետներում՝ ջուր բերելիս գոնե մի անգամ տեսնել իր սրտի սիրածին: Երբեմն էլ նրան գիշերով առևանգում են, եթե ծնողները կտրականապես չեն տալիս: Դրանից հետո երկու կողմերն էլ համաձայնության են գալիս: Ընծաներն ու միջնորդությունները հաշտեցնում են զայրացած անբոջն իր անհավատարիմ փեսայի հետ, և քահանան սրբազործում է նրանց կապը:

Իսկ երկու կողմերի համաձայնվելուց հետո աները կարող է արդեն իր պահանջած իրերն ստանալ: Հետո անցնում են նշանդրեքին, որի ժամանակ, բացի զգեստներից, հարսնացուին նվիրում են մատանիներ և այլ զարդեր, նմանապես մի գլուխ շաքար և կոնֆետներ: Դրանից հետո մեջտեղ է գալիս քահանան և օրհնում է (այսինքն՝ առանց նշանվածների ներկայության) զգեստները, նշանվածների ծնողների ներկայությամբ, որի առթիվ կարդացվում են հատուկ աղոթքներ, սաղմոսներ, ավետարան, և քահանան հարսնացուի տանը վարում է իր պաշտոնը շքեղ զգեստավորված:

Շնորհավորական ճառերը, որոնք արտասանվում են թե՛ այժմ և թե՛ հարսանիքի օրը, նույնն են և շափազանց յուրահատուկ: Ամենից առաջ քահանան վերցնում է մի բաժակ գինի, ձեռքում պահում և բացականշում. «Աղա (այսինքն՝ պարոն այսինչ), աչքդ լույս (այսինքն՝ շնորհավորում

եմ), թո՛ղ աստված այս օրը անպակաս անի տանդ միջից: Թո՛ղ ջահելները մի բարձի ծերանան: Աստված տա շփոշմանեն: Թո՛ղ տեսնես քեզ քո զավակներով և թոռներով զարդարված: Թո՛ղ խնկի ծառի պես ջահելներն աճեն, բազմանան, ծաղկեն ու հազարավոր պտուղներ տան: Թո՛ղ աստված շանի, որ նրանց արածը թշնամու սրտով լինի (այսինքն՝ այնպիսի բան չանեն, որ թշնամին ուրախանա): Թո՛ղ նրանք հասնեն Սյամեոն ծերունու հասակին: Թո՛ղ նրանց մեկը հազար դառնա (այսինքն՝ նրանց բռնած գործերը հաջողությամբ վերջանան): Թո՛ղ թշնամու աչքը տրաքի, իսկ բարեկամինը՝ խնդա: Նրանց բռնած քարը ոսկի դառնա: Թո՛ղ փուշ չբուսնի նրանց ճանապարհին: Թո՛ղ նրանց ոտքերի տակ միայն ծաղիկ ու կանաչ բուսնեն: Թո՛ղ նրանց աչքը դառն օր չտեսնի: Թո՛ղ հաճախ այսպիսի տոներ կատարենք ձեր տանը: Թո՛ղ աստված նրանց անարժան մարդու ձեռք չզցի: Տնաշեն (այսինքն՝ մարդու զավակ), թե բանն էստեղ պիտի հասներ, էլ ի՞նչ էիր պոչդ թափ տալիս, քեզ շանգոտում (այս խոսքերը վերաբերում են այն դժվարություններին, որ նա հարուցել էր հարսնախոսություն ժամանակ): Էլ ի՞նչու կամդ պոկեցիր ու սար ու ձոր ընկար: Ոտդ դեմ էիր ավել քարին և շէր ուզում բաժանվել: Տեսա՞ր, ինչպես քեզ ճիշտ ճանապարհի բերինք: Աշխարհը էսպես եկել է, էսպես էլ կգնա: Մենակ դու չես աշխարհումս, դու ուզում էիր տեղդ ծանրացնել (այսինքն՝ դու ուզում էիր անհողող մնալ): Մենք էնպիսի մի սեպ դրինք տակդ, որ էլ չկարողացար տեղդ մնալ: Դու ուզում էիր ալյուրդ թանկ ծախել, բայց ի՞նչ փոշի լցրինք աչքերդ: Հիմա ինչքան ուզում ես փոշի բարձրացրու, օգուտն ի՞նչ, մենք մեր ուզածն արինք, հիմա ո՛ւր ուզում ես գնա: Դու մեզ այլևս պետք չես: Եթե չես ուզում, մենք էլի մերը կանենք: Ուզում ես աղջիկդ հետ վերցրու, մենք էլ մեր տղային կվերցնենք: Ով էսպես փեսայի տեր դառնա, ուրախությունից պետք է հազար անգամ պար գա, իր ամենալավ եզները մատաղ անի, յոթ անգամ Ծրուսաղեմ ուխտ գնա ու գա, տաս լիտր (9 ֆունտ) խունկ և մի էդքան էլ մոմ վառի եկեղեցում, խաչ ու ավետարանը ջուր անի ու խմի՞:

¹ Մեզ մոտ հացահատիկը ծեծում են, ինչպես հնում: Կամին լծում են մի զույգ եզ և այնքան շրջանաձև ջրում, մինչև որ հատիկները դուրս են գալիս և ծղոտը կտոր-կտոր է լինում: Այդ տախտակներին ամրացրած են մանր բարեր ու երկաթի կտորներ՝ ծղոտը կտրատելու համար: Զահել եզները խրտնում են այդ գործից, պոկում են կամը մարդու հետ միասին և փախչում: Այս բառախաղը դրան է վերաբերում:

² Այս բառախաղը հիմնված է հայոց այն սովորության վրա, ըստ որի նրանք խաչը, ավետարանը, մատնեքները ջրի մեջ են սուզում, և այդ ջուրը գործ են ածում որպես լավագույն բուժամիջոց, ինչպես հոգեկան, այնպես էլ մարմնական այլևայլ հիվանդությունների ժամանակ: Հիանալի՝ բուժամիջոց:

7 տարի պատ պահի, հարար անգամ ժամկ շաբի 2 է՝ չէ, էլ մենք ձեզ ձեռք բաց չենք թափել: Բոքդ կիտրենք, գեթեղմանդ կապիտենք (այսինքն՝ մի լավ քեֆ կանենք): Դե, կատաններդ բաց արա, շուր եղևերդ պատրաստիր մորթելու, քասկզ գատարկիր: Դու դեռ նայի ժամանակներդ փող կունենաս: Ի՛նչիդ են պետք դրանք, հո գերեզմանդ չե՞ս տանելու: Աշխարհի մայր էլի աշխարհումն է մնալուս Վա՛յ նրան, ով չի՛ ուտում և չի՛ խմում: Մի կտոր կտավ է մեր բաժինը: Կմեանես, գերեզմանիդ վրա «Աստված հոգին բուսավորի» ասող էլ չի լինի: Փառախոջ ճակատիցդ հեռացրու և կտորի ականջիդ վրա (ինչպես լոթիներն են ա՛նում): Ժանդը (այսինքն՝ փողը) մի տրորիր մատներդ մեջ, վաղը չէ մյուս օրը շենքի ու գելերի բաժին կդառնան այդ բոլորը: Բանի կեղտանի ենք, պետք է ուրախ լինենք: Ով իր փողը խնայի, սատանայի համար ավար կպատրաստի: Որ հազար անգամ էլ ձեռքերդ ու գրեթե թափ տաս, եթևիք երես, մենք դարձյալ քեզ գուրս կհանենք գետնի տակից ու կպլոկենք»:

Այս բոլոր սրախոտությունները պետք է համբերությամբ լսի հարսնացուի խեղճ հաջորդ, բայց նրա պատասխաններն էլ համախ շատ դիպուկ են: Սովորաբար ասում է. «Բարեկամներ, ինչպես երևում է ձեր փողը (այսինքն՝ ստամոքսը) տաս օր է հացի համ չի առել: Տնաքանդներ, եկել եք իմ մաղը կախելու, է՛, ես էլ լավ կհյուրասիրեմ: Ձեր բաժինն է մի կտոր հաղար արավա շոր հաց, մի գդալ շիլա, մի կտոր աղած պանիր. ուզում եք՝ կեքն՝ չեք ուզում՝ բարձերիդ տակ դրե՛ք: Մեր գետի ջուրը շատ է, կարող եք այնքան խմել, որ պայթեք»:

Այդպիսի խոտապղծություններով են ամբողջ ժամանակն անցկացնում, և ամեն մեկն աշխատում է սրախոտություններ ա՛նել. և ամեն անգամ բաժակները դատարկելիս առաջում են նույն բարեմաղթություններն ու շնորհավորանքները և միշտ կրկնվում.— Ողջ լինեք և ուրախ, թող էս օրը ձեզ էլ հասնի: Բորորիս աչքերը լույս: Թող աստուծո օրհնությունը անպակաս լինի:

Այդ ժամանակից սկսած, հարսնացուն քող է կրում և բոլորովին անհետանում: Իզուր է մորմոքում օր ու գիշեր խեղճ փեսացուն ճանապարհներին ու արահետներին, կտուրների վրա ու տան շուրջը, որտեղ շնչում է իր անձկալին,— որովհետև իրավունք չունի երևալու իր զայրացկոտ անբաջը. դրա համար մի առանձին արարողություն է պահանջվում. երբ փեսային հրավիրում են, ընծաներ տալիս, նրանից հետո նույնիսկ չի կարող աններոջ դեմ դուրս գալ բաց աչքով: Նա պարտավոր է նրա առաջ կանգնել

հանցավորի նման, գլուխը կախ, Իր մտքերն արտահայտում է մնչախուսովյամբ: Նա պարտավոր է ամեն անգամ ներս ու դուրս անելիս աներոջ ձեռքը համբուրել, նրա հետ շճաշել, շծիծաղել, կյանքի նշան ցույց շտալ: Մեկ էլ տեսար աները ըստ սովորության սկսեց.

— Դե՛հ, տղաս, բախտը քեզ ժպտաց, Աստղը սկսեց շուշուղալ, Եթե ամբողջ աշխարհը ման գայիր, երկինք ու երկիր իրար խառնելի ու ճրագը ձեռքիդ ծովի տակը փնտրելի ու հազար կտոր լինելի, էլի այդպիսի գանձ չէր ընկնի ձեռքդ: Աղջիկս դալամով է քաշած, նրա նմանը չկա ոչ մի տեղ աշխարհիս երեսին: Լավ մտածիր, թե ինչպես պիտի վարվես նրա հետ, Դու նրան պիտի աչքիդ լույսի պես պահես: Չեղբերիդ վրա պիտի ման ածես, նրա ձեռքը դեռ փոշու չի կպել: Բալվական է քո մի ծուռ հայացքը, որ պատասխանը (այսինքն՝ հատուցումը) ստանաս: Սրանից հետո մեջքիդ կանգնած եմ (այսինքն՝ ես քեզ կօգնեմ): Եթե մեկը համարձակվի քեզ թթու խոսք ասել, սպաս ես նրա 32 ատամը միանգամից փորը կլցնեմ: Դու գեռ ինձ չես ճանաչում, ասածս ասած է, գլածս՝ գրած, ջնջածս՝ ջնջած (այսպինքն՝ ասածս խոսքը կատարում եմ): Թագավորի առաջ էլ երես չե՛մ լինի: Աստված մի՛ արացե սատանաները գլուխս գան (այսինքն՝ եթե ես դայրանամ), էլ ո՛չ սեկ կնայեմ, ո՛չ սպիտակի (այսինքն՝ ես ոչ մի բանի վրա ուշադրություն չեմ դարձնի): Որ իշխան էլ լինի, աչքերը կհանեմ: Եթե աշխարհում չտեսա նրան՝ երկնքում կփնտրեմ և գժոխքի բաժին կդարձնեմ: Ես պիտի մեռած լինեմ, մոխիր դարձած, որ քո մի մազը ծուռ բուսնի: Հոգեառ հրեշտակի պես թշնամուդ միսն իր ստամներով ծամել կտամ: Աչքի լույսը կհանդցնեմ, հոգին կհանեմ, որ իմանա, թե ես ով եմ: Լավ եղիր, ջանասեր եղիր, էնպես արա, որ քարից էլ ոսկի հանես, որ քեզ տեսնողը կարողանա ասել. մաշալլա՛, աֆֆարի՛մ, կեցցե՛ս: Երանի է՛ն աչքին, որ էսպիսի փեսա ունի, երկնքումն էինք փնտրում նրան, երկրումը գտանք: Սրա պեսին մոմով պիտի փնտրել, սրա մայրը երկրորդը չի ծնել: Երանի՛ էն տանը, էն մորը, որ էսպիսի դավալ ունի: Երանի՛ նրան, որ սրան օրոր է ասել: Թո՛ղ հալալ լինի սրան էն կաթը, որ նա ծծել է: Տղա հո չէ, գառ է: Ականջից բռնի, տար ծախելու, ծպտուն չի հանի: Անիծվի բախտը: Մարդ պիտի հազար տարի ապրի, էսպիսի փեսա ճարելու համար: Աստված միայն մեր գլխից է կտրել էդ բանը: Աստված սարերին նայում, էն համեմատ էլ ձյուն է դնում. աղջիկը լավ, փեսացուն լավ, էլ ի՛նչ է պետք (այսպինքն՝ փակ աչքերով կույրի նման ոսկու ծովն ընկնել): Մարդ աչքի լույսն է մաշում, կյանքն ու արևը խավաքեցնում, հոգին բերանը հասցնում, մինչև երեսային մեծացնում է, հետո էլ էն տեսակ մի շան է տալիս, որ ուտի. միսն ուտում է, իսկ արյունը խմում: Մի այսինչի աղջկան նայիր, կարծես

¹ [Այնքան սուր, որ քիչ է մնում ծիծաղից տրաքես]:

չոփ է դառել, ոսկորները երևում են, երեսի միսը հալվել է, կաշին շարացել: Հացի տեղ թույն է ուտում: Շատ լաց լինելուց աչքերն էլ են կուրացել: Նրան տեսնելիս քարերն էլ են լալիս: Սար ու ձոր նրա բախտն են ողբում: Քոռանա մահու աչքերը, որ նրան շուտ չ' տանում: Ավելի լավ է <աղչելը> շան բաժին լինի, թուրքերի մոտ դերի տարած լինի, դժոխքի կրակում, քան թե էդպես մարդու ձեռքին:

— Այսպես, ուրեմն, սիրելի որդիս, դու մեր երեսը պետք է պարզ անես աշխարհումս (այսինքն՝ մեզ ամոթահար շանես), որպեսզի թշնամու աչքը չծփծաղի մեզ վրա, որպեսզի նրա աչքը տրաքի: Արի՛ ձեռքս համբուրիր ու դռնալ կա՛ց, չն՛մ թողնի, որ ճակատդ մուսլի. այն պիտի միշտ բաց պահես ու փափախդ էլ կտորած դնես գլխիդ: Սրանից հետո թագավորն անդամ չի կարող մոտովդ անցնել: Հողի տակից էլ ձեզ համար հաց կհանամ: Քանի կենդանի եմ, թռչուն էլ չի կարող ձեռ գլխի վրայով անցնել: Ձեռքս բարձրացնեմ թե չէ, հազարավոր մարդկանց հոգին փորումը չոր կդառնա: Սրանից հետո իմ դուռը բաց է քեզ համար, իսկ հարսնացուփոք իրավունք չունես տեսնելու, թե չէ աչքերդ կհանեմ, աղջկանս էլ ընդմիջս կխլեմ քեզանից, ասածներս մտքումդ պահի՛ր: Ես ձեզ իրար մոտ կտանեմ: Իմ օրհնությունը ստանալուց հետո կարող եք անել, ինչ կամենաք: Հիմա մեկդ մյուսի ձայնը չպիտի լսի: Լսո՞ւմ ես, տղաս, խորամանկ աչքեր ունես, իսկ ես հազար էդ տեսակ աչքեր ունեմ: Որ երազումդ էլ մի բան մաքուր անցնի, ես դարձյալ գլխի կընկնեմ: Սատանան էլ չի կարող իմ աչքերից թաքնվել, թռչունն էլ չի կարող իմ ձեռքից թռչել, եթե դու գետնի տակն էլ մտնես, ես քեզ կգտնեմ, — և այլն:

Այս բոլորը վերջանում է նրանով, որ աները մի լավ հարված է իջեցնում <նրա> ականջին կամ ծոծրակին, կամ հաճախ էլ համբուրում ձեկատը, քաշում ականջը կամ քիթը, կամ սիրուց երկու ձեռքով բռնում է ամոթից կասկարմիր եղած փեսայի գլուխը, ամուր սեղմում կրծքին ու գգվում: Հիանալի՛ գգվանք:

Բայց այդպես չի մտածում և վարվում բարի մայրիկը, որը մի քանի օր առաջ որոտում էր: Իր բոլոր համեղ կերակուրները, սրտի զեղումները պահում է նա սիրելի փեսայի համար: Նա երազում է միայն նրա մասին: Հայրը միշտ տանը չի լինում. սպասում են և ամեն մի հարմար ընկերացու քաղում. մեկ, երկու, երեք և ահա սիրելի զավակն այնտեղ է: Հաճախ փեսան ականջ է դնում գոմում, երդիկի վրա և խնձոր կամ ծաղիկներ:

1 Ասիացիները սիրում են իրենց փափախի առջևի ծայրը փոքր ինչ ներս ծակա առնել վարքի և նրբարարությունն նշան է:

գցում իր երկշտ սիրուհուն, իսկ սա ետ չի նայում: Կարճ կտրենք՝ օր չի լինում, որ փեսացուին չճյուրասիրեն փլավով, ձվածեղով կամ այլ համեղ կերակուրներով: Հաճախ մայրիկն այդ բոլորն ինքն իր ձեռքով նրա բերանն էր դնում, հետևյալ շոգոթորթ արտահայտություններով. — Աչքիս լույս, սրբտիս սյուն, մեռնեմ աչքերիդ, գլխիդ, հոգուդ, երեսիդ, մեռնեմ քո բոյբուսաթին: Սիրտս ուզում է քեզ սաղ-սաղ ուտել: Երբ քեզ տեսնում եմ՝ արևն է ծագում առաջս: Ուզում եմ գլխովդ պտույտ գալ: Ցավդ տանեմ: Երեսս ոտքիդ տակը: Թո՛ղ աստված հոգիս ու մարմինս առնի, քեզ տա: Հոգիս հոգուդ բնակարան է դարձել: Որ կյանքս էլ ուղես՝ կտամ: Ամեն անգամ, երբ ոտքդ իմ շեմն Լս դնում, կարծես թե երկինք է երևում իմ տանը: Մեռնեմ անունիդ, Եթե կարողանայի սիրտս բաց անել, կտեսնեիր, որ արյունս քո սիրուց ետ է գալիս, երբ ինձանից հեռանում Լս, թվում է, որ տան պատերը դներ են դարձել ու ինձ ուտել են ուզում: Մի օր քեզ շտեսնելիս, կարծես աշխարհը տակ ու վրա է լինում: Դու հոգուս լույսն ես, սրտիս ճրագը: Եթե աշխարհն աշխարհով էլ դիպչի, ո՞վ կտա ինձ էն համն ու հոտը (այսինքն՝ դու անշափ սիրելի ես): Աչքս ջուր է դառնում, երբ ուշանում ես: Երբ ձայնդ ականջս է ընկնում, խելք ու միտքս չքանում է: Դու իմ թագն ու պարծանքն ես: Քուն թե արթուն, քեզ եմ միայն տեսնում: Պատկերդ այնպես է տպավորվել իմ սրտում, որ եթե քեզ մի ժամ չտեսնեմ, հոգիս կտամ: Ինչ ունեմ՝ քոնն է. տունս, ունեցած-չունեցածս, կյանքս, բոլորս մատաղ լինենք ոտքերիդ տակ: Մեռնեմ էն ձեռքին, որ քեզ պահել ու մեծացրել է: Իսկ եթե փեսացուն ցույց է տալիս, որ իրեն լավ չի զգում, սպա մայրիկը հազար անգամ համբուրում է նրան և իր ցավակցությունը հայտնում հետևյալ խոսքերով. — Թո՛ղ աչքս բռունա, ա՛խ, քար ընկնի գլխիս, հոգիս առնեն, ո՞ր դժոխքը գնամ, ո՞ր ջուրն ընկնեմ: Հողիս բերանս չի, որ քեզ մատաղ անեմ: Թո՛ղ աստված ինձ տա քո ցավերը, հոգիս առնի, — և այլն: Եվ այս բոլորը կատարվում է քնքուր գրկախառնություններով և ջերմ համբուրներով, որի ժամանակ ներկա է լինում նաև հարսնացուն:

Այդ լավ վերաբերմունքը տևում է երբեմն մի քանի օր, երբեմն էլ՝ մի քանի ամիս, նույնիսկ՝ տարիներ, որի ընթացքում փեսացուն պարտավոր է նվերներ տալ մեծ տոներին, օրինակ՝ զատիկին, ծննդին, որոնք լինում են մեծ մասամբ պտուղներ և ուտելիքներ:

Վերջապես երկու կողմերի փոխադարձ համաձայնությամբ որոշվում է հարսանիքի օրը: Դրա համար նախապատրաստություններ են տեսնում, ինչպես ամենուրեք ընդունված է, հրավիրում են առնվազն բոլոր աղջկականներին և մեծ մասամբ ականավոր անձնավորությունների, իսկ խրախճանքն

էլ կատարվում է այլ վայրում, Թիֆլիսից դուրս, երեք օր: Տոնախմբությունները սկսվում են սովորաբար գիշերները, ուրբաթ երեկոյան, երկու կողմից՝ ինչպես հարսնացուի, այնպես էլ փեսացուի տանը: Եթե առանձնահատուկ հյուրեր և տոնախմբություն է լինում, ազդանշանը տալիս են երաժշտությունը, որը նվագում են կամ դռան առաջ, կամ տանիքի վրա: Հետաքրքրությունից այստեղ են հավաքվում բոլոր անկյուններից ու փողոցներից մեծ ու պատիկ, և հաճախ օտարների թիվը ավելի շատ է լինում, քան հյուրերինը: Նրանց վունդել չեն կարող, ընդունված չէ, և դրանք այնքան ուտելիք և խմելիք են ստանում, ինչքան իրենք՝ հյուրերը:

Հարսնացուի տանը հավաքվում են մի խումբ կանայք: Դրանք շրջապատում են սիրուն հարսնացուին, նրա աչքերը ներկում են սև, իսկ եղունգներն ու մատները՝ կարմիր ներկով, որ հիւնա է կոչվում, զուգում են նրան և ամեն տեսակ երգեր ու սրախոսություններ փսփսում ականջին, իսկ նա անշարժ նստած, դառնորեն լալիս է, որովհետև, հավանաբար, դժվար է թվում հայրական տունը թողնելը: Տղամարդիկ զվարճանում են նվագով, երգով և պարերով մի մեծ սենյակում, որի պատերը հաճախ զարդարված են խմորից պատրաստած պատկերներով: Նրանք խաշաձև, ծալապատիկ նստում են պատերի շուրս կողմը և մեջտեղը: Կերակուրները պատրաստվում են հաճախ սենյակի կենտրոնում, և նրանց բուրմունքը գրգռում է հյուրերի արտաթակր: Եվ այդպես, ամբողջ գիշերը, մինչև հետևյալ առավոտ, քեֆ են անում սարսափելի աղմուկով ու գոռոցոցով:

Պակաս շքեղությամբ չի կատարվում այդ բոլորը փեսացուի տանը: Նույն երաժշտությունը, հյուրերի նույն դասավորությունը, միայն այն տարբերությամբ, որ ներկա է կենտրոնական անձնավորությունը՝ փեսացուն, տոնականորեն պճնված, պատին կիպ նստած, հանդիսավոր ու լուրջ իր խաչեղբոր՝ հետ, մի գեղեցիկ գորգի վրա, որտեղ դրված են բարձեր ու ներքնակներ: Նա ֆրանսի աեսք ունի, սափրվել է, սանրվել (որ թերևս ամիսը մի անգամ է կատարվում): Պարանոցի շուրջ կախված են թաշկինակներ, երեսը բոլորովին մուգ կարմիր է դարձել՝ մասամբ ամոթխաժությունից, մասամբ էլ նրանից, որ նախընթաց երեկոյան բաղանիքում է եղել և մաքրել այն կեղտը, որ տարիներ շարունակ եղել է նրա վրա: Բաղանիք գնալը ամենակարևոր ծեսերից մեկն է, և եթե նրա ապրած վայրում բաղանիք չկա, ապա պետք է գնալ այնպիսի տեղ, որտեղ հնարավոր կլինի գտնել այն:

¹ Խաչեղբայրը կարևոր անձնավորություն է հայկական հարսանիքների ժամանակ: Նա իր վրա է վերցնում բոլոր եկեղեցական ծախսերը, զբաղեցնում է հյուրերին և այնուհետև համարվում է տան արյունակից ազգականը:

Դրանից հետո գնում է նա բաղանիք՝ հասակակից ջահելներով շրջապատված և երաժշտության ուղեկցությամբ, որտեղ նրանք անց են կացնում երեկոն քեֆով և կատակներով, և հետո փեսային տուն տանում: Այժմ ամեն ինչ տեղն է: Սակայն նա իրավունք չունի ծիծաղել, որևէ բան ուտել, որովհետև հետևյալ օրը պիտի հաղորդություն ընդունի և դրա հետևանքով խուսափում է ամեն տեսակ զվարճություններից: Մայրահեղ դեպքում կարող է նստել իր տակ դրված բարձերի վրա: Դրան հակառակ՝ շափազանց զվարթ և ուրախ է խաչեղբայրը, սրախոսություններ է անում, պարում, սրամաղրությունը շատ լավ է: Հյուրերը զվարճանում են պարերով, երգեցողությամբ, ամեն տեսակ կատակներով, դատարկում են իրենց բաժակները նորապսակների կենացը: Հանկարծ լսվում է ջահել տղաներից մեկի ձայնը.— Թագավորի՛ զինակիցներ, ո՞ւմ քրոջը համբուրենք:— Խաչեղբոր,— հնչում է հարյուրավոր կոկորդներից պայտասխանը: Այդ բերկրալի կոչը շատ հաճախ է լսվում, և իբրև գրկախառնության առարկա տալիս են և մյուս մոտ ազգականների՝ քույրերի կամ աղջիկների անունները: Երբեմն էլ կանչողին պատասխանում են.— Քո քրոջը,— կամ՝— Նրա քրոջը, ով ձայն տվեց,— որից հետո բոլորը ձեռքերով հավանության նշան են անում և բարձր ձայնով գոչում.— Այ շաքա՛շ, այ շաքա՛շ. (այսինքն՝ կեցցես):

Շատ բնորոշ են այդ երիտասարդների սրախոսություններն ու հանաքները փեսացուի հետ: Մեկն աղաղակում է.— Հե՛յ, թագավոր, թախտիդ հաստատ մնաս, թող սուրդ լինի սուր և կտրուկ: Լսվում է մի ուրիշի ձայնը.— Է՛յ, ինչո՞ւ ես աչքերդ ծածկել գլխարկիդ տակ. գլխարկդ աչքերիցդ դե՛ն տար: Աչքերդ ու հոնքերդ բա՛ց պահիր. ի՞նչ ես կատվի նման տազ արել, էդ ինչ կնճիռներ են ճակատիդ: Մորկաբեր ամպի նման մոռյվել ես: Աչքերիցդ ժանգ է կաթում: Տնաշե՛ն, հո քեզանից աշխարհի պարտքը չն՛ն պահանջում: Մի՛ վախենա, նշանածիդ չեն փախցնի: Երրորդն է միջամտում.— Կա, չկա, նա կարծում է, որ նշանածը մի գուցե կույր է, միայն մի՛ աչք ունի, լեզու չունի, կաղ է, կուզ ունի,— հավատա՛, էդպես չէ՛, նրա աչքերը թասի պես են, մազերը հասնում են մինչև ոտները, նրա բույր շինարի պես ուղիղ է ու բարակ, էլ ի՞նչ ես ուզում, կողքին նստի ու խնդա: Չորրորդը մոմը ձեռքին մոտենում է խեղճ մեղադրյալի ուղիղ աչքերին և կանչում.— Մի մոտ եկե՛ք, լավ նայե՛ք նրան մոմի լույսով, կարելի է փոխս և ընկել: Մի տեսնենք ատամներ ունի՞՞ թե չէ, կծել կարո՞ղ է՞ թե չէ: Կարելի է էս գիշեր լեզուն կտրել կամ գողացել են, որ էսպես լուռ

¹ Ամբողջ հարսանիքան հանդեսի ընթացքում՝ փեսացուին անվանում են «թագավոր», իսկ հարսնացուին՝ «թագուհի»:

նստել է ու ձեն-ձուն չի հանում: Միրտդ դողդողում է, այնպես չէ՞: Թեկուզ բերանդ չորացել է, բայց նազելիդ էլ ձեռքդ չի ընկնի: Դեռ երկար ժամանակ ծում կպահես: Հանաք բան չէ կին ունենալը: Կամ թե չէ՞ մտածում է, թե ինչպես պիտի համբուրի ու գրկի նրան, կամ թե՞ վախենում է, որ նա իր ձեռքից չփախչի: Հիմա ինքն իրեն կասի, թե ի՞նչ մեղքեր է գործել, թե ինչպե՞ս է զուլսը քարին տվել: Հանգիստ թողեք սրան, կարծես լաց է լինում: Քարացել է: Կարծես քիչ դարդ ունի, դուք էլ ուշում եք ավելացնել: Է՛հ, ինչ ուզում է թող անի, մենք որ պիտի ղվարճանանք: Թող էնքան կանդնի, մինչև որ հոգին տա: Մենք եկել ենք ղվարճանալու. ով չի ուզում մեղ հետ ուրախանալ, թո՛ղ դժոխքը դնա: Նա իր բաժինն էնտեղ կստանա, մենք էլ մերն՝ էստեղ: Հազիվ է աչքը լույս տեսել, հիմա էլ վախենում է, որ իրենից չխլեն: Ով չի ուզում ուրախանալ, կարող է հեռանալ, բողկ ուտել, մենք պիտի շարունակենք մեր Բեֆը և այլն:

Թե փեսացուն հայր ունի, ապա նա պիտի հյուրասիրի հյուրերին, մայրը տնտեսության մասին հոգա, որովհետև բաղձալի օրը վերջապես եկել է, որի մասին նա հաճախ թախիծով երազում էր և որդուն տեսնելիս բացականում.— Ե՛րբ կգա այն օրը, երբ ես թևերս վեր քաշած քո հարսանիքի պատրաստությունը տեսնեմ: Էնքան շմեռնեմ, մինչև կարմիրդ չկապեմ: <Այժմ> նա որդուն չի մոտենում, շատ է զբաղված խոհանոցով: Հաճախ պարտավոր է լցնել ջահելների ամանները, երբ դրանք նրա մոտ են վազում դատարկ ամաններով և խնդրում, որ իրենց էլ բաժին հպնի, որովհետև իրավունք չունեն հասակավորների հետ նստելու: Ոչ մի կին իրավունք չունի սենյակում երևալու:— Աչքդ լույս, խնամի,— բացականում են բոլոր ծանոթները,— թո՛ղ բարի ժամ լինի (այսինքն՝ թող բախտավորության նշան լինի), թո՛ղ աստված նորափեսի մի օրը հազար, բյուր դարձնի: Թո՛ղ օջախիդ ծուխը չդադարի: Շատ տարիներ տեսնես էս օրը:— Աչքի լույսով մնաս,— սիրալիր պատասխանում է տիկինը,— թո՛ղ երկնից արքայությունը քեզ բաժին լինի, թո՛ղ երկար ապրեն տղաներդ, թո՛ղ աստված ձեզ էլ արժանացնի էս բախտավորությանը և տղայիդ կարմիրն էլ կապենք: Ինչքան ձեր սիրտը ուրախանում է ինձ համար, թո՛ղ էդքան էլ աստված ուրախություն տա ձեզ. իմ տունը, իմ տեղը, իմ երեխաները թո՛ղ փեշեջ (այսինքն՝ ընծա) լինեն քեզ. թո՛ղ ձեր ոտքը օրհնություն բերի իմ տունը: Թո՛ղ աստված ձեր ցանկությունն էլ բարով կատարի:

Այդպես ամբողջ գիշերը մինչև լույս ուտում են, խմում և աղմկում: Հյուրերից շատերը հենց այստեղ էլ քնում են: Մյուս օրը, վաղ առավոտյան, նորից հնչում է երաժշտությունը: Փեսացուն պիտի տանեն հարսնացուի տունը: Այդ բանը կատարվում է մոտավորապես առավոտյան ժամը

10-ին: Նրան քայլ առ քայլ ուղեկցում է ամեն հասակի մարդկանց խումն բազմությունը: Մտողներն ու տարեց հյուրերը մնում են տանը: Վերջապես երևում է թագավորն իր սիրածի տան առաջ, բայց կանգ է առնում հարսնայաց դռան առաջ և չի մտնում ներս: Ինչո՞ւ է կանգ առել, չէ՞ որ պետք է աշխատի, որքան կարելի է, շուտ հասնել նպատակին,— կմտածի մի օտար մարդ. բայց դա իր պատճառն ունի: Հենց որ ոտքը շեմին է դնում, աները պարտավոր է բարի գալուստ ցանկանալ որևէ նվերով: Խոսքն առնում է խաչեղբայրը, նա սպառնում է տունը ավերել, եթե նրա թագավորը վատ ընդունելություն գտնի:

— Մատաղ լինի սպիտակ չաղ եզս,— բացականչում է վերջապես աները: Թագավորը մնում է կանգնած և տեղից չի շարժվում:— Եզ ունես, արտդ վարի՛ր, կապի՛ր նրան գոմում, որ ավելի չաղանա,— պատասխանում է զայրացած խաչեղբայրը:— Մի եղով է կամենում փեսային ընդունել,— ծաղրում են բոլոր ներկա եղողները:— Թագավո՛ր, հո տեսնում ես՝ ինչ պատիվ են քեզ տալիս, արի ետ դառնանք,— որոտում է խաչեղբայրը:— Համբերենք մի քիչ, կարելի է սիրտը տեղը գա,— աղաղակում են ներկա եղողները:— Դեհ, քեռի, քսակդ թափ տո՛ւր, ժլատությունը լավ բան չէ՞, փեսային չի կարելի այդպիսի պատիվ տալ, թե չէ հարսնացուին զոռով դուրս կբերենք ու հետներս կտանենք, առանց քո շեմին ոտք դնելու,— աղմկում են թագավորի զինակիրները: Վերջապես բացականչում է դժկամությամբ բարի մարդը.— Իմ սպիտակ ձին, կամ հինգ տակառ գինին, կամ թե՛ պարտեզի մի մասը ձեզ փեշեջ: Դրանից հետո բոլորն էլ մի քանի անգամ բացականչում են հիացած:— Ո՛ղջ լինես, ո՛ղջ լինես,— և թափոնում են բացականչում են հիացած:— Ո՛ղջ լինես, ո՛ղջ լինես,— և թափոնում են բան, երկու մետաքսե կտոր խաչաձև կապում է նրա վզին, երկուսն էլ խաչեղբոր վզին, գրկում ու համբուրում է նրանց, շաքարաջուր է տալիս խմելու և սկսում է պարել. պարը վերջացնելուց հետո նորից համբուրում է նրանց և մի կողմ քաշվում: Նրան հետևում է աները. եթե 90 տարեկան էլ լինի, ոտքերը լավ թափ է տալիս, նրան հետևում են մյուս աղաղականները, և ամբողջ այդ ուրախությունը տևում է մոտավորապես կես ժամ, որի ընթացքում բոլորն էլ լիաբերան հրճվում և աղմկում են: Դրանից հետո ավելի են մտնում տան ներսը, որտեղ նորից պարում են, և երաժշտությունը դադարելուց հետո լսվում են բացականչություններ.— Աստվա՛ծ օրհնի:

Թագավորին տանում են նրա համար առաջուց պատրաստած տեղը: Այժմ մեջտեղ է գալիս քահանան՝ խաչով ու ավետարանով, օրհնում է

հարսնացուի զգեստները, որը գտնվում է հարևան մի այլ սենյակում, կանանց մոտ: Դրանից հետո հագցնում են նրան, խաչեղբայրը ներս է մտնում նրա մոտ և կատակներ ու սրախոսություններ անելով՝ կապում է նրա գոտին, որ բացի իրենից ոչ ոքի չի թույլատրվում անելու:— Ահրադ պինդ պահիր, քեֆդ՝ բո՛ք, մենք քեղ մասվան շենք տանում, այլ՝ պակարություն: Էնպիսի փեսացու գտար, որի նմանը չկա՝ աշխարհում, — և այլն: Այժմ դուրս են բերում նրան. մայրը հեկեկում է մի անկյունում, հետո փեսացուի մոտ են տանում, որպես բոլորովին կույրի, որովհետև նրա գեմքի հետքն իսկ չկա, նա ամբողջապես ծածկված է սպիտակ կտորով՝ մումիայի նման, զլխի շորս կողմը փաթթված է մի բաց կարմիր կտոր: Ոչ թե նրա շապիկը, ո՛չ, այլ մի երկար կտոր, որ կրաքաղթ է կոչվում, տալիս են նրա ձեռքը, որի մի ծայրը ինքն է բռնում, մյուսը՝ փեսացուն և նրան՝ ինչպես կույրի, տանում է հետը: Այդ պահին երևում է հայրը և լաց ու արցունքով տալիս է իր օրհնությունը. — Գնացե՛ք, զավակներս, թո՛ղ ձեզ վրա լինի Արտահամի, Խահակի և Հակոբի օրհնությունը, ձեզ վրա լինի ողջ մարգարենների, առաքյալների և սրբերի օրհնությունը: Թո՛ղ օրհնի ձեզ Գաբրիելի բերանը: Թո՛ղ աստուծո աչքը միշտ քաղցր լինի ձեզ վրա: Թո՛ղ ձեռքանած փուշը ոսկի դառնա: Սրանից հետո խավարեց իմ օրը: Ո՛չ աչքս է լույս տեսնելու, ո՛չ բերանս՝ համ առնելու: Սրտիս բերկբանքը, տանս լույսը դո՛ւ էիր: Քանի տեսնեմ քո ման եկած տեղերն, աչքումս փուշ կբուսնի, կերածս կերած չի լինի, խմածս՝ խմած: Գնացե՛ք, աստված ձեզ հետ, որ մեռնելու լինեմ, գոնե մի բուռ հող լցրեք երեսիս: Սրա նման հազարավոր այլ բաներ է խոսում հայրը՝ անկեղծ զգացված, որովհետև դեռ երկար ժամանակ չի տեսնելու իր աղջկան՝ թեև նա նույն տեղում է ապրելու:

Այժմ բոլորն էլ դիմում են եկեղեցի, որովհետև ժամը 12-ն է: Հարսնացուի խեղճ ծնողները և նրա բոլոր մերձավորները նստած են սզով համակված, Բարձրաձայն հեկեկանքով ճանապարհ են դնում շենքից իրենց աղջկան և այնուհետև՝ ցտեսություն. շեն կարող նրա հետ նաչնիսկ մինչև եկեղեցի գնալ. այն կինն է միայն նրան թեև բռնած ուղեկցում, որը նրա եղունգներին հինա է գրել, և մյուս կողմից՝ հարսի եղբայրը: Երաժիշտները առջևից են գնում, նրանց հետևում են պինակիցները, սրանց մեղտեղը՝ թագավորն իր խաչեղբոր հետ և երկու քայլ հեռու՝ խեղճ հարսնացուն: Բայց նա ոչինչ չի տեսնում, երկար կտորը նրան ցույց է տալիս, թե ուր է գնում իր սիրելին, իսկ վտանգավոր տեղերում նրան բարձրացնում են հիշյալ կինը և իր եղբայրը: Գնում են քայլ առ քայլ: Զահեկները զվարճանում են կրակելով, աղմկելով և գլուխկոնձի տալով, մյուսները մըրցում են նժույզներով՝ ջիրիդ խաղալով, և վերջ ի վերջո մայր եկեղեցին

պիտի իր գիրկը բանա՝ նրանց հավիտյան պսակելու համար, բայց այստեղ էլ նրանց դեմ է գալիս օստանան՝ համառ ձեռքով, և շնայած խիստ ցրտին՝ փակում եկեղեցու դուռը: Այսինքն, բանն այն է, որ հարկավոր է պետք եղած ձեռով վարձատրել նաև եկեղեցու սպասավորներին, էջմիածնի ավտոին, անգամ՝ եկեղեցուն: Մի տուրք կա՝ մոմ, խունկ և այլք գնելու համար, մեկը՝ էջմիածնի, մյուսը՝ քահանայի, իսկ շորորդը՝ եկեղեցու ծառաների համար, — և այդ բոլոր ծախսերը պիտի կատարի խաչեղբայրը: Սակարկությունը ժամեր է տևում: Բազմապես կլինի 15—20 արծաթ ոտբլի: Կարեկցությունից դրդված, խաչեղբայրը վերջ է տալիս այդ բանին և. — Բաց մեզ քո ողորմության դռները և արժանացրու ձեզ քո սրբերի լուսաճաճանչ բնակարաններին, — և այլ երգելով՝ ներս են մտնում երջանիկները սուրբ տաճար, որը դժբախտաբար դարձրել են առևտրի կրպակ:

Մոմեր են վառվում սեղանի վրա, որը զարդարված է լուսերով և ավետարաններով: Նորապսակներին բաժանում են միմյանցից, և նրանք պարտավոր են խոստովանվել: Դրանից հետո նրանց տանում են սեղանի առաջ, և զգեստավորված քահանան բռնելով հարսնացուի ձեռքը տալիս է փեսացուին, կարդալով աստվածաշնչից հետևյալ արտահայտությունը.

— Եվ աստված բռնեց Եվայի ձեռքը, տվեց Ադամին և ասաց. — Սա ոսկոր է քո ոսկորից, մարմին՝ քո մարմնից, սա կկոչվի քո կինը, որովհետև տղամարդուց է ստեղծվել: Որովհետև նրանք որոշել են մարդ ու կին լինել, քահանան հարց է տալիս, թե արդյոք նրանք միմյանց կսիրեն և հավատարիմ կմնան: Այս հարցը կրկնվում է երեք անգամ և երեք անգամ էլ փեսացուն պարտավոր է «այո՞» ասել, իսկ հարսնացուն՝ զլխով հավանություն նշան անել, որը «այո» պիտի նշանակի: Հետո սկսում է թվել այն բոլոր հիվանդություններն ու դժբախտ դեպքերը, որոնք լինում են կյանքում և որոնց նկատմամբ նրանք պետք է երդվեն, որ այդ բոլորը միասին կտանեն և երբեք իրարից չեն բաժանվի: Այդ ժամանակ ոլորում են կարմիր քելը, որից հետո քահանան վերցնում է այն և կապում մեկը փեսամիտ քելը, որից հետո քահանան վերցնում է այն և կապում մեկը փեսացուի վզին, իսկ մյուսը՝ հարսնացուի, որպես անմեղություն նշան, մեղրացուի վզին, իսկ մյուսը՝ հարսնացուի, որպես անմեղություն նշան, մեղրացուի մոմով ամրացնում, իսկ այնուհետև այդ կապը քանդել կարող է միմիայն քահանան և ուրիշ ո՛չ ոք, այդ էլ երբեմն նույն օրը, երբեմն երեք օրից հետո, իսկ առանց կապը քանդելու նորապսակներն իրավունք չունեն իրար մերձենալու: Այնուհետև նրանց տանում են հենց սեղանի առաջ, զլուխ գլխի տված իրար դեմ կանգնեցնում, խաչեղբայրը նրանց զլխի վրա պահում է իր մերկացրած սուրը, իսկ եկեղեցու սպասավորները և քահանան կատարում են իրենց պաշտոնը՝ կարդալով սաղմոսներից, աղոթքներից, Աստվածաշնչից այն հատվածները, որոնք վերաբերում են պսակադրու-

թյանը, որի ընթացքում քահանան փոխանակում է նրանց մատանիները և ի վերջո նորապսակներին տալիս են մի բաժակ գինի, որից առաջին հերթին պիտի խմի փեսացուն, իսկ հետո՝ հարսնացուն: Դրանից հետո ամբողջ պատմությունը վերջանում է հանդիսականների բարձրաձայն «Աստված օրհնե»-ներով:

Ազդանշանն արդեն տրված է. եկեղեցու առաջ հնչում է երաժշտությունը, և բոլորը դիմում են նույն կարգով և թափորով դեպի փեսացուի տունը: Բոլոր տանիքների վրա խմբերով հանդիսատեսներ են կանգնած, Հաճախ ձեռնածուները ցույց են տալիս իրենց արվեստը, ոմանք պարում են, այն էլ ավելի շուտ ցատկոտում են, քան պարում, որովհետև գնալիս, ցատկելով են առաջ անցնում, նորապսակների ճանապարհին ոմանք ոչ խար կամ հորթ են մորթում և միսը ուղարկում փեսացուի տունը:

Տան առաջ դիմավորում է երիտասարդ նորապսակներին փեսացուի մայրը, պարում, գրկում և համբուրում է իր հարսին և նրան տանում իր տեղը: Ապա սկսվում է իսկական կեր ու խումբ և աղմուկը: Բայց ինչպես ասացինք, ոչ մի կին չի խառնվում այդ գործին: Տղամարդիկ են անում ամեն ինչ, պարում են կամ մենակ, կամ խմբով: Այդ կտր պարը հիրավի մի ծեծի պար է. 15—20 մարդ շրջան են կազմում ձեռք ձեռքի տված, միայն առաջինն է աղատ մնում, որ վարպետն է: Ձեռքերը բարձրացրած և բավական ճիշտ տակտով առաջ է տանում վարպետն իր պարողներին: Նրանք ամբողջ մարմնով նախ աջ, հետո ձախ օրորվելով, մի ահեղի ոստյուն են կատարում: Գլխավոր պարողը պզզում է, վեր ելնում, զանազան խեղկատակություններ անում ոտքերով և իր ձեռքին եղած մեծ փայտով աշխատում է իր հարևանին ինչպես հարկն է ծեծել, իր հետ քաշել, սա էլ զգուշանալով, մյուսներին է առաջ հրում, ծեծից խուսափելու համար, բայց երբեմն էլ կարգին ծեծվում է: Ոմանցից փող են հավաքում նվագողների համար: Այդ երեկոն էլ անց են կացնում նույն տեսակի սրախոսություններով, ինչպես նկարագրել եմ:

Հետևյալ օրը, ճաշից հետո, մոտավորապես ժամը 3-ին բազմությունը հավաքվում է տան կտուրի վրա, և երաժշտության ու ցնծության հնչյունների ներքո հավեր են մորթում այս ձևով. կանգնում են տան երդիկի՝ շորս կողմը, խաչեղբայրը մերկացրած սուրը պահում է նրա վրա, Հետո բռնում են հավերի ոտքերն ու թևերը, վիզը խփում սրի ծայրին և գլուխն ու մարմինը միասին երդիկից ներս դցում, իսկ երեկոյան մեծ ախորժակով ուտում

¹ Մեզ մոտ տները կտուրի վրա, ուղիղ մեջտեղը ունեն մի ծակ (երդիկ), որի միջով լույսը ներս է թափանցում, բնականաբար՝ անձրևն ու ձյունը նույնպես:

են այդ բոլորը: Ոմանք նվերներ են հավաքել տալիս այդ երեկոյան երիտասարդ նորապսակների համար: Այս դեպքում քիչ թե շատ քաղաքավարի ամեն հյուր պարտավոր է մասնակցել դրան: Ամենաթանկ նվերը տալիս է խաչեղբայրը՝ դա կարող է լինել մատանի, մետաքսե զգեստ և այլն: Ինչպես տեսնում եք, խաչեղբոր պաշտոնը բավական դառը մի պաշտոն է: Սպասիր, համբերություն ունեցիր, այդ բոլորի փոխարեն նրան կանխիկ են վճարում: Որովհետև, որոշ ժամանակից հետո, փեսացուն նրա տուն պետք է ուղարկի մի թանկարժեք նվեր:

Այդ երեկոյան կարմիր քելը արձակում են և բոլորը ցրվում: Միայն երեք-չորս ամսից հետո երիտասարդ կինը կարող է այցելել իր ծնողներին և երեք-չորս շաբաթ նրանց մոտ մնալով մի քիչ ուրախանալ: Սկեսուրն ու կեսարն էլ պարտավոր են նրան ընծաներ տալ, այդ բանը անհրաժեշտ է, առանց դրան չի կարելի աղջկան դարձի՝ ծնողների մոտ տեսություն, ուղարկել. այդ դարձը մեզ մոտ կոչվում է երեսբացուկ (այսինքն՝ երեսը տեսնել):

Ընթերցողներս ակամայից կզարմանան, որ ես միանգամից Թիֆլիսից հեռացա և մեկնեցի այլ տեղեր, որտեղից ես միայն այժմ եմ վերադառնում: Իմ ցանկությունն էր, ուրեմն, գաղափար տալ այն մասին, թե ինչպես էին և ինչպես են դեռ այսօր էլ այդ սովորությունները Ասիայի այլ վայրերում: Դրանով կամենում էի ընդգծել դրանց՝ և Թիֆլիսի հարսանական սովորությունների տարբերությունը և միևնույն ժամանակ ապացուցել, թե ինչպիսի արագությունը այս քաղաքը եվրոպականանում է. դրա հետ միասին ես խճճվեցի մի շարք այնպիսի բաների նկարագրության մեջ, որոնք հետաքրքիր կարող են լինել թերևս այն տեսակետից, որ նոր են և ազգային: Ուրեմն, նորից դառնանք Թիֆլիս՝ մեր ելակետը. և որքան ցանկալի կլինի եվրոպացուն տեսնել, թե այստեղ որչափ արագ տարածվում են նրա արտադրանքներն և թե ապագայում ինչ հույսեր կըողողան մեզ:

Մի քանի տասնամյակ առաջ Թիֆլիսում էլ կանացի սեռն ուներ իր բախտավոր վիճակը և իր իսկական արժեքը: Այստեղ էլ տեսնում էին երեխաներին, որքան հնարավոր է, շուտ ամուսնացնել, որպեսզի գեղեցիկ երիտասարդական տարիները անցկացնեին տանը, իրենց շրջապատված տեսնեին երեխաներով ու թոռներով, իսկ նման ձգտում կարող է լինել միայն այնտեղ, որտեղ մարդիկ դեռևս փչացած չեն, բարբերն ապականված չեն, պահանջները համեստ են, գոհ են այն բոլորով, ինչ որ տալիս է երկինքը, հետևում են լոկ իրենց սրտի ցանկություններին և մտահոգված չեն, թե ինչ է լինելու ապագայում:

Իսկ այժմ որքա՞ն փոխվել է ամեն ինչ: Ի՞նչ է պատահել հարևանի տանը, կարծես լաց ու կոծի, անեծքների, աստծուն հայհոյելու ձայներ են լսվում: Կարծես մեռելատուն լինի: Բայց մարդ չի մեռել: Վե՞՞՞՞՞՞՞՞՞՞ ու կոխվ էլ չի կարող լինել, որովհետև այստեղի կանայք իրավունք չունեն այդպես բարձր ձայնով իրենց մարդկանց հետ խոսելու: Բող սատանի բաժին դառնա: Քիչ ցավ ունեինք, հիմա էլ նորն է գալիս: Երբ աստված մարդուն պատժել է ուզում, սրանից մեծ պատիժ չի կարող լինել: Ա՛խ, երանի թե մեռնեիր, իսկույն ևեթ հողի տակը դնեինք,— այս խոսքերն են լսվում: Մի տուն մտիր բարեկամի պես, բոլորի դեմքերի վրա նկատվում է մի հուսահատական սարսափ:— Ի՞նչ է պատահել,— հարցնում են կարեկցելով:— էլ ուրիշ ի՞նչ պիտի պատահի, բոլորս էլ ջուրը պիտի թափվենք: Սև լինեիր էսօրը մեզ համար, աղջիկ է ծնվել: Ո՛չ սպանել կարաք ես, ո՛չ էլ՝ ջուրը գցել:

Սարսափից կարելի է դողալ, այնպես չէ՞, իսկ այսպիսի ժողովրդին կամ արհամարհել, կամ կարեկցել. բայց այս բոլորը շատ հեշտ է պարզել: 200—1000—7000—10000 արծաթ ուրբի և մի այդքան էլ ակնեղեն պատրաստ պահել աղջիկը մարդու տալու համար,— իհարկե, հանաք բան չէ, մանավանդ Թիֆլիսի համար, որտեղ ամեն ինչ եռապատիկ թանկ է, քան ուրիշ տեղ, որտեղ շատ քիչ բախտավոր մարդիկ կան, որոնք առևտրով, կապալով կամ թե ապօրինի ճանապարհով կարողանան այնքան կարողություն ձեռք բերել, որ հնարավոր լինի ընտանիք պահել, երեխաներ կրթել, որի օգուտը այժմ յուրաքանչյուր մարդ լավ տեսնում է և ամեն կերպ ձգտում է նրանց լավ կրթություն տալ, աղջիկներին ամուսնացնել, և եթե հնարավոր է, որն իհարկե ամեն խելահաս մարդ կաներ, որն է բան ետ գցել սև օրվա համար: Մի երկրում, որտեղ արդյունաբերությունը, կուլտուրան, հողագործությունը, անգամ առևտուրը այնքան ցածր աստիճանի վրա են կանգնած, որտեղ ոչ մի տեղական բն չի արտադրվում, բացի հացահատիկից, գինուց և այլ կենսամթերքներից, որտեղից ոչինչ չի արտահանվում և, ընդհակառակը, դրամն ավելի շատ հալվում է Նովգորոդի, Լայպիգի տոնավաճառներում, Համբուրգում և Լոնդոնում: Որտեղ ժողովուրդը հնարավորություն չունի ինքնուրույնաբար արտադրելու այն բոլորը, ինչ հարկավոր է ընտանիքին հագցնելու, նրան կերակրելու համար, ստիպված է անգամ ամենաչնչին բանը կանխիկ դրամով հայթայթել: Եվ որտեղ, վերջապես, անգամ ամենահասարակ մարդը ձգտում է զոհել իր ունեցած շունեցածը և պաշտոնյա դառնալ, շքանշան ստանալ և, հետևաբար, կամենում է լավ ապրել, պահանջները մեծացնել և, բնականաբար, մի տանտիկին ունենալ, որի դրամագլուխը կարողանա տոկոսով տալ, դրանով ապրելու

և դրանով սնվելու համար: Այո՛, Թիֆլիսն այդ տեսակետից այնպիսի հրուշակ է ստացել, որ շատ անպետքներ, որոնք ուրիշ տեղերում շնորհք չունեն կոպեկ աշխատելու, հատկապես այստեղ են գալիս ձեռնտու ամուսնության համար: Եվ շատ սրիկաներ, ամուսնության միջոցով ձեռք բերած իրենց կարողությունը վատնելուց և այլանդակ կյանք վարելուց հետո այնտեղ են հասնում, որ այլևս չեն կարողանում իրենց գոյությունը պահպանել, թողնում են կնոջն ու երեխաներին թշվառության ու պարտքի մեջ և ոտով գլխով անհետանում, կամ, առավել ևս խայտառակություն, երբ արդեն փողն իր գրպանումն է, ամենուրեք կապվելով հարբեցողների, թուլյի խաղացողների և ամեն տեսակ սինլքորների հետ, վատնում են իրենց կյանքը այնպիսի վայրերում, որտեղ դժոխսային դևեր են բույն դրել, և կնոջն ու երեխաներին, հաճախ, այո, նույնիսկ միշտ, թողնում են առանց կտոր հացի, և թերևս կես գիշերին, կամ նույնիսկ ավելի ուշ, սատանայի նման երևում են իրենց ընտանիքում այնպիսի աղմուկով, որ քիչ է մնում պատերն ու հատակը դողողանա:

Թիֆլիսը, նորից կրկնում եմ, որտեղ բարոյականությունն այնքան ընկել է, սերն ու համերաշխությունը միանգամայն չքացել, որտեղ գերիշխում են անազնավությունը, խարդախությունը այն աստիճան, որ հարազատ եղբայրներն անգամ միմյանց ոչնչացնել են աշխատում, հայրերն ու որդիները միմյանց կործանել ուզում, և որտեղ ոչ մի երկնային ձայն, ոչ մի կրոնական կամ խղճի ձայն չեն ներգործում մարդկային խղճուկ սրտի վրա: Որտեղ քրիստոնեական, աստվածային ուսմունքը կորցրել է իր արժեքը՝ շնորհիվ ընդհանուր բարքերի և որը մեզ հրամայում և քարոզում են մեքենայորեն, երբ եկեղեցում ավելի շուտ ծիծաղում են, հայհոյում, հորանջում, և ավելի շատ խոսում այնպիսի ստոր բաների մասին, ինչպես՝ ամուսնությունը, առևտրական գործարքները և ամեն տեսակ կեղտոտություններ, և ավելի քիչ աղոթում,— հնարավոր է արդյոք այդտեղից մի լավ բան սպասել: Մի խոսեցե՛ք այս թշվառ մարդու հետ, որի մեղամաղձոտ տրամադրությունը և ողորմելի տեսքը ձեռ գուլթն են շարժում: Հարցրեցե՛ք նրան իր վճատություն պատճառը:— Ո՛ր ջուրն ընկնեմ, դժոխքի ո՛ր սակցունը գնամ: Մի այս մարդուն նայեցե՛ք, ի սեր աստուծո, ինձանից փոխ է առել 1000, 5000, 10000 արծաթ ուրբի: Մուրհակը գրպանումս է, շատ տարիներ են անցել, հիմա ես նրանից պահանջում եմ դրամագլխի տասներորդ մասը, իսկ նա դեռ ծաղրում է ինձ, հիմարի տեղ է դնում: Ինձ նման տասն ուրիշ մարդու էլ է խաբել, կեղծ սնունկացել, իր փողերն ուրիշներին տվել: Կառք և ձիեր է պահում, թագավորի նման ապրում, իսկ ես իմ ամբողջ կարողությունից ղրկված, պետք է սովամահ լինեմ, իմ սարսափելի օրերը

լամ: Բա էս բանն աստծուն դուր կգա՞: Իսկ ինչո՞ւ է լալիս այն կինը՝ թուղթը ձեռքին բռնած: Օգնություն է խնդրում, որովհետև ոտներն չգիտի, այրի է, մարդը վաղուց մեռել է, կալվածքներ ու կարողություններ է թողել, այդ բոլորն ընկել է խնամակալի ձեռքը. սա կեղծ թղթեր է սարքել, նրա կարողությունը սեփականել, իսկ հիմա էլ դուրս է շարժում իր սեփական տնից: Երեխաները քաղցած են, արդեն շատ տարիներ այս ու այն կողմ է ընկել, բան դուրս չի գալիս: Իսկ այդ ի՞նչ վայնասուն ու վեճ է հարևանի մոտ: Ներս մտեք. այնտեղ մի դիակ է դրված: Բոլորը գլխի մագերն են պոկում, բայց եկեղեցական տուրքը դեռ չեն վճարել, ինչպես որ պետք է, որպեսզի հանգուցյալի հոգին դժոխքից փրկեն, և ննջեցյալը այնքան կմնա այնտեղ, մինչև եկեղեցական սրիկաների ընչաբաղցունությունը չհաղեցվի: Մի լավ նայեցեք, ի սեր աստուծո, այս քահանային, թե որքան անվայել է վարվում իր համայնքի անդամներից մեկի հետ: Նրանք միմյանց հայհոյում են ու անիծում: Մոտեցեք և կտեսնեք, որ այդ մարդն ամուսնանալ է ուզում և պսակադրության համար կամենում է հինգ շերտերից տալ, իսկ քահանան կրկնակի է պահանջում:

Թու՞ւ, բոլորն էլ փողի ծարավ են զգում, փողի համար էլ ամուսնանում: Դե, թող բանաստեղծներն իրենց զուլսը պայթեցնեն, թե ամենագեղեցիկն աշխարհիս երեսին ընտանեկան երջանկությունն է, որ կույսի հայացքը երկնային է, որ սերը մի աստվածային կայծ է մարդու սրտում. բոլորովին ո՛չ: Մեր բանաստեղծները, որ մենք, փառք աստուծո, շունենք, պարտավոր են երգել. փողն է ամենամեծ սրբությունը աշխարհիս երեսին, երկնային ամենամեծ բախտավորությունը, լավագույն բուժամիջոցը և, ինչպես մեզ մոտ շատ ճիշտ ասում են՝ դրախտ ու դժոխք գնելու, ամբողջ աշխարհը տակ ու վրա անելու, կործանելու և նորից վերաշինելու միակ միջոցը:

Դեռ էլի փառք ու պատիվ մեր այստեղի վաճառականներին, որոնք այդպիսի, իսկապես զարհուրելի պայմաններում դեռ այնքան վեհանձնություն և մարդկայնություն ունեն, որ կարող են որևէ դժբախտի օգնության ձեռք մեկնել, իրենց միշտ այնպես են պահում, որ բարեհաջող պայմաններում կարելի է շատ լավ բաներ սպասել նրանցից: Մինչդեռ մի անարժան արարած ոտքի տակ է տալիս իր լեզուն, իր ազգությունը, վաճառականն անհողողող կանգնած է իր երեխաներին մայրենի լեզվով դաստիարակելու որոշման վրա, հաճախ գնում է առանց հրավերի մի թշվառ այրու տուն, կնություն է առնում նրա աղջիկը և անձամբ պահում նրա ամբողջ ընտանիքը: Սակայն վեհանձնության այսպիսի օրինակներ չափազանց հազվադեպ են. բայց և այնպես պարտավոր են ամուսնանալ, որովհետև տեղացին, նույնիսկ ամենաաղքատը, ավելի շուտ կհամաձայնի, որ իր աղ-

ջիկը գերություն մեջ մնա, նրան կենդանի թողել տա, սպանի, քան ծառաուղարկի մի օտար տան մեջ: Այլևս տանը պահել չի կարող աղջկան 14-րդ տարին լրանալուց հետո: Որովհետև նա ոչինչ չի սովորել, որ կարողանա զբաղվել ընթերցանությամբ, նաև չափազանց անտեղյակ է ձեռագործից: Գաստիարակություն չի ստացել, որպեսզի իմանա, թե ինչ է հաջողակությունը, բարքերի մաքրությունը և բարեպաշտությունը: Նա հասունացել է բնություն և կոպիտ աղղեցությունների տակ: Հարավային կլիման և իր հարևանների և ծնողների ամենօրյա շաղակրատությունները դեռ շատ շուտ զարթնեցնում են նրա կրքերը: Հայրը պարտավոր է վաղ առավոտից մինչև ուշ գիշեր կրպակում նստել մի քանի կոպեկ հայթայթելու համար: Նրա երիտասարդ, ուրախ եղբայրները գիշեր ցերեկ այս ու այն կողմն են ընկնում, էլ ի՞նչն է ավելի բնական, քան ճաշակել այն խնձորը, որի համը դեռևս մեր առաջին նախամոր մոտ մեծ ցանկություն առաջ բերեց:

Ուրեմն, բոլորն էլ կարոտալից սպասում են իմանալու, թե ո՞րտեղ կա մի երիտասարդ, ով ուզում է լինի, մի կտոր հաց ունենա՞ թե ոչ, սրիկա լինի՞ թե հրեշտակ, մի խոսքով բոլորը մեկ է, միայն թե աղատվեն իրենց ողորմելի բեռից: Չէ՞ որ Աստվածաշունչն ասում է, որ մարդը պարտավոր է դրա մասին մտածել, հայր ու մայր թողնել և իր կնոջ հետևից գնալ: Ազնվականներն ու հարուստները փնտրում են իրենց նմաններին, հատկապես պաշտոնյաների և աստիճանավորների, որի համար և պարտավոր են լավ վճարել, որովհետև այդպիսի երիտասարդը առաջին հերթին հարցնում է, թե ի՞նչ պիտի տան, և եթե պատասխանն անբավարար է, ապա անբարտավանորեն ասում է, որ առայժմ չի կամենում ամուսնանալ. արժե՞ ուրեմն այսպիսի մի ավանակի հետ գործ բռնել: Թող ծնողներն աղջկա ոտները իրենց աչքերը կտխեն:

Եթե քիչ թե շատ կարգին հագնված մի մարդ է մտնում եկեղեցի, կամ պատահմամբ անցնում փողոցով, կամ թե հրավիրված է դժբախտաբար որևէ մի ճաշկերույթի, ապա նրա երջանկության հրեշտակը պտտվում է շուրջը՝ գիշեր ցերեկ, որի մասին նա չէր էլ երազում: Իսկ եթե ինքն էլ մտադիր է ամուսնանալ, ապա բավական է, որ նա եկեղեցի գնա մի քանի անգամ և կանգնի ուղիղ կանանց առջև, որոնց հատկացվում է մեղ մոտ եկեղեցու արևմտյան մասը: Եթե բախտի բերմամբ ասեղնագործված օձիք էլ ունենա, այն ժամանակ նա իր ամբողջ համազգեստով գտնվում է այնտեղ ներկա եղող կանանց սրտերի դրախտում: Էլեկտրական հոսանքի նման անցնում է առաջին հիացմունքը բոլոր բարեպաշտ քույրերի միջով, որոնք մեծ մասամբ նրա համար են հաճախում աստուծո տունը, որպեսզի միմյանց հաղորդեն օրվա նորությունները և հատկապես իրենց ամուսնա-

կան երջանկութեան մասին, որովհետև նրանք, բարեբախտաբար, ոչ մի գաղափար չունեն և ոչ էլ հասկանում են որևէ բառ այն բարբից, ինչ կատարվում է եկեղեցում: Միմիայն որոշ ծիսակատարութիւնների ժամանակ, որ նրանք լավ են ընկալել, տաանց մտածելու ծունկ են շոքում, խաշակնքում և հետևյալ արտասովոր բացականչութիւններն անում.— Մեզա՛ քեզ, տեր: Թագութեան տուր իմ մեղքերին: Ոտքերիդ փռոշին եմ ես, ինձ ետ մի վանիր: Երեսս ոտքերիդ տակ լինի: Ողորմութեանդ մեռնեմ, տե՛ր: Ոտքերիդ տակի շունն եմ, կերակուրս մի կտրի: Արժանացրու ինձ քո երկնային թագավորութեանը և քո տեսքին: Դու ես ինձ ստեղծել, դրա համար էլ մի ոչնչացրու ինձ և այլն: Դրա հետ միասին այնպես ուժեղ ծեծում են կրթութեքը, այնպիսի հայացքով են նայում վեր, որ տեսնողը կկարծի, որ հենց իրենք են երանութիւնը: Բայց այդ կատարվում է այն դեպքում, երբ Ավետարանն են կարգում, կամ հանգերձախորանն է ցույց տրվում, կամ պատարագ կատարող քահանան անցնում է եկեղեցու միջով՝ որի ժամանակ ամբողջ ժողովուրդը համբուրում է նրա ձեռքը և մի քանի կոպեկ գցում նրա հետևից տարվող գանձանակը, որի փոխարեն քահանան պարտավոր է հիշել նրանց մահացածների հոգիները: Դրա համար էլ ամեն մեկը նրա աջը համբուրելուց հետո իսկույն ևեթ ավելացնում է. «Հիշեա զմեզ յառաջի անմահ գառին Աստուծոյ»,— որին քահանան ամեն անգամ պատասխանում է. «Հիշեալ եղիցիք առաջի անմահ որդւոյն աստուծոյ»: Բայց այս բոլորը անգիր տրած, երեխայական հասակից սովորած արտահայտութիւններ են, որոնց իմաստը ո՛չ քահանան է հասկանում և ո՛չ էլ համայնքը:

Վերջապես արգեն աստուծոյի քահանան գտնվում է վարագույրի հետևը, որը բոլոր հայ եկեղեցիներում, սեղանի վրա, հանդերձախորանի առաջ երբեմն-երբեմն քաշվելով՝ բացվում կամ փակվում է: Այժմ եկեղեցու սպասավորները և քահանաները սաղմոսներ, մարգարեներից հատվածներ, կամ աղոթքներ են կարգում կամ երգում: Բայց այդ բոլորը ձանձրալի են: Տղամարդիկ ծալապատիկ նստած զրուցում են, պառավ կանայք հորանջում, ննջում կամ անմիտ կեթպով այս ու այն կողմ են նայում, իսկ առավել սիրող, հոգատար մայրերն էլ ջանքեր են թափում տնտղելու այն ասպետին, որը թեպետ դեռ աչքի չի ընկել որևէ ողմանտիկ արկածով, բայց, այնուամենայնիվ, իր քոսոտ համազգեստով շլացրել է բոլորի աչքերը:

— Էդ ո՞վ կարող է լինել,— հիացած փսփսում է կանանցից մեկը՝ աշխատելով թաքցնել իր ուրախութիւնը,— առաջին անգամ եմ դրան տեսնում: Փառք աստուծո: Ամեն տեսակ նոր (օտար) մարդիկ գալիս են մեր երկիրը: Էստեղացու նման չէ: Աստրախանցու է նման, բայց չէ՛, կարծես

Քոի ջուր խմած լինի, շե՛ս տեսնում ինչ բոյ ունի, ինչպիսի սև աչքեր, ինչպիսի փոքր բերան: Կարծես մեղրամոմից շինած պատկեր լինի: Թե ինձ սիրում ես, մի լավ նայիր նրան: Կարծես հրեշտակ լինի առաջը կանգնած, այնքան դուր է գալիս աչքերիս: Չէ՛, դա էստեղացի չէ, ինձ թվում է, որ նոր է եկել Շուշուց: Մի ապալեսներին (էպոլեսներին) նայիր: Տունդ շքանդիլի, խաչ էլ ունի: Դուք լիքն է: Դա երևի կամ գերագույն հրամանատարի մուն է ծառայում, կամ գեղապետ է: Եթե քաղաքացիական ծառայող է՝ կամ ֆարտուղար կլինի, կամ խորհրդակա: Ինչ սաղում է նրան համազգեստը: Կարծես մեջը ձուլված լինի: Ի սեր աստուծո, սիրուն տղամարդ շի՛: Թվում է, թե իշխան է: Ով ուզում է լինի, խաշապաշտ (քրիստոնյա) է: Թո՛ղ աստված նրան էլ ավելի մեծ պատիւների արժանացնի: Մեզ ի՞նչ վնաս աստված նրան էլ ավելի ամեն մարդու մի կտոր հաց տա: Թո՛ղ աստված ողորմի բոլոր հայ քրիստոնյաներին, մեզ էլ նրանց հետ: Թո՛ղ աստված բաշխի նրան իր հորն ու մորը: Երանի էն աչքին, որ էսպիսի որդի ունի: Դրան մի անգամ տեսնելն ամբողջ աշխարհ արժի: Ավելի լավ է մի տղա ունենաս, է՛ն էլ լավը: Մեր երկրի ջահելները հո ջահելներ չեն: Ինչ ճամփով որ եկել է, թող աստված էլի էն ճամփով ետ տանի: Կերպարանքն այնպես դուր եկավ ինձ, կարծես ամբողջ աշխարհն ինձ բաշխեցին. երանի իմանամ, թե ով է և այլն:

— Դրա աչքն էլ տրաքի: Քիչ բան ունեմ անելու՝ դեռ էդպես մարդու մասին էլ մտածեմ,— վրա է բերում մի ուրիշը, կամենալով իր անտարբերութեամբ դիմացինին համոզել, որ այդ մարդն իրեն բուրդովին չի հետաքրքրում, մինչդեռ ներքուստ կկամենար իր հակառակորդին կտոր-կտոր անել:— Որ դժոխքից էլ որ եկել է, թող էլի էնտեղ գնա: Իմ ինչ գործն է, թե դա ով է: Մի սալդաթի կտոր, ոստիկանութեան ծառայող, սուրն էլ հետևից կախել է, որ տեսնողներին զարմացնի: Ա՛յ, հողեմ գլուխը: Հողս գլխիդ: Կրեմ գլուխդ: Իեխը էնպես է վեր ցցել, կարծես թե ինչ լինի: Աչք չունե՞ս, երեսից աղբ է վազում: Կարծես առաջը կանգնած լինի մի սոված, լղար յաբու: Ինչի՞ս է պետք դրա խաչը, շքանշանի ժապավենը, գրպանը պետք է լիքը լինի, գրպանը. դրա նման մարդիկ զկուտալով թրև են գալիս: Թող ինչ ուզում է ունենա, համազգեստից երևում է այգ: Է՛ն էլ ավելի սիրուն կերևա, եթե լավ թամբ ունենա: Դրա նմանները թրև են գալիս սոված շան պես: Ամեն մարդ պիտի տաշտումը այլուր ունենա, գրպանում էլ՝ փող: Ապալեսն ու խաչը հաց չեն դառնա: Դրանց հետևից ընկնողը երկու ձեռք մի գլուխ կանի (այսինքն՝ երկու ձեռքով գլուխը կծեծի). էսօրվա օրը շնեքն էլ շինովիկներ են դարձել, որտեղ թքես, դրանց վրա կընկնի: Հողս նրանց գլխին: Վա՛յ էն մարդուն, որ էսպեսներին կհավատա: Պա՛,

պա՛, պա՛, պա՛... Թող աստված էն օրն ինձ մահ տա, որ դրանց հուսով շմանամ: Ինչի՞ են դրանք նման՝ պոչը կտրած ագռավի: Ուռած, փքված գալիս են ու էգտեղ կանգնում: Կարծում են, թե աշխարհն իրենցն է, իսկ չեն հետաքրքրվում, որ իմ կապած շանը ալեի էմ գնահատում, քան նրանց: Թշնամիս չընկնի դրանց ձեռքը: Երեսի մազերը թրաշում են, հետո էլ մեյմունի են նմանվում: Ո՛չ երեսներին արուռ ունեն, ո՛չ սրտերում՝ խիղճ: Էգտեղ կանգնում են, մի ոտի վրա տնկվում, կարծես շահողա լինեն, կարծես գետնի վրա չեն ման գալիս, կարծես թե ոտքերի տակ ձվեր են շարել:

Եկեղեցի ենք եկել աղոթելու համար, լեզուդ քեզ քաշի: Ով ուզում է լինի. լավ մարդ է, թող աստված իրեն բարին տա, իսկ թե չար է՝ չարը տա: Հո նրա դարդը մեզ չեն տվել: Թող ամեն մարդ իր գլուխը լա: Ի՞նչ գործ ունենք օտարների հետ: Թող նրանք իրենց համար ապրեն, մենք էլ մեզ համար: Նա ո՛չ իմ որդին է, ո՛չ փեսան և ո՛չ էլ եղբայրը, որ վրան ուրախանամ: Ումը որ է, թող նրա աչքը լուս լինի: Ուրիշը որ հաց ունենա, մեր փորը չի կշտացնի: Ուրիշի թթխմորը տեսական չի լինի մեր հացի համար: Ամեն մարդ իր մի կոպեկը ալեի պիտի գնահատի, քան ուրիշի հազար թումանը: Եթե ուրիշի տունը հեղեղ էլ կտրի, մի կաթիլ էլ ինձ բաժին չի հասնի: Էդ տեսակ շառլատաններ շատ են եկել ու գնացել: Ամպի նման գալիս են, անձրևի նման գնում: Ես նրանց ոչ խերն եմ ուզում, ոչ շառը: Դրանք աշնան արև են, մեկ երևում են, մեկ էլ հանկարծ չքանում: Ա՛յ տունդ չբանդվի, Ավետարան են կարդում, կամ պատարագը վերջացավ, — ասելով վեր է թռչում: — Ո՞րտեղից եկավ էդ սատանան, աչքը քոռանար, ոտքը կոտրվեք, որ էսօր չգար: Իբր թե էսօր ժամ եկանք: Պատարագից ի՞նչ հասկացանք. կարդացին պրծան: Գրողը տանի, որտեղի՞ց եկավ էդ ուրվականը: Թո՛ղ գոնե մի քանի անգամ ծունկ չոքեմ, խաչակնքեմ, — Տեր, մեղա քեղ, — ասեմ: Էսօր մեր ժամը, մեր աղոթքը սատանայի բաժին եղավ: Էսօր մեր աղոթքն էլ, մեր պատարագն էլ հարամ եղավ: Է՛, թող աստված մեր մեղքերից չհարցնի: Աղոթելու տեղ, դատարկ բաներ խոսեցինք էսօր: Հը՞, ի՞նչ կասես: Լավ է, որ տերտերը չտեսավ, թե չէ խոստովանելիս մի ալեի մեծ ապաշխարանք էլ վզերիս կկապեր: Բայց չէ՛, իմ տերտերը լավ մարդ է, ինչ էլ որ ասելու լինեմ, նա պատասխանում է. «Աստուած թողու՞թիւն շնորհեսցէ»: Մեր տերտերը հո տերտեր չէ, այլ իսկական գառ: Ինչ ուզում ես ասա, ձեռքը գլխիդ է դնում և բոլոր մեղքերդ ներում: Նա էլ մարդ է, անմեղը միայն աստված է: Քա (քույրիկ), ճի՛շտ է, որ այսինչն ու այնինչը իրար խոսք են տվել: Քա, էդ ի՞նչ նորոթյուն է: Լսած կլինես: Ծի՛շտ է, ժամը դուրս եկավ, բայց եկող կիրակի կարող

ենք պակասը լրացնել. էս օրը կորավ մեզ համար: Ո՞րտեղ են իրար գտել: Անիծվի՛ր քոռ բախտը, մեկին թողնում է, մյուսին գտնում: Ինչ ուզում ես արա, եթե ճակատիդ գրված չէ, դուր բան է: Ո՞րտեղից որտեղ: Բախտ է, էլի, որ եկավ, ի՞նչ կարող ես անել: Ամեն ինչ պատահական է: Աչքիդ լուսը հանիր, տուր թող ուրիշներն օգտվեն (այսինքն՝ ինչ ուզում ես արա), գլուխդ քարե քար տուր, երկինք բարձրացիր, մատնեղ ջուր արա, տուր թող խմեն, հոգիդ դուրս հանի՝ ուրիշին բաշխի, որ բախտը չի տալիս, չի տալիս, էլի: Էնպես աղջկերք եմ մեծացրել, հարսնացու դարձրել, որ դրանց նմանը Տրանսպառնում էլ չես գտնի: Եղունգներից ոսկի է թափվում, էնպիսի բոյ ունեն, որ նկարիչն էլ չի կարող նմանը դուրս բերել, բաժինքը պատրաստ է, բերաններիցս էնք կտրել, նրա համար ամեն ինչ պատրաստել: 2000 արծաթ ոտբլի տանը կապած — դրած է նրա համար, արծաթեղենն էլ հետը: Այսինչն ու այնինչն էլ միջնարդ ուղարկեցին մեղ մոտ, էդ տեսակ մարդու չենք ուզում տալ, բայց ուզես, չուզես, պիտի պսակվի: Միայն ապարանջանն արժի 600 արծաթ ոտբլի: Մեղ լայեղ չի հասարակ մարդու տալ, խեղճ աղջիկն էլ տանը նստել մնացել է: Եթե մի հարմար փեսա գտնես, գիտես էլի, թե ինչ կստանաս: Բացի դրանից, մարդս էլ քառուղաք է այսինչ տեղը, կամ խորհրդական. քո բոլոր դատական գործերն էլ մի անդամից կվերջանան: Մի աչքդ դես ու դեն արա, գիտեմ, ձեռքիցդ շատ բան կգա: Մի լեզու ունես, որ օձը բնից կհանի, արի՛, էդ բանում մեզ օգնիր: Մենք տնով տեղով քո ծառան կդառնանք: Էնպես կարծիր, իբր թե մարող ճրագին ձեթ ես ուզում անլեյացնել: Դու հո գիտես, թե հասած աղջիկը տանը պահելն ինչ ցավ է: Ասում են, թե այս կամ այն տունը մի ունեոր մարդ է ապրում, տարեկան հազար ոտբլի առճիկ է ստանում, կարգին մարդ է, իր շոր գլխից դուրս ոչինչ չունի, չի խմում, չի խաղում, եթե նրան ձեռք պցես մեզ համար, երեք թանկագին շալ ու էսքան էլ փող կստանաս: Բե շնորհք ունես, հիմա պիտի ցույց տաս: Էլ ո՞ր օրվա համար է բարեկամը: Հո գիտես, թե մեր տունը ի՞նչ տուն է: Աշխարհն իր բերանով միայն մեր մասին է խոսում, մենք հո չենք կարող ուրիշի մոտ գնալ, խայտառակություն է: Ինչ ձեռքիցդ կգա, արա. կտեսնես, որ քո լավության տակից դուրս կգանք: Թող մեր մեջ մնա այս, վերեն աստված, ներքևը դու: Թող ո՛չ ոք չիմանա: Վնասը քեղ էլ կհասնի, եթե մեր անունը կոտրվի (այսինքն՝ եթե մենք անվանարկվենք): Ձեռս փեշդ եմ քցել (այսինքն՝ դու ես իմ հույսը), դու գիտես, թե ինչ կարող ես անել: Ասում եմ, էսքան ու էսքան բաժինք պատրաստ է: Ե՞րբ լուր կբերես: Դու հո գիտես, խեղճ մարդու աչքն էնքան թող կփչեն, մի էնպիսի գազան կկապեն գլխին,

որ եթե շուտի, շիմի, էլի հերիք է նրա համար. բայց որ աղջկաս տեսի, ամեն անգամ կկարծի, թե հրեշտակ է առաջը կանգնած: Բայց սատանի ականջը խուլ, ժամը դուրս եկավ: Գնանք, Ավետարանը համբուրենք, մնացածը հետո կխոսենք: Սա էլ լավ գործ է, եթե մարդ օր առաջ էդ ցավը (աղջկան) գլխից ուզ անի, որովհետև զոռով չես կարող նրան տանը պահել: Բախտավոր օր լինի: Գնաս բարև, քեզ կսպասեն»:

Ով տեսել է «Ռոբերտ սատանայի» մեջ գերեզմանատունը, երբ մեռելները քողարկված վեր են կենում և աննպատակ ու անկարգ այս ու այն կողմ ընկնում, նա կարող է որոշ շափով գաղափար կազմել, թե ինչ է կատարվում մեզ մոտ, երբ ժամն արձակվում է (այսինքն՝ պատարագի արարողությունը վերջանում է): Տղամարդիկ դեռ դրանից առաջ հեռանում են, մի քանի անգամ առանց մտածելու խաշակնքելով, ծունկ չոքելով, կամ կիսով շափ գետնին խոնարհած՝ աչ ձեռքով մի քանի անգամ, որքան կարելի է արագ, այնպես են շոշափում գետնին և իրենց բերանը, կարծես թե հունիսին մորի հավաքելիս լինեն ու շտապ-շտապ ուտեն: Մի մասը հրելով, խփելով, խփվելով ներս է խուժում այնտեղ, ուր քահանան նշխար է բաժանում. դա չպիտի շփոթել հաղորդության հետ, որը տեղի է ունենում միայն տոն օրերին (այսինքն՝ գատկին և ջրօրհնեքին) կամ մահվան ժամանակ: Նշխարը կտրոններով բաժանում են ամեն կիրակի: Այնուհետև համբուրում են Ավետարանը և հեռանում:

Բայց այդպես անասոված չեն մեր բարեպաշտ տիկնայք, որոնք ամբողջ ժամանակ շաղակրատում էին: Հանդարտ քայլերով դուրս են գալիս եկեղեցու ետին մասից, որը մահաջարով բաժանված է այն մասից, որտեղ տղամարդիկ են կանգնած, դեռ էլի մոմեր են վառում սրբերի պատկերների առաջ, որոնցից, ի բախտավորություն հայ ազգի՝ շատ կան հայ եկեղեցիներում, բայց այնպես կոպիտ նկարված, մոմերից այնպես այլանդակված և այլված, որ մեկի քիթն է պակաս, մյուսի ձեռքը, երրորդի աչքը: հետո էլ նրանք հազարավոր, բյուր անգամ ջերմեռանդ համբուրում, դեմքով շոշափում են բոլոր անկյուններն ու ծայրերը, սեղաններն ու ջահերը, խաչերն ու ավետարանները և այլն: Այս բոլորի պատճառն այն դանդաղաքայլ, դերեզմանոցային շարժումն է և սպիտակ սավանը, որով մեր սիրելի կանայք աշխատում են ծածկել իրենց սիրուն դեմքերն ու ամբողջ մարմինը ամբարտաձև մարդկանցից, և միևնույն ժամանակ ջերմեռանդորեն խոնարհվել նրանց տեսքի առաջ. և այդ բոլորը չափազանց դուրեկան, հաճելի կերպով ամբողջացնում է ողջ տեսարանը:

Սակայն մեր վեպի հերոսը չպետք է ամենևին մտահոգով, կարծելով, որ իրեն չեն նկատել: Նա պարտավոր է ավելի ևս լուրջ ու վայելուչ պահել

իրեն. այսինքն՝ ուսերը վեր բարձրացնել, ուրիշների հետ շատ չխոսել և արձանի նման այնտեղ կանգնած մնալ, հետո գլխով անկողով մի քանի անգամ խաշակնքել, Ավետարանը համբուրել և ապա, դուրս գնալու ժամանակ, մի շեղակի հայացք գցել գեղեցիկ արարածների վրա: Հրեշտականման փեսացուն երևաց: Նույնիսկ դիտել են, թե ո՞ւմ հետ է նա խոսել, ինչպես է դուրս գնացել: Քայլվածքն էլ հո յուղ է ածել ճրագին: Բոլորը փքնտրում են, թե ո՞վ է դա, և եթե ժամկոչը չգիտի դրա ով լինելը, ապա անկազած գիտեն պառավ կանայք, իսկ եթե վերջիններն էլ անտեղյակ են, ապա անշուշտ քահանան կիմանա: Խոստում խոստումն ետևից է կատարվում, միմյանց այցելում են, և այդ բոլորից հետո, եթե այս անգամ դրա ով լինելը չի պարզվում, ապա մյուս անգամ մանրամասն գիտեն արդեն նրա կյանքի պատմությունը: Այժմ ժողովուրդը ցրվում է: Եկեղեցու դռներն ավելի շուտ լիզում են, քան համբուրում: Շքեղ և հանդիսավոր է դրանց ելքը եկեղեցուց: Տղամարդիկ շտապ գնում են իրենց գործերին, իսկ կանայք, ընդհակառակը, չեն գնում, այլ քայլ առ քայլ խմբերով ձեռնում են դեպի տուն: Կանգ են առնում, նկատողություններ են անում, հաճախ մատները դնում բերանին, գլուխները թափահարում, ամեն տեսակ դիրք ընդունում և շարժումներով խոսում, այնպես որ մի թիվ ճանապարհն անցնում են մի ժամում կամ ավելի: Որովհետև ամբողջ մի շաբաթ այլևս միմյանց չեն տեսնելու, և ամենօրյա ժամազնացությունը վայել է միայն պառավ կանանց և արևուր ծերունիներին: Այսպիսի ազնվազարմ կանայք կարիք չունեն ամբողջ շաբաթ աղոթելու, դրա համար սահմանված է միայն կիրակին, երբ նրանք կարող են իրենց ազգբներն ու այցելություններն անել, զվարճանալ ու լալ և ամեն տեսակ հոգեկան ու մարմնական կարիքներ հոգալ:

Եկեղեցուց դուրս գալուց հետո, սովորական ողջույնն ամեն տեղ և ամեն բերանում նույնն է:— Աստված ողորմի,— ասում է եկեղեցուց դուրս եկողը իրեն հանդիպողներին:— Ողորմի ծնողացդ,— պատասխանում են ամեն անգամ:— Որտեղի՞ց ես գալի,— հարցնում ես գու:— Եկեղեցուց. էսօր վերջապես արժանացա սուրբ պատարագի, թո՛ղ քո մուրազն էլ կատարվի: Ի՞նչ արարողություն, ի՞նչ երգեցողություն, այս կամ այն քահանան կամ սարկավազը կատարել էր, որոտում էր (այսինքն՝ լիաձայն, հիանալի էր երգում):— Որովհետև մեր հայրենակիցներին դուր է գալիս ավելի շուտ գոռոռոցը, քան ներդաշնակ երգեցողությունը, որը կատվի մլավոց են համարում, որովհետև մեղմ է հնչում:— Ո՞վ արեց էսօր պատարագը:— Տե՛ք (այսինքն՝ քահանա) այսինչը: Նա որ պատարագ է անում, կարծես լույս է իջնում երկնքից ինձ վրա, կարծես ոտքով գլխով երկնից արթայություն

եմ ընկել: Հրեշտակներն էլ շեն կարող նրա նման բարձր կարգալ ու սկիհ բռնել: Հոնքերը կարծես ոսկով քաշած լինեն, մորուքը մինչև ծնկներն է հասնում, դեմքը կարծես սրբի պատկեր լինի: Մազերը կարծես մետաքսից լինեն: Կարծես թե պատարագը Քրիստոսն է կատարում, կարծես աշքերից լույս է իջնում, բերանից կրակ: Աստված զկա, կարծես նոր եմ ծնվել, մեղքերս բաշխել են ու հոգիս սավառնում է դեպի երկնից արքայութուն:— Դու ի՞նչ ես տեսել. մի տեսնես, թե մեր տերտերն ինչ պատարագ է անում, էն ժամանակ կասես՝ հա, ա՛յ, էդպես կանեն պատարագը: Մատաղ լինեն բոլոր տերտերները նրա մի մազին, նրանք նրա ոտքերի հողն էլ շարժեն: Նրա ոտի մատներից մինն ավելի շատ բան գիտի, քան էդ տխմարները: Զրույցի մեջ վարպետ է. թե ուզում ես ուրախանալ, էնքան ծիծաղելի բաներ կասի, որ ծիծաղից կտրաքես: Երբ նա տալուբաշի (թամադա) է, էնքան է մարդկանց ծիծաղեցնում, որ ամոթ չլինի ասել, վարտիկները թրջում են, ուշագնաց գետին ընկնում, աշքերից արտասուք է վազում: Որ հինգ թունգի (ընդամենը 25 շիշ) գինի էլ խմի, կարծես իսկի բերանը բան չի լցրել: Ֆրանգստանում էլ չկա էդպես հանաքչի, օյինբազ, էդ տեսակ ծաղրածու և այլն: Իսկ ժամում, կարծես գառ լինի: Երբ նրա ձայնն է հնչում, կարծես հազարավոր զանգեր են զարկում, ու դեմքն էլ էնպես հանգիստ է, մանավանդ, երբ գլուխը տաք է. էդ ժամանակ քիչ է մնում, որ ժամը փուլ գա: Սիրտս հալչում է փորումս, երբ բերանը բաց է անում, պատերը զոզում են, և կարծես թե ոտքերս կտրվում են գետնից: Հրեշտակներն էլ էդ տեսակ ձեն շունեն: Ափսոս, որ շատ զոռ է տալիս գինուն: Ասում են, որ գինին փչացնում է ձենը: Ինչ ուզում է լինի, դա մեր տերտերն է, նա մեր սիրտն է շարժում, մենք էլ նրանք: Խոստովանության ժամանակ էլ հո մի թթու խոթ չի ասի: Մյուս տերտերներին մի տես, ո՛չ երեսներին ամոթ կա, ո՛չ էլ սրտերում պատվի զգացում: Ծների նման շափչիում են դռնե դուռ, հենց որ մի տեղ հոտ առան, իսկույն կվազեն, դուռը որ փակես, լուսամուտից ներս կթռչեն: Ամեն մեկը յոթ մարդու շափ է ուտում, դրուստ է, որ ասում են՝ սար ու ձոր, տերտերի փոր (հիանալի՛ բնութագիր): Ծների շափ շատացել են ու քիչ է մնում մարդ ուտեն: Թո՛ղ դրանց ձեռնադրողի աչք շորանա: Երեկ դինի էին ծախում, փինաչիներ էին, փողոց էին ավլում, էսօր տերտեր են դարձել: Վա՛յ ինձ, մեղք գործեցի. թո՛ղ աստված շնեղանա, թո՛ղ ասածս քամին տանի, սատանի ականջը խուլ, աջը համբուրելիս սիրտս խառնվում է: Մեր արքեպիսկոպոսն էլ հո հոգու փրկիչ չէ, իսկական իշի գլուխ է: Փողերը դիզում է խալիչաների տակ, փոնչիներին էլ տերտեր է շինում: Դրա աչքը չբռանա, ինչի՞ն է պետք էդքան փողը. ո՛չ երեսխա ունի, որ լաց լինի, ո՛չ էլ աղչիկ, որ մարդու տա: Կավ ուտում է, լավ իմում ու

էնքան է շաղագել, որ յոթ եզ էլ նրա շափ միս շեն ունենա: Երբ խեղճ աղքատները երևում են նրա դռանը, փետով ու ուշուցով ետ է քշում: Դրանց ի՞նչն է պակաս, որ մեր ուղնուծուծը ծծում, մեր միսն են ուտում: Մակ տակառի պես, որ տաս տարի էլ լցնես, էլի կասեն՝ «Բերե՛ք, տվե՛ք», ու դարձյալ շեն լցվի: Ի՞նչ են տվել մեզ, որ շեն կարողանում ետ վերցնել: Տարեկան մի անգամ պատարագ է անում, ունեցած-չունեցած գիտի իրեն տաս. հանգուցյալի հոգեհանգիստը կատարելիս հո չի գնա, մինչև 10—20 թուման շտանա: Զրնգալեն գրպանն է դնում, հաճախ մի քանի անգամ զոզողալով հաշվում, ու հետո միայն կոշիկները հագնում: Ասա, թե աստված կսիրես, մեկ չէ, պատարագը տերտե՛րն անի, թե արքեպիսկոպոսը: Երեկ էլ մի շորացած պառավ էր մեռել. մեկ, երկու, երեք և արքեպիսկոպոսը վրա հասավ: Գավազանը ձեռքին, վեղարը գլխին՝ մինչև աշքերը քաշած, կամաց-կամաց ներս մտավ: Երբ աշքերը դարձնում է, քիչ է մնում վախից հալվեմ: Հողեմ գլուխը՝ դեռ «սրբազան հայր» էլ ասում են, կարծես երկընթից եկած լինի: Թող դրանք իրենց սրբութունով իրենց գլուխը լվանան: Աշխարհը նրանցով է շինվել, նրանցով էլ պիտի քանդվի: Երբ սևազլխի (հոգեորականի) շեմ տեսնում, կարծես սատանայի եմ տեսնում: Դրանց բերանից լույս է թափվում, իսկ սրտերում օձեր են բույն դրել: Վա՛յ նրան, ով էդ սևազլուխների ձեռքը կընկնի: Որ հոգին էլ ծախելու լինի, էլի դրանց ձեռքից չի պրծնի: Դրանց ձեռքին է և՛ դժոխքի, և՛ արքայության բանալին: Ուղենան կկողպեն, ուղենան կբացեն,— ո՛վ նրանց ձեռքը կբռնի:

Մի Ներսես ունեիրք, նրան էլ աստված տարավ մեզ պատժելու համար: Մի ժամանակ մեր եպիսկոպոսարանը թագավորական պալատ էր: Մեկը գնում էր, տա՛ր՝ գալիս, տասը գնում էր, քսանն էր գալիս: Բոլոր մեծամեծները նրա ոտքն էին գալիս: Երբ մի հայի գլուխ ցավեր, հազար տեղ ներս ու դուրս կաներ: Ունեցածը ուրիշներին էր բաշխում: Հիմա ամեն ինչ ամայի է դարձել, մեր վանքն էլ հետը: Մկները սովից ծվծվում են, և փորերը ցավում է: Արագիլները իրենց բներն են դնում էնտեղ: Երբ մարդ ժամ է մտնում, արտասուքը հոսում է աշքերից: Աստված բարկացել է մեր ժողովրդի վրա, ի՞նչ անես: Եթե աստված մեզ սիրեր, Ներսեսը էստեղ կլիներ: Երբ նա քարոզ էր կարդում, կարծես Քրիստոսը մեր դիմաց կանգնած լիներ: Ավելի լավ կլիներ աստված մեզ մահ տար, քան թե նրան մեր միջից տաներ:

Հիմա, որ քար գցես, միջից տերտեր դուրս կգա, էնքան շատ են դրանք: Ո՛չ հավատ է մնացել, ո՛չ սեր, ո՛չ էլ հույս: Մարդու կոպեկով են ծախում: Իհարկե, որ կարդացողներն էդպես անեն, էլ անգետը ի՞նչ անի: Երեխան հորը չի ճանաչում: Կովը բարձրացնում են, որ տեսնեն՝ տակին հորթ կա՞

(այսինքն՝ շահագրգռված են): Սատկած ձիու նալի են ման գալիս, որ քաշեն: Շորդ որ տվիր, շապիկդ էլ հետը կուզեն: Թիֆլիսն էլ մի ժամանակ կկործանվի Սոդոմ-Գոմորի նման, տեսնենք, երբ է լինելու: Կար ժամանակ, երբ մի կտոր հացով հազար մարդու սիրտ կշահեիր, իսկ հիմա, որ հոգիդ էլ հանես նրանց տաս, ավելին կպահանջեն: Էսօր աղ ու հացդ կուտի, էգուց տունդ կքանդի: Ո՞վ է լսել, որ մի թունգի գինին կես կամ մի ուղիթ արծաթ արծենա, մի կոտ (3 փութ) ալյուրը՝ 2 արծաթ ուրբի: Առաջ թունգին արծեի ամենաշատը 10 կոպեկ, ալյուրը՝ 2—3 աբասի (80 կոպեկ պղինձ), դրա համար էլ աստված մեզ վրա բարկացել է: Որ էսպես գնա, վա՛յ մեր օրին, մեր վերջին շապիկն էլ կծախենք, մեր երեսաներին էլ գրավ կդնենք: Թո՛ղ աստված շոշնջացնի իր ստեղծածներին: Մի արծաթ ուրբի բազառ ես ուղարկում, ու էնքան բան չես առնում, որ մի կուշտ ուտես: Աչքդ ոչինչ չի տեսնում: Սրանից դուրս տանդ էլ կա հաց, գինի, կարագ, աղ: Ի՞նչ անեն մեր խեղճ մարդիկ. դրա համար էլ պիտի ցրիվ գան աշխարհով մեկ, հոգիները դուրս գա, քարե քար ընկնեն, որ մեզ պահեն: Երեք տարի է խեղճ մարդուս չեմ տեսել, չգիտեմ ինչ տեսք ունինա պետք է իր երեսաներին էստեղ թողնի, օտար երկրներում թափառի, հաճախ գուցե քաղցած, անձրևի ու բուքի տակ: Աչքս դուրս գա: Չեռքս չի հասնում, որ նրան մի քիչ օգնեմ: Կարելի է հիվանդ է, ջուր տվող շունի, երեսի ճանճերը քշող չկա: Սպիտակեղենը վաճառող շունի: Թևեր չունեմ, որ թռչեմ, իմ ձեռք չի լսի: Արևածագին լինի, թե իրիկնաղեմին, աչքերս ջուր են դառնում: Ախ ու վախ քաշելով հոգիս մաշվեց: Երանի էն օրերին, երբ մենք մի կտոր հացով ու մի աման լոբով անց էինք կացնում միասին մեր կյանքը: Հիմա էլ, թե մի ծակ կարկատես՝ նորն է բացվում, մի վերք բուծես՝ ուրիշն է բացվում. գիտես, թե վերքերն էլ փոր ու ախորժակ ունեն ուտելու համար: Մարդ ո՞ր ջուրն ընկնի. ինչ անեմ մետաքս շորերը, երբ սիրտս ուրախ չէ: Ի՞նչ անեմ մեծ տունը, երբ տանտերը անձրևի տակ է քնում: Տեսնո՞ւմ ես, էն մետաքս տիկնիկը ինչպես փքված է գնում, քիչ է մնում կտոր-կտոր լինի: Կարծես թագավորի աղջիկ լինի, մի վերարկուին նայիր, գլխի զարդարանքին, նրա քայլվածքին, շալերին, ով գիտե տանը ուտելու բան չունեն, էդպես են խաբում մարդու աչքը. կարելի է էդ հագուստները պարտքով է ձեռք բերել: Հողե՛մ գլուխդ: Էգուց, մյուս օրը հորդ տունը կավերես, մի մարդ ձեռք գցելու համար: Ավելի լավ է աստված ժանտախտ տա, քան աղջիկ: Հիմա, հիմա, պա՛, պա՛, պա՛, պա՛: Ավելի լավ է ջուրը ընկնես խեղդվես, քան թե աղջիկ մարդու տաս: Ամեն մի սրիկա փող է ուզում: Փառք աստուծո, մենք գլուխներս այդ ցավից ազատեցինք: 3000, 4000 արծաթ ուրբի, էնքան էլ արծաթեղեն, 2 կրպակ և այլն հետը

դրինք: Թող բոլորը վերցնի ու աչքը կոխի: Երեսաներին մեծացնում ենք՝ որ ուրախանանք, դրա տեղը դարդ ունենք: Գեռ երկուսն էլ տանն են: Աստված տա մեռնեն: Խեղճ մարդս էլի հեռացել է: Գրանց էլ պետք է շուտով ճանապարհ դնել: Աղջիկը վարունգի նման բան է, շուտ է հասնում, որ շուտ չկերար, համը կորչում, դեղնում է, պիտի դեն գցես: Գլուխդ ցավեցրի, զահլեդ տարա, էնքան խոսեցի: Ի սեր աստուծո, չբարկանաս, թե քեզ մեր դարդը չպատմենք, էլ ո՞ւմ պատմենք: Կենդանություն (այսինքն՝ մնաս բարով):— «Մտալություն (այսինքն՝ ծառա եմ), ապրեն երեսեքդ, աստված քեզ կյանք տա» և այլն:

Այժմ ինձ կասեն՝ ինչ կարիք կար այդքան երկար բարակ սլատմել, թե կանայք ինչ են շաղակրատում, բայց ուրիշ ի՞նչ կերպ իմանանք նրանց մտածելակերպը: Որովհետև մեզ մոտ վեպեր չեն գրում, իսկ եթե ուզու՞մ ես մի ինքնատիպ բան ունենալ, ապա պիտի ասել այն, ինչ որ կա, բայց ոչ հնարել: Ճիշտ չէ՞, որ մեր սիրելի կանանց փիլիսոփայությունը բոլորովին այլ է և, չնայած որ նրանք հաճախ օգտվում են գոհհիկ դարձվածքներից, այնուամենայնիվ չի կարելի ժխտել նրանց մեջ բնական խելքը և առողջ բանականությունը: Ո՞վ է մեղավոր, որ նրանք դպրոցում չեն եղելանշուշտ ո՛չ իրենք:

Ճշգրիտ գաղափար տալու համար, թե ինչպես են Թիֆլիսում խնամախոսում ոչ թե աղջկա, այլ փեսացուի համար, կբերեմ դեպքեր, որ հենց ինձ հետ են տեղի ունեցել: Հազիվ մի քանի շաբաթ էր անցել իմ Թիֆլիս գալուց հետո, երբ անսպասելի ինձ այցելության եկան պառավ կանայք, իսկ երկու անգամ էլ՝ քահանաներ: Ես շատ լավ տեսնում էի, թե ինչ էին նշանակում այդ բոլորը, և դրա համար էլ համառ կերպով մերժեցի նրանց հորդորանքները, պատճառաբանելով, որ ես հաստատապես վճռել եմ չամուսնանալ, եթե ինձ տալու լինեն անգամ իշխանուհիներ և տաս հազար արծաթ ուրբի էլ հետը: Բայց մի անգամ քիչ մնաց իմ համառությունն ու պատճառաբանություններն իղուր անցնեին, որովհետև իմ հակառակորդ ուներ մի աներևակայելի ամբարտավան լեզու: Մանավանդ, որ ես ծանոթ էի այդ ընտանիքին, ձրի պարապում էի նրանց մի որդու հետ և այդ պատճառով էլ ենթադրում էի, որ դրա համար են ինձ հաճախ իրենց մոտ հրավիրում. չէի զգում, թե ինչ է նշանակում այդ հյուրընկալությունը, որ ինձ այս անգամ բավական թանկ նստեց: Իհարկե, ամեն տեսակ գովասանքներ և կեղծավորություններ էին անում ինձ, ամեն տեսակ համեղ բաներ պահում ինձ համար, բայց ես դեռ էլի մտածում էի, թե այդ բոլորը իմ ջանքերի վարձատրությունը պիտի լինի, բայց շարաշար սխալվել էի: Այն սովորական դարձվածքները՝ թե ես նրանց տան լույսն եմ, նրանց աչքերի

ըլույսը, նրանց պարծանքը, որ իմ մազը, ամբողջ աշխարհի հետ շեն փոխի, որ երբ ես նրանց երևում եմ, արևն է ծագում, որ ոչ ոք այն հոտն ու համը չունի, ինչ ես, որ օրհնյալ է այն մարմինը, այն ձեռքերը, որ ինձ գրկել են և այլն, այս բոլորը առատորեն բաշխում էին ինձ: Երբեմն էլ ինձ թվում էր նույնիսկ, որ գեղեցկուհին հիացած գիտում էր դուան ճեղքից կամ վաբազույրների հետևից իմ բավական մեղամաղձոտ, ավելի վանող, քան գրավիչ դեմքը և կարճ հասակը. <երբեմն> ինձ ցույց էին տալիս զանազան ձեռագործներ, բանվածքներ և ամեն տեսակ, ինձ համար անհետաքրքիր քաներ, սակայն, չնայած այդ բոլորին, ես շարունակ մնում էի սառնասիրտ և հաճախ, հավանական է, որ իմ կտրուկ, բայց բավական նպաստավոր կարծիքը՝ անշուշտ մեծ տհաճութուն էր պատճառում լոնկյայն: Դժբախտաբար շուտով մահացավ այդ ընտանիքի հայրը: Անգամ իմ մխիթարանքները, որպես ընտանիքի քարեկամի, ընդունվեցին նրանց կողմից կանխիկ գրամի տեղ: Ես ավելի ևս աշխատում էի խեղճ որբերին իմ կողմը գրավել, և դրանից առաջ եկավ այն դժբախտ ընդհարումը, որի մասին կամենում եմ պատմել:

Այդ՝ ինձ համար որոշված աղջկա մայրն ու տատը առաջ էլ այցելում էին ինձ՝ իմ մյուս աշակերտների մայրերի նման: Դա ամենևին ուշադրություն չէր գրավում: Մի օր երեկոյան փսփսոց եմ լսում դուան առաջ: Բաց եմ անում դուռը և, ի զարմանս իմ, տեսնում եմ այնտեղ կանգնած երկու կին՝ սավաններով փաթաթված: Ծառայի ձեռքին լապտեր կար: Այդպես ուղեբեկոյան ամուրի մարդուն այցելելը ամենուր խիստ անվայել է համարվում, սակայն ես մտածեցի, որ թերևս որևէ կարիք նրանց բերել է ինձ մոտ, և խնդրեցի ներս մտնել: Նրանք չէին հավատում նույնիսկ իմ խոսքին, որ ինձ մոտ ոչ ոք չկա և երկչոտ հայացքով զննում էին սենյակիս անկյունները:— Փառք աստուծո, որ ձեզ տեսանք,— ասացին նրանք, թեպետ հենց նույն այդ օրը նրանք տեսել էին ինձ:— Ո՞ր լավիցդ հարցնենք (այսինքն՝ ինչպես եք): Աչքի լույս, երբ Ձեզ մի օր շենք տեսնում, թվում է, թե աշխարհքն էլ մերը չի: Ինչ պիտի անենք, որ մեր սիրտը մի քիչ սառի ձեզանից: Բախտավոր կլինեինք, եթե մեր աչքերը Ձեզ բոլորովին տեսած չլինեին: Գլուխդ ցավեցնում ենք (այսինքն՝ մենք ձեզ նեղություն ենք տալիս), բայց դուք պետք է ավել-պակասը ներեք: Բոլոր սրբերի օգնությունը Ձեզ վրա լինի: Քրիստոսի բերանը օրհնի Ձեզ: Մեզ մոռացել եք: Դուք Ձեզ հեռու եք պահում ձեզանից, բայց մենք Ձեզ ձեռքից բաց չենք թողնի: Ուր գնալու լինեք, մենք էլ Ձեզ հետ կգանք: Աչքի լույս, հիմա կասես, ինչո՞ւ են այս տիկիներն, այս հիմար կանայք ինձ մոտ եկել, կարելի է խանգարում ենք Ձեզ: Գուցե մի ուրիշ անգամ գանք: Վերևն աստված, ներ-

քեր դու, փեշդ ենք ընկել: Քեզ մի բան պիտի ասենք, համա չգիտենք՝ ասենք, թե ոչ: Թող խոստովանանք լինի: Մենակ քեզ պիտի ասենք, բայց ո՞չ, ուրիշներին կասես: Հիմա հարազատ որդուդ էլ չպիտի հավատաս, բայց դու որդուց էլ լավ ես: Չէ՛, չէ՛, կարելի է քեզ համար անդուրեկան լինի: Լավ կլինեք, իսկի եկած չլինեինք: Հողը գլխներիս: Աշխարհը կարծես քոնացել է մեզ համար, ամեն մեկն իր կողմն է քաշում, ամեն մեկը իր տակն է լուսավորում, էլ չեն ուզում ուրիշի աչքերումն էլ լույս տեսնել (այսինքն՝ յուրաքանչյուրը իր մասին է հոգ տանում, ուրիշների մասին լսել չի ուզում): Բան եմ ուզում ասել, բայց վախենում եմ քեզ համար անդուրեկան լինի: Դու գիտես, որ քեզանից դուրս ուրիշ ոչ ոք չունենք: Էս քաղաքը պիտի քանդվեր, որ էս օրը չընկնեինք: Փռշտացիր թե չէ, ամբողջ քաղաքը գիտի: Հազարի թե չէ, բոլորը կլսեն: Կարծես պատերն էլ աչք ու ականջ ունենան, Կամքիդ հակառակ ոչինչ չենք ուզում անել: Թող քո ցավը տանեն մեր երեխաներն էլ, մեր ողջ տունն էլ: Քո ոտքի փոշին ամեն ինչից թանկ է: Որ մեր հոգին էլ ուզես, կհանենք, քեզ մատաղ կանենք: Աչքի լույս, ասա, հիմա դու ինքդ քեզ կասես, էս ինչ աներես մարդիկ են: Վեր կաց գնանք (ասում են միմյանց), տեսնում եմ, որ քեզ համար հաճելի չէ: Մենք եկել ենք քեզ այցելելու, շես ուզում, կերթանք: Ձենք ուզում գլուխդ ցավեցնել: Թող աստված մեր հոգին առնի, միայն թե քո մի մազը չծովի: Քնել ես ուզում: Պարզ է, մենք քեզ համար բեռ ենք դարձել: Թե աստված կսիրես, մի բարկանա մեր ասածների վրա:

ԹԻՖԼԻՉՈՒ ՀԱՅՈՑ ՀԱՆԳՍԱՐԱՆԸ

Չգիտեմ՝ բարիկենդանի ետի շաբթի ո՞ր օրն էր, որ սիրելի երեխեքս հավաքվեցան քիչ քիչ, ու ես էլ գնացի կլասը՝ որ նրանց հետ սեր վայելեմ, նրանց դաս տամ: Փոքր խօսալուց ետո, տեսնիմ որ իմ գառնուկ Խատիսյանը փոքր տխուր ա էն օրը:— Ի՞նչ ա պատահել քեզ աչքի լիս ջան,— հարցրի սիրելուս:— Ա՛խ՝ պարոն Ապովյան,— պատասխանեց անմեղ մանուկը, ա՛խ՝ թէ գիտենաս՝ էսօր ով ա մեռել...— Մեռե՞լ... էդ ի՞նչ ասացիր, նշանած աղջի՞կ, Առաջնորդը ժամարա՞ր... շատ բարեկամ ունի՞ր... ախր ո՞վ պետք է ըլի, շիմացա՞ր...— հարցրի երեխին,— բայց չգիտեր: Գետինն էլ՝ դորթ ա՛՛ ցեխ էր, բայց օրը տաք, հավեն կակոդ, շունքի գարնան շունչը մօտացել էր: Ո՛չինչ որ, ո՛չինչ գործի խաթեր ես կլասս չէի ու չեմ թողալ: ամա էս օր շունքի բարիկենդան էր, երեխեքանցս արձակեցի, որ գնան տեսնին, թէ ժամը կանգնել ա, գան շուտով, ինձ իմաց անեն:

— Տե՛ր իմ և Արարիչ, — մտքումս ասում էի ու աչքս քցել ճամփի, —
էս ի՞նչ օր ա մեր օրը, էս ի՞նչ փուշ մեր կյանքը, մարդ դեռ աչքը չի՞ բաց
անում, որ լիս տեսնի, որ Քո սիրուն աշխարքի համն առնի, սերը վայելի,
մահը շար գազանի պես թուրը սրած՝ գալիս մարդի գլխին տալիս ա, հեր,
մեր, ազգական արյան ծովի մեջը քցում, ու նրանց սիրելին տանում, սառը,
մուրը հողին մատաղ անում: Ախր էլ ո՞ւր ես ստեղծում մեզ՝ այ Քո ոսիդ
տակին մեռնիմ: Օր չի ըլում, որ իմ դռնովս մեռել չի անց կացնեն, ախր
բաս նրանց տերերն ի՞նչ են անում, նրանց սիրտը ի՞նչպես ես մխիթարում:
Ընչի՞ ես ստեղծում, ընչի՞ ձեռներիցը շուտով խլում, տանում, միթե եր-
կընքումդ հոգիք, հրեշտակք չի կա՞ն՝ որ մարդի երեսին ես կարօտել: Թող
մեկ քանի տարի էլա օր քաշեն, իրանց սրտի մուրազն առնեն, որ ո՛չ մեռ-
նողի սրտումն էնքան դարդ մնա, ո՛չ եղի մնացողի: — Էսպես մտքիս հետ
քնկած տանջվում, էրվում էի իմ միջումը, ընչանք երեխեքս կգային ու
ինձ խաբար կբերեին: Ոտիս տակին կրակ էր վառվել, սիրտս, խելքս էլ իմը
չէ՛ր: Հենց գիտես՝ պարոն Գ. Խերեղինովի նորածաղիկ դուստրը, որ աղնիվ
հերը աչքի լսի պես մեծացրել, կյանքը խավարեցրել, ուսումն էր տվել, ու
մեկ սհաթվան միջի իր բոլոր փառքն ու օրն էլ հետը տարավ, ու հողին
պահ տվեց, ու էս օր էլ անունը տալիս, յա գերեզմանը տեսնելիս՝ աչքի
լիսը թռչում, աշխարքը գլխին խավարում ա: Հենց գիտես պարոն Ծ. Խա-
տիսովի, Միրզոնի, Շահբաթովի, Սուրբունովի՝ էն եթիմ երեխեքը, էն դար-
գավարամ մարդիկը, հեր, մեր, ազգականք՝ առաջիս գլխըներին տալիս, ու
նրանց էն լուսաթաթախ, հրեշտակ սիրելի ջահել հարսները՝ որ մէկ տար-
վան միջում մեկզմեկու հետ հենց բռնես, բաս բռնեցին ու գնացին, աչքիս
առաջին հողն ըլին գնում, ու որի հերն ըլի գլխին, դռչին ծեծում, որի
նշանածը հողն առնում, առաջ իր երեսին ածում, հոտ ազիզ սիրելու երե-
սին քցում ու հետը թուլանում, գետնին դիպչում, ինչպես պարոն Միրզոն-
ովին մեկ քանի օր՝ սրանից առաջ տեսել ու դեռ իմ միջումս էրվում, փո-
թոթովում էի: Էս ջրատար լուսահոգի հանգուցելոց մեկին էլա էնքան չէի
ճանաչիլ, որբան Խերեղ<ինովի> դստերը, Խատ<խտովի> հարսին, ու
Շահր<աթովի> աղչկանը՝ քանի նրանց էն երկնային պատկերը, էն հրեշ-
տականման սիրուն հոգին, որ տեսնելիս մարդ հենց իմանում էր, թե հրեշ-
տակ ա առաջին կանգնած, միտքս չէի բերում, աչքիս լիսը թռչում, հոգիս
էն դինն էր գնում, հո գալիս: Էսպես սիրտս լցված տանը ման էի գալիս,
որ երեխեքս էկան՝ թէ ժամը կանգնել ա:

Ինչ սրտով ժամը մտա, ես եմ իմանում: Պատարագը կանգնել էր.
Ժամարարը Սրբազան Մինաս Արքեպիսկոպոսն էր: Մողնու եկեղեցումը՝
ասեղ քցեիր, գետինը չէր հասնիլ, շատերի աչքերի թացությունն ու երե-

սի տխրությունն ինձ կենդանի ցույց տվին, որ լուսահոգի մեռնողի դար-
դը շատ մարդի սիրտ էր էրում, կրակում: Ծս որ դեռ որդի չէի թաղել, չէի
լուսահոգուն ճանաչել, դարիբ էի, էրվում էի, բաս էն կանգնողներն ի՞նչ
անեին, որ շատը նրա ազգականը պետք է ըլեր, շատը հինգ, վեց որդու
տեր: Վայ ինձ՝ Աստված էլ միտքս չէ՛ր գալիս, որ հեռավանց դագաղին
մտիկ շարի, ու մոտիս կանգնողներին իմացա, թե ազիզ հանգուցյալը
պարոն Տատոյեկն աղջիկն էր ու իմ դասարնկեր սիրելի ազգակից պարոն
Պաղա Տեր Շամվոնովի նշանածն ա, դորդ ա՛ իրան չէի տեսել, չէի ճանաչել,
ամա որ դագաղի միջին էն աննման՝ լիս դառած պատկերը շտեսա ու իմ
խեղճ ընկերի հալը՝ էն սհաթին միտք շարի, եկեղեցին գլխիս պտիտ էկավ,
աչքս սևացավ: Հենց պետք է մարդ ճանանչ ըլի, որ սիրտը ցավի՞. ախր
էն լուսահոգին՝ իմ ազգը, իմ արինը չէ՛ր, որ էնպես ջահել, ազիզ հասակին՝
թառամել, դեղնել, անլեզու, անշունչ՝ վերջին պատարագի երեսն՝ էս մեկ
անգամն էլ՝ անաչք, անանկաջ՝ ուզում էի, տեսնի ու լսի, որ գնա երկ-
նային պատարագին արժանանա: Ախր նրա դագաղի ետևին էնպես էր-
վող, փոթոթվողները, էնպես մեռածի պես շլինքը ծուռը, ջանից ձեռք վեր
առած կանգնող սգացողները՝ իմ ազգի իշխանքը, իմ ազգի որդի՞քը չէին,
որ նրանց էնպես տեսել էի, ու փետի պես կանգնել, մտիկ արել: Ուզում
էի վազեմ, իմ ընկոր տեղ՝ դագաղի վրա ընկնեմ, ու գլուխս ծեծելով
ասեմ. — Ախր որ դու գնում ես՝ ազիզ ջան՝ իմ բարեկամին ո՞ւմ ապով
ես թողնում: Ո՞վ նրան խաբարը տանի. հոգիդ երկինքն ա գնում, մարմինդ
հողը, բաս նա որ մեկ հետդ էլա չի՞ խոսացել, մեկ ձեռք էլա չի լսել, մեկ
բարով էլա էն վերջին, սարսափելի սհաթին իրար չե՞ք տվել, մեկ քաղցր,
կամ տխուր աչքով էլա իրար չե՞ք ասել «մնաս բարով. գնաս բարով, եր-
կընքումը դու իմ աղոթքն ու աղաչանքը լսի, երկրումը ես քո հոգին հիշեմ,
քո գերեզմանն օրհնեմ, ի՞նչպես սիրտ արիր՝ սիրելիդ կրակում թողալ, հերն
ու մեր, ախպեր, քիր, բոցի մեջ քցիլ, ու էդ հեռու, անտես ճամփեն՝ էդ-
պես դինջ, հանգիստ գնալ՝ ի՞նչպես սիրտ արիր՝ ա՛յ անմեղ օրիորդ, ա՛յ
ջիվան կույս՝ որ էդ լուսեղեն երեսդ հողը դնես, էն ջահել փեսեն հավիտյան
էրես, էս ծանոթ աշխարքը աչքից քցես, ու անծանոթ աշխար գնաս, ուր
ո՛չ ազգական ունիս, ո՛չ սիրելի: Հերըմեերդ, ա՛խ՝ էն քո խեղճ ծեր հերը՝ որ
մազը ձնի պես սպիտակել ա, ընչանք քեզ էդ տեղն ա հասցրել, էն քո
ջիզյարն էրված մերը՝ որ իրան սպանում, ուզում ա, հետդ հողը մտնի,
չե՛ն թողում, էն քո ջիվան ախպերը, որ հազար անգամ արևովդ օրթում
կըլի կերած, որ գլուխդ ցավելիս, հոգին հետդ տա, մատդ փուշ ըլելիս,
գլուխը քո ուղուրին դնի, ջանը քեզ տա դուրբան: Բաս էն ազիզ ազգական-
ները, որ շորս կողմդ բռնած՝ աչքներինցը կրակ է վեր թափում, բաս նրանց

մեկի ձեռն էլի անկաջող չի՝ ընկնում, որ էդպես նրանց չէրես, չփոթոթե՛ս, Ա՛խ՝ երաբ որ քո խեղճ, վատաբախտ նշանածը էս խաբարը լսի, ի՞նչ պետք է անի, ո՞ր ջուրն ընկնի, որ քեզ մեկ կաթ սառը ջուր էլա քո վերջին օրը չի՛ տվել: Ղուշ դառնա, թուշի, գա, գերեզմանդ պետք է տեսնի, հողն էլ բաց անի, մտնի մեջը, ո՛չ ձեռնդ կլսի, ո՛չ շունչդ կառնի, բաս ի՞նչ անի ողորմելին՝ ա՛զիզ, անարատ կույս ջան՝ էդ լի՛ս դառած երեսիդ մեռնիմ»:

Հսպես իմ միջումս էրվում, մորմոքվում էի ու արտասունքս կույ տալիս՝ որ մարդ շտեսնի, որ պատարագը վերջացավ, Առաջնորդ, քահանայք՝ մաշտոց, խաչ ձեռքներին էկան՝ որ լուսահոգուն լսի բաժին անեն ու հորնըմոր, ազգական, բարեկամի լերդ ու թոքն էրեն, խորովեն, իրանց ազիզ սիրելին, իրանց աչքի լիսը ձեռքներիցը խլեն, տանին, հողին տան: Հողին տան՝ հողին՝ որ ո՛չ աչք ունի, որ լաց ու արտասունք տեսնի, կսկծա, ո՛չ ականջ կամ սիրտ ունի, որ սուք ու շիվան տեսնելիս ցավի, ու էնպես ջիվան ջանը իր անկուշտ փորին մատաղ շանի:

— Ո՛վ քահանայք և ժողովուրդք, — որ շասեցին, հենց իմանաս, եկեղեցու պատերն էլ ձեն առան՝ որ գոռան, շունչ առան, որ տրաքին, սիրտ առան՝ որ լուսահոգու անբախտ հորնըմօրն, ջիվան ախպորն ասեն՝ «թէ մենք էլ ենք ձեր ձենը լսում, էս սրբերն էլ ձեր սուզը տեսնում, քանի՛ լաք, քանի՛. մենք ենք ձեր որդին պահել, էլի մենք ենք ձեր ձեռքին առնում ու իր Արարչի մոտ տանում, որ ինչպես անմեղ մտավ աշխար, անմեղ էլ դուս գա, ի՞նչ եք ձեզ սպանում, հո նոր չե՛ք տեսնում էդ բանը, մենք դրան էնքան կպահենք սիրով, որ դուք էլ՝ մէկ օր որ գաք, որ ձեր վախտն էլ թամամ ըլի, էլ ետ գաք, ձեր աչքի լիսը տեսնեք, ու նրա սերը հավիտյան վայելեք: Մողնու հայաթն սպիտակ օրը սևացել էր, էնքան ազգական, սիրելի կնանիք սգի շոր էին հաքել: Որ նրանք վա՛յ չէ՛ին ասում ու գլխըներին տալիս, որ տղամարդիքը գլխաբաց՝ դազադիցը չէին ճուղակ ըլում, որ եդ քաշեն իրանց սրտի ազիզ սիրեկանը, որ սև կառթը չի՛ դրին ու անբան ձիանքը երբմիշ շէլան կամաց կամաց ու հոգևորականք իրանց տխուր շարականը շակեցին ու շուրջառը քցած՝ առաջ շրնկան՝ տեր իմ և Աստված՝ էն ի՞նչ աչք պետք է ըլեր, որ էս սհաթին շուգեր, որ փակվի, էս նաշը շտեսնի, էն ի՞նչ անկաջ պետք է ըլեր, որ շուգեր, խլանա, որ էն խեղճ, էրված, փոթոթված հորնըմոր սգի ձենը շիլի, ու ինքն էլ չէրվի, չկսկծա: Երաբ մերն էր, թե քիրը, որ էնպես գլուխը ծեծում, երես ու դոշ կտրատում էր, շիմացա, չհարցրի, սիրտ շունեի, բայց տեսնելիս՝ ուզում էի տեղն ու տեղս կրակ դառնամ, էրվիմ, յա գնամ, ոտներն ընկնիմ ասեմ.— Կաթը հալալ արա, սիրելի մայր՝ որդիդ գնում ա, էլ եդ չի՛ գալ, օրհնությունդ տուր, նա լեզու շունի, որ խնդրի, նրա հոգին ք»

ձենին ա կարոտ, ինչ ես էդպես էրվում, նրա աչքը ճամփու թողնում: Բալքի թե էքուց ո՛չ, էլ օր, մենք էլ գնանք դրա մոտ, էլ ո՞ւր ենք լալիս, նրա սիրտը վիրավորում: Հինգ, տասը տարին երկար վախտ չի, երազի պես անցկրկենա, մեզ էլ մեկ օր էսպես նաշը կդնեն սիրելի բարեկամք ու կտանեն մեր հավիտենական տունը, ինչ եք դարդ անում:

— Հսպես միտք անելով, տրորվելով, որ տուն չէկա, կամքս էն էր, որ մեկ դրոշկա բռնեմ ու իմ սիրելի երեխեքանց մեկին, իմ աչքի լիս Ակիմյանին՝ հետս վերցնեմ, որ գնանք հանգստարանը, մեկ բուռ հող էլ մենք ածենք լուսահոգու երեսին, ու եդո իմ գառնուկ աշակերտին դաս տալիս ասեմ.— էն օրը միտքդ բե՛ր՝ սիրելի ու բարի սիրտ ունեցիք, Աստուծո ճամփիցը մի հեռանաք, որ տուն չմտա ու տանըցիք աչքիս սուզը տեսան ու սրտիս դարդն իմացան, նշանածս գերմանացի գոլով՝ իսկույն վեր թռավ, երեխեն դրադ դրեց ու լալով խնդրեց, որ իրան էլ տանիմ, մեկ հայի թաղում, մեկ հայի մեռել տեսնի: Բալքի թե նա էլ իր մտքումըն էն ըլեր ասում.— «թե հալքաթ մեկ օր յա դու ինձ կթաղես, յա ես քեզ. դու մեր կարգը տեսել ես, ես ձերը չե՛մ տեսել: Գնա՛նք՝ տեսնի՛նք, որ քեզ թաղելիս իմանամ թե ինչպես պետք է իմ սև օրս լաց ըլիմ, երեխեդ էլ բերեմ վրեդ, թե չբերեմ, քարով գլխիս ծեծեմ, թե հողը գլխիս ածեմ»:

Ղնչանք տանըցիք շոր կհաքնեին ու երեխին ծիծ կտային, թամբակվի ծուխը տունը լցվեց, շունքի սիրտս չէ՛ր համբերում, վախում էի, թե էն լուսահոգու երեսին էլ չհասնիմ: Խալխի շատը ետ էր դարձել, որ դրոշկա նստեցինք, Զաստավի մոտին որ դազադն աչքովս շրնկավ՝ երեսս շուռ տվի, որ շտեսնիմ, ու դրոշկապանին թայթի տվի: Հանգստարանի դուզը որ չհասանք, մեկ ձիավոր ձախու կողմիցը դուս էկավ բարով տվեց՝ առաջներովս անցկացավ, մեկ հետևակ աջու կողմիցը՝ դրոշկեն ներքեը թողել՝ մեր առաջը կտրեց, հանգստարանը մտավ: Երկուսին էլ էնքան չէի ճանաչիլ, որքան սրտով կսիրեի, հոգով կպաշտեի, չէ թե հարուստ, անվանի իշխանք են, էնդուր համար, չէ՛. Աստուծո հայտնի ա ես նրանց հարստությանը չեմ կարոտ, բայց հազար անգամ իմ աչքովս տեսել էի, որ սաղ քաղաքն ա նրանց սիրում, նրանց գովում, նրանց անունովը օրթում ուտում: Ես հարուստ չեմ, որ նրանց դոնադ անեմ, մեծ մարդ չեմ, որ նրանց քոմակ անեմ, սերն էլ հո փողով չի, ինչի՞ չի պետք է՝ իմ ազգի իշխանի բարի համբավը լսելիս, բախտավորությունը տեսնելիս, նրան շպաշտեմ, սիրտս համբավը լսելիս, բախտավորությունը տեսնելիս, նրան մատաղ չտամ: Զիավորը պարոն Մովսես Տեր-Գրիգորովն էր, հետևանքը՝ պարոն Դավիթ Խերեղինովը, լսողը թող իմանա, սիրելի անձինք են, թե չէ:

Ընչանք դագաղը հանգստարանը կհասնեն, երկուսն էլ մեզ մեջ արած, տարան գերեզմանատան մեջտեղը: Պարոն Խերեզինովն իր ջիվան դատեր մատուռումն էր կանգնած, պարոն Մ<ովսես> Տ<եր> Գրիգորովը ձիու վրա նստած: Հանգստարանի գեղեցկության վրա դարմացած, էն սիրուն տնկած ընկուզի ծառերը որ չէի տեսնում ու մտքումս ասում. «Լիս դառնա չո բունյաթ քցողը, կանաչի էն ձեռը՝ որ ձեզ տնկիլ ա տալիս, այ սուրբ գերեզմանատուն, այ ջիվան ծառեր, կըլի, որ դուք դեռ պտուղ չի տված, իմ պտուղս խավարի ու գամ ձեր շվաքի տակին քնիմ: Ա՛խ՝ որ գամ, ինձ էլ պահեցե՛ք, իմ երեսիս վրա էլ շվաք արե՛ք»: Էսպես, որ սիրտս ու աչքս չիքը չէ՛ի հոգոց քաշում, ու էն պատվական հանգստարանի բարի պատճառ դառնողին օրհնում, գովում, որ իրանք դեռ կենդանի, էնպես անմահ հիշատակ էին քցիլ աշխարհի երեսին, էնպես սուրբ ողորմատեղի, ու երկու ազնիվ իշխանքն էլ՝ էնպես տաք տաք, էնպես պարզ սրտով չէին պատմում՝ թե ժամի տեղը ո՞րը պետք է ըլի, պարիսպն ինչպես պետք է գա, ո՞րտեղ պետք է պտղատու ծառեր տնկվին, ո՞րտեղ պետք է ման գալու տեղ, ո՞րտեղ ծամատուն, ու հենց գիտես՝ թե էն սհաթին սիրտընեն իմանում ըլի ու ասում, որ հավիտյանս հավիտենից իրանց պարոն Զավրովի, պարոն Գ<ավիթ> Թամամշովի, պարոն Հով<հանես> Միրիմանովի, ու էն իշխանաց, որ նրանց քոմակ են անում հոգին, քանի աշխարքս կա, ու էն հանգստարանը կմնա, հազար բերան՝ նրանց պետք է ողորմի տա, հազար բերան նրանց լիս դառած հոգին օրհնի, հազար աչքի աղի արտատունք նրանց անմահ գերեզմանի վրա կաթի, ու քանի հայի սուրբ հավատն ու եկեղեցին կա, նրանց հոգին, նրանց մեռել, կենդանին պետք է հիշվեն, ու խունկ նրանց վրա ծխվի, մոմ նրանց վրա վառվի, բաժակ նրանց հոգու համար կամ սկում ածվի, կամ ձեռի բռնվի, ու ամեն մեռելատեր առաջ նրանց անունը տա, նրանց ողորմի ասի, հետո իրան ննջեցելուն, հենց գիտես՝ էս ընտիր իշխանաց, էս պատվելի Հայկատոհմից երեսը՝ հենց էն սհաթը լուսավորվում ըլի: Հենց էն սհաթը երկնային հրեշտակը, թագը ձեռին բռնած՝ երկնքիցը ձեն ըլի տալիս, ու ասում:— Էս թագը ձեզ համար եմ հազիր արել՝ ո՛վ ընտիր իշխանք, թո՛ղ ամեն մարգ աչքը բաց անի, իմանա, որ մեկ մազաշափ լավություն էլ ով աշխարքումն անի, ու մարդ չիմանա, երկնքումը ոսկեղեն գրով գրած՝ աթոռ աստվածության առաջին միշտ անմահ կա:

Դագաղն էկավ. շարականն սկսեցին. խալիսը հավաքվեցավ. սեաշոր սալգաթները իրանց մատաղը բերին, քրտնած մշակները իրանց թիանքն ու բահը եղ քաշեցին, անկուշտ հողը իր բերանը բաց արեց, սիրուն արեգակը իր աչքը ամպի տակին խփեց. հոգևորականք մեկ կողմից ձեն տվին,

մարմնավորականք մյուս տեղից գոռացին, երկինքը ծոցը բաց արավ, անմեղ կուսանք երկնքից ձեն տվին, լուսեղեն հրեշտակք թևին արին ծափ տվին, վատարախտ ազգականք հողը բուռն առին՝ առաջ իրանց էրեսին խփեցին, ու ջիվան ախպերը, հալետր, մաշված կեսառը պարոն Նոնի Տեր Շմավոնովը, ընկան լուսահոգի ննջեցելու վրա ու էն սուրբ երեսը, էն լուսանման ձեռները, էն ազիզ քիրն ու հարսը՝ մեկ էլ կպցրին իրանց կարոտ երեսին, մեկ էլ գլխընեը դագաղի վրա, ծնկները հողումը շաղախված՝ շոքեցին ձեն տվին, գոռացին, վա՛յ տվին, կրակ ուզեցին երկնքիցը, որ իրանց էլ նրա հետ էրի, փոթոթի, շեկավ. հողն ուզեցան ընկնիլ, շթողին, նաշն ուզեցան ետ տանիլ, ինչ պետք է անեին, փետացած մարմինը ի՞նչ գորություն ունի, որ ի՞նչ գորություն տա, ի՞նչ կիմանա, թե իրան համար էրվում են, կրակվում, որ ինքն էլ մեկ այլ քաշի, մեկ այլ քաշի, որ իմացողի սիրտը հովանա, շկրակվի: Ա՛խ, սիրելի կարդացող թե սիրտ ունիս հավատա քանի պարոն Գ. Շադինովի էն վերջին ախն ու վախը միտս ա ընկնում, որ գերեզմանի գլխին կանգնած՝ ընչանք կարգը կկատարեին, հենց գիտես՝ թե ազնիվ երիտասարդի սիրտն ուզում էր, որ տրաքի, էնքան բերնին ու աչքին հուփ էր տվել (չունքի լուսահոգին նրա մորաքվոր աղջիկն էր). քանի նրա էն վերջին գլխին տալը, էն աննման աչքն ու ունքը էնպես արտասովակողլ տեսնիլը, որ միտքս չի ընկնում, քանի էն ջիվան ախպոր ու ծերունի կեսառի կսկծալն ու մղկտալը աչքիս առաջը չի՛ գալիս, ինչպես էն սհաթին, էս սհաթին էլ աչքս սեանում ա, սիրտս արին ա կաթում, օրս ու ումբոս հող դառնում: Չէ՛ ախր մեկ օր էլ ինձ վրա պտի էս սուքն անեն, չէ ախր մեկ օր էլ ինձ պտի էն հողը դնեն, ախր ի՞նչ արի էս աշխարքումը, որ ինձ էլ ողորմի տան, ախր ի՞նչ հիշատակ եղ քցեցի, որ ինձ էլ հիշեն: Հարուստ չեմ, որ գերեզման քցեն վրես, իշխան չեմ, որ ինչ ունիմ, չունիմ, տամ, մեկ ողորմատեղի էլ ես շինեմ: Գրի եմ հետևել, գիրը ո՛չ թուր ա, որ կտրի, ո՛չ արծաթ ա, որ մարդի մուրազը տեղ հասցնի: Ա՛խ, երաբ մեկ աստվածասեր իշխան էլ ինձ կհարցնի, թե մուրազդ ի՞նչ ա: Ո՛չինչ՝ երեսիդ մեռնիմ, քեզ մատաղ գնամ՝ ա՛յ իմ ազգի պարծանք, իմ ազգի ճրագ իշխան, ո՛չինչ:

Էս ա տասնը հինգ տարի ա, որ տանից, տեղից, սիրելուց, բարեկամից, պատվից, փառքից ձեռք եմ վերցրել, հեռացել, աշխարքե աշխար ընկել, գլուխս քարե քար տվել, որ իմ ազգին պետքը գամ, մեկ հարիր աղքատ երեխայի ձեռից բռնեմ, ինչ գիտեմ, նրանց սովորցնեմ, նրանց սիրտն ու հոգին բանամ, իմ սրտիս դարդերը բոլոր մեջն ածեմ, ազգին ինչ դեղ ա հարկավոր, նրանց տամ, գեղեր, քաղաքներ ուղարկեմ, որ գնան, իրանց բարի սերմը մեր բարի ազգի բարի երեխեքանցը սրտումը ցանեն, նրանց

էրված սիրտը հովացնեն, բերանները լեզու դնեն, սրտներումը դվաթ, որ հասնողը նրանց գլխին շտա, ինչպես մինչև էս օր տվել են, ու հետո, ախ՛ հետո գերեզմանը մտնիմ, հետո աչքս խփեմ, հոգիս հովանա, մարմինս դինջանա:

էս ա իմ մուրազը՝ երեսիդ մեռնիմ՝ ա՛յ Հայադգի իշխանք: Ժամ եմ գնում, է՛ս եմ խնդրում, քուն եմ մտնում, է՛ս եմ Աստվածանից աղաչում, քնից եմ վեր կենում, էս եմ լալով ասում: Երեխա էի, է՛ստուր ցանկացա, գերեզմանը մտնիմ՝ էս կդառնա իմ մարմնի ցեցը, իմ հոգու դժոխքն ու տանջանքն: Տասնհինգ տարի բերանս փակել եմ, սիրտս կրակվում ա, մեկ տասնհինգ տարի էլ անց կենա, յա ծերությունն աչքս կքոռացնի, ձեռս ու ջանս դող կքցի, յա մահն բկիս կշոքի, ինձ էլ իր թրին մատաղ կանի: Պապանձվի բերանս թե լեզուս ըլի խօսում, ու սիրտս շիմանում: Թագավորություն, մեծություն աչքս չի՛ գալիս. նրանք անցավոր են, մեկ ծաղկով վարունք չի՛ ըլիլ: էս օր էլ որ միտք եմ անում, թե ես հացս ուտելիս, տաք տեղը նստելիս, հագարավոր հայ ո՛չ հաց ունին, որ ուտեն, ո՛չ շոր ունին, որ տաքանան, սիրտս պատռում ա, օրս խավարում:

Ի՛մ աղգի իշխանք, ի՛մ թագ ու պարծանք, որ ամեն մեկիդ սրբի տեղ սրտումս պաշտում եմ, էս դարդը դեռ շատ ժամանակ սրտումս կպահեի, չէի ասիլ, էս միայն կերվեի, կմեռնեի, թե ձեր շինած պատվական հանգրստարանը չէի տեսել, ձեր մեծահոգությունը չէի զգացել: Ձեր բարեպաշտության պտուղը իմ աչքս չէ՛ր բաց արել: Մեռելներին հանգստացրիք ձեր արևին մատաղ, երեսս ձեր ոտի տակը, կենդանյացն էլ մեկ ճար արե՛ք: Ինձանից խրատ ձեզ չի հասնիլ. ձեր որդին եմ, էնդուր համար եմ համարձակվում ու սրտիս դարդը ձեզ ասում: Ինձ մի՛ նախատեք, մի՛ կարծեք թե ասածս քամի ա, կրակ ա, ինձ էրում ա, ձեր հոգոսն դուրբան, էնպես բան անենք, որ կենդանիքն էլ մեզ օրհնեն, մեզ ումբր ու արև խնդրեն, իրանց արևի ձենն ածեն: Դու էլ՝ անմե՛ղ կույս, անարատ հարսը, դու էլ իմ աղոթքը՝ Աստուծո մոտ տա՛ր, որ ինձ յա օր առաջ մահ տա, յա ինչ որ ասում, աղաչում եմ, գլուխ գա: Ինչ օր կըլի, որ գամ գերեզմանիդ վրա կանգնեմ ու ասեմ.— Աստված հոգիդ լուսավորի, դատաստանդ քաղցր անի, ես իմ մուրազն առա, դու էլար պատճառը: Թո՛ղ քեզ ու քո մոտ քնած լուսահոգի ննջեցելոցն ողորմի տան, ո՞վ իմանա թե Հայոց իշխանքը իրանց ննջեցելոց խաթեր, մեկ ողորմատեղի էլ իրանց կենդանեաց համար ետ քցեցին: էս խաբարն էլ տարեք երկինքը, որ նրանց անմահ անունը էնտեղ գրվի, թե էս աշխարքը չիմանա:

(Ճամփորդական խորհրդածույրուններ)

Հ ա տ վ ա ծ 1

Խոսել Անիի մասին, նշանակում է շոշափել Հայաստանի պատմության ամենանրբին տեղը: Այդ քաղաքի անունն անգամ բորբոքում է նույն զգացմունքները, ինչպիսիք յուրաքանչյուր մարդու հոգում արթնացնում են Պալմիրը, Բաբելոնը, Կարթագենը և, վերջապես, Հոմմը, ուր ժողովրդի վեհոթյունը արյունով է ջերմացած, ուր մարդկային մտքի և արվեստի ստեղծածը թաղված է ժամանակի ճակատագրական հարվածի ծանրության ներքո՝ քայքայման փոշու տակ:

Թո՛ղ արևելյան պատմիչների պատմածն այդ քաղաքի բազմամարդության, եռուղեռի և հարստության մասին կասկածամիտ մեր դարին թվա առասպելական. թո՛ղ այնտեղ բարձրացած հազար ու մեկ եկեղեցին համարվեն լուկ միայն Ասիայի որդիների վառ, աշխույժ և գունազեղ երևակայության արդյունք. թո՛ղ, վերջապես, իր վաստակով՝ իր հաշվին եկեղեցի կառուցող և պահող հովվի ավանդությունը և կախարդական Գեղար-Գյալմազի կամ Անիի խորհրդավոր ամրությունների տակ ծածկված լաբյուրինթոսի լեզենդը համարվեն դրանց մասին պատմող արևելյան երկրների և ժողովուրդների պերճախոս լեզվի չափազանցություն. սակայն, այդ բոլորով հանդերձ, քաղաքի այժմյան ծավալն իսկ, նրա ընդարձակությունը, նրա անհամար մնացորդները և ավերակները՝ հարուստ, հսկայական եկեղեցիների, ամրոցների, աշտարակների և քարվանսարանների, որոնք կառուցված են եղել մաքուր, սրբատաշ քարից, այն զարմանալի ինքնատիպությամբ, հանճարեղությամբ ու փարթամությամբ, որոնցով միայն Հնդկաստանը,— այդ կախարդական աշխարհը՝ իր մեհյաններով ու տաճարներով, իր հարստությամբ ու թանկարժեք զարդերով, ի վիճակի է, թերևս ամբողջ Արևելքում ներկայացնելու <.....> հավերժորեն պերճախոս հուշարձան <այն ժողովրդի>, որը զրկված փառքից և հուշակից անգամ, դարեր <ով. . . հալածված> ճակատագրից, որպես անպաշտպան որբ, <ցրված> ամբողջ երկրագնդով մեկ, հայտնի է այժմ լուկ միայն, <.....> չնայած հույժ օգտակար <.....> այդ աղգի մասին այժմ գոյություն ունեցող կարծիքով <.....> վարկաբեկիչ անունով:

Այսպես է հայ ժողովրդի ճակատագիրը: Այնուամենայնիվ, իսկական հայի համար, կարո՞ղ է լինել ավելի սիրելի, ավելի սրբազան բան, քան

կյանքում, թեկուզ մեկ անգամ, երկրպագել իր արժանավորագույն նախնիների այդ սրբություններին և ջերմեռանդ արցունքներ թափել իր հոգուն և սրտին այնքան թանկ շիրիմների և բնակարանների վրա:

Մի՞թե այստեղ, դեռևս բավական թարմությամբ չե՞ն պահպանվում՝ արքաների գոռոզության <հետքերը>, արքաների, որոնք միջին դարերում, բարբարոսության, իսլամիզմի և մասնատված քրիստոնեության փոթորկալից ժամանակներում, արյան և կրակի գնով ձեռք բերեցին փառքի, հզորության պսակը, որոնք դղրդացրին ամբողջ հետամնաց արևմտյան Արևելքը: Աշոտ Ողորմածի, Սմբատ Աշխարհակալի, Գագիկ Մեծահոգու և Բագրատունյան տոհմի բազմաթիվ ուրիշ քաջ թագավորների, իշխանների և զորավարների ու սրանց անմահ գործակիցների անուններով կարող է պարծենալ և ո՛չ միայն հայոց պատմությունը. նրանց անուններով, որ հնադարյան Ախուրյան գետի, այժմյան Արփա-չայի (Գարու գետ) ներկայիս տխուր, անկենդան ափերը դարձրին ծաղկուն հովիտներ ու ձորեր, և այժմ իսկ, մեծ մասամբ դեռևս կուսական, հավես գեղեցիկ կոռին, Մաղկաձորը և արդի Ռուսական Հայաստանի մեծ մասը դարձրին աստծո տաճար, խաղաղության և բարօրության օթևան, և վերջապես՝ զորեղ պատվար՝ Կովկասի, Մոնղոլիայի և Թուրքեստանի վայրենի, անսանձ տիրակալների արշավանքների ընդդեմ: Հենց դրա համար էլ, մի կողմից պարսիկները և մոնղոլա-թաթարները, մյուս կողմից՝ թուրքերը, հույները և նույնիսկ, քրիստոնյա վրացիները, առանց որևէ խղճի խայթի և մարդասիրության, առանց հաշվի առնելու հավատի սրբությունն ու օրենքները, ո՛չ էլ մարդկային ձեռքի և բանականության հրաշալի ստեղծագործությունները, ո՛չ էլ նույնիսկ իրենց երգումը՝ ժողովրդի բարօրությունը պահպանելու և պաշտպանելու մասին, սոսկ միայն նրա համար, որպեսզի ազատվեն մեկ կամ մյուս հարևանի կախվածությունից՝ դավաճանաբար նախ մեկը մյուսին հանձնեցին և ի վերջո ընդմիջտ կործանումի մատնեցին այդ հսկա քաղաքը, որի անունով է նշանավորվում ամբողջ ասիական Արևմուտքը միջին դարերում:

Եվ զարմանալի՞ է, միթե, որ այդքան թշնամական-բարբարոսական ուժերի հարձակումների ու թոհուրթոհի ժամանակ, այդ սրբավայրերի շուրջն ընկած այնքան անմեղ զոհերի թափած արյան գետերից հետո, երբ Անիի և ընդհանրապես ամբողջ Հայաստանի զավակները՝ Թիֆլիսում, Հաշտարխանում, Կալկաթալում և Կոստանդնուպոլսում, մոայլ Դոնի կամ սրբազան Գանգեսի ափերին և նույնիսկ Գալիցիայի, Լեհաստանի և Հունգարիայի հեռավոր քաղաքներում, — շխտելով արդեն Պարսկաստանի և Փոքր Ասիայի մասին, ուր հազարներով տարագրված և վերաբնակեցված են նրանց եղ-

բայրները, — շօգտվելով այն ժամանակ նրանց համար այնքան հատկանշական զինվորական ծառայության ո՛չ իրավունքներից, ո՛չ արտոնություններից, — մի բան, որ կարող են վկայել միայն այս քարերը — մի խոսքով, դրանից հետո, իրենց առջև ո՛չ մի ասպարեղ շտեմանելով, իրենց նախկին վեհության և փարթամության զգացումներով, ստիպված՝ հնչուն դրամոսք միայն հագեցնելու իրենց հալածիչների և դահիճների ագահությունը, հանուն իրենց կյանքն ու սուրբ հավատը փրկելու, նրանք, ի վերջո, որոշեցին ընտրել այնպիսի մի կենսաձև, ինչպիսին այնքան բնական է նրանց համար, ովքեր զրկված են պաշտպանությունից և իրենց հարազատ, իսկական, նախկին վիճակին համապատասխանող օթևանից:

Միթե՞ դարեր են հարկավոր փոխելու համար ժողովրդի ոգին և ինքնատիպ գծերը: Թող պատասխանեն նրանք, ովքեր այնպես անողորմաբար վիրավորում են պատիվն ու անունը մի ժողովրդի, որը այժմյան բարենպաստ հանգամանքներում ընդունակ է ո՛չ միայն վերակենդանացնելու, այլև նույնիսկ բազմապատկելու իր նախկին առաքինությունները: Գատմությունն ավելի լավ է դաս տալիս բոլորին էլ:

Բայց նախքան կրկին մեր ուղեկորության նկարագրությանն անցնելը՝ ի՞նչպես վճռել Անիի աղետալի ճակատագրի ամենակարևոր խնդիրը, որի մասին ժողովուրդը մինչև այժմ էլ իր զրույցն է պնդում, և այնուամենայնիվ, ամեն մի բարեպաշտ հայ չի կարողանում մի օր էլ մնալ այստեղ, որպես թե նա կործանվել է ո՛չ թե բարբարոսության ուժով, ո՛չ թե երկրաշարժից, այլ անեցիների այնքան փարթամ և շափազանց մեծաշուք կյանքի նկատմամբ արգահատանք տաժող ինչ-որ մի կուսակրոնի սրբազան շուրթերի անեծքով: Միթե՞ դա ժողովրդի՝ կրոնին նվիրված լինելու ամենակենդանի, ամենապերճախոս ապացույցը չէ՞, կրոնի, որ արդեն դարերով զինաթափ է արել նրան և բռնադատության բոլոր միջոցներով ստրկացրել՝ երկրային բարիքների և տառապանքների փոխարեն խոստանալով ամբողջ երկինքը, կրոնի, որ չի արգելում իր թշնամիներին անգամ օրհնաբանել և վերջին շապիկը զիջել ցանկացողին, կրոնի, որը ի վերջո մնացել է ժողովրդի միակ սփոփանքը այս ունայն աշխարհում:

Հայը տառապանք է կրել հանուն կրոնի և բանակաճության, որպեսզի այժմ ավելի սերտորեն կապվի ա՛յն ժողովրդի հետ, որ բարի նախախնամությունից կոչված է քրիստոնեական երկրներն ազատելու նրանց վիրավորողների անմաքուր ոտներից: Երանավետ Ռուսաստանի համար բազմացեղ և բազմաբնույթ այս երկրում հարկավոր էր ճկուն, ո՛չ պակաս ամուր, կրոնով, հավատարմությամբ, երախտագիտությամբ և փորձառու, սուր, թափանցող ու հարուստ մտքով օժտված մի զանգված. և հայերն, ահա,

հիշելով իրանց դառն ճակատագրի ամբողջ ծանրությունը, ամբողջ կարևորությունը իրենց թագավորների ժամանակվա հնադարյան բարօրություն, որը այժմ նրանց է վերադարձրել իր անունով միայն ամբողջ աշխարհը սասանեցնող ժողովուրդը՝ հայերը ամենից ավելի հավատարիմ կերպով կարող են ծառայել ամբողջ Ասիայի համար <Ռուսաստանի> գծած բոլոր բարի ծրագրերի կենսագործմանը...

Հ ա տ վ ա ծ 2

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԷԶՄԻԱՍՆԻ ՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Այս բոլորն իմանալով, կրկնում եմ դարձյալ, հայ մարդը, այսպիսի բարենպաստ հանգամանքներում, երկրամասի այնքան հոգատար, ժողովրդի բարօրությանը նպաստող և հնությունները սիրող այնպիսի կառավարչապետի, ինչպիսին պարոն Բ<լավատսկին> է, — հրավերը շսելով՝ կարող էր հապաղել և շտապել երկրպագելու իր սրբություններին:

Այն օրվանից, երբ Ռուսաստանը նվաճել է Հայաստանը, բախտն ինձ ժպտացել և մեկից ավելի անգամ ամենալուրջ առիթներ է ներկայացրել շրջելու իմ հայրենիքի բոլոր տեսարժան վայրերը, սակայն երբեք այնպիսի վսեմ տպավորություններով, այնքան հաճելի զգացմունքներով հուզված չեմ եղել, որքան այս ուղևորության ժամանակ, որից տպավորված հիշողություններն իմ հոգում և մտքում կմնան հավե՛տ անմոռաց, հավե՛տ անջնջելի:

Աշնանային հրապուրիչ եղանակը, որպիսին հազվադեպ կարելի է տեսնել տարվա այդ ժամանակ իմ խստաշունչ հայրենիքում, կլիմաների, զգեստների, վայրերի և առարկաների բազմազանությունը, որ մեզ հանդիպում էր 300 վերստից ոչ ավելի մեր կարճ ճանապարհին, կենսամիջոցների առատությունը, որ ինքնաբերաբար ամենուրեք տրվում էր մեզ, և, որ ամենակարևորն է յուրաքանչյուր ուղևորի համար, մեր բոլորի միասիրտ ձգտումը դեպի միևնույն նպատակը, այս ամենը, որ տեեց 8 օրից ոչ ավելի, շատ բանով կարող էր մրցել ամենաառաջնակարգ այն հաճույքների հետ, որ քաղաքակիրթ երկրում տալիս են խճուղին կամ երկաթուղին, որոնք թևավորում են ուղևորին, բայց և, այդուհանդերձ, նրանից խլում և՛ միտք, և՛ զգացմունք: Էջմիածինը, Արաքսն ու Արփաշայը և այդ գետերի երկու ափերին ցանուցիր բերդերի, կեղեցիների, քաղաքների և քարվանսարանների բազում ավերակները. Սարգարաբաղն իր լուռ անապա-

տով և հսկայական ջրանցքով. Արարատն ու Ալադյազը իրենց պատկառելի, սպիտակահեր գագաթներով և բազմաթիվ ճյուղավորումներով, և վերջապես հնադարյան Անին՝ այդ երկրորդ Թերեն Հայաստանում, և Ալեքսանդրապոլը, այդ ամենանոր և ո՛չ պակաս գեղեցիկ քաղաքն ամբողջ Ռուսաստանում, և թագավորական ճանապարհը, որ այս վերջին քաղաքից ձեռք կրկին տանում է տուն՝ Երևան. իրոք, այս վայրերից ամեն մեկը կարող էր իր վրա հրավիրել ամենահեռավոր, ամենահետաքրքրասեր պատմաբանի, աշխարհագետի և բնագետի հայացքը:

Երբ, ցանկանալով ցրել վիշտն ու ձանձրույթն իմ խնամքին հանձնելված ռուսամարանի մանուկների անմեղ խաղերով, պտտվում էի նրանց շուրջը՝ ոչ պակաս զվարճանալով նրանց մանկական շարճճիություններով, ն<իկիֆոր> Բ<լավատսկին>, Երևանի գավառապետը, անսպասելի հայտնեվեց ինձ մոտ՝ դեպի Անի ուղևորվելու բարի լուրը հայանելու, որ մեր վաղուցվա, մոտ երկամյա, ցանկությունն էր: Սիրտս ուրախությունից թռավ՝ լսելով այդ թանկագին անունը. ես նման էի այն մանկանը, որը երկարատև, ապարդյուն ջանքերից և աղերսանքներից հյուծված, վերջապես ստանում է հեռավոր երկրներից դեպի հայրենական հարկը՝ սիրելիների մոտ թռչելու՝ իր համար այնքան հրապուրիչ թույլտվությունը: Այդ րուպեից ես ամբողջովին ընկա վշտոտ, տրտում, բայց ոչ պակաս վառ երևակայությանս այնքան հազվադեպ այցելող երազանքների մեջ: Դրանից հետո այն երեք օրը, որ ես անցկացրի տանը, ինձ թվացին դարեր՝ ամենաձանրագույն, ամենաանտանելի դարեր:

Մտքով, օր ու գիշեր, ես արդեն փորփորում էի հարազատ քաղաքի սրբազան հնությունների ակնածելի մնացորդները, քաղաքի, որին առաջին անգամ այցելել եմ 1837 թվականին պարոն բարոն և սենատոր Հանի և նրա տիկնոջ՝ ամեն մի հնության, սրբության ու վեհ բան ջերմորեն երկրպագողի, գիտությունների և արվեստի այդ Միներվայի ուղեկցությամբ, տիկնոջ, որի նմանը հազիվ թե երբևէ տեսած լինի մեր երկիրը, շնայած վերջինս այցելել են եվրոպացի բազմաթիվ ճանապարհորդներ, սակայն, ո՛չ գիտական կանայք: Բայց այն ժամանակ, կարանտինի կանոնների պատճառով, մենք Անին տեսանք հեռվից, գարնանը, լուսաբացին, երբ նա պարուրված էր կախարդական մշուշով, որպես խորհրդական մի ուրվական:

Դեռ ես շատ հստակ հիշում էի հաճախակի ծորող ակնածանքի այն արցունքները, ծանր, անբռնազբոսիկ այն հառաչանքները, որ բխում էին գիտությունամբ, լուսավորությամբ, բայց ավելի ևս սիրալիրությամբ և առաքինություններով մեծապես օժտված այդ հազվագյուտ կնոջ հուզված կրթ-

բից և աչքերից, երբ նա դիտում էր կոռու բերդը, Անի քաղաքը և Արմավիրի ավերակները, ուր նա ձգտում էր թղթին հանձնել Արարատի և նրա, այսպես ասած, զարդը կազմող բոլոր տեսարժան վայրերի ուրվագծերը: — Միթե՞ ժամանակի և բարբարոսության ավար միայն պետք է դառնային Վաղարշակի, Տրդատի և անմահ Բագրատունիների այդ մեծ ստեղծագործությունները: Եվ նրանք իրենց լուռ վեհությունները մեղ միայն հիշեցնում են աշխարհային փառքի ունայնության, շնչինության մասին: Բազմաթիվ կայսրուհիներ, իմ սեռի և իմ կոշման հազարավոր կանայք հավիտյան կարող են նախանձել իմ բախտին, որ ես, վերջապես, արժանացա աշխարհի ստեղծողին վերառաքելու իմ երախտադիտական աղոթքը այն սրբավայրից, ուր սուրբ Գրիգորը և Տրդատը, ուր ընտրյալ հոգևոր հովիվների բազմություններ, — ավելի մաքուր և հեզ հոգով, քան ես, մեղավորս, — նրան են վերառաքել իրենց աղոթքը, — ասում էր անմոռանալի կինը, կարճատև աղոթքից հետո, էջմիածնի տաճարը մտնելիս:

Վերջապես, ինչպե՞ս մոռանալ թե՛ նրա և թե՛ նրա ամուսնու՝ քաղաքակիրթ աշխարհին այնքան հայտնի մարդու՝ իմաստալից, հիշատակության արժանի, նշանակալից ու պատմական խոսքերը, որ ասացին նրանք նախ Սինոդում, ապա այն 5 օրվա ընթացքում, որ մենք անցկացրինք նախաթոռ էջմիածնի վանքի՝ հայ ազգի այդ «պալլադիումի» մեջ, ինչպես այն անվանել է միանգամայն արդարացի կերպով Նոյան սրբազան տապանի երջանկահիշատակ այցելու Պարրոտը: Եվ, հիրավի, ամբողջ երկրաշնչում միայն փարթամ և աշխարհակալ Հոռմը, — ինչպես հոգևոր, նույնպես և աշխարհիկ առումով, իր փառքով, հզորություններ և կարևորություններ, — կարող էր մրցել համեստ, դարերով հալածված, դարերով ամայացված, դարերով դարձյալ, — հակառակ Հոռմի — իր սեփական տերերի փայտալանքից, իշխանությունից և փարթամությունից զրկված, արյան, հրի ու սրի մատնված, 1500 փոթորկալից, դաժան տարիների ընթացքում իր հիմքերի վրա դեռևս հաստատորեն կանգուն սևավեմ էջմիածնի հետ:

Իմ ընթերցողները, որոնք թե՛ հայ, թե՛ օտարերկրյա գրողների նկարագրություններից արդեն վաղուց գիտեն այդ վանքի պատմությունը, հիշարժան բոլոր վայրերը, հազվագյուտ արժեքներն ու հնությունները, որոնք, բացի այդ, ոչ-նպաստավոր կողմից գիտեն նաև այդ վանքի խաղաղ բնակիչներին, — թո՛ղ չզայրանան, որ նրանց սիրալիր ուշադրությունը հանկարծ շեղեցինք ուղիղ ճանապարհից դեպի անցյալի խոսքերը և իմ նկարագրած վայրի անճոռնի, մութ և նույնիսկ կեղտոտ խցերը համեմատեցինք արդի եվրոպացիների արվեստի, օրենքների և լուսավորության աղբյուրի և օրրանի հետ:

Ե՛վ Հոռմը, և՛ էջմիածինը հոգևոր իշխանության կրողները, քրիստոնեական հավատի պահպանողներն ու պաշտպանողներն են եղել բոլոր ժամանակներում և դարերում, առաջինը՝ Արեմուտքում, երկրորդը՝ Արևելքում, այն տարբերությամբ միայն, որ առաջինին էր ենթարկվում ամբողջ Արևմտյան Եվրոպան, կապված լինելով հենց միայն կրոնով, հետևապես և՛ մի ընդհանուր շահով և ոգով. այնտեղ պապի՝ Քրիստոսի և նրա առաջին առաքյալների փոխանորդի՝ լոկ ամենափոքր օկնարկը ստիպում էր դողալ Եվրոպայի և՛ թագավորներին, և՛ կայսրերին. երկու դար շարունակ ամբողջ Եվրոպան նետեց մահմեդական Ասիայի վրա, ինչպես այդ տեղի ունեցավ խաչակրաց արշավանքների ժամանակ. այնտեղ՝ ինկվիզիցիան, այդ դիվական իշխանությունը, որ այժմ էլ սարսեցնում է Եվրոպայի շատ երկրներ, հավատաքննությունը (ֆեյմ-գերիստ), ասպետականությունը և արեղայական անթիվ միաբանությունները, ոչ-պակաս նաև կոնդակները և թողության թղթերը (աբլաս-բրիֆ) կամ սուրբ գրքի ընթերցման արգելքը և իրենց տեսակի մեջ հսկայական այլ միջոցառումներ, պահում էին ամենափրկչական, ամենասուրբ համակաթոլիկական հավատի ամենակործան հերարխիան: Այստեղ, ընդհակառակը, նման ոչ մի բան չի եղել, այլ միայն քրիստոնեական հավատը, միայն հայ հոգևորականության անձնագոհությունը ու նվիրվածությունը. հոգևորականության, որ աստծու կամեցողությամբ, անզոր, անպաշտպան, բոլորից, նույնիսկ քրիստոնյաներից, իր եղբայրներից, ինչպիսիք են՝ հույներն ու վրացիները, և հենց պապերից ու նրանց միսիոներներից մինչև այսօր էլ հալածված ու հետապնդված՝ դիմադրում էր և պաշտպանում բաց ճակատով, արյամբ և իր ամբողջ ուժով, զորեղ կամքով, անօրինակ մի հերոսությամբ, որպիսին հազվագեղ է քրիստոնեական եկեղեցու ամբողջ պատմության մեջ, և այն էլ հայկական թագավորության և հայ ազգի ինքնուրույնության կործանման օրից՝ մեր թվականության 5-րդ դարից սկսած, — դիմադրում էր ու պաշտպանում՝ շնչին, քաղաքականության մեջ թույլ, բայց և ամուր, անբաժանելի, ո՛չ փառքի փայլով գայթակղվող, ո՛չ էլ մարտիրոսական տանջանքներով կոտորվող՝ աշխարհե աշխարհ թափառական իր հոտը՝ ընդդեմ այնքան դուրեղ բարբարոսների, Հիսուս Քրիստոսի աստվածային կրոնի թշնամիների և կործանարարների: Հայ կաթողիկոսներից, արեղաներից և քահանաներից շատերը՝ իրենց բարեպաշտությամբ, հավատի և ժողովրդի նկատմամբ ունեցած սիրով, ազգի մեջ քրիստոնեական սուրբ կրոնը տարածելով և եկեղեցին ու ազգը պահպանելու համար գործած իրենց հերոսական սխրագործություններով կարող են օրինակ ծառայել քրիստոնյա մյուս ժողովուրդներին՝ իրենց եղբայրակիցներին: Միայն անմոռաց դարերը՝ մեծն Վարդան

նահատակի, քաջարի վահանի՝ Հայաստանի տարեգրություններում այդ երկրորդ Մակարայեցիների սխրագործությունները. միայն Հովսեփ կաթողիկոսի, Ղևոնդյան և Սուքիասյան քահանաների անօրինակ անվնասերությունն ու արիությունը հինգերորդ և վեցերորդ դարերում, երբ ամբողջ Պարսկաստանը նետվել էր դժբախտ Հայաստանի վրա, որպեսզի կրակապաշտական հավատի հրով ու սրով ոչնչացնի քրիստոնեությունն իր տաճարներով, — միայն դրանք վերը մեր նշած ճշմարտության ամենամանավիճելի փաստերն են, ամենահավաստի ապացույցները:

Էջմիածինը, շնայած իր այժմյան՝ թե՛ մտավոր, և թե՛ բարոյական տեսակետից՝ ողորմելի, իրոք դժբախտ վիճակին, շնայած այն մահանման քնին, որ համակել է նրա բոլոր միաբաններին, շատ վայրերում՝ նաև ամբողջ ազգին, շնայած, վերջապես, այն բանին, որ այնտեղ դեռևս ավելի պարսկական, քան քրիստոնեական ոգին է իշխում, երբեք չի հնարել ո՛չ պապական կոնգակներ, ո՛չ ինկվիզիցիա, ո՛չ մեղքերի վաճառք, ո՛չ սուրբ գրքի արգելք. իր գիտնականությամբ նա չի խրոխտացել, որպեսզի գրանով ավելի հեշտ և ավելի ճարպկորեն որսա և սարկացնի ժողովրդին, ինչպես անում էր և նույնիսկ այժմ էլ անում է ճիզվիթների միաբանությունը՝ որտեղ որ միայն այդ հնարավոր է լինում. ընդհակառակը, նա կրթություն է տարածել այնտեղ, որ հանգամանքները և միջոցները թույլ են տվել. ո՛չ թե հրով ու սրով է մկրտել և պահպանել իր իշխանությունը, ինչպես այդ տեղի է ունեցել կաթողիկ երկրներում՝ քրիստոնեության հենց սկզբից մինչև Ռեֆորմացիան և սրանից դեռ շատ հետո, հատկապես դժբախտ Ամերիկայում, որ իր միլիոնավոր որդիներին զոհ է տվել մուլեռանդության զոհասեղանին. էջմիածինը, վերջապես, փրկեց հայ ազգի անունն ու եկեղեցին, մեր ազգի, որ հայտնի է աշխարհի ստեղծագործությունից մինչև մեր ժամանակները. զա ամբողջ աշխարհի համար հրաշքի պես մի բան էր. մինչդեռ Հռոմը, հենց միայն իշխանասիրության, սուտ հնարանքների և ամբարտավանության պատճառով իր հավատարիմ որդիներին միլիոններով կորցրեց. շատերը լքեցին նրան՝ դեպի Քրիստոսի հավատը և մարդկային առաքինություններն ունեցած սիրուց. իր հետևորդներից շատերին նա այժմ էլ հեռացնում է՝ նրանց զարգացած մտքի և սրտի համար, և, վերջապես, միայն այժմյան Պիոս V պապին է նախախնամությունից վերապահված, փառքի և քրիստոնեական առաքինությունների դարում, հարություն տալ կաթողիկ աշխարհին և այն մաքրել բարբարոսությունից և հոգեկան թմրությունից, որ ներարկել և պահպանում էին նրա մուլեռանդ նախորդները՝ քրիստոնեության բոլոր դարերում, Անմահ Մոնտեսպյոյի և անմահ էժեն Սյուրի, «Քրիստոնեության ոգու» և «Թափառական հրեայի»

ընթերցողները, անմահ, բայց խիստ, ճշմարտասեր և ո՛չ նվազ մարդասեր Պարրոտի՝ էջմիածնի հայկական միաբանության ծառայությունների և այժմյան վիճակի վերաբերյալ՝ համեստ, նույնքան արդարացի, նույնքան ճշմարտացի նկարագրությունների և նկատողությունների ընթերցողները, իմ թույլ դատողությունները Հռոմի և էջմիածնի մասին որևէ շահով չեն համարի լուր միայն միակողմանի, հանդուգն և կեղծ կանխակալություն, եսական — մուլեռանդ հայրենասիրություն, որ անթույլատրելի է այն բոլոր դեպքերում, երբ ամեն ինչի համար ճշմարտությունն ու խիղճը պիտի պատասխան տան:

Ես տեսել եմ և հիշում եմ էջմիածնի վիճակը դեռևս քսան տարի սրանից առաջ, երբ ո՛չ միայն Երևանի սարդաբը, այլև նրա բազմաթիվ շնչին խաներն ու բեգերը հենց որ ցանկանային՝ վանքի հաշվին քեֆ էին անում և գրպանները լցնում: Յուրաքանչյուր անգամ նրանց ընդունելը, հյուրասիրելը և ուղևորելը ազմկալի, հանդիսավոր և բազմամարդ էր լինում: Նրանց դիմավորում էին քրիստոնեական դրոշակներով, խաչերով և սրբապատկերներով, զանգահարությամբ, եկեղեցական երգերով և հարուստ նվերներով, այնուամենայնիվ, շատ անգամ էր պատահում, որ այդ դեերի ներկայությամբ արցունք ու արյուն էր թափվում: Էլ ի՞նչ խոսք կարող է լինել մյուս վանքերի և եկեղեցիների մասին. էլ ո՛րտեղից կարող էին մտածել իրենց և ժողովրդի կրթության մասին: Սակայն, շնայած այդ բուրդին, պարսկական շահերը և թուրքական սուլթանները միշտ մեծ հարգանք ունեին էջմիածնի վանքի և կաթողիկոսների նկատմամբ: Այժմ էլ շատ պարզ հիշում եմ, երբ 12 տարեկան մանուկ էի, տեսել եմ, թե ինչպես Աբաս-Միրզան, 1821 թվականին, թուրքերի դեմ կատարած արշավանքների ժամանակ, էջմիածնի վանքի բեմի առաջ, սուրբ հանելով և կաթողիկոսի առջև դնելով, ասաց հետևյալ, հույժ հիշարժան, խոսքերը. «Սրբերի զորությունը և աստծու սպասավորների խաղաղ աղոթքներն իմ ձեռնարկությանն ավելի շատ բախտ ու հաղթանակ կարող են բերել, քան սրի և հրի ուժը». ուստի և կաթողիկոսին խնդրում է օրհնել իր սուրն ու զորքը:

Ո՛չ միայն կաթողիկոսները, այլև թե՛ ական արքեպիսկոպոսները և եպիսկոպոսները, նույնիսկ վանքի վանահայրերը, որպես ժողովրդի ներկայացուցիչներ, միշտ մեծ հարգանք էին վայելում: Ազգը հենց նրանց էլ պարտական է թե՛ հավատի, թե՛ գրականության ու լեզվի, թե՛ բարոյական պահպանմամբ, ինչպես և կրթության որոշ աստիճանով, ինչ վիճակում էլ որ դրանց այժմ տեսնենք:

Գարավոր վերքերը շատ խորն են լինում, և հեշտությամբ ու արագ չեն բուժվում, այլ դարձյալ դարերով. բայց դիպչել այդ վերքերին անզգույշ, անողորմ, էլ չեմ ասում՝ դաժանաբար, առանց կարեկցանքի, առանց սրբաացավության, ինչպես շատերն են վարվում էջմիածնի և ընդհանրապես հայ հոգևորականության այժմյան վիճակը նկարագրելիս և դատողություններ անելիս, խոստովանենք, որ դրանով ավելի և ավելի է մեծանում ցավն ու հառաչանքը: Իսկ հենց միայն վիրավորված ինքնասիրությունը չէ՞, որ հաճախ մղում է մարդու ամեն տեսակ քմահաճույքների և անկոտորում համառության: Մեզ օրինակ վերցնենք մեր Փրկչին՝ նրա վեհ, աստվածային կոչումը. օրինակ վերցնենք և՛ հասկացողությամբ, և՛ հոգով պարզ առաքյալներին, նմանվենք նրանց ո՛չ թե բարձր գիտություններ, որ դեռևս անօգտակար է հասակով մանուկ մեր ազգի համար, տանք նրան զուտ քրիստոնեական, զուտ մարդկային կանոններ և ուղղություն, և մենք կմոտենանք երկնային արքայությանը: Մի՞թե այդպես չեն անում միսիոներական ընկերությունները, մի՞թե այդպես չեն արել Սոկրատես ու Կոնֆուցիոսը, մի՞թե մեծ Մխիթար Սեբաստացին՝ հայ աբեղան, այդպես չի՞ դրել ամբողջ գիտական աշխարհում հայտնի Վենետիկի՝ այժմ հսկայական հայ-կաթոլիկական միաբանության հիմքը:

— Մի համեստ հոգևոր դպրոց՝ հագեցած քրիստոնեական ոգով, որ հիմք ունենա Աստվածաշունչը և ոչ թե տրամաբանությունն ու դատարկ ճարտասանությունը, կենդանացած այլևայլ հանրօգուտ գիտություններով, ինչպիսիք են՝ աշխարհագրությունը, պատմությունը, քիմիան, ֆիզիկան, բնապատմությունը և հին լեզուները՝ ահա՛ թե ինչ է պետք և անհրաժեշտ հայ հոգևորականությանը, — ասում էր մարդկության բարեկամ Պարրոտը:

Բայց այդ շնորհաբեր միտքը ամենից ավելի լուրջ և հանդիսավոր կերպով արտահայտել է պարոն սենատոր Հանը՝ առաջին անգամ էջմիածնի Սինոդին ներկայանալիս, իմ նկարագրած ճանապարհորդության ժամանակ: Ահա՛ նրա խոսքերը, որ սովորական ողջուններից և ձևականություններից հետո որպես ճառ՝ արտասանեց Սինոդի բոլոր անդամների, և իրեն՝ կաթողիկոսի ներկայությամբ. — Ի՞նչով կարող եմ, — ի միջի այլոց սասց նա, — նշանավորել իմ երկյուղած մուտքը՝ այնքան մեծ, այնքան հարգելի, բայց և նույնքան դժբախտ մի ազգի սրբավայրը, եթե ոչ իմ նկատմամբ ցուցաբերված կայսերական բարեհաճությանն արժանի, ինձ տրված իշխանությունը պատշաճ և աշխարհի բոլոր ժողովուրդներից հարգվող այս վայրի համար փրկարար մի սխրագործությամբ: Միջնորդե՛լ ձեզ համար կայսեր ողորմածությունը, — սակայն այն վաղուց հովանավորում և պաշտպանում է ձեզ և ձեր հոտը՝ ձեր ազատագրման օրից: Գտնե՛լ ձեզ համար հարստու-

թյան և գանձերի աղբյուր, — հայ ազգը ձեզ համար հարուստ պանծարան է: Վերջապես, ձեզ համար խնդրել իրավունք և արտոնություն, որ կարևոր և օգտակար են աշխարհական մարդու համար, — ձեր աստիճանը և բարձր կոչումը ձեզ ավելի շատ ուժ և արժանիք են տալիս, քան արտաքին նշանները: Մի բանով միայն ես կարող եմ օգտակար լինել ձեզ, որ դուք, թերևս, ինձնից բնավ չէիք սպասում՝ բարի խորհրդով: Մինչև այժմ ձեր առջև ակնհայտնի կանգնած է եղել ձեր բացահայտ թշնամին՝ ձեր հաշվատի թշնամին, որից և՛ դուք, ինքներդ էիք պաշտպանվում, և՛ հավատով ու կրոնով ձեզ նվիրված աղբյուր. ազգը միայն դրանով էլ և՛ գոհ էր, և՛ երջանիկ՝ չպահանջելով և չսպասելով ձեզանից ուրիշ օգնություն, ուրիշ ծառայություններ. բայց այդ թշնամին այժմ հավիտյանս ոչնչացված է, սակայն դուք ունեք դարձյալ մի թշնամի՝ անհամեմատ վտանգավոր, անհամեմատ ուժեղ, բայց թաքուն թշնամի: Դա կրքոտությունն է: Նա հսկայական քայլերով է մոտենում: Ձեր ժողովուրդը, նույնիսկ թուրքիայում, գրկաբաց է ընդունում նրան: Դուք ետ եք մնում, իսկ ժողովուրդը ինքնին առաջ է գնում: Վա՛յ ձեզ, եթե նա ձեզանից առաջ անցնի թե՛ խելքով և թե՛ կրթությամբ: Վա՛յ ձեզ, եթե նա ձեզանից չի ստանալու իր հոգևոր սնունդը: Դուք չեք կարող պաշտպանվել ժամանակի բարբարոսությամբ. ժողովուրդը կկորցնի իր հարգանքը ձեր և նույնիսկ ձեր քարոզած կրոնի նկատմամբ, և ձեր աստիճանն ու արժանիքը ձեզ համար բեռ կդառնան, իսկ ժողովուրդի համար՝ արհամարհանքի առարկա, կամ միայն արտաքին պիտակ: Մտածեցեք ինքներդ և ջանացեք պահպանել ձեր բարձր կոչումը՝ ո՛չ միայն ինքներդ ձեզ, այլև ժողովուրդին դաստիարակելու միջոցով: Ահա՛ ձեր փրկությունը, ահա՛ ձեր դերը, որի վրա ամբողջ հոգով, արժանավայել ձևով ցանկանում եմ հրավիրել ձեր բարեհաճ ուշադրությունը և մխիթարել ինքս ինձ:

Բայց թե դրան հետո ինչ պատասխանեց հանգուցյալ Հովհաննես <կաթողիկոսը>, դա հոգու խոստովանություն է, որը, թերևս, նրա մահից հետո կարող է հայտնի դառնալ: Այժմ կարելի է համարձակ կերպով ասել միայն այն, որ թե՛ Պարրոտը, թե՛ սենատոր Հանը և շատ ուրիշներ, իզուր չէր, որ ինձ արժանացրին իրենց այնքան հոգատար, հայրական ուշադրությանը, որին ես ոչնչով չէի արժանացել: Իզուր չէր, որ այս անգամ ևս իրենց հետ ինձ բերել էին էջմիածին, սակայն նախախնամության ուղիներն անքննին են, ուրեմն կրկին դառնանք մեր ուղևորությունը:

ՊՍՏԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐ

Օ՞, այդ ուղևորությունը, որը ես դեռ չեմ կարող նկարագրել, հատկապես ինձ համար ունի ոչ-նվազ կարևոր հետաքրքրականություն, Ո՞ւմ հաճելի չէ, առնական հասակում, արդեն հասուն զգացմունքներով, փորձառու, սառն, բայց դեռևս երազուն աչքով ու մտքով սեննել այն վայրերն ու առարկաները, քայլել այն ճանապարհով, որը նա՝ հույսերով լի, վառվրոտն, բայց անուրախ պատանեկության օրերին ցողել է դառն արտասուքով: Էջմիածնում չէ՞ր, միթե, որ ես իմ կյանքում առաջին անգամ ճանաչեցի աշխարհը, մի աշխարհ, որ ընայած էությամբ միապաղաղ, բայց լի էր բազմազան տեսարաններով, ղգայություններով, և՛ սրտակեղևք, և՛ հոգեպարար, և՛ սարսափելի, և՛ հաճելի իրադարձություններով, որ ես ապրել եմ իմ 9 տարեկան հասակից սկսած:

Հայկական բոլոր եկեղեցիներին, բայց ամենից ավելի էջմիածնի տաճարին բնորոշ վեհությունը, կախարդական մթությունը, անհամար սրբապատկերները, ջահերը, կանթեղները, որ վառվում էին տոն օրերին, թանկարժեք շուրջառները, եկեղեցական կահույքը, որ այն ժամանակ անհամեմատ ավելի շքեղ էր, քան այժմ. նրա համեստ վանականների խաղաղ, բայց ոչ-նվազ շվայտ կյանքը, համարյա ամիսը մեկ անգամ աշխարհի ամենահեռավոր երկրներից եկող ուխտավորների՝ խայտաբղիտ տարազով, այլազգի և այլակենցաղ խուռն բազմությունը. նրանց պատվին տեղի ունեցող հարուստ հանդեսները, ինչ որ էջմիածինը վաղուց է չի տեսնում և այլևս չի տեսնի. եպիսկոպոսների կամ աբեղաների ձեռնադրության, կամ մեռնօրհնության, կամ կաթողիկոսի անվանակոչության առթիվ, սուրբ Գրիգորի կամ վանքի հիմնադրման պատվին <տեղի ունեցող> թափոռները, որոնց մասնակցում էր ջերմևռանդությամբ ոգեշնչված անհամար բազմությունը, բազմաթիվ զանգերի և բազմաձայն, բարձր, բայց վհատ երգերի հնչյունների՝ ուղեկցությամբ. թափոռներ, որպիսիք, ինչպես հավաստիացնում էր բարոնուհի Հանը, ինքը Հոռմում էլ չի տեսել, նկատի սեննալով ո՞չ այնքան նրանց փայլն ու հարստությունը, որքան բնույթը և տեսարանների ու այցելուների բազմազանությունը, քանի որ այն ժամանակ էլ, բարեբախտաբար, կատարում էին մեռնօրհնություն, մի բան, որ միշտ չի լինում, ե որը յուրաքանչյուր ոք հիշում է, ով անցյալ տարի տեսել է ներսես կաթողիկոսի օծումը: Բազմամարդ, մեծահանդես, բայց միատիպական ճաշկերույթը, երբ հաճախ վանքի երիտասարդ միաբանների

վրա շաղ էր տրվում մանրադրամ. երբ հնչում էր երաժշտությունն ու երգը, արտասանվում էին ճառեր, և երբ, հատկապես բարեկենդանին, տեղի էին ունենում նույնիսկ ձիարշավներ, հրաձգություններ, գոմեշների և ուղտերի կռիվներ. վերջապես, մեծ պատից առաջ մի ամբողջ շաբաթ անող ծաղրաթափորը (կարնավալ), երբ հոռմեական սատուրնալիայի օրինակով կաթողիկոսն էլ բացառություն չէր կազմում և նույնիսկ չէր խուսափում երիտասարդ դպրի նշանակած պատիժներից, դպրի, որն այդ օրերին ունենում էր իր ընտրյալ տիրակալ թագավորը, և որը ի վիճակի էր վանքի ամենաառաջին աստիճանավորին էլ ֆալախկայի ենթարկել և խփել գարշապարներին, մինչև որ նրա հրամանը ճշտությամբ կատարվեր. այդ բոլորը, բոլորը, որ այն տարիներին, բարբարոսների ժամանակ, կազմում էին վանքի կյանքն ու հրապույրը, և որ այժմ, քրիստոնեական գայիտնի հովանու տակ, այս երջանիկ օրերին լուել են, կարող էին առանձնահատուկ, դյուրիշ և անջնջելի սպավորություն գործել յուրաքանչյուրի, և, հատկապես, խաղաղ գյուղից վանք բերված, կրակոտ, կենսաթրթիռ մանկան և ապա՝ պատանու երեակայության և հոգու վրա: Իսկ թագավորների, կաթողիկոսների և վանքի բարձրաստիճան հոգևորականների մեծ սխրագործությունների, գործերի և առաքինությունների մասին ժողովրդի մեջ, հաճախ նրանց գերեզմանների վրա պատմվող զրույցները. նույն արժեքը, բայց ո՞չ նույն բնույթն ունեցող անձերի վատ հատկությունների կշտամբանքն ու պարսավանքը. թեմերի առաջնորդությունը, բարձր պաշտոնները գրավելու, վանքի համար կամավոր տուրք և նվիրատվություններ հավաքելու նպատակով այն ժամանակները աշխարհի ամենահեռավոր երկրները ուղարկվող արքեպիսկոպոսների, եպիսկոպոսների և նույնիսկ վանականների հազարավոր առասպելախառն, բայց իրական բանավոր պատմությունները, իրենց այցելած քաղաքներում, պետություններում տեսած հրաշալիքների, տարօրինակությունների և հիշարժան վայրերի մասին. հեռավոր և նրկարատև թափառումներից բարեհաջող վերադառնալու դեպքում նրանց բերած նվերները՝ թե՛ դրամով, թե՛ իրերով, ինչպես և ամբողջ միաբանության հյուրասիրությունը. չեմ սխալվի, եթե համարձակվեմ այդ վանքի այն ժամանակվա կյանքը համեմատել եգիպտական և հնդկական քրմերի գաղտնիքների հետ՝ բառիս լիակատար լմաստով: Դա միանգամայն առանձնակի, բազմաբնույթ, միաժամանակ և՛ աշխարհիկ, և՛ հոգևոր մի աշխարհ էր, միակն իր տեսակի մեջ, որպիսին, դժբախտաբար, հայերն այլևս երբեք չեն տեսնի: Փորձառու և խելացի սենատորի մարզարևությունն այժմ, մեծ մասամբ կատարվել է. թե ի՞նչ կլինի հետո, այդ աստված միայն գիտե:

Նենց այստեղ էլ ես կազմեցի իմ առաջին ըմբռնումները կյանքի, աշ-

խարհի մասին: Հայերի մեջ մինչև այժմ էլ սուրբ համարվող բարերար և բարեպաշտ կաթողիկոս Ալիքեմը մանկութիւնս տարիներին ինձ «իր գառնուկն» էր անվանում, իսկ պատանեկութիւնս շրջանում, ներքեք տնհամեստ խոստովանութիւնս համար, ինձ համարում էր «իր Ռափայելը» (Տորթի որդին, որ հրեշտակի խորհրդով և միջոցով բուժեց հոր աչքերը): «իր գառնուկն» էր անվանում՝ ինձ հետ ունեցած ազգակցութիւն և իմ կարմրաթուշ, լիքը և թարմ տեսքի համար, իսկ «իր Ռափայելը»՝ նրա՛ համար, որ 1829 թ. Սարդարաբադից, ուր այդ ժամանակ կատաղի ժանտախտի հետևանքով սարսափելի մահացութիւն էր տիրում, ժանտախտ, որ ոչնչացնում էր ամբողջ գյուղեր, և բովանդակ գավառում ո՛չ մի տեղ այնքան սպառնալից չէր, ինչպես այդ բերդում, — ես նրան աչքի հիվանդութիւն դեղ բերի, հիվանդութիւն, որով հանդուցյալը, մինչև իր կյանքի վերջ շատ էր տառապում, և որտեղ ես էլ վարակվեցի այդ թունավոր հիվանդութիւնը և մեկ ամիս տառապելուց հետո փրկվեցի աստծու հատուկ ողորմածութիւնը:

Վանքում՝ շորս տարի ուսանելուց հետո, 1821 թ. նույնպես իմ հեռավոր ազգականի՝ ո՛չ գիտնական, բայց ուսումնասեր, խստաբարո, արդարադատ, ամբողջ վանքում հարգված Անտոն արքեպիսկոպոսի շնորհիվ տեղափոխվեցի Թիֆլիս, հայկական ուսումնարանը՝ կրթութիւնս ավարտելու և ուսներն սովորելու համար, ուր և մնացի շորս տարի: Երևանն ազատագրվեց: Ես թո՛ւ էջմիածին և նշանակվեցի Սինոդի և կաթողիկոսի քարտուղար ու թարգման միաժամանակ: Ավելի շատ բանավոր զրույցներից, քան աշխարհագրութիւնից, որպիսին, ինչպես նաև այժմ մանուկներին իսկ ժանոթ ուրիշ գիտութիւններ մեզ չէին սովորեցնում, ես գիտեի Եվրոպա, Մոսկովա և Վենետիկ անունները, որոնցից երկուսը հատկապես նրա՛ համար, որ այնտեղ էին գտնվում ամենալավ հայկական ուսումնական հաստատութիւնները: Դեպի նրա՛նց, դեպի նրա՛նց էր ձգտում հոգիս դյուխական ուժով: 15 տարեկան հասակից հենց նրանք են եղել իմ անմոռաց երազանքները: Միջոցներ չունեի, և շատերին արած իմ խնդրանքը՝ ինձ այնտեղ ուղարկելու մասին՝ մնաց առանց որևէ ուշադրութիւն, առանց հետևանքի՝ իմ օգտին: Ես ցանկանում էի ավելի շատ կրթութիւն ձեռք բերել, որպեսզի հետագայում հոգևորական կոչումը չկրեմ առանց գիտելիքների և արժանիքների, Ի՞նչ հավատի և իմ ազդի սրբութիւնները, որոնց առջև, իմ այդ նպատակին հասնելու համար, ես այնքան հաճախ, գաղտնաբար, և այնքան հոգեբուխ արցունք եմ թափել՝ ամե՛ն ինչում, ամե՛ն ինչում իմ վկաներն են: Այո՛, պատանեկան երևակայութիւնս և սիրտս դեռևս բռնված են երազանքներով: Պետրոս Ամենայնու գործունեութիւն

մասին շիմանալով դեռևս ոչ մի խոսք, ես հույս ունեի այն ժամանակ դժբախտ իմ հայրենիքն ազատել բարբարոսների լծից, եթե ինձ բախտ վիճակվեր ընկնել Եվրոպայի միապետների ոտները և խնդրել նրանց օգնութիւնը:

Մ'վ ուրախ, և՛ տխուր երազանքները Յ տարուց ավելի հաջորդում էին մեկը մյուսին, և ահա, հրաշագործ նախախնամութիւն, խորտակված, բայց երախտագիտութեամբ լի սրտով երկրպագում եմ քո անքնին էութիւն առաջ, Հայտնից Պարրոտը՝ իմ փրկարար հրեշտակը: Տեսնելով բարութեամբ լի նրա առաջին հայացքը, հոգիս զգաց իր բարեկամ հովանավորին: Գիտական արշավը դեպի Արարատի ստորոտներն ու զագավը, որ տեկց ընդամենը երեք ամիս, ավարտվեց: Եվ նույն սրբազան լեռան կատարին, սուրբ խաչի հետ միասին, բարձրացավ և՛ իմ ուխտն ու ազրթը: Բայց դեռևս հետու էր այն վայրը, որտեղից ես պիտի դեպի Արարատը վերադառնայի՝ կանաչ ճյուղը ձևաբխ: Պարրոտը մեկնեց, դեմքի սառը արտահայտութեամբ և սառը եղանակով, ասելով. «Նշանամ, բայց ոչ մի հաստատ բան ձեզ խոստանալ չեմ կարող»: Ինձ միայն հարկավոր էր, որ նա, իր երկաթյա կամքով, միջնորդեր ո՛չ թե հոգևոր կոչումից, այլ մի քանի տարով ինձ իմ ծառայութիւնից ազատելու մասին:

Արշունտոված սրտով ես կրկին հանդիպեցի էջմիածնի սև պատերին, որոնք ինձ երբեք այնքան սարսափելի չէին թվացել, ինչպես այդ ժամանակ: Ինձ համար աներևակայելի տանջանքներով անցավ ամբողջ շաբաթը: Համարյա ամեն օր ես կանչվում էի այն ժամանակ դեռևս հզոր և ամբողջ եկեղեցու և նույնիսկ ազգի վրա անսահմանափակ իշխանութիւն ունեցող Սինոդի սարսափելի գատաստանին: Մեկի հանդիմանութիւնները, սպառնալիքները, հրահանգները, մյուսի խոստումները՝ այդ օրվանից հինգ տարի անց եպիսկոպոսական աստիճան և տեղ տալու վերաբերյալ՝ ոչի՛նչ, ոչի՛նչ չէր սարսափեցնում, չէր հրապուրում ինձ:

Հանգուցյալ արքեպիսկոպոս Հովսեփ Տեր-Մարությանը՝ այն ժամանակ Սինոդի կարևորագույն մի անդամը, մի անգամ, մինչև կես գիշեր, ջանք դործ դրեց ամեն կերպ գաթակղեցնելու ինձ իմ ապագա կարիերայով՝ վրաստանում կամ Ռուսաստանում թեմական եպիսկոպոսի պաշտօնի խոստումով, հիմնվելով ուսու և հայ լեզուների իմացութիւնս վրա, ինչ օր այժմ էլ վանքում հազվադեպ բան է: Եվ նա ճիշտ էր ասում, բայց պատանեկան իմ սրտին այդ բոլորը թվում էր բանդագուշանք: Վերջապես սիրտ արին խոստանալու ինձ, գարնանը, իրենց հաշվին, ուղարկել Մոսկովա, պարոնայք Հաղարյանների ճեմարանը, միայն թե թողնեի իմ մտադրութիւնը հետևելու այդ լյութերականներին, որոնք չեն ճանաչում ո՛չ պահք, ո՛չ սրբե-

րին և ո՛չ էլ, նույնիսկ, ասածուն: Ես հանդարտվեցի, բայց այդ հույսի անհիմն լինելը, հույսի, որով սուրբ հայրերը ջանում էին ինձ պահել և ետ կանգնեցնել Պարրոտին հետևելու մտադրությունից, ինձ համար պարզվեց հանգուցյալ Հովհաննեսի՝ իմ նկատմամբ ունեցած հատուկ բարյացակամության շնորհիվ, որ այն ժամանակ դեռևս կաթողիկոս չէր, այլ Սինոդի ավագ անդամ: Սարսափելի հուսահատությունը դժոխսյին ուժով համակեց ինձ: Ես ներկայացա Սինոդին արդեն հողեր կոշումը թողնելու հաստատ վճռականությամբ, եթե նրանք չթողնեն ինձ մեկնելու:

Սինոդը միաբանության ցուցակից ջնջելով իմ անունը, ինձ նղովք կարգաց, օրհնության փոխարեն: Խլեցին իմ բոլոր իրերը՝ մինչև վերջին թելը, թողնելով միայն վրայիս հագուստը: Վա՛յ նրան, ով դրանից հետո համարձակվեր ինձ նույնիսկ ողջունել: Մու՛թ գիշերին, առանց մի կոպեկի, դուրս եկա վանքից, և գիշերն անցկացրի փեսայիս տանը, որն այժմ էլ ապրում է Վաղարշապատում (էջմիածնի գյուղում): Ընկերս՝ այժմ Բեսարաբիայում ուսումնական քահանա Մսուրը, գաղտնաբար իր փոքրիկ մուշտակն ինձ ուղարկեց: Իմ բարեկամը և ուսուցիչը, գիտնական Հովհաննես Արիմեցին՝ Սպահանի այժմյան եպիսկոպոսը, կաթողիկոսի հրամանով <ուղարկեց ինձ> 10 ո. արծաթ դրամ, կաթողիկոսի, որ կուրացել և վատառողջության հետևանքով անգործունակ էր դարձել, և որը կատարվածի մասին շատ ուշ իմացավ՝ նույն Հովհաննեսի՝ իր քարտուղարի միջոցով: Միայն նրա առաքինի հոգին ցավակցեց ինձ, միայն նրա հրեշտակային սիրտը օրհնությամբ բացվեց ինձ համար: Նա ինձ իր մոտ կանչեց կես գիշերին, երբ վանքում ամենքը քնել էին խոր քնով: Բուն նահապետական ժամանակների Աբրահամներին նմանվող այդ աստվածային ծերունու արտասուքն ու ձայնը տասնութ տարուց հետո, այսօր էլ թափանցում են մինչև սրտիս խորքը: «Մոտեցիր ինձ, իմ Ռափայել,— ասաց նա ինձ արդար Իսահակի ձայնով, մի այնպիսի ձայնով, որ այժմ էլ ցնցում է իմ ամբողջ էությունը,— մոտեցիր ինձ, բարեպաշտ Աբովի սիրասուն դարմ. բարի է քո նպատակը և արգասավոր քո ուղին. բայց խոստացիր ինձ շնորհակալ հայրենիքդ և հայրենի եկեղեցիդ. ահա՛ իմ ողջագուրանքը, ահա՛ իմ օրհնությունը, ահա՛ և քո արձակման գիրը, որ հանում է քեզ ո՛չ թե քո եղբայրակիցների շարքից, ո՛չ թե իմ սրտից, այլ միայն ծառայությունից: Եվ թո՛ղ ամենաբարձյալը օրհնի քո ուղին»,— արտասանեց ծերունին, դողողուն ձեռներով և հայրական սիրով գրկեց՝ ինձ, համբուրեց, իր բարերար աջը տվեց համբուրելու, տվեց նաև արձակման թուղթը, և ես վեր կացա, հեռացա նրանից, որպեսզի նրա սուրբ, երանելի հիշատակը հավիտյանս օրհնեմ: Բայց, արդյոք, մոռացա՞ իմ աղգն ու եկեղեցին, թող ասի դարձյալ ազգը,

որը ձանաչում է ինձ արդեն 11 տարուց ի վեր՝ Եվրոպայից վերադառնալուցս հետո:

1829 թվականի դեկտեմբերի 5-ին, իմ անօգուտ կյանքի այդ հիշարժան տարվա դաժան ձմռանը, մատախուղի և ձյան տակ, բռնկված հոգով, թողի ե իմ հայրենիքը, և իմ ծնողներին, որոնք մինչև այժմ էլ ապրում են էջմիածնից 20 վերստ հեռու, և որոնց ես չէի կարող ո՛չ տեսնել, ո՛չ հրաժեշտ տալ, որպեսզի ականատես լինեի նրանց մորմեքին ու արցունքին, թերևս նաև այն պատճառով, որ չլինի թե նրանց նկատմամբ տածած որդիական սիրուց, որ այսօր էլ այնպես ուժգին ետում է սրտիս մեջ, հետ կանգնեի մի անգամ արդեն իմ ընտրած ուղուց: Արարատն ու Ալազյազը, մեր նախահայրերի այդ սրբությունները, այն ժամանակվա իմ արցունքների ու հառաչանքների և այժմյան՝ դեպի նրանք ունեցած իմ ակնածանքի ու նվիրվածության վկաներն են. բայց կան նաև այդ տեսարանների և ինձ հետ պատահած դեպքերի կենդանի վկաներ և՛ էջմիածնում, և՛ Թիֆլիսում. այստեղ իր գիտնականությամբ հայտնի արքեպիսկոպոս Հովհաննես Շահխաթունին, այնտեղ՝ գիմնադրի հայոց լեզվի ուսուցիչ պարոն Արարատյանը. առջինը՝ իմ պատանեկության տարիների բարեկամն ու ընկերը՝ Սարգարաբազից 8 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Շահրիար գյուղից,— ուր այն ժամանակ ապրում էր նա իր ծնողների մոտ,— ջանք էր գործ զնում սրբելու իմ արտասուքը և հայրական հորդորներով հանգրստացնելու ինձ. մյուսը՝ Թիֆլիսում, վախենալով կրոնավորներից, որոնց դպրոցում այն ժամանակ նա ուսուցիչ էր, ինձ մխիթարում և շատ անգամ կերակրում էր, երբ ես չորս անհույս, տանջալից ամիսների ընթացքում, հաճախ կարոտ էի հանապազօրյա հացի փշրանքի, որպեսզի հագեցնեմ քաղցս և տաքացնեմ ցրտից փայտացած մարմինս, մինչև որ Պարրոտի ավետաբեր նամակով բացվեր իմ կյանքի դրախտային առավոտը: Ամբողջ աշխարհի հետ ես չեմ փոխի այդ նամակը:

Ճանապարհն անցնում էր Սարգարաբազի և Ալեքսանդրապոլի վրայով, և խոտաշունչ ձմեռը թե՛ հոգեկան և թե՛ ֆիզիկական սարսափ էր ազդում, ձմեռ, որ այդ քաղաքում և մեր լեռներում վատթար ու ավելի դաժան է, քան Ռուսաստանում: Իմ ուղեկիցն էր ոմն շտաբային բուժակ Տ<ենեկով>, որին դրանից առաջ էլ ոչ-պակաս ցույց եմ տվել բարեկամական օգնություն՝ նրա հետ իմ երեքամյա ծանոթության ընթացքում՝ թե՛ էջմիածնում, թե՛ Երևանում և թե՛ Քանաքեռում՝ իմ հայրենի գյուղում, ուր այժմ էլ ամառը փոխադրվում է Երևանի զինվարական հիվանդանոցը: Այդ նույն մարզը, որի մոտ ժանտախտով բռնկված Սարգարաբազում քնեցի և ժանտախտով վարակված, դեղը վերցնելով, դուրս եկա, միայն թե իմ բա-

րերար ծերունուն փրկեմ դաժան աչքացավից, այդ մարդն ահա՛ տանջեց, կողոպտեց ինձ, հայհոյեց և անարգեց բոլոր սրբութիւնները Հայաստանի, օրից նա հավիտյան բաժանվում էր, և որտեղ եղած ամբողջ ժամանակամիջոցում տեսել էր միայն բարիք, միայն բարեկամութիւն, և որտեղից վնասվել էր իր վատ վարքի և բնավորութեան համար: Միայն կաթողիկոսը և էջմիածնի վանականները իմ՝ իրենց միակ թարգմանի ներկայութեամբ, նրան նվիրեցին մի քանի թանկագին մատանիներ, ծխատուփեր, թաշկի-նակներ և դիպակ: Եվ այդ մարդը, որ նվերներն ստանալիս, կաթողիկոսի և վանականների առջև արտասուք էր թափում, իմ ներկայութեամբ հայհոյեց իմ հայրենիքը: Եվ այդ մարդը կողոպտեց ինձ, հափշտակելով խեղճ, անփորձ պատանուց,— ինչպիսին էի այն ժամանակ,— 10 ուրբի արծաթ դրամը, որ, իր քարտուղարի միջոցով, իբրև ողորմութեան պես մի բան, տվել էր ինձ կաթողիկոսը, և որի մասին ես արդեն ասել եմ. հափշտակեց և մուշտակա՝ ամենաթանկագին հիշատակն այն սարսափելի օրերի: Էլ ի՞նչ ասեմ 74 օրվա կարանտինի մասին, որի մեջ մեզ պահեցին այն ժամանակվա քանդված դաժան Գյումրում՝ այժմյան կենդանացած Ալեքսանդրապոլում, ուր թուրքական և պարսկական պատերազմների ժամանակներից մնացած 10 տարվա զինվորական պաքսիմաթն էլ երկնային բարիք էինք համարում, և որտեղ բոլորս էլ կարող էինք սովի և սառնամանիքի զոհ գառնալ, եթե մեծ պաշարով, տաք հագուստով և բարի ու կարեկից սրտով շահյառներ թուրքիայի հայերից մի վաճառական: Եվ այդ մարդը, որ <1 անընթ. > հայի միջոցով փրկվեց դարձյալ՝ անիծում էր Հայաստանը. էլ ի՞նչ կարելի է սպասել ուրիշներից, ինչո՞ւ վիրավորվենք մի քանի անախրտ մարդկանց գրախոսութիւններից, որոնք հայերին ներկայացնում էին և ներկայացնում են այնպիսի ձևով, ինչպիսին աշխարհիս երեսին ո՛չ մի ազգ ո՛չ տեսել, ո՛չ էլ լսել է:

Վերջապես, խնդրում եմ մեծահոգի ներողամտութիւնն իմ ընթերցողներին, որոնց ուզում էի ծանոթացնել ո՛չ թե իմ աննշան կյանքի, այլ անցյալի կարևոր հիշողութիւնների հետ: Այդ ճանապարհը դարձյալ ինձ վիճակվեց անցնել երկրամասի բարի բարեկամի և կառավարչի հետ, տարվա ամենալավ եղանակին, 20 տարի անց այն օրվանից, երբ ես արցունքով էի թրջում ամեն մի քարը, ամեն մի անկյունը, որպեսզի հասնեմ իմ անմահ բարերար, բարեկամ և դաստիարակ Պարրոտին, որին գտա Դորպատում 6 ամսվա տառապանքներից և 2 ամսվա ճանապարհորդութիւններից հետո: Պարրոտը, որպես լյութերադավան, ինձ, արդեն 24-ամյա կիսավանականիս եթե ոչ ուղղափառ, ապա ուղղահամա քրիստոնյայիս՝ ատեծու, թագավորի, ժողովրդի և կրոնի նկատմամբ ներշնչեց ամենամա-

քուր, ամենապղնձ սեր, և ես նրան աստծու դատաստանի առաջ էլ կանվանեմ սո՛ւրբ, հա՛յր և հրեշտա՛կ, որի նման և ո՛չ մեկին, ո՛չ մեկին չեմ հանդիպել երկրիս երեսին՝ եթե նույնիսկ դրա համար եկեղեցին նզովի և ամբողջ աշխարհը դատապարտի ինձ որպես ոճրագործի:

Հ ա տ վ ա ծ 4

ՃԱՆԱԳԱՐՉԸ ԷԶՄԻԱՍԵՆԻ ՄԻՋՈՎ ԴԵՊԻ ՍԱՐԴԱՐԱՐԱԿԻ ԶՐԱՆՅՔԸ

Այսպիսի, ինձ համար այնքա՛ն արտասովոր, այնքա՛ն հրապուրիչ հետաքրքրականութիւն ունեցող զգացմունքներով և հիշողութիւններով ալեկոծված, ես սրտի մորմոքով արդեն սպասում էի փոստակառքի ավետաբեր գանգակին, երբ հանկարծ այս ուղևորութեան սկզբնապատճառը՝ Ն<իկիֆոր> Բ<լավատուկին>, արևածաղին, իր գրասենյակի երկու ուրիշ երիտասարդ պաշտոնյաների հետ միասին մտեցավ ուսումնարանի շենքին: Իմ սեղանի վրա առավտոյց հարմոնիկը նվագում էր արդեն, և օտարերկրացի հյուրս՝ մի գերմանացի բժիշկ, որ ծառայում էր Թուրքիայում՝ Բայազետի փաշայի մոտ,— վաղուց արդեն զրկված իրեն սիրելի, եվրոպական հարմարութիւններից,— ցնծութեամբ և օրհնութեամբ մեզ բարի երթ մաղթեց և ճանապարհ դրեց՝ նախանձելով մինչև իսկ Երևանի՝ ոչ-նվազ համեստ ու միօրինակ մեր կյանքին:

Նոկտեմբերի 21-ին, առավոտյան ժամը 8-ին կառքը շարժվեց. և զանգակը՝ Վալդայի պարգևը, իր վհատ ձայնով, երկնային ներդաշնակութեամբ ղողանջում էր խաղաղ եղանակին, էջմիածնի հարթութիւններում: Երկու ժամ ուղևորութիւնից հետո մենք արդեն կանգ առանք օրվա այդ ժամին միանգամայն անկյանք վանքի դարբասների առաջ: Թե չուրաքանչյուր անգամ իմ երևալն էջմիածնում ի՛նչ զգացմունքներ է առաջացնում իմ նախկին ընկերների բարի սրտերում,— այն էլ միշտ նրանց վրա ծանրացող հյուրերի հետ,— իմ ընկերների, որոնցից մի քանիսն արդեն եպիսկոպոսներ և արքեպիսկոպոսներ են,— կարելի է դատել այն փաստից, որ մի անգամ, գեներալ Նեյդարտի ժամանակ, Սինոզը վերջինիս պաշտոնական բողոք ներկայացրեց իմ դեմ, խնդրելով՝ ինձ Երևանից մի այլ վայր փոխադրել, որպեսզի իրենք ազատվեն օտարերկրացիների անընդհատ այցելութիւններից, որոնք իմ միջոցով թափանցում էին նրանց գաղտնիքների մեջ և ապա անվանարկում՝ իմ կողմից լքված ազգի և վանքի անունն ու պատիվը: Իբր ես, «ապրելով փոստային ճանապարհի խաշմերուկի վրա, հատուկ սուր-

հանդակներ եմ պահում այն նպատակով, որպեսզի որսամ յուրաքանչյուր օտարերկրացու. մինչև անգամ նոյան տապանը հանդիստ շմնաց իմ հանդուգն ոտնձգություններից, իրենք, այսքան մոտիկ լինելով, էլ ի՞նչպես կարող են հանգիստ ունենալ»: Ահա թե ի՞նչ էր գրված այն թղթում, որը, իհարկե, ինձ համար մնաց առանց հետևանքների, որովհետև նման հանձնարարությունները ես կատարում էի վերադաս իշխանության հատուկ կարգադրությամբ: Չնայած դրան, այնուամենայնիվ, էջմիածնի գյուղացիները անցյալ տարի գողացան իմ նոր և ոչ շատ էժան շինելը՝ նույն այդ տարին դեպի Արարատի ստորոտները կազմակերպած արշավի ժամանակ մեր վերցրած ձիերի համար շվճարած փողի դիմաց, որ պայմանավորվել էր վճարել պատվարժան միլիոնատեր պարոն Սեմուրը: Ահա՛ և իմ՝ ո՛չ-այնքան նվազ կարևոր աշխատանքների ամբողջ պարգևը. իսկ թե այդ այցելությունների շնորհիվ ի՞նչ են շահում թե՛ ազգը, թե՛ եկեղեցին, այդ մասին դատել կարող է նա, ով կարդում է արտասահմանի թերթերը: Իսկ իմ զգացումների և հիշողությունների մասին ես վերևում արդեն ասացի:

Սուրբ հայրերի օրհնությամբ գոտեպնդված, հրավիրելով վերոհիշյալ արքեպիսկոպոս <Նովհաննես> Շահխաթունուն ուղեկցելու մեզ, մենք եկանք Սարգարաբաղի գավառամասի պետի տունը, որտեղ և ճաշեցինք, և որտեղ ես հաճությամբ լսեցի այն հանրագուտ խորհուրդներն ու հրահանգները, որ գավառի հոգատար կառավարիչը տալիս էր իր գալստյան առթիվ հավաքված ստորադրյալների և հպատակ բնակիչներին:

Եվրոպացին, հատկապես կիրթ միջավայրում ծնված և դաստիարակված եվրոպացին, կա՛մ նորից պետք է ուսումնասիրի ասիական ժողովուրդների բարքերն ու մտածելակերպը՝ հաշտությամբ նրանց կառավարելու համար, կա՛մ ավելի կփչացնի նրանց, կվճասի իրեն և երկրի շահերին, եթե նա սկսի ըստ իրեն և ըստ եվրոպացիների ընդհանուր ըմբռնումների դատել և վարվել Ասիայում, հատկապես՝ Անդրկովկասյան երկրամասում, ուր յուրաքանչյուր գավառ և, նույնիսկ, յուրաքանչյուր գավառամաս ունի իր խիստ առանձնահատուկ բնույթը, թե՛ ըստ կլիմայի, թե՛ ըստ ազգաբնակչության, մի բան, որ եվրոպայում և, նույնիսկ, Ասիայի շատ վայրերում հազվադեպ է, ուր օրենքները, կրոնը և քաղաքացիական կարգը միևնույն ժողովրդի ձեռքին են գտնվում: Հակառակ դրան, մեր Անդրկովկասը, որպես աշխարհի սկզբից մինչև մեր ժամանակները եղած և այժմ էլ գոյություն ունեցող բոլոր ժողովուրդների հավաքատեղի, որը մինչև ուսական տիրապետությունը շուներ ո՛չ ընդհանուր կրոն, ո՛չ ընդհանուր քաղաքականություն, հետևաբար և՛ ո՛չ ընդհանուր շահ, դեռ ևս երկար ժամանակ կմնա իբրև ամենադժվար, ամենախորամխտ առեղծվածը՝ նույնիսկ ամենախե-

լացի և ամենափորձառու քաղաքագետի համար: Սակայն, այդուհանդերձ, փորձով ապացուցված է, որ Անդրկովկասի բնակիչը՝ քրիստոնյա լինելի, թե մահմեդական, ընտելացած լինելով, կամ, այսպես ասած՝ դուրս եկած լինելով մահակի կամ բռնության լծի տակից, դեռևս ոչ մի՛ կերպ ի վիճակի չէ ըմբռնելու և զգալու փաղաքշանքները և սոսկ մեղմ միջոցառումները, որ հասկանալի են միայն բարձր զգացմունքներ և գաղափարներ ունեցող մարդուն: Թակի՛ր ասիացուն՝ արշուկվա անելու աստիճան, բայց շոյիր-փաղաքշի՛ր՝ իր հարևանների և համաքաղաքացիների աչքի առաջ, դրանով դու պատվով ու խղճի մտոք՝ կերջանկացնես նրան: Իր թույլ տված հանցանքի համար նույն վայրկյանին կախի՛ր, բայց մի՛ շարշարի նրան քո երկարատև դատավարությամբ, հարցուփորձերով և օրենքները փաստարկելով: Զգա՛լ տուր, որ նրա կյանքն ու մահը քեզանից է կախված. որ նա հողով ու մարմնով քոնն է, քո ստրուկը. որպես մանկան կամ դպրոցականի՝ ճիպոտահարի՛ր նրան, խփի՛ր գարշապարին, միայն թե նրան մի՛ ասի՝ «վաղը»: Այդպիսին է երկիրը, այդպիսին է ժողովուրդը, ի՞նչ արած: Մահմեդականների մղկիթներում կարգի փորձված, բարեխիղճ ուսուցիչներ՝ պատանի սերնդին ներշնչելու այլ զգացմունքներ, այլ մտքեր, և ահա դրանով գտնված է առաջիկայում նրանց լավագույն և երջանիկ կերպով կառավարելու թալիսմանը:

Քանի դեռ մոլլաներն ու տերտերները կիշխեն աճող սերնդի մտքին ու սրտին, մենք դեռևս և միշտ կունենանք մեր ուժեղ և անդրդիելի հակոտնյաները: Այս մասին այսքան համարձակ և անկեղծորեն եմ ասում, որովհետև ինքս ասիացի եմ: Բարերար Ռուսաստանը, սակայն, ժողովուրդների ցանկության և սովորություններին հակառակ ոչ մի բան չի կամենում ձեռնարկել: Միապետություն, խաղաղություն, և կրոնի ու ազգային, — թեև հնացած, քարացած, — սովորությունների և ապրելակերպի ազատություն, ահա՛ Ռուսաստանի հայրական միջոցառումներն ու որոշումները: Կազանի և Ղրիմի թաթարները՝ Ռուսաստանի այդ դաժան ավերիչները, այժմ էլ հագնում են իրենց մոնղոլական բաճկոնները, այժմ էլ խոսում են իրենց մոնղոլա-թաթարական աղճատված բարբառներով. բայց նրանք սյունիներ են, հետևաբար այնքան մոլեռանդ չեն, ինչպես շիաները, և ապրում են կայսրության ներսում, իսկ մեր մահմեդականները մեծ մասամբ Ալիի աղանդին են պատկանում և ապրում են Պարսկաստանին մոտ՝ մշտապես կապված լինելով վերջինիս հետ. ահա թե ինչո՞ւմ է բանը: Թողնենք, սակայն, մեր քաղաքագիտությունը:

Ճանաչելով պ. Բ<լավատսկու> խիստ բնավորությունը, ես զարմա-

43 Խ. Արսվյան, Երկեր — 673 —

նում էի, թե նա իր վստահությունը վայելող ստորագրյալների հետ խոսելիս, ինչքան սիրալիր, փաղաքշական և աշխույժ է: Երեկոյան, հողմի և անձրևի տակ հասանք պարոն Հովհան-Սուլթանի՝ վերոհիշյալ արքեպիսկոպոս Շահխաթունու եղբոր տունը, նրա, որ իր մի դիմումի մեջ իզուր չէր իրեն անվանել «Սարդարաբադի կալվածատեր»։ նա ապրում էր իր հայրենի Շահրիար դյուզում՝ Զեյվայից 12 վերստ հեռավորության վրա, ուր բնակվում էր գավառամասի պետը:

Ընթերցողները թո՛ղ պատկերացնեն, թե ի՞նչպիսի ակնածանքով էի ես պատրաստվում մտնել ինձ համար նվիրական այն հարկի տակ, ուր վերը հիշված երեկոյան, խելացի ու խրատատու հայրը և եկեղեցու պաշտոնյան իր օրհնությունս սրբեց և շորացրեց հարազատներից զրկված և անսփոփ պատանու արցունքները: Տանտերը տանը չէր, և նրա եղբայր արքեպիսկոպոսը ճանապարհին պետք է միանար մեզ: Տունն այժմ բոլորովին այլ տեսք ուներ, քան այն ժամանակ, 18 տարի առաջ: Դեռ բակը չմտած մեզ դիմավորեցին տանտիրոջ մարդիկ. ընդունելությունը, պատրաստակամությունը, տնտեսության կազմակերպվածությունը, ամեն ինչում մաքրությունը, կարգ ու կանոնը, տան կահավորության ճաշակավորությունը և նույնիսկ շքեղությունը, հատկապես սրտաբաց հյուրընկալությունը, և այդ բոլորը՝ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհից հեռու, բարբարոսական լծի տակից դեռ նոր ազատված գյուղական բնակչի կենցաղում՝ թերևս առաջին երևույթն է ամբողջ Անդրկովկասյան երկրամասում: Ես եղել եմ նաև վրաստանի գյուղերում, ուր տիրակալում են պարոնայք կալվածատերերը, իշխաններն ու ազնվականները, և հանդիմանելու համար չէ, եթե ասեմ, որ բացի գինուց և օղուց, շոր հացից և, — այս արդեն շատ հազվագյուտ բան է, — շորացած ձկներից և կապլուններից (աքաղաղ), — եվրոպական կյանքի այլ հարմարությունների մասին չի էլ կարող խոսք լինել, — նրանց մոտ հազիվ թե գտնվի մի այլ բան, որի կարիքը միայն եվրոպացին չէ՛, որ զգում է: Բացառություններ, իհարկե, ամեն տեղ էլ կան, այդ պարոններից շատերն էլ իրենց կյանքի մեծ մասն անց են կացրել եվրոպական միջավայրում, — ուր մեր տան տերը լինելու առիթ քիչ է ունեցել, — բայց թեկուզ կես գիշերին արի նրա տունը և այն էլ 20—30 ուղեկիցներով՝ նրա մոտ դու կգտնես այն ամենը, ինչ սիրտդ ուզի, նույնիսկ շամպայն ու պորտեր, առևտրի առարկա դարձած այդ թույնը՝ եվրոպական մեքենաների և արվեստագործության, որոնք (վերջինները) չնայած ամենուրեք առատ են, բայց Ասիայի դաշտերում մեծ մասամբ բացակայում են՝ բնակիչների հետամնացության պատճառով: Այգեգործությունը, անասնապահությունը, հողագործությունը պատվարժան Հովհան-Սուլթանի փորձառու և հոգատար

ձեռքի տակ շատ լավ ծաղկում են, նրա ձիերը ընտիր ցեղից են, Երևանի այգիների խաղողից իր, տանտիրոջ պատրաստած գինին, նրա հյութը, թերևս, ամենաթունղը և ամենաքաղցրն է ամբողջ Անդրկովկասյան երկրամասում և այժմ էլ գլխապատույտ և գլխացավ է առաջացնում, և, ըստ եվրոպացիների նուրբ, ընտիր, երբեմն նաև կեղծ ճաշակի՝ ամենաշատն է, ամենազերազանցը թե՛ համով և թե՛ հոտով: Հովհան-Սուլթանը հիանալի տնտեսավար է և սրտաբաց ու աղուհացով մարդ՝ բառի իսկական իմաստով: Ո՛չ միայն երկրամասի կառավարիչը, ո՛չ միայն ես, նրա հայրենակիցը, այլև ամեն ոք, ով նրա մոտ եղել է, — իսկ նրա մոտ եղել են և լինում են շատ շատերը, — այդ բանը կվկայեն: Հայն էլ կարող է ապրել և հյուրասիրել առանց որևէ ակնկալության, և մեղանում միայն նա՝ Հովհան-Սուլթանը չէ, որ կարող է հպարտանալ այդ առաքինությունս: Գյուղական տանտերերից շատերի մոտ դուք արդեն կարող եք գտնել թե՛ ինքնաեռ, թե՛ մահճակալ, և դա, այսօրն էլ արձ ժամանակամիջոցի համար, շատ բան է նշանակում, իսկ Դավառի Մինա-Սուլթանին, կարծեմ, Պետերբուրգում էլ գիտեն:

Ի դեպ, մի քանի խոսք նաև Երևանի գինու մասին, Ինչ բան որ հեռվից է ստացվում, թանկ է և դժվարությամբ է ձեռք բերվում, դա և՛ լավ է, և՛ հաճելի յուրաքանչյուրին, հատկապես, — ինչդուրս էմ ներք ինձ անկեղծության համար, — բարձր եվրոպացուն: Հանդուցյալ Սումբատովը, որ առաջներում Երևանի գավառապետն էր, իմ Թիֆլիսում եղած ժամանակ, բերեց մի քանի շիշ Երևանի գինի՝ պատրաստված ամենահասարակ և սովորական եղանակով, և երկրամասի ամենաառաջնակարգ աստիճանավորները, որոնց համտեսի համար նվիրեց, — չէին ցանկանում հավատալ, որ դա բոլորից՝ թույնի նման առողջության համար՝ վատահամբավված Երևանի արտագրությունն է: Բարոն Ռոզենը, նույն քաղաքում եղած ժամանակ, հյուրասիրվելով այդ բարիքով, — բայց արդեն պատրաստված հմուտ եվրոպացու՝ հիվանդանոցի նախկին վերատեսուչ պարոն Ն.-ի ձեռքով որպես շամպայն, չէր կարող համոզվել, — ինչպես ականատեսներն են ասում, — թե այդ հրեշք Երևանի ծնունդ է: Կապակական մայրը Կ<իլ>[?] էլ անցյալ տարի, ամբողջ երկրամասում, բոլորի առջև դրանով այնպես էր պարծենում, որ շատերը նույնիսկ վիրավորվեցին հատկապես այն բանի համար, որ նրանց քիչ էր նվիրել կամ բոլորովին բաժին չէր հանել իր գինեգործության արդյունքից, որը բնավ էլ վատ չէ՛ Դոնի, բոլորի ճաշակին դուր եկող, լավագույն գինուց, Ես որ իմ ծնված օրից չգիտեմ և չեմ տեսել գինեգործության մի այլ ձև, քան գինի ստանալու մեր պայպենական, ասիական ձևվը, — ոչ-պակաս հաջողությամբ այնպիսի գինի ստացա, որ 1843 թ. Թիֆ-

լիսից ինձ մոտ հյուր եկած հուլի կրթված երկու եւրոպայեցիների՝ պարոնայք Ռ<ողենին> և Ռ<ողենշտեդին> զարմանք պատճառեց:

«Գործի հախից գործավորը կգա»։ զա՛րկ տուր արդշունարերությունը, սովորեցրու երիտասարդներին և ոչ թե հին ասլուպապերի սովորությունների մեջ քարացած մարդկանց. մի՛ արհամարհի այն ամենը, ինչ որ ձեռքիդ ունես և էժան է. ցո՛ւյց տուր լավ օրինակ, և գործը հաջող կընթանա: Եթե պարոն Ռ<լավատսկին> ունենար այդ նպատակի համար հիմնված պալատի միջոցների և հնարավորությունների տասներորդ և քսաներորդ մասը, հրաշքներ կգործեր իրեն վստահված գովառում, որն այնքան լիով օժտված է բնությունից երկրային բոլոր բարիքներով: Այժմ էլ, իր ունեցած սահմանափակ միջոցներով, նա արդեն շատերին ներշնչել է բռնձի, բամբակի ամերիկյան տեսակի արտադրանքով զբաղվելու միտքը... Հենց նրա միջնորդությամբ շուտով արդեն երեք հոգի կուղարկվեն Նուխու մետաքսամանական ընկերության դպրոցը՝ ուսումնասիրելու, և արդյունաբերության այդ, իերես, ամենակարևոր ճյուղը ժամանակին Երևանի դավառում ևս տարածելու համար, որը ոչ նվազ հայտնի է, նաև,— ճիշտ է, միայն առտնին կարիքների համար՝ տեղի կանանց պատրաստած,— մետաքսով: Վերջենեք միայն հիշյալ Հովհան-Սուլթանին և Խալիլ-բեգին, որոնք, <Բլավատսկու> շնորհիվ հասել են նրա առաջադրած հանրօգուտ նպատակին և զբաղվում են զանազան մթերքների արտադրությամբ, իրենց տընտեսության կատարելագործմամբ. տե՛ս թե ինչպես է նա փայփայում նրանց, խրախուսում և պաշտպանում. նրան միայն ճանապարհ տուր, և նա այդպիսի հազարավոր ձեռքեր կգտնի: Արդեն մի քանիսը թթենիների այգիներ ունեն, և նրանց շարքում իշխանության հատուկ ուշադրության է արժանացել պ. Տիգրանովը՝ ավագ եղբայրը Թիֆլիսի քաղաքային հիվանդանոցի բժիշկ Հովհաննիսյանի, որը գովառում ոչ պակաս հայտնի է նաև որպես շատ լավ տնտեսավար: Հենց նա էր, որ գտավ երկու երիտասարդի՝ իր ազգականներից՝ վերոհիշյալ հաստատությունն ուղարկելու նպատակով, մի բան, որ, իբրև օրինակ ուրիշների համար, արժանի է խրախուսանքի:

Ռուսաստանի շատ նահանգներում, ամենօրյա հացի կարիքն ունենալով, այժմ էլ համառորեն չեն զբաղվում ներկա դարում այնքան բարեբեր կարտոֆիլի մշակությամբ: Նույնիսկ քաղաքակրթված Փրանսիայում, կարտոֆիլի մշակումն ու տարածումն իր ժամանակին, մի՞թե մեծամեծ ծախսեր ու ջանքեր չի խլել, իսկ մեզ մոտ, շատ վայրերում նույնպես կարտոֆիլի մշակությամբ զբաղվում են, սակայն առանց այդքան ծախսերի ու ջանքերի, միայն հասկանալի է, թե ինչո՞ւ քիչ. փա՛նք աստժու, այլ սննդա-

մթերքների ոչ մի կարիք չունենք: Եթե մեղանում լիներ երկրագործական դպրոց և փորձված լանդ-վիրտ*, այն ժամանակ ֆրանսիական ոսկիները նույնպիսի առատությամբ կհոսեին մեր մթերքների դիմաց, ինչպիսի առատությամբ այժմ դրանք հոսում են մեր ազգայիկերի համար:

Հ ա տ վ ա ծ 5

ՍԱՐԴԱՐԱՐԱԿԻ ԶՐԱՆՑՔԸ

Հետևյալ առավոտյան մեր առաջին մտահոգությունը եղավ եղանակը, որ մեզանում, աշնանը, այնքան փոփոխական է. տեղ-տեղ մասնակիորեն մոայլվող երկինքը համեստորեն կանխագուշակում էր այն տեսարանը, որին շատերը, իրենց ամբողջ կյանքում, դեռ չէին հանդիպել: «Кавказ» թերթի ընթերցողները, կարծում եմ, շատ լավ են հիշում, որ մեզանում՝ Երևանի դավառում, արդեն անցյալ տարվանից, կովկասի պարոն փոխարքայի թույլտրվությամբ և Երևանի գավառապետի միջնորդությամբ անց են կացվում և կարգավորվում են հին առուներն ու ջրանցքները, որոնք ամբողջ Անդրկովկասյան երկրամասում և ոչ մի տեղ այնքան անհրաժեշտ չեն, որքան այդ գովառում: Շատերը, թերևս, դատելով այդ կարգի գործերի ընդհանուր ընթացքից, այժմ էլ տարակուսանքի մեջ են, թե այդ, իր տեսակում հսկայական ձեռնարկության նախաձեռնողներն ո՞ւմ շահն են նկատի ունեցել՝ բնակիչների՞, թե արտադրողների: Անկեղծորեն ասած՝ ես էլ ապրելով այդքան մոտ՝ Երևանում, թե՛ բնակիչներից, թե՛ այդ գործի մասնակիցներից բազմիցս լսելով ջրանցքների մասին, այնուամենայնիվ, բնավ չէի հավատում, թե այստեղ օգուտը ոչ այնքան ընդհանուր է, որքան մասնավոր: Խոստովանում եմ, որ ինձ համար նույնիսկ շատ տհաճ էր, երբ պարոն Ռ<լավատսկին>, հեռանալով գլխավոր, իսկ ինձ համար այնքան նվիրական ուղիղ ճանապարհից, հարևանցիորեն ակնարկեց թաշա ուղևորության ժամանակ նաև Սարգաթաքաղի ջրանցք տեսնելու՝ մտադրության մասին, ջրանցքը, որն այդ ժամանակ մաքրում էին, իսկ տեղ-տեղ էլ նոր էին փորում: Այդ աշխատանքները հանձնարարված են Երևանի անտառապետական կորպուսի անտառապետ, շտաբի կապիտան պարոն Զ<երնյավսկուն>, մի մարդու, որը ինչպես մասնագիտական գիտելիքներով և փորձառությամբ, այնպես էլ նման աշխատանքների ընթացքում ցույց տված բարեխղճությամբ, հաշվենկատությամբ և գործնականությամբ մեզանում արդեն վստույց է հայտնի, հենց նույն այդ ջրանցքը անցկացնելու ժամանակ, աշխա-

* Landwirt, գերմաներեն՝ գյուղական տնտեսության տեր:

տանքները հեշտացնելու համար նրան օգնական էր տրված նաև Հովհան-Սուլթանը: Այդ հսկայական, բայց նույնիսկ Երևանում էլ քիչ ծանոթ, աշխատանքը կատարվում էր մեր գիշերային օթևանից 12 վերստ հեռավորության վրա:

Ինչպես ամբողջ Արաքսի հովտում, այնպես էլ այստեղ, ճանապարհն անցնում էր դաշտերի և ամառի վայրերի միջով. էջմիածնից և Սարդարաբադի բերդից սկսած մինչև Ալեքսանդրապոլ և Արագած լեռան շրջակայքը, ներառյալ նաև Արփաշայի երկու ափերը, 10.000 քառակուսի վերստից ոչ պակաս տարածություն բռնող տափաստանները հոգնեցնում են ոչնչով չուրախացող, ոչնչով չհրապուրվող ուղևորի քնաթաթախ աչքերը: Տեղ-տեղ, մերթ սևին են տալիս, մերթ ծխում են քրդական վրանները, որոնք սարսափ են ազդում թև՝ տեսքով, թև՝ կենցաղով վայրենի իրենց բնակիչներով, որ գիշեր-ցերեկ ընկած են միայն մի բանի՝ ավարի հետևից: Չեզ սպառնում են միայն բարձրաբերձ լեռները, որոնք ձգվում են հեռվում՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի սահմանի վրա և Երևանի ավազանում, որպես երկնահաս պարիսպներ և որոնց շատերի գագաթները պսակված են հավերժական ձյունով: Հին-հին դարերից եկող վեհապանձ Արաքսը, որ Սատանի կիրճում (այսպես է կոչվում, որովհետև նրան շրջապատող լեռները սև ու մութ տեսք ունեն), Օրդուբադից ցած մոլեգնում է, դժոխային քրքրիչ արձակում, իսկ այստեղ, Երևանի ամբողջ գավառում, նույնիսկ վարարելիս, սողում է համարյա անմրմունջ, մեռած, և անհամբերությունից սիրտը թունդ ելած հնությունների սիրահարը կանգնելով գետի ափին, հագիվ է իր աչքերին հավատում, որ այդ գետը վկա է եղել այնքան հինավուրց, այնքան կարևոր քաղաքական հեղաշրջումների և իրադարձությունների, և որը, աշխարհի սկզբից մինչև մեր ժամանակները, հազարավոր դարերի ընթացքում ներկվել է ժողովուրդների արյունով:

Միայն Կարա-Կալան (սև բերդ), հին Երվանդակերտը (Երվանդաբուրդ), որը կառուցված է հայ թագավոր Երվանդ <II>-ի ձեռքով <I> դարում Ք. հ., և որը պարսիկների տիրապետության ժամանակ դարձել էր ավազակաբույն՝ շնորհիվ բազմաթիվ խոր ու բնագործակ քարանձավների, անթիվ կիրճերի և անմատչելի լեռների, որ շրջապատում էին նրան անծայր անապատի մեջ, ուր գալիս էին այդտեղից 16 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Կողբի աղահանքերից միմիայն աղ տանելու, — միայն այդ Կարա-Կալան իր մռայլ ու գեղեցիկ աշտարակներով ու պարիսպներով ստիպում է ձեզ մտքով խորասուզվել հին ու հեռավոր ժամանակների մեջ և ապա հետզհետե մտովին տեղափոխվել Արաքսի վերին հովիտը, Արաքսի որ այստեղից կրկին ընդունում է իր ուրույն ականքը՝ հսկայական ափերի

մեջ, որոնք կազմված են սև-գորշ բազալտից ու կարմրավուն, ծակոտկեն փոփոքարից, և որոնք կազմում են, այսպես ասած, մի այլ Սատանի կիրճ, որ տարածվում է մինչև հեռավոր Կաղզվանի լեռները՝ Կարսի փաշայության մեջ, ուր նա սկիզբ է առնում:

Բավական է մի փորձառու հայացք այդ դարավոր լեռների և կառուցումների բնական, ինչպես և արվեստական բնույթի վրա, որպեսզի բավարար հասկացողություն կազմվի հայ թագավորների ապրած ժամանակի ոգու մասին, որ տարբերվում և նշանավորվում է ո՛չ այնքան նվաճումներով և իրենց սահմանների ընդարձակումով, որքան իրենց ունեցածն ամրացնելով, և խելացի կերպով կառավարելով: Հայաստանի բոլոր քաղաքները, բացառությամբ Վաղարշապատի և Դվինի, կառուցված են բարեբեր դաշտերով: շրջապատված ոռոմանտիկական ժայռերի վրա և գետերի ափերին: Ով տեսել է Լոռին, Անին, Բաշ-Գառնին, Երվանդակերտը, Երվանդաշատը՝ երկար ժամանակ մնում է անորոշության մեջ՝ հիանալ նրանց դիրքով, թե՛ նրանց զարդարող կառուցումների վեհույթյամբ և գեղարվեստական կատարելությամբ: Նրանցից շատերը գոյություն ունեն արդեն հեթանոսության ժամանակներից և, այնուամենայնիվ, կարող են դասվել նորագույն ճարտարապետության լավագույն գործերի շարքը: Նույն բնույթն են կրում նաև այդ ժողովրդի վանքերը:

Խոսելով Երվանդակերտի մասին, որը մեր այժմյան ուղևորության մերձավորագույն նպատակակետն է, Մովսես Խորենացին՝ հայ պատմագիրների հայրը, իր «Պատմության» II գրքի 39-րդ հատվածում այն անվանում է «չքնաղ մայրաքաղաք» և կամենալով առավել ճշգրիտ ու կենդանի բնութագրել՝ ըստ դիրքի ու բարեկարգության նմանեցնում է նրան մարդկային դեմքի, «Լուսաւոր որպես ակաճ բիբ: Իսկ շուրջ զմարդկութեամբն՝ ծաղկոցաց և հոտարանաց կազմութիւն, որպէս շուրջ զբբովն զայլ բոլորակութիւն ակաճ: Իսկ զբազմութիւն այդեստանոյ, իբր զարտեանաց խիտ և գեղեցիկ ծիր. որոյ հիւսիսային կողմանն դիր կարակնաձև՝ արդարև գեղաւոր կուսից յօճից դարաւանդաց համեմատ: Իսկ ի հարաւոյ հարթութիւն գաշտաց՝ ծնօտից պարզութեան գեղեցկութիւն: Իսկ գետն բերանացեալ դարաւանդօք փանցն՝ գերկթերթիսն նշանակէ շրբունքս»: Այդ քաղաքը, որ հետագայում կոչվեց Մար-Մետ, նվաճվեց պարսիկների կողմից և ապա կրկին անցավ հայ թագավորների ձեռքը: Այդ քաղաքից 10 վերստ հեռավորության վրա, Արաքսի աջ ափին և Արփաշայի գետաբերանի դեմ ու դեմք գտնվում են ավերակները առավել հնագույն Երվանդաշատ քաղաքի. որ կառուցել է նույն թագավորը որպես իր ամրոսանիստը և որը, ըստ պատմիչ Բյուզանդի (դպր. IV, հատվ. 55), ունեցել է մոտ 100,000 բնակիչ: Երվան-

զը շրջապատեց քաղաքը հսկայական պարիսպներով, որոնց ներսը գտնւ-
վում էր միջնաբերդը՝ երկաթյա դարբասներով և նույնպիսի, արտադուր
մեծությամբ, կրկնակի ելարաններով: Քաղաքի ներքին մասում փորված էր
մի վիթխարի ավազան, որի մէջ պաշարման ժամանակ Արաքսից ջուր կի-
բաց թողնում:

Կարա-Կալան կամ Երվանդակերտը Երևանի Հուսեին-խան սարդարի
ժամանակներից հայտնի է նաև նրանով, որ հենց այստեղ է ապրել իր խի-
ղախությամբ և քաջությամբ հայտնի Չամալ-խանը, որը մի անգամ, սար-
գարի մոտ գրույցի ընթացքում գյուղացիների վերաբերյալ ծագած վեճի
ժամանակ, արիւթյամբ և հերոսական սիրազործութուններով ո՛չ պակաս
հայտնի քուրդ ցեղապետ Սուլեյման-աղային՝ իր հարևանին, անվանել էր
«էջ-քուրդ, որ միայն ղուլ գիտե»:— «Քո կնոջ վարտիքը թող իմ գլխին
ապարոջ լինի, եթե ես ներեմ այդ վիրավորանքը»,— պատասխանել էր կա-
տաղած քուրդը՝ գործածելով այդ արտահայտությունը, ամենավիրավորա-
կանը, որով իրեն կարող է անպատվել միայն ասիացիին: Մի շաբաթ հետո
իր բոլոր քրդերի հետ միասին նա անցավ Թուրքիա, և շնայած սարդարի
հնարավոր բոլոր նախազգուշացումներին, — սարդարի, որ նրան գաղազած
արջ էր անվանել, — մի անգամ լուսաբացին հարձակվեց իրեն վիրավորանք
հասցնողի վրա, ջարդեց ու ցրիվ տվեց նրա զորքը, և իր քրդերից մեկի ձեռ-
քով կտրված նրա գլուխը շուռումուռ տալով,՝ երկար կրկնում էր. «էջ քրդի
ձայնը ա՛յ թե ինչպես կարող է շմեցնել իր անհամեստ ունկնդիրներին»:

Դեպի այստեղ, դեպի պատմականորեն նշանավոր, տեսքով վայրի այս
հովիտը, որտեղից սկիզբն է առնում Սարդարաբադի ջրանցքը, դեպի ար-
յունածարավ գիշատիչների ու գիշերային վրիժառուների բույնն էր տա-
նում մեզ ճանապարհը՝ խաղաղ և մի փոքր ամպամած եղանակին, երբ եր-
կինքն ու երկիրը կատարելապես լուռ էին. ջրանցքը, որ կտրում էր 60
վերստից ավելի տարածություն, հսկայական մի հողամաս, որ սարդարի
ժամանակ միայն Սարդարաբադին՝ սարդարի կառուցած և սիրած բերդին
և 700-ից ավելի ընտանիքներին տալիս էր կյանք, առատություն ու ամե-
նայն բարիք, իսկ իրեն, սարդարի համար հանդիսանում էր ամբողջ գավա-
ռում կենսամթերքների ամենահարուստ մթերանոցը — մի մթերանոց, որն
ի վերջո, ռուսների կողմից Երևանը գրավելու օրվանից կամաց-կամաց
սպառվեց. ռուսների, որոնք, կրկնում եմ, ջանք են գործ դնում Անդրկով-
կասի վայրի և ամայի կիրճերը դարձնելու ծաղկավետ դաշտավայրեր, և
որոնք Ասիայի այդ անշնորհակալ անկյունը ձեռք են բերել և պահպանել
են իրենց միլիտանավոր թանկագին զավակների արյունով, նաև իրենց գան-
ձարանի միլիոններով, որ կարող էր հիմնովին երջանկացնել իրենց հեռա-

վոր քաղաքների և նահանգների աղքատ և կարիքավոր միլիոնավոր ըն-
տանիքներ: Միայն նա, ով հիշում է բերդի շուրջը շինված սարդարի այ-
գին, այդ երկրային դրախտը իր ամբողջ փարթամությամբ, մեծությամբ
և արևելյան վսեմ ճաշակով. միայն նա, ով տեսել է բերդի ներսը, ամբողջ
երկարությամբ դարդարող ծառուղին. միայն նա, ով վկա է եղել Կարսի և
Բայազետի փաշայութուններից, նույն սարդարի ձեռքով, սրով և արյամբ
պոկած, և ցնցոտիներից ու աղքատության որջերից դրախտային վիճակի
մէջ փոխադրած Սարդարաբադի բնակիչների նախնին բարեկեցությանը,
ունեորությանը և այժմյան քայքայմանն ու աղքատությանը, միայն նա, —
եթե երկրի հավատարիմ որդին է, — առանց ասոսոսանքի, առանց ներքին
ցավակցության, և նույնիսկ առանց արտասուքների չի կարող նայել այժմ
անապատ և գերեզմանոց դարձած վայրերին, որոնք զրկված են իրենց բու-
լոր նախկին բարիքներից, իրենց բոլոր գեղեցկութուններից. վերացված
են երկրի հարստությունն ու նրա բնակիչների գործունեությունն ապա-
ցուցող հետքերը, և, վերջապես, նույնիսկ ղոյութուն պահպանելու բոլոր
հնարավորութունները. միայն նա՛, ով, — ինչպես ես, — ակնատես է եղել
երկրի և՛ նախկին բարեկարգությանը, և՛ այժմյան կատարյալ ամայու-
թյանը, որից ստիպված խեղճ և աշխատասեր սարդարաբադցիները թողնում
են իրենց նախնիների շիրիմներով սրբազործված և նրանց ազնիվ քրե-
տինքով ծաղկած երկիրը, — նա առանց վրդովմունքի չի կարող հիշել մեր
ժամանակներում Երևանի նախկին կառավարիչների անհողութունն ու
անշրջահայեցութունը, և, — ո՛չ թե կեղծավորութունից, այլ ճշմարիտ
հիացմունքից ոգևորվել Երևանի այժմյան գավառապետի անխոնջ հոգատա-
րությամբ, մի մարդու, որ իր մարդասեր սրտի բարի դրդումներով և իրեն
օտար երկրի օգտի նկատմամբ ունեցած մաքուր սիրով՝ անապատներից ու
ամենակործան ժամանակի ճիրաններից մի քանի հազար ընտանիքների
համար պոկել է բարօրության ու հարստության այդ շեղքը՝ ինչպես Սար-
դարաբադի ջրանցքն է:

Այդ աշխատանքի վրա այժմ ծախսված գումարի շափը, ինչպես նաև
այժմ նորոգված և նոր կառուցված հսկայական պատերը, երբ համեմատում
ես մի քանի տարի սրանից առաջ այդ ջրանցքը կարգավորելու համար
նշանակված հատուկ հանձնաժողովի նախագծից հետո արվածի հետ, ապա
տեսնում ես, որ այժմ տասնապատիկ ավելի աշխատանք է կատարված, և
միաժամանակ, ծախսված է այնչափ քիչ գումար՝ հակառակ նախկին նա-
խագծի, ըստ որի պահանջվում էր 30.000 ռուբլուց ավելի, մինչդեռ այժմ
ծախսված է միայն 3000 ռուբլի. նույն այդ նախագծի համաձայն հինգ
տեղ պետք էր կառուցել միայն պատերը, այժմ դրա դիմաց՝ կառուցված

են տասը վայրում. ջրանցքի սկզբում կառուցված այդ պատերի միայն զլխավոր թևը ունի 16 սաժեն երկարություն, հիմքն է 1 սաժեն, հաստությունը՝ 1½ սաժեն, միայն այս հարաբերությունը կարող է գոհացուցիչ գաղափար տալ այդ աշխատանքը կատարողների բարեխղճության և գիտելիքների մասին: Շատ ճիշտ է, որ միայն անդորրության մեջ է փթթում առաքինությունը:

Ինչպիսի դիմավորումը կարող էր ավելի պատշաճ ձևով նշանավորել սիրված գավառապետի մուտքը մոտ 600 բանվորների և վարպետների հանրագումար գործունեության այդ կենտրոնը, բարերարության և հավիտենական երանության այդ սրբավայրը, եթե ոչ նույնիսկ անզգա, վայրենի քրդի դատարկ կրծքից դուրս թռած համերաշխի, խնդալից ուսուսական «ուռուռան»։ դարևր ի վեր, դժոխային ոգիներով բնակված այդ կիրճը երբեք չէր ենթարկվել այդքան դժայելի, ոգեվառ ցնցումի: Եվ վառոզն ու երկաթը՝ նորագույն ժամանակների կործանարար այդ տարրերը ո՞րտեղ կարող էին արժանավայել կերպով մինչև երկինք որոտալ ուսուսական տներության բարեհաճ հոգատարության, նրա հավատարիմ որդիների և աստիճանավորների սնխոնջ հոգատարության մասին, որտե՞ղ, եթե ոչ մոռյլ, արյունաներկ ամերում Արաքսի, որ շատ անգամ է կլանել՝ մերթ նվաճողի սրին, մերթ վայրենաբարո ավազակների գնդակներին զոհ դարձած դժբախտների հարյուրավոր դիակները, Արաքսի, որ ահեղ ուղեկիցն ու վկան է եղել Կյուրոսի և Տիգրանի, Ալեքսանդրի և Վահեի, Աննիրալի և Արտաշեսի, Պոմպեոսի և Տիգրան Մեծի, Տրդատի և Գրիգոր Մեծի <Լուսավորչի>, գեբերի և Վարդանանց, հոների և մոնղոլների, պարսիկների և թուրքերի, և վերջապես՝ ուսանների և դարձյալ պարսիկների, Պասկեիչի և Աբաս-Միրզայի: Այդ դղբղյուներ, ամպրոպային այդ որոտներն ու պայթյունները, որ դուրս էին ժայթքում գետնից, լեռների և կիրճերի կարծր կրծքից՝ ներծծված ֆառուտյան համեմունքների խորհրդավոր ուժով, ու իմ նկարագրած Սատանայի կիրճն ամբողջովին մի ակնթարթում վերածեցին դժոխային տեսարանի՝ երախտագիտության սրտահույզ զգացմունքներ վերառաքեցին առ արարիչը, պարզեղբ բոլոր բարիքների՝ Ռուսաստանի և նրա բոլոր հավատարիմ որդիների հզորությունն ու փառքը սլահպանելու մասին: Իսկ համեստ արձանագրությունը, որ հոգնած ուղևորին ցույց է տալիս Անդրկովկասի և ամբողջ Կովկասի կառավարչի անունը և կառավարման թվականը, բարիքի այս աղբյուրի՝ <Սարգարաբադի ջրանցքի>, վերանորոգման թվականն ու վերանորոգողի անունը, Կովկասի և Հայաստանի որդիների դարեր առաջ կորցրած երջանկությունը և բարօրությունը վերականգնողի՝ Կովկասի պարոն փոխարքայի անունը, փրկչի սրբազան դրոշով պարուրված, հաս-

տատուն, ամուր, դարերով անասան սյունին գամված մարմարյա տախտակի վրա փորագրված նրա անունը,— երբ այդ կենսատու հեղուկը հոսի Սարգարաբադի ջրանցքով,— Արաքսի հետ միասին, դարերով նա պիտի պատմի և՛ Կասպիական ծովի ափերին, և՛ ամենահեռավոր սերունդներին՝ Հայաստանի — Արարատյան երկրի — Թորգոմյան — Ասքանաղյան տան — այժմյան երջանիկ Հայաստանի — դարերով որբացած, բայց և հալեա փրկված որդիների ապրած երանելի ժամանակների մասին:

Տեսնելով այդ ջրանցքը, դարձյալ կրկնում եմ, այս ձեռնարկության էության վերաբերյալ մինչև այժմ կասկած ունեցողներից ամենից ավելի ես, որպես առաջին ակնատես և որպես երկրի ոչ-պակաս երախտագետ որդի, հոգեզմայլության մեջ ինքս ինձ մոռացա, և իմ ալեկոծված սրտի խորքից և հույսերով լի աչքերից ակամա դուրս ցայտած արցունքները անկեղծ երախտագիտություն և ներքին ակնածանք էին արտահայտում նրա՝ նկատմամբ, ով առանց հետագայում հատուցումն ստանալու կամ որևէ այլ ակնկալության, նպատակ դրեց՝ իմ թանկագին հայրենիքի՝ դարերով ամայացված բոլոր վայրերում բերելու նոր, ավելի հաստատուն արդյունաբերական կյանք և բարեկեցություն: Վաղուց արդեն համեստ ուղեգրավակը սուրում է կապառուսան ծովի (Գոգշա լճի) ալիքների վրա: Նոր-Քալազետին սպասում է ամենաերջանիկ մի ապագա, որ շատերին դեռևս անհայտ է, բայց որ շատերի համար նախանձելի կարող է լինել: Իսկ Ալազյազը՝ արծաթագույն Նոյան լեռան այդ նախանձուտ մրցակիցը, որ վեր է խոյանում նրան դեմ ու դեմ,— առայժմ մրափում է, շմտածելով իր վրայից դեն նետել վշտի բողբ, որպեսզի կրկին կենդանանա իր շրջակայքի հրաշալիքներով և լանջերով, քրիստոնյա տիրակալների ժամանակ ծաղկած բերքառատ այգիներով և դաշտերով զարդարված հսկայական քաղաքներով, ավաններով, վանքերով, որոնք ծածկում էին նրա հարավային ստորոտն ամբողջությամբ,— որ բռնում է ավելի քան 8000 քառ. վերստ տարածություն՝ Աշտարակ գյուղից սկսած մինչև Մաստարա: Ժողովրդական դարավոր ավանդությունն ասում է, թե իբր այդ լեռան կատարին սուրբ Գրիգորն աղոթել է, և երկնքից կախված վառ կանթեղը հավետ անշիջանելի, բայց մեղ, մեղավոր մարդկանցս անտեսանելի իր լույսով մի օր իր բարերար շողերը սփռելու է նաև մեր դաշտերի վրա: Ալազյազը դեռևս բոլորովին չի պատկերացնում, որ իր ստորերկրյա ամենակույ վիճերից հափշտակվող հեղեղատներն ու լճերը, որոնք այնքան առատորեն բարեբեր ջուր են տալիս Կարա-սու գետին, շատ ժամանակ շանցած, պետք է ջրվեժի նման շառաչեն հրաբխային ժայռերի միջով՝ դաշտերը ոռոգելու և արգասավորելու, իմ վերը հիշած ամբողջ տարածությանը խոնավություն և կյանք տալու համար: Եվ

Արփաշայը՝ սարսափելի, գերեզմանների նմանվող իր ափերի խորքում դեռ մոլեգնում և փրփրում է, շերեակայելով այն բարերար հափշտակումը, որ նախածնունդում է ինչպես իր մոլեգնությունը մեղմելու, այնպես էլ հնում ծաղկած Հայաստանի այժմյան անապատ դարձած դաշտերը, հովիտները և լեռները դուրսելու համար: Իսկ Արարատը, նախահայրը բոլոր լեռների, որ բացի Ղարղան, Ակոռի և Դիլիջան գյուղերից, որ նորագույն ժամանակներում էլ հայտնի են, — պահպանում է ևրեք հսկայական քաղաքների ավերակները՝ իրենց՝ ջրամբարներով և ավազաններով, որոնք կենդանություն էին ստանում մե՛րթ նրա հավերժական ձյուններից, մե՛րթ նրա ստորոտներում դուրս բխող, նույնպես Կարա—սու կոչվող հսկայական հեղեղատից. մի՛թե նա իզուր ապաստան տվեց հին Ակոռիից ոչ հեռու Նար—Ակոռիին, ուր այնքան թանկագին կորստից հետո, վշտերից և հառաչանքներից, սովից և աղբատությունից փրկված, Արարատի ծաղկած լանջերն ու արտերը մշակողներից՝ դժբախտ ակոռեցիներից ողջ մնացածները երջանիկ են իրենց բարի կառավարչի պաշտպանության և հովանավորության տակ, որը ջանք շինյալեց օգնելու նաև դառն ճակատագրի դաժան հարվածներով խոցված և 1840 թ. երկրաշարժից ու ավերումից 5 տարի հետո էլ ծայրահեղ վիճակում դեգերող այդ խեղճ տառապյալներին, իզուր չէ, որ անցյալ տարի կազակական զնդի շտաբը ևս փոխադրվել է Փոքր և Մեծ Մասիսների միջև՝ երեք տերությունների սահմանագծում: Եվ թո՛ղ վեր ելնեն Բագրատունիները, թո՛ղ հառնեն Տիգրաններն ու Հայկյան հսկաները՝ արժանավայել կերպով օրհնելու տոթ, կիզիչ հարավը բարեկարգող հյուսիսի որդիների առաքինի գործերը: Եվ թո՛ղ Հայաստանի ամայացած, բայց կրկին կենդանացած տաճարներում վերառաքվի միայն մի աղերս, մի աղոթք. «Աստված, պահի՛ր թագավորին, և հզոր ու բարերար սրբազան Ռուսիան»:

Հ ա տ վ ա ծ 6

ՆՐԵԿՈՆ ԱՐԱՔՍԻ ՀՈՎՏՈՒՄ. ԱՐՓԱԶԱՅԻ ԱՓԵՐԸ

Ինձ համար հանդիսավոր այդ օրվան երեկոն որտե՞ղ կարող էի ավելի լավ անցկացնել, եթե ոչ միայնության մեջ, որպեսզի ազատորեն վայելի իմ ստացած բոլոր տպավորությունների հաճույքը, և իմ պատանեկության տարիների ընկերոջ, այստեղից 16 վերստի վրա գտնվող Կողբի աղահանքի այն ժամանակվա կառավարիչ պարոն Ա.-ի համեստ հարկի տակ. նրան, իմ լավագույն եղբայրակիցներից մեկին հաղորդելու իմ խոհերը՝ մեր հայ-

րենիքի ներկա և ապագա երջանկության մասին: Չնայած նա հիվանդ էր, ես հրավիրեցի, որ հետևյալ օրը նա էլ տեսնի այն բույրը, ինչ ես էի տեսել, սակայն, այդ ուղեորությունս ինձ գրվեց ներկա գտնվելու այն վեհ, հիասքանչ տեսարանին, որպեսին, թերևս, երբեք չի եղել այս վայրերում և որը պատրաստել էին ջրանցքը կառուցողները գավառապետի գալստյան առթիվ: Բայց նախքան այդ տեսարանի նկարագրությանն անցնելը, թող թույլ տրվի ինձ մի քանի խոսք ասել Կողբի մասին: Կողբը հարուստ է աղով, որ կյանքի ամենակարևոր պետքերից մեկն է. Կողբի աղի մաքրությունը և համը, ինչպես նաև մշակումը հայտնի է ամենքին: Իմ գործը չէ նաև խոսել այն եկամտաւոր մասին, որ այդ «ոսկեյա դեղմից» ստացվում է, և որը սարդարի ժամանակ կրկնակի սվել էր, չնայած այդ շրջանում աղի փոխադրվածը և նրա պահանջը նույնպես կրկնակի քիչ էր: Եթե չեմ սխալվում, Կողբի աղահանքերը մեր կառավարության օրով երբեք այնքան եկամտաւոր չեն տվել, ինչքան անցյալ տարի, պարոն Ա.-ի կառավարման ժամանակ, այդ խելացի, փորձված, գործունյա և վերին աստիճանի բարեխիղճ և ազնիվ մարդու, որի այդ հատկությունների վրա պետք է ավելացնել նաև այն, որ նա գիտե տեղական լեզուներն ու բարբերը: Թերևս ոչ ոք չգիտե, որ Կողբի հայ հասարակությունը դարկերով իրեն տրված իրավունքներով և արտոնություններով բոլորովին տարբերվում է ամբողջ Անդրկովկասի և Հայաստանի մյուս գավառների բնակչությունից: Դրանք, կողբեցիները, բոլոր հայերից ամենասանձարձակն են, ամենակտրուկը, ամենաազատը և կյանքի վայելքներին ամենից ավելի նվիրվածները, Եթե նրանք, հարըստության այդ աղբյուրի հետ մեկտեղ, որից ուղղակի ոսկի ու արծաթ են բխում, չունենային խիստ, արդարադատ և գործունյա, ազնվաբար և շիտակ այնպիսի մի կառավարիչ, ինչպիսին պարոն Ա.-ն է, ապա դժվար, շատ դժվար կլիներ ցանկալի հաջողությամբ վարձահատույց լինել թե՛ կառավարության ծախսերի, թե՛ բնության բարիքների և թե՛ մարդկային աշխատանքի համար:

Կողբում է գտնվում նաև հայ նշանավորագույն գրող, Մովսես Խորենացու և Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանիչների աշխատակից ու ընկերակից Եզնիկ Կողբացու գերեզմանը: Գյուղի հետևը, արևմտյան կողմում գտնվող փոքր, կիսակործան մի մատուռ պահպանում է նրա թանկագին նշխարները, ժողովուրդը գնում է դեպի այդ մատուռը, որպես սրբի երկրպագելու և իր հարգանքն արտահայտելու մեծ հանձարին: Կողբի շրջակայքը ոչ պակաս նպաստում է նաև անասնապահությանը, այգեգործությանը և նույնիսկ երկրագործությանը, սակայն, բնակիչները, տարվելով առավելապես աղահանման և աղամշակման աշխատանքներով, վերոհիշյալ զբաղ-

մունքներով քիչ են պարապում: Կողքի կլիման և ջուրը առողջարար են: Կողքից դեպի արևմուտք գտնվող լեռները շատ հարուստ են փարթամ արտավայրերով, բազմաթիվ աղբյուրներով, պղնձով, մարմարով, շիբով և նույնիսկ քարաշուկներով:

Վերը իմ հիշած տեսարանը՝ երևկոյան հրավառությունն էր, որ տեղի էր ունենում իմ նկարագրած կիրճերում, գիշերային մթության, ժայռերում և հովիտներում տիրող դերեզմանային լուսության մեջ, Արաքսի խորհրդավոր մրմունջների տակ, և բնույթով տարբեր հինգ ազգերի՝ հույների, հայերի, թաթարների, քրդերի և նույնիսկ Դոնի գիւղերների պարերի, նվագի ու երգի ուղեկցությամբ: Իրոք, սա մի սյուսե է, որ ոչ-պակաս արժանի է «Ահեղ դատաստանի» և «Երուսաղեմի ազատագրության» անմահ ստեղծագործողների կենարար վրձինին և քնարին:

Հրաժեշտ տալով իմ սրտին այնքան սիրելի այդ վայրին, օրհնելով բարի գյուղացիների և նրանց կառավարիչների աշխատանքը, մենք ուղեվորվեցինք դեպի Արփաշայի ափերը, որ Թուրքիայի հողերը բաժանում է մեր սահմաններից: Մեր արշավախմբին ավելացան պարոն Չ<երնյավսկին>, որ բացառիկ մի մարդ էր ոչ միայն կրթությամբ, այլև արտասովոր հումորով և կենսուրախությամբ, և իր աշխատակից Հովհան-Սուլթանը, որոնց երկուսին գավառապետը իր հետ էր վերցրել, առաջինին՝ տեղանքը շափելու, իսկ երկրորդին՝ ցույց տալու համար այն վայրը, որտեղից Երևանի սարդարը մտադիր է եղել Արփաշայի ջուրը սանել դեպի իր կալվածները: Ծանապարհին մեզ հասավ նաև արքեպիսկոպոս Շ<ահխաթունին>: Յուրաքանչյուրն ուներ իր մարդիկը և ուղեկցողները. միայն ես, խղճուկս, ճանապարհորդում էի ուրիշի հաշվին և ուրիշի ձեռով, որ ինձ զիջել էր գավառամասի պետ պարոն Փոն Վ.-ն:

Այստեղ, ի դեպ, պետք է նշել, որ գիտական աշխարհը ինձնից բազմիցս զանազան տեղեկություններ է պահանջել՝ ինչպես պատմական, այնպես էլ, հատկապես, վիճակագրական, բուսաբանական, ժողովրդական լեզվագիտական, հեքիաթների և այլն: Չնայելով իմ դպրոցական պարապմունքներին, որոնք ինձանից խլում են համարյա ամբողջ ցերեկը, այնուամենայնիվ, ես հաճույքով և շնորհակալությամբ կցանկանայի, — ըստ իմ ուժերի և գիտելիքների, — բավարարել ինձ համար այնքան հրապուրիչ և հաճելի նրանց պահանջները: Բայց երգեր, լեզվագիտական և բույսեր ու սերմեր հավաքելու, պատմական ավանդություններն ու փաստերը ստուգելու, ժողովրդի ամբողջ կենցաղը ճշմարտացի կերպով իմանալու համար պետք է ո՛չ թե մեկ օր, այլ շաբաթներով, հաճախ նաև ամիսներով, ճամփորդել և ապրել այն վայրերում, որտեղից կարելի է քաղել տեղեկություններ, բայց միթե՞ կա-

րելի է այդ բոլորն անել և, որ ոչ պակաս կարևոր է, ընտանիք կերակրել 372 ռուբլի իմ աշխատավարձով: Տվեք աղատություն և միջոցներ, այն ժամանակ այդ բոլորը հեշտ և հարմար կլինի ձեռնարկել: Յոթ տարի սրանից առաջ ես մի փոքրիկ հողված գրեցի Ս. Պետրբուրգի ակադեմիային մեր գուսանների մասին, որոնք միայն ամբոխին են հայտնի, և խնդրեցի ուշադրություն դարձնել այդ հարցին, որով ամենից ավելի կարելի էր իմանալ ժողովրդի թե՛ կենցաղը, թե՛ բնավորությունը և նրա մտավոր ու բարոյական բոլոր ըմբռնումները, բայց գործը, չգիտեմ ինչո՞ւ, մնաց առանց որևէ հետևանքի: Նախանցյալ տարի պարոն կուս Բ<ենկենդորֆի> ցանկության համաձայն, ծառայությունից ազատ ժամանակս, հենց Քրիստոսի ծննդյան տոներին, ամենադաժան ձմռանը, իմ հաշվին ես ուղևորություն ձեռնարկեցի դեպի քրդերն ու եզիդիները՝ պատմության այդ ֆենոմենները, երկու շաբաթ ապրեցի նրանց մեջ, ծերերին և կանանց թանկարժեք նվերներ բաժանեցի, որպեսզի գրավեմ նրանց վստահությունը. և այդպիսով, նրանց հրապուրելով, ավելի հարմար և հաստատ կերպով, ամեն ինչի մեջ կասկածամիտ այդ վայրենիներից իմանամ բոլոր արժեքավոր տեղեկությունները նրանց բարբերի, սովորությունների, հավատալիքների, բնավորության և նույնիսկ պոեզիայի մասին. երկու ամսից ավելի, գիշերներն ամբողջ աշխատում էի, — քանի որ ցերեկներն աշխատելու ժամանակ շունեի, — գրեցի մի, ոչ-պակաս հետաքրքրական և բավականաչափ մեծ հողված, որի մասին էջմիածնում անձամբ ինձ դրվատական կարծիք հայտնեց գիտնական գեղապետ և պարոն փոխարքայի ադյուտանտ պ. Մ<ուրավյովը>: Հողվածը գրել եմ գերմաներեն. շատ գովասանքներ եմ լսել նրա մասին. ոչ պակաս ծախսի տակ ընկա. ըստ հնարավորին շատ աշխատեցի, կազմեցի և արտագրեցի ինքս մենակ, իսկ այժմ, աստված գիտե, որտեղ՝ Գերմանիայում կամ Քիֆլիսում, փտում է այն:

Ի հարկե, իմ մասին խոսելն անհամեստություն է, բայց առիթն և անհրաժեշտությունն ստիպում են ինձ դիմել այդ ծայրահեղությունը: Մի՞թե այդ բխտին չեն արժանացել նաև ութ տարի սրանից առաջ, հայազգի պատանիների և նույնիսկ ժողովրդի միջին դասի օգտագործման համար գրած մանկավարժական իմ բոլոր աշխատությունները, որ նախաձեռնած եմ եղել ինձ համար ավելի ծանր մի ժամանակաշրջանում, քան այժմ է, երբ ես մենակ դեկավրում էի և՛ Քիֆլիսի գավառական դպրոցը, և՛ իմ մասնավոր պանսիոնը, որի մասին ամբողջ Քիֆլիսը, — ի՞նչ եմ ասում՝ ամբողջ գիտական աշխարհը գիտե, թե ինչպես բարգավաճեց և ի՞նչ վախճան ունեցավ: Այդ գրքերը թվով երեքն են՝ Ընթերցարան ժողովրդական ուսումնարանների համար, որ կազմված է նորագույն ժամանակների ամե-

հալալ մանկավարժների մեթոդով՝ և որը նույնիսկ տպագրված է, բայց տասը տարի է ինչ, առանց գործածելու, անօգուտ ընկած է, և ինձ համար էլ քիչ գումար չարժեք. անօգուտ ընկած է հենց միայն նրա՝ համար, որ Քիֆլիսի գիմնադիպի խորհուրդը, որ մեր մերձավորագույն իշխանությունն է, շիմանալով ո՛չ հայոց լեզուն և ո՛չ էլ ժողովուրդը, հենվելով իրենց գիտնական համարող հայերից ումանց կարծիքների վրա, մարդիկ, որոնք,— նրանց կշտամբելու համար չէ, որ ասում եմ,— նոր մանկավարժությունը գիտեն շինացուց ոչ լավ, ոչ էլ վատ, գիրքը բաց չեն թողնում հենց միայն նրա համար, որ դա գրված է հասարակ ժողովրդին՝ ընդհանուրին հասկանալի լեզվով. իսկ դաբարը,— որով այժմ էլ խեղճ մանուկներին տանջում են, և ոչ թե ուսուցանում, որով ժողովրդից ոչ ոք ո՛չ գրում է, ո՛չ էլ խոսում, բացի հոգևորականներից, որոնք շատ աշխարհականներից վատ են հասկանում այդ լեզուն,— աշխարհաբարից այնպես է տարբերվում ինչպես նոր հունարենը հնից, իտալերենը՝ լատիներենից և այլն: Մյուսը քերականություն էր, ծավալով ոչ-մեծ, որ ցույց էր տալիս երկու լեզուների՝ <գրաբարի և աշխարհաբարի> ամենակարևոր և ամենաանհրաժեշտ առանձնահատկություններն ու բնույթը: Երրորդը, գիտնական մանկավարժ Տապպի անմահ ստեղծագործությունն էր, որը, նման երկերով ամենահարուստ երկրում՝ Գերմանիայում արժանացել է արդեն շուրս հրատարակության: Գա նրա ընդարձակածավալ ուսուցանանքներն քերականությունն է, որը նույն նպատակով վերակազմել և վերամշակել եմ հայերի համար: Հանգուցյալ Ֆլիգել-աղյուտանտ կոմս Բենկենդորֆը և ժողովրդական լուսավորության մինիստր պարոն կոմս Ուվարովը այդ աշխատանքների համար ինձ քաջալերեցին, Ս. Պետերբուրգի ակադեմիան ավելի քան լավ դիմահատելով հավանություն տվեց, բայց, այնուամենայնիվ, նույն (Քիֆլիսի) գիմնադիպի խորհուրդը չբարեհաճեց գործարարության թույլատրել միայն նրա՝ համար, որ դրանք իմ աշխատարկություններն էին:

Այո, խորհրդի անդամներից մեկը, ավագ ուսուցիչ Ֆ<իլադելֆինը> դեռ համարձակվեց արտահայտվել ահա թե ինչպես. «Կառավարությունը ցանկանում է ոչնչացնել տեղական լեզուները, իսկ դուք ուղո՛ւմ եք դրանց կրկին կենդանացնել և ամրապնդել»: Մինչդեռ կառավարությունը, չբավականանալով նրանով, որ թույլատրել է և օրենքով որոշել տեղական լեզուները դասավանդել Անդրկովկասի բոլոր ուսումնարաններում, նաև երկու տեղ՝ Ս. Պետերբուրգի և Կադանի համալսարաններում բաց է արել արևելյան լեզուների ամբիոններ՝ ընդունակ և պիտանի թարգմանիչներ պատրաստելու համար, իսկ ո՞րտեղ կարելի է այդպիսիք ավելի լավ և ավելի հեշտ պատրաստել, եթե ոչ հայրենի երկրում, ուր թե՛ լեզուն է կենդանի և

թե՛ ժողովուրդը, և պատանուն կարող են ավելի շուտ սովորեցնել, քան ինչ օտար երկրում պրոֆեսորների մեկ կամ մեկ ու կես ժամ տևող դասախոսությունները: Եվ ուսումնական մարզում 11 տարվա իմ ծառայության ընթացքում ինչքան ցանկացել և կարողացել եմ՝ աշխատել եմ հօգուտ Անդրկովկասի այն ժողովուրդների, որոնք, վրացերենից բացի, հիմնական ուսուցման համար չունեն ոչ մի ձեռնարկ: Այդ գրքերը փտում են փոշու մեջ, ինչպես և իմ բոլոր իղձերը, ցանկությունները և թույլ գիտելիքները՝ սառած սրտումս, որը չի ցանկանում և չի սպասում պարզների, բայց և չի ցանկանում ենթարկվել ճնշումների: Սակայն ես շատ հեռացա ուղիղ ճանապարհից: Նախախնամությունն ամեն ինչ կպարզի իր ժամանակին. ես հույսս նրա վրա եմ դրել, և չուամ եմ: Մեր ուսումնարանների մասին խոսելու և դատելու ժամանակը չէ հիմա:

Մեր քարավանը, որ այժմ բաղկացած էր ավելի քան քսան հոգուց, զվարթ շարժվում էր դեպի Արփաշայի ափերը: Անապատը և ցերեկվա տապը ոչնչով չէին ընդմիջվում, ավելի քան մի ամբողջ շաբաթ միայն կախարդական երազանքներից և անքնությունից հուզված և անհանդստացած, մայր բնությունը, վերջապես, պահանջեց այնքան բնական, յուրաքանչյուր մահկանացուի համար այնքան քաղցր տուրքը, և ես, չնայած պատտու, ինչպես և դոկտոր պատվավոր կոչումներին, որ ձրի, առանց տանջալից բռնությունյան, պարզեցի էին ինձ իմ բարի ընկերները, չնայած Տրդատի, Հայկի և Գագիկի պանծալի անուններին, որոնցով նրանք ջանք էին գործ դնում իմ մեջ ներարկելու որոշ չափով եռանդ, առույգություն և կյանք, մինչ այն ժամանակ չէի կարողանում ազատվել Մորփեոսի հրապուրանքից, անքնության և քնի կախարդական աշխարհից, քանի դեռ աչքերս չէին բարնկվել վերոհիշյալ գետի ափերին բացվող հիասքանչ պատկերներով, գետի, որ մոլեգնում և կայտոում էր հսկայական ժայռերի և լավանների միջով, որոնք նույն բնույթն ու հատկանիշը ունեն, ինչ որ Արաքսի մերձակայքում, սակայն, որոնք իրենց մեծությամբ և վայրի տեսքով տասնապատիկ ավելի սարսափելի և ավելի ազդու են նրանցից: Թե որ գերեզմանիս մեջն էլ լսեի «Բազարան» անունը, կհառնեի գամբարանից, որպեսզի երկրպագի հայրենի սրբություններին ու հնություններին, այն ինչ իմ աչքերի առջև կանգնած էր նա, քաջ և բարեպաշտ Բագրատունիների առաջին սրբազան աթոռանիստը, երկար ժամանակ նաև նրանց արքայական դամբարանը. ընկած էր նա մեղանից հեռու, թուրքական սահմանի վրա, ավերակների կույտերի, լավաների և անմատչելի ժայռերի մեջ, որոնք հեռագիտակի օգնություն էին պահանջում, որպեսզի կարելի լիներ ավելի ազահաբար, ավելի անհագուրդ կերպով ներսուզվելու նրանց խորհրդի, վեհության, բարբառոսներից

գրավեց և հրի ու սրի մատնեց: Կապույտ բերդը ևս ոչ նվազ կարևոր էր թե՛ իր դիրքով, և թե՛ նրա շուրջը տեղի ունեցած պատմական իրադարձություններով: Արդյոք դա այժմյան Մաղաս բերդը չէ՞, որի մասին հետուխկ Բագրատունիների տիրապետության շրջանում, ինչպես նրանց, այնպես էլ ժամանակի բոլոր իշխանների և հարուստների կառուցած վանքերի մասին խոսելն ավելորդ է:

Հ ա տ վ ա ծ 7

ԱՐՓԱՋԱՅԸ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆ ՆՐԱ ՀՈՎՏՈՒՄ

Ինչպես առաջ էլ հիշեցրել եմ, անցյալի այդ բոլոր վսեմ մնացորդները, որոնք տարածված են հատկապես Արփաշաշի աջ ափին, պետք է տեղում տեսնել և համոզվել. պետք է տեսնել այդ սեպտան քարածառերը, որոնք հավիտենական պարիսպների նման կանգնած էին գերազանցապես արևելքի դեմ հանդիման, որտեղից էին բարձրանում քաղաքական փոթորիկները բոլոր ժամանակներում. վերջապես, դիտող, փորձառու հայացքով պետք է ընդգրկել անծայրածիր ու անսահման այդ ամբողջ հարթավայրը, որ կազմում է այժմյան Ալեքսանդրապոլի գավառն ամբողջությամբ, ուսական Հայաստանի մի մասը և Կարսի փաշայությունը, որ գտնվում է գետի աջ ափին, և որը ամբողջ Ասիայում հայտնի է իր բարեբերությամբ, առողջ կլիմայով և փարթամ ու հարուստ արոտավայրերով. այդ ժամանակ միայն, թերևս, կարելի կլինի լիովին հասկանալ հայ թագավորների և ժողովրդի հերոսական, միաժամանակ նաև գործունյա ոգին, արևմտյան Ասիայի այդ փյունիկեցիների, որոնք խաղաղության օրերին աշխատասեր են և հեզ, թշնամիների սրբերի դեմ՝ արիասիրտ և համբերատար, մտքի և բարոյական ուժերի զարգացման մեջ՝ ճոխ և քնքուշ, ազգային սրբությունների անձեռնմխելիությունը պահպանելիս՝ հպարտ և անընկճելի, և որոնք, վերջապես, կովախնձոր են եղել բոլոր ժողովուրդների միջև՝ բոլոր դարերում:

Պատմությունը լռում է այն ժամանակների մասին, երբ այդ ժողովուրդն էլ թափառական կյանք է վարել, ինչպես գա տեղի է ունեցել հին և նոր աշխարհի բոլոր, նույնիսկ ամենաքաղաքակիրթ ժողովուրդների կյանքում: Նրանց լեզուն, կրթությունը և քաղաքացիական կազմակերպությունը գալիս են նախապատմական ժամանակներից, և Քսենոֆոնը 400 տարի Քրիստոսի ծննդից առաջ նույնիսկ նրանց գտել է այն վիճա-

զում, ինչ վիճակում որ մենք նրանց տեսնում ենք այժմ: Ուր որ հասել է այս ժողովրդի ձեռքը՝ մեղուների պարսի նման՝ ընտրել է իր պաշտպանության համար բնական ամրություններ, իր գործունեության համար՝ նպաստող և բարեբեր վայրեր: Մի ոտով կառչելով իր հայրենի ժայռերի և լեռների ամրություններին, նա իր հարևաններից շատերի նման չի սպասել հարմար առիթի և ընդունելի գիշատիչ գազանի նման օգտվելու ուրիշի բարիքից, այլ մեղվի նման կայտառ և ժրջան, եռանդով և սիրով թռել է թե՛ հեռուները, թե՛ ծաղկալից, փարթամ իր դաշտերը՝ կյանքի հյուսել հավաքելու. նա ոչ-նվազ շահով աչքի է ընկել անվեհերությամբ, համարձակությամբ և մոլեգնությամբ՝ թշնամուն ետ մղելիս, երբ վերջինս, առանձին-առանձին հարձակվելով, փորձել է դիպչել նրա փեթակներին. վերջապես, իր ամբողջ գործունեությունը փոխադրել է օտար երկրներ, ուր նա ցրիվ է եկել՝ իր հայրենիքը, մասամբ, նույնիսկ հզորագույն պետությունները տակն ու վրա անող բազմացեղ բարբարոսների անթիվ հորդաներին միահամուռ դիմադրելիս:

Քրիստոնեությունը, երկրի ֆիզիկական դիրքը և Հայկի զավակների բնածին հակումը նստակեցության, աշխատասիրության, բարգավաճման,— այլ ոչ միայն սոսկ արդյունաբերելու, որով այժմ նրանք աչքի են ընկնում և որի համար նրանց այնքան դաժանաբար և անարդար կերպով մեղադրում են,— բոլոր բարբարոսներին և ոչ բարբարոսներին գրգռեցին և հրապուրեցին ո՛չ միայն բաժան-բաժան անելու նրանց հողերն ու գանձերը, այլև կլանելու հենց ժողովրդին, ամենաթանկագին այդ գանձը՝ իրենց երկրները և պետությունները մշակելու և հարստացնելու համար: Շահ-Աբբաս մեծը Հայաստանն ամայացրեց հենց միայն նրա համար, որպեսզի Պարսկաստանը ծաղկեցնի: Նա Սպահանում հայերի համար տաճարներ և պալատներ կառուցեց, որ նրանց ստիպի մոռանալ իրենց հայրենի տաճարներն ու պալատները, որ նրանք, այդպիսով, սիրով ապրեն ու աշխատեն օտար երկրում: Իսկ այժմ այդ ապարանքները մնացել են ամայի, անշուք, որովհետև մեծ նվաճողի և քաղաքագետի հետնորդները այնպես չհասկացան և նույնիսկ հիմա այնպես չեն հասկանում պետության իսկական շահը: Թուրքերի և պարսիկների մեջ այժմ էլ յուրաքանչյուր ուղղափառ մահմեդականի վրա անհրաժեշտ պարտականություն է դրվում՝ գեթ զգեստով պատսպարել բաց դաշտում քնած Արամի զավակին: Խելացի թագավորներն ու օրենսդիրները մտածում և դատում էին այսպես, իսկ ամբոխն այլ կերպ վարվեց: Ռուսաստանի և եվրոպական այլ պետությունների՝ հայերին տված հրովարտականներն ու արտոնությունները պարզ կերպով ապացուցում են նրա կարևորությունը քաղաքական կյանքում: Թուրքիան և Պարսկաստանը եր-

բեք շին մոռանա այն վերքերը, որ նրանց հասցրին այդ երկրներից հեռացող և Անդրկովկասի զանազան մասերը վերաբնակված հայ գաղթականները՝ 1826—1829 թթ. Ռուսաստանի՝ հիշյալ պետությունների հետ վարած պատերազմից հետո: Ոչ պակաս ճշմարիտ է և այն, որ այդ ժողովրդից խլում են նրա մարտական ոգին:

Գարավոր ստրկությունը, իհարկե, զինաթափ է արել հայերին և նրանց վրա թողել է անվճռականության կնիքը, և շատերի մեջ առաջացրել զբղձանք դեպի զենք կրելը, մի բան, որ հատկապես նկատելի է թուրքահայերի, մասամբ նաև պարսկահայերի մեջ. սակայն, մի՞թե Ղարաբաղի հայերը դրանց եղբայրները և դավանակիցները չեն, որոնք համարյա մինչև մեր դարի սկիզբը, շրջապատված տեղի բեզերով և խաներով, ունեին և պաշտպանում էին իրենց ինքնուրույնությունը: Ղարաբաղի մեկիքները իրենց հարևաններից ոչ պակաս աչքի են ընկել մարտական գործերով և ոգով: Մի՞թե նույն այդ ոգով և կյանքով չե՞ն ապրում Զերքեղահայերը՝ նույն այդ լեռնցիների նման: Մի՞թե հայեր չեն եղել քրդական շատ ցեղերի և համայնքների նախնիները, որոնք բռնությունք են ընդունել թե՛ մահմեդական կրոնը, թե՛ ապրելակերպը, և թե՛ այդ վայրենիների բնավորությունը: Հայեր չե՞ն, միթե, Խոսրով և Մանուշար խաները, — Թիֆլիսի գերիները, — որոնք մեր օրերում դրդացրին ողջ Պարսկաստանը: Կողմասի տարեգրություններում դեռ ինչքան հուշակավոր հայերի ածուններ կան՝ նրա՛ հյուսիսի արծվի պաշտպանության տակ մտնելու ժամանակներից: Բավական է միայն նրանց առաջ մղել, այն ժամանակ նրանք կլինեն բոլորովին նույնը, ինչ որ էին առաջ՝ կգործեն և՛ մտքով, և՛ զենքով: «Հայերին մեծ առաքա է սպասում», — հաճախ ասում էր ինձ սենատոր Հ<անը>, որ ինձ սիրով էր վերաբերվում: Տա՛ աստված. մենք դրան էլ սպասում ենք, և ցույց կտանք, որ Հայկի և Ռյուրիկի արժանի զավակներն ենք:

Ժամանակին միլիոնավոր ժողովրդի եռուզեռով լցված վայրի ժայռերի մեջ, ցրտաշունչ, ջինջ, աշնանային այդ գիշերը, փրփրաբաշ Արփաշայի մոնչլունի տակ, գզգզված, ծակծկված քրդական վրաններում, որտեղ ամեն կողմից փչում է քամին, — այդ անհանգիստ, անհաշտ ժողովրդի կեղտոտ, ծխացող գետնափոր ձմեռանոցների մոտ մեր անցկացրած երկկոյից ալեկի ուրախը՝ հավիտյան մոլեգին, հավիտյան հառաչող այդ գետը տեսել էր միայն Բագարանի և մեզանից 30 վերստից ոչ ավելի հեռավորության վրա գտնվող Անիի ծաղկման օրերին: Ռուսական ինքնաեռի խլթիլթոցը, անգլիական պորտերի փրփրալը, շամպայնի և նոյան այգիների բարերար հյութի շվոցով ցայտալը, մեր բոլոր ընկերների, նույնիսկ՝ խեղդող-նեղլիկ խցերից դուրս պրծած էջմիածնի վանքի խաղաղ բնակչի բարեկամական,

սրտալի տրամադրությունը, — այս բոլորի հանդեպ խիստ հակադրություն էին կազմում՝ սև, կիսամերկ, լայնաթիկունք, հաստափոր և ընդհանրապես շաղկիկ, բայց ուրախ քրդուհիները իրենց խայտաբղետ զգեստներով, քրդուհիներ, որ այդ վայրի, տխուր վայրերում իրենցից ներկայացնում էին կենդանի Ֆուբիաներ, որոնց համար այդ րուպեին ո՛չ մեծ Մոզոլը, ո՛չ շինական կայսրը՝ իրենց ամբողջ փայլով ու հարստությամբ չէին թվա ո՛չ այնքան շքեղ, ո՛չ էլ այնքան սարսափելի, որքան մեր համեստ քարավանը. նրանց սահմանափակ երևակայության մեջ այդ անապատում, մեր քարավանի նման ոչ մի բան երբեք չի խախտել նրանց մշտական հիացմունքը դեպի իրենց արծվաքիթ, սարսափելի ամուսինները, խայտաբղետ բաճկոններով, մերթ կողքի թեքված, մերթ գլխներին բրգածև ցցված կարմիր քուլոններով, լայն, քաթանե սպիտակ շավվարներով, զինված՝ կեռ թրերով, ատրճանակով, վահանով և եղեգնյա նիզակով՝ ծայրը ցցունքով զարդարված. ամուսիններ, որոնք իրենց կանանց չեն տարբերում իրենց իսկ փոքրիկ, նիհար, բայց ամրակազմ, կրակոտ և դիմացկուն ձիերից: Այդ վայրենիների ըմբռնումով, միայն ստրկությունը, տանջանքը, ահը և անսահման իշխանությունը ի վիճակի են ինչպես ձիերին, այնպես էլ կանանց սանձահարելու, զսպելու և սովորեցնելու՝ լուռ ու մունջ հնազանդվել իրենց գազախաբարո տերերի կամքին, քմահաճույքներին և կրքերին:

Հ ա տ վ ա ծ 8

ԱՆԻԻ ՃԱՆԱԳԱՐՉԸ

Մեր հեծնախումբը, որ, ի միջի այլոց, կազմված էր նաև Ֆանտաստիկ կերպով հագնված բազմաթիվ քուրդ ցեղապետներից, որոնք, ասես շքախումբ կազմած, փոխառափոխ ուղեկցում էին իրենց բարի իշխանավորին, ճանապարհ ընկավ վաղ առավոտյան, թարմ եղանակին, ընթանալով սկզբում կիրճի միջով, գետի ձախ ափով, ապա կրկին հարթավայրով, ուղիղ դեպի հյուսիս, ուր գտնվում էր մեր ուղևորության գլխավոր նպատակակետը: Այստեղ էլ ևս իմացա, թե ինչ առիթով էին մեզ ուղեկցում երկու երիտասարդ պաշտոնյաները. պարոն Բ<լավատսկին> իր գրասենյակի պաշտոնյաներից երկուսին վերցրել էր իր հետ, որպեսզի նրանց առիթ տա պաշտոնյաներից երկուսին վերաբնակելու և հետզհետե զարգանալու: Լավ, հոգատար իշխանավորի հրաշալի հատկություն: Յուրաքանչյուրի դեմքն անհամբերություն էր արտահայտում: Մեզանից յուրաքանչյուրի լեզվի վրա պտտվում էր մի ինչ

որ բան, որ կորչում էր խոր, պերճախոս լուսթյան մեջ: Եկեղեցիների, քարվանսարանների, աշտարակների ավերակները, որոնք տրտում տեսքով դուրս էին ցցվել այդ գետի (Արփաշայի) երկու ափերին, և վերածվել էին քրդերի ձմեռանոցների,— ամենուրեք իրար էին հաջորդում: Այդ ավերակների բնակիչների ամենուրեք մեղ ցույց տված սիրալիք ընդունելությունը, Աբրահամի ժամանակների նահապետական կենցաղավարությունը, նրանց ձիարշավներն ու ձիամարզումները, նրանց թուխ, խիստ դիմագծերով դեմքը և Հոմերյան հերոսների այրական, ասպետական կեցվածքը և երկրամասի կառավարչապետի խիստ, բայց ոչ պակաս նաև բարեկամական վարվեցողությունը նրանց հետ. նրանց վարքի և կենցաղավարության նկատմամբ այն խրատները, որ երկրամասի կառավարչապետը տալիս էր նրանց, երբ այժմ, առաջին անգամ լինելով Երևանի գավառում, նա մտնում էր նրանց մենավոր վրանները. նրա առատածեղությունը, բնակիչների՝ նրան մատուցած ամենափոքր ծառայության համար. կառավարչապետի անօրինակ անշահասիրությունը, երբ նրան մատուցում էին զանազան, ոչ-պակաս թանկարժեք ընծաներ, ինչպես՝ ձիեր, կովեր, և այլն, մի բան, որ ասիացիների մեջ համարվում է հյուրասիրական ամենասուրբ պարտականությունը, հատկապես այն դեպքում, երբ հյուրը կարևոր անձնավորություն է, էլ չեմ ասում՝ եթե նա երկրի կառավարիչն է, որի համար Պարսկաստանում այժմ էլ ճանապարհի մեջտեղը կամ տան շեմքին ոչխար կամ գոմեշ են մորթում և գորգերով ու թանկագին կերպասով ծածկում նրա ճանապարհը. հյուրը տանտիրոջ տանից դուրս գալիս, նրան ընծա են բերում գեղեցիկ զարդարված ձիեր. այդ պարգևները, որ կամավոր են, հյուրի կողմից մերժվելու դեպքում՝ վիրավորանք է տանտիրոջ համար. կառավարչապետի փառաքչական վերաբերմունքն ու հարգանքը ծերերի և բարեբարո մարդկանց նկատմամբ. խիստ հանդիմանություններն ու սպառնալիքները՝ անուղղելիների և իրենց վատ պահողների հանդեպ. այս ամենը, ամենը կարող էին հարուստ և հիանալի մտավոր սնունդ տալ նույնիսկ դիտողականությունից զուրկ մարդուն, բայց մենք Անիի՞ն ենք մոտենում: Մեր բոլոր զգացմունքները, մեր ամբողջ ուշադրությունը բռնկված էր միայն մի ցանկությունամբ, միմիայն մի ուխտով, սրբազան, սքանչելի, ոգևառ, սրտամորմոք մի ուխտով, և այդ պահին մեր գլխով սրաթուիչ և խորպակա խոյացող այն միտքն էր անցնում, թե որքան մեծ են ու պանծալի, անցողական և ունայն աշխարհիս բոլոր բարիքները և ստրկորեն դրանց հետամտող ժողովուրդները:

Գեռև հետվից, 20 վերստից ավելի տարածության վրա, կողք-կողքի վրա գտնվող ոչ-մեծ բլուրներից մեկի գագաթին, մեր առջև, աղոտ կեր-

պով, ուրվականի նման երևաց գունատ, դեղնա-կարմրավուն, և աշնանային արևի պայծառ շողերի մեջ սպիտակին տվող մի աշտարակ:— Անին է այդ աշտարակի հետևը,— ասում էին հաճախ մեզ ուղեկցող քրդերն ու հայերը՝ իրենց պարզսրտությամբ գովելով Անիի մե՛րթ եկեղեցիները, մե՛րթ բերդը և սրանց գեղեցկությունները, և հատկապես նրա գետնուղին, որ, ինչպես ավանդությունն ասում է և պատմադիրները հավատում են, արեւելյան ժողովուրդների համար հանդիսանում է որպես երկրորդ եգիպտական լաբյուրինթոս, որը, սակայն, իր մեծությամբ և շքեղությամբ անհամեմատ դերադանց է նրանից, ուր մտնողը, առանձնահատուկ դյուրանքի ենթարկվելով, իր առջև տեսնում է՝ շքեղությամբ ու գանձերով շքեղացրած բոլորովին նոր մի աշխարհ: Խանութների մի ամբողջ շարք: մի հսկայական շուկա՝ լցված ընտիր կտորներով. թանկագին քարերով, ոսկով և արծաթով՝ յուրաքանչյուր քայլափոխին հիացմունք են պատճառում ապշած եկվորին: Խանութներից յուրաքանչյուրի մեջ, ամենալուրջ դիրքով, շքեղ հաղնված նստած է խանութի տերը, որ, համարյա կենդանի, խոսուն դիմագծերով, հրապուրում է սարսափից և զարմանքից քար կտրած ուղեվորին: Վերջինս ամենուրեք կյանք է տեսնում, բայց անշարժ, անձայն, ասես դյուրանքով ընդարմացած կյանք: Ուղևորի հետաքրքրությունը բորբոքվում է, աչքերից փախչում է քունը. այդ բարիքները թեկուզ ամենափոքր չափով վայելելու ցանկությունից թրթռացող սիրտը այլևս ի վիճակի չէ գերծ մնալ գայլակղությունից. ձեռքն ակամայից ձգվում է դեպի ոսկու կույտը՝ շոշափելու այն, և մի ակնթարթում թե՛ տեղը, թե՛ նրա գանձերը փոշի են դառնում և շար ոգիների խարդաղանքով այստեղ ընկած դժբախտը կենդանի թողվում է առհավետ՝ հաղաբավոր անցքերի, սենյակիների և փողոցների ոլորմապտույտներում, որը ոչինչ չնշանակող հունական լաբյուրինթոսը չէ՛, այլ թուրքական, շատ հաջող բնութագրող՝ Գեղարգյավազը, որ բառ առ բառ նշանակում է հետևյալը. «Կղևա՛ շի գառնա»:

«Հաղար ու մեկ գիշերներում» Շեհերազադայի հեքիաթների ընթերցողները այս դեպքում շատ լավ կարող են բացատրել Անիի հազար ու մեկ հայկական եկեղեցիների այլաբանությունը, համեմատելով այն արաբական հեքիաթների թվի հետ, և որոշել, թե ո՞րտեղից է վերցրած ստեղծագործական երևակայությամբ միայն գունազարդված այդ «Գեղարգյավազի» առասպելների սյուժեն: Ոչ պակաս տարօրինակ է նաև այն, որ մեր արեւելիցի հեքիաթ ասացողները այդ բոլորը պատմում են այնքան կենդանի, ճշմարտաման և նույնիսկ բնականորեն, հիշատակելով թե՛ տարին, թե՛ այնտեղ կորածների թիվը, որ նման խորամիտ, բայց իրենց տեսակի մեջ գեղարվեստական-հրաշապատում, մտացածին բաներին չհավատացողն էլ,

ակամայից, սարսուռ է զգում՝ լուկ միայն հետաքրքրությունից իրեն նման փորձություն ենթարկելու մտքից:

Միջին դարերում, բոլոր ժողովուրդների մեջ,— նույնիսկ քրիստոնյա,— որոնք այդ ժամանակ զորեղ էին և Բագրատունի հայ թագավորական դինաստիայի հետ հարաբերություններ էին պահպանում, միայն արաբները, այդ ազնիվ, անզուգական, զարգացած և մեծահոգի ժողովուրդը և նրա՝ ո՛չ նախանձից, ո՛չ ընչաքաղցությունից և ո՛չ էլ շարությունից շկուրացած, բայց բոլոր մեծ, բոլոր գեղեցիկ գործերով ոգեշնչված խալիֆները թե՛ Բաղդադում, թե՛ Կորդոբում՝ Հարուն-ալ-Ռաշիդը, Ալ-Մանսուրը, Մաքսամը, Խարաշ-Ամիրը, որոնց անուններով պարծենում է նաև քրիստոնյա ժողովուրդների պատմությունը. միայն խալիֆները՝ Մեքքայի մարգարի համեստ հետևորդները գիտեին և ըմբռնել էին, դեռևս Քրիստոսի ծննդից հետո, 5-րդ դարում հանգած, և կոպիտ ու վայրենի հարևան բոլոր ժողովուրդների մեջ այնքան ուժեղ, այնքան օգտակար Մեծ Հայաստանի հզոր թագավորության վերականգնման ամբողջ կարևորությունը, և ձգտում էին ամեն կերպ սատարել, ուժեղացնել և զարդարել նրան՝ համոթ և ի նախատինս մեր քրիստոնյա եղբայրակիցների: Խոսքս վերաբերում է ոչ այլ ոքի, քան հույներին և նույնիսկ վրացիներին, որոնք, օգտվելով մերթ հունների և մոնղոլների արշավանքներից, մերթ պարսիկների և թաթարների կատարած ավերածություններից, քաղցած անզղների նման պատրաստ կանգնած, հարմար ժամանակ և առիթ որսալով, իրենց կիրճերից և ծակուծակներից նետվում էին պատառոտված, արդեն պատրաստի որսի վրա, իրենց ստոր կրքերին՝ ընչափաղցուրյանը և կրոնական անհանդուժողականությամբ հագուրդ տալու համար: Բայց նրանց, ինչպես և նրանց արարքների մոլի զրվատողներին, Թիֆլիսի երիտասարդությունը, կպատժի պատմությունն ու քննադատությունը. դրա համար էլ դիմենք վերջիններիս. դեռևս վիճելու ժամանակը չէ:

Աշոտ III Ողորմածը և առաջին օծյալ Բագրատունի թագավորը, որ Անին իր արքայանիստը դարձրեց <961> թվին, առաջինը Բաղդադի խալիֆ Մաֆսամից ստացավ թագ և արքայական բոլոր նշանները: Նրա որդին՝ Սմբատը, որին Աշխարհակալ են կոչել, նույն թագն ու արքայական նշաններն ստացավ երկու անգամ, բայց Գագիկը, այդ թագավորական տան վերջին զարմը, դավաճանորեն հրավիրվելով Կոստանդնուպոլիս, մեռավ տարագրության մեջ, որպես արքայական...

Այսպիսով, արաբները, որոնց թուլացումով թուլացավ նաև Բագրատունիների թագավորությունը, իրենց ամբողջ ճանապարհին՝ Արաբիայից մինչև Հայաստան, տեսնելով միայն տափաստաններ և կավե քաղաքներ,

ինչպիսին են, այժմ էլ, մեծ մասամբ Ասիայի քաղաքները, այնքան սերտ հարաբերության մեջ լինելով հայ թագավորների հետ,— նրանք իրենց տոթակեղ, ամայի անապատներում, օժտված լինելով վառ, գունագեղ երևակայությամբ, հասարակ հովիվների՝ իրենց եղբայրակիցների մոտ այլ կերպ չէին կարող մեծարել Անին՝ ծաղկավառ դաշտերի և քաղաքների, շքեղ պալատների և արքայական պերճանքի մեջ, ասես հանճարով ոգեշնչված, սքանչելի Անին, քան նման շափազանցություններով, մտացածին բաներով, տարածելով առասպելներ Գեգար-գյալմազի կամ այդ քաղաքի տակ եղած լաբյուրինթոսի մասին, որ, նույնիսկ պատմաբանների նկարագրության համաձայն, անցնում է ո՛չ միայն քաղաքի ամբողջ ներքին մասի երկայնքով, այլև, կազմելով երկրորդ գետնուղին, ոլորվում է Արփաշայի մոտով, մինչև նրա արևելյան ափերը: Սառն բանականության տեր մարդու համար, իհարկե, այդ մասին մտածելն անգամ ծիծաղելի է, բայց այստեղ կրկին ցայտուն կերպով աչքի է զարկում պատմական այն կարևորագույն փաստը, թե այդքան կարճ ժամանակի մեջ փառքի, հղորության և մեծության ի՛նչ աստիճանի էր հասել հայ ժողովուրդն իր գործունեությամբ, ուժով, ճաշակով և արվեստով, որոնց մեջ, չնայած իր դժբախտ ճակատագրին, այդ ժողովուրդը միակն է:

Այսպիսի մտքերով և զրույցներով աշխուժացած, ճանապարհի հեռավորությունից և քարավանի դանդաղ ընթացքից դառնացած, հետզհետե մոռենում էինք հեռվից մեզ երևացող ըղձալի ուրվականին այն աշտարակի, որ Անիի՝ վերջ մեր նկարագրած ծաղկած օրերին հանդիսանում էր ամբողջ շրջակայքի վրա իշխող առաջին դիտանոցը, որ գտնվում է այժմյան կազախային պահակակետում, այդ քաղաքից երեք վերստ հեռավորության վրա՝ ուղիղ դեմ-դիմացը այն սարսափելի բերդի, որ այժմ էլ մահմեդականների լեզվով կոչվում է Մաղասբերդ: Այս հանգամանքը ես հիշատակում եմ հենց նրա՝ համար, որ վայրի թաթարները, գրագետ չլինելով, աղճատել կամ խառնափնթորել են հայկական բոլոր աշխարհագրական անունները այն աստիճան, որ այժմ ոչինչ չես հասկանա, սակայն: Մաղաս բերդը,— չնայած որ դրա տերերը արդեն 800 տարի սրանից առաջ եղել են թուրքեր կամ քրդեր,— իր անունը անաղարտ պահպանել է, կոչվելով իր կառուցողի՝ Քրիստոսի թվականության 10-րդ դարում ապրող հայ իշխանի անունով, որ նշանակում է Մաղասի բերդ: Այդ անունը լսելով իմ երևակայությունը բոցավառվեց հարյուր անգամ ավելի: Դեռ մանկությանս տարիներին ես ինքս երգում էի և նույնիսկ այժմ էլ հիշում եմ մի քանի հատված այդ երգից, որ հյուսել էին հայ գուսանները հիշյալ բերդի վերջին տիրակալի ողբալի մահվան առթիվ: Դա մեր ամբողջ երկրամասում

սարսափ տարածած ինքնակոչ — ավազակ Զոր-կարա-Գյոզն էր, այսինքն՝ հզոր-սևաշյա, որին, ի վերջո, բռնեց և գլխատեց էրզրումի զորագլուխ Քոսա-փաշան, հենց նա՛, որն Ախալցխայի տակ գերի ընկավ և մի առ ժամանակ ապրեց Քիֆլիսում: Այդ եղերերգությունը, բառացի թարգմանությամբ, սկսվում է այսպես.

Որ իմանայի՝ չէի նստի արագավազ ձին,
Երդում կոտեհի՝ չէի մտնի Մաղա-բերդ՝
Գլուխս չէի զարկի Ուշտուզլի — վեզիրին.
Չե՛յ-վա՛խ, վեզիր, խի՛ղճ արա ինձ, Զոր-Կարա-Գյոզլիս...

Գեպի էրզրում էր գնում իմ քարավանը՝
Արյուն-արցունքի ծովում խեղդվեց իմ ընտանիքը,
Սար ու ձոր հառաչում, ողբում են ինձ հետ
Չե՛յ-վա՛խ, վեզիր, <խի՛ղճ արա ինձ, Զոր-Կարա-Գյոզլիս>:

Այժմ հասկանալի դարձավ ինձ այդ կտրիճի թե՛ քաջությունը, թե՛ ինքնավստահությունը, թե՛ սրընթաց, անվուսպ նրա ասպատակությունները դեպի շրջակա և հեռավոր վայրերը, և այն սարսուռը, որ զգում էր ամեն ոք՝ ասպետական ժամանակների այդ ստահակ հերոսի անունը լսելիս: Այդ բերդը շրջապատող հովիտը կազմում է մի սարսափելի կիրճ, որպիսին հազվադեպ կարելի է տեսնել ամբողջ Անդրկովկասյան երկրամասում: Բոլոր կողմերից բերդը պաշտպանող քարաժայռերը հազիվ մատչելի են հետիոտին, և այն էլ՝ միայն մի կողմից: Սրբատաշ քարերից գեղեցիկ կառուցված բերդը, որպես անողոր պահակ, կանգնած է առանձնակի՝ սեպածև բուրգի նման վեր ցցված ժայռի տակ, որի մոտով անցնում է, այստեղից սկսած՝ անձայն, ոչ պակաս խոր և մութ Արփաշայը, որը թերևս հենց դրա համար է ստացել Գարու-գետ անունը: Միայն նա, ով տեսել է «Ռոբերտ Սատանայի» մեջ պատկերված տեսարանը՝ դերեզմանատունը և մեռելների հարություն առնելը, թերևս նա կարող է պատկերացնել կարմրա-պղնձագույն, գորշ, տեղ-տեղ սև, ատամնավոր, սրածայր, բրգաձև լույս ցերեկով անգամ սարսափ ազդող այդ ժայռերը, որոնք իրենցից ներկայացնում են, այսպես ասած, դիվային մի զբոսավայր, որտեղ սատանայապետ Սաղաջեյն իսկ իր վիզը կկտորեր, եթե ցանկանար, իր դիցուհիների հետ խրախճանք սարքել...

Աշնանային արևն արդեն թեքվել էր դեմիթից, և մենք ստիպված եղանք կանդ առնել երեք բլրաձև ժայռերի սահմանագծին՝ մեր նպատակակետը հանդիսացող Անիի հարավային նախադռներին: Անհամբերությունից սիրտս թրթռում էր, աչքերս ագահորեն փնտրում էին սիրելի քաղաքը, հարթավայրն ավելի ու ավելի ընդլայնվում էր, հորիզոնը հավում էր ջինջ, անամպ օդային օվկիանոսի գեղեցիկ կապույտի մեջ, և հանկարծ, — սիրելի՛ ընթերցող, ների՛ր, լեզուս չի համարձակվում բառերով արտահայտել և՛ վեհ, և՛ հուզիչ, և՛ սրտառուչ, և՛ ցավատանջ ու վշտագին իմ բոլոր զգացմունքներն ու տալավորությունները, — և հանկարծ, օ՛ հրաշք, մեզ երևաց խորհրդավոր քաղաքի վիթխարի զանգվածն իր բազմաթիվ զմբեթներով ու զմայլելի ու արտասովոր վիթխարի պարիսպներով:

Անին առաջին անգամ ես տեսել եմ ոչ այդ կողմից: Եվ ո՛չ մի կողմը չի կարող այնպես ուժեղացնել տալավորությունը կամ այնպես ապշեցնել հետաքրքիր այցելուին, — հստակապես մայրամուտի պահին, — ինչպես այդ կողմը, որ երկար, շա՛տ երկար սպասումով կեղեքում է ուշաօրի ուղևորի խանդավառված հոգին, և, մի վերստից ոչ ավելի հեռավորության վրա, ինչպես ամիդ մեջ, բաց է անում տենչալի, խորհրդավոր քաղաքի բոլոր հմայքները: Մյուս կողմերը բաց են և կորչում են հսկայական հարթությունների հետ միասին անձայրածիր կապույտի մեջ, որը շրջափակում են՝ Ալեքսանդրապոլի գավառից աչն կողմը վեր խոչյացող՝ Կարսի, Զըլզրի, Փամբակի և Ալազյազի լեռները: Թերևս, արդեն, շափից ավելի շատ խոսեցի՝ այդ սրբազան հնության հետ կապված հիշողությունների առթիվ հոգիս ալեկոծող զգացմունքների մասին. բայց նկատի ունեցեք նաև, որ նա, Անին, քրիստոնեության արգասիքն է, բոլորից հալածված՝ և՛ վերջին, և՛ նորագույն դարերում, բոլորից հետապնդվող. աստվածային հալատի աղանդի պատվարը. որ դա ստեղծագործությունն է մի ժողովրդի, որ չի եղել հոռմեացիների նման՝ նվաճող. մոնղոլների և պարսիկների նման՝ բազմաբանակ, հնդիկների, շինացիների և հույների նման՝ առատաձեռն բնությունից և հազարամյա հանգստավետ կյանքով փախալված. ու երկրի հարստությունը ողողված, և ո՛չ էլ ուրիշների արյամբ և զանձերով է հարբստություն ձեռք բերել. դա ստեղծագործությունն է՝ իր սեփական ջանքով ու աշխատանքով փառքի ու մեծության այդ աստիճանին հասած, խաղաղ, գործունյա, բայց դաժան բախտի բերումով մեծ ու անթիվ բոլոր նվաճող-

ների խաշուղիների վրա ընկած մի ժողովրդի,— ի նկատի ունեցեք այս բոլորը, և դուք կարող եք ինձ հետ լիովին բաժանել իմ՝ և՛ օրինական խանդավառությունը, և՛ արդարացի վիշտը, որպիսի զգացմունքներ իսկական քրիստոնեական, իսկական մարդկային հոգում չեն կարող առաջ բերել ո՛չ Հոռմը, ո՛չ Բյուզանդիոնը, ո՛չ Եգիպտոսը և ո՛չ էլ Բաբելոնը:

Անին տեսնելուց անմիջապես հետո, մենք արդեն կանգնած էինք կազակների պահակակետում, որ գտնվում էր դետի այս ափին՝ Անիի ուղիղ դիմացը: Պետք չէր ժամանակ կորցնել: Մենք ոտքով իջանք դաշտը, որպեսզի, որքան հնարավոր է շուտ՝ հասնենք քաղաք: Մի քանի շիրիմներ, և մեզանից ձախ, արևմտյան կողմում, բավականին հեռու, թեք ժայռի վրա կառուցված մեծ եկեղեցին մեզ հանդիպած առաջին առարկաներն էին, որոնք հիմք էին տալիս եզրակացնելու, թե հնում քաղաքի այդ մասն էլ բնակավայր է եղել: Վայրէջքը բավականին նեղ էր ու ոլորապտույտ, և Արփաշալը, իր հոսանքի ամբողջ ընթացքում ոչ մի տեղ այդքան դիք, բարձր ափերի մեջ չի սեղմված, ինչպես այս մասում: Մենք ուշադիր դիտում էինք հանդիպակաց աշտարակներն ու եկեղեցիները, երբ հանկարծ, ավելի կարևորագույն մի առարկայով դյուրված, ակամա շտապեցինք այնտեղ, դեպի այդ առարկան: Դա եռաշերտ կամուրջն էր, որ քաղաքը միացնում էր մեր սահմաններին: Եթե այնպիսի մի գիտակ-ճարտարապետի, ինչպես պ. Չ<երնյավսկին> է, այդ ամբողջ աշխատանքը թվաց մի հրաշալի գործ, ապա ինձ ասելիք չի մնում: Կամուրջի նախագծի, մտահղացման և կառուցման հստակությունը, ճշգրտությունը և գեղեցկությունն աննման են, իսկ գետի վրայով ձգված կամարը՝ մեծությամբ և նրբակերտությամբ արվեստի մի հրաշալիք է: Կարող էիր կարծել, թե արվեստագետը հենց նոր միայն թողել է աշխատանքը՝ եթե ներքևում, այս ու այն կողմ ընկած մի քանի բեկորները քեզ դուրս չբերեին այդ հաճելի խաբկանքից: Նույն բնույթն ունեն նաև քաղաքի բոլոր շինությունները: Կամուրջը, որ ամբողջական վիճակում ունեցել է ավելի քան 12 սաժեն (այժմ՝ 10 սաժենից ոչ ավել) բարձրություն և 8 սաժեն երկարություն, բաժանված է երեք հարկի՝ երեք կարգի անցորդների համար, այն է՝ հետիտոն գնացողների, թեթև հեծյալների և բեռնված ձիերի: Դատելով կամուրջի դիրքից և կառուցվածքից, նրա վրայով կառքով անցնել հնարավոր չի եղել: Արփաշալը, տարվա այդ եզանակին էլ, երբ ջուրը շատ պակասած է լինում, շատ քիչ անցանելի է նույնիսկ հեծյալ ուղևորի համար: Դաշտավայրը և նրա ամբողջ շրջակայքը, դատելով խոտերից և ծաղիկների չորացած ցողուններից, գարնանը պետք է որ սքանչելի լինի: Այդ նվիրական գաշտից իմ վերցրած մի

քանի սերմերը՝ այդ օրվա և այդ վայրի թանկագին հիշատակներ կմնան:

Չիով դժվարությամբ անցնելով գետի մյուս կողմը, մենք այժմ բարձրանում էինք նույն այն ճանապարհով, որով 800 տարի սրանից առաջ անցել էին թագավորներն ու իշխանները: Մի փոքր ձիավարելով քաղաքի հարավային մասով աղեղի նման ձգված զառիվայրով, որ ընդհատվում էր անթիվ քարանձավների և փոսերի սև բացվածքներով, որոնք դուրս էին հանել իրենց երախները՝ կուլ տալու այդ նվիրական սրբություններն իրենց հետաքրքրությամբ վիրավորող հանդուգն հողածիններին, մենք արդեն կանգնած էինք լուռ գերեզմանային Անիի կենտրոնում: Այստեղ, Հայկի որբացած զավակը կամ հյուսիսի ազնիվ որդին,— որ ոչ նվազ ակնածանքով երկրպագում է իր թագավորի գայիտոնով փրկված և բարերարված բոլոր ժողովուրդների թանկագին սրբություններին,— թո՛ղ կոչեն երկնային հրեշտակներին, առ ամենարարձյալի գահը,— ուր գտնվում են այս տաճարների կառուցողները՝ երանության մեջ՝ հավիտենական լուսապսակով սրակված,— որպեսզի Արամյան տունը պահպանվի դառն ու անողորմ ճակատագրի հետագա ավերածությունից: Ահա այս առաջին ալեկոծ զգացմունքը, որ ճմլում է մարդու և սիրտը, և աչքերը, որոնց խիստ կսկիծ են պատճառում թե՛ այս սրբավայրը, թե՛ թախծալի, բայց դեռևս փառահեղ հուշարձաններն ու նրանց հետ կապված հիշողությունները: Բայց ինչո՞ւ բայ անել այն մուտքը և այն վայրը, որտեղ բարձրացել և որտեղ խրախճանել են միլիոնավոր անմահ հոգիներ. ահա՛, դարձյալ, նրանց ստեղծագործությունները, որ ավելի կենդանի, քան լեզուն ու գրիչը, խոսում են այն ամենի մասին, ինչ որ եղել ու անցել է,— և անցել է առհավե՛տ...

ՄԱՆՈՒԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արովյանի գեղարվեստական երկերը իր կենդանության օրերին չեն հրատարակվել ո՛ր մամուլում, ո՛չ էլ առանձին գրքերով: Միակ փորձը, որ ձեռնարկել էր հեղինակը, «Նախաշավիղ կրթության» դասագրքին էր (հայոց լեզվի այբբենարան և ընթերցարան), բայց այն մնաց կիսակատար: 1839 թվականին Արզանյանցների տպարանում (Տփղիսում) սկսվեց գրքի տպագրությունը, բայց հազիվ 72-րդ էջին հասած՝ ընդհատվեց: Ժամանակ անց, արդեն այլ տպարանում, Արովյանը կարողացավ պատրաստել տալ ևս 24 էջ, որոնցով սակայն գիրքը չէր վերջանում: Հետագա էջերի ճակատագիրն անհայտ է: «Նախաշավիղ կրթության» դասագրքից տո այսօր հայտնաբերված է միայն երկու օրինակ: Մեկը խիստ պակասավոր (պարունակում է 9—72 էջերը), պահվում է Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում, մյուսը՝ ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի՝ Մատենադարանի տպագրիչների բաժնում (պարունակում է 1—96 էջերը, սակայն շունի անվանաթերթ և նյութերի ցանկ):

Գիրքը թեև պաշտոնապես լույս չի տեսել, սակայն նրանով Արովյանը հայոց լեզու է ավանդել իր մասնավոր գպրոցի աշակերտներին: «Նախաշավիղում» ամփոփված նյութերը (մանրապատումներ, բանաստեղծություններ, առակներ, աղբյբներ և այլն) մեծ մասամբ փոխադրված են գերմաներեն համապատասխան գրքերից, կամ էլ ժողովրդական առակների ու դրույցների վերամշակումներ են և իրենց բուն նպատակին ծառայելով հանդերձ՝ գեղարվեստական-գաղափարական առումով կատարյալ հորինվածքներ չեն:

Դրան հակառակ՝ Արովյանը որոշակի մասնակցություն է ունեցել ժամանակի ռուսերեն և գերմաներեն պարբերականներին («Տիֆլիսկի վեղումուստի», «Դյորպաշե ցայտուեզ», «Դորպատո յահրոյուխեո», «Սանկտ-Պետերսբուրգի ջայտուեզ», «Զորոնիկ դադեսի կավկազ», «Կավկազ»), հրատարակելով վերջինների մեջ, 1831 թվականից սկսած, ուղղորդական մի քանի երկ («Վերելք Արարատի գաղաթը», «Նոր վկայություն», «Նոր վերելք Արարատի գաղաթը»), ազգագրական ակնորկիներ («Քրդեր», «Ելիդիներ»), հողվածներ և նկատողություններ (Հայոց կաթողիկոսի նամակը պրոֆ. Կլոստուսին, Հ. Ալամդարյանի մահվան առթիվ, ծանոթություններ է. Հերմանի՝ Ռուսական Հայաստանի մասին գրած աշխատության): 1843—45 թթ. Արովյանի բանահյուսական մի շարք նյութեր, աշուղական խաղեր և ոտանավորներ է տրամադրում (հանդերձ տողացի թարգմանություններով ու մեկնաբանություններով) գերմանացի բանաստեղծ Ֆ. Բոդենշտեդին, բնախույզ-գիտնական Մ. Վագներին և տեսնա-

գետ Ա. Հաբստատուդենին՝ հրատարակելու համար: Դրանք լույս տեսան նրա մահվանից հետո միայն, 1849—56 թթ. ընթացքում, Գերմանիայում:

Արովյանի հայերեն երկերի հրատարակությունն սկսվում է 1850 թվականից. սկզբներում՝ պատահական առիթներով («Աշխարհիկ բարբառ Երևանցի հայոց» ակնարկը «Արշալույս Արարատյան» լրագրի 1850 թ. № 360-ում, «Աղոսիի երգը» Գամառ Քաթիպայի երգարանում— 1856 և Պոլսի «Մեղվում»— 1857, № 21), իսկ 1858-ից՝ լայն ծավալով: Այդ առումով՝ լուրջ ու շնորհակալ գործ են կատարել «Մեղու Հայաստանի» լրագրի և «Կոունկ հայոց աշխարհին» ամսագրի հրատարակիչները և մշակութային նշանավոր գործիչ Լ. Փոնդոյանը՝ խորհրդականներ ունենալով Արովյանի սիրելի աշակերտներ Գ. Խատիսյանին ու Գ. Աբրիմյանին, մտերիմ բարեկամ Մ. Տեր-Աղաբաբյանին: 1858-ին Տփղիսում լույս տեսավ «Վերք Հայաստանին», 1860-ին՝ «Ջանգին», 1862-ին՝ «Պարոպ վախտի խաղալիքը» և «Հազարփեշեն» պոեմը, զանազան պատմվածքներ, բանաստեղծություններ ու նամակներ. 80—90-ական թթ. Արովյանից նոր երկեր ու նամակներ են հրատարակել Ն. Տեր-Կարապետյանը և Ա. Երիցյանը: Մի քանի նոր երկեր տպագրվեցին նաև ներկա դարակներին՝ «Քուրբի աղիկը», «Բարեկամի մոտ» («Անտիպ երկեր» գրքույկի կազմում, 1904), «Հազարփեշեն» (տարբերակ, 1912), վերատպվեց «Վերք Հայաստանին» (1897, 1908) և այլն: Եվ այսուհանդերձ՝ Արովյանի գրական ժառանգության ճեշող մեծամասնությունը մնում էր անտիպ ու անհայտ: Միայն Երջանիկ պատահարի շնորհիվ, 1920 թ. Թուրքոնի ժամանակ, նրա ձեռագրերը փրկվեցին ոչնչացումից: Դրանք գուրգուրանքով պահում էր Արովյանի թոռը՝ քիմիկոս և բանասեր Կոստանդին Արովյանը, և 1938-ի ապրիլին հանձնարել գրողի ժառանգների կողմից նվիրաբերվեցին Սովետական Հայաստանի Գրական թանգարանին:

Արովյանի երկերի հրատարակությունն ու դիտարկումն մեկնաբանումը, ըստ էության, դրանից հետո միայն սկսվեց, թեպետ հերեր ևս, իրենց ծանոթ ու մատչելի երկերի սամաններում, սակ էն ծանրակշիռ խոսք, մասնավորապես՝ Մ. Նալբանդյանը, Ստ. Ոսկանը, Պ. Պողոյանը, Հովհ. Թումանյանը, Ստ. Շահումյանը:

Սովետական տարիներին Արովյանի նորահայտ երկերի հրատարակման ու մեկնաբանման բնագավառում որոշակի վաստակ ունեն Ե. Շահադիդը, Ռ. Զարյանը, Հ. Մուրադյանը, Ա. Ասատրյանը: Եղել են Արովյանի ստեղծագործությունների համախմբման փորձեր ևս: Գեո 1897-ին մի հատորով հրատարակվեց Արովյանի՝ մինչ այդ ծանոթ կարևոր երկերի ժողովածուն («Նախատուր Արովյանի երկերը»), իսկ ալեխի քան քառասուն տարի անց, 1939—40 թթ.՝ Ն. Արովյանի ընտիր երկերի եռհատորյա ժողովածվի առաջին երկու գրքերը՝ «Լերաշապես» 1947—61 թթ. ընթացքում, ՀՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Մ. Արևիկյանի անվան գրականության ինստիտուտը իրականացրեց Արովյանի երկերի լիակատար ժողովածվի գիտական հրատարակությունը՝ բազիկացած տասը սովոր հատորներով (ծրագրված էր ութ հատոր): Տակավին մնում են անտիպ ու չհավաքված մի շարք երկեր ու գրություններ, որոնք կարող են կազմել մի քանի հատոր:

Ցավոք, բացառությունք մեկը Հայաստանի» վեպի և «Պարոպ վախտի խաղալիք» ժողովածվի, Արովյանի մյուս երկերը երկար տարիներ է արդեն, որ չեն վերահրատարակվում, թեպետ Արովյանի անմահ ստեղծագործություններն այսօր էլ իրենց մառնակցությունն են բերում մեր գրական ու հանրային կյանքին, նպատեում նոր սերնդի հայտնաբերական ու ինտերնացիոնալ դաստիարակությանը, սովետական ժողովուրդների հոգևոր մերձեցման ու եղբայրական կապերի ամրապնդմանը:

Ներկա հատընտիր ժողովածվում ի մի են հավաքված Արովյանի այն երկերը (հարկավ,

խիստ ընտրութեամբ), որոնք հատկանշում են նրա դրական նախասիրությունները (թեմաներ, կերպարներ) և զաղափարական-գեղարվեստական որոնումները: Բնագրերը տպագրության են պատրաստված ըստ Արովյանի երկերի ակադեմիական լիակատար ժողովածվի I, II, IV, V, VII, VIII և X հատորներին: Միայն «Վերք Հայաստանի» վեպը լույս է տեսնում ըստ Պ. Հակոբյանի պատրաստած բնագրի, որ տպագրել է Երևանի համալսարանի հրատարակչությունը («Ուսանողի գրադարան» մատենաշար, 1981):

Ժողովածվի սահմանափակ ծավալը հնարավորություն չտվեց ներառելու հատկանշական էջեր Արովյանի Գորպատյան օրագրերից, նամակներից, ուսումնական ձեռնարկներից և պաշտոնական գրություններից, թարգմանություններից: Հետաքրքրասեր ընթերցողներն այդ ամենը կարող են կարգավ Արովյանի երկերի 10-հատորյակի համապատասխան գրքերում և «Գիվան նաշատուր Արովյանի» երկհատորյակում, որը լույս է տեսել Ծ. Շահադեզի աշխատասիրությունում:

«ՎԵՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ՈՂՐ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԻ» (էջ 3)

Պահպանվել են սևագիր ու մաքրագիր ինքնագրերը և նախնական տարբերակի («Աղասու խաղը») մի մասի ձեռագիրը (ավելի քան 7000 տող): Առաջին անգամ հրատարակվել է 1858 թվականին (գրաբնական թույլտվությունը՝ 16 օգոստոսի 1857), բազմաթիվ գրաբնական և խմբագրական կրճատումներով: Հետագայում (առանձին գրքերով և հեղինակի երկերի ժողովածուներում) ունեցել է ևս տասը հրատարակություն՝ 1897, 1908, 1931, 1939 (Կրկու անգամ), 1945, 1954, 1955, 1959, 1981 թվականներին, որոնցից երկուսը՝ սփյուռքում (Պոլիս, 1931 և Բելյուսթ, 1954), իսկ մյուսները Մոսկվայում (1897), Տփղիսում (1908) և Երևանում: Բացի այդ, երկու անգամ լույս է տեսել վեպի համառոտած տարբերակը՝ Ստ. Զորյանի և Հ. Քոչարի աշխատասիրությամբ (1948, 1975): Մանոթ են «Վերքի» առանձին գրվագներից ու հատվածներից կազմված գրքուկներ («Միրելի հերոս» — 1905, «Վերք Հայաստանի գրքի գոհարներից» — 1912), Ս. Քամալյանի աշխատասիրությամբ, մի գրական կամպոզիցիոն (Ս. Քոչարյանի, տպագրված 1957, 1963 և 1978) և նրա թեմաներով գրված երկու գրամատիկ երկ՝ Պ. Պոռյանի «Աղասի» ազգային ողբերգությունը («Վոտնկ հայոց աշխարհին» ամսագրում, 1963 թ. և առանձին գրքուկով), դերասան Ա. Սարգսյանի «Աւլան Բալասի կամ Երևանի առումն» պատմական դրաման (4 գործողությամբ), մասնավորապես վերջինը բեմադրվել է հայկական համալսարանի Երևանի թատրոնում, ներկայացվել նաև վրացական բեմերում (պիեսի է վերածվել 1895 թ., չի տպագրվել):

Անցյալներում «Վերք Հայաստանին» հատվածաբար թարգմանվել ու տպագրվել է միայն ռուսերեն, իսկ մեր օրերում, ամբողջական և կրճատված տարբերակներով՝ ռուսերեն (7 անգամ), էստոներեն, լատիշերեն, լիտվաներեն (2 անգամ), ուկրաիներեն, վրացերեն:

Սույն հատորում արտատպվում է «Վերք Հայաստանի» 1981 թ. հրատարակության բնագիրը:

«Վերք Հայաստանի» մտահղացումն սկիզբ է առնում 20-ական թվականներից, Արևելյան Հայաստանի աղատագրության համար մղված կռիվների թարմ տպավորության տակ: 1830 թ. ամառը, Գորպատ ուղեորվելու ճանապարհին, մի բանի օր կանգ առնելով՝ նոր նախիջևանում և հաճախակի հանդիպումներ ունենալով Գաբրիել Պատկանյանի հետ, Արովյանը պատմել է վերջինիս, թե «մեկ բան կա մտքիս մեջ՝ շարագրելու «Աղասի» անունով, որո մեջ պիտի ստորագրեմ մեր ազգի մեցենաթներու որպիսությունը, թե ինչպես են պաշտպանություն

անում ազգային հառաջադիմության և գրականության» («Հյուսիս», 1863, № 14, էջ 109): Նշանակում է՝ կենտրոնահան հերոսի հարցը մասամբ լուծված էր դեռ այն ժամանակ, միայն թե գրելիք երկի բովանդակությունը շատ կողմերով տարբեր էր հետագա վեպից. այնտեղ ափսոսելի շատ տեղ պիտի գտնեին արդիականության հարցերը: Գորպատյան առաջին տարիներին Արովյանը հեղվում է ժողովրդի պատմական կյանքը և օտար լծից նրա ազատագրության ու վերածնունդի հարցերն արծարծել անձնական կյանքի ու կենսագրության զրվաչենքերին ղուգահեռ, գրելով իր կյանքի պատմությունը գերմաներեն լեզվով, որից նույնպես շատ-շուտով հրատարակում է: Պահպանվել է վերջինիս ծրագրային նմուշների մի մասը, որից երևում է, որ գործողությունները ծավալվելու էին Արովյանի հայրենի տան, էջմիածնի վանքում տեսածի ու լսածի և անհիական քրոջը սարգարի հարեմ ըջելու համար Աղասու ցույց տված ըմբոստություն՝ ֆարաշներին սպանելու և այնուհետև հայրենիքից հեռանալու շուրջ: Այդ երկում հատուկ տեղ էր հատկացվելու նաև Անիի և Երևանի բերդի նկարագրություններին:

Գորպատյան վերջին տարիներին Արովյանը գրում է Աղասու և նրա կնոջ՝ Նաղուտի մասին բանաստեղծություններ, որոնցից դժվար չէ կտահել, որ ապագա հորինվելիք երկը պետք է լիներ արևելյան դյուցազններգություն և գրվելու էր աշխարհաբար լեզվով:

Աստիճանաբար Արովյանի համար հատակվում են երկի արտացոլած ժամանակաշրջանի անցքերն ու հերոսները, նրա ուշադրությունը կենտրոնանում է Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու տասնամյակների ազատագրական կռիվների ու ժողովրդական վրիժառուների կերպարների վրա, ուսումնասիրում է գործողությունների ծավալման աշխարհագրական միջավայրը և գլխավոր հերոսի նախատիպերի կյանքն ու գործը ընդհանրապես՝ հայ ժողովրդի վերջին հարյուրամյակի ներքին կյանքը, հոգեբանությունը, տանջանքներն ու երազանքները: Աղասու կերպարն ստեղծելիս՝ Արովյանն աչքի առաջ է ունեցել տակավին 1804/5 թթ. Քավրդզում տաեղամահ արված հայրենասեր հերոս ու բանաստեղծ Ռոստոմ Արովյանի, դարբարաղցի քաշարի բանահոգ Ասրի բեկ Բահաթրյանցի, քանարեոցի հարյուրապետ Սիմեոն Մկրտումյան Խոջա-Ղովհաննիսյանցի, Երևանցի Գրիգոր Քրիպտոյանի սըխրանքները, նաև իր բնավորության որոշ գծեր ու հայացքներ վերագրել այդ իրենալ հերոսին: Թաղմական անցքերի նկարագրության համար Արովյանը ձեռքի տակ է ունեցել ուսուական պաշտոնական վավերագրեր, ակադեմիաների հուշեր, Անանունի պատմական երկը, որոնք սակայն խմբագրել է ըստ ժողովրդական վեպի ոճական հնարանների ու պատումի բնույթի:

Նվ այնուհանդերձ՝ այդ երկի կերտվածքը, կերպարներն ու զաղափարները շատ կողմերով դեռ մնում էին մշուշի մեջ: Դժվարությամբ էր լուծվում նաև լեզվի հարցը (գրաբար, թե՛ աշխարհաբար):

Վեպի գրությունն արագացնում են Արովյանի անձնական անհաջողությունները դպրոցական ու զրական բնագավառներում, ազգային լուսավորության և վերածնունդի նպատակով կազմած նրա ձեռնարկումների հանդիպ ցարական պաշտոնեության և հայ հետադիմ ուժերի հարուցած խռչնդոտներն ու արգելքները՝ «Նախաշավի» գործածության արգելումը, Կազանի համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնի ղեկավարությունն ստանձնելու համար իր ներկայացրած աշխատություններին կասեցրական ակադեմիայի տված անհաջող կարծիքը, մասնավորապես գործունեությանը իրանդարող զանազան կարգադրություններ, վերջապես՝ Հայկական մարզի վերացումը, որոնք լուրջ խորհրդածությունների և հետևությունների ազդակ են նախառնում:

Ապագա «Վերք Հայաստանի» վեպի նախնական տարբերակը, որ պայմանականորեն կոչել է «Աղասու պատմություն» («Աղասու խաղ»), Արովյանն սկսեց գրել 1841 թ. փետրվարին: Պահպանվել են հանգավոր աղբյուրով գրված մասերը (որ լրվել) Այդ էջերը չենք ըն-

դունելություն գտան առաջին ընթերցողների՝ Արովյանի աշակերտների, ընկերոջ՝ Աղաֆոն Ամբատյանի (որին կոչում է մանկական սիրելի բարեկամ) և Հայկական մարզի նախկին կառավարիչ, գեղատաղ Պետրոս Ամբատյանի կողմից, որը սեղմելով Արովյանին իր կրթելի՝ ոգևորված ասել է. «ԱՆր հայ կոմունոստիք ծնվել է», դրանով իսկ առաջիկայում նրա խաղալիք դերը հայ կյանքում խիստ բարձր գնահատելով: Երկի այդ տարրերակը ստեղծվել է ինքնամոռաց ոգևորությամբ ու կարճ ժամանակում: Արձակ ստաշին, սեաղիր շարագրանքն ևս 1841 թ. իրողություն է, իսկ վերջնական խմբագրությունը կամ մեզ հասած մարագիր տարրերակը գրվել ու վերամշակվել է 1842—45 թթ. ընթացքում: Սեաղիր տարրերակը չունի Հառաջաբան, վիպական գործողություններն ավարտվում էին Երևանի բերդի գրավումով: Մարագիր տարրերակի ստեղծման ընթացքում են գրվում՝ ընծայականը, համաձայն որի՝ «Վերք Հայաստանին» ձևոված է Պետրոս Ամբատյանի անվանը. Հառաջաբանը, Աղասու սպանության ու թաղման գրվագները, «Զանգի» այլաբանական խորհրդածությունն սյուժետային մասը, բաղձաթիվ մեծ ու փոքր քնարական շեղումներ, որոնցով վիպական գործողություններն ստանում են ավարտուն տեսք և գաղափարական նոր խմաստավորում: Հայ ժողովուրդը կարող է վերականգնել իր հին փառքն ու պետականությունը, ազգորեն համարձակվել ու ինքնաճանաչման գալ ուստ տերություն հովանավորության տակ և խաղաղության պայմաններում, միմյանց հետ սիրո ու գաշնության մեջ ապրելու դեպքում, հայրենիքի ու ազգի շահերը միշտ բարձր դասելով, անձնվեր գործունեությամբ հայրենիքին ծառայելով:

«Վերք Հայաստանի» ստեղծման պատմությանը նվիրված է հատուկ մենագրություն, իսկ բնագրի գծվարահասկանալի բուսերի ու արտահայտությունների, պատմական դեպքերի ու դեմքերի, նախատիպերի և գաղափարական աղբյուրների մասին անհրաժեշտ ակնկետություններ ու մեկնարանումներ կարելի է գտնել վեպի 1981 թ. հրատարակությանը կցված ներածական ակնարկի, ծանոթագրությունների և բառարանի մեջ (տե՛ս Պ. Հակոբյան, Խաչատուր Արովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպի ստեղծագործական պատմությունը, Երևան, 1955—56. Արովյան, Վերք Հայաստանի, ողբ հայրենասիրի, պատմական վեպ, բնագիրը լրացումներով և հավելվածներով հրատարակության պատրաստեց, ծանոթագրեց և խմբագրեց պրոֆ. Պ. Հ. Հակոբյանը, Երևան, Համալսարանի հրատ., 1981):

«ԱՌԱՋԻՆ ՍԵՐԸ» (ԷՋ 254)

Պահպանվել է սեաղիր ինքնագիրը, որից երևում է, որ երկի վերամշակման աշխատանքները հեղինակը չի հասցրել ավարտել: Թվագրված չէ: Համակողմանի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ գրված է Երևանում այդած տարիներին, 1844—47 թթ. ընթացքում: Պատմվածքն ունի մի երկրորդ վերնագիր ևս՝ «Սաղկեվանք»: Նյութ առնելով գեղջուկների ամենամյա ուխտագնացությունները ղեպի Արայի լիճան լանջերին թառած հնորյա վանքը, հեղինակը գուցա հետաքրքիր ներկայացնում է ժողովրդի կենցաղն ու բարոյագիտական ըմբռումները: Արովյանը նպատակ է ունեցել երկը լրացնել նոր գրվողներով՝ առլ Սաղկեվանքի ու նրա հետ կապված տոնի պատմա-ազգագրական տեսությունը, որը չի հասցրել իրականացնել:

Պատմվածքի հերոսի ու հերոսուհու (Վանի ու Փարիլյան), նրանց ծնողների բնութագրման համար օգտագործված կերպավորման հնարանները սերտ աղբյուրն ունեն «Վերք Հայաստանի» գեղջուկ բնավորությունների հետ: Բնագրում բերված բայաթիւնների մեջ կրկնվում են նույնանուն քաղաքների անունները ու տներ:

Առաջին անգամ հրատարակվել է 1917 թ., «Գեղարվեստ» հանդեսի VI գրքում: Արտատպվում է «Երկերի լիակատար ժողովածվի» IV հատորից:

Պահպանվել է սեաղիր ինքնագիրը, որի տարբեր կերպում կան հետագա հավելումներ ու սրբագրություններ: Ինչպես երևում է՝ գրված է մեկ շնչով: Ունի նաև ենթավերնագիր՝ «Զոքություն կրոնի», որից հետևում է, որ տվյալ երկում հեղինակին զբաղեցնողը մարդկության պատմության մեջ կրոնների խաղաղացած բացասական դերի քննադատություն է և մարդուն վերացնող, նրա հողում վառված զոխը զբախտի վերափոխող նոր կրոնի՝ սիրո կրոնի բնութագիրը ու փառարանումը: Երկը թարգմանված չէ: Նախնական էջերում նկարագրվող անցքերն, անտարակույս, կատարվել են Տփղիսում, Արովյանի մանկավարժական գործունեության առաջին տարիներին (1837—1838 թթ.), և՛ թե միայն հետագայում դրանց արձնացրած հուշերը գրական հնարանք չեն կամ բանաստեղծական երևակայության ծնունդ: Դատելով գրչությունից և Արովյանի անձնական կենսագրության փաստերից՝ հարազատ մոր ու երրորդ մահը 1847 թ. ամառը, մտրմությունը իր աշակերտի (Մամազ Շաֆի բնկ Մուսրալի բնկ օղլի) մոր հետ, որն ազգությամբ պարսկուհի էր, ուրեմն՝ մ՝ մահնեղական, ակնարկներն այն մասին, թե իբր «Պետերբուրգ, Մոսկով, Փիլիպիկ ինձանից գանգատով լցվել են, իմ բարեկամքը ինձանից ձեռք վերցրել, իմ թշնամիքը ինձ մատնել...», — գալիս ենք այն համոզման, որ պատմվածքը գրված է Երևանում, 1847 թվականի աշնանը:

Երկի մեջ արտահայտված վախի զգացումը, թե իրեն «պետք է տանեն, սաղ-սաղ թաղեն կամ կախ տան», ռոմանտիկ հերոսի հոգեբանության վերարտադրման և ինքնավերլուծման կաղապար է, որի օգնությամբ էին դիմում գրողները՝ ցուցադրելու համար զգայացունց և մենավոր հերոսի բարոյական ըմբռումներն ու կատարելության բուռն ձգտումը: Գաժան ինքնախարազանման, մանրախնդիր ինքնավերլուծման միջոցով այդօրինակ հերոսներն իրենց անցած կյանքի ու գործունեության մեջ հանցանքներ էին նշմարում և շարժառնցված գույներով վերարտադրում անգամ այն դեպքում, երբ այդպիսիք իսպառ բացակայում էին, մանավանդ որ Արովյանի շնարական հերոսի վերհիշած հանցանքներն էլ, ինքնին վերցնած, բնավ ենթադրել չեն տալիս լուրջ հետևանքներ ու ծանր պատիժներ: «Ո՞ւմ մեկ ծանր խոսք էի ասել, ով ինձ մեկ խեղ աչքով նայել էր. ինչ բարեկամից թուղթ էի ստացել, պատասխանը չի գրել. ինչ մտրում դրել էի ու չէի կատարել. աշակերտի էի նեղացրել, ծառայի էի մեկ թթու չուղար տվել, ծառայությունս չէի օրինավոր կատարել յա մեկ գործ էսօր-վաղը բցել...»: Կարճ՝ «Թուրքի աղչիկը» պատմվածքի հոգեբանական շեշտերի պարզունակ ընկալումը և ո՛չ ճիշտ մեկնաբանումը, որ երբեմն տեղ է գտել առանձին շարագրություններում, իրական հող չունի և չի բխում տվյալ երկի գաղափարական բովանդակությունից:

Առաջին անգամ հրատարակվել է 1904 թվականին, Արովյանի «Անտիպ կրկն» մատենաշարի առաջին և միակ գրքուկում: Հետագայում ունեցել է ևս երեք տպագրություն (1939, 1941 և 1947): Թարգմանվել ու հրատարակվել է նաև սղորենաներին («Բանաստեղծություններ և պատմվածքներ», Բաքու, 1948): Արտատպվում է «Երկերի լիակատար ժողովածվի» IV հատորից (Ե., 1947, էջ 19—33):

«ՊԱՐԱՊ ՎԱՆՏԻ ԽԱՂԱՎԵ» (ԷՋ 256)

Պահպանվել է ինքնագիրը՝ ինչ կամ տասը թերթի կորուստով: Մեղ հատուկ ձևագրի մեջ բացակայում են Անվանաթերթը, Հառաջաբանը, բովանդակությունը կամ «Ցանկ գրոցա»-ը, «Մուլա Մասրապիկ հաշը» առակի 47—137 տողերը պարունակող զույգ թերթերը, «Իմ բարեկամ Աղաջան Վարդանյանի պատկերի առաջին» բանաստեղծության շարունակությունը:

(ավելի քան 80 տող) և «Տխուր գանգատ բարեկամի մոտ» եղբերդության սկիզբը (7 տող), որի հետևանքով վերջին երկու ոտանավորները մեքենայորեն միացվել են իրար, դիտվել մի ստեղծագործություն և հրատարակվել առաջինի («Իմ բարեկամ...») խորագրով:

Հառաջարանը թվագրված է՝ «1841 թվին, Քիֆլիզ», իսկ «Իմ բարեկամ Աղաջան Վարդանյանի պատկերի առաջին ոտանավորը՝ «1841 թվին, սեպտեմբերի 5-ին», որոնցից պիտի եզրակացնել, որ ժողովածուն կազմվել է «Վերջ Հայաստանի» սևագիր տարբերակի վրա աշխատանքներն ավարտելուց հետո, նույն 1841 թ. աշնանը, սեպտեմբեր, ամենաուշը, հոկտեմբեր ամիսներին: Արովյանն այս գիրքը պատրաստել էր տպագրելու համար: Հառաջարանի մեջ, իր գրած աշխարհարար երկերը թվարկելուց անմիջապես հետո, նրա ավելացրած ծանուցումը, թե «Ես Ղևարացի բոլորը ի միասին գրել, շունքի խարջ շատ կըլեր», «Ո՛վ գիտի, բալթի թե մեկ աստվածասեր մարդ իր հոգու խաթեր տպիլ տա», — այն եզրակացությունն են բերում, որ գիրքը պետք է հրատարակվեր շատ-շուտով, և նրա տպագրությունը հետաձգվել է հեղինակի կամքով կամ ցարդ շրջաճայտված մեկ այլ պատճառով:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1864 թվականին (գրաքննական թույլտվությունը՝ 25 փետրվարի 1863 թ.), 2. Փոնդոյանի աշխատասիրությանը ու միջոցներով: Գրքի հրատարակությունը զուգահեռ, առանձին նյութեր լույս են տեսել նաև «Մեղու Հայաստանի» լրագրի 1864 թ. համարներում («Անցվորականքն ու Շունք» և «Զաղրի շունը և Տիլը» թարգմանական առակները № 36-ում, «էս գրքի ճամփի խրատը» № 39-ում, թվով տասը բայթիներ՝ № 38-ում): «Պարապ վախտի խաղալիքն» այնուհետև ունեցել է ևս 4 հրատարակություն: Արովյանի երկերի ժողովածուների մեջ (1897, 1940) և առանձին գրքերով (1932, 1955): Առանձին առակներ տեղ են գտել զանազան ժողովածուներում ու դասագրքերում, համապատասխան վերամշակումով (տե՛ս Ղ. Աղաջան, Ուսումն մայրենի լեզվի, գիրք III, Գ տիպ, Տիգրա, 1890:— Գ. Վանցյան, Հայ հեղինակներ, Բ տիպ, Տիգրա, 1906:— Լ. Մանվելյան, Գրական նմուշներ, Տիգրա, 1912:— Կ. Կոստիկյան և Ա. Մատուրյան, Հատիկներ, Մոսկվա, 1915 և այլն):

«Պարապ վախտի խաղալիքն» ամփոփում է 1338—41 թթ. ընթացքում Արովյանի մշակած ու թարգմանած առակները և զանազան Լեդերերգական էջեր, բոլորն էլ չափածո և աշխարհաբար: Առակները դասակարգելիս՝ հեղինակը զեկավարվել է ազգային մատենագրության մեջ հարատևող ավանդներով, որոնք գալիս էին տակավին Մխիթար Գոշից և տեսական հիմնավորում ստացել Ազոնց Ստեփանոսի «Ճարտասանության» մեջ: Այն առակները, որոնց նյութն առնված է մարդկանց կյանքից, Արովյանն անվանել է «Առաջվածք բեռեայտ» կամ «Ինքնահամար հորինվածք», իսկ նրանք, որոնց հերոսները կենդանիներն են ու բույսերը, կոչված են «Առաջվածք» (բոտ Մխիթար Գոշի բաժանման՝ «Առակը ստեղծականք» և «Առակը առասպելականք և բարոյականք»): Ժողովածվում վերոհիշյալ վերնագրերով նախ՝ տեղ են գտել Արովյանի ինքնուրույն ստեղծագործությունները, իսկ ապա, դարձյալ բաժինների վերնագրերը կրկնելով՝ թարգմանած ու փոխադրած առակները: Մոլլա Մասրահին մասին առակները Արովյանը մշակել է ըստ հայկական տարբերակների: Գրանք ինքնուրույն երկեր են:

Գրքի երկրորդ մասի «Առաջվածք» խորագրով բանի 5 առակներից երկուսը թարգմանված են Ի. Կոխլովից («Արարեքը», «Ճզնավորն ու Արջը»), Երկուսը՝ Ի. Խնմնիցներից («Խանը», «Քոռերը»), իսկ վերջին 5-րդի սկզբնաղբյուրը, որն, անտարակույս, ոտներն է, տակավին չի պարզված: Նույն, երկրորդ մասի «Առասպելը» բաժնի տասը առակներից հինգը թարգմանված են Ի. Կոխլովից («Անցվորականքն ու Շունք», «Ալապատարակը ֆորս անելիս», «Զաղրի շունը ու Տիլը», «Գեկն ու Գառը», «Առյուծն ու Մոծակը»), երկուսը՝ Ի. Խնմ-

նիցներից («Անբաղաճավորի էջը», «Մառը»), մեկը՝ Ի. Գմիտրիևից («Արտուտը իր ճագերովը ու Երկրագործը»), մյուս երկուսի սկզբնաղբյուրը պարզված չէ:

Ժողովածվի հանգավոր առաջածանի՝ «էս գրքի ճամփի խրատը» առակի պատմողական մասի համար Արովյանն, անտարակույս, նկատի է ունեցել ինչպես հայկական տարբերակները, այնպես էլ Ժան դե Լաֆոնտենի (1621—1695) «Ջրաղագյանն, իր որդին և էջը» առակը, որին նա կարող էր ծանոթանալ Մ. Լուսինյանի ոտներն թարգմանությամբ:

Գրքի խորագիրն ընտրելիս՝ Արովյանն առաջնորդվել է ինչպես լուսավորիչների, այնպես էլ ոտմանտիկ բանաստեղծների ստեղծագործական փորձով, նկատի ունենալով մասնավորապես Զորջ Գորդոն Բայրոնի «Պարապության ժամեր» ժողովածուն, ուր ոտմանտիկ բերթվածների կողքին տեղ են գտել նաև երգիծական գրվածքներ:

Ներկա ժողովածուում տպագրվում են «Պարապ վախտի խաղալիքի» միայն առակները: Բնագրերն արտասույվում են «Երկերի լիակատար ժողովածվի» II հատորից (Ե., 1948, էջ 187—278):

«ԶՎԱՐՃԱԼԻ ՈՒ ԿԱՐՃ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՔ» (էջ 369)

Պահպանվել է մաքրագիր ինքնագիրը: Դատելով «Պարապ վախտի խաղալիքի» Հառաջարանում առկա վկայությունից՝ «շատ զվարճալի պատմություններ, աշխարհաբար, դրամ՝ մատիս հազիր ունիմ», պիտի ենթադրել, որ մանրապատմների սույն ժողովածուն 1841 թ. աշնանն արդեն պատրաստ էր հրատարակության համար: Նյութերը մեծ մասամբ թարգմանված ու փոխադրված են օտար լեզուներով նույնատիպ գրքերից ու ժողովածուներից: Արովյանի ձեռագրերի մեջ պահպանվել են նաև դրաբար թարգմանված նույնաբնույթ նյութեր, որոնցից մի քանիսը, նաև ուրիշներ, արդեն աշխարհաբար փոխադրությամբ, տեղ են գտել «Ախաղաղի» առաջին, տպագրի տարբերակում: Նշանակում է՝ զվարճալի և կարճառոտ պատմությունների կամ մանրապատմների ժողովածուի նյութերը հավաքվել են 1837 թվականից սկսված, «Նախաղաղի» պատրաստմանը զուգընթաց, սկզբներում՝ գրաբար շարագրանքով, իսկ հետագայում արդեն՝ աշխարհաբար վերամշակմամբ:

Ժողովածուն պետք է ունենար նաև հայկական մաս. Արովյանը հասցրել է գրել ընդհանուր նախաբանը, երկու դրվագ՝ Տիգրան Մեծի և Գալիթի Ղորղանյան կաթողիկոսի կյանքից: Պատրաստ էին մնացած նյութերը և հետագայում ո՞ր կորան, մնում է հանելուկ:

Զվարճալի ու կարճ պատմությունները, համարյա ամբողջությամբ, առաջին անգամ տպագրվել են 1941 թվականին, «Արովյանի գրադարան» մատենաշարի «Ընթերցարան» զբոբույկում և Ա. Դանալանյանի «Արովյանը և ժողովրդական բանաստեղծությունը» աշխատության հավելվածներում:

Բնագիրն արտասույվում է «Երկերի լիակատար ժողովածվի» IV հատորից (Ե., 1947, էջ 55—100):

«ԿԱՐՃԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՔ» (էջ 423)

Պահպանվել է մաքրագիր ինքնագիրը, որն ամփոփված է «Կինգա» խորագրով վարգ-մանական պատմվածքի հետ միևնույն տետրակում: Առաջին անգամ տպագրվել է 1939 թ., հեղինակի Ընտիր երկերի I հատորում: «Կարլոս Մեծի ջահելության սերը» պատմվածքը, հավանաբար, փոխադրություն է վերածնության դարաշրջանի իտալական նովելիստ Անտո-

Ֆրանսիական Գոնիի (XVI դ.) նույնանուն երկից, իսկ Պեռարդայի խորհրդավոր երազների մասին գրույցները՝ տակավին չպարզված աղբյուրից:

Բնագիրն արտատպվում է «Երկերի լիակատար ժողովածվի» IV հատորից (Ե., 1947, էջ 106—110):

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (էջ 428)

Արովյանի քնարական էջերի ու շտիածո ստեղծագործությունների մեծ մասի ինքնագրերը, հաճախ, սեպագրեր ու մաքրագրեր տարբերակները միաժամանակ, իսկ երբեմն էլ՝ հեղինակի հսկողությամբ կատարված արտագրությունները, պահպանվել և հասել են մեզ ներկայումս այդ ձևերից համախմբված են Ե. Չարենիի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում պահվող հեղինակի թողոններում, մասնավորապես № 17 ա, 56, 57, 58, 63, 64, 67 և այլ տեսարակներում. շատ ոտանավորներ էլ գրի են տնված առանձին թերթերի կամ թերթիկների վրա և դարձյալ պահվում են նույն հավաքածուի մեջ, այլևայլ համարների տակ: Առ աչօր չի հայտնաբերված «Հայվերմադի գովերը» երգիծական ոտանավորի ինքնագիրը և մի բանի այլ բանաստեղծությունների տարբերակների համահունչ հրատարակությունների ձևագրերը:

Հեղինակի կենդանության օրոք, ինչպես նշել ենք, նրա շտիածո ստեղծագործություններից ո՛չ մեկը չի տպագրվել: Առաջին հրատարակված ոտանավորը «Մաղիկ Արամեան զաշտաց խնկածին...» սկսվածքով Լոկերպություն է, լույս տեսած՝ «Մեղու Հայաստանի» լրագրի 1858 թ. հունվարի 25-ի համարում (հետագայում ևս երկու անգամ), որին հաջորդում է «Երգ յեխն ի Մասիս» քնարական խորհրդածությունը, որը «Երևակայութիւն ի վերայ ճանապարհորդութեան ի լեռն Արարատ» բերթվածի նախնական տարբերակն է («Ճուրղ», հ. III, 1861/62 թ., էջ 52—58), ապա՝ «Հաղարիչեան» պոեմի առաջին տարբերակը («Մեղու Հայաստանի», 1864), «Հայվերմադի գովերը» (նույն տեղում, № 11): Արովյանի անտիպ բանաստեղծություններից բազմաթիվ մեջբերումներ կան Ն. Տեր-Կարապետյանի «Նախարար Արովյան» ճեմարանական դիսերտացիայում: Հայտնի է նաև Արովյանի ոտանավորը յուրացնելու մի փորձ «Մեղու Հայաստանի» էջերում («Էջմիածին» ներքող, որի հեղինակային իրավունքը սեփականացրել է Ռոստոմ բեկ Երզնկյանցը): Վերջուպես՝ առանձին բանաստեղծություններ էլ ընդգրկված լինելով «Նախաշավիղ կրթության» դասագրքերի մեջ, երկիցս հրատարակվել են նրանց կազմում: Նախախորհրդային տարիներին Արովյանի շտիածո ժառանգությունից միայն վերահիշյալներն էին հայտնի, որի հետևանքով և ստեղծվել է սխալ պատկերացում և ըստ արժանվույն չի գնահատվել նրա քերթողական արվեստը, որը նոր շրջափուլ է հայ քնարչագրության պատմության մեջ:

Արովյանի բանաստեղծությունների ժողովրդականացումն սկսվեց նրա արխիվը ձեռք բերելուց հետո, փաստորեն 1939-ից, սկզբում գրական մամուլի միջոցով, ապա՝ անտիպ ոտանավորները սեղ գտան «Ընտիր երկերի» II հատորում (1940), «Բայալիներ» (1939, 1941), «Բանաստեղծություններ» (1941), «Մանկական բանաստեղծություններ և առակներ» (1941) գրքույիներում: Արովյանի բանաստեղծությունների առ այսօր լույս տեսած ամենամբողջական ժողովածուն «Երկերի լիակատար ժողովածվի» I հատորն է (1948), որ տեղ են գտել նաև հեղինակի անավարտ ու սեպգիր էջերը և թարգմանությունները՝ Գյոթեից, Շիլլերից, Կարամզինից և XV—XIX դդ. գերմանական այլ բանաստեղծներից: Թանգարանում պահվող ձեռագրերի մեջ մշացել են նաև անտիպ ու չվերծանված շտիածո երկեր:

«Կառտուրիւն Լախնի վայելչութեանց հայրենեաց իմոց» (էջ 428) — Գրել է 1824 թվականի ամառը, Երևանում: Պահպանվել են՝ մաքրագիր ինքնագիրը (№ 58), մի հնօրյա արտագրություն (№ 57) և պատտիկներ նախնական տարբերակից (№ 74): Մի բանի տուն առաջին անգամ տպագրվել են Ն. Տեր-Կարապետյանի աշխատության մեջ (1896/97 թթ.): Արտատպվում է «Երկերի լիակատար ժողովածվի» I հատորից (այսուհետև՝ Ե.), էջ 15—17:

«Խեղամիտ զգացմունք Լեախազէտ հայկազին յազատութիւն հայրենեաց իւրոց» (էջ 431) — Պահպանվել են նախնական տարբերակները (№ 81, № 84 ա, № 84 բ), մի հնօրյա արտագրություն (№ 57) և վերջնական տարբերակի ինքնագիրը (մաքրագիր, № 58): Բանաստեղծությունը ձևավորվել է Ի. Յ. Պասկեյչիկ և վերարտադրում է պատանի Արովյանի առաջին տպավորություններն ու խորհրդածությունները՝ ստացած ու բխած 1828 թ. գարնանը, երկարամյա զեղբորմանից հետո ազատազրկված հայրենիք վերադառնալուց հետո Բեկետև հեղինակն իր երկը թվագրել է՝ «աստղակ լեռան», 1826-ին, բայց հիշու չի: Բանաստեղծության բովանդակությունն ևս հուշում է, որ առաջին տարբերակը հորինված է 1828 թ. մայիսից ո՛չ առաջ, իսկ վերջնականը՝ Արարատյան վերելքից հետո, 1830-ին, վերանայվել է 1844-ին: Արտատպվում է՝ Ե. I, էջ 21—23:

«Երևակայութիւն ի վերայ ճանապարհորդութեան ի լեռն Արարատ» (էջ 434) — Պահպանվել են՝ առաջին տարբերակի ինքնագիրը (№ 17 ա), 1835 թ. սկզբներին վերամշակված տարբերակի ինքնագիրը, որն ուղարկվել է Բեկոյին, հայազեա 2. Պետերմանին՝ թարգմանելու և հրատարակելու Գերմանիայում, մի հնօրյա արտագրություն (№ 57) և վերջնական տարբերակի ինքնագիրը (մաքրագիր, № 58): Առաջին տարբերակը, որ խորագրված է «Դիված, այլարանարար խորհրդածութիւն ի վերայ ճանապարհորդութեան Արարատ լեռին», տպագրվել է ճժոռարդում «Երգ յեխն ի Մասիս» խմբագրական վերնագրով: Պետերմանին ուղարկված տարբերակի մի մասը՝ շնորհիվ Գիտություն և արվեստի ինստիտուտի սեղեկագրում, Ե. Շահազիզի ձեռքով (№ 3, 1928), ամբողջությամբ՝ «Դիված խաչատուր Արովյանի», գ. I, էջ 229—234:

Ըստ հեղինակի վկայության՝ գրված է Արարատյան վերելքից (իմա՝ 1829 թ. սեպտ. 27) մեկ ամիս հետո, Երևանում: Որովհետև Արովյանն Երևանում է եղել միայն նույնբեր ամսի սկզբներին, ուրեմն՝ բանաստեղծությունն էլ գրված պետք է լինի նույն այդ ժամանակ: Արտատպվում է՝ Ե. I, էջ 47—51:

«Ջգացմունք ցաալից սրախ ընդ տեսնել իմ յօտաբուրևան զսրելի աշխարհակիցն իմ Զահրադ Բաղալով» (էջ 439) — Պահպանվել են՝ նախնական տարբերակի մեծ մասի ձեռագիրը (№ 79 և 95), առաջին տարբերակի մաքրագիր ինքնագիրը (№ 64), վերջնական տարբերակը (մաքրագիր, № 58) և մի անտիպ հատված (№ 76): Առաջին անգամ, շուրջ 30 տարբերակ (մաքրագիր, № 58) և մի անտիպ հատված (№ 76): Առաջին անգամ, շուրջ 30 տարբերակ (մաքրագիր, № 58) և մի անտիպ հատված (№ 76): Բանաստեղծությունը հորինվել է տուն առ տուն, 1832 թ. մարտ ամսի սկզբներին (ո՛չ վաղ, բուն 4-ը): Վերջնական խմբագրման է ենթարկվել 1844 թ. վերջերին, Երևանում ու այդ ժամանակ էլ գրվել է արձակ վերջաբանը կամ բացատրականը:

Արտատպվում է՝ Ե. I, էջ 66—71:

«Տաղ ի գոյն «He шей ты мне, матушка...» (էջ 445) — Պահպանվել է ինքնագիրը՝ հեռագա ուղղումներով (№ 63): Գրված է 1835 թ. հետո, վերանայվել է 1836—37 թթ.:

Տիգրիսում: Առաջին անգամ տպագրվել է 1948-ին (Ծ, I): Բանաստեղծության մտահղացումը կապված է ուսական ժողովրդական «Մի՛ կարիր ինձ համար, մայրիկ...» հարսանեկան երգի հետ, որն Արովյանը կարող էր լսած լինել Պետերբուրգում կամ Մոսկվայում, 1835—36 թթ. Արտատպվում է՝ ԾI, էջ 108:

«Սկր առ Հայրենիս» (էջ 446) — Պահպանվել է սեպտիբր ինքնագիրը (№ 17 ա)՝ բազմաթիվ ջնջումներով: Գրել է 1831 թվականի գարնանը՝ վերաբրտադրելով իր անհագ կարողությունը և հայրենիքից մնացած դուրը հուշերը, հետևանք Հովսեփ վարդապետ Տեր-Մարությանից կրած հալածանքների: Երբ 1829 թ. դեկտեմբերին Արովյանը պատրաստվում էր ճանապարհ ընկնել դեպի Քիֆլիս՝ պրոֆ. Պարրոտին հասնելու և նրա հետ Գորպատ մեկնելու, Հովսեփ վարդապետը հարձակվում է նրա վրա և հափշտակում շորերն ու ճանապարհի պաշարը: Արտատպվում է՝ ԵI, էջ 120:

«Սուգ հարազատ և ծնողաէր որդոց ի վերայ հանգուցեալ մօրն» (էջ 447) — Պահպանվել է մաքրագիր ինքնագիրը (№ 63): Գրել է Տիգրիսում, 1837 թ. փետրվարին: Հեղինակի լավագույն աշխարհաբար բանաստեղծություններից է: Վերաբրտադրում է սեփական կարողությունը հարազատ մոր նկատմամբ, որը թեպետ կենդանի էր, բայց հեռավոր Քանաքեռում, և Արովյանը ծանր էր ապրում բաժանման վիշտը: Արտատպվում է՝ ԾI, էջ 142—143:

«Ո՛ւմ ասեմ սրտիս դարդերն ես, ա՛խ, ո՛ւմ...» (էջ 449) — Պահպանվել է ինքնագիրը (№ 60), որը համապատասխան տետրակում հաջորդում է «Էջն ու Յլբյուլը» առակի սկզբնական, սեպտիբր տարրերակին՝ գրված 1839 կամ, ամենաուշը, 1840 թ. առաջին ամիսներին, Տիգրիսում: Հետևաբար, այս ոտանավորն ևս գրված է նույն ժամանակ՝ ազդակ ունենալով միևնույն դեպքերը, որոնք կապվում են «Նախաշավդի» դեմ հայ ետագեմ խավերի՝ Խ. Մարգանյանի, Ա. Արարատյանի և այլոց հարուցած արգելքների հետ: Առաջին անգամ տպագրվել է 1939 թ. («Գրական թերթ», № 5), ապա ևս մի քանի անգամ («Ընտիր երկեր», հ. II, 1940, «Բանաստեղծություններ», 1941 և այլն): Արտատպվում է՝ ԾI, էջ 154:

«Հազարփեղջև» (էջ 450) — Նախնական տարրերակի ձեռագիրը մեզ չի հասել: Այն տպագրվել է «Մեղու Հայաստանի» լրագրի 1864 թ. մայիսի 2 և 9-ի համարներում, իսկ հետագայում մոտացվել: Վերջնական տարրերակի մաքրագիր ինքնագիրը պահվում է Գրականության և արվեստի թանգարանում (Արովյանի թողոններ № 61), և առաջին անգամ հրատարակվել է 1912 թ., առանձին գրքույկով, ապա՝ ևս երկու անգամ, «Ընտիր երկերի» II հատորում (1940) և առանձին գրքույկով (1941): Վերջին անգամ՝ Արովյանի երկերի գիտական հրատարակության I հատորում, որտեղից և արտատպվում է սույն ժողովածուում: Երևու տարրերակներն էլ թվագրված չեն: Նախնականը հորինված պետք է լինի 1840—41 թթ. միջև, Տիգրիսում, իսկ վերջնական վերամշակումն ու արտադրությունը կատարված են Երևանում, 1845—47 թթ. միջև, ուր և գրվել է պոեմի բացատրական-առաջաբանը: «Ազգասեր մարդը իր մեռնելու վախոր» (էջ 461) — Պարապ վախտի խաղալիքի՝ մեջ ընդգրկված բանաստեղծություններից է: Պահպանվել է մաքրագիր ինքնագիրը (№ 56): Ժամանակին տարածվել է արտադրություններով, որոնց մեջ «Ազգասեր մարդը» գիտվել է Արովյանի անվան հոմանիշ, իսկ ոտանավորը ամբողջությամբ՝ Արովյանի կտակը: Գրված է

1841 թ. աշնանը, ո՛չ ոչ քան նոյեմբեր ամիսը: Առաջին անգամ տպագրվել է 1864 թ., «Պարապ վախտի խաղալիք» ժողովածուում, ապա նույն գրքի 1897 և 1932 թ. հրատարակություններում, «Լուսան» ամսագրում (1897, գիրք Ա), Արովյանի երկերի ու բանաստեղծությունների ժողովածուներում (1940, 1941): Արտատպվում է՝ ԾI, էջ 197—198:

«Խաղ բաժանվելու վրա» (էջ 462) — Պահպանվել է մաքրագիր ինքնագիրը (№ 101), որ գրված է 1842 թ. օգոստոսի 4-ին, Երևանում և նվիրված է Աղամալյաններին, որոնց տանը հյուր էր այդ ամառ: Հայտնաբերվել ու հրատարակվել է 1935 թ., և. Սարգսյանի աշխատասիրությամբ («Գրական թերթ», 1935, № 16): Այնուհետև տեղ է գտել «Ընտիր երկերի» II հատորում (Ծ., 1940, էջ 32—33): Արտատպվում է՝ ԾI, 202—203:

«Ո՛ւմ սիրտը, որ տխուր քի...» (էջ 464) — Պահպանվել է ինքնագիրը՝ վերջին էջի կորուստով, որի պատճառով ամփոշտ կորել են եզրափակիչ տողերը կամ տները: Գրված է 1842 թ. օգոստոսի 3-ին, Երևանում և նվիրված է Աղամալյաններին: Առաջին անգամ, նախորդի հետ, տպագրվել է «Գրական թերթում», 1935 թ., № 16, ապա՝ «Ընտիր երկերի» II հատորում: Բանաստեղծության մեջ հիշված անուններից Պետրեմ Արովյանի աշակերտ Պետրոս Շարոյանն է, մյուսները՝ նրա (Արովյանի) հեռավոր ազգականները՝ Աղամալյան տոհմից: Արտատպվում է՝ ԾI, էջ 204—207:

«Գարբնուք ի միտս իմ...» (էջ 467) — Պահպանվել է սեպտիբր ինքնագիրը (№ 68), Գրված է 1837 թ. ապրիլից ո՛չ առաջ, այդ կամ հետագա ամիսներին: Բանաստեղծության մեջ վերաբրտադրված են Արովյանի ապրումները՝ տառապանքներն ու կարոտները, Գորպատից հայրենիք վերադառնալուց հետո, անցյալներում շի հրատարակվել: Արտատպվում է՝ ԾI, էջ 208:

«Մուտ ի Հայրենիս» (էջ 468) — Պահպանվել է մաքրագիր ինքնագիրը (№ 58): Գրված է 1844 թ., ամենայն հավանականությամբ՝ մայիսի սկզբներին, երբ Տիգրիսից, պրոֆ. Արիսի հետ գալով Հայաստան, սկսեց իր շրջադասությունները՝ առաջին օրերը կանգ առնելով Քանաքեռի հայրենական տանը: Ուսումնառնի հոգեցել է թերևս այն պահերին, երբ Հ. Արիսի համար թարգմանում էր իր ազդական ծերունիների ներշնչված պատմությունները Հայաստանի հարտարապետական կոթողների մասին, որոնք խոր ազդեցություն են թողնում դերմատանցի գիտնականի վրա: Մի շարք հատվածներ առաջին անգամ մեջ են բերված ն. Տեր-Կարապետյանի աշխատության մեջ (Տիգրիս, 1897, էջ 5 և 97—98): Արտատպվում է՝ ԾI, էջ 242—244:

ՀՈՂՎԱՍՏԵՐ, ՌԻՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ (էջ 472)
Այս բաժնում ի մի են հավաքված Արովյանի տեսական-մանկավարժական աշխատություններից երկուսը, ժողովրդական ընթերցանության համար կազմած՝ «Ամերիկո լիս քցիլը» վավերական պատումը, երեք նմուշ՝ ուղեգրական երկերից, ազդագրական կարևոր աշխատություններից երկուսը և, վերջապես, Տիգրիսի հայոց նոր գեղեղմանցի հիմնադրման առթիվ խորհրդածությունը, որոնք խիստ կարևոր են նրա հասարակագիտական հայեցողությունների

ուսումնասիրության համար Գրանց մեջ հայ մեծ լուսավորիչն երևում է իր աշխարհայացքի ուժեղ և թույլ կողմերով, իր հետևողական դեմոկրատիզմով ու հումանիզմով, հայկական կյանքի վերածնման ուղիների որոնումներով և ազգափրկիչ ծրագրերով, նոր դպրոցի ստեղծման հոգսերով: Արովյանի վերահիշյալ և նմանաբնույթ մյուս աշխատությունները, որոնցից շատերի բնագրերը գեղանկերն կամ ոտսերն են ու մասամբ էլ հրատարակվել են տակավին նրա կենդանության օրոք, ներկայումս համայնքում են Երկրի ակադեմիական լիակատար ժողովածվի IV, V, VII, VIII և X հատորներում, ուր բնագրերին զուգահեռ ո՛չ միայն տրված են նրանց հայերեն թարգմանությունները, այլև հանդամանալից ծանոթագրություններ ու մեկնաբանություններ: Սույն հատորից դուրս են մնում մասնավորապես՝ «Պատմություն Տիգրանի» մանկավարժական վեպը, որը լուսավորության դարաշրջանի մտածողների ու մեծ մանկավարժների ավանդների ստեղծարժեքական յուրացման ուշագրավ օրինակ է՝ փոխադրված, հավանաբար, գերմանական ազդյուններից. քրդերի ու եզդիների մասին գրած ազգագրական ուսումնասիրությունները, որոնք նոր էջ էին բաց անում հայրենական արևելագիտության պատմության մեջ. հայոց պատմության ու ազգագրության մասնավոր հարցերին նվիրված մեծ ու փոքր հոդվածներ, զանազան ճառեր ու հրապարակային ելույթներ, հայերեն և ռուսերեն ուղեգրություններ, հայոց հոգևոր երաժշտությանն ու աշուղական արվեստին նվիրված ուսումնասիրությունը և այլն: Հետաքրքրասերներին հանձնարարում ենք՝ Խ. Արովյան, Երկրի լիակատար ժողովածու, հ. IV, Ե., 1947, հ. V, Ե., 1950, հ. VII, Ե., 1956, հ. VIII, Ե., 1958 և հ. X, Ե., 1961 (ՀՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն):

«Դիտարկություններ նոր հայերեն լեզվի տարրական գրքի նպատակների մասին» (էջ 472) — Պահպանվել է գերմաներեն բնագիրը, արտագրված՝ Արովյանի կնոջ (էմիլիե Լոդգե) ձեռքով: Գրված է 1839 թվականի սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսների ընթացքում, ղեկտեմբերին ուղարկվել է Պետերբուրգ, կայսերական ակադեմիային, որպես բացատրագիր Կազանի համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնի համար հայտարարված մրցույթին մասնակցելու համար իր ներկայացրած «Նախաշավիղ» դատագրի: Հաջորդ տարվա մայիսին հանգամանալից քննության է ենթարկվել ակադեմիայի կոնֆերենցիայում (զբախտ՝ ակադեմիկոս Մ. Բրոսսե): Արովյանի առաջարկությունը՝ պետական դպրոցներում հայերենի ուսումնական ավանդել աշխարհարար լեզվով, հավանության չի արժանացել: Առաջին անգամ, հայերեն թարգմանությունում, տպագրվել է 1940 թվականին, «Նախաշավիղ» լուսատիպ հրատարակությանը Ռ. Զորյանի կցած հավելվածներում (էջ XXXIX—XLI, X), ապա՝ այլ ժողովածուներում (Թարգմ. Հակոբ Հարությունյանի): Գերմաներեն բնագիրն ու զուգահեռ հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Ե V, 39—44 և 45—50: Արտատպվում է այս վերջինից:

«Ընդհանուր դիտարկություններ» (էջ 478) — Պահպանվել է ռուսերեն սևագիր ինքնագիրը: Այն մասն է կազմում Երևանի գավառական դպրոցի 1843 թ. տարեկան հաշվետվության և վերջինից անջատված է շատ վաղուց, Արովյանի, թև՝ ուրիշի ձեռքով, պարզված չէ: Ելնելով տարեկան հաշվետվությունները ներկայացնելու կարգից՝ «Ընդհանուր դիտարկությունները» շարադրված են 1843 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, և նրանց մաքրագիր օրինակը 1844 թ. հունվարի սկզբներին ուղարկվել է Տիգրան, Անդրկովկասյան դպրոցների վերատեսչությանը: Այս վերջինը Արովյանի զործնական առաջարկությունները՝ երկրամասում ուսումնական գործը կարգավորելու վերաբերյալ, մասնել է անուշագրության: Համեմատյալ չեպս՝ Արովյանին գրած կամ ուղարկած պաշտոնական որևէ պատասխան առ այսօր չի՝

հայտնաբերված: Առաջին անգամ բնագիրը և հայերեն թարգմանությունը տպագրվել են 1950 թվականին, Արովյանի Երկրի ակադեմիական հրատարակության V հատորում, էջ 165—182 և 183—201 (Թարգմ. Ս. Ինձիկյանի): Արտատպվում է այս վերջինից:

«Ամերիկու լիս քցիլը» (էջ 500) — Աշխարհագրական մեծ գլուտերի պատմությանը նվիրված սույն վավերագրական ակնարկը անավարտ է: Հավանաբար, երկի սևագիրը, որ մեզ չի հասել, ավելի ամբողջական էր, բայց Արովյանը հասցրել է վերամշակել ու արտագրել միայն մի մասը (պահվում է Գրականության և օրփեստի թանգարանում), իսկ մնացածի ձեռագիրը կորել է: Հղացումն, ամենայն հավանականությամբ, գտնվել է դորպատյան տարիներից, գուցե այնտեղ էլ «Ամերիկու լիս քցիլը» փոխադրված է գերմանական աղբյուրներից, բայց վերամշակվել է Երևանյան տարիներին, 1644—47 թթ. միջև: Առաջին անգամ հրատարակվել է 1940 թ. («Նստի Երկերի» II հատորում), իսկ ապա՝ տեղ է գտել Երկրի ակադեմիական հրատարակության V հատորում, որտեղից և աշխատատպվում է:

«Վերելք Արարատի գաղափարը» (էջ 546) — Սույնը Արովյանը «Շահագործողություն պարոն պրոֆեսոր Պարրոտի և Խաչատուր զոյրի Ապովեանս ուղեգրության ստեղծելի համառոտ վերապատման է, միամտամանակ և առաջին սպառի Երկու Արովյանն այն 1830 թ. հաղորդել է «Տիֆլիսի վեդոմոստի» շաբաթաթերթի խմբագրի Պ. Սանկովեկին, իսկ վերջինս Երբտորեն գրի առել է: Բնագիրը չի պահպանվել: Շարժափոք Պարրոտի գեմ սկսված զրպարտչական հարձակումներին վերջ դնելու ցանկությունն էր: Առաջին անգամ տպագրվել է նույն շաբաթաթերթի 1831 թ. ապրիլյան № 21—23-ում (միացյալ), առանց խորագրի: Հայտնաբերվել ու վերահրատարակվել է վերջին տասնամյակներին («Коммунист», 1955, № 239 և «Տեղեկագիր», 1956, № 8, ակազ. Մ. Ներսիսյանի հրատարակումը): Բնագիրը ու հայ. թարգմանությունը տեղ են դրել Արովյանի Երկրի ակադեմիական հրատարակության X հատորում, էջ 11—18, որտեղից և արտատպվում է (Թարգմ. Պ. Հակոբյան):

«Նոր վկայություն Գուգուտի Երոֆեուր պատն Ֆոն Պարրոտի՝ Արարատի գաղափար իսկապես բարձրաճալու մասին» (էջ 544) — Պահպանվել է գերմաներեն ինքնագիրը, որ խորագրված է «Վկայություն Արարատից»: Չեռագրի տարբեր մասերում կան ոճական շոկման հետքեր, որոնք պատկանում են արևելագետ Ֆ. Աղեյունգին: Թվագրված է՝ «Ս. Պետերբուրգ, 7 փետրվարի 1835»: Աղղակ է ծառայել «Գլոսիեզենի ուսումնական ծանուցումներ» հեղինակավոր հանդեսի զբաղոսականը Պարրոտի «Վեկուություն դեպի Արարատ» զրբի մասին (1834 թ. հունվարի 8 և 10-ի համարներ): Մասնատարի կարծիքով՝ Արարատի առաջին վերելքի մասին էջմարտությունը իմաստալու համար լավագույնը կլինեին Արովյանի ցուցումները, որոնք տակավին հրատարակում չկային: Արովյանը ընդառաջում է: Բնագիրն առաջին անգամ տպագրվել է «Մանկ-Պետերբուրգից ցալտնեց» լրագրի 1835 թ. փետրվարի 9-ի № 34-ում, հայերեն թարգմանությունը՝ «Արարատ», 1893, № 4 (Թարգմ. Մ. Տեր-Մովսիսյանի), նաև այլուր: Բնագիրը և նոր թարգմանությունը (Վ. Արովյանի) տեղ են գտել Ե VII, էջ 25—31 և 32—35: Արտատպվում է վերջինից:

«Գլոսյական տեղերի կուռուցվածքը» (էջ 555) — Եռագիրը պայմանական է, որովհետև պահպանված ինքնագիրը (գերմաներեն) պարունակում է հայոց ներշնչյալ կյանքի ու սովորույթների որոշ զրվագներ և հեղինակի մանկական հուշերի մի մասը միայն: Աշխատության առանձին գլոսներ (հատկապես հուշերը) Արովյանը 1843 թ. զբաղոսի վերջին, երե-

վանում, հանձնել է պրոսպեկտ ճանապարհորդ Ա. Հաքստհաուզենին, որը դրանց մի մասը բառացի կամ վերապատմած ձևով մեջ է բերել իր «Անդրկովկաս» աշխատության մեջ, Վերջինս հրատարակվել է նախ՝ անգլերեն Բարգմանությունում (1854), ապա՝ ռուսերենով (1856), Թարգմանվել է նաև ռուսերեն ու հայերեն: Արովյանի հուշերի հատվածները տեղ են գտել այդ բոլոր հրատարակություններում: Այս ուսումնասիրությունը, որն առաջին ազգագրական երկն է մեզանում, պատրաստված է Դորպատում, 1834—35 թթ. ընթացքում, պրոֆ. Կ. Բլումի ղեկավարությամբ: Բնագրի պահպանված մասը և Թարգմանությունը (Գ. Անդրեասյանի) առաջին անգամ տպագրվել են՝ ԵՄ, 21—58 և 59—96: Արտատպվում է վերջինից:

«Ակնարկ Քիֆիսում ապրող հայերի կյանքի և հատկապես նրանց հարսանեկան սովորությունների մասին» (էջ 600) — Պահպանվել է գերմաներեն ինքնագիրը: Երկը անավարտ է: Արովյանը ծրագրել էր նույն նյութը մշակել գրաբար լեզվով, իսկ մի քանի տող գրելուց հետո ընդհատում է և անցնում գերմաներենի: Գրված է 1840 թվականին, Տփղիսում, մասամբ և 1841-ի սկզբներին: Կարևոր սկզբնաղբյուր է քաղաքարևակ հայության բարբեր ուսումնասիրելու համար: Բնագիրը և հայ. Թարգմանությունը (Կ. Արովյանի) առաջին անգամ ամբողջությամբ տպագրվել են՝ Ե VIII, էջ 107—153 և 154—190: Արտատպվում է վերջինից:

«Քիֆիզու հայոց հանգստարանը» (էջ 645) — Պահպանվել է վերջնական տարբերակի մաքրագիր ինքնագիրը: Նկարագրվող դեպքերը կատարվել են 1841 թ. փետրվարի առաջին տասնօրյակին: Նախնական տարբերակը գրվել է 1841 թ. փետրվար-հունիս ամիսների միջև, գրաբար լեզվով և տեղավորված էր «Նախաշավղի» նյութերի շարքում: Այդ ձևագրերը մեզ չեն հասել: Սույն ակնարկում հստակորեն շարադրված են Արովյանի ծրագրերն ու ըմբռնումները հայ ժողովրդի լուսավորության ուղիների մասին, որոնց զլխավոր նպատակն էր բարձրացնել ժողովրդի, հատկապես անգրագետ գյուղացիության դիմադրողական ոգին ընդդեմ սոցիալական ճնշման և տգիտության շարժումների: Նոր, աշխարհաբար խմբագրությունը կատարվել է Երևանում, 1844—47 թթ. միջև: Վերջինս առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Տարազ», 1914, № 1 (հրատարակության են հանձնել ժառանգները), ապա՝ Ե IV, էջ 40—46: Արտատպվում է վերջինից:

Սույն ակնարկում խոսքը Քիֆիզի Վերա թաղամասի հայոց գերեզմանոցի մասին է, հիմնված 1830-ական թթ. վերջերին, որն այլևս գոյություն չունի:

«Ուղեգրություն դեպի Անիի ավերակները» (էջ 658) — Պահպանվել է սևագիր ինքնագիրը (ռուսերեն): Ձեռագրի տարբեր մասերում կան բաց թողած տեղեր՝ հնտագյույն լրացնելու համար, որ չի հասցրել: Արովյանի և իր ուղեկիցների ճամփորդությունը դեպի Անի կատարվել է 1847 թ. հոկտեմբերի վերջին տասնօրյակին (21—28-ը), իսկ սույն խորհրդածությունները գրի են առնված նույն ժամանակահատվածի ամիսների ընթացքում:

Արովյանը մտադիր էր սույն երկը հրատարակել «Кавказ» լրագրի էջերում, որին խնդրեց նրա խորհրդավոր անհայտացումը և մահը: Շատ հնարավոր է, որ 1848-ի հուլիսին լինելով Տփղիսում, Արովյանն այն հանձնել է Գ. Ախալբեղյանին՝ կարողալու և իր կարծիքն հայտնելու: Վերջինիս մոտ էլ հետո մնացել է Ուղեգրության ձևագիրը: Երկը անփոխարինելի աղբյուր է Արովյանի կյանքի ու աշխարհայացքի ուսումնասիրության համար:

Հայտնաբերվել է շուրջ 40 տարի առաջ: Ընդարձակ բաղվածքներ մեջ են բերվել Թ. Ջարյանի «Նոր տվյալներ Արովյանի կյանքից» հոդվածում (1948): Ռուսերեն բնագիրը և հայերեն Թարգմանությունը (Ա. Ինճիկյանի) առաջին անգամ հրատարակվել են (Երկր փոքրիկ կրճատումներով) Արովյանի երկերի լիակատար ժողովածվի VII հատորում (էջ 119—165 և 166—208), որտեղից և արտատպվում է:

ՐՈՎԱՆԻՎՈՒԹՅՈՒՆ

Արովյանի անձն ու ստեղծագործությունը, Պ. Հակոբյան	III
Վերջ Հայաստանի	8
Պատմվածքներ	
Առաջին սերը	254
Թուրքի աղչիկը	273
Պարապ վախոյ խաղալիք	290
Զվարճալի ու կարճ պատմությունք	369
Կարեանոս պատմությունք	423
Բանաստեղծություններ	
Կարոտութիւն նախնի վայելչութեանց հայրենեաց իմոց	428
Խնդամիտ զգացմունք Լրախտազէտ հայկազի յաղատութիւն հայրենեաց իւրոց	431
Երեսակայութիւն ի վերայ ճանապարհորդութեան ի լեռն Արարատ	434
Զգացմունք ցավալից սրտիս ընդ տեսնել իմ յօտարութեան զսիրելի աշխարհակիցն իմ Յահրազ Բաղալով	439
Տաղ ի գոյն	445
Սէր առ Հայրենիս	446
Սուգ հարազատ եւ ծնողասէր որդւոց ի վերայ հանդուցեալ մարն	447
Ո՛ւմ ասեմ սրտիս դարդերն...	449
Հաղարփելչեն	450
Ազգասեր մարդը իր մեռնելու վախոր	461
Խաղ բաժանվելու վրա	462
Ում սիրտը, որ տխուր ըլի...	464
Զարթնութ ի միտս իմ...	467
Մոտ ի Հայրենիս	468
Հոդվածներ. ուսումնասիրություններ, մանկավարժական երկեր	
Դիտողություններ նոր հայերեն լեզվի տարբերակն գրքի նպատակների մասին	472
Ընդհանուր դիտողություններ	478
Ամերիկու լիս բջիլը	500
<Վերելք Արարատի զագաթը>	540
Նոր վկայություն Դորպատի պրոֆեսոր պարոն ֆոն Պարբոտի՝ Ալբարատի զագաթը իսկապես բարձրանալու մասին	544
Գյուղական տների կառուցվածքը	555
Ակնարկ Քիֆիսում ապրող հայերի կյանքի և հատկապես նրանց հարսանեկան սովորությունների մասին	600
Քիֆիզու հայոց հանգստարանը	645
Ուղեգրություն դեպի Անիի ավերակները	653
Մանրագրություններ	704

Խաչատուր Աբովյան
ԵՐԿԵՐ

Хачатур Абовян
СОЧИНЕНИЯ
(На армянском языке)
Издательство «Советакан грох»
Ереван, 1984

Խմբագիր՝ Բ. Հ. Անանիյան
Հրատ. խմբագիր՝ Ս. Գ. Սահակյան
Նկարիչ՝ Մ. Ռ. Սոսոյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ս. Գ. Սաֆյան
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Է. Ճաննապանյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Վ. Գ. Ազատյան

ИБ 4532

Հանձնված է շտրվածքի 7.05.84 թ.: Ստորադրված է տպագրության 1.11.84 թ.:
Ֆորմատ՝ 60×84¹/₁₆: Փուլք՝ տպագր. № 1: Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»: Տպագրու-
թյուն՝ բարձր: 41,85 պայմ. տպ. մամ., 42,29 պայմ. ներկ. թերթ., 41,4 հրատ. մամ.:
Տպարանակ՝ 51000, I դափող՝ (1—20 600): Պատվեր՝ 1110: Գինը՝ 3 ռ. 80 կոպ.:

«Արվեստական գրքեր» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

Издательство «Советакан грох», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ՀՍՍՀ հրատարակ. ուղղունների, տպիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական
կոմիտեի Հակոբ Մեղապարտի անվան տպիգրաֆիկոմի հրատ., Երևան—9, Տերյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акопа Мегапарты Госкомитета по делам издательств, по-
лиграфии и книжной торговли Арм. ССР, Ереван-9, ул. Теряна, 91.